
भव बीजा कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ १ ॥
यत्र तत्र समये यथा तथा योऽसि सोऽस्य भिधया यया तथा ।
वीत दोष कलुषः सचेद्भवानेक एव भगवन् । नमोऽस्तुते ॥ २ ॥
(श्री हरिभद्रस्वरि पुत्रवाः)

વિષય સંકલના

૧	મુદ્રાલેખ	પૃ.	૧
૨	વિષય સંકલના		૨
							મુખ પૃષ્ઠ	
૩	નામાભિધાન		૩
૪	મુદ્રણ નિવેદન	૪
૫	ગ્રંથની આદિ	૫
૬	ટૂંકાક્ષરી સમજ		૬
૭	ગ્રંથની પ્રશસ્તિ	૯
૮	ચિત્રાવલી પરિચય....	૧૯
૯	ગ્રંથનાં ખંડ, પરિચ્છેદ તથા વિષયોની સૂચિ	૨૯

ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીના
એક હજાર વર્ષનો

૩

પ્રાચીન ભારત વર્ષ

ચાર વિભાગમાં ચોજેલ

પણ

હવે પાંચ વિભાગમાં પ્રગટ થતો

ભાગ ત્રીજો

૨૧૦
૧

અતિ પ્રાચીન શિલાલેખો-સિક્કાઓ અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસવેત્તાઓના
આધાર આપી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લખેલ તદ્દન નવીન હકીકત સાથે.

[આ પુસ્તક પરત્વે સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકોએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

લેખક :

ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

ગોયાગેઈટ
૨૧૩ } વડોદરા

પ્રકાશક :

રાશિકાન્ત એન્ડ કું.

રાવપુરા
ટાવર સામે } વડોદરા

મુદ્રક :

ગ્રંથનું હાર્દ—

દેવચંદ દામજી કુંડલાકર

આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

ભાવનગર

ગ્રંથની આગળનો તથા પાછળનો ભાગ

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.

આદિત્ય • મુદ્રણાલય

રાયખડ • અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત ૧૨૫૦

મ. સં. ૨૪૬૩

વિક્રમ સં. ૧૯૯૩
ષ. સં. ૧૯૩૭

છૂટક કિંમત

પ્રથમ ભાગ રૂ. ૫)

દ્વિતીય „ રૂ. ૭ા

તૃતીય „ રૂ. ૬ા

ચતુર્થ „ રૂ. ૬)

પંચમ „ રૂ. ૫)

અગાઉથી બ્રાહ્મક થનારને

પાંચે વિભાગના

એક આખા સેટના

રૂપીઆ વીસ

ચોથો ભાગ

મગર થતાં સુધી એકવીસ:

તૃતીય વિભાગ

યા

પુસ્તક ત્રીજું

* * *
ચોથો ખંડ શેષ હતો તે સંપૂર્ણ

તથા

પાંચમો અને છઠ્ઠો ખંડ સંપૂર્ણ

ટૂંકાક્ષરી સમજ

અ. અખ્યાય
આ. આકૃ. આકૃતિ
ઇ. ઇત્યાદિ
ઈ. સ. ઇસવી સન
ઈ. સ. પૂ. ઇસવી સનની પૂર્વ
ઉપો. ઉપોદ્ધાત
ખં. ખંડ
શુ. વ. સો. શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી
અમદાવાદ
ટી. ટીકા અથવા ટિપ્પણ
નં. નંબર
પરિ. પરિચ્છેદ, પરિશિષ્ટ
પારા. } પારાગ્રાહ, પારિગ્રાહ
પારિ. }
પુ. પુસ્તક
પૃ. પૃષ્ઠ
પં. પંડિત

પ્રક. પ્રકરણ
પ્રસ્તા. પ્રસ્તાવના
મ. સં. મહાવીર સંવત
મિ. મિસ્તર
વિ. વિગેરે
સં. સંવત, સંવત્સર
વિ. સં. વિક્રમ સંવત્સર
A. D. ઇસવી સન
B. C. ઇસવી સનની પૂર્વ
F. N. (ફુટનોટ) ટીકા
Intro (ઇન્ટ્રોડક્શન) પ્રસ્તાવના, પ્રવેશક
P. (પેઈજ) પૃષ્ઠ
PL. (પ્લેઈટ) પટ
Pref (પ્રીફેઇસ) પ્રસ્તાવના
Prof (પ્રોફેસર) અધ્યાપક
Vol (વોલ્યુમ) પુસ્તક, વિભાગ, ભાગ

જે જે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે તેની નામાવળી

પુ. ૧ અને ૨માં જે પુસ્તકોનો આધાર લેવાયો છે તેની યાદી ત્યાં આપી છે. આ ત્રીજા પુસ્તકના આલેખનમાં પણ સદરહુ પુસ્તકોનો આધાર તો લેવાયો છે જ એટલે તે નામો અત્ર પુનરુદ્ધાર માગેજ; પરંતુ તેમ ન કરતાં, તેવાં કથન આધારે ઘડાયેલ-આધેલ નિર્ણયને પુ. ૧ તથા પુ. ૨માં અમુક પૃષ્ઠે જુઓ એમ કહી ટૂંકમાં પતાવ્યું છે; જેથી અત્ર ટાંકેલી નામાવલી ટૂંકી માલૂમ પડશે.

(અ) ટૂંકાક્ષરમાં લખ્યાં છે તેવાં પુસ્તકનાં નામની યાદી

અ. હિ. ઇ. } અર્લો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા	ઇ. એ. } ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી
E. H. I. } વિન્સેન્ટ સ્મિથ	I. A. } (માસિક પત્ર)
એ. ઇ. } એન્શન્ટ ઇરાક	એ. ઇ. } જુઓ ઉપરમાં ઇ. ક.
ઇ. ક. } સર કનિંગહામ	એ. ઇ. } એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા
ઈ. હિ. કૌ. } ઇન્ડિયન હિસ્ટોરીકલ કૌ-	એ. રી. } એશિયાટિક રીસર્ચ
I. H. Q. } રટર્ફિ નામનું ત્રિમાસિક પત્ર	એ. રીસર્ચ. }

ઓ. હિ. ઇ. } O. H. I. }	ધી ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૨૮)	જે. સા. સં. } જે. સા. સંશો. }	જેન સાહિત્ય સંશોધક ત્રિ- માસિક જિનવિજય: પુના
ક. સુ. } ક. સુ. સુ. } ક. સુ. સુ. }	કલ્પસૂત્રની સુ(સુખ)બોધિકા ટીકાનું લાપાંતર: વિનયવિન- યજી કૃત: પં. હિરાલાલ હંસરાજ, જામનગર	ના. પ્ર. સ. } પુરા. }	નાગરી પ્રચારણી સભાની પત્રિકા; અનારસ પુરાતત્વ માસિક: ધી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
કે. હિ. ઇ. } C. H. I. }	કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા	બુ. ઇ. } B. I. }	ધી બુહિસ્ટિક ઇન્ડિયા: પ્રો. રીઝ ડેવીસ
કે. શો. હિ. ઇ. } K. S. H. I. }	કેમ્બ્રીજ શોર્ટ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા	ભ. બા. વ. } ભ. બા. વ. ભા. }	ભરતેશ્વર બાહુબળી વૃત્તિનું લાપાંતર. ભાવનગર: પ્રથમાવૃત્તિ
કો. આં. રે. } C. A. R. }	કોઈન્સ ઓફ ધી આંધ્ર ડીનેસ્ટી, પ્રો. રેપ્સન	ભા. પ્રા. રા. }	ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ (બે ભાગ) વિશ્વેશ્વરાય રાઉ એમ. એ.
કો. એ. ઇ. } કો. ઇ. એ. } C. A. I. }	કોઈન્સ ઓફ એનશન્ટ ઇન્ડિયા: સર કર્નિગહામ	ભાં. અ. }	અરોકચરિત્ર: ડી. આર. ભાંડારકર
કો. ડ. } કો. ઇ. } C. I. }	કોનોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા: મિસિઝ મેક ડક.	ભા. સં. ઇ. }	ભારત સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: કાંગડી ગુરુકુળના પ્રો. બાલ- કૃષ્ણ એમ.એ. લાહોર: ૧૯૧૪
જ. આં. હિ. રી. સો. } J. A. H. R. S. }	ધી જરનલ ઓફ ધી આંધ્ર હિસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાયટી	પા. ક. }	પાર્લિટર્સ ડાઇનેસ્ટીક લિસ્ટ ઓફ ધી કલિ એઈજ
જ. ઓ. બિ. રી. સો. } J. O. B. R. S. }	ધી જરનલ ઓફ બિહાર રીસર્ચ સોસાયટી	બિ. ટો. }	ધી બિલ્સા ટોપ્સ: સર કર્નિગહામ
જ. બોં. બં. રા. સો. } J. B. B. R. A. S. }	ધી જરનલ ઓફ ધી બોંબે એચ ઓફ ધી રાયલ એશ- યાટિક સોસાયટી	મૌ. સા. ઇ. }	મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ કાંગડી ગુરુકુળના આચાર્યશ્રી વિદ્યાબૂષણ અલંકાર (અલ્લા- બાદ ૧૯૩૦)
જ. રા. સો. } J. R. A. S. } R. A. S. }	ધી જરનલ ઓફ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ લંડન	રે. વ. વ. } R. W. W. }	રેકર્ડઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ (બે ભાગ): રેવરંડ એસ. બીલ
જ. એ. સો. બે. } જ. રા. સા. બે. } J. B. A. S. } R. A. S. B. }	ધી જરનલ ઓફ ધી રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગોલ	હિ. હી. } H. H. }	ધી હિન્દુ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા એ. કે. મજુમદાર (કલકત્તા ૧૯૨૦)
જે. સ. ઇ. } J. S. I. }	ધી સ્ટડીઝ ઓફ જૈનીઝમ ઇન સર્વન ઇન્ડિયા (બે ભાગ) પ્રો. રાવ. એમ. એ.	હિ. ઉ. છો. } હિ. પુ. છો. }	હિન્દનો ઇતિહાસ, ઉત્તરાર્ધ: ગુ. વ. સોનું: કર્તા બાલકૃષ્ણ છોટાલાલ પુરાણી એમ. એ.

(આ) પૂરા વાંચ્યા હોય તેવાં પુસ્તકનાં સંપૂર્ણ નામો

એટલાસ: ધી રાયલ ઈન્ડિયન વર્લ્ડ એટલાસ
જૈનધર્મ પ્રકાશ (માસિક) ભાવનગર
જૈનકાળગણના મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી: વિ. સં. ૧૯૮૭
જૈનપત્રનો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક ૧૯૩૦
પડાર (માસિક પત્ર): ૧૯૯૨ આવણ અંક, વડોદરા
બુદ્ધિપ્રકાશ: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું પત્ર:
અમદાવાદ

ભગવાન પાર્શ્વનાથ: મુદ્રિત સુરત ૧૯૮૭
મથુરા એન્ડ ઇટ્સ એન્ટીકવીટીઝ: ૧૯૦૧ વિન્સે-
ન્ટ સ્મિથ
રાજતરંગિણી
સર જીવણજી મોદીનું વ્યાખ્યાન (યુ. વ. સો. બુદ્ધિ.
પ્ર. પુ. ૭૫ જીલાઈ અંક)
સાહિત્ય (માસિક) વડોદરા

(ક) જે પુસ્તકોમાંથી સાક્ષીઓ કે અવતરણોજ માત્ર ઉતારી લેવામાં આવ્યાં છે તેની યાદિ

એકટા ઓરિએન્ટલીઆ
એન્શન્ટ જીઓગ્રાફી ઓફ ઈન્ડિયા: ૩
એન્ટીકવીટીઝ ઓફ સિંધ: હેનરી કુઝેન્સ
કેટલોગ ઓફ કોર્પોરેશન ઈન ઈન્ડિયન મ્યુઝીઅમ: થોમાસ
ક્યોર્ટલી જરનલ ઓફ ધી મિસ્ટિક સોસાયટી
ગૌડવહો: પ્રો. હોલ
જૈન આગમસૂત્રો તથા ગ્રંથો: (ઉત્તરાધ્યયન: તિથો-
ગાલી: કાલસપ્તતિકા: દીપમાલા (જનસુંદરસૂરિ):
તિલોયસાર (નેમિચંદ્રસૂરિ દિગંબર)
જૈન તત્ત્વાદર્શ: ન્યાયાભોનિધિ વિજયનંદસૂરિ
(લાહોર ૧૯૩૬)
ઉપનિષદ્
દિવ્યાવદાન
ઈન્ડિયન એન્ટીકવીટીઝ: પ્રિન્સેપ્સ

બીગીનીંગ્ઝ ઓફ માઉથ ઈન્ડિયન હિસ્ટરી
ઓએ ગેઝેટીઅર
માત્રવિકાગ્નિમિત્ર
મિલિન્દપન્હો
મોહન જોડેરા (શૂકું જવાયું)
કવેશ્વન્સ ઓફ મિલિન્દા: પ્રો. રીઝ ડેવીસ
રાજસ્થાન: ટૉડ (અંકટેશ્વર પ્રેસ)
રાજ ફેસ્ટીવલ્સ: ટૉડ
શ્રુતાવતાર કથા: શ્રીધર
સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીન: ૧૯૨૨ સપ્ટેમ્બર: પ્રો. એચ. જી.
વેલ્સનો લેખ
હર્ષચરિત્ર (નિર્ણયસાગર)
હિસ્ટરી ઓફ પર્શિયા (વોકસ: ડબલ્યુ એસ. ડબલ્યુ)

પ્રશસ્તિ

પુસ્તક ખીજમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે આ તૃતીય વિભાગના નિવેદનને પણ (અ) ભૂમિકા અને (આ) પ્રસ્તાવના-એમ બે વિભાગે વહેંચી નાંખવું રહે છે.

(અ) ભૂમિકા

પુસ્તક પહેલું ઈ. સ. ૧૯૩૫માં અને ખીજું ૧૯૩૬માં બહાર પડી ગયું છે. જ્યારે આ ત્રીજું ૧૯૩૭માં પ્રગટ થાય છે. પુ. ૧ની પ્રશસ્તિમાં ૧૧ થી ૩૨ સુધીનાં ૨૧ અને પુ. ૨માં ૧૧ થી ૧૪ સુધીના ૪ પૃષ્ઠોમાં, વાચકવર્ગના મનમાં ઉભી થનાર અનેક શંકાઓનો ખ્યાલ રાખીને મેં તેના રહિયા આપી દીધા છે; જેથી આ પુસ્તકમાં તે બે ભાગ જેવું લાંબુ વિવેચન કરવા હવે જરૂર રહેતી નથી. અત્રે તો એટલોજ હવાલો આપવાનો કે તેમણે કૃપા કરીને ઉપર દર્શાવેલ બન્ને વિભાગનાં પૃષ્ઠોનાં વાંચનથી પોતપોતાના મનમાં ઉઠતા પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવી લેવો.

જેમ જેમ સમય જતો જાય છે તેમ તેમ ચર્ચાઓ થતી સંભળાય છે અને વાંચવામાં પણ આવે છે. તે અનેક દૃષ્ટિપૂર્ણ છે. ખીજની સાથે મારે સંબંધ નથી. પણ જે એક બે મુદ્દા તેમાંથી વિચારવા યોગ્ય લાગે છે તે અત્રે જણાવીશ. તેમાંનો પ્રથમ મુદ્દો ધર્મની બાબતનો છે. તે સંબંધમાં બે દૃષ્ટિકોણ રજુ થાય છે. એક એમ કહે છે કે, ધર્મને આટલી બધી અગત્યના 'શામાટે' અપાય છે! (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૨૪૬ તથા પૃ. ૨૭૮) બીજે કહે છે કે, પક્ષપાતીપણે મેં કામ લીધું છે (પુ. ૧ પ્રસ્તા. પૃ. ૨૬, પુ. ૨ પૃ. ૧૩ તથા તેના મુખપૃષ્ઠે ઉતારેલ મુદ્રાલેખ જુઓ) જ્યારે બીજે મુદ્દો નવીનતાનો છે. તે વિશેનો મારો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે જણાવું છું.

મોટા પુરૂષોનાં વાક્યવચનોને બેઢવાક્ય લેખવાની (પુ. ૧ પ્રસ્તા. પૃ. ૨૦) તથા નવીન વિચાર કરનારના ઉપર તડપીટ થવાની (તેજ પુસ્તક પૃ. ૨૫ તેમજ આ પુસ્તકે પૃ. ૩૫૮ ટી. નં. ૩૦) સ્થિતિ વિશે કાંઈક ખ્યાલ મેં આપ્યો છેજ: જેમાંનો એક ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય લાગ્યાથી અત્રે ટૂંકમાં જણાવીશ. મારું પ્રથમ પુસ્તક ૧૯૩૫ના માર્ચમાં બહાર પડ્યું હતું. તેમાંથી ૨૭ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી, અમારા સંપ્રદાયના એક પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી ઇંદ્રવિજયસૂરિજીએ “જૈન” સાપ્તાહિકમાં ૨૩-૨-૩૬ના રોજ (તેમજ એક બે અન્યપત્રોમાં તેજ અરસામાં) મને ઉદ્દેશીને ખુલાસા પૂછ્યા હતા. જેના ઉત્તર તેજ પત્રમાં મેં છાપવા મોકલી આપ્યા હતા, જે તા. ૧૬-૪-૩૬ના

૧ વર્તમાનકાળે અપાતી કેળવણીમાં ધર્મતત્ત્વના શિક્ષણનો અભાવ હોવાને લીધે આપણા યુવકોનું માનસ આપણા સમાજની પરિસ્થિતિને જે બંધબેસતું થતું નથી તે સ્થિતિ માટે મુખ્યપણે જવાબદાર છે. એમ કેળવણીકારોને હવે ખાતરી થતી જાય છે: જ્યારે પ્રાચીન સમયના રાજાઓને તથા સમાજ નેતાઓને તે સ્થિતિ જાણીતી હોવાથી તે ઉપર તેઓ પ્રથમથીજ વિશેષ વજન આપતા હતા.

અંકમાં પૃ. ૩૭૫-૭૬ તથા ૨૬-૪-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૩૬૭ થી ૪૦૦ ઉપર બહાર પડી ગયા છે. દરમ્યાન તેઓશ્રી તરફથી ધ્રાંગધ્રા મુકામેથી બહાર પડેલ શ્રીવીર-વિહાર મીમાંસા નામની ૧૯-૩-૩૬ના રોજ પ્રગટ થયેલી એક નાની પુસ્તિકામાં પૃ. ૧૮ ઉપર કાંઈક ઈસારો કરેલ છે. તથા તેજ શહેરમાંથી માત્ર એક અઠવાડિયા બાદ એટલે ૨૭-૩-૩૬ની લખેલી અને ૧-૪-૩૬ના પ્રગટ થયેલ ૨ “અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત” નામની બીજી પુસ્તિકામાં વિગતેથી પોતાના વિચારો રજુ કર્યા છે;^૩ આ પુસ્તિકાના અંતમાં પૃ. ૬૦થી ૬૬ સુધી મને ઉદ્દેશીને ૬૧ પ્રશ્નો તેઓશ્રીએ પૂછ્યા છે; જેમાં ઉપરના ૨૭ પ્રશ્નોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. દૃષ્ટિપાતવાળી આ પુસ્તિકા તેઓશ્રીએ અન્ય વિદ્વાનોને^૪ તેમજ ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક પત્રને સમાલોચના માટે^૫ મોકલી હશે એમ જણાય છે. મેં પણ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૨ અન્ય પત્રકારોની સાથે ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકને તથા ‘પ્રસ્થાન’ માસિકને^૬ પરિચય લેવા મોકલ્યાં હતાં. તેમાં ખૂબી એ થઈ છે કે ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં મારા પુસ્તકનો પરિચય જે છપાયો છે તેની સાથેજ પૂ. આ. મ.ની દૃષ્ટિપાતવાળી પુસ્તિકાનો પરિચય પણ છપાયો છે; જેથી વાચકને કાંઈક તુલના ગોડવવાનો અવકાશ મળે: આ બંને પરિચય વાંચીને તેના સમાલોચક મહાશયે જે જે ઐતિહાસિક મુદ્દાઓ ખોટી રીતે સમજીને વિધાનો રજુ કર્યાં હતાં તે વિગતવાર બંને પુસ્તકોનાં પૃષ્ઠો, પંક્તિઓ અને શબ્દો ટાંકીને તેજ પત્રમાં છાપવા મેં મોકલી આપ્યાં હતાં. તેમાં આ દૃષ્ટિપાતવાળી પુસ્તિકામાંનાં મારાં મંતવ્યો વિશે મૂળ લેખકે (પૂ. આ. મ. શ્રીએ) જે ગલતીઓ^૭ કરીને પાનાંને પાનાં ભરી કાઢ્યાં હતાં તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે: આ

૨ સાંભળવા પ્રમાણે ૧-૪-૩૬નું પુસ્તક તે સમય બાદ લગભગ ત્રણેક મહિને બહાર પડ્યું છે. આ માટે આ હકીકત દૂષાવાઈ હશે તે તો તેના સંચાલકો જાણે. પણ કાંઈક ગંદી રમત રમાતી હશે એમ કહેવાય છે.

૩ આ પુસ્તિકાની એક નકલ તેઓશ્રી તરફથી જ મને પોસ્ટદ્વારા મળી હતી.

૪ કેમકે, તેવા વિદ્વાનો તરફથી જે અભિપ્રાયો તેમને મળ્યા હશે, તેમાંના જે હીક લાગ્યા હશે તેનાં ટાંચણ કરીને કે કદાચ આખા તે આખા પણ છપાવીને એક પુસ્તિકા રૂપે તેમણે બહાર પાડ્યા હતા: જેની એક નકલ તેમનાજ તરફથી મને ટપાલદ્વારા (ટી. નં. ૩માં જણાવ્યા પ્રમાણેની વિધિથી) મળી હતી. તે અભિપ્રાયપત્રોમાં ‘પ્રસ્થાન’ માસિકના વિદ્વાન તંત્રી મહાશય શ્રી પાંડકજીનો પણ એક હતો જેમને મેં સમાલોચના લેવા માટે પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. મોકલ્યું હતું: તેને લગભગ છ મહિના થઈ ગયા હતા છતાં પરિચય લેવાયો નહોતો: પણ આ પત્રમાં તેમણે પૂ. આ. મ. ને મારા પુસ્તકની સમાલોચના લેવા વિનંતિ કર્યાનો ઉલ્લેખ હતો: આ શબ્દો વાંચીનેજ, મારા પુસ્તકની સમાલોચના કેવી આવશે તે વિશે અમુક કલ્પના મેં કરી લીધી હતી, જે ‘પ્રસ્થાન’ માસિકના છેલ્લા અંકમાં પૃ. ૨૭૧ થી ૮૨ જેવાથી ખરી પડતી દેખાય છે.

૫ કેમકે ગુજરાતી પત્રના ૪-૧૦-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૧૪૬૬ ઉપર તેનો પરિચય લેવામાં આવ્યો છે.

૬ ઉપર ટીકા નં. ૪ જુઓ.

૭ નીચેની ટીકા નં. ૯ ની સાથે વાંચો.

ખુલાસા ‘ગુજરાતી’ ના તંત્રી મહાશયે ૨૫-૧૦-૩૬ના અંકમાં પૃ. ૧૫૬૨ ઉપર છાપ્યા પણ છે તે માટે તેમનો અત્ર ઉપકાર માનવા રજા લઉં છું. આટલું થયા બાદ છેવટે ‘પ્રસ્થાન’ માસિકમાં પૂ. આ. મ. શ્રી તરફથી સમાલોચના તરીકે લગભગ બાર પૃષ્ઠોનો એક લેખ પ્રગટ થયો છે.^૮

આ સમાલોચનામાં પણ કેટલીક ગેરસમજૂતિ ઉભી કરે તેવાં દૃષ્ટિર્નિહુઓ-જે મારી માન્યતામાં પણ નથી, છતાં મારાં તરીકે જણાવેલાં^૯ નજરે પડે છે; તે મેં ચર્ચાપત્રરૂપે ‘પ્રસ્થાન’ પત્રમાં પ્રગટ થવા મોકલી આપ્યાં છે. અને ધારૂં છું કે યોગ્ય સમયે તે પ્રગટ થશે. પરંતુ વાચક વર્ગની જાણ માટે અત્ર તે શબ્દશી^{૧૦} ઉતારૂં છું.

“પ્રાચીન ભારત વર્ષ-ભાગ ૨ નો. લેખક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ: આ પુસ્તક “માટે પૂ. આ. મ. શ્રી ઇન્દ્રવિજયસૂરિજીએ સમાલોચના તરીકે ‘પ્રસ્થાન’ના છેદલા “અંકમાં પૃ. ૨૭૦ થી ૮૧ સુધી ૧૧ પૃષ્ઠો ભરીને નોંધ કરી છે. પણ તે પુસ્તક-“પરિચયમાં ન લેતાં સ્વતંત્ર લેખ તરીકે તંત્રીજીએ છાપી છે. એટલે તટસ્થ સમાલોચના^{૧૧} “કરતાં તેનું સ્વરૂપ એક વિવાદરૂપે^{૧૨} તેમને લાગ્યું હશે એમ સમજાય છે.

“સમાલોચના રૂપે હોત તો મારે લખવાનું કાંઈ રહેતું જ નહોતું. પણ જેમ “પુસ્તકના લેખક તરીકે હું એક પક્ષકાર છું, તેમ પોતાને ન રચતી બાબત ઉપર “ટીકા કરે, એટલે ટીકાકાર તરીકે તો પૂ. આ. મ. પણ એક પક્ષકારજ લેખાય. હવે “વિચારી જુઓ કે, કોઈ પક્ષકાર પોતેજ પાછો ન્યાયાધીશ બનીને પોતાની હકીકતનો “ચુકાદો આપવા મંડી પડે તો તે કેટલો માન્ય લેખાય ?

“પૂ. આ. મ. શ્રીએ આખા પુસ્તકમાંથી છ મુદ્દાઓ શોધી કાઢ્યા છે. કદાચ “અવકાશ હોત તો વધારે પણ લખી શકત એવું સમજી શકાય છે. પણ ખૂબી એ દેખાય છે “કે મેં લખેલી સર્વ વસ્તુ તેમને વિઘાતક જ લાગી^{૧૩} છે. તેમાંનો એક પણ મુદ્દો રચનાત્મક “કે સ્વીકાર્ય તેમને લાગ્યો હોય એવી નોંધ કર્યાનું^{૧૪} કર્યાં જણાતું જ નથી. વળી

૮ જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૬ તથા નં. ૪.

૯ ઉપરની ટીકા નં. ૭ ની સાથે વાંચો. જે માફ મંતવ્યજ ન હોય તે મારા તરીકે રજુ કર્યે જવાયું છે. આનાં દૃષ્ટાન્તો જાને દેકાણે રજુ કર્યાં છે: વળી નીચેની ટીકા નં. ૧૫ તથા ૧૬ જુઓ.

૧૦ મૂળ લખાણની અક્ષરેઅક્ષર કોપી મારી પાસે રહી નથી: પણ રફ કોપી છે એટલે કદાચ શબ્દની હેરફેર રહેશે ખરી; પણ મુદ્દો કે વાસ્તવિકતા તો કાયમજ રહે છે એમ સમજવું.

૧૧ આ તેમજ આ ચર્ચાપત્રને લગતી નીચેની કેટલીક ટીકાઓ મેં અત્રે લખી છે એમ ગણવું રહે છે. તંત્રીજી મહાશયને છાપવા મોકલેલ ચર્ચાપત્રમાં તે લખાયેલી નથીજ: સમાલોચનામાં સમસ્ત પ્રકારે અવલોકન કરવું જોઈએ: સારી વાતો પણ દર્શાવવી જોઈએ તેમ તુટિઓ ઉપર પણ ધ્યાન દોરવું જોઈએ: આ બારે પૃષ્ઠોને સમાલોચનાનું તેમણે નામ આપ્યું છે: તેમાં આ નિયમ સચવાયો છે કે કેમ તે તો વાચક વર્ગ જોઈ શકે છે. વળી નીચેની ટી. ૧૨, ૧૩ જુઓ.

૧૨ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧ જુઓ.

૧૩ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧ જુઓ અને સરખાવો.

૧૪ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧ જુઓ અને સરખાવો.

“વિશેષમાં એ છે કે, જે પ્રશ્નો તેઓશ્રીએ ચર્ચાને અમુક શંકાઓ ઉઠાવી છે તેના ખુલાસા
 “(એક બે દૃષ્ટાંતો વિશેની સમજ નીચે આપુ છું તે જુઓ) તેજ પુસ્તકમાં મેં જણાવ્યા
 “પણ છે^{૧૫} છતાં તે ઉપર તેમણે દુર્લક્ષ કેમ કર્યું હશે^{૧૬}? આ સ્થિતિ શું સૂચવે છે ?

“દૃષ્ટાંત-જેમકે (૧) ગોમટની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાનો સમય, તેમની પેઠે મેં પણ
 “ચામુંડરાયનો સ્વીકારી લીધો છે. પણ મેં જે શંકા ઉઠાવી છે તે તેના ઘડતરકાળ
 “વિશેની છે. (૨) તેવીજ રીતે શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ કલ્યાણકને લગતી હકીકત
 “સંબંધી છે. તેનું નામ પાવાપુરી હોવાનું તો મારે પણ કબૂલ જ છે. પણ તેના સ્થાન
 “(spot) વિશેજ પુરાવો ન હોવાનો પ્રશ્ન મેં ઉપસ્થિત કર્યો છે. આ પ્રમાણે દરેક
 “મુદ્દામાં બનવા પામ્યું છે. વળી અન્ય વિદ્વાનોનાં કેટલાંક મંતવ્યો મેં ટાંક્યા છે તેને
 “મારાં તરીકે લેખી તે ઉપર^{૧૭} પોતે ટીકાની ઝડી વરસાવવા મંડી પડ્યા છે. ખેર !

“જ્યારથી મારું પુસ્તક બહાર પડ્યું છે ત્યારથી તેના ટીકાકાર તરીકે તેઓશ્રીએ
 “ત્રણ ચાર વખત દેખાવ દીધો છે. અને દરેક વખતે એકજ વલણ (attitude)
 “તેમણે ગ્રહણ કર્યું છે. તેમ દરેક વખતે અંતમાં જણાવતા રહ્યા છે કે પોતે સામો
 “જવાબ ભરપૂર ટીકા અને વિવેચન સાથે મોટા દળદાર ગ્રંથરૂપે છપાવવાના છે.
 “ખરી વાત છે કે તેઓશ્રી પાસે વિપુળ પ્રયાણમાં સાધન અને સામગ્રી હશેજ. વળી
 “ઈતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જેવી ઉપાધિ ધરાવનાર છે એટલે તેમની પાસેથી આપણ
 “સવેને ઘણુંઘણું જાણવાનું મળી શકશે જ; જેથી તેમના તરફથી બહાર પડતા
 “પ્રસાદની જરૂર રાહ જોવી જ રહે છે.

“બાકી મારે તો ચર્ચા કે પ્રશ્નોત્તરીમાં ઉતરવાનું રહેતું નથી. કેમકે મારા શેષ
 “જીવનનું ધ્યેય મેં નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને અવાર નવાર જણાવતો પણ રહ્યો^{૧૮}
 “છું. હજી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું જીવન (લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠો), શ્રી મહાવીરનું જીવન
 “(તે પણ લગભગ તેટલાં જ પૃષ્ઠો) તથા જૈન જ્ઞાન મહોદધિ (Encyclopoedia)
 “ત્રીસ હજાર પાનાંમાં (અકેક હજારનું એક વોલ્યુમ: તેવાં ત્રીસ નંગ) તૈયાર કરવાનાં
 “છે. મતલબ કે સ્વતંત્ર છાપખાનું કરીને ઉપરનું સાહિત્ય બહાર પાડી શકાય તો પણ
 “જે પચીસ વર્ષથી મહેનત કરી રહ્યો છું તદુપરાંત તેને પરિપૂર્ણ કરવાને કમમાં કમ
 “બીજાં પંદર વીસ વર્ષનો સમય મળે તોજ પાર પાડી શકું; જ્યારે બીજી બાજુ,
 “યુવાન હોય તો પણ-કાલ કોણે દીડી છે તે ન્યાયે-કાંઈ જીંદગીનો ભડસો તો રખાતો

૧૫ જેમ આ પુસ્તકમાં ખુલાસા અપાયા છે તેમ, તેમણે જે ૨૭ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા હતા તે પ્રશ્નોના ખુલાસા પણ તેજ પુસ્તકમાં અપાયાનું જૈન પત્રમાં પ્રગટ થયેલ છે તેના ઉત્તરોમાં પણ જણાવાયું છે.

૧૬ ઉપરની ટીકા નં. ૧૫ જુઓ તથા ટીકા નં. ૬ અને ૮ ની હકીકત પણ સાથે વાંચો અને સરખાવો

૧૭ ઉપરની ટીકા નં. ૧૫ તથા ૧૬ જુઓ: તથા તેમાં ટાંકેલી ટીકા નં. ૭ અને ૯ ની હકીકત સાથે સરખાવો.

૧૮ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઘણું દેકાણું બહાર પાડવાનાં આ પ્રકાશનો વિશે હસારા થઈ ગયા છે.

“જ નથી. તેમાં મારા જેવાને અત્યારે સાઠ વર્ષ તો^{૧૬} થયાં છે. પછી કંઈ ગણતરીએ
 “વખત ગુમાવવો કે પ્રમાદ કરવો પોપાય? વળી ચર્ચામાં તથા પ્રશ્નોત્તરીમાં તો
 “વખતનો ભોગ જ આપવો રહે! અને તેમ થતાં મૂળ જે ધ્યેય છે તેનાથી વિપથમાર્ગો
 “થયું પડે છે. માટે જ તેમ ન કરતાં તેમના તરફથી પુસ્તક બહાર પડે તે વાંચી,
 “વાચક પોતાના નિર્ણય બાંધે તેજ શ્રેયસ્કર ગણાશે.

આ પ્રમાણે પૂ. આ. મ. શ્રીએ રજુ કરેલી વિગતોથી વાચક વર્ગને પોતાનો જે
 વિચાર બાંધવો હોય તે બાંધવાની છૂટ છે પણ મારે આટલું લાંબુ નિવેદન બહાર
 પાડવાની મતલબ એ છે કે, નવીન વિચાર રજુ કરનાર ઉપર કેવી તકલીફ પડે છે
 તેનો ખ્યાલ વાચક મહાશયને આવી શકે. ઉપરની સઘળી ઘટના બની રહી હતી
 ત્યારે કારણવશાત્ મારે મુંબઈ જવું થયું હતું. ત્યાં એક મહાશયે તો મને ઉક્તો રાખીને
 એટલે સુધી જણાવવા હીંમત કરી હતી કે, જુઓ ભાઈશ્રી, નવીન વિચારો બહાર
 પાડતાં આર્થિક, સામાજિક કે અન્ય ક્ષેત્રમાં જેમ સ્થાપિત હક્કવાળાનાં નાકનાં
 ટેરવાં ચચડી ઉઠે છે, તેમ તમારા પ્રકાશનથી હવે સાહિત્ય વિષયમાં પણ તેજ દિશતિ
 ઉભી થવાની છે.

એક બીજી વાત-ગોમટની મૂર્તિ (પુ. ૨ પૃ. ૨૦૨) મૂળે દ્વિગંધર અવસ્થામાં છે.
 તે રજુ કરવા માટે ખેલોક બનાવનારને આપતાં તેમણે સૂચના કરી કે, પુસ્તક તો સ્ત્રી
 વર્ગના હાથમાં પણ જવાનું છે તો સભ્યતાની ખાતર પુરૂષલિંગનું આવ્છાદન કરાય તો
 સારું. તે વિચાર સુસંગત લાગતાં અન્ય ચિહ્નો જેમને તેમ રહેવા દઈ ખેલોક બનાવી
 છાપી કાઢ્યો છે. છતાં એક વિદ્વાનને તે અક્ષમ્ય લાગવાથી તેમના ઉપર વ્યક્તિગત મેં
 પત્ર લખીને તેમને સંતોષ આપ્યો છે.

(આ) પ્રસ્તાવના

આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે દરેક ભાગમાં બે ખંડ, અને તેવા ચાર ભાગનાં
 આઠ ખંડ: તેવી રીતે પુસ્તક સંપૂર્ણ કરવા ધાર્યું હતું. પણ પુસ્તક બીજામાં જ તે ધારણા
 છોડી દેવી પડી હતી. એટલે ચોથા ખંડનો શેષ ભાગ તથા શુંગવંશનો પાંચમો, પરદેશી
 આક્રમણકારોનો છઠ્ઠો, ગદ્દલીલ વંશનો સાતમો, કાળગણનાના વિવિધ સંવત્સરની
 સ્થાપનાને લગતો આઠમો, ચેદીવંશનો નવમો, શતવહન વંશનો દશમો અને કુશાન તથા
 ચષ્ણવંશને લગતી હકીકતનો અગિઆરમો ખંડ-એમ લગભગ સાત ખંડનો સમાવેશ
 બે પુસ્તકમાં કરી નાંખવા ધારેલ: જેને અનુસરીને આઠ ખંડ સુધી તૃતીયભાગમાં અને
 અને બાકીના ત્રણને ચતુર્થ ભાગે વહેંચવાનું નક્કી કરેલ. પણ જ્યાં છ ખંડ છપાયા
 ત્યાં જ પુસ્તકનું કદ, પ્રથમના બે ભાગ જેવડું થઈ ચૂક્યું. એટલે એમ ઠરાવવું પડ્યું કે,
 હવે વધારે થતાં એકંદરે પાંચસો પૃષ્ઠોને સરખા બે ભાગે વહેંચી નાંખી પ્રથમનાં અઢીસો

૧૬ જુઓ પુ. ૧ પ્રાચીન ભારતવર્ષની પ્રશસ્તિ પૃ. ૩૮ ની અંતિમ પંક્તિના શબ્દો.

પૃષ્ઠાને ત્રીજા પુસ્તકે અને બીજાં અઢીસોને ચોથા પુસ્તકે લઈ જવાં: પણ તેમ કરવા જતાં ચાર પુસ્તકમાંનાં પ્રથમનાં બે નાનાં, અને પછીનાં બે મોટાં દેખાય જેથી આખા સેટનાં સર્વે પુસ્તકો એક સ્થાને ગોઠવાતાં સુમેળ સાધતાં નજરે ન પડે: જેથી નિર્ણય કરવો પડ્યો કે, ચારને બદલે પાંચ વિભાગમાં જ અને પાંચેને એકધારા કદમાં જ બહાર પાડવાં. તેને અવલંબીને, આ તૃતીય વિભાગે છ ખંડ સુધીનું વૃત્તાંત જ દાખલ કર્યું છે; જ્યારે બાકીના પાંચ ખંડનો સમાવેશ ચોથા તથા પાંચમા પુસ્તકે કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે ચારને સ્થાને પાંચ પુસ્તક થવાથી તેની કિંમતમાં જે કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે તે પ્રકાશકના ક્ષેત્રનો પ્રશ્ન હોઈ તેમના નિવેદનમાંથી માહિતી મેળવી લેવી.

પાંચમો આખો ખંડ શુંગવંશને લગતો છે: તેના પાંચ પરિચ્છેદ પાડવામાં આવ્યા છે. દરેક પરિચ્છેદમાં પૂર્વ પુસ્તકની પેઠે અદ્યાપિ પર્યંત ન જણાયલી હકીકત જ સાબિત કરીને રમ્મુ કરેલી છે: અત્ર તેનું વર્ણન છૂટું ન આપતાં તે તે પરિચ્છેદનો અનુક્રમ વાંચી જવાની જ ભલામણ કરીશ. છતાં ટૂંકમાં જણાવીશ કે પ્રથમ તો તે વંશના નવે રાજાની સમયાવળી, અને વિશુદ્ધ નામાવલી ઉભી કરવામાં પણ અપરિમિત શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો છે. તે બાદ પુષ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર તથા વસુમિત્ર; તે ત્રણેનાં સંકલિત જીવન વ્યવસાયને પૃથક્ કરી બતાવવામાં પણ, તેટલી જ જહેમત ઉઠાવવી પડી છે. છતાં પતંજલી મહાશય અને પં. ચાણક્યના જીવનવૃત્તાંતની સરખામણી કરી તેને રસ ઝરતો બનાવવામાં જાણપ આવવા દીધી નથી. રાજા કલિકને લગતા ખ્યાનમાં ચોર વળી એક નવીન જ પ્રકરણ ઉભું થતું દેખાશે: તેજ પ્રમાણે શુંગ સામ્રાજ્યની પડતીના સમયે યોનપતિ ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરે ભજવેલ ભાગ પણ અનેરોજ પ્રકાશ આપે છે.

છઠ્ઠાં ખંડ સઘળી પરદેશી પ્રજાના ઇતિહાસને લગતો છે. તેના અગિયાર પરિચ્છેદ પાડ્યા છે: તેમાંના બે યોન પ્રજાના છે. ત્રણ ક્ષહરાટપ્રજાના છે. એક પરિશિષ્ટરૂપે મથુરા અને તક્ષિલા નગરીના સ્વતંત્ર વૃત્તાંતનો છે. બે પાર્થિઅન્સના છે. બે શકના છે. અને છેલ્લો અગિયારમો પરચુરણ બાળતનો છે. તેના પણ બે વિભાગ પાડી, પ્રથમમાં શક, આભીર અને ત્રૈકૂટક પ્રજાનાં તથા બીજામાં ચોશવાળ, શ્રીમાલ અને ગૂર્જર પ્રજાનાં ઐતિહાસિક અંગોનું વર્ણન આપ્યું છે: આ દરેકમાં કયા કયા પ્રકારની હકીકત વર્ણવવામાં આવી છે તેનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ બતાવવા કરતાં તે તે પરિચ્છેદનું સાંકળીયું જોઈ લેવા જ ભલામણ કરવામાં આવે છે. છતાં એટલું જ અત્રે જાહેર કરી શકીએ કે, દરેકે દરેક પરિચ્છેદમાં તદ્દન નવીન નવીન બાળતો જ દર્શાવવામાં આવી છે.

ચિત્રની બાબતમાં પણ પૂર્વની પેઠે નકશાઓ, પ્રાચીન શિલ્પના નમુનાઓ અને રાજકર્તાઓના મહોરાંઓ આપ્યાં છે. ઉપરાંત જે કેટલાક સિદ્ધાંતોનું વર્ણન એક યા બીજા કારણે પુ. ૨ માં લખવું રહી ગયું હતું, તેનો એક પટ બનાવીને જોડ્યો છે: નકશાઓમાં જે રાજ્યવિસ્તારના છે તે તો પોતપોતાના ક્ષેત્રની નવીનતા રમ્મુ કરે છે જ. પણ જંબૂદ્વીપ, શાકદ્વીપ અને અઢીદ્વીપને લગતા જે છે તે તો સર્વ કોઈને નવી જ વસ્તુ.

રજી કરતા દેખાશે. પ્રાચીન શિલ્પના નમુનામાં મથુરાનો સિંહસ્તૂપ જેને 'વાડવાસ્તૂપ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેનું ચિત્ર મૂળપૃષ્ઠ ઉપર જ પુરાતત્વના એક અંશ તરીકે દર્શાવાયું છે. રાજાઓનાં મહોરાં સંબંધી કાંઈ વિશેષ કહેવાપણું નથી; પરંતુ સિદ્ધા ચિત્રના વર્ણનમાં ઘણી ઘણી નવી વસ્તુનો ભંડાર ઉઘાડે થતો નજરે પડે છે.

હિંદ ઉપર ચડી આવેલી જે પરદેશી પ્રજાએ કાંઈક સત્તા જમાવી હતી તેમને લગતા ઇતિહાસના સર્વ અંશો સમજવા માટે, જેટલી જરૂરિયાત તેમના સમયને લગતા પાકા નિર્ણયની છે, તેટલી જ જરૂરિયાત તેમના સમકાલીનપણે કયા હિંદી રાજવીઓ કયા પ્રાંત ઉપર હકુમત લોગવી રહ્યા હતા, તે જાણી લેવાની પણ ગણાય. આ બંને પ્રકારની રિથિતિનો એકી સાથે જ, તેમજ નજર માત્ર ફેરવતાં જ જ્યાંલ બંધાઈ જાય, તે પ્રમાણે બે વંશવૃક્ષો-વંશાવળીના કોઠાઓ મેં કેટલીય મહેનત લઈને તૈયાર કર્યા છે. તેમાંનું એક પૃ. ૧૪૫ ઉપર અને બીજું પૃ. ૪૦૩ ઉપર બેંડયું છે. તે તૈયાર કરતાં કેટલી મહેનત ઉઠાવવી પડી હશે તેનું વર્ણન કરવા કરતાં નજરે જોવાથી તેની કલ્પના સહજ કળી શકાશે.

હવે એકજ બાબત જણાવીને પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરીશ. અત્યાર સુધી એમ કબૂલ રખાયું છે કે શિલાલેખ અને સિદ્ધાઈ પુરાવા હમેશાં અટળ ગણવા: અમુક અંશે તે મત સ્વીકાર્ય છે અને પુસ્તકીયા કે દંતકથાના પુરાવા કરતાં તે વધારે સજ્જડ અને અફર કહેવાશે; છતાં ભૂલવું જોઈતું નથી કે, શિલાલેખમાં એકલા લિપિલેખનનો અને સિદ્ધામાં લિપિલેખન ઉપરાંત ચિત્રનો ઉકેલ-એમ બે વસ્તુ ઉપર આધાર છે: લિપિ-લેખનના ઉકેલમાં અનેક વિધનો છે; જેમકે, એક યા બીજા કારણે તેના અક્ષરોનું કે કાના માત્રાના વળાંકનું તથા તેના અમૂક ભાગનું છેદન-ખંડન થઈ ગયું હોય છે; કે કયાંક વળગાડ થઈ ગયો હોય છે. તેને લીધે અથવા તો તેવા ઉકેલની ખરી ખૂબી માલૂમ પડી ન હોવાને લીધે, ભળતોજ અર્થ કરાઈ જવાય છે. એટલે શિલાલેખમાં તેટલા પ્રમાણમાં અનિશ્ચિતતા કહી શકાશે. જ્યારે સિદ્ધામાં ચિત્રનો પણ વિચાર કરવો રહેતો હોવાથી અને તેમાં આખુંયે ચિત્ર કાંઈ એકી સમયે વિકૃત અવસ્થા ધારણ કરતું ન હોવાથી, સિદ્ધાનો આધાર લેવો તે શિલાલેખ કરતાં વિશેષ મજબૂત કહેવાય જ. છતાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અને બળોત્તમતો ગણિતનોજ પુરાવો લેખવો રહે છે. એક વખત અમુક બનાવ કે હકીકત, ગણિતના આધારે અમુક સમયે બનેલી પુરવાર થઈ ગઈ કે પછી હુન્યવી કોઈ પણ અંશનો દેન નથી-મગદ્દર નથી, કે તે અન્યથા કરી શકાય. હા, એટલુંજ વિચારવું રહે કે, જેમ ગણિતમાં તાળો મેળવીને સર્વ જડબેસલાક કરવામાં આવે છે તેમ એક વખત બાંધેલ નિર્ણયને પણ તે પ્રમાણે કસી જોતાં, સર્વ હકીકતને એક દોરામાં ગૂંથી શકાય છે કે નહીં? જો તેમ કરવામાં કયાંય પણ બાંધ આવતી દેખાય, તો ત્યાં આગળ સાવધાનતા પૂર્વક ફરી પ્રયાસ આદરવાને આપણને મળે હાકલ છે એમ સમજવું. પણ જો બધી રીતે સુમેળ જામી ગયો તો, તે નિર્ણય સર્વદા અને સર્વથા અચળજ

રહેવાનો એમ ખાત્રી રાખવી. મારા પુસ્તકનો આ ત્રીજો ભાગ છે, તેમાં અનેક વખત ગણિતશાસ્ત્રે આ પ્રમાણેની સહાય આપી છે. એટલે હવે તો વિશ્વાસ પણ ખંધાતો જાય છે કે, ઘણી ઘણી બાબતોના સમયનિર્ણય જે અત્યાર સુધી હું બહાર કરી ચૂક્યો છું તે મોટા ભાગે સત્યપૂર્ણજ છે. મતલબ કે સખળતાના પ્રમાણમાં, સૌથી છેલ્લો નંબર દંતકથાનો અને પુસ્તકીયા પુરાવાનો રહે છે, તેથી મજબૂત શિલાલેખી, તેથી સંગીન સિદ્ધાંત પુરાવાનો અને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણિતશાસ્ત્રનો નંબર મૂકવો રહે છે: સમયની બાબતમાં તો ઉપર પ્રમાણે મત ઉચ્ચારી શકાય તેમ છે પરંતુ હકીકત કે તેના વર્ણનની સત્યતા માટે મત ભેદ રહે ખરો.

આ પ્રમાણે પુસ્તકની સમાપ્તિ થાય છે: પુસ્તકના લેખનમાં તથા ચિત્રો ઉઠાવવામાં જે અંતર્યામી, લેખકો તથા અન્ય વસ્તુના માલિકો વિગેરેની સહાય લેવી પડી છે તે સર્વેનો ઉપકાર માન્યા સિવાય કલમ બંધ કરી ન જ શકાય. તેવી જ રીતે ચિત્રકાર મિ. સોમાલાલ શાહને પણ વિસારવા નથી જોઈતા.

ચાર ભાગને બદલે પાંચ ભાગમાં પુસ્તક વહેંચી નાખવાની યોજના ઠેઠ છેવટે ઘડાઈ છે. જેથી કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકને અંતે અથવા પુ. ચોથામાં જુઓ, એવી મોઘમ હકીકતો દર્શાવાઈ છે; તે પ્રથમ નજરે અસંગત દેખાશે. પણ તે ઉપરના કારણે થવા પામ્યું છે એમ જાણી દરગુજર કરવા વિનંતિ છે. તેવી જ રીતે ગૌતમીપુત્ર સાત-કરણી અને રાણી બાજરીના લેખ સંબંધી હકીકતમાં ગુંચવાડો ઉભા થવા સંભવ છે કેમકે કેટલાય ફરમા છપાઈ ગયા ત્યાંસુધી તેનો સમય ઇ. સ. ૭૮ નો હોવાની મારી ગણતરી હતી. પણ પાછળથી ખાત્રી થઈ છે કે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. પર નો છે. એટલે તેના નિવેદનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે અસંગતતા જરૂર દેખાશે જ; પણ સંશોધનના વિષયની અસ્થિરતાને તેનું કારણભૂત માની તે ક્ષતવ્ય લેખવા વિનંતિ છે.

(૬) પ્રકાશકોનું નિવેદન

છાપખાનાને લગતું કાર્ય તો હવે અમને કોઠે પડી ગયા જેવું થઈ ગયું છે એટલે તે સંબંધી કાંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. બાકી જેમ પહેલાં બે પુસ્તક માર્ય મહિનામાં પ્રગટ કરી શકાયાં છે તેમ આ ત્રીજું પણ માર્ય માસ પહેલાં અથવા તો મોડામાં મોડું તે કાળે બહાર પાડી નાંખવા ઇચ્છા રાખી હતી. પણ કહેવત છે કે, ‘બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા-ધાર્યું ઘણીનું થાય છે.’ તે પ્રમાણે અમારા સર્વ પ્રયત્ન છતાં લાચારી ભોગવવી રહી છે; કેમકે, અમારા લઘુ ગ્રંથની ગંભીર ગિમારીને લીધે સ્ટેટ જનરલ ઇન્સ્પેક્ટરમાં અઢીક મહિના અને ઘર આગળની સંભાળમાં દોઢક માસ મળીને એકંદરે ચાર મહિના પર્યંત અમારે રોકાઈ રહેવું થતાં તેટલા સમય માટે આ કાર્ય સંભવિત થયું હતું. તે ચાર મહિનાનું કામ તે પછીના બે માસમાં ઉપાડીને પૂરૂ કરાયું છે તે પણ પરમાત્માની કૃપાનું જ પરિણામ સમજીએ છીએ.

ઉપરના મંદવાડને અંગે થોડું મોડું થયું છે. તેમ જળી લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુસ્તકને ચાર ભાગમાં પ્રગટ કરવું કે પાંચમાં, તે પ્રશ્નના નિર્ણય માટે પણ કાંઈક ખમવું થયું હતું. અંતે નિર્ણય ઉપર આવીને તેને અમલમાં મૂકી દેવાયો છે. હવેનાં બાકી રહેતાં બે પુસ્તક જલદી પ્રગટ કરી શકાય અને ખની ગયેલ ઢીલનો બદલો વાળી અપાય એટલી જ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

ચાર વિભાગના આખા સેટની કિંમત રૂ. ૨૦ પ્રથમ રાખી હતી અને હવે પાંચ થશે તોપણ રૂ. ૨૦ વીસજ રાખવાની છે: કેમકે પુસ્તકનું દળ જે વધારાયું છે તે અમારા તરફથી સ્વેચ્છાએ થયું છે; તેથી તેનો બોલે ગ્રાહકને શીરે નાંખી શકાય નહીં. એટલે એમ ઠરાવ્યું છે કે, અત્યાર સુધી જે ગ્રાહક થઈ ચૂક્યા છે તેમને પાંચમો ભાગ માત્ર બંધાઈ અને પરચુરણ ખર્ચ માટે નામના આઠ આના લઈને, મફત આપવો. એટલે કે તેમને પાંચે ભાગ રૂ. ૨૦+૦૧=૨૦૧માં પડવા જશે.

વળી કોઈ જાતની ખબર આપ્યા સિવાય પણ કિંમત વધાર્યાનો દોષ અમારે માથે ન આવે પડે, માટે ચોથો ભાગ પ્રગટ થાય ત્યાંસુધી ગ્રાહક થનારને માત્ર એક રૂપીઆ વધારે લઈને એટલે કે રૂ. ૨૦+૧=૨૧) એકવીસમાં પાંચે ભાગ આપીશું: પરંતુ ચોથો ભાગ બહાર પડી ગયા બાદ તો આ લાભ ખેંચી લેવો જ રહે છે. છૂટક કિંમત રૂ. ૨૫) ને બદલે હાલ તો રૂ. ૨૭) સત્તાવીસ ઠરાવાયા છે.

પુસ્તકના પ્રકાશન પરત્વે જે જે સાધનોનો-વ્યક્તિગત, અગર સંસ્થાઓની માલિકીના સાધનોનો-કિંચિત્ત યા મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરાયો છે તે સર્વેનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવાની રજા લઈએ છીએ. આટલું નિવેદન પ્રકાશનને અંગે છે.

આપણા હિંદ દેશમાં તો પ્રકાશનનું તેમજ વેચાણનું એમ બન્ને કાર્ય એકને જ કરવાં પડતાં હોવાથી તેને અંગે પણ બે બોલ જણાવી લેવા ઇચ્છા થાય છે. પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડી ગયા પછી અને દ્વિતીય પ્રગટ થયું તે પૂર્વેના અંતરકાળે, વેચાણ કરતાં અમને જે મુશ્કેલી પડી હતી, તેટલી બીજા અને ત્રીજા ભાગની વચ્ચેના ગાળામાં પડી નથી તેટલું ખુશી થવા જેવું છે; તે માટે બે કારણ અમારી નજરમાં આવે છે: એક તો આ કાર્ય ઉપાડવાની રીતિનાં અમારે અનુભવ વધતો જાય છે તે તથા બીજું અમારી પ્રમાણિકતાનો અને કાર્ય પાર ઉતારવાની ચીવટમાં સામાન્ય જનતાનો અમારામાં વિશ્વાસ બંધાતો જાય છે તે છે. છતાં એક વસ્તુ સ્થિતિ નજરે પડતી જાય છેજ. ગુજરાતી પ્રજા વિશે સામાન્ય માનતા એવી પ્રચલિત થઈ પડી છે કે, તે વ્યાપારમાં વિશેષ મશગુલ રહેતી હોવાથી વિદ્યા પ્રત્યે બે દરકાર અને બેકદર રહે છે. આવી સ્થિતિ વિદ્યાના સાહિત્યના દરેક અંગ તરફ જ્યાં પ્રવર્તી રહી હોય ત્યાં સંશોધન વિષયનાં આવાં પુસ્તકો પ્રત્યે તો તથા પ્રકારની શિથિલતા વિશેષ પ્રમાણમાં જ અનુભવાય તે દીવા જેવું ખુલ્લું છે. તેવા સંજોગોમાં, ખુકસેલરો કે જેમને પોતાના કબજાનાં હબરો

પ્રકારનાં પ્રકાશનોનો ઉપાડ કરાવવાનો હોય, તેમને આવા મંદ ઉપાડવાળા પ્રકાશન તરફ કેટલું લક્ષ આપવાનું બને ? તે સ્થિતિમાં તો અમારે પોતાને જ સર્વ મહેનત કરવી રહી. આ અનુભવે શિખવ્યું છે કે, જે કોઈ કદર કરી શકે તેવા માલૂમ પડે તેમની પાસે જાતે પહોંચી જવું અને વ્યક્તિગત સમજાવટથી વેચાણ થપાવ્યે જવું. આ રીત અંગિકાર કરીને સંતોષકારક પરિણામ નીપજવી શક્યા છીએ તે ખુશીથી જણાવવાની આ તક જવા દેવા માંગતા નથી.

જેમ જેમ પ્રકાશન પ્રગટ થયાને વખત થતો જાય છે, તેમ તેમ હવે ટીકાઓ અને ચર્ચાઓ થતી નિહાળાય છે. તેટલે દરજ્જે લોકરૂચિ જાગૃત થતી જાય છે અને તે પ્રમાણમાં અમને વેગ મળતો જશે એવી ઉમેદ સેવતા જઈએ છીએ. છતાં અમારી તરફથી-તેમજ લેખકે પોતા તરફથી અમને રજા આપી છે માટે તેમના તરફથી-પણ જણાવીએ છીએ કે અમે જે કાંઈ લખ્યું છે તે તદ્દન સત્ય જ છે તેમાં મીનમેષ થવાનું નથીજ એવો દાવો અમે રાખ્યો નથી, રાખતા નથી અને રાખવાની ઇચ્છા પણ નથી. તેમાંયે સંશોધનનો વિષય જ એવો રહ્યો કે તેમાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ થયાં જ કરવાનાં. એટલે દિવસાનુદિવસ તે છણાતો જશે અને લાંબે કાળે અમુક નિરધારિત સ્થાને મૂકાશે. પણ વચ્ચગાળે-એટલે કે ટીકાઓ ખહાર પડતાં-કોઈએ તે તરફ ઉવેક્ષાવૃત્તિ કે ઘૂણા ન સેવતાં, તે પણ વિદ્યાનું એક અંગ છે એમ સમજી, જ્યાંથી મળે ત્યાંથી પણ વિદ્યા તો ગ્રહણ કરવી જ જોઈએ, તે કથાનુસાર વર્તન રાખવા વિનંતિ છે. છેવટે પ્રાર્થના કે, ભલે અમે સાચા હોઈએ યા ખોટા, તે તો પરિણામ જણાય ત્યારે ખરું, છતાંયે નવીન વિચારો રજુ કરી, દાખલા દલીલો અને પુરાવા આગળ ધરી, વાચક વર્ગને કેટલેક દરજ્જે વિચાર કરતા તો બનાવ્યા છે ? તેટલે દરજ્જે બતાવેલ હમદર્દી માટે અમે ઉપકાર માનીએ છીએ તથા ભવિષ્યમાં તમે વિશેષ ઉત્તેજન આપશો તેટલી વિનંતિ કરીએ છીએ.

અંતિમ પ્રાર્થના કરવાની કે અમે લખાણ કરતી વખતે કોઈની પણ લાગણી હુલાવવાનો કે કોઈ ઉપર ટીકા કરવાનો દુષ્ટ હેતુ રાખ્યો જ નથી, છતાં જાણે અજાણે અમારા કથનથી કોઈને કિચિત્ પ્રકારે પણ આઘાત પહોંચ્યો હોય તો તે માટે વારંવાર ક્ષમાની યાચના કરીએ છીએ. એજ વિનંતિ.

વડોદરા: રાવપુરા
૧૯૯૩ ની અક્ષત તૃતીયા

આપના નમ્ર સેવકો
શશિકાન્ત એન્ડ કુ. ના
સ્નેહ વંદન

ચિત્ર પરિચય

નીચેના વર્ણનમાં પ્રથમનો આંક, ચિત્રની અનુક્રમ સંખ્યાસૂચક છે. બીજો આંક તે ચિત્રને લગતો અધિકાર આ પુસ્તકમાં કયા પાને લખેલ છે તે બતાવે છે. સર્વ ચિત્રો સંખ્યાના અનુક્રમમાં ગોઠવ્યાં છે. એટલે કયું ચિત્ર કયા પાને છે તે શોધી કાઢવું સહેલું થઈ પડે છે. કોઈ વિશિષ્ટતાને લીધે આડું અવળું મૂકવું પડ્યું હશે તો તે હકીકત તેના પરિચયમાં જણાવવામાં આવી છે.

આગળ મુજબ આ પુસ્તકે પણ ચિત્રોના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) સામાન્ય ચિત્રો (૨) પરિચ્છેદના મથાળા ઉપરના શોભન ચિત્રો (૩) અને રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતા તથા અન્ય ઔપદેશિક નકશાઓ.

પ્રથમ આપણે સામાન્ય ચિત્રોનું વર્ણન કરીશું.

(અ) સામાન્ય ચિત્રો

આકૃતિ નંબર વર્ણન પૃષ્ઠ

૧

કવર

કદપદ્મ અથવા કદપદ્રુમનું ચિત્ર છે. તેની હકીકત પુ. ૨. પૃ. ૨૮ માં સંપૂર્ણ જણાવી છે ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

૨ મુખપૃષ્ઠ

પૂઠા ઉપર

પુ. ૨ માં સૂચવેલ નિયમ પ્રમાણે આ ચિત્ર ખાસ કરીને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યું છે. તે મથુરાના સિંહસ્તૂપનું છે. તેને ચૂંટવા માટે અનેક કારણો મળ્યાં છે (૧) શિલ્પકળાની દૃષ્ટિ છે (૨) તેની પ્રાચીનતા છે (૩) આ પુસ્તકમાં જ તેનો અધિકાર અપાયો છે (૪) તેમાં ઐતિહાસિક રહસ્ય સમાયલું છે (૫) અને સૌથી વિશેષપણે જેમણે તેની પ્રતિષ્ઠામાં લાગ લીધો છે તેમના જીવન ઉપર તે અનેરો પ્રકાશ પાડે છે.

(૧) શિલ્પની દૃષ્ટિ : અલખત્ત આ નમુનામાં તે એટલી ઉત્તમ પ્રકારની જો કે નથી દેખાતીજ, છતાં પણ તે સમયના કારિગરો કેવી બાહોશી ધરાવતા હતા તેનો અચ્છો ખ્યાલ તો આપે છેજ. વિશેષ પરિચય નીચેના આંક ૨૭ ના ચિત્રે જુઓ.

(૨) તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૧૫ હોઈ, અત્યારે તેની ઉંમર ૧૧૫+૧૯૩૭=૨૦૫૨ ની થઈ કહેવાય. તે માટે જે પુરાણી વસ્તુઓ સારાચે હિંદમાં અત્યારે જળવાઈ રહેલી દેખાય છે તેમાં આનો નંબર ઘણો ઊંચો ગણી શકાશે.

(૩) તેના અધિકારનું વર્ણન પૃ. ૨૩૦ થી આગળ, તથા અન્ય ઘણે ઠેકાણે છૂટું છવાયું (જુઓ ‘ચાવી’ તથા ‘શું અને કયાં’માં મથુરા શબ્દે) અપાયું છે. તે વાંચવાથી તેની સમજણ પડી જાય તેમ છે એટલે અહીં ઉતારવું બીજાજરી છે.

(૪) ઐતિહાસિક રહસ્ય-જે અઘાપિ પર્યંત અંધકારમાં પડી રહેલું છે તેનું વર્ણન રાજા કલ્કિ-સમ્રાટ અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતે અપાયું છે. કેમકે આ સિંહસ્તૂપની પુનઃપ્રતિષ્ઠા જે ઇ. સ. પૂ. ૧૧૫ માં થવા પામી છે તે પૂર્વે લગભગ ૬૫ વર્ષે સમ્રાટ અગ્નિમિત્રના હાથે જ તેનો વિનાશ થવા પામ્યો હતો. એટલે કે રાજા કલ્કિના બિરૂદની પ્રાપ્તિ અને મથુરા સિંહસ્તૂપનું ભૂતપૂર્વનામ 'વૉડવાસ્તૂપ-દેવરચિતસ્તૂપ' તે બન્ને સુઘટરીતે સંકલિત થયેલ છે.

(૫) તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર મહાક્ષત્રપ રાજુલની પટરાણી તથા તે ઉત્સવની ઉજવણીના સમયે ત્યાં એકત્રિત થયેલ ક્ષહરાટ પ્રજાના મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોનો સમુદાય, એમ પ્રતીતિ કરાવે છે કે તે આખી ક્ષહરાટ પ્રજા પોતાના ધર્મ પ્રત્યે અતિ શ્રદ્ધાવંત તથા ભક્તિપૂર્ણ હતી અને આપણે જાણીને તાજુબ થઈશું કે તેઓ સર્વે અહિંસામય જૈનધર્મનાજ અનુયાયીઓ હતા.

આ પ્રમાણે તેનો ઇતિહાસ છે : પણ કાળે કરીને જેમ અન્ય પ્રાચીન અવશેષોનાં હાલહવાલ થયા છે તેમ આ સ્તૂપ પણ કોઈક સમયે શિતલાદેવીના મંદિરનો એક અંશ બનવા પામ્યો હતો. હાલ તો લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં તે સ્થાપિત થયેલ છે. તેને વીશે એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા પુ. ૬. પૃ. ૧૩૫ માં આ પ્રમાણે નિવેદન નજરે પડે છે:—

Object of the inscription is to record a religious donation on the part of the Chief Queen of Satrap Rājula....Found on the steps of an altar devoted to Śitalā on a site belonging to low caste Hindus at Mathura.... Secured by Dr. Bhagwanlal brought to Bombay; then presented to British Museum where it lies at present.... Being contemporary with Taxilla plate; this can be placed as nearly as 42 B. C.=લેખકનો આશય, ક્ષત્રપ રાજુલની પટરાણી તરફથી ધાર્મિક દાનની નોંધ રાખવાનો છે....મથુરાના અચ્છુત વર્ગના હિંદુઓની એક જગ્યામાં શિતલાદેવીના મંદિરની વેદિના પગથિયામાં (તે લેખ) જડેલ હતો. ડૉક્ટર ભગવાનલાલને તે સાંપડેલ : ત્યાંથી મુંબઈ લાવવામાં લાવેલ : અને પછી બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમને ભેટ દેવાયો હતો. હાલ તે ત્યાંજ પડેલ છે....તક્ષિલાના પટ (તામ્રપટ) બુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૨૪૦નું વિવેચન) ના સમયનો (આ લેખ) છે: જેથી તેનો અંદાજ સમય^૧ ઇ. સ. પૂ. ૪૨ લગભગનો ગણી શકાય.

૧. તે સમયે આ તક્ષિલાના પટનો સમય ગમે તે ગણવામાં આવતો હશે. હાલ મેં તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૮૦ નો કરાવ્યો છે. (બુઓ તેનું વૃત્તાંત:) ડૉ. ભગવાનલાલનો આ નિર્ણય અંદાજ સમય બતાવે છે જ્યારે તેનો નિશ્ચિત કાળ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૧૧૫ નો જ ગણવો રહે છે.

- ૩ ૧ ષષ્ઠમ પરિચ્છેદના મથાળે (શોભન ચિત્રની સમજૂતિમાં જુઓ)
- ૪ ૨૨ સપ્તમ પરિચ્છેદના મથાળે (સદર સદર
- ૫ ૨૪ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતો નકશો છે-નકશાના વર્ણનમાં જુઓ
- ૬ ૨૬ બિંદુસારનો સદર સદર
- ૭ ૩૧ અશોકવર્ધનનો સદર સદર
- ૮ સમ્રાટ અશોકવર્ધનનો ચહેરો બતાવ્યો છે.
- ૯ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું મહોરું છે.
- આ બન્ને ચિત્રો કેવી રીતે ઉપજાવવામાં આવ્યાં છે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ પુ. ૨ માં ચિત્રપરિચય પૃ. ૩૧ ઉપર આપ્યો છે એટલે તેની પુનરુક્તિ કરવી યોગ્ય ગણાય નહીં. અત્રે એટલું જ જણાવીશું કે અનેક સ્થાને નજરે પડતાં તેમનાં અન્ય ચિત્રો કરતાં આ બેને, તેમની અસલ આકૃતિને વિશેષાંશે મળતાં આવનારાં કહી શકાશે. અને તેટલે દરજ્જે તેમનું સ્થાન ઉચ્ચ કોટિનું ગણવું રહે છે.
- ૧૦ ૩૫ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે મગધ સામ્રાજ્ય કેટલું વિસ્તારવંત બન્યું હતું તે આ નકશામાં બતાવ્યું છે. વિશેષ અધિકાર માટે નકશાની સમજૂતિમાં જુઓ.
- ૧૧ ૩૬ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ મૌર્યવંશની જે અણચિંતી અને એકદમ પડતી થવા પામી હતી તેનો ખ્યાલ આ નકશામાં આપ્યો છે. વિશેષ માટે નકશા ચિત્રની સમજૂતિ જુઓ,
- ૧૨ ૪૭ પાંચમા ખંડના પ્રથમ પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે. તેની સમજૂતિ માટે શોભન ચિત્રે જુઓ.
- ૧૩ ૬૩ પાંચમા ખંડના દ્વિતીય પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે. તેની સમજૂતિ તેના સ્થાને આપી છે.
- ૧૪ ૮૧ પાંચમા ખંડે તૃતીય પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે. સમજૂતિ માટે આગળ જુઓ.
- ૧૫ ૮૬ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રનો રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતો નકશો છે. સમજૂતિ માટે નકશા ચિત્રના પરિચયમાં જુઓ.
- ૧૬ ૧૦૫ પાંચમા ખંડે-ચતુર્થ પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે. આગળ ઉપર જુઓ.
- ૧૭ ૧૧૪ શુંગવંશની પડતી થવા માંડી તે સમયે તેમના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો આ નકશામાં ખ્યાલ આપ્યો છે-વિશેષ હકીકત આગળ ઉપર.
- ૧૮ ૧૨૩ ષષ્ઠખંડે-પ્રથમ પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર-તેના અધિકારે સમજૂતિ આપી છે.

૧૯

પરદેશી પાંચ આક્રમણકારોમાં પ્રથમ ચોન પ્રજાનું વર્ણન અપાયું છે તેમાંથી . જેણે હિંદમાં ગાદી પ્રથમ સ્થાપી તે ચોનપતિ ડિમેટ્રી-અસનું મહોરું છે.

૨૦

ઉપરમાં વર્ણવેલ ડિમેટ્રીઅસના જમણા હાથ સમાન લેખાતા તેના સરદાર મિનેન્ડરનો ચહેરો છે. આ બન્ને નૃપતિએ પ્રથમવાર જ એવી રીતે પોતાના શિરતાજ ગોઠવ્યા છે કે ગળાનો જે ભાગ યુરોપીય રાજકર્તાઓ ઉઘાડે રાખતા હતા તે હિંદી સંસ્કૃતિને છાજતો અને આચ્છાદિત દેખાય. તેમના આ બન્ને ચહેરા તેમણે પોતે પડાવેલા સિદ્ધા ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે એટલે અસલ શિક્ષણના પ્રતિબિંબરૂપે જ તે છે એમ સમજવું.

૨૧ ૧૨૯

અદીદ્રીપનો નકશો છે. હકીકત માટે નકશાઓના વર્ણનમાં જુઓ.

૨૨ ૧૩૬

શાકદ્રીપ તથા જંબુદ્રીપની સમજૂતિ માટે રજુ કરેલ છે. નકશાની હકીકતમાં જુઓ.

૨૩ ૧૩૫

શિસ્તાન પ્રાંતનો નકશો છે. સમજૂતિ માટે નકશા ચિત્રે જુઓ.

૨૪

રાજા નહુપાણની છબી છે. જે સર્વ પરદેશી ભૂપતિઓએ પોતાના સિદ્ધા પડાવ્યા છે અને તેમાં કળા, ધાર્મિક ચિહ્નો તથા પોતાનું મહોરું ઇ. ઇ. દશાંવી, સિદ્ધા જેવી વસ્તુને એક ઐતિહાસિક વિદ્યાના અંગ જેટલે દરજ્જે પહોંચાડી છે તે સર્વમાં નહુપાણનો નંબર પ્રથમ આવે છે. તેના સમયથી દાખલ થયેલી પ્રથાને આજસુધી બહુધા સર્વેએ જાળવી રાખીને અનુકરણ જ કરેલું છે. રાજાને શિરને શોભાવતો મુગટ પણ ત્યારથી જ પહેરવામાં આવતો નજરે પડે છે. એમ અનેક રીતે તેના સિદ્ધા અનુકરણીય થઈ પડ્યા છે. વિશેષ હકીકત માટે સિદ્ધા ચિત્રે જુઓ.

૨૫

રાજા ચઘણની છબી છે. નં. ૨૪ પ્રમાણે ચઘણનો સિદ્ધો તથા તેનું રાજ્ય પણ ઘણી ઘણી રીતે દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યું છે. બન્ને જણા લિન્ન લિન્ન જાતિના તથા ઓલાદના છે. વળી લિન્નલિન્ન પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવેલ છે, છતાં સિદ્ધા પડાવવાની પ્રથામાં, રાજકીય ચાતુર્યમાં ઇ. ઇ માં બેની વચ્ચે ચહેરામાં ઘણી જ સામ્યતા રહેલી છે: વિશેષ તો તેના સિદ્ધાના વૃત્તાંત ઉપરથી સમજી શકાશે.

૨૬

રાજાવુલનો ચહેરો છે. નં. ૨૪, ૨૫ ના કરતાં ઓછા પ્રદેશનો અધિકારી હોવા છતાં ગૌરવમાં, પ્રતાપમાં કે અન્ય રાજમાન્ય ગુણોમાં કોઈ રીતે તે ઉતરે તેવો નહોતો. બલ્કે કેટલીક બાબતમાં તો તે બન્ને કરતાં એક વેંત ચડી જાય તેવો હતો. તેમાંની એક ધાર્મિક શ્રદ્ધારૂપે

છે જેના પ્રતીકમાં, મથુરાના સિંહસ્તૂપરૂપે તેણે આપણને સોંપેલી પુરાતત્ત્વની પ્રસાદી છે જેને લીધે ઇતિહાસમાં તેનું નામ સદાને માટે યાદગાર રહી ગયું છે.

૨૭

સારનાથ સ્તંભનું ચિત્ર છે. આમાંના શિલ્પે, વિશ્વભરના શિલ્પ વિશારદોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરેલી છે. તેનું સવિસ્તર વર્ણન પુ. ૧ તથા ૨ માં આપાઈ ગયું છે. અહીં તો રજુ કરવાનું કારણ એજ છે કે, આ પુસ્તકે મુખપૃષ્ઠ ઉપર રજુ કરાયેલ મથુરાસિંહસ્તૂપના ચિત્રની સાથે તેની તુલના કરવાનું સુલભ થાય; આ સારનાથ પિલર ઘડાયા પછી લગભગ સવાસો વર્ષે મથુરા સિંહસ્તૂપ ઘડાયો છે. પરંતુ મથુરાસ્તૂપના નિર્માતા મહાક્ષત્રપ રાજુવુલના જ ધર્માનુયાયી પણ વિશેષ શક્તિશાળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની કાર્યશક્તિના તે નિમિત્તરૂપ છે. જેથી બન્ને રાજવીના સામર્થ્યની તુલના પણ કરી શકાય છે.

૨૮ ૧૭૩

૫૪મખંડે દ્વિતીય પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે.

૨૯ ૧૭૩

” તૃતીય ” ” ”

૩૦ ૧૯૪

” ચતુર્થ ” ” ”

૩૧ ૨૦૨

રાજા નહુપાણ-અવંતિપતિના સામ્રાજ્યમાં જે પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો તેનો ચિતાર આપતો નકશો છે.

૩૨

તક્ષિલાપતિ-મહાક્ષત્રપ પાતિકનો ચહેરો રજુ કરાયો છે. તે તેના સિક્કા ઉપરથી લેવાયો છે. આ કેવો ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતો તે તેના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી સમજી શકાય છે.

૩૩-૩૪

મૂળે શક જાતિના, પણ પાછળથી અવંતિપતિ ક્ષત્રપ ચક્ષુવંશી રાજ-કર્તાઓના સમયે, તેમના અધિકાર તળેના ગોવરધન સમય-જેની રાજધાની નાસિક ગણાતું હતું તેની ઉપર જે અમલદારો સૂબાગીરી કરી રહ્યા હતા તથા જેઓએ પ્રસંગ અનુકૂળ થતાં મહાક્ષત્રપ પદ ધારણ કરી પોતાનો આલીર વંશ સ્થાપ્યો હતો તથા સંવત્સર ચલાવ્યો હતો જે ભારતીય ઇતિહાસમાં કલચૂરિ અથવા ચેદિ સંવત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમાંના એક આલીરપતિ ઈશ્વરદત્તનો છે; જ્યારે બીજો ચહેરો તેના જ વંશમાં પણ લગભગ અઢી સદીબાદ થયેલ ધરસેનનો છે. આ ધરસેને સંવત્ તો પોતાના પૂર્વજનો જ ચલાવ્યો રાખ્યો છે પણ પોતાના વંશનું નામ, તે સ્થાનમાં આવી રહેલ ત્રિરશ્મિ પર્વત ઉપરથી ત્રૈકૂટક પાડ્યું હતું; આ પ્રમાણે આ બે વંશસ્થાપકોના મૂળ ચિત્રો રજુ કરી પુરાતત્ત્વના અંશે જાળવી રાખવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે. તેમનો વિશેષ અધિકાર આ પુસ્તકના સૌથી અંતિમ પરિચ્છેદે આપ્યો છે. તેમાં ઘણી નવીન હકીકત રજુ કરી છે

૩૫	૨૨૮	૫૪મખંડે-પંચમ પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે.
૩૬	૨૫૨	„ ૫૪મ „ „
૩૭	૨૮૭	„ સપ્તમ „ „
૩૮	૨૧૫	પાર્થિવન સમ્રાટોના રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતો નકશો છે.
૩૯	૩૦૫	૫૪મખંડે અષ્ટમ પરિચ્છેદનું શોભન ચિત્ર છે.
૪૦	૩૩૨	„ નવમ „ „
૪૧	૩૫૨	„ દશમ „ „
૪૨	૩૮૫	„ એકાદશમ „ „
૪૩		સિક્કાચિત્રનો પટ નં. ૬ છે. પુ. ૨ માં પાંચ પટ રજુ કરાઈ ગયા છે: તેમાં રજુ કરાયા સિવાયના જે થોડાંક સિક્કાચિત્રો જરૂરી દેખાતાં હતાં તે અત્રે બતાવવામાં આવ્યાં છે. તેને લગતું વર્ણન આ પુસ્તકને અંતે જોડેલા પરિશિષ્ટમાં અપાયું છે.

(આ) શોભન ચિત્રોની સમજૂતિ

૫૪મ પરિચ્છેદ—પ્રિયદર્શિનના પુત્ર સુભાગસેનના ધર્માધપણાથી દેશમાં ઠેર ઠેર બળવા ફાટી નીકળે છે. એક બાળુએ કવાયત થતી હતી ત્યારે બીજી બાળુ સેનાપતિ પુણ્યમિત્ર પોતાનાજ સ્વામીનું ખૂન કરે છે. અને દેશમાં ધર્માધપણાની તલવાર પોતે ઘા કર્યેજ નાચે છે.

સપ્તમ પરિચ્છેદ—રાજા ચંદ્રગુપ્ત અને મંત્રી ચાણક્ય અર્થશાસ્ત્રની યોજના વિચારી રહેલ છે. યવનાધિપતિ અલેક્ઝાન્ડરનું લશ્કર આમ વિજય દેખતું આગળ વધી રહેલ છે. રાણી તિષ્યરક્ષિતાનું મહેલમાંનું એક ચક્રી રાજ્ય કુમારકુણાલને ભિખારી બનાવી રખડતો કરી મૂકે છે. કલિંગપતિની સાથેની લડાઈ પણ રાજ્યનો એક મુખ્ય બનાવ બન્યો છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ—રાજા અગ્નિમિત્ર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને ઘોડો છુટો મૂકે છે. યવનો સાથે લડતાં લડતાં કુમાર વસુમિત્ર મૃત્યુ પામે છે. ઘોડો વધુ રક્ષણ મેળવી આગળ નાચે છે.

દ્વિતીય—એક બાળુએ પતંજલિ મહાશયનો કોરડો પૂર બહારમાં વીંઝાય છે. બ્રાહ્મણો ને જૈનોના સંબંધ વચ્ચે વેરની તલવાર ગોઠવાઈ ગઈ છે. શામ, દામ, લેદ ને દંડથી ધર્મ પ્રચારના માગો અજમાવાય છે. દેવત્વની જાહોજલાલી અને ગરીબાઈ સંધ્યાના રંગમાં એકરાગ થઈ નાચે છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ—કલિક અવતાર પોતાની તેજ અંધકારની તલવાર લઈને સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ સુધી પ્રભાવ પાથરી દે છે. જલપ્રલયનો ભોગ બનતું શહેર ડૂબું ડૂબું થઈ રહેલ છે. રાજા અગ્નિમિત્ર પોતાની રાણી ધારિણી તરફથી પોતાની પ્રિયા માલવિકા વિજયના આનંદમાં ભેટ તરીકે મેળવી સુખી થાય છે.

ચતુર્થ—વિલાસ પડતિનું પહેલું ને છેલ્લું પગથીયું છે શૃંગરાન્યમાં વિલાસો, તેમાંથી થતાં ખૂનો સ્વભાવિક બનાવો થઈ ગયા છે. યોન પ્રતિનિધિ હેલિયોડોરસે કૃષ્ણ-લક્ષ્મિના સ્મરણમાં એક સ્તંભ ઉભો કરાવી કૃત્યતા અનુભવી છે.

૪૭૪મું ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ—ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ સુધી ભારત વર્ષ પરદેશીઓના હુમલાઓનું ચાલુ ભોગ થયા કરતું હતું. આ વર્ષો ભારતવર્ષીઓની તાકાતની કસોટી કરતાં હતાં. પરદેશીઓ દેશમાં આવતા, લૂટફાટ વિ. કરીને આદ્યા જતા ને કેટલાક ધરજ કરીને અહીં પડી રહેતા. આ બધામાં ક્ષત્રપો, કુશાનો અને શકો મૂખ્ય હતા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ—યવનો ભારતવર્ષીઓનો માર ખાઈને પોતાના દેશ ભણી પોખારા ગણે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં લંગાણ પડે છે ને સુમિત્ર મરણ પામે છે. હિંદુસ્તાનમાં રહેલ યોનબાદશાહો ધીમેધીમે ભારતવર્ષીય પ્રથા સિક્કા વિ. માં ચાલુ કરે છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ—બ્રાહ્મી અને ખરોટી ભાષાઓ પ્રેમપૂર્વક હાથ મીલાવી સહકાર વાંછી રહે છે. ને એકત્વનું હૃદયથી પૂજન કરે છે. બ્રાહ્મી અને ખરોટીની મા દીકરી જેવી જોડીને સૂર્યચંદ્રના આશીર્વાચનો ઉતરે છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ—અવન્તિ નગરી ઉપર પરદેશી રાજા નહપાણની સુર રાજદંષ્ટિ પ્રજાની જરૂરીયાતો પરખી મુસાફરોને ઉપયોગી વાવ કુવા આદિ વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. નહપાણને સમુદ્ર કિનારો, વેપાર વિ. નો વિકાસ કરવાનો ભારે આનંદ હતો.

પંચમ પરિચ્છેદ—મહાક્ષત્રપ રાણુવુલની પટરાણીએ મથુરામાં સિંહસ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. બાક્ષણો જૈનો વિ. પોતપોતાના ધર્મકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત છે. રાજા તીર્થંકરના ચિત્રપટ પાસે ઉભા ઉભા હૃદયની પવિત્રતા સાધે છે.

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ—મથુરા નગરીમાં જૈન જાહોજલાલી પૂર બહારમાં હતી. ભગવાન ખુદ ક્ષુધાર્ત વાધને અવડાવવા પોતાનું મસ્તક જાતેજ ઉતારી દે છે. જે ઉપરથી તક્ષિલા એ નામ પડવાનું અનુમાન કરાય છે.

સપ્તમ પરિચ્છેદ—દક્ષિણના જુના મૌર્યો અને ઉત્તરમાંથી તાબા ગયેલા મૌર્યો એક બીજાની સાથે ભાઈચારો સાધે છે. ઇરાની રાજ્યસત્તા ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ જમાવતી જતી હતી.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ—આ વખતે ભારત વર્ષની પ્રજા બે સત્તાઓના આસરે હતી. એક ઇરાનીઓ ને બીજા ભારતવર્ષીઓ. આ વખતે હિંદ ઉપર ચડાઈઓ પણ જમીન તેમજ દરિયા માર્ગે ઘણી થયેલી.

નવમ પરિચ્છેદ—ભરૂચ બંદર નજીક મિનેન્ડર વિ. ના સિક્કા દેખાય છે. શકોનો તે વખતે કોરડો પૂરબહારમાં વીંજાતો હતો. સૈરાષ્ટ્રમાં તે વખતે તેવી બળવાન પ્રજાઓ પોતાનું ઘર કરતી જતી હતી.

દશમ પરિચ્છેદ—શાંતિમાં ગાયો ચારનાર આલીર પ્રજા બળવાન લડાયક પ્રજાનું ખમીર રાખનાર હતી. અને શાહીવંશ તેમના જ ખમીરનું પાણી છે. નહપાણુ પોતાની દીકરીનાં લગ્ન ઋષભદત્ત સાથે કરે છે.

એકાદશમ પરિચ્છેદ—જુના વખતમાં ડુંગરો તથા તેની તળેટી જેવી સુંદર જગ્યાઓ મંદિરો માટે સુંદર ગણાતી. સ્તૂપો પણ એવા જ કોઈ મહત્વના સ્થાને બંધાવવામાં આવતા. લડાઈના યુગમાં એક જઈને બીજી પ્રજા આવતી ત્યારે જુની પ્રજાનો નાશ એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ થઈ જતી.

(૬) નકશા વિષેની સમજૂતિ.

૫ ૨૪ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્ય વિસ્તાર ખતાવે છે. આ અજ્ઞાત સંસારમાં અજ્ઞાન સ્થિતિમાં તે જન્મ્યો હોવાથી તેને રાજ્યનો પ્રારંભ પણ એકાદ અજ્ઞાન સ્થાનથી જ કરવો પડ્યો હતો. તેની પસંદગી કરવામાં પણ કોઈ અજ્ઞાત કારણનું જ સૂચન હતું. કમેકમે પછી તે આખા હિંદનો સ્વામી બનવા પામ્યો હતો તે તેના વૃત્તાંતે જણાવ્યું છે. દક્ષિણ હિંદ ઉપર તેનું સ્વામિત્વ તો હતું જ પણ ત્યાં પોતાના જ જ્ઞાતિજનો સત્તાપદે હોવાથી તેમને બંડિયાપણામાં રહેવા દીધા હતા. આ પ્રકારની રાજકીય પ્રથા હજુ ચાલુ રાખવી પડી હતી.

૬ ૨૬ સમ્રાટ બિંદુસાર : જ્યાં સુધી પં. ચાણક્ય જીવંત હતો ત્યાં સુધી તો રાજ્યના વિસ્તારમાં કિચિત્ પણ ન્યૂનતા થવા પામી નહોતી. પણ રાજ્યનો લગભગ અડધો કાળ વ્યતીત થતાં, પં. ચાણક્યનું મરણ નીપજ્યું. નવા પ્રધાન સત્તા ઉપર આવ્યા અને રાજનીતિ બદલાઈ; કે સારાએ સામ્રાજ્યમાં જ્યાં ને ત્યાં બંડખખેડા, ટંટાફિશાદો થવા માંડ્યા એટલે આખો દક્ષિણ ભરતખંડ મગધમાંથી છૂટો પડી ગયો અને ઉત્તરમાંથી પણ કાશ્મિર અને પંજાબ ખસી ગયા. તે સર્વ આ નકશો સ્પષ્ટ કરી ખતાવે છે.

૭ ૩૧ અશોકવર્ધનના સમયનો ભૂવિસ્તાર છે. અદ્યાપિ પર્યંત અશોકને પ્રિયદર્શિન માની લઈ એકનો કળશ બીજને માથે ઢાળાઈ ગયો છે, પણ ખરી સ્થિતિ શું હતી તે હવે ખુલ્લું થયું છે. જેથી સમજશે કે, અશોકવર્ધન એક શક્તિવાન રાજા હોવા છતાં તેનો આખો યે રાજ્યકાળ ગૃહજીવનના કલેશમાં અને રાજ્યના ભાયાતોના કુસુંપને શમાવી દેવામાં વ્યતીત થઈ ગયો હોવાથી પોતાને કાળે કાંઈ વિસ્તારની વૃદ્ધિ આપી

શકયો નથી. જે તેનાથી કરી શકાયું તે એટલું જ કે મજબૂત હાથે સર્વત્ર કામ લઈ તેણે અખંડ શાંતિ સ્થાપી દીધી હતી: જેથી વારસામાં મળેલી ભૂમિમાં તેણે પોતાનું ઊત્તર જીવન શાંતિ સમાધિમાં પૂર્ણ કર્યું હતું.

૧૦ ૩૫

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને મગધ સામ્રાજ્યને હિંદની ભૂમિ ઉપરાંત દૂરદૂરના પ્રદેશ ઉપર ચારે બાજુએ જે પાથરી દીધું હતું તેનો ચિતાર આપ્યો છે; તેના પુરોગામી અને પિતામહે જે શાંતિ સ્થાપી દીધી હતી તેનો લાભ લીધો હતો. ઉપરાંત તેણે જે ધમ્મનીતિ અખત્યાર કરી, પ્રજાપ્રેમ જીતી લીધો હતો તથા પોતાનું અને પ્રજાનું હિત એક જ છે એવી રાજનીતિ ધારણ કરી હતી તે સ્થિતિએ પણ જેવો તેવો લાગ લજવ્યો નથી. એકંદરે રાજપ્રકરણી બાળતમાં-ભૂવિસ્તારમાં તથા પ્રજાના અંતરમાં પ્રવેશ કરી શાસક અને શાસિતને એક તારે ગૂંથી લેવામાં-તે અદ્યાપિ પર્યંત હિંદી શાશકોમાં બદકે વિશ્વલરના રાજકર્તાઓમાં પ્રથમ નંબરે બિરાજીત થયો છે એમ કહી શકાશે.

૧૧ ૩૬

વિદ્વાનો મનાવી રહ્યા છે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના અવસાન બાદ મૌર્ય સામ્રાજ્યની એકાએક પડતી આવી પડી છે તે તેણે ધારણ કરેલી ધમ્મનીતિનું પરિણામ છે. પણ હવે ખુદલું થઈ ગયું છે કે તે સર્વનું મૂળ તો તેના વારસદારોમાં જામેલા કુટુંબકલેશ અને તેમણે આદરેલી ધર્મઝનુની રીતિમાંજ સમાયલું હતું: આના પ્રતીક તરીકે સામ્રાજ્ય માટે વચ્ચે થોડોક પ્રદેશ રાખી ચારે બાજુ ઉપસ્થિત થયેલ સ્વતંત્ર રાજ્યોનું અસ્તિત્વ નજરે પડે છે.

૧૫ ૮૬

તે વખતના સૈન્યપતિ અગ્નિમિત્રથી ઉઘાડી આંખે તે સ્થિતિ (આકૃતિ નં. ૧૧ માં દર્શાવેલી) જોઈ ન શકવાથી સામ્રાજ્યની લગામ હાથ ધરવી પડી હતી, અને જે સ્થિતિ એક વખતે અશોકવર્ધને નીપજાવી હતી તેજ ફરીને આ અગ્નિમિત્રે જમાવવા માંડી હતી. એટલે ખંને જણાનો રાજ્યવિસ્તાર લગભગ સરખોજ દેખાતો નજરે પડશે.

૧૭ ૧૧૪

અશોકવર્ધન અને અગ્નિમિત્રની ભલે ઉપર પ્રમાણે તુલના તો કરાવી છે: પણ તેમના વારસદારોની સ્થિતિ જૂદીજ હતી. એકનો વારસદાર શાંતિપૂજક અને રાજનીતિજ્ઞ હતો જ્યારે બીજાનાં વારસદારો તેનાથી ઉલટ દિશામાંજ વિચરનારા હતા. પરિણામે સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં આકાશ પાતાળ જેટલો અને પ્રજાના અંતરમાં લીલા-સુકા જેટલો તફાવત પડી ગયેલ જણાયો છે. બેની લડાઈમાં ત્રીજાને લાભ—તે ઉક્તિ પ્રમાણે પરદેશીઓને ધી કેળાં પ્રાપ્ત થવા મંડ્યાં છે.

- ૨૧ ૧૨૬ પૃથ્વી ગોળાકારે તો છે જ: પણ વર્તમાનકાળની માન્યતા પ્રમાણે તેટલેથી જ અંત ન આવતાં તેનાથી દૂરદૂર અન્ય સમુદ્રો અને માનવ જાતિથી વસાયેલી અન્ય પૃથ્વીઓ પણ છે-હતી; તેનો વિચાર ટૂંકમાં આવી શકે તે માટે અઢીદ્વીપનો નકશો રજુ કર્યો છે. માત્ર રેખાંશ પે જ છે. સૌથી અંતિમ હદે માનુષ્યોત્તર પર્વત ગતાવ્યો છે; ત્યાંથી આગળ અલોક-જ્યાંથી આગળ કોઈ જાતનું પ્રાણી જીવંત રિથિતિમાં રહી શકે નહિ તેવી ભૂમિ આવે છે: એટલે કે ત્યાં આગળથી આપણી પ્રાણુવંતી-પથુ, પંખી વનસ્પતિ, મનુષ્ય આદિ સર્વે પ્રાણુ ધરતા જીવો-દુનિયા અટકી પડે છે.
- ૨૨ ૧૩૬ નં ૨૧માં જણાવેલ અઢીદ્વીપનો મધ્યવર્તિકદ્વીપ છે જે જંબૂદ્વીપ કહેવાયો છે. તેમાં પાછો શાકદ્વીપ નામનો એક મોટો ટાપુ હતો. કોઈ કાળે મહાપ્રલય થતાં, આ જંને મા અને પુત્રીરૂપ પૃથ્વીઓ સંયુક્ત બની ગઈ અને તેમાંથી વર્તમાનકાળે ઝોળખાતા કયા કયા પ્રદેશો (જળના અને સ્થળના) ઉપસ્થિત થયા ગણી શકાય તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે.
- ૨૩ ૧૩૫ ખીન્ન બધા બનાવોની વાત તો કેરે મૂકીએ. પણ વર્તમાનકાળે ઝોળખાઈ રહેલી આપણી હિંદી પ્રજાનું મૂળ કયાં આગળ કહી શકાય અને આપણા ઋષિમુનિઓનું ઉદ્ભવસ્થાન કયું કહેવાય તથા તેમનું સરણુ કઈ રીતે થયું સમજી શકાય તે સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે આ નકશો દાખલ કર્યો છે.
- ૩૧ ૨૦૨ ભારતવર્ષમાં એકવાર ઉકળતા તેલ જેવી સ્થિતિ થઈ પડ્યા બાદ, પાછી તે સમયના અહિંસાવાદી અવન્તિપતિ નહપાણુ ક્ષહરાટ જે સ્થિતિ સ્થાપવા ભાગ્યવંત નીવડ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપતો, અને ત્યાંથી મધ્યખિંદુરૂપ ગણાતા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો જતો આ નકશામાં નજરે પડે છે.
- ૩૮ ૩૧૫ નં. ૩૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ દીર્ઘકાળ ટકી રહેવા નિર્મિત થયેલી દેખાતી નથી એટલે વળી ચોતરફથી હુમલા ઉપર હુમલા થવા માંડ્યા હતા; છતાં ઘણી રીતે બંનેમાં અંતર પડેલું નજરે પડે છેજ. પરિણામે અર્ધદગ્ધ-ઉચાંનીચાં મન સાથેની-સ્થિતિમાં આખી પ્રજાને દિવસો વીતાવવાં પડે છે. તેથી પોતપોતાનું સાચવી રાખવાની નિતિ જ તે સમયના રાજકર્તાઓએ મુખ્યપણે ગ્રહણ કરી રાખી દેખાય છે.

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
ચતુર્થ ખંડ (ચાલુ)		ચતુર્થ પરિચ્છેદ	
પ્રથમ પરિચ્છેદ		શુંગવંશની સમાપ્તિ	
મૌર્ય સામ્રાજ્યની એકદમ થયેલ પડતી		(૨-૩) અદ્રક-ઓદ્રક : ભાગ-ભાગવત	૧૦૬
(૫) વૃષભસેનનું જીવન વૃત્તાંત.	૨	તેમની રાજકીય કારકીર્દી	૧૦૯
પડતીનાં કારણની વિસ્તારથી તપાસ.	૬	(૪-૭) શુંગવંશના અંતિમ રાજાઓ	૧૧૪
ઇંદ્રપાલિત અને બંધુપાલિત કોણ ?	૧૫	પ્રથમ ખંડ	
પરિશિષ્ટ-કાશ્મિરપતિ જલૌક	૧૯	પરદેશી હુમલાઓ	
સપ્તમ પરિચ્છેદ		પ્રથમ પરિચ્છેદ	
મૌર્યવંશી સમ્રાટનો રાજ્ય વિસ્તાર		પરદેશી હુમલાઓનો ઇતિહાસ	૧૨૪
(૧) ચંદ્રગુપ્તનો	૨૪	જંમ્બૂદ્વીપની સમજૂતી	૧૨૮
(૨) બિંદુસારનો	૨૯	શાકદ્વીપની સમજૂતી	૧૩૩
(૩) અશોકવર્ધનનો	૩૧	શાકદ્વીપ, શકદ્વીપ અને શકસ્થાનનો ભેદ	૧૩૫
(૪) પ્રિયદર્શિનનો	૩૫	દ્વિતીય પરિચ્છેદ	
પરિશિષ્ટ-ચાણક્ય અને મેગેસ્થેનીઝ	૪૨	(અ) ચોન: બેક્ટ્રીઅન્સ	૧૪૫
પંચમ ખંડ		(૧) ડિમેટ્રીઅસ	૧૪૯
શુંગવંશ-શુંગભૃત્ય:		(૨) મિનેન્ડર	૧૫૨
પ્રથમ પરિચ્છેદ		તેનાં પરાક્રમ	૧૫૩
નાભાવળી તથા વંશાવળી	૪૮	તેનું સંસ્કૃતિમય જીવન	૧૫૭
પુષ્યમિત્ર વિશે સમાધાન	૫૨	મિનેન્ડર પછી શું ?	૧૬૩
અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્રનો સમય	૫૪	લિત્તલિત્ત હોદ્દાઓની સમજ	૧૬૪
બાકીના રાજાઓના સમય નિર્ણય	૫૯	તૃતીય પરિચ્છેદ	
દ્વિતીય પરિચ્છેદ		(આ) ક્ષહરાટ પ્રજા	
પુષ્યમિત્રનું વૃત્તાંત	૬૪	તેમનો ઇતિહાસ	૧૭૪
પતંજલી અને પુષ્યમિત્ર	૭૨	તેમના ક્ષત્રપો	૧૭૮
તેમનાં ચારિત્ર્યની કચેલી તુલના	૭૭	(૧) મધ્યદેશના ક્ષત્રપોનું વૃત્તાંત	
તૃતીય પરિચ્છેદ		(૧) ભૂમક	૧૮૩
(૧) સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર અંતર્ગત વસુમિત્ર	૮૨	ક્ષહરાટ સંવત્સરી સ્થાપના	૧૮૮
રાજા કલ્કિની ઓળખ	૮૩	તેનો રાજ્ય વિસ્તાર અને ગાદીનું સ્થાન	૧૮૯
શિરોભાગે શુંગ સામ્રાજ્ય	૯૭	ચતુર્થ પરિચ્છેદ	
પાટલિપુત્રનું આયુષ્ય	૧૦૦	(૨) નહપાણ	૧૯૫
		શિલાલેખમાં ૭૬ કે ૪૬ ?	૨૦૦

વિષય

તેનો રાજ્ય વિસ્તાર
પાટનગર અને સિક્રાઓ
લોકરેજક કારભાર
દીર્ઘદષ્ટિ અને કાર્યકુશળતા
નહપાણુ અને ચણુનો સંબંધ
કાન્વાયન વંશ સાથેનો સંબંધ

પંચમ પરિચ્છેદ

(૨) મથુરાપતિઓનું વૃત્તાંત

- (૧) મહાક્ષત્રપ રાણુવુલ
મથુરાસિંહસ્તૂપની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા
(૨) ષોડાસ-સોડાસ

(૩) તક્ષિલાના ક્ષત્રપોનું વૃત્તાંત

- (૧) લીચક મહાક્ષત્રપ
(૨) પાતિક-પાલિક
તક્ષિલાના તામ્રપત્રની સાલ
સર્વ ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોનો ધર્મ

ષષ્ઠમ પરિચ્છેદ

પરિશિષ્ટો

- (૧) મથુરા નગરીનું
તેની પ્રાચીન ભૂગોળ અને વર્ણન
(૨) તક્ષિલા નગરીનું
ઉત્પત્તિનું વર્ણન
તેનો દાટ કે વિનાશ
તેની વિદ્યાપીઠ
તેનો ધર્મ

સપ્તમ પરિચ્છેદ

- (૬) પાર્થિવ-પહલવાઝ
પહલવાઝ અને પહલવાઝનો ભેદ
પહલવાઝ આર્ય કે અનાર્ય ?

પૃષ્ઠાંક વિષય

૨૦૨

૨૦૬

૨૧૦

૨૧૩

૨૧૭

૨૨૨

૨૨૯

૨૩૩

૨૩૪

૨૩૬

૨૩૭

૨૪૦

૨૪૩

૨૫૩

૨૬૩

૨૬૫

૨૬૬

૨૭૪

૨૭૭

૨૭૮

૨૮૪

૨૯૩

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

(૧) શહેનશાહ મોઝીઝ

કયે રસ્તે તે હિંદમાં આવ્યો હતો ?

તેનો હોદ્દો તથા રાજ્ય વિસ્તાર

(૨) અઝીઝ પહેલો

તેના સંવત્સરનો ભ્રમ

(૩) અઝીલીઝ

(૪) અઝીઝ બીજો

(૫) ગોડોફ્રાઇનેસ

હિંદ સાથે ઇટાલીની સરખામણી

નવમ પરિચ્છેદ

(૩) શક-સિથિઅન્સ

તેમની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ

તેમનાં સરણુનો ઇતિહાસ

દશમ પરિચ્છેદ

ઇન્ડો સિથિઅન્સ-હિંદી શક

(૧) રૂષભદત્તનું જીવન વૃત્તાંત

શક, શાહી અને શહેનશાહીના ભેદ

તેના લોકાપયોગી કાર્યની સમીક્ષા

(૨) દેવણક

શાહીવંશની સમાપ્તિ

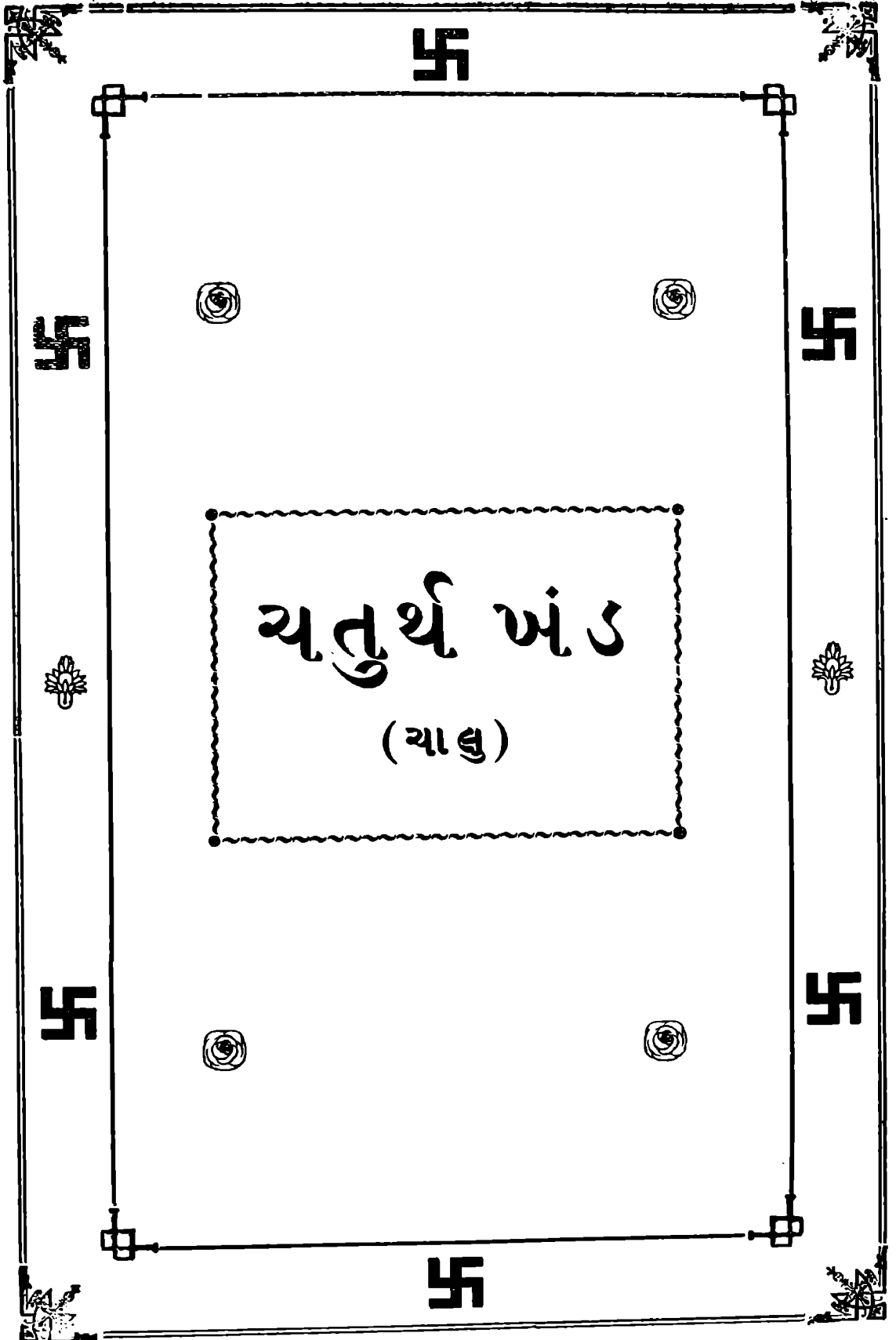
એકાદશમ પરિચ્છેદ

શક, આભીર અને ત્રૈકૂટકોનો સંબંધ

ઝોશવાળ, શ્રીમાળ, પોરવાડ તથા ગૂર્જરની

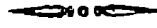
ઉત્પત્તિ સંબંધી

૫૪મ પરિચ્છેદ

મૌર્ય સામ્રાજ્યનો જોતજોતામાં-એકદમ-થયેલ વિનાશ

અને

ફૂટી નીકળેલી કેટલીક નાની નાની રાજસત્તાઓ

સંક્ષિપ્ત સાર:—સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની ગાદીએ તેના યુવરાજ સુભાગસેનનું બેસવું-તેના મનમાં પણ તેના જ પિતાની પેઠે ધર્મપ્રચારની ઊગેલી લાવના; પણ તેની બજવણી માટે આદરેલા ઉંઘા ઉપાયો-મોગલવંશી સમ્રાટ અકબર અને ઔરંગ-ઝેબના સમયમાં ફાટી નીકળેલ ધર્મલડતની સરખામણી-ખંડિયા અને તાબેદાર રાજ-ઓમાં અંકુરિત થયેલી અકેંદ્રિત રાજ્ય સ્થાપનાની મનોદશા-પરિણામે બન્ને ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશી રહેલ અસંતોષ અને કુસુપ-દક્ષિણપથમાં શાતકરણીનું વધતું જતું જોર અને તેણે ઉપાડેલ ધર્મપ્રચારનો ધ્વજ-ઠેરઠેર ઉઠેલ બળવા અને નાનાં નાનાં રાજ્યોએ મહા-સામ્રાજ્યમાંથી કરવા માંડેલી ઉઠાંગિરી-સૈન્યપતિ પુષ્પમિત્રે પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રની સહાયથી સૈન્યની કવાયત પ્રસંગે કરેલું પોતાના સ્વામીનું ખૂન અને પ્રાંતે શુંગવંશની થયેલી સ્થાપના—

નબળા સમ્રાટોની નામાવલી અને શુદ્ધિ-ઈંદ્રિપાલિત અને બંધુપાલિત કોણ કોણ કહેવાય તે માટે અનેક જોડકાંઓની લીધેલ તપાસ અને બાંધેલ નિર્ણય-અનેક ગ્રંથ-કારોએ કુણાલવર્ધનને સમ્રાટ તરીકે ઓળખાવ્યો છે પણ તે પ્રમાણે બનવાયોગ્ય છે કે કેમ તેની લીધેલી ઊડતી નોંધ-અંતે સ્થાપિત કરેલી મૌર્યપતિઓની શુદ્ધ નામાવલી.

મૌર્યવંશને લગતા આ બે-પૃષ્ઠમ અને સપ્તમ પરિચ્છેદો શામાટે બીજા પુસ્તકમાં ન જોડતાં અત્રે ઉતારવા પડ્યા છે તેનું કારણ બીજા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૨૦ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે.

આ તો એક કુદરતી સિદ્ધાંત છે કે, જેની ચડતી છે તેની પડતી પણ

તેનાં કારણો છે. પછી તે નિયમ વ્યક્તિને

લાગુ પાડો કે સમાજને લાગુ પાડો કે ગમે તે વસ્તુને લાગુ પાડો; એટલે મૌર્ય સામ્રાજ્ય જેવું મહાપ્રતિભાશાળી રાજ્ય પણ એક વખત તો વિનાશને માટે સર્જાયલું હતું. અને તે પ્રમાણે તેનો વિનાશ થઈ જાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ નથી. છતાં અહીં જે ઉલ્લેખ કરવો પડે છે તે અમુક વિશિષ્ટ હેતુને લઈને છે માટે તે ઉપર વાંચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા જિજ્ઞાસુ ધારૂં છું.

દરેક વસ્તુનો અંત બે રીતે આવી શકે છે.

(૧) ધીમે ધીમે-રક્તે રક્તે અથવા (૨) અચાનક રીતે-એકદમ : ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આટલું તો સારી રીતે જાણમાં છે કે, જ્યારે એક રાજસત્તાનો અંત આવી તે સ્થાન ઉપર બીજી રાજસત્તા આરૂઢ થાય છે, ત્યારે તો પહેલી સત્તાનો અંત અચાનક રીતે, અથવા તો જેને એકદમ અંત આવી જતો કહી શકાય તેવી રીતની સ્થિતિ નજરે પડે છે. પણ કોઈ બીજી રાજસત્તાના આક્રમણ સિવાય જ જ્યારે પૂર્વ રાજસત્તાનો અંત આવે છે, ત્યારે તો તે અંત રક્તે રક્તે-ધીમે ધીમે જ થતો દેખાય છે. કેમકે પોતાની સત્તાનો વિનાશ કરનારાં તત્ત્વોને પ્રવેશ થતાં પણ વાર લાગે છે અને પ્રવેશ થયા બાદ તેને ગતિ-

માન થતાં અને બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કરતાં પણ સ્વભાવિક રીતે અમુક વખત પસાર થઈ જાય છે. છતાં તે નિયમને અપવાદરૂપ આ મૌર્યવંશી સામ્રાજ્યની સ્થિતિ થઈ પડેલ હોવાથી અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ આવી પડી છે.

આ પ્રમાણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી જોત-જોતાં-એકદમ જે થઈ પડી છે, તેનાં કારણો મુખ્યપણે શું છે, તેની વિગતો છૂટી પાડવા કરતાં તેની થઈ પડેલ પડતીના સમયના પ્રત્યેક રાજવીના વૃત્તાંતો તેમનાં નામ તળે આલેખીશું, જેથી વાંચક વર્ગને તેનો ખ્યાલ સ્વયં આવી જશે.

(૫) વૃષભસેન

મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું મરણ મ. સં. ૨૬૦=ઈ. સ. પૂ. ૨૩૭ માં નીપજતાં, તેની પાછળ અવંતિની ગાદી ઉપર તેનો ન્યેટ પુત્ર વૃષભસેન બેઠો. આનું નામ સુભાગસેન, વૃષભસેન તથા વીરસેન^૧ પણ કેટલાકોએ કહ્યું છે. આ સુભાગસેન-ઉર્ફે વૃષભસેનનું રાજ્ય માત્ર આઠ વર્ષ પર્યંત જ ચાલ્યું છે: ઈ. સ. પૂ. ૨૩૭ થી ૨૨૮=૮ વર્ષ; આમ થવાનું કારણ શું બન્યું છે તે સમજવા પૂર્વે થોડીક અન્ય પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપવો આવશ્યક લાગે છે.

આ માટે મારા પોતાના શબ્દોમાં વર્ણવવા કરતાં અન્ય ગ્રંથકારોના જ મૂળ શબ્દો પ્રથમ ટાંકીને તે ઉપર જરૂર જોગું વિવેચન કરવું તે યથોચિત થઈ પડશે: એક વિદ્વાન લેખક ભારતવર્ષની ઠેઠ પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી રાજકીય સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, નીચે પ્રમાણે તેનું પૃથ્થકરણ દોરે છે:^૨ “ભારતીય રાજનીતિક ઇતિહાસમે” દો પ્રવૃત્તિયોં સ્પષ્ટરૂપે

તારાનાથે ‘સોભાગસેન’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. (ન્યુઓ પુ. ૨ માં સિક્કો નં. ૯૩ તથા તેનું વર્ણન).

(૨) મૌ. સા. ઇ. પૂ. ૬૬૨.

(૧) ન્યુઓ મૌર્ય સાં. ઇતિ. પૃ. ૬૬૬ તથા નીચેની ટી. નં. ૨૧. એમ સાંભળ્યું છે કે, ઓક ઇતિહાસમાં તેને ‘સોભાગસેન’ અને તિબેટન વિદ્વાન પં.

દીખાઈ દેતી હૈ । કેંદ્રીભાવ (Centralization) ઔર અકેંદ્રીભાવ (Decentralization); સબ્યતા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ ઔર સાહિત્યકી સમાનતા જહાં ઇસ એકતાકી તરફ લે જાતિ હૈ, વહાં ભાષા, જાતિ, ઇતિહાસ ઔર ભૌગોલિક અવસ્થાઓકી લિન્નતા અનેક પ્રાકૃતિક વિભાગોમે બાંટ જાતિ હૈ ” ॥ “ ભારતમે એક દેશ હૈ, યહ ભાવના પ્રાચીન સમયમે વિદ્યમાન થા । પર, અકેંદ્રિય ભાવકી પ્રકૃતિયો શીઘ્ર જોર પકડ લેતીથી ઔર કેંદ્રિત સરકારમે જરાબી નિર્બળતા આને પર વે પુરાને રાજ્ય ફિર પ્રાદુર્ભૂત હો જાતે થે ॥ ઉન્હે સફળતા બી હોતીથી, પર અકેંદ્રીભાવકી પ્રકૃતિયાં ફિર પ્રબળ હોતીથી । ઇસ પ્રવૃત્તિને પ્રાચીન ભારતમે સામ્રાજ્યોકો સ્થિર રૂપસે કાયમ નહીં હોને દીયા ॥ ” “ પ્રાચીન ભારતમે બહુતસે ગણરાજ્ય વિદ્યમાન થે, અનેક સ્થાનો પર વે સંઘો કે રૂપમે સંગઠિત થે । દો યા ઉસસે અધિક ગણોને મિલકર એક સંઘ બના લિયા થા । મહાભારત કાલમે અંધક ઔર વૃષ્ણિયોંકા ઇસ તરફ કે સંઘો થા । વે ગણરાજ્ય બહુ શક્તિશાળી થા । સામ્રાજ્યવાદમે ઇનસે બડી અન્ય કોઇ બાધ ન થા । સર્વત્ર સામ્રાજ્યવાદ ઔર ગણરાજ્યોંકા સંઘર્ષ દેખાઈ પડતા હૈ । ” “ નિસંદેહપ ચાણક્યકી નીતિ યહ થી કિ-“ એક રાજત્વ ” કી સ્થાપના કી જાય । પરંતુ સંઘો કી શક્તિ તથા પ્રબળ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા કો દેખકર ઉનકી

પૃથક સત્તાકો બાધક રૂપસે સ્વીકૃત કરના પડા થા । આપસમે ફૂટ ડલવા કર ઇન રાજ્યોં કો નષ્ટ કરને કે બહુત સે પ્રયત્ન કિયે ગયે થે, પર એક ઉત્તમ રાજનીતિ કી બ્રાંતિ કૌટિલ્યને યહ આવશ્યક સમજ થા કિ, શક્તિશાળી પ્રબલતંત્ર રાજ્યોં કો સમાન કે સાથ માર્ય સામ્રાજ્ય મેં સ્થાન દિયા જાય, યહી કારણ હૈ કિ, અનેક ગણરાજ્ય મૌર્ય સામ્રાજ્ય કે અંતર્ગત અપની આંતરિક એકતા ઔર સ્વતંત્રતા કે સાથ વિદ્યમાન થે । અશોક કે (પ્રિયદર્શિનના સમજવા) શિલાલેખોં સે ઇસ તરફ કે રાજ્યોં કી સામ્રાજ્ય અંતર્ગત “ સ્વતંત્ર સત્તા ” દ્રષ્ટ રૂપસે દેખાઈ પડતી હૈ ॥

આ પ્રમાણે ભારતીય રાજનીતિની સમાલોચના તે અંચકારે કરી છે. તેવોજ મત અન્ય અંચકારે પણ ચીતરે છે, તેમનું કહેવું ટુંકમાંજ જણાવીશું. તેમના મતે “ જે જાતના રાજ્યો હતા, (૧) રાજવાળું તે રાજતંત્ર અને (૨) ગણરાજ્ય જેવું તે રાજવિહિન તંત્ર. ” આમાં રાજવાળું તંત્ર તે પ્રથમના અંચકારનું કેંદ્રીત ભાવનાનું (centralization) અને ગણરાજ્ય તે અકેંદ્રીભાવનાનું=decentralization of power વાળું સમજવું. અને જ્યારે પં. ચાણક્યે તેના પોતાના સમય સુધી ચાલી આવતી પ્રણાલિકાને ઉથલાવી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યાનું તે લેખક મહાશય જણાવે છે, ત્યારે તેના અર્થ એમજ થયો કે, મગધપતિ શ્રેણિકથી

(૩) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૬૩.

(૪) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૬૫.

(૫) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૬૫.

(૬) આ સમયના અન્ય પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સિક્કા ઉપરથી સમજાય છે કે, તેઓ રાજ પ્રિયદર્શિનના સર્વભૌમત્વ નીચે પણ હતા (કેમકે હાથીનું

ચિહ્ન પણ સિક્કા ઉપર આલેખેલ છે) તેમજ તેઓ પોતાનું વચસ્વ પણ જાળવી રહ્યા હતા (કેમકે હાથી સિવાયના બીજાં પણ અર્થસૂચક લખાણ કે ચિહ્નો નજરે પડે છે) આ હકીકતના પુરાવા માટે જુઓ. પુ. ૨. પરિ. ૩.

(૭) પુરાતત્વ. પુ. ૧ હું.

માંડીને ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટના સમય સુધી તો “ગણ-રાજ્ય” ની પદ્ધતિએજ રાજધુરાનું શકટ સર્વત્ર ચાલ્યે જતું હતું. પણ તેમાં ફેરફાર કરવામાં પં. ચાણક્યને સંપૂર્ણ સફળતા ન મળવાથી તે સમયથી અલ્પાંશે Centralization of power અને અલ્પાંશે Decentralizing of power વાળું મિશ્રિત રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું ધોરણ અંગીકાર કરાયું હતું; કે જેવી રાજ્યતંત્રની પરિસ્થિતિ આપણે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના શિક્ષા-લેખોમાંથી વારંવાર તારવી પણ શકીએ છીએ.

ઉપર પ્રમાણે રાજકીય સંગઠનની પરિસ્થિતિ કૌટલ્યના સમયસુધી ચાલી આવી હતી. પણ તે બાદ મહારાજા પ્રિયદર્શિને અમુક અંશે ફેરફાર કર્યો હશે એમ સમજી શકાય છે. તે પછી શું થયું તે નીહાળીએ. તે માટે પણ તેને તેજ ગ્રંથ-કારના શબ્દો આપણને મુખ્યત્વે દોરવણીરૂપ થાય છે. ૧૦ “ ઇસિ પ્રથક પ્રજાતંત્ર રાજ્યોંકી સત્તા મૌર્ય સામ્રાજ્યકે બડી ભારી કમજોરી થી. ૧ ” “૧૧ મૌર્ય સામ્રાજ્યકે પતનમેં યહ આન વિશેષ રૂપસે ધ્યાન દેને યોગ્ય હૈ” (નહીં કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની ધર્મ-ભાવના તેના કારણરૂપ હતી; જેમ અન્ય વિદ્વાનો મનાવના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમ) ” ૧૨ યહ સમજના ભૂલ હૈ કિ, અશોકકી (પ્રિયદર્શિને કહેવાતો ભાવાર્થ

છે) નીતિને મૌર્ય સામ્રાજ્યકે, ઇતના કમજોર કર દિયા થા કિ, વે મગધકી સેનાસે (જુહોને સૈન્યુકસકો પરાસ્ત કીયા થા, ઔર સિદ્ધરકો પંજાબસે હી લૌટ જાનેકે કિયે આધિત કિયા થા) અપ ઇનિ વિદેશીયોંકે આક્રમણસે સરળતાકે સાથ પરાજીત હો ॥ મગધકી સેનાઓમેં અપભી ઉસી તરફકી શક્તિ થી. જલૌકને ઇન સેનાનીઓસે હી ગ્રીકલોગોંકો પરાજીત કિયા. ૧ મૌર્ય સામ્રાજ્યકા દુર્ભાગ્ય થા કિ જલૌકને પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમેં પૃથક રાજ્ય સ્થાપિત કર દિયા ॥ ૧૩

કહેવાની મનઝમ એ છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યની જે પડતી થઈ હતી તે, જેમ ઘણા વિદ્વાનોની ધારણા છે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની ધર્મ-ભાવનાને લીધે, પ્રજામાંથી તેમજ સૈન્યમાંથી લગાયક જુસ્સો નાશુદ થઈ ગયો હતો ને તેથી પરદેશીઓએ આક્રમણ કરવા માંડ્યું હતું, તેને લીધે પડતી થઈ છે તે કારણ વજુદ વિનાનું છે. ૧૪ કારણકે, જે તેજ કારણ સત્ય અને મોજુદ હોને તો, પ્રિયદર્શિનનોજ પુત્ર જલૌક, તેજ સેનાનીઓની સહાયથી અને તેજ પરદેશી-ગ્રીક આક્રમણ કરનારાઓને શી રીતે હડાવી શકત અને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કાશ્મિર દેશમાં સ્થાપી શકત ? સાર એ છે કે વિદ્વાનોએ કલ્પેલ કારણ વજુદ વિનાનું છે, અને મૌર્ય સામ્રાજ્યની

(૮) આંધ્ર, પાંડ્ય, ચોલા ઈ. રાજ્યો-રાજવાળાં રાજ્યતંત્ર ગણી શકાય તેમ છે.

જ્યારે રાજ્યવિહિન રાજ્યતંત્રમાં “ ફેરલપુત, સત્યપુત, યોન ” ઈત્યાદિ સમજી શકાય છે.

ચંદ્રગુપ્તના સમયે એકલું આંધ્રરાજ્ય જ રાજ-વાળું રાજ્યતંત્ર હતું.

(૯) આ કારણથી ચંદ્રગુપ્તની સત્તા કેટલેક અંશે મર્યાદિત બનાવી હતી અને તેથીજ તેને વૃષભ કહીને સંબોધ્યો છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૭૧).

(૧૦) મૌ. સા. ઇ. પૃ. ૬૬૬

(૧૧) મજ્જિમ પુસ્તક પૃ. ૬૬૭

(૧૨) મજ્જિમ પુસ્તક પૃ. ૬૬૮

(૧૩) જુઓ પુ. ૨ ના અંતે પરિશિષ્ટ ૬ જેમાં આ કાશ્મિરપતિ રાજા જલૌકની કારકીર્દીનો થોડે અંશે ખ્યાલ આપ્યો છે.

(૧૪) સરખાવો જૈન ધર્મના સ્વાદ્વાદ વિષેનું વિવેચન પુ. ૨ પૃ. ૩૪૨ થી ૩૪૪

(૧૫) આગળના પાને જુઓ.

પડતી તો મુખ્યત્વે રાજ્યકુટુંબમાં પડેલ ભાગલાને પરિણામેજ,^{૧૫} અને મારા મત પ્રમાણે ધર્માંધતાના પરિણામે, જે પ્રજાદમનની નીતિ અખત્યાર થવા પામી હતી તેને લીધે રાજ્યના ભાગલા થવા પામ્યા હતા: તેમજ તેને લીધે પૂર્વની દટાઈ રહેલી અકેંદ્રિત ભાવતા^{૧૬} પાછી જાગૃત થઈ જવા પામી હતી; આ બે કારણોને લીધેજ પડતી થઈ છે. પણ મહારાજ પ્રિયદર્શિને, જે રાજનીતિ પોતાના ધર્મ-વિજયની પ્રાપ્તિવાળી માનીને આદર્શરૂપ ઠરાવી હતી તેને તેજ રાજનીતિ^{૧૭} તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ જો ચલાવી રાખી હોત તો કેંદ્રિત ભાવનાને પોષણ પણ મળ્યું હોત અને સામ્રાજ્યના કકડા બુકલા જે થઈ ગયા છે તે પણ નહીં થાત અને અકેંદ્રિત ભાવનાનો પુનર્જન્મ પણ નહીં થાત. એટલે કે, મહારાજ પ્રિયદર્શિને

(૧૬) સરખાવો આગળના પાનાની હકીકત.

(૧૭) ધર્મસહિષ્ણુતાની નીતિ જેને કહી શકાય તે; નહીં કે અસહિષ્ણુતાની અથવા ધર્માંધપણાની નીતિ કહેવાય તે; પ્રથમ પ્રકારની રાજનીતિ મોંગલ સમ્રાટ અકબરે અખત્યાર કરી હતી જ્યારે બીજા પ્રકારની રાજનીતિનો આશ્રય, તેજ અકબરના વારસ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે લીધો હતો. આ બંને રાજનીતિનું પરિણામ શું આવ્યું હતું તે ભારતીય ઇતિહાસના અભ્યાસીઓથી અજાણ્યું રહ્યું નથી. વળી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે આગળનો “કારણોની વિસ્તારથી તપાસ” વાળો ફકરો વાંચો.

આ ઉપરથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ધારણ કરેલી રાજનીતિમાં સમાયલા ડહાપણનું માપ પણ કાઢી શકાય છે.

(૧૮) મૌ. સા. ઇ. પૂ. ૬૬૮

(૧૯) આ “મગધ” શબ્દ મૂળ પુસ્તક રાજ-તરંગિણીમાં નથીજ વાપર્યો, પણ મૌર્ય સા.કા. ઇતિહાસના લેખકનો છે. ખરી રીતે તો હવે તેઓ મગધપતિ રહ્યાજ નહોતા પણ મૌર્ય સમ્રાટો અવંતિપતિજ હતા.

(૨૦) મૌ. સા. ઇ. પૂ. ૬૬૯

(૨૧) મૌ. સા. ઇ. પૂ. ૬૬૯; આ લેખકે જોકે એંટી-ઓક્સ ધી ગ્રેઇટ અને સુભાગસેનને સમકાલીન ગણા-

દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી જે ધર્મ-વિજયની અને ધર્મ-સહિષ્ણુતાની રાજનીતિ અમલમાં મૂકી ખતાવી હતી, તે ગ્રેઇટ રીતે સામ્રાજ્યને વિઘાતકરૂપ હતી જ નહીં બલકે પોષકજ હતી. વળી આ અભિપ્રાયને સમર્થનરૂપ નીવડે તેવુંજ કથન તેજ અંતરિકારના બીજા બે ઐતિહાસીક ખતાવના ટાંચણથી મળી શકે છે. તે લખે છે કે ૧૮“ રાજ-તરંગિણીસે સ્પષ્ટ હોતે હૈ કિ મગધ^{૧૯} ઔર કાસ્મિરમે^{૨૦} સંઘર્ષ હુઆ થા । ઇસમે^{૨૧} બી સૈનિક બળ સાથ હોનેકે કારણ જલૌકકી હિ વિજય હુઇ થી । વહ કાન્યકુબ્જ તક વિજય કરનેમે^{૨૨} સફળ હો સકા થા । ૨૦ઔર ઇસ તરહ મૌર્ય સામ્રાજ્યકી શક્તિકે બેટ જાનેકે લિયે, ગ્રીકલોગોને આક્રમણ કરના ઔર બી સુલભ હો ગયા ।। એંટીઓક્સ ધી ગ્રેઇટને^{૨૩} સુભાગસેન, વૃપસેન યા વીરસેન પર

વ્યા છે પણ ખરી રીતે તો એંટીઓક્સ ધી ગ્રેઇટ ક્યા રનો મરી ગયો હતો. અત્યારસુધી જેમ મનાતું આવ્યું છે અને અશોક-પ્રિયદર્શિનનો સમય ખોટા ધારી લેવાયો છે તેમ; એટલે તે ગણતરીએજ આ લેખકે ઉપરનું નામ લખ્યું છે (અને આ ભૂલ પણ સેંટ્રોકોટસ-ને ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવવાથીજ ઉભી થવા પામી છે) અને એંટીઓક્સ ધી ગ્રેઇટનો સમય જે ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦ છે તેને આ સુભાગસેનનો જણાવ્યો છે.

બાકી ખરી રીતે સુભાગસેનનો સમયતો ઇ. સ. પૂ. ૨૩૬ છે. અને તે વખતે હિંદુકુશ પર્વતની આસપાસ અને અફઘાનિસ્તાનમાં તો બેક્ટ્રીઅન રાજ ડીઓ-ટોટસ બીજાનો રાજ્ય અમલ ચાલતો હતો (જુઓ આગળ ઉપર પરદેશી સત્તાના રાજ્ય અમલનું વંશવૃક્ષ)

એંટીઓક્સ અને સુભાગસેન જો સમકાલીન હોત તો, એંટીઓક્સ ધી ગ્રેઇટનો સમય તો ઈ. સ. પૂ. ૨૮૦ થી ૨૬૧ છે (જુઓ પરદેશીઓનું વંશવૃક્ષ); તે પ્રમાણે સુભાગસેનનો સમય પણ તેમણે ઈ. સ. પૂ. ૨૮૦ મૂકવો જોઈતો હતો. પણ તેમ થયું નથી. મતલબકે હકીકત સાચી છે પણ પરદેશી રાજાઓનાં નામ અને સમય ખોટાં છે.

આક્રમણ ક્રિયા ”—૨૨ એંટીઓક્સ ધી ગ્રેષ્ટે, ગાંધારકે રાજ સુભાગસેનકે સાથ ઈ. સ. પૂ. ૨૦૬ મેં યુદ્ધ કીયે, શીઘ્ર હી દોનોં રાજ્યોંમેં પરસ્પર સંધી હો ગઈ. ” ૨૩“ રાજ સોદાગ-સેનસસે અપની મિત્રતા શીર સ્થાપિત કી. હતને હાથી પ્રાપ્ત કિયે કિ ઉસકે કુલ હાથીઓંકી સંખ્યા ૧૫૦ હો ગઈ, પીછુ એંટીઓક્સ વાપીસ લૌટ ગયા । ”—આ ઉપરથી સમજાશે કે એક્ટ્રીઅન સરદારે જે ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે બે વખતનું હતું, પ્રથમના સમયે કાંધક અંશે તે સફળ થયો ન થયો જેવી સ્થિતિ હતી, પણ બીજે વખતે તે સંપૂર્ણ વિજેતા થયો હતો; અને રાજ સુદાગસેનને સંધી કરવાની ફરજ પડી હતી, કે જેની રૂઝમે તેને યવન સરદારને દોડસો હાથી દેવા પડ્યા હતા અને તે લઈને યવન સરદાર પોતાના મુલકે પાછો સીધાવ્યો હતો. વળી જાસીકે પોતાના સૈન્યના બળથી આ લશ્કરના હુમલા પાછા હાઠ્યા હતા. તેમજ તેણે કાશ્મિરમાં રાજ્ય પણ સ્થાપ્યું હતું અને ધીમે ધીમે આગળ વધીને, કાન્યકુબ્જ સુધી પોતાનો પ્રદેશ પણ વિસ્તાર્યો હતો; આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાશે કે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતીનાં કારણમાંતો રાજ-કુટુંબમાં જે બે ભાગલા પડી ગયા હતા તે પ્રસંગોજ મુખ્યપણે છે તેમાંનો (૧) સુદાગ-સેન યુવરાજવાળો અને (૨) કુમાર જલૌક કાશ્મિરપતિવાળો—તેજ બે બહુધા જવાબદાર હતા; નહીં કે મહારાજ પ્રિયદર્શિનની ધર્મ-વિજયની અને ધર્મસહિષ્ણતાની નીતિભાવના અથવા તો પ્રજા અને સૈન્યમાંથી નીકળી ગયેલ હિંસક-ભાવના. ખરી રીતે તે ભાવનાએ તો સંગઠન કરીને સર્વને એકત્રિત બનાવી દીધા હતા; કે જેનો જીવતો જગતો પુરાવો મહારાજ પ્રિય-

દર્શિનના સમયનો મૌર્ય સામ્રાજ્યનો અન્નેડ એવો અતિ વિસ્તારવંત પથરાવો છે કે જેનો ચિતાર આપણને તેમની કૃતિરૂપે દાંડી પીટી બુલંદ અવાજે જાહેરાત કરનારા શિલાલેખો-માંથી મળી આવે છે.

હવે આપણને ખાત્રી થઈ છે કે સામ્રાજ્યની પડતીમાં બેજ કારણો

**કારણોની
વિસ્તારથી
તપાસ**

હતાં (૧) રાજકુટુંબમાં પડેલ ભાગલા અને (૨) ધર્મવિજયની અને ધર્મસ-હિષ્ણતાની ભાવનાનો થવા

માંડેલ અભાવ; આ બંને કારણો કાંધક વિસ્તારથી આપણે તપાસી જોવાની જરૂર છે.

આવડું મોટું અને જખરજસ્ત મૌર્ય સામ્રાજ્ય કે જે એક વખતે ગમે તેવા બાહુબળી અને ભલભલા દુશ્મનનો પણ ગર્વ ગળાવી નાંખી પોતાના પગ પાસે શીર ઝુકાવતું કરવાને સામર્થ્યશાળી હતું, તે સામ્રાજ્યનો જેમ કોઈ પાકા ચણતરનું અને જેમાંથી એક કાંકરી સરખી, સોવર્ણ પણ ખરી ન પડે તેવું મજબૂત મકાન હોય, તે જેમ કેવળ થોડી સેકંડમાં ધરતીકંપ થવાથી એકદમ આંચકો લાગી જમીન સપાટ થઈ જાય છે તેમ (આ સામ્રાજ્યનો) અચાનક માત્ર ૨૦-૨૫ વર્ષમાં જ લોપ થઈ ગયો છે અરે કહો કે જાણે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તેનું કોઈ દિવસ અસ્તિત્વ પણ હશે કે કેમ, તેની સાબિતી પણ જડી આવવી ભારે વિકટ સમસ્યારૂપ થઈ પડી છે—એટલું હજી ગનિમત લેખો અને દુઆ દો મહારાજ પ્રિય-દર્શિનને કે જેણે પોતાના દરેક સામાજિક અને મનુ-ષ્યને ઉપકારી નીવડે તેવાં સુકાર્યને યાવચ્ચંદ્ર દિવા-કરૌની પદ્ધતિએ સંરક્ષિતપણે સાચવી રાખવાની કાળજી બતાવી છે તથા તે સર્વ હકીકતને

તાદશ આવિષ્કાર આવી શકે માટે શિલાલેખો અને ખડકલેખો ક્રોતરાવી મૂક્યા છે; નહીં તો તો ઈતિહાસનાં પાને આ પોણા બસો વર્ષનો ગાળો પણ, અનેક ઐતિહાસિક પ્રાચીન મણુકાઓની પેઠે, અંધકારમય, ભીષમ અને વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરતોજ દષ્ટિગોચર અત્યારે પડી રહ્યો હોત. અને આવું પ્રચંડ શક્તિશાળી સામ્રાજ્ય તૂટી પડવાનાં દારણુ કારણરૂપ, પણ દેખાવમાં નજીવા દેખાતાં છતાં પરિણામે અતિભયંકર એવાં, બે નિમિત્તોજ-એક સામાજિક કુસંપ અને બીજો ધાર્મિક કુસંપ ૨૪-સામાજિક કુસંપ એકે સમ્રાટ સુભાગસેન અને કાશ્મિરપતિ જલૌક તે બન્ને એકજ માળાપનારૂપ પુત્રો હોવા છતાં, પોતાની રાજદારી મહત્તા વધારે છે એમ માની અંદર અંદર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા અને અંતે નાનો ભાઈ (એટલે જલૌક) મોટાભાઈની (એટલે

સુભાગસેનની) આજ્ઞામાંથી નીકળી જવાનો વિચાર કરી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી અકંદ્રિત ભાવનાનો પોતે ઉપાસક અને પોષક બની બેઠો હતો. આ પ્રમાણે તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કાશ્મિરના પ્રદેશમાં સ્થાપ્યું અને પશ્ચાત્ ધર્મધર્મીમે તેને વધારવા માંડ્યું. તેમવળી ધાર્મિક કુસંપ એ કે મહારાજ પ્રિયદર્શિનની ધર્મભાવના ત્યજ દબાને સમ્રાટ સુભાગસેને ધર્મોપપણાનો સોટો ફેરવવા માંડ્યો હતો (જે આપણે આગળ જોઈશું)

આવી અકંદ્રિત ભાવના જે કેટલાય જમાના થયાં અઘાપિ પર્યંત સુષુપ્ત દશામાં પડેલી હતી તે મૌર્યસામ્રાજ્યના કમલાગ્યે શાં કારણે એકાએક બહાર નીકળી આવી ? તાત્કાલિક કારણ ગમે તે હોય-જે કે તે આપણે બહુ ઉંડા ઉતરીને તપાસ કરવા નથી નીકળી પડ્યું-પણ તેમાં કાંઈક સંગતિદોષ ૨૬ નૈમિત્તિક બન્યું હોય

(૨૪) હિંદમાં હાલજે સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના પણ આવાંજ બે કારણો શું નથી દેખાતાં ? (૧) સરકાર અને મહાસભા; તે બે પાર્ટીવચ્ચે સામાજિક અધિકાર ભોગવવાની સ્પર્ધા; અને ધાર્મિકમાં હિન્દુ મુસલમાન તેમજ અન્ય હિંદી જનતા વચ્ચે ઉભો થતો ધાર્મિકરૂપ કુસંપ; આવાં બે કુસંપોનું પરિણામ શું આવે તે લખવા કરતાં કહી લેવું સહેલું છે.

(૨૫) અહીં મેં સહોદર લખ્યા છે છતાં બનવા જોગ છેકે કદાચ, બન્નેની માતા અપર પણ હોય; પણ બંને મહારાજ પ્રિયદર્શિનના પુત્રો તો હતાજ એટલે સગા ભાઈઓ લેખીને મેં સહોદર ગણાવ્યા છે.

(૨૬) જ્યારે “ સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા ” એમ દરેક મનુષ્યનો જીવનમંત્ર થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્વતંત્રતા કેમ મેળવવી તેજ અતિ મહત્વનો સવાલ દરેકના મગજમાં ગુંજી રહી રહે છે. અને એકદા બે વ્યક્તિગત આ ભાવનાનો જન્મ થઈ ગયો તો પછી કાળાંતરે તેને સમઘિગતરૂપ ધારણ કરતાં વાર લાગતી નથી. અને સમઘિનું રૂપ પકડ્યું કે પછી તુરંત તેનું રાષ્ટ્ર ભાવનામાં પરિણમન થઈ જાય છે.

આમ ઉત્તરોત્તર બન્યું જાય છે. પ્રથમ બીજમાંથી વૃક્ષ અને પછી ફળ, અને પાછું ફળમાંથી બીજ અને તેમાંથી વૃક્ષ અને પાછું જેમ ફળ થાય છે, તેમ action, reaction ના નિયમે અબાધિતપણે આ સમસ્ત સંસારનું ચક્ર એક અરઘટ ન્યાયે પ્રગતિ કર્યેજ જાય છે: તેજ પ્રમાણે કંદ્રિતભાવના અને અકંદ્રિતભાવનાનું પણ સમજ લેવું.

આ સમયે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી રંગિત થયેલ યોન પ્રજનનું રાજ્ય એકબાજુ હતું અને બીજી બાજુ પૌર્વાત્ય અને આર્ય સંસ્કૃતિથી રંગાયલું, જલૌકનું કાશ્મિરનું રાજ્ય હતું. યોન પ્રદેશે સ્વતંત્રતા ધારણ કરી કે જલૌકને પણ સ્વતંત્ર થવાની પિપાસા પ્રગટી. કારણકે પોતાના પિતાના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન તેણે કાશ્મિરમાં કેટલાય વખતથી સૂળા તરીકે કામકાજ કર્યું હતું અને તે સમય દરમ્યાન પાડોશી યોનપ્રજના સમાગમમાં આવતો જ રહ્યો હતો.

આ કારણને લીધે મેં સંગતિદોષની ઉપમા આપી છે. બાકી તો ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ action અને reaction તે તો આ સંસારચક્રની ગતિ અબાધિત

એમ દેખાય છે અર્. કેમકે પાસેનો જ થોડા પ્રદેશ કે જે મહારાજા પ્રિયદર્શિનની સાથે મિત્રાચારીની ગાંધી જોડાયેલ હતો, ત્યાં યુથેડીમોસે સ્વતંત્ર અને પોતાની સત્તા જમાવી હતી અને કાચુલના રસ્તે થઈને હિંદ ઉપર આક્રમણ કરતું ક્યારનું શરૂ પણ કરી દીધું હતું. તેમજ ધીમેધીમે પંજાબનો મુલક જીતી લઈ કાંઈકે પગ દંડોપણ કર્યો હતો; પણ આ નવા જિતાયલા પ્રદેશમાં પોતે જો થાણું નાંખીને રહે તો પોતાનો દેશ બહુ દૂર પડી જાય અને કદાચ દુસ્મનોના હાથમાં -ઉત્તરે કાશ્મીર અને દક્ષિણે અન્ય હિંદી રાજવીઓના મુલક વચ્ચે-ઘેરાઈ જઈ પોતાના જીવનો ભોગ આપવાની સ્થિતિમાં આવી પડે તો શું થાય ? તે પ્રમાણે લાંબી નજર પહોંચાડી કાચો અદોઅસ્ત કરી તે પાછો પોતાના દેશમાં ચાલ્યો ગયો હતો. જો કે પંજાબની ઉત્તરમાં આવેલા કાશ્મિરને સર કરી લેવા, તેની નજર કેમ ચૂકી હશે તે પ્રશ્ન હાલ તુરત તો અંધારામાં જ રહેલ ગણાય. પણ માનવાને કારણ મળે છે કે કાંતો (૧) હિંદ ઉપર આક્રમણ લાવવામાં કાશ્મિર કાંઈ આડુંજ આવતું નહોતું. તે તો ઉત્તરમાં રહી જતું હતું. (૨) અથવા તો કાશ્મિર પતિ જલૌક વિશેષ આડુંજા અને પરાક્રમી તેને લાગ્યો હોવો જોઈએ. એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રથમ તો યુથેડીમોસને કાર્ગ સામનો કરનાર કે હાથ દેખાડનાર મળ્યોજ નહીં અને જ્યારે

તે ખસી ગયો ત્યારે જલૌકે પોતાનો આડું વિસ્તારવા માંડ્યો અને ક્રમાતુક્રમે જલંધર, લુધીઆના અને અંબાલાવાળો પ્રદેશ જીતી, દીલ્હીવાળા પ્રાંતોમાં ઉતરી, કેંડ કાન્યકુબ્જ સુધી ૨૭ પોતાની આણ ફેલાવી દીધી. આમ જ્યારે માના જણ્યા ભાઈ એજ, રાજ્યવિસ્તાર દેખાવી દેવા માંડ્યો ત્યારે, હિંદની પશ્ચિમે દૂર દરના પ્રાંતોવાળા રાજવીઓ જેવા કે અફઘાનિસ્તાન અને અબુચિસ્તાનની અડોઅડ આવેલા, ધરાની સમ્રાટો પણ કાંઈ આવેલી તક જવાદે તેવા ભોળા ન જ હોઈ શકે. એટલે તેમણે પણ પોતાની પડોસના મુલકો હોઈયાં કરવા માંડ્યા. આવી રીતે, મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું સામ્રાજ્ય જે એશિઆઈ તુર્કસ્તાનના કેંડ સિરિયા પ્રાંતના દરિયા કિનારા સુધી સીંધી કે આડકતરી રીતે લંબાયું હતું તે બધું એકદમ તૂટી પડ્યું એટલે કે તેની પશ્ચિમની હદ હવે તો સતલુજ નદીના કીનારા સુધીજ આવીને અટકી પડી હતી. બીજી બાજુ રાજપૂતાના અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રાંતો કે જેની પ્રજા ઇ. સ. પૂ. પાંચમા સૈકામાં, સિંધમાંથી અને શકરથાન તરફથી આવીને ૨૮ રાજપૂતાનામાં હવે દરીયામ બેડી હતી તેના ઉપર કાંઈકે ધાર્મિક દમદમાડીની અસર લાગવાથી માથું ઉચકવાને તકપાપડ બની રહી હતી. પણ નિર્નાયક હોવાથી મનમાં મનમાં ધુંધવાઈ રહી હતી. ૨૯ તેમજ દક્ષિણ હિંદમાં જે અનેક રાજ્યો સ્વતંત્ર કે અર્ધસ્વતંત્ર

પણે અખાધિત કાળથી ચાલ્યેજ જાય છે અને ચાલ્યે પણ જવાની. તેમાં કોઈને દોષદેવાતું કારણજ નથી. માત્ર તે સમયે પ્રવર્તતી જે સ્થિતિ હોય છે તેને નિમિત્ત તરીકે આગળ કસાય છે તેટલું જ.

(૨૭) જ્યો ઉપરના પૃષ્ઠે લખેલ હકીકત

(૨૮) આ સ્થિતિ થોડેક અંશે, જે કુદરતી આદતે જેસલમીરનું રણ બનાવી દીધું હતું તેને કારણે પણ થઈ

હતી; તેમ કેટલેક અંશે ધરાની શહેનશાહતમાંથી પ્રજા છૂટીને પણ હિંદમાં આવી હતી (પછી આઘવિકાના મિષથી તે પર્યટન થવા પામ્યું હોય કે ત્યાંના શહેનશાહના કોઈ જીલ્મથી-તે તો ઇતિહાસજ વિદ્વાનો પૂરી પાડશે)

(૨૯) જે પ્રજા પછીથી પ્રસંગ મળતાં કાહરાટ ક્ષત્રપ ભૂમકના કાપમાં આવી હતી : જે ક્ષત્રપ પ્રથમ બેક્ટ્રીઅન સરદાર ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરની આણમાં

પણે રાજ્ય કરતાં હતાં તેમાં અંધપતિ જે સૌથી વધારે પરાક્રમી, નેરદાર અને ભારે માથાનો હતો તે પ્રથમ તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયો અને ચોલા, પાંચા, કદંબ, કેરલપુત્ર આદિ અર્ધ-સ્વતંત્ર રાજ્યો જે મૌર્ય સમ્રાટની જાતિના ભાયાતો જ હતા, તેઓને આ અંધપતિની સ્વતંત્રતાનો એપ લાગવાથી તેઓએ પણ, આવેલ પ્રસંગનો લાભ લઈ પોતપોતાની હદમાં સ્વતંત્ર થઈ જવા માંડ્યું. તેમના મનમાં ખીજ એક

હતો પણ મિનેન્ડરના મૃત્યુ પછી હિંદમાં કોઈ તેનો વારસદાર ન રહેવાથી, પોતે જ મહાક્ષત્રપ બની, આ સર્વે પ્રજા ઉપર પોતાનો રાજ્ય અમલ સ્થાપી રાજ્ય કરવા માંડ્યો હતો (જુઓ પરદેશી આક્રમણકારો અને ક્ષત્રપોના પ્રકારો નીચેની હકીકત) અથવા ખીજ રીતે પણ આ સ્થિતિ ઉદ્ભવી હોય એમ વિચારી શકાય છે. તે એવી રીતે, કે ભૂમક પોતે જ શકસ્થાનમાંથી ઉતરી આવેલ પ્રજાનો સરદાર હોય, પણ ઉપરમાં અનુમાન દોરી બતાવ્યો છે તેમ બેક્ટ્રીઅન પ્રજાનો કે ડિમેટ્રીઅસનો સરદાર ન પણ હોય. એટલે કે ત્યાં પરયોપાયથી બધી રાજકીય સ્થિતિ નિહાળી રહ્યો હોય, અને જ્યારે ઉત્તર હિંદમાં બેક્ટ્રીઅન સરદાર મિનેન્ડરનું મરણ થયું અને તેનો કોઈ વારસદાર ન રહ્યો એટલે જેમ તેના બીજા સરદારો, જેવાકે સોડાસનો પિતા રાજુલ વિગેરે મહાક્ષત્રપ બની બેઠા હતા તેમ આ બાજુ ભૂમકે પણ પોતાને આ પ્રદેશનો (ભિન્નમાલવાનો પ્રદેશ જે હાલના ભેધપુર અને શિરોહી રાજ્ય તથા રાજપુતાનાનો ભાગ ગણાય છે તેનો) મહાક્ષત્રપ બહાર કરી દીધો હોય. આ પ્રમાણે એક ચિત્ર મારા મનમાં ખડું થયું હતું, પણ તેની વિરુદ્ધમાં બે કારણો મળતાં તે વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો છે અને ઉપર જણાવેલ નિર્ણય ઉપરજ આવડું પડ્યું છે. જે બે કારણો હતાં તે આ પ્રમાણે (૧) ભૂમક અને નહપાણના સિદ્ધાંત અક્ષરો ક્ષહરાટની લિપિને મળતા આવે છે, અને ક્ષહરાટ ભાષા તો કબોજ પ્રદેશની હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ (સરખાવો પાણિનીના સમયની ભાષા

નિર્ભયતા એ હતી કે તેઓ અવંતિપતિની હદથી એટલા બધા દૂર આવેલા^{૩૦} છે કે ત્યાં સુધી અવંતિપતિ આવી પણ નહીં શકે, અને કદાચ આવવા પ્રયત્ન કરશે તો પણ પ્રથમ તો તેને, વચ્ચે આવેલ પ્રદેશના મહાપરાક્રમી એવા શતવહન વંશી સાથે જ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડશે; અને તેનો હિસાબ પતાવી દીધા પછી જ પોતાનો વારો આવવાનો છે. ત્યાંસુધી તો અનેક વર્ષો વીતી જશે અને કેટલુંય પરિવર્તન થઈ જશે.

વિગેરેની સમજૂતિ પુ. ૧. પૃ. ૩૯ તથા પુ. ૨. પૃ. ૨૭) એટલે તે શકપ્રજા કરતાં ક્ષહરાટ હોવાનો વિરોધ સંભવ છે. (૨) મહાક્ષત્રપ રાજુલની પટરાણીએ મથુરાના સિંહ સ્તૂપ (Lion-pillar) ની પ્રતિષ્ઠાસમયે બધા સરદારોનું સંમેલન યોજ્યું હતું અને તેમાં પ્રમુખ તરીકે ક્ષત્રપ નહપાણને (ભૂમક મહાક્ષત્રપના તેમજ ક્ષહરાટ પ્રજાના પણ પ્રતિનિધિ તરીકે) નિયુક્ત કર્યો હતો. આ પ્રમાણે ક્યારે બને કે સર્વે એક જ જાતિની પ્રજા હોય તો, નહીં કે ભિન્ન ભિન્ન; એટલે માની લેવું જ રહે છે કે ભૂમક પોતે ક્ષહરાટ પ્રજાનો સરદાર હતો અને તેથી કબોજ પ્રદેશનો જ વતની હોવો બેઠ્યો. અને બે તેટલું નક્કી થયું તો પછી દેખીતું જ છે કે તેને અને ક્ષહરાટ મિનેન્ડરને પણ રાજકીય સંબંધ હોઈ શકે. એટલે પછી એ જ અનુમાન દોરવું પડે છે કે ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે જ ભૂમક પણ આવ્યો હોવો બેઠ્યો, અને જેમ તેમણે અન્ય સરદારોને અમુક પ્રાંતો ઉપર નિયુક્ત કર્યા હતા તેમ આ ભૂમકને પણ ભિન્નમાલ પ્રદેશ ઉપર (મધ્યદેશ ઉપર) નિયત કર્યો હતો. (આ હકીકતને ભૂમકના ચરિત્ર ઉપરથી તથા તેણે વાપરેલ સંવતસરથી સમર્થન મળે છે. જુઓ આગળ ઉપર તેનું વર્ણન)

(૩૦) સરખાવો આ વસ્તુસ્થિતિ સાથે પુ. ૧. પૃ. ૩૧૩ ઉપરની હકીકત. જ્યાં મગધપતિથી કલિંગપતિ અને દક્ષિણનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર કેમ થઈ ગયાં હતાં તે હકીકત દર્શાવી છે.

દક્ષિણ હિંદના એક યા ખીજ એમ સર્વે મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યકર્તાની મનોદશા આવા ને આવા પ્રકારની પ્રવર્તતી થઈ રહી હતી. તેવી જ સ્થિતિ પૂર્વ હિંદના મગધ પ્રાંતોમાં પણ થઈ રહી હતી. ત્યાં તો મૌર્યવંશની જ શાખા રાજ્ય કરતી હતી, છતાં જેમ કાશ્મિરમાં તે જ મૌર્યવંશની મુખ્ય શાખાના રાજકુંવર જલૌકે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેમ અહીંની શાખામાં ઉતરી આવતા રાજ્યભાયાતોએ પણ, અવંતિથી સ્વતંત્ર થઈ જવામાં કાંઈ ખોટું થાય છે એવું દેખ્યું નહીં. ૩૧ મતઙ્ગ કે અવંતિની રાજગાદી આમ ચારે દિશાથી રાજકીય સત્તાની અકેદ્રિત ભાવનાના પ્રયત્ન મોઝાની ભલુકતી નવાળાથી વિટળાઈ રહી હતી.

આ પ્રમાણે રાજ્યના ખંડ કરવાની ભાવના ઊગ્ર થતી રહી હતી. તેમાં જે ખીજું કારણ આપણે આગળના પાન ઉપર જણાવ્યું છે તે ધાર્મિક કુસંપે પણ બળતા અગ્નિમાં ઘૂત હોમવાની ગરજ સારી હતી. તે પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે ઉપસ્થિત થવા પામ્યો હતો. રાજ્ય સુભાગસેન, પહેલાં તો જન્મથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ૩૨ પોતે યુવરાજ હતો જ નહીં, એટલે ન્યારે રાજકુટુંબના કુંવરોને દેવકુમારો તરીકે

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં સૂઆ નીમ્યા હતા ત્યારે આ સુભાગસેનને પશ્ચિમ હિંદની અડોઅડ આવેલ સરહદના જે ૩૩ પ્રાંતો અવંતિની આણમાં હતા તેનો તેને સૂખો નીમ્યો હતો. એટલે તેને યુવરાજની જોખમસરેલી પદવી દીપાવવા જે રાજકીય તાલીમ લેવી જોઈતી હતી તે મેળવવાનો સુયોગ સાંપડ્યો નહોતો; તેમજ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના અસંકારૂપ થઈ પડેલી ધર્મસહિષ્ણુતાનો ગુણ પોતાનામાં ખીસવી શક્યો નહોતો, અરે! બિંદુલ નહોતો એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અધૂરામાં પૂરું તેને એવા પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવવાનો યોગ મળ્યો હતો કે જે પ્રાંતોની પ્રગ્ન ઘણી જાતની એટલે પંચરંગી^{૩૪} હતી અને સ્વભાવે વંક, જુરસામાં ઊગ્ર અને વર્તનમાં કાંઈક નિરંકુશ હોવાથી સૂઆ સુભાગસેનને પોતાના મનસ્વી તોર પ્રમાણે અમલ ચલાવવાની અને તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ અંધાઈ જવાની સરળતા થઈ પડી હતી. આવા સંયોગોમાં જે રાજકુમાર ઉછરેલો હોય તેનામાં રાજપદને જેળ આપે તેવા કેટલાય કિંમતી સદ્ગુણોનો અભાવ રહી જવા પામે તે સ્વભાવિક છે. એટલે ન્યારે તે ગાદીપતિ બન્યો ત્યારે પોતે કાંઈ યુવાન વયનો તો નહોતો જ,

(૩૧) આ પ્રદેશ સ્વતંત્ર થયો હતો તેની સાબિતી એ ઉપરથી જણાશે કે શુંગવંશી અમલમાં સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે આ મગધ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. (જુઓ અગ્નિમિત્રની હકીકતે)

(૩૨) પણ યુવરાજને મહારાજ પ્રિયદર્શિને પોતાના રાજ્ય અમલની રાક્ષાતમાં અથવા કોઈક કાળે, એટલે કે પોતાના રાજ્ય અમલ દરમિયાન અન્ય પ્રદેશમાં (ઘણું કરીને તક્ષશિલામાં) જંગલ બળેલા સમાવવા મોકલતો પડ્યો હતો, ત્યાં તેનું ખૂન થઈ ગયું હતું એટલે આ સુભાગસેન યુવરાજની પદવીએ આવ્યો હતો. (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૬૬)

(૩૩) આ પ્રાંતો સમ્રાટ અશોક ન્યારથી સેલ્યુકસ નીકેટોરની કન્યાને પરણ્યો હતો ત્યારથી મગધની આણમાં આવ્યા હતા.

(૩૪) આ પ્રાંતમાં તેની પશ્ચિમેથી અસલ ઈરાની પ્રજા આવીને વસી હતી એટલું જ નહીં, પણ સિકંદર સાહના આગમન પછી કેટલીક સ્થળ પ્રજા પણ ત્યાં રહી હતી તે, તેમજ ઉત્તરે આવેલ બેક્ટ્રીયન પ્રજા, કાળુલ પ્રદેશની ખરોટી પ્રજા, બહુચિસ્થાનવાળા ભાગની શક પ્રજા, એમ અનેક પ્રજાનું મિશ્રણ થઈ ગયું હતું, તેથી મેં તેમને પંચરંગી પ્રજાનું નામ આપ્યું છે.

ઊલટો પ્રૌઢ વયમાં પણ સારી રીતે આગળ વધી ગયો હતો; ૩૫ છતાં ઉપર વર્ણવાયેલી પરિસ્થિતિને લીધે જ, તેનામાં જો કે સંજ્ઞન માઆપના પુત્ર તરીકે ભલે દુર્ગુણોએ વાસો નહોતો કર્યો, પણ સદ્ગુણોનો અભાવ તો રહી જવા પામ્યો હતો, જેથી કરીને રાજધુરાની પ્રાપ્તિ થયા આદ તરતજ તેણે મનસ્વીપણે પોતાની પ્રજાને સત્તાના દોરથી ધર્મપ્રત્યે ૩૬ દોરવવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા હતા. તેના મનમાં એમજ સ્ફૂરી આવ્યું હતું કે તેના પિતા મહારાજ પ્રિયદર્શિને જે યશ અને કીર્તિ મેળવી છે તેને પણ જો પોતે ટપી જાય તો સારું, અને તેથી તેના ચિત્તે જ આવ્યો જાઉં; પણ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના હાથતળે તાલીમ નહીં લીધેલી હોવાથી તથા તેની રાજનીતિથી ખીન-વાકેફ હોવાથી, આંખ મીંચીને ધર્મોપપણાનો કોયડો વીંઝવા માંડ્યો હતો, but having been neither trained under Priyadarshin nor being aware of his intentions and policy he had ruthlessly followed religious terrorism. એટલે તેની અને તેના પિતાની રાજનીતિમાં “ દવા એક, પણ પથ્ય જુદું ” તેના જેવી સ્થિતિ હોવાથી, પરિણામ ભિન્ન જ આવ્યું અને તેની સઘળી પ્રજા અસંતુષ્ટ બની ગઈ. ઉપરના જ અંશકાર ૩૭લખે છે કે “ યદિ ધર્મકા દુરૂપયોગ ક્રિયા જાન ૩૮ તો

યદિ બહુત હાનિકારક હો જતા હૈ. યદિ રાજ્ય-શક્તિ કિસી વિશેષ ધર્મકા પક્ષ લે, ૩૯ તમ તો અનર્થકી ટ્રોઇ સીમા હી નહીં રહેતી. અશોક રાજ્યશક્તિએ બૌદ્ધધર્મકા (પ્રિયદર્શિને જૈનધર્મકા=એમ શબ્દ વાંચવા જોઈએ) પ્રચાર નહીં કરના ચલાતા થા ॥ વહ ધમ્મસે સમ ધર્મોંકે સામાન્ય ઉચ્ચ તરવોંકા ગ્રહણ કરતા થા, પર ઇસ ઉચ્ચ ભાવકો પિછલે સમ્રાટ સ્થિર ન રખ શકે ॥ ઉન્હોંને વિશેષ ધર્મોંકા પક્ષપાત કરના શરૂ કર દિયા ॥ તે વિદ્વાન લેખકના શબ્દોનું અવતરણ, મેં ઉપર પ્રમાણે જે સ્થિતિ વર્ણવી બતાવી છે તેને બહુ સસ ઠરાવે છે. તેમ આપણને પણ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઔરંગઝેબના અને શેમના ઇતિહાસના રાજા કોન્સ્ટન્ટાઇનના ધર્મોપ-પણાના દર્શાંતોથી તેની સાબિતી મળે છે. તેમજ તેથી ઊલટું વર્તન કરવાથી, એટલે કે પ્રજાના ધર્મની વચ્ચે બીલકુલ હસ્તક્ષેપ ન કરવાથી રાજ્યસત્તા કેટલે દરજ્જે પ્રજારંજનનો યશ ખાટી જાય છે તેનો પુરાવો પણ ભારતીય ઇતિહાસમાં મહારાણી વીક્ટોરીયાના ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના યાદગાર સંદેશામાંથી અને સમ્રાટ અકબરના જીવનચરિત્રમાંથી આપણને મળી આવે છે. પણ ખિયારા સુભાગસેનના નશીબમાં તેના નામ પ્રમાણે રાજ્યપ્રાપ્તિનું સૌભાગ્ય જો કે લખ્યું હતું ખરું, પણ તેને પચાવી જાણવાનું

(૩૫) જુઓ. પુ. ૨ ચિત્રપટ નં. ૫ માં નં. ૬૩ નો સિક્કો તથા પુ. ૧૨૮ માં તેનું વર્ણન. તે ઉપરથી તો જાણ્યું એમ પણ સમજાય છે કે તેની ઉંમર લગભગ સાઠ વર્ષની હશે પહેંચી હશે.

(૩૬) જુઓ આગળ ઉપર.

(૩૭) મો. સા. ઈ. પૃ. ૬૭૧.

(૩૮) વર્તમાન કાળે સમસ્ત હિંદમાં કોમી ભાવનાનાં જે મૂળ રોપાતાં જાય છે તે પણ આવા

ધર્મભેદ ઉપર જ રચાયાં છે અને તેથી તેને કોમીભેદનું નામ આપો કે ધર્મભેદનું નામ આપો પણ તે જાને સરખાં જ છે. આવા ધર્મભેદનું પરિણામ કેવું આવી શકે, તે આ દેશોણે વર્ણવાતી પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવો. તેનું બીજું દર્શાંત આપણા ભારતીય ઇતિહાસમાં મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના સમયનો રાજ્યકાળ પૂરું પાડે છે. (સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૭)

(૩૯) આ સૂત્ર દરેક રાજકર્તા કોમને ધડો લેવા યોગ્ય ગણાયો.

સામર્થ્ય વિધિએ અર્પણ ક્યું નહોતું. એટલે પરિણામ વિપરીત આવ્યું હતું અને જે રહાસહા નાના પ્રદેશ ઉપર તેની રાજ્યસત્તા ટકી રહી હતી, તેની પ્રજામાં પણ તેના નિત્ય જીવનમાં ઉદ્દેવગ જ તરવર્યા કરતો હતો.

દક્ષિણાપથમાં પણ લગભગ તેવી જ સ્થિતિ-પ્રજાધર્મને અંગે કહો તો આલે-પરિવર્તી-રહી હતી. ત્યાંનો સમ્રાટ શતવહનવંશી સાતમો પુરુષ જેને શાતકરણી ખીન્ને કહેવાય છે તે પણ અવંતિપતિ સુભાગસેન જેવો જ ધમંડી રાજવી હતો. તે તો ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સુભાગસેનની પેઠે આઘેડ ઉમરનો નહોતો, પણ ખીલકુલ ઉછરતી વયનો યુવક હતો, એટલે સોટો ફેરવવાની જ રાજ્યનીતિ ચલાવવાની વૃત્તિવાળો હતો; પણ તે સમયે તેના સુભાગ્યે અવંતિપતિ તરીકે મહારાજા પ્રિયદર્શિનનો તેના ઉપર અંકુશ હતો; કે જે ખૂદ પ્રિયદર્શિનના કલિંગદેશના ખડક ઉપર પોતે જ ક્રાંતરાવાયલા શિલાલેખથી આપણે જાણી શકીએ છીએ; કેમકે તેમણે કલિંગપતિ શાતકરણીને જામરજસ્ત હાર ખવરાવીને પોતાના આધિપત્ય નીચે આણ્યો હતો.^{૪૦} એટલે જ્યાં સુધી પ્રિયદર્શિન જીવતો રહ્યો, ત્યાં સુધી તો

બહુ ભયંકર પરિણામ આવતું અટકી પડ્યું હતું; પણ પ્રિયદર્શિનનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૯૦ માં થતાં જ તે નિરંકુશ બની ગયો. વળી તેમાં અવંતિપતિ સુભાગસેનનો રાજ્યકારભાર નખજો બેયો, એટલે અવંતિપતિના સ્વામિત્વની ઝુંસરી ફેંકી દઈ, તેણે પોતે જે વૈદિકધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો^{૪૧} તેનો જ પ્રચાર કરવા મંડી પડ્યો. અને આનંદમાં ને આનંદમાં તેણે એક અશ્વમેધ પણ કરી વાળ્યો. પછી અવંતિને સર કરવા નગર દોડાવી. ખૂબ લાવલસ્કર સાથે વિદિશા-ઉજ્જૈની પર ચડાઈ લઈ ગયો અને રાજા સુભાગસેનને હરાવી (કદાચ તે લડાઈમાં સુભાગસેન મરાયો પણ હશે) એક વખત માટે પોતે અવંતિપતિ બની પણ બેઠો અને તેની ખુશાલીમાં ત્યાં એક ખીન્ને અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ કર્યો. ઉપરાંત તે સ્થળે મોટો વિજયસ્તંભ રોપીને તેનું સઘળું ખર્ચ ત્યાંની પ્રજા પાસેથી વસુલ કર્યું.^{૪૨} અને સુભાગસેનની ગાદી ઉપર તેના જ પુત્ર કે અંધુ બૃહસ્પતિમિત્રને^{૪૩} બેસારીને-એટલે કે પોતે જે ઉજ્જૈનપતિનો ખંડિયો હતો તે જ ઉજ્જૈનપતિને સામે પોતાનો ખંડિયો બનાવીને, પોતાના દેશ-દક્ષિણાપથમાં-પાછો ફર્યો.

(૪૦) સુદર્શન તળાવની પ્રદક્ષિણામાં પણ આ જ બનાવનો પડઘો પડાયો છે, કે જે વખત તેણે પોતાનો હાથ દક્ષિણાપથના સ્વામિને બતાવી આપ્યો હતો.

(૪૧) તેના પૂર્વજોને જૈનધર્મ હતો પણ તેના રાજ્ય પુરોહિત પતંજલી મહારાજના ધર્માપદેશથી તેણે વૈદિક ધર્મ અંગિકાર કર્યો હશે એમ સમજાય છે અથવા એમ પણ હોય કે, Action અને Reaction ના સિદ્ધાંત મુજબ, જે જૈનધર્મ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયે એકદમ શિશુભાગે પહોંચ્યો હતો તેનું પતન સરખાયવું જ હતું એટલે આવાં કારણો બધાં થવાં પામ્યાં હતાં.

(કેમકે એક વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતાં થતાં એક

દિવસે-Zenith-ઉદ્દૃષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચે જ, અને Zenith આવી એટલે તેનાથી ઉંચું તો જવાનું હોય જ નહોતું, પછી તો સ્થિર રહે કે પડવા માંડે : બેમાંથી એક થવું જ બેઈએ.)

જેમ સૂર્યોદય થયા બાદ તે મધ્યાહને ઉપરી ભાગે આકાશમાં આવે છે અને તે પછી ક્રમે ક્રમે તે નીચે ઉતરતો જાય છે તેમ.

(૪૨) જુઓ વિદિશાનો વિજયસ્તંભ તથા તે ઉપરનો શિલાલેખ.

(૪૩) આ માન્યતામાં કેટલોક ફેરફાર પાછળથી કર્યો છે, પણ ખરું શું હોઈ શકે તે વિચારી નક્કી કરવા જેવી સામગ્રી મળી શકી નથી; તેથી એમ ને એમ

અને તે ઉચ્ચનપતિ પોતાના સામું માથું ઉંચકી ન શકે તેની તકેદારી રાખવા પોતાના જ વૈદિક-ધર્મી એક અમલદારને-નામે પુણ્યમિત્રને-તે રાજ્યના મુખ્ય સેનાધિપતિ તરીકે મૂકતો ગયો. આ પ્રમાણે દક્ષિણાપથના સ્વામી શતકરણી બીજાનું ધર્માધિપત્યું પણ, જો કે ચક્રવે ચડ્યું હતું, છતાંયે તે બહુ પરાક્રમી હોવાને લીધે થોડો વખત તો નભી રહ્યું હતું; જ્યારે રાજ સુભાગસેન નબળો પડી જવાથી-નાના પ્રદેશનો જ સ્વામી થઈ જવાથી-કેમકે તેના રાજ્ય કુટુંબના નબીરાઓએ જ ભાગલા પાડી નાંખ્યા હતા; એટલે તેના ધર્માધિપત્યુંનું ટકુ તો ચાલી શક્યું જ નહોતું. આ બનાવ મ. સં. ૨૯૯=ઇ. સ. પૂ. ૨૨૮ માં બન્યો હતો. રાજ સુભાગસેનની જગ્યાએ બૃહસ્પતિગિત્ર અવંતિપતિ તરીકે આવ્યો અને આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જે મૌર્ય સામ્રાજ્યની કીર્તિ એક વખત દિગંતવ્યાપી બની રહી હતી તે જ મૌર્ય સામ્રાજ્ય માત્ર એક દશકા જેટલા ટૂંકા કાળમાં જ (દશ વર્ષની અંદર જ) બે મુખ્ય કુસુપરૂપી દૈત્યના-કુટુંબ કલેશ અને ધર્મદ્વેષના-ખપ્પરમાં સપડાઈ ધરાશાયી થઈ જવા પામ્યું હતું.

(૬ થી ૯) બૃહસ્પતિમિત્ર આદિચાર રાજાઓ.

સુભાગસેનના અમલનો કેવા સંજોગોમાં અંત આવ્યો અને તેની જગ્યાએ કેમ બૃહસ્પતિમિત્ર ગાદીપતિ થવા પામ્યો તે સર્વ આપણે ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ. તેમ તેના પછી કોણ કોણ રાજ થવા પામ્યા છે તથા તેમનો અમલ

કેટલો કેટલો કાળ ચાલી શક્યો છે તે વિષેના વિચારો પણ આપણે પુ. બીજામાં મૌર્યવંશનો પ્રારંભ કરતાં બતાવી ગયા છીએ તથા તેની કંઈક અંશે ચર્ચા પણ કરી ચૂક્યા છીએ એટલે પિછપેપણ કરવા અત્રે જરૂર નથી. પણ તેમના અમલ દરમ્યાન જે કાંઈ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બની ગયાનું જણાયું છે તેનું જ તે ચારે રાજાઓના સમૂહનો એકત્ર રાજ્યકાળ છે એમ ગણીને સમગ્રપણે જ વિવેચન કરીશું.

વૈદિક ધર્માનુયાયી સૈન્યપતિ પુણ્યમિત્રના હાથમાં રાજ્યના મુખ્ય સંચાલક તરીકેની લગામ આવવાથી, તેમજ પોતાને શાતકરણી જેવા પ્રભાવવંતા અને શક્તિશાળી ભૂપતિનું પીડબળ હોવાથી, તે પણ પોતાના ધર્માધિપત્યોનો તોર નીચે પડવા દે તેમ નહોતો જ. તે અવંતિના પ્રદેશમાં એક લાકડીએ હાંક્યે રાખવા મંજ્યો. તેટલામાં શાતકરણી દક્ષિણપતિનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬=મ. સં. ૩૦૧ માં થયું, એટલે પોતે હવે તદ્દન નિરંકુશ થતાં, બૃહસ્પતિમિત્રને ઉઠાડી મૂકી-કે ભારી નાંખીને-રાજ્ય લગામ હાથમાં લેવાની ધારણા ધરતો હતો. પણ શાતકરણીનો જે પુત્ર તેના મરણ બાદ દક્ષિણપતિ થયો તેનું રાજ્યશકટ કેમ ચાલે છે તે નિહાળ્યા બાદ શ્રોષ્ઠપણ પગલું ભરવું હોય તો ભરવું તે ડીક ગણાશે. એમ ધારી પોતે મહાઅમાત્યપદ ધારણ કર્યું ૪૪ અને પોતાના પુત્રને (જે સમય જતાં અગ્નિમિત્ર તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે) પોતાના સ્થાને સૈન્યપતિ બનાવ્યો; પણ દક્ષિણાપથપતિ કઈક અંશે જોરાવર

લખાણ તેવીને તેવી હાલતે રાખી મૂક્યું છે.

સંભવ છે કે બૃહસ્પતિમિત્રનું નામ જ ૨૬ કર્ણ પડશે અને સુભાગસેનનો અમલ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૧ માં સમાપ્ત થયો હતો એમ ગણવું પડશે.

(૪૪) પુરાણકારોએ આ સમયથી પુણ્યમિત્રને

રાજ માની લીધો છે અને તેનો રાજ્યત્વ સમય ગણવા માંડ્યો છે. જે કે સત્તામાં તો તે રાજા જેવો જ હતો, છતાં દેખાવમાં તો તે રાજ્યનો કર્મચારી-ભૂત્ય જ હતો. મૌર્યવંશનો પણ ભૂત્ય ગણાય તેમ શાતકરણવંશનો પણ ભૂત્ય ગણાય.

દેખાવાથી પોતાની ધારણા ખર નલાવી શક્યો અને જેમ ચાલતું હતું તેમને તેમ ગાડું ગળડાવ્યે રાખ્યું.

હવે દક્ષિણપતિઓ એક પછી એક માત્ર નામધારી જ આવતા ગયા, પણ પુખ્તમિત્ર પોતે વૃહપણાએ પહોંચી ગયો હતો એટલે વિશેષ કાર્ય સાધક પગલાં ભરી શકે તેમ નહોતું; પણ તેનો પુત્ર જે હવે તેને સ્થાને અવંતિપતિ મૌર્યોનો સૈન્યપતિ બન્યો હતો તેણે પોતાનો લોખંડી આકૃત, રાજકાર્યમાં તેમજ પ્રજા ઉપર પોતાનો વૈદિક ધર્મ દસાવવાના કાર્યમાં વાપરવાનું કમી રાખ્યું નહીં. આમ કરતાં કરતાં મ. સં. ૩૨૩=૪. સ. પૂ. ૨૦૪ ની સાલ આવી પહોંચી. તે કાળ દરમ્યાન ઉત્તર હિંદમાં એક દમ ઉત્તરે, પ્રિયદર્શિનનો પુત્ર રાજા બલૌક જે કાશ્મીરપતિ બન્યો હતો તથા જે દેહ કાન્યકુબ્જ સુધી પોતાનું રાજ્ય લાંબાવી શક્યો હતો, તેનું મૃત્યુ પણ તે અરસામાં જ એટલે કે આશરે મ. સં. ૩૨૦=૪. સ. પૂ. ૨૦૭ માં થયું હતું. એટલે તેની પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર દામોદર આવ્યો હતો. તે જેમ નગજો પણ નહોતો તેમ તેના પિતા જેવો અતુલ પરાક્રમી પણ નહોતો, એટલે હિંદુકુશની પેલી પારના ચોનદેશના રાજવીઓ-એકદ્રીઅન પ્રજાના સરદારો કે જેમણે અઘાપિ પર્યાંત હિંદ ઉપર અવારનવાર ચઢી આવી માત્ર ધનસંગ્રહ કરીને પાછા સ્વતંત્ર તરફ ચાલી જવાનું ધોરણ રાખ્યું હતું; તેમણે વિશેષ પ્રમાણમાં, પશ્ચિમ હિંદનો દરવાજો ગણાતા પેશાવર પાસેના પહાડી ઘાટોના રસ્તે. હિંદ ઉપર આવવાનું શરૂ કરી દીધું; કેમકે અગ્નિ-મિત્રની અને પુખ્તમિત્રની ધર્મપ્રચારનીતિની બેહુકમીથી તથા દમનનીતિથી પ્રજામાં તીવ્ર

અસંતોષ પ્રસરી રહ્યો હતો. તેમણે શરૂઆતમાં તો માત્ર પંજાબનો મુલક જ સર કરી લીધો હતો પણ ધીમે ધીમે બલૌકના પુત્ર દામોદરની સત્તા જે કાશ્મીરથી માંડીને કાન્યકુબ્જ સુધી પ્રવર્તી રહી હતી તેના સર્વે પ્રદેશો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધા; અને એટલે સુધી પ્રજાના રાજ્યસત્તા જમાવી દીધી કે આખરમાં અવંતિ ઉપર દબાણ લાવવા જેવી સ્થિતિ ઊભી કરી દીધી. આ સ્થિતિ, લશ્કરી મગજવાળા અવંતિ-સૈન્યપતિ અગ્નિમિત્રથી દેખતી આંખે નીભાવી લેવા જેવી લાગી નહીં, એટલે પોતાના નમાત્તા રાજવી બૃહદ્રથને ૪૫ સમગ્ન્યુ' કે આપણે આ ધસી આવતા યવન હુમલાઓનો સામનો ઝીંજવાને લશ્કર સારી રીતે તૈયાર કરી રાખ્યું નોંધ્યું; અને તેને માટે લશ્કરી કચાચત વિગેરેની શિસ્ત આપી કેળવવી પણ નોંધ્યું; પણ તે સમયે એટલે કે કચાચત થતી હોય ત્યારે આપ નામદારની હાજરી જો હોય તો સૈનિકોમાં ઓર ઉત્સાહ અને જોમ પ્રગટ થાય. આવી રીતે લશ્કરી કચાચત ગોઠવી દીધી અને નિત્ય નિયમાનુસાર તે કાર્ય ચાલવા માંડ્યું. એકદા પ્રસંગ સાધીને તેણે કચાચત ચાલી રહી હતી તે સમયે રાજા બૃહદ્રથનું શરીર તરવારના ઝટકેથી ઉડાવી દીધું. અને જે ભૂતપ (રાજ્યના નોકર) તરીકેનું કલંક પોતાના અથવા પોતાના પિતાના લગાટે ચોંટી રહ્યું હતું તે ટાળી નાંખી, પોતે જ સ્વતંત્ર રીતે અવંતિપતિ બની, રાજ્યધુરા ગ્રહણ કરી લીધી; અને પોતાના શુભવંશની સ્થાપના કરી. મ. સં. ૩૨૩-૪. સ. પૂ. ૨૦૪. આ પ્રમાણે મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થઈ.

મૌર્યવંશના રાજાઓની નામાવલીમાં,

(૪૫) સરખાતો પુ. ૨. માં પૃ. ૧૩૬-૩૭ ઉપર મૌર્યવંશના વર્ણને પ્રારંભમાં, તેની નામાવળી

તથા વંશાવળીની ગોઠવણવાળી હકીકતનું વર્ણન.

(૪૬) પુ. બીજામાં પૃ. ૧૩૫ ઉપર મૌર્યવંશી

દરેક ગ્રંથકારે ન્યૂતાધિક
 ઇંદ્રપાલિત અંશે આ બે રાજ્યોનાં
 અને -ઇંદ્રપાલિત અને અંધુ-
 અંધુપાલિતની પાલિતનાં-નામોના સમા-
 વિચારણા વેશઃ કરેલ છે જ. છતાં
 આપણે જે નામાવલિ શોધી

કરીને શુદ્ધ તરીકે પુ. બીજામાં પૃ. ૧૩૭-૮
 ઉપર ગોઠવી છે તેમાંથી આ નામો ખાતલ જ
 કરી દીધા છે. એટલે વાચકવર્ગમાંથી કોઇ
 કાંઈને પ્રશ્ન કરવાનું મન થશે કે આનું કારણ
 શું? કારણમાં એટલું જ કે, આ બે નામો ક
 વ્યક્તિને ખાસ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે, તેનો
 કાંઈપણ નિર્ણય હજી સુધી કોઈએ કર્યો પણ નથી.
 એટલું જ નહીં પણ તે વિષય પરત્વે કિંચિત
 પ્રયાસ આપ્યો હોય એમ પણ જણાયું નથી.
 તો પછી આવી અનિશ્ચિતાવસ્થામાં આપણે ગમે
 તેને તે નામો જોડી દેવાં તે ઉચિત ન જ ગણાય.
 પણ શોધખોળ ખાતાની રીત જ એવી છે, કે પ્રથમ
 તો અનેક કલ્પનાઓ ઊભી કરાય અને પછી તે
 ઉપર વિચારણા શરૂ થાય; અને જેમ જેમ પુરાવા
 અને આધાર મળતા જાય તેમ તેમ તેની ચર્ચા
 થાય, પછી ઊહાપોહ થાય અને તેવી ગવેષણાને
 અંતે ખરું તારતમ્ય હોય તે ચળાઇને જુદું
 તારવી કઢાય. આવા જ હેતુથી આપણને પણ ક્રે-
 લેક અંશે તેની વિચારણા ચત્ર કરવાની જરૂર પડે છે.

ઇંદ્રપાલિતનો અર્થ એમ સૂચવે છે કે તે
 વ્યક્તિનું પાલણુ ઇંદ્ર જેવી કોઈક દૈવી શક્તિથી
 કરાતું રહ્યું હોયું જોઈએ; અને અંધુપાલિત શબ્દ
 એમ સૂચવે છે કે તે પોતે તો કોઈનો નાનો
 ભાઈ જ હશે. પણ તેના પાલક તરીકે, કોઈ તેનો
 વડીલ અંધુ હોવો જોઈએ, અને આ અંતે
 ભાઈઓમાં પ્રથમ ઇંદ્રપાલિતે રાજપદવી પ્રાપ્ત

રાજની વંશાવળીમાં આ નામો લખ્યાં છે.

(૪૭) જુઓ પુ. ૨ માં પૃ. ૩૫૫ ઉપર સમ્રાટ

કરી હોવી જોઈએ; ત્યારે અંધુપાલિત નામની
 વ્યક્તિ રાજપદવી પ્રાપ્ત કરવાને લાગ્યશાળી થઇ
 પણ હોય વા ન પણ થઈ હોય, પણ જરૂર
 તેણે રાજકાજમાં તો લાગ લીધો હોવો જ જોઈએ.
 આ પ્રમાણે તે બે શબ્દોનો, વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તેમની
 પરસ્પર સ્થિતિ સૂચવતો હોય એવો અર્થ નીકળે
 છે. હવે આપણે વિચારવું રહે છે કે આ પ્રમાણેની
 પરિસ્થિતિમાં કયા કયા મૌર્યવંશી રાજકુવરો કે
 ભૂપતિઓનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે. કે
 ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટથી માંડીને યૃહદ્વર્ય સુધીના અનેક
 રાજાનાં તેમજ કુવરનાં નામોથી તથા જીવન-
 ચરિત્રોથી હવે આપણે વાકેફગાર પણ થઈ ગયા
 છીએ એટલે તે કાર્ય સરળ જેવું તો થઈ
 ગયું જ કહેવાશે

અશોકવર્ધન સુધી તો કોઈને તે ઉપનામો
 લાગુ પાડવામાં આવ્યાં જ નથી. જે થયું છે તે
 પછીના સમ્રાટોમાંથી જ; તેમાંના એકનું ઇંદ્રપાલિત
 અને બીજાનું અંધુપાલિત નામ હોયું જોઈએ.
 તેમાંથી જો ઇંદ્રપાલિત નામની વ્યક્તિ નક્કીપણે
 સાબિત થઇ જાય તો પછી અંધુપાલિત તરીકેની
 વ્યક્તિની ખોજ તો આપોઆપ જ મળી જશે.

આવા અંધુ-અંધુ તરીકેનાં જોડલાં નામે
 પ્રમાણે આપણી વિચારણા માટે જુદાં પાડી
 શકીએ તેમ દેખાય છે. (૧) સમ્રાટ અશોકના
 બે પૌત્રો; દશરથ અને સમ્રાટ સંપ્રતિ ઉર્ફે પ્રિય-
 દર્શિન (૨) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન અને સૌરાષ્ટ્રનો
 સૂબો શાલિશુક (૩) સમ્રાટ સુભાગસેન અને
 તેની પછી ગાદીએ આવનાર યૃહસ્પતિમિત્ર
 (૪) શતધનવા અથવા શતધનુષ અને યૃહદ્વર્ય
 (૫) કાશ્મિરપતિ જલૌક તેમજ ટીબેટના સૂબો
 કુસ્થનજી અને (૬) યૃહસ્પતિમિત્ર પછીના જે
 બે ત્રણ રાજા થયા છે તેમાંના કોઈપણ બે.

પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે, રાજ્યવસ્થાવાળી હકીકતે તિબેટના
 પ્રદેશને લગતું વર્ણન.

આમાં (નં. ૬) વાળા કોઈનું પરાક્રમ કે જીવન જ પૂરું જણાયું નથી અને સર્વ અંધકારમય જ છે ત્યાં કોઈ વિચારણા કરવી તે ધૂમાડામાં બાયકા ભરવા જેવું જ લેખાશે. એટલે તેનો ત્યાગ કરવો રહે છે. (નં. ૫) વાળા અનેની ઉત્પત્તિ કાંઈક દૈવી સંન્નિગમાં યજ્ઞ હોય એમ તો જરૂર દેખાય છે જ. પણ તે બંને (ને જુદી જુદી જ વ્યક્તિ હોય તો) એક જ સમયે રાજકર્મચારી-પણે વર્તતા દેખાયા છે. એટલે એકની પછી બીજો ગાદીએ આવ્યો હોય તેમ તો ન જ ગણી શકાય. અને જો તે બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તો તો ઈદ્રપાલિત અને અંધુપાલિત એમ બે જણનું યુગલ જ બનતું નથી; એટલે ત્યાં પણ તે કલ્પના તૂટી જાય છે. આવી રીતે નં. ૫ નું યુગલ પણ આપણી વિચારણામાંથી છંડી દેવું પડશે. (નં. ૪) નું યુગલ લઈએ તો ઈદ્રપાલિતના નામને સાર્થક કરે તેવું બેમાંથી એકનું જીવનચરિત્ર હોય તે વિશે આપણે તો હજુ સુધી અજ્ઞાત જ છીએ. અને ત્યારે આપણે જ અજ્ઞાત સેવીએ છીએ ત્યારે તેના કાચા પાયા ઉપર કોઈ પણ ગતના અનુમાનોનું ઘડતર લઈએ તો કેવળ હાંસીપાત્ર જ ઠરીએ; માટે તે યુગલનો પણ ત્યાગ કરવો જ ઉચિત થઈ પડશે. (નં. ૧) નું યુગલ લઈએ છીએ તો, સંપ્રતિનો જન્મ કાંઈક આશ્ચર્યકારક સંયોગમાં થયો લેખાય ખરો, પણ દશરથ પોતે તો સંપ્રતિ કરતાં ઉભરમાં મોટો જ હતો એટલે હજુ બે ગણાય તો દશરથનો આશ્રિત સંપ્રતિ (મોટા ભાઈનો આશ્રિત નાનો ભાઈ હજુ થઈ શકે પણ નાના ભાઈનો આશ્રિત મોટો તો હોઈ જ ન શકે) ગણાય; પણ સંપ્રતિનો આશ્રિત દશરથ તો ન જ હોઈ શકે. વળી બંને જણ

સમકાલીનપણે રાજગાદીએ બેઠા છે તેમજ પૃથક્ પૃથક્ મુક્તક ઉપર રાજ્યાધિકાર ભોગવ્યો છે. એટલે તે યુગલ પણ આપણી વિચારણાના ક્ષેત્રની બહાર જ નીકળી જાય છે. આ પ્રમાણે જ યુગલમાંથી નં. ૬, ૫, ૪ અને ૧ નાં યુગલો બાદ થઈ ગયા, એટલે હવે માત્ર નં. ૨ અને નં. ૩ તપાસવાં રહ્યાં.

નં. ૩ માં સમ્રાટ સુભાગસેન અને બૃહ-રપતિમિત્રનું યુગલ છે અને નં. ૨ માં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન અને સૂબા શાલિશુકનું યુગલ છે. હવે નં. ૩ વિશે વિચાર કરીએ. રાગ સુભાગ-સેનનો જન્મ કેવા સંયોગમાં થયો હતો તે ભણે આપણે જાણતા નથી. પણ પોતે જન્મની ગણનાથી યુવરાજ ન હોવા છતાં, રાજપદે ગિરાજીત થવા પામ્યો છે એટલે તેને કાંઈક ભાગ્યરેખાંકિત તો કહી શકાય ખરો. જેથી આપણે તેને કદાચ ઈદ્રપાલિતનું ગિરદ આપવા લલચાઈએ તો હજુ કાંઈક અંશે અંધમેશનું કહી શકાય. બાકી બહરપતિમિત્ર ને સુભાગસેનનો અંધુ અથવા તો સદોદર હતો કે કેમ તે ખરી રીતે તો જણાયું નથી જ. માત્ર તેનું નામ કેટલાક અંધ-કારોએ ગણાવ્યું છે એટલે આપણે પણ આગળ ધરવું પડ્યું છે. પરંતુ બંને તે પ્રમાણે સગપણની ગાંઠ જેવું બેની વચ્ચે હોય તો આપણા વિષ-યને અંગે વિશેષ તાવણીમાંથી-પરીક્ષામાંથી તેઓનું જોડકું પસાર થઈ શકે છે કે કેમ તે તપાસવું જ રહે છે. જેવી કરોડીની પરીક્ષાનો આરંભ કરીએ છીએ કે પ્રથમ તો રાગ સુભાગસેન જ ઈદ્રપાલિત તરીકે પાસ થઈ શકતો નથી, કારણ કે જે વ્યક્તિ ઈદ્રપાલિત હોય એટલે કે જેની રક્ષા ઈદ્ર જેવો મહર્ષિક દેવ-દેવોનો દેવ-કરતો હોય તેને તો આ સંસારમાં

(૪૮) જુઆ. પુ. ૨ ના અંતે બેડેલાં પરિશિષ્ટ

૬ માં બંધાવ્યું વર્તાત.

કોઇથી ભય પામવાનું કે ડરવાનું કારણ જ ન હોય; અને આવું કારણ જ ન હોય તો પછી કોઇના હાથે પરાજીત થવાનું કે પોતાના પૂર્વજોએ મેળવેલ આબરૂ અને યશની ધૂળધાણી થવાના સહભાગી થવા ઉપરાંત, જીવન કલંકિત કરવાનું તો તેના કપાળે નિર્માયણું જ ક્યાંથી હોય ? જ્યારે સુભાગસેનનું જીવનવૃત્તાંત તપાસીશું તો યશપ્રાપ્તિને બદલે તેના નામને તો કલંક ઉપર કલંક જ ચોંટ્યે ગયાં છે. આ પ્રમાણે નં. ૩ નું યુગલ પણ વર્ણવું જ રહે છે. એટલે હવે વિચારવું રહ્યું કેવળ નં. ૨ નું સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન અને સૂઆ શાલિશુકનું યુગલ. આ બેની જ્યારે વિચારણા કરવા બેસીએ છીએ અને તેમનાં જીવનના અનેક મુદ્દા તપાસીએ છીએ ત્યારે તે સર્વે, ઇદ્રપાલિત અને બંધુપાલિતના અર્થને ઠીક ઠીક રીતે સાર્થક કરતા અને બંધબેસતા પણ દેખાય છે. જેમકે સંપ્રતિનો જન્મ પણ આશ્ચર્યકારક રીતે થયો છે. વળી જન્મ થતાં જ તેના પિતાનો સિતારો પણ ચમકવા માંડ્યો હતો અને પોતે ૧૦ માસની નાની વયમાં જ ગાદીપતિ તરીકે નિર્માણ થયો હતો; તેમજ તેના રાજ્યની કળા પણ ઉત્તરોત્તર વધતી જ ચાલી છે. વળી તેણે અનેક રાજ્યો જીતી લઈ દિગ્વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેમ પ્રજાવત્સલ હોવાનો યશ પણ વહોરી લીધો છે. વળી તેનું રાજ્ય પણ સુંદર રીતે દીર્ઘકાળ પર્યંત ટકી રહ્યું છે. આમ જે જે મુદ્દો લખને વિચારીએ છીએ, તે તે દરેકમાં તે ઇદ્રપાલિત નામને ધન્ય જ પૂરવાર કરી બતાવી આપે છે. જ્યારે સૂઆ શાલિશુકનું જીવન વિચારીએ છીએ ત્યારે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તે પોતાના વડીલ બંધુની

શીતળ છાયામાં જ આદિથી અંત સુધી રહેવા પામ્યો છે. યુવાવસ્થામાં મમતાભર્યો ઇપકો પણ પોતાના બંધુના હાથે જ ખાધો છે, તેમજ સૌરાષ્ટ્રનો સૂએ પણ તેના જ હુકમને લીધે બન્યો છે. વળી પોતાના કાકાના પુત્ર અને મગધપતિ કુમાર દશરથનું મરણ થતાં પોતે જે મગધપતિ બનવા પામ્યો છે તે પણ આ પોતાના વડીલ બંધુ મહારાજ પ્રિયદર્શિનની મીઠી નજરનું જ ફળ છે. આ પ્રમાણે જેમ મહારાજ પ્રિયદર્શિન દરેક રીતે ઇદ્રપાલિત નામને ધન્ય ઠરે છે તેમ તેમનો સહોદર, શાલિશુક પણ બંધુપાલિત નામને ધન્ય ઠરે છે. અને જે તેમ ઠરે તો પછી તેમનાં નામ, મૌર્યવંશી રાજવલિમાં દાખલ કેટલા અંશે કરી શકાય તે વાચક ૫૦ વર્ગ પોતે જ વિચારી જોશે. અને મેં પણ ખાસ તે નામનો સમાવેશ આ વંશાવળીમાં જે નથી કર્યો તે એવા જ હેતુથી, કે જે એક નામ લખવામાં આવે અને બીજું છોડી દેવામાં આવે, તો અનેક પ્રશ્નોત્તરી વાચકના મનમાં ઊભી થાય. તેમજ જ્યાંસુધી તે પ્રશ્નનું દલીલપૂર્વક અને સંતોષકારક નિરાકરણ ન થયું હોય ત્યાંસુધી મૌન સેવવું જ ઉચ્ચતર ગણાય. આ બે હેતુથી જ અદ્યપિ પર્યંત તે નામ વાપરવાથી હું અલગ રહ્યો હતો.

હવે એક નાની બાબત રહી જાય છે. તેનો જરા વિચાર કરીને આ પ્રકરણ આપણે પૂરું કરીશું. કેટલાક ગ્રંથકારોએ, મૌર્ય સમ્રાટોની નામાવલીમાં કુણાલનું નામ દાખલ કર્યું છે. તેમ કોઇએ એમ પણ જણાવ્યું છે કે સમ્રાટ અશોકવર્ધને તક્ષિલાના સૂઆ તરીકે તેની નીમણૂક કરી હતી; અને

સૂઆપદના સમય દરમ્યાન તેને અંધાપો વહોરી લેવો પડ્યો હતો. પણ આ બંને સ્થિતિ કુમાર કુણાલને માટે અસંભવિત છે, કેમકે કયા સંજોગમાં તેને આંખો ગુમાવવી પડી છે તે પ્રસંગોપાત પુ. ૨ માં આપણે વર્ણવી ગયા છીએ. જે સમયે આ બનાવ બનવા પામ્યો હતો તે વખતે તેની ઉમર પણ કુમારપણાની હતી અને હજી વિદ્યાભ્યાસ ચાલતો હતો; એટલે સૂઆપદે તેમને ચડાવવાની કલ્પના પણ ઉદ્ભવતી નથી. વળી તેમનું નિવાસસ્થાન જ અવંતિના પ્રદેશમાં હતું તો પછી તક્ષિલા સુધી જવાનું જ શી રીતે બની શકે? તેમ જો આંખની પર્યાપ્તિ અખંડપણે

બળવી રાખવાનો સુયોગ તેમના ભાગ્યમાં લખ્યો હોત, તો કુમાર મહેંદ્રની, કુમાર દશરથની તેમજ કુમાર સંપ્રતિની જીવનચર્યાનો આપણને જે પરિચય પ્રાપ્ત થયો છે તે સર્વેનું સ્થિત્યાંતર જ થઈ જત. એટલું જ નહીં પણ આખા ભારતીય ઇતિહાસનું સ્વરૂપ જ ફેરવાઈ ગયું હોત. એટલે કે કુમાર કુણાલનું ન્યારે તક્ષશિલામાં જનું જ કદી થયું નથી, ત્યારે ત્યાંના સૂઆ થયાનું તો ક્યાંથી જ બન્યું હોય? તેમજ તે સમ્રાટ પદવી પણ ન્યારે પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી, ત્યારે રાજકર્તાની વંશાવળીમાં તેનું નામ પણ દાખલ કેમ કરી શકાય?

એટલે હવે જો મૌર્યવંશની શોધિત નામાવળી તેમજ વંશાવળી આપણે લખવી હોય તો તે નીચે પ્રમાણે લખવી રહે છે:—

મૌર્યવંશની ખરી વંશાવળી

નામ	મ. સં.	થી મ. સં.	વર્ષ	ષ. સં.	પૂ. થી	ઈ. સં.	પૂ.
(૧) ચંદ્રગુપ્ત	૧૪૬	,, ૧૫૫=૯૧	૨૩૧	૩૮૧	,,	૩૭૨	}
	૧૫૫	,, ૧૬૯=૧૪		૩૭૨	,,	૩૫૮	
(૨) બિંદુસાર	૧૬૯	,, ૧૯૭=	૨૭૧	૩૫૮	,,	૩૩૦	
(૩) અશોકવર્ધન	૧૯૭	,, ૨૩૭=	૪૦૧	૩૩૦	,,	૨૮૯	
(૪) પ્રિયદર્શિન ઉર્ફે સંપ્રતિ ઉર્ફે ઈંદ્રપાલિત	૨૩૭	,, ૨૯૧=	૫૩૧	૨૮૯	,,	૨૩૧	
(૫) વૃષભસેન ઉર્ફે સુભાગસેન	૨૯૧	,, ૩૦૦=	૯	૨૩૬	,,	૨૨૭	
(૬) પુષ્પધર્મન	૩૦૦	,, ૩૦૭=	૭	૨૨૭	,,	૨૨૦	
(૭) દેવધર્મન	૩૦૭	,, ૩૧૪=	૭	૨૨૦	,,	૨૧૩	
(૮) શાતધર્મન	૩૧૪	,, ૩૧૬=	૨	૨૧૩	,,	૨૧૧	
(૯) બ્રહ્મદરથ	૩૧૬	,, ૩૨૩=	૭	૨૧૧	,,	૨૦૪	

૧૭૭

પ રિ શિ ૫૨

પુ. ૨ ના અંતે ચાર પરિશિષ્ટો જોઈએ છે તેમાં એક કાશ્મિરપતિ જલૌકને લગતું પણ છે. તેમાં તેને મૌર્યવંશી સમ્રાટ અને ચક્રવર્તી પ્રિયદર્શિનનો પુત્ર હોવાનું તથા પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ પોતાના વડીલ બંધુ અને મૌર્યપતિ રાજ સુભાગસેનની રાજનીતિથી નારાજ થઈ કાશ્મિરવાળા પ્રદેશમાં સ્વતંત્રપણે તે ગાદીપતિ બન્યાનું જણાવી ગયા છીએ. એટલે ખરી રીતે તો જેમ બંગાળમાં રાજ્ય કરતા રાજવીઓને મૌર્યવંશની એક શાખા તરીકે ઓળખાવતા આવ્યા છીએ તેમ આ કાશ્મિરપતિઓને પણ મૌર્યવંશની જ એક બીજી શાખા તરીકે આપણે ઓળખાવવી જોઈએ, પણ જ્યારે રાજતરંગિણિકારે આ રાજાઓને “ગોનંદ” વંશી કહી તેમનો સ્વતંત્ર વંશ ઠરાવ્યો છે ત્યારે આપણે પણ તેમને અલાહેદા રાજવીઓ તરીકે ઓળખીશું અને તેઓ ભક્ષે ભારતના એક ખૂણે રાજપદે હતા છતાં ભારતમાં તો ગણી શકાય જ, જેથી આ ભારતવર્ષીય ઇતિહાસના પુસ્તકમાં તેમનું સ્વતંત્ર આલેખન કરવું જ રહે; પણ તે જલૌક અને તેના પુત્ર દામોદર સિવાય અન્ય કોઈ રાજવીનો ઇતિહાસ-અને તે પણ માત્ર બે ત્રણ મુદ્દા સિવાય-વિશેષપણે નહીં જણાયલ હોવાથી તેમનો મૂળ વંશ જેને આપણે મૌર્યવંશ હોવાનું જણાવ્યું છે તેમનો વૃત્તાંત અત્રે પૂરો થઈ જવાથી, તેના પરિશિષ્ટ તરીકે જે કાંઈ જણાયું છે તે જોડવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

પુસ્તક બીજાના પરિશિષ્ટમાં પૃ ૪૦૩ માં

રાજ જલૌકના જીવનવૃત્તાંત વિશે આઠેક હકીકતોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં તેને મ્લેચ્છોને હાકી કાઢી, પોતાના રાજ્ય અમલે છત્રીસમાં વર્ષે ઠેક કાન્યકુબ્જ સુધીના પ્રદેશનો મુલક કબ્જે કરી તે ઉપર આધપત્ય ભોગવતો જણાવ્યો છે. તે મુદ્દા ઉપર અત્રે આપણે વિશેષ બિહાપોહ કરીશું કે આ મ્લેચ્છો કોણ હતા અને ત્યાં શી રીતે આવ્યા હતા.

રાજ જલૌકનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૩૭થી ૧૮૭=૪૦ વર્ષ (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૪૦૫) અંદાજે આપણે ગણાવ્યો છે, અને તે અરસામાં કાશ્મિરની આસપાસ એટલે ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વત, પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન અને દક્ષિણે પંજાબવાળા પ્રદેશમાં બેક્ટ્રીઅન પ્રજાનું રાજ્ય પથરાઈ પડ્યું હતું. (વિશેષ હકીકત માટે આગળ ઉપર જુઓ) અને આ પ્રજાને પણ યવનપતિ અલેક્ઝાંડરની પેઠે હિંદુભૂમિનું આકર્ષણ વધી પડેલ હોવાથી, અવારનવાર હિંદ ઉપર તેઓ ચડી આવતા હતા. કવચિત્ કવચિત્ તેઓ મારફાડ કરી, લૂંટ મેળવી, જો કે આઘા-પાછા થઈ જતા ખરા પણ હવે તો ધીમે ધીમે તેઓએ વ્યવસ્થિત બની, હુમલા લાવી, વિજય મેળવી તેવા પ્રદેશમાં થાણે થપે પડ્યા રહેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એટલે કાશ્મિરની થોડીક ભૂમિ ઉપર તેમજ પંજાબમાં આ બેક્ટ્રીઅન પ્રજાને મારી હઠાવવાનું કાર્ય રાજ જલૌકને શિરે આવી પડ્યું હતું. અને તે તેણે રાજતરંગિણિકારના જણાવ્યા પ્રમાણે પાર

ઉત્તાર્યું હતું. આ હકીકત આપણે આગળ ઉપર બેકદ્રીઅનપતિ રાજા ડિમેટ્રીઅસનું વર્ણન^૧ લખતાં વિસ્તારથી જણાવીશું.

જલૌકનું રાજ્ય છવીશ વર્ષ ઉપરાંત ચાલ્યું છે જ, પણ કેટલાકના મત પ્રમાણે તેને ૩૦ વર્ષ અને કેટલાકના મત પ્રમાણે આશરે ૪૦ વર્ષ પર્વત લંબાયાનું કહેવું પડશે. પ્રથમના મત તરફ વધારે સંભવિતતા દેખાય છે. હાલ તુરત આપણે તેના કાળે ૩૦-૩૨ વર્ષ^૨ ગણીશું એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૭ થી ૨૦૫ સુધી અને તે બાદ તેના પુત્ર દામોદરનું રાજ્ય ત્રીસ વર્ષનું એટલે ઈ. સ. પૂ. ૨૦૫ થી ૧૭૫ સુધી ચાલ્યાનું લેખીશું.

જલૌકે ગાદીએ આવી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર મવન પ્રાંતને હરાવી કાશ્મિર બહાર તેમજ મુક્ત પ્રાંતના કાન્યકુબ્જ સુધી જ્યારે ફેલાવ્યો હતો ત્યારે તેના પુત્ર દામોદરે, તેજ મવન પ્રાંતના હાથે માર ખાઈ બાપે મેળવેલ સધળો મુલક ગુમાવી દીધો હતો, અને પોતાના અસલ કાશ્મિરને પણ સાચવી રાખી શક્યો હતો કે કેમ તે શકાંશીલ છે. જો કે હિંદી ઇતિહાસમાંથી તો આ બાબત ઉપર કાંઈપણ પ્રકાશ પાડે તેવી માહિતી મળતી નથી, પણ ખ્રૂદ કાશ્મિરના ઇતિહાસ (રાજતરંગિણિના પુસ્તક) માંથી પણ ઉપલબ્ધ થતી નથી. ત્યાંના સમાચારથી તો એટલું જ તારવી શકાય છે, કે દામોદર પછી હુબક, જુબક અને કનિબકની ત્રિપુટીએ રાજ્ય ક્યું છે અને આગળ ઉપર (પુસ્તક ચોથાના અંતે) એમ સાબિત કરાશે કે આ ત્રિપુટી તે કોઈ જ નહીં પણ હિંદ ઉપર હુકુમત ચલાવી ગયેલ

કુશાનવંશી રાજાઓ છે, જેમના આદિ પુરૂષો તરીકે કુબુલ કડ્ડીસીઝ અને વીમા કડ્ડીસીઝ અથવા અનુક્રમે કડ્ડીસીઝ પહેલો અને બીજો એમ ઓળખાવી શકાય છે. તેમ ઉપરના દામોદરના રાજ્યનો અંત અને આ કુશાન વંશના કડ્ડીસીઝના સમય આદિનો વિચાર કરતાં, બેની વચ્ચે સાડે જેવું અંતર-આશરે દોઢસો વર્ષ ઉપરાંતનું-જણાયેલું રહે છે. એટલે આ દોઢસો વર્ષથી વિશેષના ગાળામાં, કાશ્મિર ઉપર જલૌક-પુત્ર દામોદરના વંશજોની જ સત્તા ચાલુ રહી હતી કે દામોદરના મરણ પછી તેના વંશનો અંત આવી, કોઈ નવીન રાજાઓએ જ આ પ્રદેશ ઉપર હુકુમત ભોગવી હતી, તે સર્વ અંધકારમાં જ રહે છે. વિશેષ સંગીન પુરાવા જ્યાં સુધી ન મળે, ત્યાં સુધી હાલતુરત તો એટલું જ કહેવું યોગ્ય ગણાશે કે, દામોદરના વંશજોએ જ કાશ્મિર ઉપર રાજ્ય કરવું ચાલુ રાખ્યું હતું; પણ તે સર્વ નામધારી જ હોવા જોઈએ. અને તેમની પાસેથી ઉપરના કુશાનવંશીઓએ તે પ્રદેશ મેળવેલ હોવા જોઈએ. વળી આ દામોદરવંશી રાજાઓ અને ઉપરના કુશાનવંશીઓ વચ્ચે કાંઈ રક્ત સંબંધ હતો કે કેમ, તે મુદ્દો પણ શોધવા પૂરતી સામગ્રી મળતી નથી; પણ કાશ્મિર ઉપર તેમજ તેની પાડોશના (હિંદની બહાર અને હિમાલયની ઉત્તરે આવેલ) ખોટાન અને તિબેટ ઉપર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના રાજતરંગિણે તેના જ કુટુંબીઓ અને સગાઓ સૂચા તરીકે વહીવટ કરવા નિર્માયા હતા તે વસ્તુસ્થિતિનો તથા કુશાનવંશી પ્રજામાંથી હિંદની કેટલીક હિંદુખતિનું અવતરણ થયાનું-

(૧) જો કે ડિમેટ્રીઅસના પિતા યુથેડીમોસના સમયનો આ હકીકત છે પણ તે હિંદ બહારના દેશનો રાજા હોવાથી તેનું વર્ણન ડિમેટ્રીઅસની હકીકતમાં કરવું પડ્યું છે માટે અહીં તેનું નામ જણાવ્યું છે.

(૨) આ બીના થોડેક અંશે, શુંગવંશી અગ્નિ-મિત્રના રાજ્યે આપણને સાબિત કરેલી દેખાશે. બાકી સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે તો બેકદ્રીઅન સરદાર ડિમેટ્રીઅસનું વૃત્તાંત આગળ ઉપર આ પુસ્તકમાં જુઓ.

મિશ્રત લોહી થઇને ઉત્પત્તિ થયાનું-મંતવ્ય પ્રસરેલું છે તે વસ્તુસ્થિતિનો, એમ બન્ને વસ્તુનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ સંભવિત અનુમાન ઉપરજવાય છે કે, ઉપરના દામોદરવંશી રાજાઓ અને કુશાનવંશીઓને કાંઈક પણ લોહિ-સંબંધ હોવો જોઈએ; પણ તે બન્ને પ્રજા વચ્ચે જે કાંઈ અસામ્યતાના અંશે નજરે પડતા દેખાય છે, તે તેમના ચાલુ વસવાટના અને સમ-યના પ્રવાહના કારણે જ પડ્યા હોવા જોઈએ; કેમકે, દામોદરવંશી રાજાઓ કિંદના કાશ્મિરમાં વસતા હતા જ્યારે કુશાનવંશીઓ ખોટાન અને તિબેટમાં વસી રહ્યા હતા. તેમ હિંદુ-રાજાઓ-શિયુનાગવંશી, નંદવંશી કે માર્યવંશી-સર્વે-સંગ્રીજ ક્ષત્રિયો (પેટા વિભાગો-લિચ્છવી, મલ્લ ઇત્યાદિ જાતિના) કહેવાય છે જ્યારે હિમાલયની ઉત્તરે વસના તિબેટનો, ચીનાઓ, મોંગોલિયનો વિગેરે પણ લિચ્છવી પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલ મનાયા છે. તેમ વળી આપણે આ પુસ્તકમાં જ આગળ ઉપર જણાવીશું કે, આર્ય-

પ્રજાનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન, એશિયાઈ તુર્કસ્થાનની એ નદીઓ સીરદરિયા અને આમુદરિયા જે એરલ સમુદ્રને મળે છે અને જેમનાં મૂળ, મર્ગ, ખુખારા, સમરકંદ આદિ શહેરોવાળા પ્રદેશમાં આવેલ છે તે પ્રદેશમાં આવેલ હતાં. અને ત્યાંથી તેમનાં-આર્યપ્રજાનાં-ટોળાં વિખૂટાં પડી ચારે તરફ પ્રસરવાં લાગ્યાં હતાં. તેમાંનું એક પૂર્વ તરફ એટલે ચીન અને મોંગોલિયા તરફ, બીજું ખોટાન, તિબેટ તરફ, ત્રીજું દક્ષિણે અફઘાનિસ્તાનના રસ્તે હિંદ તરફ-એમ જુદાં જુદાં અનેકાએ લિખ લિખ માર્ગ લઈ લીધો હતો. એટલે આ સર્વ પરિસ્થિતિનું એકીકરણ કરતાં પણ, ઉપર પ્રમાણે જે અનુમાન આપણે દામોદરવંશી રાજાઓ અને કુશાનવંશીઓના જોડાણ બાબતમાં કરી રહ્યા છીએ, તેને કેટલેક દરજ્જે સમર્થન મળે છે.

આ વિષય અહીં જ છોડીને આપણે હિંદ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતા રાજાઓના વૃત્તાંત આલેખન ઉપર પાછા વળીએ.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

મૌર્યવંશી સમ્રાટોનો રાજ્યવિસ્તાર

સંક્ષિપ્ત સાર—

ચંદ્રગુપ્ત:—અજ્ઞાત જન તરીકે અજ્ઞાત પ્રદેશમાં તેણે કરેલ મૌર્યરાજ્યનું ખાતમુદ્દર્ત-અંધપતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવી કલિંગપતિની કુમકની કરેલી યાચના-નવમા નંદને હરાવીને, મગધપતિ અને મૌર્યસમ્રાટ તરીકે કરેલી ઉદ્ઘોષણા-લુંટના માલનો હિસ્સો વહેંચતાં, અણુધાર્યા સંબોગમાં નીપજેલું કલિંગપતિનું મરણ-નવ કલિંગ પતિને ઉપજેલ શંકા અને તેણે કરેલ ચડાઈ-આચંદ્રે ચંદ્રગુપ્તનું કલિંગસામ્રાજ્યપતિ બનવું-તેણે અને ચાણક્યે લેગા મળી કરેલી અર્થશાસ્ત્રની રચના-પછી નિવૃત્તિ માર્ગે ચડતાં, સંઘ સાથે કરેલ વિમલગિરિની યાત્રા અને સુદર્શન તળાવનું થયેલ નિમોણ-પોતાને લાપેલ સ્વપ્નાધારે થયેલ દુષ્કાળની આગાહી અને અંગીકાર કરેલ સાધુ જીવન.

ખિંદુસાર:—નવા અમાત્યની સલાહથી તેણે વૃદ્ધ ચાણક્યજીનો કરેલ ત્યાગ-રાજ્યમાં ઉઠેલ બળવા અને સામ્રાજ્યની સંકોચાયેલી હદ-પ્રજ્ઞની બળવાખોરી વલણે પરદેશી-ઓમાં ઉપજાવેલી હિંદ પ્રત્યેની મોહિની-યવનપતિ અલેકઝાંડરે ઇરાન જીતી હિંદ ઉપર કરેલું આક્રમણ—

અશોક વર્ધન:—હિંદી રાજા આંલિ અને પોરસની પેઠે જ હિંદી સમ્રાટ સેંડ્રે-કોટસ સાથે વર્તાવ કરવામાં યવનપતિએ આઘેલ છક્કડ-યવનપતિના વારસદારે હિંદી સરહદ ઉપર અનેક વાર નિષ્ફળ પછાડેલાં માથાં અને તેને કરવી પડેલી નામોશીભરેલી તહ-રોમાંચક ગૃહજીવનના ઉશ્કેરાટમાં તેણે વાટેલો કેટલોક ભાંગરો, અને તે સ્થિતિમાં અટવાઈ પડતાં, રાજકારણ પ્રત્યે હાખવવી પડેલી બેપરવાઈ-અંતે તેને સૂઝેલી સુખુદ્ધિ અને કરેલી ધર્મસેવા-જીવનના અંતે તેને મળેલો આનંદ.

ત્રિયદર્શિન:—સર્વ હિંદી સમ્રાટોમાં અગ્રગણ્ય અને સારીયે આદમમાં શિરો-મણી રાજકર્તા તેને ગણી શકાય એવી તેની થયેલી તુલના-તેણે વિસ્તરાવેલ સામ્રાજ્યની થઈ પડેલી કારમી પડતી અને તેનાં કારણો વિશેની કરવા માંડેલી તપાસ-હિંદી રાજા-ઓને લાગેલ સંગતિદોષના ઇતિહાસનાં કથાસૂત્રો.

(૧) ચંદ્રગુપ્ત

અત્યાર સુધી ઇતિહાસકારોએ, જ્યારથી ચંદ્રગુપ્ત મગધપતિ બન્યો ત્યારથી જ મૈયવંશની સ્થાપના થયેલી ગણીને તેના જય-પરાજયનો વૃત્તાંત લખ્યો રાખ્યો છે; પણ આપણે પુ. ૨ ના પૃ. ૧૩૪ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, જ્યારથી તેણે કોઇ અજ્ઞાત પ્રદેશમાં રાજધૂરા ગ્રહણ કરી હકુમત ચલાવવા માંડી, ત્યારથી મૈયવંશની સ્થાપના થયેલી ગણતા હોવાથી અને તેનું રાજ્ય પુ. ૧ પૃ. ૩૮૧ ની સામે ચોડેલ નકશામાં, આકૃતિ નં. ૫૫ માં ચિતરી બતાવ્યા પ્રમાણે સ્થાપિત થયેલું હોવાથી, તે સમય અને તે સ્થાનને આશ્રયીને તેની આદિ ગણવી પડશે.

સમયને અંગે વિચારતાં કહીશું કે તેણે રાજ્યનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારથી તે નવમા નંદને હરાવીને તે મગધ સામ્રાજ્યનો સ્વામી બન્યો ત્યાંસુધીમાં આદ્ય સાડાઆઠ વર્ષનો ગાળો પડ્યો છે અને તે દરમિયાન તે તદ્દન સાધન રહિત હોવાથી આરંભમાં તેણે એક ધાડપાકુ કે લુંટારા જેવી જ અથવા તો બહારવટીયા જેવી જ અવસ્થા ગાળવા માંડી હતી. અને તેમાં પણ તેનો અથવા ખરું કહીએ તો પં. ચાણક્યનો-મુદો રાજ નવમાનંદ ઉપર વેરવૃત્તિ વાળવા પૂરતો હોવાથી, પોતાની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન મગધ સામ્રાજ્યની એકાદ સીમા જોઈ તેમને પસંદ કરવું પડ્યું હતું. તે સ્થાન ક્ષેત્ર સીમા પ્રત્યે અનુકૂળ થઈ પડશે તે જાણવા માટે આપણે પુ. ૧, પૃ. ૩૮૧ માં આકૃતિ નં. ૫૫ નો નકશો જોઈશું, તો તુરત ખ્યાલમાં આવી જશે કે-સામ્રાજ્યની દક્ષિણ હદ તેમને માટે બંધ બેસતી થઈ પડતી હતી. દક્ષિણ હદ ઉપર, એક જાણુ ક્ષિંગપતિની અને બીજી જાણુ અંધ્ર-પતિની આણુ પ્રવર્તી રહી હતી; પણ જે થોડોક ભાગ પર્વતમાળાથી રોકાઈ રહ્યો હતો અને જ્યાં

મગધપતિની રક્ષણનીતિ કાંઈક ઢીલાપણે અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી તથા જે પ્રદેશ શહેરી પ્રજા કરતાં જંગલી પ્રજાવડે વિશેષપણે વસાયેલો હતો ત્યાં પોતાનું થાણું તેમણે જમાવ્યું હતું. ક્રમેક્રમે પાંચ-છ વરસમાં થોડાક માઇલનો વિસ્તાર પોતાના સ્વામિત્વતળે મેળવી લીધો અને તે પ્રદેશની ખડતલ શરીરવાળી, મજબૂત બાંધાવાળી તથા લડાઈના પ્રસંગે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી અર્ધ જંગલી પ્રજા ઉપર જ્યારે પોતાનો કાબૂ પૂરતો મળી ગયો દેખાયો, ત્યારે પં. ચાણક્યની બુદ્ધિએ એક પગલું ઓર આગળ વધવાનું વિચાર્યું. આ વખતે જ કદાચ પેલી ડોશીમા અને તેના બાળકવાળો પ્રસંગ (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૬૬) બન્યો હોવાનું સમજાય છે. =મ. સં. ૧૫૪ (ઇ. સ. પૂ. ૩૭૩). હવે તેણે વ્યવસ્થિત બની એકાદ બાણુ હુમલો લઈ જવાની પેરવી રચવા માંડી.

તેના પોતાના નાનકડા રાજ્યને વીંટીને ત્રણ રાજવીઓની હદ લાગી પડી હતી : એક મગધની, બીજી ક્ષિંગની અને ત્રીજી અંધ્રપતિની (જુઓ નકશો પુ. ૧, પૃ. ૩૮૧). આ ત્રણે જો કે હતા તો પોતાથી અનેકગણા જબરા સાધન સામગ્રીવાળા, છતાંયે ત્રણમાં નબળામાં નબળો તો અંધ્રપતિ જ હતો; કેમકે તેનો રાજ્યવિસ્તાર પણ પહેલા બેના કરતાં ક્ષેત્રફળમાં અતિ નાનો હતો. વળી તે વખતેના રાજવી વશિષ્ઠપુત્રી કન્હ-કૃષ્ણ અથવા આપણે જેને દૂંકમાં ત્રીજા અંધ્ર-પતિ તરીકે ગણાવીશું, તે અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો; તેમજ તે પોતાની પ્રજામાં કંઈક અજાણમણો બની ગયો હતો કેમકે તેણે ખરા હકદાર-પોતાના સમા ભત્રિજાના (બીજા અંધ્રપતિ-યશ્વત્રી ગૌતમીપુત્રના) અને વિધવા રાણી નાગનિકાના પુત્ર-બાળરાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી, ગાદી પચાવી પાડી હતી એટલે પ્રજા તેના રાજ્ય અમલથી

અસંતુષ્ટ બની ગઈ હતી. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ, પં. ચાણક્યે પોતાના યુવાન રાજા ચંદ્રગુપ્તની સરદારી નીચે, તે પાર્વતીય પ્રદેશની લઠ્ઠ દેહધારી ફેળવે, પાસેના અંધપતિના પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરવા મોકલી. આ યુદ્ધમાં અંધપતિ કન્હ મરાયો અને રાજા ચંદ્રગુપ્તની જીત થઈ; પણ તે મુલક પોતાની હદમાં ભેળવી ન લેતાં, ત્યાં રાણી નાગનિકાના પેલા બાળપુત્રને જ પુનઃ સ્થાપિત કર્યો એટલે ત્યાંની પ્રજાની લાગણી પોતા તરફ મેળવી લીધી. હવે ચાણક્યજીના અને ચંદ્રગુપ્તના ટાંટિયામાં જોર આવ્યું. તેમજ એક સત્તાધારી વ્યક્તિ તરીકે, ગમે તેવા મોટા રાજવંશી સાથે મંત્રણા કરવાને પણ જો બહાર આવે, તો તેનું કાંઈક વજન પડે તેવી સ્થિતિમાં તે મૂકાયો. અત્યારે તેને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બે માર્ગ ઉઘાડા હતા. કાં તો પોતાના આશ્રિત બનેલા અંધપતિની કુમક લઈ મગધ ઉપર ચડી જવું અથવા તો દક્ષિણ હદે લગોલગ આવેલા કલિંગપતિની સાથે મંત્રણા ચલાવી તેને પણ પોતાની પડખે મેળવી લઈ સંયુક્તપણે મગધ ઉપર ધસારો લઈ જવો, કે જેથી મગધપતિને કોઈનો ટેકો મેળવવા ઇચ્છા થઈ આવે

તો પણ તેમાં તેના હાથ હેઠા પડે. આ બેમાંથી બીજો માર્ગ તેને વધારે દૂરદેશીવાળો લાગ્યો. તુરંત જ તે પ્રમાણે કાર્મ સાંગોપાંગ ઉતારવાના ઉપાયો તેણે ગતિમાં મૂકી દીધા અને તેમાં લાગ્ય દેવીએ ચારી પણ આપી-વશથી નવાળ્યો; કેમકે કલિંગપતિ રાજા વક્રગ્રીવને કાંઈક સત્તાનો મદ હતો તેમાં વળી પોતાના બાપદાદાની વારીથી જો વૈર પેલી સુવર્ણ પ્રતિમા માટે મગધપતિ નંદવંશની સાથે ચાલી આવતું હતું તેની જો ભૂલાવવા માટે આ તક ઠીક સાંપડી છે તે વિચારથી તેની લાગણી પ્રદિપ્ત થઈ આવી હતી. આવા દ્વિવિધ મુદ્દાથી કલિંગપતિ પણ તે બેની સાથે જોડાયો અને મગધ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા. પરિણામ શું આવ્યું તે તો ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૯૧ : પુ. ૨, પૃ. ૧૬૭ અને આગળ) આ પ્રમાણે મ. સં. ૧૫૫-૮. સ. પૂ. ૩૭૨માં નંદવંશનો અંત આવ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત મગધનો સમ્રાટ બન્યો. ત્યારપછી આપેલી કબૂલાત પ્રમાણે અથવા ઠરાવેલ કરાર પ્રમાણે રાજા ચંદ્રગુપ્તે પોતે મેળવેલ હિરસામાંથી રાજા વક્રગ્રીવને પાંતિ પાડી આપવા જતાં, કેવી રીતે

(૧) આ પ્રમાણે પગલું ભરવામાં બે કારણો હોઈ શકે છે: એક તો તે વખતે રાજનીતિ જ એવી હતી, કે જ્યાં-સુધી કોઈ હકદાર હોય ત્યાં સુધી તેનો મુલક ખાલસા કરી ન શકાય. (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૭૪). બીજું કારણ ત્યાંની પ્રજામાં લોકપ્રિયતા મેળવી લેવાનું પણ હોય: આ બેમાંથી કયું કારણ મુખ્યપણે હતું તે કહી ન શકાય, પણ બન્ને કારણો વધતા-ઓછા અંશે અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં એમ દેખાય છે. આ સ્થિતિ ઉલટાવી નાંખવા જ અને રાજાનો હક અમુક મર્યાદામાં બાંધી લેવામાં જ ચાણક્યજીએ પોતાની કેદિત લાવનાવાળી યોજના અમલમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો હતો. આથી કરીને રાજા ચંદ્ર-

ગુપ્તને જીલ્લ કહીને તે સંબોધતો હતો. પણ તે રાજનીતિને પૂરતા પ્રમાણમાં અમલમાં મૂકવાને તે સમર્થ નીવડ્યો નહોતો (જુઓ પુ. ૨ ચંદ્રગુપ્તના વર્ણનમાં)

(૨) આ વખતે આ પ્રતિમા તો કલિંગપતિના કબજામાં જ રહી હતી એટલે મૂળ વૈર તો ધણું અંશે સમી ગયું જ હતું (હાથીચૂકાના લેખમાં આ પ્રતિમા-વાળા બનાવનું વર્ણન છે. તે માટે જુઓ પુ. ૪ માં રાજા ખારવેલનું ચરિત્ર તથા પુ. ૧ પૃ. ૩૮૨, ૩૮૮ અને ૧૭૪નો હકોક્ત) પણ કોઈ કાળે તેને પાછો મેળવવાનો વિચાર મગધપતિને સૂઝે જ નહીં માટે અહીં “જો ભૂલાવવી” વાક્યનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો છે,

વક્ત્રીવત્તું મરણુ (ધ. સ. પૂ. ૩૭૨માં) થયું તે હકીકત પુ. ૨ માં વર્ણવાઇ ગઇ છે એટલે અત્રે જણાવવા જરૂર રહેતી નથી. વળી મગધપતિ બનવા ઉપરાંત પોતાનો હરીફ પણ ઉપડી જવાથી હવે ચંદ્રગુપ્ત તદ્દન નિર્ભીત બન્યો હતો. આ પ્રમાણે નંદવંશને જીતવાથી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને આખોયે ઉત્તર હિંદનો વારસો મળ્યો હતો. તેમ દક્ષિણમાં અંધ્રપતિ ઉપર પણ સ્વામિત્વ મળ્યું હતું. જ્યારે આ કલંગપતિઓ ઉપર ભલે કોઇ જાતનો અધિકાર નહોતો મળ્યો પણ વક્ત્રીવના પછી તેનો વારસદાર જે ગાદીએ આવ્યો હતો તે પોતાના પિતાના અવસાનથી એટલો બધો હતાશ થઇ ગયો હતો (જુઓ પુ. ૪ માં તેની હકીકત) કે અલ્પ પ્રયાસે જ તેનો મુલક જીતી લેવાનું ચંદ્રગુપ્તને સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; જેથી કરીને સમસ્ત ભારતવર્ષનો એક વખત તે સમ્રાટ બનવા પામ્યો હતો એમ કહેવામાં જરાપણ સંકોચ વેઠવો પડે તેમ નથી. આનો સમય ધ. સ. પૂ. ૩૧૨=મ. સં. ૧૬૫ આસપાસ આપણે મૂકી શકીએ તેમ છે.

હવે જ્યારે સમસ્ત ભારતવર્ષ તેને ચરણે આવી પચ્ચો ત્યારે તેને માટે કયો મુલક જીતવો બાકી રહ્યો કહેવાય કે ચડાઇ લઇ જવાની ઉપાધીમાં તેને સંકોવાઇ રહેયું પડે ? મતલબ કે તેને હવે આરામ લેવાનો સમય આવ્યો હતો અને પં. ચાણક્ય પણ નિરાંત વાળીને રાજનીતિ ધડવામાં પડ્યો હતો^(૩). આ જય-પરાજયના પરિચ્છેદમાં જો કે તેનું વર્ણન કરવાનો આપણો અધિકાર નથી જ, પણ તે બાબતનો પ્રસંગ આપણને પ્રાપ્ત થવા સંભવ નથી તેમજ જે રાજનીતિ તેણે

ધડી કાઢીને અમલમાં મૂકી હતી તેને, ભલે મુલકને જીતી લેવા સાથે સીધો સંબંધ નહોતો, છતાંયે કહેવું પડશે, કે જીતેલા મુલકને અંકુશમાં રાખી સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય જેને કહેવાય તેવી સ્થિતિની તે જન્મદાતા તો હતી જ. એટલા માટે તેટલે દરજ્જે પણ જો આપણે તે રાજનીતિની ઊડતી નોંધ લીધા વિના ચલાવી લઇએ તો તેના ઉત્પાદકને અન્યાયકર્તા થઇ પડવાની ભીતિ રહે છે.

સામ્રાજ્ય ઉપરનો તેનો વહીવટ શરૂ થયો ત્યારે પણ લગભગ સકળ હિંદમાં દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી અને તેના રાજ્ય અમલનો અંત આવવાનો સમય નજીક આવ્યો ત્યારે પણ દુષ્કાળના પડછાયા ધુરંધીયાં કરતાં ઉત્તર હિંદને અકળાવી રહ્યાં હતાં. વળી પોતે રાજ બન્યો ત્યારની અવસ્થા તો એકદમ નિર્ધન હતી, છતાંયે કમેકમે આગળ વધી જ્યારે મોટા સામ્રાજ્યનો ભૂપાળ બની અઢળક દોલતનો રક્ષક બન્યો ત્યારે પણ ત્યાંના નિવૃત્ત થતા રાજવીને તેણે મનમાનતો ખજાનો ઉચકી જવા દીધો હતો. મતલબ કે ગમે તેવો તે સાર્વભૌમ બાદશાહ હતો, છતાં અસમાન અને અટપટા સંયોગોને લીધે આખોયે સમય, દ્રવ્યનો સંકોચ જ તેને અનુભવવો પડ્યો હતો; જેથી કરીને રાજ્ય ખજાનો તર રાખવાને છેવટે સુવ્યવસ્થિત રીતે રાજકારભાર ચલાવતાં કોઇ દિવસ સંકોચ અનુભવવો ન પડે તે માટે તેને ઘણા સાવચેતીના ઇલાજો લેવા પડ્યા હતા. રાજ્યવહિવટ પણ કરકસરતાભરી રીતે ચલાવવો પડતો હતો. તેમજ ઉપજનાં સાધન પણ પ્રજાના ઉપર અસહ્ય ભારણુ^(૪) ભાર્યા સિવાય નીપજવવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. વળી પોતે

(૩) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૬૮ તથા ટી. નં. ૧૫.

(૪) સરખાવો પુ. ૨, પૃ. ૧૬૭ ટીકા નં. ૬.

(૫) કેટલાક ગ્રંથકારોએ જે એમ જણાવ્યું છે કે

તેણે પ્રજાના અનેક વર્ગોને વિધવિધ રીતે પીડીને, ચેનકેન પ્રકારેણ, દ્રવ્ય સંગ્રહ કર્યો હતો (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૭૦ ઈ.) તે કથન બ્યાજબો લાગતું નથી. જેમ તેને

તથા તેના રાજપુરોહિતે (પછી તેને પુરોહિત કહો, મહાઅમાત્ય કહો કે મુખ્ય પ્રધાન કહો કે જમણો હાથ કહો કે સર્વસ્વ કહો-જે કહો તે એવો પં. ચાલુક્ય)-એમ બન્ને જણાએ સંસારની અનેક લીલીસૂકી જોઈ હતી; તેમજ અનેક અવસ્થામાંથી પસાર થવાથી તેના તડકાઝાંયા પણ તેઓએ નિહાળ્યા હતા. એટલે તે સર્વેનો વિવિધ અનુભવ કામે લગાડી રાજનીતિ ધડી કાઢી શકે તેમ હતું. તેમ હવે રાજ્ય ઉપર કાંઈ હત્યો લઈ આવશે તો શું કરશું? તેવા વિચાર કરવાની તેમને માથે કાંઈ ઉપાધિ જેવું પણ રહ્યું નહોતું. એટલે તે બન્ને જણાએ-રાજ અને મહાઅમાત્યે-બેગા મળીને, રાજવ્યવસ્થાના તથા નીતિ વ્યવહારના સર્વ સૂત્રો અને નિયમો ધડી કાઢવા માંડ્યા. થોડા સમયમાં તે કામ સંપૂર્ણ થઈ ગયું, જેને આપણે સાદી ભાષામાં અર્થશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખી રહ્યા છીએ.

આ પ્રમાણે ન્યારે એક બાજુ આ અર્થશાસ્ત્રના રચયિતાએ દીર્ઘકાળ સુધી મેળવેલ સ્વાનુભવનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ બીજી બાજુ તેના રચયિતાએ જે વિદ્યાગુરૂ પાસે બેસીને રાજનીતિના મૂળાક્ષરનો કક્કો ધુંલ્યો હતો તેના રાજદ્વારી ડકાપણનો ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ^૭ તેમ વળી ત્રીજી બાજુ તે સર્વેનાં મૂળનો-ઉત્પત્તિ-સ્થાન ઠેઠ રાજ શ્રેણિકના સમયની વ્યવહાર રચના અને વિધવિધ પ્રકારની શ્રેણીઓની ગુંથણનો^૮

ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તે અર્થશાસ્ત્રના સૂત્રો, નિયમો અને પેટા નિયમો આજે બે બે હજાર વર્ષો વીતી ગયા છતાંયે મુખ્યપણે સર્વોંશે જે એમ ને એમ ચાલી આવતાં જ નિહાળી રહીએ તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું રહે છે !

આ નિયમોને^૯ અનુસરીને, હજી સુધી ચાલી આવતી અકેદ્રિત ભાવના (Decentralizing) =ગણતંત્ર રાજ્યની પદ્ધતિ ફેરવી નાંખીને કેદ્રિત ભાવના (Centralizing) સ્થાપિત કરવા તરફ પં. ચાલુક્યજીનું મન ઢળતું થયું હતું. અને તે નીતિ તેણે થોડેધણે અંશે અમલમાં મૂકી પણ દીધી હતી, પણ સર્વથા તો તે વ્યવહારમાં આણી શક્યો નહોતો જ. આથી કરીને તે રાજ ચંદ્રગુપ્તને વૃષલ કહીને સંભોધવામાં એક પ્રકારની મોજ માણતો હતો^{૧૦}. વળી આ રાજનીતિને અનુસરીને તેની ઇચ્છા રાજગાદીનું સ્થાનાન્તર કરવા તરફ થઈ હતી, પણ એવડું મોટું સાહસ એકદમ કરવા તેનું મન ખંચાયા કરતું હતું. એટલે પ્રથમ તેણે એવી યોજના ધડી કે, રાજ પોતે ખૂદ રાજનગરમાં રહે અને યુવરાજ હોય તે સામ્રાજ્યના અન્ય ભાગ ઉપર વચવાટ કરી રહે. આ સ્થાન તરીકે તેણે અવંતિ દેશને ઠરાવ્યો હતો. વળી તે દેશ સારા ભારતવર્ષની મધ્યમાં હોય તથા કુદરતની અનેક બક્ષિસોથી વેષ્ટિત હોય, રાજપાટ તરીકે પણ અતિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હતું. છતાં તેમ કરવા જતાં તેને એક બીજી મુશ્કેલી નડતી હતી.

કૌટિલ્ય ઉપનામ આપી કુટિલતાનો ભંડાર કહીને જણાવ્યો છે પણ તે હકીકત હવે સર્વથા ઉપભવી કાઢેલી માલૂમ પડી છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા માટેની ઉપર દર્શાવેલી તેની પદ્ધતિને પણ એડી કાઢેલી જ કહેવી પડશે.

(૬) તેથી તેને આકર: સર્વ સુત્રાણામ્ કહેવાય છે. જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૭૭-૮ ઇ. પુ ૨ પૃ. ૨૦૬ થી ૨૧૫.

(૭) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૬૩ અને આગળમાં શકડાળ

મંત્રીનું મહાઅમાત્યપણાવાળું લખાણ તથા તેનાં ટીપ્પણો.

(૮) પુ. ૧, હું પૃ. ૨૬૭ થી ૨૭૦ ની હકીકત તથા ટીપ્પણો જુઓ.

(૯) પુ. ૨. પૃ. ૧૭૧ તથા આ પુસ્તકે પૃ. ૩; તથા પૃ. ૨૫ ટી. નં. ૧ ની હકીકત જુઓ.

(૧૦) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧, તથા પૃ. ૨, પૃ. ૧૪૦ ટી. નં. ૨૬ તથા પૃ. ૧૭૧ની હકીકત.

આ સમયે યુવરાજ માત્ર આઠેક વર્ષની જ ઉમરનો હતો, અને તેટલી નાની વયમાં રાજ્ય તેને પોતાથી વિખુટા પાડવા ખુશી નહોતો. એટલે એમ તોડ કાઢવામાં આવ્યો, કે સમ્રાટે જ થોડો વખત મગધમાં રહેવું અને થોડો સમય અવંતિ દેશમાં રહેવું. આ ગોઠવણથી અવંતિ દેશના મુખ્ય નગર ઉજ્જૈનીમાં રાજ્યને રહેવા લાયક થઈ પડે તેવા મહેલ વિગેરે બંધાવવામાં આવ્યાં.^{૧૧} એટલે ઉજ્જૈની નગરી જે પ્રદ્યોતવંશી રાજ્ય અમલે એક સમૃદ્ધિશાળી નગરી હતી પણ પાછળથી નંદિ-વર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલાના રાજ્યે મગધ સામ્રાજ્યમાં ભળી જવાથી પાટનગર તરીકેનું સ્થાન ગુમાવી બેઠી હતી, તે ફરીને એક વાર પોતાની પૂર્વ જાહોજલાલીથી ઝળહળવા લાગી.^{૧૨} ઇ. સ. પૂ. ૩૬૨ આશરે; આ મુખ્ય ફેરફાર કરવા ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતમાં અંધ્રપતિનો સત્તા તળેના પ્રદેશ સિવાયના જે અન્ય પ્રાંતો ઉપર પ્રથમ નંદિવર્ધન આદિ નંદ રાજાઓનું અને પાછળથી ખારવેલ આદિ કલિંગપતિઓનું આધિપત્ય હતું, તે મુલક ઉપર પોતાના મૌર્ય-વંશી સરદારો નીમી દીધા તથા અગાઉથી ચાલ્યા આવતા કદંબ, ચોલા, પાંચ આદિ સરદારો^{૧૩} જેઓ એક રીતે તો પોતાનો મૌર્ય-જાતિની પેઠે, લિચ્છવી ક્ષત્રિયોની પેટા વિભાગી કોમના ગણાતા હતા, તેમને જ્યાં ને ત્યાં ચાલુ રાખ્યા. તેણે નીમેલા આ મૌર્ય સરદારોને તથા તેમની સાથે આવી વસેલી અન્ય મૌર્યક્ષત્રિય પ્રજાને, દક્ષિણ પ્રાંતોના-મદ્રાસ ઇલાકામાંના તેલંગુ સાહિત્યિક પ્રદેશોમાં-નવીન મૌર્યો^{૧૪} તરીકે ઓળખાવાયા છે. આ પ્રમાણે રાજ્ય

ચલાવવાની પ્રથામાં જવાબદારીનું અને કામની વહેંચણીનું તત્ત્વ, રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયથી જ ખરી રીતે દાખલ થયું કહેવાશે. જે કે પુ. ૧ લામાં જણાવી ગયા પ્રમાણે તેનો આરંભ તો નંદિવર્ધનના રાજ્યથી પણ થયો કહેવાશે; છતાં એમ કહેવું પડશે કે પૂર્વે (એટલે નંદિવર્ધનના રાજ્યથી) જે કાંઈ અવ્યવસ્થિતપણે અથવા તો ખીનજવાબદારીએ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું હતું, તે હવેથી નિયંત્રિતપણે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. આટલું વર્ણન રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે કરી, હવે એક ખીજી સ્થિતિ તરફ જરાક ધ્યાન ખેંચીયું અને તે બાદ રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તનું વૃત્તાંત પૂરું કરીશું.

રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તના મન ઉપર કુદરતી સંજોગોએ જે છાપ ઉપજાવી હતી તેને લીધે આ સ્થિતિ થવા પામી હતી. કેમકે પોતે એક તો દુઃખમાં જ ઉછરેલો હતો તેમાં હવે રાજ્યતંત્ર મુગંદિત રીતે નિયમાનુસાર ચાલ્યે જતું હતું જેથી ખીજી કાંઈ ઉપાધી મન ઉપર રહી નહોતી, એટલે દુનિયાની મોહજાળથી તેનું મન વિરક્ત દશા તરફ વળવા મંડ્યું હતું. તેમાં તેના રાજ્ય અમલે બંધે દુષ્કાળને લઈને^{૧૫} પ્રજાની તથા તેની માલમિલકતની થઈ પડેલી હાલહવાલીએ તેના મન ઉપર અતિ પ્રચંડ અસર નીપજાવી હતી. એટલે પોતાના ધમના કેંદ્રસ્થાન ગણાતા એવા અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વિમળાયળગિરિની યાત્રાએ સંઘ કાઢીને તે ગયો હતો. તે સમયે વિમળાયળગિરિની તળેટી, વર્તમાનકાળની માધક પાલીતાણે નહોતી, પણ વિમળાયળગિરિ તથા રૈવતગિરિ, અખંડ એક રૂપે જ ઊભેલા હોવાથી તે બન્ને એક જ પર્વત

(૧૧) પુ. ૧ હું, પૃ. ૧૮૦.

(૧૨) પુ. ૧ હું, પૃ. ૧૮૩.

(૧૩) પુ. ૧ હું, પૃ. ૩૧૩. પુ. ૧ હું, પૃ.

૩૭૮-૭૯. પૃ. ૩૮૫.

(૧૪) પુ. ૧ હું, પૃ. ૩૦૬ ટી. નં. ૫૫.

(૧૫) જુઓ પુ. ૨ માં તેનું વૃત્તાંત.

તરીકે ઓળખાવાતા અને તેથી^{૧૬} તેની તળેટી વર્તમાનના જૂનાગઢ નગરે (પ્રાચીન નામ જીર્ણ-દુર્ગ) હતી. તે સમયે આ સ્થળે સુદર્શન નામનું મોટું તળાવ બંધાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી શ્રી સંઘના યાત્રાળુઓની તેણે અનેક પ્રકારે સગવડતા સાચવી હતી.^{૧૭} તેનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૩૬૩=મ. સં. ૧૬૪ નો અંદાજ મૂકી શકીશું. ત્યાંથી પાછા વળી ઉજ્જૈનીમાં વસવાટ કરતાં એક દિવસ પોતે રાજમહેલમાં સૂતો હતો ત્યારે નિદ્રામાં તેને અનેક સ્વપ્નાં લાખ્યાં હતાં. તે તેણે ત્યાં બિરાજતા સ્વર્ગ-શાસક અને પુરંધર ધર્માચાર્ય એવા શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીને કેવી રીતે કહી સંભળાવ્યા તથા તેમના ઉપદેશથી પોતે વિરક્તભાવે દીક્ષા લઈ^{૧૮} દક્ષિણ દેશમાં આવેલા પોતાની જ હકુમતવાળા શ્રાવણભેલગોલ તીર્થે^{૧૯} જઈ, કેવી રીતે પોતાના શેષ મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક કર્યું તે સર્વ વૃત્તાંત પુસ્તક બીજામાં વર્ણવાઈ ગયું છે, એટલે અહીં પિષ્કપેષણ ન કરતાં માત્ર તેનો ઇસારો કરીને જ છોડી દઈશું. અહીં આગળ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનું વર્ણન પૂરું થાય છે.

(૨) બિંદુસાર

રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લેવાથી બિંદુસાર ગાદીએ આવ્યો હતો. ત્યારથી તેનું રાજ્ય શરૂ થઈ ગયું ગણવામાં આવે છે: જો કે ચંદ્રગુપ્તનું મરણ તો તે બાદ બાર વર્ષે નીપજ્યું છે એટલે તે હિસાબે બિંદુસારનું ગાદીએ આવવું પણ ત્યારે જ ગણાય; પણ જૈન ધર્મની દીક્ષા લેનારથી (સાધુ અવસ્થામાં

રહીને) સંસારના કોઈ કાર્યમાં ભાગ લઈ શકતો નથી જ; એટલે તે હિસાબે તો ચંદ્રગુપ્ત જીવંત હોય કે ન હોય, તે બંને સ્થિતિ રાજકારણને અંગે એક સરખી જ ગણાય; તેટલા માટે ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી ત્યારથી જ બિંદુસાર સમ્રાટ બન્યો એમ ગણી લેવું વ્યાજબી લેખાશે. તે હિસાબે ઈ. સ. પૂ. ૩૫૮ થી ૩૩૦ સુધી તેનો સત્તાકાળ લેખાય.

જો કે ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હતી પણ પં. ચાલુક્યજી તો હજી સંસારીપણે હોવાથી તેની સલાહનો લાલ રાજ્ય બિંદુસારને મળતો જ હતો. ઈ. સ. પૂ. ૩૫૮ માં રાજ્યની લગામ બિંદુસારે સ્વહસ્તે લીધી ત્યારે તેની ઉમર ચૌદ વર્ષની થઈ ગઈ હતી એટલે તે સમયની વયની ઇયત્તાનુસાર તેને પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલો ગણવોજ રહે છે; પણ પુ. ૨, પૃ. ૨૧૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે નમળા બાંધાનો હોવાથી, ઉમરના પ્રમાણમાં નાનો હોય એમ દેખાવ થતો હતો. છતાં તે ગણપ પં. ચાલુક્યજીની હાજરીથી ઢંકાઈ જતી હતી.

બિંદુસાર સમ્રાટ બન્યો ત્યારે તેનો અમલ સારાયે ભારતવર્ષ ઉપર તપતો હતો. અને જ્યાં-સુધી પં. ચાલુક્યજીની હૈયાતી હતી ત્યાંસુધી તેમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ પહોંચે તેવો સંભવ ન હતો; પણ પંડિતજીનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦માં તેના રાજ્યે નવમે વર્ષે નીપજતાં, મહાઅમાત્યનું પદ સુઅધુ નામે મહામંત્રીને શિરે નંખાયું. તે પોતાના પુરોગામીની કીર્તિ માટે અસૂયા ધરાવતો

(૧૬) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૮૫ અને આગળ “શાશ્વતું મહેવાતાં છતાંય કળના અપાટામાં” ના શીર્ષકવાળું વર્ણન.

(૧૭) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૮૩ અને આગળ “ધર્મપ્રીતિના અન્ય પુરાવા” વાળું લખાણ.

(૧૮) પુ. ૨. ચંદ્રગુપ્તના વર્ણને પૃ. ૨૦૧ ઉપર “ગાદીત્યાગનું કારણ” વાળી હકીકત જુઓ.

(૧૯) આ હકીકત જ આપણને ખાત્રી આપે છે કે દક્ષિણ ભારતદેશ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞામાં હતો.

હોવાથી, કાંઈક વિચિત્ર રીતે જ કાર્યભાર ચલાવતો હતો. છતાં પંડિતશ્રના મરણ બાદ ત્રણેક વર્ષે ઈ. સ. પૂ. ૩૪૬ માં ચંદ્રગુપ્ત મુનિનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી રાજકારભારમાં કાંઈ જ નવીનતાનું તત્ત્વ પ્રવેશવા દીધું નહોતું. પણ હવે તો સમ્રાટ તેમજ મહાઅમાત્ય, બન્નેને માથેથી શિરછત્રોનો લોપ થયો એટલે તેઓ મનમાં ફાવે તેમ વર્તવા લાગ્યા. જેની અસર સામ્રાજ્ય ઉપર થાય તે સ્વાભાવિક જ છે. પણ એક તો સામ્રાજ્ય મોટું રહ્યું તેમ તેના પાયા ખૂબ મજબૂત અને જાંડા નંખાઈ ગયેલ, એટલે એકદમ તો, તે હચમચતા નજરે પડે તેમ નહોતું, છતાં સ્વચ્છંદ રાજ્યઅમલમાંથી પરિણમતા ફળના પડછાયા-પડછંદા પથરાવાનો પ્રારંભ તો થઈ ચૂક્યો જ હતો. સૌથી પ્રથમ તેનો દેખાવ દક્ષિણ હિંદમાં નજરે પડ્યો. ત્યાંનો અંધ્રપતિ ચોથો જે ચંદ્રગુપ્તનો ખંડિયો હતો (પુ. ૨ માં ગુઓ સિક્કા નં. ૬૭-૬૮) અને અંધ્રજાત્ય કહેવાતો તેણે તાબેદારીની ખૂંસરી ફેંકી દીધી, પોતાને સ્વતંત્ર જાહેર કરી દીધો. (ગુઓ પુ. ૨ માં સિક્કો નં. ૫૭) અને તે સ્વતંત્ર થતાં તેનાથી પણ દક્ષિણે આવેલા, એટલે કે મગધથી વિશેષ દૂર પડેલા એવા ચોલા, પાંડ્ય વિગેરે આપોઆપ છૂટા પડી ગયા લેખાય. પછી તેઓને તદ્દન સ્વતંત્ર લેખવા કે આ અંધ્રપતિના આશ્રયી ગણવા તે પ્રશ્ન ગુદો ઠરે છે. પણ સમજવાને કારણ મળે છે કે તે અંધ્રપતિના તાબે જ હતા; કેમકે હિંદના પશ્ચિમ કિનારેથી મળી આવતા કેટલાક સિક્કા ઉપરથી પૂરવાર થાય છે, કે હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો તો શું, પણ તે ઉપરંત કલિંગ દેશ ઉપર પણ, અંધ્રપતિ ચોથા-પાંચમાની સત્તા ચાલી રહી હતી. મતલબ કે આખો દક્ષિણ હિંદ હવે મગધસામ્રાજ્યનો ભાગ લેખાતો અંધ પડી ગયો હતો. તેનો સમય

આપણે ઇ. સ. પૂ. ૩૪૬ થી ૩૪૮ સુધી મૂકીશું. માત્ર તેની હકુમત હવે ઉત્તર હિંદના જેટલી જ આવી રહી હતી; બદલે કહીએ કે હવે તો ત્યાં પણ ધીમે ધીમે તેની અસર પહોંચવા માંડી હતી; અને આયદે આખો ઉત્તર હિંદ પણ તે ગુમાવી ખેસત; પણ તેના પૂર્વજે આરંભેલી રાજનીતિ કાંઈક તેની મદદે આવી લાગી હતી. કેમકે રાજકાજમાં મદદરૂપ થઈ પડે માટે પોતાના યુવરાજને પોતાની પાસે જ પાટલિપુત્રમાં તેણે રાખ્યો હતો અને બીજા પુત્રોમાંથી અશોક જે હતો તે કાંઈક ચાલાક માલૂમ પડવાથી તેને અવંતિમાં સૂઆપદે નિયુક્ત કર્યો હતો. આણે પોતાની સત્તા તજોના ઉત્તર હિંદમાંના અવંતિ અને સૌરાષ્ટ્રને બરાબર જળવી રાખ્યા હતા. જેથી તેટલે દરજ્જે તે નિર્ભય હતો ખરો, પણ રાજનગરથી દૂર આવેલ એવા પંજાબાદિ પ્રદેશમાં, ફાવે તો કોઈ સૂબો ત્યાં નીમવામાં ન આવ્યો હોય તેથી કે ત્યાં જે સૂબો મૂક્યો હોય તે ત્યાંની પરિસ્થિતિને કાબૂમાં રાખી શકે તેવો ખબરદાર ન હોય તેથી, ગમે તેમ પણ પંજાબ તરફના નાના નાના ક્ષત્રિય રાજાઓએ હિંચા-નીચા થવા માંડ્યું હતું. તેઓ સર્વેએ જો એકત્ર થઈને સંગઠિતપણે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી દીધી હોત તો બિંદુસારની મગદૂર નહોતી કે ત્યાંનો મામલો તે કાબૂમાં રાખી શકત; પણ તેના સદ્ભાગ્યે પંજાબના રાજવીઓએ, પોતાનો કોઈ સરદાર નીમી તેના ધ્વજ તજે એકત્રિત મળીને કામ ન લેતાં આપસઆપ-સમાં સ્પર્ધા કરવા માંડી હતી; એટલે કે આખા પંજાબમાં તે સમયે બળવા જેવું રૂપ થઈ પડ્યું હતું; (ઈ. સ. પૂ. ૩૩૫ આસપાસ) તેથી બિંદુસારે પોતાના યુવરાજ સુધીમને ત્યાં શાંતિ પાથરવા મોકલી દીધો; અને સુધીમને તે વખતે સુયશજ મળ્યો હતો એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

પણ ત્યાં ઠીકઠીક કરીને સુધીમ પાછો મગધમાં આવી ગયો કે ત્રણેક વર્ષમાં વળી પાછો બળવો ઉગ્ર સ્વરૂપે ફાટી નીકળ્યો. ઈ. સ. પૂ. ૩૩૨-૧; એટલે આ વખતે પણ ત્યાં જન્મને બળવો શાંત પાડવાનું કામ સમ્રાટ બિંદુસારે પોતાના યુવ-રાજને શિરે જ નાંખી દીધું. તે ત્યાં ગયો ખરો, પણ આ વખતે બળવાનો વિસ્તાર પણ મોટો હતો તેમ સ્વરૂપ પણ કાંઈક ઉગ્ર હતું; એટલે કે પરિસ્થિતિ કાબૂમાં રહે તેવી નહોતી; છતાં તેણે બનતા પ્રયત્ન કરી બંડ સમાવવા માંડ્યું. ત્યાં કોઈ બંડખોરે દગો કરી યુવરાજનું ખૂન કરી નાંખ્યું. તે સમાચાર પાટલિપુત્ર પહોંચતાં જ બિંદુસારે ત્યાંથી એટલે મગધ જેટલા દૂર પડેલ દેશથી કોઈને મોકલવું તેમાં વિલંબ થાય માટે, વચ્ચે આવી રહેલ અવંતિના સૂબા અને પોતાના પુત્ર અશોકને પંજાબમાં દોડી જવાની આજ્ઞા ફરમાવી દીધી. અશોકે ત્યાં જઈ મજબૂતપણે કામ લઈ સર્વ શાંત કરી દીધું અને સર્વ બંડખોરોને જેર કરી વાળ્યા. તે શુભ સમાચાર પાટલિપુત્ર ફરી વળ્યા. પણ બિંદુસારના કાને સમગ્ર સ્થિતિનો હેવાલ પહોંચતાં તે એટલો બધો આવેશમાં આવી ગયો હતો કે તેના જોશમાં ને જોશમાં મગજમાંની લોહીની નસ તૂટી ગઈ અને પરિણામે તેનું મૃત્યુ થયું. ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦.

(૩) અશોકવર્ધન.

અત્યાર સુધી ઇતિહાસના પાને એવી હકીકત નોંધાતી આવી છે, કે સઘળા હિંદી સમ્રાટોમાં અશોકવર્ધન મૌર્યના રાજ્યનો વિસ્તાર સારા ભારતવર્ષ ઉપર સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં પથ-રાયલો હતો. અને તેથી વિસ્તારની અપેક્ષાએ તેનો નંબર પહેલો મૂકાયો છે. આ હકીકતવાળું કથન ઘણો જ સુધારો માંગે છે જે આપણે નીચેની સાબિતીઓથી જોઈ શકીશું.

રાજા બિંદુસારના વૃત્તાંતે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તેના મરણ સમયે મગધપતિને તાબે માત્ર હિંદનો ઉત્તર ભાગ જ હતો; જ્યારે દક્ષિણ હિંદ અંધ્રપતિની સત્તામાં હતો અને બિંદુસારના મૃત્યુ સમયે રાજ્ય વિસ્તારની જે સ્થિતિ હોય તે જ તેની ગાદીએ આવનાર અશોકવર્ધનને વારસામાં મળી હતી એમ ગણવું રહે. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે અશોકવર્ધન જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના આધિપત્યમાં કેવળ ઉત્તર હિંદનો જ ભાગ હતો. તેમાં પણ પંજાબવાળો ભાગ તો અધકચરી શાંતિ ભોગવતો પ્રદેશ હતો.

રાજા બિંદુસારના નબળા વહીવટની હકીકતો સાંભળીને ગ્રીક શહેનશાહ અલેક્ઝાંડરની મહત્વાકાંક્ષાને હિંદ ઉપર ધસી આવવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું અને જોતજોતામાં વચ્ચે આવતી ધરાની શહેનશાહતને જમીનદોસ્ત કરી, પોતે હિંદના કિનારા સુધી આવી પણ પહોંચ્યો હતો. તે સર્વ વૃત્તાંત પુ. ૨, પૃ. ૨૨૬ થી ૨૪૩ના પરિચ્છેદમાં જણાવી ગયા છીએ. તેમાં વળી જ્યારે તેણે સમ્રાટ બિંદુસારના મરણના તથા પંજાબમાં બળવો જગ્યાના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તો વિશેષ ત્વરિત ગતિથી ફરવા મંડી પડ્યો અને તેમ કરી હિંદના પશ્ચિમ કિનારે તે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૮ માં આવી પહોંચ્યો હતો. પછી તેણે ભીતરમાં ઘુસવા પ્રયત્ન કર્યો કે વસ્તુસ્થિતિ જેવી મનમાં કંઈપી રાખી હતી તેના કરતાં કાંઈક કઠિન અનુભવમાં દેખાવા લાગી; કેમકે બળવો તો ખરી રીતે શમી જ ગયો હતો અને ઊલટું બિંદુસારના નબળા વહીવટને બદલે, તેના પુત્ર અશોકનો પ્રભાવશાળી અને કડક અમલ શરૂ થઈ ગયો હતો. પણ તેથી કરીને સાહસિક યવન શહેનશાહ કાંઈ હિંમત હારી નામ તેવું નહોતું જ. તેણે કાંઈ કાંઈ પ્રક્ષોભનો આપી, રસ્તામાં પ્રથમ

આવતા તક્ષિલાપતિ રાજા આંભિને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો અને પછી આગળ વધતાં રાજા પોરસનો સામનો ગ્રીક્ષવા માંડ્યો. અલબત્ત, રાજા પોરસની સાથે કામ લેવામાં તેને રાજા આંભિની પેઠે સરળતા પડી નહોતી; પણ છેવટે તેણે તેને હાર ખવરાવી તેનો મુલક યવન હકુમત નીચે મૂકી દીધો. આમ કરતાં આખરે તે સતલજ નદીના કિનારે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭માં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મગધપતિ અશોક પણ સામેથી આવી પહોંચ્યો એટલે યવનપતિની કૂચ ઉપર અંકુશ મૂકાયો. મતલબ કે અશોકે અત્યાર સુધીમાં (એટલે પોતાના રાજ્યના પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાં ઇ. સ. પૂ. ૩૩૦થી ૩૨૭ સુધીમાં) પોતાને મળેલ વારસાની ભૂમિમાંથી હિંદનો વાયવ્ય ખુણાનો અગત્યનો ભાગ ગુમાવી દીધો હતો.

હવે અહીં આગળ જ ખરો જંગ જમવાનો હતો અને યવનપતિ કે મગધપતિ બેમાંથી કોણ બળીયો કહેવાય તેની પરીક્ષા થવાનો સમય હતો; કેમકે અત્યાર સુધી યવનપતિએ જીતી લીધેલમાંના રાજા આંભિ અને રાજા પોરસ તો, તેની પાસે અત્યંત નાના જ કહેવાય, એટલે તેમને હાર ખવરાવવામાં કાંઈ બહુ મોટા પરાક્રમની વાત નહોતી. પણ ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ જે ફકરો બાદશાહ અલેક્ઝાંડર અને મગધપતિ અશોકની વચ્ચેની મુલાકાતોના પ્રસંગનો લખી રાખ્યો છે અને જે આપણે અક્ષરશઃ પુ. બીજામાં પૃ. ૨૨૮ ઉપર ઉતાર્યો છે, તે ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે, કે યવનપતિ વિશેષપણે રાજકારણમાં દોરદમામથી અને દાવ-પેચથી જ કામ લેનાર હશે. એટલે પ્રથમ મુલાકાતે જ દાણો આંપી જોતાં, જેવો અશોકને

બાહુબળી જોયો કે તુરત જ તેણે પીઠ ફેરવવાનું વ્યાજબી ધાર્યું લાગે છે. ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ યવનપતિની પીછેહઠ કરવાના કારણરૂપે એમ જણાવ્યું છે કે, ગ્રીક સૈન્ય લગભગ સાત-સાત વર્ષ જેટલા લાંબા સમયના યુદ્ધના થાકને લઈને કંટાળી ગયું હતું તથા નવા જીતેલા મુલકની હવા તેમને અનુકૂળ પડતી ન હોવાથી હેરાન-પરેશાન થઈ ગયું હતું. આ હકીકત કેટલેક અંશે માન્ય રાખવા જેવી પણ છે, કેમકે પાછા વળતા સમયની મુસાફરીમાં તેના ઘણા સૈનિકો મરી ગયા લાગે છે તેમજ યવનપતિ પોતે પણ મૃત્યુવશ થયો છે; છતાં પોતે જીતી લીધેલા અને હવે તો પોતાના જ વહીવટ તળે આવી ગયેલા મુલકમાંથી, સીધાસદ સ્વદેશે પહોંચી શકાય તેવું હોવા છતાં, લોથપોથ શરીરે અને મરણતોલ તંદુરસ્તીમાં, તદ્દન નવા જ મુલકમાંથી પસાર થવાનો માર્ગ તેણે અખત્યાર કર્યાનું આપણે જ્યારે વિચારીએ છીએ, ત્યારે તો તેમાં કાંઈક અન્ય હેતુ પણ રહ્યો હશે એવા અનુમાન ઉપર જવું પડે છે. કેમકે જો પંજબ રસ્તે જ, જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો વળે તો તેણે હિંદની ભૂમિનો^{૨૦} કેવળ નાનો ભાગ જ તાબે કર્યો કહેવાય. જ્યારે પોતાના દેશથી સૈનિકોને ઉપાડ્યા ત્યારે તો એવાં સ્વમાં સેવતાં ઉપાડ્યા હોવા જોઈએ, કે હિંદમાં સર્વત્ર પોપાબાઈનું રાજ્ય છે એટલે ચપટી વારમાં આપણે તે મુલક સર્વ જીતી લઈ ત્યાંના સ્વામી બની બેસીશું. તેમાં વળી જ્યારે નબળી ધરાની શહેનશાહતને તેણે ઉખેડી નાંખી ત્યારે તો તેમની તે માન્યતા વધારે મજબૂત બનવા પામી હતી: પણ હવે જ્યારે નજરોનજર તેમણે હિંદને

ઢાકાવવાનો હતો. બાકી તેમની મુરાદ તો હિંદને જીતવા માટે હતી. માટે અહીં તો પ્રમાણે સ્થિતિ વિચારવી રહે છે.

(૨૦) ખરી વાત છે કે વચ્ચે ધરાની શહેનશાહતને છૂંદી નાંખી તેમના મુલક ઉપર પોતાનો વાવટો ફરકતો કર્યો હતો, પણ તે તો માત્ર વચ્ચે આવતો લાભ

જોયું, અને તેમાં પણ અશોકવર્ધન સાથેની મુલાકાતનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં જુદું જ અનુભવ્યું, ત્યારે તેમને વિચાર કરવો પડ્યો હોય કે, જો આટલો નાનો ભાગ જ મેળવીને સ્વદેશ તરફ પાછા વળીશું તો સૈન્યમાં અમ્મતોષ પ્રકટશે? અને કીર્તિ મેળવીને મોટાં બાણમાં ફૂંકાવવાં શરૂ કર્યાં છે તે સર્વ ધૂળ મળી જશે. એટલે આવ્યા તે રસ્તે પાછા ન ફરતાં, નદી માગે સિંધ દેશમાં ઉતરી, ન-ધણિયાતા મૂલકમાંથી પસાર થવામાં અને તે બહાને ત્યાંથી જે પ્રાપ્ત થાય તે હાથવગે કરી લેતા જવામાં શું ખોટું છે? આવી રાજરમત રમવામાં આવી હોય તેમ બનવાજોગ છે. નહીં તો શું તે એવો મૂર્ખ હતો કે સર્વની લથડતી તખ્તીયત હોવા છતાં, આરોગ્ય-સુધારક માર્ગ ગ્રહણ કરવાને બદલે ઊલટું તેને ધાતક નીવડે તેવાં પગલાં ભરે ખરો? ગમે તેમ હોય, તે વસ્તુ રાથે આપણે બહુ નિરાશા નથી. આપણે તો અશોકવર્ધન પરત્વે એટલું જ જણાવવું રહે છે કે તેને પોતાને મળેલ વારસામાંથી, કેટલોય મુલક પોતાના રાજ્યની શરૂઆતમાં ગુમાવવો પડ્યો હતો.

અલેક્ઝાંડર પાસેથી છૂટી આવ્યા બાદ અશોકને રાજ્યાભિષેક પણ પાટલિપુત્રમાં થઈ ગયો હતો તેમ તે બાદ થોડાક મહિને અલેક્ઝાંડરનું મરણ પણ નીપજ ચૂક્યું હતું, એટલે તેને થોડેબંધે અંશે કળ તો વળી હતી જ; પણ નશીબને તે એવો તો બળીયો હતો કે એક પછી એક ઉપાધિ તેને શીરે લાગી પડી જ હતી. અલેક્ઝાંડરના મરણ બાદ તેના યવન સરદારો જેને પંજાબમાં શાસન ચલાવવા મૂક્યા હતા,

તેઓને અને હિંદુ રાજાઓને અંદર-અંદર અવિશ્વાસ જામવાને લીધે, વારંવાર સંઘર્ષણ થયા કરતું હતું; અને કોઈ કોઈ વખત તો ઉઘાડા બળવા જેવું સ્વરૂપ પણ થઈ જતું દેખાતું હતું. અંતે જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૭ માં રાજા પોરસનું ખૂન થવન સરદારે કર્યું અને પરિણામે ત્યાં સખત બળવો ફાટી નીકળ્યો, ત્યારે તે તકનો લાભ લઈ, અશોકે ત્યાં ચડી જઈને યવનોની કતલ કરી તેમના સરદાર યુદ્ધેમોસને ગાંસડા-પોટલા સહિત હિંદ બહાર નસાડી મુક્યો ત્યારે જ પંજાબમાં શાંતિ વળવા પામી. અંતે એક વખત ગુમાવી બેસેલ તે મુલક પાછો ફરીને મગધ સામ્રાજ્યમાં અશોકે ભેળવી દીધો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬. જો કે આ પ્રમાણે તે બાબતનું તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ થઈ ગયું હતું છતાં આરામ લઈને તે બેસી શકે તેવું તેના ભાગ્યમાં લખાયું જ નહોતું; કેમકે યવનોની કતલ થઈ જાણી અને તેમનો પગદંડો હંમેશાને માટે નીકળી ગયેલ જાણી, મરહુમ અલેક્ઝાંડરના જમણા હાથ સમાન લેખાતા અને તેની ગાદી પચાવી પાડનાર સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટોર જે હમણા સિરિયાનો રાજા થઈ પડ્યો હતો, તેણે હિંદ ઉપર આક્રમણ ઉપર આક્રમણ લાવવાં માંડ્યાં. કહે છે કે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬ થી ૩૦૪ વચ્ચેના બાર વર્ષના ગાળામાં તે અદારેક વખત ધસારા લાવી ચૂક્યો હતો; પણ અંતે તે હાર્યો હતો અને તેને નામોશીભરી તહ અશોકવર્ધન સાથે કરવી પડી હતી. આ સલાહને અંગે સેલ્યુકસ તરફથી અશોકવર્ધનને અફઘાનિસ્તાન મહિલા ચાર પ્રાંતો તથા તેની એક પુત્રી લગ્નમાં મળ્યાં હતાં. હિંદી ઇતિહાસમાં

(૨૧) ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ એટલું તો સ્વીકાર્યું જ છે કે, સૈનિકોમાં અસતોષ ન પ્રગટે માટે તેણે

આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હતો. એટલે પછી જે અનુમાન મેં દોર્યું છે તે વ્યાજબી ઠરે છે.

આ પ્રથમ જ અને કદાચ છેલ્લો જ દષ્ટાંત કહેવાશે જેમાં એક હિંદી ભૂપતિને તહનામાની રૂઢિએ હિંદ બહારની ભૂમિ હિરસામાં ધનામ તરીકે આપવામાં આવી હોય; મતલબ કે અશોકને હિંદ બહારની ભૂમિ જે પ્રાપ્ત થઇ તે ગનાવ ખચિત જ તેની યશઃ ગાથામાં એક કલગીરૂપે જ ગણવા જેવો છે.

ન્યારે એક બાળુ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬ થી ૩૦૪ સુધી ઉપર પ્રમાણે તેનું ચિત્ત હિંદના વાયવ્ય ખૂણા તરફ રોકાયેલું રહ્યું હતું ત્યારે બીજા બાળુ તેના પોતાના ગૃહવ્યવહારમાં પણ તે કાંઈ સુખી અને આનંદદાયક જીવન ગાળતો પડ્યો રહે એમ વિધાતાએ લખ્યું જ નહોતું. એક બાળુ તેની પટરાણી ગણાતી તિબ્બરક્ષિતાએ રાજબટપટમાં ઉપાડો લીધો હતો તથા તેણી શિથિલાચારી બની બેઠી હતી, ત્યારે બીજા બાળુ તેના ધર્મોપદેશક બૌદ્ધાચાર્યોએ પણ કાંઈ ઓછી રહેવા દીધી નહોતી. એટલે ક્રોધમાં આવી જઈ તિબ્બરક્ષિતાને તેણે જીવતી બાળી મૂકી હતી. તેણીની પુત્રી સંઘમિત્રાને ક્રોધ અજ્ઞાત (અને કદાચ રોગિષ્ઠ પણ હશે તેવા) ૨૨ સુરતિયાવેરે પરણાવી દીધી હતી અને બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યેની અશ્ચિ બતાવવા નર્કાલય જેવી સંસ્થાઓ ઉઘાડી મૂકી હતી. છેરટે પેલો (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૨૬૮) ઉકળતા તેલના કડાવાળો બૌદ્ધ ભિક્ષુકનો ગનાવ બનવાથી તેનો ક્રોધ ઉપશમી ગયો એટલે નર્કાલય કાઢી નાખ્યું. બૌદ્ધધર્મનું ત્રીજું સાધુ સંમેલન યોજાયું અને તેમાં પુરા દાદમાઠથી રવસંતાનો-કુમાર મહેંદ્ર અને કુંવરી સંઘમિત્રા (જે લગ્ન પછી બે વરસે જ વિધવા થઈ હતી) ને બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા આપી. વળી વિશેષમાં તે સાધુઓ ન્યારે સિંહલદ્વીપ જવાને પાછા વળ્યા

ત્યારે ત્યાં ધર્મપ્રચાર માટે બોધિવૃક્ષ મોકલ્યું અને તે સર્વને ફોલપૂર્વક વિદાય આપવા પોતાના રાજ્યના સમુદ્રતટવાળા પ્રદેશે પોતે જ હાજર થયો હતો. આ વિદાયગિરિનું સ્થાન વર્તમાનકાળના મદ્રાસ ઇલાકામાં ઉત્તર સિરકારના જે પ્રાંતો છે અને જ્યાં મહાનદી અંગાળ ઉપસાગરને મળે છે ત્યાંની આસપાસની ભૂમિ સમજવી. મતલબ કે અશોકવર્ધનના રાજ્યની દક્ષિણ હદ અહીંથી જ અટકતી હતી. તે પછીનો દક્ષિણ ભાગ તો અંધ્રપતિના તાબામાં હતો, નહીં તો મહાનદીના મુખવાળા સ્થળને બદલે તેની દક્ષિણે જ્યાંથી સિંહલદ્વીપ નજીકમાં નજીક પડે તેવા સ્થાનેથી જ તેમને વિદાય આપત. એક વાતની અત્ર યાદ આપવાની કે, ઇતિહાસકારોએ અશોક અને પ્રિયદર્શિનને એક માનીને પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ અને મૈસુર રાજ્યની મધ્યે આવેલા સિદ્ધાગિરિ, બલ્લગિરિ આદિના લેખોના આધારે એમ જણાવ્યું છે કે, અશોકના રાજ્યની હદ ફેડ મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગ સુધી લંબાઈ હતી; પણ અહીં તો એમ સાચિત થાય છે કે અશોકની હદ માત્ર મહાનદીના મુખ સુધી જ હતી. આ હકીકતથી એમ પૂરવાર થઈ શકે છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને વ્યક્તિ જ ભિન્ન છે; નહીં તો પ્રિયદર્શિન અને અશોકના રાજ્યની હદ જુદી કેમ પડી જત ? આ બધો લાંબો વૃત્તાંત અત્ર ઉતારવાનો તાત્પર્ય એટલો જ છે કે, તેનું જીવન ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬ પછીના બે એક વર્ષથી આરંભીને ઇ. સ. પૂ. ૩૧૨ સુધીના ચૌદ વર્ષ સુધી તો ગૃહકલેશ અને તેના લક્ષમાં જ અટવાઈ પડ્યું હતું. આ પ્રમાણે એક બાળુ માનસિક ઉપાધિમાં અને બીજા બાળુ શારીરિક હેરાનગતિમાં (સેલ્યુક્સ સાથેની

(૨૨) નીચે જુઓ; કારણ કે નહીં તો દોઢ બે

વર્ષમાં તે મરણ કેમ પામે ?

ચડાઇઓ માટે દોડાદોડી કરવામાં) તેનો સમય એટલો તો રોકાઈ જતો હતો કે, તેના પૂર્વજોએ ગુમાવેલ પ્રાંતો મેળવવા તરફ તે બીલકુલ લક્ષ આપી શકે તેવો અવકાશ જ મળતો નહોતો. તેના નસીબે એટલું હળુ ખુશી થવા જેવું હતું કે, તેણે વારસામાં મેળવેલ હિંદી પ્રાંતો એમ ને એમ સાચવી રાખ્યા હતા. આવી ઉપાધિઓ-માંથી જો તેને કાંઈ પણ નિરાંત વાળાને મેસવા જેવો વખત આવ્યો હોય, તો તે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૪ માં સેલ્યુકસ સાથે સંધી થઈ, ત્યારપછી જ આવ્યો છે. ત્યારપછી જ તે પોતાનું ચિત્ત દક્ષિણ હિંદ તરફ દોડાવવાને શક્તિવંત થયો હતો; પણ તેજ સાલમાં તેને માટે અતિ અહ્લાદજનક એક પ્રસંગ એવો ઊભો થવા પામ્યો, કે જેને લીધે તેના માથેથી રાજકાજનો અને સંસારનો ઘણોખરો ભાર ઉતરી ગયો; અને પોતાના જીવનની તે ઘડીને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. તે બનાવ પોતાના ન્યેષ્ઠ પુત્ર અને યુવરાજ-અંધ કુણાલ સાથેનું દીર્ઘકાળ પછી થયેલું મિલન; અને સાથે સાથે પોતાને પૌત્ર સાંપજ્યાની માંગલિક વધામણી; આ પ્રમાણે બે પ્રસંગની પ્રાપ્તિ હતી. આ સમયથી તે પોતે મુકુટધારી રાજા તરીકેનું જીવન ગાળતો અંધ થયો ગણાય; કેમકે તેણે પોતાની ગાદી ઉપર પોતાના પેલા બાળ-પૌત્રને સ્થાપિત કરી દીધો હતો. એટલે પોતે તો માત્ર એક વાલી તરીકે જ રાજકારભાર ચલાવતો હતો. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તેની સત્તા માત્ર ઉત્તર હિંદના પ્રદેશ ઉપર જ હતી, છતાં એક આરગી એમ દલીલ ઉઠાવાય કે, વાલી તરીકેના તેર-ચૌદ વર્ષનો કાળ પણ તેના રાજ્ય તરીકેનો જ ગણવો જોઈએ. તો કહેવું પડશે કે, તે આખા સમય દરમિયાન તેણે તદ્દન શાંત જીવન જ ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે. કોઈ પ્રદેશ

ઉપર સ્વારી લઈ જઈને જીતી લીધો હોય, એવો કોઈ જાતનો ક્યાંયથી પુરાવો મળી આવતો નથી. ઊલટું ઔદ સાહિત્યના આધારે તો વળી એવી હકીકત નીકળે છે કે, તેણે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં જીવન ગુગ્ગરવા માંડ્યું હોવાથી, રાજ્યખાજનો એકલો જ દાનમાં દઈ દીધો હતો એમ નહીં, પણ સાથે સાથે-ખાજનામાં રોકડ દ્રવ્ય ન રહેવાથી કેટલુંક ભૂમિદાન પણ કરી વાળ્યું હતું. મતદ્રવ્ય કે સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં કોઈપણ પ્રદેશનો ઉમેરો કરવાને બદલે, તેણે ઉણપ જ આવવા દીધી હતી. એટલે કે સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકેના તેના ૨૮ વર્ષના રાજ્ય અમલમાં કે, પાછળના વાલી તરીકેના ૧૩ વર્ષ ગણીને કુલ ૪૧ વર્ષના રાજ્ય-અમલમાં, દક્ષિણ હિંદની જીત માટે તેણે કાંઈ જ પ્રયાસ આદર્યો જણાતો નથી.

આટલા વર્ષોનથી વાચકની હવે ખાત્રી થઈ હશે કે, અશોકવર્ધનના રાજ્યનો વિસ્તાર સઘળા મૌર્ય સમ્રાટો તો શું, પણ સઘળા હિંદી ભૂપતિઓમાં પણ નંબર પહેલો ધરાવતો હોવાનું, જે કથન ઉપરમાં આરંભ કરતાં જ ટાંક્યું છે, તે કેટલું સુધારવા યોગ્ય છે. કદાચ પ્રિયદર્શિનને અશોક લેખીને જો તે પ્રમાણે કથન કરાયું હોય, તોપણ તેનું રાજ્ય તો હિંદની બહાર પણ ઘણું વિસ્તરાયેલું હતું એટલે, તે દૃષ્ટિએ પણ તેને અન્યાય કર્યો હોવાનું કહી શકાશે; અને એકલા અશોકનું જ લેખીને તે કથન ઉચ્ચારાયું હોય તો તેને માટે અતિશયોક્તિ વપરાઈ છે એમ જ કહેવું પડશે. કોઈપણ રીતે લેતાં, અત્યારસુધી બંધાયેલો મત આપણે હવે સુધારવો જ રહે છે.

(૪) પ્રિયદર્શિન

તેના જન્મ-પરાજન્મ અને રાજ્યવિસ્તાર વિષે અત્રે વિશેષ લખવાપણું રહેતું નથી, કેમકે પૂ. ૨ માં તેનું જીવનચરિત્ર આલેખતી વખતે જ

તેણે પ્રત્યેક દિશામાં કરેલ દિગ્વિજય યાત્રાનું વર્ણન કરતાં કરતાં (જુઓ પુ. ૨. ૫. ૩૦૪ થી આગળ) આ હકીકત સવિરતર જણાવી દીધી છે ; છતાં જ્યારે આ પરિચ્છેદ ખાસ રાજ્ય-વિસ્તારને અંગે જ રખાયો છે ત્યારે તેનો ખ્યાલ આપણા મગજમાં તાજે રહે તે માટે તેનું ટૂંકમાં વર્ણન કરીશું અને જે મુદ્દા ત્યાં (પુ. ૨ જમાં) લખવા રહી ગયા હશે અથવા જે ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જેવું હશે તેટલા પૂરતું જ વિવેચન કરીશું.

કયા વરસે કયો મુલક જીત્યો વિગેરેનું અહીંનું વર્ણન અનુક્રમવાર સમજવાનું નથી, પણ મુદ્દા સમજવા પૂરતું જ લેખવાનું છે.

રાજગાદીએ આરૂઠ થયા પછી વારાફરતી અંકે દિશામાં પ્રયાણ કરીને, જે દેશ તામે નહોતા તે જીતી લીધા અને જે તામે હતા પણ ત્યાં કાંઈ અસંતોષ જેવું હતું ત્યાં તેને શાંતવન આપી પોતાનું રાજ્ય એકદમ સુદૃઢ કરી નાંખ્યું. જે જે મુલક જીતી લીધા હતા તેના તેના રાજાને, અમુક પ્રકારની ખંડણી કે અન્ય સરતો સ્વીકારવાની તે તે સ્થાને પુનઃ સ્થાપિત કરી દીધા હતા ખાસ જણાવવાનું એટલું જ કે, પ્રાચીન સમયની ગણ-તંત્ર રાજ્યની પ્રથા જે ચાલી આવતી હતી તેમાંના કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વો દૂર કરી, અંદરુન રાજ્યે પં. ચાણક્યજીએ કેદ્રિત ભાવનાની જે રાજ-નીતિ અમલમાં મૂકવા માંડી હતી અને જેમાં ખરાબર રીતે સફળતા મળી નહોતી, તેમાંથી જે રીત રાજને તેમજ પ્રજાને હિનકારક લાગી તેટલી જ માત્ર તેણે ગ્રહણ કરી, ખાકીની જતી કરી હતી અને કેટલાકમાં સુધારા પણ કર્યા હતા; છતાં કહેવું જ પડશે કે આ પ્રમાણે કરવામાં પં. ચાણક્યજીની રાજનીતિ જ કાંઈક અપવાદ સિવાય મુખ્યત્વે અનુસરવામાં આવી હતી. તેના

રાજ્યની એક ખાસ ખૂબી એ થઈ પડી હતી કે, ક્ષાત્રે તો હિંદમાં—પછી તે પ્રદેશ કાં નજીકનો ન હોતાં દૂર દૂરનો હોય—કે ક્ષાત્રે તો હિંદ બહારનો હોય, પણ દરેક કેસાણે જ્યાં જ્યાં તેણે જીત મેળવી હતી, ત્યાં ત્યાંના એક પણ દેશને ખાલસા કરી લીધો નહોતો; પણ જ્યાં અન્યું ત્યાં, તેના પૂર્વજૂત શાસકને જ તે પદ ઉપર સ્થાપિત કર્યે રાખ્યા હતા; અને જ્યાં તેવી સગવડ ન જ ઉતરી હતી, ત્યાં પોતા તરફથી નવો હાકિમ નીમ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યના અનેક પ્રાંતો પાડી, દરેક ઉપર અંકે સૂબો નીમી, રાજ્ય ચલાવવાની ગુંથણી કરી હતી. અને સાથે સાથે પોતે અંગિકાર કરેલ ધર્મનો પ્રચાર પણ કર્યે રાખ્યો હતો. વ્યવસ્થા માટે આ પ્રમાણે કરતાં તેના રાજ્યનો વિસ્તાર, ઉત્તરમાં હિમાલયની પેલી પાર તિબેટ, ખોટાન અને ચોશિયા ખંડના મધ્ય તુર્કસ્તાન સુધી, પશ્ચિમે મિરિયા અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાન અને કદાચ મિસર સુધી, તથા દક્ષિણે કન્યાકુમારીકા સુધી પહોંચ્યો હતો; પણ દક્ષિણે સિંહલદ્વીપમાં અને અગ્નિખૂણે અક્ષદેશ કે સુમાત્રા, જાવા તરફ તેણે પોતાનો વિજયવંતો આઠું લંબાવ્યો હતો કે કેમ, અથવા પોતાના ધર્મપ્રચાર માટે અન્ય દેશોની પેકે ત્યાં પણ ધર્મ મહામાત્રા મોકલ્યા હતા કે કેમ, તેનો ટાઢ પુરાવો હજી સુધી મળતો નથી. પણ આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખી, તે તરફ શોધખોળ કરવાની આવશ્યકતા છે ખરી. અને જે તે પ્રમાણે ત્યાં સ્થિતિ હોવાનું સિદ્ધ થયું તો, જેમ પેલી પ્રખ્યાત ચિનાઇ મોટી દીવાલ વિષે નવું જણવા જેવું તત્ત્વ આપણને મળી આવ્યું છે, તેમ આ પ્રદેશોમાંથી વળી કાંઈ ઓર જ વસ્તુ હાથ લાગશે.

અહીં આગળ સમ્રાટ પ્રિયદર્શનના રાજ્ય-વિસ્તારને લગતું વર્ણન પૂરું થાય છે; પણ પ્રત્યેક રાજવીના રાજ્યનો ચિતાર આપતો જે

નકશો સામેલ રાખવાની પ્રથા આપણે દાખલ કરી છે, તે સર્વનું વિહંગદષ્ટિએ જો સમીકરણ કરીશું, તો તુરંતજ દેખાઈ આવે છે કે જોને ભારતદેશનું વૃત્તાંત લખનારા ઈતિહાસકારોએ ઐતિહાસિક યુગ તરીકે જોળખાવ્યો છે. ત્યારથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં, કોઈપણ હિંદી ભૂપ-નિએ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના જેવડા વિશાળ રાજ્યના સ્થાપી તરીકે નામના મેળવી નથી. એટલે કે તેનો નંબર પ્રથમ આવે છે. તેમજ સગવડ પરત્વે પણ (એકાદ-બે અપવાદ તિવાય) તેના જેટલું દીર્ઘકાલીન રાજ્ય કોઈ હિંદી નૃપતિએ જોળવ્યું દેખાતું નથી; એટલુંજ નહીં પણ ઉપરનાં બે તત્ત્વોની સાથે સાથે પ્રજાની આગાહી, સુખ-સંતોષ અને આત્મકલ્યાણના કાટલે તોળીને તેની રાજ્યનીતિનો આંક માંડીશું, તો પણ તેનો નંબર એકદમ પ્રથમ જ^{૨૩} આવ્યા વિના રહેતો નથી. આ સર્વે સ્થિતિમાં કારણ ગમે તે હોય તેની ઊંડાણભરી ચર્ચામાં ઉતરવાનો આ પ્રસંગ નથી તેમ સ્થાન પણ નથી; પણ દેખીતી રીતે એટલું તો સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું જ નથી, કે તે સર્વેમાં તેની રાજ્યનીતિએ અનુપમ અને અપૂર્વ પાઠ ભજવ્યો છે. આ કથનની સત્યાસત્યતાની ખાત્રી, તેના મરણબાદ માત્ર પચીસ વર્ષ જેટલા ટૂંક સમયમાં જ તેના આવડા મોટા જંગી અને અદ્વિતીય વિસ્તારવંત સામ્રાજ્યનો અચબુચપણે જે વિનાશ થવા પામ્યો હતો, તેનાં કારણની સમીક્ષા કરવાથી પણ મળી શકે છે.

(૨૩) આ માટે અમારું પોતાનું જ મંતવ્ય જાહેર કરીએ તેના કરતાં ઈતિહાસના પ્રખ્યાત વિદેશી લેખક પ્રો. એચ. જી. વેલ્સે પોતાના વિચારો ૧૯૨૨ ના સ્ટ્રેન્ડ મેગેઝીનના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં, જે શબ્દોમાં ટાંક્યા છે અને જે અક્ષરશઃ આપણે પુ. ૨ માં પૃ. ૩૮૫ ઉપર ઉતાર્યા છે તે શબ્દો જ વાંચી જવા વાચકને વિનવીશું;

આ પરિચ્છેદ રાજ્યવિસ્તારના અંગેનો છે, અને ઉપરના પારિગ્રાહમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ તે નિયમને જો કે સીધી રીતે સ્પર્શતી નથી, પણ તેની અસર અપરોક્ષ રીતે રાજ્યવિસ્તાર ઉપર થતી હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર પડી છે. તેવી જ રીતે એક બીજો પ્રશ્ન પણ રાજ્ય-વિસ્તાર ઉપર અપરોક્ષ રીતે પોતાની અસર નીપજાવતો હોવાથી અને તેનો આધિભાવ હવે પછી વારંવાર થતો રહેતો હોવાથી, તે વિશેની સમજૂતી પણ અત્રે આપી દેવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન પરદેશી આક્રમણકારોને લગતો છે.

નિયમ છે કે કારણ વિના કાર્ય સંભવતું જ નથી. તે ન્યાયે આક્રમણ લઈ જવામાં પણ અમુક હેતુઓ રહેલા હોય છે. સાધારણતઃ તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. (૧) કેવળ ક્રતુદળને લીધે જ કરવામાં આવે છે. એટલે તેમાં તો ત્યાં જઈ તે દેશના હવા-પાણી, પ્રજાની રીતભાત જોવાં અને સાથે સાથે હાથમાં આવી જાય તેટલો દ્રવ્યસંચય કરતા આવવું તેટલા પૂરતો જ હેતુ હોય છે. (૨) દેશ જીતવાનો ઇરિદો હોય છે આમાં તો ત્યાંની પ્રજાને (અથવા રાજ્ય કરતી વ્યક્તિને) જીતીને ત્યાં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવાનો હોય છે. પછી ત્યાં ને ત્યાં જ વસાહત કરી, હરી દામ બેસવું કે પોતા તરફનો ક્ષાઈ અધિકારી નીમી રાજતંત્ર ચલાવવું, તે જુદો જ પ્રશ્ન છે. પહેલા પ્રકારનો હેતુ જ્યારે રખાયલ હોય છે, ત્યારે તો આક્રમિત

તેમજ પુ. ૨ માં પૃ. ૩૮૨ થી ૩૮૫ સુધીમાં કાંગડી ગુરુ-કુળના સમર્થ આચાર્ય શ્રીયુત્ વિદ્યામૂષણ અલંકારજીએ જે અનેક રાજકર્તા વિજ્ઞાનવેત્તાઓ, શોધકો અને ધર્મ-પ્રચારકો સાથે તેની તુલના કરી બતાવી છે અને તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં ઉતારી છે, તે પણ વાંચી જવા વિનંતિ છે.

અને આક્રમક પ્રભુ, બંને દ્રૂંક સહવાસ, સંસર્ગ કે સંપર્કમાં આવતી હોવાથી, અસ્પર્શના સંસ્કારનું મિશ્રણ બનવા પામતું નથી; પણ જો બીજા પ્રકારનું લક્ષ્ય રખાયું હોય તો તો ઘાટા સંસર્ગને લીધે બંને પ્રભુની સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ આપસ આપસમાં થવા માંડે છે, અને કાળગણે તે એટલું તો એતપ્રોત થઈ જાય છે, કે એક બીજાથી છૂંદું પાડવું અને કચું મેનું હશે એમ પારખવાનું કાર્ય પણ કઠિન થઈ પડે છે. પણ એટલું તો ખરું કે જેની શ્રેષ્ઠતા વધારે તે વધારે અહણીય અને છે; પ્રથમ પ્રકારનાં આક્રમણો પોતાની ક્ષણિક અસરો નીપજવવાનાં કારણે; દ્રૂંક સમયમાં જ ભૂલાઈ જવાય છે અને તેથી કરીને ઇતિહાસમાં તેને બહુ સ્થાન મળતું નથી, બલકે તે હકીકત કોઈ દિવસ અસ્તિત્વમાં આવી હોય એનું નામનિશાન પણ શોધ્યું જડતું નથી. જ્યારે બીજા પ્રકારનાં આક્રમણો, તેણે નીપજવેલ પરિણામોના પ્રમાણમાં, ઐતિહાસિક પ્રસંગો તરીકે ઓળખીતાં થાય છે. આવી જાતનાં જે અનેક આક્રમણો-પછી તેનો ધસારો, સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણ કરીને એકદમ દૃષ્ટિએ ચડી જાય તે રીતે કરવામાં આવ્યો હોય કે વ્યાપારિક લાભો મેળવવાની ગલુત્રી રાખીને મંદ-ગતિથી લઈ જતાં આપદે તેનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ જાય તે રીતે લઈ જવામાં આવ્યો હોય; પણ હિંદ ઉપર થયેલા જે ધસારા આપણી જાણમાં આવ્યા છે તેમાં

(૨૪) શામાટે સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું તેનું કારણ શોધવા જરૂર પણ છે, તે માટે આગળ ઉપર જુઓ.

(૨૫) જેમ આંબિરાજને લાલચ બતાવી કે બીજી રીતે હથેલીમાં ચાંદ બતાવી સ્વપક્ષે જીતી લીધો હતો તેમજ સર્વત્ર પણ “ પડપાસા પોગાર ” કરી લેવાશે તેવી ધારણા સેવી હશે, પણ તે ધારણા રાજ પોરસના કિસ્સામાં અફળ થઈ હતી, તેમજ અશોકવર્ધન સામે દોરદમામથી કામ લેવા જતાં તે પાછો પડ્યો હતો. આ

સૌથી પહેલામાં પહેલો ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માંનો મૌર્યસમ્રાટ અશોકવર્ધનના રાજ્યારંભે કરવામાં આવેલ ગ્રીક શહેનશાહ અલેક્ઝાંડર થી ગ્રેષ્ટિનો મૂકી શકાય તેમ છે. તેની યોજના જ્યારે પ્રથમ ઘડવામાં આવી હશે, ત્યારે તો એક લેખકના મંતવ્ય પ્રમાણે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૮૧) તેનું સ્વરૂપ તેના જ શબ્દોમાં લખ્યા પ્રમાણે કદાચ હશે ખરું:-Alexander's expedition was an organised one and had historians, geographers, scientists, merchants etc.-one object of Alexander's conquest was to spread Greek civilization abroad-અલેક્ઝાંડરના હુમલા વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી રાખ્યા હતા. તેમાં ઇતિહાસવેત્તાઓ, ભૂગોળશાસ્ત્રીઓ, વૈજ્ઞાનિકો તેમજ વ્યાપારીઓ વિગેરે પણ હતા. તે હુમલાની મુખ્ય એક મુરદ તો પરદેશમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાની હતી. પણ વચ્ચેથી જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જતાં ૨૪ તેમજ પાછળથી પણ તેની ધારણા^{૨૫} પ્રમાણે સ્થિતિ જળવાઈ ન રહેતાં તેનો હેતુ ફળાભૂત થવા નથી પામ્યો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તે માટે તે જ ગ્રંથકારે પોતાના વિચારો નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યા છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૮૧) કે-“ The Indian probably regarded Alexander as a mighty robber and

પ્રમાણે કામ લેવાની તેની જ નીતિ-રીતિ હોય કે, તે સમયની તે તરફની પ્રજાની જ ખાસીયત હોય, તે જુની વાત છે; પણ વસ્તુની ખરીદીમાં જેમ સાચો સિંકો પણ ખપમાં આવે છે તેમ જતાવટી સિંકાવડે પણ ખરીદી થઈ શકે છે, છતાં સાચા સિંકાથી કરેલી ખરીદી પ્રશંસનીય લેખાય છે. તેની જ ઉપમા અત્રે લાગુ પાડી સરખામણી કરી શકાશે.

(૨૬) જુઓ ઉપરની ટીકા.

his expedition and conquests as a political hurricane. India was not changed, India was not Hellenised= હિંદીઓએ અલેક્ઝાંડરને બહુધા એક મોટો ધાડપાકુ અને તેના હુમલાને તથા વિજયને માત્ર રાજદ્વારી તોડાન તરીકે લેખ્યા છે. હિંદુસ્તાનનો પલટો થયો નથી તેમ તેણે ગ્રીક સંસ્કૃતિને અપનાવી પણ નથી, એટલે કે અલેક્ઝાંડરની મુરાદ બર આવી નથી. તેમજ તેના આક્રમણને નામે કોઈ હિંદી પ્રાંતનો વિજય થયો હોવાનું ચડાવી શકાતું નથી. બહુ ત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે પચીસેક વર્ષો સુધી તેના સરદારોએ હિંદભૂમિ ઉપર પગ ટેકવી રાખ્યો હતો; અને તેમાંથી આપસઆપસમાં મારામારી ને કાપાકુપી જેવીજ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી. તે બાદ લગભગ સવાસો ઉપરાંત વર્ષો પરદેશીઓના હુમલા સિવાયના વ્યતીત થઈ જવાં પામ્યાં છે. અલખત, આ વર્ષો દરમ્યાન પણ હિંદમાં પરદેશીઓ તો હતા અને આવતા રહેતા જ. પણ તે વિજેતા થવાને કે શિક્ષક બની બેસવા માટે નહીં, પણ હિંદી પ્રજાના એક અંશ બનીને રહેવા માટે અથવા તો વિદ્યાર્થી બનવા માટે જ આવતા જતા. આ સવાસો વર્ષમાંના પ્રથમના ચાલીસેક સુધી તેમનો પ્રવાહ હિંદ તરફ થયો હતો; પણ તેવામાં પ્રિયદર્શિનનો રાજ્ય અમલ પૂર જોરમાં તપતો થયો. તેણે પોતાના ધમ્મ મહામાત્રાને ત્યાં મોકલી તેમને આર્ય સંસ્કૃતિના મૂળાક્ષરો શીખવી તેનું રસપાન કરાવ્યું, એટલે તે બાળુની પ્રજાના

સ્વભાવ તથા રહેણીકરણીમાં જ અરદ્રત પરિવર્તન રૂ થવા પામ્યું. આથી કરીને જ ઇનિડાસના ઉપરના લેખકને પણ ઉચ્ચાર્યું પડ્યું છે ૨૭ કે “one object of Alexander's conquest was to spread Greek civilisation abroad: but we regret to see that he himself and his men were orientalised in Persia=અલેક્ઝાંડરના હુમલાની એક મુરાદ તો પરદેશમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાની હતી, પણ નોંધતાં આપણને દિલગીરી ઉપજે છે કે તેનું તેમજ તેના માણસોનું પરિવર્તન ધરાનમાં થઈ ગયું હતું.” (જેટલું ધરાનને લાગુ પડે છે તેટલું હિંદને પણ લાગુ પડે છે તેમ સમજવું; કેમકે ધરાનની સંસ્કૃતિ મૂળે હિંદની જ છે; તેથી તેને “પા કપી” કહેવાય છે. અસસમાં હિંદના રઘુવંશી અને યદુવંશી રાજાઓની સત્તા તો જ ધરાન હતું. જુઓ આગળ ઉપર.) એટલે જ અલેક્ઝાંડરે પોતાની સંસ્કૃતિથી પૂર્વેના આંછ નાંખવાના મનોરથ સેવીને જે આક્રમણ કર્યું હતું, તેને બદલે પોતે જ આર્ય સંસ્કૃતિની મહત્તા અને સરસાઈથી મુગ્ધ બનીને (પછી જોઈએ તો તેમાંના સારા અશો ચૂંટી કાઢી, પોતાનામાં આમેજ કરી લેવાય અથવા તો સ્થિતિ અને સંયોગાનુસાર લાં જઈ, તેમના વચ્ચે જ વસી કરીને તે અશો અપનાવીને પોતે જ તેવા બની જવાય) તે તરફ ખેંચાઈ ગયો હતો. ત્યારે હવે પછીના આક્રમણો લાવનારાઓનો ૨૮ આ હેતુ હતો એમ આપણે તેમની

(૨૭) અહીં વર્ણન કરાય છે અલેક્ઝાંડરના હુમલાનું અને પરિણામની સરખામણી કરાય છે તેની પછીના પચાસ સાઠ વર્ષો સ્થિતિ થઈ હતી તેની—એટલે બેની વચ્ચે કાર્ય—કારણનો સંબંધ નથી એમ વાચકને લાગશે; પણ મારે જણાવવું પડે છે તે એટલું જ, કે અલેક્ઝાંડરે

હુમલો લલે ગમે તે વખતે કર્યો, પણ ધરાનની અને હિંદની સંસ્કૃતિ તો બંને વખતે ક્યારનીયે એક સરખાપણે ચાલુ જ હતી; માટે સરખામણી કરવામાં વાંધો નથી.

(૨૮) આ બધાં કથનની સત્યતા માટે આ પુસ્તકમાં હવે પછી આલેખવાનો “પરદેશી આક્રમણ-

હીલચાલ અને તેમણે યતાવેક સદ્ભાવથી ચોખ્ખું નેષ શટ્ટીએ છીએ; કેમકે તેઓએ જ્યાં જ્યાં આર્ય પ્રજા રાથે ભાષિયારો આંધીને વસવાટ કરવાનું યોગ્ય ધાયું છે, ત્યાં ત્યાં મોટા ભાગે તેમની જ સંસ્કૃતિ પોતાનામાં અપનાવી લઈને, ધારણ કરી લીધી છે. તેની સાગિતીઓ તેમના જ રચેલા સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે. કોઈએમ પણ કહેશે કે, એ તો પરદેશી વિજેતાઓએ પ્રજાની સંખ્યાને બહુમાન આપવારૂ અને તેમને સંતોષવા ખાતરજ તેમની સંસ્કૃતિ પોતે વધાવી લીધી છે, તો આપણે તેમને બે વસ્તુ જણાવાવી પડશે કે (૧) શું તેમણે વિજેતાઓની મનોદશાનો અને તેમને ચડેલા મદનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો છે? અને (૨) બે વસ્તુની હરિશ્ચંદ્ર જ્યાં આલતી હોય, ત્યાં કોણુ શ્રેષ્ઠતાને વરવા પામે છે? સળગ કે નિર્ગળ૩૦?

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ થઈ પડવાથી જ્યારે જ્યારે વિદેશી હુમલા કરનારાઓએ૩૧ ધસારા કર્યા છે, ત્યારે ત્યારે તેમણે જ્યાં જ્યાં છત મેળવી, ત્યાં ત્યાં બે જીંજે કોઈ પ્રત્યવાય કે વિઘ્ન આડે નથી આવ્યાં, તો વસવાટ જ કરવા માંડ્યો છે. અને જ્યારે વસવાટ કરે, ત્યારે જમીનનું રોકાણ કરવું પડે જ; જેથી તેટલા પ્રમાણમાં હિંદી રાજકર્તાઓના રાજ્યવિસ્તારની હદ પણ સંકોચાય જ. આ ન્યાયને આધીન રહીને,

હિંદમાં હવે તો બે પ્રજાનું રહેણાણ થવાથી- કેમકે હિંદી પ્રજા તો અસલથી હિંદમાં હતી જ; તેમાં વળી તેની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાથી આકર્ષાઈને (અને કાંઈક સમૃદ્ધિનું આકર્ષણ પણ ખરું જ; સર્વથા તો નહીં જ; કેમકે બે સમૃદ્ધિ જ મુખ્ય કારણ હોત, તો તો મનુષ્ય સ્વભાવ પ્રમાણે સંસ્કૃતિની સુગને લીધે નાક મચકાડી, સમૃદ્ધિને પોતાના દેશ તરફ ધસડી લઈજઈ, ત્યાં જ વસવાટ આણુ રાખત; એટલે ખાત્રી થાય છે કે અહીં હિંદમાં વસવાટ કરવાનું મુખ્ય કારણ સમૃદ્ધિ કરતાં, અહીંની સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાનું જ હતું.) વિદેશી પ્રજાઓએ પણ હવે તો રહેવા માંડ્યું. એટલે સ્વાભાવિક છે કે એકને બદલે બે ભાગ પડવાથી, જમીનની વહેંચણી પડી ગઈ અને તે તે પ્રમાણમાં હિંદી રાજના રાજ્યનો વિસ્તાર કમી થવા માંડ્યો.

પરદેશી અને આર્ય સંસ્કૃતિનાં સરણુ વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ આ પ્રમાણે દોરી યતાવાય તેમ છે. અને તેની પૂર્ણ જમાવટ, અલેક્ઝાંડર પછી સવાસો વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭-૧૨૫=૨૦૦ ની લગભગ થવા પામી છે. જેને લીધે જ પરદેશીઓનાં ધાડેધાડાં વારંવાર હિંદ ઉપર ઉતરી આવતાં૩૨ નજરે પડે છે.

આટલા લાંબા ખુલાસાથી વાચક વર્ગને હવે નિઃસંદેહપણે સમગ્રઈ ગયું હોવું જોઈએ, કે

કારો” વાળા આખા ખંડના સર્વ પરિચ્છેદો તપાસી જુઓ. એટલે તેમનાં ચરિત્રોથી અને જ્યાં જ્યાં સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે ઉપરથી, ખાત્રી થશે કે તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિ હિંદી પ્રજા ઉપર ઠસાવવા કરતાં, તેમની જ સંસ્કૃતિ પોતે ધારણ કરી લીધી છે.

(૨૬) પ્રિયદર્શિનના ધમ્મમહામાત્રાઓને બે વિજય મળ્યો હતો તેમાં સંખ્યાની બહુમતિએ કામ ચ્યું” કહેવાય કે સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતાએ? (જુઓ ઉપર.)

(૩૦) જુઓ ઉપરની ટીકા નં ૨૬ તથા ૨૫.

(૩૧) પાંચ પરદેશી પ્રજાઓના રાજ અમલનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં આપીશું. તે દરેકના દષ્ટાંતને અહીં યતાવેક સૂત્રની કસોટીથી કસી બેરો અને ખાત્રી કરશે કે આ સૂત્ર કેટલે અંશે સત્યપૂર્ણ છે.

(૩૨) કોઈપણ વસ્તુની ઉત્તમતા, શ્રેષ્ઠતા કે સદ્ગુણ- તેને પોતાને હિતકારક ગણુથી કે અહિતકારક: તે તે વખતના સ્થિતિ અને સંયોગ ઉપર આધાર રાખે છે.

કયા કારણથી પરદેશીઓ હિંદ ઉપર ચડી આવવાને ખરે પગે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. અને એ તો સિદ્ધાંત છે કે દારૂગોળો જ્યાં તૈયાર પડી રહ્યો હોય, ત્યાં માત્ર એક ચિણુગારી લગાડવાની કે તે જીડીને અડવાની જ રાહ જોઈ રહેવાતી હોય છે. એટલે હિંદની આંતરિક વ્યવસ્થા કે સ્થિતિની અનુકૂળતા સાંપડતા જ, તેઓએ પોતાનું કાર્ય આરંભી દીધું જણાય છે. આવી એક તક, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તુરત જ તેના સંતાનોમાં પ્રવેશોલા દ્વેષાગ્નિષ્ઠી કુસુંપે પૂરી પાડી હતી; અને તેવી જ બીજી તક, શુંગવંશી અમલના અંતમાં, તે રાજ્યોના ભોગવિલાસ અને વ્યભિચારી આચરણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ પ્રળના અસંતોષે પૂરી પાડી હતી. આ રથજે-આ પરિચ્છેદમાં મૌર્યવંશની જ હકીકત આલેખતા હોવાથી પ્રથમની તકનું વર્ણન કરવામાં આવશે; ન્યારે બીજી તકનું વર્ણન શુંગવંશના રાજ્યવિસ્તારનું વૃત્તાંત લખવાનો સમય આવી પહોંચે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવું પડશે.

હવે માત્ર એક વસ્તુસ્થિતિ ઉપર લક્ષ દોરીને મૂળ બાબત ઉપર પાછા આવી જઈશું. અત્યાર સુધી હિંદી રાજ્યોએ એક જ ધોરણ અખત્યાર કર્યે રાખ્યું હતું. તદનુસાર વિજય મેળવેલ જમીન ઉપર તેના પૂર્વના રાજકર્તાને જ પુનઃ સ્થાપિત કર્યે જતા! પણ જો તે રાજકર્તા કે તેનો કોઈ હકદાર નીકળી ન આવતો, તો તે પ્રદેશ ખાલસા કરી પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી લેતા. તે ધોરણ હવે બદલાવા લાગ્યું હતું, કેમકે વિજય મેળવનાર ન્યારે પરદેશી હોય, ત્યારે તેને તો પોતાની વસાહત કરવા માટે જમીન જોઈએ જ; એટલે તે પોતે તો જ તેલા પ્રદેશના રાજવીને ઉઘાડી મૂકીને પોતાનો જ કરી લેતો, અને વિજય મેળવનાર હિંદી રાજ્ય જો હોય તો, કાંઈક પૂર્વના

સંસ્કારને લીધે ભૂમિ ખાલસા કરી લેવાની ઇચ્છા પ્રથમમાં ન રાખે; પણ સંગતિ દોષથી માણસ શું શું નથી કરતો? એટલે તે પણ પોતાના પરદેશી ભાઈબંધ-પાડોશી રાજ્ય-ની પેઠે જમીન ખાલસા કરી લઈ પોતાના રાજ્યમાં હોઘ્યાં કરી જવાનું પગલું ભરતો દેખાયો છે.

મૂળ વિષય તરફ આવતાં જણાવવાનું કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણબાદ તેના વંશજોમાં આપસઆપસમાં વૈરવૃત્તિ તથા એક બીજાની ચડતી સહન ન કરવાની મનોદશા, ઇત્યાદિ જે દુર્ગુણો ઉદ્ભવ્યાં હતાં તેને લીધે તેમાંના અનેક જણાએ પોતપોતાની સ્વતંત્રતા ધારણ કરી લીધી હતી. પરિણામે એક વખત જે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હદ, હિંદ બહાર વિસ્તરેલી હતી તેના બે ભાગલા પડી ગયા. હિંદ બહારની હદ હતી તેના ધણી તે તે પ્રદેશના પરદેશીઓ થઈ પડ્યા અને હિંદમાં જે જે પ્રાંતો ઉપર જે જે રાજ્યકર્તા કે સૂબાઓ નીમાયા હતા, તે તે તેઓએ પચાવી પાડ્યા. એટલે પ્રિયદર્શિનના સીધા વારસદારના હિસ્સામાં તો માત્ર નામનો જ પ્રદેશ રહેવા પામ્યો; અને આ પ્રમાણે તે પોતે નબળો પડતાં, પાસેના જ પ્રતાપી અને પરાક્રમી રાજ્યના પંજનો ભોગ થઈ પડવાનો તેનો વારો આવી લાગ્યો. આ પ્રમાણે આખું મૌર્ય સામ્રાજ્ય ટૂંક સમયમાં જ છિન્નભિન્ન થઈને અદશ્ય થવા પામ્યું હતું, જેનું વર્ણન ઉપરના પરિચ્છેદે સવિસ્તર લખાઈ ગયું છે, એટલે અહીં તે પાછું ઉતારવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉપરમાં જે બે તક પરદેશીઓને લાધ્યા બાબતનો ઇસારો કરી ગયા છીએ, તેમાંની પ્રથમ તક-મૌર્યવંશી રાજ્યકર્તાઓના સમયે-જે મળી હતી, તેનું વર્ણન સમાપ્ત થયું ગણાશે.

પરિશિષ્ટ

આ પરિશિષ્ટમાં વર્ણવેલી હકીકત, ચાણક્યજી અને મેગરથેનીઝને લગતી હોઈ પુ ર માં જ્યાં તેમના અધિકાર લખાયા છે-એટલે કે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત કે સમ્રાટ અશોકવર્ધનના રાજ્યવાળા પરિચ્છેદે-ત્યાં જોડવી યુક્ત ગણાય; પણ પુસ્તક ખીજને બહાર પડી ગયાને સાત આઠ માસ થઈ ગયા છે, તેમ તેનું મૂળ લખાણ તો લગભગ આઠ વર્ષ ઉપર લખાઈને તૈયાર થઈ ગયું હતું; જ્યારે અત્ર આમેજ કરેલી હકીકત વડોદરા શહેરમાંથી પ્રસિદ્ધ થતા 'પડકાર' નામે માસિકના સં. ૧૯૯૨ ના શ્રાવણ માસ-છ. સ. ૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટના અંકમાં દેખા દે છે. એટલે ઉપરના પુસ્તકમાં તો તેને સ્થાન આપી શકાય તેમ છે જ નહીં. તેમ તેમાં જણાવેલી હકીકત, મારા કથનને-મેં પ્રતિપાદિત કરેલ ઐતિહાસિક ઘટનાને-સમર્થન કરનારી અને સત્ય તરીકે પૂરવાર કરવારૂપ હોઈ, વાંચકવર્ગના વિચાર માટે રજૂ કરવા વિના છૂટકો પણ નહીં. એટલે આ ત્રીજા પુસ્તકમાં જ્યાં તે તે રાજાઓના જય-પરાજય અને રાજ્યવિસ્તારના પરિચ્છેદનું વર્ણન અપાયું છે તેના અંતે તે હકીકત જોડવાનું યોગ્ય ધાયું

છે, જેથી કાંઈ અનિયમિતતા કે અસંબંધતા દેખાય તે માટે ક્ષમા માગી લઉં છું.

સેડ્રેકોટસના રાજદરબારે મેગરથેનીઝ ગ્રીક એલચી તરીકે હતો તે જેમ સર્વસંમત ખીના છે તેમ મારે પણ માન્ય છે, એટલે સેડ્રેકોટસને અને મેગરથેનીઝને સમકાલીન લેખવામાં કિચિત્ પણ શંકા રહેતી નથી; પણ અઘાપિપર્યંત સઘળા ઇતિહાસકારોએ એ સેડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત હરાવ્યો છે, તે મારે માન્ય નથી-ત્યાં જુદો પડું છું કેમકે જો સેડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત હરાવાય તો પં. ચાણક્ય મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો રાજપુરોહિત અને મહામાત્ય હોઈ તે બન્ને જણાને સમકાલીન ગણાવાશે: એટલે કે એક બાજુ સેડ્રેકોટસને મેગરથેનીઝનો સમકાલીન કહેવો અને બીજી બાજુ તે જ સેડ્રેકોટસને પં. ચાણક્યજીનો સમકાલીન કહેવો, તે કથનનો તાત્પર્ય-સૂત્ર સિદ્ધાંત પ્રમાણે-એ થાય કે સેડ્રેકોટસ, પં. ચાણક્ય અને મેગરથેનીઝ-એ ત્રણેને સમસમથી તરીકે કબૂલવા પડે. જ્યારે ખરી રીતે તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ જ નથી, કેમકે ઉપર જણાવ્યું તેમ મારું મંતવ્ય સેડ્રેકોટસ એટલે ચંદ્રગુપ્ત નહીં પણ અશોકવર્ધન છે. આ

સર્વ હકીકત મેં પુ. ૨ માં પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૨ સુધીમાં તથા તેજ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૧૧ ટી. નં. ૨૬ માં અનેક પુરાવા આપી સાબિત કરી છે.

૫. ચાલુક્ય અને મેગેસ્થેનીઝને સમકાલીન-પણે ગણી લેવામાં પુ. ૨ માં પૃ. ૨૧૦ ઉપર મા. સા. ૪. ના લેખકને જે શંકા ઉઠી છે તેની નોંધ લીધી છે. તેજ પ્રકારની ગૂંચ ઉપરમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ 'પડકાર' માસિકમાંના લેખકને પણ થઇ છે, તેમ અનેક વિદ્વાનોને જરૂર થઇ પણ હશે: છતાં તેનો ઉકેલ હજી સુધી કરાયો હોય એમ મારા વાંચવામાં તો આવ્યું જ નહોતું. તેટલા માટે તે સવાલ હાથ ધરીને, વિસ્તૃતપણે તે વાતનો ઇન્ટરફેટ પુ. ૨ માં પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૨ સુધીમાં જણાવવો પડ્યો છે, તે બંને મહાશયને જે મુશ્કેલીઓ નડી હશે તે અનેકવિધ હશે, પણ 'પડકાર'ના લેખક મહાશયે જે દર્શાવી છે તેનો ટૂંક સાર અત્રે રજૂ કરું છું:—

૫. ચાલુક્યજીએ વિશ્વવિખ્યાત કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર રચેલ છે અને મેગેસ્થેનીઝ મહાશયે ભારત વર્ણનનું ખંડ (Fragment of India) નામનું પુસ્તક રચેલ છે. હવે જો આ બંને લેખકો સમસમયી જ હોય તો તે બંનેએ લખેલ પુસ્તકમાં, તે તે સમયની એક જ હકીકતનું અથવા પરિસ્થિતિનું વર્ણન મળતું જ આવવું જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી તેવા અનેક મુદ્દા તેમણે તારવી બતાવ્યા છે અને તે ઉપરથી, પોતે શંકા ઉઠાવી છે કે ૫. ચાલુક્યજી અને મેગેસ્થેનીઝ સમકાલીન કેમ ગણાય? તેમનું કથન એમ છે કે (જુઓ તેમના લેખનું પૃ. ૫)

(૧) આ નિમંધના લેખક શ્રીયુત રતિલાલ કળાધર બટ્ટ છે. તેમણે અર્થશાસ્ત્રનો ખારિક અભ્યાસ કરી જે મુદ્દાઓ તારવી કાઢ્યા છે (જે ટૂંકમાં આ પરિશિષ્ટમાં ઉતાર્યા છે) તે માટે તેમને અભિવાંદ્વું છું.

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય તથા તેના શાસનકાલનું વર્ણન કરતી વેળાએ આચાર્ય કૌટિલ્યનું નામ સરખુણે ઉપલબ્ધ ન થવું તે શું આશ્ચર્યકારક નથી? કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મ અધ્યયન કરતી વેળાએ પ્રાચીન ભારતની સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના ચિત્રનું જે રૂપ માનવ-મન-પડલ પર અંકિત થાય છે તેનાથી સર્વથા વિરુદ્ધ રાજ્યદૃત મેગેસ્થેનીઝના ભારતવર્ણનને વાંચવાથી થાય છે. આમ પોતાનું અનુમાન દોરી તેનાં ઉદાહરણ ટાંકે છે. (૧) કિલ્લાઓ તથા નગરોની નિર્માણ શૈલીમાં મેગેસ્થેનીઝના કહ્યા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તના (એટલે સેંડ્રોકોટસના) શાસનકાલમાં કિલ્લાઓ, નગરો અને તેના પર કોટાઓ તથા બવનો આદિ લાકડાના બનાવવામાં આવતાં હતાં...આચાર્ય ચાલુક્યના કથાનુસાર તેમણે રૂપે ૩૫૬૬ છ'ટોમાં બનાવવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૨) મેગેસ્થેનીઝના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ બન્યો નહોતો, છતાંય તેણે મહાત્મા બુદ્ધનું નામ અત્યંત સન્માનપૂર્વક લીધું છે; (જુઓ ખંડ ૪૩ માં) જ્યારે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં બૌદ્ધધર્મ તથા તેના અનુયાયીઓનું વર્ણન કર્યાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. કેવળ માત્ર ત્રણ જ શબ્દો એવા છે કે જેના આધારે કૌટિલ્યના સમયમાં તુચ્છ-નજીવી બૌદ્ધસત્તા સ્વીકારી શકાય. તે, પાપંડ, શાક્ય-જીવન અને શ્રમણ શબ્દો છે (કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં પાપંડ શબ્દ બૌદ્ધ ક્ષપણકોના માટે પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો છે. વળી તેમાં બૌદ્ધ ક્ષપણકોને અત્યંત ધૂણાની દૃષ્ટિએ જોયા છે. તેના કથનાનુસાર પાપંડ અને ચાંડાલો ને સ્મશાનની પાસે વસવું

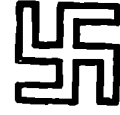
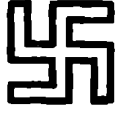
તથા તે મુદ્દાઓ અત્રે વાચકવર્ગ માટે ટૂં રજૂ કરી શક્યો તે અનુકૂળતા મને પ્રાપ્ત થવા માટે તેમનો ઉપકાર માતું છું.

જોઈએ. શાક્ય શબ્દથી, અભિપ્રાય બૌદ્ધોથી જ જણાય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં દેવ-પિતૃકાર્યોમાં શાક્ય આજીવિકાને ભોજન આપનાર વ્યક્તિને ૧૦૦ પાંડુનું (પણ નામનો સિદ્ધો છે) દંડ કરવો જોઈએ—શાક્ય શબ્દની માફક શ્રમણ શબ્દમાં પણ તેવા પ્રકારના નિંદનીય ભાવો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. (૩) આવાગમનના સાધનોમાં—મેગરસ્થેનીઝે ધૂરી-પ્રદર્શક પથરો (Milestones) નું વર્ણન ખૂબ કરેલું છે: જ્યારે અર્થ-શાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોની ચોડાઇ તથા રચના આદિનું વર્ણન છે, પણ Milestones નું કયાંય વર્ણન કરાયેલું જોવામાં આવતું નથી. (૪) મેગરસ્થેનીઝ કહે છે કે, હાથી અને ઘોડા રાખવાનો અધિકાર કેવળ રાજાને જ હતો પણ તેવા પ્રતિબંધ માટે ચાલુક્યે કાંઈ લખ્યું નથી. જો કે તેના કરતાં તેમણે ઘોડાઓના સંબંધમાં બહુ જ વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે. (૫) મેગરસ્થેનીઝના કહેવા પ્રમાણે પ્રજાજનોથી રાજા બહુ મળતા રહેતા હતા, જ્યારે ચાલુક્ય-જીએ, રાજાના શરીર રક્ષકોની નિયુક્તિનું તથા રાજાને શુભ રાખવાનું તેમજ એના પર બહુ જ

દખાણ કરતાં રાજાને પ્રજાજનોથી સાવચેત રહેવાનું લખ્યું છે. (૬) બન્નેએ કરેલ ભારત વર્ણનના શિકાર અને વનરક્ષકોનાં વર્ણનોમાં ભારે અંતર છે. (૭) મેગે-કોઈ દાસ-ગુલામ નહોતો. ચાલુક્યજી-અનેક સ્થાને દાસવર્ગ સંબંધી વર્ણન છે. (૮) ચાલુક્યજીનું 'શુભચર વિભાગનું' વર્ણન વાંચવાથી, મેગરસ્થેનીઝ કથિત આવા પ્રકારની ધારણા કે ચોરી, પાપ સાહસ આદિ કામો કરવામાં બિલકુલ અસમર્થ હતી-નષ્ટ થઇ જાય છે (તો તો ચાલુક્ય પછી મેગરસ્થેનીઝ થયો હતો એમ સાબિત થઇ જાય છે) (૯) બન્નેનાં ગ્રંથોમાં સરકારની રચના, શાસન પ્રબંધ, આર્થિક પ્રબંધ, નગરસગિતિઓ, નગરનિરીક્ષક, સ્થાનીય સંસ્થાઓ (Local bodies) આદિના વર્ણનોમાં પ્રબળ ભેદ છે: જો કે બીજી ઘણી સમાનતાઓ પણ છે જ.

આ મુદ્દાઓની સરખામણી કરવાથી સહજ ખાતરી થશે કે તે બન્ને પુસ્તકોના કર્તાઓ સહ-સમયી નથી પણ આગળ પાછળ થયેલા સમ-જન્ય છે.

પંચમ ઝંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

શુંગભૃત્ય યાને શુંગવંશ.(૧)

સંક્ષિપ્ત સાર:--હવે પછીના બે ત્રણ ખંડોના પરિચ્છેદોની કરવી પડેલી વહેંચણી વિશેની કેટલીક વિચારણા—

શુંગવંશી રાજાઓનાં, શુંગભૃત્ય અને શુંગવંશી તરીકે જીવનના લેહની આપેલી સમજૂતી તથા તેમના સમયની વિચારણા—

પુષ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર તથા વસુમિત્ર વિશે ઉદ્ભવેલ અનેક શંકાઓ તથા તેનાં કરેલાં સંતોષકારક સમાધાન-તેમના દરેકના સત્તાકાળ વિષેના કરવા પડેલા ખુલાસા તથા નિર્ણયો-ખાફીના રાજાઓની નામાવળી તથા તેમના સમગ્ર રાજકાળ ખાખત કરવો પડેલો ફડથો—

પુષ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્રના જીવનસમયોની થયેલી વહેંચણી અને તે પ્રત્યેકની નક્કી કરી આપેલ સાલો-શેષ રાજાઓની અનેક પુરાણકારોએ અને ઇતિહાસકારોએ આપેલી વંશાવળી અને તેમાંથી તારવી કાઢેલું શુદ્ધિકરણ-પ્રાંતે આખા શુંગવંશની ખતાવી આપેલી શુદ્ધ નામાવળી તથા વંશાવળી—

(૧) ક. હિ. ઈ. પૃષ્ઠ ૫૨૮, તેનું મૂળ અપ્રસિદ્ધ છે. પણ તે રાષ્ટ્રનો અર્થ જે “અંજરનું વૃક્ષ” થાય છે તે કદાચ તેમની અતિસૂચક હશે. C. H. I. P. 514:-Origin is obscure. Their name which means “fig-tree” may perhaps be tribal.

શુંગવંશ

નામાવળી તથા વંશાવળી

મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થયા બાદ ઉત્તરની-અવંતિની ગાદી શુંગવંશમાં ગઇ છે. આ શુંગવંશનો સમગ્ર રાજ્યકાળ ખરી રીતે ૯૦ વર્ષ ચાલ્યો છે. તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ થી ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪=મ. સં. ૩૨૩ થી મ. સં. ૪૧૩ સુધીના ૯૦ વર્ષનો ગણવાનો છે.

અત્રે આપણે કેટલોક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે, કેમકે વૈદિક અને જૈન ગ્રંથકારોની હકીકત એક બીજાથી જુદી ઇતિહાસ-પડે છે. જૈન ઇતિહાસવેત્તા કારોના મનનું શ્રીયુત્ પરિશિષ્ટકારે અવંતિના સમાધાન ગાદીપતિઓનો રાજ્યક્રમ વર્ણવતાં, શ્રી મહાવીરના નિર્વાણથી માંડીને, પ્રખ્યાત શકારિ વિક્રમાદિત્ય સુધીના ૪૭૦ વર્ષના સમય સુધીનો આંતરો પૂરી બતાવ્યો છે. તેમ કરતાં તેમણે જે ત્રણ શ્લોક લખ્યા છે અને તેનો ભાવાર્થ બેસારવામાં સંશોધકોએ અથવા તો મૂળ ઇતિહાસવેત્તાના સમય પછીના થયેલ વિવેચકોએ અર્થની સ્ખલનાને લીધે મૌર્ય-વંશની વંશાવળી ગોઠવવામાં કેવી ભૂલો ઉપરિચિત કરી છે તે સર્વ આપણે પુ. ૧, પૃ. ૨૦૨ ઉપર દેખાડી ગયા છીએ અને મૂળ શ્લોકની હકીકત કેવી રીતે સત્ય ઠરી શકે છે તે પણ પુરવાર કર્યું છે. તેવી જ રીતે આ શુંગવંશના રાજ્યકાળની ગણનામાં પણ સ્ખલના થઇ છે.

આખા શુંગવંશનો રાજ્યકાળ જૈન ગ્રંથકારની માન્યતા પ્રમાણે ૯૦ વર્ષનો જ છે. જ્યારે વૈદિક ગ્રંથકારો તે સમય ૧૧૨ વર્ષનો આંકે છે.^૨ આ પ્રમાણે બે મતની વચ્ચે બાવીશ વર્ષનો ફેર રહે છે. પણ એક વાત

અતિ ઉપયોગી હોવાથી આપણને સાર્ગદર્શક અને છે. તે એ કે જૈન ગ્રંથકારો હમેશાં કોઇ રાજાનું કે તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તે પોતે ગાદીપતિ થયા બાદ જ તેનો સમય ગણવાનું ધોરણ રાખે છે; જ્યારે વૈદિક ગ્રંથકારો તે વ્યક્તિ કોઇપણ અંશે સત્તાધીશ બને છે-પછી તે સત્તાનું પદ, રાજાનું હોય, સૈન્યપતિનું હોય કે મહાઅમાત્યનું હોય-ત્યારથી જ તેનો સમય નોંધ ઉપર ચડાવતા હોય એમ જણાય છે. જેમકે એક વ્યક્તિની સત્તા ભલે એકદમ રાજા જેટલી જ મહત્વતા ધરાવનારી હોય એટલે કે જેને ઇંગ્રેજીમાં King de Jura (ન્યાયની દૃષ્ટિએ રાજા જેવો) કહી શકાય છે, છતાં તેને ખરી રીતે King de Facta (સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ રાજા) જેમ ગણી શકાતો નથી જ તેમ King de Jura તરીકેના તેના સત્તાકાળને પણ King de Facta તરીકે ગણી લેવાતો નથી જ; છતાં વૈદિક ગ્રંથકારોએ ઉપરના King de Jura ને King de Facta ના ધોરણને અનુસરીને કામ લીધે રાખ્યું^૩ છે. અને તેમાં પણ જો વર્ણન કરાવાતી વ્યક્તિ, સુભાગ્યે તેમના જ ધર્માનુયાયી હોય તો વિના સંકોચે તેના યશો-ગાન પણ ગાવા મંડી જાય છે. આ રીતે જ શુંગવંશની બાબતમાં પણ તેમણે કામ લીધું હોય

(૨) જુઓ પાઈટર સાહેબે રચેલું ડાઇનેસ્ટિક લીસ્ટ ઓફ ધી કલિયુગ એઈટ્સ નામનું પુસ્તક.

(૩) આ જ પ્રમાણે નાગવંશી નંદિવર્ધન, મૌર્ય-

વંશી ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકની બાબતમાં ગણતરી કરાય છે. તે દરેકના રાજ્યકાળનો ખરો સમય કેટલો ગણવો જોઈએ તેની ચર્ચા કરતી વખતે આ સ્થિતિ જોઈ ગયા હોય,

એમ દેખાય છે; કેમકે જૈન ગ્રંથકારોએ જે શુંગવંશનો સત્તાકાળ ૯૦ વર્ષનો કહ્યો છે અને વૈદિક ગ્રંથકારોએ ૧૧૨ વર્ષનો કહ્યો છે તેનો ભેદ જ એ છે કે શુંગવંશના આદિ પુરુષ પુષ્ય-મિત્રે કેટલાંક વર્ષો મૌર્યવંશની સેવામાં (ભૂત્ય = સેવક તરીકે) કેટલાંક વર્ષો આંધ્રવંશની સેવામાં (ભૂત્ય તરીકે) તથા કેટલાંક વર્ષો વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં રહી, પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રના રાજ્યકાળે ગાળ્યાં છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રથમના પૃથમ પરિચ્છેદે આપણે જણાવી ગયા છીએ કે મૌર્યવંશના છેલ્લા રાજાઓ માત્ર નામધારી જ અને ખંડિયા જેવા હતા, અને રાજ્યની કુલ લગભગ તે રાજાઓ ઉપર સાર્વભૌમ જેવી સત્તા ભોગવનાર આંધ્રવંશી શાતવહન રાજાઓ તરફથી નિમાયક સૈન્યપતિ પુષ્ય-મિત્રના હાથમાં જ હતી, એટલે પુષ્યમિત્ર ભલે અવંતિના રાજ્યમાં સરમુખત્યાર જેવો હતો પણ આખરીયે તો તે નોકરજ (ભૂત્ય=સેવક) ગણાય. પછી તે ભૂત્ય મૌર્યવંશનો ગણો કે આંધ્રવંશનો મણો તે જુદી વાત છે. એટલે આ ભૂત્ય-સેવક-પણાના મુદ્દાથી તે સમયને શુંગભૂત્યવંશી^૫ રાજાઅમલ તરીકેનો કહી શકાય; અને આ બાવીશ વર્ષના શુંગભૂત્ય તરીકેના કાળ ઉપરાંત, બાકીના ૯૦ વર્ષ પર્યાંત તે પુષ્યમિત્રના અનુજ્ઞેએ સ્વતંત્ર

રીતે ગાદીપતિ તરીકે સુખ માણ્યું ગણાય.

સાર એ થયો કે, વૈદિક ગ્રંથોનું કથન જે ૧૧૨ વર્ષનું છે તેના બે વિભાગ થયા : પ્રથમના ૨૨ વર્ષ શુંગભૂત્ય તરીકેના અને પાછળના ૯૦ વર્ષ શુંગવંશી રાજાઅમલના; જ્યારે જૈન ગ્રંથ કારોએ તો “ભૂત્ય” શબ્દનો ઉપયોગ જ ક્યો નથી એટલે તેમના સંબંધમાં આ ભેદભરી કાળગણતરીનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો જ નથી. અને આ પ્રમાણે બન્ને ઇતિહાસકારોનું કથન તો સત્ય જ છે; પણ વસ્તુ આલેખનની દૃષ્ટિમાં લિખતા હોવાને લીધે તે બંનેનું લેખન આપણને નિર-નિરાશું દેખાય છે.

ઉપરના જૈન ગ્રંથકાર શ્રીયુત્ પરિશિષ્ટકાર અવંતિપતિઓની નામાવળી ગણાવતાં પુષ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્રનો રાજકાળ ૩૦ તેવા જ એક વર્ષનો^૬ કહે છે અને અન્ય કથનનું તે બાદ બળમિત્ર-ભાતુમિત્રના સમાધાન ૬૦ વર્ષ ગણે છે. અને એમ કરીને તે ચાર નામમાંજ

૩૦+૬૦=૯૦ વર્ષનો સમય પૂરો કરી બતાવે છે; જ્યારે વૈદિક પુરાણોમાં શુંગભૂત્ય-શુંગવંશી રાજાઓની સંખ્યાનો આંક ૮ થી ૧૦ નો આપે છે^૭ અને તેમાં પુષ્યમિત્રના ૩૮, અગ્નિમિત્રના ૭, વસુમિત્રના ૭, એમ કુલ ૫૨ વર્ષનો સમય નોંધી,

(૪) નીચેની ટીકા નં. ૫ જુઓ.

(૫) શુંગભૂત્ય : = શુંગ+ભૂત્ય : એટલે વિદ્વાનોએ શુંગસ્ય મૂત્ય : શુંગવંશનો નોકર એવો અર્થ કર્યો છે તે ભૂલ ખવરાવનાર છે; પણ તેનો અર્થ શુંગ : એવ મૂત્ય : =શુંગવંશની જે વ્યક્તિ તેનો પોતાનો સત્તાકાળ તો ખસે પણ તે સત્તાકાળ રાજા તરીકેનો નહીંજ; માત્ર ભૂત્ય=સેવક તરીકેનો જ. એટલે શુંગવંશી વ્યક્તિ પોતે જ એક સેવક તરીકે છે એમ ગણવું (આ જ

પ્રમાણે પુ. ૪ માં આંધ્રભૂત્ય : નો અર્થ સમજવાનો છે : સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૧૫૪, તેમજ ૩૬૦ નાં શીર્ષણો તથા આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપરનાં વિવેચન અને હકીકત.

(૬) આ ત્રીસ વર્ષના કાળ સંબંધી ખુલાસો આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદે કરેલ છે તે જુઓ.

(૭) આ સંખ્યા માટેની નામાવળી આગળ ઉપર ઉતારી છે તે જુઓ.

તે આદ્ય સુજ્યેષ્ઠાદિથી માંડીને દેવભૂતિ સુધીના રાજાનાં નામો તેમજ તે પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ ગણાવી, એક સો બારમાંથી ખૂટતાં (૧૧૨-૫૨=૬૦) બાકીના ૬૦ વર્ષ તેમના ખાતે સમર્પા, કાળગણના પૂરી કરી બતાવે છે.

અહીં આ બે મતનું સમાધાન કેવી રીતે કરી શકાય છે તે હવે તપાસીએ.

જેન મત પ્રમાણે પુણ્યમિત્ર—અગ્નિમિત્રના ૩૦ વર્ષ છે, પણ તેઓ વસુમિત્રનું નામ સુદ્ધાં પણ દર્શાવતા નથી, એટલે અનુમાન થાય છે કે, તેમના મંત્રવ્ય પ્રમાણે માત્ર પુણ્યમિત્ર અને અગ્નિમિત્ર જ ગાદીપતિ બન્યા હશે; પણ વસુમિત્ર ગાદીપતિ બન્યો નહીં હોય અથવા બહુબહુ તો પોતાના દાદા પુણ્યમિત્ર અને પિતા અગ્નિમિત્રના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન તે બહુજ બહોળી સત્તા ધરાવનાર એક રાજકર્મચારી બનવા પામ્યો હશે.

વળી આ અનુમાનને વૈદિક ગ્રંથાનુસાર આડકતરી રીતે ટેકા પણ મળે છે; કેમકે વસુમિત્ર પછી જે અન્ય રાજાઓની હારમાળા તેમણે બતાવી છે તેમાં “વસુમિત્ર બીજો” એવા શ્લોક નીકળે છે. એટલે કે આ “બીજા વસુમિત્ર” પહેલાં કોઈ એક વસુમિત્ર નામે જ પહેલો રાજા તે જ વંશમાં થઈ ગયો છે. વળી માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે જે નાટકનો ગ્રંથ બહાર પડેલ છે તેમાં પણ વસુમિત્રનું ચારિત્ર્ય કેટલેક અંશે વર્ણવ્યું છે. તેનું સ્વરૂપ જોતાં તો તે વસુમિત્ર કેમ જાણે એક સ્વતંત્ર મુખ્ય પાત્ર હોય એવા અનુમાન ઉપર જવાય છે. એટલે રાજ્યકાળ ગણવા માટેની જે આદ્ય વૈદિક ગ્રંથકારોએ અખત્યાર કર્યાનું આપણે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ તે ધોરણાનુસાર તેમણે વસુમિત્રનું કે વાસુમિત્રનું નામ રાજાઓની નામાવળીમાં દાખલ કરી દીધું હોય એ બનવાયોગ્ય

છે. સારાંશ એ કે પુણ્યમિત્ર—અગ્નિમિત્ર અને વાસુમિત્ર તે ત્રણેનો સમગ્રકાળ રાજ્યપદ તરીકેનો ૩૦ વર્ષનો જ ગણવો અને તેમાં પણ “શુગભૃત્ય” તરીકે પ્રથમના ૨૨ વર્ષ ઉમેરતાં કુલ ૨૨+૩૦=૫૨ વર્ષનો ગણવો; તેમજ કેટલાક પૌરાણિક ઇતિહાસકારો જે એકલા પુણ્યમિત્રના ૩૮ અને અગ્નિમિત્ર—વસુમિત્રના દરેકના ૭-૭ મળી ૧૪ બતાવે છે તે પુણ્યમિત્રના ૩૮ સાથે ભેળવતાં પણ ૫૨ નો આંક મળી રહે છે. એટલે પણ સાબિત થાય છે કે, ૩૮, ૭ અને ૭ ની સંખ્યામાં કોઈક સત્યાંશ સમાયલું જ છે. પછી કોના હિસસે કેટલાં વર્ષ ગણવાં તે જ જરા જટિલ પ્રશ્ન છે, છતાં વાચકવર્ગને સરસતાથી સમજાય અને વિશેષ ખુશાસાની અપેક્ષા ન રહે તે માટે સ્પષ્ટપણે ચર્ચા કર્યા સિવાય આપણા હૃદયે પણ નથી જ; તે વિષય થોડીવાર પછી હાથ ધરીશું. આટલી બધી લાંબી ચર્ચાનો ફક્તાર્થ એ થયો કે—જેન તેમજ વૈદિક બંને મત સાચાં જ છે એમ અંગિકાર કરીને કામ લેવા જતાં—(૧) પુણ્યમિત્ર—અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્ર એમ ત્રણેનો સ્વતંત્ર શુભવંશી અમલ તરીકેનો સમગ્ર રાજ્યકાળ માત્ર ૩૦ વર્ષનો જ છે. (૨) બાકીના સર્વ રાજાનો સમૂહકાળ ૬૦ વર્ષનો અને (૩) એકલા પુણ્યમિત્રનો શુગભૃત્ય તરીકેનો કાળ ૨૨ વર્ષનો—આ પ્રમાણે આખા શુભવંશી રાજા અમલના ત્રણ ભાગા-વિભાગ પડી ગયા.

હવે બાકીના રાજાઓના સમયનો વિચાર કરીએ. કેટલાક પુરાણમાં બાકીના રાજાઓ- તેઓની નામાવળી અને ના સમૂહકાળના સમયાવળી આ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષ આપી છે. સુજ્યેષ્ઠના ૭, પુલિંદિકના ૮, ધોષના ૮,

વસુમિત્ર બીજાના ૭, ઓદ્રકના ૭ અને દેવ-
ભૂતના ૧૦ એમ મળી ૭ રાજના ફાળે ૩૭
વર્ષ ગણાવ્યા છે; જ્યારે બીજાઓમાં, ઉપરના
વર્ષના આંકમાં તેમજ તે નામે ગોઠવવાના
ક્રમમાં પણ ફેરફાર છે. જ્યારે કોષમાં વળી ભાગ
અથવા ભાગવત નામે એક રાજનું નામ વિશેષ
ગણાવી તેના ખાતે ૩૨ વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ
નોંધાવ્યો છે. ગમે તેમ હો; પણ એટલું તો સ્પષ્ટ
સમજાય જ છે કે, આ બધા રાજઓની સંખ્યા
પછી તે પાંચની, છતી કે સાતની હો. પણ તે બધાનાં
રાજ્યમાં કોષ મહારવનો પ્રસંગ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ
અને વૈદિક ગ્રંથકર્તાઓના મંતવ્ય પ્રમાણે વિચારવા
ચોગ્ય બન્યો નહીં હોય; અથવા જો બનવા પામ્યો હોય
તો તેમને નામેશી ઉપજાવનારો જ હોવો જોઈએ; કે
જેથી પોતાના ધર્માનુયાયી રાજઓનું નબળું પાસું
બહાર પડતું દેખાડાતું દાખી રાખવાનું આવકાર-
દાયક લાગ્યું હોય; કેમકે જો ગૌરવવંતો કોષ
પ્રસંગ તેમના યશસ્વી રાજ્યકાળે ઉપસ્થિત થવા
પામ્યો હોત, તો પારાણિક ગ્રંથકારો તેને બુદ્ધિ
અવાજે જાહેર કરવાને બહાર પાડ્યા વિના રહેત
નહી. અરે! હવે માનપણું ન સેવતાં કાંઈ બાંધ્યા-
તૂટ્યા શબ્દોમાં પણ ઉલ્લેખ તો કરત જ.

બીજી બાજુ જૈન ગ્રંથોમાં માત્ર બળમિત્ર
અને બાનુમિત્ર બેનાં જ નામ આપી, તેમના ફાળે
૬૦ વર્ષ ગણાવ્યાં છે. આ બન્ને સાંપ્રદાયિક
ગ્રંથ આલેખનનો વિચાર કરતાં એમ સમજવાનું
કારણ મળે છે કે પૌરાણિક ગ્રંથકારોએ જે નામે
આપ્યાં છે તેમનું સ્વરૂપ જોતાં તે નામે વ્યક્તિ-
ગતરૂપે કદાચ હશે; એટલે કે તેમણે રાજમુકટ
ધારણ કર્યા પહેલાંના હશે, જ્યારે જૈન ગ્રંથકારોએ
સૂચવેલાં નામે રાજ્યપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછીનાં
હશે; તેમ વળી પુરાણકારો તરફથી નામાવળી
રજૂ કરાઈ છે તે સર્વેમાં-એટલે કે પાંચ સાત

નામેમાં-માત્ર ઉપરનાં બેનાં નામ જ બળમિત્ર
તથા બાનુમિત્ર હશે. (વળી આ સર્વે નામેમાં
અંત્યાક્ષર મિત્ર હોવાથી તે પુષ્પમિત્ર-અગ્નિમિત્ર
વસુમિત્રના વંશજોનાં નામે હોવાની સૌમ્યતા
પણ બતાવે છે) અને બાકીનાનો ઉલ્લેખ કર-
વાનું તેમણે છોડી દીધું હશે; તેના કારણમાં
કદાચ તેમને તે ૭ સાત રાજનો રાજ્યઅમલ
દમ વિનાનો પણ લાગ્યો હોય. જ્યારે પરિશિષ્ટ-
ગ્રંથમાં જ્યાં આ બધા રાજ્યકાળ ગણાવ્યો છે
ત્યાં તો માત્ર અવંતિપતિ તરીકે મુખ્ય મુખ્ય
રાજઓનાં નામનો અને રાજવંશનો જ ઉલ્લેખ
કરાયો છે. એટલે કે તે કથન માત્ર કાળગણનાનું
અંતર દર્શાવવા પૂરતું જ આપેલું છે, નહીં કે તે
કથન તેમના સમગ્ર જીવનની આલોચના કરી
બતાવવા અર્થે કરાયું હોય. એટલે વાસ્તવિક
પણ ગણાશે કે, તેમનો હેતુ “ બળમિત્ર-બાનુમિત્ર
આદિ ” રાજઓ ગણાવવાનો અને તે સર્વેનો
એકંદર રાજ્યકાળ ૬૦ વર્ષ જેટલો હતો એટલું
બતાવવા પૂરતો જ હશે; અને તેથી કરીને તે
બધામાંનાં પ્રથમનાં બે જ નામ આપ્યાં, અને
તેમનો સમૂહકાળ ૬૦ વર્ષનો કહ્યો.

હવે આખા વંશની-સમય પરવેની-વંશા-
વળીની સમજણ તથા વિચારણા સમાપ્ત થઈ
તથા બન્ને સાંપ્રદાયિક ગ્રંથકર્તાઓ પોતપોતાનો
ઇતિહાસ આલેખવામાં સત્યથી વેગળા ગયા નથી
તે બાબત પણ સાબિત થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે સામાન્ય વિચારણા થઈ રહ્યા
બાદ જે ત્રણ ભાગા-વિભાગ આપણે ઉપરમાં
પાડી બતાવ્યા છે અને જેને જટિલ પ્રશ્નો ઉપમા
આપી છે તેનો જીકલ કરવા માટે હવે આપણે
ઉદ્યમવંત થઈશું.

ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં વર્ણન કરતાં આપણે
કેટલીક રિચિતિ કદપી લખીને અનુમાનાર્થે ગયા

છીએ. તેમાં કોઈક સ્થળે તેમના જરિલ આપણે ગોથું પણ ખાધ ગયા પ્રશ્નનો ઉકેલ હોઈશું. પણ તેને કસી જોઈ, ખરા અંદાજ ઉપર છીએ કે કેમ તે તપાસવાનું સાધન જ્યાં સુધી ન મળે ત્યાંસુધી નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણે કહી શકીએ નહીં. એટલે બીજો કોઈ સંગીત અને ભરોસાદાર માર્ગ મેળવી શકાય તો વિશેષ મજબૂતપણે આગળ વધવાનું હિતકર લેખાશે. અહીં પેલા સમર્થ ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ રિમથે જે સૂત્ર ઇતિહાસના નવસર્જનમાં ઉપયોગી થઈ પડવાનું જણાવ્યું^{૧૦} છે અને જેનું અવલંબન આપણને પુ. ૧ સામાં અનેક પ્રાચીન વંશોની નામાવળી તથા વંશાવળી ગોઠવવામાં તથા પુ. ૨ માં ભૌર્યવંશની વંશાવળી ઊભી કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડ્યું હતું, તે સ્મરણપટ ઉપર તરી આવે છે; અને તેનો જે આશ્રય મેળવી શકાય તો લેવો એમ આપણને મન થયાં કરે છે. તે સૂત્ર Chronology=સમયાવળીને લગતું છે. એટલે કે ગણિતશાસ્ત્રની મદદ લઈને જે અમુક અમુક આંકડા ઉપજવી શકાતા હોય, તો એક બાજુ જેમ તેને કોઈ કાલે કોઈ પણ વ્યક્તિ ખોટા પાડી શકતું પણ નથી, તેમ બીજી બાજુ ઇતિહાસ આલેખનારને તે આધારે અમુક વ્યક્તિના જીવન-બનાવોની ગુંથણી કરવામાં, તેમજ અન્ય મુદ્દાઓની તારવણી કરવામાં દીવાદાંડીરૂપ બની અતિ ઉપકારક થઈ પડે છે. એટલે આપણી પાસે પડેલ સામગ્રીમાંથી જો તેવા આંકડા ઊભા કરી શકાતા હોય તો પ્રથમમાં આપણે તેવો પ્રયત્ન કરી લઈએ. એટલે તે આધારે, પછી તેમનો રાજ્યકાળ નક્કી કરવામાં કાંઈ જ અડચણ નડે નહિ. આટલું બની શકે

ત્યાંસુધી, તેમનાં પ્રત્યેકના જીવનજીતાંતો આલેખવાનું કાર્ય મુશ્કેલી રખાય તો ગેરબાગબી નહીં ગણાય.

પુણ્યમિત્ર

પૌરાણિક તથા જૈન, એમ બન્ને સંપ્રદાયના અથોમાં જન્મવાયું છે કે? વિદ્યમ સંવત પહેલાં

૧૨૪ વર્ષે કલ્કી નામે રાજ

વિશેષ થશે; જે ૮૬ વર્ષનું આયુષ્ય

સ્પષ્ટપણે ભોગવી મરણ પામશે. આ

સમાધાન પ્રમાણે જ્યારે બન્ને કોટિના

અંતકારો સદમત-એકમત

થાય છે ત્યારે તે કથનની સત્યતા વિશે ઝાડાણમાં ઉતરી તપાસ કરવાનું આપણને રહેતું નથી. તે ગણતરી પ્રમાણે, ઇ. સ. પૂ. ૫૭=મ. સં. ૪૭૦ જે વિદ્યમ સંવત્સરનો પ્રારંભકાળ મણાય છે તેમાંથી ૧૨૪ વર્ષ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂ. ૫૭+૧૨૪=ઈ. સ. પૂ. ૧૮૧ એટલે મ. સં. ૪૭૦-૧૮૧=મ. સં. ૩૪૬ આવશે, કે જે સમયે રાજ કલ્કી થશે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે; પણ તે સમય તે રાજ કલ્કીના જન્મનો ગણવો, કે કલ્કી તરીકે નામ નિબંધ થયેલ રાજના રાજ્યનો આરંભકાળ ગણવો, કે તે કલ્કી નામ જ તેને તે સમયે પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ ગણવું, તે મુદ્દા તપાસવા રહે છે.

રાજ કલ્કીનું જીતાંત જે આપણે આગળ ઉપર વર્ણવીશું તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તે તે અંતકારોએ આ ઉપનામ રાજ પુણ્યમિત્રને જ લાગુ પાડ્યું છે, અને તેમના મંત્રવ્યમાં તેઓ ફટલેક અંશે વ્યાજબી પાંચ છે; કારણ કે અન્ય દેશી વિદ્વાનોએ ઇતિહાસ શોધીને જે પ્રમાણે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે પુણ્યમિત્રને મહાશક્તિશાળી

(૧૦) જુઓ પુ. ૧ હું: પ્રશસ્તિ પૃ. ૧૪

(૧૧) આ કથનના વિશેષ અધિકાર માટે

આગળ ઉપર અભિમિત્રના જીવનજીતાંતે જુઓ.

પુરુષ માની લીધો છે. પણ આપણે હવે પછીના પૃષ્ઠોનાં વાંચનથી જોઈ શકીશું કે તે સધળો પ્રભાવ કે શક્તિ, રાજ્ય પુષ્પમિત્રના કરતાં તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રમાં જ છે એમ પૂરવાર થઈ શકે છે. અલબત્ત, રાજ્ય પુષ્પમિત્રની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં સેનાધિપતિ તરીકેના હોદ્દાથી થઈ છે; અને તે હોદ્દો જો કે મહાનુ જોખમદારી ધરાવતો ગણાય છે, છતાં રાજ્યના પદ કરતાં સૈન્યપતિપદની જવાબદારી તો કેટલેય દરજ્જે—અરે! કહો કે અનેક ગણી—ઓછી જ ગણાય છે. તેમ વળી રાજ્યની ખરી લગામ શુભવંશી તરીકે રાજ્ય પુષ્પમિત્રના હાથમાં આવી, ત્યારે તો તે લગભગ અખડખડ જેવો અને નિષ્ક્રિય જિંદગી ગાળવા જેટલી વૃદ્ધ ઉમરનો બની ગયો હતો. એટલે કે તે પોતે જોને વૈદિક ધર્મમાં વાનપ્રસ્થ અવસ્થા કહેવાય છે તેવી અવસ્થા ગાળતો હતો; (જે પ્રમાણે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેક થયા બાદ, સમ્રાટ અશોકે પણ લગભગ ૧૯ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં) પણ તેની વિદ્યમાનતા હોવાથી, સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર પોતે ગાદીપતિ હોવા છતાં તેમનું માન જળવી રાખતો હતો; જેથી કરીને વૈદિક ગ્રંથકારોએ રાજ્ય પુષ્પમિત્રની તે વાનપ્રસ્થ અવસ્થાના સમયકાળને પણ રાજ્યકાળમાં ગણ્યો છે; એટલે પુષ્પમિત્રની સત્તાના બે વિભાગ પાડી શકાશે:

(૧) મૌર્યવંશી રાજ્યઅમલ દરમ્યાન સેનાધિપતિના પદ ઉપરના... ... ૨૨ વર્ષ.

(૨) અને પુરાણકારો તેના અમલના જે ૩૭-૩૮ વર્ષ ગણાવે છે તેમાંથી ઉપરના ૨૨ વર્ષ જતાં બાકી વાનપ્રસ્થ અવસ્થાના રહ્યા તે... ... ૧૬ વર્ષ.

૩૮ વર્ષ.

એમ કુલ મળીને ૩૮ વર્ષ સુધી તેનો સત્તાકાળ ગણીશું.

હવે જૈન ગ્રંથકારોનાં અભિપ્રાય પ્રમાણે તેના નામ સાથે ૩૦ વર્ષ ગણાવાયાં છે, અને આ ૩૦ વર્ષ પણ ખુદ રાજ્યપદના કાળ તરીકે તો નથી જ લેખાવ્યા; પણ જુદા જુદા અમલ દરમ્યાન તેણે જે સંયુક્ત અધિકાર ભોગવ્યો હતો તેના સરવાળાની નોંધ તરીકેનાં હોય એમ સમજાય છે; કેમકે જો તેમ ન હોત અને એક સ્વતંત્ર સત્તાધીશ તરીકે તેના એકલાના ખાતે જ તે સમય નોંધવો હોત, તો જેમ હંમેશાં તેઓ લખતા આવ્યા છે તેમ, તેનું એકલાનું જ નામ લખીને તેની સાથે ૩૦ વર્ષનો આંક મૂકત; પણ તેમ જ્યારે તેઓએ દર્શાવ્યું નથી ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે પોતે તેમના મત પ્રમાણે સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે કદી નહીં જ આવ્યો હોય; અને તેથી જ પુષ્પમિત્ર-અગ્નિમિત્ર એમ બન્નેનું નામ ભેગું લખીને તેમના ખાતે ત્રીસ વર્ષ મૂકવા દુરસ્ત ધાર્યું લાગે છે. આમ કરીને તેઓએ પુષ્પમિત્રનું નામ તો સ્વયંવ્યું છે પણ તેની ગણના ગૌણપણે રાખી, અગ્નિમિત્રનું મુખ્યતાએ ગણવું જોઈએ તેવી ગૂઢ સંજ્ઞા પણ સૂચવી છે. હવે જો ત્રીસ વર્ષ, જે પુષ્પમિત્ર-અગ્નિમિત્ર ના સંયુક્ત અમલના છે, તેમાંથી પ્રથમના સોળ વર્ષનો કાળ જે સમયે પુષ્પમિત્ર પોતે વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં હતો, એમ આપણે ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ તે બાદ કરવામાં આવે તો, બાકીના ચૌદ વર્ષનો કાળ અગ્નિમિત્રના સ્વતંત્રપણે રાજ્યકારોબાર ચલાવ્યાનો રહેશે. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે, અગ્નિમિત્રના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યઅમલ દરમ્યાનમાંના, પ્રથમના સોળવર્ષ સુધી પુષ્પમિત્ર વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં હોયાત રહ્યો હતો. હવે વાચકને સમજશે કે પુષ્પમિત્રને ખાતે જે ૩૮ વર્ષ સુધીનો સત્તાધિકાર ગણાવ્યો છે (જુઓ પૃ.

૪૬.) તે પણ વ્યાજબી છે. તેમ તેનું નામ ખરા શુંગવંશના રાજાની નામાવલિમાં ન મૂકતાં^{૧૨} (જુઓ આગળ ઉપર તેની નામાવલી) માત્ર શુંગભૂત્ય તરીકે ગણાવાયું છે તે પણ વ્યાજબી છે. એટલે હાલ તો આપણે તેને રાજાની નીતિના એક અઠંગ ખેલાડી તરીકે અથવા તો એક રાજરત્ન તરીકે ગણી લઈશું; પણ એક સ્વતંત્ર

સમ્રાટ તરીકે તો નહીં જ.

તેનું મરણ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે^{૧૩} (કે ૮૮ વર્ષની ઉંમરે) થયાનું પુરાણકારે જણાવ્યું છે. એટલે હવે આપણે તેના જીવનના જુદા જુદા અધિકારની તારીખો ચોક્કસપણે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકીએ.

	મ. સં.	ઈ. સ. પૂ.
જન્મ	૨૫૧	૨૭૬
સેનાધિપતિ	૩૦૧ થી ૩૨૩	૨૨૬ થી ૨૦૪
વાનપ્રસ્થ અવસ્થા	૩૨૩ થી ૩૩૬	૨૦૪ થી ૧૮૮

તેની ઉંમર	ભોગવેલ પદના વર્ષ
૦	૦
૫૦ થી ૭૨	૨૨
૭૨ થી ૮૮	૧૬
કુલ વર્ષ ૩૮	

મરણ ૩૩૬ ૧૮૮

૮૮ ૦

અગ્નિમિત્ર

રાજા અગ્નિમિત્રને અમરકોષની ટીકામાં ચક્રવર્તી જેવો જે ગણાવ્યો છે તે વાસ્તવિક દેખાય છે; કેમકે તે હકીકત તેના રાજ્યવૃત્તાંત ઉપરથી પણ સાબિત થઈ જાય છે. વળી તે એક પ્રબળ પ્રતાપી, સત્તાશીલ અને મહાપરાક્રમી રાજા હતો; કેમકે તેણે પોતાની જયંતિ અને વિજયી કારકીર્દિની નિશાની તરીકે બે મોટા અસ્વ-

મેધ યજ્ઞો પોતાના રાજપુરોહિત પતંજલી મહાશયના આધિપત્ય નીચે કરાવ્યા હતા; તેમ જ ડહિંક રાજાનું જે વર્ણન (આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે) પુરાણિક ગ્રંથોમાં લખાયેલું છે તે પણ આત્માદ રીતે તેને જ લાગુ પડતું હોય એમ દેખાય છે. આ સઘળી હકીકતથી તેની શક્તિ અને પ્રભાવનું માપ આપણે સહજ ઠાઠી શકીએ તેમ છે. એટલે હવે એક પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

(૧૨) ઇ. હિ. ક્વો. પુ. ૫, આંક ૩ (૧૯૨૬) પૃ. ૩૬૭:—પુષ્યમિત્રને દિવ્યાવદાનના ૨૬ મા અવદાનમાં મૌર્યવંશના અંતિમ રાજા તરીકે જણાવ્યો છે; નહીં કે શુંગવંશના પ્રથમ રાજા તરીકે (એટલે કે બૌદ્ધગ્રંથોમાં, પુષ્યમિત્રને મૌર્યવંશી રાજા તરીકે ઓળખાવ્યો છે) Ind. His. Quart V. No 3 (Sept 1929) P. 397:—In Divyavadana XXIX Pusyami-tra is represented as the last king of the Maurya Dynasty and not the first king of the Sunga Dynasty-

(૧૩) જો ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય લઈએ તો તેનો જન્મ મ. સં. ૨૫૬-ઈ. સ. પૂ. ૨૬૮ આવે; ત્યારે તેના પુત્રનો જન્મ મ. સં. ૨૬૭માં છે (જુઓ આગળ ઉપર) તો શું તેની ૮ વર્ષની ઉંમરે પુત્રસંપાદ્યો હશે ? તેમ ગણી લેવું અયુક્ત છે, પણ તેને સોળ વર્ષની ઉંમરે પુત્ર થયેલ હજી ગણી શકાય એટલે ૮૦ ને બદલે ૮૮ ની ઉંમર જ ગણવી બેઠકે (સંભવિત છે કે મૂળગ્રંથમાં એક ૮ હશે અને બીજો ૮ બીડી ગયો હશે. એટલે નક્ક કરનાર લહીઆએ પોતાની ખુદ્દિ અનુસાર બીજા ૮ ને બદલે ૦ લખીને ૮૮ ને બદલે ૮૦ લખી નાંખ્યા હોય)

આપણે આગળ ઉપર જે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧=મ. સં. ૩૪૬ની સાલ રાજ કલિકની જણાવી ગયા છીએ, તે તેના મરણની લેખવી કે તેના રાજ્યના પ્રારંભની કે અમુક કાર્યો કરીને તેણે કલિકનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેની ગણવી; અને આ પ્રશ્નના ઉકેલ ઉપર જ શુંગવંશી રાજ્યકર્તાઓની વંશાવળી ગોઠવવી રહે છે; તેટલા માટે તેનો નિચોડ પ્રથમ હાથ ધરવો રહે છે.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે શુંગવંશની શરૂઆત—અથવા તેના રાજ્યનો પ્રારંભ—મ. સં. ૩૨૩=ઈ. સ. પૂ. ૨૦૪ માં થઈ છે અને તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી રાજ્યઅમલ ભોગવ્યો છે. તે પ્રમાણે હિસાબ લગાવીએ તો તેનું મરણ તો મ. સં. ૩૨૩+૩૦=૩૫૩ માં આવશે. જ્યારે ઉપર તો આપણે ૩૪૬ ની સાલને મેળ ઘટાવવો રહે છે, કેમકે તે વખતે રાજ કલિક થયો હોવાનું જણાવાયું છે. એટલે આ ૩૫૩ અને ૩૪૬ ની વચ્ચે ૭ વર્ષનો જે ફેર રહે છે તેનો ખુલાસો આપણે શોધી કાઢવો રહે છે. બીજી બાજુ એક વાત એમ નોંધાયેલી છે કે, પુરાણ-કારના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા બાદ, માત્ર આઠ વર્ષ જેટલું જ આયુષ્ય ભોગવ્યું છે^{૧૪} (આ આઠ વર્ષ પૂરાં પણ હોય કે સાત વર્ષ ઉપર થોડાક માસ વીત્યા હોય તો

પણ તે કાળને આઠ વર્ષ તરીકે ગણાવી દીધો હોય) એટલે કે, આ બીજો અશ્વમેધ કર્યાની જે સાલ છે તે, તેનું મરણ થયું તે પહેલાં આઠમા વર્ષની જ દેખાઈ આવે છે. અને ઉપરમાં નોંધ લેવાઈ ગયા પ્રમાણે પણ, તેના મરણ અને કલિક થયાના સમય વચ્ચેનું અંતર ૭-૮ વર્ષનું જ છે; તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં પણ એમજ કહેલ છે કે, ૩૪૬ માં રાજ કલિકનું ઉત્પન્ન થયું થશે. આ ઉપરથી સમજાશે કે અંહી ઉત્પત્તિનો અર્થ જન્મ (અથવા માતાના પેટે જન્મવું) એમ નહોં, પણ રાજ કલિકના બિરુદ તરીકેની પ્રાપ્તિનો સમય લેખવો રહે છે. સઘળી વાતનો સાર એ થયો કે, રાજ અગ્નિમિત્રે બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરી મ. સં. ૩૪૬=ઈ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં સાર્વભૌમત્વનું પદ ધારણ કર્યું છે; અને ત્યારથી જ જૈન ગ્રંથકારોએ તેને રાજ કલિક તરીકે ઓળખવો શરૂ કર્યો છે.

તેનું મરણ મ. સં. ૩૫૩=ઈ. સ. પૂ. ૧૭૪ માં જ્યારે તે ૮૬ વર્ષની ઉંમરે પહોંચ્યો હતો ત્યારે નીપજ્યું છે. એટલે તે હિસાબે તેનો જન્મ^{૧૫} ૩૫૩-૮૬=૨૬૭ મ. સં.=ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦ માં થયો હતો એમ ગણવું રહે છે.

એટલે તેની સાલવારી ચોક્કસપણે નીચે પ્રમાણે આપણે ટાંકી શકીશું.

	મ. સં.	ઈ. સ. પૂ.	ઉંમર	ભોગવેલ પદવીનો સમય
જન્મ	૨૬૭	૨૬૦	૦	૦
પણ પોતાની પિતાની હેયાતી	૩૨૩ થી ૩૩૯	૨૦૪ થી ૧૮૮	૫૬ થી ૭૨	૧૬ વર્ષ
રાજપદે દરમ્યાન.				
સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે	૩૩૯ થી ૩૫૩	૧૮૮ થી ૧૭૪	૭૨ થી ૮૬	૧૪ ,,
કલિક બિરુદની પ્રાપ્તિ	૩૪૬	૧૮૧	૭૯	૭૧૬ ,,
મરણ	૩૫૩	૧૭૪	૮૬	૦

(૧૪) જુઓ નીચેનું ટી. નં. ૧૬ તથા તેને લગતું અસલ વર્ણન.

(૧૫) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૦.

(૧૬) ભા. સં. ઇ. પૂ. ૨૨૫ પુષ્યમિત્ર કે પુષ્ય અગ્નિમિત્રને કેવળ આઠ હી વર્ષ રાજ્ય ક્રિયા, સરખાવો નીચેનું ટી. નં. ૨૬.

વસુમિત્ર

તેના વિશે એમ જણાવાયું છે કે, જ્યારે તેનો દાદો પુષ્પમિત્ર રાજ્યના મુખ્ય અંગ તરીકે સત્તાવાન થયો ત્યારે તેની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી.^{૧૭} તથા કેટલાક પુરાણકારોના મત પ્રમાણે તે ૭ વર્ષ સુધી સત્તાધીશ રહ્યો છે.^{૧૮} જ્યારે કેટલાકના મતે તેની સત્તા દસ વર્ષ સુધી જ રહી હતી.^{૧૯}

આટલી હકીકતને મૂળ પાયા તરીકે સ્વીકારી લઈ તેમાંથી જો કોઈ રસ્તો જડે તો શોધી લઈએ. હવે આ મુખ્ય અંગ તરીકે ગણાતો પ્રસંગ તે કયો હોઈ શકે તે જોવું રહે છે. તેવા ત્રણ પ્રસંગો સંભવી શકે છે; અને તે દરેક પ્રસંગના આધારે તેના જન્મ તથા મરણનો સમય નીચેના કોષમાં જતાવ્યા પ્રમાણે માઢી શકાશે.

તે આધારે

પ્રસંગનું નામ	તેનો જન્મ	તેનું મરણ
	ઈ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) પુષ્પમિત્રનું સેનાધિપતિના પદે સ્થાપન થયાનું ગણીએ તો (તે ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬ માં હોઈને. જુઓ પૃ. ૪૫૮)	૨૪૬ (મ.સં. ૨૮૧)	૨૧૯ વા ૨૧૬ (મ.સં. ૩૦૮-૩૧૧)
(૨) પુષ્પમિત્રનું વાનપ્રસ્થ થવું અને અગ્નિમિત્રનું રાજપદે આવવું ગણીએ તો (ઈ.સ.પૂ. ૨૦૮માં તે છે. જુઓ પૃ. ૪૫૮)	૨૨૮ (મ.સં. ૩૦૩)	૧૯૭-૧૯૪ (મ.સં. ૩૩૦-૩૩૩)
(૩) પુષ્પમિત્રનું મરણ અને અગ્નિમિત્રનું સ્વતંત્ર સમ્રાટ બનવું ગણીએ તો (ઈ.સ. પૂ. ૧૮૮ માં તે છે. જુઓ પૃ. ૪૫૮)	૨૦૮ (મ.સં. ૩૧૮)	૧૮૧-૧૭૮ (મ.સં. ૩૪૬-૩૪૯)

ઉપર પ્રમાણે ત્રણે પ્રસંગ વખતે તેનો જન્મ-મરણનો સમય જતાવી શકાય છે. તેમાંથી કયો સત્ય હોવા સંભવ છે તે તપાસીએ. પ્રથમનો પ્રસંગ લેતાં તેનો જન્મ, જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૨૪૬ છે, ત્યારે તેના પિતા અગ્નિમિત્રની ઉંમર જે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૦ છે (જુઓ પૃ. ૪૫૮) તે હિસાબે માત્ર ૧૪ વર્ષની હોઈ શકે. જે કે તેમ બનવું સંભવિત તો છે જ; પણ એકદમ માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી; કેમકે તેમ કદપી લેવાથી ખૂદ અગ્નિમિત્રનું લગ્ન જ્યારે તેને આરમ્બ વર્ષ આશવતું હોય ત્યારે થયાનું માની લેવું રહેશે, જે બહુ માન્ય રખાય તેમ નથી. તે હિસાબે વળી

તેનું મરણ મોડામાં મોડું ઇ. સ. પૂ. ૨૧૬ માં આવી શકે છે; જ્યારે ઇતિહાસમાં તો તેનો પિતા અગ્નિમિત્ર જ્યારે ગાદીએ બેસીને (ઈ.સ.પૂ. ૨૦૪) સમ્રાટ થયો છે ત્યાં સુધી તેને જીવંત માન્યો છે. એટલે પહેલા પ્રસંગની કલ્પના છોડી દેવી રહે છે. બીજો પ્રસંગ લેતાં તેના જન્મની કલ્પના તો હજી બંધબેસતી થઈ જાય છે ખરી, પણ તેના મરણનો સમય વિચારતાં તે પ્રસંગ છોડી દેવો જ પડે છે; કેમકે તે હિસાબે તેનું મરણ મોડામાં મોડું ઇ. સ. પૂ. ૧૯૪ માં ગણી શકાશે; પણ ઇતિહાસમાં તો તેની હૈયાતી ન્યારથી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ માં પુષ્પમિત્રનું મરણ થયું

(૧૭) જ. બી. એ. ડી. સો. પુ. ૧૩ પૃ. ૨૪૦ થી ૨૫૦ જુઓ.

(૧૮) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૪૬.

(૧૯) જુઓ આગળ ઉપર.

અને અગ્નિમિત્ર સ્વતંત્ર સત્રાટ બન્યો (એટલે કે ૧૯૪ માં મરણ થયું તેના પછી પાંચ છ વર્ષ સુધી) ત્યાં સુધી જાણીતી છે. એટલે તે પ્રસંગ પણ અશક્ય માનવો પડે છે. હવે વિચારવાનો રહ્યો ત્રીજો પ્રસંગ; અને તે હિસાબે તેનો જન્મ ઇ.સ.પૂ. ૨૦૮ માં છે. જ્યારે મરણ મોડામાં મોડું ઇ.સ.પૂ. ૧૭૮ માં છે. હવે તપાસીએ કે તે બન્ને સાલોથી આપણા સર્વે ઐતિહાસિક મુદ્દાઓ સંતોષી શકાય છે કે કેમ? આ મુદ્દાઓ કયા કયા હોઈ શકે તેનું આપણે વર્ણન જો કે હજી કયું નથી (પણ આગળ અગ્નિમિત્રના રાજ્યનું વર્ણન કરતાં તેના સમય સહિત આલેખીશું) એટલે અહીં તેનો વિચારણા ઊંડાણથી કરી શકાય તેમ નથી. પણ તેનો માત્ર નામનિર્દેશ કરીને આગળ ચલાવીશું; અને વાચકવર્ગને મારા તરફથી ખાત્રી આપું છું કે તે સર્વેનું વર્ણન તથા સમય, સંતોષી શકાય છે. (તેમ પોતે પણ ત્યાં આપેલી હકીકત મેળવી સ્વયં ખાત્રી કરી લેશે) તે પ્રસંગો (૧) યવન પ્રજાના સરદારો સાથે વસુમિત્રનું બે વિગ્રહમાં સામનો કરવા ઉતરવું, એકમાં જીત અને બીજામાં મરણ, (૨) યવનકુંવરીના સૈંદર્યમાં મુગ્ધ થવું (૩) અશ્વમેધ યજ્ઞમાંની તેની ઉપસ્થિતિના પ્રસંગો, વિગેરે વિગેરે. અને હવે જ્યારે આપણને એમ જાણ થાય છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ વસુમિત્રનો જે સમય બતાવવા માટે પુણ્યમિત્રનો મુખ્ય પ્રસંગ, જોડી બતાવ્યો છે, તે આપણી કલ્પનામાંનો આ ત્રીજો પ્રસંગ જ છે; એટલે કે પુણ્યમિત્રના પોતાના મરણનો અને રાજા અગ્નિમિત્રનો સ્વતંત્રપણે રાજપદે આવવાનો જ તે પ્રસંગ હતો; તો આપણે હવે વસુમિત્રનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૮ માં નક્કી પણે ઠરાવવો પડે છે; પણ તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં થયું કે ૧૭૮ માં તે ચોક્કસપણે નથી

કહી શકાતું, છતાં તે નક્કી કરવા માટે પણ આપણી પાસે કાંઈક ઐતિહાસિક બનાવની વિચારણા પડી છે ખરી. તે આ પ્રમાણે છે : રાજા અગ્નિમિત્રે દ્વિતીય અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરીને જ્યારે ઇ.સ. પૂ. ૧૮૧ માં સત્રાટ પદવી ધારણ કરી છે અને કલિકતું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે ત્યારે, જ્યાં સુધી મારી માહિતી મને મદદ આપી રહી છે ત્યાં સુધી એમ કહી શકું છું કે, વસુમિત્રની ઉપસ્થિતિ તેના દ્વિતીય યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિના સમયે નહોતી. એટલે તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં કે તે પૂર્વે (પછી તે યજ્ઞ સંપૂર્ણ થયો તે સમય પૂર્વે લાંબા વખતે, કે તે પૂર્વે માત્ર થોડા માસ પૂર્વે જ) થયું હતું, એટલો જ પ્રશ્ન તપાસવો રહે છે; પણ આપણને એમ તો જરૂર કહેવામાં આવે છે જ કે, તે યજ્ઞનો આરંભ થયા પૂર્વે લગભગ એક વર્ષ સુધી અશ્વને છૂટા મૂકવામાં આવે છે અને તેની દોરવણી માટે-તેની પાછળ પાછળ યજ્ઞમાન(જે વ્યક્તિ યજ્ઞનો સમારંભ કરનાર હોય તે)નો યુવરાજ હોય તો તે, અને તેના અભાવે નજીકનો કોઈ કૌટુંબીક જન, ચાલ્યો જાય છે. આ પ્રથાને અનુસરીને યુવરાજ વસુમિત્રે અમુક પ્રદેશમાં તો તે અશ્વની દોરવણી કરી છે જ; પણ સતલજ નદીના પ્રદેશમાં આવતાં, યવન સરદારોએ તે અશ્વને અટકાવ્યો છે અને પરિણામે યુદ્ધ જામ્યું છે (ઉપર જુઓ : યવન સરદારો સાથે બે વિગ્રહમાંથી બીજા પ્રસંગે તેનું મરણ થયું છે તે) તેમાં તેનું મરણ નીપજ્યું હોવું જોઈએ. જે ઉપરથી પછી રાજા અગ્નિમિત્રને પોતાને યુદ્ધમાં જીતવાનો પ્રસંગ જાણો થયો છે; અને તેમાં જીત મેળવી પોતે, બીજો અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો છે. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં એ જ સાર ઉપર આવવું

રહે છે કે તે ઇ. સ. પૂ. ૧૭૮ સુધી (યસ થયા બાદ ત્રણ વર્ષ સુધી) જીવંત રહેવા પામ્યો નથી પણ તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં જ અને તે પણ રાજા અગ્નિમિત્રે યવન પ્રજા ઉપર જીત મેળવી તે પૂર્વે થોડા માસમાં જ, થયું લાગે છે. એટલે આ ત્રણે બનાવો એક જ સાલમાં તેમજ નીચેના અનુક્રમે બન્યાનું જ આપણે ગોઠવી શકીશું. પ્રથમમાં-ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ની આદિમાં- યવન પ્રજાની સાથના યુદ્ધમાં વસુમિત્રનું મરણ; તે બાદ તુરત જ અને કદાચ વિના વિલંબે પણ હોય- યવન પ્રજા સાથેનું રાજા અગ્નિમિત્રનું યુદ્ધ અને પછી તુરત જ બીજા અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ અને કલિકનું ઉપનામ ધારણ કરવું. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી રાજા અગ્નિમિત્રે યવન પ્રજા સાથે યુદ્ધ કરીને કેવા ટૂંક સમયમાં જ તેમની હાજરી લઇ લીધી હતી, તે જેમ સમજી શકાય છે, તેમ તેનું પરાક્રમ કેવું હશે તથા સામનો કરી ટકી રહેવામાં યવન પ્રજાનું જોર કેવું હશે તેનું માપ પણ કાઢી શકાય છે.

અત્રે એક મુદ્દા તરફ વાચકવર્ગનું જરા ધ્યાન ખેંચી લેવા ધારું છું. જો કે તેની અતિ અગત્યતા નથીજ, પણ પ્રસંગ આવ્યો છે તો

શા માટે જવા દેવો ? પૃ. ૪૬૦ ઉપરના કોઠામાં વસુમિત્રના મરણના સમય માટે બંને આંકડા ધારી લેવા પડ્યા છે; કેમકે પુરાણકારોના કથનમાં જે ભેદ પડી ગયા હતા : એક પક્ષવાળાએ વસુમિત્રની સત્તા ૭ વર્ષની આંકી હતી અને બીજાએ તેની મર્યાદા ૧૦ વર્ષની આંકી હતી; પણ હવે આપણને ખાત્રી થઇ છે કે તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં જ થયું છે એટલે બીજી સાલનો-ઇ. સ. પૂ. ૧૭૮ નો-નિર્દેશ જે કરાયો છે તે નિરર્થક છે; અને તેમ થતાં કેટલાક પુરાણકારોનું જે મંતવ્ય વસુમિત્રની સત્તા ૬૨ વર્ષ રહી હતી એમ થયું છે, તે આપોઆપ ખાટું ઠરી જાય છે.

હવે આપણે વસુમિત્રનો જન્મ જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૮ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ માં સાબિત કરી શક્યા છીએ, ત્યારે કહેવું જ પડશે, કે તેનું મરણ તેના પિતાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન માત્ર ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ભર યુવાનીમાં નીપજ્યું હતું. તેથી કરીને જ જૈન ગ્રંથકારોએ તેનું નામ શુંગવંશી રાજા તરીકે નામાવલીમાં દાખલ કરેલ નથી. હવે તેની તારીખો આપણે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકીશું.

	મ. સં.	ઇ. સ. પૂ.	તેની ઉંમર	ભોગવેલ પદનાં વર્ષ
જન્મ.	૩૧૬	૨૦૮	૦	૦
યુવરાજ પદે (પુષ્યમિત્રનું મરણ અને અગ્નિમિત્રનું સ્વતંત્રપણે રાજપદે આવવું)	૩૩૬	૧૮૮	૨૦	૭
મરણ	૩૪૬	૧૮૧	૨૭	૦

ઉપર પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્ર તે ત્રણે જણાનો સમય નિર્ણય થઇ જવાથી, ભારતીય ઇતિહાસકારોને ખૂંચવતા અને

જટિલમાં જટિલ ગણાતા એક પ્રશ્નનો નીકાલ થયો ગણાશે. હવે એક બીજા મુદ્દા ઉપર આપણે જઇએ.

આ ત્રણે વ્યક્તિઓએ જુદા જુદા પદે રહી જે અધિકાર ભોગવ્યો છે, તે સર્વના સમય વિષે તપાસ કરીશું તો માલૂમ પડશે, કે ત્રણે જણાએ અમુક અમુક વખત તો એક બીજાની પડખે ઊભા રહીને રાજ્ય વહીવટ ચલાવવામાં મદદ કરી છે જ. અને તે માટે તેટલા પ્રમાણમાં તેમને ડૉ. હાંડાર-કર જે તેમને Contemporary rulers-સહ-યોગી રાજકર્તાઓ-કહ્યા છે તેમ પણ કહી શકાય. જો કે વાર્તાત્મિક રીતે તો એક સમયે એક જ રાજ-કર્તા ગણી શકાય, કેમકે જેનો રાજ્યાભિષેક થયો હોય, તેને એકલાને જ તે સમયને માટે રાજ-ભૂપતિ કે ભૂપાળ કહી શકાય; બીજાને નહીં જ. એટલે તે દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો, પુષ્યમિત્રને પણ ભૂપાળ કહી ન શકાય^{૨૦} તેમ વસુમિત્રને પણ ભૂપતિ ન કહી શકાય. માત્ર અગ્નિમિત્રને એક-લાને જ સમ્રાટ કહો, રાજા કહો, જે કહેવું હોય તે કહો, તે તેને એકલાને જ કહી શકાય. અને તેને જ શુંગવંશના સ્થાપક તરીકે લેખી, તેનું એકલાનું રાજ્ય જ ૩૦ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યું હતું એમ ગણવું પડશે. તે પછી તુરંત ઓદ્રક ઉર્દૂ બળમિત્ર આવ્યો.

(૨૦) Jo. B. R. S. Vol. XX No. 3 & 4 P. 301:-“ Senapati titayo” means “ the third from its Senapati ” like the expression “ Senapateh Pushyamitrasya shashthena ” of the Ayodhya inscription= જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૨૦ અંક ૩-૪ પૃ. ૩૦૧:- જેમ અયોધ્યાના લેખમાં સેનાપતે પુષ્યમિત્રસ્ય શષ્ઠન (એટલે કે સેનાપતિ પુષ્યમિત્રથી છઠ્ઠા પુરૂષ) એમ શબ્દ વાપર્યા છે તે જ પ્રમાણે સેનાપતિસ તિતયો (એટલે સેનાપતિથી ત્રીજો) એવા ભાવાર્થમાં વાપર્યું સમજાય છે.

માત્ર ટીપ્પણ:-જો કે ઉપરનું લખાણ વિદ્વાન મહા-શયે (પંડિત જયચંદ્રસાહેબ) સુમિત્રના સિદ્ધા સંબંધી બતાવ્યું છે અને તેમાં સુમિત્રે ‘ સેનાપતિથી

છે. તેને શુંગવંશનો બીજો રાજા કહેવો પડશે અને તે પછી અન્ય પાંચ રાજા થયા છે એટલે કુલ રાજાની સંખ્યા સાત જ થયાનું ગણી શકાશે. અને અગ્નિમિત્રને શુંગવંશના સ્થાપક તરીકે ગણાવતાં, તે વંશનો આદિ પણ, તેના જ રાજ્યના પ્રારંભકાળથી એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ થી જ ગણવો પડશે; જ્યારે પુષ્યમિત્રને-અને તે એકલાને જ-શુંગભૂત્ય કહેવો પડશે.

હવે આપણે બાકી રહેતા રાજાના સમ-યની વિચારણા કરીએ. ઉપરમાં જણાવાયું છે કે પુષ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્ર બાકીના પછી જે રાજાઓ થયા છે રાજાઓ તેમની કુલ સંખ્યા છની છે. અને તે સર્વેનો સમગ્ર રાજ્ય-

કાળ ૬૦ વર્ષનો છે. તેમાંના ઠાઠના રાજ્યે બહુ મહત્ત્વતા ધરાવનારો ઐતિહાસિક પ્રસંગ બન્યો હોવાનું નોંધાયું નથી.

છતાં કાંઈ કાંઈ ઠેકાણેથી જે શિલાલેખો જેવું^{૨૧} મળી આવ્યું છે તે અન્વયે જણાય છે કે, આ બધા અદ્યસમથી રાજાઓમાં એક

ત્રીજો ‘ ચોતાને ઝોળખાવ્યો છે. પણ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, સેનાપતિ પુષ્યમિત્રથી તેના વંશમાં ચોતે ત્રીજો પુરૂષ હોવાનું જણાવે છે. આ હપ્તથી એ પણ સાબિત થાય છે કે પુષ્યમિત્રને તે વંશનો એક અગ્રણી પુરૂષ તો ગણ્યો જ છે. પણ તે હમેશાં સેનાપતિ તરીકે જ ઝોળખાયો છે. તેણે કોઈ દિવસ સમ્રાટ તરીકે, રાજાની લગામ હાથ ધરી નહોતી, એમ તેના વંશજ સુમિત્રનું કહેવું થાય છે. [આ સુમિત્રને આપણે પણ શુંગવંશની વંશ-વળીમાં કયાંક ગોઠવવો પડશે જ. સુજયેષ્ઠનું નામ-અત્યા-ક્ષર મિત્ર નેડવાથી-સુમિત્ર કરાવવું બાજબી ગણાશે.] જુઓ આગળ ઉપર.

(૨૧) જુઓ કૌશાંબી-પ્રભાસના શિલાલેખો તથા નાગેની દીકા નં. ૨૨ જુઓ.

કોઇ અદ્રક નામે રાજ્ય થયો છે. કે જેણે પોતાના રાજ્યના ૧૦ મા વર્ષની અને ૧૪ મા વર્ષની સાલમાં તે શિલાલેખો કોતરાવ્યાનું^{૨૨} લખાણ કરેલ છે. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે અદ્રક રાજનું રાજ્ય પંદર વર્ષથી વધારે ચાલ્યું જ હોવું જોઈએ, જ્યારે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાની અ.હિ.ઇ. ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં કોઈ ભાગવત નામના રાજના ભાગે ૩૨ વર્ષ પણ સમર્પે છે. ૨૩ અને જૈન ગ્રંથકારો પુષ્પમિત્ર-અગ્નિમિત્રની પછી તુરત જ બળમિત્ર-ભાનુમિત્રના નામ આપી, તે બન્નેના સંયુક્ત નામ સાથે ૬૦ વર્ષનો આંક મૂકે છે. એટલે કદાચ શિલાલેખ માંહેલો અદ્રક તથા પુરાણકારનો ભાગ અને સ્મિથ સાહેબનો ભાગવત, તેમ જ જૈન ગ્રંથકારોનો ભાનુમિત્ર, તે સર્વે એક જ વ્યક્તિ પણ હોય. ત્યારે ત્રીજી બાજુ ગ્રીક ઇતિહાસ ઉપરથી ૨૪ માલૂમ પડે છે કે તેમના સરદાર મિનેન્ડરને-મિરેન્ડરને કોષ્ટક શુંગવંશી રાજ સાથે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦-૧૫૪ની આસપાસમાં લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. વળી આપણે એક કરતાં વધારે વાર સાબિત કરી ગયા છીએ, કે કોઈ ગ્રંથકારોએ જોડું નિવેદન ક્યું જ નથી, પણ માત્ર તેમની આલેખન દષ્ટિ ભિન્નભિન્ન ગણતરીએ બંધાયેલી હોવાથી, તેમનું વર્ણન જુદું જુદું પડી જતું દેખાય છે:

નામ	મ. સં.	ઈ. સ. પૂ.	વર્ષ	ટીપ્પણ
શુંગભૂત્ય -	૩૦૧ થી ૩૨૩	૨૨૬ થી ૨૦૪-	૨૨	
પુષ્પમિત્ર	૩૦૧-૩૨૩	૨૨૬ થી ૨૦૪	૨૨	૩૮ { મૌર્યવંશી રાજ્યોના સેનાપતિ તરીકે-શુંગભૂત્ય. વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં
	૩૨૩-૩૩૯	૨૦૪ થી ૧૮૮	૧૬	

(૨૨) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૨૨.

(૨૩) જુઓ આગળ ઉપર વંશાવળીનાં ટીપ્પણો.

(૨૪) જુઓ આગળ ઉપર મિરેન્ડરનું જીવનવૃત્તાંત.

તેથી કરીને જો સર્વ કથનનો પૂરેપૂરો મેળ ધરાવવો હોય તો, અને સર્વ વર્ણનોને એકધારા બંધ-બેસતા કરવા હોય તો, અગ્નિમિત્ર પછી તુરતના રાજનું નામ બળમિત્ર ઠરાવી, તેને સતરેક વર્ષ આપવા અને તે બાદ ભાનુમિત્ર નામનો રાજ ઠરાવી તેના હિસે વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબના કહેવા પ્રમાણે એકલા ભાગને ૩૨ વર્ષ ન આપતાં, તે ૩૨માંથી બળમિત્ર અથવા અદ્રકના ઉપર પ્રમાણે કલ્પેલ સતર વર્ષ બાદ કરી. બાકી રહેતા પંદર વર્ષ તેને ભાનુમિત્ર ઉર્ફે ભાગ ઠરાવીને તેના ખાતે ચડાવવા. આમ કરવાથી તે ભાગ અથવા ભાનુમિત્રને મિનેન્ડરનો સહયોગી-સમકાલીનપણે વર્તીતો પણ પૂરવાર કરી શકાય છે. (જુઓ તેનું વર્ણન.) તે બાદ બાકી રહેતા ચાર રાજ્યો માટે સાઠ વર્ષમાંથી બાકી ખૂટતા ૨૮ વર્ષ (૬૦-૩૨=૨૮) ઠરાવવાં. એટલે શુંગવંશનો કાળ જે ૯૦ વર્ષ છે અને શુંગભૂત્ય સાથે ૧૧૨ વર્ષનો છે તે સંપૂર્ણ થઈ ગયો કહેવાશે.

હવે આખા શુંગવંશની ૨૫—શુંગભૂત્ય અને શુંગવંશ સમેત—નામાવલી તથા સમયાવળી ક્રમવાર આપણે નીચે પ્રમાણે સુખેથી ગોઠવી શકીશું અને તે બાદ તેમનાં પ્રત્યેકનાં જીવન-ચરિત્રો જેટલે દરજ્જે લખ્ય છે તેટલે દરજ્જે આલેખવા પ્રયત્ન કરીશું.

(૨૫) આ નામાવળીઓ નીચે પ્રમાણે છે. અને તેમની સામે લખેલ ટેકાણે માલૂમ પડે છે.

શુ'ગવંશ, (મ. સં. ૩૨૩=૯, સ. પૂ. ૨૦૪) થી

(મ. સં. ૪૧૩=૯, સ. પૂ. ૧૧૪) સુધી ૯૦ વર્ષ

(૧) અગ્નિમિત્ર—શુ'ગવંશના સ્થાપક—

સમ્રાટ—પુષ્યમિત્રની				
હૈયાતીમાં	૩૨૩ થી ૩૩૯	૨૦૪ થી ૧૮૮	૧૬	} ૩૦
૨૬ સ્વતંત્ર { સાદો	૩૩૯ થી ૩૪૬	૧૮૮ થી ૧૮૧=	૭	
સમ્રાટ { કલિકરૂપે	૩૪૬ થી ૩૫૩	૧૮૧ થી ૧૭૪=	૭	

અંતર્ગત સુવરાજ
વસુમિત્ર ૩૩૯ થી ૩૪૬ ૧૮૭ થી ૧૮૮ } ૭

(૧) અનેક પુરાણોના આધારે પાર્ણટર સાહેબે જે ગોઠવી છે તે (જુઓ પા. ક. વિસ્ત્ર નામે પુસ્તકમાં પૃ. ૭૦)

પુષ્યમિત્ર ૩૬	અગ્નિમિત્ર ૮
સુન્યેષ ૭	વસુમિત્ર ૧૦ જુઓ ઉપર દીન . ૧૯
અંધ્રક ૨	પુલિંદિક ૩
ઘોષ ૩	વજ્રમિત્ર ૯
ભાગવત ૩૨	દેવભૂતિ ૧૦ ૧૨૦

(૨) મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના મતે (જુઓ અ.હિં.
ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૪ ડી. નં. ૧)

પુષ્યમિત્ર ૩૬	અગ્નિમિત્ર ૮
વસુમિત્ર ૧૦	અંધ્રક ૨
પુલિંદિક ૩	ઘોષ ૩
વજ્રમિત્ર ૯	ભાગવત ૩૨
દેવભૂતિ ૧૦	૧૧૩

(૩) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૧૧૮ ઉપર વિસ્ત્ર આપ્યું છે તે ઉપરમાં નં (૧)ના પાર્ણટર સાહેબના વિસ્ત્ર પ્રમાણે જ છે.

(૪) બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬. પૃ. ૮૮ માં દિવાન બહાદુર કેરાવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે વાધુપુરાણના સંશોધન બાદ પોતે તારવી કાઢ્યા પ્રમાણે

પુષ્યમિત્ર ૩૭	અગ્નિમિત્ર ૩૦
સુન્યેષ ૭	વસુમિત્ર ૭
પુલિંદિક ૩	ઘોષ ૩
વસુમિત્ર ૭	ઓદ્રક ૭
દેવભૂતિ ૧૦	૧૧૧

(૫) જ. એ. સો. ઇ. પુ. ૪૬ (૧૮૮૦) ભા. ૧ પૃ. ૨૧ થી ૨૯ ઉપર, હિંદના આર્કિઓલોજીકલ સર્વેયાજા મિ. એ. સી. કાર્લાઈલે જે સિક્કા પોતાને મળી આવ્યા હતા તે ઉપરથી “ મિત્રવંશ ” ના રાજ તરીકે આખ્યા છે. તેમણે તેમાં નામ કે તારીખનો અનુક્રમ સાચવ્યો નથી એમ સમજવું માત્ર સિક્કા જોયા છે તેટલું ચોક્કસ છે. વળી તે મિત્રવંશ કયો કહેવાય ? શુ'ગવંશ સાથે શું સંબંધ છે ? તે બંને એક કે ભિન્ન છે, તેવું પણ કંઈ સૂચન કયું નથી. (એમ તો ઈરાનના રાજ્યો જે પોતાને રઘુવંશી દિલ્લિપના બાઈઓ કહેવરાવે છે તેઓના ઉપર પણ “ મિત્ર ” શબ્દ જોડાયેલો લાગે છે.)

૧ પુષ્યમિત્ર	૮ ભૂમિમિત્ર
૨ બદ્રઘોષ	૯ ઇંદ્રમિત્ર
૩ સૂર્યમિત્ર	૧૦ વિજયમિત્ર
૪ અનુમિત્ર	૧૧ સત્યમિત્ર
૫ બાનુમિત્ર	૧૨ સયમિત્ર
૬ અગ્નિમિત્ર	૧૩ આયુમિત્ર
૭ કાંલ્યુનિમિત્ર	૧૪ ધ્રુવમિત્ર

(આ ધ્રુવમિત્રનો સિક્કો મિ. કાર્લાઈલે પોતે જોયો નથી, પણ સર કનિંગહામે જોયો છે એમ નોંધ ઉમેરી છે.)

(૨૬) જુઓ ઉપરમાં ડી. નં. ૧૬ અને તેની સાથે સરખાવો. તેમાં પ્રથમના સાત વર્ષ સાદા સમ્રાટ તરીકેના અને બીજા સાત કલિક સમ્રાટ તરીકેના લેખવા. એકંદર ૧૪ વર્ષ સ્વતંત્ર સમ્રાટના.

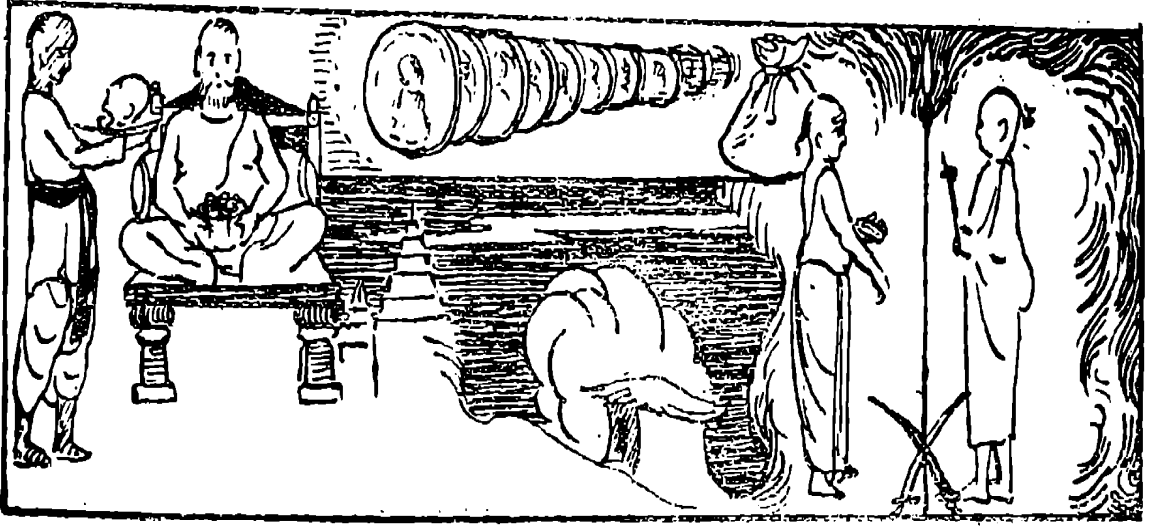
(૨)	ઓદ્રક ઉર્ફે				
	અળમિત્ર	૩૫૩ થી ૩૭૦	૧૭૪ થી ૧૫૭	૧૭	} ૩૨
(૩)	ભાગ ઉર્ફે ભાગવત				
	ઉર્ફે ભાગુમિત્ર	૩૭૦ થી ૩૮૫	૧૫૭ થી ૧૪૨	૧૫	
(૪)	સુભયેષ-સુમિત્ર ^{૨૭}	૩૮૫ થી ૩૯૨	૧૪૨ થી ૧૩૫	૭	} ૨૮
(૫)	ધોપ ^{૨૭}	૩૯૨ થી ૩૯૬	૧૩૫ થી ૧૩૧	૪	
(૬)	વસુમિત્ર ^{૨૭}	૩૯૬ થી ૪૦૩	૧૩૧ થી ૧૨૪	૭	
(૭)	દેવભૂતિ ^{૨૭}	૪૦૩ થી ૪૧૩	૧૨૪ થી ૧૧૪	૧૦	

૯૦ વર્ષ

(૨૭) આ ચાર રાજ્યોના હિસ્સે એકંદર ૨૮ વર્ષ ગણવાના છે; પણ પ્રત્યેકની સાથે જે આંક સંખ્યા કરાવી છે, તે બધે ચોક્કસપણે તો નથી જ; પણ અંદાજે તેમના ભાગે અનુક્રમે ૭, ૪, ૭ અને ૧૦ ફેરવી શકાય

તેમ છે: કદાચ તેમનો અનુક્રમ પણ ફેરફાર હોય. બાકી છેલ્લાનું નામ દેવભૂતિ અને તેનું રાજ્ય ૧૦ વર્ષ છે તેટલું નિશ્ચિતપણે માનવું રહે છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

સંક્ષિપ્ત સાર:—પુણ્યમિત્રની ઉત્પત્તિ અને જોળખ-તેણે બતાવેલી સ્વધર્મ પ્રત્યેની લાગણી અને કરેલ ધર્મપ્રચારનું વર્ણન—

(૧) કલિંગાધિપતિ ચક્રવર્તી ખારવેલ(૨) અંધ્રવંશના સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ
(૩) યવન સરદાર મિનેન્ડર-મિરેન્ડર અને (૪) મંગલસમ્રાટ બૃહસ્પતિમિત્ર:
આ ચાર વ્યક્તિઓને ઇતિહાસવેત્તાઓએ પુણ્યમિત્રના સમકાલીન ગણાવેલ છે. તેમાં રહેલ સત્યાત્યની લાંબાણુથી લીધેલ ખારીક તપાસ તથા પુ. ૧. પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૬ ઉપર લખેલ વર્ણનની સરખામણી કરી, ખાંધી આપેલ છેવટનો નિર્ણય—

પં. પતંજલી મહાશય અને પુણ્યમિત્રના જીવન ઉપર પ્રકાશ તથા તેમના ધર્મ-પ્રચાર વિશેની કાંઈક ઝાંખી-મહાશય પતંજલીની ઉત્પત્તિ; ઉમર તથા સગાય વિશેની વિચારણા-તે બન્નેના ચારિત્રની લાંબાણુ તપાસ અને તેમના જીવન બનાવો ઉપરથી કરવી પડેલી કેટલીક સરખામણી—

શુંગભૂત્ય-પુષ્યમિત્ર

ખરી રીતે તો રાજવંશી પુરુષોનો જ ઇતિ-
હાસ આપણે લખવાનો છે, એટલે તે હિસાબે
પુષ્યમિત્રનું મથાણું જુદું પાડીને કાંઈ પણ લખી
શકીએ નહીં જ; કેમકે તે માત્ર મહાપુરુષ હતો
પણ સ્વતંત્ર રાજા તો નહોતો જ. એટલે સામ્રા-
જ્યના ભૂત્ય:—સેવક તરીકે ઇતિહાસકારોએ તેની
નોંધ લીધી છે ! તે સર્વ ઇતેખાખ આપણે વાચક
પાસે યથાર્થ રીતે સમજાવી ચૂક્યા છીએ; છતાં
અત્રે આપણે તેની સ્વતંત્ર નોંધ જે કરવી રહે
છે, તે એટલા માટે કે ઇતિહાસમાં તેના વંશજોએ
અતિ અગત્યનો પાઠ ભજવ્યો છે; અને તેથી તે
વંશની ઉત્પત્તિ-આદિની આપણને તેના જીવન-
દ્વારા કાંઈક ઓળખ થાય

પાકી રાજકારણના અંગે તેની જે કાર-
કીર્દી જાણવાની જરૂર છે, તે તો તેના જેવા અન્ય
રાજદારી પુરુષોની બાળપણમાં જેમ હંમેશાં બનતું
આવ્યું છે, તેમ તે તે સમયના રાજાનું વર્ણન
લખતાં લખતાં પ્રાસંગિક વિવેચન લખાઈ જવાયું
છે. તે માટે આ પુસ્તકમાં મૌર્યવંશની પડતી
અને વિનાશ નામના જ પ્રથમ પરિચ્છેદે ઇસારા
કરી દેવાયા છે. તે વાંચી જોવાથી પણ સમજ
શકાશે. તેમ હવે પછી તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રનું
રાજ્યવૃત્તાંત તથા પતંજલી મહાશયના જીવનની
આછી રેખા આલેખવાની છે તેમાં પણ અવાર-
નવાર ઇસારાઓ આવશે જ.

તેના મૂળ વતન વિશે બહુ જણાયું નથી,
પણ જે એ ત્રણ ઠેકાણે કાંઈક તે ઉપર પ્રકાશ

પાડે તેવું નોંધાયું છે, તે અત્રે જણાવવું જરૂરી
છે. એક લેખક જણાવે છે કે^૧

તેની ઓળખ “ભારદ્વાજ નામે બ્રાહ્મણોની
એક શુંગ નામે પેટા શાખામાંથી
પુષ્યમિત્ર ઉતરી આવ્યો છે—Pushyamitra
belonged to Sunga dynasty, a branch
of the Bhardhwaja clan of Brahmins”

જ્યારે એક બીજા લેખકે^૨ તેની ઉત્પત્તિ
વિશે પુરાણનો આધાર લઈને એમ લખ્યું છે કે
“જब कलियुग पूरा होने लगेगा तब धर्म रक्षण
के लिये शंभल गाम के मुखिया विष्णुयश ब्राह्मण
के बड़ा, भगवान विष्णु कलिककल्प में अवतार
लेंगे ” (જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૧૨,
અધ્ય. ૨, પૃ. ૧૦૩૦-૩૪) ત્યારે વળી બૌદ્ધગ્રંથ
નામે દિવ્યાવદાનના ૨૯ મા અવદાનમાં આ
પુષ્યમિત્રને પુષ્પધર્માનો પુત્ર જણાવ્યો^૪ છે.
આ પ્રમાણે સર્વ લેખકોની માન્યતા પુષ્યમિત્રના
પિતાના નામ માટે ભલે જુદી જુદી પ્રવર્તી
રહી છે, પણ એટલે સુધી તો તેઓ સર્વે એકમત
છે કે, પુષ્યમિત્ર જન્મે બ્રાહ્મણ હતો જ. એટલે
આપણે તેના વંશજોને શુંગવંશી રાજાઓને—
બ્રાહ્મણધર્માનુયાયી લેખીશું.

અગ્નિમિત્ર સિવાય તેને કોઈ અન્ય પુત્રો
હતા કે કેમ અથવા તેને કેટલી સ્ત્રીઓ હતી તે
વિષે પણ કંઈ જણાયું નથી જ; પરંતુ એક
લેખક જણાવે છે કે^૫ “તેને આઠ પુત્રો હતા.
તેમાં એકનું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર હતું. છઠ્ઠો પુરુષ
ધનદેવ તે કાશલરાજા દ્વિગુદેવની પુત્રી કૌશિકી

(૧) જુઓ ઇ. હી. કૉ. પુ. ૫, પૃ. ૩૬૪.

(૨) જુઓ નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા
નામે ત્રિપાસિક પુ. ૧૦, ખંડ ૪, પૃ. ૬૦૦, ટી. ૩૧.

(૩) આ પુષ્યમિત્ર તે જ રાજા કલિક છે એમ આ
નિબંધના લેખક મહાશયનું મતભવ બંધાયું છે. વિશેષ

માટે આગળ કલિક રાજના વૃત્તાંતે જુઓ.

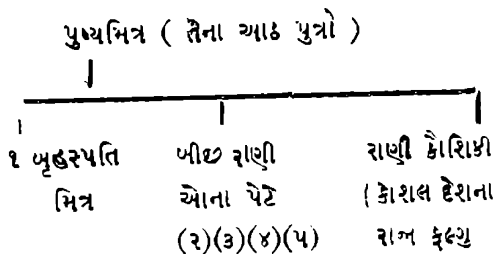
(૪) જુઓ ઉપરની ના. પ્ર. ૫. પુ. ૧૦, ખં. ૪,
પૃ. ૬૧૮ નું ટીપ્પણ.

(૫) જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૧૩,
પૃ. ૨૪૦ થી ૨૫૦

જે પુણ્યમિત્રની રાણી હતી તેને પેટે જન્મ્યો હતો. ' આ હકીકતમાં કેટલું સત્ય છે, તે તપાસવા જેટલું આપણી પાસે સાધન નથી, તેમ કાંઈ અગત્યતા પણ નથી. (જુઓ ટી. ૫ માં તે ઉપરનું વિવેચન) આટલી વાત તેની જાત વિશે થઈ. પણ કોઈએ તેના વતન વિશે લેશ માત્ર જણાવ્યું નથી. ખરું છે કે ઉપરમાં એક લેખકે તેને શંભલ ગામનો રહીશ કહ્યો છે, પણ તેનું સ્થાન અથવા પ્રદેશ અજ્ઞાન હોવાથી તે ઉપર કાંઈ વિવેચન કરવા જેવી સ્થિતિમાં આપણે નથી જ; છતાં આપણી પાસે જો કાંઈ આછી-પાછલી થોડી હકીકતની સામગ્રી પડી છે તે આધારે જણાવી ગયા છીએ કે, અંધ્રવંશી શાતકરણી બીજાએ (અંધ્રવંશનો રાજા સાતમો) અવતિ ઉપર ચડાઈ કરીને મૌર્યવંશી સમ્રાટ વૃષભસેનને હરાવીને મારી નાંખ્યો તથા તેની ગાદી ઉપર તેના પુત્રને અધિષ્ઠિત કર્યો ત્યારે તેના સૈન્યાધિપતિ તરીકે તેણે આ પુણ્યમિત્રને વેષ્ટિત કર્યો હતો. પછી તે પુણ્યમિત્રને પોતાની સાથે જ ચડાઈ કરતી વખતે સાથે લાવ્યો હતો કે પાછળથી બોલાવી ત્યાં સ્થાપિત કર્યો હતો તે જુદી વાત છે. મતલબ કે શાતકરણી રાજાનો તે વિશ્વાસુ માણસ હતો અને સંભવિત છે કે તે તેના વતનનો જ માણસ હશે. વળી પતંજલી મહાશય, આ અંધ્રવંશી રાજા શાતકરણી તથા શુંગવંશી પુણ્યમિત્ર, તે ત્રણેનાં જીવનચરિત્રો જે

અન્યોઅન્ય રીતે ગુંથાયેલાં છે, તે ઉપરથી અનુમાન દોરી શકાય છે કે તે ત્રણે એકજ પ્રદેશના-ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મુખવાળો પ્રદેશ જંને તે સમયે ગોવરધન સમય તરીકે ઘણું કરીને ઑળખાવાતો હતો (જુઓ આગળ ઉપર પતંજલી મહાશયને લગતી હકીકત) તેના -વતની હતા અને એક જ ધર્માનુયાયી હતા. હવે સમજાશે કે તે ખરી રીતે હતો તો અંધ્રવંશનો માણસ-ભૂત્ય:-પણ તેની નોકરીની નિમણૂક મૌર્યવંશના રાજાનીના હાથ તળે થઈ હોવાથી તે મૌર્યવંશનો પણ ભૂત્ય=સેવક કહી શકાય: આ મૌર્યવંશી રાજાઅમલમાં તેણે ૨૨ વર્ષ સુધી નોકરી કરી છે. એટલે થોડો વખત અંધ્રવંશી ભૂત્ય: અને થોડો વખત મૌર્યવંશી ભૂત્ય: એમ જુદો જુદો પ્રસંગ બતાવવા કરતાં પોતાના નામ પાછળ જ ' ભૂત્ય ' શબ્દ લગાડીને પોતાને " શુંગભૂત્ય " તરીકે ઑળખાવ્યો હોય તે વાસ્તવિક દેખાય છે; અથવા કહો કે તે સમયના ઇતિહાસકારોએ તેને તે પ્રમાણે સંબોધ્યો છે.

તેણે પોતાના હાથતળે-સૈન્યના ખાસ જવાબદાર અધિકારી તરીકે પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રને પણ જોડ્યો હતો એમ હકીકત નીકળે છે. અને જ્યારે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ માં રાજ્યની સ્થિતિ કાંઈક કટોકટીભરી થઈ પડી હતી ત્યારે બંને પિતાપુત્ર-એકત્ર થઈને પોતાના સ્વામી મૌર્યવંશી

(૭) અને (૮) દેવની પુત્રી)
આ હમાંથી કોઈનું તેણીના પેટે
નામ જણાવ્યું નથી (૬) ધનદેવ

આમાં જે અગ્નિમિત્ર ગાદીપતિ થયો છે તેને કયો
પુત્ર ગણવો તે ખુલતું નથી, પણ સંભવ છે કે નં. ૬
વાળો ધનદેવ હશે.

છેલ્લા સમ્રાટ ગુહસ્પતિને મારી નાંખી. અવતિની ગાદી^૬ પોતાના હસ્તમાં લીધી હતી (મ.સં.૩૨૩)

તેણે પોતાના સમયે તથા આખા શુંગ-વંશી રાજકર્તાઓએ-પ્રથમના ભાગે પાંજલી મહાશયની દોરવણીથી અને પાછળથી-સ્વયમ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે અથવા ધર્મપ્રચાર અર્થે બ્રાહ્મણધર્મી પ્રધાનોની (જેના વંશને-ઓલાદને ઇતિહાસકારોએ કણ્વવંશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે) સલાહથી, જે જનધર્મ સમ્રાટ પ્રિયવ્રજશિનના રાજ્યઅમલે વિશ્વવ્યાપક બની ગયો હતો તેની અનુયાયી ગણાતી સમસ્ત જૈન પ્રજા તરફ-સુખ્યપણે ધર્મોપદેશક શ્રમણ વર્ગ તરફ-એટલે તો રાજ-દંડનો કોરડો વીંઝવા માંડ્યો હતો કે તે જનધર્મ આ શુંગવંશી અમલ દરમ્યાન નહીંવત્ જેવો થઈ પડ્યો હતો^૭ (વિશેષ આધાર આગળ કેપર). આ પ્રમાણે તે વંશની કાળી યાગ્નૂ હોવા છતાં, જરૂર તેમના માટે ઉચ્ચારી શકાયું કે મૌર્યવંશી વૃષભસેનના અમલ દરમ્યાન, ભારત ઉપર વાલ્યવ્ય હઠના નાકેથી પરદેશી આક્રમણકારોનાં જે ટોળાં વારંવાર ઉતરી આવ્યાં હતાં તેમના હીલચાલ ઉપર તેમણે ઘટતો અંકુશ મૂક્યો હતો. જે કે કાશ્મિર તથા પાંચનચાળો ભાગ અને ઉત્તર હિંદમાં મથુરાનો પ્રદેશ અવતિની સત્તામાંથી ખસી જવા પામ્યા હતા. પણ તે તો વૃષભસેનના સમયના બનાવ તરીકે ખરી રીતે લેખી શકાય તેવા છે.

રાજકીય તત્ત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા તેના

સમકાલીન પુરૂષો તરીકે (૧) કલિંગાધિપતિ

આરવેલ ચક્રવર્તી (૨) આશ્વમેધ

સમકાલીન નો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ (૩)

વ્યક્તિઓ યવન પ્રજાનો સરદાર મિનંદર

તથા (૪) મગધાધિપતિ કાલક

વંશનો સમ્રાટ ગુહસ્પતિમિત્રઃ આગ ચાર વ્યક્તિઓને શુદ્ધ શુદ્ધ વિદ્વાનો લેખ છે. બ્યારે રાજકીય સંબંધ વિનાના સમકાલીન પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પતંજલી મહાશયને ગણવે છે. આ પાંચ પુરૂષોમાં કયા કયા પુણ્યમિત્રના સમકાલીનપણે ખરેખરી રીતે વર્તી શકે, તે બંધુવાની ખાસ જરૂર છે કારણ કે જે તે બીના અંતિ-હાસિક લક્ષ્યગિદ્ધથી સાબિત કરી શકાય તો, ઇતિહાસવેત્તાઓએ જે ઇતિહાસ આલખનામાં કેટલીક ભૂલો ખાધી છે, તેના આધોઆપ નિકાલ થઈ જશે અને આપણે ખરા રાહ ઉપર આવી જઈશું.

પ્રથમ આપણે આરવેલ અને મગધસમ્રાટ ગુહસ્પતિમિત્રનું પુણ્યમિત્ર સાથનું સમકાલીનપણું વિચારી નેંદર્યે. પહેલાં તો કાલક નિદાન એમ પાકી ખાત્રીથી જાહેર જ નથી કરતા કે, આ મગધસમ્રાટ ગુહસ્પતિમિત્ર તે કલા વંશના હતા, અને તેના સમય કયો હતો; પણ કલકલા ના કે પુસ્તકીય પુરાવા કરતાં શિકાલેખી પુરાવા હમેશાં વિશેષપણે માન્ય અને બળવત્તર તથા વજનદાર ગણાય છે; તેથી ચક્રવર્તી આરવેલના સ્વહસ્તે જ કોતરાયલા હાથીચુંદ્રાના શિલા-

(૧) માલવિકાગ્નિમિત્ર નામના નાટકમાં પણ તેના કર્તાગ્નિ, રાજ અગ્નિમિત્રની ગાદી વિદિશામાં જ હોવાનું જણાયું છે. (જુઓ સુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬, પૃ. ૬૬. પંક્તિ ૧૬-૨૮)

(૭) શ્રી મહાવીરની પાટપરંપરાએ આવેલ

જેનાચાર્યોનાં જે ઇતિહાસ લખાયા છે તેમાં આયો-ગુહસ્તિચના મરણ બાદ દોઢસો વર્ષ પુત્રીના ઇતિહાસનું એક મોટું ગાળકું પડ્યું છે. તેનું કારણ આ શુંગવંશી રાજઅમલનું ધર્મજનૂન જ હતું.

(૮) સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૨૪

લેખનો આધાર, શંકા રહિત માન્ય રાખવો જ પડશે. તેમાં લખ્યું છે કે “Kharvela invaded Magadha and laid siege to Rajgriha and that four years later, he captured the royal palace (at Pataliputra) and made the Raja of the Magadhas fall at his feet.” આરવેલે મગધ ઉપર ચડાઈ કરી રાજગૃહીને ઘેરી હતી. તે આદ્યાર વર્ષે (પાટલિપુત્રનો) રાજમહેલ કબજે કરીને, મગધપતિને પોતાના પગ પાસે નમાવ્યો હતો.” ત્યારે બીજી આજી એમ જણાવવામાં આવે છે કે, ૧૦ પુણ્ય નક્ષત્રનો સ્વામિ જૃહસ્પતિ છે, એટલે પુણ્ય અને જૃહસ્પતિ તે બન્ને શબ્દો એક જ ગણાય અને પરસ્પર-સૂચક તરીકે વાપરવામાં આવે છે; જેથી “પુણ્યમિત્ર” શબ્દ તે જૃહસ્પતિમિત્રને બદલે વપરાયલું બીજું નામ ગણાય અને તે ઉપરથી જે મગધપતિ જૃહસ્પતિમિત્રનો ઉપર પ્રમાણે ફેજ ચક્રવર્તી આરવેલે આણ્યો હતો, તે અન્ય કોઈ નહીં પણ પુણ્યમિત્ર શુંગવંશી ઉર્ફે જૃહસ્પતિમિત્ર સમજવો. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે (જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે) અવંતિપતિનું રાજ્ય પુણ્યમિત્રે મગધની રાજધાની પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઈ કરીને ત્યાંના રાજાને હરાવ્યો તથા પાટલિપુત્ર લૂંટી લઈને

(૬) જુઓ ઇ. હિ. ક્વો. પુ. ૫, પૃ. ૫૮૭.

(૧૦) જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૧૩, પૃ. ૨૪૪-૫૦.

(૧૧) કે. હિ. ઇ. પુ. ૫૨૮-વિદિશાના રાજ્યની સાથે, અને તેમાં પણ મુખ્યપણે તેનાં સાહિત્ય અને શિલા-લેખો સાથે જ શુંગ(વંશ)નું નામ જોડાયલું દેખાય છે.

C. H. I. P. 518. It is with the kingdom of Vidisa that the Sungas are especially associated with the literature

બેદાનબેદાન કરી નાંખ્યું. એટલે એમ સાબિત થયું કે પુણ્યમિત્ર અને મગધપતિ બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ છે. મતલબ કે, એક વખતે એમ કહેવું કે ચક્રવર્તી આરવેલે મગધપતિ જૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે પુણ્યમિત્રને હરાવ્યો (એટલે કે હારનાર વ્યક્તિ પુણ્યમિત્ર થઈ) અને બીજી વખતે પાટું એમ કહેવું કે પુણ્યમિત્રે જ મગધપતિ જૃહસ્પતિમિત્રને હરાવ્યો (એટલે કે હારનાર વ્યક્તિ પુણ્યમિત્ર થઈ).

આ બધું પરસ્પર વિરોધિત અને અપ્રા-સંગિક દેખાય છે. આ ઉપરથી એ જ સાબિત થાય છે કે (૧) આરવેલથી પરાજીત થયેલ જૃહસ્પતિમિત્ર તે પુણ્યમિત્ર પણ નથી (૨) તેમ આરવેલ અને પુણ્યમિત્ર સમકાલીન પણ નથી (૩) બાકી આરવેલ અને જૃહસ્પતિમિત્ર તે તો સમકાલિન છે જ, એટલું નિર્વિવાદિત-પણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. કારણ કે શિલાલેખ ઉપરથી જ તે હકીકત તો સિદ્ધ થાય છે.^{૧૨} (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૮૮. ઉપર તથા પુ. ૪ માં આરવેલના વૃત્તાંતે).

જેમ આરવેલ અને પુણ્યમિત્ર બે સમકા-લીન નથી. તેમ બીલકું આરવેલ તો પુણ્યમિત્રની પૂર્વે કેટલાંય વર્ષે થઈ ગયેલ છે. તેના પુરાવા પણ મળી આવે છે. જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૧૩ પૃ. ૨૪૦-૫૦ માં (નીચે ટીપ્પણ ૧૬

and inscriptions. (મતલબ કે શુંગવંશીઓની રાજ્યગાદી અવંતિમાં જ હતી).

(૧૨) કારણ કે આપણે આરવેલનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯ થી ૩૯૩=મ. સં. ૯૮ થી ૧૩૪ લેખીએ છીએ અને જૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે આઠમા નંદનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૧૭ થી ૪૧૪ સુધીનો ગણીએ છીએ; ત્યારે પુણ્યમિત્રનો સમય તો ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ છે (લગભગ ૧૭૫ વર્ષનું અંતર છે).

જુઓ) અમરકોપના આધારે લખાણ છે કે, “પુષ્યમિત્ર પછી તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર બારતનો સમ્રાટ થયો. તેને અમરકોપની ડીકામાં ચક્રવર્તી તરીકે નિર્દેશ્યો છે. અગ્નિમિત્રના સિંકાની પેઠે બરાબર તે જ કોટિ અને રૂપનો સિંકો બૃહસ્પતિમિત્રનો છે. બૃહસ્પતિમિત્રના સિંકા અગ્નિમિત્રના સિંકાથી પહેલાંના^{૧૩} મનાય છે. બૃહસ્પતિમિત્રનો સગપણસંબંધ અહિરચત્રના રાજાઓ સાથે હતો કે જેઓ બ્રાહ્મણ હતા, એ કોસમ-પલોસાના શિલાલેખથી નક્કી છે.^{૧૪}” આ વાક્યથી નીચે પ્રમાણે ફલિતાર્થ નીકળે છે (૧) અગ્નિમિત્રની રાજકીર્તિ ચક્રવર્તીના જેવી જ્વલંત હતી (૨) અગ્નિમિત્રના સિંકા ઉપલક હિષ્ટિએ જેતાં તો બૃહસ્પતિમિત્રના સિંકા જેવા જ દેખાવમાં છે, પણ બારીકાઈથી તપાસતાં બૃહસ્પતિના સિંકા, અગ્નિમિત્રના કરતાં પૂર્વ સમયના દેખાય છે. એક કોટિના અને એક રૂપના હોય તેથી બહુબહુ તો એટલું જ સિદ્ધ થાય, કે બંનેનો અમલ એક જ પ્રદેશ ઉપર ચાલ્યો હશે,^{૧૫} પણ તેના ધડતર કે બાહ્ય

સ્વરૂપમાં લાક્ષણિક રીતે જો તફાવત માલૂમ પડે તો, તે બંનેની વચ્ચેના સમયનો આંતરો જ બતાવનારું લેખાય. હવે જો બૃહસ્પતિમિત્ર તે જ પુષ્યમિત્ર હોય અને પુષ્યમિત્રની પછી તુરત જ તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર ગાદીએ આવ્યો હોય, તો તો બેની વચ્ચેનો અંતર બિલકુલ ન જ ગણી શકાય. એટલે સાબિત થયું કે, પુષ્યમિત્રના અને અગ્નિમિત્રના સિંકાનો જે સમય હોય, તેના કરતાં બૃહસ્પતિમિત્રનો સમય બહુ પૂર્વનો^{૧૬} છે અને તેથી જ બૃહસ્પતિમિત્રના સિંકા, અગ્નિમિત્રના સિંકાની પૂર્વે પાડવામાં આવ્યા હોય તેવી રીતે જુદા પડી જતા દેખાય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિમિત્ર સમકાલીન છે, તેમ ખારવેલ અને બૃહસ્પતિમિત્ર પણ સમકાલીન છે. પણ પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલના સમયની વચ્ચે તો અંતર જ છે; છતાં કોઇના મનમાં એમ પણ ઊગી આવે કે, હાથીશુંદાના શિલાલેખમાં નોંધાયા પ્રમાણે, પ્રથમ ખારવેલે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને હરાવ્યો હોય, એટલે ખારવેલ મગધપતિ

(૧૩) “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” ખંડ ત્રીજો પૃ. ૩૭૮ : જુઓ ડી. નં. ૧૬; આપણે પણ તેમજ બતાવી ગયા છીએ, કારણ કે બૃહસ્પતિમિત્ર (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૨૪.) નો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૧૭ છે ન્યારે પુષ્યમિત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૦૪ છે.

(૧૪) આ હકીકતને યુરોપના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિકોએ પણ સ્વીકારી લીધી છે. (પં. જયસ્વાલજ જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ખંડ બીજો પૃ. ૩૭૩).

(૧૫) સર કનિંગહામ પોતાના કો. ઇ. એ. નામે પસ્તકમાં પૃ. ૭૩ ઉપર લખે છે કે: I incline rather to assign the coins (bearing name of Agnimitra) to a local dynasty of princes as they are very rarely found beyond the limits of North Panchala

અગ્નિમિત્રના નામવાળા સિંકાને સ્થાનિક રાજવંશી માનવા તરફ મારું વલણ વધારે ને વધારે થતું જાય છે કેમકે ઉત્તર પાંચાલની હદની બહાર તે (સિંકા) ક્વચિત જ જડી આવે છે.

(૧૬) સર કનિંગહામ પોતાના કો. ઇ. એ. પૃ. ૮૧ ઉપર લખે છે કે The coin (Pl. vii fig. 1 & 2 of Brihaspatimitra) is earlier than any of the Mitras’-(ચિત્રપટ. ૭. માં આકૃ. ૧, ૨ વાળો બૃહસ્પતિમિત્રનો સિંકો) મિત્રવંશી રાજાઓના કોઈ પણ સિંકા કરતાં પ્રાચીન છે (એટલે કે મિત્ર અક્ષરના અંતવાળા શુંગવંશી રાજાના કરતાં તે પ્રાચીન છે.) સરખાવો ઉપરનું ડી. નં. ૧૩.

અન્યો ગણાય. અને પછી શું થોડાંક વર્ષો, અવંતિપતિ પુણ્યમિત્ર, મગધપતિ ખારવેલના રાજપાટ પાટલિપુત્ર નગર ઉપર હલ્લો ન લઈ જઈ શકે? અને જો લઈ શકે તો શું પુણ્યમિત્ર અને ખારવેલ બંને સમકાલીન ન થઈ શકે?—દલીલ તો હીક છે. પણ જો ઇતિહાસનો કોઈ અભ્યાસી જરા પણ ખ્યાલ કરશે, તો આ દલીલ કેવી પોકળ છે તે તુરત સમજી શકાય તેમ છે. ક્યાં પુણ્યમિત્રની શક્તિ અને તેનો રાજ્યવિસ્તાર? અને ક્યાં ચક્રવર્તી ખારવેલની શક્તિ અને રાજ્ય વિસ્તાર? પ્રથમ તો ખારવેલ પોતે જ સમયે મગધપતિ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો હતો, તે પહેલાંયે તેના રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો મોટો હતો કે તેને ચક્રવર્તી ક્ષેત્રમાં આવતો હતો; અને મગધપતિને પરાસ્ત કર્યા બાદ તો તેની શક્તિમાં તેમજ વિસ્તારમાં એવ વધારો જ થઈ ગયો^(૧૭) કહેવાય. ત્યારે શું આવા મહાન, પરાક્રમી અને શક્તિમાન ખારવેલ ચક્રવર્તીની સામે, પુણ્યમિત્ર જેવો નાનો અવંતિપતિ ચડાઈ લઈ જાય ખરો? વળી બીજું, ચક્રવર્તીના મુલકના કોઈ દૂર પડેલ લાગ ઉપર ચડી જઈ તેને ખેદાનખેદાન કરવાનું પણ બની શકવું જ્યાં અસંભવિત લેખાય, ત્યાં તેની રાજધાની જેવું નગર-પાટલિપુત્ર, તેને પુણ્યમિત્ર ખેદાનખેદાન કરી નાંખે તે હકીકત જરા પણ માની શકાય તેવી છે? આ હકીકત જ

ખારવેલ અને પુણ્યમિત્રને સમકાલીનપણે હોવાનું માની લેવાને આપણને અચૂકપણે ના પાડે છે.

૫, ૬૬ ઉપર ગણાવેલ સમકાલીન ચાર વ્યક્તિઓમાંના, પહેલા નંબરના ખારવેલ અને ચોથા નંબરના બૃહસ્પતિનો સમય વિચારી ગયા. હવે આપણે બીજા નંબરના શ્રીમુખ સંબંધી વિચાર કરીએ. હાથીશુંદાના લેખથી આપણને જ્ઞાન થાય છે કે, શ્રીમુખ અને ખારવેલ બન્ને સમસમયે વિદ્યમાન હતા; તેમ વળી ઉપરમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તે ખારવેલ અને બૃહસ્પતિ, એમ બન્ને, રાજ પુણ્યમિત્ર કરતાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે વિદ્યમાન હતા; એટલે ભૂમિતિના નિયમ પ્રમાણે રાજ શ્રીમુખ પણ રાજ પુણ્યમિત્રની પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર થઈ ગયાનું આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે; છતાં એક અતિ હસવા જેવી હકીકત તો વિદ્વાનો તરફથી એ મનાતી આવે છે, કે રાજ શ્રીમુખને એક વેળા પુણ્યમિત્રનો સમકાલીન ગણે છે અને બીજી જ વેળા પાછું એમ મનાવે છે કે, આ પુણ્યમિત્રના છેલ્લા વંશજ દેવભૂતિને મારી, તેના પ્રધાને કન્વવંશ સ્થાપ્યો હતો; અને તે જ કન્વવંશના છેલ્લા પુરુષ સુશર્મનને આ જ શ્રીમુખે મારીને, આંધ્રવંશ સ્થાપ્યો હતો; અને જ્યારે શ્રીમુખ પોતે અવંતિપતિ બન્યો હતો^{૧૮} ત્યારે તો ફલિતાર્થ એ થયો કે શ્રીમુખ તે રાજ પુણ્યમિત્રનો પણ સમકાલીન થયો, તેમજ કન્વવંશી છેલ્લા પુરુષ સુશર્મનનો પણ સમકાલીન થયો

(૧૭) જુઓ ખારવેલના વૃત્તાંતે, તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ખતાવનારો નકશો અને તેને પુણ્યમિત્રના રાજ્યવિસ્તારના નકશા સાથે સરખાવો : તથા બીજી પણ અનેક દલીલો (પુણ્યમિત્ર તથા ખારવેલ સમકાલીન હોઈ ન શકે તે મુદ્દો સ્પષ્ટ કરનારા) ખારવેલના જીવનચરિત્રે લખી છે તે વાંચી જુઓ.

(૧૮) C.A.R. Pre, Ixiv 58;—The four

Puranas, which have been thus independently examined for the purpose of this introduction (એટલે કે આંધ્રવંશ શી રીતે શરૂ થયો તેનાં સોધન માટે) agree in stating that first of the Andhra kings rose to power by slaying Susharman, the last of the Kanvas.

ઉપરાંત, પુણ્યમિત્રના સમકાલીનપણે થતા માટે પણ તે કાંઈક ઉમરે પહોંચ્યો જ ગણાય; તેમ વળી સુશર્માને મારીને ગાદીએ બેસે તે વખતે પણ પુખ્ત ઉમરે જ પહોંચ્યો હોવો જ મનાય. તેમ વળી શ્રીમુખે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય પણ કર્યાનું ઇતિહાસ કહે છે. એટલે શ્રીમુખનું આયુષ્ય, જે ઉપરની તવારીખ સંગી જ દેરે તો, પુણ્યમિત્રની ઉમર સાથે બેસતા થતા માટે, તે સમયે શ્રીમુખની ઉમર કમમાં કમ ૨૫ વર્ષની (પુખ્ત વય ગણવા માટે આ આંક લીધો છે) + શુંગવંશ ચાલ્યાનો કાળ ૯૦ વર્ષ + કન્વંશ ચાલ્યાનો કાળ ૪૫ વર્ષ + ૩૬ વર્ષ શ્રીમુખનો પોતાનો રાજ્ય-કાળ = એમ મળી કુલ શ્રીમુખનું આયુષ્ય ૨૫ + ૯૦ + ૪૫ + ૩૬ = ૧૯૬ વર્ષનું થયું હોવાય. શું આ કોઈ રીતે ખતવા ચોગ્ય છે? એટલે તેમની જ દલીલથી અને તેમના જ શબ્દોથી પૂરવાર થાય છે કે રાજા પુણ્યમિત્ર કોઈ રીતે રાજા શ્રીમુખનો સમસમયવર્તી હોઈ જ ન શકે; પણ કાં તો આગળ અથવા કાં તો પાછળ જ હોઈ શકે. પરંતુ આપણે પૃ. ૬૬ ઉપરની પંક્તિઓમાં તેમજ અગાઉ પણ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે, ખારવેલ ચક્રવર્તી તે રાજા પુણ્યમિત્રની પૂર્વે કેટલાંય વર્ષે થઈ ગયો છે. એટલે ચક્રવર્તી ખારવેલના સમકાલીન શ્રીમુખને પણ, રાજા પુણ્યમિત્રની પૂર્વે જ અને તે પણ બહુ લાંબા સમયે થઈ ગયો ગણવો રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની ચાર વ્યક્તિઓના, એટલે કે ખારવેલ,

શ્રીમુખ, પુણ્યમિત્ર અને બૃહસ્પતિમિત્રના, માત્ર સમય પરત્વેની વિચારણા કરી લીધી. (ખીલ બનાવે માટેની સરખામણીની દલીલો ચક્રવર્તી ખારવેલના વૃત્તાંતે કરવી ફીક ગણુશે; તથા કેટલીક ચર્ચા પૃ. ૧ માં પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૧ સુધીમાં કરવામાં આવી છે. તે બંને સ્થળોએ જેમ ક્લેવા વિનંતિ છે.)

હવે વિચારવાનો રહ્યો માત્ર યવન સરદાર મિરેન્ડર-મિનેન્ડરનો સમકાલીનપણે હોવાનો મુદ્દો. યવન (ગ્રીક) ઇતિહાસ પ્રમાણે આ મિરેન્ડર-મિનેન્ડર તે ગ્રીકરાજા યુકેટાઇઝના કુટુંબમાંનો કોઈ બેશીજન હતો; અને તે ગ્રીક રાજા યુકેટાઇઝ (જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૬૦ છે) ના^{૧૯} પુત્ર દેલીઓકલ્સ (જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૩૦ છે) ના સમયે હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો આ બે ગ્રીક પાદશાહના સમય ૨૦ (આપણે તેમનો ઇતિહાસ જાપનાં સાબિત કરીશું) ને જે પુણ્યમિત્ર શુંગવંશના સમયની (જુઓ પૃ. ૬૨ ઉપર : તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬ થી ૧૮૮ સુધીનો છે) સાથે સરખાવીશું, તો તુરત સમજી શકાશે કે મિનેન્ડરનો સમકાલીન હેલીઓકલ્સ તો શું, પણ હેલીઓકલ્સને પિતા યુકેટાઇઝ પણ કદાચ પુણ્યમિત્રના સમયે હયાત નહીં હોય; પણ યુકેટાઇઝના પૂર્વના પાદશાહ અને સ્વામી ડિમેટ્રિઅસનું રાજ-સ્વામિત્વ^{૨૦} પ્રવર્તી રહ્યું હતું. મનલગ કે પુણ્યમિત્રના મરણ પાદ લગભગ ચાલીસ વર્ષે મિનેન્ડરનું હિંદમાં રાજ્ય ચલાવવાનું

(૧૬) જ. ઓ. બી. રી. ચો. પુ. ૧૩૭; પૃ. ૨૪૫ તથા આ પુસ્તકે આગળ ઉપર લખેલ કોડે જુઓ.

(૨૦) જુઓ આગળ ઉપર પરદેશી પ્રજાના પરિચ્છેદે તેમની નામાવળી અને સમયાવળી આપવામાં આવી છે.

(૨૧) ઇ. હિ. ક્લે. પુ. ૫. પૃ. ૪૦૪—કેમકે ઇ. સ.

પૂ. ૧૭૫ પછી તુરંતમાં જ ડિમેટ્રિઅસની જીવનશીલાનો વાસ્તવિક રીતે અંત આવી ગયો હતો.

(Ind. His. Quart. V. P. 404)

As the career of Demetrius practically came to an end soon after B. C. 175.

થયું હતું. તો પછી બન્નેને સમકાલીનપણે થયાનું કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય ?

આ બધા વર્ણનથી વાચકને ખાત્રી થઇ હશે કે, વિદ્વાનોની જે અત્યારસુધીની માન્યતા ચાલી આવી છે કે, રાજા પુષ્યમિત્રના સમકાલીન તરીકે ખારવેલ ચક્રવર્તી, આંધ્રપતિ શ્રીમુખ, મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર અને યવન સરદાર નિરેન્દ્રાદિરેર હતા. તે માન્યતા હવે તદ્દન ખાટી ઠરે છે. ઇ. હિ. ક્રો. પુ. ૫, પૃ. ૩૯૪ માં પણ આ પ્રમાણેના જ ઉદ્ધાર આપણે વાંચીએ છીએ. ૨૩ શુંગવંશના લગભગ સર્વ લેખકો (માત્ર એક જ અપવાદરૂપ છે. જુઓ એચ. રોય ચૌધરીનું પોલી. હિસ્ટરી પૃ. ૧૯૯-૨૦૧) એવા જ મતના છે કે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર સહસમયી હતા. મેસર્સ રેન્સન, જયસ્વાલ અને રેટન કેનૌ જેવા વિદ્વાનો, જેમણે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રને સમકાલીન તરીકે લેખ વ્યા છે, તેમની દલીલો બહુ બારીકાઈથી તપાસવા યોગ્ય છે. (એટલે મિ. ચૌધરી જુદા પડે છે ખરા, જ્યુ પોતાને હજુ સોવસા ખાત્રી થઈ નથી.)

Most of the writers (A notable exception is H. Roy. Chaudhari Pol. His. p. 199-201) on the Sunga period are of opinion that Kharvela was a contemporary to Pushyamitra; the arguments of scholars like messrs

(૨૨) અ. હિ. ઇ. (ગ્રીક આવૃત્તિ) પૃ. ૨૧૮- પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધનું વર્ણન કરતાં પતંજલીએ જે સબ્દો વાપર્યા છે, તેની સાથે સાથે (તેણે જ લખેલાં) બીજાં સત્ય હકીકત દર્શાવતાં વાક્યો જે વાંચીએ તો નિસંદેહ માલૂમ પડે છે કે, જેને યવન આક્રમણકાર અને રાજા મિનેન્દર માની લીધો છે, તે અને આ લેખાકર્તા (એટલે પતંજલી પોતે) બન્ને સમકાલિન જ હતા. (એટલે કે પતંજલી અને મિનેન્દર બંને સમકાલીન હતા.)

H. H. I. 3rd Edn. P. 214 (the

Rapson, Jayaswal, and Stenkonow, who recognize Kharvela as a contemporary to Pushyamitra demand a careful scrutiny. ” બીજું કોઇ એમ પણ દલીલ ઉઠાવે કે તમે ઉપરની સર્વે વ્યક્તિઓની જે તારીખો બતાવો છો તે સાચી જ છે તેની ખાત્રી શી ? તો તેઓને જણાવવાનું કે, (૧) એક તો ગણિતશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે આંકડા આપે તે હંમેશા શિલ્પકળા અને શિક્ષાના પુરાવાની માફક, ખરા જ હોય છે. કોઇ એમ ન જ કહી શકે કે એક વ્યક્તિ જે ૧૦૦ ની સાક્ષમાં વિદ્યમાન હોય, તે બીજા જે વ્યક્તિ ૧૦૦ ની સાક્ષમાં વિદ્યમાન હોય તેના સમકાલીનપણે હોઇ ન જ શકે. માત્ર એટલું જ તપાસવાનું રહે, કે બંને વ્યક્તિઓની સાલ ૧૦૦ જે કહેવામાં આવે છે તે સત્ય છે કે નહીં ? (૨) અને બીજું બ્યારે આ સર્વે વ્યક્તિઓની તારીખો આપણે કટકે કટકે ને છૂટી છવાઈ રીતે ન બતાવતાં સમયના અનુક્રમમાં જ અને શૃંગ્લાયદ્ધ તેમજ આગલા-પાછલા ઐતિહાસિક પુરાવા અને પ્રમાણો આપીને પૂરવાર કરી બતાવીએ છીએ, ત્યારે તે તવારીખો ન સ્વીકારવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહે છે ખરું ? અથવા અસ્વીકાર્ય હોય તો તેની વિરૂદ્ધ મત દર્શાવનારા તમારા મુદ્દાઓ રજૂ કરો. આખી વાતનો સારાંશ એ છે કે, આપણે જે તારીખો

words of Patanajali in which he abides to the horse-sacrifice of Pushyamitra when read with other relevant passages, Permit of no doubt, that the grammarian was the contemporary of that king, as well as of the Greek invader presumed to be Menander.

(૨૩) આ નિબંધના લેખક શ્રી. રામપ્રસાદ ચંદ્રા છે.

આ ચાર વ્યક્તિઓના સમયને માટે ઠરાવી છે, તે અટળ અને અચૂક તેમજ અડગ છે; અને તેથી બેધડક રીતે કહી પણ શકીએ છીએ કે (૧) ખારવેલ ચક્રવર્તી (૨) બૃહસ્પતિમિત્ર^{૨૪} અને (૩) શ્રીમુખ તે ત્રણ સમસમયી હતા. તેમ આ ત્રણે નામોના ઉલ્લેખ સ્પષ્ટપણે હાથી-ગુપ્તાના લેખમાં કરેલો છે જ. પણ પુષ્યમિત્ર અને મિત્રેન્દ્રનો સમય તદ્દન ગિરાજો હોઈ, તેઓ નથી એક ખીખના પણ સમકાલીન, કે નથી ઉપરના ત્રણમાંના કોઈના પણ સમકાલીન^{૨૫}

મહાભાષ્યના કર્તા પતંજલીને કેટલાક પૂર્વ હિંદના-અગાળ તરફના (ગોનાર્ડ દેશના) વતની માને છે.^{૨૬} જ્યારે

પતંજલી કેટલાક ઉત્તર હિંદના-ઔધ **મહાશય અને** પ્રાંત તરફના વતની માને^{૨૭} છે; **પુષ્યમિત્ર** પણ જો આ ગોનાર્ડ દેશને હાલના કાશ્મિર રાજ્યે માનવામાં આવે તો તેને કાશ્મિરના વતની પણ માની શકાય. જેમ ઇતિહાસમાં પૂર્વે વર્ણવેલી એક વિદ્વાન ત્રિપુટી-પાણિનિ, ચાણક્ય અને વરરચિત્રી ત્રિપુટી-ગાંધારદેશની વતની હોવાનું^{૨૮} ગણાય છે તેમ; આ પ્રમાણે ભલે ગમે તે દેશ પતંજલીનું વતન હોય, પણ એટલું તો

(૨૪-૨૫) પુષ્યમિત્રનું તો નામ જ ક્યાંયે હાથી-ગુપ્તામાં લીધું નથી. પણ વિદ્વાનોને કાઈ બૃહસ્પતિમિત્ર નામની વ્યક્તિ ઇતિહાસમાં થઈ ગયાનું જડ્યું નથી એટલે કેટલીક અટકો અને અર્થો બેસારીને બૃહસ્પતિ-મિત્રનું બીજું નામ પુષ્યમિત્ર હતું એમ ઠરાવી દીધું છે.

આ બધાં તર્ક અને દલીલો કેવી રીતે અર્થવિનાનાં છે તે આપણે પુ. ૧ માં પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૧ સુધીમાં ખતારી આપ્યું છે તે જુઓ.

(૨૬) Pataujali, a contemporary of Menander (આ હકીકત અસંભવિત છે એમ આપણે ઉપર બેઈ ગયા છીએ) and Pusbyamitra.

ચોક્કસ થાય છે જ કે તેનું મૂળ વતન અવંતિમાં તો નહોતું જ; કે જ્યાંથી તે વિખ્યાતીને પામતા થયા છે. (ઉપરની ત્રિપુટીના કેસમાં પણ તેમનું વિખ્યાતિનું સ્થાન, તેમના જન્મના વતનને બદલ મગધરાજ્ય બન્યું હતું). પણ એક વાત અત્ર નોંધવા જંવી છે કે પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર વાકપતિરાજ જે ૩૦ ઈ. સ.ની આદમી સદીમાં જ્વાલીયરપતિ યશોધર્મનનો સમકાલીન તથા આશ્રિત હતો, તે પોતાના ગૌડવહો (ગોઢપ્રદેશના રાજાના વધનું વર્ણન કરતું પુસ્તક) નામક પુસ્તકમાં પોતાને લક્ષણાવતિ નગરીનો વતની દર્શાવે છે. તે લક્ષણાવતિ નગરી ગૌડદેશનું પાચ-તખ્ત હતું અને તેનો પ્રદેશ દક્ષિણપથમાં ગોદા-વરી નદીના મૂળની આસપાસનો મુલક હોય એમ તેના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. જ્યારે આગળ જતાં જે વર્ણન આવે છે તેમાં કેમ જાણે મજકુર યશોધર્મનને અને અંગાળના પૂર્વ ભાગના ગૌડરાજ ધર્મપાળને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હોય એમ પણ માલૂમ પડે છે. મતલબ એ નીકળે છે કે, તે સમયે ગૌડનામે બે પ્રદેશ-રાજ્ય હતા; એક પૂર્વ અંગાળમાં અને બીજું દક્ષિણ-પથમાં ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસે. અને પતંજલી મહાશયને ગૌડના વતની તરીકે પણ ઓળ-

He was a native of Gonarda in Eastern India (Chronology of India by Duffe P. 17).

(૨૭) Pataujali a native of Oudh (R. A. S. 1877, P. 211)

(૨૮) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૫૬; પુ. ૨, પૃ. ૧૭૭.

(૨૯) જો કે આ કથનમાં કેટલીક અન્ય વિગતો પાછળથી મળી આવવાથી મેં જ સુધારો કરી વાળ્યો છે. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૭૭)

(૩૦) જેની કાંઈક હકીકત પુ. ૪ ના અંતે આપેલી છે તે જુઓ.

ખાવાય છે. જે આ બધી હકીકતમાં કાંઈ પણ સત્યાંશ હોય, તે તેમના વતન માટે ઉપર ખતાવી ગયા પ્રમાણે, પૂર્વ અને ઉત્તર હિંદની માફક, દક્ષિણ હિંદ પણ દાવો કરી શકે છે; અને મારું અનુમાન દક્ષિણ હિંદ માટે વધારે હળતું જાય છે; કારણ કે તે વખતના દક્ષિણપથના સ્વામી, શાતકરણી બીજાએ જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે, તેના ઉપદેશક-પ્રણેતા પણ આ પત-જલી મહારાજ જ હોય એમ સંભવે છે. (તે માટે જુઓ પુ. ૪ માં આંધ્રપ્રદેશનું વર્ણન). અને જ્યારે તે શાતકરણીનું મરણ થતાં તેના વંશજોમાં તેમનો કુળધર્મ પાછો ગ્રહણ કરાયો, ત્યારે તે અવંતિમાં આવી પુણ્યમિત્રના રાજ્યાશ્રય નીચે રહી, અશ્વમેધના આરંભનો ઉપદેશ કરવા મંજૂ હતા. તેના પરિણામે રાજ્ય પુણ્યમિત્રે પણ દ્વિ સમય અશ્વમેધ કર્યો હતા.

તેમનો સમય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦-૧૪૦ લગલગ દરાવ્યો છે. (૩૧) તેમ એક જૈન ગ્રંથમાં (૩૨) તેનો સમય ઇ.સ. પૂ. ૧૭૫ નો ખતાવાયો છે. પણ ખરી રીતે તેનો સમય તે આંધ્રપતિ શાતકરણી બીજાના ૩૩ (જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧ થી ૨૨૫-૬=૫૬ વર્ષ છે) તેમ જ શુંગવંશી પુણ્યમિત્ર (જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ થી ૧૮૮-૧૬ વર્ષનો છે) ના સમ-કાલીનપણે વિદ્યમાન હોઈ સહીસલામતીથી અને

કાંઈ પણ સંકોચ વિના આપણે ઇ. સ. પૂ. ૨૭૦થી ઇ.સ. પૂ. ૧૮૦-૮૦ વર્ષનો ઠરાવી શકીએ.

તેનું વતન મારી ગણત્રીથી ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે, દક્ષિણપથમાં ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસેનો પ્રદેશ, કે જેને તે વેળાએ ગોવરધન-સમય (૩૪) અથવા જેનો અર્થ વર્તમાનકાળે પ્રાંત કહી શકાય છે-કહેતા ત્યાં થયો હતો. જન્મે પણ બ્રાહ્મણકુળ હશે; અને તેમાં વળી ગોવરધન-સમય જેવો પ્રદેશ અને નાશિક-અંબક જેવા પાર્વતીય મુલકનું વાતાવરણ, એટલે વૈદિક અભ્યાસમાં સારી રીતે પ્રવીણ થઈ જવાની તક મળી હતી. તેવામાં પૈહળવાસી આંધ્રપતિ શાતકરણી બીજાને કે જે આખા દક્ષિણ હિંદમાં સાર્વભૌમ જેવો થઈ પડ્યો હતો, તેના તરફથી રાજકીય-ધર્મપ્રચારની પ્રેરણા મળવાથી, તે એકદમ બહાર આવી ઝગઝગી ઊઠ્યા હતા અને વૈદિક ધર્માનુસાર એકાદ અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ તેમના જ નેતૃત્વ પણામાં દક્ષિણ દેશે આંધ્રપતિ પાસે કરાવાયો હતો.

આ સમય પૂર્વે-દશેક વર્ષ પૂર્વે-સકલ હિંદના સાર્વભૌમ જૈનધર્મી સમ્રાટ મહારાજ પ્રિયદર્શિનનું સ્વર્ગગમન થઈ ગયું હતું અને તેની ગાદી ઉપર જે તેનો યુવરાજ વૃષભસેન ગિરાજવાને ભાગ્યશાળી થયો હતો તે સ્વભાવે કાંઈક તામસી હતો જ; તેમાં અફગાનિસ્તાન,

પ્રો. ભાંડારકર ઇ. સ. પૂ. ૧૪૪-૧૪૨.

(૩૨) જુઓ, જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, ખંડ ચોથો, પૃ. ૩૭૩.

(૩૩) જુઓ આગળ ઉપર આંધ્રવંશના વર્ણન.

(૩૪) જુઓ રાજ્ય નહિપાણને લગતા નાશિકના શિલાલેખો.

(૩૧) ઓ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧૪
“પતંજલિનો સમય મોઘમ રીતે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦-૪૦ નક્કી થયો છે The date of Patangali is fixed to B.C. 150-140 in round numbers.

રો. એ. સો. (૧૮૭૭) પૃ. ૨૦૮ ઉપર તેનો સમય નાચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે. પ્રો. વેળર ઇ.સ.પૂ. ૧૬૦; પ્રો. ગોલ્ડરટ્ટકર ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦-૨૦; અને

શિસ્તાન અને તેના સમીપના પ્રદેશમાં જ શુવ-
નની યુવાનીનો કાળ વિતાડેલો હોવાથી, ઠંડાં
પ્રદેશવાળામાં લોહીનો જે ઉકળાટ-ગરમી સ્વ-
ભાવિક રીતે રહ્યા કરે છે, તેનું પહન ઉમેરાયું
હતું. એટલે વિશેષ જલદ પ્રકૃતિવાળો અન્યો
હતો. તેવા પુરૂષને સાર્વભૌમત્વ જેવી સત્તા
મળવાથી એકદમ ધર્મજનૂન આવી ગયું^{૩૫} હતું.
જેના કારણે પ્રજા ઉપર રાજદંડ ફેરવી, સર્વને
સ્વધર્મી બનાવવા મંડી પડ્યો હતો. જે કાર્ય
શાતકરણી બીજો કે જે તેના જેવો જ પ્રભાવ-
શાલી પણ અન્ય ધર્મ-પ્રચાર અભિલાષી; તેમજ
સત્તા સમાન હતો, તેને કાંટા સમાન કહ્યું હતું.
એટલે એક બાબૂ ઉત્તર હિંદમાં મૌર્યવંશીનો
ધર્મજનૂની કારડો ફરવા માંડ્યો, તેમ બીજી
બાબૂ દક્ષિણમાં આંધ્રવંશનો ધર્મ-જનૂની કારડો
ફરવા માંડ્યો. બે દિશાના આ પ્રમાણેના ધર્મ-
પ્રચારના યુદ્ધમાં, દક્ષિણવાળા નેતાનો વિજય
થયો. કારણ કે તેની સત્તામાં પ્રદેશ બહુ જ વિસ્તાર-
વંત હતા; પરિણામે જ્યારે આંધ્રપતિ શાત-
કરણી બીજો અવંતિ ઉપર ચડી આવ્યો, ત્યારે
વૃષભસેનની હાર થઈ અને લડાઈમાં મરણો;
અને છેવટે અવંતિ ઉપર આંધ્રપતિની રાજ્ય-
સત્તા^{૩૬} સ્થપાઈ (મ. સં. ૩૦૧=ઇ. સ. પૂ.
૨૨૬) એટલે આંધ્રપતિ શાતકરણીએ વિજેતા

તરીકે વિજયપ્રાપ્તિના ઉલ્લાસમાં અને મહો-
ત્સવ નિમિત્તે અવંતિની રાજનગરી વિદિશામાં
પોતાના રાજપુરોહિત પતંજલીના ઉપદેશથી
તેમજ તેની ઇચ્છાને માન આપી, મોટો અશ્વમેધ
યજ્ઞ કર્યો હતો. તેનું ખર્ચ તે રાજનગરની સારી
વસ્તી પાસેથી મેળવ્યું હતું અને તે બનાવ
યાદગાર બની રહે તે માટે તેનો સ્મરણસ્તંભ
પણ કોતરાવ્યો હતો.^{૩૭} પછી પુણ્યમિત્રને સૈન્ય-
પતિના અને મહાઅમાત્યના પદે નીમ્યો હતો. તથા
સ્વર્ગસ્થ મૌર્યવંશી સમ્રાટના વંશજને ગાદી ઉપર
બેસારી, પોતાનો આશ્રિત બનાવ્યો કબૂલરાવ્યો
હતો^{૩૮}; કેમ જાણે પોતાને થએલ અપમાનનો
બદલો-વેર^{૩૯} વાળવાનો પ્રયત્ન સેવી રહ્યો હોય
(શું અપમાન થયું હતું તે માટે આંધ્રવંશના
વૃત્તાંતમાં શાતકરણી બીજાનું વર્ણન વાંચો) તેમ
નામના રાજા તરીકે ચાલુ રખાવી પોતાના
પ્રદેશ તરફ પાછો વળ્યો હતો. જ્યાં બહુ ટુંક
મુદતમાં જ, શાતકરણી બીજો પાકી વૃદ્ધ વયે ઈ.
સ. પૂ. ૨૨૬ માં મરણ પામ્યો હતો. એટલે
નબળા મૌર્યવંશી રાજાઓ ઉપર પુણ્યમિત્ર
વિશેષ સત્તાવાન બન્યો હતો અને આંધ્રભૂલ^{૪૦}
તરીકે રાજશાસન ચલાવવા લાગ્યો હતો (ઇ. સ.
પૂ. ૨૨૬); તથા પોતાને મદદરૂપ થઈ પડે માટે
તેણે પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રને પણ સૈન્યની

(૩૫) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૦ થી આગળ.

(૩૬) ઉપરમાં પ્રથમ પરિચ્છેદે જુઓ.

(૩૭) જુઓ સાંચીસ્તુપ નામે જાણીતો થયેલ
શિલાલેખ.

(૩૮) મુલક હત્યો કે પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી
લેયો, તે સિદ્ધાંત તે સમયે પ્રચલિત નહોતો. (સર-
ખાંના પુ. ૧, પૃ. ૩૭૪ રાજ ઐલિકની રાજનીતિ).

(૩૯) પાછળથી સંશોધન દ્વારા જણાયું છે કે
તેને નહીં પણ તેના બાપને મહારાજા પ્રિયદર્શિને

હરાવ્યો હતો તે વેર હતું; નહીં કે પોતાને તેણે હરા-
વ્યો હતો.

જુઓ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિવાળો ભાગ જેને
રૂદ્રામનના લેખ તરીકે ગણી કઢાયો છે; પણ ખરી
રીતે તે પ્રિયદર્શિનનો છે (જેની ચર્ચા પુ. ૨, પૃ.
૩૬૩-૭ માં કરી બતાવી છે).

(૪૦) દેખીતી રીતે મૌર્યવંશનો ભૂત્ય હતો;
જ્યારે અંદરખાનેથી આંધ્રપતિની સત્તાનો ભૂત્ય હતો.
ગમે તેમ પણ તે કોઈ સત્તાનો ભૂત્ય હતો જ અને

નોકરીમાં જોડી દીધો હતો એમ સમજાય છે.

બીજી બાજુ, શાતકરણી આંધ્રપતિનું મૃત્યુ થતાં તેની ગાદીએ જે રાજ્યો આવવા માંડ્યા, તે પણ પોતાના પૂર્વજના પગલે ચાલી ધર્મના પ્રચાર માટે પોતાની સત્તાનો ઠંડ-બાહુ પ્રજા ઉપર ફેરવવાનું ચાલુ રાખે ગયા હતા. એટલે કે, અવંતિમાં વેદધર્મી પુષ્પમિત્રનો હવે છોડ્યોક રાજ્યઅમલ ચાલુ હતો. તેમ હક્ષિણમાં પણ શાતવાહન-શતવહન વંશનો ધર્મદોર-અમલ ચાલુ થયો હતો. અને બંને રાજ્યમાં સમય આવતાં-રાજાની ફેરબદલી થતાં, અશ્વમેધ યજ્ઞના દેખાવ થયા જ કરતા હતા. પણ રાજ-સત્તાનો જીલ્મ-દમનનીતિ જ્યારે વધી જ પડે છે, ત્યારે કુદરત કાઠરીતે પણ તેના ઉપર અંકુશ મૂકે જ છે. તેમાંયે આંધ્રની ગાદી ઉપર જે રાજ્યો આવવા લાગ્યા, તેમણે પ્રજાનો રોષ જોયો કે તુરત જ ઠેટલાકે પોતાની રાજનીતિ બદલી નાંખી. અને શાતકરણી બીજાના સમય પહેલાંનો જે ધર્મ ચાલ્યો આવતો હતો તે પુનઃ પ્રહણ કર્યો. એટલે પતંજલી મહાશયને હક્ષિણ દેશ છોડી અવંતિમાં થાણું જમાવવાની ઇચ્છા થઈ આવી-કહો કે ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ મળ્યું. વળી ઠેટલાક આંધ્રપતિએ પ્રજાને ઇચ્છા-પૂર્વક ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી જેથી પ્રજાના મન કાંઈક શાંત થયા અને પરિણામે રાજસત્તા પણ સ્થિર થવા પામી. પણ ઉત્તરમાં તો, તેને

તેથી તેને ઇતિહાસકારોએ “શુંગભૂત્ય” તરીકે ઓળખાવ્યો છે. મૌર્ય-મૃત્યુ કહેવો કે આંધ્રભૂત્ય કહેવો તે કઠિન કાર્ય લાગવાથી, શુંગભૂત્ય શબ્દ જ થોડા કાઢ્યો લાગે છે. (જુઓ પૃ. ૪૯. ટી. નં. ૫.) જેવી રીતે આંધ્રવંશી રાજ્યો ચેદિપતિ ચક્રવર્તીના પ્રથમ ભૂત્ય જેવા હતા. પછીથી મગધપતિ નાગ-નંદવંશનાં ભૂત્ય થયા અને પછી મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત અને

તે પ્રથા ચાલી રહી હતી, કેમકે ત્યાં તો નમળા મૌર્યવંશી રાજ્યોનો અમલ હતો અને ખરી સત્તા તો વૈદિક ધર્મના રોગરગ અંધભક્તિ ધરાવતા પુષ્પમિત્રની જ હતી. તેમાં ઉપર પ્રમાણે પતંજલી મહાશયની હાજરીથી અને ગ્રેરણથી વારિસિંચન મળવા માંડ્યું. એટલે મધ્ય હિંદમાં પ્રજાનો બળબળાટ દેખી પશ્ચિમ દિશામાંથી પરદેશી લોકોનાં ટોળેટોળાં બીતરવા મંડી પડવાં લાગ્યાં (જેનો ઇતિહાસ આપણે જુદા જ પ્રકરણમાં લખવાનો છે.)

આ ધર્મ-પરિવર્તનની કહો કે ધર્મ-ઝનૂનના બહાના તળે અત્યાચાર ચલાવવાની કહો, કે તેની છાયામાં રહી સત્તા જમાવવાની કહો, ગમે તે નામથી સંબોધો પણ તેવી સ્થિતિ લગભગ વીસેક વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હતી. દરમિયાન પરદેશીઓનાં આક્રમણનું બળ પશ્ચિમમાંથી પૂર જોસથી જે દોડી આવતું હતું તે, અમાત્ય પુષ્પમિત્ર અને સૈન્યપતિ અગ્નિમિત્રથી અસંભ થઈ પડવા માંડ્યું. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો જે મહાન વિસ્તાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન પોતાના મરણ સમયે મૂકી ગયો હતો તેમાંનો હિંદની બહારનો સર્વ મુલક તો ક્યારનો ગૂમાવી નાંખાયો હતો જ, પણ ઉત્તર હિંદમાં પણ બળવા જેવી જ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી. અને એક પછી એક પ્રાંતો તેની સત્તામાંથી ખરી જતા પડતા દેખાતા હતા. તે એટલે સુધી કે અવંતિપતિની હદ માત્ર

બિંદુસારના ભૂત્ય થયા હતા; પણ આ બંધા વંશીનાં નામ અને ભૂત્ય શબ્દ તેમની સાથે બેડવાનું કઠિન લાગવાથી તે સંબંધમાં ઇતિહાસકારોએ “આંધ્રભૂત્ય” શબ્દ ચોક્કસ કર્યો હતો અને પૂર્વના ઇતિહાસકારોના તે પગલાનું અનુકરણ કરી, પુષ્પમિત્રના સમયના ઇતિહાસકારોએ તેને “શુંગભૂત્ય” નામ આપ્યું લાગે છે.

નામની જાણ રહી હતી. એટલે લશ્કરની સળ-વટ અને નિરીક્ષણ કરવાના નિમિત્તે મોટી લશ્કરી કવાયતનો પ્રસંગ ગોઠવ્યો; અને પોતે તથા તત્કાલિન મૈત્રી સમ્રાટ બૃહદ્રથ અશ્વમેધ બની બન્ને જણા લશ્કરી કવાયત નિહાળવા નીકળ્યા. આ સમયનો લાભ લઈ ઇતિહાસ-કારોના કહેવા પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર ૪૨ પોતાના સ્વામિનું ખૂન કરી પોતે રાજ ૪૩ બન્યો; ત્યારથી એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ (મ. સં. ૩૨૩) થી રાજ પુષ્યમિત્રનો વંશ શુંગભૂત્ય ટીળીને શુંગવંશ કહેવાવા લાગ્યો.

ન્યાં સુધી શાતકરણી ખીજે વિદ્યમાન હતો (મ. સં. ૩૦૧-ઇ. સ. પૂ. ૨૨૬) ત્યાં સુધી તો પં. પતંજલીને અવંતિમાં (ઇ. સ. પૂ. ૨૨૮ થી ૨૨૫ સુધી) તેમજ પૈલ્યમાં (ઇ. સ. પૂ. ૨૩૬ થી ૨૨૫ સુધી) બન્ને ઠેકાણે પોતાનો પ્રભાવ જમાવવાનું ક્ષેત્ર ખુલ્લું પડ્યું હતું જ; પણ એક બાજુ દક્ષિણમાં શાતકરણીના મૃત્યુથી અને તેના વંશજોની

ધર્મરૂચિ અસ્થિર દેખવાથી તથા ધર્મપ્રચાર માટેની રાજનીતિમાં ફેરફાર નજરે પડવાથી, તેમજ ખીજ બાજુ અવંતિમાં પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિ-મિત્રનું જોર ફાટમફાટા દેખાતું જવાથી, પોતાનો બધો સમય અવંતિમાં રહીને જ ગાળવાનું પં. પતંજલીને મન થયા કરતું હતું. તેમાં હવે તો પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિમિત્ર રાજપદે આવ્યા હતા. એટલે તેમને પોતાનો પાસો ફેંકવાનો વિશેષ પ્રસંગ હાથ લાગ્યો હતો. તેમાં આમંત્રણ મળ્યું એટલે તેમણે અવંતિમાં અફો નાંખ્યો; અને રાજ અગ્નિમિત્ર રાજગાદી ઉપર કાંઈક સ્વસ્થ થયો કે તેના રાજ્યની ચિરસ્થિરતા માટે પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભાવી દેવરાવ્યો. આ માટેની ખાત્રી એ ઉપરથી થાય છે કે, પતંજલી મહાશયે જે એ અશ્વમેધ યજ્ઞ શુંગવંશી રાજના આશ્રય તળે કરાવ્યા છે, તેમાંના પ્રથમ યજ્ઞ સમયે જ પુષ્યમિત્રને ઉદ્દેશીને તેમણે મંત્રાચ્ચાર કરેલ દેખાય છે. પણ સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર અન્ય સ્થાનકે હોવાથી તેના સમાચાર તેને ત્યાં આગળ

(૪૧) C. H. I. P. 516. It seems however certain that the Sungas succeeded to a realm already greatly diminished (We have no trustworthy guide for the period of its decline) -કે. ડિ. ઇ. પૂ. ૫૧૬ "હતાં એટલું ચોક્કસ છે જ કે, જે રાજ્યની હદ કમારની મોટે ભાગે ઓછી થઈ ગઈ હતી તેવા રાજની શુંગવંશીને પ્રાપ્ત થઈ હતી (તે રાજ્યની પડતી કેમ થઈ હતી તેની વિશ્વાસનીય કોઈ માહિતી આપીને નથી.)

(૪૨) મારી ગણતરી એમ છે કે ખૂન કરનાર પુષ્યમિત્ર નહીં પણ અગ્નિમિત્ર હતો, અને તે માટે અમુક સંકેત ગોઠવી રાખ્યો હશે (જુઓ આગળ કલ્કિરાજનું વર્ણન.)

(૪૩) અ. ડિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૂ. ૧૬૮.

દી. નં. ૧-બાણ કવિના કથનના આધારે પુરાણની હપ્તીકતને સમર્થન મળે છે એમ જણાવી મિ. રિંગમ લખે છે કે, and reviewing the whole army under the pretext of showing him his forces, the base born anarya general Pushyamitra crushed his master Brihadrath, the Maurya = અને તેને પોતાનું લશ્કર દેખાડવાનું નિમિત્ત દર્શાવી અનાર્થ (તેના અર્થ માટે નાંચે જુઓ) પુષ્યમિત્રે પોતાના સ્વામી મૈત્રીવંશી બૃહદ્રથ રાજને મારી નાંખ્યો (જ. યો. ષ્રે. શા. એ. સો. ૧૬૨૮ પૂ. ૪૫ જણાવ્યું છે કે તેણે પોતાના રાજને મારી નાંખ્યો હતો, તેથી જ નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં ૧૯૮૬ માં છપાવેલી હર્ષ ચરિત્રમાં અનાર્થ કહ્યો છે) વળી નીચેની ટીકા નં. ૪૪ થી ૪૬ જુઓ.

પણ મોકલાવ્યા છે. (કારણ કે, ખરી રીતે અગ્નિ-મિત્રનું જ રાજ્ય હતું, એટલે તેને સમ્રાટ તરીકે તો ખરે આપવા જ જોઈએ. તેમ પુણ્યમિત્ર હયાત હતો જ; ભલે વાનપ્રસ્થ દશામાં હતો—એટલે તેનું ગૌરવ પણ સાચવવું જોઈએ. તે હેતુથી તેને જ ઉદ્દેશીને મંત્રાચાર કરાવે છે.) જ્યારે ખીજો યજ્ઞ જે કરાવે છે, તેની અને પહેલાની વચ્ચે કેટલાંક વર્ષનો ગાળો નંખાયો છે; કે જે સમયે પુણ્યમિત્રની હયાતિ ન હોવાથી અને સમ્રાટ અગ્નિમિત્રને પોતાનું સાર્વભૌમત્વ જાહેર કરવાની આવશ્યકતા લાગવાથી, તેણે પોતે જ ખીજો યજ્ઞ આરંભાવ્યો હતો. અને તેને ટૂંકા એ વાતથી મળે છે કે આ દ્વિતીય યજ્ઞસમયે પતંજલી મહાશયે ઘણું કરીને પુણ્યમિત્રનું નામ પણ નથી લીધું. તેમ ચાલતા આવેલા રિવાજને અનુસરીને, (યજ્ઞ કરાવનાર રાજાનો યુવરાજ જ્યાંસુધી હોય, ત્યાંસુધી તે યુવરાજ જ યજ્ઞના અશ્વના રક્ષક તરીકે દેશાટન કરે છે; અને તેના અભાવે અન્ય કૌટુંબિક કે વિશ્વાસુ વ્યક્તિ હોય તે કામ ઉપાડી લે છે) યુવરાજ વસુમિત્રને જ અશ્વ-રક્ષક તરીકે મોકલ્યાનું જણાયું છે. એટલે આ ઉપરથી ચોક્કસ થાય છે કે પહેલો યજ્ઞ પુણ્ય-મિત્રની હયાતીમાં પણ અગ્નિમિત્રના રાજ્યે થયો હતો (આશરે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૯ કહી શકાય); જ્યારે ખીજો પુણ્યમિત્રના મરણ બાદ અને અગ્નિમિત્રના સ્વતંત્ર સમ્રાટ થયા બાદ સાતેક વર્ષે એટલે પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી ત્રેતી-સમા વર્ષે (ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧માં) કરાયો હતો.

(૪૪) આ ખીજો યજ્ઞનો આરંભ ૧૮૨ માં થયો હોવાથી, વસુમિત્રે અશ્વત્થમક તરીકે સાત ભજવ્યો હતો, પણ તેના નાયકપણામાં જ અશ્વની અટકાયત થઈ ને પરિણામે યુદ્ધ જરૂરું. એટલે અશ્વમેધની પૂર્ણ

જ્યારે કુમાર-યુવરાજ વસુમિત્ર તો પોતાના પિતાના સમ્રાટ બન્યા પછી બાવીસમા વર્ષે મરણ પામ્યો છે. એટલે તેણે આ દ્વિતીય યજ્ઞમાં તેના તરીકેનો પાઠજ્ઞ ભજવેલો ન જ કહી શકાય; પણ તે પૂર્વે જ મહિને કે એક વર્ષે મરણ પામેલો કહેવાય.

આ દ્વિતીય અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થયા બાદ, કેટલાં વર્ષ સુધી પતંજલીનું જીવન ટકી રહ્યું હશે તેનો પુરાવો મળતો નથી, પણ તે બાદ તુરતમાં જ મરણ થયું હોય એમ અનુમાન કરીને તેની સાલ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦ ઠરાવી છે; જેથી પતંજલી મહાશયની ઉંમર આશરે ૯૫ વર્ષની ગણાવી છે.

પુણ્યમિત્રનો જન્મ તો ઉચ્ચ કોટિના બ્રાહ્મણ માખાપના પેટે જ થયો દેખાય છે. એટલે, મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ બંનેનાં ચારિ- સાહેબ કે અન્ય મંથકાર જે-ત્યા અન્યો તેને હલકા કુળમાં જન્મેલ- સાથે કેટલેક baseborn-કરીને સંબોધે અંશે તેમની છે તે યોગ્ય નથી. બાકી-તુલના તેને પોતાના સ્વામિ-રાજા

બૃહદ્રથના ખૂતી તરીકે ઓળખાવી કદાચ ઉપરનું સંબોધન લાગુ પાડતા હોય તો તે બીજી વાત કહેવાય. જો કે ખરી રીતે ખૂત કરનાર પણ તે પોતે તો નથી જ, પણ જેમ અનેક પ્રસંગોએ બંનતું આવ્યું છે કે, દરેકે દરેક કાર્ય સ્વહરતે જ ન કરતાં પોતાના કોઈ સાગરીતદ્વારા સાધી શકાય છે,

હુતિ તો લંબાઈ છે (લગભગ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨) અને તે સમયે રાજ અગ્નિમિત્રે એકલાએ જ બધી-વિધિઓ કરેલી હોય એમ સમજાય છે—વસુમિત્રના અભાવે.

તેમ કદાચ આમાં દોરીસંચાર તરીકે અથવા તો મુખ્ય સંચાલક તરીકે તેનો હાથ હોય અને તેથી તે કાર્યના કર્તા તરીકે તેનું નામ લેવાયું હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તેટલે દરજ્જે તે જળકપટ-કુશળ તો જરૂર કહી શકાય જ. વળી પોતે જીવનની શરૂઆત સૈન્યાધિકારી તરીકે કરી હતી એટલે જેને આપણે militant nature-લક્ષકરી તુમાખી-કહીએ તેવા સ્વભાવનો તે હશે જ. અને તેટલા પ્રમાણમાં તામસી પ્રકૃતિનો, અભિમાની, ગર્વિષ્ઠ તથા લોખંડી પંખની રાજનીતિ ચલાવવાનો ઉપાસક પણ હોવો જોઈએ. કે જે વૃત્તિને પતંજલી મહાશયની હિંસાપૂરક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાના ઉપદેશથી વારિસિંચન થયું હતું. પણ પાછળથી ન્યારે પોતે, રાજ્યના મુખ્ય સંચાલક તરીકે નિભાયો હતો ત્યારે તો વિશેષ ઠરેલ સ્વભાવનો, વ્યવહારિક રીતિએ કામ કદાવી લેવાની વૃત્તિવાળો તેમજ પ્રજારંજન કેમ થઈ શકે તેની નાડ તપાસીને કાર્ય કરનાર તરીકે થયો હોવો જોઈએ. તેમ અગ્નિમિત્રે પણ પોતાના પિતાનું જ પાસુ તેના સર્વ રાજ્યકર્મચારી તરીકેના બંધસાચમાં સેવેલું હોવાથી તે પણ તે ગુણ-યુક્ત થઈ ગયો હતો. જેના અભ્યાસથી તેવી-કારકિર્દી-સમ્રાટ અને કાર્યકુશળ રાજકર્તા તરીકેની-તે સંપાદિત કરી શક્યો હતો. એટલે કે પુષ્યમિત્રને આપણે જરૂર એક રાજ્યરત્ન, રાજવીર અને કુશળ રાજકર્મચારી કહી શકીશું; પણ સમ્રાટ તરીકે તો નહીં જ.

તેમ પતંજલી મહાશય પણ જન્મે જીવ્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેમ મહાન વિદ્યાસંગી પણ

ખરા જ. તેમજ પોતાના ધર્મનું ગૌરવ વધારવાને અનેક પ્રયત્નો તેમણે સેવ્યા હતા એમ પણ જરૂર કહી શકાય. વળી તે માટે પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં શાતકરણી બીજા જેવા મહા-પ્રભાવશાળી રાજાની મદદ મળી ગઈ હતી, અને દક્ષિણ દેશમાં એક યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. તેમ બીજો યજ્ઞ તે જ શાતકરણી રાજા પાસે વિદિશાનગરી જીતીને કરાવ્યો હતો. ત્રીજો પુષ્ય-મિત્રની હૈયાતિમાં અને ચોથો અગ્નિમિત્રના ચક્રવર્તીપણા તરીકેની ઢાંડી પીટાવવા કરાવ્યો હતો. આવી રીતે તેમણે વૈદિક ધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું હતું. જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને જૈન ધર્મના પ્રસાર પાછળ ગાંડું લાગ્યું હતું તેવું આ પતંજલી મહાશયને પોતાના વૈદિકધર્મ પ્રસારની પાછળ લાગ્યું હતું. અસખત, બંનેની શક્તિની સરખામણી અહીં કરવા માટે આ વાક્ય નથી લેવાનું-તે એટલે સુધી કે, પુષ્યમિત્ર અને સમ્રાટ અગ્નિમિત્રને ઉપદેશીને શ્રમણ સાધુઓને વીણી વીણીને તેમણે મરાવી નાખ્યા હતા. જે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ શ્રમણોને બૌદ્ધધર્મી હોવાનું જણાવે છે. કદાચ જૈન શ્રમણોની સાથે બૌદ્ધ શ્રમણો શોડા ધણા હશે. બાકી ખરી રીતે તો તે સમયે બૌદ્ધ ધર્મ જ હિંદમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો એટલે તે ધર્મના શ્રમણો હોવા સંભવ નથી. પણ જૈન ધર્મના જન્મ સાધુ-શ્રમણો તે હોવા જોઈએ એમ સમજવું રહે છે. વળી તેમણે ઢંઢેરા પીટાવીને જાહેરાત પણ કરાવી હતી કે જે કોઈ વ્યક્તિ માત્ર એક જ શ્રમણનું માથું કાપી લાવશે તેને

(૪૫)જે કે જૈન ગ્રંથોમાં કયાંય સાધુના શિર્ષોચ્છેદકરી નાખ્યાનું જણાવ્યું નથી; બાકી કલિકાળએ અનેક રીતે

જૈન સાધુને હેરાન કર્યા તથા તેમનો પાસેથી પણ દંડ તેમ જ આહારમાંનો ભાગ પડાવ્યાનું તો નીમ્ને છે ખરું.

ધનામ તરીકે દીનારના^{૪૬} સો નંગ આપવામાં આવશે.^{૪૭} તેમ પ્રિયદર્શિન સમ્રાટે પોતાની પ્રજાને અહિંસામય બનાવવા તથા તેને અધ્યાત્મના કલ્યાણના માર્ગે વાળવાને જે જે ઉપાયો યોજ્યા હતા તે સર્વેના હરિદ્ બળવાનું જ કેમ બનશે તેમણે બીકું ઝડપ્યું ન હોય, તેમ મંદિરો, મૂર્તિઓ વિગેરેનો નાશ પણ તેમણે કરાવી નાંખ્યો હતો. જે મૂર્તિઓ સૂવણુંમયી હતી તે સર્વેને તેમણે ગળાવી નાંખીને તેનું સોનું, તેમજ જે મૂર્તિઓ રત્ન કે માણિક્ય અથવા હીરા-જડિત હતી તેને ભાંગી-તોડી તેમાંથી ઉપજેલું સઘળું દ્રવ્ય, તેમણે રાજ્યકોષમાં સંચિત કરાવ્યું હતું. વર્તમાનકાળે અવંતિના પ્રદેશમાં કપાંચ પણ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનકૃત જૈન મંદિરો ગિલકુલ જે નજરે પડતાં જ નથી, તેનું કારણ પણ કદાચ આ ઉપરથી વાચકને સ્પષ્ટ સમજાશે. તેમ કોઈ ધાતુ પ્રતિમા પણ માળવામાંથી જડી આવતી નથી તેનું પણ આ જ કારણ હશે. હજી પાપાણ પ્રતિમા મળી આવે છે, તેનું કારણ એ સંભવે છે કે તેમાંથી કોઈ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ^{૪૮} થાય તેવું તેમને નહીં લાગ્યું હોય. તેમજ તે સમ-

યના આવકોએ આવો દેખીતો હૃદયવિહારક ધર્મ ઉપરનો ભીષણ અત્યાચાર થતો નજરો-નજર નિહાળવાનો પ્રસંગ આળી નાંખવાનો. ભૂમિમાં તેવી અનેક પ્રતિમાઓ ભાંગારી દીધી હોય; પણ દ્રવ્ય લાવી આપે તેવું બિંબ-પ્રતિમા પછી તે નાની હોય કે મોટી, તેમાંથી કોઈને પણ રાજ્યની કુડી-ધર્મદૃષ્ટી અને દ્રવ્યપિપાસાભરેલી દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય કરી શકાય તેવું નહીં લાગ્યું હોય; અથવા તેવો પ્રયત્ન કોઈ સેવતા માલૂમ પડે તો તેને શીરે ભારે રાજ્યદંડ પણ કદાચ લટકતો કરી દેવાયો હશે. આવા અનેકવિધ બળને લીધે તેનું રક્ષણ કરવાનું છોડી દીધું જ હશે. આ પ્રકારના અત્યાચારો પોતાના ધર્મ ઉપર થતા જોઈને જૈન સાધુઓ અવંતિ રાજ્યની હદ છોડીને તેની પાસેના પ્રદેશોમાં વિહાર કરી ગયા હતા. વળી મહાસમર્થ જૈનાચાર્યો જે અદ્યાપિ પર્યંત યુથો ને યુથોમાં અવંતિમાં પચ્યા રહેતા હતા તેમાંના કેટલાય કપાઈ મૂઆ હતા; પણ જે નીકળી છૂટ્યા હતા તે આ અગ્નિમિત્રની રાજ્યનીતિથી ત્રાહી ત્રાહી પોકારી વર્તમાનકાળે બાણીતા થયેલ

(૪૬) લગભગ દરેક રૂપિયાનો એક દિનાર થાય છે.

(૪૭) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૧૮ અને આગળ-

In Buddhist literature Pushyamitra figures as a great prosecutor of their religion and offers a reward of 100 dinars for the head of every monk.

અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૂ. ૨૦૨. ઉપરને જ મળતું લખાણ છે. વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે, Pushyamitra indulged in a savage persecution of Buddhism, burning monasteries and slaying monks from Magadha to Jalaudhar in the Punjab. Many monks who escaped his sword are said to have

fled into the territories of other rulers.

ભા. પ્રા. રાજ્યવર્ણ ભાગ ૨, પૃ. ૧૪૫.

ઇ. હી. કવો. પુ. ૫. આંક ૩ (૧૬૨૯ સપ્ટેમ્બર) પૃ. ૩૬૬.

(૪૮) સાંચીના અને વિદિશાનગરી પાસેના સ્તૂપોનો જે સમુહ જૈન ધર્મીઓનો છે તે આવા હડહડતા ધર્મ-વિરોધી રાજની રાજધાનીની સામે પુરકીયાં કરતો જોશ રહેવા છતાં, આખાદ છટકી બચ અને અદ્યાપિ પર્યંત અભિમાનપણે તે જોશ રહે તે બંને જ કેમ ? તે ખતાવે છે કે આવાં ધર્મચિહ્નો નષ્ટ કરવામાં તેનો પ્રધાન હેતુ તો દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો જ હતો. સ્તૂપોમાંથી તો કોઈ દોડકો પણ મળે તેવું નહોતું જ, તે દેખીતું છે, તેથી જ તે ચિનારા પામતા બચી ગયા લાગે છે.

પાસેના રાજપૂતાનાવાળા પ્રદેશમાં તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાનું ધામ બનાવવા-પોતાની સ્થિતિ કરવા લાગ્યા હતા. તથા સર્વત્ર ધર્મશાંતિ માટે મંત્રો જપવા મંડી પડ્યા હતા. મહાવીરની પાટે ખિરાજતા આ સમયના આચાર્યશ્રી સુપ્રતિબદ્ધ અને આચાર્યશ્રી સુસ્થિતજીએ આ કારણે લીધે જ કોડિવાર મંત્રનો જપ જપ્યો હતો; તેથી તેમના ગણને “ કોડિન્ય ગણ ” નું ૪૯ ઉપનામ મળ્યું છે. આ પ્રસંગની કદાચ તે સાક્ષી રૂપ હશે. વળી જે કેટલાક વિશેષ જીવંતો સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે જૈનધર્મ ઉપર વિતાવ્યા હતા તેનો ખ્યાલ રાજ કલિકનું જૂતાંત વાંચવાથી વાચક વર્ગને તાદસ્ય સમજશે. એટલે અત્રે તો એટલું જ કહીને આપણે વિરમીશું કે, એક પેલી જે ગ્રામ્ય ઉકિત વૈદિકધર્મવાળા તરફથી પ્રચલિત થઈ ગઈ છે કે, રસ્તામાં ચાલ્યા જતાં આપણને કદાચ સામેથી ગાંડોતુર હાથી આવતો દેખાતો હોય અને રસ્તાની સંકડાશ હોવાથી નાશી છૂટવાનું અને તેમ પણ ન હોય, એટલે કે મરણભય પણ તદ્દન નજીક આવી પડેલ દેખાતો હોય, છતાં તેવે સમયે જો નજીકમાં કોઈ જૈન મંદિર હોય અને તેમાં પ્રવેશ કરવાથી જીવની રક્ષા થઈ શકે તેમ હોય તો પણ “ ન ગચ્છેત્ જૈનમંદિરે ”

(૪૯) “ કોડિન ” “ કોટિન ” શબ્દ હશે પણ અપભ્રંશ થતાં “ કોડિન્ય ” વપરાશમાં આવ્યો દેખાય છે. બીજું ‘કોટીન’-ગોત્રના આ આચાર્યો હોવાનું જણાવે છે તેમ ન હોવું બેઠકે. કારણ કે ‘ગોત્ર’ તો હમેશાં

જૈન મંદિરમાં જવું નહીં. આવી મહા વિષમ આચાર્યો દુરમાન જે થયું લાગે છે તે કદાચ સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર જેવા સત્તાધારી અને જીવંતો કલ્કી રાજની રાજનીતિનું તેમ જ પતંજલી મહાશય જેવા કેવળ ધર્મઝનૂના પોષક રાજ્ય-પુરોહિત જેવાના ધર્મોપદેશનું જ પરિણામ હોઈ શકે એવા અનુમાન ઉપર જવું પડે છે.

આ ઉપરાંત કહી શકાશે કે પતંજલી મહા-શય મલે મહાવિદ્વાન હશે, મોટા વૈયાકરણી હશે છતાં પૂર્વે વિખ્યાત થયેલ વૈયાકરણી પાણિનિ જેવા-લોકકલ્યાણકારી ભાવનાવાળા તો તેમને ન જ કહી શકાય: તેમ ભલે તેમને આપણે રાજ્ય-પુરોહિત તરીકે ઓળખી શકીએ, પણ મહા-સમર્થ રાજ્યપુરોહિત ચાણક્યની તુલનામાં તેમને એક રાજનીતિજ્ઞ તો નહીં જ કહી શકીએ. પણ જો કેવળ ધર્મભાવનાના કાટલાંથી પરીક્ષાનું પ્રમાણ કે માપ કાઢવાનું ઠરાવવામાં આવે તો જરૂર કહેવું પડશે કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિની રાજનીતિના રંગ આપણને મોગલ સમ્રાટ અકબરની ધર્મસંહિષ્ણુતાની યાદ દેવડાવે છે; જ્યારે પતંજલી મહાશયના નેતૃત્વ નીચે સમ્રાટ અગ્નિમિત્રની નીતિ તો ધર્મઝનૂની મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબનું જ ભાન કરાવે છે

જન્મથી જ અચુક હોય છે અને તેમ ગણાય છે; જ્યારે ગણ તો, જિંદગીના જીવનમાંના કોઈ બનાવ પછી લાગુ પડે છે. એટલે કોડિન કે કોટિન તે ગણસૂચક શબ્દ હોવો બેઠકે પણ ગોત્રસૂચક નહીં જ.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ટૂંકે સાર:—રાજા કલિક સંબંધમાં અન્ય પુસ્તકોમાં કરાયેલાં ઉદ્દેશોનાં અવતરણો-
 તે ઉપર ચલાવેલો વાદવિવાદ અને સમ્રાટ અગ્નિમિત્રને જ તે ઠરાવવાનો અંતે ખાંધી
 આપેલ નિર્ણય-અગ્નિમિત્ર સમ્રાટ બન્યો તે પહેલાંનું તેનું જીવન-હિંદુ રાજાઓની
 થતી અવનતિ ઉપરથી એક સૈન્યપતિ તરીકે ઉઠી આવેલું તેનું લોહી-તે સ્થિતિ
 અટકાવવા સ્વામીહત્યાનું કલંક વહોરી લઈ તેણે હાથ કરેલી રાજની લગામ-રાજપદે
 આવી મારમાર કરતા ધસી આવતા યવન હુમલાઓ ઉપર મૂકેલ અંકુશ-તેમાં મળેલી
 ફત્તેહને લીધે તેણે કરેલ પ્રથમ અશ્વમેધ યજ્ઞ-અવંતિની આસપાસ સુદૃઢ બનાવેલું
 વાતાવરણ તથા બીજા અશ્વમેધની કરેલી તૈયારી-બીજા યજ્ઞના અશ્વની યવન સરહાર
 ડિમેટ્રીઅસે કરેલી અટકાયત અને તે ઉપરથી તેની સાથે કરવું પડેલ યુદ્ધ-યુદ્ધમાં
 યુવરાજ વસુમિત્રનું નીપજેલ મરણ, જેથી ખૂદ પોતે જ યુદ્ધ તરફ કરેલ પ્રયાણ-અંતે
 ડિમેટ્રીઅસનું મરાવું અને બીજા અશ્વમેધની પૂર્ણાહૂતિ-અશ્વમેધ યજ્ઞની પ્રથા ઉપરથી
 સામાજિક શીલતાને પહોંચેલી અસર અને તેનાં નીપજેલાં કડવાં પરિણામ-શીરોભાગે
 શુંગસામ્રાજ્ય પહોંચ્યાનો આપેલ ચિતાર-પુષ્યમિત્ર તથા અગ્નિમિત્ર વિશે પુરાણકારોએ
 પોતાની શૈલીમાં કરેલું વર્ણન, ઉપલક દષ્ટિએ અસત્ય લાગતાં છતાં વસ્તુતઃ તે સાચું જ
 છે, તેની સમજૂતિ સાથે રજૂ કરેલાં અનેક દૃષ્ટાંતો-પાટલિપુત્રનું આયુષ્ય, એટલે સ્થાપનાથી
 માંડીને તેનો નાશ થયો ત્યાં સુધીની સંક્ષિપ્ત હકીકત-અગ્નિમિત્રનો સુખ્યેષ્ઠ અથવા
 સુમિત્રનો પૂરવાર ઠરી આવેલ સગપણ સંબંધ—

(૧) અગ્નિમિત્ર-(અંતર્ગત વસુમિત્ર)

પુષ્યમિત્રના મરણબાદ શુંગપતિ તરીકે, અવંતિની ગાદી ઉપર, તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર બેઠો છે. તેનું રાજ્ય કેટલા તેનો સમય વરસ ચાલ્યું અને કઇ સાલથી કઇ સાલ સુધી તથા તેના રાજ્યસમયે તેને તેના પિતા પુષ્યમિત્ર તરફથી

તથા તેના પુત્ર વસુમિત્ર તરફથી કેટલા સમય સુધી મદદ મળતી રહી હતી તે બધું દલીલ સાથે ઉપર ચર્ચા ગયા છીએ. એટલે અત્રે તો માત્ર તે તારીખનો ઉતારો જ આપીએ છીએ; કે જેથી તેટલે આધે સુધી આપણે, તેમના રાજ્ય-કાળ માટે પાનાં ઉચલાવતાં જવાની જરૂરીયાત રહે નહીં.

જન્મ.	મ. સં.	ધ. સ. પૂ.	કેટલા વર્ષ	કેટલી ઉંમર
રાજપદે (પણ પોતાના પિતાની હયાત દરમ્યાન)	૨૬૭	૨૬૦	૦	૦
સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે (તેમાં રાજ કલિક તરીકે પાછલાં ૭ વર્ષ)	૩૨૩-૩૩૬	૨૦૪-૧૮૮	૧૬	૫૬ થી ૭૨
	૩૩૬-૩૫૩	૧૮૮-૧૭૪	૧૪	૭૨ થી ૮૬
			૩૦ વર્ષ	

પુરાણોમાં તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં કોઇએક રાજ કલિકનું વૃત્તાંત દષ્ટિએ પડે છે. પ્રથમ નજરે, અથવા જેને આપણે ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ કહીએ તે દષ્ટિએ તે રાજ કોણ હોઇ શકે તે કદપી શકાતું નહોતું; પણ એક જૈન મુનિ નામે કલ્યાણવિજયજી, કે જેઓ હાલ વિદ્યમાનપણે વિચરે છે અને જેમને કાંઇક

રાજ કલિક ઇતિહાસના વિષયનો શોખ પણ છે, તેમ વળી જૈન સાધુપણાની

દીક્ષા લીધેલ હોવાથી જૈનમતનાં-દર્શનનાં પુસ્તકો વાંચીને પરિચિત થવાનો વિશેષ પ્રકારે અવકાશ પણ રહે છે, તેમણે દાખલા-દલીલ સાથે બતાવવા એમ પ્રયત્ન સેવ્યો છે કે, ^૧ તે રાજ કલિક તે ઇતર કોઇ જ નહીં પણ પુરાણોમાં વર્ણવાયેલો રાજ પુષ્યમિત્ર જ હોઇ શકે છે: તેમણે જો કે પુષ્યમિત્રને રાજ કલિક ઠરાવ્યો છે ખરો, પણ તારીખોનો આશ્રય કે જે વિશેષપણે

અચૂક અને સજ્જડ પુરાવારૂપ થઇ પડે છે તેવો આશ્રય, બહુ લીધો નથી (શું કારણ હશે તે તેઓશ્રી જાણે); પણ સમજાય છે કે, તેનું સાધન તેમની પાસે તે સમયે નહીં હોય. એટલે માત્ર આનુસંગિક પ્રસ્તાવો અને વૃત્તાંતો જે અઘપર્યંત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેના આધારથી જ તેમને સંતોષ પકડવો રહ્યો હશે; જ્યારે આપણે હવે, આ ગ્રંથમાં આજેખાણે અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને હકીકતોની તેમજ તે સર્વેની તારીખવાર શ્રૃંખલાબદ્ધ સ્થિતિથી પરિચિત થઈ ગયા છીએ, ત્યારે સહેલાઈથી જોઇ શકીશું કે, કલિક નામે જે વ્યક્તિ વર્ણવાયેલો છે, તે રાજ પુષ્યમિત્ર નહીં પણ સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. એટલે હાલ તુરત તો આપણે મંજુર મુનિજીએ, પુરાણોના તથા જૈન દર્શનનાં ગ્રંથોના પોતાના અભ્યાસથી જે શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે, તે શબ્દો અસંલગ્નપણે અત્રે ઉતારીશું અને

(૧) જુઓ નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા

પૃ. ૧૦, અંક ૪, પૃષ્ઠો ૬૧૦ થી ૬૩૧ તથા પૃ. ૭૭૩.

પછી તેમના વિચારથી આપણે જુદા કેમ પડીએ છીએ તે દલીલ પૂર્વક સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશું.

તેમના શબ્દોના ઉતારાઓ-અવતરણો

પૃ. ૬૨૮-કલિકે સંબંધમે, પુરાણકાર ઇસ પ્રકાર લખતે હૈં “ જગ કલિયુગ પૂરા હોને લગેગા, તખ ધર્મ રક્ષણુકે લિયે શંખલ ગામકે મુખિયા વિષ્ણુચશા^૩ બ્રાહ્મણુકે યહાં, ભગવાન વિષ્ણુ કલિકે રૂપમે અવતાર લેંગે. કલિક દેવદત્ત નામક તેજ ઘોડે પર સવાર હોકે, ખડ્ગસે કુષ્ટોં ઔર

(૨) ધર્મ એટલે અહીં વૈદિક ધર્મ કહેવાનો ભાવાર્થ છે એમ સમજવું કે જે ધર્મનો રાજ કલિક, પુરાણોના મતથી સંરક્ષક ગણાયો છે.

(૩) જે કલિક તે અગ્નિમિત્ર કરે તો તો વિષ્ણુ-ચશા તે પુષ્પમિત્રનું જ નામ કહેવાય, અને સંતાધિ-પતિના પદ ઉપર વેષિત થયો તે પૂર્વનું તે તેનું નામ હતું એમ થયું, તથા તેનું મૂળ વતન શંખલ નામે ગામ હતું. (સરખાવો તેના જીવનવૃત્તાંતે આને સગતું મુખ્ય લખાણ)

ઈતર પૌરાણિક ગ્રંથમાં મૌર્યવંશી રાજ-ઓની નામાવળીમાં ધણું કરીને આવા જ નામના રાજનો ઉલ્લેખ કરાયાનું મને યાદ આવે છે, તો તપાસ કરવી. જે તે નામ હોય તો પુષ્પમિત્રનું નામ જ વિષ્ણુ-ચશા કરશે; અને તેના પુત્ર તરીકે કલિક રાજ એટલે અગ્નિમિત્રનું તે બિરુદ હતું એમ સાબિત થશે.

(૪) ગ્રીક-ચવન, શક, ખદ્ક તેમજ પાર્થિયન વિગેરે જે પરદેશી પ્રજા તે સમયે હિંદ ઉપર ચડી આવતી હતી તે સર્વે માટે એક જ શબ્દ વાપર્યો લાગે છે.

(૫) વૈદિક મતથી પર, એટલે વૈદિક મતમાં નહીં માનનાર, તે સર્વે પાખંડી-મુખ્યતાએ કરીને જૈન અને બૌદ્ધ. (જે હોય તો.)

(૬) જૈન ધર્મમાં આ સમયે-શાખા પ્રશાખા બહુ થઈ પડી છે તેનું કારણ જે આ રાજ કલિકનો જીલમ મુખ્યત્વે છે, જેને લીધે સર્વે સાધુઓ, મનમાં આવ્યું તેમ છૂટાછવાયા પડી જઈને વિચરતા હતા તથા જે જૈનાચાર્યોનાં વૃત્તાંતો નથી મળતાં તેનું કારણ પણ

રાજવેશમે રહેતે હુએ સખ હુટરોંકા નાશ કરેગા; જે મ્હેચ્છ હૈય: જે અધાર્મિક ઔર પાખંડી હૈય વે સખ કલિકસે નષ્ટ કીએક જયેંગે (શ્રીમદ્ ભાગ-વત ૧૨ સ્કંધ, અં ૨, પૃ. ૧૦૩૦-૧૦૩૪)

તે બાદ લેખક મહાશયે, જુદા જુદા જૈન ગ્રંથો, જેવાં કે તિથોગાલી, કાલસમ્પત્તિકા, દીપ-માલા, (જિનસુંદરસૂરિકૃત), દિગંબર નેમીચંદ્ર-સૂરિનું તિલોપસાર આદિ પુસ્તકોમાં રાજ કલિક વિષે લિખિલિખિત સમય દર્શાવ્યાનું જાહેર કર્યું છે. ઉપરાંત

આ કલિક રાજનો ઉપદ્રવ જ દેખાય છે.

આ સમયે જૈન સંપ્રદાયમાં શાખા પ્રશાખા વધી પડવાનાં કારણ તરીકે એક ટેકાણે મેં સ્વેતાં-બર-દિગંબર વચ્ચે પડતી ફાટને આડે ધરી છે, પણ તે હકીકત હવે ચચાર્થ લાગતી નથી. વિરોધ વિચારણા કરતાં મને તેનો સમય વિક્રમની બીજી સદીમાં જણાયો છે તેથી તે બાબતનો ઇસાસ પુ. ૨ માં ચંદ્ર-ગુપ્તનું વર્ણન કરતાં (જુઓ પૃ. ૧૪૬ નં. ૪૬) મેં ક્યોં છે. તે બાદ વિરોધ ચિંતનથી તે સમય પણ ફેરવવો પડે તેમ લાગે છે. કદાચ હજુ આગળ સર્ઈ જવો પડે એમ સંભવે છે. ગમે તે હો, પણ જૈન સંપ્રદાયમાં શાખા-પ્રશાખા પડવાની સાથે દિગંબર ઉત્પત્તિને સંબંધ નથી જ.

આચંસુહસ્તિજ પછી જૈનાચાર્યોનો સગભગ બે સદી સુધીનો ઇતિહાસ જે તદ્દન અધિકારમાં છે, તે આ શુંગવંશી રાજઅમલનું કારણ છે; તેમ જ વૈદિક અને તાપસ મતની મહત્તા બતાવતી કેટલીક કથાઓ જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે તે પણ આ સમયને લગતી જ હોવા સંભવે છે.

રાજ કલિકના ધર્મ પરત્વેના જીલમથી જીવ બચાવવા જૈનાચાર્યો આગ ને તેમ નાસતા ફરતા હતા. કેટલાક તો હેરાન ગતિમાંથી બચવા માટે, તેના રાજ્યની હદ વટાવીને પાડોશી રાજ્યે જઈ વસ્યા હતા. આવા પ્રદેશ તરીકે રાજ-પૂતાના અને ક્ષહરાટ બૂમકનો મધ્યદેશ ગણી શકાય; જે મધ્યદેશની રાજધાની મધ્યમિકા નગરી ગણાતી; જેનું સ્થાન વર્તમાન અજમેરની પાસે ગણવામાં આવી શકાય તેમ છે. (સરખાવો ગત પરિચ્છેદ ટી. નં. ૪૭.)

ઉપાધ્યાયજી ક્ષમાકલ્યાણકૃત દીપમાલા પુસ્તકમાંનું ટાંચણ લખ્યું છે જે નીચે ઉતારીએ છીએ:— (જુઓ તે પુસ્તકમાં પૃ. ૬૨૧ નું દીપણ.) મુઝસે (વીર નિર્વાણસે) ૭ ચારસૌ પચહતર (૪૭૫) વર્ષ ખીતને પર વિક્રમાદિત્ય નામકા રાજ હોગા. ઉસકે બાદ [બાદને સ્થાને અવલ જોઇએ] કરીય ૧૨૪ વર્ષકે બીતર પાટલીપુર^{૧૦} નામક નગરમેં x x x ચતુર્મુખકા (કલ્કિ-તેનાં ત્રણ નામ કાલસપ્તતિકામાં અપાયાં છે:—કલ્કિ, રુદ્ર, અને ચતુર્મુખ) જન્મ હોગા.”

તિથિગાલીપયત્રા (પયત્રા નામક ગ્રંથો, જૈન શ્વેતાંબરી ગ્રંથોનાં આગમસૂત્રમાંનાં ગ્રંથો હોઈ, તે પ્રમાણબૂત મનાય છે તેના આધારે પૃ. ૬૨૨ માં ટી. ૩૧ માં લખેલ છે કે) “પાટલિપુત્રમે^{૧૧} ચતુર્મુખ નામકા રાજ હોગા x x x પાંચ સ્તૂપોકુ દેખેંગા x x x યહાંપર બલ, રૂપ, ધન, ઔર

યશસે સમૃદ્ધ નંદરાજ બહુત સમય^{૧૨} તક રાજ કર ગયા હૈ.”

આ ઉપરથી સાબિત થયું કે (૧) પુષ્યમિત્રના શાસનતળે પાટલિપુત્ર આવ્યું હતું (૨) મહાનંદ ઉર્ફે નવમે નંદ-મગધપતિ-તે, બળમાં રૂપમાં, ધનમાં અને યશમાં સમૃદ્ધ હતો (૩) તે મહા-નંદનું રાજ્ય “બહુત સમય”=લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યું હતું (૪) રાજ્ય પુષ્યમિત્રે તે સોનાના સ્તૂપો અખંડ સ્થિતિમાં જોભેલા જોયેલ છે (૫) તેમ તે સ્તૂપો-ટેકરીઓ, નંદરાજ્ય-જિભી કરા-વેલ હતી-આપણે નવ કહી ગયા છીએ (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૮૬૦; પણ આમાં પાંચ હોવાનું જણાવાય છે). આગળ જતાં લખે છે કે “તે સ્તૂપો ખોદીને તેમાંનું બધું સુવર્ણ લઈ^{૧૩} જશે.”

(આગળ ઉપર પૃ. ૬૨૩ માં લખે છે કે) “યહાં પર (પાટલીપુત્રમાં) નિરંતર ધોર વૃષ્ટિએ

(૭) આ ટાંચણમાં, કૌંસમાં જે શબ્દ લખ્યા છે તે મેં મૂક્યા છે, જેથી વાચક આગળપાછળનો સંબંધ સમજી શકે.

(૮) વિક્રમ સંવત અને મહાવીર સંવતની વચ્ચેનું અંતર-૪૭૦ વર્ષનું છે તે સાબિત થયેલી ખીના છે, એટલે આ ટાંચણમાં જે પાંચ વર્ષનો ફેર છે તેને આ ૧૨૪ ના આંકમાં ઉમેરવા: એટલે ૧૨૯ ગણવા પડશે જેથી તેને ૪૭૦-૧૨૪=૩૪૬ અથવા ૪૭૫-૧૨૯=૩૪૬ ગણવા રહે છે.

(૯) જે “બાદ” શબ્દ રાખીએ તો, પુષ્યમિત્રને સમય વિક્રમની પછીની ખીજી શતાબ્દિમાં થાય. જ્યારે ખરો રીતે પુષ્યમિત્ર તો વિક્રમની પૂર્વે ખીજી શતાબ્દિમાં થયો છે, એટલે “બાદ” ને અદલે “અવલ=પૂર્વે” શબ્દ ગણવો. જૂના ગ્રંથોમાં આવી ભૂલો તો લહીયા-ઓએ સામાન્ય રીતે ધણી વખત કરી નાંખ્યાનું આપણે આગળે જોઈએ.

(૧૦) જન્મસ્થાન તો ગમે તે હશે, પણ બધું વૃત્તાંત પાટલિપુત્ર નગરને લગતું છે એટલે મૂળલેખકે,

બહુ ખારીક ખ્યાલ કર્યા વિના કે શોધ્યા વિના જ “પાટલીપુત્ર” લખી નાંખ્યું દેખાય છે.

(૧૧) ઉપરમાં “કાલસપ્તતિકા પુસ્તકમાં રાજ કલ્કિના ત્રણ નામનો ઉલ્લેખ છે તે સાથે સરખાવો-કલ્કિ, રુદ્ર અને ચતુર્મુખ.

(૧૨) આ નંદરાજનું બધું વર્ણન મહાનંદ ઉર્ફે નવમા નંદના વર્ણન સાથે સરખાવો: એટલે તે સત્ય હોવાની ખાત્રી થશે. (જુઓ પુ. ૧ છં. પૃ. ૩૫૨ અને આગળ)

(૧૩) આજુ જ લખાણ મજકુર પત્રિકામાં પૃ. ૬૧૦ ટી. ૨૪ માં લખ્યું છે “કલ્કિએ પાંચ સ્તૂપ ભેયા”-જૈન ધર્મનાં ગ્રંથોમાં કલ્કિને જૈનમતદ્વેષી ચિતર્યો છે.

તેણે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના લોભથી પાટલિપુત્રને ખોદાવી નાંખ્યાનું આ ઉપરથી દેખાય છે. એટલે તે નગરનો નાશ જેમ વિદ્વાનોએ માની લીધું છે તેમ આગ જેવા અકસ્માતથી નથી થયો, પણ બહુ જોઇનેજ નાશ કરવામાં આવ્યો દેખાય છે.

જળપ્રલય હોનેવાળા હૈ x x x સાંવત્સરિક પારણિક દિન^{૧૪} બચંકર ઉપદ્રવ હોનેવાલા હૈ x x x તથા સત્રહ^{૧૫} રાતદિન (૭૦ રાત્રિ-દિવસ) તક નિરંતર વૃષ્ટિ હોગા, જીલ્લે ગંગા ઓર શૌણમે^{૧૬} બાઢ આયેંગી. ” (પૃ. ૬૨૨, ૬૨૩ ઉપર આ પાટલિપુત્ર શહેરનો નાશ કેમ થયો તે વિશેષ સ્પષ્ટપણે વર્ણવેલ છે. ઇચ્છકવર્ગે

(૧૪) એટલે ભાદ્રપદ શુકલપક્ષની પંચમી. જૈનોમાં પર્યુષણપર્વ શ્રાવણ વદ ૧૨ થી માંડીને ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૪ સુધી ગણાય છે અને ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૪ તે સંવત્સરીનો દિવસ ગણાય છે. તેનું પારણું એટલે ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ સમજવી. આગળનું દી. નં. ૨૧ જુઓ.

(૧૫) મૂળ ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ કદાચ સપ્ત=સાત, રાત્રિદિવસ સુધી વૃષ્ટિ થવાનું કહેવાનો પણ હોય.

(૧૬) શૌણ=શૌણ નામની નદી છેઃ જ્યાં શૌણ નદી ગંગા નદીને મળે છે, તે સંગમસ્થાન ઉપર, બંને નદીની વચ્ચેના સ્થળ ઉપર આ પાટલિપુત્ર વસેલું હતું; એટલે પાણીનું પુર ચડી આવતાં, શહેરનો નાશ થયો એમ કહેવાનો આશય છે. ઉપરની દીકા નં. ૧૩ ની સાથે બે વાંચીએ તો એમ સાર ઉપર આવવું પડે છે કે શહેરનો કેટલોક ભાગ કલિકાં દ્રવ્યલોભના અર્થે ધન મળવાની ઉમેદે ખોદાવી નાંખ્યો હતો; અને પછી દૈવલોભે જળપ્રલય થતાં શહેરનો વિનાશ થયો હોવો ભેઈએ.

(૧૭) “ પાડિવત્ ” લઠીઆની ભૂલ લાગે છે. તે વખતના જૈનાચાર્ય આચાર્યસુસ્થિત અને આચાર્ય પ્રતિબક્ષ-બંને જણાએ કાઠિવાર મંત્ર ગણ્યો હતો તેથી કોડિચ કહેવાતા. કદાચ તે કોડિચ શબ્દનો આ પાડિવત શબ્દ અપભ્રંશ હોવા સંભવ છે.

(૧૮) ઉપરમાં જુઓ પૃ. ૫૫ તથા ૮૨ : તથા જુઓ નીચેની દી. નં. ૨૦ માં કલ્પસૂત્રની હકીકત.

(૧૯) ઉપર પૃ. ૮૩ માં આપણે જણાવ્યું છે કે “ આદિ પુસ્તકોમાં રાજ કલિક વિષે ભિન્ન ભિન્ન સમય દર્શાવ્યાનું જાહેર કર્યું છે. ” તેવી જ રીતે આ પણ એક તેવું જ કથન છે, પણ પચન્નાકારે જે ૧૨૪ વર્ષ લખ્યા છે તે વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય.

ત્યાંથી જોઇ લેવું.)

(પૃ. ૬૨૪) “ પાડિવત^{૧૭} આચાર્ય ઇદ્રકા ધ્યાન ધરસે x x x ઉગ્રકર્મા કલિક ઉગ્ર-નીતિ સે રાજ કરકે, ૮૬ વર્ષકી ઉમરમે^{૧૮} નિર્વાણસે ૨૦૦૦^{૧૯} વીતનેપર ઇદ્રકે હાથસે^{૨૦} મૃત્યુ પાવેગા. ” x x x ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ કેર^{૨૧} દિન ઇદ્રકે રચપટે પ્રહારસે ૮૬ વર્ષકી ઉમર

(૨૦) (ક. સૂ. સુ. દીકા પૃ. ૧૦૩) નામક જૈન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “ પણ ૮૬ વર્ષના આયુષ્યવાળા કલિક નામે કુષ્ઠ રાજને તું (ઇદ્ર) મારીશ અને તે વખતે, બે હજાર વર્ષો વીત્યાબાદ મારા જન્મનક્ષત્રથી ભસ્મગ્રહ ઉતરી જશે. (આમાં “ તે વખત ” ને બદલે “ તે બાદ ” શબ્દ કહેવાનો તાત્પર્ય હોય એમ લાગે છે) એટલે કે કલિકના મરણ પછી બે હજાર વર્ષ, મહાવીરના જન્મનક્ષત્રમાં જે ભસ્મગ્રહ પડ્યો છે તેની સત્તા ઉતરી જશે. મતલબ કે તે સમય પછી જૈન ધર્મ ઉપરથી કરડી નજર ઓછી થવા માંડશે. બે તે સત્ય જ હોય તો મ. સં. ૩૪૬+૨૦૦૦=૨૩૪૬ વીર સંવત એટલે ૨૩૪૬-૫૨૭=ઈ. સ. ૧૮૧૯ આવે અને તે સાલમાં રાણી વિકટોરીયાનો જન્મ થયો છે. તેણીએ હિંદની પ્રજાઓએ એમ સંદેશ બહાર પાડ્યો હતો કે “ કોઇને પણ પોતાનો ધર્મ પાળવામાં રાજ્ય તરફથી કે કોઇની અટકાયત કરવામાં આવશે નહીં. ” બે તે પ્રમાણે સાચું કરે તો તે સમયથી ભસ્મગ્રહ ઉતરી ગયો એમ કહેવાય.

દિવ્યાવદાન અ. ૨૬ નો આધાર આપીને ઇ. હિ. કવો. પુ. ૫ ના પૃ. ૩૯૮ માં જણાવેલું છે કે “ But ultimately Pushyamitra (જેમ બધાએ અગ્નિ-મિત્રને બદલે પુષ્યમિત્ર લખ્યો છે તેમ આ કથન પણ સમજવું-જુઓ ઉપરની દી. નં. ૩) was killed by a yaksha named Krimisena, who vowed to protect the religion of Buddha (મતલબ કે રાજ કલિક પોતાના નૈસર્ગિક મોતે મર્યો નથી એમ જાણકારોનું પણ માનવું થયું છે.)

(૨૧) ઉપરની દી. ૧૪ સરખાવો.

(૨૨) સરખાવો ઉપરની દી. ૨૦.

મેં મરકર કલ્કિ નરકમેં જાગયા. ”

(પૃ. ૬૩૧, પર લખે છે કે) “ યહી કહના પડતા હૈ કિ, પૌરાણિકોંકા ‘કલ્કિઅવતાર’ જોનોંકા “ કલ્કિરાજ ” ઓર બૌદ્ધોંકા “ પુણ્ય-મિત્ર ” ચે તીનો એક હિ વ્યક્તિકે ભિન્ન ભિન્ન નામ હૈ—” આટલું લખી, લેખક મહાશયે ‘કલ્કિ’ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે પોતાનું મંતવ્ય જણાવ્યું છે કે, રાજા કલ્કિનું વાહન (કદાચ અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો કહેવાનો આશય પણ હોય) ઘોડો જે હતો તે શ્વેત રંગનોરૂ “ કર્ક ” સંભવે છે, અને કર્ક ઉપર સ્વારી કરનાર તે કર્ક્ષી; તેના ઉપરથી સંસ્કૃત “ કલ્કિ ” અપભ્રંશ થઈ ગયો.

(૨૩) પુરાણકાર આ વિષે કાંઈ ખોલે છે કે કેમ ? તે તપાસવું જોઈએ.

(૨૪) મથુરા તે જૈન ધર્મનું પ્રાચીન સમયે એક મહાતીર્થ હતું; કંકાલીતિલા નગરીની ટેકરી ખોદતાં જે પ્રાચીન મૂર્તિઓ નીકળી આવી છે તે ઉપરથી પુરા-તત્ત્વવિશારદોએ આ મતને ટેકા આપ્યો છે. મથુરા સ્વપના દરવાજાને પણ જૈનનો હોવાનું તેઓએ જણાવ્યું છે; તેમ જૈન ગ્રંથમાં પણ, પાર્શ્વનાથના સમયે મથુરામાં સુવર્ણનો બનાવેલો દેવસ્વપ બ્રહ્મા કરવામાં આવ્યાનું વર્ણન છે. જે સ્વપ કાળે કરીને પછી ઇંટનો બનાવાયો હતો. આ બધું જોતાં મજકુર સ્વપને ઉદ્દેશીને જ અત્ર વર્ણન કરાયેલું છે:

અહીં કૃષ્ણમંદિર જે લખ્યું છે તે, જેમ હાલની દિશાએ કૃષ્ણને વૈષ્ણવધર્મી હોવાનું માનવામાં આવે છે તે નજરે ન લેખતાં અસલ પ્રમાણે ગણવાનું છે. જૈન ધર્મ કૃષ્ણને તેમના પિત્રાઈ (સગા કાકાના દીકરા) બાઈ નેમિનાથ(જૈનના બાવીશમા તીર્થંકર)ની પેઠે જૈનધર્મી હોવાનું માને છે; તો તે ગણનાએ આ કૃષ્ણમંદિર તે જૈન મંદિર જ કહેવાય, વિશેષ અધિકાર આગળ ઉપર મથુરા નગરીના પરિશિષ્ટ જુઓ. બીજું કલ્કિ રાજ, પોતે જ વૈદિક હોઈને (જે કૃષ્ણમંદિર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું હોય તો) કલ્કિના હાથે વટવાનો સંભવ જ નથી અને એ વાત તો સિદ્ધ થઈ

એટલે પુણ્યમિત્રનું બીજું નામ તે “ કલ્કિ ” થયું સમજવું—x x x “ કલ્કિકે સમયમેં મથુરામેં બળદેવ ઓર કૃષ્ણકે મંદિર ૨૪ દૂટનેકા “ તિથોગાલી ” મેં ઉલ્લેખ મિલતા હૈ. ”

આ પ્રમાણે લેખક મહાશયે જે લખાણના ફકરાઓ ટાંકી બતાવ્યા છે તે સર્વે શ્રી ભાગ-વત પુરાણના વર્ણન તથા જૈન ગ્રંથોના વર્ણન સાથે સંમત પૂરવાર થયેલ છે. એટલે તે ફકરાઓ અને તેને લગતી ટીપ્પણની નોટો સર્વેને જો સમગ્ર રીતે ગ્રહણ કરી તેનું દોહન કરવામાં આવે, તો નીચે પ્રમાણેના નિષ્કર્ષ આપણે મેળવી શકીએ છીએ કે (૧) રાજા કલ્કિ વૈદિકધર્મનો

છે કે (ઉપર જુઓ ટી. નં. ૨) રાજા કલ્કિ તે વૈદિક ધર્મનો મહાન સંરક્ષક હતો એટલે સાબિત થાય છે કે તિથોગાલી ગ્રંથનું લખાણ સત્ય છે અને કૃષ્ણમંદિર તે એક જૈન મંદિર જ છે:

કૃષ્ણ તે વૈશ્ણવ સંપ્રદાયના નથી લાગતા પણ જૈન મતના હોવા સંભવ છે. હા, એટલું ખરું કે કૃષ્ણનું બીજું નામ વિષ્ણુ હતું (એટલે વિષ્ણુના એક અવતાર તરીકે ગણાય છે) અને તેના મતનો જે અનુયાયી તે વૈષ્ણવ કહેવાય. એટલે કૃષ્ણના ભક્તને વૈષ્ણવ જરૂર કહેવાય જ; પણ તેથી એમ નથી ઠરતું કે તેને વૈશ્ણવ કહીને સંબોધાય; વૈશ્ણવ સંપ્રદાય તો ઈ. સ.ના પંદરમા સૈકામાં ઉત્પન્ન થયો ગણાય છે. એટલે વૈષ્ણવ=કૃષ્ણનો ભક્ત અને વૈશ્ણવ શ્રીવક્ષભાચાર્યના મતનો અનુયાયી. વળી આ બે શબ્દો એક જ છે એમ ઠરાવી શકારો નહીં. એ કે વ્યાકરણના નિયમે “ ન ” નો “ણ” ફેરલાક સંભો-ગમાં થઈ શકે છે; પણ તે નિયમે “ ન ” ની પૂર્વે “ ર ” આવવો જોઈએ જ. તેમ “ ર ” અને “ ન ” ની વચ્ચે ઇ, ઉ ઋ તેવો કોઈ સ્વર આવવો જોઈએ. જ્યારે વૈશ્ણવ શબ્દમાં તો આ નિયમનું કોઈ રીતે પાલન જ થતું નથી એટલે વૈશ્ણવ શબ્દને વૈષ્ણવના સમાનાર્થી તરીકે સ્વીકારી શકાય નહીં. (આ ઉપર આપણે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીનો મત જણવો જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે)

એક મહાન ઉપાસક અને સંરક્ષક હતો. (૨) પાખંડી ધર્મનો તે સંહારક હતો (૩) ઉગ્ર કર્મી હોવાથી તેણે ઘણો મનુષ્ય સંહાર વાળ્યો છે. (૪) પાટલિપુત્રનો નાશ કહો કે વિનાશ કહો પણ તેનો મુખ્ય પ્રણેતા-ઉત્પાદક-કર્તા તે હતો. (૫) તેનું મરણ ૮૬ વર્ષની ઉંમરે થયું છે, તેમજ તેનું મૃત્યુ નૈસર્ગિક-પણે થયું નથી પણ દેવતા કે યક્ષને હાથે થયું છે. (૬) રાજા કલ્કિ મહા દ્રવ્યલોભી તથા જીલ્મી હતો. (૭) તે જન્મે પ્રાહ્મણ્ય હતો તેમ તેણે શ્લેષ્છોને હરાવીને કચ્ચરધાણુ વાળ્યો છે.

આ સાતે નિશ્ચયોમાંની ઘણીખરી બાબતો આગળના પરિચ્છેદે પુષ્યમિત્રના સંબંધમાં જે વર્ણન કરી ગયા છીએ તેની સાથે અથવા તો તેના અને પતંજલી મહાશયના ચારિત્રની સર-ખામણીવાળા પારિગ્રાહમાં જે હકીકત આવી છે તેની સાથે તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી ધટાવીશું, તો એકદમ ખાતરી થઈ જશે કે જે વ્યક્તિને પં. પતંજલીએ ઉપદેશીને વાતો કરી છે-પછી તેને ભક્ત કહો કે માત્ર શિષ્ય કહો-તે જ વ્યક્તિ રાજા કલ્કિ છે. પછી તે વ્યક્તિને રાજા પુષ્ય-મિત્ર ગણવો કે સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર ગણવો તે આપણે પૂરવાર કરવું રહે છે; તેમજ શ્લેષ્છોને કોણે હરાવ્યા છે તે બીના પણ તેના રાજ્ય-વિસ્તારવાળા પારિગ્રાહના વર્ણનમાં આપેલ હકી-કત ઉપરથી આપણે તારવી કાઢવું રહે છે.

રાજા કલ્કિના જીવનનું જે કાંઈક ઝાંખું

રેખાચિત્ર ઉપરમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ તેથી જણાયું છે કે, તે શુંગ-રાજા કલ્કિ તે વંશી પુષ્યમિત્ર કે તેના પુત્ર પુષ્યમિત્ર કે અગ્નિમિત્રને લાગુ પડી શકે અગ્નિમિત્ર ? તેમ છે; પણ અહીં આગળ મત ભેદ ઊભો થયો છે માટે આપણે તપાસવું રહે છે કે તે ઉપનામ વધારે કોને અંધબેસવું થાય તેમ છે.

મ. સં. ૩૦૧-ઈ. સ. પૂ. ૨૨૬ માં ન્યારે શાતકરણી બીજાએ અવતિ ઉપર ચડી જઈ, મૌર્યવંશના વૃષભસેનને મારી નાંખી તેના ભાઈને તેની ગાદીએ બેસાડ્યો ત્યારે પુષ્યમિત્રને સેનાધિ-પતિ નીમ્યો હતો ૨૫ તે પૂ. ૧૨. જણાવી ગયા છીએ. અને પુષ્યમિત્રનો જન્મ મ. સં. ૨૫૧માં હોવાથી (જુઓ પૂ. ૫૪.) તે વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની કહેવાય. હવે જો તે જ રાજા કલ્કિ હરાવાય અને રાજા કલ્કિનું મરણ, જૈન ગ્રંથોની તથા પુરાણ ગ્રંથોની એકમતિ પ્રમાણે મ. સં. ૩૫૩ નું ગણાય છે, તો તે હિસાબે પુષ્યમિત્રનું મરણ ૧૦૨ વર્ષની ઉંમરે થયું કહે-વાશે. તે પ્રમાણે વસ્તુ હોવાનો સ્વીકાર માન-વામાં બે વાંધા આવે છે (૧) એક તો આટલી મોટી ઉંમરનું આયુષ્ય હોવાનું એક રાજદારી જીવન ગાળનાર મનુષ્યને માટે અસંભવિત છે (હજી તદ્દન નિશ્ચિંત જિંદગી ગાળનારનું હોવા સંભવ ગણાય) અને (૨) બીજો વાંધો એ કે પુષ્યમિત્રનું મરણ મ. સં. ૩૩૯ માં નીપજ્યું

(૨૫) આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે, ન્યારે બીજી સ્થિતિ એમ જણાય છે કે કદાચ તે મ. સં. ૩૦૧ પહેલાં મૌર્યવંશની નોકરીમાં દાખલ થઈ ગયો હોય (કેમકે Satakarni snatched Avanti from Pushyamitra એમ પાઠ નીકળે છે; અને આ સ્થિતિ ત્યારે જ બને કે

શાતકરણી ચડાઈ લઈ આવ્યો તે વખતે તે સૈન્યપતિના પદે હોય તોજ. તેમજ ન્યારે ૩૦૧ માં શાતકરણીએ જીત મેળવી ત્યારે તેને મહાઅમાત્ય પદે મૂક્યો હોય અને તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રને તેના હાથ તળે સૈન્યપતિ નિમ્યો હોય. તો જ. (સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૨૬)

હોવાનું ઉપર પૃ. ૫૪ માં સાબિત કરી ગયા છીએ તો પછી તે બાદ ચૌદ વર્ષ જીવંત રહ્યો હતો એમ જણાવવું કેટલું બેહુકું ગણાય ? (૩) ત્રીજું અમરકોષ જેવા પ્રમાણભૂત ગ્રંથમાં અગ્નિ-મિત્રને જ સમ્રાટ ગણાવ્યો છે, નહીં કે પુષ્ય-મિત્રને (૪) કાલિદાસ જેવા મહાકવિએ પણ અગ્નિમિત્રની (નહીં કે પુષ્યમિત્રની) યશ-ગાથા ગાતું માલવિકાગ્નિમિત્ર નામક નાટક રચ્યું છે. આ ચારે અનુમાનો અને પુરાવાઓ ખુદ વૈદિક સંપ્રદાયના મનાતા એવા જ ગ્રંથ-કારોના આધારે આપણે રજૂ કરી રહ્યા છીએ (૫) ઉપરાંત જે રાજ્યવિસ્તાર અગ્નિમિત્રના રાજ્યનો હતો તેનો નકશો જોઈશું તો સહજ ખ્યાલ આવી શકશે કે તેને જ કાંઈક પ્રભાવિક અને પરાક્રમી રાજકર્તા હજી ગણી શકાય તેમ છે; તેમજ સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે પણ તેની જ રાજ-કીર્તિના પુરાવા મળી શકે છે (૬) વળી તેને (અગ્નિમિત્રને)તો પિતાની હૈયાતિમાં જ રાજપદવી ભોગવતો નીહાળીએ છીએ; જ્યારે પુષ્યમિત્રને તો જ્યાં સુધી અગ્નિમિત્ર ગાદીપતિ બને છે ત્યાં સુધી માત્ર શુંગભૃત્ય તરીકે જ દેખી રહ્યા છીએ (૭) વળી યવન રાજનો ઇતિહાસ (જુઓ આગળ ઉપર તેમના જીવનચરિત્રે) તથા તેમાંની સાક્ષે તે પણ અગ્નિમિત્રના કાળની જ સાક્ષી પૂરે છે; નહીં કે પુષ્યમિત્રના કાળની (૮) જો કે પુષ્ય-મિત્ર કદી ગાદીએ જે બેઠો નથી (જુઓ ઉપ-રમાં પૃ. ૬૪ થી આગળ) એમ સાબિત થઈ ગયું છે. છતાં દલીલની ખાતર માનો કે તે ગાદીપતિ બન્યો હતો અને તે જ રાજ કિલ્લે છે અને તેનું મરણ ૩૫૩ માં નીપજતાં ૧૦૨ વર્ષનું આયુષ્ય પણ તેણે જ ભોગવ્યું હતું, તો પણ પાછા વાંધા આવી જાય છે; કેમકે તેના ખાતે વધારેમાં વધારે ૩૮ વર્ષનો સત્તા અમલ

નોંધાયો છે. તેમાંથી ૨૨ વર્ષ સૈન્યપતિ શુંગ-ભૃત્ય તરીકેનાં હતાં જ; એટલે તેણે સ્વતંત્ર રીતે જો સત્તા ભોગવી હોય તો બાકીના સોળ વર્ષ સુધી જ ગણાય; અને તે પછી તુરંતજ મરણ પામ્યો હતો એમ કહેવું પડશે. તે હિસાબે ૧૦૨ ની ઉમરમાંથી ૧૬ વર્ષ બાદ કરતાં, તે ૮૬ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો હતો-એમ ગણાવું રહે છે. હવે વિચારો કે આટલી ઉમરે ગાદીએ બેસીને રાજ કલ્કિ તરીકે તે યવનોની સાથે લડવા જાય અને જીત મેળવે અને અશ્વમેધ યજ્ઞ પોતે કરે તે કાંઈ રીતે બુદ્ધિમાં સમજાય તેમ છે ? (૯) પણ દલીલની ખાતર પુષ્યમિત્રને શુંગભૃત્યને બદલે સ્વતંત્ર રાજ માની લ્યો અને અશ્વમેધ કરનાર તથા યવન ઉપર જીત મેળવનાર તરીકે તેને-પુષ્યમિત્રને-બદલે તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રને લેખો, તો તો સાબિત થઈ ગયું કે, અગ્નિમિત્રના રાજ્યનો વિસ્તાર (કેમકે યવન સરદારને જીતવાથી વિશેષ નહીં તો થોડાક મુલકની પણ પ્રાપ્તિ તો થઈ હશે જ ને ? એટલે તેટલો વધારો થતાં) પુષ્યમિત્રના કરતાં વિશેષ ગણવો જ પડે અને તેમ થયું એટલે ઉપર જણાવેલું પાંચમું કારણ અગ્નિમિત્રના પક્ષમાં અને પુષ્યમિત્રની વિરૂદ્ધમાં આવીને ઊભું રહ્યું ગણાય, ૧૦ જે પ્રમાણે નથી બન્યું જ. છતાં દલીલની ખાતર બીજી રીતે વિચારીએ. ધારો કે પુષ્યમિત્ર તે જ કલ્કિ છે, અને તે કલ્કિનું મરણ મ. સં. ૩૫૩ માં ૮૮ વર્ષની ઉમરે થયું છે, (કારણ કે પુષ્યમિત્રનું આયુષ્ય ૮૮ વર્ષનું પુર-વાર થયું છે) તો તેનો જન્મ મ. સં. ૨૬૫ માં લેખવો પડશે (ભલે આપણે મ. સં. ૨૫૧ માં પૂરવાર થયાનું જણાવ્યું છે છતાં) અને એટલું તો ઇતિહાસ જ કહે છે કે મ. સં. ૩૦૧ માં શાતકરણી બીજાએ અવંતિ ઉપર ચડી જઈને જીત મેળવ્યા બાદ પોતા તરફથી

ત્યાંની દેખરેખ રાખવા તેની નીમણુક મૌર્ય-રાજના વડા સૈન્યપતિ તરીકે કરી હતી તે હિસાબે તો જ્યારે સૈન્યપતિ નીમાયો હતો ત્યારે ૩૦૧-૨૬૫ (જન્મ)=૩૬ વર્ષની તેની ઉંમર હતી એમ ગણવું પડે. હવે વિચારો કે જ્યારે તે આટલી નાની ઉંમરે, રાજપદથી તુરત ખીજે નંખર ગણાય એવા સૈન્યપતિના હોદ્દા ઉપર (અને તે પણ સ્વદેશમાં હજી નિમાય તે વાત જીદી ગણાય, પણ અહીં તો પરદેશી ફોજ છે અને તેમાં ય વળી સાધારણ સંજોગો નથી, પણ જ્યાં દુશ્મનાવટ અને વેરવૃત્તિના કુંગરે કુંગરા ખડકાર્ધ રહ્યા છે, તેવા પ્રસંગે એક અતિ કાળેલ પુરૂષ તરીકે નીમવાની વાત છે) નિમાય ત્યારે તેને સૈન્યની નોકરીમાં જોડાયો ગણવો ક્યારે ? અને જોડાયા બાદ પણ કંમે કંમે તે વડા સૈન્યપતિના હોદ્દે આવ્યો હશે ? કે ધબલઇને (જેમ રાજનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં ઉમરનો બાદ હોતો જ નથી. કેમકે રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી તો રાજના કરતાં તેના પ્રધાનને શીરે મૂકાયલી હોય છે) તે પદે નિયુક્ત થઈ ગયો હશે ?

આવા આવા અનેક અને ભિન્ન ભિન્ન મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કરીને, જીદી જીદી રીતે વિચારો, તો એ એક જ નિર્ણય ઉપર આવવું પડે છે કે પુષ્યમિત્ર અને રાજ કલ્કિ, તે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ જ છે; અને જ્યારે બન્ને ભિન્ન જ છે, ત્યારે તો પુષ્યમિત્રને બાદ કરતાં, અગ્નિમિત્ર તે જ રાજ કલ્કિ એમ આપોઆપ સાબિત થઈ જાય છે.

તેનો જન્મ મ. સં. ૨૬૭-ઈ. સ. પૂ. ૨૬૦ માં હતો; એટલે તેનો પિતા પુષ્યમિત્ર

જ્યારે મૌર્યસમ્રાટના લક્ષકરમાં મ. સં. ૨૬૮

આશરે ઈ. સ. પૂ. ૨૨૯ માં

સમ્રાટ જોડાયો હતો ત્યારે તે લગ-

બન્યા લગ ત્રીસ વર્ષનો હતો; અને

પહેલાનું ત્યારથી જ તેનું રાજદારીરૂપ

જીવન જીવન શરૂ થયું ગણાય. કેમકે

ત્યારથી જ તેને પોતાના

પિતાના હાથ તળે રહી તાલીમ લેવાના સંજોગો મળવા પામ્યા હતા. બાકી વાસ્તવિક રીતે જ્યારે ઈ. સ. પૂ. ૨૨૬ માં પુષ્યમિત્રને સૈન્યપતિના પદ ઉપરથી તે વખતના વિજેતા અંધ્રપતિ શાતકરણીએ મુખ્ય અમાત્યના પદ ઉપર નિર્માણ કર્યો; ત્યારે અથવા ત્યારથી જ તેણે પોતાના પિતાના પદને શોભાવવા માંડ્યું ગણી શકાશે. મૂળે જ પિતાના હાથ તળે જીવનની શરૂઆત કરી અને તેમાં વળી સેનાધિપતિનો હોદ્દો સંભાળવો પડ્યો-એટલે તેનો સ્વભાવ, રહેણી, કરણી, વિચારો આદિ સર્વે સંસ્કૃતિના અંગો તે પ્રકારની ઢલણુ તરફ વળવા માંડ્યા. અને તે ધાર્ટિમાં જ તેનું શેષ જીવન ઘડાયું તથા સંપૂર્ણ થયું એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ પદ ઉપર પોતે મ. સં. ૩૧૬ ઈ. સ. પૂ. ૨૧૧ સુધી, એટલે કે ૧૫ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો; તેટલામાં મૌર્યસમ્રાટ આ સમયે (છણું કરીને સતપન્ના અથવા શાતધર્મન) મરણ પામતાં તેનો પુત્ર બૃહદ્રથ મૌર્યસમ્રાટ બન્યો. આ સમયે પુષ્યમિત્ર અતિવૃદ્ધ થઈ ગયો હતો એટલે રાજકારણથી તે લગભગ નિરપૃથક થઈ ગયો હતો, જેથી અગ્નિમિત્રે સર્વ કામ સંભાળવા માંડ્યું હતું. બૃહદ્રથનું રાજ્યશાસન મ. સં. ૩૧૬ થી ૩૨૩

સરખાવો,

(૨૬) ઉપરની ગ્રીકા નં. ૨૫ ની હપ્તિકત સાથે

ઇ. સ. પૂ. ૨૧૧ થી ૨૦૪ સુધી ૭ વર્ષ ચાલ્યું હતું.

અત્યાર સુધીમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર અતિ સંકુચિત થઇ ગયો હતો કેમકે (૧) અવંતિની રાજનીતિને લીધે પ્રજામાં જે અસંતોષ ધણો વધી પડ્યો હતો તેને લીધે હોય કે પછી પોતાનામાં રાજ્યલોભની વૃત્તિનું જોર જામવા માંડ્યું હતું તેને લીધે હોય; પણ બેમાંથી એક કારણને લીધે ખચિત જ તેમ બન્યું હોવું જોઈએ. કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો એક પુત્ર જલૌક જે કાશ્મિરપતિ બની બેઠો હતો અને જેણે ૨૭ આક્રમણો કરી અવંતિપતિની આજ્ઞામાંથી-મૌર્ય સામ્રાજ્યના અધિકાર-માંથી-હિંદનો આખો નૈઋત્ય પ્રદેશ, ૨૮ તથા ઉત્તરનો મોટો ભાગ જેને હાલમાં સંયુક્ત પ્રાંતો અને ઔધ કહે છે તે, કબજો કરી લીધો હતો. (૨) મૌર્યવંશી શાલિશુકની અંગાજવાળા રાજ-શાખાએ બિહારવાળો પ્રાંત તથા પૂર્વઅંગાજનો મોટો ભાગ પડાવી લીધો હતો. (૩) અવંતિની લગોલગનો પૂર્વ ભાગ, જેને તે સમયે વિદર્ભ કહેતા હતા અને હાલ મધ્ય પ્રાંત તથા મધ્ય હિંદી એજંસીનાં સંસ્થાનો કહે છે તે સઘળો પ્રદેશ, કદાચ ઉપર નં. ૨ માં વર્ણવેલ અંગાજી રાજસત્તા તજે કે પછી દક્ષિણના અંધપતિની સત્તામાં જઈ પડ્યો હતો (૪) જ્યારે આખોયે દક્ષિણ હિંદ તો, લગભગ થોડાક સ્વતંત્ર અપવાદ સિવાય, શતવહન-વંશી અંધપતિને તાબે ક્યારનોયે હતો.

(૨૭) પુ. ૨ ના અંતે બેઝેલાં ચાર પરિશિષ્ટો માંતું છેલ્લું ૬ નામનું, રાજ જલૌકને જગત્ પરિશિષ્ટ જુઓ.

(૨૮) અ. હિ. ઇ. સ. પૂ. ૧૬૬:-પંજાબમાં મૌર્યવંશી છેલ્લા રાજ્યોની કે શુગાની-બેમાંથી કોઈની સત્તા હતી કે કેમ તે કહેવું જરા અસંભવિત દેખાય

(૧) તેમજ સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપુતાના ૨૯ (કદાચ સિંધ સહિત પણ હોય) જે અવંતિની પશ્ચિમે આવેલ છે તેમાં કોની સત્તા હતી તે ચોક્કસ નથી; પણ સમજાય છે કે ત્યાં પણ સિંધ તરફથી ઉતરી આવેલ શક પ્રજાએ પોતાનું સ્થાન વસાવ્યું હતું અને ધીમે ધીમે પગભર થવા માંડ્યું હતું. આવી રીતે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હદ અતિ મોટા પ્રમાણમાં સંકુચિત થઈ ગઈ હતી. અધૂરામાં પૂરું ઉપર નં. ૧ માં વર્ણવેલા કાશ્મિરપતિ રાજ જલૌકનું મરણ તે અરસામાં (એટલે આશરે મ. સં. ૩૨૨=ઇ. સ. પૂ. ૨૮૫) નીપળ્યું એટલે તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર દામોદર આવ્યો. તે એક તો નવો જ ગાદીએ બેઠો હતો અને પોતાના બાપ જેવો પરાક્રમી ન હોતો; એટલે બેકટ્ટીઓને જેઓ અત્યાર સુધી આવીને પંજાબમાં જ અટકી પડ્યા હતા તેમણે એકદમ ધસારો કર્યો અને યુક્ત પ્રાંતોમાંનો મથુરા સુધીનો જે પ્રદેશ જલૌકના તાબે ગયો હતો તે આ દામોદર પાસેથી જીતી લઈ, અવંતિ ઉપર ચડાઈ લઈ આવવાની તૈયારી કરતા દેખાયા.

આ પ્રમાણેની જ્યાં સઘળી પરિસ્થિતિ બની રહી હોય ત્યાં જે વ્યક્તિ મોટા સામ્રાજ્યના મનોરથ સેવી રહ્યો હોય તેને મનમાં બહુ લાગી આવે તેમાં કાંઈ વિસ્મય પામવા જેવું નથી જ. તેમાં પણ સૈન્યાધિપતિ જેવા સ્વતંત્ર સ્વભાવના અને લશ્કરી તોખમના અને

છે. E. H. I. 3rd Edi. P. 199. It is Unlikely that either the later Mauryas or the Sungas exercised any jurisdiction in the Punjab.

(૨૬) જુઓ આગળ ઉપર ચોક્કસ રાજ્યની હકીકત.

અમીર ધરાવતા અગ્નિમિત્ર જેવાનું હોહી તો તુરત જ ઉકળી આવે તે દેખીતું છે જ. એટલે લશ્કરી તાલીમનું નિરીક્ષણ કરવાના ઓઠા તળે તેણે મોટી લશ્કરી ક્વાયતનો પ્રસંગ ગોઠવ્યો અને પોતે તથા સમ્રાટ બૃહદ્રથ અશ્વારૂઢ અને સારું ચે લશ્કર તપાસવા નીકળ્યા. તે સમયે લાગ સાંધી તેણે સમ્રાટનો ધાન કરી નાંખ્યો. ૩૦ આ બનાવ મ. સં. ૩૨૩=૪. સ. પૂ. ૨૦૪ માં બન્યો હતો.

આ સમયે પુષ્યમિત્ર હૈયાત તો હતો જ પણ તે અતિવૃદ્ધ (૭૨ વર્ષનો તે સમયે તે હતો) હોવાથી તેણે ગાદી લીધી નહીં. પણ તેની સંમતિથી અગ્નિમિત્રે પોતેજ અવંતિપતિ બની, રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતાના પુત્ર વસુમિત્રને યુવરાજ પદવી આપી. અહીંથી શુંગવંશની સ્થાપના થઇ કહેવાય.

તેણે રાજપદે આવી બધું ઠીકઠીક કરી, સૌથી પહેલું કાર્ય એ કયું કે, રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા તરફ પોતાનું સર્વ રાજપદે ચિત્ત દોરવું. એક બાજુ અગ્નિમિત્ર પોતે કામે લાગ્યો અને બીજી બાજુ પોતાના યુવરાજને સરદારી સોંપી લશ્કર સાથે વિદાય કર્યો. પોતે ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે યુવરાજની ઉમર માત્ર ૨૦ વર્ષની જ હતી અને હવે જો કે પાંચ છ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં, છતાં હજી તે બરચુવાન જ

હતી શકાય, તેમ લશ્કર સાથે જઇ યુદ્ધકળામાં પ્રવીણતા બતાવવાનો ઠાઠ પ્રસંગ તેને હજી મળ્યો નહોતો. એટલે ચડાઈ લઇ જતાં, કદાચ બ્યુહરચના કરવામાં કે સંગ્રામની અનેક ચાલો ચાલતાં હરીફ પક્ષ તરફથી પથરાતી જાળમાં-લાલચોમાં ફસી ન પડે, માટે એક ભોમિયા તરીકે-દોરનાર તરીકે અથવા કહો કે સંરક્ષક તરીકે પોતાના પિતા પુષ્યમિત્રને યુવરાજની સાથે મોકલ્યા હતા.

જ્યારે, પોતાનું કાર્ય પ્રથમ દરબજે રાજન-ગરી-ઉજૈનીથી બહુદ્વરના પ્રદેશ સુધી ન જતાં, પૂર્વ દિશાએ આવેલ વિદર્ભપતિને નમાવવાનું હતું ત્યારે યુવરાજને (અને પોતાના પિતા પુષ્યમિત્રને) ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ મોકલી, કાશ્મિરપતિ દામો-દરના હાથમાંથી તુરત તાજેતરમાં જ મુલક ઝુંટવી લઇ, ત્યાં હરીકામ પડેલા યવન સરદારોને હરાવી, તેમના હાથમાંથી સૂરસેન, પાંચાલ તથા સતલજ નદીના પૂર્વ કિનારાથી માંડીને બધા પ્રદેશો ખાલી કરાવી તે પ્રદેશમાં શુંગપતિઓનું આધિપત્ય સ્થાપવાનું હતું. આ પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી કરવામાં આવી હતી. તેમાંથી પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે પાર પાડ્યું અને વિદર્ભપતિને હરાવી તેની પાસેથી તેના મુલકનો અમુક ભાગ મેળવી, કેવી રીતે અવંતિની સાથે જોડી દેવાયો તથા વિદર્ભપતિની અતિ સ્વરૂપવંતી કુંવરી માલવિકાને (જેને વૈદહી ૩૧ તરીકે પણ

(૩૦) ઉપરમાં પુષ્યમિત્રના વૃત્તાંતે લખેલ હકીકત અને અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતે લખેલ હકીકત (જેમકે બૃહદ્રથ, સતધન્વા વિગેરેમાં કોણ પહેલો ને કોણ પછી તથા તેની તારીખો ઇ. ઈ.) માં કાંઈક ફેરફાર પડી જાય છે અથવા, પણ તેથી કરીને ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી જઃ મુખ્યસ્થિતિ કાયમ જળવાઈ જ રહે છે. જે કાંઈ ફેરફાર માલુમ પડે છે તે વિશેષ સંશોધન

યતાં અદસ્ત થઈ જવા વધી છે. (કાંઈક ખુલાસા કરવામાં આવ્યા છે તે માટે આગળ જુઓ.)

(૩૧) વિદર્ભદેશની પુત્રી તે વૈદહી (સંસ્કૃત બાકરણના નિયમે આ રાખ્દ બન્યો છે. વિશેષ લખવા માટે જુઓ પુ. ૧ હ. પ. ૧૨૨, પુ. ૨. પ. ૧૭૪.) નજર રાખની રાણી દમયંતી પણ આ પ્રદેશના રાજની પુત્રી હોવાથી તેણીને પણ વૈદહી તરીકે ઓળખાવાય છે.

ઓળખાવાય છે) પોતાની રાણી તરીકે, તદ્દકુળ નામાની સરતમાં કેવી રીતે મેળવી, તે સર્વ હકીકત અતિ વિસ્તારથી કવિવર્ય કાલિદાસ સ્વરચિત માલવિકાગ્નિમિત્ર નામક નાટ્ય ગ્રંથમાં આશ્રેષ્ઠ છે. ૩૨ આ બીના આપણા વાચકમાંના ધણાના ધ્યાનમાં હશે જ, તેથી અત્રે લખવા જરૂર રહેતી નથી. પણ કહેવાય છે કે પેલી બાળ્યે યુવરાજ વસુમિત્રને, દાદા પુષ્પમિત્રના નેતૃત્વ નીચે, ઉત્તર હિંદમાં યવન સરદારો સાથે એટલું તો જળરદરત યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું કે તેમાં અગણિત મનુષ્ય સંખ્યાનો સંહાર ૩૩ વળી ગયો હતો. અને જે ટાઇ યવન સરદારો (કહે છે કે યવન લશ્કરની દોર-વણી સાત સરદારો ૪૪ કરતા હતા) હાર

પામ્યા અથવા યુદ્ધમાંથી જીવતા રહ્યા તે સર્વ નાશી છૂટી, તુરતમાં જ ગાદીએ બેઠેલા પોતાના રાજા ડિમેટ્રીઅસને સર્વ વીતક કથા કાનોકાન સંભળાવવા ઠેક બેકટ્રીઆમાં પહોંચી ગયા. (ઇ. સ. પૂ. આશરે ૧૮૮ થી ૧૬૭=મ. સં. ૩૨૮ થી ૩૩૦). આથી ૩૫ કરીને, યવન સરદારોએ ખાલી કરેલ ઉત્તર-પશ્ચિમ હિંદનો સર્વ પ્રદેશ એક વાર ફરીને અવંતિપતિની-અત્યારે શુંગવંશી રાજાઓની-હકુમતમાં આવી પડ્યો. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ગ્રંથકાર મિ. રિમ્બે ૩૬ આ બન્ને જીતને નીચેના એક વાક્યમાં જ વર્ણવી દીધેલ માલૂમ પડે છે. Agnimitra's youthful son Vasumitra was employed on

(૩૨) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૧૬:-During the first war between Vidisa and Vidarbha the former was successful: as a result, Vidarbha was divided into two provinces by the Wardha river (between Berar and C. P. at present) વિદિશા અને વિદર્ભ વચ્ચેના પ્રથમ યુદ્ધમાં વિદિશાની જીત થઈ હતી જેના પરિણામે વિદર્ભ દેશના બે ભાગ પડી ગયા હતા. તે બે ભાગની વચ્ચે વર્ધા નદી આવેલી છે. (તેને વર્તમાનકાળના વરાડ અને મધ્ય પ્રાંતો સમજવા)

કે. હિ. ઇ. પૂ. ૨૨૩-Conquered Vidarbha, a province under Andhra=અધ્રવપતિની સત્તામાં આવેલ વિદર્ભ પ્રાંત તેણે જીતી લીધો (ત્યારે એમ થયું કે વિદર્ભપ્રાંત તે અધ્રવંશી રાજાને તાબે હતો અને માલવિકા તે અધ્રવપતિ રાજાની કે તેના તે પ્રાંતના સરદારની પુત્રી થઈ.)

(૩૩) ગ્રીક ઇતિહાસમાં આ યુદ્ધને અતિ દારૂ તરીકે વર્ણવ્યું છે. વાયુપુરાણમાં પણ બે મોટાં યુદ્ધો યવનોસાથે આર્યવર્તીઓને લડવા પડ્યાનું કહેલું છે. તે બેમાંનું આ પ્રથમ છે. (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬, પૂ. ૭૨ અને આગળ)

[મારી દીકા:-બે મોટાં સિવાય બીજાં નાનાં

તે ધણાંયે થયાં છે. બે મોટાંમાંનું પ્રથમ ઇ. સ. પૂ. ૧૬૭ માં, બીજું ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ માં.]

C. H. I. P. 512:-Who (Pushyamitra) as is indicated in the drama called the Malvikagnimitra, succeeded to the struggle with the Greeks-માલવિકાગ્નિમિત્ર નામે નાટકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેણે (પુષ્યમિત્રે) ગ્રીક સાથેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો (આ વાક્યના પાછલા ભાગથી સમજાય છે કે ગ્રીકો સાથે પુષ્યમિત્રને યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું અને તેમાં તેનો વિજય થયો હતો. આપણે અહીં પુષ્યમિત્ર ને વસુમિત્રની સરદારી નીચે શુંગવંશીની કૃતેહ લખી બતાવી છે.)

(૩૪) બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬, પૂ. ૬૪.—“ રાક્ષસ નામે ઓળખાતા પંજબથી સાત રાજાઓ ચડી આવેરો. તેમના શુરા યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ઉતરનારને કાપી નાંખીને તેમનું સોહી રેલી પૃથ્વી ખિદામણી બનાવેરો. પછી ગંગા પાસેના આખા મગધમાં ખૂનખાર અને લચકર સંગ્રામ જગેરો. તેમાં યવન રાજાઓ અને તેમના સૈનિકો પુષ્યમિત્રને હાથે માર્યા જરો. ”

(૩૫) નીચેની દી. નં. ૩૭ જુઓ.

(૩૬) જુઓ. અહીં હિરટરી એક ઈન્ડિયાની ત્રીજી આવૃત્તિ. પૂ. ૨૦૦.

active service under the orders of the King, his grandfather Pushya-mitra; who at this time must have been advanced in years, resolved to crown his military success by substantiating and proclaiming a formal claim to the rank of Lord Paramount of Northern India. His pretensions received confirmation by the success of Agnimitra, in a local war with his southern neighbour the raja of Vidarbha (Berar) which resulted in the complete defeat of the Raja, who was obliged to cede half of his dominions to a rival cousin; the river Wardha being constituted the boundary between the two principalities.= અગ્નિમિત્રના યુવાનપુત્ર વસુમિત્રને તેના દાદા પુષ્યમિત્ર રાજાની આજ્ઞાનુસાર યુદ્ધપ્રવૃત્તિમાં રોકવામાં આવ્યો હતો. પુષ્યમિત્ર કે જે આ સમયે વયોવૃદ્ધ હોવો જોઈએ તેણે ઉત્તર હિંદના સમ્રાટની પદવી ઉપરના પોતાના વાસ્તવિક હક્કને સુદૃઢ રીતે સ્થાપન કરી જાહેર કરવા, તેના લક્ષકરી

વિજયનો કીર્તિકળશ ચઢાવવા નિશ્ચય કર્યો. વળી અગ્નિમિત્રે તેના દક્ષિણના પાડોશી વિદર્ભ રાજાનો સ્થાનિક લડાઈમાં સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો; જેથી પરાજીત રાજાને વધી નદીની હદ સુધીનો પોતાનો અર્ધો રાજ્યપ્રદેશ આપી દેવો પડ્યો. અગ્નિમિત્રના આ વિજયથી પુષ્યમિત્રની સમ્રાટ તરીકે દંદેરો બહાર પાડવાની તિવ્ર ઉમેદને વધારે પુષ્ટિ મળી હતી.

આ બંને જીતનો સમય ૩૭ મ. સં. ૩૩૦ થી ૩૩૨=ઈ. સ. પૂ. ૧૯૭ થી ૧૯૫ સુધીમાં ગણવો રહે છે. તેમાં જે યવન સાથેના યુદ્ધમાં કેવી રીતે જીત મેળવી હતી તેના શુભ સમાચાર આપતો હેવાલ પુષ્યમિત્રે પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રને રાજનગર વિદિશામાં મોકલી આપ્યા હતા^{૩૮}. તેમ માલવિકા સાથે તેનું લગ્ન મ. સં. ૩૩૧=ઈ. સ. પૂ. ૧૯૬ આસપાસ થયાનું લેખી શકાશે.

ઉપર પ્રમાણે બતાવો બની ગયા પછી^{૩૯} તેણે ઉત્તેજીત બનીને એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની યોજના કરી. જે મહાભાષ્યકાર પતંજલી મહાશયના નેતૃત્વ નીચે મ. સં. ૩૨૨=ઈ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેની પૂર્ણાહુતિ બાદ છ સાત વરસે પુષ્યમિત્ર ૮૮ વર્ષની ઉંમરે મ. સં. ૩૩૬=ઈ. સ. પૂ.

(૩૭) આ બંનેનો સમય ઉપરમાં આપણે મ. સં. ૩૨૮ થી ૩૩૦=ઈ. સ. પૂ. ૧૯૯ થી ૧૯૭ ગણાવ્યો છે અને અહીં બંને વર્ષનો ફેર બતાવ્યો છે. ખરું શું હોઈ રાકે તે તપાસવાની જરૂર છે. ગમે તેમ પણ મ. સં. ૩૨૬ થી ૩૩૧ સુધીના પાંચ વર્ષના ગાળામાં જ આ બતાવો બન્યા છે એટલું ચોક્કસ લાગે છે.

(૩૮) જુઓ કે. હિ. ઈ. પૂ. ૨૦૧ કો. એ. ઈ. પૂ. ૫૪:—“ Agnimitra, the ruler of Vidisa= વિદિશાનો રાજકર્તા અગ્નિમિત્ર ”=હવે વાચકોની ખાત્રી

થશે કે શું ગવંશની ગાદી અવંતિમાં જ હતી; કોઈ દિવસ પાટલિપુત્રમાં હતી જ નહીં. બદલે એમ કહેવું બ્યાજખી થઈ પડશે કે, મૌર્યસમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના રાજ્ય અમલથી જ હિંદી સમ્રાટોની રાજનગરી તરીકે પાટલિપુત્રને તજ દેવામાં આવ્યું હતું. વિશેષ માટે આગળ ઉપર “ પાટલિપુત્રનું આયુષ્ય ” વાળો પારિચાઈ જુઓ.

(૩૯) વાયુપુરાણના આધારે લખેલ લેખ જે બુદ્ધિપ્રકાશ ત્રિમાસિકના પુ. ૭૬, પૂ. ૬૬, પંક્તિ ૧૭ થી ૨૦ ઉપર છે તે જુઓ.

૧૮૮ માં મરણ પામ્યો હતો.

બીજી બાજુ યવન સરદારો જે નાસી ગયા હતા તેમણે સ્વદેશે જઈને પોતાના રાજા ડિમેટ્રી-અસને ખબર દીધી. એક તો તે યુવાન-તેજસ્વી રાજકર્તા હતો અને તુરતમાં જ ગાદીએ બેઠો હતો એટલે તેનો પિત્તો છળી ઉઘ્યો, અને વેર વાળવાના ધરાદાથી-મનસુઆથી હિંદ ઉપર ચડાઈ લાવવાની ઈ. સ. પૂ. ૧૬૪ ના અરસામાં તૈયારીઓ આદરી. વચ્ચે આવતો પંજબ તેના પિતા-યુથાહીમેસે આશરે મ. સં. ૩૧૭=૬, સ. પૂ. ૨૧૦ માં લીધો હતો ખરો, પણ કાશ્મિર-પતિ જલૌકે તેમજ અવંતિપતિ અગ્નિમિત્રે તે પ્રાંત પાછળથી પોતાની આણમાં થોડે થોડે અંશે મેળવી લીધો હતો. તેમાં જલૌકના સ્થાને અત્યારે તો તેના પુત્ર દામોદરનો વહીવટ શરૂ થઈ ગયો હતો; એટલે બહાદુર ડિમેટ્રીઅસને તેને ભાગે આવેલું પંજબ પાછું મેળવી લેવાને જરાયે મુશ્કેલ જેવું લાગ્યું નહોતું. આ પ્રમાણે તેણે અંદાજે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ માં પંજબનો ઉત્તર ભાગ જીતી લઈ ત્યાં પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરી લીધી અને પછી આગળ વધવાને કાંઈક બહાનું મળે માટે યુક્તિઓ રચવા

માંડી. તેમાં એક યુક્તિ આ પ્રમાણે ગોઠવી હતી. ચીનાબ અને રાવી નદી વચ્ચેના મદ્ર નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં કોઈ એક સૌંદર્યવતી યવન પુત્રીને ૪૦ કરવા મોકલી ૪૧. એવી ગણતરીએ કે યુવરાજ વસુમિત્રની નજરે પડે અને તેણીના મોહમાં લપટાય. બન્યું પણ તેમજ. યુવરાજ તેણીના રૂપમાં લોભાયો અને તે કન્યા માટે માગું મોકલ્યું. સ્વભાવિક રીતે જ તે માંગણી સ્વીકારવામાં ન આવી. એટલે પરિણામે બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધની નોખત ગડગડી. આ યુદ્ધમાં ડિમેટ્રીઅસને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાનો હીક મોકલો મળી આવ્યો હતો એમ સમજાય છે: કેમકે યુવરાજ હારી જવાથી સતલજ નદીના તીર પ્રાંત સુધીનો દક્ષિણ પંજબવાળો મુલક કદાચ એક વાર ફરીને ડિમેટ્રીઅસના હાથમાં જઈ પડ્યો હોય તો ના કહેવાય નહીં. પણ ખરી વસ્તુસ્થિતિનું માપ કાઢી લેવાની રાજા અગ્નિમિત્રને આ વખતે બુદ્ધિ સૂઝી. તેણે બીજો અશ્વમેધ કરવાની જાહેરાત કરી અને યુવરાજને તે અશ્વની રક્ષા માટે પાછળ જવા હુકમ ફરમાવ્યો. અશ્વ જ્યાં સતલજ નદીના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો કે યવનોએ તેને અટકાવ્યો. પરિણામે

(૪૦) ગ્રીક ઇતિહાસમાં રૂપવતી કન્યાને લીધે યુદ્ધ બન્યાની હકીકત મળતી નથી, માત્ર યુગપુરાણમાં જ છે એમ બુદ્ધિપ્રકાશ. પુ. ૭૬. પૂ. ૬૬ માં જણાવાયું છે. તેનું કારણ મારી સમજમાં એમ આવે છે કે, આ યુદ્ધ તો ડિમેટ્રીઅસની હિંદમાંની રાજકારણીઈને અંગે છે; નહીં કે ગ્રીક કે એકદ્રીઅન રાજપતિ તરીકે; એટલે તે બીનાને ગ્રીક ઇતિહાસમાં કદાચ સ્થાન મળ્યું ન હોય તે બનવા યોગ્ય છે.

(૪૧) કન્યા અકસ્માત યુવરાજની નજરે પડી ગઈ હતી કે બાણી બેઠને યુક્તિ ગોઠવી તેની નજરે તેણીને પાડી હતી, તે બે સ્થિતિમાંથી એક હોઈ શકે.

બીજી સ્થિતિ વધારે સંભવનીય કલ્પીને મેં તે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

(૪૨) અશ્વમેધ ચક્ષ કરનાર સામાન્યતઃ મોટા પ્રદેશનો રાજકર્તા હોય તે જ કરી શકે છે. તેમાં ચક્ષમાં થતા ખર્ચનો પ્રશ્ન નથી પણ તે રાજની સત્તા તળેના પ્રદેશવિસ્તારનો પ્રશ્ન છે. સહજ સમજ શકાય છે કે, જ્યારે અગ્નિમિત્રે અશ્વમેધ ચક્ષ કર્યા છે ત્યારે તેનો રાજ્ય-વિસ્તાર તેના પૂર્વના રાજકર્તાઓ કરતાં અતિ મોટો થઈ ગયો હોય જ; એટલે ન.ચેના ટી. નં. ૪૪ માં જણાવાયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની સિંધુ નદીવાળી માન્યતા કેટલે દરજ્જે સત્ય ગણી શકાય તે વાચકો આપમેળે વિચારી શકશે.

શુભપતિ અને યવનપતિના સૈન્ય વચ્ચે પાછું યુદ્ધ જામ્યું અને માલૂમ પડે છે કે આ યુદ્ધમાં (મ. સં. ૩૪૫=ઈ. સ પૂ. ૧૮૨) યુવરાજ વસુમિત્રનું મરણ નીપળ્યું.^{૪૩} આ ખેદજનક સમાચાર સાંભળી રાજા અગ્નિમિત્રને ઘણો જ આઘાત થયો. એટલે તે યવન રાજાનું ગુમાન તોડવા તથા અશ્વમેધ યજ્ઞના નિયમનું પાલન કરવા તેણે પોતે જ તે તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ યુદ્ધ સિંધુ નદી^{૪૪}(સતલજ)ના કિનારે થયું. તેમાં યવનોને સખ્ત હાર ખાવી પડી અને રાજા ડિમેટ્રીઅસનું મરણ નીપળ્યું (મ. સં. ૩૪૬=ઈ. સ. પૂ. ૧૮૧) હોય તે પણ બનવાયોગ્ય છે. આ જીત તેને સૌથી મહાન લાગી હતી.

(૪૩) કે. શો. હિ. પૂ. ૫૫ માં જણાવાયું છે કે વસુમિત્રનું મરણ (કવિ બાણના કહેવા મુજબ) કોઈ મિત્રદેવ નામની વ્યક્તિના હાથે નાટકના ખેલ કરતાં થયું છે (According to Bana, he-Vasumitra was killed while engaged in amateur theatricals by one Mitradeva): પણ આ કથન મને બરાબર નથી લાગતું, કારણ કે ઉપરનો નાટ્ય-પ્રયોગ તે માલવિકાગ્નિમિત્રના લગ્નપ્રસંગનો છે. ને તેમાંજ વસુમિત્ર મરાયો હોય, તો તે બાદ જ્યારે પુષ્યમિત્રનો પ્રથમ અશ્વમેધ થયો તેમાં વસુમિત્રની હાજરી શી રીતે સંભવી શકે? અને એમ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે અશ્વમેધના સમયે પતંજલી, પુષ્યમિત્ર ને વસુમિત્ર એમ ત્રણે જણા હાજર હતા. એટલે બાણ કવિનું ઉપર પ્રમાણેનું કથન મને વાસ્તવિક લાગતું નથી.

(૪૪) પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સિંધુ નદીને કાંઠે યુદ્ધ થયાનું જ માત્ર લખ્યું છે. સિંધુ નદીનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરાયું નથી, પણ ઇતિહાસવેત્તાઓએ, શુંગવંશીઓની સત્તા માત્ર વિદિશાના પ્રદેશની આસપાસ જ ફેલાયેલી હશે તથા યવનો તરફનો આ હલેશ મથુરા તરફની દિશાએથી જ થયો હશે; એવી બે સ્થિતિની કલ્પના કરી લઈ, સિંધુ નદીને બદલે અવંતિ પ્રદેશમાં આવેલી ચંબલ નદીની સાખા જે કાસીસિંધુ તરીકે

કારણ કે યવન સરદારો આજે કેટલાંય વર્ષથી ઉત્તર હિંદમાં અફો જમાવીને બેઠા હતા. તેમના લશ્કરને લલે યુવરાજ વસુમિત્રે થોડાં વર્ષ ઉપર હરાવીને કચ્છરધાણ વાળ્યો હતો પણ આ વખતે તો તેમનો શહેનશાહ ખૂદ પોતેજ લડવા ઉતર્યો હતો અને તેને હરાવવામાં પોતે ફાવ્યો હતો, એટલે આ જીતથી તે ઘણો હર્ષ પણ પામ્યો હતો. તેમ વસુમિત્રના ઘાત કરનારને^{૪૫} (અને અશ્વમેધના ઘોડાને અટકાયતમાં રાખનારને) ઠીક શિક્ષા કરી તેવો આત્મસંતોષ થવાથી અંતરના ઊંડાણમાં આહલાદ અનુભવવા લાગ્યો હતો. એટલે અન્યેય રાષ્ટ્રાટ તરીકે ખીજો અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું કે તેણે બે યજ્ઞો કરાવ્યા હતા.^{૪૬}

ઓળખાય છે તેને ગણુવી દીધી છે; પણ ખરી હકીકત શું હતી, તે આ ઉપરથી સહજ સમજી શકારો. વળી ઉપરની દીકા નં. ૪૨ જુઓ.

(૪૫) કેટલાક ગ્રંથકારોએ અશ્વમેધના ઘોડાને અટકાયતમાં રાખવા માટેના બનાવને આ યુદ્ધનું કારણ કહ્યું છે, તેથી મારે પણ તે પ્રસંગની યાદ દેવાવી કૌંસમાં લખવું પડ્યું છે.

(૪૬) ઇ. હિ. કર્વો. પૂ. ૫. અંક ૩, પૂ. ૪૦૪:- In a Brahmi inscription at Ayodhya it is said that Senapati Pushyamitra performed not one but two horse-sacrifices. His was an exceptionally successful career: અયોધ્યાના બ્રાહ્મી ભાષાના લેખમાં જણાવેલ છે કે, સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર (પુષ્યમિત્ર અને અગ્નિમિત્ર બન્નેના ભેગા મળીને ગણુવા, કેમકે તે સ્થિતિ તેમનાં જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણે જાણતા થયા છીએ.) એક નહીં પણ બે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે. તેનું જીવન અતુલમરીતે ફતેહમંદ નીવડ્યું છે. (ને એકલા પુષ્યમિત્રને આશ્રયોને જ બે અશ્વમેધ યજ્ઞો હોત તો exceptionally successful શબ્દ લખવામાં ન આવત; તેથી સાબિત થાય છે કે અગ્નિમિત્રને પણ સાથે ગણાવ્યો છે.)

આ બીજા યજ્ઞ બાદ પોતે માત્ર આઠ વર્ષનું ૪૭ આયુષ્ય ભોગવી શક્યો છે.

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં જે શાસ્ત્રવિધિ કરવામાં આવતી હશે તેની સાથે આપણે કાંઈ નિસબત નથી એટલે તેની નિબંધન થતી ભાંજગડમાં ઊતરવાનું કારણ એક સ્થિતિ નથી. પણ તેમાંનું જે એક તત્ત્વ સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર અસર કરી તેને ખોરંભે ચડાવે છે, તેની ઊડતી નોંધ લેવી તે તો અત્ર આવશ્યક છે જ. તે આ પ્રમાણે ગણાય છે.

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવનાર (વિધિ કરાવનાર પુરોહિતને નહીં, પણ જેના હુકમથી તે યજ્ઞ કરાવાય છે તેને) વ્યક્તિને યજ્ઞમાન કહીને સંબોધવામાં આવે છે. યનતાં સુધી આવો યજ્ઞમાન હમેશાં કોઈ મોટા રાજ્યનો ભૂપતિ જ હોય છે. અને આવા રાજ્યોને અનેક રાણીઓ હોવાથી તેમાં જે મુખ્ય એટલે પટરાણી હોય છે તેનો એક અધિકાર આ સમયે એવો ગણવામાં આવે છે કે, અશ્વમેધ યજ્ઞમાં હોમાયલા અથવા હોમવા માટે નિર્ણિત થયેલ-અશ્વના રાખની પડખે તેણીને સ્વયં પડે છે. અને તે સ્થળે તે પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવતું ત્રિભક્ત ચિત્ર ૪૮ પાંચરની

શિલા ઉપર કોતરી રાખવામાં આવે છે, જે ચિત્ર તેને તે સ્થિતિમાં ફેટલાયે જમાના સુધી જળવી રાખવામાં આવે છે. આ વિશે એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા લખે ૪૯ છે કે-
“ There is independent evidence to show that the obscure elements of the Vedic rites grew unpopular in course of time and fell into desuetude. =વૈદિક મતની ક્રિયાકાંડના આવાં અસમ્ય અંશો કાળના વહેણ સાથે પ્રજામાં અપ્રિય થઈને તદ્દન ભૂંસાઈ જવા પામ્યાં હતાં.”
આવાં ચિત્રના દૃશ્યથી બીજી કયા પ્રકારની અસર ભાવી પ્રજા ઉપર થતી હશે તે કહી શકાય નહીં પણ એટલું તો અવશ્ય અને છે કે, તે ચિત્ર જેની જેની દૃષ્ટિએ પડે છે તેના મન ઉપર વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અને માનવાને કારણ પણ મળે છે કે આ ૧૧ યજ્ઞો થયા બાદ લોકોની લાવનામાં અજબ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ જઈતેઓ સ્ત્રીલંપટ બની જતા હતા. આવી સ્પષ્ટ હકીકતના દૃષ્ટાંતો, ઇતિહાસના દૃઢતરે આલેખાયલાં કથાંય હશે કે નહીં, તે મારી જાણમાં નથી, પણ આ સમયના સંબંધમાં વાયુપુરાણના લેખકે તો તેની ખાસ નોંધ પણ કરેલ છે. જુઓ

ગર્ગસંહિતામાં લખ્યું છે કે, ભારતવર્ષમાં તે બાદ સાત રાજ રાજ્ય કરશે. હવે આપણે ગણીએ તો શુંગવંશી રાજની સંખ્યા અગ્નિમિત્ર પછી સાતની જ થઈ છે; પણ મૌર્ય સા. ઇતિ. પૃ. ૧૫૮ ઉપર, તે ત્રયના લેખકે એમ લખ્યું છે કે “ ઈસકે બાદ ભારતમે” સાત રાજ રાજ્ય કરને લગે, યા ભારત સાત રાજ્યોમે” વિભક્ત હો ગયા-આંધાર, કાશ્મિર, મગધ, કલિંગ, આંધ્ર (જ્યારે પાંચનાં જ નામ લખી બતાવ્યાં છે.) એટલે દેખાય છે કે, મનકલ્પિત અર્થ તેમણે કરી દીધો છે. વિશેષ ખુલાસા માટે, આ પરિચ્છેદને અંતે શુંગવંશી

રાજ્યોની શુદ્ધ કરેલી વંશાવળી જુઓ.

(૪૭) શુંગ અગ્નિમિત્રનો રાજ્યકાળ પુરાણોમાં ૮, અને યુગપુરાણમાં ૩૦ વર્ષનો આપ્યો છે. (જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૭૬. પૃ. ૯૬, પાંક્તિ ૧૪ મી)

(૪૮) ઇ. હિ. કવો. પુ. ૫. અંક ૩, પૃ. ૪૮૫: રાજ જન્મેજયની પટરાણી વપુષ્ઠમાને ઘોડાના રાખની પાસે જ્યારે સૂવાડવામાં આવી ત્યારે ઇંદ્રે તે ઘોડાના રાખમાં પ્રવેશ કરી તેણીના સાથે સંભોગ કર્યો હતો. (સરખાવો આગળ ઉપર રાકપ્રજાનો ચરાઈનું વર્ણન).

(૪૯) ઇ. હિ. કવો. મજકુર પુસ્તક પૃ. ૪૦૫,

બુદ્ધિપ્રકાશમાંનો પુ. ૭૬-૫. ૮૯ થી ૧૦૦ સુધી નો દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદભાઈ ધ્રુવનો લેખ. તેમાં જણાવ્યું છે કે “ પછી રાજ્ય વસુમિત્ર પુઠે ઓદ્રક રાજ્ય પામશે, તેને ભયંકર શકોનાં ધાડાં સાથે વિગ્રહ થશે. પછી મહાબળવાન શકો સાથેના દારણ્ય સંગ્રામમાં તે રાજ્ય મર્મસ્થાનમાં આણુ વાગ્યાંથી પ્રાણ છોડશે. પછી ભયંકર શકો અકર્ગને માર્ગે ચડી બ્રહ્મ બનેલી અને શીલસદાચાર ખાઈ બેઠેલી તે બહેણી પ્રજાને હરી જશે એવી પારાણિક શ્રુતિ છે. ” દિવાનબહાદુર જેવા વયોવૃદ્ધ અને પૂર્ણ અભ્યાસી તેમજ વૈદિકધર્મના અનુયાયી પુરુષ તરફથી લખાયેલ આ શબ્દોથી નિર્વિવાદિત સાબિત થાય છે કે, આ સમયની પ્રજા શીલાચારમાં બહુ જ શિયિલ થઈ ગઈ હતી. તે આવા મિલતસ દેખાવોના પરિણામરૂપ જ હોવું જોઈએ. વળી આનું પરિણામ તેવા સમય બાદ કેટલાંય વર્ષો સુધી પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં અતિ કાતિલ ઝેરરૂપે ભેળવાયલું જ પડી રહેવા પામ્યું હતું તે આપણે તે પછીના ઉત્તરોત્તર જે રાજ્યો ગાદીએ બેસતા આવ્યા છે તેમનાં ચરિત્રો ઉપરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.

શુંગવંશી છેલ્લા રાજ દેવશૂતિનું મૃત્યુ પણ સ્ત્રીવંપટપણાને લીધે જ થયું હતું; તેમજ પ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યના પિતા અવંતિપતિ રાજ્ય ગર્હભીલ-જેનું વૃત્તાંત આપણે થોડા જ વખતમાં લખવું પડશે-તેના રાજ્યનું વિપરિત પરિણામ પણ તે જ દશાને લીધે થવા પામ્યું હતું. વળી તે જ વિક્રમાદિત્યના લઘુ બંધુ-જેને રાજ્ય ભર્તૃ-હરી તરીકે લોકકથાઓમાં વર્ણવાયલ છે, તેની રાણી પિંગળા જેનો ઇતિહાસ પણ પ્રજાના લોકસાહિત્યમાં અતિ મશહૂર છે, તે સર્વ બનાવો

આ સમયના શિયિલાચાર-સ્ત્રીવંપટપણાનાં દૃષ્ટાંતો તરીકે-ઇતિહાસના કલંકચિત્રો તરીકે-અઘાપિ પર્યાંત જળવાઈ રહેલાં છે. આવી સ્થિતિ ક્રમમાંક્રમ દોઢ સદી સુધી ચાલુ રહેલી નજરે પડે છે. પ્રજાજીવનમાંથી તે સડો નાબૂદ કરવાનું મહત્ પુણ્ય કદાચ અવંતિપતિ વિક્રમાદિત્યના લલાટે જ વિધિએ લખી રાખ્યું હોય એમ સમજાય છે. તેને લગતું વિવેચન આપણે તેનું જીવનવૃત્તાંત આલેખતી વખતે કરીશું.

શુંગવંશના શિયિલાચારની જેમ આ એક કાળી બાળુ છે તેમ બીજી એક ઉજ્જવલ બાળુ પણ છે. તે એ કે, તેમણે હિંદના વાયવ્ય ખૂણામાંથી ધરી આવતા સત્તાક્ષોભી પરદેશીઓનાં આક્રમણ અને હુમલાઓની સામે સખ્તાઈથી જે સામનો કર્યો હતો તેને લગતી છે. જે તેમણે આ પ્રમાણે શુરવીરતા દાખવી ન હોત તો, તેમનો ધસારો ક્યાં જઈને અટકત અને આર્પાવર્તની હાલ દેખાતી રાજકીય પરિસ્થિતિને અદલે શું સ્થિતિ હોત તે કદાચી શકાતું નથી.

આ બીજો યજ્ઞ કર્મ બાદ તે કાંઈક અંશે સ્વસ્થતા કરી, રાજ્ય જીતવા

શિરોભાગે કે વધારવાની ઉપાધી છોડી **શુંગ સામ્રાજ્ય** દઈ, રાજ્યની આબાદી વધારવા પ્રેરાયો. એક તો સ્વસ્થાવે લોભી હતો જ અને તેમાં વળી યુદ્ધોમાં અનર્ગળ દ્રવ્યની હાની થઈ તેમજ બધે અશ્વમેધ યજ્ઞના ખર્ચો કરવા પડ્યા, એટલે લોભને થોભ નહીં તેવી સ્થિતિમાં મૂકાયો. મહારાજ પ્રિયદર્શિને જે જે સુવર્ણમય જિન મિંચ-પ્રતિમા ભરાવી હતી તેમાંની જેટલી જેટલી હાથ લાગી તે સર્વેને એકતો ધર્મદ્રેષથી અને બીજી દ્રવ્યના લોભથી, લાંબીતોડી નાંખી ગળાવી કરીને,

તેનું ધન કોપાગારમાં ભર્યું; તથા અનેક રીતે ધર્મદેવથી પ્રબલિત થઇને, પાખંડી (વેદિક ધર્મને ન માનનાર તેવા સર્વે) ધર્મના ઉપદેશકોને રંજીતવા માંગ્યા. તેમના ધર્મસ્થાનો આળી નાંખ્યાં. અને અધૂરામાં પૂરી તેમની કર્તવ્ય પણ ચલાવી. છેવટે જ્યારે તેને એમ ખાતરી થઈ કે હવે કોઈ આકી રહ્યું નથી એટલે, પોતાના આંતરિક તિરસ્કારનો કેમ જાણે સાક્ષાત પડ્યો આપવાને બહાર પડ્યો ન હોય તેમ ઢોલ પીટાવી ઉદ્ધોપાયા કરાવી કે, જે કોઈ ભિક્ષુકનું શ્રમણનું- એક માથું પણ લાવી^{૫૦} આપશે, તેને સો દિનારનું પારિતોષિક રાજ્ય તરફથી મળશે.

જેમ અન્ય સ્થાનેથી જૈન મૂર્તિઓનું ખંડન તથા ગંગન કરી નાંખ્યું છે તેમ-મથુરામાંનો સૂર્ય-મય વોડવા રતૂપ-Vodva Tope પણ આ સમયે

(૫૦) વિશેષ માટે જુઓ ખંડ છઠ્ઠામાં મથુરા નગરીવાળા પરિશિષ્ટે

(૫૧) કે. શા. હિ. પૂ. ૫૫:—(જે એમ લખ્યું છે કે) “ The wicked and valiant Greeks occupied Saketa, Panchal and Mathura and advanced as far as Kusumdhvaj (Patliputra) but Pushyamitra (Agnimitra) ultimately drove them out of Magadha ”=દુષ્ટ અને બહાદુર ગ્રીકોએ સાકેત, પાંચાલ અને મથુરાનો કબજો લીધો; અને તે બાદ કુસુમધ્વજ (પાટલિપુત્ર) સુધી જઈ પહોંચ્યા, પણ પુષ્યમિત્રે (અગ્નિમિત્રે) તેમને મગધદેશમાંથી આખરે હાંકી કાઢ્યા હતા ”-આ વાક્યમાંનો પાછલો ભાગ ખોટો ઠરે છે એમ હવે વાચકને સમજશે.

ગ્રીકોએ પાંચાલ અને મથુરાનો જે કાંઈ પણ કબજો મેળવ્યો છે (અને તેની પૂર્વે મગધ તરફ વધ્યા હોય તો ભે કે તેમ બન્યું લાગતું નથી) તે તો અગ્નિ-ગિત્રના મરણ બાદ જ છે. (જુઓ મિનેન્ડરના તથા રાજુલના વૃતાંતમાં)

(૫૨) “ જર, જમીન અને ભેડ એ ત્રણે કદાનાં

લૂંટી કરીને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્ય અગ્નિ-મિત્ર પોતાના કાશાગારમાં લઈ ગયો હોવો જોઈએ એમ પાકો અનુમાન અંધાય છે. વળી તેના અતિશ્લેષે પણ જ્યારે મર્યાદા મૂકી અને કર્મના નામદેવથી ધનસંચય કરતાં છતાં પણ સંતોષ ન થયો ત્યારે પૃચ્છા ચલાવી; અને સમાચાર મળ્યા કે, મગધદેશના પાટનગર પાટલિ-પુત્રમાં,^{૫૧} મહારાજા નંદના સમયનું, તેમણે સંચિત કરેલું દ્રવ્ય પાંચ મોટા રતૂપરૂપે ગિણું કરી રાખેલું મોજુદ પડેલું છે. એટલે એક કાંકરે બે પક્ષી મારવાનો લાભ મળશે એવું વિચારી (એક તો મનભાવના પ્રમાણમાં ધનપ્રાપ્તિ થાય^{૫૨} અને બીજું તે પ્રદેશ છૂટી લઈ પોતાની સમ્રાટ તરીકેની કીર્તિમાં વૃદ્ધિ પણ કરાય). મગધ તરફ તેણે પ્રયાણ આદર્યું. ત્યાં જઈ

છાડે ” આ કહેવત આપણે પ્રથમ વાર ઉપરમાં પૃ. ૭ ઉપર ટાંકી ગયા છીએ. તે વખતે એમ પણ બતાવ્યું છે કે આ કળિયુગમાં પ્રથમ યુદ્ધ “ જર, જમીન અને ભેડ ” નામના ત્રણ તત્ત્વમાંથી પ્રથમ કહો કે છેલ્લું કહો, પણ ભેડ-સ્ત્રી-મેળવવાના લોભથી ભે યુદ્ધ આદરવામાં આવ્યું હોય તો કલિયુગ ખેસતાં જ કૌરવે આદર્યું હતું. આ સ્થિતિ એમ ને એમ ચાલી આવતી હતીજ. પછી રાજા અન્તરાત્નના સમયમાં (એટલે જૈન ગ્રંથાનુસારે, પાંચમો આરો બેડો કે તુરત જ) કેવળ જમીન-ઉપરના ત્રણ તત્ત્વમાંનું બીજું તત્ત્વ-મેળવવાના આરામથી જ યુદ્ધ કહો-અથવા મનુષ્યસંહાર કહો ગમે તેનામ આપો, પણ તેવી-સ્થિતિ આદરવામાં આવી હતી. અને હવે જે તત્ત્વ બાકી રહ્યું હતું તે જર-પૈસો-દ્રવ્ય તે નિગિતે યુદ્ધ અથવા મનુષ્યસંહાર આદરવાનો પ્રસંગ આ કલ્પિત રાજાના સમયથી આરંભાયો છે.

અલબત્ત, ઉપરના ત્રણ યુદ્ધના બતાવોના આરંભે તો જે હેતુ બતાવાયો છે તે મુખ્યપણે હોઈને જ ગણાવ્યો છે. બીજા અનેક યુદ્ધો તે દરમિયાન પણ થયાં જ હશે પણ આ ગણનામાં જે હેતુ પ્રબળપણે વતી

ત્યાંના રાજકર્તાને જીતી લીધો^{૫૩} અને પછી સંગ્રહીત ધન એકકું કરવા અહોરાત્રિ મહેનત કરી, આખા નગરને ખોદાવી ખોદાવી, જેટલું જેટલું અને જ્યાં જ્યાંથી દ્રવ્ય મળ્યું, તેટલું તેટલું સ્વાધીન કરી લીધું; અને નગરનો પણ નાશ કરવા માંડ્યો. અંતે દૈત્યની અવકૃપા થવાથી તેના જીવનો કેવી રીતે નાશ થયો તે આપણે કલ્પિ રાજની આખ્યાયિકા લખતી વેળાએ પુસ્તકોના ફકરા ઉતારી ટાંકી બતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે એકંદરે ત્રીસ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવી (૧૬ વર્ષ પિતાની હૈયાતીમાં સંયુક્ત અમલથી, અને ૧૪ વર્ષ સ્વતંત્રપણે; પણ તેમાંયે સ્વતંત્ર સમ્રાટ એટલે કલ્પિ તરીકે તો તેના રાજ્યઅમલના છેલ્લ ૭-૮ વર્ષ જ) છતાંસી વર્ષની (૮૬) ઉંમરે તે મ. સં. ૩૫૩=ઇ. સ. પૂ. ૧૭૪ માં મરણ પામ્યો.

જેમ કાંઈ પણ વિગ્રહમાં વર્તમાન સમયે હમેશાં બનતું આવે છે તેમ તે સમયે પણ મોખરે રહેનાર સૈનિકોને જ પુરાણકારો તેનો મારો સહન કરવો પડતો પણ સાચું જ હતો. પછી તે મારો ફાવે તો કહે છે. તોપનો^{૫૪} હોય, બંદૂકનો હોય કે અન્ય પ્રકારનો હોય.

છતાંયે વિગ્રહના પરિણામનો યશ યા અપયશ

રહ્યો હતો તેવી પ્રબળતા અન્ય સમયે નહીં હોય એમ સહજ અનુમાન કરવાનું કારણ રહે છે.

(૫૩) આ સમયે મગધ ઉપર, જે મૌર્યવંશી શાખાનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેને નમાવીને અવાંતિપતિના બંડિયા તરીકે બનાવી દીધો હશે એમ સમજાય છે.

(૫૪) તે વખતે તોપ, બંદૂક વિગેરે સર્વ હતું કે કેમ તે મુદ્દો જણાવવાનો અહીં આશય નથી જ; માત્ર જુદા જુદા પ્રકારનાં યુદ્ધ બતાવવા પૂરતા જ આ શબ્દો લખાયા છે.

(૫૫) સાક્ષેત બધા વિદ્વાનો લખ્યો ગયા છે, પણ

તો જેમ સૈનિકોના શીરે ન પડતાં તેઓને દોરવનાર સૈન્યપતિને લલાટે જ ધરવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ બલે પુષ્યમિત્ર રાજપદે હતો વા ન હતો, તો પણ તે સમયના રાજકારણમાં તે મુખ્ય નેતા હોવાને લીધે, જે જે સધળા નેત્રાવા યોગ્ય બનાવો બનવા પામ્યા છે—મ. સં. ૨૯૮ થી માંડીને મ. સં. ૩૨૩ સુધીમાં, એટલે કે મૌર્યવંશની પડતીથી માંડીને અંત સુધીના ૨૫ વર્ષના ગાળામાં—તે સર્વેમાં પુરાણકારોએ તો તેનું જ નામ આગળ ધર્યું છે. બાકી ખરી રીતે તો ઉપરનાં વર્ણને જોઈ ગયા છીએ તેમ તે પ્રત્યેક બનાવના ઉત્તરદાતા—મુખ્ય કર્તા—પુરૂષ તરીકે તો નિરનિરાળીજ વ્યક્તિઓ ઠરે છે; જેમકે—

(૧) સાકેતનો^{૫૫} (ઈ. સ. પૂ. ૨૧૦ પહેલાં) અને મધ્યમિકાનો (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ પહેલાં) ઘેરો. આ બન્ને ઘેરો જે યવન સરદાર યુથીડીમોસે ઘાસ્યા હતા તેનો સમય મ. સં. ૩૨૭ થી ૩૨૩ સુધીના છ સાત વર્ષના ગાળાનો કહેવાય; અને તે સમયે જો કે મૌર્યવંશનો રાજઅમલ જ હતો, છતાં રાજ્યની લગભગ અમાત્ય તરીકે તો પુષ્યમિત્રના હાથમાં જ હતી એટલે તેનું જ નામ^{૫૬} આગળ ધરીને પુરાણકારોએ લખી વાળ્યું છે કે તે બન્ને બનાવો પુષ્યમિત્રના

ખરો શબ્દ સાક્ષ્યે જોઈએ. સાક્ષ્ય તે વર્તમાન કાળના શિયાળકોટનું તે સમયે નામ હતું, ન્યારે સાક્ષેત તે તો અયોધ્યાનું બીજું નામ છે. સાક્ષેત અને સાક્ષ બન્ને જુદાં જ નગરો છે. (જુઓ નીચેનું ટી. નં. ૫૬)

(૫૬) આ ઉપરથી સમજશે કે ઇ. ડિ. કૅ. ના લેખકનું કથન કેટલું સત્ય છે. તેમણે પુ. ૫, પૃ. ૩૪૬ માં જણાવ્યું છે કે—so the siege of Saket and Madhyamika by Yavanas could not have been contemporaneous with Pushyamiitra's horse-sacrifice but must have taken place before—યવનોએ ઘાસેલ સાક્ષે

સમયે બનવા પામ્યા હતા. (જુઓ પુષ્યમિત્રના વૃત્તાંતિ.)

(૨) મૌર્યવંશી બૃહદ્રથને મારી નાંખી અગ્નિમિત્રે જે ગાદી પોતાના હાથમાં લીધી છે તેમાં પણ, તે નિંદ્ય કાર્ય કરવામાં ભક્ષે અગ્નિમિત્રનો હાથ હતો, છતાં તે સમયે પુષ્યમિત્રનું જ અમાત્યપદ હોવાથી તે કાર્યના પ્રણેતા તરીકે પણ તેનું જ નામ લેવાયું છે. આ બનાવ મ. સં. ૩૨૩-૪. સ. પૂ. ૨૦૪ માં બન્યો છે.

(૩) યવન સરદારો સાથે ખૂનખાર યુદ્ધ કરીને પાંચાલ તથા સૂરસેન પ્રાંતોમાંથી તેમને જે હાંકી કઢાયા છે તે યુવરાજ વસુમિત્રના હાથથી જ; તેમ તે બનાવ બન્યો છે પણ રાજા અગ્નિમિત્રના રાજઅમલ દરમ્યાન જ; છતાંયે પુષ્યમિત્ર ભક્ષે તે સમયે રાજદારી જીવનમાંથી તદ્દન નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો અને લડાઈ કેવી રીતે દોરવાય છે તેનું નિરીક્ષણ કરવા અથવા બહુ તો જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કેવળ સલાહ આપવા જેટલો જ ઉપયોગી થઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં જ હતો તથા તે હેતુથી જ તેને લડાઈમાં સાથે મોકલવામાં આવ્યો હતો; છતાં તે સમયે તેનું કેવળ સાનિધ્ય-

પણ હોવાને લીધે તે લડાઈ હતાયાનો યશઃ-કલશ પણ પુરાણકારોએ તેના શરીરે જ ચડાવ્યો છે. આ બનાવ મ. સં. ૩૩૦=૪. સ. પૂ. ૧૬૭ માં બન્યો છે.

(૪) તેવી જ રીતે પ્રથમ અશ્વમેધ જે કરાયો છે તે પણ અગ્નિમિત્ર સમ્રાટના રાજ્યકાળે જ. તેમાં યે પણ પુષ્યમિત્રની હયાતિ હતી એટલે પતંજલી મહાશયે તેમજ પુરાણિક ગ્રંથકર્તાઓએ તેને પુષ્યમિત્રના સાનિધ્યમાં જ સંપૂર્ણ થયો હોવાનું લેખાવ્યું છે. તેનો સમય મ. સં. ૩૩૨ ઇ. સ. પૂ. ૧૬૫ માં છે.

હવે સમજાશે કે વસ્તુસ્થિતિ ખરી રીતે ભિન્ન હોવા છતાં યે શા માટે પૌરાણિક ગ્રંથોમાં કેટલાયે બનાવો પુષ્યમિત્રના નામે નોંધાઈ જવાયાં છે.

અત્યાર સુધીમાં વર્ણવાઈ ગયેલા અનેક

સામ્રાજ્યના અનેક પાટનગર

પાટલિપુત્રનું થઈ ગયાં. છતાં કોઈને માટે

આયુષ્ય સ્વતંત્ર પારીગ્રાહ લખીને તેનું

મહત્ત્વ દર્શાવવા પ્રયત્ન આદર્યો

નથી જ્યારે કેવળ પાટલિપુત્રને જ તેના અપવાદરૂપ શા માટે બનાવાય તેવો પ્રશ્ન

(ઉપરની ટીકા નં. ૫૫ જુઓ) અને મધ્યમિકાનો ઘેરો તે પુષ્યમિત્રે કરેલ અશ્વમેધના સમયના હોઈ શકે નહીં, પણ તેની પહેલાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ (એટલે કે, ઘેરો ઇ. સ. પૂ. ૨૨૦ માં છે. જ્યારે અશ્વમેધ ઇ. સ. પૂ. ૧૬૭ માં છે. આ માટે નીચેનો પારિગ્રાહ નં. ૪ જુઓ. મતલબ કે બંને બનાવની વચ્ચે ૧૨-૧૫ વર્ષનું અંતર છે. તેમાં અશ્વમેધ પ્રથમ છે અને ઘેરા પછીથી થયા છે) અને તેથી જ તેના ઘેરો (પશ્ચિત જયસ્વાલજીએ) પૃ. ૩૬૬ ના દીપણમાં લખ્યું છે કે, the siege of Saket (સાકેત અને સાકલના અર્થ માટે ઉપરની ટી. નં. ૫૫ જુઓ) must have been earlier than the horse-sacrifice.

વળી ટ્રોગસ પોમ્પીઅસ જેવો પુરાણો ગ્રીક

ગ્રંથકર્તા પણ તે હકીકતને ટેકો આપે છે (જે કે ડૉ. સ્ટેન કોનાઉ જુદો પડે છે ખરો) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૨૦૪ માં જણાવ્યું છે કે “ Dr. Sten Konow ignores the statement of Trogus Pompeius, and holds without any hesitation that the Yavana king, who laid siege to Sakal ” (ઉપરની મારી ટીકા નં. ૫૫ સરખાવો) and Madhyamika contemporaneously with Pushyamitra's horse-sacrifice was Demetrius, son of Euthydemus (Acta Orientalia. I P. 53)-ડૉક્ટર સ્ટેન કોનાઉ એ ટ્રોગસ પોમ્પીઅસના કથન પ્રત્યે આંખમિંચામણા કર્યાં છે. અને નિસ્સંકોચપણે એમ માને છે કે, પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધ ચક્ષુના

ઉદભવે જ; પણ તેનો ઉત્તર સહજ છે. એક તો એ કે તે કેવળ એક સામ્રાજ્યનું જ પાટનગર હતું એમ નથી, પણ તે હિંદભરના તે તે વખતના સર્વ સામ્રાજ્યોમાંથી પ્રથમ પંક્તિએ મૂકાય તેવા સામ્રાજ્યનું ગાદીસ્થાન હતું. અને ખીન્નું એ છે કે તેનું રાજદારી મહત્ત્વ ઘટી ગયા પછી અરે! કહો કે છેવટે તેનો વિનાશ થયા પછી પણ, તેનું અસ્તિત્વ માની લઇને, તે તે સમયના સામ્રાજ્યનું પાટનગર તેને જ ઠરાવીને, વિદ્વાનોના હાથે અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વોને અન્યાય થઇ રહ્યો છે. એક બે જ ઉદાહરણ આપીશું. (૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે તેના રાજકીય વૈભવમાં પ્રભાવમાં અતિ ન્યૂનતા થઈ જવા પામી હતી, છતાં તેની રાજગાદી પાટલિપુત્રે માની લેવાથી, તેના રાજ્યના અનેક રાજદારી તત્ત્વો માર્યા ગયાં છે (૨) અને મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થયા બાદ પણ શુંગવંશની ગાદી પાટલિપુત્રે માની લીધી હોવાથી કેટલીયે ઐતિહાસિક સ્થિતિ સમજવામાં મુશ્કેલી ઊભી થઇ છે; જેમકે, પુષ્યમિત્રને કે અગ્નિમિત્રને જે પાટલિપુત્રે રાજ કરતો માનતા હોઇએ, તો તે વિદિશાનો રાજકર્તા કેવી રીતે થયા પામ્યો તથા તેણે પાટલિપુત્ર ઉપર કેમ ચડાઈ કરી તેનો ઊદ્ભવ લાવવામાં ગોથાં જ ખાવાં પડે છે, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

પુ. ૧. પૃ. ૩૦૨ માં શિશુનાગવંશના રાજા ઉદયનનો ઇતિહાસ લખતાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે પાટલિપુત્રની સ્થાપના પોતાના રાજ્યના ચોથા વર્ષે એટલે મ. સં. ૩૪-ઈ સ. પૂ. ૪૮૩ માં તેણે જ કરી હતી. અને અહીં એમ

સમયે સાહેસાથે જ જે યવન રાજાએ સાકલ અને મધ્યમિકા નગરીને ઘેરો નાંખ્યો હતો તે યુધીએમોસનો પુત્ર ડિમેટ્રીઅસ જ હતો. જુઓ એકઠા ઓરીએન્ટેલીઆ

સાગિત ક્યું છે કે તેનો ભંગ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રના હાથે મ. સં. ૩૪૭=ઈ. સ. પૂ. ૧૮૧ અને ૧૭૪ ના ગાળામાં અથવા બહુ તો આશરે ઇ. સ. પૂ. ૧૭૯-૮૦ માં થયો સંભવે છે. અલખત, કહેવું જ પડશે કે, જેમ વત્સપતિ રાજા શતાનિકે અંગપતિ રાજા દધિવાહનની રાજનગરી ચંપાને ભાંગી નાંખી હતી ૫૭ પણ પાછળથી તેનાં રહી ગયેલ અવશેષો ઉપર સમારકામ કરી મગધપતિ સમ્રાટ અજતશત્રુએ તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો ૫૮ તેમ અહીં પણ અગ્નિમિત્રના હાથે કેવળ ધનપ્રાપ્તિની લાલસાથી તે આખી નગરી ખોદાઇ ગઇ હોવાથી ઉજ્જવેરાન-ખેદાનખેદાન જેવી થઈ ગઈ હતી. પણ તેથી તેનો વિનાશ-સર્વથા નાશ-થયેલો તો ન જ કહી શકાય. એટલે તેનું આયુષ્ય પણ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૩ થી માંડીને ઇ. સ. પૂ. ૧૭૯ સુધીના ૩૦૪ વર્ષને બદલે કાંઈક વધારે હતું એમ કહેવામાં કાંઈ બાદ આવ્યો ગણાશે નહીં. પણ તે ભગ્ન થયા પછી તેની રાજકીય મહત્તા તો સર્વથા નાશ થઇ જ લેખાશે; કેમ કે પાછો તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલો હોય એમ ક્યાંય જણાયું નથી. પણ પાટલિપુત્ર ઉપર જ ખાસ જે પુસ્તક મિ. કિન્ડેલે લખ્યું છે તેમાં તેમણે એમ સૂચવ્યું છે કે તે નગર તો કાંઈ કાળે અગ્નિપ્રદાપનો ભોગ બનીને નાશ પામ્યું હોવું જોઈએ; કેમકે તેનાં જે અવશેષો, વર્તમાનકાળે ત્રિહાર-ઓરિસા પ્રાંતમાં પટણા નજીકના પ્રદેશમાંથી ખોદી કઢાયાં છે તેમાંનાં કેટલાકનાં પ્રસ્તરો અગ્નિના ધૂમાડાથી બળી ગયાં હોય અને પરિણામે કાળાં પડી

પુ. ૧, પૃ. ૩૩.)

(૫૭) જુઓ. પુ. ૧, પૃ. ૧૧૪.

(૫૮) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૯૬.

ગયાં હોય એવાં જણાય છે. એટલે આ સર્વ પ્રાપ્ત થતી હકીકત ઉપરથી હાલ તો એટલું જ કહી શકીશું કે પાટલિપુત્ર નગરનો ભંગ ઈ. સ. પૂ. ૧૭૯ માં થયાબાદ કેટલેક કાળે તે અગ્નિનો ભોગ બની વિનાશને પામ્યું હતું.

ત્રણ સદી જેટલા લાંબા આયુષ્ય દરમ્યાન તેણે રાજકીય પ્રભાવિકતા જે કે એકધારી જળવી રાખી હતી પણ વચગાળે કુદરતની અવકૃપાનો ભોગ બની ગયાનું પણ આપણે કવચિત નોંધી શકીએ તેમ છે. તેવો એક પ્રસંગ રાજા નંદિવર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલાના સમયે અતિવૃષ્ટિને લીધે થયો હોવાનું આપણે જણાવવું પડ્યું છે. (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૩૦) અને કદાચ આપણે એમ અનુમાન કરવાને પણ લલચાઇએ છીએ કે, પાટલિપુત્ર જ્યારે પ્રથમ વસાવવામાં આવ્યું ત્યારે ગંગા નદીના અને સોન નદીના સંગમ વચ્ચે જ તેનું સ્થાન નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. છતાં હાલ મળી આવતાં તેનાં અવશેષો ઉપરથી જે એમ સાબિત થઇ રહ્યું છે કે સંગમના વચ્ચેથી ખસી જઇને તેનું સ્થાનાંતર થતાં, વિનાશસમયે કેવળ સોન નદીના પશ્ચિમ કાંઠે તે આવી રહ્યું હતું; તો તેવી પરિસ્થિતિ ઉપરના જળપ્રલય સમયે કાં બનવા પામી ન હોય ?

તેની સમૃદ્ધિને પણ એક રીતે તો તેના આયુષ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી ગણી શકાય જ. એટલે તે દૃષ્ટિથી કહેવાનું કે, જ્યારથી તેનું નિર્માણ થયું ત્યારથી જ તેનું સ્થાન બહુ જ ગૌરવવંતું લેખાતું આવ્યું છે. આ સ્થિતિ એમની એમ ચાલી આવી હતી બરફે તેમાં વધારો થતાં થતાં તેની ઉત્કૃષ્ટતા મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયે કીર્તિના શિખરે પહોંચી હતી; પણ જે કાંઇ ક્ષતિનો આરંભ થવા માંડ્યો હોય તો, જ્યારથી ચંદ્રગુપ્તે અવંતિમાં પોતાના માટે (કે યુવરાજને

માટે) રાજમહેલ બાંધાવી, વર્ષના થોડા ભાગ માટે પણ નિવાસસ્થાન કરવાનું ઠરાવ્યું ત્યારથી જ કહી શકાય. છતાં બિંદુસારે અને અશોકવર્ધને તો તેને મુખ્ય નગર તરીકે રાખી, પોતાના પ્રતિનિધિને અથવા યુવરાજને જ ત્યાં રહેવાનું ધોરણ રાખેલ હોવાથી તેની ક્ષય થતી કળા ટકી રહેવા પામી હતી. તે બાદ પણ અશોકવર્ધનેના રાજકીય સંન્યાસ થતાં અને તેણે પોતાના ગાદી-ારસ તરીકે એક વખત પસંદ કરાયેલ કુમાર દશરથને ત્યાંની સૂર્યાગિરી સોંપાતાં, મૌર્ય-વંશની મૂળ શાખાની ગાદી તરીકે જ્યારથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને અવંતિને જાહેર કરી ત્યારથી તો તેની અવદશા બેડી હતી એમ જરૂર કહેવું જ રહે છે. પછી તો માત્ર તે એક પ્રાંતીય રાજધાની તરીકે જ ટકી રહ્યું હતું; અને તેમાં પણ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે તો તેને અંતિમ ફટકો જ લગાવ્યો હતો. ત્યારપછી તો માત્ર ભગ્નાવશેષ સ્થિતિમાં જ ડચકાં ખાતું ખાતું નામશેષ આયુષ્ય ભોગવતું તે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર દેખા દઇ રહ્યું હતું એમ કહી શકાય.

તે શહેરની બાંધણી તેમજ તેની લંબાઇ પહોળાઈ કેટલી અને કેવા પ્રકારની હતી, તેના કેદને કેટલાં દરવાજા, ગઠ અને બુરજ વિગેરે હતાં, તેમજ કોટને ફરતી બાઈ કેટલી ચોડી ને જાડી હતી તથા હંમેશાં તે પાણીથી કેવી ભરપૂર રહ્યાં કરતી હતી, તે સર્વ હકીકત પ્રસંગોપાત જણાવાઈ ગઇ છે, એટલે અહીં ફરીને જણાવી નથી.

વસુમિત્ર (સુજયેષ્ઠ-સુમિત્ર)

સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર મરણ પામ્યા બાદ તેની ગાદી ઉપર કોણ આવ્યું તે ચોક્કસ થતું નથી એમ આપણે અનેક વખત ઉપર જોઇ ગયા છીએ, પણ કેટલાક પુરાણકારોના મંતવ્ય પ્રમાણે

સુન્યેષને ઠરાવવો પડે છે. તે આયતમાં અન્ય કોઈ વિશેષ સમર્થન મળતું જણાતું નથી; પણ સુન્યેષના સિદ્ધા મળેલ છે તે ઉપરના અક્ષર ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે પુષ્યમિત્ર સેનાપતિથી ત્રીજી પેઢીએ થયેલ^{૫૬} છે. અને પુષ્યમિત્રનું વૃત્તાંત લખતાં આપણે એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે કદી રાજપદે આવ્યો જ નથી. મોટામાં મોટો જે હોદ્દો તેણે ભોગવ્યો છે તે સૈન્યપતિ કે મહાઅમાત્ય તરીકે જ. એટલે આ એ હકીકતથી સિદ્ધ થાય છે કે, (૧) પુષ્યમિત્ર વિશેનું આપણું કથન, તેના વંશના આ રાજકુમારે પડાવેલ સિદ્ધા ઉપરથી સત્ય હરે છે તથા (૨) સુમિત્ર જ્યારે પોતાને પુષ્યમિત્રથી ત્રીજો પુરૂષ જણાવે છે ત્યારે એની વચ્ચે એક વ્યક્તિ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ. મતલબ કે પોતે પુષ્યમિત્રના પૌત્ર દરજ્જે લગભગ છે; અને જો તેમજ હોય તો આપણે તેને અગ્નિમિત્રના પુત્ર^{૬૦} તરીકે અથવા તો ભત્રિજ તરીકે લેખવો રહેશે. વળી એ સિદ્ધા ઉપરથી એમ પણ સાબિત થાય છે કે, તે પોતે રાજપદે અભિષિક્ત થયો નહીં હોય; નહીં તો પોતાને માટે ઓળખ આપવાની જરૂર જ રહેત નહીં, જેમ અન્ય રાજાઓ પોતાનું નામ ને કુળની નિશાની ઈ. કોતરાવે છે તેમ. આ સર્વ હકીકત જોતાં તે આઘાદ રીતે વસુમિત્રને જ લાગુ પડતી દેખાય છે. તે રાજકુમાર પણ છે, પુષ્યમિત્રનો પૌત્ર પણ છે, તેમ અગ્નિમિત્રની પાછળ ગાદીએ આવનાર પણ હોતો; (પણ કાંઈક કુદરતી સંજોગોમાં તેમ થવા બન્યું નથી

(૫૬) જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૨૦ આંક ત્રીજો, શ્રેયો પૃ. ૩૦૧ “સેનાપતિ તિતયો”-તે જ પુસ્તક પૃ. ૩૦૨-Sumitra being identical with Vasumitra of the Puranas-યુગિત્ર તે જ પુરાણમાંના વસુમિત્રની બરાબર છે.

તેટલું ખરું છે). એટલે પુષ્યમિત્રથી ત્રીજો પુરૂષ પણ છે. વળી આ વાતને બીજી એ હકીકતથી ટેકો પણ મળતો દેખાય છે: (એક) જેમ સુમિત્ર-સુન્યેષનો અમલ-સત્તાધિકાર પુરાણકારોએ સાત વર્ષનો^{૬૧} જણાવ્યો છે તેમ વસુમિત્રનો સત્તાકાળ-યુવરાજ તરીકે-તેટલા જ સમયનો હતો એમ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ. (બીજું) આ પછી જે રાજાઓની નામાવળી પુરાણકારે આપી છે તેમાં ‘વસુમિત્ર બીજો’ એવી એક વ્યક્તિ^{૬૨} બતાવી છે; અને જો તેને સત્ય લેખીએ તો-તેમ બોદું માનવાને વિરૂદ્ધ પડતી કોઈ સાબિતી આપણને હળુ સુધી મળી નથી-વસુમિત્ર પહેલો નામે કોઈક પુરૂષ તે વંશમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ એમ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. આવાં અનેકવિધ કારણોને લીધે આપણે આ સુન્યેષને વસુમિત્ર તરીકે જ લેખવો રહે છે.

તેમ આ સિદ્ધામાં તે જ્યારે પોતાને પુષ્યમિત્ર સૈન્યપતિથી ત્રીજા પુરૂષ તરીકે જાહેર કરે છે ત્યારે તેના સિદ્ધાનો સમય પણ કહી શકાય કે તે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ થી ૧૮૧ સુધીનો સમય હશે. અથવા સુન્યેષ નામ જો યુવરાજપદે આવ્યા પૂર્વનું એટલે કે વસુમિત્ર નામ ધારણ કર્યા પહેલાંનું હોય, તો તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૮૮ પહેલાંનો ગણવો પડશે. સંભવ છે કે વસુમિત્ર નામ ધારણ કર્યું તે પૂર્વનું તે હશે; કેમકે હવે પછી જે રાજવીઓનાં નામો આવે છે તે પુષ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર, વસુમિત્ર, ગગમિત્ર, ભાનુમિત્રની

(૬૦) ઉપરનું જ પુસ્તક પૃ. ૩૦૧:-Sumitra was a son of Agnimitra-સુમિત્ર અગ્નિમિત્રનો પુત્ર થતો હતો.

(૬૧) જુઓ ઉપર પૃ. ૬૨. માં આપેલ વંશાવળી.

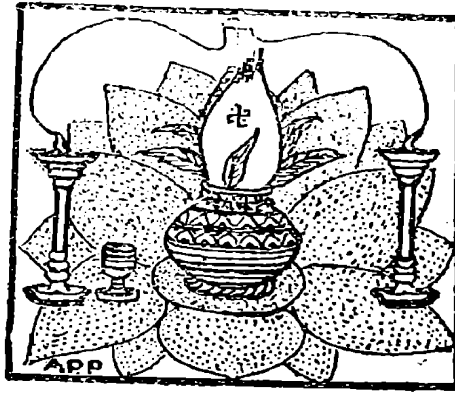
(૬૨) જુઓ ઉપર પૃ. ૬૨. ની વંશાવળી.

પેઠે ' મિત્ર ' અંત્યાક્ષરી નથી. એટલે તે નામો
પણ તેઓ પોતે મુકુટાભિષિક્ત થયા પૂર્વેનાં
મુખ્યતઃ સમજી શકાય છે. ૧૩

તેની રાજકીય કારકીર્દીનો-પ્રવૃત્તિનો સર્વ ખ્યાલ
પુષ્પમિત્ર-અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતમાં અપાઇ ગયો
છે એટલે અહીં પૃથક્પણે લખવા જરૂર રહેતી નથી.

(૧૩) ધણા વિદ્વાનો શુંગવંશને મિત્રવંશ
તરીકે ઓળખાવે છે કેમકે આ વંશના છેડે જે
થોડાધણા રાજાનાં નામ જણાયાં છે તેમાંના
સર્વ અથવા તો ઘણાખરાને અંતે " મિત્ર "

શબ્દ આવેલ છે. એટલે પછી જે રાજાનાં
નામને છેડે " મિત્ર " શબ્દ ન હોય તે નામ
તે તે પોતે ગાદીપતિ બન્યો તે પૂર્વનું હોય એમ
અનુમાન કરી શકાય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

શુંગવંશની સમાપ્તિ

ટૂંકે સાર:—ચાલી આવતી લેખન પ્રણાલિકામાં કરવો પડેલ ફેરફાર તથા તેનું જણાવેલ કારણ-રાજા ઓદ્રક અને જાગનાં વિધવિધ નામોનો, તથા અગ્નિમિત્ર સાથેના તેમનાં સગપણનો ખતાવેલ ઊકેલ-તેમના સમયનો નિર્ણય અને સાહિત્ય ગ્રંથોના આધારે તેમનાં સામાજિક સગાંનો કરાવેલ પરિચય-યોગપતિ મિનેન્ડર સાથે તેમને થયેલ બે સરહદ ઉપરનાં યુદ્ધનો આપેલ આછો ખ્યાલ-ગાંધે સરહદનું આવેલ ઉલટસુલટ પરિણામ-યોગ પ્રતિનિધિ હેલીઓડોરસે કૃષ્ણલક્ષ્મી તરીકે ઊભા કરાવેલ સ્તંભ વિશેની માહિતી તથા તે સંબંધી અનુમાનો-એક પક્ષે વૈદિક મતવાળા શુંગપતિઓ અને બીજા પક્ષે જૈનાચાર્ય કલિકસૂરિના નેતૃત્વ નીચેની પ્રજા : એમ બે પક્ષ વચ્ચે થયેલ ધાર્મિક સંઘર્ષણ—વાટાઘાટમાં આવેલ વિપરીત પરિણામથી જૈન પ્રજાએ દક્ષિણમાં કરેલી હીજરત-

નામધારી શુંગપતિઓ અને તેમનાં રાજ્યનું રોમાંચક સ્થિતિમાં આવેલ છેવટ-કાન્વાયનવંશી પ્રધાનો વિશેનો કાંઈક આપેલો ખ્યાલ-શુંગપતિઓનો ધર્મ તથા તે ઉપરના પ્રેમને લીધે તેમણે કરેલાં કાર્યો—

શુંગવંશી રાજાઓના રાજ્યવિસ્તારની આપેલી ટૂંક સમીક્ષા—

અત્યારસુધી આપણે એ નિયમે કામ લીધે ગયા છીએ કે પ્રથમ એક રાજકર્તા વંશના સર્વ રાજાઓનું વર્ણન લખી દેવું અને તે સંપૂર્ણ થયા બાદ એક સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ એવો લખવો કે જેમાં તે સર્વેના રાજઅમલ થયેલ માત્ર રાજ્યવિસ્તાર દર્શાવતી હકીકતો જ આવી શકે. જેથી તે દરેકની કારકીર્દીમાં રહેલો સત્તાપ્રદેશ વધ્યો કે ઘટ્યો તેનો સમગ્ર ખ્યાલ વાચકવર્ગને એક વખત ઊડતી નજર નાંખવાથી જ મળી રહે. આ નિયમથી દૂર જવાનું પગલું આ પરિચ્છેદે પ્રથમ વખત સકારણુ ભરવું પડ્યું છે. કેમકે જે વંશની હકીકત અત્યારે આપણે લખી રહ્યા છીએ તે પ્રસ્તુત શુંગવંશનો રાજઅમલ જ માત્ર ૯૦ વર્ષનો છે; તેમાં પણ માત્ર એક બે નૃપતિઓ જ પ્રભાવશાળી નીવડ્યા છે; બાકીના બીજાઓ નામધારી જ છે. તેમજ પ્રભાવશાળી ભૂપાળો વિશે જે માહિતી લખ્ય થઈ છે તે પણ અતિ જૂન છે. આવા સંયોગમાં થોડાં થોડાં પાનાંનાં ઘણા પરિચ્છેદો પાડવા કરતાં, ઉપયોગી હકીકત જોગાં જ કેટલાક પરિચ્છેદ લિખ પાડવા અને 'બાકીનું' વર્ણન એકમાં જ સમાવી દેવું દુરસ્ત વિચાર્યું છે. આ વિચારથી અગ્નિમિત્ર સિવાયના અન્ય રાજાઓનાં વૃત્તાંતનો તથા રાજ્યવિસ્તાર-વાળી હકીકતનો એક જ પરિચ્છેદ બનાવવામાં આવ્યો છે.

પહેલાં આપણે રાજાઓનાં જીવનવૃત્તાંતવાળો ભાગ લખીશું.

(૨-૩) અદ્રક-ઓદ્રક તથા ભાગ-ભાગવત

પુરાણોમાં અદ્રકને કાંઈક અંશે પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો હોવાનું આલેખન છે. તેમજ કૌશાંબી-પ્રભાસમાંથી મળી તેમનો આવેલ શિલાલેખ ઉપરથી સમય પણ સાબિત થાય છે કે તેણે પોતાના રાજ્યના ૧૦-૧૪ માં વર્ષે દાન કર્યું છે, એટલે તેનું રાજ્ય કમમાં કમ પંદરથી સત્તરેક વર્ષ તો ચાલ્યું હોવું જ જોઈએ એમ અનુમાન ઉપર જવું પડે છે. બીજી બાજુ જૈન ગ્રંથોમાં^૧ શુંગવંશી રાજાઓની ટીપ રજૂ કરતાં પુણ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્રના ૩૦ વર્ષ લખી^૨ બળમિત્ર-ભાનુમિત્રે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યાનું નીકળે છે; પણ ઉપરમાં પૃ. ૫૦ થી આગળમાં જેમ આપણે

જણાવી ગયા છીએ તેમ એકલા જ બળમિત્ર-ભાનુમિત્રને બદલે બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર આદિના સર્વ મળીને ૬૦ વર્ષ છે એમ ગણીશું તો બધું ઠીક બંધબેસતું થઈ જતું જણાય છે. અને જો તેમ સ્વીકારાય તો “આદિ” શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે કેટલાક નાના મોટા રાજાઓનો સમગ્ર રાજ્યકાળ સાઠ વર્ષનો ગણાવીએ, તેમાંના પ્રથમના બે રાજાઓનાં નામ બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર ઠરાવવાં. વળી પુરાણમાં જેમ અદ્રક-ઓદ્રક તથા ભાગ-ભાગવતનું યુગમ ગણાવ્યું છે, તેમ જૈન ગ્રંથોમાં પણ બળમિત્ર-ભાનુમિત્રનું યુગમ લેખાવ્યું છે. એટલે આપણે જો પુરાણમાંના ઓદ્રકને ૩ આ બળમિત્ર લઈએ તો તેવા જ બીજા ભાગ અથવા ભાગવતને કે જે એકલાને

(૧) જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨૦૨ થી આગળ.

(૨) એટલે કે પુણ્યમિત્ર અગ્નિમિત્ર પછી તુરત જ બળમિત્ર ભાનુમિત્ર આવ્યા છે. વળી નીચેની ટીકા. નં. ૩ જુઓ.

(૩) જુઓ ભુ. પ્ર. પુ. ૭૬. પૃ. ૮૬. તેમાં વાયુપુરાણના આધારે એવા મતલબની હકીકત લખી છે કે “રાજ વસુમિત્ર પુત્રે ઓદ્રક રાજ્ય પામશે” એટલેકે વસુમિત્ર પછી ઓદ્રકનું રાજ્ય થશે અને આપણે

ખાતે જ પુરાણમાં તેમ જ મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે ૩૨ વર્ષનો કાળ સમર્પ્યો છે, તેને આપણે ભાનુમિત્ર ઠરાવવામાં કાંઈ ખોટું લાગતું નથી. પણ તેમ કરવા જતાં એક મુશ્કેલી ઊભી થાય છે; કેમકે જો પુરાણકારનું કથન સત્ય ઠરાવાય છે તો તે હિસાબે બીજા રાજાઓનો રાજ્યકાળ ગણતાં, શુંગવંશનો અંત જે મ. સં. ૪૧૩= ૬ સ. પૂ. ૧૧૪ માં થયો છે તેનાથી આગળ વધી જવાય છે. એટલે એક જ ઉપાય રહે છે. તે એમ કે, પુરાણોમાંના પુણ્યમિત્ર-અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્રના સંબંધમાં જેમ તેઓનું એક સંયુક્ત રાજ્ય હોવાનું ગણાવી તે સમયનો એક સમગ્ર આંક

(૨) ઓદ્રક ઉર્ફે બળમિત્ર^૫ મ. સં. ૩૫૩થી ૩૬૬= ૬. સ. પૂ. ૧૭૪ થી ૧૫૮= ૧૬ વર્ષ

(૩) ભાગ, ભાગવત ઉર્ફે ભાનુમિત્ર^૫ મ. સં. ૩૬૬ થી ૩૮૫= ૬. સ. પૂ. ૧૫૮ થી ૧૪૨= ૧૬ વર્ષ
કુલ વર્ષ ૩૨

જેમ ઉપરમાં જોઈ ગયા હોય તે પ્રમાણે રાજા ઓદ્રકનું નામ બળમિત્ર અને રાજા ભાગ અથવા ભાગવતનું નામ તેમનાં અન્ય ભાનુમિત્ર હતું તેમ અન્ય નામો તથા માહિતી ઉપરથી તેમનાં આળખ બીજાં નામો પણ હોવાનું જાણવામાં આવે છે.

આગળ ઉપર જણાશે કે ભાનુમિત્ર અથવા ભાગવતને કાશીપુત્ર-ભાગભદ્રના નામથી પણ તે સમયના યોન સરદારોએ સંબોધ્યો છે; ત્યારે એક જૈનક મુનિએ બળમિત્રને રાજા

બણીએ હોય કે વસુમિત્ર તો અગ્નિમિત્રના રાજ્યે મરણ પામ્યો છે એટલે પુરાણકારનું કહેવું એમ છે કે અગ્નિમિત્ર પછી ઓદ્રક નામનો રાજા, વસુમિત્ર જેવો જ પરાક્રમી થયો અને તેને પરદેશી પ્રજા સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું.

વળી ઉપરની ટીકા નં. ૨ જુઓ.

(૪) સોળ સોળ વર્ષનો સમય ગણવાથી એક

લખ્યો છે, તેમ અહીં પણ આ બંનેનું સંયુક્ત રાજ્ય જ ૩૨ વર્ષ ચાલ્યું છે, એવા ભાવાર્થમાં તે આંક લખ્યો હોવાનું માનવું અને બાકીના રાજાઓના કાળે સાઠમાંથી બત્રીસ વર્ષનો કાળ બાદ કરતાં જે શેષ અઠાવીસ વર્ષ રહે છે તે તેમનો- બાકીનાનો-સમય લેખવો. તેમજ આ બેમાંથી ઓદ્રકનું રાજ્ય જે પંદર સત્તર વર્ષ ચાલ્યાનું આપણે જણાવી ગયા હોય તે હિસાબે ભાગવતને કાળે બાકીના પંદર વર્ષ નોંધવા, અથવા જોઈએ તો બંનેને સમભાગે ગણી કાઢી, દરેકને સોળ સોળ વર્ષ આપવાં. ૪ જેથી નીચે પ્રમાણે તેમનો સમય આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.

વિક્રમાદિત્ય તરીકે જાણખાવ્યો છે, જે કથન વાર્તાવિક લાગતું નથી; કેમકે તેમણે આ બળમિત્રને ગદ્ગદીલવંશી શકારિ વિક્રમાદિત્ય તરીકે લેખાવવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે અને તે માટે એમના સમકાલીનપણે થયેલા કાલિકસૂરિ નામના મહા વિદ્વાન જૈનાચાર્યની કલ્પના^૮ સંકલિતપણે ગોઠવી છે. જેમાંના કેટલાક મુદ્દા વાચકને દોરવણીરૂપ થઈ પડે તે માટે ટી. નં. ૫ માં મેં ઉતાર્યો છે. વળી તેને ટી. નં. ૮ ની હકીકત સાથે જોડીને જો વાંચવામાં આવશે તો ખાતરી થશે કે રાજા બળમિત્રનું જે સ્થાન આ પુસ્તકમાં આપણે દોરી

બીજા હકીકતને પણ સમર્થન મળે છે. નીચે શુદ્ધ કરેલી વંશાવળીને લગતાં ટીપણો જુઓ.

(૫) જૈન ગ્રંથોમાં બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર નામે જે ભેડકાંઓ આવે છે, અને તેઓની હકીકત એક બીજા સાથે જોળવી નાંખી સાહિત્યકારોએ ભૂલ ઉભી કરી છે. ખરી રીતે તો એક જ યુગ થયું છે. છતાં જો યથા માની લેવાય તો પણ તેમની હકીકત ફરી પાડી શકાય માટે નીચેના

ખતાવ્યું છે તે જ વ્યાજબીપણે સંભવી શકે છે.

ન્યારે હવે આપણે એટલો પત્તો લગાવી શક્યા છીએ કે ઓદ્રકનું નામ બળમિત્ર અને ભાગનું નામ ભાનુમિત્ર છે ત્યારે તે બેની વચ્ચે શો સગપણ સંબંધ હતો, તથા તે બન્ને કોના પુત્રો છે? તે હકીકત ઉપર પણ થોડોધણો પ્રકાશ મેળવી શકાય તેમ છે.

એક વિદ્વાન લેખકે જણાવ્યું છે કે ૬ રાજ

કેટલાક મુદ્દા ચાવીઓ રૂપે આપવાનું થોડું ધારૂં છું.

બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર.

સાચા	કલ્પિત
૧ સમય : મ. સં. ૩૫૦	૧ મં. સં. ૪૫૩
૨ શુંગવંશી	૨ વંશની જાણ નથી.
૩ જન્મથી જાણીતું પણ મોટા અગીરદાર એટલે ક્ષત્રિય જવા	૩ જન્મથી જ ક્ષત્રિય
૪ અવંતિપતિ સમ્રાટઃ તેમના સામ્રાજ્યમાં ભરૂં જીલ્લાનો સમાવેશ થતો હતો.	૪ નહાપાણના જમાઈ રૂપ-ભદ્રતના ખંડિયા રાજ હોઈ શકે; રાજ્ય માત્ર ભરૂં જીલ્લાની આસપાસના પ્રદેશમાં જ.
૫ વૈદકધર્મી.	૫ જૈનધર્મી
૬ એક પછી એક બન્ને ગાદીએ બેઠા છે.	૬ બન્ને રાજકુલરૂપે છે અને ભાઈઓ છે પણ રાજપતિ થયા નથી.
૭ કાલિકસૂરિના સંસારી પક્ષે ભાણેજ થતા હતા. (આ કાલિકસૂરિ દક્ષિણ દેશના વતની છે.)	૭ ગર્દભીલવાળા કાલિકસૂરિના ભાણેજ બનાવાયા છે. (આ કાલિકસૂરિ ખંડિયાગણદેશ તરફના વતની છે.)

(બન્નેમાં કાલિકસૂરિ સાથેનો સંબંધ હોવાથી ગોરાળો ઉભો થયો છે એમ સમજવું.)

(૧) આમનું નામ મુનિ કલ્યાણવિજય છે. તેઓ ઇતિહાસના બહુ જ જોડા અભ્યાસી છે. જૈન મુનિઓમાં જે કોઈ ગણ્યાગાંઠ્યા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ગણાય છે તેઓમાં આમનો દરજ્જો બહુ ઉંચો ગણાય છે.

(૭) જુઓ નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા પૃ. ૧૦, અંક ૪, પૃ. ૭૨૫ ઈ. નં. ૪૪. (આ આખો

ઓદ્રક તે વસુમિત્રનો પુત્ર થતો હતો અને તેની પાછળ તુરંત જ ગાદીએ બેઠો છે; ન્યારે આપણે તો સાબિત કરી ગયા છીએ કે વસુમિત્રનું મૃત્યુ, તેના પિતા અગ્નિમિત્રના રાજ્યકાળે જ થઈ ગયું હતું. એટલે ઉપરના વાક્યનો એમ જ અર્થ કરવો રહે છે કે, ઓદ્રકકુમાર પોતે વસુમિત્રનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી વસુમિત્રનો અભાવ થતાં જ તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાની અવેશમાં યુવરાજપદે નિયુક્ત

નિબંધ તેમણે “જૈન કાળ ગણના” તરીકે લગભગ દોઢ સો પાનામાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

તેમાં તેમણે મુખ્ય મુદ્દો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:-બળ=પરાક્રમ Might અને મિત્ર=આદિત્ય, સૂર્ય, Sun. એટલે કે બળમિત્ર=The sun of the Might અથવા વિક્રમાદિત્ય; એટલે કે બળમિત્ર તે વિક્રમાદિત્યનું બીજું નામ હતું, પણ આ તો તેમણે દોરેલું અનુમાન છે; ન્યારે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉપરની ઈ. નં. ૫ માં ખતાવેલી ચાવીમાં સાત મુદ્દા જે મેં દર્શાવ્યા તે પ્રમાણે છે.

જો તેમનું કહેવું વાસ્તવિક ઠરાવાય તો વળી તેમના ગ્રંથના કથનનો જ વિરોધ આવે છે, કેમકે તેમણે બળમિત્ર-વિક્રમાદિત્યને ગર્દભીલવંશી ઠરાવ્યો છે ન્યારે જૈન ગ્રંથોએ તો બળમિત્ર ભાનુમિત્રને શુંગવંશીની નામાવળીમાં મૂક્યા છે. ઉપરાંત વિશેષ માટે નીચેની ઈ. નં. ૮ જુઓ.

(૮) કાલિકસૂરિ નામના જૈન આચાર્યો કેટલી સંખ્યામાં થયા છે તે અહીં ખતાવવું અસ્થાને છે. તે અન્ય પુસ્તકે ખતાવારો પણ તે ઉપરથી ખાત્રો થશે કે, શુંગવંશી બળમિત્ર અને ગર્દભીલવંશી શકારિ વિક્રમાદિત્ય બન્ને ભિન્ન ભિન્ન ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે.

(૯) જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૨૦, અંક. ૩-૪ પૃ. ૩૦૨:-Sumitra being identical with Vasumitra of the Puranas. Odraka was his son and immediate successor=પુરાણમાંનો વસુમિત્ર તે જ સુમિત્ર હોવાથી, ઓદ્રક તે તેનો (વસુમિત્રનો) પુત્ર થાય તથા (તેની) પાછળ તુરંત જ ગાદીએ આવ્યો હતો.

થયો હતો અને અગ્નિમિત્રનું મરણ થતાં પોતે અવંતિપતિ બન્યો હતો. તેથી એમ થશે કે અગ્નિમિત્રની પાછળ તેનો પૌત્ર ઓદ્રક-બળમિત્ર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો હતો; અને અગ્નિમિત્રની પાછળ તુરત જ બળમિત્ર રાજ થયો છે એમ તો જૈન સાહિત્ય ઉપરથી પણ સાબિત થઈ ગયું છે.^{૧૦} એટલે નિર્વિવાદિતપણે સિદ્ધ થાય છે કે, અગ્નિમિત્ર પછી વસુમિત્રનો ઓદ્રક નામે જે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો તે બળમિત્ર નામથી અવંતિની ગાદીએ બેઠો હતો.

જૈન ગ્રંથોમાં તે ઉપરાંત એમ હકીકત નીકળે છે કે, બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર તે બન્ને તે સમયે જૈન ધર્મના યુગપ્રધાન ગણાતા એવા અને દક્ષિણ દેશના વતની કાલિકસૂરિ નામે જૈનાચાર્યની બહેન ભાનુમતીના પુત્રો થતા હતા. વળી તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા; એટલે કે બળમિત્ર તથા ભાનુમિત્ર બન્ને સગા ભાઈઓ થતા હતા. તેમની માતાનું નામ ભાનુમતી હતું તેમજ કાલિકસૂરિના સંસારીપક્ષે ભાણેજ થતા હતા. વળી બળમિત્ર-ભાનુમિત્રનો અધિકાર ભરૂચ શહેરવાળા પ્રદેશ ઉપર હતો. જૈન ગ્રંથમાંની આ સર્વ બીના, અત્યારે આપણે જેનું વૃત્તાંત લખી રહ્યા છીએ તે બળમિત્ર-ભાનુમિત્રને સર્વથા લાગુ પડી રહે છે. મતલબ કે, પુરાણિક ગ્રંથની અને જૈન ગ્રંથની હકીકત ઐતિહાસિક ધટનાઓ સાથે પરસ્પર મળતી આવે છે. એટલે તે સ્થિતિ સર્વાંશે સત્ય હોવાનો સ્વીકાર કરી લેવો પડશે.

(૧૦) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૨.

(૧૧) જુઓ તેમની “કારકીર્દી” વાળો લખાણો પાંચીઝઢ. ખાસ કરીને ટિપ્પણ નં. ૨૪ ને લગતી હકીકત.

(૧૨) બળમિત્ર-ભાનુમિત્રના મામા કાલિકસૂરિને આપણે જન્મથી બ્રાહ્મણ (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૫.

વળી આગળ ઉપર રજૂ થતી હકીકતથી એમ જણાય છે કે આ ભાગ-ભાગવતને કાશી-પુત્ર^{૧૧} પણ કહેવાતો હતો એટલે માતાનું મહિયર કાશીગોત્રી હતું. આ હકીકતને ઉપરના પારામાં જણાવેલ વસ્તુ સાથે વાંચીશું તો કહેવું પડશે કે દક્ષિણ હિંદમાં જમીનદાર વર્ગનું કોઈ કાશી-ગોત્રવાળું બ્રાહ્મણનું કુટુંબ હોવું જોઈએ, જેની પુત્રીવેરે અગ્નિમિત્ર પોતાના યુવરાજ વસુમિત્રને પરણાવ્યો હતો. વસુમિત્રની આ રાણીનું નામ ભાનુમતી કહેવાય અને તેણીના પેટે ઓદ્રક અને ભાગ નામે બે પુત્રો અનુક્રમે જન્મ્યા હતા; જે બન્ને પુત્રો વખત જતાં બળમિત્ર-ભાનુમિત્ર નામે શુંગવંશી રાજાઓ તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે. હવે આપણે તેમની રાજ તરીકેની કારકીર્દી આલેખવાનો બનતો પ્રયત્ન મળી આવતાં સાધનો ઉપરથી સેવીશું. વળી જેમ અગ્નિમિત્ર પોતે વૈદિક મતાનુયાયી બ્રાહ્મણ હતો તેમ વસુમિત્રનો શ્વશુરપક્ષ પણ વૈદિક મતાનુયાયી બ્રાહ્મણ સ્થિતિનો જ^{૧૨} હતો.

અગ્નિમિત્રના મરણ પછી જે રાજ્યકર્તાઓ થયા છે તે સર્વમાં આ બેનું રાજ્ય વધારે

સમય ટકી રહેલું જણાય છે; અને જ્યારે શિલાલેખી પુરાવામાં તેવી હકીકત નીકળે છે ત્યારે આપણે માનવું જ રહે

છે કે તેમના રાજ્યકાળે કાંઈકે મહત્વપૂર્ણ બનાવ કદાચ બન્યા પણ હશે. આ વાતને ટ્રીક પ્રજ્ઞના

તથા નીચેની ટી. નં. ૨૭ માં આપેલ કોઠો તથા નં. ૨૮ ની હકીકત) અને મોટા જમીનદારના પુત્ર જ લેખવા રહે છે; પણ પાછળથી અનેક બ્રાહ્મણપુત્રોએ જેમ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી છે તેમ આમણે પણ કયું હતું અને ઉત્તરોત્તર અભ્યાસમાં આગળ વધી એક યુગપ્રધાન આચાર્ય બન્યા હતા.

પ્રતિહાસના વર્ણન ઉપરથી ટેકો મળતો પણ દેખાય છે.

બેક્ટ્રીઅન રાજા ડિમેટ્રીઅસના મરણ્યાદ તેનો જે સરદાર હિંદમાંના તેના પ્રાંતો ઉપર ગાદીએ આવ્યો હતો તેનું નામ મિનેન્ડર હતું. ડિમેટ્રીઅસના પિતા યુથીડીમોસે અયોધ્યા સુધીનો જે કટલોક મુલક પ્રથમ મેળવેલ હતો,^{૧૩} પણ પાછળથી તેના જ રાજ્ય દરમ્યાન વસુમિત્રે બેક્ટ્રીઅનોના હાથમાંથી ખુંચવી લીધો હતો,^{૧૪} તે સર્વ પ્રદેશ મિનેન્ડરે પાછો મેળવી લીધો હતો; અને પોતાના તે અધિકારવાળા મુલક ઉપર, પોતાના અસલ વતન-બેક્ટ્રીઆની ચાલી આવતી પદ્ધતિ અનુસાર, સરદારો મારફત રાજ્ય ચલાવવાનું ધોરણુ તેણે દાખલ કરી દીધું હતું. આવા સરદારોને સત્રપ-ક્ષત્રપ કહેવામાં આવતા હતા. તેમાંનો એક ભૂમક, ખીજો રાણુલ-રાણુવુલ-રજંબુલ અને ત્રીજો એન્ડીસીએલડાસ હતો. ભૂમકને ભાગે રાજપુતાના, સૌરાષ્ટ્ર અને સિંધ

(૧૩) આગળ ઉપર ડિમેટ્રીઅસનું વર્ણન જુઓ.

(૧૪) જુઓ ઉપર પૃ. ૯૨.

(૧૫) ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર પોતે બેક્ટ્રીઅન હતા એટલે તેઓની સાથે તેના જત ભાઈઓ હિંદમાં આવીને વસ્યા હતા, જેથી તેમની પ્રજામાં બેક્ટ્રીઅન તરફ દાખલ થવા પામ્યું હતું.

(૧૬) સ્થાનિક શબ્દ એટલા માટે લખ્યા જરૂર પડી છે કે, ઈ. સ. પૂ. છઠી સદીના અંતમાં (ઈ. સ. પૂ. ૫૨૦ આસપાસ) ન્યારે ભિત્રમાલ નગરવાળો ભાગ (સ્થાન બેમ્પુર રાજ્યનો દક્ષિણ તથા ચિરોહી રાજ્યના વિસ્તારનો મોટો ભાગ ગણાય) વસ્યો ત્યારે શક લોકોનું એક ટાણું સિંધમાં થઇને ત્યાં ઉતરી આવેલ. તે લોકો અત્રે વસીને કરીકામ બેસી ગયા હતા. તેમને વસ્થાને આ સમયે ત્રણ સદી ઉપરનો સમય થઈ ગયો હતો તેથી તેમને “ સ્થાનિક શક ” તરીકે મેં ઓળખાવ્યા છે. વળી જુઓ ગર્દભીલ વંશની હમીકત.

(૧૭) ગર્દભીલ અવંતિપતિની ગર્દભી વિદ્યાને

તરફનો ભાગ, રાણુલ હસ્તક પાંચાળ તથા મથુરા-સુરસેનવાળો ભાગ અને એન્ડીસીએલડાસને પંજબ-તક્ષિલા આદિનો પ્રદેશ સોંપાયો હતો. આ ત્રણે યોગ સરદારોની હકુમતવાળા પ્રદેશની હદો થોડે ઘણે અંશે પણ શુંઅવંશી રાજ્યસત્તાના પ્રદેશની લગભગ અડતી હોવાથી પ્રસંગોપાત તેમની સાથે બળમિત્ર અને ભાનુમિત્રને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું.

ક્ષત્રપ ભૂમકના લશ્કરમાં સ્વદેશમાંથી આવેલ બેક્ટ્રીઅન^{૧૫} તેમજ સ્થાનિક શક^{૧૬} લોકો પણ હતા. તેમાં શક લોકો તીરંદાજીમાં^{૧૭} બહુ પારંગત અને નિષ્ણાત ગણાતા હતા. આ યુદ્ધમાં કોઈ શક તિરંદાજ તરફથી ફેંકાયલા બાણથી રાજા ઓદ્રકનું-બળમિત્રનું મરણ નીપજ્યું હતું.^{૧૮} તેનો સમય આપણે મ. સં. ૩૬૯=ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ ગણવો રહે છે. રાજા ઓદ્રકનું મરણ નીપજવાથી હવે ભાગ-ભાનુમિત્ર અવંતિપતિ-રાજા થયો.^{૧૯} તેણે ગાદીએ બેસતાં પોતાના બ્રાહ્મણધર્મી એવા

નિષ્ફળ કરી મૂકવામાં પણ શક પ્રજાની તિરંદાજીએ જ ભાગ ભજવ્યો હતો, (જુઓ ગર્દભીલ વંશનું વૃત્તાંત, આ પુસ્તકના અંતે) તેમ અહીં પણ શક પ્રજાને જ તિરંદાજ કરતાં વર્ણવી છે. અલબત્ત, આ શક પ્રજા ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ ના સમયની છે. ન્યારે ગર્દભીલ રાજાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ નો છે. બન્નેની વચ્ચે બલે એક સદીનું અંતર છે ખરું, પણ અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે, બધી શક પ્રજા નામે જ, નિશાન તાકવામાં બહુ દુશળ હતી.

(૧૮) જુઓ બુ. પ્ર. પુ. ૭૬, પૃ. ૮૯. તેમાં વાયુપુરાણના આધારે એમ લખેલ છે કે “ પછી રાજા વસુમિત્ર પુઠે ઓદ્રક રાજ્ય પામશે. તેને ભયંકર શકોનાં ઘાડાં સાથે વિગ્રહ થશે. પછી મહા બળવાન શકો સાથેના દારૂ સંગ્રામમાં તે રાજા મર્મસ્થાનમાં બાણ વાગવાથી પ્રાણ હારશે. ”

(૧૯) જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૨૦, અંક ૩-૪, પૃ. ૨૬૬ Bhagvata is expressly styled

કન્વવંશના^{૨૦} નખીરા વાસુદેવને મહાઅમાત્યપદે નીમી પોતે બેકટ્ટીઅનો સાથે લડાઈ લડવા નીકળી પડ્યો. બે વરસ ઉપર પોતાના ભાઇનું મરણ અવંતિની પશ્ચિમ દિશાવાળા યુદ્ધમાં થયું હતું તેથી, તેમજ ત્યાંનું અરી-સૈન્ય અન્ય દેખાતું હતું તેથી તે બાજુ છોડી દઇને આ વખતે તેણે ઉત્તરના મથુરા તરફ ધ્યાન પહોંચાડ્યું હતું. એટલે ક્ષત્રપ રાજુવુલને સામનો કરવાનો વારો આવ્યો. પરંતુ પછીથી ગમે તે કારણ મળ્યું હોય પણ રાજુવુલને બદલે ખુદ મિનેન્ડર બાદશાહ પોતે જ યુદ્ધમાં ઉતર્યો હતો, જેમાં મિનેન્ડરનું મરણ નીપળ્યું હતું.^{૨૧} (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬=મ. સં. ૩૭૧). પણ માનવાને કારણ મળે છે કે, રાજુવુલે તેનું પરિણામ પોતાની તરફેણમાં ફેરવી નાખ્યું હતું.^{૨૨} આ પ્રમાણે લગભગ એકીવખતે (કદાચ એકેક વર્ષનું અંતર હશે પણ યોન પ્રજા સાથે હિંદુ પ્રજાને સખ્ત યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હોવાથી તે બંને બાજુના યુદ્ધને એકી વખતે લડા હોવાનું જણાવાયું છે)—બે દિશામાં મંડાયેલા યુદ્ધમાં જો કે શુંગપતિઓ જ હાર્યા હતા પણ ફેર એટલો જ કે એકમાં શુંગપતિ પોતે મરાયો હતો અને બીજામાં સામા-

પક્ષનો યોન બાદશાહ મરાયો હતો.^{૨૩} છેવટના પરિણામે શુંગ સામ્રાજ્યની આજુ કિતર હિંદમાં સંકોચાઇને જમના નદીના દક્ષિણ કિનારે આવીને અટકી રહી; જ્યારે પશ્ચિમ હિંદમાં—રજપુતાનામાં અને સિંધમાં તથા સૌરાષ્ટ્ર તરફ તો તેની આજુબોજ અંત આવી ગયો તે આવી જ ગયો. ફરીને એકેય બાજુ સત્તા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો પણ નથી; અને આવ્યો હોત તો યે શુંગપતિઓની નબળાઈ, તેમાં વળી રાણીવાસની મોજમજલ તથા ભોગવિલાસ ભોગવતાં તેમને કુરસદ પણ મળતી નહોતી એવી સ્થિતિ જે થવા પામી હતી તે જોતાં તો તેઓ કેટલે દરજ્જે ક્ષવત તે સમજવું એક ગહન પ્રશ્ન જ થઇ પડત.

અત્ર એક હકીકતની નોંધ લેવી રહે છે. અવંતિની નજીકમાં સાંચીવાળા પ્રદેશમાં, કે જ્યાં વિદિશા—એસનગર આવેલ છે અને જ્યાં મૌર્ય-વંશી તથા શુંગવંશી રાજાઓની અવંતિપતિ તરીકે રાજગાદી હતી તે સાંચીનગરે, અત્યારે ઉભી રહેલી સ્થિતિમાં નજરે પડતા એક સ્તંભમાં એવી મતલબનો ઉલ્લેખ છે કે તક્ષશિલાના સૂબા એન્ટીઆલસીડાસના પ્રતિનિધિ હેલીઓડોરાસે

Raja-Raja=Emperor=ભાગવતને ૨૫૪ રીતે રાજ-રાજ કહેવાય છે.

(૨૦) જુઓ આગળ ઉપર શુંગવંશની પડતીને લગતી હકીકત.

(૨૧) પો. રીસ ડેવીઝ પોતાના રચેલા ક્વેશ્ચન્સ ઓફ કીંગ મિલિન્ડા=Questions of king Milinda નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં લખે છે કે “ He died in camp in a campaign against the Indians in the valley of the Ganges (on the authority of Plutarch)=ગંગા નદીની બીજામાં હિંદીઓ સાથેના યુદ્ધ કરતી વેળા પોતાની હાવણીમાં તે મરણ પામ્યો હતો, (પ્લુટાર્કના

લેખના આધારે.)

(૨૨) આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાનું કારણ એમ મળે છે કે, રાજુવુલે આ સમયથી મહાક્ષત્રપ નામ ધારણ કર્યું લાગે છે, (જુઓ તેનું વૃત્તાંત આ પુસ્તકે આગળ ઉપર) પણ શુંગવંશી સૂપતિને તાબે થયો નથી.

(૨૩) જુઓ ઉપરમાં ટી. નં. ૨૧. પુરાણગ્રંથોમાં જે વખત ચવનોની સાથે હિંદુ પ્રજાને ગમખવાર યુદ્ધ થયાનું ઉપર જણાવ્યું છે. પહેલું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૧૯૭ માં થઈ ગયાનું ઉપર જણાવી ગયા છીએ; જ્યારે બીજું આ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮-૬ નું સમજવું. આ સિવાય બીજાં નાનાં નાનાં યુદ્ધો તો અનેક થયાં છે,

પોતાને ૨૪ કૃષ્ણભક્ત તરીકે ઓળખાવી ત્યાંના રાજા કાશીપુત્ર-રાજા ભાગવત પ્રત્યે ૨૫ પોતાની ભક્તિ-તાબેદારી કે મિત્રાચારી બતાવી છે. આ બનાવ કેમ બનવા પામ્યો હશે તે માટે કોઈ મજબૂત કારણ શોધી શકાતું નથી, પણ કદાચ એમ બનવા યોગ્ય છે કે, બાદશાહ મિતેન્ડરના ત્રણ સરદારો આપણે ઉપરમાં જણાવ્યા છે તેમાંના એક ભૂમકે તો પરાક્રમ બતાવી રાજા ઓદ્રકનું મરણ નીપજવ્યું હતું, જ્યારે બીજા યુદ્ધમાં બાદશાહ ખુદનું મરણ નીપજવું હતું (પછી લડતાં લડતાં કે કુદરતી રીતે માંદો પડીને મરણ પામ્યો તે બરાબર કહી શકાય તેમ નથી) એટલે તક્ષશિલાના સરદારને એમ લાગ્યું હોય કે જ્યારે ખૂદ બાદશાહને પણ આ નવા શુંગ-પતિ-ભાનુભિન્ન-મારી નાંખ્યો છે એટલે મથુરા-વાળો સઘળો પ્રદેશ હવે તેના તાબે જ બયો કહેવાય; જેથી ક્રમે ક્રમે તે પોતાના પંજાબ તરફ ધસી આવશે જ; અને જો તેમ થયું તો પોતાને મહાયુદ્ધમાં ઉતરવું પડશે, અને પરિણામમાં, જેમ બાદશાહનું મરણ નીપજ્યુ તેમ કદાચ પોતાનું ભવિષ્ય પણ બની જાય; માટે પાણી આવીને નાશ કરે તે પહેલાં જ પાણી ખાંધી લેવાય તો શું ખોટું ? આવી ધારણાથી, શુંગપતિ તરફ વફાદારી બતાવવા તથા તેના ધર્મ પ્રત્યે પોતે પણ ભક્તિ ધરાવે છે એમ બતાવવા કાળે પોતાના પ્રતિનિ-

ધિને શુંગપતિની રાજધાની તરફ મોકલી દીધો હોય. જો આ અનુમાન પ્રમાણે બનવા પામ્યું હોય તો આ બનાવનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ અને ૧૫૬ ની વચ્ચેનો એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭; અથવા તો તે યુદ્ધ પછી લાગલા તુરતનો જ એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ ની આખરનો ગણવો પડશે.

ઉપર પ્રમાણે તક્ષશિલાના સરદારની સ્થિતિ બનવા પામી હોય વા ન પણ બનવા પામી હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ થાય છે જ કે, આ અરસામાં એક બાળુ બેકટ્ટીઅન શહેનશાહ હેલીઓકલ્સની સત્તા તેમના વતનમાં-એટલે બેકટ્ટીઆવાળા પ્રદેશમાં-નાબૂદ થઈ ગઈ હતી કે થઈ જવાની અણી ઉપર આવી પહોંચી હતી, અને બીજા બાળુ અહીં હિંદમાં, તેમના સરદાર પ્રતિનિધિ અથવા બાદશાહ જેવો ગણાતો રાજા મિતેન્ડર મરણ પામ્યો હતો; એટલે તેમના હિંદી મુલકો ઉપર નિભાયલા ક્ષત્રપો-ઉત્તરે મથુરામાં રાણુવુલ, પશ્ચિમે રાજપુતાનામાં ભૂમક, અને પંજાબમાં એન્ડીઆલસીડાસના રથાને હવે ગોડવાયલો કુસુલક લીઅક-તે ત્રણે ક્ષત્રપોએ ર્ફ મહાક્ષત્રપનાં પદ ધારણ કરી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી દીધી હતી.

મિતેન્ડરના મરણ પછી અને ઉપર પ્રમાણેના સરદારો મહાક્ષત્રપ બની બેઠા પછી, એશ-આરામમાં આશરે ચૌદક વર્ષ રાજ્ય કરી અંતે

(૨૪) C. H. I. P. 558:—(Antialcidas) created in honour of Krishna Vasudeva, a stone column at Besnagar (Bhilsa) by the yavana ambassador Haliodorus—who had come to king Kashiputra Bhagbhadr, then in the 14th year of his reign=કાશીપુત્ર ભાગભદ્ર રાજાના રાજ્યે ૧૪ માં વર્ષેબેસનગર(ભિલ્સા)નગરે ચવન પ્રતિનિધિ હેલીઓકોરસે

કૃષ્ણવાસુદેવના માનમાં એક મોટો પથરનો સ્તંભ ઉભો (એન્ડીઆલસીડાસ તરફથી) કરાવ્યો હતો.

(૨૫) આ કાશીપુત્ર-રાજા ભાગવત કોણ કહેવાય તે માટે ઉપરનો “ તેમના અન્ય નામો ” વાળો પારિત્રાફ જુઓ.

(૨૬) આ હકીકતમાં થોડો થોડો ફેરફાર કરવો પડે તેમ છે તે હવે પછી લખવામાં આવતાં તેમના જીવન ચરિત્રે જુઓ.

સૂરિને અવંતિપતિની ૩૧ હદ છોડીને દક્ષિણ દેશના પૈઠ્ઠ-પ્રતિષ્ઠાનપુર તરફ વિહાર કરવો^{૩૨} પડ્યો હતો. સાથે કેટલીક જૈન પ્રજા હીજરત પણ કરી ગઈ હતી. દક્ષિણમાં જઈ, ધર્મોપદેશ આપી અંધ્રપતિને તેમણે પાછો જૈન ધર્મમાં દબાવનાવ્યો^{૩૩} અને કેટલાક અતિ અગત્યના ફેરફાર કર્યાં.^{૩૪} આ પ્રમાણે અવંતિમાં જૈન અને વૈદિક મત વચ્ચેનું અંતર વધતું ચાલ્યું હતું; જ્યારે પૈઠ્ઠમાં વૈદિક મતનું ધટી જૈનનું જોર વધારે જામવા પામ્યું હતું.

(૪ થી ૭) શુંગવંશની રહીસહી સત્તા-અને છેવટ

રાજા ભાગવત-ભાનુમિત્રના મરણ બાદ તો માત્ર નામંદારી જ રાજાઓ આવ્યા લાગે છે. અને તે પણ બધા ઇન્દ્રિયભોગવિલાસમાં જ રાચ્યામાચ્યા રહી પોતાના દિવસો નિર્ભર

(૩૧) જૈન સાહિત્ય ગ્રંથમાં ‘અવંતિપતિની હદ’ ને બદલે ‘અવંતિની હદ’ એવા શબ્દ લખાયા છે. જ્યારે ખરી સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. છતાં જૈન અવંતિની જ હદ છોડવાની ફરજ પડી હતી એવી સ્થિતિ હોય, તો હીક્ષાનો પ્રસંગ કે કાલિકસૂરિનું ચોમાસું-તે બેમાંથી એક-બંનેને બદલે અવંતિ નગરીમાં હતું એમ સમજવું.

(૩૨) જૈન સાધુઓથી ચાતુર્માસમાં વિહાર કરી શકાતો નથી તે ખરું છે. પણ આ તો રાજાનું કમ હતો એટલે તેને “ આગાર-છટ ” ગણી કાલિકસૂરિજી દક્ષિણ દેશના પૈઠ્ઠ નગર તરફ ઉપડી ગયા હતા.

(૩૩) અંધ્રવંશી પ્રથમના છ સાત રાજા જૈન ધર્મી હતા. પછી પતંજલી મહારાજની દોરવણીથી સાત-કરણી ખીજાએ વૈદિક ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો. તેના બે ચાર વંશને તે ધર્મમાં રક્ત હતા; પણ પછીથી ઠંથુપટ્ટુ થવા માંડ્યા હતા. છેવટે આ રાજાએ, પોતાના પૂર્વજોએ માન્ય રાખેલ જૈન ધર્મ પુનઃ અંગિકાર કર્યો હતો.

(૩૪) આ ફેરફારો જૈન સંપ્રદાયને સ્પર્શતા છે

કરતા હતા: વળી તેમના કન્વંશી પ્રધાનોએ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ માં પ્રધાનવટું હાથ ધર્યું ત્યારથી તે શુંગવંશનો અંત ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં આવ્યો ત્યાંસુધીના ૪૩ વર્ષના ગાળામાં તેમના વંશના ચાર પુરૂષો પેઢી દરપેઢી ઉતાર પ્રધાનપદ ઉપર આવી ગયા હતા. તે ચારે પ્રધાનો પણ શિથિલાચારી જ નીવડ્યા હતા. એટલે પ્રજા પણ ચારિત્ર્યના પાલનમાં છેક નીચે દરજ્જે ઉતરી ગઈ હતી. ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ ના ન્યાયે આખું વાતાવરણ જ^{૩૫} સડેલું થઈ ગયું હતું.

મ. સં. ૩૮૫=ઇ. સ. પૂ. ૧૪૨ બાદ શુંગવંશ માત્ર ૨૮ વર્ષ ચાલી મ. સં. ૪૧૩=ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં ખતમ થયો છે. આ ૨૮ વર્ષના કાળમાં ચાર રાજા થવા પામ્યા છે. વાયુપુરાણની કેટલીક પ્રતો મેળવી, તેને શુદ્ધ અને સંશોધિત

તેથી અગ્રે જણાવવા આવશ્યકતા દેખાતી નથી. પણ અગ્રે તો ટૂંકમાં એટલી જ નોંધ કરવાની કે કાલિકસૂરિ નામના ત્રણ જૈનાચાર્યો યથા છે. તેઓને લગતી છટક છટક હકીકત ઘણાં ગ્રંથોમાં આવેલ છે, પણ બધાને સમગ્ર રીતે જોવી હોય તો અને સમાલોચક તરીકે અન્વેષણ કરવાને સરળતા થઈ પડે તેમ વિચારવી હોય, તો કાશીની નાગરી પ્રચારીણી સભાના પ્રમુખ મહારાજ જ્યારે તેમનો અધિકાર છોડી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેમનો સત્કાર કરવા જે દ્વિવેદી-અભિનંદન ગ્રંથ તેમને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે (સં. ૧૯૯૦=ઇ. સ. ૧૯૩૪) તેમાં એક લેખ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧ તથા ૭) લગભગ ૨૫ પાનાનો, નિબંધ રૂપે લખ્યો છે તે જુઓ. અલબત્ત, તેમના કેટલાંક મંતવ્યથી હું જુદો પડું છું ખરો, પણ કહેવું પડશે કે તે વિષય તેમણે બહુજ અછી રીતે કહ્યો છે.

(૩૫) જુઓ ગત પરિચ્છેદે ‘નિષ્પન્ન થતી એક સ્થિતિ’ વાળા પારિશ્રાવનું વર્ણન.

કરી વિદ્વાન લેખક મહાશય દિવાનખાહુર કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે જે નામાવળી પુલ્હિ-પ્રકાશ નામના માસિકનાં પુ. ૭૬ માં ગોઠવી છે તે પ્રમાણે ધોષના ૩, વસુમિત્રના ૭, ઓદ્ર-કના ૭ અને દેવભૂતિના ૧૦ મળી કુલ ૨૭ વર્ષ ગણાવ્યાં છે. પણ તેમાંનાં ઓદ્રકનું નામ તો આપણે ઉપર લખ ગયા છીએ, એટલે તેને સ્થાને તેટલા જ વર્ષના અધિકારી અને તેમણે જ સૂચવેલા પૂલ્હિદિકનું નામ આપણે મૂકીશું. આ પ્રમાણે ચાર રાજ અને ૨૭ વર્ષનો સમગ્ર રાજ્યકાળ તેમનો સમજવો રહેશે.

જિન જિન પુરાણકારોનાં લખાણનો અનુભવ આપણે જોતાં આવ્યા છીએ તેમ, ઇતિહાસની એકંદર ગણનાએ તો કસોટીમાંથી ઠીક ઠીક પાસાં કિતરી શક્યો છે. તેમાં અસત્યતાનું બહુ મિશ્રણ કરેલ દેખાયું નથી. માત્ર સમયગણનાની દૃષ્ટિ દરેકે જુદા જ પ્રકારે મહત્ત્વ કરેલ હોવાથી, તેમનામાં મતમતાંતર નજરે પડે છે. છતાં એક હકીકતની નોંધ લેવી પડે છે કે, દરેક પુરાણ એમ જે વદ્યાં કરે છે કે શુંગપતિના પ્રધાનપદે કાન્વાયનવંશી બ્રાહ્મણો હતા અને તેમાંનો મુખ્ય-અથવા આદિ-પુરૂષ વાસુદેવ પોતાના સ્વામીને મારીને અવંતિની ગાદી ઉપર બેઠો હતો તે હકીકત કેટલે દરજ્જે યથાર્થ છે એટલું તો તપાસવું પડે તેમ છે જ. આપણે ઉપરનાં પાનાંઓમાં અન્ય ઇતિહાસિકોની સાક્ષી લઈ સાબિત કર્યું છે કે કાન્વાયનવંશી કોઈ પુરૂષે અવંતિની ગાદી ઉપર રાજપદે રહીને સત્તાધિકાર

ચલાવ્યો નથી જ; કેમકે, નહીં તો તે અવંતિપતિની નામાવલીમાં ૩૧ મ. સં. ૧ થી ૪૭૦ સુધીના લાંબા સમયમાં કોઈ ને કોઈ સમયે ક્યાંક ખાંચો પડી જતો જરૂર નજરે પડત જ. પણ તે પાંચ સદી જેટલો કાળ તો અખંડ રાજત્વધારી પૃથક્ પૃથક્ વંશી રાજાઓથી જ દીપી રહેલ જ્યારે નીહાળીએ છીએ ત્યારે ખાત્રીપૂર્વક સ્વીકારવું જ રહે છે કે કાન્વાયન વંશને રાજત્વના પદ સાથે ખીલકુલ નિસંપત્ત જેવું નથી જ. તેમ ખીજા બાજુ 'મૂળ તિના શાખા ક્યાંથી?' તે ન્યાયથી સર્વ પુરાણકારોનાં મતને પણ એકદમ તરછોડી કેમ શકાય? બલે તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિ જ હશે, છતાં કાંઈકે સત્યાંશ તો હોવું જોઈએ જ. આ સર્વ પક્ષના કથનનો સમન્વય કરતાં એક કલ્પના કરી શકાય છે કે, જેમ ડૉક્ટર આર. જી. લાહરકર સાહેબ માને છે તેમ શુંગવંશી અને કાન્વાયનવંશી બન્ને સમકાલીન-પણે જ મુખ્યભાગે વર્તી રહ્યા હશે; વળી કેન્હીજ હિરટરી આદિ ઈન્ડયામાં પૃ. ૫૨૨ ઉપર લખેલ છે કે, "Kanvas are expressly called ministers of the Sungas: these Sungas & Kanvas seem to be also contemporary=કન્વોને અચુક રીતે શુંગોના અમાત્યો. ૩૭" કહેવા પડે છે: આ શુંગો અને કન્વો સમકાલીનપણે થયા દેખાય છે."=આ પ્રમાણે જિન જિન લેખકોનાં મંતવ્ય એકત્રિત કરતાં, એવા સાર ઉપર આવવું પડે છે કે કાન્વાયનવંશી પ્રથમ પુરૂષ-વાસુદેવ, તેના છેલ્લા રાજ દેવભૂતિને માયો હતો એમ નહીં,

(૩૬) જુઓ પુ. ૧, ૫. ૨૦૨.

(૩૭) જ. ઓ. ખી. રી. સો. પુ. ૨૦. અંક

૩૪. પૃ. ૨૬૧:—વાયુપુરાણની એક પ્રતમાં લખેલ છે કે, દેવભૂમિની આજ્ઞામાં રહીને કન્વવંશી નખીરાઓ હકુમત ચલાવતા હતા (એટલે દેવભૂમિ જ્યાં અધિકાર-

વાળો સાબિત થાય છે)=one copy of the Vayu-purana states that Kanwa ruled with the permission of Devabhumi.

વળી વધુ વિગત માટે ઉપરની રીધા નં. ૨૦ જુ. વણું જુઓ.

પશ્ચ કાન્વાયન વંશી છેલ્લો મંત્રી સુમશન ન્યારે અધિકાર ઉપર હતો, ત્યારે છેલ્લા શુંગ રાજા એવા દેવભૂતિને કાંઈ અન્ય વ્યક્તિએ માર્યો હતો કે મંત્રીએ અન્ય વ્યક્તિ પાસે મરાવ્યો હતો; અને આ સર્વ સમય દરમ્યાન કાન્વાયન વંશીઓ શુંગવંશીઓના અમાત્ય-મંત્રીઓ તરીકે અધિકાર ઉપર સ્થાપિત રહ્યા હતા. એટલે કે અવંતિની ગાદી ઉપર આ શુંગવંશી વૈદિકધર્મી રાજાઓ તેમજ કન્વવંશી વૈદિકધર્મી અમાત્યો-સહધર્મીપણે-પુરાણકારોનાં કથન પ્રમાણે અવંતિના પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવી રહ્યા હતા. જેથી આપણે તેમનું લીસ્ટ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકીશું.

શુંગવંશી^{૩૯} કાન્વાયન^{૪૦}

અવંતિપતિઓ અમાત્યો

(૩) બાનુમિત્ર	૧૬ વાસુદેવ	૯
(૪) યૌષ્ઠ	૪ ભૂમિમિત્ર	૧૩
(૫) પુલિન્દિક	૭ નારાયણ	૧૨

(૩૮) ઇતિહાસકારોએ જે એમ જણાવ્યું છે કે આ સુશર્મનને અંધવંશના સ્થાપક શ્રીમુખે માર્યો છે તે હકીકત બહુ માનનીય નથી લાગતી. અને તેમ માનવાનું કારણ મારા મત પ્રમાણે આ હોવા સંભવ છે. હાથીગુંફના લેખમાં ખારવેલ, શ્રીમુખ અને બૃહસ્પતિમિત્રને સમકાલીન કહ્યા છે. તેમનાં બૃહસ્પતિમિત્રને પુષ્પમિત્ર માની લેવાથી શ્રીમુખને પણ પુષ્પમિત્રનો સમકાલીન ખતાવવા માટે થડ ખેસાડવી નેહાયે. એટલે પુષ્પમિત્રને બદલે તેના જ વંશના છેલ્લા પુત્ર દેવભૂમિને શ્રીમુખે માર્યો એવું ઠરાવ્યું. ત્યાં વળી કાન્વાયન વંશનું નામ આડે આવ્યું; એટલે વળી દેવભૂમિને મારનાર સુશર્મન ઠરાવ્યો અને બંને વંશને contemporary=સમકાલીનપણે માની લઈને, સુશર્મનને મારનાર તરીકે શ્રીમુખને ઠરાવવો પડ્યો. આમ અનુમાન ઉપર અનુમાન બાંધવાં પડ્યાં; પણ આખરે, ખોટું તે ખોટું જ ઠરે છે. તે ત્યાં સર્વ અનુમાનો ખોટાં છે તે આપણે પુષ્પમિત્રનું વર્ણન લખતાં જણાવી ગયા છીએ.

બાકી તે સમયે વૈદિકમતનું પ્રબળ ભરે હોવાથી

(૬) વસુમિત્રખીજે ૭ અને

(૭) દેવભૂતિ ૧૦ સુશર્મન ૧૦

૪૪૪૧

૪૪

આ સર્વે શુંગપતિઓ આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે વ્યભિચારી જીવન ગાળતા અને ભોગવિલાસમાં જ રમ્યાપમ્યા રહેતા. તે સર્વેમાં વળી છેલ્લો દેવભૂતિ તો એક છોગું ઓર ચડી જાય તેવો હશે એમ સમજાય છે. તેના વિશે મિ. વિન્સેન્ટ રિમથ લખે છે ૬૪૨ “In a frenzy of passion, the overlibidinous Sunga was at the instance of his minister Vasudeva, reft of his life by a daughter of Devabhuti's slave-woman, disguised as his queen. (Bana, Harsa Charit Ch. vi; trans. Cowell Thomas P. 193.) વ્યભિચારમાં

કાન્વાયન વંશી ચારે વ્યક્તિઓને શુંગવંશી રાજાઓના અમાત્ય કહી શકાય ખરા.

(૩૯) જુઓ પા. ડી. પૂ. ૭૧.

(૪૦) જ. બો. પ્રે. રો. એ. સો ૧૬૨૮. પૂ. ૪૬

શુંગવંશી છેલ્લા રાજા દેવભૂતિને, કાન્વાયન ગોત્રી તેના પ્રધાને જ મારી નાખાવ્યો હતો=Devabhuti, the last of the Sungas was put to death by his own minister of the Kanvayan gotra”

(૪૧) અવંતિપતિ અને તેના કન્વવંશી અમાત્યો-બંનેનો કાળ લગભગ એક સરખો જ છે. તેમાં અમાત્યનો સમય કાળ ૪૪-૪૫ વર્ષનો ગણાય છે, ત્યારે નં. ૪ થી ૭ સુધીના શુંગવંશી રાજાઓનો સમય ૨૮ વર્ષનો જ છે એટલે બાકીનાં ઘટનાં ૧૬ વર્ષ બાનુમિત્રને અપવા નેહાયે. કોઈ ઠેકાણે મેં ૧૫ લખ્યાં છે તેને બદલે ૧૬ અથવા ૧૭ લખવાથી બધો મેળ ખેસી જશે.

(૪૨) અ. હિં. ઈ. આર. ૩, પૂ. ૨૦૪; કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૨૨.

ફોપેલા તે શુંગપતિ દેવભૂતિને, વાસુદેવ નામના તેના પ્રધાનની શીખવણીથી, રાણીનાં કપડાં પહે-રાવીને મોકલેલ દાસીની સાથે વિષયની થેલછામાં જ તેણીના હાથે મારી નખાવવામાં આવ્યો હતો. (બાણરચિત હર્ષચરિત્ર પ્ર. ૬; અનુવાદ કાવેલ અને થોમસ પૃ. ૧૬૩.)

આ પ્રમાણે શુંગવંશનો અંત અવંતિપતિ તરીકે મ. સં.=છ. સ. પૂ. ૧૧૪માં આવી ગયો છે.

અવંતિની ગાદી દેવભૂતિના મરણ બાદ ખાલી પડતાં, કયા વંશનો કયો રાજા તે પદ ઉપર બિરાજવાને બાગ્યવંતો થયો હતો તે જાણવાનું સાધન આપણને જૈન ગ્રંથો પૂરું પાડે છે; અને તે હકીકતનો સિદ્ધાંત અભ્યાસથી ટેકો મળે છે, એટલે તે વાતનો આપણે સ્વીકાર જ કરવો રહે છે. આ બાગ્યશાળી પુરુષ તે બીજો કોઈ નહોતો પણ શક રાજા-નહપાણ હતો. તે કેવી રીતે ગાદી મેળવી શક્યો, અને તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તે સર્વ હકીકત જાણવાને હિંદની જમિ ઉપર જે પરદેશીઓનાં આક્રમણો તથા યજ્ઞાદ્યો થઈ હતી તેમનો આપણે પ્રથમ ઇતેહાસ રજૂ કરવો પડશે; તેટલું સમજતાં વેંત ક્ષત્રપ નહપાણનો કાંઈક પરિચય પણ આપોઆપ ખુલ્લો થઈ જશે. તે હકીકત લખવાનું થોડો વખત મુલતવી રાખી, શુંગવંશની કેટલીક બાબતો આપણે મહત્વ કરેલી શૈલી અનુસાર આ ગ્રંથ આલેખનમાં જે જણાવવી બાકી રહે છે તે વર્ણવી દઈશું.

શુંગવંશનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં આવ્યો છે એટલે તેના અસ્તિત્વનો અંતિમ સમય

છ. સ. પૂ. ની બીજી સદીના

તેમનો ધર્મ અંતનો કહેવો પડે છે: અને

ઇસવીના પૂર્વની વાત થઈ

એટલે ઇસવીના સત્તી શકાબ્દ કે ખ્રિસ્તીધર્મની

આદિ થવાને પણ હજી તેટલો સમય બાકી હતો એમ ધારવું જ રહે છે. મનસબ એ થઈ કે, અદ્યપિ પર્યંત સારા હિંદમાં જે ત્રણ ધર્મો પળાતા આવતા હતા તેને તે જ ત્રણ ધર્મો હજી પ્રજાધર્મ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. તેમાં યે બૌદ્ધ ધર્મ રાજધર્મ તરીકે તો કેવળ મૌર્યસમ્રાટ અશોકવર્ધનના સમયે જ પૂરજોસમાં અને જહો-જલાલી બોગવતો માલુમ પડ્યો હતો ત્યારપછી તેનું કાંઈ અસ્તિત્વ જ જાણે ન હોય તેમ હુમ-પ્રાય: થઈ જવા પામ્યો હતો. એટલે પછી બાકી વિચારવા રહ્યા માત્ર એ જ ધર્મ; એક વૈદિક અને બીજો જૈન.

તેમાં યે શુંગવંશના આદિ પુરુષો-પુણ્યમિત્ર, અગ્નિમિત્ર અને વસુમિત્રના જીવનવૃત્તાંત લખતાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે તેમના સમયે રાજપુરોહિત પતંજલી મહાશય જે મહા-બાળ્યકાર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ છે તેમના નેતૃત્વમાં અને સાનિધ્યમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં આવ્યા હતા તથા જૈન બિહુકાના અકેક શિર માટે સો સો દિનારનું ધનિમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે તે વૈદિક ધર્મમાં માનનારા હતા એમ પૂરવાર થઈ ગયું જ કહેવાય. તેમ શુંગવંશના અંતમાં થયેલા પુરુષોનાં વૃત્તાંત લખતાં પણ એવી જ હકીકત જાહેર થઈ છે કે તેમણે કૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિને આતુર્ભાસ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી વિહાર કરવા માટેનો હુકમ મુલતવી રાખવાની પ્રજાની કાકલુદીભરેલી અને તદ્દન આર્જવતાપૂર્ણ અરજને પણ ઠોકરે મારી હતી. એટલે તે બીના પણ સાબિતી આપે છે કે તેઓનો રાજધર્મ પણ વૈદિક જ હતો. હવે જ્યારે આદિ અને અંતિમ સમયે તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી હતા એમ સાબિતી મળે છે ત્યારે તે આખા વંશનો રાજધર્મ વૈદિક જ

હતા એમ આપણે નિઃસંકાય અને ખુલ્લું અવાજે કહીએ તો જરાયે ખોટું નથી. આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થતાં આ પારિત્રાફ સંપૂર્ણ થયો ગણાય; છતાં કેટલીક બાબતો જે ધર્મના નામ માત્રની સાથે જોડે સંબંધ નથી ધરાવતી પણ તેની અસર-અથવા તેમાંથી નીપજતા પરિણામ રૂપે કહી શકાય તેવી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ છે. તેવી હકીકતોને તો આ સ્થાન વર્ણને અન્ય સ્થળે જણાવવી અયુક્ત ગણાય, માટે તેનો ઉલ્લેખ અત્રે જ કરીશું.

જે ઐતિહાસિક ઘટનાનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનું ઉપર સૂચન કર્યું છે તે પરદેશી પ્રજાનાં આક્રમણને લગતી છે. અલ્પાર પહેલાં તેઓએ હિંદ ઉપર કાંઈ હુમલા નહોતા જ કર્યા અને શુંગવંશના રાજ્ય અમલે જ પ્રથમ કર્યા હતા એવું તો નથી જ; છતાં અહીં વાયકવર્ગનું જે ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જરૂર પડી છે તેનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ કારણો છે. એક કારણ તો એ કે હવેથી તેઓ હિંદને પોતાના માટે કાયમ વસવાટ તરીકેનું સ્થાન કરવા મથતા હતા; તેનાં ચિહ્ન પ્રગટ થયે જતાં હતાં. કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યક્તિ માટે સ્વાભાવિક જ છે કે, તેની જગ્યા ઉપર કોઈ જો હુમલો કે આક્રમણ લાવે, તો તે પોતાની સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરી તેનો સામનો કરે ને કરે જ; તેમાં અહીં તો એક સાધારણ મનુષ્ય કરતાં રાજ કરતો આખો વંશ ને વંશ રહ્યો; અને સામા પક્ષે પણ સમૂહગત એક મોટી પ્રજાનું જૂથ રહ્યું; એટલે સામનાના પ્રકાર અને રંગમાં જુદો જ દેખાવ નજરે પડે. સામાન્યતઃ

એવો નિયમ હોય છે કે, લડતા બે પક્ષમાંથી એક જરાક નમતું આપે કે ખીજે તેને પોતાનું ધ્યેય સચવાઈ ગયું સમજી, વાતને સફલી લેવાનું પગલું ભરવા માંડે, તથા અરસપરસમાં સમજીતી થવાના પગરણ મંડાય અને પરિણામે તે પ્રકરણનો અંત આવી જાય; પણ અહીં તો લડતા બંને પક્ષો વચ્ચે જુદી જ પરિસ્થિતિ માલૂમ પડે છે. તેમ ખીજ કારણમાં જ્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા અને તેના ઘોડાની અટકાયતમાંથી યુદ્ધનું ફાટી નીકળવું,^{૪૧} તેમજ ચોન સરદારના એક પ્રતિનિધિએ સામા પક્ષના રાજનગરે આવી ત્યાં તેમના ધર્મ તરફ ભક્તિભાવ દાખવતા સ્તંભનું ઊભું^{૪૨} કરાવવું, અન્ય ધર્મી ભકતોના એકેક શિર સાટે મોટું ધનામ જાહેર કરવા જેવી મનોદશાનું જાહેર થવું,^{૪૩} વિગેરે વિગેરે ધર્મની માનીનતા સંબંધીના પ્રશ્નોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેના ઊંડાણમાંથી આ સઘળી પરિસ્થિતિનો ઊકેલ મળી આવતો હોય એમ જણાય છે. વસ્તુતઃ સાર એ નીકળે છે કે શુંગવંશી રાજાઓની લડાઇઓમાં, રાજકારણના કરતાં પ્રથમ ધર્મપ્રેમ અને પછી આગળ વધતાં ધર્મધેલછા તથા ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા કાંઈક વધારે અંશે જવાબદાર જણાઇ આવે છે. અને આપણા આ અનુમાનની પ્રતીતિરૂપ એ હકીકતથી સમર્થન મળે છે કે વૈદિક ધર્મના ગ્રંથ-કર્તાઓએ-જેવા કે પુરાણકારોએ તથા રાજ-તરંગિણિકાર પં. તારાનાથે-આ ચોન પ્રજા અનાય નહીં^{૪૪} હોવા છતાં પણ પ્રસંગોપાત તેમનું વર્ણન કરતાં તેમના માટે કવચિત્ કવચિત્

(૪૧) જુઓ અભિમિત્રનું ઇવનવૃત્તાંત. બંને અશ્વમેધ યજ્ઞ આદરતી વખતની રાજધીમ પરિસ્થિતિ.

(૪૨) જુઓ રાજ ભાગવતનું વૃત્તાંત.

(૪૩) રાજ કસ્કિનું વૃત્તાંત જુઓ.

(૪૪) આચ અનાચ વિશેની સમજૂતિ, તથા પરદેશી આક્રમણકારોનાં નામ, ઉત્પત્તિ, વસાહટ, વિકાસ અને વૃત્તાંત વિગેરે હવે પછીના ખંડમાં આપણે આપીશું.

‘ મ્હેચ્છ ’ ૪૫ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યે રાખ્યો છે. શુંગપતિઓની આ પ્રમાણેની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા ગમે તેટલી આકરી હતી, તેમજ તેમાંથી ગમે તેટલી વિલાસપ્રિયતા પ્રગ્ભજનમાં ફેલાઈ જવા પામી હતી અને દુઃખદ પરિણામી નીવડી હતી; છતાં જે તેમની એક ઉન્નત્યગ આજ્ઞા હતી અને જે હંમેશાં ભારતીય ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે જ કાતરાઈ રહેતી જોઈએ તથા જેનો ઉલ્લેખ આપણે ઉપરમાં એક વાર કરી પણ ગયા છીએ તેને ફરીને અહીં જણાવવી જ પડે છે કે, જે ચીવટથી, ખંતથી અને વિશેષતઃ તો હિંદીપણાની ધગશથી તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઇ, આ ધસી આવતી પરદેશી પ્રજાનો સામનો કર્યો છે; તે જો ન કર્યો હોત કે તેમાં ન્યૂનતા દાખવી હોત તો સારાચે ભારતવર્ષના તે પછીના ઇતિહાસે જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોત.

શુંગવંશી રાજાઓનો રાજ્ય વિસ્તાર

આખા વંશનો રાજ્યકાળ મૂળે તો ૯૦ વર્ષનો જ છે અને પુરાણકારના કહેવા પ્રમાણે ૧૧૨ વર્ષનો છે, પણ તેમાં પ્રથમના ૨૨ વર્ષ પુણ્યમિત્રના રાજ્યત્વના અધિકાર વિનાના છે. એટલે સરવાળે વાત તો ૬૮ વર્ષના સમય પર્યંત તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી હતી તે સૂત્ર જ માન્ય રાખવું પડે છે. આટલા ટૂંક સમયમાં ભલે રાજાની સંખ્યા સાતની અથવા કેટલાકના મતે નવની ગણાય છે, છતાં મુખ્ય અધિકાર ભોગવતા અને કારકીર્દિની જાહોજલાલીવાળા તો માત્ર બે જ રાજાઓ ગણી શકાય તેમ છે. એક સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર અને બીજો રાજા બળ-

મિત્ર-ભાનુમિત્ર. તે સિવાયના બાકી સર્વે નામધારી નીવડ્યા છે. વળી પુણ્યમિત્ર અને વસુમિત્ર જેવા તો અગ્નિમિત્રના સમકાલીનપણે થયેલ હોઈને તેની અંતર્ગત ગણી લેવા પડે છે; એટલે માત્ર બેના રાજ્યવિસ્તાર વિશે જ અત્ર પરિચય આપવો રહે છે.

આ બે રાજાઓનાં જીવનવૃત્તાંત લખતી વખતે તેમના સમય દરમ્યાન જે જે યુદ્ધો તેમને ખેડવાં પડ્યાં છે અને તેમાં તેઓએ જે જે પાઠ ભજવ્યો છે તથા તે તે દરેકમાં જે જે પરિણામ આવ્યાં છે તે તે સર્વ વિસ્તારપૂર્વક તે તે ઠેકાણે આપણે જણાવી દીધાં છે, એટલે હવે અત્ર જણાવવું કાંઈ બાકી રહેતું જ નથી. છતાં આપણે ગ્રહણ કરેલી લેખનપદ્ધતિ અનુસાર જ્યારે અહીં તે વિશે ઇસારો કરવાનું ધોરણ આપણે પકડવું પડે છે ત્યારે ટૂંકમાં જ તેનું વર્ણન કરી લઇશું.

મૌર્ય સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે અવંતિની હદ વર્તમાન કાળે મધ્યહિંદી એજન્સી તરીકે ઓળખાતા મુલકવાળા પ્રદેશમાં જ લગભગ સમાઈ જતી હતી અને તેટલો નાનો પ્રદેશ રહ્યો હોવા છતાં તે ઉપર વાયવ્ય દિશાએથી ધસી આવતી પરદેશી યોનપ્રજાનો ડોળો પડી રહ્યો હતો. એટલે તેટલો રહ્યોસહ્યો ભાગ પણ હિંદી રાજાઓના હાથમાંથી જો સરકી જવા પામશે તથા સારા હિંદુનું નાક ગણાતા અવંતિપ્રદેશ ઉપર પરદેશી હકુમત જો સ્થાપિત થઇ જશે તો તેમનું સૈન્યપતિપણું વગોવાયાની સાથે સાથે શું મોહું લઇને તેઓ દુનિયા પાસે ખડા રહી શકશે? તે

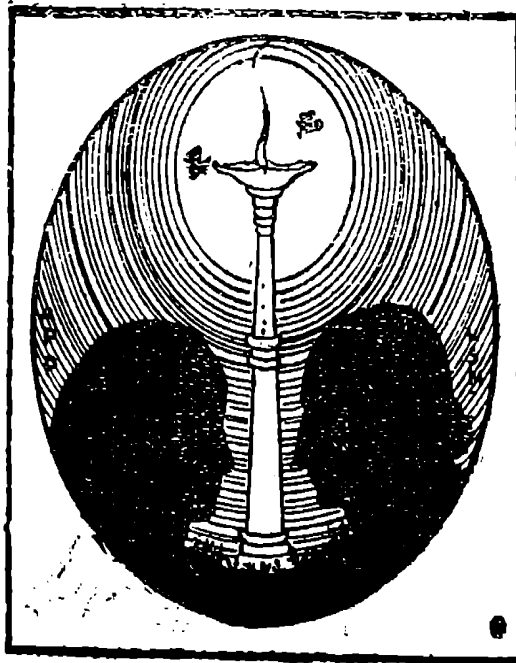
(૪૫) એકદમ પ્રાચીન સમયે ઉપનિષદ્દની ઉત્પત્તિ વિશે કે આ શબ્દની વપરાશ વિષે તો કાંઈજ માહિતી નથી; છતાં આ સમયે (ઈ. સ. પૂ.ની બીજી સદીમાં) બહુ તો ‘ યવન કે શક ’ તેવા જ

શબ્દો વપરાતા હતા. બાકી ‘ મ્હેચ્છ ’ શબ્દ તો ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં હીજરી સંવતની સ્થાપના થઇ તે બાદ હજી વપરાતો થયો છે અને તેથી જ રાજતરંગિણીકારે તે વાપર્યો લાગે છે,

વિચારે અગ્નિમિત્રનું લોહી ગહુ ઉકળી આવવાથી તેણે પોતાના સ્વામીનું ખૂન કરાવી રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઇ લીધી હતી.

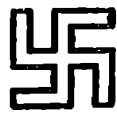
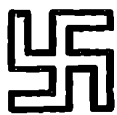
સત્તામાં રહેલ પ્રદેશમાં પ્રથમ તો કંગે કંગે દડતા સ્થાપવી અને પછી જે હાથમાં આવે તે મુલક સ્વાધીન લઇ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યે જવો. આ પ્રકારની યુક્તિ તેણે અજમાવવા માંડી હતી એટલે તે રાજનીતિને અનુસરીને ઉત્તર હિંદના જે જે પ્રાંતોમાં ચેનપ્રજાએ પગપેસારો કરી વાળ્યો હતો તે સર્વે ભાગો લગભગ પોતાના

આખા રાજકાળ દરમિયાન તેણે ખાલી કરાવી નાંખ્યા હતા; પણ તેનું મરણ થતાં બળમિત્ર-ભાતુમિત્ર ગાદીએ આવ્યા અને તેઓ પ્રભાવવંતા હોવાથી જેવી ને તેવી સ્થિતિ નભી રહેવા પામી હતી : પણ તેઓ પાછા સક્રિય જિંદગી ભોગવતાં બંધ પડ્યા, કે પાછા ટાંપી રહેલા ચેન સરદારોએ હુમલા કરવા શરૂ કર્યા અને જેટલી ભૂમિ શુ'ગવંશની અધિમાં તેમને વારસામાં મળી હતી તેટલી જ લગભગ પાછી તેમની પાછળ આવનારાઓને સોંપીને તેઓ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયા.

૫૪૫ યંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

પરદેશી હુમલાઓ

ટૂંક સાર:—ઈ. સ. પૂ. ની છઠી સદીથી ત્રીજી સદી સુધીમાં હિંદ ઉપર થયેલ ત્રણ પરદેશી હુમલાઓની આપેલ ટૂંક નોંધ તથા તેનો ઇતિહાસ-તે પછી આક્રમણ લાવનાર પાંચ પરદેશી પ્રજાનાં નામનો ઉદ્ભવ-તે પાંચે પ્રજાની ઉત્પત્તિ-તેની સ્પષ્ટપણે સમજણ પડે તે માટે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલા જંબૂદ્વીપ અને શાકદ્વીપનું ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કરેલું વર્ણન તથા ગણિતશાસ્ત્રની રીતિએ તેમની બાંધી આપેલી હદ-શાકદ્વીપને લગતી વિશેષપણે આપેલી માહિતી-શકદ્વીપ, શાકદ્વીપ અને શકસ્થાન નામના શબ્દોમાં રહેલ ભેદનું કરી આપેલ દર્શન અને તે ઉપરથી દર્શાવી આપેલ ઇતિહાસમાં ઊભી થયેલ ગુચ્છવણી-તેમના ઉત્પત્તિસ્થાનમાંથી પ્રાચીન પ્રજાનું કેવી રીતે સરણ થયું તેનું આપેલ સંક્ષિપ્ત રેખાચિત્ર-આટલાં પ્રાચીન વિવરણ બાદ તે પાંચે પ્રજાનાં વર્તમાનકાળે બની રહેલ વસતીસ્થાન વિગેરેની આપેલ સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા તથા ઓળખ—

હિંદની સમૃદ્ધિ તથા જાહોજલાલી બલ-
બલાનું મન પણ કેવું ચળાવી નાંખે તેવી ઇ.

સ. પૂ. છટ્ટા સૈકામાં હતી

પરદેશી તે આપણે આ પુસ્તકની
હુમલાનો શરૂઆતમાં જોઇ પણ ગયા
ઇતિહાસ છીએ; તેમજ હિંદની પશ્ચિમે
આવેલા પ્રાંતો જેને હાલ

પંજાબ અને સરહદના પ્રાંતો કહેવાય છે,
તેને તે સમયે માંધાર અને કંબોજ કહેવાતા હતા
તથા તે ઉપર રાજા પુલુસાદીની સત્તા હતી. વળી
ઇ. સ. પૂ. ૫૫૧ ના અરસામાં પોતાના મિત્ર,
મગધપતિ સમ્રાટ શ્રેણિકને મળવા જતાં દેક

(૧) C. H. I. P. 329; Cyrus the Great
carried on campaigns with Indian borders,
through East of Iran at sometimes
between 558 and 530 B. C. the limits
of his reign.=કે. હી. ઇ. પૂ. ૩૨૬-ઇ. સ. પૂ. ૫૫૮
થી ૫૩૦ સુધી જે સાઈરસ ધી ગ્રેઈટના રાજ્યનો સમય
ગણાય છે તે દરમ્યાન તેણે ઈરાનની પૂર્વમાં થઇને
હિંદની સરહદ ઉપર હુમલા કર્યે રાખ્યા હતા.

Ibid P. 330:-It is doubtful whether
he attained suzerainty over the Indian
frontier itself=કે. હી. ઇ. પૂ. ૩૩૦:-તેણે હિંદ
દેશની સરહદ ઉપર સાર્વભૌમત્વ મેળવ્યું હતું કે કેમ
તે શંકાસ્પદ છે.

Ibid P. 331:-An embassy was sent
to Cyrus by an Indian king=તે જ પુસ્તક
પૂ. ૩૩૧:-હિંદી રાજાએ સાઈરસના દરબારે એક એલચી-
આતું મોકલ્યું હતું

Ibid P. 332:-Both Nearchus (Ale-
xander the Great's admiral) and
Magasthenes deny that Cyrus ever reached
India=તે જ પુસ્તક પૂ. ૩૩૨; નીચરદસ (અલેક્-
ઝાંડરનો નૌકાપતિ) તથા મેગેસ્થેનીઝ એમ બન્ને ના
કબૂલ કરે છે કે સાઈરસ કદાપિ હિંદની સરહદ સુધી
પહોંચ્યા હોય.

મગધની હદે પહોંચતાં, કુદરતી સંજોગોમાં
તે મરણને વશ થયો હતો તેમ પણ આપણે જોઈ
ગયા છીએ. તેના મૃત્યુ બાદ તે પ્રાંત ઉપર, પાંડેશી
ઈરાની શહેનશાહના લાગ્યવિધાતા સાઈરસ ધી
ગ્રેઈટ કે શહેનશાહ ડેરીઅસે પોતાનો કબજો
કરી લીધો હશે? એમ સમજાય છે; અને ત્યાં
પોતાનો સુબો-ક્ષત્રપ નીમ્યો હતો કે જેને ખંડણી
નિમિત્તે દરાવેલ ધોરણ પ્રમાણે, ઉત્તરાણા પેટ
સોનાની ધૂળ-તેજતુરી વણા જથ્થામાં મોક-
લવી પડતી પણ હતી એમ વિદેશી ગ્રંથકાર
હેરોડોટસના કથન ઉપરથી? સારી રીતે જાણી
ચૂક્યા છીએ. વળી તે બાદ થોડાક-વર્ષે, તેવો જ

Ibid P. 613:-Cyrus appears to have
subjugated the Indian tribes of the
Hindukush and in the Kabul valley,
especially the Gandharians. Darius him-
self advanced as far as the Indus=તે જ
પુસ્તક પૂ. ૬૩૩; હિંદુકુશ અને કાબુલની ખીણમાંની
હિંદી જતોને-ખાસ કરીને ગાંધારના લોકોને સાઈરસે
જીત્યા હોય એમ લાગે છે. ડેરીઅસ પોતે (સાઈરસની
પાછળ ગાદીએ આવનાર) સિંદુ નદી સુધી પહોંચ્યો હતો.

(૨) C. H. I- 335:-Herodotus iii, 94;
cf. iii 89:-The Punjab was a part of
the realm of king Darius about B. C.
518. In addition to the evidence of the
inscriptions, the fact that a portion of
Northern India was incorporated in the
Achemenian Empire under Darius as
attested by the witness of Herodotus,
who in giving a list of the twenty Sat-
rapies or Governments that Darius estab-
lished, expressly states that the Indian
realm was the twentieth division-the
population of the Indians is by far the
greatest of all the people we know; and
they paid a tribute proportionately larger

ખીજે પશ્ચિમ દિશાનો સરહદી પ્રાંત, જેને હાલ સિંધ, અલુચિસ્તાન અને રાજપુતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ કહીએ છીએ, તથા જે ભાગ ઉપર હાલ થરપારકરનું અને જેસલમીરનું રણ પથરાઈ રહેલું છે તથા જેને તે સમયે સિંધગૌવીર દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો તેના ઉપર ઉદયન રાજા રાજ્યકર્તા હતો; તેણે દીક્ષા લીધી હતી અને ફરતાં ફરતાં વિહાર કરતાં જ્યારે તે મુનિ પોતાના ભાણેજ-જે હવે રાજા તરીકે રાજ્ય ચલાવતો હતો-તેને પ્રતિબોધ દેવા માટે સ્વદેશે આવ્યા હતા તે સમયે મંત્રીની ખૂરી સલાહના બમાવ્યા તે રાજાએ, પોતાના મામા-મુનિને મારી નાંખવા ઉપાય યોજ્યા હતા. પરિણામે મુનિ તો દૈવરક્ષણે બચી ગયા હતા પણ તે દેશનું પાટનગર તથા દેશનો મુખ્ય

ભાગ રેતીના વાવંટોળ અને વરસાદથી દટાર્ધ ગયો હતો^૩; તથા તે ભાણેજનું-રાજાનું મરણ નીપજ્યું હતું. તે સર્વે વૃત્તાંત આપણે પુ. ૧ પૃ. ૨૨૫ થી આગળ ઉપર ચર્ચા દીધો છે આ નિર્ણયિતા મુલક ઉપર પણ, ઉત્તરે આવેલા પંજાબની માફક ધરાની શહેનશાહનો જ ડોળો પડ્યો હોય અને તેને પણ હોદયા કરી^૪ દેવાયો હોય એમ બનવાજોગ છે. વળી આ હકીકતને ધરાવતા ઇતિહાસથી ટેકા પણ મળતો દેખાય છે એટલે તે વાતને આપણે ખરી અનેલી ખીના તરીકે જ સ્વીકારવી રહે છે. પંજાબ દેશનું જોડાણ શહેનશાહ સાધરસના સમયે અને સિંધનું જોડાણ શહેનશાહ ડેરીઅસના સમયે બન્યું લાગે છે.^૫

આ પરદેશી હુમલા જે કે હિંદ ઉપર જ

than all the rest: the sum of three hundred and sixty talents of gold dust: this immense tribute was equivalent to over a million pounds sterling & $\frac{1}{3}$ of the levy imposed upon the Asiatic provinces.=કે. હિ. ઈ. પુ. ૩૩૫:-હેરોડોટસ ૩. પૃ. ૯૪: સરખાવો, ૩ પૃ. ૮૯:-આશરે ઈ. સ. પૂ. ૫૧૮ માં પંજાબ પ્રાંત રાજા ડેરીઅસના રાજ્યનો એક ભાગ બની ગયો હતો. ડેરીઅસના રાજ્યસમયે આચીમીનીઅન સામ્રાજ્યમાં ઉત્તર હિંદનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો, એમ શિલાલેખથી સાબિત થઈ જવા ઉપરાંત હેરોડોટસ પણ તે વાતને સમર્થન કરે છે. કેમકે ડેરીઅસે પોતાના રાજ્યના જે વીસ પ્રાંતો પાડ્યા હતા તેનું લીસ્ટ રજૂ કરતાં સ્પષ્ટપણે તેણે જણાવ્યું છે કે હિંદનો પ્રાંત વીસમા નંબરે હતો ...જે સર્વ પ્રજાની આપણને માહિતી છે તેમાં હિંદી પ્રજાની વસ્તીનો આંકડો સૌથી મોટો છે અને ખીજ સર્વ કરતાં તેઓ સરખામણીમાં ખંડણી પણ મોટી ભરે છે.--જે ખંડણી તેજંતુરી (સોનાની ધૂળ)ના ૩૬૦ ટ્રલૅન્ડ જેટલી થતી હતી, આ મોટી ખંડણીની કિંમત દશ લાખ ખ્રીષ્ટીય પૌંડ, જે એશિયાઈ પ્રાંતોની ખંડણીને

૧/૩ ભાગ થતો હતો તેના કરતાં પણ વધારે હતી.

(૩-૪) C. H. I. P. 337:-(Sir M. A. Stein) He says that the part of the Indian territory (of Darius) towards the rising sun is sand: the eastern part of India is a desert on account of sand=કે. હિ. ઈ. પુ. ૩૩૭ (સર. એમ. એ. સ્ટાઇન) તેનું કહેવું એમ થાય છે કે, રાજા ડેરીઅસના રાજ્યની સૂર્યોદય તરફની હદે (એટલે પૂર્વ બાજુએ) રેતી છે. હિંદની પૂર્વ બાજુએ રણ આવેલું હોવાથી (ત્યાં) રેતી જ રેતી છે. (આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે ડેરીઅસે સિંધનો પ્રદેશ પણ જીતી લીધો હતો અને તે વખતે ત્યાં રણ જેવું થઈ ગયું હતું=આપણે પુ. ૧ લામાં આ સ્થાને એટલે લારખાના જિલ્લામાં જ્યાં મોહનજોડોના ખંડિયેરો છે ત્યાં, તે પ્રાંતની રાજધાનીવાળું વીતમથ-પટ્ટણ ઈ. સ. પૂ. ૫૩૦ ના અંદાજે દર્શાવેલું હોવાનું નોંધ્યું છે. એટલે કે આ બંને હકીકત એક ખીજના ટેકારૂં બની રહી છે.)

(૫) ઈરાનના શહેનશાહની વંશાવલી માટે જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૭૨. ઈ. નં. ૪.

થયા છે, પણ રાજ્યકર્તાઓ પોતાનો સ્થાયી મુકામ કરીને હિંદની ભૂમિમાં વસતા નહોતા એટલે આપણે આ પુસ્તકનાં પાને તેમના સમયનો વિશેષ અધિકાર ન લખતાં માત્ર તે બનાવોની આટલી ઊંડતી નોંધ જ લખને આગળ વધીશું. આને પ્રથમ વારનો હુમલો ગણવો પડશે.

આ પછી ઇરાની શહેનશાહોની સરખામણી સાથેની હિંદી સમ્રાટોની નયનગાઘ સયનગાઘના પ્રમાણમાં તે પ્રાંતોની હકુમતની ફેરવદલી થતી રહી છે. પણ એકદમ મોટો ફેરફાર તો, લગભગ બસો વરસે ગ્રીક રાજ્યની હદ વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવતા યુવાન આદશાહ અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેષ્ટના રાજ્યકાળે બન્યો છે. તેણે કેટલાય વરસના ચાલુ પ્રયાણ કરી, ગ્રીસ દેશની અને હિંદુસ્થાનની વચ્ચેની સઘળી ભૂમિનાં રાજકર્તાઓ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરી તે સર્વેને જીતી લીધા હતા; અને અંતે તે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં હિંદની તે વખતની પશ્ચિમ હદ બાંધતી સિંધુનદી સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. તે વખતે હિંદ ઉપર પણ તેના સદ્બાગ્યે એક નયનગા મનના સમ્રાટનું જ રાજ્ય પ્રવર્તીને તુરતમાં જ ખતમ થયું હતું. તે સમ્રાટ બીજો કોઈ નહીં પણ મગધપતિ મૌર્યવંશી સમ્રાટ બિંદુસાર હતો (જુઓ પુ. બીજું). તેની નયનગાઘનાં પરિણામે પંજાબદેશના સરદારો અને ખંડિયા રાજાઓમાં બળવા જેવી સ્થિતિ થઈ રહી હતી અને એક બીજના ઉપર સરસાર્થ ભોગવવાના વ્યામોહમાં અરસપરસનું વાઢી નાંખવામાં બહુ ઉદ્વેગવંતા બની રહ્યા હતા. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ, તે ચક્રાર યવન આદશાહ તે સર્વેને એક પછી એક કબજે કરી લીધા અને તેમની પાસે પોતાની આણ રવીકાવરાત્રી; તથા પોતે જીત કરી છે

તેનાં સ્મારક તરીકે કેટલાંક શહેર તથા લશ્કરી કિલ્લાઓ વસાવ્યા. જો કે હાલ તેમાંના કોઈ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી, અથવા કોઈ રહી ગયા હશે તો કાળના ઝપાટામાં આવી જવાથી અસ્થવ્યસ્થ સ્થિતિમાં હોઈને બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા રહ્યા નથી.

તે શહેનશાહ હિંદની ભૂમિ ઉપર માત્ર ૧૮ માસ જ રહેવા પામ્યો છે. જો વધારે રહ્યો હોત તો વળી ઇતિહાસ જુદું જ સ્વરૂપ પકડતે; કારણ કે એક બાજુ, જેવો તેનો સ્વભાવ હતો તેવો જ સામી બાજુએ, હવે તેનો સામનો કરનાર તે વખતના મગધપતિ સમ્રાટ અશોકનો સ્વભાવ પણ હતો; તે આપણે ગ્રીક આદશાહની છાવણીમાં બંને વચ્ચેની મુલાકાત વખતે થયેલ વાતચીતની ટપાટપી અને ચડમડાટી ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ.^૧ આ કારણથી કે પછી તેણે પોતાના કદમ હિંદ ઉપર આગળ લંબાવતાંજ તેના સૈન્યનાં માણસો, જેઓ કેટલાય વરસથી માતૃભૂમિના દર્શનથી વિખૂટા પડેલ હોવાથી ત્યાં જવાને તલબગાર બની રહ્યા છે માટે પાછું વળવું જોઈએ એવું બહાનું મળવાથી; કોણ જાણે કોના નશીબે, પણ તેને પોતાની મુરદ પડતી મૂકવી પડી અને સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કરવું પડ્યું; પણ પાછા વળતાં વળતાં કેટલાક જીતેલા પ્રાંતો ઉપર પોતાના યવન સરદારોને તેનીમતો ગયો હતો તથા જૂના હિંદુ રાજાઓને પોતા-પોતાના અસલ મુલકો પાછા સોંપતો ગયો હતો. છતાં જેવી તેણે પીઠ ફેરવી કે, તેના આ બધા સરદારો તથા હિંદી રાજાઓ અંદર અંદર વઢી પડ્યા; અને તેમાં વળી ખુબી એ થઈ કે સત્રગા યવન સરદારોની કલ પણ થઈ ગઈ. એટલે હિંદ ઉપર પરદેશી અમલની નોંધ કરવાનો

જુદી જુદી ટીકાઓ.

(૧) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૩૦ તથા તેના લખાણની

પ્રસંગ આ વખતે પણ ઇતિહાસમાં ઉપસ્થિત થતો નથી; છતાં જે બનવા પામ્યું હતું તેનો સંક્ષિપ્ત હેવાલ પુ. ૨ માં પૃ ૨૨૬ થી પૃ. ૨૪૩ સુધીના એક આખા પરિચ્છેદમાં આપ્યો છે. આ બનાવને બીજો પરદેશી હુમલો^૭ કહી શકાય.

ઉપરના બનાવ પછી વાયવ્ય હિંદનો આ આખો પ્રદેશ સમ્રાટ અશોકે પોતાની સત્તામાં મેળવી લીધો હતો.

બાદશાહ સિકંદર સ્વદેશ પહોંચે તે અવલ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં રસ્તામાં જ તેનું મરણ થઇ ગયું. એટલે તેના દેશની ગાદી માટે તેના સરદારોમાં આંતરવિગ્રહ થયો.^૮ તેમાંનો એક સરદાર જે સેલ્યુકસ નામે હતો તેણે તેની ગાદી મેળવી લીધી; તે બાદ થોડો વખત તો તેને તે બાબતે જ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાને ગાળવો પડ્યો; પણ બરાબર સ્થિર થતાં વેંત તેણે હિંદ જીતવા તરફ મન દોડાવ્યું. કોઈક ઇતિહાસકારના કહેવા પ્રમાણે લગભગ ૧૧ થી ૧૭ વાર હિંદના સીમા પ્રાંત ઉપર તેણે આક્રમણો કર્યા હતાં. પણ છેવટે હારીને સમ્રાટ અશોક સાથે^૯ નામોશી-ભરેલી સરતો તેને કરવી પડી હતી અને પોતાના દેશ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું હતું. આને ત્રીજો પરદેશી હુમલો કહેવો પડશે.

આમ વારંવાર પરદેશી ચડાઇઓમાં વિજયવંતુ નીવડવાનું હિંદની સરજતમાં લખા-

(૭) આ સમયે પરદેશી સરદારોએ હિંદમાં રહી શું કર્યો ક્યાં હતાં તેનો ટૂંક હેવાલ જુદો જ ચિતર્યો છે. જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૨૬ થી પૃ. ૨૪૩ નું વર્ણન.

(૮) Ind. Ant xxxvxi (1908) P. 25 within 2 years of Alexander's death, the Greek power to the East of the Indus had been extinguished - ઇ. એ. પુ. ૩૭ (૧૯૦૮) પૃ. ૨૫:-અલેક્ઝાંડરના મરણ બાદ બે વરસની અંધારીમાં જ, સિંધુની પૂર્વમાં બેસી થયેલ ગ્રીક સત્તાનો

પલ્લું નહોતું. એટલે ચોથી વારનો હુમલો લાંબો સમય પણ ચાલ્યો. વળી તેમાં નબળા રાજાઓની નબળાઈ હોવા ઉપરાંત ' કમ જોર ગુરસા ભોત 'ની કહેવત પ્રમાણે પ્રજા ઉપર દમદાટી અને જોર-જુલમ પણ વધારે ગુજરાતો હતો; જેથી પ્રજામાં તેમની રાજનીતિથી અસંતોષ તથા કચવાટ પણ વધ્યે જતા હતા. એટલે કુદરતે જ કેમ જાણે આ પરદેશી આક્રમણકારોના ગળામાં વિજય-માળા આરોપવાનું ધાયું હોય નહીં, તેમ તેઓ ફાવ્યા હતા. અને તેમાંના કેટલાકે તો હિંદમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી કાયમી વસવાટ પણ કર્યો હતો; જેથી તેઓને હવેથી આપણે હિંદી રાજકર્તા તરીકે લેખવા જ રહ્યા; તેટલા માટે તેમને લગતો ઇતિહાસ પણ આલેખવો જ રહ્યો. આ પરદેશી વસાહતોમાંથી હિંદ ઉપર ચડી આવનારાનાં નામો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે લેવાય છે. (૧) બેક્ટ્રીઅન્સ (૨) પાર્થીઅન્સ અથવા પલ્લુવાઝ (૩) શક અથવા સીથીઅન્સ (૪) ક્ષહરાટાઝ અથવા ક્ષત્રપો.^{૧૦} અને (૫) કુશાન.

આ પાંચે આક્રમણકારોનાં નામ અને મૂળ વિશે કોઈ ગ્રંથકારો સહમત થઇ શક્યા નથી; તેથી જેને જેમ ફાવ્યું તેમ પોતાના અનુમાન દોરી તેમને અમુક અમુક મુલકના વતની ઠરાવી દીધા છે; અને તેના સમર્થનમાં જરૂરજોગી ફલીલો તથા પુરાવા પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે રજૂ કર્યે રાખ્યા છે,

વિનાશ થઈ ગયો હતો.

(૯) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૭૫. ટી. નં. ૯૯.

(૧૦) એ કે ક્ષત્રપ તો એક જાતનો ખિતાબ-અધિકાર પરત્વે ઈલકાબ જ છે, પણ વિદ્વાનોએ હિંદ ઉપરના સર્વ ક્ષત્રપોમાંના સર્વને લગભગ ક્ષહરાટ જાતના ઠરાવી દીધા હોવાથી, મારાથી તે શબ્દનો ઉપયોગ અહીં થઈ ગયો છે. બાકી તો જેમ ઉપરની ચાર જાતનાં નામ આપ્યાં છે તેમ પાંચમી જાત તે ક્ષહરાટ પ્રજાની સમજવી.

છતાં તેમની કેટલીક દલીલો વદતોવ્યાધાતના ન્યાયે એક બીજાની વિરૂદ્ધ જતી હોય એમ દેખાયાં કરે છે. તે બધા ગુંચવાડામાં અટવાઈ પડ્યા સિવાય, ખરી સ્થિતિ સમજવાને માટે આપણે તે સર્વેની ખતતી માહિતી-ઈતિહાસ અને ભૂગોળશ્પે-તપાસી જેવી જરૂરની થઈ પડશે.

અત્યાર સુધીના પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ સમજવા તથા તેમાં આવતી મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરવા માટે જેમ પુરાણ આદિ

તેમની વૈદિક સંદાયના ગ્રંથોની
ઉત્પત્તિનો તથા જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોની
ઈતિહાસ સહાય લેવી પડી છે, તેમ આ પ્રસંગ માટે પણ તેવાં

જ ગ્રંથોમાંથી મળી આવતી હકીકતનો ઉપયોગ કરવો પડશે.

આપણે જે દેશનો ઇતિહાસ આજેખી રહ્યા છીએ અને જે હિંદમાં આપણે અત્રે વસવાટ કરી રહ્યા છીએ તેને પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં ભરતખંડ^{૧૧} અને જાંબૂદ્વીપના એક અંશ તરીકે ઓળખાવાયો છે. અને તેની મૂળ પ્રગ્ન જેને આર્ય અને અનાર્ય એવા બે દૂંક ઉપનામથી ઓળખતા હતા. તેમાંથી ઉપર જણાવેલી પાંચે પ્રગ્નની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થવા પામી તે સર્વનો ઇતિહાસ સમજવો સહેલ થઇ પડે એટલા માટે પ્રથમ તે જાંબૂદ્વીપની રચના વિશે-ભૂગોળ સંબંધી-આપણે કાંઇક ખ્યાલ લઈ લેવો જરૂરી ગણાશે.

(૧૧) એ કે હાલ તો એકલા હિંદુસ્તાનને જ ભરતખંડ તરીકે ઓળખાવાય છે, પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં, જે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભરતનું રાજ્ય તપતું રહ્યું હતું તે સર્વનો ભરતખંડમાં સમાવેશ કરાતો હતો અને રાજ્ય ભરતનું રાજ્ય હિંદની બહાર પણ અનેક દેશોમાં હતું. એટલે તે હિસાબે ભરતખંડનો પ્રદેશ

સારી પૃથ્વીની રચના વિશે અત્યારની આપણી માન્યતા જે છે તેનાથી ઘણા જ ગુદા પ્રકારની રચના પ્રાચીન સમયે જાંબૂદ્વીપની ધારવામાં આવતી હતી. જૈન સમજુતિ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં એમ જણાવાયું છે કે સર્વ જમીન

અને પાણી અઢી દ્વીપ અને અઢી સમુદ્રમાં વહેંચાયેલાં હતાં. તેનો આકાર ગોળ હતો. તેમાં સૌથી પ્રથમ અને નાનામાં નાનો જે દ્વીપ તે મધ્યમાં હતો. તેને ફરતો ગોળાકારે સમુદ્ર હતો. જે પોતામાં વી ટાઇ રહેલ દ્વીપના કરતાં બમણો મોટો હતો. પાછો તેને ફરતો બીજો દ્વીપ જે હતો તે તેની અંદર રહેલ સમુદ્ર કરતાં બમણો મોટો હતો. આ પ્રમાણે પહેલી જમીન અને ફરતું પાણી, એમ ઉત્તરોત્તર ગોઠવણ થયેલી હતી અને તેનું ક્ષેત્રફળ બમણું થતું જતું હતું. આપણે અહીં તેમાં એકેની સાથે નિસંયત નથી, માટે તે સર્વને વર્ણ દઇને, માત્ર જે મધ્યવર્તી દ્વીપ છે અને ક્ષેત્રફળમાં જે સાથી નાનામાં નાનો ગણાય છે તે એકલાના પૂરતી જ ઓળખ આપીશું.

તેને જાંબૂદ્વીપ કહેવામાં આવતો હતો. તે ગોળાકારે હતો અને તેને ફરતું પાણી હોવાથી દ્વીપ નામ પણ સાર્થક હતું. તેનો વિસ્તાર એક લાખ ચોજન ગણવામાં આવતો અને તેના મધ્યમિંદુ સમાન એક પર્વત હતો. તેનું નામ મેરપર્વત કહેવામાં આવતું. આ પર્વતની ઉત્તરે આવેલ પ્રદેશને ઉત્તર જાંબૂદ્વીપ અથવા જાંબૂદ્વીપનો

હાલના હિંદ કરતાં કયાંય મોટો કહી શકાય.

કેટલેક ઠેકાણે “મગધ દેશનું” સ્થાન સમજવતાં જાંબૂદ્વીપના દક્ષિણ ભરતખંડમાં,” આવા સંબંધ વપરાતા પણ નજરે પડે છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે, ભરતખંડની સંખ્યા એકથી વધારે હોવી જોઈએ જ. સરખાવો નાથેની ટી. નં. ૧૨,

ઉત્તર ભાગ અને દક્ષિણે આવેલ પ્રદેશને દક્ષિણ જંબૂદ્વીપ અથવા જંબૂદ્વીપનો દક્ષિણ ભાગ એમ કહેતા હતા. ૧૨ વળી આ મેરૂપર્વતમાંથી અનેક નદીઓ નીકળીને, ઉત્તરે તથા દક્ષિણે વહેતી અને ખંભે પ્રવાહની વચ્ચે આવતા પ્રદેશને ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખવામાં આવતા હતા.

પૂર્વ સમયે આ જંબૂદ્વીપમાં હાલની કંઈ કંઈ પૃથ્વીનો સમાવેશ થતો હતો તે કોઈ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટપણે જણાવેલ નથી, તેમ કોઈ અનુમાન નિશ્ચિતપણે કરી શકાય તેવી માહિતી તેમાંથી ઉપલબ્ધ પણ થતી નથી; છતાં ભાંગ્યા-તૂટ્યાં જે કાંઈ સાધન-સામગ્રી મળી શકે છે તે ઉપરથી આપણા પ્રયોજન પૂરતું તારણ તેમાંથી ઉપજાવી કઢાય તેમ છે જ. એટલે તેનો વિચાર રજુ કરું છું.

[એક ખુલાસો:—સકળ વિશ્વની રચનામાં, અત્રે જંબૂદ્વીપને સૌથી વચ્ચે કહ્યો છે, તેને ફરતો ગોળાકારે વીંટળાઈ રહેલ, સમુદ્ર ગણાવ્યો છે; વળી તેને ફરતી વીંટળાઈને પડેલી બીજી

પૃથ્વી કહી છે: તેને ફરતો પાછો દરિયો કહ્યો છે: આમ એક પૃથ્વી અને બીજો દરિયો તે પ્રમાણે વારાફરતી જમીન અને પાણીના પ્રદેશો હતા એમ સમજી લેવા જણાવ્યું છે. વર્તમાન-કાળના વિદ્યાર્થીઓને એક શંકા અહીં ઊભી થશે, જેના ખુલાસા માટે આ હકીકત અહીં લેવી પડી છે.

તેમની શંકા—પૃથ્વી ગોળ છે: તે સ્થિતિ જેમ અમે સ્કૂલમાં ભણીએ છીએ તેમ આ પુસ્તકમાં પણ સ્વીકારાઈ છે; જ્યારે બંને પક્ષ આટલે દરજ્જે એકમત છે ત્યારે પાછા તમે એમ કહો છો કે, પૃથ્વીને ફરતો તો સમુદ્ર છે. અને વળી પાછી અન્ય પૃથ્વી આવે છે. અમને તો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, પૃથ્વીને ફરતી પ્રદક્ષિણા કરીએ તો તેને તે જ સ્થાને પાછા આવીને ઉભા રહેવાય છે; કેમકે પૃથ્વી ગોળાકારે જ છે. એટલે કે પૃથ્વી સ્વતંત્ર છે અને તેની સંખ્યા માત્ર એક જ છે. તેથી તેને ફરતો દરિયો અને તેનીયે પેલી વાર નવી બીજી પૃથ્વી

(૧૨) જેમ જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં પર્વતમાળા તથા નદીઓ વહેતી હોવાથી, ઉત્તર દક્ષિણ એવા બે ભાગ પડ્યા હતા, તેમ વર્તમાન હિંદની મધ્યમાં પણ વિધ્યાચળ પર્વત આડો પડેલ હોવાથી તથા નર્મદા, તાપી અને મહી નદી એક બાજુ તથા બીજી બાજુ ગંગા, સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા વિગેરે નદીઓ હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો એવો અનુમાન કરવાને પણ લલચાઈ જાય છે કે, વર્તમાન હિંદુસ્તાન તે જ જંબૂદ્વીપ હોવો જોઈએ અને પછો તેના ઉપર જણાવ્યા મુજબ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે ભાગ પડ્યા હતા; પણ તે કથન સાચું નથી. તેની વિરૂદ્ધમાં નીચેના મુદ્દાઓ જણાવીશ.

[૧] જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્રફળ હિંદ કરતાં અનેક-ગણું મોટું છે. (જુઓ ટી. ૧૩.)

[૨] હિંદ તે જ જંબૂદ્વીપ હોય તો, હિંદનો

ચારે બાજુ ફરતો દરિયો નથી; એટલે તેને દ્વીપ ન કહી શકાય. તેમ જંબૂદ્વીપને કોઈ પણ ગ્રંથમાં જંબૂ-દ્વીપકલ્પ તરીકે નથી ઓળખાવાયો.

[૩] ઉપરનું ટી. નં. ૧૧ જુઓ. તેમાં મગધ દેશને ‘જંબૂના દક્ષિણ ભરતખંડમાં હોવાનું’ જણાવાયું છે. જો હિંદ તે જ જંબૂદ્વીપ માનીએ તો મગધની સ્થિતિ ‘દક્ષિણ ભરતખંડમાં’ ન લખતાં ‘ભરતખંડમાં જ લખવી પડત; વળી ભરતખંડ તથા હિંદ તે બંનેને એક લેખો, તો એ મગધને તો ઉત્તર ભરતખંડમાં આવવાનું લખવું પડત. મતલબ કે હિંદ અને ભરતખંડ પણ જુદા છે. તેમ ભરતખંડ એક કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં પણ છે. (સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૧૧.)

આ ત્રણ કારણથી હિંદ અને જંબૂદ્વીપ ભિન્ન ભિન્ન હોવાય છે.

હોવાનું જણાવો છે તે તદ્દન અસંભવિત લાગે છે.

શંકાનું સમાધાન—તમે ઉપર જે કહ્યું તેમાં તો અમે પણ તમને સહમત છીએ, પણ એક વસ્તુ તમે ભૂલી જાઓ છો. તમે જે પ્રદક્ષિણાની વાત કહો છો તે તો આ પૃથ્વીના તળ ઉપર રહીને જ—એટલે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રહીને જ within this world : on the surface of this world—કર્તા કરવાની જણાવી; પણ તેની બહારની—outside it—વાત તમે કેમ છોડી દીધી? જેમકે પૃથ્વીની સપાટી છોડી દઇને—without this world, outside this world એટલે કે this world alone does not form the whole Universe. There are many other things outside it in the Universe=સકળ વિશ્વ એટલે આ પૃથ્વી જ માત્ર એમ નથી; તેમાં તો આ પૃથ્વીની બહારની ઘણીએ વસ્તુનો સમાવેશ થઈ જાય છે—દૂર દૂર વ્યોમપ્રદેશમાં અનેક ગ્રહો અને તારાઓ તમે લેખો છો તથા તે સર્વેને નાના મોટા ભૂમિખંડો ગણાવો છો; જેમાંના એકને મંગળના ગ્રહ તરીકે ઓળખાવી ત્યાં રહેતાં મનુષ્યોને દૂરબીનવડે જોઈ શકવાનું તથા ભવિષ્યમાં કદાચ તેમની સાથે વાતચીત કરી શકવાનું પણ બને તો બને. એવી ઉમેદો તમે જે ધરાવી રહ્યા છો તેનું કેમ? મતલબ કે, આપણી આ પૃથ્વીની બહાર તમે જેમ અન્ય ભૂમિખંડો તરીકે અનેક ગ્રહ વિગેરે માનો છો, તેમ જંબૂદ્વીપની બહાર અન્ય પૃથ્વી હોવાનું અમે જે વિધાન આ પુસ્તકમાં દોરી બતાવ્યું છે તે કોઈ રીતે અસંભવિત નથી.]

(૧૩) જુઓ ઉપરની દલીલ ૧૨ માં દર્શાવેલા હિંદ વિરોધી મુદ્દાઓ.

(૧૪) જુઓ ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતા “જૈન

ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ ચોજન દર્શાવ્યો છે, પણ એક ચોજનના ચાર ગાઉ અને એક ગાઉના દોઢ કે બે માઈલ ગણતાં, તેનો વિસ્તાર ૭ થી આઠ લાખ માઈલ જેટલો જ આવે; અને તેનું ચોરસ માપ કાઢો તો છત્રીશથી ચોસક લાખ ચોરસ માઈલ થાય; જ્યારે વર્તમાન હિંદુસ્તાન એકલાનું જ ક્ષેત્રફળ (૧૫૦૦ માઈલ પૂર્વ પશ્ચિમ અને ૧૮૦૦ માઈલ ઉત્તર દક્ષિણ ગણતાં) સત્તાવીશ લાખ ચોરસ માઈલ નોંધાયું છે. અને એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જંબૂદ્વીપમાં હિંદુસ્તાનના મુલક ઉપરાંત ખીણ અનેક જમીન તથા શાક-દ્વીપ જેવડો મોટો ટાપુ પણ સમાઈ જતો હતો. એટલે કે, જંબૂદ્વીપને તો હિંદુસ્તાન કરતાં અનેક-ગણો મોટો હોવાનું જ ધારવામાં આવ્યું છે. ૧૩ એટલે એમ થયું કે જે એક લાખ ચોરસ ચોજનનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે તે તેનું ક્ષેત્રફળ નથી. પણ અન્ય કોઈ પ્રમાણ દર્શાવતું વચન હોવું જોઈએ. આ બાબત ઉપર વિચાર કરતાં એક હકીકત મને યાદ આવે છે કે, અન્ય સ્થળે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા શત્રુંજય પર્વતના ૧૪ વિસ્તારનું વર્ણન કરતાં એમ સાબિત કરાયું છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘પ્રમાણ’ શબ્દ જેને અસારે આપણે ડાયામીટર=આસ કહીએ છીએ તે ભાવાર્થમાં વપરાતો હતો. એટલે તે હિસાબે ૭ લાખના વ્યાસવાળા પદાર્થનો પરીધ $\frac{7 \times 22}{7} = 14$ આવે અને તેનું ચોરસ માપ કરતાં $14 \times 14 = 196$ લાખ ચો. માઈલ અંદાજે ક્ષેત્રફળ આવશે. આ ઉપરથી હવે વિચારવું રહે છે કે, આવડા મોટા પૃથ્વીના

ધર્મ પ્રકાશ” નામના માસિકનો સં. ૧૯૮૯. પુ. ૪૯, અંક ૫; શ્રાવણ માસમાં “કોટિ” શબ્દના અર્થધાળો મારો લેખ.

વિસ્તારમાં વર્તમાન કાળના કયા કયા પ્રદેશોનો સમાવેશ થઈ શકે; તે માટે બહુ લંબાણમાં ન ઉતરતાં નીચે આપેલ ટીપણમાં જે આંકડા ધી રાયલ ઇન્ડિયન વર્લ્ડ એટલાસમાંથી મેં ઉતાર્યા છે ૧૫ તે જોવાથી તુરત જ એ સાર કાઢી શકાશે કે જેને અત્યારે આપણે પૂર્વ ગોળાર્ધ તરીકે ઓળખી રહ્યા છીએ તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલા જ'બુદ્ધીપ કરતાં જેટલું જ આવી રહે છે. એટલું જ નહીં પણ ઉપરમાં જે જણાવ્યું છે કે, જ'બુદ્ધીપ કરતાં તેને ફરતા વીંટળેલ સમુદ્રનું માપ બમણું હતું તો તે ખીના પણ આ પૂર્વ ગોળાર્ધની બાબતમાં સત્ય પૂરવાર થઈ જાય છે; કેમકે તેમાં આવી

રહેલ જમીનનું પ્રમાણ તેના પાણીના ભાગ કરતાં લગભગ અડધું જ આવે છે. એટલે કે જે ભાગ પાણીના છે અને એક ભાગ જમીનનો છે. અને જો આ હકીકત આપણે ગણિત-શાસ્ત્રના હિસાબે માન્ય રાખીએ તો પછી સાબિત થઈ ગયું કે, પ્રાચીન સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલો જ'બુદ્ધીપ અને તેને ફરતો વીંટળાયેલ જે પહેલો સમુદ્ર કહ્યો છે તે સર્વનો સમાવેશ વર્તમાન કાળના પૂર્વ ગોળાર્ધમાં થઈ જાય છે. આ ઉપરથી એક ખીજ પરિસ્થિતિ પણ તારવી શકાય છે કે, વર્તમાન કાળે કાંઈપણ હિસાબના આંકડા મૂક્યા વિના અથવા તો અમુક કથનમાં તર્ક શું હોઈ શકે તેનો લેશ-

(૧૫)

પૃથ્વી.

ચો. મા.

ક્ષેત્રફળ.

યુરોપ	૩, ૭૫૬, ૯૭૦
એશિયા	૧૭, ૨૧૨, ૬૮૦
ઓસ્ટ્રેલીયા	૨, ૯૬૪, ૦૦૦
આફ્રિકા	૧૧, ૫૧૪, ૭૭૦
ઉ. અમેરિકા	૭, ૬૦૦, ૩૫૦
દ. અમેરિકા	૬, ૮૫૪, ૧૦૦
	૫૦, ૨૦૨, ૮૭૦

પણ સારી પૃથ્વીનું ક્ષેત્રફળ (નીચે જુઓ) ૫૨,૦૦૦,૦૦૦ ગણાય છે એટલે બાકી જે ૧,૮૦૦,૦૦૦ ચો. મા. રહ્યા, તે કુદાછવાયા ટાપુ વિગેરેનું પ્રમાણ ગણી લેવું.

પૃથ્વી

ચો. મા.

અથવા

જમીન=૫૨,૦૦૦,૦૦૦	} ૧ ભાગ જમીન
પાણી=૧૪૫,૫૦૦,૦૦૦	

તેમાં પણ

પૂર્વ ગોળાર્ધ

જમીન=૧૪,૦૦૦,૦૦૦	} ૧ જમીન
પાણી=૫૫,૦૦૦,૦૦૦	

પશ્ચિમ ગોળાર્ધ.

જમીન ૮,૦૦૦,૦૦૦ } ૧ ભાગ જમીન
પાણી ૬૦,૦૦૦,૦૦૦ } ૧૧-૩ ભાગ પાણી

પૂર્વ ગોળાર્ધમાં જમીન અને પાણીનું પ્રમાણ ૧ અને ૧-૨ ના પ્રમાણમાં છે. આ માપ ક્ષેત્રફળની ગણતરીએ કહેવાય; પણ પાણીના સમુદ્રની જુદી જુદી જાડાઈઓ ધ્યાનમાં લઈને પછી સમભાગની જાડાઈએ તેનું ક્ષેત્રફળ કાઢીએ તો, ૧-૨ કરતાં ઘણું વધી જશે; કેમકે દુનિયામાં સૌથી જાડામાં જાડો પાસિફિક મહાસાગર, તે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં જ મુખ્ય ભાગે આવેલ છે; વળી જાડાઈનું માપ અહીં એ માટે લેવાનું મેં સૂચવ્યું છે કે, જ્યાં પૂર્વે જમીન હોય છે ત્યાં પાણી થાય છે અને પાણી હોય છે ત્યાં જમીન થાય છે; આ પ્રમાણે અમત્કારો થાય છે; અને તેમ થાય એટલે સાબિત થયું કે પાણી કાંઈ ઉભરાઈને બહાર નીકળી જતું નથી પણ તેના પ્રમાણમાં ત્યાં જાડાઈ વધી જઈને સઘળું પાણી સમાઈ જાય છે તથા એક સરખી સપાટી ધારણ કરી લે છે. એટલે જ પાણીના ક્ષેત્રફળનો વિચાર કરતી વખતે તેની જાડાઈ પણ વિચારવી રહે છે.

[નોટ: હિંદનું ક્ષેત્રફળ ૨૭ લાખ ચો. મા. છે, જમીન સમસ્ત પૃથ્વીની જમીનનું ૫૧૦ લાખ ચો. મા. છે; એટલે ૧૬-૨ હિંદુસ્તાન થયા. અને પૂર્વ ગોળાર્ધ ૩૭૦ લાખ હોવાથી (૫૨૦ માંથી બન્ને અમેરિકાના

માત્ર પણ વિચાર કર્યા વિના, કેટલાકને જે એવી એક આદત જ પડી ગઈ છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી સર્વ હકીકતો કાંઈ પણ આધાર વિના જ ધડપે રાખી છે એમ ઉચ્ચાર્યે રાખે છે, તે સર્વની પણ ખાતરી થશે કે તેમાં પ્રાચીન પુરુષોનો દોષ જે છે તેના કરતાં પોતાની બુદ્ધિ-મંદતા અને વિચારશક્તિનો અભાવ જ વિશેષ અંશે દોષિત છે. વળી આ પ્રમાણેનું જ કથન પુરાણોમાં અને અન્ય સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સંબંધમાં પણ, પ્રથમ બહાર પડી ગયેલ આ પુસ્તકના બે વિભાગમાં મારે વારંવાર જણાવવું પડ્યું છે.

આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપની હદ લગભગ ચોક્કસ થઈ જવાથી તેના ઉત્તર અને દક્ષિણ બે ભાગ પાડવાનું પણ જેમ સુગમ થઈ પડે છે તેમ ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતાં અન્ય કેટલાંક ભૌગોલિક તત્ત્વો પણ તેના ખરાં સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ ઊભી થતી નજરે પડે છે. જેમકે (૧) પૂર્વગોળાર્દની મધ્યમાં પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી એક સીધી રેખા દોરીએ તો તે જૂમધ્યસમુદ્ર, કાળોસમુદ્ર, કાસ્પિઅન સમુદ્ર, તથા એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાંની ઓક્સસ નદીવાળા પ્રદેશ(કે જેની બે શાખાને સીરદરિયા અને આમુદરિયા કહેવાય છે તથા જે પ્રદેશમાં મર્વ નામનું શહેર આવ્યું છે)માંથી પસાર થઈને આગળ પૂર્વમાં જે પર્વતમાળા લંબાતી

લંબાતી શાંધાઇ-કંતાન શહેર પાસે સમુદ્રને મળે છે ત્યાં સુધી તે રેખા લંબાતી ગણી શકાશે; તથા તે પ્રમાણમાં જંબૂદ્વીપના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ભાગવા પાડતી બતાવાશે; વળી સાથે સાથે એમ પણ અનુમાન દોરી શકાશે કે, (૨) જંબૂદ્વીપનું મધ્ય ત્રિંદુ ‘મેરુપર્વત’ હોવાનું જે આપણે ઉપરમાં જણાવ્યું છે તે કાંઈક વાસ્તવિક દેખાય છે : (શું ત્યારે પ્રાચીન સમયના Meru શબ્દમાં ફેરફાર કરીને વર્તમાનનો Meru શબ્દ યોગ્ય થઈ શકે ?) (૩) વળી કુદરતી ચમત્કારો અને જે ત્યારે કેટલીક વખતે જમીનને સ્થાને જળ અને જળને સ્થાને જમીન થઈ આવે છે: તેમજ જમીન ઉપસી આવીને પર્વતોનું અસ્તિત્વ પણ થઈ જાય છે; એવું જૂનાં જૂનાં વૈજ્ઞાનિકોએ જે સૂચનાઓ કાઢી છે તેને અનુસરીને એમ પણ આપણે કહી શકીએ કે, આ મેરુપર્વતની એક બાજુની જમીન ઢાંકાઈ જઈને જળમય થઈ ગઈ હશે એ જ્યારે બીજી બાજુની ઉપસીને પર્વતમય બની ગઈ છે (૪) અને તે પ્રમાણે જળમય બની જતાં, કેટલીક પૃથ્વીનો ભાગ સપાટ હોવાથી મોટા સમુદ્રરૂપે-જૂમધ્યસમુદ્ર તરીકે નજરે પડી રહ્યો છે. જ્યારે કેટલોક ભાગ ઊંડો ખેસી જવાથી કે આસપાસની જમીન ઊંચી ઉપસી આવવાથી, તે ભાગમાંનું જળ એક બીજાની સાથે મળી ન જતાં, તેનાં એરલ સરોવર,^{૧૬} અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર^{૧૭} જેવાં જળાશયો

૧૫૦ ખાદ જતાં) તેમાં ૧૩-૭ ડિગ્રીસ્તાન જેટલો પ્રદેશ સંમાર્ષી શકે એમ ગણવું રહે છે.]

(૧૬) આનો વિસ્તાર બહુ મોટો હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને સમુદ્ર પણ કહે છે; જ્યારે તેનું પાણી મીઠું હોવાથી કેટલાકે તેને સરોવર કહીને પણ ઓળખાવે છે.

સામાન્ય રીતે એવો નિયમ હોય છે કે, (૧) સમુદ્રો

હંમેશાં એક બીજાને ભેડાયલા જ હોય છે તેથી (૨) તેનું પાણી ખાંડ જ રહે છે. આ બંને નિયમો એરલના દિસ્તામાં સચવાતા નથી એટલે તેને એરલ સરોવર કહેવું વધારે ન્યાયભરેલું કહેવાશે.

(૧૭) સમુદ્રને લગતા જે બે નિયમો ઉપરની ટી. નં. ૧૬ માં આપણે જણાવ્યા છે તેમાંના એકનું પરિપાલન કાસ્પિઅનની સ્થિતિમાં થાય છે પણ બીજાનું

બની ગયાં છે; અથવા તો નાની નાની સામુદ્રધુની-વડે જોડાઈ જઈને પોતાનું અસ્તિત્વ બતાવતા-મારમાર અને કાળા સમુદ્રરૂપે દેખાતા થઈ ગયા છે. (૫) બની રહેલાં સર્વે આ જળાશયો-માંથી માત્ર એરલ સરોવરનું જ પાણી મીકું છે. વળી તેમાં ઓક્સસ અથવા ઝરસીઝ નદી-પોતાની બે શાખારૂપે-સામાન્ય નિયમથી જિલ્લી રીતે વહી, અપવાદ બની જઈને મળે છે; (કેમકે સાધારણ રીતે નદીઓનું મૂળ સરોવરમાંથી જીલું થાય છે પણ તેને મેળવી લઈ તેનું મુખ તે બનતું નથી. ૧૮ એટલે એમ બનવા સંભવ છે કે, જૈન સાહિત્યમાં વર્ણવાયેલી અને મેરુપર્વત-માંથી નીકળે છે એમ જણાવેલી સિંધુ અને ગંગા નદીમાંથી છૂટાં પડી ગયેલી તેના અંશોરૂપે આ બે નદીઓ હશે. (૬) મર્વ શહેરની પૂર્વ તરફના પર્વતની હારમાળામાંનો કાંઈક ભાગ તદ્દન નવીનપણે ઉપસી આવીને નજરે પડતો થયો હોય, તેમજ કાંઈક પ્રથમથી હોય તેમાં ઉમેરો

નથી થતું; છતાં તેના અતિ મોટા વિસ્તારને લઈને સમુદ્રનું નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ લાગે છે.

(૧૮) આવા કુદરતી નિયમોથી વિરૂદ્ધ જઈને દેખાતાં સરોવર-જેને આપણે અપવાદરૂપ કહીશું તેવાં ત્રણ ચાર જ માત્ર નજરે પડે છે, જેવાં કે (૧) એરલ (૨) અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલ હામન (૩) અને ઉ. અમેરિકામાંનાં કેટલાંક સરોવરો.

(૧૯) મૌ. સા. ઇ. પૂ. ૪૪:-પ્રાચીન સાહિત્ય કે સમદ્વીપોમે એક દ્વીપકા નામ શક્ષીપ હૈ. ઈસ શક્ષીપસે સંપૂર્ણ પશ્ચિમીય એશિયાકા મહલ્લ હોતા હૈ. પ્રાચીન પરિધામે એક પ્રાંતકા નામ સૈકી (Saciae) બી થા. શક શબ્દ ઈસ સૈકી પ્રદેશમે રહેનેવાલોકે લિયે પ્રયુક્ત હોતા થા. મનુકે અનુસાર શગલોક, કાંબોજ, પહલવ, પારદ ઔર મવન ઈન ઉપવિભાગોમે વિભક્ત થે. ઈન્હી શગ લોકોકે રાજ સાધરસકો શકનૃપતિકે નામસે કહ ગયા હૈ (વળી આગળ ઉપર જુઓ.)

થવાથી વિશેષ જાણીને પામ્યો પણ હોય. (૭) વળી શાકદ્વીપનો સમાવેશ તેમણે બન્ને જંબૂદ્વીપમાં કર્યો છે પણ તે એક સ્વતંત્ર અંશ હોઈને તેની સમજૂતી જુદી જ આપવી ઠીક થઈ પડશે.

ઉપર વર્ણવી ગયેલા જંબૂદ્વીપમાં જે એક મોટો અને અતિ વિસ્તૃત એટલે પથરાયેલો હતો તેને શાકદ્વીપ કહેવામાં આવતો

શાકદ્વીપ હતો. કહેવાય છે કે શાકદ્વીપ
વિષેની પ્રાચીન સમયે જંબૂદ્વીપની
સમજૂતી પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે પથરાયેલો હતો. પણ કાળાંતરે

તે શાકદ્વીપમાં કેટલોક ભાગ જિયો-નીચો થઈ જવાથી તથા કેટલાક ઉપર પાણી ફરી વળવાથી, તેના ઘણા નાના વિભાગો થઈ ગયા છે. જેમાં આફ્રિકાખંડનો તથા તેની અને હિંદના કિનારા વચ્ચે આવેલા માડગાસ્કર, સૈયીલીઝના ટાપુ, અરબસ્તાનનો દ્વીપકંપ તથા લક્ષદ્વીપ અને ખાલ દ્વીપના ટાપુઓ ઈ. ઈ. નો ૨૦ સમાવેશ થઈ જતો

‘ભગવાન પાર્શ્વનાથ, નામનું એક પુસ્તક (મુદ્રિત ૧૯૮૭ સુરત) પૃ. ૧૭૦માં લખ્યું છે:-“ એક યુરોપીય વિદ્યાવિશારદ શંખદ્વીપકો આજકાલકા મિશ્ર (મિસર-Egypt) સિદ્ધ કરતે હૈ (જુઓ એશિ. રીસર્ચ પુ. ૩, પૃ. ૧૦૦) ઔર ઈસમે’ રાક્ષસસ્થાન પ્રમાણિત કરતે હૈ જસકું શેખાસ્તેન નામસે ઉલ્લેખિત કરતા હૈ. યહ સ્થાન મૌજુદ અલકઝાંદ્રીયાકે હી સ્થળ થા (મજનુર પુસ્તક પૃ. ૧૮૬.)

[આ બંને ટાંચણોને ભેગા કરીને વાંચીશું તો જણાશે કે, હાલના પરિધાના એક પ્રાંતથી માંડીને મિસર દેશ સુધીનો પ્રદેશ શાકદ્વીપમાં જ ગણાતો. એટલે મિસરની પશ્ચિમનો બાકીનો આફ્રિકા ખંડનો ભાગ પણ શાકદ્વીપમાં જ આવી જતો ગણાય; કેમકે જંબૂદ્વીપમાં જ તેનો પણ સમાવેશ થતો હતો એમ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ.]

(૨૦) હિંદની દક્ષિણે આવેલા ઓસ્ટ્રેલિયા, જાવા, સુમાત્રા વિગેરે દ્વીપોના સમૂહને પણ કેટલાકના મત

હશે એમ કહી શકાય છે. આ હકીકતમાં કેટલું સત્ય સમાયતું છે તે નક્કી કરીને નિર્ણય કરવાનું કામ આપણું નથી જ. તે વસ્તુ તો તે વિષયના અભ્યાસીઓને સોંપી દઇશું; છતાં કેટલીક હકીકતો, જે જૈન તેમજ વૈદિક આમ્નાયના ગ્રંથોમાં (નીચેના વાક્યે જુઓ) જણાવેલી છે તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે જ, કે શાકદ્વીપ એક મોટો ખેટ હશે. તેમાં લખેલું છે કે, રામલક્ષ્મણના વારામાં રામના પુત્ર લવકુમારનું રાજ્ય^{૨૧} શકદ્વીપના એક ભાગમાં હતું; તેમજ મહાભારતના કાળમાં કૃષ્ણના પુત્ર શાંબકુમારનું રાજ્ય^{૨૨} આ શાકદ્વીપ ગણાતા દ્વીપમાં હતું. વળી આપણા વયોવૃદ્ધ અને અઠંગ અભ્યાસી મહુર્મ^{૨૩} સર જીવણજી મોદીનું એવું મંતવ્ય છે કે, ૨૪ પુરાણા વખતનો તે શાકદ્વીપ, તે હાલનો ઇરાન અને તેની પશ્ચિમનો દેશ સમજવો. તેમ બીજા એક વૈદિકગ્રંથના અભ્યાસીએ શોધખોળથી એમ સાબિત કર્યું છે કે, ગ્રીસના ક્રીટ અને આયોનિયન ટાપુઓ પણ શાકદ્વીપની પશ્ચિમ

દિશા તરફની અંતિમ હદ ઉપર આવેલા હતા. ગમે તેમ હો, પણ ઉપરમાં ટાંકેલાં જુદાં જુદાં મંતવ્યો ઉપરથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે, હાલનો આખો ઇરાન તથા અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમનો થોડો ભાગ; મૂળે શાકદ્વીપમાં રૂપ ગણાતો. એટલે જો આ પ્રમાણેનું મંતવ્ય સાચું ઠરે તો એમ પણ અનુમાન દોરી શકાય કે, ઉત્તરે કાર્પિઅન સમુદ્ર અને દક્ષિણે સિંધુ નદીના મુખ પાસેનો દરિયો; તે બેની વચ્ચે આવેલો જે જમીનવાળો મુલક છે^{૨૪} તે મૂળમાં એક બાજુ જંબૂદ્વીપ અને બીજી બાજુ શાકદ્વીપ વચ્ચેનો દરિયો હોવો જોઈએ; અને પાછળથી કોઈ મોટો ધરતીકંપ કે પ્રલય જેવું થયું હશે તે સમયે આટલો સમુદ્રવાળો ભાગ અદૃશ્ય થઈને તેમાંથી જમીન ઉપસી આવી હશે. વળી આવા ફેરફાર જ્યારે થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ દરિયાનો જે ભાગ છીછરો હોય છે તે જમીનરૂપે બહાર નીકળી આવે છે પણ જે વિશેષ ઊંડો ભાગ હોય છે તે ચારે તરફથી જમીનવડે ઘેરાઈને નાના

પ્રમાણે આ શાકદ્વીપના અંશો જ માનવામાં આવે છે.

(૨૧) રાજ્ય એટલે રાજગાદીનું સ્થાન નહીં, પણ તેમના અધિકાર તળેનો પ્રદેશ હતો એમ સમજવાનું છે.

(૨૨) નીચેની ટીકા નં. ૨૪ જુઓ.

(૨૩) આ લખાણનું દીપણ લેવામાં આવ્યું ત્યારે સર જીવણજી મોદી જીવંત હતા, પણ જ્યારે આ પુસ્તક પ્રેસમાં ગયું ત્યારે તેઓ ખેલેસ્તાનસીન થયા એટલે હવે ‘મહુર્મ’ રાખ્દ ઉમેરવો પડ્યો છે.

(૨૪) ધી જીજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં તેમણે આપેલું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૭૬ જુલાઈ અંક પૃ. ૧૧ જુઓ “શાક લોકો પશ્ચિમ ભગીથી આવી પૂર્વ અફઘાનિસ્તાન, પંજબ અને મધ્ય હિંદુસ્તાન સુધી...”

“હિંદુ પુસ્તકો કહે છે કે, સૂર્ય અને મિહિર

ગોત્રવાળા રીજીહ્વ (રજીહ્વ) નામના રૂષિની નક્ષત્રા નામની બેરીના વંશજ તેઓ હતા. તેનો ખેટો જરાશસ્ત્ર અથવા જરાશબ્દ નામનો હતો જે નામ મિ. લાંડારકર જરતુસ્ત્ર (પારસીઓના પેગંબર ઝેરોસ્ટર=Zoroaster) ને મળતું ધારે છે. આ જરથોસ્ત્ર માટે કહે છે કે તે ‘મગવર્ગના ખાદાણ’ નો સ્થાપક હતો. આ ખાદાણોને હિંદમાં પ્રથમ કૃષ્ણનો છોકરો શાંબ પોતે લાવ્યો હતો અને મગને “ભોજક” કહેતા. તેઓ કમરે અવચંગ બાંધતા. તેઓના ગોત્રનું નામ “મીહિર”=ઈરાની ‘મહેર’ હતું.

(૨૫) મારા મંતવ્ય પ્રમાણે આમાં કિંચિત્ ફેરફાર કરવો રહે છે તે માટે નીચેનો “શાકદ્વીપ અને શાકદ્વીપ”વાળો પાસ જુઓ.

(૨૬) જેને હાલ ઇરાસન અને સિસ્તાન પ્રાંતો કહેવાય છે તે સુલકવાળી જમીન; જુઓ પાસેનો નકશો,

સમુદ્ર^{૨૭} કે સરોવર^{૨૮} સચવાઈ રહે છે. આ કથનનાં સ્મારક તરીકે બે મોટાં અને એક નાનું એમ કુલ ત્રણ^{૨૯} સરોવર તે પ્રદેશમાં જે નજરે પડી રહ્યાં છે તેને આપણે ગણવા પડશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, પશ્ચિમે કાસ્પિઅન સમુદ્રથી માંડીને પૂર્વમાં અફગાનિસ્તાનના હેરાત શહેર સુધીની પર્વતમાળા, અને ત્યાંથી સીધા દક્ષિણે ઠેક ગ્વાદર (Guader) બંદર સુધીની લીટી દોરતાં, તેની એક બાજુનો એટલે પૂર્વનો ભાગ, તે અસલ જંબુદ્વીપની જમીનનો અને તેની બીજી બાજુનો ભાગ તે શાકદ્વીપની જમીનનો ભાગ^{૩૦} હતો; તેમજ શાકદ્વીપમાં જે પ્રજા વસી રહી હતી તેને પ્રાચીન હિંદુ ગ્રંથો પ્રમાણે શાકપ્રજા તરીકે ઓળખવામાં આવતી હતી, આ પ્રમાણે અનુમાનો દોરાયાં છે.

આ ત્રણે શબ્દના સમાસોમાં તેનો પ્રથમ શબ્દ શક છે : તે ત્રણેને શક તરીકે ઓળખાતી પ્રજા સાથે સંબંધ શકદ્વીપ છે; બદ્દે આ ત્રણે શબ્દોના અને સૂચનથી જે જે મુલક અથવા શકસ્થાન પ્રદેશ જણાયો છે તે ત્રણેમાં વસતી પ્રજાને શકપ્રજા તરીકે જ

(૨૭) જેના એક દષ્ટાંતરૂપે કાસ્પિઅન સમુદ્રને આપણે ગણાવી શકીએ.

(૨૮) સરોવરનું પાણી હંમેશાં મીઠું ગણાય અને દરિયાનું ખારું કહેવાય. આ પ્રમાણે મીઠા અને ખારા પાણીના ભેદથી પારખી શકાય છે કે અમુક જળાશય મૂળે દરિયાનો ભાગ હશે કે કેમ? એટલે અહીં ‘સરોવર’ શબ્દ જે મેં લખ્યો છે તે વાસ્તવિક નથી જ; પણ આવાં જળાશયનાં મૂળ શોધવાની હકીકત તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે તેથી તેનું દીપણ દાખલ કરવા સારૂ, આ શબ્દ અહીં લખ્યો છે. વળી તેની પ્રતીતિ આગળ ઉપર જણાશે.

(૨૯) જુઓ પાસેના નકશામાં બતાવેલ હામન

ઓળખવી જોઈએ; એટલે કે ત્રણે સ્થાન પણ એક જ છે તેમ તેની પ્રજા પણ શકપ્રજા જ કહેવાય, આમ ધણાનું માનવું થાય છે આ પ્રકારે એક મત થયો. ત્યારે વળી બીજો મત થાય છે કે હિંદ ઉપર જે આક્રમણો પરદેશી પ્રજાએ કર્યાં છે અને જેમનાં નામની સંખ્યા પાંચ હોવાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ, તેમના દરેકના ઉત્પત્તિસ્થાનનો અથવા તો તેમને લગતા ઇતિહાસની યરાયર પીછાન થએલ ન હોવાથી, સર્વેને કેટલીક વખત ભિન્ન અને કેટલીક વખત અભિન્ન માની, તેમને ગમે તે જાતિ તરીકે ઓળખાવ્યે રાખી છે. એટલે તેઓનાં નામકામ જુદાં જુદાં હોવા છતાં કેમ જાણે તે સર્વે એક જ સ્થાનથી ઉદ્ભવ પામી હોય તેમ વર્ણન કર્યું ગયા છે. આથી તેમનો આખો ઇતિહાસ માર્યો ગયો છે; એટલું જ નહીં પણ અનેક ગુંચવાડા ઊભા થવા પામ્યા છે. જેથી ખરું શું છે અને ખોટું શું છે તેની સળ સૂઝતી નથી. પરિણામે અંમ જાહેર કરવું પડ્યું છે કે, હિંદી ઇતિહાસમાં જે કેટલાયે અધારાધુગો-અધકારધુગો-ગણાતા આવ્યા છે તેમાંનો આ પરદેશી પ્રજાનાં આક્રમણવાળા

અને હામનમાર્શ નામનાં બે મોટાં તથા ગોડીસરાહ નામનું ત્રીજું: એમ કુલ મળી આ ત્રણે સરોવરનાં પાણી મીઠાં છે. (ઉપરની ટી. નં. ૧૮ સરખાવો.) આ સરોવરમાં પણ, એરલ સરોવરની પેઠે (સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૮) પાંચ છ નાની નદીઓ મળતી દેખાય છે.

(૩૦) આને શાકદ્વીપની જમીનનો, ભાગ ખરી રીતે કહી ન શકાય; પણ શકદ્વીપ અને જંબુદ્વીપ વચ્ચે સમુદ્ર હતો તેનું પરિવર્તન થતાં જે જમીન ઉપસી આવી હતી તે તે છે. એટલે કે તે નવી જમીનવાળું સ્થળ ખરી રીતે શાકદ્વીપના કરતાં જંબુદ્વીપની વધારે નજીક આવેલું હોઈને તેને જંબુદ્વીપની જમીન તરીકે ઓળખાવવી જોઈએ,

જમાનાને પણ એક તરીકે ગણી કાઢવો રહે છે; એટલે જો શાંતિપૂર્વક આ પાંચે જાતિનો ઇતિહાસ ઊઠેલવામાં આવે તો હિંમત છે કે, જેમ પ્રથમનાં બે પુરતકોમાં કેટલાય અધિકારમય યુગનાં પાનાં ઊઠેલીને પ્રકાશિત કરાયાં છે તેમ આ વિષયને લગતો ઊઠેલ પણ ફળદાયી નીવડે ખરો. એથી કરીને જરાક લાંબું વિવેચન થઈ જાય તો પણ આપણે તે સ્પષ્ટ રીતે ઊઠેલવું જ રહે છે.

(૧) શાકદ્વીપ વિશેની સામાન્ય અથવા મોટા ભાગની માન્યતા જે હતી તે મેં ઉપર રજૂ કરી દીધી છે. જ્યારે મારા મત પ્રમાણે થોડોક તેમાં ફેરફાર કરવો રહે છે. તે માટેની હકીકત તથા કારણ આ પ્રમાણે છે:—

ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ જો બનવા પામી હોય તો તેનો માર્ગ પાસેના નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે અથવા રેખાનો હોઈ શકે; જ્યારે મારી માન્યતા એમ છે કે તેનો માર્ગ કયાં જ રેખાવાળો હોવો જોઈએ; કેમકે અથવા રેખા પ્રમાણે જો બન્યું હોય તો, હામન સરોવરાદિ ત્રણે જળાશયો મૂળમાં સમુદ્રના અંશો હોવાથી તેમનું પાણી ખાઈ હોવું જોઈએ પણ તે તેમ નથી. એટલે ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ બન્યાની વિરૂદ્ધમાં આ હકીકત જાય છે. તેમ ઉપરમાં આપણે એમ પણ જણાવી ગયા છીએ કે ગ્રીસના ક્રીટ અને આયોનિયન ટાપુઓ શાકદ્વીપની અંતિમ પશ્ચિમે આવેલ હતા; એટલે તે ઉપરથી એમ અનુમાન લેવાય છે કે

એશિયાઈ માધનિરવાળો ભાગ તે વખતે દરિયા રૂપે જ હતો. વળી આફ્રિકાખંડ મૂળે, શાકદ્વીપનો ભાગજ હતો એમ પણ કહી ગયા છીએ; એટલે આ પ્રમાણે સર્વ સંજોગો શાકદ્વીપના પશ્ચિમ કિનારાને લગતા ક્યારે સંતાપી-શકાય, કે જ્યારે કાળાસમુદ્રથી માંડીને ઇરાની અખાત સુધી ફેરવે રેખા સુધીના ભાગને અથવા તો કાસ્પિઅન સમુદ્રથી માંડીને ઇરાની અખાત સુધીની ક-ઢ રેખા સુધીના ભાગને, પ્રથમ સમુદ્રરૂપે માની લેવાય^{૩૧} તો જ. ગમે તે રીતે માનો, પણ અરબસ્તાનના દ્વીપકંડને જંબૂદ્વીપ અને શાકદ્વીપની વચ્ચેના સમુદ્રમાંથી ઊગી નીકળ્યાનું જ માનવું પડશે; અને તે વાત સત્ય પણ સમજાય છે; કેમકે તેનો મોટો ભાગ દટાઈ ગયેલ સમુદ્રની રેતીથી બનેલો છે. એટલે ફેરવે રેખા, આગળ આવીને જો જંબૂદ્વીપની પશ્ચિમ હદે અટકતી માનો તો આખો ઇરાન દેશ અને જો ક-ઢ રેખાએ આવીને અટકતી માનો તો, પશ્ચિમ ઇરાનનો થોડોક ભાગ વર્જીને આફ્રીનો ઇરાન, જંબૂદ્વીપમાં ગણાતો હતો એમ માનવું રહે છે. અને જ્યારે ઇરાનને જ જંબૂદ્વીપમાં માન્યો ત્યારે, અત્યારના હિંદુસ્તાન અને ઇરાનની વચ્ચે આવેલા અફઘાનિસ્તાન તથા બલુચિસ્તાનને પણ જંબૂદ્વીપમાં જ ગણવા પડશે. મતલબ કે, તે સમયના ભરતખંડની હદ હાલની માફક સિંધુ નદીની પશ્ચિમે જ આવીને અટકી જતી નહોતી;

(૩૧) એટલે આખો એશિયાઈ માધનોર-તુર્કસ્તાન તથા ઇરાનનો થોડોક ભાગ (તથા આગળ ઉપર સાંખિત કરીશું કે અરબસ્તાનનો ભાગ પણ) મૂળે સમુદ્રરૂપે જ હતો: અને આ સમુદ્ર તે બીજો કોઈ નહીં, પણ જંબૂદ્વીપથી શાકદ્વીપને જોડો પાડતો જ સમુદ્ર બન્યો; પછી તે સમુદ્રનો પલટો થઈને જ્યારે જમીન થઈ ગઈ ત્યારે તેને શાકદ્વીપના એક ભાગ તરીકે લેખ્યો

(જેમ મૌ. સા. ઈ. પૂ. ૪૪ નું અવતરણ જે ઉપરની દીકા નં. ૧૭ માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે)

જે સમુદ્રનો પલટો થઈને જમીન થયાનું આ દીકામાં જણાવ્યું છે તેને પૂ. ૧૩૨ ઉપરના શાકદ્વીપના વર્ણનમાં (૧) કલગમાં જે સમુદ્રની રેખા દોરી છે તેમાંના કાસ્પિઅન સમુદ્રમાંથી, એક ફાંટો દક્ષિણ તરફ લંબાયો હતો એમ માની લેવું રહે છે.

પણ તેની પશ્ચિમે કેક ઈરાનની પશ્ચિમ હદ સુધી લંબાઈ^{૩૨} હતી. અને જ્યારે પ્રાચીન ગ્રંથો એમ કહે છે કે રામચંદ્રજીના કુમાર લવનું તથા કૃષ્ણકુમાર શાંખનું રાજ્ય, શાકદ્વીપના કોઈક ભાગમાં હતું, ત્યારે એમ સમજવું રહે છે કે તેમનું રાજ્ય હાલના આફ્રિકાખંડના ભાગમાં હતું. પણ જો ઈરાન કે અફઘાનિસ્તાનના કોઈ ભાગમાં હોત તો તેને શાકદ્વીપમાં હોવાને બદલે જંબૂદ્વીપમાં કે ભરતખંડમાં હતું, એમ કહીને લખત. તેની સાથે એમ પણ સિદ્ધ થઈ ગયું કે જ્યાંસુધી કૃષ્ણ વાસુદેવની હૈયાતિ હતી અને જેને આપણે મહાભારતના યુદ્ધનો સમય ગણ્યો છે ત્યાંસુધી શાકદ્વીપ અને જંબૂદ્વીપ બન્ને છૂટા જ હતાં; પણ ઉપનિષદો તથા શ્રુતિઓ જ્યારે રચાઈ (આને ઇ. સ. પૂ. ની નવ કે દશની સદીનો અંદાજ ગણવામાં આવ્યો છે) ત્યારે આ બંને દ્વીપો સંઘાઈ ગયા હતા; કેમકે આ ગ્રંથોના કર્તાઓનું મૂળ સ્થાન જ આ પ્રદેશમાં ગણાયું છે. એટલે વૈદિક મતના આધારે તે બે બનાવની વચ્ચે ક્યારેક આ મહાપ્રલય-જંબૂદ્વીપ અને

શાકદ્વીપ સંઘાઈ જવાનો-થયો હોવો જોઈએ એમ થયું. જ્યારે જૈન મતની માન્યતામાં ધટાવીએ તો મહાભારતનો સમય એટલે કૃષ્ણ વાસુદેવના કાકાના દીકરા શ્રી નેમિનાથનો સમય. તેમને તેઓ બાવીશમા તીર્થંકર તરીકે ઓળખાવે છે અને શ્રુતિકારનો સમય એટલે તેમના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મ્યા (આ સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૭૮=જુઓ પુ. ૧ પૂ. ૩૦-૨૭.) તે પૂર્વે ૧૦૦ થી ૧૫૦ વર્ષનો થયો કહેવાય; અને આ સર્વ સમયના અંતરને-એટલે શ્રી નેમિનાથના જન્મથી* માંડીને, શ્રીપાર્શ્વનાથના જન્મ સુધીના સમયને-જૈન પારિભાષિક શબ્દમાં બાવીશમા તીર્થંકરનો સમય કહેવાય છે અથવા વિશેષ સ્પષ્ટ ભાષામાં બોલવું હોય તો “બાવીસમા તીર્થંકરના વારામાં” તે બનાવ બન્યાનું^{૩૩} કહેવાશે.

આટલું વિવેચન શાકદ્વીપના સ્થાનની ઉત્પત્તિ બાબત થયું. પણ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, તેમાં વસતા ભોંકોની ઓળખ માટે ક્યાંય ‘શક’ કે અન્ય શબ્દ વપરાયો

(૩૨) આ સ્થાને બતાવેલ ફેરફાર એટલે કે શાકદ્વીપ અને જંબૂદ્વીપ બે છૂટા હતા તેને બદલે સંઘાઈ ગયા તે; આ બનાવ ક્યારે બન્યો તે બાબતની ચર્ચા અત્ર અસ્થાને છે; પણ પ્રસંગ પડ્યે આપણે તે કરવી તો પડશેજ, કેમકે તે ઉપર મહાભારત અને રામાયણના કાળનો નિર્ણય બાંધી શકાય તેમ છે.

વૈદિક ધર્મના પંડિતો અને અભ્યાસીઓએ મહાભારતનો સમય ઘણા ઘણા સંશોધન પછી ઇ. સ. પૂ. ૩૨૦૧ નો ઠરાવ્યો છે. વળી સ્વ. લોકમાન્ય તિલકનો અભિપ્રાય પણ તેજ છે, જનરલ સર કનિંગહામે પણ ‘બુક ઓન એન્ટીક ઇરાજ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં તેજ પ્રમાણે ગણના કરી બતાવી છે.

* ખરી રીતે તો તીર્થંકરને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય

ત્યારથી જ તેમનું તીર્થ ગણાય છે. પણ તેવો બારીક ભેદ સમજવા બેટલું અહીં સ્થાન ન હોવાથી તેમના જન્મથી તેમનું તીર્થ માનવાનું અહીં લખ્યું છે.

(૩૩) અહીં આ વિષયને કાંઈક વિસ્તૃત કરી બતાવવાનો હેતુ એ છે કે જો પ્રસંગ મળશે તો મારે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું છે કે ઉપરનો નોટ નં. ૩૨ માં તેના (મહાભારતના યુદ્ધના) સમય વિશે જે માન્યતા અત્યારે બંધાઈ છે તેમાં બહુ જ મોટા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. તે સિદ્ધ કરી બતાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે માટે તેના મૂળ તરીકે આટલો પાયો રાખી રાખવો જરૂરી ગણાયો છે.

વળી સરખાવો પુ. ૧ પૃ. ૬૫; બીજી એક ખૂબી એ થઈ રહી છે કે, જે મોહનજોડે (સિંધુ નદીના

માલુમ પડતો નથી; એટલે સહજ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે તે સમયે શકપ્રજાને શકદ્વીપ સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ હશે નહીં.

(૨) શકદ્વીપ—આ શબ્દ માટેની વ્યાખ્યા કરતાં કે. હિ. ઈ. પૂ. ૫૩૨ તથા પૂ. ૫૬૪ માં જણાવાયું^{૩૪} છે કે દ્વીપ=દુઆબ, a country between the two rivers= બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ તે દ્વીપ. આમ વ્યાખ્યા કરીને બે દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. (૧) શકદ્વીપ (દુઆબ)=Indus Delta; એટલે કે, સિંધુ નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે અને જે સ્થાન આગળ તેની અનેક શાખાઓ થઈ જાય છે તથા જ્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય પ્રમાણે પાતાલનગર હોવાની કલ્પના કરાઈ છે (જુઓ પુ. ૧, પૂ. ૨૨૧.) અને જે ત્રિકોણાકાર પ્રદેશને સિંધુડેલ્ટા તરીકે ઓળખાવાય છે તેને શકદ્વીપ કહેવાનો હેતુ છે. વળી તેનું વિવરણ કરતાં લખે છે કે “A few years later cir. B. C. 75, there arose another formidable power on the west. The Scythians (Sakas)

of Seistan had occupied the delta of the Indus, which was known thereafter to Indian writers as Sakadwipa, the Doab of the Sakas and to the Greek geographers as Indo-Scythia=આશરે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ પછી થોડાંક વર્ષે,^{૩૫} પશ્ચિમમાં એક જખરજસ્ત પ્રજાનો ઉદ્ભવ થયો. શિસ્તાનના સિથિયનો^{૩૬} (શકો) સિંધુના દુઆબમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારથી તે પ્રદેશને હિંદી લેખકોએ શકદ્વીપ ઉર્ફે શકનો દુઆબ અને ગ્રીક ભૂગોળવેત્તાઓએ ઇન્ડો-સિથિયા^{૩૭} તરીકે ઓળખવા માંડ્યો. એટલે એમ કહેવાને માંગે છે, કે શિસ્તાન અથવા શક-સ્થાનના મૂળ વતનીઓ તે શક અથવા સિથિ-અન; અને તેમના નામ ઉપરથી તેમના પ્રદેશને સિથિયા પણ કહી શકાય; તથા જ્યારથી તેમાંનો થોડો ભાગ હિંદમાં આવીને સિંધુ નદીના મુખ આગળના દુઆબમાં વસવાટ કરી રહ્યો ત્યારથી તે ભાગને શકદ્વીપ અથવા ઇન્ડો-સિથિયા કહેવાવા લાગ્યો. આ ઉપરથી સમજાશે

પ્રદેશમાં લારખાના જિલ્લામાં આવેલું પ્રાચીન શહેરના અવશેષોવાળું ગામ)ની સંસ્કૃતી મહાભારતના સમયથી કટલાય અંશે અર્વાચીન છે તેને ઈ. સ. પૂ. પાંચ કે છ હજાર પહેલાની ગણાવે છે જ્યારે ખૂદ મહાભારતના સમયને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૦૧નો એટલે મોહનજોડેરા પછી બે કે ત્રણ હજાર પછીનો ગણાવે છે.

(૩૪) કે. હિ. ઈ. પૂ. ૫૬૨:—Saka Dwipa=the river-country of the Sakas : Indus delta=Scythia or Indo-scythia=Settlements of the Saka people (P. 569 f. n. 1)=શક દ્વીપ=શક પ્રજાનો નદી ઉપરનો દેશ: સિંધુ દુઆબ=સિથિયા અથવા ઇન્ડોસિથિયા : શક પ્રજાનાં વસાહતી સંસ્થાનો (પૂ. ૫૬૬ ટી. નં. ૧).

(૩૫) તેમનો કહેવાનો અર્થ એ છે કે, શકાદિ

વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ માં હરાવીને પોતાનો જે વિક્રમ સંવત સ્થાપન કર્યો હતો તે શકપ્રજાનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. પૂ. ૫૭ અને ૭૫ ની વચ્ચે, સિંધુ નદીના આ દુઆબવાળા પ્રદેશમાં થયો હતો.

(૩૬) આ શક પ્રજા જે અહિં સિંધુ નદીના દુઆબમાં રહેવા આવી હતી તે મૂળે શક સ્થાન અથવા શિસ્તાનના વતની હતા. (સરખાવો ટી. નં. ૧૬ માં મૌ. સા. ઈ. પૂ. ૪૪ નું કથન જેમાં તેનું નામ સૈધી કહ્યું છે).

(૩૭) ઇન્ડો શબ્દ સિથિયાને જોડ્યો છે તેજ બતાવે છે કે, મૂળ સિથિયા અથવા સિથિયન પ્રજાનું સ્થાન તો હિંદ બહારજ હતું અને પાછળથી હિંદમાં તેમનું સ્થાન જે થયું તેને ઓળખવા માટે ઇન્ડો શબ્દ જોડીને ‘ઇન્ડોસિથિયા’ પાડ્યું.

કે શકદ્વીપ એવું નામ ભલે અપાયું છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે ભૂગોળમાં જેને દ્વીપ એટલે ચારે તરફ ફરતું પાણી^{૩૮} અને વચમાં જમીન હોવાનું જણાવાય છે એવું તે સ્થાન નથી. તેમ જેને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં શાકદ્વીપ (પણ શકદ્વીપ નહીં જ) કહીને વર્ણવ્યો છે તે પણ તે નથી, પણ તેનાથી તદ્દન નિરાળો જ દેશ છે. (૨) અને ખીજ દષ્ટાંતમાં બ્રહ્મદ્વીપને=પંજાબની પાંચ નદીઓમાંની બે વચ્ચેનો પ્રદેશ: આ કોઇક બ્રહ્મ-દ્વીપની^{૩૯} સાથે આપણે અત્રે કાંઇ લેવાદેવા નથી તેથી તે સંબંધી માત્ર આટલો ઇસારો કરીને જ આગળ વધીશું.

(૩) હવે ત્રીજા નામની-શકસ્થાનની-વ્યાખ્યા સમજાવે. ઉપર શકદ્વીપ નં ૨ ની વ્યાખ્યાની સમજ આપતાં જ જણાવી ગયા છીએ કે તેને શિસ્તાન અથવા સિથિયા એટલે શકપ્રજાનું સંસ્થાન પણ કહેવામાં આવતું હતું. નકશામાં જેતા આ શિસ્તાનની હદ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે નોંધી શકાય તેમ છે. પૂર્વમાં હાલની સિંધુ નદી, પશ્ચિમે હેરાત શહેરથી દક્ષિણે સમુદ્રને સાંધતી સીધી લીટી, દક્ષિણે

(૩૮) હુઆબમાં હમેશાં બે બાજુ નદી હોય છે અને વચમાં જમીન હોય છે: પણ જ્યાં તે બે નદી મળે અને ખૂણા થાય તે ત્રીજી બાજુ બને: એટલે હુઆબની ત્રણ બાજુ પાણી હોય એમ કહી શકાય. પણ આ સિંધુ નદીના હુઆબના કિસ્સામાં તો જ્યાં નદી સમુદ્રમાં ભળી જાય છે ત્યાં તે ચોથી બાજુ ગઈ અને તે પાણીવાળો જ ભાગ રહ્યો; એટલે સમુદ્રતટ પાસે આવેલ આ હુઆબને દ્વીપની વ્યાખ્યા લાગુ પાડી શકાય તેમ છે ખરું.

(૩૯) પ્રાચીન સાહિત્યમાં-વૈદિક, જૈન તેમજ અન્યમાં-બ્રહ્મદ્વીપનું નામ કેટલીક વખત નજરે પડે છે. એટલે તેની કાંઈક માહિતી રહે તે માટે જ અહીં તેનો ઉલ્લેખ નોંધવો પડ્યો છે.

(૪૦) બલુચિસ્તાનના કેટલાક ભાગને-ખાસ

સમુદ્ર અને ઉત્તરે હેરાત શહેરથી લાઇન દોરીને બોલનઘાટના રસ્તે શિકારપુર નજીક સિંધુને મળી શકે તે લીટી. આ ચતુર્સીમાની વચ્ચે ધેરાયલો પ્રદેશ તે શિસ્તાન કહેવાય અને તેમાં વસતી પ્રજા તે શક: વળી તેમાં હેમંડ નદી જે હામન સરોવરને મળે છે તે, તથા પૃ. ૧૩૫ માં જણાવેલ ત્રણ સરોવરો તથા આગળ પૃ. ૧૪૧ માં જણાવેલ ઉપનિષદો અને શ્રુતિકારના મૂળ સ્થાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે જે નકશામાં બારીકાઇથી તપાસીશું તો આ શિસ્તાનમાં વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનનો દક્ષિણ તરફનો મોટો ભાગ અને લગભગ આખો બલુચિસ્તાન^{૪૦} સમાઈ જતો દેખાશે, પણ ધરાનનો જરા જેટલો ભાગ પણ આવતો જ નથી. અથવા કદાચ આવતો ગણો તોયે તે તો માત્ર સરહદ-સીમાએ આવતો નાનો પટ્ટી પ્રદેશ જ છે.

પણ શ્રુતિકાર મનુ ભગવાનની સાહેબ આપીને ટી. નં. ૧૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે મૌ. સા. ૪ ના કર્તા પૃ. ૪૪ માં એમ કહે છે કે, સૈફી નામનો પ્રાંત હતો તે પ્રાચીન પર્શિયાનો એક ભાગ હતો અને તેમાં શગલોક, કાંબોજ,^{૪૧}

કરીને પશ્ચિમ ભાગને-Geandriana ગેંડ્રીઆના કહેવાતો હતો: અહીંની પ્રજાને પણ શકજ કહેવાય અને આગળ જતાં આપણે એમ પણ જણાવીશું કે આ શક પ્રજા હિંદમાં આવીને વસ્યા બાદ તેમાંથી ગુર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ગુર્જર પ્રજાને કોકેસસ પર્વત પ્રદેશના કોઈ George town કે Georgia=જ્યોર્જ ટાઉન કે જ્યોર્જઆમાંથી ઉતરી આવેલ માને છે. તો તેમણે શું તે પ્રજાને આ ગેંડ્રીઆના (કેમકે જ્યોર્જઆ અને ગેંડ્રીઆના લગભગ એક રીતે જ લખાય છે. એટલે એકબીબનું અપભ્રંશ થયું હશે કે ?) ના પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવેલી માનવાને બદલે ઉપર પ્રમાણે માની લીધું હશે ?

(૪૧) આપણે આ કાંબોજ પ્રજાનું સ્થાન અફઘાનિસ્તાનના ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં બતાવ્યું છે (બુઓ

પહ્લવ, ૪૨ પારદ, ૪૩ ઔર યવન ૪૪ આદિ ઉપવિભાગોવાળી પ્રજા વસી રહી હતી; એટલે આપણે જે પ્રદેશને શિરતાન કહ્યો છે તે ઉપરાંત, સૈકી નામના પ્રાંતમાં કેટલીક વિશેષ ભૂમિ આવી હતી અને વિશેષ ભૂમિની પ્રજામાં કાંબોજ, પહ્લવ, પારદ ઔર યવનોને ગણવામાં આવતા હતા. એટલે સમગ્ર છે કે આ સર્વે એકબીજાના અડીઅડીને પાડોશી થતા હોવાથી તેમના સર્વેનાં સ્થાનોને એકત્રિતપણે પ્રાચીન સમયે "સૈકી" નામના પ્રદેશનું નામ આપ્યું લાગે છે.

આટલા બધા સ્પષ્ટ વિવરણથી વાચક-વર્ગને ખુલ્લું સમજાયું હશે કે, પ્રાચીન સમયનો શાકદ્વીપ તે તદ્દન જુદી જ સવનો સાર ભૂમિ છે. તેને શક પ્રજા સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ જ નથી. તેમ શકદ્વીપ અને શકસ્થાન તે બે પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનો છે : શકદ્વીપ તો પાછળથી શક પ્રજાએ વસાવેલ માત્ર એક વસાહત છે જ્યારે શકસ્થાન તે તેમનું મૂળ સ્થાન છે કે જે પ્રદેશમાં મનુભગવાન વિગેરે ઉપનિષદ અને શ્રુતિકારોનું ઉત્પન્ન થયું થયું છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં આપણે

પ્રસંગોપાત વર્ણન કરતાં કરતાં જણાવીશું કે, વર્તમાન વિદ્વાનોએ આ પરદેશી પ્રજાને, પછી તે પાર્થિઅન હોય, યોન હોય, પહ્લવ હોય, કુશાન હોય કે ક્ષહરાટ હોય, પણ સર્વેને લગભગ એક લાકડીએ જ હાંક્યે રાખી સિથિયન એટલે શક તરીકે જ ઓળખાવ્યા કરી છે. છતાં ઇ. એ. પુ ૩૭ ઈ. સ. ૧૬૦૮ ના અંકમાં પૃ ૪૨ માં તેના લેખકે આ બધો ટોપલો કેવળ હિંદી લેખકોને માથે જ ઓઢાડી દીધો છે. તે બાર્ત્રસાહેબ લખે છે કે— Indians cared very little whether the invader was a Parthian, Saka or a Kushan. The conqueror came from Saka-dwipa (outside Jambudwipa) and so he was a Saka= આક્રમણકાર કોણ હતો—પાર્થિઅન, શક કે કુશાણ—તે ગણવાની હિંદીઓ બહુ જુજ પરવા રાખતા. શકદ્વીપમાંથી ૪૫ (જંબૂદ્વીપની બહારથી) તે વિજેતા આવ્યો માટે તેને શક તરીકે જ ઓળખાતા. આ તેમની ટીકા કેટલા પ્રમાણમાં સાચી છે તે માટે અમારે કહેવા કરતાં વાચક-વર્ગ પોતે જ સ્વયં વિચારી લેશે.

પૃ. ૧૨૮ અને ૧૩૩ ના પ્રારંભમાં જણાવ્યા

પુ. ૧ પૃ. ૭૧.)

(૪૨) પહ્લવ માટે આગળ જુઓ: તેમનું વતન ધરાન કહેવું પડશે (જુઓ આગળ ઉપર)

(૪૩) પારદ પ્રજાના દેશને પાર્થિઆ તરીકે ઓળખાને તે પ્રજાને પાર્થિઅન તરીકે ઓળખવામાં આવી છે. તેનું સ્થાન આપણે ઈરાનના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં કહ્યું છે (જુઓ આગળ ઉપર)

(૪૪) યવન અને યોન શબ્દનું મિશ્રણ કરી નંખાયું છે (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૧૦૩. અહીં યોન શબ્દ ખરી રીતે ભેદએ : આપણે તેમને બેક્ટ્રીઅન્સ તરીકે ઓળખાવીને બેક્ટ્રીઆના વતની કહ્યા છે.

(૪૫) આમાં લેખક શકદ્વીપ કોને કહેવા માંગે છે તે જ પ્રથમ તો સમજાતું નથી. એક બાબત પોતે શકદ્વીપને જંબૂદ્વીપની બહાર હોવાનું માને છે જ્યારે બીજી બાબત આ આક્રમણકારોને (પાર્થિઅન, શક અને કુશાણને ત્રણેને) હિંદી પ્રજા એટલે જંબૂદ્વીપમાંની પ્રજા તરીકે જોયો ઓળખે છે તેમની બધું જ ભાષામાં ટકોર કરે છે: પણ આપણે હવે ભેઈ શક્યા છીએ કે, દરેક આક્રમણકાર જંબૂદ્વીપની જ પ્રજા છે. ત્યારે વાંચક વિચારી ભેશે કે હિંદી પ્રજાની માન્યતા સાચી છે કે તે પોતે સાચા છે. આમાં તો ટીકા કરવા જતાં પોતે ઉઘાડા પડી જતા દેખાય છે.

પ્રમાણે પ્રથમ જંજૂદીપ-શકદીપની ભૌગોલિક સ્થિતિ આપણે વિચારી ચૂક્યા ત્યારપછી છીએ: તેમાં પ્રસંગ ઉપસ્થિત તેમનું થતાં શક પ્રજા સંબંધી પણ શું થયું ? કેટલાક વિચાર જણાવી દીધા છે (જે કે વિસ્તૃત અધિકાર હજી આગળ ઉપર લખવો રહે છે). પણ અત્ર આર્ય-અનાર્ય પ્રજા સંબંધી જણાવવું રહે છે. યુગયુગની જૂની વાતોના પોપડા ઉમેળવાનું આ સ્થાન નથી: માત્ર જે કાંઈ આપણને લાગે-વગર છે તે સંબંધી ભોલતાં જણાવવાનું કે, જંજૂદીપના મધ્ય ભાગવાળા મેરૂપર્વતના પ્રદેશથી એક ટોળું પૂર્વ તરફ વળ્યું અને બીજું પશ્ચિમ તરફ એટલે યુરોપ તરફ વળ્યું. આપણે અત્ર પૂર્વ તરફના ટોળા સંબંધે જ હકીકત મળુવી રહે છે. પૂર્વના ટોળામાંનો નાનો ભાગ વર્તમાન માંગોલીઆ મંચુરીયાઈ તરફ ગયો અને મોટા ભાગ ઓકસસ નદીવાળા ભાગમાં જ સ્થિત બની રહેવા લાગ્યો. ત્યાંથી વળી કાળ ગયે જેમ જેમ તેમનાં બચ્ચાંકચ્ચાં વધતાં ગયાં અને વસવાટને માટે તથા ધંધાધાપા માટે જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ તેઓને સ્થાનાંતર કરવું જ રહ્યું.

(૪૬) આ કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાં બરતખંડના મગધ દેશના લિચ્છવી જાતના ક્ષત્રિયો જેવી પ્રજા (વળી જુઓ પૃ. ૨, પૃ. ૩૧૪-૧૫ ની હકીકત. તથા તેને લગતી દીકાઓ.) વસે છે. તેમનાં શરીરના રંગ કંચનવર્ણ-સુવર્ણ રંગના હોવાથી તેમને પીળા માનવી (Yellow people) તરીકે ઓળખાવાય છે.

જેમ તેઓનાં શરીરના વર્ણ કંચનવર્ણ છે તેમ બરતખંડની પ્રાચીનતમ સમયની પ્રજાનો પણ તેવો જ રંગ હતો. ખાસ કરીને જૈન પ્રજા પોતાના તીર્થંકર મહાત્માના મોટા ભાગને કંચનવર્ણ કાયા હોવાનું માને છે,

(૪૭) C. H. I. P. 564:—In all ages the name 'Scythians' has been applied gene-

એટલે એક મોટા ભાગ વળી ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ વળ્યો અને એક નાનો ભાગ ચીન અને તિબેટ તરફ ઉતર્યો. અત્યારસુધી તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય-ઢોરાં ચારવાં, ઘોડાઓ રાખવાં, ઘોડેસ્વારી કરવી ઇત્યાદિ પશુધનનાં કાર્યો કરવામાં જ-૪૭ સમાયલો હતો. હવે અહીંથી આપણા આ ઇતિહાસમાં વર્ણવાતી પરદેશી પ્રજાનો સંબંધ શરૂ થાય છે.

જે ભાગ દક્ષિણ તરફ વળ્યો હતો તેમણે પૃ. ૧૩૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે શિસ્તાન વસાવ્યું એટલે હવેથી તેમને સિથિઅન્સ અથવા શક નામથી ઓળખવા ન્યાયપૂર્વક ગણી શકાશે. તેમાં ધીમે ધીમે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થવા માંડ્યો જેથી તેમના જે ભાગે વિદ્યાભ્યાસ વિગેરે કાર્યો કર્યાં તેમણે અસંસ્કૃત અને અન-અભ્યાસી વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા માંડ્યું. આ સંસ્કૃત વર્ગ અન્યથી પૂજવા લાગ્યો. વળી આગળ જતાં આ પૂજ્ય-વર્ગમાંથી શ્રુતિકાર ગનુ ભગવાન તથા અન્ય ઉપનિષદકાર ઇ. તેમના જ્ઞાનને લીધે વિશેષપણે પ્રકાશમાં આવ્યા અને દુનિયામાં ઝળકી ઉઠ્યા. તેમનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૦ કે ૯ મી સદી ગણાય. દક્ષિણ તરફના ભાગવાળાની આ પ્રમાણે

rally to the nomads inhabiting the northern regions of Europe and Asia= યુરોપ અને એશિયાના ઉત્તર પ્રદેશમાં વસતી ઘોડે-સ્વારી કરતી પ્રજાને સર્વે યુગમાં સિથિઅન્સ=શકના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

[નોટ-તેમના ધંધાને લગતી અને વસવાટને લગતી હકીકત સાચી છે. બાકી તેમને શક કહેવામાં આવતા તે હકીકત ખોટી છે. અને આ તેમની માન્યતાને લીધે જ ન્યાં ને ત્યાં તેમણે પોતે પણ ગાયાં ખાધાં છે તેમજ ઇતિહાસનાં વર્ણનોમાં પણ ગોટાળો કરી દીધો છે. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૪૫. તથા ' સર્વનો સાર ' વાળા પારિબ્રાહ્મી હકીકત]

સ્થિતિ થઇ; વળી જે ભાગ ચીન અને તિબેટ તરફ ગયો હતો તેમાં પણ ધીમે ધીમે સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાબ્યાસનો આવિર્ભાવ થવા પામ્યો હતો; તેમાંથી ચીન તરફ ગયેલી પ્રજા વધારે સંસ્કૃત બની ગઇ; જ્યારે તિબેટ અને ખોટાન તરફવાળી અર્ધ જંગલી જ રહી ગઇ. સંસ્કૃત પ્રજાને વસવાટની પાછી જરૂર લાગવાથી જગ્યા મેળવવાની મુશ્કેલી ઊભી થઇ; પણ વધારે પૂર્વમાં જાય તો ત્યાં તો સમુદ્ર હતો એટલે પશ્ચિમ તરફ તેમને ઠેસો મારવો પડ્યો; તેથી ટીબેટ અને ખોટાનમાં જે પડી રહી હતી તથા ઓછી સંસ્કૃત અને જંગલી હતી તેમની સાથે યુદ્ધ થયું. જે મજબૂત હતા અને જેણે જીત મેળવી હતી તે ત્યાં જ હિમાલયની ઉત્તરે પડ્યા રહ્યા જ્યારે જડ ભરત જેવા કે કાંઈકે સંસ્કૃત પણ શરીરે નબળા હતા, તેમણે ઉઠાંગિરિ કરીને પશ્ચિમનો માર્ગ લીધો; અને ધીમે ધીમે પાછા અસલ વતન-ઓકસસ નદીવાળા પ્રદેશમાં આવી ગયા. ઇતિહાસમાં જેને યુ-ચી નામની પ્રજા^{૪૮} તરીકે ઓળખાવાય છે તે આ વારંવાર હડસેલા ખાતી ચીન તરફથી આવીને અહીં ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં વસેલી પ્રજા સમજવી. આટલી ક્રિયા થવામાં ઈ. સ. પૂ. ની પાંચમી છઠી સદી લગભગ આવી ગઇ; વળી ત્યાં ફરીકામ થઇને બે ત્રણ સદી જ્યાં ગાળી નહીં હોય તેટલામાં, યુરોપમાં જઇ વસેલી પ્રજામાંથી જેમણે જૂમધ્ય સમુદ્રમાંના આયોનીયન ટાપુઓની માલિકી લીધી હતી અને જેઓ ગ્રીક અથવા મેસીડોનીઅનના નામે ઓળખાતા હતા તથા જેને પ્રાચીન હિંદી ગ્રંથકારોએ તેમના વતન 'આયોનીયા' ઉપરથી યવન કહીને સંબોધ્યા છે તેઓએ, પૂર્વ તરફની આર્થિક જાહેજલાલીના તથા સંસ્કૃતિના વૃત્તાંતો સાંજળી તે દેશ જોવાની અભિલાષા સેવી; એટલે તેમણે પોતાના મહત્વાકાંક્ષી અને ભર યુવાનીના ઉછળતા લોહીવાળા સરદાર અલેક્ઝાંડરની પ્રેરણા નીચે આક્રમણ કર્યું. વચમાં આવતાં એશિઆઈ તુર્કી તથા ઇરાન જીતી લઈ (ત્યાંની શહેનશાહતને ખતમ કરી નાંખી^{૪૯}) પછી હિંદ ઉપર ધસારો લાવ્યા. આ યવનોનું પછી શું થયું તે ઇતિહાસ, આપણે પુ. ૨ માં ત્રીજા ખંડે સમમ પરિચ્છેદમાં પૃ. ૨૨૬ થી ૨૪૩ સુધીમાં વિસ્તારથી વર્ણવી ગયા છીએ; પણ અત્ર જે નોંધ લેવી ઘટે છે તે એટલી જ કે, આ પ્રદેશમાં જે યવનો પોતાના પ્રથમના કે પીછેહઠના પ્રયાણમાં રહી ગયા હતા, તે સર્વે ત્યાંના વતની ઓની સાથે ધીમે ધીમે વ્યવહાર સંબંધમાં આવી ગયા. અને તે બાદ તે સઘળાની ઓળખ તેમનાં વસવાટના પ્રાંતો ઉપરથી જુદા જુદા નામે થવા પામી. જેમકે (૧) ઇરાનીઓ (બીજું નામ પહલવ) સાથે રહીને જે પ્રાંત વસ્યો તે પારદ^{૫૦} (જેને હાલ ખોરાસન કહેવાય છે) અને તેની પ્રજા પારદીયન-પાર્થિઅન (૨) ઓકસસ નદીવાળી પ્રજા સાથે રહીને બેક્ટ્રીઆમાં વસવાટ કર્યો તેથી બેક્ટ્રીઅન્સ થયા. અને તેમનું અસલ નામ જે યવન હતું તેને જાળવતું 'યોન' નામ તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યું.

(૪૮) આ યુચી પ્રજા માટે કુશાન વંશની ઉત્પત્તિમાં જુઓ. પુ, ૪ ના અંત ભાગમાં.

(૪૯) આ કારણથી ઈ. સ. પૂ. ૩૩૨-૩૩૦ ના સમયની ઇરાની શહેનશાહતમાં, રાજકર્તા ઇરાની શહેનશાહોની વંશાવળી મળવાની નથી; પાછો નવો

વંશ બે સદી બાદ હૈયાતીમાં આવ્યો છે ત્યારથી ઇરાની શહેનશાહોનાં નામો મળી આવે છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૦૭ નું વર્ણન તથા તેની * ટીકાની હકીકત.)

(૫૦) જુઓ ઉપરમાં ટી. નં. ૧૯ માં મૌ. સા. ઈ. પૃ. ૪૪ નું અવતરણ.

આ પ્રાંતમાં યવન પ્રજાનો મોટો ભાગ રહી જવા પામ્યો હતો તેથી તેમનું નામ મુખ્યતાએ યવનને મળતું જ જોડી કઢાયું દેખાય છે. તેમ તે પ્રજાએ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તેથી ઇતિહાસમાં તે વિશેષ પ્રખ્યાતિ પામી છે. આ બધા બનાવ ઇ. સ. પૂ. ની ચોથી અને અને ત્રીજી સદીમાં બન્યાનું ગણવું રહે છે. (૩) જેને કંબોજ પ્રાંત કહેવામાં આવતો અને જેની પ્રજા ખરોદી ભાષા બોલતી હતી તેમને ક્ષહરાટ કહીને ઓળખવામાં આવ્યા.

આક્રમણકાર આ પાંચે પરદેશી પ્રજાઓ વિશેની આપણા અપજ્ઞેગી તાત્કાલિક સમજૂતી આપણને હવે મળી ગઈ કહેવાશે. જ્યારે વિશેષ સમજૂતી તો તે પ્રત્યેકના રાજઅમલની વિચારણા કરીશું ત્યારે જ આલેખવી રહેશે. એટલે અત્યારે તે પાંચેની સમીક્ષારૂપે સાર માત્ર ટાંકીને આગળ વધીશું.

પાંચે પ્રજાનાં નામ, ઓળખ

તથા ટૂંક સંમીક્ષા

(૧) બેક્ટ્રીઅન્સ-બેક્ટ્રીઆ પ્રાંતના રહીશ તે બેક્ટ્રીઅન્સ, તેમનું હિંદી નામ ચોન. યુજે તેઓ અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઇટ સાથે આવેલ; એટલે તેમનામાં ગ્રીક પ્રજાનું લોહી સમજવું પણ તેમની પીછે હઠ વેળાએ આ પ્રાંતમાં રહી ગયા. અસલના ગ્રીકને યવનપ્રજા તરીકે ઓળખાવાતી એટલે આ પ્રજાનો તેમાંથી વિકાસ થયેલ હોવાના કારણે, તેને જ લખતું 'ચોન' નામ અપાયું. આ હકીકત ઉપરથી સમજાશે કે યવન અને ચોન બન્ને જુદી જ પ્રજા છે તેમજ તેમનું વતન પણ જુદું છે. બેક્ટ્રીઆ પ્રાંતના બોખારા અને બલ્ક નામે બે મુખ્ય શહેરો છે.

(૨) પાર્થિઅન્સ-મૂળે ઇરાનના વતની એટલે પહ્લવાઝ Pahlavas (પહ્લવાઝ નહીં- તે માટે આગળ જુઓ); પણ કામકામને અંગે તેમજ યવનોના હુમલા વખતે, ઇરાનના ઇશાન ખૂણે ખોરાસનમાં જઈ વસેલ. આ ખોરાસનને અસલમાં ' પારદ ' નામથી ઓળખતા હશે એટલે તે ઉપરથી તે પ્રજાનું નામ પારદીયન-પારથીઅન પડ્યું; વળી આ પાર્થિયન પ્રજામાંથી પણ જે હિંદમાં જઈને વસી તેને ઇન્ડો-પાર્થિયન^{૫૧} = હિંદી પાર્થિઅન તરીકે ઓળખવામાં આવી. તે પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો અસ્ત્રાબાદ, મશદ અને હેરાત ઇ. જ્યારે ખરો ઇરાન દેશ તે આ ખોરાસનની પશ્ચિમવાળો ભાગ ગણવો અને તેમાં તેહરાન, ઇસ્ફહાન વિગેરે શહેરો આવેલાં છે.

પલ્લવાઝ (Pallavas) કેટલાક ઇતિહાસકારો આ પ્રજાને પહ્લવાઝ (Pahlavas) તરીકે ઓળખાવે છે, પણ ખરી રીતે તે તેમ નથી જ: પહ્લવાઝ તે ઇરાની પ્રજા હોઈને, હિંદની બહારની પ્રજા તરીકે તેમને પરદેશીમાં હજી ગણી શકાય; પણ આ પલ્લવાઝ તો દક્ષિણ હિંદમાં વસનારી પ્રજા છે; તેથી તેમને પરદેશીની ગણતરીમાં લઈ શકાય જ નહી. પણ અહીં તેનું નામ જે લેવું પડ્યું છે તે અત્યાર સુધીના ઇતિહાસકારોએ આ બન્ને નામનું મિશ્રય કરી નાંખેલ હોવાથી તેમનો ભેદ સમજાવવા પૂરતું જ લેખવું. બાકી તે હિંદી પ્રજા હોવાથી, પરદેશી આક્રમણકારોની સંખ્યામાં તેમનો સમાવેશ કરી શકાય નહીં. દક્ષિણ હિંદના ચોલા રાજ્યનો મોટો ભાગ આ પ્રજાથી વસાયેલો હતો. બલ્ક ચોલવંશી રાજાઓ આ પ્રજામાંના જ હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તેમનાં મુખ્ય શહેરો કડમ્પા,

(૫૧) નીચે ઇન્ડોસિથિયનની ઓળખ આપી છે

તે સાથે સરખાવો,

અનંતપુર, કારનુલ, આરકાટ વિગેરે ગણવાં.

(૩) શક-સિધિયન્સ; તેમનું મૂળસ્થાન શિસ્તાન-શકસ્થાન. નં. ૨ ની પાર્શ્વિઅન પ્રગ્નની દક્ષિણનો મુલક; તેમાં વર્તમાનના કરમાન, શિસ્તાન, પર્શિઅન બલુચિસ્તાન, કલાટ એસ્ટેઈટ ઇ. ઇ. નો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કોઇ મોટાં શહેરો આવેલાં તો નથી જ. જે ગણો તે કરમાન, ગ્વાદરખંદર, લાશ, અમપુર, મિરિ, જલક, તરપ ઇ. છે. આકી બધાં નાનાં અને પહાડી ગામડાંઓ જ છે. તે પ્રગ્નનો જે ભાગ હિંદ તરફ ઉતરી પડ્યો અને ત્યાં વસ્યો તેમને ઈન્ડો-સિધિયન્સ^{૫૨}= હિંદીશક પ્રગ્ન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(૪) હાહરાટાઝ^{૫૩}; હાહની સિંધુ નદી અને હિંદુકશ પર્વત વચ્ચેનો ભાગ (એટલે ઉપરના બેક્ટ્રીઆની દક્ષિણનો અને પારથીઆની પૂર્વનો તથા શિસ્તાનની ઉત્તરનો ભાગ) સમજવો. તેમાં હાહના કાફીસ્તાન, ચિત્રાલ અને કાબુલ નદીની ખીણવાળો ભાગ આવી જાય છે. અસલમાં જેને ગેંબોજીયા અથવા કંબોજ કહેતા તેનો આ એક ભાગ હતો. આ કંબોજ તથા ગાંધાર (જેને હાલ પંજાબ કહેવાય છે તે) ઉપર

એક હિંદી રાગની જ આણુ પ્રવર્તી રહી^{૫૪} હતી કંબોજદેશના મુખ્ય શહેરોમાં, કાબુલ, પેશાવર. જલાલાબાદ, ગિજની વિગેરે ગણાવી શકાય.

(૫) કુશાન:—આ પ્રગ્ન વિશે આપણે હાલ કાંઈ જ કહેવું યોગ્ય ધ્યાનું નથી, કેમકે તેનું વર્ણન ચોથા પુસ્તકમાં આવવાનું છે: આકી તેઓ યુ-ચી નામે ઓળખાતી પ્રગ્નનું એક અંગ હોઇને તેટલો ઉલ્લેખ ઉપરમાં કરી દીધો છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૨ તથા ટીકા નં. ૪૮).

આ સર્વે પ્રગ્નનાં ભૌગોલિક સ્થાનો તથા ઉત્પત્તિ જોતાં તદ્દન લિન લિન છે જ; તથાપિ એક વખત એક રાગની સત્તામાં અને બીજી વખત બીજીની સત્તામાં, એમ તેમનો વારંવાર પલટો થવાથી, તે સ્થળોની સઘળી પ્રગ્નનાં રાહરસમ એક બીજીને અરસપરસ મળતાં થઇ ગયાં હતાં. તેમજ વેપાર વહેવારના સંસર્ગમાં આવવાથી તથા વસવાટના નિકટપણાને લીધે તે સર્વેની રહેણીકરણીમાં અકલ્પનીય સાદશતા આવી ગઇ હતી; જે આપણે તે સર્વેનું પૃથક્કરણ વર્ણન કરતી વખતે પ્રસંગે ઉપરિચિત થતા જશે તેમ જણાવીશું પણ ખરા.

(૫૨) ઉપરમાં ઈન્ડો પાર્શ્વિઅન્સ સાથે સરખાવો.

(૫૩) પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પાણિનિનું વતન આ પ્રદેશમાં હતું; તેમની ભાષા ખરોશી હતી (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૯૭.) તે તથા તેના બીજા બે મિત્રો-પં. ચાણક્ય અને પં. વરરૂચી-તક્ષિલાની વિદ્યાલયમાં આચાર્યો

તરીકે કામ કરતા હતા ત્યાંથી આ ત્રિપુટીને મગધપતિ નવમો નંદ પોતાના દેશમાં લાવ્યો હતો, ઇ. (તે માટે જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૩૫૬)

(૫૪) આ માટે જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૭૧ થી ૭૩ ઉપર કંબોજનું વર્ણન.

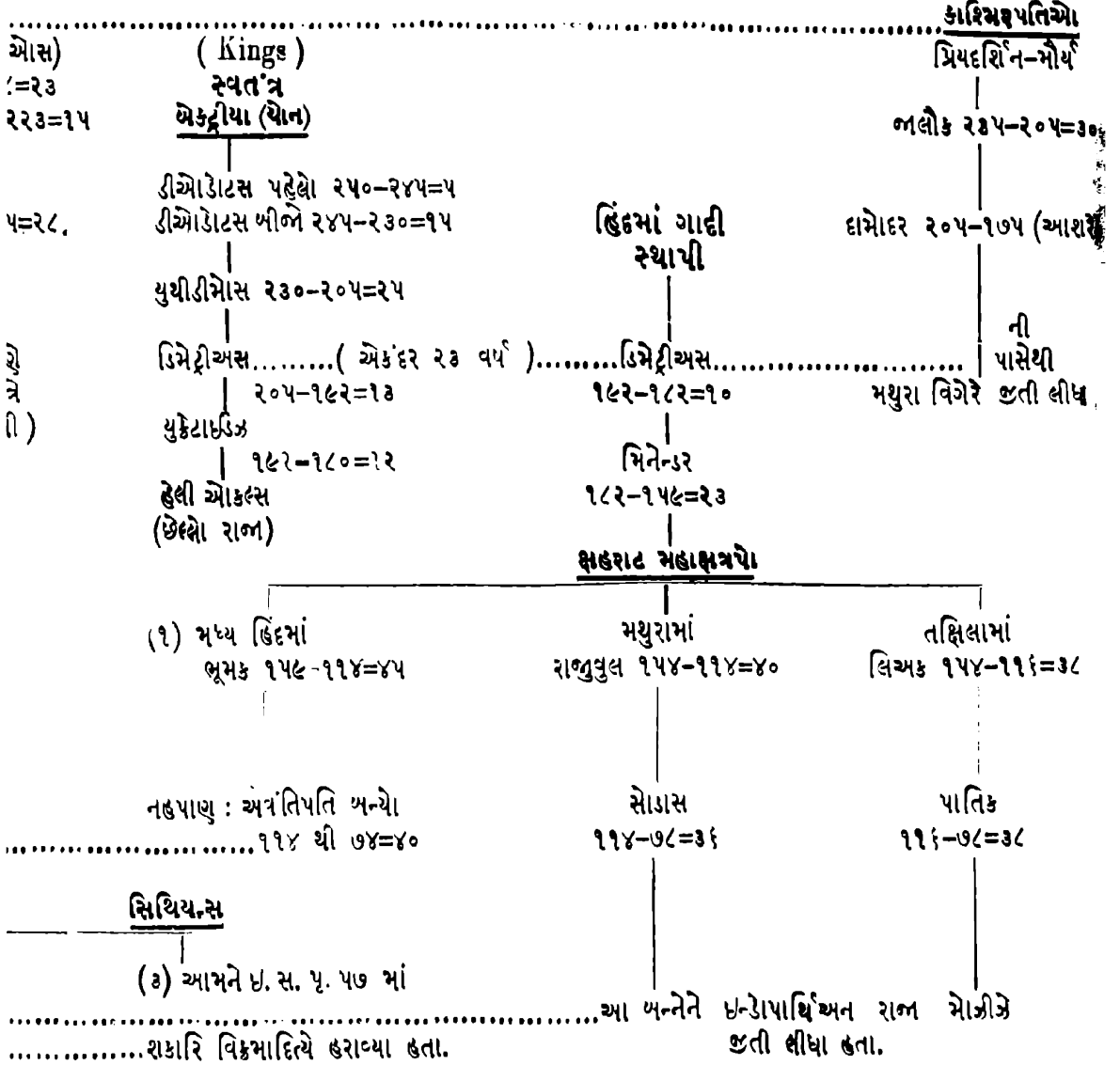

ઇ. સ. પૂ.	હિંદી સમ્રાટો Emperors	ઈરાનના શહેનશાહો King of Kings	યવનપતિઓ Great Kings
	<u>મૌર્ય વંશ</u>		(બ) અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ જન્મ ૩૫૬ : મરણ ૩૨૩
૩૫૦	બિંદુસાર ૩૫૮-૩૩૦=૨૮	અરમેલાનુ યુદ્ધ ૩૩૧ અલેક્ઝાંડરની સત્તા તળે	<u>સિરિયન્સ (સેલ્યુસાઈડ વંશ)</u> સેલ્યુકસ નિકેટોર ૩૨૧-૨૮૧
૩૨૫	અશોકવર્ધન ૩૩૦-૨૮૯=૪૧	આશરે ૨૮૪ થી ૨૫૦ સુધી મૌર્ય સામ્રાજ્યના અધિકારમાં	એન્ટીઓકસ પહેલો (સોટર) ૨૮૧-૨૬૧
૩૦૦	પ્રિયદર્શિન ૨૮૯-૨૩૫=૫૪		(ક) એન્ટીઓકસ બીજો (થી) ૨૬૧-૨૩૮
૨૭૫			એન્ટીઓકસ ત્રીજો ૨૨૩-૧૯૮ (આરસેકસ ત્રીજાનો સમકાલીન)
૨૫૦	વૃષભસેન ૨૩૬-૨૨૭=૯	(જ) <u>આરસેકસ વંશ (સ્વતંત્ર)</u> આરસેકસ ૧ થી ૪ ૨૫૦-૧૮૧=૬૯	એન્ટીઓકસ ત્રીજો ૨૨૩-૧૯૮ (આરસેકસ ત્રીજાનો સમકાલીન)
૨૨૫	ચાર રાજાઓ ૨૨૭-૨૦૪=૨૩		(ળીજા થયા છે પણ આપો નિસંપત ન હોવાથી અ ઉતારવા જરૂર લાગી નથી
૨૦૦	<u>શુંગ વંશ</u> અગ્નિમિત્ર ૨૦૪-૧૭૪=૩૦	ફેટસ પહેલો : આરસેકસ પાંચમો ૧૮૧-૧૭૪=૭	
૧૭૫	(વસુમિત્ર ૨૦૪-૧૮૨=૨૨) ઓદ્રક : ય ળ મિત્ર. ૧૭૪-૧૫૮=૧૬	મિથ્રેડેટસ પહેલો : આરસેકસ છઠો ૧૭૪-૧૩૬=૩૮	
૧૫૦	ભાગ : ભાનુમિત્ર ૧૫૮-૧૪૨=૧૬	ફેટસ બીજો ૧૩૬-૧૨૮=૮	
૧૨૫	ચાર રાજાઓ ૧૪૨-૧૧૪=૨૮	આર્ટાબાસ બીજો ૧૨૮-૧૨૩=૫	
૧૦૦	<u>કુશાન વંશ</u> નહપાણુ ૧૧૪-૭૪=૪૦	મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેટ (બીજો) ૧૨૩-૮૮=૩૫	
૭૫	<u>ગર્દભીલ વંશ</u> ગર્દભીલ ૭૪-૬૪=૧૦	એ ત્રણ નાના રાજાઓ ૮૮ થી ૬૦=૨૮	<u>પાર્થિયન્સ</u>
	શક રાજાઓ ૬૪-૫૭=૭	(૧) અસલ ગાદી મિથ્રેડેટસ ત્રીજો ૬૦-૫૬=૪	(૨) ઇન્ડો પાર્થિયન્સ મોઝીઝ-મોગ.....
૫૦	વિક્રમાદિત્ય શકારિ..... ૫૭થી ઇ. સ. ૩=૬૦	ઓરોડાસ પહેલો અને ફેટસ ચોથો ૫૬-૩૭=૧૯	અઝીઝ પહેલો ૭૫-૫૮=૧૭
૨૫		વોનોનીસ પહેલો	અઝીલીઝ ૫૮-૩૦=૨૮
ઇ. સ.	વિક્રમ ચરિત્ર* ૩-૩૦=૨૭	(બીજો) અઝીઝ બીજો	અઝીઝ બીજો ૩૦ થી ઇ. સ. ૧૯=૪૯
૨૫	ધર્માદિત્ય ૩૦-૪૪=૧૪		ગોડોશારનેસ ૧૯-૪૫=૨૬
૫૦	ત્રણ રાજાઓ ૪૪ થી ૭૮=૩૪		

* આ તથા તેની નીચેના બે રાજાઓનો સમય હજુ શાંકેલો છે.

૧)
૮૧=૪૦

=૨૦

- ટીપણુ:-કયા કયા રાજાઓ પરસ્પર સમકાલીનપણે ચર્ચિત થયા છે તે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે માટે સમયના ક્રોડા પાડીને આ વંશાવળી ગોઠવી બતાવી છે.
- (બ) આ વંશાવળી અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૭ તથા કે. હિ. ઇ. વિજેરે પુસ્તકોની સરખામણી કરીને ઊભી કરી છે.
- (ગ) આ વંશાવળી વૌલ્શકૃત " ઇરાન " માંથી ઉધ્ધૃત કરી છે.
- (ક) ભા. પ્રા. રા. પુ. ૨ જી, પૃ. ૧૮૧ અને આગળમાંથી :
આ ત્રણ સિવાયની બીજી વંશાવળીઓ મારા " પ્રાચીન ભારતવર્ષ " નામના પુસ્તકમાં સામિત કરી આપેલ છે તે પ્રમાણે સમજી લેવી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (આલુ)

સક્ષિપ્ત સાર:—

(અ) યોન-એક્ટ્રીઅન્સ-એક્ટ્રીઆના રાજવંશની બતાવેલી ઉત્પત્તિ-ત્યાંથી માંડીને તેમણે હિંદમાં કરવા પડેલ નિવાસ સુધીનો આપેલ ક્રમિક વિકાસ—

(૧) ડિમેટ્રીઅન્સ—તેણે મૂળ યવનપતિ સાથે જોડેલ કૌટુંબિક સંબંધ અને પરિણામે એક્ટ્રીઅન રાજ્યની થયેલી સ્થિરતા-પુણ્યમિત્ર અને વસુમિત્રના હાથે હિંદમાં માર ખાધેલ યોન સરદારોની વીતક કથા સાંભળી તેણે હિંદ તરફ કરેલું પ્રયાણ-હિંદ તરફની ગેરહાજરીમાં ડિમેટ્રીઅસની ખૂંચવી ગયેલી એક્ટ્રીઆની રાજગાદી-તેથી તેને હિંદમાં કરવી પડેલી રાજસ્થાપના-તેની સાથે આવેલ વફાદાર સરદારો-તેણે શુંગવંશી સમ્રાટ સાથે ખેલેલ યુદ્ધ અને અશ્વમેધમાં પાડેલી ખલેલ-સુમિત્રનું નીપજવેલું મરણ અને તેનું સહન કરવું પડેલ પરિણામ—

(૨) મિનેન્ડર—તેનો જન્મ, આયુષ્ય અને રાજકાળ-તેણે વિસ્તારેલ રાજ્યનો કરાવેલ ટૂંક પરિચય-તેના ક્ષત્રપો વિશેની સમજ તથા ઓળખ-તેના સંસ્કારી જીવન વિશેનો થોડોક ખ્યાલ-તે સમયની સંસ્કૃતિ અને આબાહીનો આપેલ કાંઈક ચિતાર-મિનેન્ડર પછી તેના રાજવંશની થયેલ દશાના અંગે વિદ્વાનોનું મંતવ્ય અને ખરી સ્થિતિ વચ્ચેનો બતાવી આપેલ ફેર—

સૈનિક રાજનીતિના એક સૂત્રનું સમજાવેલ રહસ્ય-પરદેશી પ્રજામાં પ્રવર્તી રહેલા હોદ્દાઓ તથા તેમના અધિકાર વિશે આપેલ સમજ-સિક્કા પાડવામાં તથા શિલાલેખો કોતરવામાં તેમણે અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિનું વર્ણન—

હિંદ ઉપર આક્રમણ લઇ આવનારી પરદેશી પ્રજ્ઞની પાંચે જાતોની ઉત્પત્તિ વિશે આપણે ગત પરિચ્છેદમાં વિવરણ કરી ગયા છીએ. હવે તે દરેકને લગતી વિશેષ હકીકત તથા તેમના પ્રત્યેકના વૃત્તિઓ, સરદારો, ક્ષત્રપો ઇ. જોઓ હિંદના ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામો અમર કરી ગયા છે તે સર્વ વિશે યથાશક્તિ વિવેચન કરીશું. પ્રથમ આપણે યોન પ્રજ્ઞ સંબંધીનો ઇતિહાસ લખીશું.

(અ) યોન : બેક્ટ્રીઅન્સ

યવન અને યોન શબ્દનો ભેદ દર્શાવતાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, પેલી આક્રમણ લાવનાર ગ્રીક પ્રજ્ઞનું મૂળ વતન આયોનીયન ટાપુ હોવાથી,^૧ તેમાં રહેલી પ્રજ્ઞ તરીકે તેનું નામ યવન પડ્યું જ્યારે તેઓએ અન્ય સ્થળે વસવાટ કર્યો એટલે ત્યાંની પ્રજ્ઞના લોહી સાથે તેમનું મિશ્રણ થયું તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રજ્ઞનું નામ યોન^૨

પડ્યું. અલખત, કેટલેક ઠેકાણે લોહીનું મિશ્રણ થયું નથી. પણ મૂળની યવન પ્રજ્ઞ તેમના વતનમાંથી ખસીને અન્ય સ્થાને જઈ વસી, એટલે મૂળના યવનથી તેમની ઓળખ છૂટી પડે તે માટે પણ તે શબ્દ વપરાયો હોય એમ સમજાય છે; એટલે કે તે યવન પ્રજ્ઞની જ ઓલાદના કહી શકાય. આ પ્રમાણે બંને શબ્દોમાં તફાવત હોવા છતાં, વિદ્વાનો એ તે બંનેને એક ખીજા

(૧) હિં. હિ. પૃ. ૫૦૫:—Greeks were Aryan colonists of the Mediterranean islands called the Ionians—ગ્રીક પ્રજ્ઞ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના આયોનીયન નામે ઓળખાતા ટાપુની આર્યન વસાહત છે.

D. R. Bhandarker : Asoka P. 30:—It is in Ionia that the commercial development of the Greeks is the earliest. There can be no doubt that, it was on account of the enterprising spirit displayed by the Ionians that the Persians coined the word Yavana as a general name for all the Greeks—ભાં. અ. પૃ. ૩૦—ગ્રીક પ્રજ્ઞની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સૌથી પ્રથમ આયોનિયામાં જ થવા પામી છે. એ તો નિર્વિવાદિત છે કે, આયોનિયનોએ જે સાહસિક વૃત્તિ દાખવી હતી તેને કીધે જ ઇર.નીઓએ સર્વે ગ્રીકને યવન નામના સામાન્ય નામથી યોદાવવા માંડ્યા હતા.

J. A. H. R. S. vol. II. P. 5:—Yavana does not always mean Greek in Sanskrit literature—જ. આં. હિ. રી. સો. પુ. ૨, પૃ. ૫:—સંસ્કૃત સાહિત્યમાં યવન એટલે ગ્રીક જ એમ સર્વથા અર્થ થતો નથી.

Asiatic Researches V; P. 266:—The Greeks are generally known as Yavans—એ. રી. પુ. ૫. પૃ. ૨૬૬:—ગ્રીક લોકોને સામાન્ય રીતે યવન તરીકે ઓળખાવાય છે.

હિં. હિ. પૃ. ૫૦૫:—The word Javana (applied to Turks or Mahomedans) is often wrongly confounded by scholars with Yavana (the Greeks)=ગુર્ક અને ઇસ્લામીઓ માટે વપરાતા 'જવન' શબ્દને ગ્રીક માટે વપરાતા 'યવન' શબ્દની સાથે વિદ્વાનોએ ભેળા-ભેળી કરી નાખી છે (એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે ગુર્કને 'જવન' અથવા મ્યેચ્ચ કહેવાય જ્યારે ગ્રીકને યવન કહેવાય) તાત્પર્ય કે યવન અને જવનમાં પણ તફાવત છે.

[ઇરાનીઓ અને યવન વચ્ચે પણ લોહીની સગાઈ મનાય છે. જુઓ પરિચ્છેદ તેની સમજૂતિ.]

(૨) બેક્ટ્રીઆનો જે રાજવંશ છે તે કદાચ આ કથનના દર્શાવ તરીકે લેખી શકાશે. તથા ઉપરની ટી. નં. ૧ માંનું જ. આં. હિં. રી. સો. વાળું અવતરણ સરખાવો.

(૩) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખોમાં જે યોન ભૂપતિઓનાં નામ છે તે આ પ્રકારનો યવન પ્રજ્ઞ સમજાય છે: વળી જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૩૦૬ ની ટીકાઓ.

સાથે બેળવી નાંખી પરસ્પર રીતે ઉપયોગ કર્યે રાખ્યો છે.

અત્ર આપણે યોન એટલે બેક્ટ્રીઅન્સ તરીકે ઓળખાતી પ્રજાને લેખવાની છે. તેમની

ઉત્પત્તિ હિંદની બહાર થવાનું

હિંદબહારની આપણે ગયા પરિચ્છેદમાં તમની પ્રગતિ જણાવી ગયા છીએ. તે બાદ

તેમની પ્રવૃત્તિ ત્યાં ને ત્યાં

કેમ અને કેટલે દરજ્જે આગળ વધી હતી તે જાણવાની આપણે જરૂર તો નથી જ-કેમકે તેનું સ્થાન હિંદની બહારનું છે; જ્યારે આપણો આ ઇતિહાસ કેવળ ભારતીય દેશનો જ છે;-છતાં તેમનો જે ઇતિહાસ ભારતને લગતો છે તે સમજવાને, બેની વચ્ચે જે બનાવો સાંકળ રૂપે સંકળાયેલા છે તેનો આહો અને ટૂંકો ખ્યાલ તો સમજી લેવાની અગત્યતા દેખાય છે જ.

અલેક્ઝાંડરના મરણ પછી તેના મુલકના અનેક ભાગલા પડી ગયા હતા. તેમાંના એક પ્રાંત નામે સિરિયાની ગાદી ઉપર તેનો મુખ્ય સરદાર જે ગણતો હતો તે સેલ્યુકસ નિકેટોર બેઠો હતો. તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૨૮૧ માં થતાં, તેનો પુત્ર એંટીઓકસ પહેલો-સોટર આવ્યો. તે ઇ. સ. પૂ. ૨૬૧ માં મરણ પામતાં તેનો જ પુત્ર એંટીઓકસ બીજો-થીઓસ આવ્યો. આ વખતે સિરિયા અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચેના મુલક ઉપર હિંદી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની આણ પ્રવર્તી રહી હતી. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૦૮ ટી.-નં. ૯૩) અને પ્રિયદર્શિને ઉપરોક્ત

યવનપતિઓ સાથે તેમજ અન્ય પાડોશી રાજ્યોના ભૂપાળો સાથે મિત્રાચારીની ગાંઠ બાંધી હતી તે આપણે તેણે પોતે જ ક્રાંતરાવેલ શિક્ષા-લેખો ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ; છતાં પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના ઇતિહાસકારો જે એમ મનાવી રહ્યા છે કે આ એંટીઓકસ બીજો-થીઓસ-વ્યભિચારી હોવાથી તેના રાજ્યે બળવો ઉઠ્યો હતો અને ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ ની આસપાસ તેના મુલકમાંથી ધરાન અને બેક્ટ્રીઆ બન્ને છૂટા પડીને સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા તે, હકીકત બહુ પ્રમાણભૂત લાગતી નથી; કેમકે, પ્રથમ તો એંટીઓકસ પહેલાને કે તેના કાંઈ પૂર્વજને તાબે ધરાન હોવાનું જ સાબિત નથી થયું, તો પછી તેમનાથી સ્વતંત્ર થવાનું જ ક્યાંથી રહે ? બાકી વાત એમ બની છે કે, હિંદી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તે સમયે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ગયો હતો અને પોતે ધાર્મિક જીવન ગાળવાની વૃત્તિ ધરાવતો થઈ ગયો હતો; એટલે તેનું ચિત્ત રાજકારણથી ઓછું થઈ ગયું હતું. તેથી દૂરદૂરના પ્રાંતો ઉપરનો કાબૂ શિથિલ કરતો જતો હતો; તેમાં વળી તેના યુવરાજ સુભાગસેન, કે જેના હાથમાં અફઘાનિસ્તાન તથા તેની પશ્ચિમે આવેલ પ્રાંતો સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેની રાજનીતિ કેવી હતી તે આપણે જોઈએ છીએ. એટલે ત્યાંની પ્રજા સૌથી પ્રથમ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાંથી છૂટી થઈને સ્વતંત્ર બની ગઈ. પછી બેક્ટ્રીઆમાં ડીઓકોટસ પહેલો, રાજા બન્યો. તે પાંચેક વર્ષ રાજ્ય કરીને ઇ. સ. પૂ. ૨૪૫ લગભગ મરણ પામતાં

જ લગભગ-બલકે એક બે વર્ષ પાછળ ભૂલો થતા પામ્યો હતો.

(૫) આટલી વાત ખરી છે કે, આ બન્ને પ્રદેશો ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ ની આસપાસ સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા; પણ તે યવનપતિની જીંસરીમાંથી નહોં જ.

(૪) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૪૨૯ The

revolt of Parthia took place about simultaneously with the revolt of Bactria, although probably a year or two later-પાર્થિઆનો બળવો પણ બેક્ટ્રીઆના બળવા સમયે

તેનો પુત્ર ડીઓડોટસ બીજો ગાદીએ આવ્યો હતો. તેનું રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૨૪૫ થી ૨૩૦= ૧૫ વર્ષ ચાલ્યું છે. અને તેને મારી નાંખીને ક્રાઇ યુથીડીમોસ નામના માણસે ગાદી પચાવી પાડી હતી. તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૩૦ થી ૨૦૨ આશરે નોંધી શકાય તેમ છે. આ સમય દરમ્યાન મૂળ સિરિયાની ગાદી ઉપર એંટીઓકસ બીજાની પાછળ બે ત્રણ રાજાઓ આવી ગયા હતા અને પછી એંટીઓકસ ત્રીજાનો અમલ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ થી શરૂ થયો હતો. તે સમયે પાર્થિઆ ઉપર સિરિયન રાજાની સત્તા-પછી તેણે જ મેળવી હોય કે તેના પૂર્વજે તે જણાયું નથી-કાંઈક અંશે પથરાઈ હતી એમ હજી જણાય છે. આ એંટીઓકસ ત્રીજે કાંઈક પ્રભાવશાળી હતો તેમજ એકટ્રોપીયન રાજા યુથીડી-મોસ પણ કાંડે જોરવાળો હતો. પણ એંટીઓકસ મૂળ ગાદીનો ધણી હોવાથી તે Great King-મહારાજા કહેવાતો; જ્યારે આ એકટ્રોપીયનપતિ King-રાજા કહેવાતો હતો. એટલે એંટીઓકસે યુથીડીમોસને કહેવરાવ્યું કે, તમે બળવાખોર છો. કેમકે એકટ્રીઆ બળવો કરીને સ્વતંત્ર થયું હતું-માટે તાબે થઈ જાઓ. યુથીડીમોસે સામે જવાબ વાળ્યો કે, બળવાખોર તો ડીઓડોટસ હતો અને તેને તો મેં મારી નાંખ્યો છે; એટલે હું તો બળવાખોરનો વિરોધી અર્થાત્ તમારા પક્ષનો છું. આ કહેણથી એંટીઓકસ ખુશી થઈ ગયો;

અને પોતાના દરબારે, યુથીડીમોસના પ્રતિનિધિને બોલાવી સન્માન કરવા કહેવરાવ્યું. જે ઉપરથી યુથીડીમોસે પોતાના પુત્ર ડિમેટ્રીઅસને-જે આ સમયે ભરયુવાનીમાં હતો અને ખૂબ દેખાવડો હતો તેને-બોલ્યો, ડિમેટ્રીઅસને જોતાં જ એંટી-ઓકસ એટલો બધો ખુશ થઈ ગયો કે, તેનું સન્માન કરીને પોતાની એક કુંવરી પરણાવી. આ બાબતે, જે અત્યારસુધી પ્રતિસ્પર્ધીઓ ગણાતા તે હવેથી મિત્રતા અને સગપણની ગાંઠથી બંધાઈ જતાં તેમણે વિશેષ જોર પકડ્યું. આ બનાવ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૧૫ માં બન્યો હોવાનું ગણી શકાય. પછી યુથીડીમોસે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરવા માંડી. તેણે કાશ્મિરનો તેમજ પંજાબને ફેટલોક ભાગ જીતી લીધો પણ હતો; છતાં પોતે તો માત્ર દ્રવ્યાદિ લઈ સ્વદેશ ચાલ્યો જતો હતો. જ્યારે તેના માણસો જ ક્યાંક ક્યાંક થાણું જમાવી પકા રહેતા હતા. રાજતરંગિણિકારે જે જણાવ્યું છે કે કાશ્મિરપતિ રાજા જલૌકે મ્હેન્દ્રોને પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાઢી ફેઠ કાન્યકુબ્જ સુધીના પ્રદેશ જીતી લીધો હતો (પોતાના રાજ્યઅમલે ૨૬ મા વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૦૯ સુધીમાં) તે મ્હેન્દ્રો આ યવન અને યોગ પ્રજા જ સમજાવી. તેવામાં ઇ. સ. પૂ. ૨૦૫ આસપાસ કે બે વર-સના ગાળામાં આધે પાછે, આ બાળુ કાશ્મિર-પતિ રાજા જલૌક અને તે બાળુ એકટ્રીઅનપતિ યુથીડીમોસ મરણ પામ્યા. તેમની ગાદી ઉપર અનુ-

(૧) ભા. પ્રા. રા. પૂ. ૨. પૂ. ૧૮૧. C. H. I. P. 441:-Demetrius, the handsome youth, son of Euthydemus as a fully accredited envoy to the camp of Antiochos III- he offered him one of his daughters in marriage:—કે. હિં. ઇ. યુથીડીમોસનો પુત્ર ડિમેટ્રીઅસ ખુબસુરત યુવાન હતો. તેને એંટીઓકસ ત્રીજાના

દરબારે, સંપૂર્ણ માનમરતબા સાથે એલચીપણે મોકલ્યો હતો. તેણે પોતાની એક દીકરી તેને વેરે પરણાવી હતી.

(૭) આ વખતે ડિમેટ્રીઅસની ઉંમર ૧૭ કે ૨૦ વર્ષની ગણીએ તો તેનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૨૩૦થી ૨૩૫ નો ગણવો રહે છે.

(૮) જુઓ પુ. ૨. પૂ. ૪૦૪.

કમે દામોદર અને ડિમેટ્રીઅસ આવ્યા. રાજા દામોદર નવજો હશે એમ સમજાય છે; જ્યારે ડિમેટ્રીઅસ લગભગ ત્રીસેક વર્ષનો અને ખૂબ પરાક્રમી હતો. તેણે તુરત જ હિંદ ઉપર સ્વારી કરી અને લગભગ આખો પંજાબ કબજે પાડી પાડ્યો. વળી તેથી પછી આગળ વધવાની તૈયારી કરતો દેખાયો. એટલે મૌર્યના સૈન્યપતિ અગ્નિમિત્રે સ્થિતિ અસહ્ય અને કટોકટ જેવી લાગવાથી, પોતાના સ્વામી બૃહદ્રથનું ખૂન કરી અવંતિની રાજલગામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪. આ બનાવ આપણે ઉપરમાં વર્ણવી પાડ્યો છીએ. હવે અહીંથી આપણા ભારતીય ઇતિહાસનું અનુસંધાન સંધાય છે એમ કહી શકાશે.

(૧) ડિમેટ્રીઅસ—

(ઇ. સ. પૂ. ૨૦૫ થી ૧૮૨=૨૩ વર્ષઆશરે)

જો કે ડિમેટ્રીઅસ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૫ માં તો બેક્ટ્રીઆમાં જ ગાદીએ બેઠો છે, અને તેની કારકીર્દીના પ્રથમના થોડાંક વર્ષ તે પ્રાંતમાં જ તેણે ગાળ્યાં છે; એટલે તે સમય તેના જ રાજ-અમલનો પણ હિંદ બહારનો ગણાય; છતાં તેને છૂટા ન પાડતાં અહીં ભારતીય ઇતિહાસના વર્ણનમાં તેને ખાતે ચડાવવામાં આવ્યો છે.

ઉપર આપણે લખ્યું છે કે તેણે પંજાબ જીતી લીધા બાદ આગળ વધવાની તૈયારી કરી હતી. ખરી રીતે તે પોતે તો બેક્ટ્રીઆમાં જ હતો પણ તેના જે સરદારો અહીં હિંદમાં હતા તેમણે જ આ ચડાઇનું રણશિંગું પુકડ્યું હતું. કહે છે કે

(૬) હિંદીઓને અને યવનોને બે વખત જે સખ્ત યુદ્ધ થયાં હતાં તેમાંનું આ પ્રથમ સમજવું. વિશેષ માટે જુઓ અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતે.

(૧૦) C. H. I. P. 446:—He fixed his capital at Sagala or Sangala which he called Euthydemia in honour of his father—કે.

આ સરદારોની સંખ્યા લગભગ સાતેકની હતી. તેમની સામે ટક્કર ઝીલવામાં સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર તરફથી તેનો પુત્ર વસુમિત્ર પોતાના દાદા પુષ્યમિત્રની દોરવણીમાં રહીને હાજર થયો હતો. આ વખતનું યુદ્ધ અતિ તુમુલ્હ હતું અને તેમાં યવનોને સખ્ત હાર મળી હતી. ૯ તેમના સરદારો તેમજ સૈન્યમાંથી જે કોઇ બચવા પામ્યું તે પોતાની આપવિતિ પોતાના રાજા ડિમેટ્રીઅસને કાનોકાન સંભળાવવાને બેક્ટ્રીઆ દોડી ગયા હતા. રાજાને ગાદીએ બેઠાને હજી બહુ સમય થયો ન હતો તેમ તે પરાક્રમી હોઇ કાંઈક ઉતાવળા સ્વભાવનો પણ હતો એટલે સરદારોની વાત સાંભળતાં જ પિત્તો ખોઇ બેઠો અને જાતેજ હિંદ ઉપર ચડી જઇ, તેમને વળતો બદલો આપવાના વિચાર ઉપર આવ્યો. પૂરતી તૈયારી કરી પ્રથમ પંજાબ જીત્યો અને લડાઇના ચાણા તરીકે, પંજાબ અને કાશ્મિરની હદ ઉપર આવેલ શિયાલકોટને પસંદ કર્યું. ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી અને પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ યુથીડીમીઆ પાડી દીધું. હિંદી ઇતિહાસમાં તેને ‘ સાકલ ’ અથવા ‘ સાગલ ’ નામે ઓળખાવ્યું છે. ૧૦ જ્યારે તેણે હિંદમાં જ હવે ગાદી કરી ત્યારે તેને રહેવાનું પણ ત્યાં જ ઠરાવ્યું. તે માટે હવે તેને આપણે હિંદના ઇતિહાસમાં ૧૧ સ્થાન આપવું રહે છે. બાકી કેટલાક ઇતિહાસકારોનું જે એમ માનવું થયું છે કે તેના પિતા યુથીડીમીએ સાકલમાં ગાદી કરી હતી તે ખીનાને

હિ. ઇ. પૂ. ૪૪૬; તેણે પોતાની રાજગાદી સાંગલ કે રાગલમાં કરી અને પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ યુથીડીમીઆ પાડ્યું. (વળી નીચેની ૧૨ જુઓ)

(૧૧) હિ. ઇ. પૂ. ૬૩૦:—Demetrios was called ‘ King of Indians ’—ડિમેટ્રીઅસ ‘ હિંદનો રાજા ’ કહેવાતો હતો.

અહુ સમર્થન મળતું નથી. ૧૨ તેના પિતાએ જરૂર પંજાબ જીત્યો હતો પણ ખરા, તેમ તે જીતાયલા પ્રદેશ ઉપર પોતાના હાકેમો પણ નીમ્યા હતા ખરા, છતાં તે પોતે ત્યાં રાજગાદી કરીને વસવાટ કરવા મંજૂ હતો તે હકીકતમાં તો અહુ સત્યાંશ નથી જ.

ઉપર જે જણાવ્યું કે રાજા ડિમેટ્રીઅસે જ, અને નહીં કે તેનાં પિતાએ, હિંદમાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી હતી તેની પ્રતીતિ ખૂદ ગ્રીક ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી એક ખીજી હકીકતથી પણ મળતી રહે છે. તેમાં જણાવાયું છે કે રાજા ડિમેટ્રીઅસે હિંદ ઉપર જતે જવાનું પ્રસ્થાન કર્યું એટલે એકટ્રીઆમાં તેનું સ્થાન ખાલી પડેલું જોઈને તથા તે અહુ દૂર ગયેલ છે, જેથી પાછા વળવાનું મન કરશે તો પણ ત્યાં આવી પહોંચતાં ધણો સમય નીકળી જશે; તે દરમ્યાન પોતાનું મનધાર્યું પરિણામ પોતે એકટ્રીઆમાં નીપજાવી શકશે. આવી ગણતરી વડે યુક્રેટાઇડઝ નામના કોષ્ટ એક સરદારે બળવો કરીને એકટ્રીઆની ગાદી પચાવી પાડી અને પોતાને એકટ્રીઆના રાજા તરીકે જાહેર કરી દીધો. ૧૩ આ સમાચાર ધીમે ધીમે રાજા ડિમેટ્રીઅસને હિંદમાં

પહોંચ્યા. પણ તે સમયે તે એવી સંકટામણીમાં આવી પડ્યો હતો કે તેની સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારીના જેવી થઈ પડી હતી. જે પોતે વતન તરફ પાછો ફરે છે તો પોતાના હાથમાંથી એકટ્રીઆની લગામ સરીગઈ હોવાથી ત્યાં કેટલે દરજ્જે ફતેહ મેળવે તે શંકાસ્પદ જ હતું; અને ખીજી બાજુ હિંદમાંથી પગદંડો ઉપાડે છે તો, તે તો ગુમાવી બેસે તે ચોક્કસ જ હતું. એટલે એક બાજુ એકટ્રીઆ ખોવાતો લય અને ખીજી બાજુ હિંદમાં વિજય મેળવી પ્રાપ્ત કરેલ મુલક ગુમાવવાનો લય : એ બેમાંથી પોતાને કયું વિશેષ ફિતકારક હતું તે મુદ્દો જ વિચારવાનો રહ્યો હતો. આ બે કાર્યની પસંદગીમાંથી હિંદની ભૂમિ સાચવી રાખવાનું જ કાર્ય તેણે ઉપાડી લીધું હતું; કેમકે પેલી ઉક્તિ છે ૧૪ કે “ જે ધ્રુવ એટલે નક્કી છે તેનો ત્યાગ કરીને અધ્રુવ એટલે શંકાસ્પદ મેળવવાને તલસે છે, તેને શંકાસ્પદ જે અનિશ્ચિત છે તે તો મળતું નથી જ, પણ નિશ્ચિત જે છે તેનો પણ ત્યાગ કરેલ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિથી પણ તે વંચિત રહે છે. મતલબ કે નિશ્ચિત અને અનિશ્ચિત બન્નેને તે ગુમાવી બેસે છે. ” આ પરિસ્થિતિથી સમજાય છે કે, તેણે હિંદમાં ગાદી તો પ્રથમ કરી હશે

(૧૨) C. H. I. 446:—Dr. George Macdonald points out that the statement Demetrius fixed his capital at Sagala which he called Euthydemia in honour of his father is open to challenge (Ind. His. Quart. V. Sept. P. 404.)

કે. હિ. ઇ. પૃ. ૪૪૬:—ડૉ. જ્યોર્જ મેકડોનલ્ડ જે એમ કહેવા માંગે છે કે, ડિમેટ્રીઅસે સાગલમાં રાજગાદી કરી હતી અને પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ યુથીડીમીઆ પાડ્યું હતું તે શંકાસ્પદ છે. (ઈ. હિ. ક્વૉ. પુ. ૫, સપ્ટે. પૃ. ૪૦૪)

[માર્ક ટ્રીપ્પલુઃ એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે, સાગલમાં ગાદી ડિમેટ્રીઅસે નથી કરી પણ તેના પિતા યુથીડીમીએસે કરેલી સંભવે છે: જો તેમ હોય તો ગ્રીક ઇતિહાસમાં ડિમેટ્રીઅસને જે હિંદ ભૂપતિ કહ્યો છે તેને સ્થાને યુથીડીમીએસને જ તે ખિતાબ આપ્યો હોત. પણ ગ્રીક ઇતિહાસમાં તે વાતને ટેકાપ નીવડે તેવી કોઈ હકીકત નોંધાયેલું જણાતું નથી.] જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૦ તથા ૧૧ તેમજ હવે પછીનું લખાણ.

(૧૩) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૫૪; ઈ. એ. પુ. ૩૭, પૃ. ૧૬.

(૧૪) યો ધ્રુવં પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિભ્રવતે ।

અધ્રુવં તસ્ય નશ્યતિ, અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥

પણ મન હ્યુપયુ રહ્યા કરતું હશે જ્યારે આખરે ઊભા થયેલ સન્નેગોને લીધે કાયમ કરવાની તેને હવે ફરજ પડી હતી. એટલે કુલ તેના ૨૩ વર્ષના રાજવકાલમાંથી ભારતીય રાજ તરીકે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૯૦ થી ૧૮૨ સુધી=૮ વર્ષનો જ કહી શકાય. હવે ડિમેટ્રીઅસના મગજમાંથી એક્ટ્રીઆની ઉપાધી ઓછી થઇ ગયેલ હોવાથી તેણે પોતાનો સર્વ સમય હિંદના રાજ-કારણમાં જ ગાળવા માંડ્યો હતો. આ સમયે તેની સાથે એક હેલીઓકલ્સ અને બીજો મિનેન્ડર નામે યોન સરદારો હતા; જેમાંનો પ્રથમ ઉપર જણાવી ગયેલ યુકેટાઇડઝ બળવાખોરનો પુત્ર^{૧૫} થતો હતો તથા બીજો કાંઇક દૂરનો સગો^{૧૬} થતો હતો.

અહીં સાકલમાં સ્વસ્થ થયા પછી (આ પ્રદેશને મહાભારતના સમયે મદ્રદેશ^{૧૭} કહેવામાં આવતો હતો. રાજ પાંડુની માદ્રી નામની રાણી તે આ પ્રદેશના રાજાની પુત્રી સમજવી) તેણે અગ્નિમિત્રના યુવરાજ વસુમિત્રને લોભાવવા એક સુંદર લલના તેની નજરે પાડવા ગોઠવણ કરી. ધાર્યા પ્રમાણે તે યુવતીની વસુમિત્રે માંગણી કરી હતી,

(૧૫) આ યુકેટાઇડઝના પિતાનું નામ પણ હેલીઓકલ્સ હતું તેમ પુત્રનું નામ પણ હેલીઓકલ્સ હતું. પિતા હેલીઓકલ્સ કાંઈ પ્રસિદ્ધ થયો નથી પણ પુત્ર-હેલીઓકલ્સે હિંદમાંથી પાછા વળતાં એક્ટ્રીઆના રસ્તામાં પોતાના પિતાનો ભેટો થતાં, રાજ તરફની બેવફાઈરીને લીધે પિતાનું ખૂન કરી પોતે ગાદીએ બેઠો હતો. તેના વખતમાં એક્ટ્રી-આના રાજવંશનો અંત આવી ગયો છે અથવા કદાચ અન્ય કોઈ રાજ થવા પામ્યા હોય તો તે માત્ર નામધારી જ હતા એમ સમજવું. ભા. પ્રા. રા. પુ. ૨૫. પૃ. ૧૯૦ જુઓ.

(૧૬) : અ. હિ. ઇ. આદિ. ૩ પૃ. ૧૯૬:-Me-
nander a relative of the Bactrian monarch
Euclatides-એક્ટ્રીઅન રાજ યુકેટાઇડઝનો મિનેન્ડર

ડિમેટ્રીઅસે અસ્વીકાર કર્યો હતો અને પછી યુદ્ધનો આરંભ થયો હતો વિગેરે હકીકત અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ. આ યુદ્ધમાં ડિમેટ્રી-અસનો વિજય થવાથી સતત્તજ નદીના કિનારા સુધીનો મુલક તેની આજ્ઞામાં આવી પડ્યો હતો.^{૧૮} તે બાદ બેએક વર્ષ, અગ્નિમિત્રે બીજા અશ્વ-મેધની તૈયારી કરી. તે અશ્વની રખેવાળી પોતાના યુવરાજ વસુમિત્રને સોંપી હતી. રાજ ડિમેટ્રીઅસે તે અશ્વ ફરતો ફરતો જ્યારે સિંધુ નદીના કિનારે^{૧૯} આવ્યો ત્યારે તેની અટકાયત કરી હતી. તે ઉપરથી વસુમિત્ર અને ડિમેટ્રીઅસ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું; જેમાં વસુમિત્રનું મરણ નીપજ્યું હતું. ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨ ના સુમારે આ બનાવની નોંધ કરી શકાશે. પોતાના યુવરાજનું મરણ થવાથી ખુદ આગમિત્રે પોતેજ સૈન્યની સરદારી લીધી અને ડિમેટ્રીઅસને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો. આ યુદ્ધમાં રાજ ડિમેટ્રીઅસનું મરણ નીપજ્યું હતું. ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧; એટલે સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે તે વિજયની ખુશાલીમાં બીજો અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યો. તેને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી તેની ગાદીએ તેનો સરદાર

સગો થતો હતો.

(૧૭) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૪૬:-Sakala was a city of the Madras (Upanishad III, 3, 1: 7, 1.)... between the rivers Chenab and Ravi. મદ્ર પ્રભુનું નગર સાકલ ચિનાબ અને રાવી નદી વચ્ચે આવેલું છે (ઉપનિષદ; ૩:૩, ૧, ૭૧.)

(૧૮) આ યુદ્ધના વિજયથી રાજ ડિમેટ્રી-અસના સરદારોએ તેના સ્મરણ તરીકે સિક્કાઓ પડાવ્યા હાજે છે. (જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૪૭.)

(૧૯) આ સિંધુને અવંતિ રાજ્યે આવેલ અંપલ નદીની એક શાખા કે જેનું નામ કાળી સિંધુ છે તે નદી હોવાનું અને તે નદીના કિનારે આ યુદ્ધ થયાનું કેટલાક વિદ્વાનોએ માન્યું છે તે બરાબર નથી (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૬૫, ટી. નં. ૪૪.)

જેનું નામ મિનેન્ડર હતું તે આવ્યો હતો; જ્યારે ઉપર જણાવેલ હેલીઓકલ્સ તે પોતાના વતન બોખારા-એકટ્ટીઆ તરફ પાછો વળી નીકળ્યો અને તેણે ત્યાંની ગાદી મેળવી (જુઓ આ પાન ઉપર ટી. નં. ૧૫ ની હકીકત) લીધી. મરણ સમયે ડિમેટ્રીઅસની ઉંમર લગભગ ૪૮ કે ૫૦ ની કહી શકાશે.

(૨) મિનેન્ડર

(ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૬=૨૬ વર્ષ)

તેનો જન્મ કે. હિ. ઇ. ના લેખકના કહેવા

પ્રમાણે ૨૧ અફગાનિસ્તાનમાં

તેનો જન્મ, આવેલી પંજશીર અને કાબુલ

નામ તથા નદી વચ્ચેના અલાસંદાદીપ

ઉમર નામે ઓળખાતા પ્રદેશના એક

કલાસી નામે ગામડામાં થયો

હતો. ક્યારે તેનો જન્મ થયો હશે તેની ચોક્કસ સારા ઠરાવી શકીએ તેવા પુરાવા આપણને મળતા નથી, પણ જ્યારે તેને ડિમેટ્રીઅસની ગાદી ખૂંચવી લેનાર યુક્રેટાઈઝને સગા તરીકે જાહેર કર્યો છે, ત્યારે એમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે, કે યુક્રેટાઈઝ પોતાના પિતા હેલીઓકલ્સ સાથે કેટલાક કૌટુંબિક સગાંઓ સહિત આ પ્રદેશમાં વસતો થયો હશે, તેવા કોઇક સમયે મિનેન્ડરનો જન્મ થયો હોવો જોઈએ. વળી આ યુક્રેટાઈઝને ડિમેટ્રીઅસના પિતા યુથીડીમોસના રાજ્યે અચાનક ઉદ્ભવી નીકળતો અને ડિમેટ્રીઅસના સમયે બળવો કરીને બેકટ્ટી-

આની ગાદી પચાવી પડતો જણાવાયો છે. એટલે એમ માની શકાય કે, આ હેલીઓકલ્સ વિગેરે કાબુલ નદીવાળા પ્રદેશમાં યુથીડીમોસના સમયે જ આવીને વસ્યા હોવા જોઈએ. અને તે અનુમાન વધારે બંધબેસતું પણ છે; કેમકે તે પહેલાં કોઇ યવન કે યોનસરદારે તે પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય મેળવી લઈ, ત્યાં કોઇ સ્થાયી સંસ્થા બનાવી વસવા માંજાતું જણાયું નથી. સેલ્યુકસ નિકેટોરે આ પ્રદેશ પોતાની દીકરી પરણાવીને દાયગ્નમાં પોતાના જમાઈ અશોકવર્ધનને આપી દીધો હતો. પછી તેનો વારસો સત્રાટ પ્રિયદર્શિનને મળ્યો હતો અને તે બાદ સુભાગસેનને મળ્યો હતો. તેનું રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૨૩૬ થી ૨૨૭ સુધી ચાલ્યું હતું. એટલે તેનાજ સમયે યુથીડીમોસે ૨૨ ચડાઇ કરીને તે પ્રાંત સૌથી પ્રથમ મેળવી લીધો ગણાય. કેમકે આ યુથીડીમોસે ઇ. સ. પૂ. ૨૩૦ થી ૨૦૫ સુધી રાજ્ય કર્યું છે, તેમજ ઇ. સ. પૂ. ૨૧૫ પછી જ અફગાનિસ્તાન અને હિંદ તરફ તેણે પોતાના કદમ લંબાવ્યા છે. તેટલા માટે કોઇ યોન પ્રજાએ કાબુલના પ્રદેશમાં ત્યાંસુધી વસવાટ કર્યો નથી એમ સમજવું રહે છે. એટલે તે ઉપરથી એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે મિનેન્ડરનો જન્મ વહેલામાં વહેલો થયો હોય તો યે ઇ. સ. પૂ. ૨૧૫ કે તેની આસપાસમાં જ થયાનું નોંધી શકાય. જે હિસાબે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨ માં તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર વધારેમાં વધારે ૩૩ વર્ષની જ કલ્પી શકાય. તેમ વળી તેનું લાંબાવય

(૨૦) આ મિનેન્ડર, ઉપરના યુક્રેટાઈઝનો કાંઈક સગો થતો હશે એમ લાગે છે. અ. હિ. ઇ. ત્રીજી પૂ. ૧૬૬, જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૬.

(૨૧) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૫૦.

(૨૨) યુરોપિયન ઇતિહાસકારો મિ. સ્ટ્રેબોના કથનાનુસાર જે એમ જણાવે છે કે, સુભાગસેનને

એંટીઓકસ પહેલાએ કે બીજાએ હરાવ્યો હતો તે ખોટું છે એમ હવે સમજશે. (તેમની સમયાવળી જોવાથી માલૂમ થશે કે સુભાગસેન ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં એંટીઓકસ બીજો તો ક્યારનો મરી પણ ગયો હતો.) [મિ. સ્ટ્રેબોના એવાં તો કેટલાયે કથન તદ્દન અસત્ય અથવા જોડી કાઢેલાં માલૂમ પડ્યાં છે.]

ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ માં થયું હતું એમ આપણે આગળ ઉપર સાબિત કરીશું. એટલે તેનું રાજ્ય ૨૫ વર્ષ ચાલ્યું હતું તથા તે પોતે ૫૯ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો એમ કહી શકાશે.

તેનું નામ મિનેન્ડર હતું, પણ તેને કેટલાયે ઇતિહાસકારોએ મિરેન્ડર નામથી પણ સંબોધ્યો છે. તેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય ગ્રંથ મિલિન્ડપન્હોમાં તેને મિલિન્દ નામથી ઓળખાવ્યો છે, જ્યારે તેનું હિંદી નામ મિલિન્ડા હતું.

તેનો સત્તાકાળ ઈ. સ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૬ સુધીના ૨૬ વર્ષ ૨૩ પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. ડિમેટ્રીઅસના વૃત્તાંતે

તેનાં પરાક્રમ જણાવાયું છે કે, પુણ્યમિત્રની સરદારી-આગેવાની, રાહબરી

નીચે યુવરાજ વસુમિત્રે, યવન સરદારોને પંજળમાંના મદ્રદેશના કાંઠે ૧૪ સપ્તહાર આપવાથી તેઓ પોતાની આપવિતિ પોતાના રાજ્યને કાતો-કાનસંજળાવવાને સ્વદેશે ઉપડી ગયા હતા. તે પછી પુણ્યમિત્રની હાજરીમાં પતંજલી મહાશયે અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો હતો અને તે બાદ થોડાક સમયે જ ઈ. સ. પૂ. ૧૮૮ માં પુણ્યમિત્ર મરણ પામ્યો હતો. ત્યાંસુધી નથી ડિમેટ્રીઅસની હાજરી કે નથી મિનેન્ડરનું હિંદની ભૂમિ ઉપર ઉતરવું; પણ ઉપર વર્ણવેલ પરાજયના સમાચાર બેકટ્રીઆમાં ફરી વળ્યા ત્યારપછી જ ડિમેટ્રીઅસ પોતાના સરદાર હેલીઓકલ્સ અને મિનેન્ડરને લઈને હિંદમાં પ્રવેશ્યો છે. એટલે કેટલાક વિદ્વાનોનું જે

એમ માનવું થાય છે કે, પુણ્યમિત્ર અને મિનેન્ડર સમકાલીન હતા તે વાત અસ્વીકાર્ય છે; તો પણ એટલું આપણે જરૂર સ્વીકારી શકીશું કે જ્યારે પુણ્યમિત્ર ઈ. સ. પૂ. ૧૮૮ માં એસી વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો ત્યારે મિનેન્ડરનો જન્મ તો થઈ ચૂક્યો જ હતો. એટલા માટે તે બંનેને તેટલે દરજ્જે સમકાલીન કહી શકાય. પણ મિનેન્ડર પોતાની રાજકીય જિંદગી ઈ. સ. પૂ. ૧૮૮ ની પૂર્વે શરૂ કરેલી નહીં હોવાથી, તે બંનેને આપણે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સમકાલીન લેખવા રહેતા નથી. તેમ રાજા ડિમેટ્રીઅસ બલે ગાદીપતિ બની ચૂક્યો હતો અને તેથી રાજકીય જિંદગીમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો છતાં તેણે હિંદની ભૂમિનાં દર્શન કરેલ નહીં હોવાથી તેને પણ પુણ્યમિત્ર સાથેના યુદ્ધમાં સમાવડિયા તરીકે લેખી શકાય નહીં. મતલબ કે, પુણ્યમિત્રને અને યુવાન વસુમિત્રને યવનો સાથેના પ્રથમ યુદ્ધમાં જે યશ મળ્યો છે તે, સર્વાંશે તેમની કૌશલ્યતાને લીધે જ હતો એમ ખુલ્લા દિલથી કહેવાને બદલે એમ પણ કહી શકાય કે ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર જેવા યુદ્ધનિપુણ સરદારોની ગેરહાજરીને લીધે પણ હશે. આ આપણા અનુમાનને અનેક અન્ય બનાવથી ટેકા પણ મળે છે; કેમકે પુણ્યમિત્રના મરણ બાદ, રાજા ડિમેટ્રીઅસ અને સરદાર મિનેન્ડરે બેકટ્રીઆમાંથી આવી મદ્રદેશના કાંઠે આવેલ^{૨૫} સાકલની રાજધાની પ્રથમ મજબૂત કરી લીધી હતી. અને આગળ વધી ઠંઠ સતલજ

(૨૩) ઓ. હિ. ઇ. પૂ. ૧૨૩ :- ઈ. સ. પૂ. ૧૬૦ થી ૧૪૮=૨૦ વર્ષ જણાવ્યા છે.

(૨૪) ચિનાબ અને હેલમ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. આ પ્રાંત ડિમેટ્રીઅસ અને અગ્નિમિત્રની સત્તાની સીમાએ આવેલ હોવાથી યવન સુંદરીને ડિમેટ્રીઅસે યુવરાજના પ્રલોભનાર્થે ફટી મૂકી હતી.

(૨૫) હાલનું શિયાલકોટ : રાજા ડિમેટ્રીઅસેજ ત્યાં પ્રથમ ગાદી કરી હતી; જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનોનું ધારણું થયું છે કે તેના પિતા યુથીડીમોસે કરી હતી.

Ind. His. Quart. V; P. 404 :- Even if Merander is ignored and Demetrius, son of Euthedemos is recognised as the

નદીના કિનારા સુધીનો પ્રદેશ પોતાના કળજે કરી લીધો હતો. આ યુદ્ધમાં પણ શુગવંશ તરફથી લડનાર યુવરાજ વસુમિત્ર જ હતો, તેમ પ્રથમ વાર યવનોને જીતનાર પણ આ વસુમિત્ર જ હતો. એટલું ખરું કે જીત મળી હતી તે વખતના યુદ્ધમાં તેને તેના દાદા પુષ્યમિત્રની દોરવણી હતી જ્યારે પરાજય પામતી વખતના યુદ્ધમાં તે એકલવાયો હતો. આ ઉપરથી પુષ્યમિત્રની કાળેલિયત અને યુદ્ધ-કૌશલ્યતાની કિંમત આપણે જરૂર આંકવી રહે છે. આ પ્રમાણે આર્યો અને યવનો વચ્ચેનાં બે યુદ્ધની ૨૬ વાત થઈ-તેમાં એક મોટું અને બીજું નાનું હતું-તેમાં પ્રથમ મોટું હતું અને બીજું નાનું હતું. તેવી જ રીતે પાછાં બે યુદ્ધ^{૨૭} થયાં છે. એક નાનું અને બીજું મોટું-તેમાં પ્રથમ મોટું અને બીજું નાનું હતું-તે બેમાંથી એકમાં ડિમેટ્રીઅસ તથા મિનેન્ડરની ઉપસ્થિતિ

invader of Saketa and Madhyamika = ઇ. હિ. કવો. પુ. ૫, પૃ. ૪૦૪:-મિનેન્ડરની અવગણના કરીને-યુદ્ધક્રીએસના પુત્ર ડિમેટ્રીઅસને સાકેત અને મધ્યમિકાનો ઘેરો લઈ જનાર ગણાય તો.

(માર્ક) ટિપ્પણ-મધ્યમિકા ઉપર ચડાઈ કરનાર તો મિનેન્ડર જ હતો. આગળ ઉપર જુઓ; અને સાકેત બે અર્થાધ્યા હોય તો તેમ થયું જ નથી; પણ સાકેત, સાકલ હોય તો ડિમેટ્રીઅસે જ તે લીધું છે.)

(૨૬) પ્રથમ મોટું—એક પક્ષે વસુમિત્ર, પુષ્યમિત્ર અને બીજા પક્ષે યવનોના સાત સરદારો.

બીજું નાનું—એક પક્ષે વસુમિત્ર અને બીજા પક્ષે ડિમેટ્રીઅસ તથા મિનેન્ડર.

(૨૭) પ્રથમ મોટું—એક પક્ષે સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર અને બીજા પક્ષે ડિમેટ્રીઅસ તથા મિનેન્ડર. આ યુદ્ધમાં ડિમેટ્રીઅસનું મરણ નીપજ્યું છે.

બીજું નાનું—એક પક્ષે સમ્રાટ લાનુમિત્ર અને બીજા પક્ષે મિનેન્ડર. આ સમયે મિનેન્ડરનું મરણ થયું છે, પણ તે લડાઈનાં માર્યો ગયા કરતાં કાંઈક માંદો

હોવા છતાં સમ્રાટ આગ્નિમિત્રને જે યશ મળ્યો છે^{૨૮} તે બતાવે છે કે યુદ્ધમાં એક કસાયલા આર્ય સૈન્યપતિ પાસે યવન સરદારો લાચાર બની જતા હતા. જ્યારે બીજું યુદ્ધ જે નાનું હતું તેમાં—બદ્ધે કહો કે તે સમયે—ભલે દેખીતી રીતે-કે આકસ્મિક સંજોગો વચ્ચે-યવનપતિ મિનેન્ડરનું મૃત્યુ થયું છે,^{૨૯} પણ ખરી રીતે બે તે જીવંત રહ્યો હોત તો જરૂર તેને જ યશની માળા અર્પણ થઈ હોત.

રાજા ડિમેટ્રીઅસનું મરણ જ્યારે નીપજ્યું અને મિનેન્ડરે રાજ્યલગામ હાથ લીધી ત્યારે યવનોના કાબૂમાં અફઘાનિસ્તાન ઉપરાંત પંજાબમાંનો માત્ર સતલજ નદીના કિનારા સુધીનો પ્રદેશ^{૩૦} હતો. અને તે બાદ સાતેક વર્ષે સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર મરણ પામ્યો છે ત્યાંસુધી પણ યવનો કોઈ રીતે આગળ વધ્યા હોય એવું તારવી શકાતું નથી^{૩૧}; પણ ઇ. સ. પૂ. ૧૭૪ માં તે

પડી જઈને મરણ પામ્યો હોય તે વધારે સંભવિત છે.

ઉપર નં. ૨૬, ૨૭ માં બે+બે=ચાર યુદ્ધ થયાં ગણાયાં છે, પણ પુરાણકારોએ માત્ર બે મોટાંને જ હિસાબમાં ગણ્યા છે. જુઓ બુદ્ધિ. પ્ર. પુ. ૭૬ થી આગળ.

(૨૮) વૈદિક મતવાળાઓ અગ્નિમિત્રને જે ચક્રવર્તી સમ્રાટ ગણે છે તે આ જીત મેળવવાને લીધે જ સમજવું, અને તે બાદ જ તેણે બીજા અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યા છે. (જુઓ અગ્નિમિત્રના જ્ઞાતાંતે.)

(૨૯) જુઓ શુગવંશી બળમિત્ર-લાનુમિત્રનું જ્ઞાતાંત, વળી નીચેનું ટી. નં. ૩૭ જુઓ.

(૩૦) આ સ્થાન ઉપરના યુદ્ધમાં જ સમ્રાટ આગ્નામિત્રના હાથે ડિમેટ્રીઅસનું મરણ નીપજ્યું છે. (જુઓ. પૃ. ૬૧નું વર્ણન તથા અહીંની ઉપર ટી. નં. ૨૭.)

(૩૧) બુ. પ્ર. પુ. ૭૬, પૃ. ૬૪—બૌદ્ધ પુરતનકોમાં-મિલિન્દ પંદોમાં-મિનેન્ડરની રાજધાની શાકલ જ કહી છે (જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૪૬) : અર્વાચીન અંતિહાસિકો બદખશી ઉતરેલા ગ્રીકની એક જ ચડાઈનો નિર્દેશ કરે છે ને તેની આગેવાની મિનેન્ડરને આપે

મરણ પામતાંજ મિનેન્ડરે ધસારે કરવા માંડ્યો હશે એમ કદપી શકાય છે. પ્રથમ તેણે સતલજ નદીના દક્ષિણ ભાગ તરફ નજર પહોંચાડી હતી. અને જોને તે સમયે મધ્યદેશ (હાલનો રાજપુતાનાનો પ્રદેશ-અરવલ્લીપર્વતની પશ્ચિમનો આખો પ્રદેશ) કહેવાતો હતો તે તેમજ આખો સિંધદેશ જીતી લઈ પર તે ઉપર વહીવટ ચલાવવાને પોતાના એક સરદાર ભૂમકને ૩૩ નીમ્યો હતો. પછી તેણે પોતાનું લક્ષ ત્યાંથી ખેંચીને ઉત્તરે આવેલ પાંચાલ અને સૂરસેન દેશ સર ૩૪ કરવાને લગાડ્યું હતું. આખરે તે પ્રદેશ જીતીને ત્યાં વહીવટ કરવાને રાજુવુલ ૩૫

છે. એણે પાંચાલ તથા સૂરસેન જીત્યા લખે છે અને સાંત કિંવા અયોધ્યાને ઘેરે ધાલીને સર કર્યાનું લખે છે. (સરખાવો નીચેની ટી. નં. ૩૪ લખાણ.)

(૩૨) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ: પૃ. ૧૯૯:—તેણે સિંધુ નદીનો દુઆબ તથા સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ રાજ્યમાં ભેળવી લીધો હતો.

ન્યારે સર કનિંગહામનું કહેવું આ પ્રમાણે છે: Bhilsa Topes P. 127:—I have shown from the monogramatic names of cities, in which his coins were minted that Menapder's rule extended over the whole of Kabul valley, the Punjab and the Sindh, including the capital city of Minnagara on the lower Indus (પુરુષકા લેખક સર કનિંગહામ કહે છે) મિનેન્ડરના રાજ્યશ્રમલમાં સિક્કાઓ જે શહેરોની ટંકશાળમાં પડાયા છે તેની નામાક્ષરી ઉપરથી મેં સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે, તેનું રાજ્ય કાબુલની ખીણવાળા આખા પ્રદેશ, પંજાબ અને સિંધ ઉપર પથરાયું હતું. તેમાં સિંધુ નદીની દક્ષિણે આવેલ રાજપાટનો-મીનનગરનો સમાવેશ થતો હતો. (આમાં કયાંય સૌરાષ્ટ્રનું નામ જણાતું નથી. એટલે તેણે વાક્ય શહેરવાળો ભાગ જીત્યો હોય એમ પુરવાર નથી થતું)

(૩૩) આ ભૂમકના વૃત્તાંત વિશે આગળ

નામે સરદારને નીમ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેણે ઉત્તર હિંદના સર્વ અગત્યના પ્રદેશો-પંજાબ, ૩૬ સિંધ, રાજપુતાના, સૌરાષ્ટ્ર અને યુક્ત પ્રાંતોનો મોટો ભાગ-પોતાની સત્તામાં લઈ લીધા હતા. ૩૭ તેથી વિશેષ આગળ વધવાને, એટલે કે હાલના યુક્ત પ્રાંતના લખનૌ અને અયોધ્યાની પૂર્વ દિશામાં વધવાને-તે ભાગ્યશાળી થયો હોય એવો કોઈ મજબૂત પુરાવો મળતો નથી. જો કે વિદ્વાનોએ હાથીચુંકાના શિલાલેખના આધારે એવો વિચાર રજૂ કર્યો છે કે, તેણે-અથવા તેના પુરોગામી રાજા ટિમેટ્રીઅસે-પાટલિપુત્ર ઉપર ૩૮

ફહરાટ પ્રજા વિશેની હકીકતે જુઓ.

(૩૪) એ વાર આ પ્રાંતો કદાચ ટિમેટ્રીઅસે જીતી લીધા હશે; પણ જીતી લીધા હોય તો પાછા ગુમાવી દીધા હતા એમ સમજવું.

(૩૫) આગળ ઉપર રાજુવુલના વૃત્તાંતે ધધમ-ખંડે જુઓ.

(૩૬) સિંધ, રાજપુતાના અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર, ક્ષત્રપ ભૂમકને, તથા યુક્ત પ્રાંત ઉપર ક્ષત્રપ રાજુવુલને વહીવટ કરવા નીમ્યા હતા; ન્યારે આ પંજાબ ઉપર એન્ડીઆલસીદાસ નામે કોઈ ચોન સરદારને નીમ્યો હોય એમ લાગે છે. (જુઓ ઉપરમાં શું અપતિ બળ-મિત્ર-ભાનુમિત્રનું વૃત્તાંત.)

(૩૭) ખ્રિ. પ્ર. પૂ. ૭૧, પૂ. ૬૫:—આ હેલી લડાઈમાં મિનેન્ડરના છ સાથી પૈકી બેનાં નામ મળી આવ્યાં છે. તેમાંનો એક દ્વિતીય ટિમેટ્રીઅસ અને બીજો એન્ડ્રીઓક્સ હતો.

મિનેન્ડરના દરબારમાં બિરાજતા ગ્રીકના મુખ્ય રાજાઓનાં નામમાં આ બેનાં નામ મિલિન્દપન્ડોમાં આપ્યાં છે. (જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૫૦)

(માફ ટિપ્પણ-મિનેન્ડરનો દરબાર એવા જે શબ્દો ઉપરના વાક્યમાં લખાયા છે તે બતાવે છે કે મિનેન્ડર પોતે એક સમર્થ પાદશાહ હતો.)

(૩૮) કે. શો. હિ. પૂ. ૬૫:—Menander was probably the Yavana who invaded

ધેરો લાઇ જવાની તૈયારી કરી હતી; પણ કલિંગ-પતિ ચક્રવર્તી ખારવેલનું મગધમાં ઉતરવાનું અને મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના ચરણે નમાવ્યાનું સાંભળીને, તે યવનપતિએ મથુરાથી આગળ વધવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હતો. આ હકીકત, જે શિક્ષાલેખના ઉકેલ ઉપરથી થકી કાઢવામાં આવી છે, તે તથા તેના ઉકેલને લગતો સંબંધો વૃત્તાંત, ખરી રીતે કંઈ રીતે કરવા યોગ્ય છે, તે આખું પ્રકરણ આપણે ખારવેલનું જીવન-વૃત્તાંત (જુઓ પુ. ૪) આલેખવા સુધી મુલતવી રાખવું પડશે. અત્રે તે એટલું જ જણાવવું બસ થઈ પડશે કે તે હકીકત સમજવામાં ગેરસમજ થઈ છે. તેમ કેટલાક તરફથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે મિનેન્ડરે વર્તમાન ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ-ભરૂચ જિલ્લાવાળો ભાગ^{૩૬}-પણ જીતી લીધો હતો તે વાતમાં પણ બહુ વળુદ લાગતું નથી.^{૪૦} અલખત, આપણે એટલી તો જરૂર મિનેન્ડરને વિશે નોંધ કરવી રહે છે કે બેક્ટ્રીઅન પ્રજાના જે બે સરદારોએ હિંદમાં રહીને આધિપત્ય ભોગવ્યું છે તેમાં આ મિનેન્ડરનો જ રાજ્યવિસ્તાર પ્રથમ દરજ્જાનો હતો. એટલે તે પ્રમાણમાં તેને વિશેષપણે ગૌરવવંતો, પ્રભાવશાળી અને પ્રતાપવાન બાદશાહ^{૪૧} કહી શકાય જ.

મિનેન્ડરના ખૂદના જય-પરાજય સાથે કે તે વખતની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે, જે કે સીધી રીતે આપણને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી, છતાં એક હકીકત વાચક સમક્ષ જરૂર ધરવા યોગ્ય લાગી

છે; કેમકે તેમાં કાંઈક સમજવા જેવો એક સિદ્ધાંત રહેલો નજરે પડે છે.

વિશેષ તે તેના સમય પરવે હોઇને,
અધિકાર અત્રે તેનું વૃત્તાંત પૂરું કરતાં સુધીમાં જણાવી દેવા યોગ્ય થાઈ છે. પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તેમના અહીં દિરેટરી એક ઇન્ડિયાની ત્રીજી આવૃત્તિ નામક પુસ્તકમાં પૃ. ૧૯૯ ઉપર (મિનેન્ડરે હિંદ ઉપર ચડાઇ કરી છે તે બાબતમાં જણાવે છે કે) ' Thus ended the second and last attempt by a European general to conquer India by land.....From the repulse of Menander, until the bombardment of Calicut by Vasco da Gama in A. D. 1502, India enjoyed immunity from attack under European leadership and so long as the power in occupation of the country retains command of the sea, no attack made from the land side in the footsteps of the ancient invaders can have any prospect of permanent success = ખુસ્કી રહે છે હિંદ ઉપર ચડાઇ લાવવાના યુરોપીઅન સરદારના બીજા ૪૨ અને છેલ્લા પ્રયત્નનો આ પ્રમાણે ફેજ થયો... (વળી આગળ જણાવે છે કે).....મિનેન્ડરને

Magadha as recorded by Patanjali:

અ. હિં. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ (સ્મિથ) પૃ. ૧૯૯

(૩૯) બા. પ્રા. રાજવંશ પુ. ૨, પૃ. ૧૪૨:—

પેરીપ્લસનું મંતવ્ય છે કે મિનેન્ડરના સિક્કા ભરૂચની આસપાસ મળ્યા છે. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૩૨ માંનું સર કનિંગહામનું મંતવ્ય.

(૪૦) આ માટે સહરાટ ક્ષત્રપ બૂમકનું વૃત્તાંત જુઓ.

(૪૧) સરખાવો ઉપરનું ટી. નં. ૩૭

(૪૨) મિનેન્ડરના હુમલાને બીજાની ઉપમા આપી છે જ્યારે અલેક્ઝાંડરની ચડાઇને પહેલો હુમલો ગણ્યો છે, એમ સમજાવું લાગે છે.

પાછું હઠવું પડ્યું ત્યારથી માંડીને ઇ. સ. ૧૫૦૨ માં વારકોડા ગામાએ કાલિકટ ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો ત્યાંસુધી (લગભગ ૧૭૦૦ વ' સુધી) કોઇ પણ યુરોપીયન સરદાર^{૪૩} હિંદ ઉપર આક્રમણ લાગ્યો નથી. અને જ્યાંસુધી દેશની માલિકી ધરાવનારની સત્તા, સમુદ્ર ઉપર ચાલુ હોય ૪૪ ત્યાંસુધી પ્રાચીન આક્રમણકારોની પેઠે સ્થળમાર્ગથી લઇ આવેલો કોઇ પણ હુમલો કાયમને માટે ફત્તેહમંદ નીવડવાનો જ નહીં. ” મતલબ કહેવાની એ છે કે કોઇપણ ભૂમિ ઉપર ફત્તેહપૂર્વક જય મેળવીને તેનો કબજો લાંબો સમય ભોગવવા માટે સાચવી રાખવો હોય, તો તેને લગતા સમુદ્ર ઉપરનો સર્વ અધિકાર ૪૫ સ્વાધીન કરી લેવો જોઇએ. આ સિદ્ધાંતમાં કેટલું સત્ય છે તે વર્તમાનકાળે યુરોપખંડમાં રાજ-કર્તી પ્રજાઓ દરિયા પરનું સ્થામિત્ય મેળવવા ઠેકઠેલા લગીરથ પ્રયત્નો સેવી રહી છે તે ઉપ-રથી સમજી શકાય છે.

એક નિયમ અઘાપિ પર્યંત આપણે જાળવતા આવ્યા છીએ કે,
સંસ્કૃતિમય દરેક રાજવંશનું વર્ણન તેનું જીવન સમાપ્ત કર્યા બાદ, તેમના રાજવીઓના જય-પરાજયને

(૪૩) ખરી રીતે મિનેન્ડર યુરોપીયન આલા-દનો નથી જ. તે ચીન (એક્ટ્રીયન) હોવાથી તેને એશિયાવાસી જ કહી શકાય; પણ ચીન અને ચીન શબ્દનું મિશ્રણ કરી નાખવાથી, તેને ચીન એટલે ગ્રીક આલાદનો ધારીને મિ. વિન્સેન્ટ રિમ્મે યુરોપી-અન શબ્દ વાપર્યો લાગે છે.

(૪૪) આપણી બ્રીટીશ સરકાર પોતાને ‘ સ-મુદ્રની રાણી ’ કહેવડાવવામાં જે ગૌરવ માને છે તે આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય.

(૪૫) હિંદુસ્તાન પોતે જ એક રીતે તો દ્વીપકલ્પ છે, અથવા ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદ

લગતી હકીકત તથા તેઓ કયો ધર્મ પાળતા હતા તેને લગતું વિવેચન, એક જુના જ પરિચ્છેદે લખ્યું. તે નિયમને અનુસરીને આ ચીન પ્રજાને લગતી તથાપ્રકારની હકીકત માટે પણ એક જુદો અને સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ લખવો જોઇતો હતો જ; પણ તે પ્રમાણે ન કરતાં અહીં ટંકમાં જ અહીં પતાવી દેવા ધાર્યું છે, કેમકે (૧) તે પ્રજાના માત્ર એ જ ભૂપતિઓ હિંદ ઉપર થોડે વધતે અંશે રાજ્ય કરવાને લાગ્યપણી નીવડ્યા છે. તેમ વળી તેમના જય-પરાજય વિશે તેમના સ્વતંત્ર વૃત્તાંતમાં પૂરતો ઉદ્દેશ્ય કરી નાખ્યો છે જ. (૨) જ્યારે તેમના ધર્મ વિશે, જેમ અન્ય રાજવીઓના સંબંધમાં તેમના શિલા-લેખો કે સિક્કાઓ જેવી પ્રાચીન વસ્તુઓ ઉપ-રથી કાંઇપણ અનુમાન દોરી શકાય તેવી વસ્તુ-સ્થિતિ નીપજવી શકાર્થ છે, ત્યારે આ રાજાઓ સંબંધી-તેમના શિલાલેખો તો મળ્યા જ નથી પણ સિક્કાઓ હજી મળ્યા છે ખરા પણ તેમાંથી-કાંઇએ સ્પષ્ટપણે તારવી શકાતું નથી જ. છતાં અન્ય ધાર્મિક અને સાહિત્યિક ગ્રંથો ઉપરથી જે કાંઇ જાણી શકાયું છે, તે પણ આ બેમાંના કેવળ એક રાજવી વિશેનું જ છે; રાજા મિનેન્ડર વિશે-એટલે આવી અર્ધ સત્તાધારી^{૪૬} અને છાતી

એમ બે વિભાગ પાડવામાં આવે તો, દક્ષિણ હિંદને પણ દ્વીપકલ્પ કહી શકાય તેમ છે; આ દ્વીપકલ્પને વીંટળાયેલ સમુદ્ર ઉપર જેનું આધિપત્ય હોય તેનો સંપૂર્ણ વિજય છે એમ આ ઉપરથી સમજવું.

આ એક નતની સૈનિક રાજનીતિ અણવી રહે છે.

(૪૬) રાજા મિનેન્ડરના ધર્મ ઉપર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ ફેંકતી હકીકત આખળ ઉપર મધુરાનગરીના લગતા પરિશિષ્ટમાં આવશે તે સાથે અહીંની હકીકત સરખાવવી.

અહીં ‘ અર્ધ સત્તાધારી ’ કહી છે તેની મતલબ એ છે કે તેના ધર્મ વિશે હજી પાકી ખાત્રી બંધાય તેવી સાબિતીઓ મળી નથી.

ઠાકીને પ્રમાણભૂત તરીકે સ્વીકારી ન લેવાય તેવી હકીકતના જ આધારે સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખવું તે દુરસ્ત લાગ્યું નથી. જે હકીકત મિનેન્ડર વિશે જણાવવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે.

કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૪૯ માં લખે છે કે:-

Menander is the only Yavana who has become celebrated in the ancient literature of India. He is unquestionably to be identified with Milinda the Yavana king of Sakal, who (Milinda-Panha) in the dialogue between the king, had become notorious as harassing the brother and the Buddhist elder Nagasena. It is thus a philosopher and not as a mighty conqueror that Menander has won for himself an abiding fame (Trans. Rhys Davids, S. B. E. XXXV. P. 6.-7.) As a disputant he was hard to equal; harder still to overcome. The acknowledged superior of all the founders of the various schools of thought. As in wisdom so in strength of body, swiftness and valour, there was found none equal to Milinda in all India. He was rich too, mighty in wealth and prosperity and the number of his armed hosts knew no end=મિનેન્ડર એક જ યવન (સરદાર) છે કે જે પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યમાં નામાંકિત થવા પામ્યો છે. નિઃસંદેહ તેને, સાકલ (શિયાળકોટ)ના યવનપતિ મિલિન્દ તરીકે જ ઓળખવો રહે છે; વળી જે, રાજ

સાથેની ચર્ચામાં (મિલિન્દપન્હા નામે ગ્રંથમાં) બૌદ્ધ ક્ષપણોની, (અને ખાસ કરીને) બુદ્ધ સંત નાગસેનની પજવણી કરવા માટે પ્રખ્યાત ગણાયો છે; અને તેટલા માટે, મિનેન્ડર જે દીર્ઘકાળી ખ્યાનિ પોતા માટે મેળવી છે તે એક મહદ્ વિજેતા તરીકેની નહીં પણ એક હિંસુક તરીકેની કહી શકાશે (ભાષાંતર; રીઝ ડેવીડ્ઝ; સે. બુ. ઇ. પુ. ૩૫, પૃ. ૬, ૭.) એક વિવેચક (મંવા. દક-રાદી) તરીકે તે અજોડ હતો; તેના કરતાં પણ વધારે તો તે અજેય હતો. (તે વખતના) દર્શનકારોમાં સન્માનિત અગ્રગણ્ય હતો. જેમ હાપલુમાં, તેમ શૌર્યમાં, ચપળતામાં અને પરાક્રમમાં, આખા ભારતમાં મિલિન્દનો કોઈ હરિફ નહોતો. ઉપરાંત તે ધનવાન, અતિ સ્મૃદિવંત અને આખા હતો, અને શસ્ત્રસન્નિજત યજમાનો (તેની સેવા-સામનો કરનારા)ની તો કોઇ હદ જ નહોતી (અસંખ્ય હતા). આટલા અવતરણ ઉપરથી તેના સર્વદેશીય જીવન વિશે આપણને સહજ ખ્યાલ આવી જાય છે. તે ઉપર કાંઈ ટીકા કરવા જરૂર દેખાતી નથી. પણ તે કથન સાહિત્યગ્રંથ આધારે આજેખાવણું હોવાથી, ઐતિહાસિક વૃત્તાંત સાથે સરખાવી જોવાને વાચકવર્ગને વિનવણું રહે છે.

પ્રથમ આપણે સંસ્કૃતિનો વિષય હાથ ધરીશું. એક દેશની પ્રજા બીજા દેશ ઉપર ન્યારે ચડાઈ લઈ જાય છે ત્યારે કયા મુખ્ય ઉદ્દેશો

આખાદી

અને

સંસ્કૃતિ

તેમાં સમાયલા હોય છે અને તે પ્રત્યેકમાં કેવું પરિણામ આવવા સંભવ છે તેનો કાંઈક અંશે ચિતાર આપણે પૃ. ૩૭-૩૮ માં આપી ગયા છીએ.

તેમજ અલેક્ઝાંડર ધી મેઘટ હિંદ ઉપર જે આક્રમણ લાવ્યો હતો તેમાં તેની મુરાદ શું હતી અને તે

કેટલે દરજ્જે ફલિભૂત થઇ હતી તે પણ આપણે પુ. ૨ માં પૃ. ૨૨૫, ૨૩૫ તથા પૃ. ૩૮૧ માં જણાવી ગયા છીએ. અલગત કહેવું પડે છે કે, આ બાબતમાં-અલેક્ઝાંડરની યાદના પરિણામ વિશે-પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાસ વિદ્વાનોનાં મંતવ્ય વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશા જેટલું અંતર હોવાનું જ માલૂમ પડે છે; પણ તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી; કેમકે ગમે તેવો વિદ્વાન હોય અને તે નિષ્પક્ષાત, ઉદારચિત્ત તથા કસાયેલ લેખક હોય છતાં આખરે તો તે એક મનુષ્ય જ છે ને? એટલે, જમણો હાથ હમેશાં પોતાના મ્હોં તરફ જ વળે છે, તે કહેવત પ્રમાણે તેને પોતાની સંસ્કૃતિની મહત્વતા અને શ્રેષ્ઠતા જ નજરે દેખાયા કરે છે; જ્યારે વાસ્તવિક સ્થિતિ અન્યથા જ હોય છે. આ કથનની સત્યતા માટે કે. હિ. ઇ. ના લેખકના પોતાના શબ્દો જ સાક્ષીરૂપ ગણાય તેવા હોવાથી, અત્રે તે ટાંકવા મન થાય છે. લેખક મહાશય પૃ. ૫૪૧ માં લખે છે કે, “ The Indian expedition of Alexander the Great, has for more than twenty-two centuries been celebrated in the Western world as one of the most amazing feats of arms in the whole of history...No personage of the ancient world is better known; but of this great conqueror, the records of India have preserved no certain

trace=અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટની હિંદ ઉપરની યાદને, આખા ઇતિહાસના યુદ્ધવિષયક પરાક્રમોમાંના ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ અભયબીભરેલા એક બનાવ તરીકે પાશ્ચાત્ય દુનિયામાં આજે બાવીસ સદી થયા છતાં પ્રસિદ્ધિને પામેલો ગણવામાં આવે છે. ૪૮. પ્રાચીન દુનિયામાં કોઈ પણ વ્યક્તિ (તેના જેટલો પ્રખ્યાતિને પામેલ નથી, છતાં આ મહાન વિજેતા વિશે હિંદી સાહિત્યમાં કાંઈ જરા સરખાયે ઉલ્લેખ થયેલ માલૂમ પડતો ૪૯ નથી. ” આ પ્રમાણે એકજ વ્યક્તિના પરાક્રમ વિશે જે મતફેર બંને-પશ્ચિમની તથા પૂર્વની દુનિયાના-સાહિત્યકારોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે તે તેના પરાક્રમનાં મૂલ્ય-અંકન વિશેની દષ્ટિ-ભિન્નતાને લીધે જ ઊભો થયેલ છે; એકે તેને કેવળ રાજકીય દષ્ટિથી જ નિહાળ્યો છે; જ્યારે બીજાએ સંસ્કૃતિની દષ્ટિનિંદુથી અવલોક્યો છે. આ સંસ્કૃતિ વિષયક ચર્ચા પણ આપણે પુ. ૨ પૃ. ૩૭૮ થી આગળ “ સંસ્કૃતિનાં સરણુ ” વાળા પારિગ્રાહમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી ગયા છીએ; એટલે અહીં તે ચર્ચિતચૂર્ણ બની ગયેલ વિષયને પુનઃ સ્થાન આપવા માંગતા નથી. માત્ર એટલું જ જણાવવું યોગ્ય થઈ પડશે કે, કોઈપણ કાર્યને જે દીર્ઘકાલી સ્મૃતિયોગ્ય બનાવવું હોય, તો તેની અન્ય પ્રકારની મહત્વતા બતાવવા કરતાં, સમસ્ત માનવજાતના કલ્યાણ માટે તે જેમ બને તેમ વિશેષ ઉપકારક નીવડવા જેવું છે એમ પુરવાર કરી આપવું જોઈએ. એટલે કે જે તે કાર્ય મનુષ્ય સંસ્કૃતિનું પોષક હશે તો જ તેનું આયુષ્ય લંબાઈ

(૪૭) આ પૃષ્ઠો ઉપર ટાંકેલા અવતરણો સર-બાવવાથી ખાતરી કરી શકશે.

(૪૮) પાશ્ચાત્યની નજરે આ કથન બરબર હશે જ; છતાં તેની કદર હિંદ સાહિત્યમાં કેવી થવા પામી છે તે માટે નં. ૪૬ નું ટિપ્પણ જુઓ.

(૪૯) જે અલેક્ઝાંડરના યશોગાન પાશ્ચાત્ય પ્રજાએ આટલાં બધાં ઢોલ નગારાં વગાડીને ગાયાં છે તેને હિંદી લેખકોએ કોઈ હિસાબમાં પણ ગણ્યો નથી; તેમાં તે પુરુષનાં પરાક્રમ વિશે શાંકા ઉઠાવ્યાનો મુદ્દો નથી જ પણ તે પરાક્રમને જે દષ્ટિએથી

શકશે. આ સમયની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કેટલે દરજ્જે આર્ય સંસ્કૃતિ કરતાં ઉતરતી હતી, 'તેનું' એક બીજું દૃષ્ટાંત (ઉપર ટાંકેલો અલેક્ઝાંડરના આક્રમણ વિશેનો દૃષ્ટાંત પ્રથમ જાણવો) તે યવનપતિ-ઓના સિદ્ધા ઉપરથી જ મળી આવે છે. કે. ડિ. ઇ. ના લેખકના જ શબ્દો ટાંકી બતાવીશું. તેમણે પૃ. ૪૪૭ માં જણાવ્યું છે કે, Demetrius does not seem to have struck any gold. It will be observed that he is the first of the Bactrian kings to be represented with his shoulders draped and from his time onwards that feature is virtually universal=ડિમેટ્રીઅસે સોનાનો કોઈ સિદ્ધો પાડ્યાનું જણાયું નથી. ખાસ નોંધ લેવી રહે છે કે, તે પ્રથમ જ યોન-આદ-શાહ છે કે જેણે (સિદ્ધામાં) પોતાના ખભે પીછોડી નાંખી છે (ખભાને ઢાંક્યો છે) અને તે સમયથી જ તે પ્રધાને સાર્વત્રિક આવકાર મળ્યો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, યોન (પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી) પ્રજામાં ગળા પાસેનો-ખભાનો ભાગ ઉઘાડો રાખવાની એક પ્રથા ડિમેટ્રીઅસના સમય સુધી ચાલી આવતી હતી, પણ તેણે (હિંદની-૫૦ આર્ય-સંસ્કૃતિની-શ્રેષ્ઠતા નિહાળીને, ખભાનો અને મળા પાસેનો ભાગ ઢાંકવાનો^{૫૧} પ્રથમ રહેયો પાડ્યો હતો; અને

નિહાળવામાં આવ્યાં છે તે દૃષ્ટિને ફેર સૂચવે છે.

(૫૦) કારણ કે આ યોનપતિએ જ પ્રથમમાં પ્રથમ હિંદભૂમિ ઉપર પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવીને રહેવા માંડ્યું હતું. તેથી કરીને આર્ય સંસ્કૃતિ નિહાળવાનો અવકાશ તેને મળ્યો હતો અને તે વિશેષ દારી લાગવાથી તેણે અનુકરણ તેણે કર્યું હતું.

(૫૧) અત્યારે પણ આપણે ધણી વ્યક્તિઓને

તે એટલો બધો સર્વને રૂચતો થઈ પડ્યો હતો કે, ત્યારપછીના સર્વે રાજા અને સમ્રાટોએ (અલ-બત્ત પાશ્ચાત્યદેશના સમજવા) તે જ પ્રમાણે સિદ્ધા પાડવાનું ધોરણ અંગિકાર કર્યું રાખ્યું છે.

આટલું વર્ણન માત્ર સંસ્કૃતિની ચર્ચાના અંગે જ કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી તથા આગળના બન્ને પુસ્તકોમાં પ્રસંગોપાત જે જે કોઈ ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી કઇ સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ ગણાય તેનો વિચાર વાચક-વર્ગ સ્વયં કરી લેશે. અત્રે એટલું જ વિશેષમાં જણાવવાનું કે, પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સિદ્ધાઓમાં કોઈ તત્ત્વ (કળાની દૃષ્ટિ બાદ કરતાં) સરસાર્થ ભોગવતું નિહાળવામાં આવતું નથી.

હવે આબાદી વિશે થોડુંક જણાવી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. પરદેશીઓનાં આક્રમણના લેખનનો પ્રારંભ કરતાંજ, પ્રસંગને લઈને જણાવવું પડ્યું છે કે, હિંદ ઉપર ચડી આવવામાં તેમનો મુખ્ય મુદ્દો ધનલોલુપતાનો જ હતો; પણ એક વાર ચડી આવ્યા પછી જો તેના પાસમાં લપટાઈને હિંદમાં જ નિવાસસ્થાન તેઓ કરતા તો, ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં અંગઈ જઈને તેને અપનાવી લેતા હતા. જેનાં દૃષ્ટાંતો આપણે જોઈ પણ ગયા છીએ. વળી જે જે પરદેશી પ્રજાઓ^{૫૨} આક્રમણ લાવી છે, તે તે સર્વનાં વૃત્તાંતો જેમ જેમ આલેખાતાં જશે, તેમ તેમ ખાત્રી થતી જશે કે આ સર્વે પ્રજાને તે જ કુદરતી નિયમને આધીન થવું પડ્યું છે.

પોતાના અંગના અમુક ભાગો બનાવ્છાદિતપણે રાખતા જોઈએ છીએ.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠતા કયા ધોરણે રચાઈ હશે તેની સાથે આ પ્રધાને સરખાવો. એટલે તે વિશેનો કોઈક ખ્યાલ આવી જશે.

(૫૨) આ આખો છઠ્ઠો ખંડ જ તે હકી-તથી ભરપૂર છે.

મૌર્યસમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમય પહેલાં પણ ભારતીય સમૃદ્ધિની અને સંપત્તિની છાકમ-છાળ વિશેના દિલચસ્પ સમાચાર હિંદની બહાર જો કે ફેલાયા હતા જ અને તેથી જ અલેક્ઝાંડર ધી ટ્રેપ્ટ જેવા મહત્વાકાંક્ષી પરદેશીઓ ચડી આવ્યા હતા; તેમજ સેલ્યુકસ નિકેટોર જેવા સાહસિકો તે ભૂમિનો કબ્જો મેળવવા અથવા તો છેવટે બની શકે તો નિકાળવા માટે પણ ઉછાળા મારી રહ્યા હતા; હતાંયે તે કાળસુધી તેવા વર્તમાન બહુ લાંબે દૂર કે સંપૂર્ણ સત્ય રૂપે ફેલાઈ ગયા ન હતા જ; પણ જ્યારથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાના ધર્મમહામાત્રાઓને અફઘાનિસ્તાનની પેલીપાર ઠેઠ મિસર સુધી તેમજ ઉત્તરમાં ચીન દેશની સરહદ પર મોકલાવ્યા હતા, સારથી તો વ્યાપાર અર્થે તેમજ રાજકીય હેતુ-સર મનુષ્યનો અવરજવર એટલો બધો વધી જવા પામ્યો હતો, કે સહેજે જ દરેક પ્રદેશની ઉપજનો અરસપરસ કૃત્રિક્ય થવા માંડ્યો હતો; તેમજ તેમની પ્રગતને એક બીજાની ઘણી ઘણી બાબતો વિષે વસ્તુસ્થિતિનું યથાસ્થિત લાન થયું હતું. આથી કરીને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના રાજઅમલ પછીના ૫૦) પચાસ વર્ષમાં તો, બેક્ટ્રીઆ-અફઘાનિસ્તાન અને હિંદના વ્યાપાર વચ્ચે એટલો બધો ફેલાવો થઈ ગયો હતો કે, કેમ્બીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયાના લેખક મહા-શયને પૃ. ૪૩૪ માં ઉચ્ચારવું પડ્યું છે કે:

“ It (the witness of coins) proves that there was a busy life, throbbing on both sides of the Indian frontier during the forty or fifty years about which history is silent that merchants were constantly coming and going, buying and

selling...The birth of the new kingdom of Bactria...Bactria was the rich country between the Hindu-kush and the Oxus=(સિંધુની પ્રાપ્તિથી) એમ સાબિત થઈ શકે છે કે, જે ચાલીસ પચાસ વર્ષનો ઇતિહાસ બિલકુલ અંધારામાં જ છે તે સમયે પણ હિંદની સરહદની બંને બાજુએ, ધર્મધોકાર પ્રવૃત્તિમય જીવન ચાલી રહ્યું હતું. વેપારીઓ અવિરતપણે આવજવ કરતા હતા તથા કૃત્રિક્ય પણ કરતા હતા-(તે વખતે) બેક્ટ્રીઆનું એક નવું જ રાજ્ય ઉદ્ભવ્યું હતું-(આ) બેક્ટ્રીઆનો ધનાઢ્ય પ્રદેશ હિંદુકુશ અને ઓક્સસ (નદી) વચ્ચે આવેલ છે. ” આ વાક્યમાં રહેલા રહસ્યતી પ્રતીતિ આપણે આ પૃષ્ઠના મથાળે આગળેલ ઐતિહાસિક ઘટના ઉપરથી મળી રહેશે. ઉપરના કથનમાં માત્ર એટલો જ સુધારો કરવો રહે છે કે, જે અંધકાર-મય યુગનો સમય ૪૦-૫૦ વર્ષનો લેખક મહા-શયે જણાવ્યો છે તે ખરી રીતે અજ્ઞાત યુગ છે જ નહિ; પણ વિદ્વાનોએ સેડેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવીને કામ લીધે રાખ્યું છે, તેથી પ્રિયદર્શિનના સમયને, અશોકવર્ધનનો યુગ માનવો પડ્યો છે. અને પ્રિયદર્શિનના પછીના ૪૦-૫૦ વર્ષના સમયને અંધકારમય જણાવવો પડ્યો છે.

મિનેન્ડરનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૬ માં નીપળ્યું હોય એમ ઉપરમાં મેં જણાવ્યું છે, પણ વિશેષ હકીકતના મિનેન્ડરનું અભ્યાસથી એમ ઠરાવવા મૃત્યુ ક્યારે મન થાય છે કે તેની સાલ ત્રણ વર્ષ આગળ લઈ જઈ તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં નોંધવો; આમ કરવાનાં બે ત્રણ કોરણો મળી આવે છે: (૧) ભૂમકની કારકિર્દી ક્ષત્રપ અને

મહાક્ષત્રપ તરીકે જ ગણાઇ છે; તેમ એ પણ ચોક્કસ જ છે કે, તેણે ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ. ૧૫૭ થી જ કરી છે.^{૫૩} હવે જો તેણે ક્ષહરાટ સંવત ઈ. સ. પૂ. ૧૫૭ માં સ્થાપ્યો હોય, અને મિનેન્ડર પોતે તે બાદ થોડો સમય જીવંત રહી ઈ. સ. પૂ. ૧૫૬ માં મરણ પામ્યો હોય, તો એ બનવાજોગ જ નથી કે મિનેન્ડર પોતાના તાબાના ક્ષત્રપ સરદારને તેનો સંવત્સર સ્થાપવા દે; હા, એક રીતે બને પણ કે, જૂમક પોતે આ સમય દરમિયાન, પોતાના ઉપરી સામે બળવો ઉઠાવીને સ્વતંત્ર થઈ ગયો હોય; પણ તેવી કોઈ હકીકત અત્યાર સુધી ઇતિહાસનાં પાને ચડી હોય એવું આપણી જાણમાં આવ્યું નથી. એટલે એક જ સ્થિતિ માની લેવી રહે છે કે, મિનેન્ડરના મૃત્યુ બાદ જ જૂમક મહાક્ષત્રપ થવા પામ્યો છે અને ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના કરી છે; એટલે મિનેન્ડરનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮-૫૯ માં થયું ગણવું રહે છે.

(૨) પંજબ-તક્ષિલાના યોન સરદાર એન્ટી-આલ્સીદાસના એક પ્રતિનિધિ નામે હેલીઓડો-રસે શુંગપતિ ભાગ-ભાનુમિત્રની કેટલેક અંગે તાબેદારી સ્વીકારી-કહો કે મૈત્રી સંપાદન કરી-શુભેચ્છા પ્રાપ્ત કરી હતી એમ શિલાલેખથી જણાયું છે. આ ભાનુમિત્રનો સમય આપણે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ થી ૧૪૨ નો આપ્યો છે; હવે જો મિનેન્ડરને ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ સુધી જીવંત માનીએ તો તેનો અર્થ એમ થાય કે ૧૫૮ થી ૧૫૬ ના બે વર્ષ દરમિયાન, મિનેન્ડરની હૈયાતીમાં જ તેના સરદાર એન્ટીઆલસીદાસે શુંગપતિની શુભેચ્છા મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેવી સ્થિતિ મિનેન્ડર જેવો પરાક્રમી બાદશાહ ચત્રાવી

લેવાનું સાંખી ન શકે; તેમ બીજી બાજુ, જૂમક જેવો મિનેન્ડરનો ક્ષત્રપ, જીવંતો જાગતો તે જ ભાનુમિત્રના રાજ્યની પશ્ચિમે અડોઅડ મધ્યદેશ ઉપર રાજ્ય હકુમત ભોગવી રહ્યો હતો; એટલું જ નહીં પણ તે જૂમકે જ, આ ભાનુમિત્રના મોટા ભાઈ શુંગપતિ બાદક ઉર્ફે બળમિત્રને મારી નાંખીને કેટલોય મુલક પોતે મેળવી લીધો હતો. તેવો બાહુબળી ક્ષત્રપ જૂમક પણ, જો એન્ટીઆલસીદાસ દેહ પંજબથી પોતાના પ્રતિનિધિને અવંતિપતિ શુંગવંશી રાજાની પાસે મોકલાવતો હોય, તો પોતાની હકુમતના પ્રદેશને વીંધીને-ચીરીને જતાં જ અટકાવી દે; કેમકે જ્યાં સુધી પોતાનો બાદશાહ મિનેન્ડર જીવંતો બેઠો હોય, ત્યાંસુધી તેવાં હીણપતભર્યા પગલાંથી પોતાનું જ નાક વઢાયું છે એમ જૂમક ગણી લ્યે: એટલે માનવું રહે છે કે, મિનેન્ડરનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ માં નીપજ્યા બાદ જ તક્ષિલાનો પ્રતિનિધિ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮ માં અવંતિ ગયો હતો; અને આ સમયે, ન તેને જૂમકે પણ અટકાવ્યો હોય (જો તેના પ્રદેશમાંથી તે જતો હોય તો), તેમ નહોતું કોઈ મયુરાના પ્રદેશમાંથી વીંધીને જતાં તેને અટકાવનાર; કેમકે ત્યાંના શિરતાજ જે મિનેન્ડર હતો તે તો ક્યારેના રણમાં રોળાઈ ચૂક્યો હતો. તેમ તેની જગ્યાએ કોઈ બીજી વ્યક્તિ ગોઠવાઈ ચૂકી હોય એમ જણાયું નથી. મિનેન્ડરના જે સરદારો હગામ-હગામાશ નામે હતા તે^{૫૪} તો તેની પૂર્વે જ લડતા લડતા મરી ગયા હતા એમ કદંબી લેવું રહે છે; કેમકે જો તે હૈયાત હોય તો ખુદ મિનેન્ડરને પોતાને રણે ચડવાનું સરણયું જ ન હોય. (૩) ભાનુમિત્ર શુંગવંશીનું ગાદીએ બેસવું ઇ. સ. પૂ. ૧૫૮

(૫૩) હવે પછી આલેખવામાં આવનાર તેના જીવનક્રિયાંતે આ હકીકત પુરવાર કરી આપી છે તે જુઓ.

(૫૪) આ હગામ અને હગામાશ વિશેનું વર્ણન આગળ ઉપર તૃતીય પરિચ્છેદમાં લખવામાં આવ્યો.

માનવામાં આવ્યું છે, તેને બદલે તે સમય ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં માનવામાં આવે, તો કાન્વાયન-વંશી પ્રધાનવટાનો સત્તાકાળ જે કેટલાકના મતવ્ય પ્રમાણે ૪૫ વર્ષ આવ્યો કહેવાય છે તે હકીકત પણ અરામર ખેસતી આવી જાય છે. એટલે કે લાનુમિત્રનું ગાદીએ ખેસવું અને કાન્વાયનવંશીના પ્રધાન વંશનો આરંભ થવો તે બન્ને એકીસાથે જ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં લેવાં અને શુંગવંશની સમાપ્તિ સાથે જ કાન્વાયન-વંશના પ્રધાનવટાની સમાપ્તિ પણ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં ૪૫ વર્ષના કાળ પછી-સાલ પછી-આવી ગઈ ગણવી. જ્યારે આ બે બનાવને ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં લઈએ ત્યારે મિનેન્ડરનું મરણ પણ તે જ સાલમાં લેવાને ઉત્કટું વિશેષ મજબૂતીરૂપ ગણાશે. પછી તે મિનેન્ડરનું મરણ પહેલું લેવું કે શુંગવંશીનું ગાદીએ ખેસવું પ્રથમ લેવું, તે જ માત્ર સવાલ લટકતો રહ્યો કહેવાય; પણ જ્યારે એંટીઆલસીદાસે મૈત્રી સાંધવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે તે હકીકત ઉપર લક્ષ આપીએ છીએ, ત્યારે એમ સ્વીકારવું પડે છે કે, તેણે લાનુમિત્રમાં જ કાંઈક લાનુનો તાપ જોયો હોવો જોઈએ. એટલે કે લાનુમિત્રના હાથે જ મિનેન્ડરનું મરણ થયું હોવું જોઈએ. પછી તે લાનુમિત્રની હુશિયારીનું કે તેના પ્રધાન કાન્વાયનવંશી વાસુદેવની કુશાગ્રબુદ્ધિની દારવણીનું પરિણામ હોય તે જુદી વસ્તુ જ છે.

આ બધા સંજોગોનો વિચાર કરતાં એ જ સ્થિતિ કલ્પવી રહે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮-૯ માં જ મિનેન્ડરનું મૃત્યું નીપજ્યું હોવું જોઈએ.

હવે જ્યારે મિનેન્ડરનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૬ ને બદલે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં થયાનો સંભવ વિશેષ માન્ય રાખીએ છીએ તો નીચે પ્રમાણે સુધારો કરવો પડશે કે—મિનેન્ડરનો સમય

જે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૬=૨૬ વર્ષનો ગણાવ્યો છે તેને બદલે ૧૮૨ થી ૧૫૯=૨૩ વર્ષનો ગણવો.

આ એકટ્રીઅન પ્રજાનો રાજવંશ, એકટ્રીઆના પ્રદેશે રાજસત્તા ઉપર લલે ડિમેટ્રીઅસના સમય પૂર્વે આવ્યો હતો, છતાં તેનો ઇતિહાસ આપણે આ ભારતીય વૃત્તાંત વર્ણવતાં પુસ્તકે જેમ ઉતારી શકતા નથી, તેમ મિનેન્ડર પછી કોઈ વ્યક્તિ તે રાજવંશની

મિનેન્ડર હેયાત રહી હોય, છતાં તેનો પછી શું? રાજઅમલ જે ભારતભૂમિની

બહાર જ વ્યાપ્ત રહ્યો હોય તો

તેની તોંધ લેવાનો અધિકાર પણ આપણને રહેતો નથી જ. બાકી વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ તો એ જ છે કે મિનેન્ડરના મૃત્યુ બાદ, કોઇ તેમનો સરદાર હિંદની ભૂમિ ઉપર રાજ કરવાને રહ્યો જ નથી; પણ એવા કેટલાયે યોન સરદારોનાં નામો ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરની સાથે, તેમજ છૂટાપણે મળી આવ્યાં છે તથા કેટલાકના પપ્પ તો સિદ્ધાંતો પણ ઉપલબ્ધ થયા છે કે જેથી વિદ્વાનો એવાં અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે, આમાંનો કોઇ ને કોઈ રાજપદે આવ્યો હોવો જોઈએ જ; પણ જ્યાં સર્વ અધિકારમય કે અર્ધપ્રકાશિત હોય ત્યાં નિશ્ચયપણે શું કહી શકાય? જ્યારે મારી માહિતી એમ નીકળે છે કે, રાજા મિનેન્ડર તે યોન આલાદનો છેલ્લો જ હિંદી ભૂપતિ હતો. અને જે યોન સરદારોનાં નામો મળી આવે છે તે તો ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના સમયે જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપર વહીવટ ચલાવનાર તેમના સૂબાઓ જ હતા. એટલે કે તેઓ પોતપોતાના પ્રાંતો ઉપર, પોતાના ઉપરી સત્તાવાળા રાજવી-ઓના સમયે, સમકાલીનપણે રાજકાજ ધરાવતા વહીવટી અમલદારો હતા; જેમને ઇંગ્રેજ

“હોદ્દાઓની સમજ” વાળો પારીઆઈ જુઓ.

(૫૫) આ માટેની સમજૂતી સારૂ નીચેનો

ભાષામાં વિદ્વાનોએ Contemporary rulers= સમકાલીન રાજકર્તાઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. પણ તેઓ તાબેદારપણે રહ્યા હોવાથી, ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર રાજા તરીકેના વૃત્તાંતલેખનના અધિકારી, તેઓ આપણી દૃષ્ટિએ રહેતા નથી. વાયકવર્ગને તેમની ઓળખ રહે તે માટે માત્ર તેમનાં નામે જ્યાં મૂળ પુસ્તકે લખાયાં છે ત્યાંના લખાણ સાથે અત્રે રજૂ કરીશું.

કે. ઇ. હિ. પૃ. ૫૪૩:—Apollodotus and Menander, as well as Demetrius, belonged to the house of Euthydemus and that all these three princes were contemporary=એપોલોડોટસ અને મિનેન્ડર તેમજ ડિમેટ્રીઅસ, યુથીડીમસના વંશના હતા અને આ ત્રણે રાજવંશી પુરુષો સમકાલીનપણે થયા હતા.

તે જ પુસ્તક પૃ. ૫૪૬:—The princes of the house of Euthydemus, who reigned both in Bactria and in kingdoms south of the Hindu-kush are Demetrius, Pantaleon, Agathocles and probably also Antimachus=યુથીડીમસના વંશના જે રાજકુમારોએ બેક્ટ્રીઆમાં અને હિંદુકુશની દક્ષિણે આવેલ રાજપ્રદેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેમાં ડિમેટ્રીઅસ, પેન્ટેલીઅન, એગેથોકલ્સ હતા તેમજ એન્ટીમેકસ પણ સંભવે છે.

આ ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક છૂટાંછવાયાં નામ પણ વાંચવામાં આવે છે, જેવાં કે Phelo-

xemis, Nicias and Hippostratus= શીનોક્રેમીસ, નિશિઆસ અને હિપોસ્ટ્રેટસ. આ સિવાય ખીજાં એ નામે જે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને વિશેષ પરિચિત છે તે હગામ^{૫૬} અથવા હગાન, ^{૫૭} અને હગામસ^{૫૬} અથવા હગામાપનાં^{૫૭} છે. આ પાંચનાં નામવાળા સુખાઓનો અધિકાર, મથુરા નગરીવાળા પ્રદેશ ઉપર હતો; પણ તેમનો સમય યોગ્યપણે હું મેળવી શક્યો નથી. બનવાભેગ છે કે મિનેન્ડરની પૂર્વે, એટલે ડિમેટ્રીઅસના સમયે તેઓ સત્તાધીશ હતા. તે બંને એક પછી એક સત્તા ઉપર આવ્યા છે કે જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપર નીમાયા હતા તે બહુ મહત્ત્વની વાત નથી; કેમકે ગમે તેમ પણ તેઓ સ્વતંત્રપદે ન હોવાથી આપણે તેમનું વૃત્તાંત લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

યોન પ્રજા વિશે ભારતીય ઇતિહાસ પરત્વે જે જે આપણે જાણવાયોગ્ય લાગતું હતું તે અહીં આગળ પૂરું થાય છે;

હોદાઓની

સમજ

જતાં એક સામાન્ય આખત જે સર્વે પરદેશી પ્રજા હુમલા લાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમને લગતી હોઈને, તે અત્રે સમજાવી લેવા ધાર્યું છે. આ ખીના તેમના હોદાને^{૫૮} લગતી છે. અત્રે તો હોદાને લગતી સામાન્ય રૂપરેખા જ ઉતારી છે; કે જેથી અરસપરસની સરખામણી કરવા ઉપયોગી થઈ પડે. બાકી જે ખાસ ખાસ વિશિષ્ટતા હશે તે તથા તે માટેના સંબંધિત કારણોની ચર્ચા તો તેમનાં વિવરણ લખતી વખતે કરવામાં આવશે.

(૫૬) અ. હિં. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૨૨૭; તથા કે. હિં. ઇ. પૃ. ૫૨૬-૭.

(૫૭) કે. એ. ઇ. (મનિંજહામ) પૃ. ૮૬.

(૫૮) હોદાને લગતી તથા તેની પહીના પાસામાં લખેલી ‘ અન્ય ખાસિયતો ’ વાળી હકીકત દર્શાવી છે

તે ખાસ અભ્યાસના પરિણામે મેં તારવી કાઢેલાં અનુગાનરૂપ જ લેખવાની છે. વિશેષ ગવેરણાથી તે ખોટી પણ થાય કે સાચી પણ નીવડે; મતલબ કે અત્યાદે તેને દિશાસૂચક જ લેખવાની છે; નિશ્ચયરૂપે નથી લેખવાની.

(૧) યોન અથવા બેક્ટ્રીઅન્સ મૂળે યવન અથવા ગ્રીક પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલ હોવાથી, બેક્ટ્રીઅન દેશનો રાજા પોતે માત્ર King=રાજાનો ઇલ્કાબાજ ધારણ કરતો હતો; જ્યારે યવનપતિ અથવા ગ્રીસ દેશનો રાજા પોતાને Great king= મહારાજા તરીકે ઓળખાવતો હતો. આ બે ઇલ્કાબાજીમાંથી આપણે Great king સાથે^{૧૯} મિત્રકુલ લેવાદેવા નથી; કેમકે તેમનું જીવન હિંદ બહારની ભૂમિ ઉપર જ વ્યતીત થતું હતું. તે પ્રમાણે બેક્ટ્રીઅન રાજાનું પણ સમજ લેવું, છતાં તે દેશના જે રાજાઓએ હિંદને માદરવતન બનાવ્યું હતું તેમને અંગે તો આપણે માહિતગાર રહેવું જ પડે. એટલે અહીં તેમના હોદ્દાનો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે. હવે જ્યારે તેઓ હિંદમાં રહીને સ્વતંત્ર રાજ્યઅમલ ચલાવતા હતા, ત્યારે તેમને પોતાના પ્રદેશના જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપર વહીવટ ચલાવવાને સૂબાઓ તો નીમવા જ પડતા; એટલે તે દૃષ્ટિએ આ યોનપતિઓ પોતાને પણ મહારાજા જેવા ગણી પોતાના સૂબાને king તરીકે ઓળખાવી શકત; પણ જોઇ શકાય છે કે, તેમણે પોતાને સાદા રાજા^{૨૦}=king તરીકે જ જાહેર કરી, પોતાના સૂબાને પણ સ્વતંત્રતા અર્પણ કરી દીધી છે. જે કે તેમણે આ સૂબાઓને કોઈ ઇલ્કાબા અર્થે નથી

(૫૯) આથી અલેક્ઝાંડર ધી ઝેઇટને Great King કહી શકાય; તેમજ કોઈ રાજાને Great King ની ઉપાધી નેડી હોય તો તે ગ્રીસ દેશનો રાજા છે એમ સમજવું.

(૬૦) ડિમેટ્રીઅસ, મિનેન્ડર વિગેરે પોતાને રાજા=King તરીકે જ ઓળખાવી રહ્યા છે.

(૬૧) અન્ય પરદેશી પ્રજાના સૂબાઓને Satarap= ક્ષત્રપ એવો હોદ્દો અપાયો છે. આ ઉપરથી સમજશે કે તે કોઇ હોદ્દો કે ઇલ્કાબા વિનાનું નામ આવે તો તે યોન પ્રજાનો સૂબા છે એમ સમજ લેવું.

દેખાતો ૬૧; પણ તેઓને પોતપોતાના પ્રદેશમાં ઉપ-યોગી થઇ શકે તેવા સિક્કા પાડવાનો અખત્યાર સુત્રન કર્યો હતો એમ સિક્કા ઉપરથી સમજ શકાય છે.

આ સર્વે પરદેશી પ્રજાની એક ખાસિયત, જે આર્થપ્રજાથી ખાસ જુદી જ તરી આવે છે, તે એ છે કે તેઓ પોતાની વ્યક્તિગત-અંગત-મહત્વતાને વિશેષ પડતું વજન આપતી આવી છે. અને તેથી તેમના સિક્કા ઉપર તેના ઉત્પાદક-છાપનારનું મ્હોર^{૨૨} તો ૬૨ અવશ્ય હોય છે જ; જ્યારે આર્થ ભૂખાઓને તે આગતની કાંઇ જ પડી ન હોવાથી, તેમનાં મ્હોરાનાં સ્થાને સિક્કા ઉપર, પોતાના વંશનું, કુળનું કે ધર્મનું જે કોઇ ચિહ્ન^{૨૩} ઠીક લાગતું તે પડાવતા હતા. આ યોનપતિઓ પોતાની હુકમતના સર્વ પ્રદેશમાં ચાલી શકે તેવા સર્વસામાન્ય સિક્કા પડાવતા હતા કે કેમ ? અથવા તો પ્રાંતિક સૂબાઓ પોતાના પ્રાંત માટે ખાસ જુદા જ અને સર્વ-સામાન્ય માટે પણ જુદા જ ચલાવતા કે કેમ ? અથવા તો એક બાજુ પોતાનું અને બીજી બાજુ પોતાના ઉપરી રાજાનું મ્હોર^{૨૪} પડાવતા કે કેમ ? આવા અનેક પ્રકારમાંનું કયું ધોરણ તેમણે અંગી-કાર કર્યું હતું તે વિશે તેમના સિક્કાને લગતા અભ્યાસમાં ઊંડો ઉતરેલ ન હોવાથી હું ચોક્કસ-પણે કહી શકતો નથી.

આ યોન સૂબાઓને પાછળથી ઇલ્કાબા નેડાયાનું જણાયું છે પણ તે માટે કદાચ નીચેનાં કારણ હોય (૧) સૂબાએ પોતે જ દેખાદેખીથી કે રાજાની ગેર-હાજરી દર્શાવીને પોતાને જુદી રીતે ઓળખાવવા માટે તે ઇલ્કાબા ધારણ કર્યો હોય (૨) અથવા રાજાએ પોતે જ યોન સરદાર અને બીન યોન સરદાર એમ ઓળખવા માટે ભેદ પાડ્યા હોય.

(૬૨) સરખાવો પુ. ૨, પૃ ૫૪ નું લખાણ.

(૬૩) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૫૬ તથા ૬૭ અને આગળની હકીકત.

હાલ તુરત આપણે એટલું જ જાણવા પૂરતું ગણાશે કે, યવનપતિઓને Great King; યોનપતિઓને Kings અને તેમના સૂબાઓને કાંઈ પણ ઇલકાબ લગાડવામાં આવતો નહીં. જો કે કેટલાક સૂબાને ઇલકાબ લગાડેલ હોવાનું મળી આવે છે, પણ તે માટે વધારે સંભવિત કારણ એ છે કે, તેમના રાજની ગેરહાજરી થતાં, પોતે યવનપતિના કુળમાંથી ઉતરી નથી આવ્યા તેટલું દર્શાવવા ખાતર તે સૂબાઓએ પોતે જ ધારણ કર્યો હોય તે બનવાનું છે. અને તે પણ દેખા-દેખીથી જ બનવા પામ્યું લાગે છે. (તે માટે આગળ જુઓ.)

(૨) પહ્લવાઝ અને પાર્થિઅન્સ:-આ પ્રજાનું મૂળ વતન ઇરાન છે; અને ઇરાની રાજાઓ પોતાને શહેનશાહ^{૬૪}-King of Kings ના મિર્દથી ઓળખાવતા; એટલે એમ સમજવું પડે છે કે ઇરાનના મૂળ ગાદીપતિની આજ્ઞાને આધીન રહીને ખીજા અનેક રાજવીઓ—રાજકુટુંબમાંથી જ ઉતરી આવેલા-નાના નાના ભાગો ઉપર રાજ્ય કરતા હોવા જોઈએ; પણ તેઓનો (આવા નાના રાજાઓનો) દરજ્જો, વર્તમાનકાળે દેશી રાજાઓમાં ફટાયા-ભાયાત કુમારોના જેવો ગણાતો હશે; જ્યારે રાજકુટુંબની

(૬૪) ગ્રીક બાદશાહનું પદ-Great King હતું જ્યારે ઇરાની શહેનશાહનું King of Kings હતું : બે વચ્ચેનો આ પ્રમાણે ફેરફાર છે.

કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૬૭-Great king of kings, a title which is distinctly Persian-‘રાજાઓનો મહારાજા’ તે મિર્દ ખાસ ઇરાની ભાષાનું જ ગણાય છે.

હિંદ ઉપર મોઝીઝ રાજા જે થયો છે (જુઓ પાર્થિઅન પ્રજાના વૃત્તાંતો) તે પોતાને King Mauses લખી શકતો; પણ પાછળથી King of kings વાપર્યું લાગે છે તે માટે તેનું વૃત્તાંત જુઓ.

(૬૫) અવંતિપતિ ગંદલીલ રાજાના સમયે જે

સાથે લોહીસંબંધથી જોડાયેલ ન હોય, પણ માત્ર વહીવટ ચલાવવા પૂરતો જ સૂબાપદે નીમાયેલ હોય તેને સત્રપ=Satarap નામથી ઓળખાવતા. એટલે કે ઇરાનની મૂળ ગાદી ઉપર બિરાજતાર King of Kings, નાના ભાયાતો Kings^{૬૫} અને વહીવટ કરનાર સૂબાઓ Sataraps કહેવાતા. આ સત્રપ શબ્દનો અન્ય પરદેશીઓએ તેનેજ મળતો શબ્દ “ ક્ષત્રપ ”^{૬૬} યોજ્યો છે; પણ આ સત્રપ અને ક્ષત્રપની મહત્ત્વતામાં એક જ અરદરત ફેરફાર એ જણાઈ આવે છે કે, ક્ષત્રપ નામની વ્યક્તિ અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત થયે “ મહાક્ષત્રપ ”ની પદવીએ ચઢી શકતો હતો જ્યારે સત્રપને ખીજા કોઈ ઉચ્ચ સ્થાનની પ્રાપ્તિનો અવકાશ જ નહોતો. પાર્થિઅન પ્રજા તે પહ્લવાઝમાંથી ઉતરી આવેલી હોવાથી તેમના સરદારો પોતાને King ની ઉપાધિથી સંબોધતા; તેમાંથી વળી જે હિંદમાં આવી વસ્યા હતા તેમને ઇતિહાસકારોએ Indo-Parthians કહ્યા છે. ઉપરના સર્વે અમલદારોએ પણ પોતપોતાના નામે સિક્કા પડાવ્યા છે. તેમનું ધોરણ પણ યોન પ્રજાને જ મળતું હશે એમ સમજવું રહે છે.

(૩) ક્ષહરાટ અને શક (સિથિઅન્સ-સિથિઅન્સ) આ પ્રજા ઉપર વર્ણવાયેલી બન્ને પ્રજા

શકપ્રજાને જૈનાચાર્ય કલિકસૂરિ હિંદમાં તેડી લાવ્યા હતા તેમનું સંસ્થાન, આવા પ્રકારના એક રાજાની હકુમતમાં હતું અને તેવા રાજાઓનો ઉપરી રાજા-શહેનશાહ, તે ઇરાનનો શહેનશાહ સમજવું અથવા ખીજી રીતે પણ હોઈ શકે. તે માટે શક પ્રજાના વૃત્તાંતે આગળ ઉપરના નવમા પરિચ્છેદે જુઓ.

(૬૬) ક્ષહરાટ, કુશાન વિગેરે પ્રજાનાં વૃત્તાંતો વાંચો ને સરખાવો.

ક્ષત્રપનો અર્થ ‘ શુ ’ થાય છે ને કેમ ફેર પડે છે તે આગળ ઉપર ફરેક પ્રજાના વર્ણન લખતી વખતે સમજાવવામાં આવશે. (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૮.)

(યોન અને પાર્થિઅન્સ) કરતાં ભારતની વિશેષ નિકટમાં વસનારી હોવાથી તેમના આચારવિચાર ભારતીય પ્રજાને જ મળતા થઇ ગયેલ નજરે પડે છે. આથી કરીને ક્ષહરાટ પ્રજાની ભાષા જેને ખરોદોના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને સિથિઅન્સના ભાષા જે બ્રાહ્મિ હોવા સંભવ છે, તે બંને, હિંદની તે વખતની માગધી ભાષા સાથે વધારે મળતી આવે છે. ક્ષહરાટ અને સિથિઅન્સ પ્રજા કોઈ સ્વતંત્ર રીતે રાજઅમલ ઉપર સ્થાપિત થયેલી નહીં હોવાથી, તેમનામાં (King), મહારાજ (Great King) કે શહેનશાહ (King of Kings) જેવાં કોઇ બિરુદ જ નહોતાં. અલબત્ત, એટલું ખરું છે કે તેઓ રાજપદે આવ્યા છે જ, પણ મૂળમાં કોઇ પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા નહોતાજ એમ કહેવાનો હેતુ છે. અને તેથી તેઓ પોતાને ક્ષત્રપ (પોતાની પાડોશી પ્રજા-પહ્લવાજ અને પાર્થિઅન્સના ક્ષત્રપને લગતો શબ્દ) કહેવરાવતા, જ્યાંસુધી તેમના માથે અન્ય કોઇ ઉપરી સત્તાની ધુંસરી પથરાયેલી હોય ત્યાં સુધી જ; પણ જેવો તે ઉપરી સત્તાનો અભાવ થતો (પછી તે સત્તાશાળી વ્યક્તિ મરણ પામે ત્યારે કે, પોતે માથું ઝાંચકી સત્તા ભોગવતી વ્યક્તિની ધુંસરી ફેંકી દે ત્યારે : આ પ્રમાણે ગમે તે પ્રસંગ બનતો) કે તુરત જ તે પોતાને “ મહાક્ષત્રપ ” તરીકે ઓળખાવતો અને પોતાના ક્ષત્રપ તરીકે (મદદનીશ તરીકે) પોતાના જ યુવરાજને કે ગાદીવારસને તે સ્થાને સ્થાપતો. આ ઉપરથી સમજાશે કે “ મહાક્ષત્રપ ” શબ્દની વપરાશ, ક્ષહરાટમાં કે બીનસ્વતંત્ર પ્રજામાં જ છે; જ્યારે સત્રપ અને ક્ષત્રપ તો દરેક પ્રજામાં છે; છતાં પહ્લવાજના સત્રપમાં અને ક્ષહરાટના ક્ષત્રપમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે અંતર રહેલું છે. પહ્લવાજનો સત્રપ કદાપિ મહાક્ષત્રપ થવા પામતો નથી જ; જ્યારે ક્ષહરાટનો ક્ષત્રપ બનતા સુધી

યુવરાજ કે ગાદીવારસ જ હોય છે અને કાળ ગયે તે મહાક્ષત્રપ બની શકે છે. આ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપો પણ સિદ્ધા પડાવતા હતા જ.

(૪) કુશાન.—આ પ્રજાની સઘળી રીત-ભાત તેના નિકટના સંબંધમાં આવેલી ક્ષહરાટ પ્રજાને મળતી છે. તેમનામાં પણ ક્ષત્રપ અને મહા ક્ષત્રપ જેવા જ હોદ્દાઓ હતા. વળી તેઓ સિદ્ધાઓ પણ પડાવતા હતા જ. તેમ ક્ષહરાટ પ્રજાની પેઠે જ તેમના હોદ્દાનું ચક્રિતર ધોરણ પણ હતું; પણ તેમનામાં ક્ષહરાટ પ્રજા કરતાં એક વિશેષતા એ હતી કે, તેઓ મૂળ ગાદીના હકદાર હોવાથી તેમના વંશના પુરૂષો જે મૂળ ગાદીએ બિરાજતા તે મહારાજ-ધિરાજ કે તેવા જ અધિકારવાળા ઉપાધિ પોતાના નામ સાથે જોડતા; જ્યારે લાયાત જેવા કે સરદાર જેવા હતા તે ક્ષહરાટ પ્રજાની માફક પોતાને સાદા ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપની પદવીથી જ ઓળખાવતા. આ પ્રજાના અધિકારનું વર્ણન પુ. ૪ માં આવવાનું છે એટલે ત્યાંસુધી વિશેષ લખવું મુલતવી રાખવું ઉચિત ગણાશે.

ઉપર પ્રમાણે આ સઘળી પરદેશી પ્રજાઓની રાજસત્તા ભોગવતી વ્યક્તિઓના હોદ્દાઓની સમજૂતિ આપી છે. તે ઉપરથી અસુક પુરૂષ ક્ષત્ર પ્રજાની ઓલાદનો છે તથા તેની સત્તાનું સ્થાન કેટલી મહત્ત્વતાવાળું છે તેનો કેટલેક અંશે વાચકવર્ગ તોલ કરી શકશે એમ મારું માનવું થાય છે. તેમ બીજી પણ કેટલીક ખાસિયતો ઉપયોગી થઇ શકે તેવી મને દેખાઇ છે તે નીચેના પારિઆક્ષમાં બતાવી છે.

આ ખાસિયતો બે વિષયને અંગેની છે :

અન્ય બીજી શિક્ષાલેખો કે દાન-ખાસિયતો પત્રોને લગતી. સિદ્ધાને લગતી કેટલીક હકીકત ઉપરના “ હોદ્દાની સમજ ” વાળા પારિઆક્ષમાં જો ફ

લખાઇ ગઇ છે, છતાં ફરીને જણાવવાનું કે, હિંદની ૬૭ બહારની ભૂમિની કોઇ પણ પ્રજા હોય- પછી તે આર્ય સંસ્કૃતિથી રંગિત બનીને રક્ત થઇ ગઇ ૬૮ હોય કે અર્ધરંગિત બની હોય ૬૯ કે તેનો જરા પણ સ્પર્શ ન થયો હોય ૭૦-તોયે તે પોતાના સિક્કા ઉપર મહોર તો અવશ્ય પડાવતી જ; જ્યારે હિંદમાં રહેતી કોઇ પ્રજા પોતાના સિક્કા ઉપર મહોર પડાવવામાં સમજતી જ નહોતી. આનું કારણ કદાચ એમ હોવા સંભવ છે કે, જેને આપણે ધર્મનું નામ આપી શકીએ છીએ અને જેનો સંબંધ આત્માની ઓળખ સાથેના વિજ્ઞાનમાં રહેલો છે, તેનું બાન હિંદની પ્રજામાં વિશેષપણે હતું, એટલે તેઓ મહોર પડાવવાની પદ્ધતિને અહંભાવની નિશાની-રૂપ ગણી, પોતાની આત્મવંચના થવા દેતા નહીં; પણ ઊલટું પોતાના ધર્મ પ્રત્યેની ભાવના વ્યક્ત કરવાને સિક્કા ઉપર તેમના પોતાના ધર્મને લગતાં જ ચિહ્નો ૭૧ કોતરાવતા; અને પોતાનો જ ધર્મ પાળતા; પણ અન્ય દેશ કે વંશના રાજાઓ પોતાની ઓળખાણ જુદી પડી શકે માટે, સાથે સાથે-અલખત, સિક્કાની બીજી બાજુ ઉપર-

(૬૭) વર્તમાન હિંદુસ્તાન કહેવાની મતલબ છે. પ્રાચીન હિંદમાં=મરતખંડમાં તો હાલનો બહુચિસ્તાન અને અફઘનિસ્તાનનો સમાવેશ પણ થઈ જતો હતો (જુઓ ઉપરમાં જંબુદ્વીપ વિગેરેનું વર્ણન)

(૬૮) આવી પ્રજામાં ક્ષત્રિય અને સિધિખન્સને કેટલેક અંશે ગણી શકાશે : કારણ એમ લાગે છે કે, તે હિંદની અતિ નિકટમાં વસી રહી હતી અને બા-પારી સંબંધને લીધે વારંવાર અરસપરસ સહવાસમાં તેમને આવડું પડતું હતું.

(૬૯) આના દૃષ્ટાંત તરીકે, નં. ૬૮ ના ટીપ્પણ-વાળી પ્રજાના સ્થાનથી જરાક આધે વસનારી, એટલે પશ્ચિમે ધરાની પ્રજા (પહલવાઝ) અને ઉત્તરમાં કુશાન પ્રજાનાં નામ ગણવાં.

પોતાનાં કુળસૂચક કે દેશસૂચક નિશાનીઓ મૂકતા; જ્યારે હિંદની બહારની ભૂમિવાળાઓને ધર્મ-ભાવના કે અધ્યાત્મિકતા જેવું ન હોવાથી ધાર્મિક ચિહ્નની સમજ પણ તેમને નહોતી તેમ તેની આવશ્યકતા પણ નહોતી: એટલે તે સિક્કો કોનો છે એટલું બતાવવા પૂરતું જે મહોર કહેવાય, તે પ્રત્યેક રાજવી પોતે પાડેલા સિક્કા ઉપર કોતરાવવાને તલપાપડ બની રહેતો. ૭૨ આ તેમની મનોદશામાં-મમત્વ કહો કે અહંભાવ કે ચૈતન્યજ્ઞાનપિપાસાનો અભાવ કહો કે જડતાની સન્મુખતા કહો-જે પ્રમાણમાં વસી રહી હોય તેનું સૂચક છે. આ રિથિતિ તેઓ જ્યાંસુધી હિંદની ભૂમિથી અલગ પડ્યા રહ્યા હતા ત્યાં સુધી ચાલુ રહી હતી; પણ જેવા તેઓ હિંદી સાથે હળતા મળતા થયા તેવા તેમની સંસ્કૃતિ, રહેણીકરણી અને રાહરશ્મોથી પરિચિત બનવા લાગ્યા તેમજ તેમાં તે પ્રમાણે ઘટતો ફેરફાર કરવા મંજ્યા. આ મહત્વનો ફેરફાર તેમણે બે દિશામાં અરસ-પરસ કર્યો દેખાય છે; પરદેશી પ્રજાએ પોતાના સિક્કામાં ધાર્મિક ચિહ્નો દાખલ કર્યા ૭૩ અને હિંદી ભૂપતિઓએ મહોરો દાખલ કર્યા. ૭૪ આટલું

(૭૦) આના દૃષ્ટાંતમાં નં. ૬૯ ના ટીપ્પણ દરતાંયે વિશેષ આધે વસનારી પ્રજા ગણવી રહે છે, એટલે પશ્ચિમે ચવન અને ઉત્તરે ચેન (ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અત્યારે બધી વાત ઈ. સ. પૂ. ની બીજી પાંચેક સદી સુધીની થાય છે: નહીં કે બે ત્રણ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વની)

(૭૧) આ માટે પુ. ૨, પરિચ્છેદ ત્રીજો; સિક્કા પ્રકરણ; શિશુનાગ, નંદ અને મૌર્યવંશી સિક્કાઓ જુઓ.

(૭૨) આનાં દૃષ્ટાંત તરીકે, ચેન (રાજા ડિમેટ્રીઅસ, મિનેન્ડર) મોઝીઝ, કુશાનવંશી કડફ્સીઝ વિગેરેના સિક્કાઓ જુઓ.

(૭૩) ભૂમક, નહપાણ, હુવિષ્ક, કનિષ્ક વસુ.

વર્ણન પ્રત્યેક સિક્કાના રાજવીની સંસ્કૃતિનું તથા તેના સમયનું કાંઈક અનુમાન^{૭૫} આપવાને ઉપયોગી નીવડે એવી ધારણા રાખી આગળ વધીશું.

ઉપરમાં સિક્કાની આપત કહી; હવે શિલા-લેખ અને દાનપત્રને લગતી એકાદ બે ખીના જણાવી દઉં. રાજાઓ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડ્યે શિલાલેખ કેાતરાવતા કે દાનપત્ર અર્પણ કરતા ત્યારે ત્યારે અમુક પદ્ધતિએ જ લખાણ કરતા હોવા જોઈએ એમ સહજ અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી. અને તેમાં પણ આવા લેખોને અંતે તેમ ક્યાં માટેના સમય જે તેઓ દર્શાવતા, તેમાં તો તેઓ પોતપોતાની પદ્ધતિને ખાસ કરીને ચીવટપણે વળગી જ રહેતા હતા એમ દેખાય છે.^{૭૬} અને આ પ્રમાણેની પ્રથા અંગીકાર કરવામાં પણ, સિક્કાની પદ્ધતિમાં દર્શાવી ગયા છીએ તે જ પ્રમાણે, પ્રત્યેકની સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક સંસ્કાર વિગેરે વિગેરે જવાબદાર હશે, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. હિંદી રાજવીઓ અમુક કાર્ય કરવા માટે તેના સમયદર્શનમાં અમુકવર્ષ રૂતુ, મહિનો કે દિવસ એમ બધું નિર્દેશતા જ્યારે જે હિંદીઓ નહોતા તે માત્ર વર્ષ જ બતાવતા; વળી આ ખીનહિંદીઓમાં પણ, જેમ જેમ હિંદની ભૂમિથી દૂર દૂર જતા જઈએ છીએ તેમ તેમ, સમયનિર્દેશનની ચાર વસ્તુમાંથી (વર્ષ, રૂતુ, મહિનો અને દિવસ) અકેકનું વધતા ઓછા પ્રમાણમાં, અદ્રશ્યપણું થતું નિહાળાય છે.

ઉપરમાં આપણે (૧) King of Kings= મહારાજાધિરાજ; શહેનશાહ (૨) Great

King=માદશાહ (૩) મહાક્ષત્રપ અને (૪) ક્ષત્રપ વિગેરે લિખ લિખ પદવીઓ-ક્ષત્રપની વાળા શાસકોના અધિકાર સત્તા વિશે પરત્વે જે વિચાર દર્શાવ્યા પ્રમાણભૂત છે તેથી સર્વ સરદારો કયા કથન કયા દેશના અને કઈ કઈ પ્રજાના અધિકારીઓ છે તેની

કાંઈક સમજણ પડી જાય છે. આ સઘળી વાત આપણે માત્ર ઇતિહાસનાં વાચન અને અનુભવ ઉપરથી જ ઉપજાવી કાઢેલી ગણવાની છે. તે આપતમાં, સત્તા સમાન દેખાતા કોઈ અંશમાં તેનું વિવરણ મળી આવે તો સાથે સાથે તપાસી શકાય; તેમજ તે કથન-વિવરણ સાથે આપણું અનુમાન કેટલા પ્રમાણમાં બંધબેસતું થઈ શકે છે તેની તુલના કરવાનું પણ સગવડભર્યું થાય. તેમાંનું એક કથન આ પ્રમાણે છે.

હિસ્ટોરીઅન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડમાં લખ્યું છે કે:—In ancient history it (Satarap) is the name given by the Persians to their provincial governors. The functions and duties of a Satarap were—(The empire of Darius included as many as 30 Satarapies). They did not attempt to subjugate the races that peopled their dominions, but on the contrary accepted the manners, customs and religion of the people

દેવ વિગેરેના સિક્કાઓ જુઓ.

(૭૪) નહપાણનો સિક્કા જુઓ.

(૭૫) આ બધાં કથનની સાબિતીનાં દૃષ્ટાંતો

માટે પુ. ૨ માંના સિક્કાને લગતાં બે પરિચ્છેદો જોયાં છે તે જોઈ લેવા.

(૭૬) ઉપરની ટીકા નં. ૫૫ તથા ૫૮ જુઓ.

over whom they ruled. He was the head of the administration: he collected taxes, controlled the local officials, the subject tribes and cities; and was the supreme Judge of the province to whose chair every civil and criminal case would be brought. He was assisted by a council to which also provincials were added and was controlled by a royal secretary and by emissaries of the king. The system though succeeded in Persia, was but a failure in India. The title of Mahakshatrapa occupied a position of greater power and independence than a Kshatrapa but was nevertheless subservient to his overlord, who was called the " King of Kings " = પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઇરાની લોકો પોતાના પ્રાંતિક સૂબાને ક્ષત્રપ નામથી સંબોધતા. (શહેનશાહ ડેરિ-અસના સમયે લગભગ ૩૦ જેટલા તેવા ક્ષત્રપ અધિકારીઓ હતા) તેમનાં આધિકાર અને ફરજ આ પ્રમાણે હતાં. તેમના પ્રદેશમાં-સંસ્થાનમાં જે પ્રજા આવી રહેલી હોય તેમને તેઓ ગુલામ બનાવતા-કચરી નાંખતા-નહીં, પણ જીવકુ જે પ્રજા ઉપર તેઓ શાસન ચલાવતા તેમનાં આચારવિચાર રીતરિવાજ તથા ધર્મનો પોતે સ્વીકાર કરતા. તે સર્વ રાજવહીવટનો અગ્ર-ગણ્ય-ઉપરી રહેતો-તે કરવેરા ઉધરાવતો, સ્થાનિક અમલદારો તેમજ તાબાની પ્રજા અને નગરો ઉપર દેખરેખ રાખતો; અને (ટૂંકામાં) જે પ્રાંત

(૭૭) જુઓ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૨૭.

ઉપરનો અધિકાર તેને સુપ્રત થતો તેની-તે પ્રદેશની-જે કોઈ દિવાની ફાજદારી આવતો તેની સગલ રજૂ કરવામાં આવતી, તે સઘળી ઉપર તેનો ચૂકાદો સર્વોપરી લેખાતો. તેના કામમાં મદદ કરવાને એક કૌંસીલ-સભા નીમવામાં આવતી; તેમાં પ્રાંતિક (સરદારો) પણ ઉમેરવામાં આવતા; તથા તે સઘળા ઉપર રાજકુટુંબમાંનો એક મંત્રી કે રાજના એલચીઓ દેખરેખ રાખતા. આ પ્રમાણેની રાજવહીવટી પ્રથા ભલે ઇરાનમાં સફળ નીવડી હતી પણ હિંદમાં તો અફળ જ થઈ હતી. એક ક્ષત્રપ કરતાં મહાક્ષત્રપનો દરજ્જો ગૌરવતામાં કાંઈક ચડિયાતો ગણાતો હતો; છતાં આખરીએ તો તે પોતાના શિરતાજનો તાબેદાર જ ગણાતો: (આ શિરતાજને) શહેન-શાહ અથવા મહારાજાધિરાજ કહેવામાં આવતો. આ પ્રમાણે ઇરાની શહેનશાહતના બંધારણમાં ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ અને શહેનશાહના દરજ્જાની વાત કરવામાં આવી છે. જ્યારે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાના વિચાર જણાવતાં એમ કહે છે કે, ૭૭ The word Satarap shows as subordinates of the Persian or Parthian sovereign = ક્ષત્રપ શબ્દ જ બતાવે છે કે, તે ઇરાની અથવા પાર્થિયન શહેનશાહનો આજ્ઞા-કિત અધિકારી હતો. એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે, ઇરાનના રાજવહીવટી બંધારણમાં ક્ષત્રપનો દરજ્જો શહેનશાહના આજ્ઞાકિત અમલદાર જેવો હતો, અને સાથે સાથે તે એમ પણ કહેતા જણાય છે કે, મહાક્ષત્રપ જેવો કોઈ હોદ્દા તે બંધારણમાં નહોતો. એટલે ધારું છું કે એક લેખક જે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે, તેને અનુસરતો ફેરફાર પણ બંધારણીય છે એમ ઠરાવવા માટે જ હશે. તે લેખક ૭૮ ક્ષત્રપ અને

(૭૮) જ. ખો. જ્ઞ. રો. એ. સો. પુ. ૨૦, ૫

મહાક્ષત્રપ વિશે વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે, Later on, these titles seem to have gone an under-change that those who were called kshatrapas were subordinated to the Mahakshatrapas or some foreign kings who conquered them; and those who styled them as Mahakshatrapas were independent and owed fealty to none=આગળ જતાં આ હોદ્દાઓના અધિકાર પરત્વે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો લાગે છે; એટલે કે આ ક્ષત્રપો કાં તો મહાક્ષત્રપોના હાથ તળે ગણાતા અથવા તો જે પરદેશી રાજાઓ તેમના ઉપર વિજય મેળવતા તેમના તાબેદાર ગણાતા; જ્યારે જેઓ મહાક્ષત્રપ બિરુદવાળા હતા તેઓ તો સ્વતંત્ર હતા તેમજ તેમના ઉપર કોઇનું શિર-છત્રપણું નહોતું. એટલે હવે સમજાશે કે ખીજ પ્રજામાં ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ પણ હતા. તેમાં ક્ષત્રપ નાનો અમલદાર અને તે મહાક્ષત્રપના તાબાનો જ ગણાતો; જ્યારે મહાક્ષત્રપનો કોઈ ઉપરી નહોતો જ.

ઉપરના ટાંચણોથી આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ જ કે મહાક્ષત્રપને તે સર્વે લેખકોએ ભક્ષે સ્વતંત્ર અધિકારી તરીકે આપણા અને કબૂલ રાખ્યો છે, પણ જે તેમનાં કથનનો ચોખ્ખવટ આપણે બતાવી છે તફાવત તેવી તેમાંના કોઈએ બતાવી નથી. તેમણે બતાવેલો ભેદ-ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ અને ખૂદ શહેનશાહ વચ્ચેના

અધિકાર પરત્વેનો ભેદ-કબૂલ રાખ્યા ઉપરાંત આપણે તો એમ પણ જણાવી દીધું છે કે, જે પ્રજા મૂળે સ્વતંત્ર નહોતી તેમાંનો કોઈ સરદાર કે અધિકારી, રાજ્યપતિ બનતો ત્યારે પોતે પોતાને મહાક્ષત્રપ પદથી વિભૂષિત થએલ જાહેર કરતો અને પોતાના ગાદીવારસને અથવા યુવરાજને ક્ષત્રપ પદ અર્પણ કરતો; એટલે આવી સ્થિતિમાં જે ક્ષત્રપ હોય તે કાળાનુક્રમે ગાદીપતિ થતો જ; અને જ્યારે ગાદીપતિ બનતો ત્યારે, ક્ષત્રપ મટીને મહાક્ષત્રપનું પદ ધારણ કરતો. તેમાં ક્ષત્રપ એટલે આત્મકિત અને મહાક્ષત્રપ એટલે શિરછત્ર, એવા પ્રકારનો ભેદ નહોતો જ; અને તેટલા માટે જ, સ્વતંત્ર પ્રજાના^{૭૮} મહાક્ષત્રપનો તથા ક્ષત્રપનો જેટલો અધિકાર ગણાય તેના કરતાં મૂળે સ્વતંત્ર ન હોય^{૮૦} તેવી પ્રજાના મહાક્ષત્રપના અને ક્ષત્રપના અધિકારમાં ફેર દેખાવાનો જ. તે આ પ્રમાણે:- (૧) સ્વતંત્ર પ્રજાનો જે ક્ષત્રપ હોય તે મહાક્ષત્રપ બને પણ ખરો અને ન પણ બને; ઉપરી પદે ચડવાનો તેણે જે લ્હાવો મેળવવો તે પોતાના કિસ્મતનું અથવા શહેનશાહની કૃપા-દૃષ્ટિનું ફળ સમજવું. (૨) તેમજ ક્ષત્રપને, મહાક્ષત્રપને અને બાદશાહને સગપણ સંબંધ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. (૩) તેમજ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપની સંખ્યા એકી વખતે એક કરતાં વિશેષ પણ હોય; જ્યારે જે પ્રજા મૂળમાં સ્વતંત્ર ન હોય પણ જેને પાછળથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેના કિસ્સામાં, આ ત્રણે મુદ્દા પરત્વે ફેર રહેવાનો જ; એટલે કે, (૧) તેમનો ક્ષત્રપ જે હોય તે કાળાનુક્રમે ગાદીપતિ બને જ

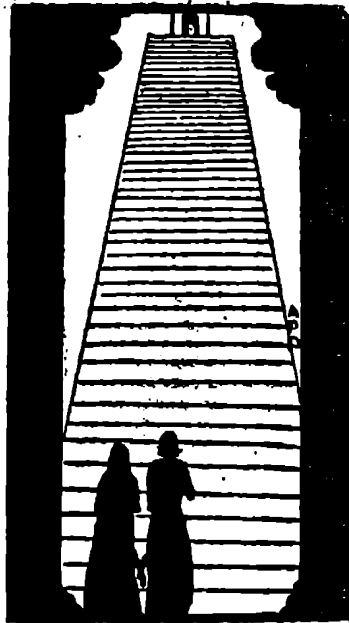
૨૮૧, ટી. ૩૫.

(૭૬) સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકે ચીન-એક્ટ્રીઅન્સ અને પાર્થિઅન્સ-પહ્લવાઝ-પર્થિઅન્સ તેમજ કુશાન ઇ. ઇ. સમજવી.

(૮૦) મૂળે એકદમ સ્વતંત્ર ન હોય પણ પાછળથી વિજય મેળવી ગાદીપતિ બની હોય તેવી પ્રજાના ઉદાહરણમાં ક્ષહરાટ, શક, ચણ્ડવંશી વિગેરે વિગેરે ગણવી.

અને મહાક્ષત્રપ કહેવાય જ, તેમાં કિસ્મત કે કૃપાદષ્ટિનું અવલંબન હોય જ નહીં. (૨) ક્ષત્રપ તે મહાક્ષત્રપનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર-યુવરાજ અથવા તેના અભાવે દત્તક ગાદીવારસ હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે લોહીઝંથીનું નિકટનું જોડાણ જ હોય. (૩) તેમ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ બંને એકેકની જ સંખ્યામાં રહેવાના. એક સમયે અને એક રાજ્યમાં એક કરતાં વધારેની સંખ્યા તેમની હોઈ શકે જ નહીં. ક્યું કથન વધારે સ્પષ્ટતાવાળું અને માનનીય છે તે તો વાયકવૃંદને અનુભવમાં આવે તે ખરું.

અત્ર જે સર્વસામાન્ય હકીકતનું બ્યાન આપવાનું રહેતું હતું તે પણ પુરું થાય છે. યોન પછી ખીજી પ્રજા પહ્લવાઝ અને પાર્થિઅન્સ કહી છે. એટલે તેનું વર્ણન હાથ ધરવું જોઈએ; પણ યોન પ્રજાનો સત્તાકાળ આથમી જતાં, દાહરાટ પ્રજાની સત્તાનો ઉદય થયો છે; એટલે સમયની ગણનાથી તેનું વૃત્તાંત પ્રથમ લઘુ લેવું યોગ્ય લાગ્યું છે; કેમકે તેમ કરવાથી એક તો રાજકીય સ્થિતિનું અનુસંધાન મળી રહે છે તેમ ખીજી રીતે ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ સમજવાની સુગમતા વધતી જાય છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (ચાલુ)

સંક્ષિપ્ત સાર:—

(આ) ક્ષહરાટ પ્રજા:—તે પ્રજા અહિંદી ગણાય કે કેમ તેની કરેલી ચર્ચા—પ્રાહ્લી લિપિમાં અન્યનું મિશ્રણ થવાથી ખરોણી ભાષાનો થયેલ જન્મ—પ્રાહ્લી અને ખરોણીની કરેલી સરખામણી—ખરોણીનાં મૂળ વિશે વિદ્વાનોનાં મંતવ્યદર્શન—ખરોણી અને ક્ષહરાટોનો ખતાવેલો સંબંધ—ખરોણી ભાષાનો વિકાસ—ક્ષહરાટ પ્રજાના ક્ષત્રપોનો આપેલ ઇતિહાસ—તેમણે જુદા જુદા ત્રણ પ્રદેશ ઉપર ભોગવેલ હકુમત—હુગામ અને હુગામાસનાં શોધી કાઢેલ તવારીખ અને સમય—

મધ્ય પ્રદેશ:—

(૧) ભૂમક:—તેની જાત વિશેની માહિતી, તથા ક્ષત્રપ નહપાણ સાથે પૂરવાર કરી આપેલ તેનો સંબંધ—તેના સમયની લાંબાણ તપાસ અને કરી આપેલ નિર્ણય—પોતાની જાતિ ઉપરથી તેણે કરેલી ક્ષહરાટ સંવત્સરની સ્થાપના—તેનાં આયુષ્ય તથા જીવન-ખનાવોનો આપેલ હેવાલ—તેના રાજ્યવિસ્તારનું કરેલું વર્ણન—તેના રાજનગરનાં સ્થાનની (સંલલિત ચાર સ્થળોની) કરેલી ચર્ચા—

(આ) ક્ષહરાટાઝ=Kshaharatas=ખહરાટાઝ^૧

આ પ્રજાનું વસતીસ્થાન જેને તે સમયે કાંબોજ કહેતા હતા તે પ્રદેશ હતો તે ભૂમિમાં વર્તમાન અફઘાનિસ્તાનનો ઉત્તર-પૂર્વ દેશી કે ભાગ તથા હિંદુકુશના દક્ષિણ પરદેશી ભાગનો સમાવેશ થતો હતો; કે જેના ઉપર પુ. ૧, પૃ. ૭૧

અને આગળમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગાંધારપતિ (હાલનો પંજાબદેશ)ની સત્તા ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકા સુધી ચાલતી હતી. એટલે આ દેશ ખરી રીતે હિંદનો જ ભાગ હતો જેથી તેને પરદેશી તરીકે ગણી શકાય નહીં. તેમ એકદમ પ્રાચીન કાળે પણ તે જંબૂદ્વીપની અંદર જ સમાવિષ્ટ થયેલ હોવાથી તેને વિદેશ કહી શકાય નહીં; પણ પછી તે પ્રાંત ધરાની શહેનશાહતમાં અને તે બાદ સિરિયન પ્રજાની સત્તામાં જવાથી તથા હિંદની સરહદ સંકુચિત બની જવાથી તે ભાગને વિદેશ એટલે હિંદની બહારનો પ્રદેશ લેખવામાં આવ્યો છે. તેટલે દરજ્જે તેની પ્રજાને આપણે વિદેશી-પરદેશી કહી શકીએ ખરા જેથી તે પ્રજાને લગતો ઇતિહાસ અહીં લખીએ છીએ એમ સમજવાનું છે.

ઇતિહાસકારોએ (ભારતીય કે યુરોપીય^૨) આ પ્રજાને ' શક ' તરીકે સંબોધી છે, પણ તેઓનું મૂળ વતન ' શાકદ્વીપ 'માં ન હોવાથી

(૧) જ. બો. બે. શે. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, પૃ. ૬૧:-જુન્નેરના સત્રપોને જે ' ક્ષહરાટ 'ના કૌટુંબિક નામથી ઓળખવામાં આવ્યા છે તે પ્રાકૃત શબ્દ ખરેષ્ટનું સંસ્કૃત નામ લાગે છે.

J. B. B. R. A. S. New Ser. vol. III p. 610-Ksharahat the family name by which the Sataraps at Junner are known appears to be a Sanskrit form of the Prakrit word Kharoshtra.

જેમ શકપ્રજા તરીકે તેમની ગણના કરી શકાય નહીં; તેમ અર્વાચીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે પણ તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન શિસ્તાનમાં ન હોવાથી તેમને શક તરીકે ઓળખાવી શકાય નહીં. મતલબ કે, ગમે તે રીતે વ્યાખ્યા કરીએ, તો પણ તેમને શકપ્રજા તરીકે તો ઓળખાવી શકાય તેમ છે જ નહીં.

તેમની લિપિને ખરોદી તરીકે ઓળખાવાય છે. પછી તે પ્રજાનાં નામ ઉપરથી લિપિનું નામ

ચોખ્ખું છે કે લિપિ ઉપરથી તેમની લિપિ પ્રજાનું નામ ઘડી કઢાયું છે તે નિર્ણય કરવાનું કામ

આપણું નથી; પણ તે લિપિના મૂળાક્ષરો જોતાં હિંદીલિપિને તે વધારે મળતી આવતી જણાય છે. હિંદની-આર્યવર્તની-જંબૂદ્વીપની પ્રાચીન ભાષાનું નામ બ્રાહ્મી છે. ઈ. સ. પૂ. આઠમી કે સાતમી સદી સુધી આ ભાષા સર્વસામાન્ય હતી એમ સમજાય છે. વૈદિક મતાનુયાયી ગ્રંથોના મૂળકર્તા આ ક્ષહરાટ કાંબોજ દેશની નિકટમાં આવેલ શિસ્તાન પ્રદેશના જ વતની હોઇ, તેમની ભાષા પણ બ્રાહ્મી જ હતી. પછી જ્યારે ઈ. સ. પૂ. ની છઠી સદીમાં આ મૂલક ઉપર ધરાની શહેનશાહતની હુકમત આવી, ત્યારે આ પ્રદેશની બ્રાહ્મી લિપિ ઉપર તેમની પહેલવી ભાષાની અસર થઇ; અને પરિણામે બ્રાહ્મી લિપિએ જે

(૨) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૬:-ક્ષહરાટોનો સંબંધ શક પ્રજા સાથે છે, તેમજ તેઓનું આવવું શકસ્તાન (વર્તમાન શિસ્તાન)માંથી થયું છે.

E. H. I. Edi. III p. 209:—The kshaharatas were connected with the Sakas and may have immigrated from Sakastene the morden Seistan.

(બુદ્ધિ. પ્ર. પુ. ૭૬. જુલાઇ અંક, પૃ. ૧૧. સર જવણજી મોદી કહે છે કે-આ સાક રાજાઓનાં કેટલાંક

વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેનું નામ ખરોશ્ત્રિ પડ્યું. તેમાં જેમ પહેલવી ભાષાની કેટલીક ખૂબીઓ તરી આવે છે તેમ તેની માદર-મૂળ

બાહી

૧ શુદ્ધ લિપિ છે.

૨. સંસ્કૃતની માદક ડાબા હાથથી લખાય છે.

૩. જેમ શુદ્ધ ગુજરાતીભાષા, કેળવાયલ અને સંસ્કારી પુરૂષો બોલે છે તેમ આ ભાષા પણ શિક્ષિતવર્ગ બોલે છે.

૪. મૂળાક્ષર સંસ્કૃતની માદક છે.

૫. તેનો સ્વર, કાનને પ્રિય અને મધુર લાગે તેવો છે.

ડૉ. ખુલ્હર નામનો પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી તેથી ખરું જ વહે છે કે Kharoshthra offers a strong identification to Zarathushtra—possessor of yellow camels (Burnouf). The Chinese translate Kharosthi by “Ass-lips”—he analyses the word like this. Zarath and Zar are connected with the sanskrit

ભાષા બ્રાહ્મીની વિશિષ્ટતાઓ પણ જળવાઈ રહેલી નજરે દેખાય છે. તે નીચેની સરખામણીથી જોઈ શકાશે.

ખરોશ્ત્રી

૧. વિકૃત સ્વરૂપ હોવા સાથે બ્રાહ્મી અને પહ્લવીનું મિશ્રણ છે.

૨. પહ્લવીની—પર્શિઅન—ફારશીની માદક જમણા હાથથી લખાય છે.

૩. જેમ ગામડાના માણસો ગુજરાતી ભાષા બોલતા છતાં, ગ્રંથમાં લખાતી શુદ્ધ ગુજરાતી તેને કહી શકાતી નથી, તેમ આ ભાષાનું પણ સમજી લેવું.

૪. મૂળાક્ષર તેવા ખરા, પણ વળાંકમાં કે અન્ય ઠેકાણે કંઈક ફેરફાર છે.

૫. તેનો ઉચ્ચાર કાનને બરસટ પડાગે તેવો છે.

Savarna=gold: in ancient Persia, the Indian Sva was generally changed to Kha as in Sarasvati (Sanskrit)=Harasvati (Persian): Kharoshthi might therefore have been a variant form of the name of zarathushtra=ખરોશ્ત્રી શબ્દ ઝરથુશ્ત્રને ધણો જ મળતો આવે છે. (ખરનોશ્ત્રના મત પ્રમાણે

નામો ઈરાની છે; તે ઉપરથી મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તેમને પાર્થિઅન ધારે છે; જ્યારે લાંડારકર તેમને સિથિયન ધારે છે.)

(૩) ઈરાની શબ્દ જે “ જરથોસ્ત ” છે, તે ઉપરથી અપભ્રંશ થઈને ખરોશ્ત્ર શબ્દ પડ્યો હોય એમ દેખાય છે. આગળની હકીકત સરખાવવાથી આની પ્રતીતિ થશે.

કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૪:—આ મૂળાક્ષરનું હિંદી વતન અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબના ઉત્તર ભાગમાં હતું. The Indian home of this alpha-

bet lay in Afghanistan and in the north Punjab.

(૪) ઉપરની ટી. નં. ૩ નો પ્રથમ ભાગ સરખાવો. જરથોસ્ત તે પહ્લવાજ-ઈરાનીઓના પયગંબર સાહેબનું નામ છે : પહ્લવાજ ઉપરથી પહ્લવી : અને જરથોસ્ત ઉપર ઝરથોસ્ત, ખરથોસ્ત, ખરોસ્ત, ખરોશ્ત્ર એમ અપભ્રંશ થતું ગયું લાગે છે. આ લિપિનું અંગ આ ખૂબીમાં જળવાઈ રહેલું સમજવું.

(૫) સરખાવો નીચેની ટી. નં. ૭.

(૬) જુઓ કો. એ. ઈ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૮.

તેનો અર્થ) પીળા ઊંટનો માલિક (થાય છે). ચિનાઇ ભાષામાં ખરોડી એટલે ગર્દભ-ઓષ્ટ થાય છે. તેનું પૃથક્કરણ તે આ પ્રમાણે કરે છે. ઝરથ અને ઝર શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃતમાં સ્વર્ણ (સોનું) સાથે છે. પ્રાચીન (સમયે) ધરાનમાં, (જ્યાં) હિંદમાં સ્વ વપરાય છે (ત્યાં) જ વાપરતા, જેમકે સરસ્વતિ (સંસ્કૃત શબ્દ) ને હરસ્વતિ (ધરાની ભાષામાં) : તેટલા માટે ખરોડી તે ઝરથુસ્ત્ર ઉપરથી અપભ્રંશ થયું લાગે છે. તેવી જ રીતે મિ. રૅપ્સન નામના બ્રીજ વિદ્વાન લખે છે કે Kharoshthi is evidently a foreign alphabet : it seems to claim in the coin-legends an equally important place with Brahmi, but it falls into gradual disuse (J. R. A. S. 1889, P. 372) and after the reign of Chassthana it is abandoned altogether=ખહારના દેખાવમાં ખરોડી તે વિદેશી લિપિ છે (પણ) સિક્કા ઉપર તેનો (લખાણનો) ઉપયોગ બ્રાહ્મી લિપિના જેટલો જ થયો છે; છતાં ક્રમેક્રમે તે અદૃશ્ય થતી ગઇ છે (જુઓ જ. રા. એ. સો. ૧૮૮૯ પૃ. ૩૭૨) અને ચક્રણના સમય પછી તો તેનો તદ્દન લોપ જ થઇ ગયો છે. વળી તે જ વિદ્વાન એક અન્ય ઠેકાણે ઉચ્ચારે છે^{૧૦} કે Khaharata is no doubt a dialectical

form of Khshaharata (In the prakrit of the Nasik inscription : kha=(Sanskrit) ksha: compare khathiya=kshatriya f. n. 3,)=નિઃસંદેહ વાત છે કે, ક્ષહરાટનું ભાષાપરત્વે રૂપાંતર થઇને ખહરાટ શબ્દ થયેલ છે [જુઓ નાસિક શિલાલેખનું પ્રાકૃત (દૃષ્ટાંત) ખ-(સંસ્કૃત) ક્ષ: તેને સરખાવો ખત્તિય=ક્ષત્રિય સાથે: ટીપ્પણ નં. ૩] સર્વ કથનનો સાર એ છે કે ખરોડી તથા ક્ષહરાટ-ક્ષહરાટને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે તેમજ ખરોડી લિપિને ધરાની લિપિ સાથે પણ સંબંધ છે.

આપણે જોઇ ગયા છીએ કે ખરોડી ભાષાની ઉત્પત્તિ જ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી થઇ છે અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ખરોડી ની છઠી સદીનો છે, તેમ તેનું ભાષાનો સ્થાન પણ કંબોજનો પ્રાંત વિકાસ છે. રાજા પુલુસામીના મરણ બાદ (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૭૨)

આ પ્રાંત ઉપર ન્યારથી ધરાની શહેનશાહનું રાજ્ય થયું હતું ત્યારથી આ પ્રાંતની પ્રજા ધરાની પ્રજા સાથે, તેમજ પંજાબની આર્યપ્રજા સાથે, રાજકીય કારણને લીધે તેમજ વ્યવહારના પ્રસંગને લીધે ઘાટા સંપર્કમાં આવતી હતી તે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. વળી જાણી ચૂક્યા છીએ કે, આ પ્રદેશમાં પેલા પ્રખ્યાત વૈયાકરણી પાણિ-

(૭) ગર્દભ-ઓષ : ગર્દભના હોઠમાંથી નીકળેલી વાણી : જેમ ગર્દભ-ગથેડું બુકે છે અને તેનો સ્વર કાનને બરસંટ લાગે છે તેમ આ ગર્દભ-ઓષ (અપભ્રંશ ખરોડ) લિપિનો ઉચ્ચાર છે, એમ કહેવાનું અહીં તાત્પર્ય છે. સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૫.

(૮) આ અનુમાન અને સમન્વિત સાચી છે કે નહીં. તેની તકરારમાં આપણે નથી ઉતરતું. પણ અત્ર કહેવાનું એટલું જ કે, નામીયા વિદ્વાનો ગમે તેટલું

તાણા ખેંચીને ખેસતું કરે તો તે વિદ્વાતામાં ગણાય, ન્યારે કોઈ સાદો માણસ તેનો પ્રયાસ કરે તો તેને કેટલાય વિશેષણો અને શિરપાવ મળે. આ પ્રકારની મનોદરા ઉપર વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા રજ લઉં છું.

(૯) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૪; પારીગ્રહ ૮૩.

(૧૦) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૭.

નિતો જન્મ થયો હતો. તેની ભાષા પણ ખરોડી હતી એમ કહેવાયું છે. જ્યારે મગધ સમ્રાટ નવમા નંદે આ દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને તેને જીતી લીધી હતો ત્યારે ત્યાંથી અઢળક દ્રવ્ય લઈ જવાની સાથે પોતે વિદ્યાવ્યસંગી હોઈ, તક્ષિણા વિદ્યાપીઠમાંથી વિદ્વાનોની એક ગિત્ર ત્રિપુટી-પાણિનિ, ચાણક્ય અને વરરૂચિ નામના ત્રણ મિત્રોની-ને પણ પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. વળી આ વિદ્વાન ત્રિપુટીની મદદથી તેણે તક્ષિણાના ધોરણે નાલંદા વિદ્યાપીઠને સમૃદ્ધ બનાવી હતી. આ સઘળી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજ શકાશે કે પાણિનિના ગ્રંથોમાં ખરોડી શબ્દનું જે મિશ્રણ તથા વપરાશ માલુમ પડે છે તેનું કારણ પણ તેનો જન્મ ખરોડી ભાષા બોલતા પ્રદેશમાં જ હોવાને લીધે મુખ્યતઃ છે.

આ કંબોજ-કંબોજ પ્રદેશ ઉપર, નંદ-વંશ પછી મૌર્યવંશની સત્તા આવી હતી, પણ સમ્રાટ ગિદુસારના અમલ દરમિયાન તે પ્રદેશ બળવો કરી ફેટલાક અંશે સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો; અને પાછળથી અલેક્ઝાંડર ધી ઝેઇટને આધીન થયો હતો. તેની પછી તે દેશ તેના સરદાર અને વારસ સેલ્યુકસ નિકેટોરની સત્તામાં ગયો હતો. તેણે પોતાની કુંવરી સમ્રાટ અશોકને

ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪ માં પરણાવતાં, જે તહ કર્યો હતો તેની રૂઠ્ઠીએ જે ચાર ગ્રાંથો મગધને હવાલે તેણે કરી દીધા હતા તેમાં આ ખરોડી ભાષા બોલતા ગ્રાંથો પણ હતા. આ પ્રમાણે આ મુલક મગધદેશની આજુમાં બે ત્રણ વખત આવ્યો અને ખસી ગયો. છેવટે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની હકુમતમાં આવી પડ્યો હતો. તેણે તે ગ્રાંથોની હદમાં બે મોટા ખડક લેખો-શાહબાઝગઢી અને મંશેરાના ઊભા કરાવ્યા છે. તે લેખોની ભાષા ખરોડી હોવાનું કહેવાય છે; તેનું કારણ પણ હવે વાચકવર્ગને બરાબર સમજાશે. સંપ્રતિ ઉર્ફે પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ પાછો આ ગ્રાંથ સ્વતંત્ર થઈ ગયો. કાળાંતરે બેકટ્રીઅન રાજ્યનો ભાગ બનવા પામ્યો. જ્યારે બેકટ્રીઅનો રાજા ડિમેટ્રીઅસ હિંદ ઉપર ચડાઈ લાવ્યો હતો ત્યારે તેની સાથે અનેક સરદારો આવ્યા હતા. તેમાં (ઇતિહાસની નજરે) ત્રણ મુખ્ય હતા. તે ત્રણે કંબોજના જ વતની હતા. બે તેની જાતના હતા તેમજ કાંઈક દૂરદૂર સગા થતા હતા; તેમનાં નામ હેલીઓકલ્સ^{૧૧} અને મિનેન્ડર હતાં; જ્યારે ત્રીજો, અસલ ત્યાંનો જ વતની અને ક્ષહરાટ જાતિનો જૂમક નામે યુવાન હતો.^{૧૨} આ ત્રણે જણા રાજા ડિમેટ્રીઅસને બહુ ઉપયોગી નિવડ્યા હતા. તેમાંનો મિનેન્ડર જે

બેઠો હતો.

(૧૨) આ સિવાય રાજ્યબુલ નામની વ્યક્તિને પણ કદાચ સાથે લાવ્યા હોય એમ સંભવિત છે, પણ બરાબર ખાત્રી ન થવાથી તેનું નામ અહીં દાખલ કર્યું નથી; છતાં બધાં સ્થિતિ અને સંયોગો ભેટાં, તે પણ જૂમકની સાથે જ આવ્યો હોય એ બનવાભેગ છે. આ રાજ્યબુલને મથુરાવાળા પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવવા મિનેન્ડરે પાછળથી નીમ્યો હતો.

(૧૧) આ હેલીઓકલ્સ તે જાણે કોઈ નહીં, પણ ડિમેટ્રીઅસ પાસેથી બેકટ્રીઆની ગાદી ખુંચવી લેનાર પેલા બળવાખોર અને તેના એક દૂરના સગા યુકેટાઈ-ડક્રનો પુત્ર હતો. રાજા ડિમેટ્રીઅસનું મરણ થતાં આ હેલીઓકલ્સ પોતાના દેશ પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તામાં જ પોતાના બાપનો ભેટો થતાં તેની નિમક-હરામીનો બદલો આપવા જતાં તેણે તેને મારી નાંખ્યો હતો અને પછી પોતે બેકટ્રીઆની ગાદીએ

હતો તે ડિમેટ્રિઅસ પાછળ હિંદના મુલકનો સ્વામી બન્યો હતો અને પોતે રાજ બનતાં જ વધારા અને શુરવીર ભૂમકને પોતાના મુખ્ય સૂચા-ક્ષત્રપ^{૧૩} તરીકે મધ્યદેશની સંભાળ લેવા મૂકી દીધો હતો; જે પદ તેણે મિનેન્ડરના મરણ સુધી સાચવી રાખ્યું હતું; પણ મિનેન્ડરનું મરણ થતાં પોતે જ તે પ્રાંતનો માલિક બની મહાક્ષત્રપ^{૧૪} પદ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો હતો. આ ઉપરથી સમજશે કે (૧) ભૂમક હતો ભલે બેક્ટ્રીઅન રાજાનો સરદાર, છતાં જન્મે તે ક્ષત્રપ હતો. કેટલાક જે તેને શક અને કેટલાક પાર્થિઅન કહે છે તે વાત ખરાબર નથી; આની સાબિતીમાં તેના સિદ્ધા ઉપર ખરોદી ભાષાના અક્ષરો છે (૨) તેમજ રાજા ડિમેટ્રિઅસના અને મિનેન્ડરના બંનેના સિદ્ધાઓ ઉપર તેઓ બેક્ટ્રીઅન્સ હોવા છતાં, તેમના પોતાની માદર ભાષા ઉપરાંત ખરોદી ભાષાના પણ અક્ષરો કોતરાવ્યા હતા.

ઉપરમાં જોઇ ગયા છીએ કે આ ક્ષત્રપ પ્રજાને કોઇ રીતે પરદેશી કે વિદેશી કહી શકાય તેમ નથી. વળી આ પ્રજામાંથી તેમના ક્ષત્રપો કોઇએ સ્વતંત્રપણે ગાદીપતિ બનીને રાજ ચલાવી પ્રથમથી દૃષ્ટાંત બેસાડ્યો હોય એમ પણ નથી; એટલે કે

(૧૩) રે. વે. વ. પુ. ૨, પૃ. ૧૩. ટી. ૩૬:-

Chhatrapati or chhatrapa=Lord of the umbrella=a title of an ancient king in Jambudvipa (hence a satarap)=છત્રપતિ અથવા છત્રપ એટલે એક છત્ર નીચે રાજ્ય કરનાર સરદાર : જંબુદ્વીપમાં પ્રાચીન સમયે રાજાઓનું આ પ્રમાણે બિરુદ હતું : આવા ભાવાર્થમાં સત્રપ શબ્દ નીકળ્યો છે.

છત્રપતિ સંસ્કૃત શબ્દ છે, સત્રપ-પર્શિઅન, એટલે

તે પ્રજામાંથી જે કોઇ વ્યક્તિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઝળકી ઉઠી છે, તે પ્રથમમાં તો અન્ય કોઈની હકુમત નીચે રહીને સરદારપણે જ રહી છે; અને પાછળથી સંયોગાનુસાર ગાદી ઉપર બિરાજવાને ભાગ્યશાળી થઈ છે. જેથી કરીને તેમનાં નામ સાથે રાજ, મહારાજ કે તેવી અન્ય કોઇ ગૌરવવંતી પદવી જોડાચલી આપણે નિહાળી શકીએ તેમ નથી જ; પણ બહુ બહુ તો ‘ક્ષત્રપ’ અથવા તેથી આગળ વધીને ‘મહાક્ષત્રપ’ નામનો ઇલ્કાબ જોવાની ધારણા રાખી શકાય.

વળી આપણે એક સિદ્ધાંત છે કે કોઇ વ્યક્તિ ભલે ગમે તેવી પરાક્રમી કે ગૌરવશાળી હોય, કે રાજકર્તાના જમણા હાથ સમાન હોય અરે છેવટે ભલે રાજાની જેટલી જ સત્તા ધરાવતી હોય, છતાં જ્યાંસુધી સ્વતંત્રપણે હકુમત ચલાવવા જેટલી સ્થિતિએ તે પહોંચી ન હોય, ત્યાંસુધી તેનું વૃત્તાંત તેના ખાસ નામ નીચે આલેખી શકાય નહીં. એટલે આવા પદવીધારી ક્ષત્રપોના જીવન-વૃત્તાંત લખવાનો આપણને અધિકાર પણ ન ગણી શકાય; છતાં અહીં તેમનું પ્રકરણ હાથ ધરવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા, ત્યારે તો પરાધીન અવસ્થામાં માત્ર ક્ષત્રપ તરીકે જ આવેલ, પણ પાછળથી તેમના આદર્શાહનો વંશવેલો નાબૂદ થઈ જતાં, જે પ્રાંત ઉપર તેમને

ફારસી છે

કા. આં. રે. પારા ૮૦ માં લખેલ છે કે Persian word is kshaprapavan=protector of the land : ફારસી શબ્દ ક્ષત્રપાવન છે જેનો અર્થ ભૂમિનો પાલક થાય છે.

(૧૪) મહાક્ષત્રપ અને ક્ષત્રપના અધિકારમાં શું ભેદ છે તે ઉપરમાં સમજવાઈ ગયું છે. (જુઓ પૃ. ૧૭૧) વળી પહલવાઝ પ્રજાનાં વૃત્તાંતે આગળ ઉપર જુઓ.

હકુમત ચલાવવા મૂક્યા હતા તે જ પ્રાંતો ઉપર તેઓ સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે ગિરાજીને ઝળકી ઉઠ્યા હતા.

આવા ક્ષત્રપો ત્રણ પ્રાંતો ઉપર નીમાયા હતા : એક મથુરા (મુરસેન) અને પાંચાલવાળા પ્રદેશ ઉપર; બીજો જેને તે સમયે મધ્યદેશ કહેવાતો હતો અને જેમાં વર્તમાનકાળનો રાજપુતાનાનો મોટો ભાગ આવી જાય છે તે પ્રદેશ ઉપર : અને ત્રીજો પંજાબ અથવા તક્ષિલાનગરીવાળા પ્રદેશ ઉપર. આ ત્રણે ક્ષત્રપો મૂળે ક્ષત્રરાટ જાતિના જ હતા. અને ધીમે ધીમે ક્ષત્રપમાંથી મહાક્ષત્રપ બન્યા હતા : ઉપરના ત્રણ પ્રદેશોની રાજકીય અગત્યતા પ્રમાણે ગોઠવણ કરીએ તો પ્રથમ મધ્યદેશ, પછી મથુરાવાળો પ્રાંત અને સૌથી છેવટ પંજાબવાળો ભાગ ગણવો પડશે; અને તે અનુક્રમમાં આપણે પણ તેમનાં વૃત્તાંતો લખવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

માત્ર ક્ષત્રપ પદવી જ ભોગવેલ હોય તેવાનું વૃત્તાંત ન લખવું તેવો નિયમ કયો છે; વળી રાજકીય અગત્યતા ધરાવતા નિયમને અપવાદ- પ્રથમ પ્રદેશ-મધ્યદેશ-નું રૂપ વ્યક્તિઓ વર્ણન સૌથી પહેલું કરવાનું યોગ્ય ઠરાવ્યું છે; છતાં

આ બંને મુદ્દા અલગ રાખીને એક તૃત્યાંગ જ હકીકત અત્રે પ્રથમ કહી દેવી પડે છે. અને તે હગામ તથા હગામાશ નામે વ્યક્તિઓને લગતી છે. આ બંને જણા માત્ર ક્ષત્રપ જ હોવાનું જણાયું છે. તેમ તેમનો અધિકાર કાંતો મથુરા ઉપર કે બહુ બહુ તો તક્ષિલાના પ્રાંત સુધી લાંબાયો હોય એમ તારવી શકાય છે. છતાં અત્રે તેમને પ્રાધાન્ય આપવાનું કારણ એમ થયું છે કે, આ

(૧૫) અ. ડિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૨૭.
દી. ૧. કે. ડિ. ઈ. પૃ. ૫૨૬-૭.

બે વ્યક્તિઓ વિશે હજુ સુધી જોઈએ તેટલો-બંદે કહો કે બિલ્કુલ-પ્રકાશ પડાયો નથી. અરે! એટલું જ નહીં પણ તેમના સમય કે સત્તા વિશે પણ ઇતિહાસ તદ્દન અંધારામય જ છે. તેમ બીજા કોઈ સ્થાન ઉપર તેઓની હકીકત જોડવી અસ્થાને ગણાઈ જાય તેવી ભીતિ રહે છે. આટલો ખુલાસો કરી તેમને લગતું વર્ણન પ્રથમ જણાવી દઉં છું.

આ બંને જણા માત્ર ક્ષત્રપો જ હતા; મહાક્ષત્રપ નહોતા. એમ તેમના જે મિક્કા મથુરાવાળા પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી ચોક્કસ થાય છે. આમાં વળી કોણ પહેલું અને કોણ પાછળ તે પણ નક્કી કરવાનું સાધન આપણને હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી: છતાં આ પ્રદેશમાં બીજા કેટલાક ક્ષત્રપો જે થઈ ગયા છે તે સર્વેમાં તેઓ સૌથી પહેલા થયા હોય એમ જણી શકાય છે. પેલા પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે છે કે^{૧૫} Rajuvula succeeded the Sataraps Hagama and Hagamasha (two brothers)=હગામ અને હગામાશ જે બે ભાઈઓ હતા તેમની પછી રાજુવુલ સત્તા ઉપર આવ્યો છે; એટલે કે પ્રથમ હગામ અને હગામાશ થયા છે અને તે પછી રાજુવુલ મથુરાપતિ થયો છે. પણ રાજુવુલ લાગલો જ આવ્યો છે કે બેની વચ્ચે કાંઈ અંતર પડ્યું છે તે આમાં સ્પષ્ટ કરાયું નથી. વળી આપણે રાજુવુલ તેમ તેની પછીના બીજા બધા ક્ષત્રપ નામધારી સૂચાઓનાં ચર્ચન ઉપરથી જોઈ શકીશું, કે તે સર્વેમાં રાજુવુલ સૌથી પહેલાં થઈ ગયો છે.^{૧૬} એટલે આ બે ભાઈઓ રાજુવુલથી પણ પૂર્વેના હોઈ જૂનામાં જૂના ગણાય.

(૧૬) આગળ આપણે જોઈશું કે રાજુવુલ અને નહપાણ સત્તકાલીન હતા; તેમાંના નહપાણ વિશે મિ.

વળી ઉપરના જ અંકકાર જણાવે છે કે^{૧૭} “ The arrow and thunderbolt of Nahapau's coins connect him with the Parthians (?) and the Northern Satrap Hagama and Hagamasha. The coinage of Chashtana and his successors is quite different = નહપાણુના સિક્કા ઉપર તીર અને વજ્ર હોવાથી તેને પાર્થીઅન્સ (?) અને ઉત્તર(હિંદના)ના ક્ષત્રપો હગામ અને હગામાસની સાથે સંબંધ ધરાવતો કહી શકાશે. ચણ્ણ અને તેના અનુજ્ઞેના સિક્કાઓ તદ્દન જુદા જ પ્રકારના છે, ” આ ઉપરથી એમ હકીકત નીકળે છે કે નહપાણુ જે જાતનો છે તે જ જાતના હગામ અને હગામાશ હતા; કારણ કે તેઓના સિક્કામાં મળતાપણું છે. વળી નહપાણુના વૃત્તાંતે આપણે સાબિત કરીશું કે તે ક્ષહરાટ (?) જાતનો હતો.^{૧૮} એટલે આ હગામ અને હગામાશ ક્ષત્રપો પણ, ક્ષહરાટ જાતિના ઠરે છે. ગ્યારે ચણ્ણના અને તેના વંશજોના સિક્કાઓ નહપાણુના સિક્કાઓ કરતાં બિન્ન પ્રકારના હોય ચણ્ણ અને નહપાણુ બન્ને જુદી જ જાતના છે.^{૧૯}

એક વખત હગામ અને હગામાશને રાજ્યવુલની પહેલાં થવાનું જણાવાયું છે, (જુઓ ઉપર) અને બીજી વખત નહપાણુની પૂર્વે થવાનું જણાવાયું છે. (જુઓ ઉપરની ટી. નં.

શામસ પોતે રચેલ કેટલોગ ઓફ કોઈન્સ ઇન ઈન્ડિયન મ્યુઝીઅમ પુ. ૧, પૃ. ૧૬૫ ઉપર જણાવે છે કે— Hagama and Hagamash seem to be dated too early = હગામ અને હગામાશ ધણા વહેલા યદ્દિ ગયા લગે છે. આ વાક્યથી પણ સાબિત થાય છે કે, નહપાણુ અને રાજ્યવુલની પૂર્વે હગામ તથા હગામાશ થયા છે.

વળી જુઓ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ.

૧૬); તેમ રાજ્યવુલ અને નહપાણુને સમકાલીન બતાવ્યા છે (જુઓ ટી. નં. ૧૬); વળી તેઓ નહપાણુના વંશમાં કેમ જાણે થયા ન હોય તેવો ધ્વનિ પણ નીકળતો બતાવાય છે. એટલે આ સર્વે કથનોનું સમીકરણ કરીશું તો એટલો નિરધાર જરૂર કરવો રહે છે, કે તે બન્ને ભાષ્યો નહપાણુની પૂર્વે જ અને તેના જ વંશમાં— કુટુંબમાં— થયે ગયા છે. તેમ આગળ ઉપર આપણે જોઈશું કે નહપાણુની તુરત પહેલાં તો મહાક્ષત્રપ જૂમક જ થયો છે. એટલે સાર એ થયો કે, સૌથી પ્રથમ હગામ—હગામાશ, પછી જૂમક અને તે બાદ નહપાણુ થયો છે. હવે સવાલ એ રહ્યો છે કે હગામની પછી તુરત જ જૂમક છે કે બેની વચ્ચે વળી સમયનું કાંઈ અંતર છે.

હગામ અને હગામાશનો સમય જૂમકની પહેલાં હતો તથા તે બન્ને ક્ષહરાટ જાતિના હતા એટલું જાણ્યા પછી તેમનો તેમનો સંબંધિત પાકો કે અંદાજ સમય સમય. મેળવી શકીએ છીએ કે કેમ તે હવે તપાસીએ.

તે સંબંધી વિચાર કરવાનું બીજું તો કોઈ વિશેષ સાધન નથી જ, પણ આપણને હવે એટલી તો ખબર છે જ કે, જો કોઈ ક્ષત્રપ હોય તો તેના શિરે-ઉપરી સત્તા તરીકે—કોઈ

૨૧૮, ટી. નં. ૧.

(૧૭) અ. હિ. ઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૧૭.

(૧૮) જો કે વિન્સેન્ટ સાહેબનું મંતવ્ય નહપાણુ પાર્થિઅન જાતિનો હોવાનું છે; પણ તે તેમ નથી તે આપણે નહપાણુના જીવનચરિત્રે સાબિત કરીશું; તેથી જ મેં અહીં (?) ચિન્હ વચ્ચે મૂક્યું છે.

(૧૯) આ મુદ્દો આપણે પાછો આગળ ઉપર છણવો પડશે.

અન્ય રાજા હોવા જોઈએ જ. અને એમ પણ જાણીએ છીએ કે, તેવા રાજા જે હોય તે, કાં તો પોતાના દેશમાં રહીને રાજ્ય ચલાવતો હોય અથવા તો અહીં હિંદમાં રહેતો હોય તો રાજાના અતિ વિસ્તારને લીધે જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપર પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવા સુઆઓ-ક્ષત્રપો-નીમીને રાજ્ય ચલાવતો હોય. આ બે રીતમાંથી એક રીતે તે રાજ્ય હકુમત ચલાવતો ધારી શકાય; વળી જ્યારે ક્ષત્રપ શબ્દનો હોદ્દો બતાવાયો છે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે હગામ અથવા હગામાશનો રાજા કાં પરિશ્ચિન્ન હોય કે કાં બેક્ટ્રીઅન જ હોય. ૨૦ જ્યારે આપણે અંતિ-હાસિક પુરાવાથી જાણી શક્યા છીએ ૨૧ કે પરિશ્ચિન્ન અથવા પરિશ્ચિન્નમાં ડેરીઅસથી માંડીને મિથ્રે-ડેટસ ત્રીજા સુધી (ઇ. સ. પૂ. ૪૮૬ થી ઇ. સ. પૂ. ૮૮ સુધી) કોઈ શહેનશાહે હિંદના કોઈ પણ ભાગ ઉપર હકુમત ભોગવી જ નથી. એટલે પછી રહ્યા માત્ર બેક્ટ્રીઅન-સ. તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે આ ક્ષત્રપો કોઈ બેક્ટ્રીઅન રાજકર્તાઓના સરદારો હતા.

હવે આ બેક્ટ્રીઅન પતિ કોણ હોઈ શકે તે નિર્ણય થઈ જાય તો હગામ-હગામાશના સમયનો અંદાજ બાંધી શકાય. અત્યાર સુધીનો જે ઇતિહાસ બેક્ટ્રીઅન-સનો આપણે જાણી ગયા છીએ, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ કહી શકીએ છીએ, કે તેવા માત્ર ત્રણ જ રાજાઓ થયા છે કે જેમણે હિંદ ઉપર થોડેઘણે અંશે પણ સ્વા-

ગિત્વ 'મેળવ્યું' હોય. તેમનાં નામ યુથીડીમસ, ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર છે. તેમાંથી યુથીડીમસ વિશે તો એટલે સુધી જાણવાયું છે કે, તેણે બંને હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, પણ લુન્ટ મેળ-વીને તે પાછો ચાલ્યો જતો હતો. તેટલા માટે તેની ગણના હિંદી રાજા તરીકે થઈ જ નથી. એટલે તેને બાદ કરતાં બાકી રહ્યા બે જ: તેમાંથી પ્રેના સમયે તે ક્ષત્રપો હોઈ શકે તે હવે વિચારીએ.

આ ક્ષત્રપોની નીમણુંક મથુરાના પ્રદેશ ઉપર હતી એટલું તો ચોક્કસ છે જ. એટલે ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર, તે બેમાંથી કોની સત્તા ત્યાં થઈ હતી અને કયારથી કયા સમય સમય સુધી હતી; તે શોધી કાઢીએ તો આપણા પ્રશ્નનો જોરૂલ આવી ગયો ગણાશે. ડિમેટ્રીઅસનું વર્ણન કરતાં આપણે એમ કહી ગયા છીએ, (જુઓ પૃ. ૧૫૧) કે તેણે સતત જ નદીના કાંઠાથી પૂર્વમાં લાગ્યેજ મુલક જીતી લીધો હતો; જ્યારે મથુરાનો પ્રદેશ તો સતત જની પૂર્વ દિશામાં છે, એટલે અહિંસાનીથી કહી શકાશે કે તેના સમયમાં આ ક્ષત્રપો નીમાયા ન જ હોવા જોઈએ. પછી તો નિર્વિવાદિતપણે કહી શકાય કે તે, મિનેન્ડર બાદશાહના જ ક્ષત્રપો હતા. હવે મિનેન્ડરનો સમય આપણે ઇ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૯ સુધી ઠરાવ્યો છે. એટલે આ બે ભાઈઓને પણ ક્ષત્રપો તરીકે તેણે આ ત્રેવીસ વર્ષના ગાળામાં જ નીમેલા હોવા જોઈએ. વળી ઉપર જાણવી ગયા છીએ કે (જુઓ પૃ. ૧૭૯) આ

(૨૦) જુઓ ઉપર પૃ. ૧૬૪ ઇ. આ સમયે ક્ષત્રપો ત્રણ પ્રજામાં હતા: પરિશ્ચિન્ન, બેક્ટ્રીઅન અને ક્ષહરાટ: તેમાં પણ ક્ષહરાટ પ્રજા કોઈ દિવસ સ્વતંત્ર રીતે મૂળ ગાદી ઉપર આવેલ ન હોવાથી તેમનો રાજા ન જ હોઈ શકે; અને રાજા ન હોય એટલે પછી ક્ષત્રપ તો ક્યાંથી જ હોય. એટલું હજી બની શકે કે આ પ્રજાની વ્યક્તિ

પોતે, કોઈ રાજાના ક્ષત્રપ તરીકે આવી શકે; અને તે તો આપણે જાણી પણ શક્યા છીએ કે આ હગામ-હગામાશ પોતે ક્ષહરાટ જાતિના ક્ષત્રપો હતા.

(૨૧) જુઓ દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં 'ચોડેહ' વંશાવળીનું પત્રક

ક્ષત્રપોની પછી રાજ્યવુલ થયો છે. એટલે કે પ્રથમ આ ક્ષત્રપો છે અને તે બાદ રાજ્યવુલ થયો છે; જ્યારે રાજ્યવુલના સમયની આદિ આપણે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૬ થી ઠરાવી છે (જુઓ આગળ ઉપર તેનું વૃત્તાંત) એટલે આ બધાનો સાર એ થયો કે, હગામ અને હગામાશનો સમય બાદશાહ મિનેન્ડરના આખા રાજ્યકાળ દરમ્યાન=ઈ. સ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૯ સુધીનો ગણવો રહે છે. આ પ્રમાણે બન્નેનો સમય એક જ સરખો ગણવો રહે તે એક આશ્ચર્યરૂપ બનાવ કહેવાય, તેમાં ય હજુ એટલું તો બતાવ-જોગ માની લેવાય કે, તેણે (મિનેન્ડરે) ગાદીએ આવીને તુરતજ પ્રાંતિક ક્ષત્રપો નીમવાની રાજ-નીતિ ધારણ કરી હોય કે જેથી દરેક પ્રાંતો ઉપર એક જ સાલમાં તેવી તેવી નિમણુંકો કર્યાનું લેખાય; પણ પોતાનું મરણ થતાં અને રાજ અતમ થતાં જ તે ક્ષત્રપોનું પણ અતમ થાય એવું કેમ બને ? એક જ ખુલાસો કરી શકાય તેમ છે કે, જે રાજા મિનેન્ડરનું મૃત્યુ અકસ્માતિક સંજોગોમાં થયું હોય તો તે જ અકસ્માતમાં આ તેના ક્ષત્રપો પણ ખપી જવા જોઈએ. જ્યારે મિનેન્ડરનું વૃત્તાંત લખતાં એમ કહી જવાયું છે કે, શુંગવંશી રાજા ભાગની સાથેના યુદ્ધસમયે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું ખરું; પણ તે લડતાં લડતાં નહીં, પરંતુ તેની પોતાની છાવણીઓમાં કોઈ પ્રસરેલા રોગની ખીમારીમાં સપડાઈ જવાથી થયું હશે એમ જણાવાયું છે. વળી રાજા ભાગના વર્ણનમાં ખીજ એક ખીના એમ જણાવી છે કે, તક્ષિલાનો બેકટ્રીઅન સરદાર એંટીઆલસીદાસ તરફથી એક પ્રતિનિધિ નામે હેલીઓડોરસે આવીને

કૃષ્ણભક્ત તરીકે પોતાને દર્શાવી, કાશીપુત્રભાગની રાજધાની બેસનગરમાં એક પાપાણુ સ્તૂપ બિભો કરાવ્યો હતો. આમ કરવાનો શું હેતુ હોવો જોઈએ તે સંબંધી કાંઈ જ અનુમાન તે સમયે આપણે બાંધી શકવાને સમર્થ નહોતા; પણ હવે એક કલ્પના જરૂર કરી શકાય છે, કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ ના મથુરાના પ્રદેશ તરફના યુદ્ધમાં રાજા ભાગ-ભાગવતે, યોનપતિ મિનેન્ડરનું તેમજ તે વખતના મથુરાના ક્ષત્રપો હગામ અને હગામાસના મરણ નીપજ્યાં હોવા જોઈએ. જે ઉપરથી તક્ષિલાના ક્ષત્રપે (એંટીઆલસી-દાસ તે મિનેન્ડર તરફથી પંજબનો ક્ષત્રપ જ હોવો જોઈએ) બીકના માર્યા પોતાનો પ્રતિનિધિ વિદિશાએ મોકલી ઉપર પ્રમાણે નમતું આપ્યું હશે; પણ તે બાદ એકાદ બે વર્ષમાં જ પાછી બાજી પલટાઈ ગઈ હતી; કેમકે મથુરામાં તો રાજ્યવુલ મહાક્ષત્રપની સત્તાની જમાવટ થઈ છે. એટલે અનુમાન કરવું રહે છે કે, પોતાના સરદારોનાં મરણ થવાથી ગુરસે થઈને રાજ્યવુલની સરદારી નીચે યોન અને ક્ષહરાટોએ એકત્રિત બનીને એક વાર ફરીને શુંગવંશી સમ્રાટ ભાગ સાથે યુદ્ધ બેલ્યું હોવું જોઈએ; જેમાં રાજા ભાગનો પરાજય થતાં, મથુરા અને પાંચાલનો પ્રદેશ પાછો પરદેશી પ્રજાના હાથમાં જઈ પડ્યો; અને તેના ઉપર રાજ્યવુલે મહાક્ષત્રપ તરીકે પોતાની આણુ પ્રવર્તાવી દીધી. આ બનાવ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ માં બન્યાનું આપણે નોંધી શકીએ ખરા. જ્યારે હગામ અને હગામાસ, બન્ને ભાઈઓનો સંયુક્ત^{૨૨} વહિવટ હોવાથી તેમનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨ થી ૧૫૯ સુધી ૨૩ વર્ષનો ઠરાવી શકાશે. આ પ્રમાણે મારું

અનુમાન જે થયું છે તે મેં વિશેષ સંશોધન માટે રજૂ કર્યું છે.

હગામ અને હગામાસ તે બન્ને છૂટક નામ જેવાં દેખાતાં હોવાથી તે બન્ને જુદી જ વ્યક્તિઓ હોવાનું માની લેવાયું છે; તેમજ તે બન્ને ભાષ્યો જ હતા એવો કોઈ પુરાવો કે આધાર મળ્યો હોય તેવું વાંચવામાં આવતું નથી, વળી કેટલાક સંજોગો પણ ના પાડે છે કે, તેમ ન જ હોવું જોઈએ; કેમકે જો છૂટક વ્યક્તિઓ હોય તો એમ સ્વીકારવું જ રહેશે કે, તે બન્ને એક જ સમયે વહીવટ કરતા હતા; જેથી એક બીજાના મદદનીશ તરીકે હતા. પ્રથમ તો એ સ્થિતિ જ અસંભવિત છે. શું બે જણાને એક જ પ્રાંત ઉપર ક્ષત્રપનો હોદ્દો આપીને નીમવામાં આવે કે ? વળી જ્યારે તેમનો ઉદ્દેશ કરાય છે ત્યારે તેમને ક્ષત્રપો નથી લખવામાં આવતા, પણ એકવચનનું-ક્ષત્રપનું-નામ જ તેમની સાથે લખાય છે; છતાં એક બારગી માનો કે તે બંને ભિન્ન વ્યક્તિઓ જ હતી તો શું બન્નેનું મરણ પણ એક જ સમયે થયું હતું ? કે જેથી બન્નેની કારકિર્દીનો એક કાળે જ અંત આવી ગયો; કેમકે આગળ પાછળ મરણ થયું હોય તો, એકના હોદ્દા ઉપર બીજો ચાલુ જ રહેવો જોઈતો હતો; પણ તેવું કાંઈ માનવાને સંજોગો હા પાડતા નથી. ધારો કે બન્નેનાં મરણ લગાઇમાં ચડવાથી-જેમ આપણે જણાવી ગયા છીએ તેમ-થયાં હતાં; અને લગાઇ એવી સ્થિતિ છે કે, તેવાં બે તો શું, પણ હજારો માણસો એક સાથે મરી જાય છે. પણ તેમાં એક વાત યાદ રાખવાની કે, આ બે વ્યક્તિઓ કાંઈ સાદા સૈનિક નહોતા જ. તે તો સરદારો-સૈન્ય-પતિ હોવા જોઈએ; અને સૈન્યપતિ કદાપિ પણ

એક જ સ્થળે વધારેની સંખ્યામાં જમા થતા નથી. તેથી બે કે વધારે સૈન્યપતિ એક સાથે કપાઇ મુઆની હકીકત ઇતિહાસમાં ગાંતી જડવાની નથી. આ બંને વસ્તુસ્થિતિથી એમ માનવું પડે છે કે, હગામ-હગામાસ નામની બે વ્યક્તિ નહીં હોય, પણ એક જ વ્યક્તિના તે બે નામ હશે અથવા તો તેવડું મોટું જ નામ એક વ્યક્તિનું હશે.

આટલું વર્ણન કરીને હવે આપણે નિશ્ચિત કરેલી આપણી મૂળ યોજના પ્રમાણે જે ક્ષત્રપો, મહાક્ષત્રપો બની રાજગાદીએ અભિષિક્ત થયા હતા, તેવા ત્રણે પ્રદેશવાળાનું (મધ્યદેશ, મથુરા અને તક્ષિલાના) એક પછી એક અનુ-ક્રમવાર વૃત્તાંત લખવાને પ્રયત્ન કરીશું. પ્રથમ મધ્યદેશના ક્ષત્રપોનાં વૃત્તાંત લખીશું.

(૧) મધ્યદેશ

(૧) ભૂમક

જે ક્ષત્રપોનાં નામો થોડાંધણાં આપણે વારંવાર ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તેમાં બે કે ત્રણ નામો સૌથી વિશેષ ધ્યાન તેની જાત બે એ છે. નહપાણ, રૂપભદ્ર તથા બીજા અને ભૂમક; પણ આ બધાનો ઓળખ સમય કયો હતો તથા એક બીજાને શો સંબંધ હતો તે

નિશ્ચિતપણે હજી સુધી શોધાયું લાગતું નથી. તેમનાં પરાક્રમો કે જીવનની બીજા કોઈ તવા-રીખમાં ઉતરવા અગાઉ, પ્રથમ તો આપણે તેઓ કઈ જાતના હતા અને તેમને કાંઈ સગપણ સંબંધ હતો કે કેમ તે નક્કી કરીશું; અને તે બાદ તેમના સમયની વિચારણા કરીશું.

“ મિ. રૅપ્સન લખે છે કે ૨૩ The earliest

પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૭:—It is the name of the

known member of the kshaharata family, whose name appears on coins only is Bhumak: This sanskritised form of what is probably a Persian name, appears in the Brahmi-coin legends and in the Nasik inscription of Rushabhadatta and Daksamitra, the name of Bhumak is mentioned=ક્ષહરાટ કુટુંબના જે સભ્યનું નામ સૌથી પ્રથમ જાણવામાં આવ્યું છે, તથા જેનું નામ માત્ર સિક્કા ઉપરજ નજરે પડે છે તે વ્યક્તિ ભૂમક છે; રૂષભદત્ત અને દક્ષમિત્રાના (કોતરાવેલ) નાશિકના શિલાલેખમાં તેમજ સિક્કા ઉપરના બ્રાહ્મી લિપિના અક્ષરોમાં ભૂમકનું નામ આપેલું છે; તે વિશેષપણે કોઈ ધરાની કરતાં સંસ્કૃત ભાષાનું નામ દેખાય છે.” આ લખાણ ઉપરથી આ પ્રમાણે હકીકત નીકળે છે: (૧) ભૂમક ક્ષહરાટ જાતિનો^{૨૪} છે. (૨) તેનું નામ ધરાની અથવા પહલવી કરતાં સંસ્કૃત ભાષાને વધારે મળતું આવે છે. (૩) સિક્કા ઉપરના અક્ષરો બ્રાહ્મી લિપિના છે. (૪) ભૂમકનું નામ માત્ર સિક્કામાંથી જ મળ્યું પડ્યું છે; કોઈ શિલાલેખ કે તેવા અન્ય સાધનથી તે નામ જણાયું નથી. (૫) સર્વે ક્ષહરાટ ક્ષત્રિયો-
family to which Bhumaka and Nahapana belonged.

(૨૪) ઉપરની ટી. નં. ૨૩ માં ક્ષહરાટને એક કુટુંબની ઉપમા આપી છે, પણ આપણે પૃ. ૧૭૪ ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે એક જાતિવિશેષ નામ છે અને તેથી મેં અહીં “ ક્ષહરાટ જાતિ ” શબ્દ લખ્યો છે.

(૨૫) ઉપરમાં આપણે હગામ અને હગામાસને પણ ક્ષહરાટ જાતિના કહ્યા છે એટલું જ નહીં પણ રાજ્યુલની આગળના કહ્યા છે, વળી આગળ સાબિત

સૂચાઓ-જે જાણીતારૂ થયા છે તેમાં તે સૌથી પ્રથમ છે; (૬) અને નાશિકના શિલાલેખમાં રૂષભદત્ત અને દક્ષમિત્રાએ સ્વયં ભૂમકનું નામ લખ્યું છે. આ સર્વે બાબતનો વિચાર કરતાં આપણે નીચેનો સાર તેમાંથી ઉપજાવી શકીએ છીએ: (૧) ભૂમક ક્ષહરાટ જાતિનો સરદાર હતો. (૨) ક્ષહરાટ ભાષામાં તેનું નામ ગમે તે લખાયું હશે, પણ તે ભાષા કાંઈક પહલવી-ધરાની ભાષાને મળતી આવે છે અને સંસ્કૃતમાં તેનું નામ ભૂમક હોઈ શકે છે. (૩) તેની ભાષાની લિપિ અને બ્રાહ્મી લિપિ બન્ને લગભગ એક જ હતી. તેનો ભાવાર્થ કદાચ સહેજ સાજ જુદો પડી જતો દેખાય છે ખરો. [આ માટે પૃ. ૧૭૫ ઉપર બ્રાહ્મી અને ખરોદી ભાષાની આપણે કરેલી સરખામણી તપાસી જુઓ.] (૪) જેટલા ક્ષહરાટ જાતિના સૂચાઓ ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે તે સર્વેમાં જૂનામાં જૂનો ભૂમક છે (૫) અને રૂષભદત્ત તથા દક્ષમિત્રા તે બન્ને જણા ભૂમકના નિકટના કોઈક ખાસ સગાં હોય એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો તેઓ પોતાની મેજે સ્વેચ્છાથી પોતાના દાનપત્રમાં તેનું નામ શા માટે લખાવે? વળી આપણે જાણીએ છીએ કે આ રૂષભદત્ત અને દક્ષમિત્રા પતિ-પત્ની થતાં હતાં^{૨૬} અને તેઓ નહપાણ ક્ષહરાટના

કરીશું કે રાજ્યુલ અને ભૂમક બન્ને સમકાલીન હતા એટલે તાત્પર્ય એ થશે કે, ભૂમકની પહેલાં હગામ અને હગામાસ થયા હતા એમ નોંધી શકાય; છતાં અહીં ભૂમકનેજ પ્રથમ નંબર અર્પણ કરાયો છે તેનું કારણ એમ સમજવું કે, હગામ અને હગામાસની જાતિની કે સમયની બાબત જાણી શકી નથી, માટે earliest known member=જણાયલા સભ્યોમાં સૌથી પહેલો, એવા શબ્દ વાપરવામાં આવ્યા છે.

(૨૬) આમનો અધિકાર આગળ ક્ષહરાટ નહપાણના જીવનચરિત્રે લખવામાં આવશે ત્યાં જુઓ,

અનુક્રમે જમાઇ અને પુત્રી થતાં હતાં. આ ઉપરથી વળી એમ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે ભૂમક અને નહપાણુ પણ એક ખીજના ખાસ નિકટના સંબંધી થતા હોવા નોઈએ.

વળી તે જ વિદ્વાન મિ. રૅપ્સન આગળ જતાં ભૂમકના સિંકાનું વિવેચન કરતાં જણાવે છે રૂઝ:—“ Their types are Arrow-Discus and Thunderbolt, lion-capital. The obverse type of Bhumak is continued by Nahapana as the reverse type... Considerations of the type and fabric of the Coins and the nature of the coin-legends leave no room for doubting that Bhumak preceded Nahapan; but there is no evidence to show relationship between them=તેની (ભૂમકના સિંકાની) ઓળખમાં, તીર, વજ્ર અને ગદા તથા ઉપર સિંહાકૃતિ છે. ભૂમકના સિંકાની જે સવળી બાજુ છે તે નહપાણુ અવળી તરીકે ચાલુ રાખી છે. ...સિંકાની કોટિ તથા ભાતનો તેમજ તેના ઉપર લખેલ શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરતાં નહપાણુની પહેલાં ભૂમક થયો છે તેમાં શંકા રાખવાને જરા પણ અવકાશ રહેતો નથી; પણ તે બે વચ્ચે શું સગપણુ હતું તે દર્શાવવા માટે કાંઈ જ પ્રમાણુ દેખાતું નથી.” આટલા લખાણુ ઉપરથી એટલું જણાયું કહેવાય કે, (૧) ભૂમક અને નહપાણુના સિંકા એક જ કોટીના છે.

(૨૭) કો. આં. રે. પારિશ્રાફ ટ૭.

(૨૮) અથવા સવળી બાજુમાંની વ્યક્તિ ઉચ્ચ પદાધિકારી પણ હોય; પરંતુ ભૂમક અને નહપાણુમાં ઉચ્ચ-નીચપદે કોઈ હોવાનું જણાયું નથી એટલે

૨૪

(૨) ભૂમકના સિંકાની જે સવળી બાજુ છે તે નહપાણુની અવળી બાજુ છે. (૩) ભૂમક પ્રથમ થયો છે અને નહપાણુ તેની પાછળ થયો છે. (૪) તે બેની વચ્ચે કાંઈ સગપણુ હતું કે કેમ તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેમ તે સંબંધી કાંઈ પુરાવો મળી આવતો નથી. ઉપર પ્રમાણુની આ ચાર તારવણીમાંથી પ્રથમની ત્રણ તો સ્પષ્ટ જ છે એટલે તેને તો સિદ્ધ થયેલી ખીના તરીકે જ સ્વીકારી લઈએ. બાકી ચોથી બાબતનો જવાબ મેળવવા માટે વિચાર કરવો રહે છે.

ઉપર પૃ. ૧૮૪ માંની દલીલ પાંચમીમાં જોઈ ગયા છીએ કે ભૂમક અને નહપાણુ બન્ને એક ખીજના ખાસ સંબંધમાં હતા જ. વળી ઉપરમાં દર્શાવેલી હકીકતનો તથા ખીજ તારવણીનો ઉકેલ, સિંકાના અભ્યાસથી કરીશું તો કહી શકાય તેમ છે કે, કોઈ વ્યક્તિના સિંકાની સવળી બાજુ જે ખીજ વ્યક્તિના સિંકાની અવળી બાજુ હોય તો, સવળી બાજુવાળી વ્યક્તિ પ્રથમ થઈ ગણાય અને અવળી બાજુવાળી વ્યક્તિ તેની પાછળ થઈ ગણાય. ૨૮ એટલું જ નહીં, પણ તુરત જ પાછળ થયેલી હતી એમ પણ કહી શકાય; એટલે આટલું હવે સિદ્ધ થયેલ માની લેવું રહે છે કે, પ્રથમ ભૂમક થયો, તેની પાછળ તુરત જ નહપાણુ થયો અને નહપાણુના સમકાલીનપણાએ તેનો જમાઇ રૂપભદ્ર થયો હતો. આટલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભૂમક અને નહપાણુ વચ્ચેના સગપણુ-સંબંધવાળી ચોથી દલીલનો ઉત્તર જલદી તે પ્રશ્ન અત્ર વિચારવો રહેતો નથી.

[જેમ ભૂમક મહાક્ષત્રપ હતો તેમ નહપાણુ પણ મહાક્ષત્રપ થયો છે, એટલે કે બન્નેના પદ સમ-દરજાના હતા.]

મેળવી શકાય તેમ દેખાય છે; કેમકે એક બાળુ આપણે એમ જોઈ ગયા છીએ કે, ભૂમક, નહ-પાણુ અને રૂપલદત્ત ઘણા નિકટના સગાં થતાં હતાં. બીજી બાળુ એમ પણ જાણી ચૂક્યા છીએ કે, ભૂમક પછી તુરત જ નહપાણુ ગાદીએ બેઠો છે. ત્રીજી બાળુ એમ પણ કહેવાઈ ગયું કે ભૂમક અને નહપાણુ એક જ ક્ષત્રિય જાતના હતા. તેમ ચોથી બાળુ નહપાણુની દીકરી દક્ષમિત્રા અને જમાઈ રૂપલદત્તે પોતાના દાનપત્રમાં સ્વસ્કરણાથી ભૂમકનું નામ કોતરાવેલ છે. એટલે તે સર્વે અતિ નિકટના અને પરસ્પર સગપણુ ગાંઠથી યુક્ત હતા એમ બતાવી આપ્યું છે. વળી એ સ્થિતિ વિશેષ ત્યારે જ સંભવિત છે કે જ્યારે દીકરી અને જમાઈનાં નામ એક વ્યક્તિ સાથે જોડાયેલ હોય તેમજ તે વ્યક્તિનું નામ તે બંનેના સામાન્ય સંબંધીનું જ હોય : આ વિષયનું સામાજિક-વ્યવહાર જ્ઞાન એમ કહે છે કે, તે સામાન્ય સંબંધ પુત્રીના માવતર પક્ષનો જ હોય. એટલે એમ સાબિત થઈ ગયું કહેવાય કે નહપાણુ જેમ દક્ષમિત્રાના પિતૃપક્ષે છે તેમ ભૂમક પણ તેણીના પિતૃપક્ષનો જ સભ્ય હોવો જોઈએ. તેમ આ ઉપરાંત એક નિરાળો સિદ્ધાંત એ પણ જાણવામાં છે કે, આપ જ્યારે મહાક્ષત્રપ હોય છે ત્યારે તેનો પુત્ર જે યુવરાજ હોય છે તે ક્ષત્રપ પણ રાજકાર્યમાં ભાગ લે છે, અને પિતાના મરણ બાદ તે યુવરાજ પોતે જ મહાક્ષત્રપનું પદ ધારણ કરી ગાદીપતિ બને છે. (આ નિયમ માટે ઉપરમાં પૃ. ૧૭૧ ની હકીકત જુઓ) આ ભૂમકના સમય પછી દોઢેક સદીએ ક્ષત્રપ ચંદ્રણુનો વંશ જે શરૂ થયો હતો અને

લગભગ અઢીસો વરસ સુધી જે ચાલ્યો હતો તેમાં જ કેવળ આવો નિયમ સચવાઈ રહેલો તરી આવે છે એમ નથી, પણ આ ભૂમકના જ સમ-કાલીનપણે થયેલ રાજ્યવૃદ્ધિ અને તેના પુત્ર સોગસના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું છે. મતલબ કે, પિતાપુત્રના સંબંધમાં આ પ્રમાણે જ હમેશાં વર્તીવ બને છે અને તે જ પ્રમાણે બનતા આવ્યાના અનેક પુરાવાઓ છે; તો પછી ભૂમક અને નહપાણુના સગપણુ સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલી ત્રણ સ્થિતિ સાથે આ મુદ્દો, તેમજ રૂપલદત્ત, દક્ષમિત્રા અને નહપાણુના નિકટ સંબંધ-વાળો મુદ્દો પણ ઉમેરવામાં આવે તો એક જ સાર ઉપર આવવું પડશે કે, ભૂમક તે પિતા થાય અને નહપાણુ તે પુત્ર જ થાય.

ભૂમકનો અને નહપાણુનો પિતાપુત્ર તરીકેનો સંબંધ નક્કી કર્યા પછી તેનો સમય હવે આપણે તેમના સમય વિશે વિચાર કરીએ.

ભૂમકના સિદ્ધાંતો તો ઘણાં છે પણ તેમાંના એક ઉપર સાલ નાંખેલી જણાતી નથી. તેમ તેનો કોઈ શિલાલેખ તારીખ સાથેનો જણાયો નથી. ૨૯ તેમ બીજી બાળુ નહપાણુના સિદ્ધાંતમાં પણ સાલ લખેલી નજરે પડતી નથી. જો કે તેણે કોતરાવેલ શિલાલેખોમાં સાલ નોંધેલી હજી જણાય છે ખરી; આથી કહીને આપણો માર્ગ ઘણો મોકળો-સુતર થઈ જાય છે. મિ. રેપ્સન તે સંબંધમાં લખતાં જણાવે છે કે, ૨૦ “ No dated coins but dates in inscriptions are 41, 45 & 46=(તેના) કોઈ સિદ્ધાંતમાં સાલ નથી જ, પણ શિલાલેખમાં ૪૧,

પણ સિદ્ધાંત કે શિલાલેખ જણાયા નથી.

(૩૦) ઉપરનું જ પુસ્તક પૃ. ૬૫.

(૨૬) ડૉ. આર્. રે. પૃ. ૬૩:—No dated coins or inscriptions known=સાલવાળા કોઈ

૪૫ અને ૪૬ ની સાલ મળી આવી છે. ” તેમજ અન્ય ઠેકાણે તે જ પુસ્તકમાં તે વિદ્વાન મહાશયે જણાવ્યું છે કે “ The last recorded date of Nahapana is Saka 46=નહપાણની મોડામાં મોડી જે સાલ નોંધાઈ છે તે ૪૬ ની છે. ” અને તે જ પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૯ ઉપર નં. ૩૫ ના નાસિકના ક્ષેત્રનું વિવેચન કરતાં લખે છે કે “ Ayama of Vatsa gotra, minister of [Raja] Mahakhshatrap Swami Nahapana= [રાજ] મહાક્ષત્રપ સ્વામી નહપાણનો વત્સ-ગોત્રી પ્રધાન અયમ. ” આ ત્રણે વાક્યો જે એકઠા કરીને તેનો સાર ગોઠવીશું તો એક જ નિર્ણય ઉપર આવવું પડશે કે નહપાણ પોતે ૪૫ ની સાલ સુધી ક્ષત્રપ પદ ધરાવતો હતો અને ૪૬ ની સાલે તો “ રાજ મહાક્ષત્રપ સ્વામી નહપાણ ” નામની પદવી-ધારક બન્યો હતો. એટલે કે ૪૫ ની સાલ સુધી તે ક્ષત્રપ અને ૪૬ માં સાલે મહાક્ષત્રપ થયો છે. હવે આ ૪૫ અને ૪૬ નો આંક જે છે, તે કોઈ સંવતનો આંક છે કે, ભૂમકની પોતાની ઉમરસૂચક આંક છે કે, તેટલા વર્ષ ભૂમકનું રાજ્ય ચાલ્યું હોય તે દર્શક છે; આ પ્રમાણે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. અહીં આપણું ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને મદદગાર થઈ પડે છે. આગળ મિનેન્ડરનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવી ગયા છીએ કે તેના સૂબા ભૂમકને અને શુંગપતિ અદ્રક ઉર્ફે બળમિત્રને લડાઈ થઈ હતી. તેમાં લડતાં લડતાં રાજ અદ્રકના મસ્તકમાં મર્મ-સ્થળે બાણ વાગવાથી તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું. આ બતાવ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯=મ. સં. ૩૬૮ માં બન્યાનું આપણે નોંધ્યું છે. મતલબ એ થઈ

(૩૧) ઉપરના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬

કે શુંગપતિ સાથેની લડાઈમાં ભૂમકને ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો અને શુંગપતિનું મરણ થયું હતું. તેમ બીજી બાજુના-એટલે ઉત્તર હિંદના-યુદ્ધમાં શુંગપતિ બાનુમિત્ર સાથે લડતાં, યોનપતિ મિનેન્ડરનું મરણ નીપજ્યું હતું; અને તે બાદ વળી તે પ્રજાના રાજ્યનો અંત આવી ગયો છે એમ જણાવાયું છે. એટલે સંભવિત છે કે, પોતાના સ્વામી અને બાદશાહ મિનેન્ડરનું મરણ નીપજ્યા બાદ ભૂમક પોતે પોતાના પ્રાંત ઉપર સ્વતંત્ર રાજ્યાધિકારી બન્યો હોય. જ્યારે બીજી બાજુ નહપાણના રાજ્યત્વ પામવા બાબતનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે (જુઓ પૃ ૧૧૭ઉપર) તે પોતે શુંગવંશના છેલ્લા રાજાને મારીને મ. સં. ૪૧૩=ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં અવંતિપતિ બન્યો છે. એટલે હવે આપણને જે સાક્ષના આંક એવા મળ્યા છે કે જે સાથે ભૂમકના જીવનને સંબંધ હોય : એક ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯-૮ કે જ્યારે તેને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો અને બીજો ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ કે જ્યારે ભૂમકનો પુત્ર નહપાણ અવંતિપતિ બન્યો હતો. તેમ નહપાણના અગાધ અમથે કોતરાવેલ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે એમ સાર (જુઓ સામેનો કોલમ) કાઢ્યો હતો કે, તેણે ૪૫ ની સાલ સુધી ક્ષત્રપપદ ભોગવ્યું છે અને ૪૬ માં વર્ષે મહાક્ષત્રપ-રાજ સ્વામીનું પદ ધારણ કર્યું છે. હવે જો ૧૫૯ માંથી ૧૧૪ બાદ કરીએ તો બરાબર ૪૫ આવી રહે છે; એટલે આખા પ્રશ્નનો આપોઆપ નીકાલ આવી જાય છે કે- (૧) ભૂમકે પોતે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯-૮ માં પોતાના પ્રાંત ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું છે. (૨) તેનું રાજ્ય ૪૫ વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે અને અંતે ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં તેનું મરણ નીપજ્યું છે.

પારીશ્રદ્ધ ૩૩.

(૩) તે સર્વ પીસ્તાળીસ વર્ષના સમય પર્ચિત નહ-
પાણુ ક્ષત્રપપદે (યુવરાજપદે) રહ્યો છે (૪)
પછી ૪૬ મા વર્ષે નહપાણુ મહાક્ષત્રપ બન્યો છે
અને (૫) તુરત જ અવંતિ ઉપર ચડાઈ લઇ
જઇ, તે સમયના અવંતિપતિ છેલ્લા શુંગવંશી
સમ્રાટને મારીને પોતે અવંતિની ગાદીએ બેઠો
છે; અને ત્યારથી પોતાના 'મહાક્ષત્રપ' નામના
ગિરદ સાથે તેણે હિંદી ભાષાનું 'રાજ' એવું પદ
પણુ જોડવા માંડ્યું છે. આખી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ
એ થયો કહેવાય કે, ભૂમકનો રાજત્વકાળ ઇ. સ.
પૂ. ૧૫૯ થી ૧૧૪-૪૫ વર્ષનો છે.

અહીં આપણે તેના સમય જે ઈ. સ. પૂ.
૧૫૯ થી ૧૧૪-૪૫ વર્ષનો જણાવ્યો છે, તે
તો પોતે સ્વતંત્ર થયો એટલે કે મહાક્ષત્રપ ત્યારથી
થયો ત્યારથી જ ગણાવ્યો છે; જ્યારે તેણે તો ક્ષત્રપ
તરીકે પણ રાજ્ય કર્યું છે તેમજ હોદ્દાર
તરીકે સિલ્કા પણ પડાવ્યા છે એટલે તે સમય પણ
જો તેની રાજકર્તાની જિંદગી તરીકે ગણવો
હોય તો તેટલો કાળ તેમાં ઉમેરવો રહે છે. તે
વિશે જાંડાણમાં ઉતરીશું તો જણાશે કે, તે
હિંદમાં ભક્ષે ડિમેટ્રીઅસની સાથે જ આવ્યો હતો
છતાં ડિમેટ્રીઅસનો રાજ્ય વિસ્તાર એવડો મોટો
નહોતો કે, તેના જુદા પ્રાંતો પાડી, તેવા
દરેક ઉપર ક્ષત્રપ નીમી રાજકારોત્પાર ચલાવવાની
જરૂર જીભી થવા પામે. જો તેમ થયું હોત તો,
સૌથી પ્રથમ ક્ષત્રપ નિમાવાનો હક્ક મિનેન્ડરનો હતો.
પણુ જ્યારે મિનેન્ડરને જ કોઈ એવી માનનીય
પદવી ઉપર નિયુક્ત કર્યો નથી દેખાતો, ત્યારે
ભૂમકનો તો પતો જ ક્યાંથી લાગે? મતલબ કે,
ડિમેટ્રીઅસના અમલ સમયે ભૂમકની સ્થિતિ
રાજકારણમાં નહોતી જ; પણુ મિનેન્ડરે ગાદીએ

બેસીને જોવો રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી દેવા
માંજ્યો કે તેવા જીતાયલા પ્રદેશ ઉપર ક્ષત્રપો
નીમવાની આવશ્યકતા દેખાવા લાગી હતી. એટલે
માનવું રહે છે કે, ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ બાદ તુર-
તમાં જ કે બે ત્રણ વરસમાં આવા ક્ષત્રપોની
નિમણૂકો કરી દીધી હતી, તેટલા માટે ક્ષત્રપ
તરીકેનો ભૂમકનો સમય આપણે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦
થી ૧૫૯ સુધીના ૨૨ વર્ષનો ગણાવી શકીએ;
પણુ ક્ષત્રપ તરીકે સર્વસત્તાધીશ તે ન ગણાય
માટે તેટલો કાળ આપણે તેના રાજત્વકાળના
અંશ તરીકે લેખાવી શકીએ નહીં.

હવે જ્યારે એમ સાબિત થઇ ચૂક્યું છે
કે, ભૂમકનું રાજ્ય જ ૪૫ વર્ષ ચાલ્યું છે, અને

તે બાદ નહપાણુ મહાક્ષત્રપ
ક્ષહરાટ સંવત થયો છે ત્યારે જો આંક ૪૫
નો નહપાણુના શિલાલેખમાં
તેના અમાત્ય અમથે ક્રાંતરાવ્યો છે તે આંક
ભૂમકના રાજ્યનો આરંભસૂચક જ છે. વળી એમ
પણુ સાબિત થયું કે, નહપાણુ કે રૂષભદત્તે જ્યાં
જ્યાં આવી આંકસંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે
ત્યાં ત્યાં તે સર્વેને ભૂમકના રાજ્યની આદિ
સાલથી માંડીને તેટલાં વર્ષ પસાર થયાના
પુરાવારૂપ તેને ગણવો રહે છે; તેમજ તે
સર્વે જણા ક્ષહરાટ પ્રજાના સભ્યો હોવાથી
આપણે તે આંકને "ક્ષહરાટ સંવત" ના
નામથી ઓળખાવતા રહીશું તો તેમાં કાંઈ
અયુક્ત કહેવાશે નહીં. આ ઉપરથી જણાશે કે,
આપણે એક નવા ઐતિહાસિક સંવત્સરની
શોધ અને ઉત્પત્તિ મેળવી કાઢી છે કે જેની આદિ
ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં થયેલી નોંધી શકાઈ રહે છે.

હવે ખાત્રીથી કહી શકાય છે કે, ભૂમકનું

(૩૨) ક્ષહરાટ સંવતની આદિની સાલ કહેવાય;
ત્યાંથી તે શકની રાજઆત થઈ ગણાશે એટલે કે,

ક્ષહરાટ સંવત ૦ = ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯.

" " ૧ = ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮.

રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ થી ૧૧૪=૪૫ વર્ષ જ
આલ્યું છે. એટલે તેણે ૪૫
ભૂમકનું વરસ તો મહાક્ષત્રપ તરીકે
આયુષ્ય રાજ્ય ચલાવ્યું હતું અને
તે પૂર્વે મિનેન્ડર બાદશાહના
ક્ષત્રપ તરીકે મહા જવાબદારી પૂર્ણ હોવા ઉપર તે

નીભાયો હતો; તે સમયે પણ કમમાં કમ તેની
ઉંમર ૪૦ થી ૪૫ વર્ષની તો હશે જ. વળી આગળ
ઉપર સાબિત થશે કે તે મહાક્ષત્રપ બન્યો ત્યારે
તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. તે દિસાએ
સહેજે તેનું આયુષ્ય ૫૫+૪૫=૧૦૦ વર્ષનું જો
આપણે આંકીએ તો વારતવિક લેખાશે. એટલે
પોતાની ઉંમર

ભૂમકનો જન્મ	મ. સં. ૩૧૪ = ઇ. સ. પૂ. ૨૧૩ ^{૩૩} =	૦
,, ક્ષત્રપ	મ. સં. ૩૪૫ = ઇ. સ. પૂ. ૧૮૨ ^{૩૪} =	૩૧
,, મહાક્ષત્રપ	મ. સં. ૩૬૮ = ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ ^{૩૫} =	૫૪
,, મરણ	મ. સં. ૪૧૩ = ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ =	૯૯

આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે
મિનેન્ડર બાદશાહનો પ્રથમ ક્ષત્રપ હતો અને
બાદશાહના મરણ પછી મહા-
તેનો રાજ્ય ક્ષત્રપ પદ ધારણ કરી,
વિસ્તાર પોતાના પ્રાંત ઉપર જ રાજ
ચલાવવા મંડી પડ્યો હતો.
એટલે પોતે ગમે તેવા મહાપરાક્રમી હોય અને
ગમે તેટલી મહોટી જીતો મેળવવા પામ્યો હોય,
પણ જ્યાંસુધી તે તાબેદારી દશામાં-એટલે કે
ક્ષત્રપ દરજ્જે-હતો ત્યાંસુધીની સર્વે જીતો
તેના નામે ચલાવવાને બદલે તેના શિરોમણી
મિનેન્ડરને નામે જ નોંધવી રહે છે. બાકી
ન્યાયને ખાતર એટલું જરૂર કહી શકાય કે
અમુક પ્રાંતો જીતી આપવામાં તેનો હાથ હતો.
આ પ્રમાણે જે મુલકો તેણે પોતાના સ્વામી

મિનેન્ડરને જીતી આપ્યા હતા તેનો કાંઈક
નિર્દેશ અત્ર કરી લઈએ.

મિનેન્ડર જ્યારે ડિમેટ્રીઅસની ગાદીએ
બેઠો ત્યારે તો તેને વારસામાં માત્ર પંજબ
તથા તેની પશ્ચિમનો થોડોક પહાડી પ્રદેશ જ મળ્યો
હતો; પણ પાછળથી પંજબમાં આવેલ સતલ-
જની દક્ષિણનો પ્રદેશ^{૩૬} તથા સિંધ ઇ. જે તેણે
મેળવ્યા હતા તે તેના આ યુદ્ધકુશળ અને શુરવીર
યોદ્ધા ભૂમકને લીધે જ પ્રાપ્ત થયા હતા. તે દેશ
જીત્યા બાદ તેના ઉપર વહીવટ કરવાને પણ
તેને જ નીમ્યો હતો. પછી તો તેણે એક પછી
એક પ્રદેશ જીતીને મિનેન્ડરના રાજ્યમાં વધારો કર્યો
રાખ્યો હતો એટલે સુધી કે જ્યારે બાદશાહનું મરણ
થયું ત્યારે તેને હવાલે રાજપુતાનામાંના અરવલ્લી
કુંગરનો પશ્ચિમે આવેલો સધળો ભાગ, સિંધ,^{૩૭}

(૩૩) જ્યારે ડિમેટ્રીઅસની સાથે તે હિંદમાં ઇ.
સ. પૂ. ૧૯૨માં આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૧ વર્ષની
એટલે કે બર યુવાનીમાં હતો એમ આ ઉપરથી કહી
શકાશે. (જુઓ ઉપરમાં ડિમેટ્રીઅસના વૃત્તાંતે)

(૩૪) જ્યારે મિનેન્ડર બાદશાહ થયો ત્યારથી
જ ભૂમકને ક્ષત્રપ નીમ્યો હતો. (જુઓ મિનેન્ડરના
વૃત્તાંતે.)

(૩૫) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૩૨.

(૩૬) પુરવાર કરાયું છે કે, ડિમેટ્રીઅસ સતલજ
નદીને કાંઠે અગ્નિમિત્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો
છે. મતલબ કે તેના રાજ્યની હદ ત્યાં આવીને અટકી
જતી હતી. (જુઓ ડિમેટ્રીઅસના વૃત્તાંતે.)

(૩૭) અહીં ભૂમકના તથા મિનેન્ડરના સિલ્લાઓ
મળી આવે છે તેથી આ અનુમાન ઉપર વિશ્વાસ ગયા

કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્રના પ્રાંતો પણ હતા. તેમાં ય સૌરાષ્ટ્ર તો મિનેન્ડરનું મૃત્યુ થયું તે જ સાલમાં અથવા તો તેની આગલી સાલમાં જ શુંગપતિ બળમિત્રને જીતી લેવાથી તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. બાકી ગુજરાતનો ભાગ (અથવા જેને તે વખતે લાટ દેશ કે તેવા જ અન્ય નામથી ઓળખવામાં આવતો) તેને આ જીતથી મળ્યો નથી લાગતો જ. ૩૮ બળમિત્ર મરી ગયા બાદ પણ જ્યાંસુધી તેનો ભાઇ ભાનુમિત્ર રાજગાદીએ હતો તેમ તે અલિષ્ઠ પણ હતો એટલે ત્યાંસુધી તો શુંગપતિને તાબે જ તે દેશ રહ્યો હતો; બાકી તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૪૨ માં થતાં, ભૂમકના પુત્ર ક્ષત્રપ નહપાણે ગુજરાતવાળો ભાગ જીતી લઈ પોતાના પિતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો લાગે છે. આ વખતે નહપાણનો જમાઇ રૂપભદ્ર પણ યુવાવસ્થામાં હોવાથી તથા કાંઈક લશ્કરી તાલીમ પામેલ હોવાથી સૈન્યમાં જોડાઈને પોતાના સસરાના જમણા હાથ જેવો થઈ પડ્યો હતો. તેણે પણ કેટલાક સૈન્ય સાથે તાપી નદીની દક્ષિણવાળો ભાગ જીતી લઈ આગળ કૂચ કરી હતી તથા ગોદાવરી નદીના મૂળવાળો ભાગ જેને તે સમયે 'ગોવરધન સમય'ના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો અને જ્યાં આગળ અંધ્રપતિ શાતકરણીઓની સત્તા જામી પડી હતી ત્યાંથી તેમને હયમચાવી મૂકી પાછા હઠવાની ફરજ પાડી હતી તથા તે મુલક ક્ષહરાટ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો. ૩૯ આ સર્વ બનાવ ભૂમકના રાજ્યકાળે બનવા પામ્યા

છે. આ સિદ્ધાંત અટકતી તરીકે કાંઈ માનવા જેવો ન જ ગણાય. તેના વિવેચન માટે આ પાનામાં જ આગળ હકીકત વાંચો. તથા નીચેની ટી. નં. ૪૧ જુઓ.

(૩૮) આ પ્રાંત ઉપર ભાનુમિત્રની સત્તા રહી હતી એવા પુરાવા જૈન સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. (જુઓ કલિકર્પૂરિની કથાવાળો ભાગ.)

હતા ૪૦ તેથી તેની જીત તરીકે ઓળખવામાં વાંધો નથી. બાકી તે પ્રદેશ જીતવામાં તેના પુત્ર નહપાણે તેમજ જમાત રૂપભદ્રની જ પ્રેરણા મુખ્ય અંશે હતી તેટલી નોંધ તો લેવી જ ઘટે. એટલે જેમ ભૂમક પોતે યુવાવસ્થામાં પોતાના બાદશાહ મિનેન્ડરને પ્રદેશો જીતી આપવાને ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો, તેમ તેની પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં તેના પુત્ર અને જમાઈ તેને કારગત થઈ પડ્યા હતા. આ પ્રમાણે તેના રાજ્ય-વિસ્તારનું વર્ણન કહી શકાય.

વિદ્વાનોનો અત્ર એવો મત છે કે ગુજરાત દેશમાંનો ભરૂચ જિલ્લાવાળો ભાગ બાદશાહ મિનેન્ડરના સમયે ભૂમકે જીતી લીધો હતો અને તેના પ્રમાણ તરીકે તે ભાગમાંથી ભૂમક અને મિનેન્ડરના જડી આવતા સિલ્કાઓને આગળ ધરે છે. પણ માર્ગ માનવું એમ થયું છે-જેનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે-કે તે ભાગ તો ભૂમકના રાજકાળે તેના પુત્ર નહપાણે જીતી લીધો હતો; એટલે ભલે મિનેન્ડરના સિલ્કા ત્યાંથી મળી આવે છે, છતાં તેનું રાજ્ય ત્યાંસુધી લંબાયું નહોતું એમ કહેવું પડશે. માત્ર સિલ્કા મળી આવ્યાથી તે મુલક ઉપર તેનો અધિકાર હતો એમ કાંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહીં, કારણ કે એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી કે જે રાજ્યનો સિલ્કો હોય તે સિલ્કો તેની હદમાં જ માત્ર ગાંધાઈ રહેવો જોઈએ. જે તે નિયમ પ્રમાણે જ કામ લેવાતું હોય તો તો વેપારને ચારે તરફથી

(૩૯) આ હકીકત નાસિકના અને જુનેરના શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે. તેમાં નહપાણના જમાઇ રૂપભદ્રે અને પુત્રી દક્ષમિત્રાએ દાન કર્યાનું લખાયું છે.

(૪૦) દાનપત્રોનો સમય તેવા શિલાલેખોમાં નોંધ્યો છે. જે સર્વની સાલો ભૂમકના રાજ્યકાળની સાબિત થઈ શકે છે.

ભરડો જ અનુભવવો પડે અને દેશપરદેશ સાથે લેવડદેવડ અટકી જતાં દરેકને ખાબોચીયા-માંહેલા કૂપમંડુક જેવી સ્થિતિમાં જ રહેવું પડે : બાકી આટલી વાત તો ખરી છે જ કે, જે મુલકનો સિલ્કો હોય તે મુલકમાં તો ચલણનું મુખ્ય અંગ તે જ રહી શકે છે : ઉપરાંત સિલ્કાની અવરજવર તથા વપરાશને, રાજકીય તેમ જ વ્યાપારિક કયવિકયની સાથે સાથે, પ્રજાના સામાજિક જીવન અને વ્યવહારમાં પણ લેતી દેતી ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોવાથી, ગમે તેટલે દૂરદૂર દેશ પડ્યો હોય છતાં, ત્યાં તે પહોંચી જાય છે. ૪૧ તેમાં પણ એટલું તો ખરું જ કે, પોતાપોતાના રાજ્યવિસ્તારમાં અન્ય રાજ્યના સિલ્કા આવવા દેવા કે કેમ, તે તે મુલકના રાજકર્તાના નિખાલસ દિલ ઉપર, તેમજ તે તે મુલકના રાજકર્તાઓની અરસપરસની રાજનીતિ ઉપર અવલંબાયમાન રહે છે. એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં અને ભરૂચના પ્રદેશમાં ભૂમકના તથા મિનેન્ડરના જે સિલ્કાઓ મળી આવ્યા છે (જે તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોય તો) તે તેમના રાજ્યવિસ્તારનું-પરિણામ ગણવાનું નથી; પણ તે સમયે વેપાર વહેવાર તેટલો વિસ્તૃત અને બહોળો ફેલાવો પામ્યો હતો તેમ કહેવાય અથવા તો વધારે સંભવિત કારણ એમ પણ કદપી શકાય કે, ભૂમક પછીના તેના વંશજોને જે અમલ તે પ્રદેશ ઉપર થયો હતો, તેમણે પોતાના પુરોગામી-પૂર્વજોના સન્માન અને ભક્તિ તથા પૂજ્યપુદ્ધિને લીધે પોતાના અમલ દરમ્યાન પણ તે સિલ્કાને ચલણરૂપે ચાલુ રહેવા દીધા હતા. આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાને કારણ પણ છે.

(૪૧) વર્તમાનકાળે આ સ્થિતિ દરેક દેશપર-દેશમાં નજરે પડે છે. દેશ ક્યાંય પડ્યો હોય અને તેનો સિલ્કો ક્યાંય દૂર દૂર વપરાતો દેખાય છે.

તે નહિપાણુના રાજ્યનો વિસ્તાર વિચારતી વખતે નાસિકના શિલાલેખનો ઉલ્લેખ કરીને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની માતા રાણી બળશ્રીના નામથી લખાયેલા શબ્દો ઉપર વિવેચન કરતાં આપણે પૂરેપૂરું સમજી શકીશું.

જ્યારે પોતે ક્ષત્રપ પદે હતો ત્યારે કે મહાક્ષત્રપ બન્યા પછી પણ, કોઈ સિલ્કો ભૂમકે પોતાના નામે પડાવ્યો હોય એવું જણાતું નથી. આ હકીકત એમ અનુમાન ઉપર આપણને લઇ જાય છે કે, પોતે મોટી ઉમરે મહાક્ષત્રપ બન્યો હોવાથી તેનું દિલ માયાવી સંસારથી કેટલેક દરજ્જે વિરક્ત થઈ ગયું હતું અને પોતે નિરભિમાનપણે રહી નિરપેક્ષ વૃત્તિથી રાજકારભાર ચલાવ્યે જવાના વિચારવાળો થયો હતો. મતલબ કે, તેણે પોતાનો આખો રાજત્વકાળ બદકે તેનો મોટો ભાગ-શાંતિપૂર્વક રાજ્ય ચલાવી વેપારમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રજાની આખાદી અને સમૃદ્ધિમાં ઉમેરો કરવામાં જ ગાળ્યો લાગે છે.

જે પ્રદેશ ઉપર તે સત્તા ભોગવતો હતો તેનું સ્થાન ભરતખંડની લગભગ મધ્યમાં આવેલું

હોવાથી તેને તે સમયે ‘મધ્ય તેની રાજગાદી-દેશ’ ૪૨ તરીકે ઓળખવામાં નું સ્થાન આવતો હતો અને તેના

રાજપાટને મધ્યમિકા નગરી કહેવામાં આવતી હતી એમ વિદ્વાનોનું માનવું થયું છે. આ નગરીનું આવું નામ ક્યાંથી શોધી કઢાયું તેની પૂરી માહિતી મળતી નથી, પણ તે નગરીનું સ્થાન વર્તમાન ચિતોડ અથવા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં થોડાક માઇલમાં ઠરાવાયું છે. જ્યારે મારું માનવું એમ થાય છે

(૪૨) જેને પ્રાચીન સાહિત્યમાં “મત્સ્ય” દેશ તરીકે પણ ઓળખાવાયો છે. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૧ ઉપર)

કે, તેનું રાજ્ય અરવલ્લી પહાડની પૂર્વ દિશામાં કોઈ કાળે પણ થવા પામ્યું જ નથી; એટલે મધ્યમિકા નગરીનું સ્થાન મેવાડમાં હોવું માની શકાય તેમ નથી. પણ ભૂમકના મરણ પછી તેના પુત્ર નહપાણે પોતે અર્વાંતિ સર ક્યું તે પહેલાં અરવલ્લીની પૂર્વમાં કાંઈક રાજ્યનો વિસ્તાર વધારીને તે પ્રદેશમાં થોડો વખત સ્થિતિ કરી હતી. તે સમયે-માત્ર વરસ કે દોઢવરસના ગાળા માટે જ-કદાચ તેની ગાદીનું સ્થાન આ ચિતોડ-ગઢના પ્રદેશમાં કરાયું હોય તો શંકા રાખવાનું કારણ નથી; ભૂમક પોતે તો તે મુલકની જમીન ઉપર પગ માંડવાને પણ નશીબાંત થયો નથી જ. બાકી તેના રાજકાળમાં નહપાણે, પોતાના જમાઇ રૂપભદ્રતની સહાયથી ગુજરાતમાં થઈને દક્ષિણમાં જે પ્રવેશ કર્યો હતો તેનો ઉતરવાનો માર્ગ શિરોહીની દક્ષિણે થઈને કર્યો હતો એમ સમજાય છે. મતલબ કે અરવલ્લી અને સલંબર પર્વતને ફરતો માર્ગ તેણે ગ્રહણ કર્યો હતો, જેથી ચિતોડ-મેવાડની ભૂમિને ભૂમકની સત્તા બહાર ગણવી રહે છે; તો પછી તેના રાજપાટનું સ્થાન ક્યું હોઈ શકે તે જરા વિચારી લઈએ.

જે કે કોઈપણ સ્થળ નિશ્ચયપૂર્વક આપણે બતાવી શકીએ તેમ તો નથી જ, પણ તે સમયની ભૂગોળ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જે ત્રણ ચાર સ્થાનોની સંભવિતતા દેખાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીશું તો ભવિષ્યમાં તે બાબતમાં પ્રયાસ

કરનારને કદાચ તે માર્ગદર્શક થઈ પડશે ખરું. તેમાં સ્થાન મારી નજરમાં ચારેક નજરે પડે છે. સૌથી પ્રથમ ભિન્નમાલ નગર^{૪૩} : તેનું સ્થાન હાલના શિરોહી રાજ્યે ગોલવાડ પ્રાંતમાં અને જોધપુરની દક્ષિણે અંદાજ ગણી શકાય. બીજું સ્થાન તંબાવટી નગરીનું કે જેની જગ્યા અરવલ્લી પહાડની પશ્ચિમ કિનારીના પ્રદેશ ઉપર ગણવામાં આવે છે. તે પ્રદેશની જમીન વિષે એમ કહેવાય છે કે તે ભૂમિમાં તાંબાની ખાણો આવી હતી તેથી તે નગરીનું નામ તંબાવટી-તાંબાવટી-ત્રાંબાવટી પડ્યું હતું અને હાલ પણ તે ભૂમિનો રંગ તાંબાની ધાતુના જેવો હોય તેવો રતુંબરો નજરે પડે છે. ત્રીજું સ્થાન વેરાટ નગરવાળું^{૪૪} કે જ્યાં આગળ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો બાબ્રા-વૈરાટવાળો શિલા-લેખ જોવા કરાયો હતો. તેનું વર્તમાન સ્થાન અલવર રાજ્યે મચેરી ગામ પાસે આવેલું ગણી શકાય. અને ચોથું સ્થાન હર્ષપુર નગરનું, કે જે ઈ. સ. પૂ. ની પહેલી સદીમાં પૂર સમૃદ્ધિવાળું નગર હતું. તેનું વર્તમાન સ્થાન અજમેર શહેર અને પુષ્કરજી સરોવરની નજીકમાં હતું કે જે પ્રદેશમાંથી ભૂમકના સિદ્ધાઓ પણ મળી આવ્યા છે.^{૪૫} આ શહેરનું વર્ણન જૈન સાહિત્ય ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે.^{૪૬} “ત્રણસે છે જિનભુવનો જેમાં, ચારસો છે લૌકિક પ્રાસાદો જેમાં, અઠાર સો છે બ્રાહ્મણોનાં ઘરો જેમાં,

(૪૩) આ સ્થાનની કેટલીક હકીકત માટે પુ. ૧, પૃ. ૬૬, ટી. નં. ૬૩-૬૪: પૃ. ૨૧૬ તથા પુ. ૨, પૃ. ૧૭૫ ઈ. ઈ. જીઓ; વળી વિશેષ હકીકત આગળમાં શકપ્રબના વર્ણને આવશે ત્યાં જોવું.

હિં ઉ. છા. પૃ. ૫૮ (ગુ x વ x સો. તરફથી બહાર પાડેલું)માં લખે છે કે, આખૂ પર્વતની વાયવ્યે ૫૦ માઇલ ઉપર આવેલ ભિન્નમાળ અથવા શ્રીમાલનગરમાં

ગૂર્જર રાજપૂતોની રાજધાની હતી...ભરચનો નાનો ગૂર્જરવંશ ભિન્નમાલ રાજવંશની એક શાખા માત્ર હતી. વળી નીચેની ટીકા નં. ૪૬ જીઓ.

(૪૪) આના વર્ણન માટે જીઓ. પુ. ૧ લં, પૃ. ૪૬-૫૧ ટી. નં. ૨૨; પુ. ૨, પૃ. ૩૫૪.

(૪૫) કો. આં. રે. પૃ. ૬૪.

(૪૬) જીઓ. ક. સુ. સુ. ટી. પૃ. ૧૨૮.

છત્રીસ હજાર છે વણિકનાં ઘરો જ્યાં, નવ સો છે બગીચાઓ જ્યાં, સાત સો છે વાવો જ્યાં, બસો છે કુવાઓ જ્યાં, તથા સાતસો છે દાન-શાળાઓ જ્યાં એવું તથા અજમેરની નજદીકમાં રહેલા તથા સુમટપાલ નામ છે રાજ જ્યાં એવું તે હર્ષપુર નગર ઇ. ઈ.” આ પ્રમાણે તેની ગાદીના સ્થાન તરીકે ચાર સ્થળની કલ્પના થાય છે. કયું વિશેષ સંભવિત છે તે તો શોધખોળ કરતાં નક્કી થાય તે ખરું; પણ મારું અનુમાન એમ થાય છે કે પ્રથમ તેનું રાજનગર અરવલ્લીના દક્ષિણ છેડે ભિન્નમાલ નગરે^{૪૭} હશે, અને જેમ જેમ રાજકીય આવશ્યકતા લાગતી ગઈ હશે તેમ તેણે ત્યાંથી ખસેડીને અરવલ્લીના ઉત્તર છેડે આવેલ આ હર્ષપુરમાં રાજધાની કરી હશે.

(૪૭) રાજ નહપાણની રાજધાની વિશે કેમ્બ્રીજ શોર્ટ હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયામાં પૃ. ૮૧ પર લખ્યું છે કે His capital is said to have been Minnagar which has not been identified=તેની રાજગાદી મિનનગરે હોવાનું કહેવાય છે, તેનું સ્થાન નક્કો કરી શકાયું નથી. (મારું ટીપ્પણ:-શું આ ભિન્ન-માલને દૂકામાં ભિન્નનગર કહેવાતું હોય અને જ્યાં

અથવા તો જરૂરીયાત પ્રમાણે તે બંને સ્થાનમાં અવારનવાર રહેણાક કરતો હશે.

આ સિવાય બીજું કાંઈ વિશેષ જાણવામાં આવ્યું ન હોવાથી ભૂમકનો વૃત્તાંત અહીં પૂરો થાય છે. તેના વંશને કેટ-ભૂમકનું વૃત્તાંત લોકોએ કાઠિયાવાડના શાહી પૂરું રાજાઓ=“ Shahi kings of Kathiawar ” તરીકે ઓળખાવ્યો છે, પણ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તે તે વંશ નહપાણના જમાઈ રૂપભદ્રતનો ગણી શકાય તેમ છે. તેમ કરવાનાં કારણો પણ છે. તે વિષય આપણે આગળ ઉપર રૂપભદ્રતનું પ્રકરણ લખતી વેળા ચર્ચીશું.

ભિન્નનગર શબ્દ લખાયો હોય ત્યાંના અક્ષરની અશુદ્ધતાને લીધે કે, અક્ષરના કાના અથવા વળાંકમાં ફેરફાર થઈ ગયો હોય તેને લીધે કે પછી લિપિબદ્ધતા સંદિગ્ધપણને લીધે તે ભિન્નને બદલે ભિન્ન વંચાયું હશે. ?)

કેટલાક વિદ્વાનનું માનવું એમ થાય છે કે આ મિનનગરનું સ્થાન સિંધુ નદીના મુખ આગળના દુઆબમાં છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (ચાલુ)

ક્ષહરાટ ક્ષત્રપો (મધ્ય પ્રદેશ) ચાલુ

સંક્ષિપ્ત સાર:—(૨) નહપાણુ: તેનાં જુદાં જુદાં નામો તથા બિરૂદો વિશેના કરેલા ખુલાસા-જીવના જોખમે પણ અવંતિની ગાદી મેળવવા ખેડવા પડતા પ્રયાસનું કારણ-તેના સમય અને આયુષ્ય પરત્વે બાંધેલ નિર્ણય-તેના કુટુંબની આપેલ કેટલીક હકીકત-તેના રાજ્યવિસ્તારનું વર્ણન તથા હેવાક્ષ-વિસ્તાર વધારવા જતાં આંધ્રવંશી શાતકરણી સાથે તેને બાંધવું પડેલું વેર-સામા પક્ષે તે વેરનું બાંધેલું માપ તથા અંત:કરણમાં સ્થાપેલ તેના જાંડાણની ચર્ચા-તેની રાજગાદીનાં સ્થાન તથા સિદ્ધાંતો વિશે આપેલી કેટલીક નવીન વિગતો-પ્રજારંજક પ્રવૃત્તિઓ માટે તેણે આદરેલા પ્રયાસો અને તેમાં તેને મળેલી કેટલીક સફળતાનું વર્ણન-તેનાં રાજકીય ડહાપણ અને દીર્ઘદષ્ટિનાં આપેલાં એક બે ઉદાહરણ-આવાં પગલાં ભરવામાં તે કેાનું અનુકરણ કરી રહ્યો હતો તે બાબતની સમજૂતિ-તે રાજનીતિની સાર્થકતા તેમજ વાસ્તવિકતાની લાંબાણથી લીધેલી તપાસ-તે અવંતિપતિ હતો છતાં તેનું વર્ણન જુદા જ વંશ તરીકે ન આપતાં, ક્ષત્રપો જેવા નાના સત્તાધિકારીઓ સાથે તેનું જીવનવૃત્તાંત કેમ જોળવી દેવાયું છે તેના આપેલ ખુલાસા-નહપાણુ અને અષ્ણુ, બન્ને ક્ષત્રપોનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે તે વિશેની દલીલોપૂર્વક કરેલ ચર્ચા-કાન્વાયન વંશની ઐતહાસિક મહત્વતા સંબંધી દોરેલાં કેટલાંક અનુમાનો તથા તેનું આપેલું વર્ણન—

(૨) નહપાણુ

ભૂમકનું મરણ મ. સં. ૪૧૩=છ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં થતાં તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નહપાણુ આવ્યો હતો. એટલે અત્યાર-
તેનાં નામો સુધી પોતાના નામના છંડે તથા બિરૂદો જે ક્ષત્રપ શબ્દ લગાડતો તે સ્થાને હવે મહાક્ષત્રપ લખવાનું તેણે શરૂ કરી દીધું હતું. આ વખતે ક્ષહરાટ સંવત ૪૫ ચાલતો હતો. પછી બીજે જ વર્ષે (કદાચ છ આઠ માસમાં પણ સંભવિત છે.)^૧ તેણે શુંગવંશી હેલ્લો રાજ દેવભૂતિ જે અવંતિપતિ હતો તેની સાથે યુદ્ધ કરી મારી નાંખીને-કદાચ તેને ચડી આવેલો જાણીને દેવભૂતિને તેના અંતઃપુરમાંની કોઇ રાણી કે રખાત મારફત તેના પ્રધાને મારી નાંખાવ્યો હોય-આ સ્થિતિ વધારે સંભવિત લાગે છે-પોતે અવંતિની ગાદીએ બેઠો.

આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે સારાથે હિંદમાં ઉજ્જૈની, હિંદુ પ્રજાનું એક પવિત્ર સ્થાન ગણાતું હતું. તેમજ તેનું સ્થાન હિંદની મધ્યમાં હોઇને તેની રાજકીય અગત્યતા પણ વિશેષ હતી.^૨ અને તેને લીધે જ મગધસમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાની રાજગાદી પાટલિપુત્રમાંથી ફેરવીને ઉજ્જૈનીમાં કરી હતી. તેમજ તેનું રેખાંશ પણ જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બહુ જ ઉપયોગી હતું.^૩ વળી મોટું વેપારી મથક પણ હતું, તેમ જૈન ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રદેશ અતિ પવિત્ર ગણાતો હતો.^૪ આ પ્રમાણેની વિધવિધ વિશિષ્ટતાને અંગે અવંતિપ્રાંત મેળવવો અને તેના

રાજકર્તા થવું તે તે સમયે દરેક રાજાને પોતાના જીવનનું શ્રેષ્ઠતમ સાધ્ય થઈ પડ્યું હતું. તે પ્રાપ્ત કરવાને તો અનેક પ્રકારનાં જોખમ પણ તેઓ પોતાના શિરે વહોરી લેવાને તૈયાર થઈ જતા હતા. તે પ્રમાણે આ ક્ષહરાટ સરદાર નહપાણે પણ પોતાનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ સૌથી પ્રથમ ધ્યાન અવંતિની ગાદી મેળવવા જ દોડાવ્યું હતું. તે વખતે ત્યાંના આખા રાજ્યનું અંતઃપુર તેમજ મંત્રીમંડળ સર્વ વ્યભિચારપણામાં સંડેલું હોવાથી તેને પોતાનો પ્રયાસ સુસાધ્ય લાગતો હતો; જેથી ચડાઇ લઇ જઇ, તેના રાજાને મારીને મોટી ધામધુમથી અવંતિનો રાજ બની બેઠો. હિંદુસ્તાનની આવી પવિત્ર ગણાતી ઉજ્જૈની નગરી ઉપર જે કોઇ પણ પરદેશીએ સ્થામિત્વ મેળવવાનું લાગ્ય પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તે આ નહપાણુ જ હતો. અવંતિની ગાદી પ્રાપ્ત થતાં જ તેણે પોતાનું અસલી રાજપદ છોડી દીધું અને હવે મહાક્ષત્રપને બદલે “ રાજ ” નું બિરૂદ ધારણ કર્યું. આનો સમય ક્ષહરાટ સં. ૪૬-મ. સં. ૪૧૩-છ. સ. પૂ. ૧૧૪ છે. તે સમયથી તેવા બિરૂદવાળા સિક્કાઓ પણ તેણે પડાવવા શરૂ કરી દીધા છે; છતાં પોતાનું જાત્યાભિમાન તેણે તદ્દન કોરે મૂકી દીધું હોય એમ માનવાને કારણ નથી. જેની સાબિતીઓ આ સમય બાદ તેણે કોતરાવેલા શિલાલેખોથી આપણને મળી આવે છે. તેમાં તેણે પોતાને સ્વામી-રાજા-કે મહાક્ષત્રપ તરીકે સંબોધ્યાનું જોઇ શકીએ છીએ. એટલે કે તેનાં બિરૂદો મહાક્ષત્રપ-રાજા

જીવનચરિત્રે શકસંવતની સ્થાપનાને લગતી બીના.

(૩) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૦૨-૩.

(૪) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૧૮૨ થી આગળ પૃ. ૨૦૦ સુધીની હકીકત.

(૧) જુઓ આગળના પારિઆફે ટી. નં. ૧૩ ની હકીકત.

(૨) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૧૮૨ અને આગળની હકીકત; પુ. ૨, પૃ. ૩૦૨. તથા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીના

અને સ્વામી એમ ત્રણ હતાં.

આ સમયથી એટલે કે, તે પોતે ગાદીએ બેઠો તેના પછી બીજા જ વર્ષથી અથવા આપણે જે બનાવને, તેણે હિંદુસ્તાનના નાક સમાન ગણાતા અવંતિ પ્રદેશની ગાદી મેળવી લીધા તરીકેના ઓળખાવ્યો છે ત્યારથી, કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તેનું નામ ફેરવીને નહપાણુને સ્થાને હિંદુ બાપાને જાણતું નામ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમજ આપણે પણ એટલી વાતનો તો સ્વીકાર કરવો જ રહે છે કે, હિંદુ-ઓના સહવાસમાં આવીને આ પરદેશીઓ હિંદી જ બની જતા હતા^૫. આવા ઇતિહાસકારોમાં જૈન ગ્રંથકારો કાંઈક અંશે અગ્રેસર હોવાનું જણાઇ આવે છે. તેમણે નહપાણુને બદલે નરવાહન^૬, નભોવાહન^૭ અથવા નભવાહન કે નરવાહન^૮ નામ લગાડ્યું છે. આ બાબતમાં પંડિત જયસ્વાલજીનું નામ આપીને રાજા નહપાણુની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત લખતાં, ધી ઇન્ડિયન હિસ્ટોરીકલ ક્વૉર્ટર્લી પુ. ૫, ઇ. સ. ૧૯૨૯ માં પૃ. ૩૫૭ તથા પૃ. ૩૯૮ ઉપર તેના લેખક મહાશય જણાવે છે કે, Narvahan of this katha is named Nahapana in an ancient

pattavali and his name bears resemblance to Nahapana—આ કથાના નામક નરવાહનને એક જૂની પટ્ટાવલીમાં નહપાણુ તરીકે સંબોધ્યો છે અને તેનું નામ નહપાણુને મળતું આવે છે. વળી લખે છે કે Mr. K. P. Jayaswal has also taken the Jain Naravahan to be the kahatrap king Nahapana. Hence we can say that Nahapana did profess Jainism in his after life—પંડિત જયસ્વાલજીએ પણ જૈનધર્મી નરવાહનને ક્ષત્રપ રાજા નહપાણુ હોવાનું માન્યું છે. તે માટે આપણે પણ કહી શકીએ છીએ કે, નહપાણુ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં^{૧૦} જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એટલે કે, જેમ તેના પિતાએ ગાદીએ બેઠા પછી પોતાનું અસલ જાતિ નામ ગમે તે હતું, પણ ફેરવીને જૂમક નામ ગ્રહણ કર્યું હતું^{૧૧} તેમ આ નહપાણુના સંબંધમાં પણ બન્યું લાગે છે; તેથી તેણે પોતાનું નામ નરવાહન કે નભોવાહન રાખ્યું હોય તે બનવાબેગ છે. છતાં કહેવું જોઈશે કે તેણે જે સિદ્ધા 'રાજા' પદે ગિરાજીત થયા બાદ પડાવ્યા છે તેમાં તો "નહપાણુ" જ

(૫) ઓ. હિ. ઇ. પૃ. ૧૪૨:—હિંદી રાજા અને પ્રજાને પોતાની ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં રંગિત કરવાને બદલે ઇન્ડોગ્રીક સરદારો અને પ્રજા પોતે જ હિંદી સંસ્કૃતિ અપનાવી લેવાની વલણવાળી હતી એમ સાફ સાફ જણાઇ આવે છે; The tendency certainly was for Indo-Greek princes and people to become Hinduized rather than for the Indian rajas and their subjects to be Hellenized.

(૬) જુઓ પરિશિષ્ટ પર્વમાં તેનું વૃત્તાંત.

(૭) જુઓ, જ. બો. પ્રે. શા. એ. સો. પુ. ૯, પૃ. ૧૪૮. તેમાં લખે છે કે, રાજા નભોવાહનને કેટલેક

સ્થાને નરવાહન પણ કહ્યો છે.

વળી જુઓ જ. બો. એ. રી. સો. પૃ. ૧૦૨.

(૮) જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક નામનું ત્રિમાસિક પુ. ૧, ભાગ ૪, પૃ. ૨૧૧; તથા જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૭.

(૯) તેજ પુસ્તક ઇ. હિ. ક્વૉ. પુ. ૫.

(૧૦) આ શબ્દો તો મજકુર લેખક મહાશયના જ છે. મારો મત કેટલેક અંશે જુદો પડે છે તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. જુઓ, "તેનું કુટુંબ" વાળો પારિશિષ્ટ.

(૧૧) જુઓ ઉપર પૃ. ૧૮૪ માં "કોઈ ઇરાની કરતાં સંસ્કૃત બાપાનું નામ" વાળા શબ્દો.

લખવાનું ચાલુ રાખ્યું દેખાય છે.

નાશિકના શિલાલેખ ઉપરથી સાબિત થઈ ગયું છે કે, તે ૪૫ સુધી ક્ષત્રપ હતો, પછી ૪૬ માં મહાક્ષત્રપ થયો છે^{૧૨} અને

તેનો સમય તે બાદ તે રાજ્ય થયો છે.

તથા અને ન્યારથી કોઈ રાજકર્તા

આયુધ્ય મહાક્ષત્રપ થાય ત્યારથી તે સ્વતંત્ર થયો ગણાય છે

એવો નિયમ આપણે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ; એટલે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું કહેવાશે કે, તેનો રાજ્યાભિષેક ૪૬ ક્ષહરાટ સંવત=મ. સં. ૪૧૩= ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં થયો હતો અને બીજો જ વર્ષ કે છ આદિ મહિનામાં^{૧૩} તે અવતિપતિ બન્યો હતો; એટલે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪= મ. સં. ૪૧૩ ક્ષેખાશે. તેમ રાજ્ય તરીકે તેનો સમય ૪૦ વર્ષનો ગણાય છે. (જુઓ પુ. ૧, ૫.

(૧૨) કો. આં. રે. પૃ. ૬૫, ટી. ૧:—શિલા-લેખોમાં ક્ષહરાટ ક્ષત્રપના ૪૧-૪૨ અને ૪૫ અને મહાક્ષત્રપ, સ્વામિના ૪૬ વર્ષ છે; ન્યારે સિક્કાઓ ઉપર ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ નથી, પણ નહપાણુ તે ભૂમકથી મિત્ર પડીને હંમેશાં રાજ્ય જ કહેવાયો છે=In inscriptions, Kshaharata kshatrap years 41, 42 & 45. Mahakshatrap Swami year 46. On the coins, the title Kshatrap or Maha-kshatrap does not occur: unlike Bhumak, Nahapana is always called Raja.

(૧૩) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧.

(૧૪) જ. ઇ. હિ. ક્વો. પુ. ૧૨, પૃ. ૩૬:—(પ્રોફેસર રૅન કોનોના મતે) નહપાણુને સામી, સંક-સ્વામી, અને રાજ્ય તરીકે અને ચણુને મહાક્ષત્રપ સ્વામી ઓળખાવાય છે. “Nahapana is styled Sami, Sank Swami & Raja...Mahakshatrapa Sami Chastrana—”

[માત્ર દીપણુ-સામીનો દરજ્જો શું હોઈ શકે તે

૨૦૨; એટલે ક્ષહરાટ સં. ૮૬=મ. સં. ૪૫૩=ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો છે, અથવા તેનું મરણ નીપજ્યું છે એમ ગણવું પડશે. એટલે કે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૪ સુધીના ૪૦ વર્ષ પર્યંતનો કહી શકાશે.

હવે તેના આયુધ્ય સંબંધમાં જણાવવાનું કે, ક્ષત્રપ ભૂમક ન્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે તેની ઉંમર આશરે ૪૫ વર્ષની હોવાનું આપણે ઠરાવ્યું છે. તેમ તેનો પુત્ર નહપાણુ ન્યારે તેના જ રાજ્યે ક્ષત્રપ હતો અને પાછળથી ગાદીએ આવતાં મહાક્ષત્રપ થયો છે^{૧૪} એટલે એક તો તેનો તે યુવરાજ જ હતો એમ પણ સ્પષ્ટ થાય છે તેમ એ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે ન્યારે પિતા-ભૂમક ગાદીએ આવ્યો ત્યારે પુત્ર-નહપાણુની ઉંમર કમમાં કમ ૧૫-૧૬ વર્ષની તો હશે જ. અને તે ગણુત્રીએ ન્યારે

આપણે અહીં બતાવવું છે. રાજ્ય, મહાક્ષત્રપ-સામી એમ જે લખ્યું છે તે તેમનો ચડઉત્તર દરજ્જો બતાવે છે. વળી ચણુના ઇતિહાસથી સમજાય છે કે પ્રથમ તે મહાક્ષત્રપ લખતો હતો અને પાછળથી રાજ્ય લખવા મંડ્યો હતો; એટલે તે બતાવે છે કે, મહાક્ષત્રપ કરતાં રાજ્યની પદવી મોટી છે; જેથી સામીની પદવી નાની છે એમ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ગયું...આ અનુમાન સાચું જ છે. તેની સાબિતી આપણે તે ચણુ વંશના અંતે જે રાજ્યો થયા છે તેમના જ સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે; કેમકે તેમના ઉપર અન્ય રાજવીઓના હુમલા થતાં અને પોતે નબળા પડતાં પોતાને સ્વામી તરીકે ઓળખાવતા હતા. (જુઓ પુ. ૪ ના અંતે તેમનો પરિચ્છેદ) તેવી જ રીતે નહપાણુ પ્રથમ સ્વામી હતો. (એટલે કે મહાક્ષત્રપથી નાના પદે અથવા ક્ષત્રપ તરીકે હતો આ ક્ષત્રપ શબ્દ પરબાપાનો છે ન્યારે સ્વામી શબ્દ હિંદી ભાષાનો છે) તે પછી મહાક્ષત્રપ થયો છે અને તે બાદ રાજ્ય થયો છે.]

નહપાણુ પોતેજ મહાક્ષત્રપ બન્યો ત્યારે તેની પોતાની ઉંમર પણ ૧૫+૪૫=૬૦ ની તો ઓછામાં ઓછી હોવી જોઈએ જ. તેમ ગાદીએ બેઠા પછી તેનો રાજઅમ્લ પાછો ૪૦ વર્ષ પર્વત ચાલ્યો છે એટલે મરણસમયે તેની ઉંમર સો વર્ષની અથવા તેની આસપાસની વધારે ખરી, પણ ઓછી નહીં જ-સહેળે ગણવી પડશે. તેમ બીજી બાજુ નહપાણુના જમાઈ રૂપભદ્રતનો વૃત્તાંત તપાસીએ છીએ તો આપણા ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિ જ મળે છે; કેમકે આ રૂપભદ્રતે પોતાના દાનપત્રમાં ૧૫ મોડામાં મોડો આંક ક્ષત્રપ સંવત ૪૫ નો જણાવ્યો છે. અને તે વર્ષ સુધી નહપાણુ તો ક્ષત્રપપદે જ હતો એમ તે જ ક્ષેત્ર ઉપરથી સાબિત થાય છે. તેમ આપણે ઉપરમાં જોઈ ગયા છીએ કે, તે તેના ક્ષત્રપ-પદનું છેલ્લું જ વર્ષ હતું. હવે વિચારો કે તે સમયે તેનો જમાઈ જે યુદ્ધ કરીને વિજેતા બન્યા એટલું સામર્થ્ય ભોગવતો હોય તેની ઉંમર કેટલી હોય? આ બધા સંયોગો જોતાં તેની ઉંમર જે આપણે સો વર્ષની આશરે ટેવી છે તે યોગ્ય જ કહેવાશે. એટલે તેને લગતો સમય આપણે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકીશું:—

(૧૫) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૧૬ ના ઉત્તારાઓ.

(૧૬) બા. પ્રા. રા. ભાગ ૧, પૃ. ૧.

નહપાણુ (મંત્રી અયમ)

પુત્રી દક્ષમિત્રા
ને પરણાવી, | શકવંશી દિનિક
| ઉષવદાત્ત
પુત્ર મિત્રદેવ

કે. આં. રે. પ્રસ્તાવ પૃ. ૧૦૪. પાસા. ૮૪ ટી. ૧-
Nahapana's son-in-law Ushavdatta- (Rishavdatta) was probably a Saka with a Hinduised name=નહપાણુનો જમાઈ ઉષવદાત્ત

મ. સં. ઇ. સ. પૂ. ઉંમર

જન્મ	૩૫૩	૧૭૪	૦
ક્ષત્રપ	૩૬૮	૧૫૮	૧૬
મહાક્ષત્રપ	૪૧૩	૧૧૪	૬૦
રાજા	૪૧૩	૧૧૪	૬૦
મરણ	૪૫૩	૭૪	૧૦૦

કુલ આયુષ્ય=૧૦૦ : રાજ્યકાળ ૪૦.

તેના પિતાનું નામ ભૂમક હતું તે આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. તે સિવાય તેની માતા, સ્ત્રી કે પુત્ર ઇ. નાં કોઈનાં તેનું કુટુંબ નામ વિશે પત્તો લાગતો નથી. જે એક હકીકત નિસંદેહપણે સાબિત થાય છે તે એટલી જ કે, દક્ષમિત્રા નામે તેને એક પુત્રી હતી અને તેણીને શકમ્રજના દિનિક નામે કોઈ કુલીન અને મોભાવાળા સરદારના પુત્ર ઉષવદાત્ત-રૂપભદ્રત વેરે પરણાવી હતી.^{૧૬}

નહપાણુને સંતતીમાં કોઈ પુત્ર હોય તેમ જણાયું નથી. પુત્ર થયો હોય, પણ તેના પોતાના મરણ પહેલાં જ તે મરી ગયો હોય તો તે વાત જુદી છે; પણ સાદું સમજાય છે કે તેને પુત્ર જ નહીં થયો હોય. જે પુત્ર હોત તો જેમ ભૂમકના

(રૂપભદ્રત) હિંદુ જાતિના નામવાળો શકજાતિનો (માણસ) હતો.

જ. બો. પ્ર. રા. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૬:—

Ushavadatta, son of Dinika was married to Dakshamitra, daughter of Nahapana-
દિનિકપુત્ર ઉષવદાત્તને, નહપાણુની પુત્રી દક્ષમિત્રા વેરે પરણાવ્યો હતો.

જ. બો. પ્ર. રા. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૧૩—

Nahapana's daughter Dakshamitra was married to Saka Ushavadatta, whose inscriptions at Karla and Nasik record

રાજ્યે નહપાણુ ક્ષત્રપના રાજકીય જીવનને લગતા કોઈક ને કોઈક બનાવનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે તેમ તેને પણ જો પુત્ર હોત તો તેના રાજત્વ-કાળમાં કોઈક ક્ષત્રપ તરીકે તેના પુત્રનું નામ ક્યાંક માલૂમ પડી જત જ; પણ જ્યાં ને ત્યાં જમાઇ રૂપભદ્ર નામની વ્યક્તિ જ તરી આવે છે. એટલે સહજ કલ્પના કરી શકાય છે કે, નહપાણુના આખાએ-ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ અને રાજ તરીકેના-જીવનકાળમાં જો કોઈ પણ પ્રધાન વ્યક્તિ હોય તો તે તેનો જમાઇ રૂપભદ્ર જ હતો; કે જેણે મુખ્યતાએ, નહપાણુ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં અનેક જીતો મેળવીને, નાસિક શહેરની આસપાસના પ્રદેશમાં નહપાણુ ક્ષત્રપના નામે જ અનેક પ્રકારનાં દાન દીધાં છે; જે તેણે જ કોત-રાવેલ શિલાલેખો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. અને

benefactions at various places—નહપાણુની પુત્રી દક્ષમિત્રાને શક ઉપવદાત વેરે પરણાવી હતી. કાર્તા અને નાસિકના શિલાલેખોમાં તેણે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

જ્યારે કે. ડિ. ઇ. પૂ. ૫૭૭માં રૂપભદ્રને નહપાણુના જમાઇને બદલે, તેનો બનેલી કે સાળો હોવાનું જણાવ્યું છે. (Brother-in-law to Nahapana.)

(૧૭) તે ઉતારો સદાબરો આ નીચે ઉતારું છું. મજકુર પુસ્તક વિષુધ શ્રીધર રચિત 'શ્રુતાવતાર કથા' નામે દિગંબર સંપ્રદાયનો ગ્રંથ છે.

અત્ર ભરતશ્વેત્રે વામિદેશે વસુધા નગરી ભવિષ્યતિ । તત્ર નરવાહનો રાજ । તસ્ય સુરૂપા રાજી તસ્યાં પુત્ર-મલભમાનો રાજ હુદિ ખેદં કરિષ્યતિ । અત્ર પ્રસ્તાવે સુબુદ્ધિનામા શ્રેષ્ઠિ તસ્ય નૃપસ્યોપદેશં દાસ્યતિ । યદિ દેવ પદ્માવતી પાદારવિંદ પૂર્નં કરિષ્યતિ તતઃ પુત્રો ભવિષ્યતિ । તસ્ય પુત્રસ્ય પદ્મ ઇતિ નામ વિધાસ્યતિ । રાજ તતશ્ચૈત્યાલયં કરિષ્યતિ સહસ્રકૂટં દશસહસ્ર-સ્તંભોધૃતં ચતુઃશાલં વર્ષે વર્ષે ચાત્રાં કરિષ્યતિ । વસંતમાસે શ્રેષ્ઠાપિ રાજપ્રસાદાત્મપદે જિનમંદિરે મંડિતાં મહીં કરિષ્યતિ । અત્રાંતરે મધૌ પ્રભો સમ-

શિલાલેખ જેવા નાકેર પુરાવા હોવાથી તે સર્વ હકીકતને તદ્દન સત્ય જ હોવાનું આપણે સ્વી-કારવું રહે છે. વળી તેના મરણ બાદ તેની ગાદી તેના વંશમાં પણ નથી રહી તેમ તેના જમાઇના ભાગ્યે પણ નથી આવી, પણ ખીજ જ વંશના હસ્તકે ગઈ છે તે હકીકત પણ એમ જ સૂચવે છે કે, તેના મરણ સમયે તેને કોઈ પુત્ર જ નહોતો.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે ૪૦ વર્ષનું રાજ્ય ભોગવ્યા બાદ તેનું મરણ કુદરતી સંયો-ગમાં નીપજ્યું હતું; જ્યારે ઇન્ડીઅન હિસ્ટોરી-કલ ક્વોર્ટર્લી નામના ત્રિમાસિકમાં ૧૯૨૯. પુ. ૫. પૃ. ૫૩૬ ઉપર "શ્રુતાવતાર કથા" નામે એક પુસ્તકનો જે ઉતારો આપ્યો છે ૧૭ તેમાંથી વળી જુદી જ સ્થિતિ તરી આવે છે; પણ

સ્તોપિ સંઘસ્રામિષતિ । રાજ શ્રેષ્ઠિના સહ જિનસ્તવનં વિધાય પૂર્નં ચ નગરીમધ્યે મહામહોત્સવેન રથં બ્રામચિત્વા તતો જિનપ્રાંગણે સ્થાપયિષ્યતિ । નિજમિત્રં મગધ-સ્વામિનં મુનીંદ્રં દષ્ટ્વા વૈરાગ્યભાવના ભાવિતો નરવાહ-નોડપિ શ્રેષ્ઠિના સુબુદ્ધિનામ્ના સહ જૈનીદીક્ષાં કરિષ્યતિ ।

આ પ્રમાણે જણાવીને આગળ જતાં લખ્યું છે કે, He studied the Jain Siddhanta from one Dharsenacharya and composed a new work on the Jaina philosophy—other-wise the Angas, which was quite extinct at the time—તેણે ધર્સેનાચાર્ય પાસે સૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને જૈનતત્ત્વ ઉપર (અંગસૂત્ર સિવાય કે જેનો તે સમયે જોય થઈ ગયો હતો.) એક નવીન જ ગ્રંથ રચી કાઢ્યો.

[માત્ર ટીપણુ-પાછળનો ભાગ સત્ય નથી લાગતો, કેમકે અનેક પુરાવાથી આપણે સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ કે તેની ઉંમર ૧૦૦ આસપાસ તો હતી જ; તો શું તેવડી મોટી ઉંમરે, રાજવૈભવનો ત્યાગ કરી તેમણે જૈન પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી? ખીજું વળી લખે છે કે, સિદ્ધાંતોનો નારા થઈ ગયો હતો, તો તે પણ ખોટું

તે હકીકતને અન્ય સાધનોથી ટેકો મળતો ન હોવાથી માન્ય રાખી શકાય તેવી લાગતી નથી. જ્યારે આપણે તો નહપાણુને લગતો સર્વ વૃત્તાંત, જે અવંતિ દેશ ઉપર તેણે રાજ્ય કર્યું છે તેના રાજકર્તાઓના વંશની ક્રમવાર અને અત્રુટિત સળંગ નામાવળી રજૂ કરવા ઉપરાંત, બન્યું ત્યાં શિલાલેખોથી અને સિક્કાઓના પુરાવાથી સાબિત કરી આપતા ગયા છીએ. એટલે તે સ્થિતિને ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે વિશેષતઃ કબૂલ રાખવી પડશે.

નહપાણુને ક્ષહરાટ જાતિનો જણાવ્યો છે; એટલે કે તે પ્રજાનું મૂળ સ્થાન કંબોજ દેશમાં ઠરાવાશે; જ્યારે તેના જમાઇ રૂપલદત્તને શક જાતિનો વર્ણવ્યો છે. આ શક પ્રજાને સિથિયનના સામાન્ય નામથી અને તેમાંનો જે ભાગ હિંદમાં આવી વસ્યો તેને Indo-Scythians= હિંદી શકના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, પણ ઇન્ડો સિથિઅનનાં આવાં ટાળાં તો અનેક વખત હિંદમાં ઉતરી આવ્યાં છે તેમાંથી કયા સમયે આ રૂપલદત્તનું અથવા તેના વડવાઓનું ટાળું હિંદમાં આવી પહોંચ્યું હતું તે અત્રે વિચારવા કરતાં, જ્યારે શકપ્રજાનો ઇતિહાસ લખીશું ત્યારે જ વિચારીશું; પણ અત્રે એટલું જણાવવું તો યોગ્યજ છે કે જાને સસરા જમાઈની જાતિઓ તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં સગપણુ-સંબંધથી તેઓ જોડાયેલ છે. અને તેનાં કારણમાં એમ દેખાય છે કે, આ બધા પરદેશી આક્રમણ લઇ આવનારાઓ એક બીજા

છે, કેમકે આ સમય બાદ સવાસો વર્ષે (સ્વેતાંબર મત પ્રમાણે વિ. સં. ૩૦ માં વજસ્વામી નામના આચાર્યનું સ્વર્ગગતન થયું ત્યાંસુધી) વજસ્વામિને જ દશપૂર્વનું જ્ઞાન હતું અને તે હકીકત અનેક રીતે માન્ય રખાઇ છે; તો પછી extinct=વિધ્વંસ થયો

સાથે રહેતા થઈ ગયા હોવાથી તથા મહધર્મી હોવાથી તદ્દન હળીમળી ગયા હતા. વળી જાતિ (Birth) શબ્દની મહત્વતા પણ દિવસાનુ દિવસ ઘટી જતી હતી. આ પ્રમાણે આ ક્ષહ-રાટ અને શકપ્રજા વચ્ચેનું લોહીથી જોડાણ જે થયું હતું તેમાં કાંઈ વિસ્મય પામવા જેવું નહોતું જ.

નહપાણુના રાજ્યે તેના મહામંત્રી અમયે જે શિલાલેખ સંવત ૪૬ માં કાતરાવ્યાનું અને તેમાં મહાક્ષત્રપ નામથી તેને સંબોધ્યો હોવાનું ઉપરમાં કે છાંતેર જણાવી ગયા છીએ. તેને બદલે તે આંક ૭૬ નો હોવાનું

કેટલાકોએ માન્યું છે; પણ તે બહુમાન્ય રહે તેવું નથી લાગતું. છતાં દલીલ ખાતર માની લ્યો કે તે આંક ૭૬ નો છે તો તે સંવત ક્ષહરાટનો હોવાથી અને નહપાણુ ક્ષહરાટનું રાજ્ય સં. ૪૬ થી ૮૬ સુધી ચાલેલું હોવાથી, તે ૭૬ ના વર્ષનો સમાવેશ પણ નહપાણુના સમયમાં થઈ જતો ગણાય; જેથી તે સ્થિતિ તેટલે દૂરજો માન્ય રહી શકે તેમ છે; પણ બીજી કેટલીયે પરિસ્થિતિ તેની વિરૂદ્ધ જાય છે. જેમકે, જો ૭૬ ની સાલ સ્વીકારાય તો, નહપાણુના રાજ્યનો અંત ૮૬ માં હોવાથી, તે પહેલાં દશ વર્ષે, અથવા ઈ. સ. પૂ. ૮૪ માં તે બનાવ બન્યો કહેવાય; અને તે સમયે તો તે મહાક્ષત્રપને બદલે અવંતિપતિ બની 'રાજા' પદ ધારિત ભૂપતિ હતો, જે તેના સિક્કા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^{૧૮} જ્યારે અયમે

હતો એમ કહી ન જ શકાય. મતલબ કે, નરવાહનને પુત્ર નહોતો તેટલી જ વાત સાચી છે:-બાપી બીજી વાતને કાંઈ જાતનો ટેકો મળતો નથી.]

(૧૮) જુઓ ઉપરની ડી. નં. ૧૪ તથા ડી. નં. ૧૨.

તો તેને માત્ર સામિ કે મહાક્ષત્રપ^{૧૯} પદથી જ નવાજિત થયેલ તરીકે સંબોધ્યો છે; તેમજ જ્ઞેનગ્રંથો પણ નહપાણુને અવંતિપતિ તરીકે ૪૬ ક્ષહરાટ સંવત=૯. સ. પૂ. ૧૧૪ થી જ સ્વીકારે છે : આ પ્રમાણે અન્ય શિનાલેખ કે સિદ્ધાંત તેમજ અન્ય સંપ્રદાયી સાહિત્યગ્રંથો પુરાવાઓ વિરૂદ્ધ જાય છે. વળી ઐતિહાસિક બનાવો પણ વિરૂદ્ધ જાય તેવા છે; જે શાત્રાહન વંશના રાજકર્તાના સમયને લગતા હોઈ, અત્ર તેમનો ખ્યાલ આપવો અસ્થાને ગણાશે; તેમજ સંબંધ વિના જણાવવાથી તેનું તારતમ્ય સમજાશે પણ નહીં. આ બે કારણથી તે મુદ્દાઓ અત્રે જણાવવાની આવશ્યકતા લાગી નથી. મતજન્ય કે ૭૬ ના આંક કરતા ૪૬ નો જ ૨૦ તે આંક હોવાનું વધારે માનનીય થઈ પડે તેમ છે.

ભૂમકના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ કે તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે જ આઘેડ વયે પહોંચી ગયો હતો અને પછી વૃદ્ધ તેનું રાજ્ય થતાં પોતે પ્રદેશો જીતવા તથા વિસ્તાર અને રાજ્ય વધારવાની વૃત્તિવાળો નહોતો જ. માત્ર તે તો

સલાહશાંતિથી રાજ ચલાવવા અને વેપારની વૃદ્ધિ કરી પ્રજાને સંતોષવામાં જ પોતાની ઇતિ-કર્તવ્યતા સમાઈ જાય છે એવા વિચારનો થયો હતો. પણ તેનો યુવાન યુવરાજ ક્ષત્રપ નહપાણુ કાંઈ પગ વાળીને બેસી રહે તેવા સ્વભાવનો નહોતો. તેની ચંચળ વૃત્તિને તેના જેવા જ ઉછળતા લોહીવાળા તેના જમાઈ રૂપલદત્તે સાથ આપવા માંજો હતો. એટલે બન્ને સસરા જમાઈએ, ભૂમક

રાજ્યે જ, ગુજરાતમાં ઉતરીને નર્મદા-તાપી નદીઓના પ્રદેશો વિંધી, નાસિક સુધી પહોંચી પોતાની આણુ વર્તાવી દીધી હતી. આ બધો યશ જો કે નહપાણુની કૌશલ્યતાને લીધે જ પ્રાપ્ત થયો હતો પણ તે વખતે તે માત્ર ક્ષત્રપપદે હોવાથી તે પ્રદેશમાં ખેલેલા યુદ્ધની હઠીકત ભૂમકને નામે જ ચડાવવી રહે એટલે ત્યાં પણ લખાઈ ગઈ છે; તેમ તેનો પ્રણેતા નહપાણુ હોવાથી વધારે નહીં તો છેવટે તેનો ઇસારો જ કરવો રહે છે. મતલબ કે ભૂમકના સમયે પોતાના શૌર્યથી મેળવેલ સર્વ પ્રદેશ ઉપર હવે પોતે જ સત્તાધીશ બની બેઠો હતો.

પોતે મહાક્ષત્રપ થયો ત્યારે ભલે તેની ઉંમર લગભગ ૬૦ વર્ષે પહોંચી હતી, છતાં તેનામાં ઉમંગ અને ઉત્સાહ તો એક યુવાન ચોદા જેટલા જ હતા. એટલે ગાદીએ આવતાં જ સૌથી પ્રથમ ચિત્ત તેણે પાસેનો દેશ મેળવવા અને કીર્તિમાં વધારો કરવા તરફ દોડાવ્યું. અરવલ્લીના ડુંગરની ઉત્તરદિશાએ આવીને અજમેર તથા પુષ્કરજી તળાવ રસ્તે રાજપુતાનામાં ઉતરી, ૨૧ પર્વતની પૂર્વની પટ્ટીએ આવેલ મુલક પ્રથમ તાબે કરી લીધો. આમ પહેલું પગલું ભરવામાં તેની મુસાદ એ હતી કે, અવંતિ ઉપર એકદમ સીધો હલ્લો લઈ જવા માટે અવંતિની હદની પશ્ચિમે ક્યાંક થાણું જમાવવું અને પછી ત્યાં લડાયક સામગ્રી એકત્રિત કરી અનુકૂળતાયે અવંતિ ઉપર ચડાઈ લઈ જવી. આ સમયે અવંતિ ઉપર કેવા નબળા, વ્યભિચારી અને ભોગવિલાસી તથા પ્રજાદમનમાં રાચનારા અને પ્રજાકલ્યાણની

(૧૯) જુઓ ઉપરની ડી. નં. ૧૨ અને ૧૪. ની હઠીકત.

(૨૦) નીચેની ડી. નં. ૬૬ જુઓ.

(૨૧) ભૂમકનું રાજ્ય તેના મરણસમયે અરવલ્લીની પશ્ચિમે જ આવીને અટક્યું હતું તેવી મારી માન્યતા થયેલ હોવાથી, આ પ્રમાણે અહીં લખેલ છે.

ભાવનાથી ખેપરવા થઇ પડેલા શુંગવંશી રાજા-
ઓનો અમલ ચાલુ હતો તે આપણે તેમના
વૃત્તાંત ઉપરથી જાણી ચૂક્યા છીએ. તેમ વળી
આ શુંગવંશીઓના તથા ક્ષહરાટ પ્રજાના ધર્મો
પણ ભિન્ન હતા, જેથી એકે વર્તાવેલો ગુહ્ય
ચક્રાવી લેવા, ખીજે તૈયાર નહોતો. તેમ અવંતિની
ગાદીનું મહત્ત્વ પણ રાજકીય નજરે પ્રથમ
કોટિનું હતું. આવા અનેકવિધ કારણોને લીધે
નહપાણુ અવંતિ જીતી લેવા પ્રથમ તૈયારી કરી
અને તે દેશ જીતી લીધો. હવેથી પોતે ‘રાજા’
કહેવરાવવા લાગ્યો અને તે પ્રમાણેના સિદ્ધા
પણ પડાવવા^{૨૨} શરૂ કરી દીધા. આ અનાવ
ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪=મ. સં. ૪૧૩=ક્ષહરાટ સંવત
૪૬ માં બન્યો નોંધવો રહે છે.

જેમ ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતે
અવંતિ ઉપર ધસારો લઇ ગયો હતો તેમ દક્ષિણમાં
અંધ્રપતિ ઉપર તેના જમાઈ રૂપભદ્ર અને
મંત્રી અમય ચડી ગયા હતા. આ સમયે દક્ષિણ-
પતિની ગાદી ઘણું કરીને પૈઠણમાં હતી (કદાચ
ગુન્નેરમાં પણ હોય.) તે લડાઈમાં દક્ષિણપ-
તિની સખ્ત હાર થઇ એટલે તેના રાજપાટવાળો
ભાગ તથા આસપાસનો કેટલોય પ્રદેશ, ગોદાવરી
નદીનાં મૂળવાળા ગોવરધન પ્રાંત સાથે, નહપાણુની
આણુમાં ચાલ્યો ગયો. આનો સમય ઉપરના જ
પ્રસંગ પ્રમાણે^{૨૩} અથવા તેની પછી બે-ચાર

મહિને થયાની નોંધ લેવી રહે છે. શાતવાહન
વંશીની આ હાર કાંઈ જેવી તેવી નહોતી,
કારણ કે રાજપાટની નગરી ગુમાવી તેમને પાછા
હડી જવું પડ્યું હતું અને જે સ્થાનમાં વર્ત-
માન વરંગુળ શહેર આવેલું છે તે પ્રદેશમાં
રાજગાદી લઈ જવી પડી હતી. જો કે આ
પરાજય પછી તે જ પ્રદેશમાં અને તે જ વરંગુળમાં
કેટલાય શાતવાહનવંશી રાજા રાજ્ય કરી ગયા
અને મરી પણ ગયા; છતાં આ નામોશીનો ડંખ
તેમના મનમાંથી વીસરાયો નહોતો. એટલે સુધી કે
છેવટે જ્યારે તે વંશમાં ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી
થયો તેણે મહાન યુદ્ધનો જંગ ખેલી તેમાં
ક્ષહરાટ નહપાણુ અને શક રૂપભદ્રના તે સમયના
વંશજોને હરાવી, કાપી નાંખીને સર્વને નિર્મૂળ
કરી નાંખ્યા ત્યારે જ તેઓના મગજમાંથી કાંઈક
અંશે વેરનો કીડો કમી થવા પામ્યો હતો. આ
જીત મળવાથી ગૌતમીપુત્રને કેટલી મોટી ખુશાલી
ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ તેનું માપ આપણે
એટલા ઉપરથી જ કાઢી શકીએ છીએ કે ખુદ
તેની જ માતાએ^{૨૪}-રાણીશ્રી બળશ્રીએ-વૃદ્ધા-
વસ્થામાં પહોંચી ગઈ હતી, અરે કહો કે મરણની
સમીપે આવી ગઈ હતી છતાં-નાસિકના શિલા-
લેખમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં કોતરાવ્યું છે કે-
Restored the glory of Satavahanas=
શાતવાહનની કીર્તિ પુનઃપાજન કરી^{૨૫}. વળી

(૨૨) વિશેષ હકીકત માટે જુઓ આગળના
પારિઆફ.

(૨૩) નાસિકના શિલાલેખમાં ૪૬ શક લખ્યો
છે. જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૨.

કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૫૯ ઉપર નાસિક
શિલાલેખ નં. ૩૫ ની હકીકત જુઓ, તેમાં અમયનું
નામ, મહાક્ષત્રય નહપાણુ તથા ૪૬ ની સાલ ઈ.
સવં હકીકતો લખાયેલી છે.

(૨૪) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના. પૃ. ૩૧
પારિઆફ. ૪૪.

(૨૫) કોઈને એમ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે ગૌતમીપુત્રે
કીર્તિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી તે હકીકતની, પંક્તિ શિલા-
લેખમાં છે એટલે સત્ય તરીકે તે માની લઈએ, પણ તે
કીર્તિને નહપાણુ જ ખાંડિત કરી હતી એમ ક્યાં
ઉલ્લેખ છે કે આપણે નહપાણુના વૃત્તાંતમાં તેને
ઉતારી બેઠા છીએ તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે,

વિશેષ ઉલ્લાસમાં આવી પુત્રની યશગાથા ગાતાં ગાતાં લખાવે છે કે, Destroyed the Sakas, Yavanas, Pahalvas etc. and rooted out the Kshaharatas= શક, યવન અને પહ્લવાઝ ઇ. ને મારી નાંખ્યા તથા ક્ષહરાટોનું (તો) નિકંદન જ કાઢી નાંખ્યું ૨૬ આ શબ્દોથી મજકુર શિક્ષાલેખ કાતરાવનારના મનમાં શું શું રમી રહ્યું હોવું જોઈએ તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે.

વળી જો તેમાંના શબ્દો વિશે આરીકાઈથી વિચાર કરીશું તો નહપાણુ અને રૂપભદ્ર ઉપર તેમજ તેમની જાતિ-ઉપર તે શિક્ષાલેખના કાતરાવનારના હૃદયમાં કેટલી બધી ધૂણા ૨૭-તિરસ્કાર પ્રવેશ કરી રહ્યો હશે તેનું માપ પણ તે ઉપરથી કાઢી શકાય છે. તેમણે તેમાં Destroyed Sakas etc.=શકપ્રજાનો નાશ કર્યો એમજ લખ્યું છે, જ્યારે Rooted out the Kshaharatas= ક્ષહરાટ પ્રજાનું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું હતું એવા શબ્દો લખ્યા છે : અને એમ તો આપણે

નહપાણુના (ઈ. સ. પૂ. ૧૧૪) સમયથી આ ગૌતમી-પુત્ર શાસિવાહનના (ઈ. સ. ૭૮) સમય સુધી ત્રણ વંશ સત્તામાં હતા. (૧) ઉજ્જૈનીમાં ગદ્લીલ વિક્રમાદિત્યનો વંશ. (૨) દક્ષિણમાં શતવહન વંશ અને (૩) સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષહરાટ અથવા શાહીવંશ. આ ત્રણમાંથી એક જણાએ જ શતવહન વંશની કીર્તિની ઉણપ આણી હોઈ શકે. તેમાં નં. ૨ વાળી સત્તા તો પોતે જ છે એટલે તે તો બાદ કરવી જ રહી. નં. ૧ વાળી સત્તામાં ઉત્તરોત્તર નખળા રાજાનો જ અમલ આવ્યો જતો હતો (જે તેમનો ઇતિહાસ ભેગાથી ખુલ્લું યાચ છે) એટલે જ્યાં પોતાનું ઘર સંભાળવાની જ વેવડ ન હોય ત્યાં ખીજના ઘર ઉપર તે ચડાઈ શી રીતે લઈ જઈ શકે ? આ પ્રમાણે બે સત્તા બાદ કરતાં ત્રીજી રહી નં. ૩ વાળી; અને તેનું નામ જ નહપાણુ અને રૂપભદ્રનો વંશ કે જેમણે શાતવાહન વંશની ઉજ્જવળ કીર્તિને કાળો ડાઘ

જોઈ ગયા હોય કે, રૂપભદ્ર પોતે શક હતો અને નહપાણુ તે ક્ષહરાટ હતો. તેમજ તે બેએ મળીને અંધપતિ શાતકરણીને હરાવ્યા હતા. એટલે આ બેના વંશજો ઉપર જ શાતકરણી અથવા શાતવાહન વંશીઓને હડહડતું વેર ચાલ્યું આવતું હતું. તેમાંથી ગૌતમીપુત્રના પૂર્વજોને હરાવવામાં રૂપભદ્ર તો માત્ર હથિયાર-રૂપ જ ગણાય, જ્યારે નહપાણુ સત્તાધારી હોઈ તેને આજ્ઞા કરનાર હોવાથી ખરે અને કદો વેરી તો તે જ ગણાય; માટે રૂપભદ્ર ઉપરનો વેરભાવ દર્શાવવા માત્ર Destroyed the Sakas=શકપ્રજાનો નાશ કર્યો, કતલ કરી નાંખી એવો સાદો શબ્દપ્રયોગ કર્યો; જ્યારે નહપાણુ તરફનો તિરસ્કાર અને વેર દર્શાવવા તો Rooted out the Kshaharatas=ક્ષહરાટ પ્રજાનું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું. ૨૮ એવા આકરા શબ્દો વાપરી, પોતાના દિલનો રોષાગ્નિ-બોપ ઠાલવી કાઢ્યો હોય એમ સમજાય છે. વળી આ વાતને ખીજી રીતે ટેકો પણ મળે છે કે, આ બનાવ લગાડયો હતો.

(૨૬) કો. આં. રે-પૂ. ૧૦૪—Had exterminated the race of Kshaharatas=ક્ષહરાટ પ્રજાનો ઉચ્છેદ કરી નાંખ્યો હતો.

જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ૧૯૨૮ નું પુસ્તક પૃ. ૬૫.

(૨૭) આ ધૂણા કેવી હતી તે ભેવી હોય તો પુ. ૨ માં સિક્કા નં. ૭૫ નું વર્ણન જુઓ. તેમાં નહપાણુના સિક્કા ઉપર આ ગૌતમીપુત્રે પોતાનું મહોરું અને છાપ પડાવ્યાં છે જેથી નહપાણુનું મહોરું પણ દેખાય અને ઉપરથી પોતાનું પણ દેખાય.

(૨૮) કેટલાક એમ ધારે છે કે ગૌતમીપુત્રે નહપાણુ અને રૂપભદ્રને પોતાને જ માર્યા હતા, પણ તે બનવા યોગ્ય નથી: કેમકે નહપાણુ અને રૂપભદ્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭૪ છે જ્યારે ગૌતમીપુત્રનો સમય ઈ. ૭૮ છે, એટલે કે બેની વચ્ચેનું અંતર જ લગભગ

૫. સ. ૭૮ માં બન્યા પછી ગૌતમીપુત્ર શાત-
કરણીએ પોતાના પૂર્વજોની ગાદીનું પુરાણું
સ્થાન જે પૈઠણ (કે જીન્નેરની આસપાસમાં)
હતું, અને જેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો તે પછીની
(૫. સ. પૂ. ૧૧૪+૭૮=૧૯૨) એ સદી
જેટલા લાંબા ગાળામાં તેની જે હાલકવાલી
થઈ ગઈ હતી તે બધી દુરસ્ત કરવા માંડી હતી.
અને તેમ કરવામાં પાંચેક વર્ષનો સમય વીતી
ગયો હતો. દરમ્યાન પોતાનું મૃત્યુ નીપળ્યું હતું
એટલે તેનો પુત્ર જે પુલુમાવી શાતકરણી નામ
ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો હતો તેણે જ વરંગુળ-
માંથી ગાદી ફેરવીને પાછી મૂળસ્થાન—આ પુનર-
હાર કરેલી પૈઠણ નગરી—માં આણી હતી.
અને પૈઠણનું બધું બાહ્ય સ્વરૂપ ફેરવી નાખ-
વામાં આવેલ હોવાથી તેનું નવું નામ પૈઠણને
બદલે નરવર અથવા નવનગર—નવીનગરી
પાડવામાં આવ્યું હતું.^{૨૯} આટલો લાંબાણ

હોદસો વર્ષનું છે એટલે નહપાણુ અને રૂપમદત્તના
વંશજોને હરાવ્યા હતા અને માર્યા હતા એમ જ
સમજવું.

કો. આં. રે. ૫ ૧૦૫માં લખે છે કે:—The de-
scendants of Nahapana were exterminated
by Gautamiputra—ગૌતમીપુત્રે નહપાણુના વંશજોનો
વિનાશ કરી નાંખ્યો હતો.

જ. બોં. પ્રે. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩.
૫. ૬૪:—The figures on coins prove con-
clusively that Nahapana & Gautamiputra
were not contemporaries but were sepa-
rated by a very long period—સિક્કા ઉપરના
આંકડાઓથી નિઃસંદેહપણે સાબિત થાય છે કે, નહપાણુ
અને ગૌતમીપુત્ર સમકાલીન નહોતા જ; બદલે બેની
બચ્ચે ધણું મોટું અંતર હતું.

ઇ. એ. પુ. ૩૭, પ. ૪૩—The mere men-
tion that Gautamiputra Satakarni

ખુલાસો એ માટે કરવો પડ્યો છે કે, શાતવાહન
વંશવાળાઓને હરાવીને તેમની રાજગાદીનું
સ્થાન તેમની પાસેથી ઝૂંટવી લેવા માટે, નહ-
પાણુને કેટલી જામરફરત મહેનત ઉઠાવવી પડી
હશે તેનો તથા તેના પરિણામે બન્ને વંશની
પ્રજા વચ્ચે કેટલા તીવ્ર પ્રમાણમાં રોષ પ્રગટ્યો
હશે તેનો, તેમજ રાણી બળશ્રીએ જે શબ્દો
લેખમાં કોતરાવ્યા છે તેનું વાસ્તવિકપણું કેટલું
છે તેનો, વાચકગર્ભને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે.

અંધ્રપતિ ઉપર આ પ્રમાણે જીત મેળ-
વવાથી તેમના મુલકનો સારો જોવો ભાગ નહ-
પાણુની સ્વાધીનતામાં આવ્યો હતો. તેથી જ ઇતિ-
હાસકારોને^{૩૦} લખવું પડ્યું છે કે:—“ His
dominion comprised a large area,
extending from Southern Rajputana
to the Nasik and Poona districts
in the western ghats and including

extinguished the kshaharat family does
not imply that he defeated Nahapana
himself. He might have defeated a weak
descendant of that prince—ગૌતમીપુત્રે ક્ષહરાટ
પ્રજાને હરાવી હતી એટલા સાદા શબ્દોથી કાંઈ એમ
કરતું નથી કે તેણે નહપાણુને ખુદને જ હરાવ્યો હતો.
તેના વંશમાં થયેલ કોઈ નબળા રાજાને પણ હરાવ્યો હોય.

ઓ. હિં. ઇ. (ત્રીજી આવૃત્તિ) પૃ. ૨૧૭—
Nahapana was dead before Gautamiputra
extirpated his family and clan—ગૌતમીપુત્રે
તેની જાતિ અને વંશનો વિધ્વંસ કરી નાંખ્યો તે પૂર્વે
નહપાણુ તો મરણ પામી ચૂક્યો હતો.

(૨૯) આ હરીકતના વર્ણન માટે જુઓ જ.
બોં. પ્રે. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ (આંક
શંકામય છે.)

(૩૦) જુઓ અ. હિં. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૬.
કો. એ. ઇ. પૃ. ૧૦૪.

the Peninsula of Saurashtra in Kathiawar-તેના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટા પ્રદેશ ઉપર હતો; તેમાં દક્ષિણ રાજપૂતાનાથી ૩૧ શરૂ થઈને, પશ્ચિમ ઘાટમાં આવેલા નાસિક અને પુના જિલ્લાઓ તેમજ કાઠિયાવાડમાંનો સૌરાષ્ટ્રનો દીપકદ્વિપ પણ આવી જતા હતા. સર કનિંગહામ સાહેબે પણ ઉપરને મળતો જ અભિપ્રાય ઉઠાવ્યો છે. ૩૨

આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે, મૌર્ય વંશી સમ્રાટ અશોકના રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યાં સુધી પૂર્વ હિંદના મગધ દેશની અને તેના સામ્રાજ્યના પાટનગર પાટલિપુત્રની જ વાતો ખુબ સંભળાતી હતી. તે બાદ મહારાજા પ્રિયદર્શિને ન્યારથી અવંતિમાં-ઉજ્જૈનીમાં રાજગાદી ફેરવી નાંખી ત્યારથી મગધનું નામ પણ કોઇ લેતું જણાતું નથી અને તેથી રાજા નહપાણે પૂર્વ હિંદનું મગધ જીતી લેવા કે સર કરવા કદી મીટ

(૩૧) ખરી રીતે તો તેના મુલકની પશ્ચિમ હદ ઠેક સિંધ પ્રાંત સુધી અને વાચન્ય ખૂણે સતલજ નદી સુધી પહોંચતી હતી; કેમકે ભૂમકના રાજ્યે આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, કે તેની સત્તા આ પ્રદેશ ઉપર હતી: પણ ભૂમક અને નહપાણ વચ્ચેનો યુદ્ધ સગપણ સંબંધ હતો તે અત્યાર સુધી કોઇ પણ ઇતિહાસકારે શોધ્યું જણાતું નથી. એટલે ભૂમકનો વારસો નહપાણને મળ્યો હતો તે હકીકત તેઓથી અન્યથામાં જ રહી ગણાય; જેથી કરીને રાજપૂતાનાની દક્ષિણેથી નહપાણના રાજ્યની હદ શરૂ થતી હતી એમ તેઓનું માનવું થયું છે.

(૩૨) કો. એ. ઈ. પૂ. ૧૦૪:—As his dominions embraced Prabhas in Kathiawar, as well as Braganza (Broach) to the north of the Narbada with Sopara and Nasik to the south, his capital was probably at Ujjain=કાઠિયાવાડનું પ્રભાસ, તેમજ

સરખી પણ માંડી હતી કે કેમ? તે જો કે જણાયું નથી; છતાં સંભવિત છે કે તે તરફ તેણે દુર્લક્ષ જ કયું લાગે છે. મતલબ કે, તેના રાજ્યના વિસ્તારમાંથી પૂર્વ હિંદ બકાત રહ્યો હતો. ૩૩

હિંદના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો જે સુર-સેન અને પાંચાલ દેશવાળો ભાગ હતો તે ઉપર તેના જાતભાઈ મહાક્ષત્રપ રાજુપુલ-સોદાસનું અને પંજબ-તક્ષિલાવાળા ભાગ ઉપર મહાક્ષત્રપ લિચ્ચક અને પાતિકનું રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. જણાય છે કે તે બંને સમતીય અને સ્વધર્મી બંધુઓ ઉપર મીઠી નજર જ તેને રાખવી પડતી હતી. એટલે સ્વાભાવિક છે કે, આ બધા ક્ષત્રપ પ્રજાના સરદારોએ પરસ્પર સંગઠન કરીને મિત્રાચારી પણ બાંધી જ હોવી જોઈએ એમ કટલાક ઐતિહાસિક બનાવો ઉપરથી આપણે કહી શકીએ તેમ છીએ. ૩૪ કેમકે તેમના દરેકના મનમાં એટલું તો વસી ગયું હોયું

નર્મદા નદીની ઉત્તરે આવેલું પ્રેગ્જા (ભરૂચ) તથા તેની પણ દક્ષિણે આવેલા સોપારા અને નાસિકનો સમાવેશ તેના રાજ્યમાં થતો હોવાથી સંભવિત છે કે તેનું રાજનગર ઉજ્જૈની શહેર હશે.

(૩૩) કે પછી તે ભાગ અવંતિપતિની આણમાં જ ચાલ્યો આવતો હતો. માનવાને કારણ મળે છે કે ત્યાં સ્વતંત્ર વંશ જ રાજ્ય ચલાવ્યે આવતો હતો. કારણ કે મૌર્યવંશની એક શાખા ત્યાં ઠેક (જુઓ, પુ. ૨ માં દશરથ અને શાલિશુકના પરિશિષ્ટની હકીકત) ઈ. સ. ની છઠ્ઠી કે સાતમી સદી સુધી રાજ ચલાવતી ઇતિહાસમાં નજરે પડી છે. જો કે પાટલિપુત્ર શહેરનો તો શુંગવંશી સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે નાશ કરી વાળ્યો હતો એટલે તે સમય પછીથી રાજનગરનું સ્થળ ફેરવી નંખાયું હશે; બાકી તે વંશની સત્તા તો ચાલુ જ રહેલી.

(૩૪) આ માટે જુઓ રાજુપુલ મહાક્ષત્રપનું વૃત્તાંત આગળ ઉપર. ત્યાં ધાર્મિક પ્રસંગે આ ત્રણે રાજવીઓ એકત્ર થયા મહૂમ પડે છે.

નેહએ કે, તેઓ કોઇ પણ સ્વતંત્ર રાજકર્તા કોમના સીધા વારસદાર નૃપતિઓ નથી, તેમ આ હિંદની ભૂમિ તેઓ સર્વેને પરભૂમિ જેવી છે જ. એટલે કોઇ અડીભીડીનો સમય આવી પડ્યે તે ત્રણેએ પરસ્પર મદદમાં આવીને ખભેખભા મિલાવી ઊભા રહેવાથી જ સર્વેનું કામ સરી શકશે. આવા સિદ્ધાંતને અનુસરીને નહપાણુને ઉત્તર હિંદના કોઇ પણ પ્રદેશ તરફ નજર સરખીયે કરવાનું મન થાય તેમ નહોતું જ. પછી તો જે જીતવું રહ્યું તે માત્ર દક્ષિણ હિંદુસ્તાન જ; અને તેના ઉપર આપણે નેહ ગયા છીએ તે પ્રમાણે, ક્ષત્રેહમંદીથી જીત મેળવી લીધી જ હતી. એટલે પછી કોઇ વિશેષ પ્રદેશ મેળવવાનો તેનો રાજ્યલોભ શમી ગયો હતો અને હિંદના મધ્ય ભાગ - the heart of India - ઉપર જ શાસન ચલાવવાનો સંતોષ પકડી રાખવો પડ્યો હતો; તેથી કરીને પોતાની પ્રજા માટે લોકકલ્યાણના માર્ગો યોજી તે પૂરા પાડવામાં જ પોતાના શાસનકાળનો શેષ ભાગ ગાળવાનું તેણે શ્રેયસ્કર ધાર્યું હતું અને તે પ્રમાણે જ પોતે વર્ત્યો છે, જે આપણે આગળ ઉપરના વર્ણને નીહાળીશું.

કહેવત છે કે, એક ગલતી કે ભૂલ ને કરવામાં આવે તો તેના આધારે જે જે હકીકતો ગોઠવાય તેમાં પણ ભૂલ જ રાજગાદીનું થવા પામે છે અને તેને પરિ-સ્થાન તથા જામે જૂલોની એક હારમાળા તેના સિક્કા જ ઊભી થઈ જાય છે. ૩૫ હિંદ ઉપર ચડી આવનાર દરેક પરદેશી પ્રજાનો આખો ઇતિહાસ લખવામાં

ડગલે અને પગલે આ જ સ્થિતિ માલૂમ પડે છે. અમારું આ કથન કેટલે દરજ્જે સત્ય છે તે આ પરદેશી પ્રજા સંબંધી અત્યાર સુધી જે કાંઈ જણાયું છે તે સાથે, અત્રે વર્ણવેલું તેમનું વૃત્તાંત-આ પુસ્તકનો આખો યે છદ્દો ખંડ જ તેમને માટે અલાપદો કાઢવો પડ્યો છે તે-સરખાવી જોતાં તુરંતજ વાચકવર્ગને જણાઈ આવશે.

જે પ્રમાણે નહપાણુના પિતા ભૂમકના પાટ-નગર વિશે મતભેદ હોવાનું જણાયું છે તે પ્રમાણે આ નહપાણુની રાજગાદીનું સ્થાન ઠરાવવામાં પણ બન્યું છે. કેટલાકે મધ્યમિકા નગરી ઠરાવી છે તો કેટલાકે પુના પાસેનું જીન્નેર ઠરાવ્યું છે; તો વળી કેટલાક, વર્તમાન રતલામની પાસે આવેલા મંદસોરને તે પદ અર્પે છે; ત્યારે વળી કોઇક તે સ્થાન તરીકે ઉજ્જૈનીને ગણાવે છે. આમ ભિન્નભિન્ન મત તેના સ્થાન સંબંધી પડે છે. ખરું શું છે તે તપાસીએ.

એક વિદ્વાન જણાવે છે કે:- ૩૬ The Capital of the kingdom of Nahapana was probably at Junner & not Mandasore as suggested by Prof. D. R. Bhandarker. Nahapana's rule was in all probability a long and prosperous one-નહપાણુના રાજ્યનું પાય-તખ્ત શહેર સોવસા જીન્નેર હતું, પણ પ્રો. દે. રા. ભાંડારકરસૂચિત મંદસોર નહોતું. સર્વ સંભવિત સંજોગોથી (જણાય છે કે) નહ-પાણુનો રાજઅમલ ધણો દીર્ઘકાળી તથા સમૃદ્ધિ-

તરી આવે છે તે ઉપરથી ખ્યાલ પણ ખાંધી શકાશે.

(૩૬) જી. એ. જી. એ. રા. એ. સો. નવી આવૃત્તિ (તેની સાલ ધણું કરીને ૧૯૨૮ ની છે,) પુ. ૩, પૃ. ૬૪.

(૩૫) આ કથનના દષ્ટાંત તરીકે, મારા પ્રકાશનનો ભાગ બીજો જુઓ; જેમાં કેવળ મૈથિલશના સઘળા પ્રતાપી રાજવીઓનું જ વર્ણન અપાયું છે અને અઘાપિ પર્યંત જણવામાં આવેલી હકીકતથી તે કેટલું જુદું

પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો છે, અને હિંદુગ્રન્થમાં અતિપ્રિય તથા વહાલું ગણાતું તેમજ પ્રતિભા-દર્શક રાજપદને શોભાતું એવું “ રાજ ” નામનું બિરૂદ ધારણ કર્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ તે બનાવના સ્મારક તરીકે, “ રાજ ” ની પદવી સાથેના પોતાના નામના સિક્કા પણ પડાવ્યા છે. ૩૭ (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૩૨ ઉપર સિક્કા ચિત્ર પટ નં. ૨. આકૃતિ નં. ૩૭) આ બનાવ ક્ષહરાટ સંવત ૪૬=૪ સ. પૂ. ૧૧૪=મ. સં. ૪૧૩ માં બન્યો છે. આ ઉપરથી એમ પણ સમજી શકાશે કે જે સિક્કાઓમાં તેનું નામ ક્ષત્રપ તરીકે છપાયું હોય અને તેમાં જે સાલ છાપી જ હોય તો ૪૫ અથવા તેની નીચેનો જ કોઈ આંક હોઈ શકે. પણ પોતાના આપની ગાદી ઉપર મહાક્ષત્રપ તરીકે ક્ષહરાટ સંવત ૪૫-૪૬ માં તે બેઠેલો હોવાથી, જ્યાં જ્યાં મહાક્ષત્રપ

(૩૭) નહપાણના રાજ બિરૂદવાળા સિક્કા બે ભતના દેખાયા છે: એકમાં અવળી બાજુએ (જુઓ પુ. ૨ માં સિક્કાનું ચિત્રપટ નં. ૨ માં આકૃતિ નં. ૩૭) તેના પિતા ભૂમકના સિક્કાને મળતાં ચિહ્ન છે. જ્યારે બીજામાં અવળી બાજુએ ઉર્જનનું ચિહ્ન છે. (જુઓ ચિત્રપટ નં. ૪ આકૃતિ નં. ૫: જેમાં તેની સવળી બાજુના ચહોરા ઉપર ગોત્રમીપુત્રે પોતાની છાપ મારી છે) એટલે એમ ધારી શકાય છે કે, પ્રથમનો સિક્કો અવંતિપતિ બન્યો કે તુરતમાં જ પડાવેલ, જ્યારે બીજાના ચિહ્નવાળા પાછળથી પડાવેલ.

(૩૮) ડૉ. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૬. શિલાલેખ નં. ૩૫—On the coins, the title Kshatrapa or Mahakshatrapa does not occur. Unlike Bhumaka, Nahapana is always called “ Raja ”=(નહપાણના) સિક્કા ઉપર, ભૂમકની પેઠે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ (શબ્દ) બોલામાં આવતો નથી, તે હંમેશાં “ રાજ ” જ કહેવાયો છે. વળી નીચેની ટીકા નં. ૩૯ તથા ૪૦ જુઓ.

(૩૯) ડૉ. આં. રે. પ્રસ્તા. ૫૬. શિલાલેખ નં.

તરીકેનો સિક્કો હોય ત્યાં ત્યાં માત્ર એક જ આંક-સંખ્યા-કાં ૪૫ ની કે કાં ૪૬ ની-નજરે પડી શકે. પણ જેવો તે અવંતિપતિ થયો તેવો કે તે પછી તો, રાજ તરીકેના જ સિક્કા પડાવ્યા છે. તેથી ક્ષહરાટ સં. ૪૬ પછીના દરેક સિક્કા ઉપર “ રાજ નહપાણ ” એવું બિરૂદ જ આપણે વાંચીશું; અને એટલું પણ ચોક્કસ સમજવું કે કદાચ થોડાવણા સિક્કા (૪૫-૪૬ના આંકવાળા) ઉપર મહાક્ષત્રપ શબ્દ છપાવા પામ્યો હશે તો તેવા તો બહુબહુ ત્યારે માત્ર એક વર્ષ પર્યંત જ ચાલેલ હોવાથી ભાગ્યેજ તે બિરૂદવાળા સિક્કાઓ અદ્યાપિ મળી આવતા હોય. અથવા તો કાં તેણે જ તે સર્વે એકઠા કરાવીને ગાળી નાંખાવ્યા ન હોય ?

સાર એ થયો કે, ક્ષહરાટ સંવત ૪૫ સુધીના બધા સિક્કા “ ક્ષત્રપ નહપાણ ”ની

૩૫—The family designation kshaharata is omitted: and this is the only occurrence of the title of Mahakshatrapa as applied to Nahapana=તેના કુળનું નામ ક્ષહરાટ જે છે તે પડતું મૂકાયું છે, અને નહપાણને મહાક્ષત્રપનું બિરૂદ લગાડાયું હોય તેવો આ ફક્ત એક જ દર્શાવે છે. [અહીં જે only=માત્ર; એક જ; શબ્દ લગાડાયો છે તે એમ સૂચવે છે કે, આવા સિક્કાઓ બહુ જુદા મળી આવે છે અથવા એક જ આંક-સંખ્યાવાળા મહાક્ષત્રપના સિક્કાઓ છે એમ પણ અર્થ થાય. વધારે સંભવ એક જ આંકનો હોવાનો છે; કારણ કે મહાક્ષત્રપ બન્યા પછી છ આઠ માસમાં જ તે રાજ બન્યો છે; એટલે કે મહાક્ષત્રપ શબ્દવાળા સિક્કામાં બે આંક લખેલ (૪૫ કે ૪૬) મળી આવે તો એમ સમજાય કે તેનો રાજ્યાભિષેક ૪૫ ની આખરમાં થયેલ અને ૪૬ ના પ્રથમ ભાગ સુધી તે પદે રહ્યો છે, પણ ૪૬ ની આખરમાં તો તે રાજ બન્યો છે જ.] સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૩૮ અને ૪૦ માં આપેલી હકીકત,

છાપના, સંવત ૪૫-૪૬ ના સિક્કા તે “ મહા-ક્ષત્રપ નહપાણુ ” ની છાપના જાણવા અને તે આદ્ય જે જે છાપાવાયા તે સર્વે ઉપર “ રાજા નહપાણુ ” ની છાપ અંકિત^{૪૦} કરાઈ છે એમ સમજી લેવું. વળી તેનું-રાજા તરીકેનું-રાજ્ય, ૪૦ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી ચાલ્યું છે એટલે “ રાજા નહપાણુ ” ની છાપવાળા સિક્કા જે આસાધારણ મોટી સંખ્યામાં (તેની ખીજી છાપવાળા સિક્કા કરતાં) મુદ્રિત થયેલા મળી આવે છે તેનું કારણ પણ તેના રાજા તરીકેના-અવતિપતિ તરીકેના-દીર્ઘકાળ સુધી ચાલુ રહેલો આ વહીવટ જ છે એમ સમજી લેવું.

નહપાણુનું રાજ્ય અવતિમાં હતું^{૪૧} તે હકીકત સાબિત કરવા માટે તો કોઈ અન્ય પુરાવાની જરૂર જ રહેતી નથી. કારણકે તેણે જે જાતના સિક્કા “ રાજા નહપાણુ ” તરીકેના પડાવ્યા છે. (અન્નેનો તફાવત શું હોઈ શકે તેના ખુલાસા માટે ઉપરમાં ટી. નં. ૩૭ જુઓ) તેમાં અન્નેમાં સવળી આજુએ પોતાનું મહોરું તથા રાજા નહપાણુ તેના શબ્દો છે અને અવળી

આજુએ એક જાતના સિક્કામાં, જેને સિક્કા શાસ્ત્રીઓએ “ ઉજ્જૈનનું ચિન્હ-Ujjain Symbol ” તરીકે ઓળખાવરાવ્યું છે તેનું ચિત્ર છે. ૪૨ એટલે તે અવતિપતિ થયો હતો એમ નિર્વિવાદિત સાબિત થઈ ચૂક્યું જ ગણાય. અને તેમ થયું એટલે તેની રાજગાદી પણ ઉજ્જૈનીમાં^{૪૩} અથવા વિદિશામાં નિશ્ચયપૂર્વક થઈ ચૂકી જ ગણવી રહે છે.

નહપાણુ જે એક ખાસ વિશિષ્ટતા પોતાના સિક્કામાં દાખલ કરી છે તે આ સ્થળે જણાવવી જરૂરી છે. તે એ કે, અત્યાર સુધીના કોઈ હિંદુ સમ્રાટે-પછી તે મગધનો હોય, ઉજ્જૈનીનો હોય કે, કલિંગનો હોય પણ કોઈએ-સિક્કા ઉપર પોતાનું મહોરું ચિતરાવ્યું જ નથી, જેથી રાજા નહપાણુ જ પોતાનું મહોરું છાપવાની પ્રથમ શરૂઆત કરી હોવાય. અલગત, પરદેશી પ્રજાના સરદારો તો મહોરું પહેલેથી પડાવતા આવ્યા છે જ. એટલે આ નહપાણુના દૃષ્ટાંતથી એ હકીકતની કાંઈક ઝાંખી કખૂજાન મળે છે કે, તેની જાતિનું મૂળ, શુદ્ધ આર્ય પ્રજામાં નહોતું :

(૪૦) કા. આં. રે. પૃ. ૬૫ ટીપણુ નં. ૧ માં પણ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૬ વાળા શબ્દો છે. (જુઓ ટી. નં. ૩૮ તથા ૩૯) વળી પારી. ૮૮ માં લખેલ છે કે:—Nahapana bears the title “ Raja ” together with his family name Kshaharata, but in none of them is he styled Kshatrapa or Mahakshatrapa=નહપાણુ પોતાના વંશનું નામ જે ક્ષહરાટ છે તેની સાથે રાજનું બિરૂદ ચારણ કરેલ છે. પણ કોઈ ઉપર ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ બિરૂદ સાથે તેને અંકિત કરેલ જોવામાં આવતો નથી. (ઉપરની ટી. નં. ૩૭-૩૮ માંનો ખુલાસો વાંચો. હવે સમજશે કે મહાક્ષત્રપના સિક્કા શા માટે નથી મળતા અથવા મળે છે તો ખડુ જ જુજ સંખ્યામાં)

(૪૧) નીચેની ટીકા નં. ૪૩ જુઓ.

(૪૨) જુઓ પુ. ૨, સિક્કા ચિત્ર નં. ૭૫ તથા તેને લગતું વર્ણન.

(૪૩) કા. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૩ ટી. નં. ૧—It may be observed that there is the record of certain benefactions of Rishabhadatta at Ujjain which must therefore presumably have been included in Nahapana's dominions=એટલી નોંધ લેવી ધટે છે કે, રૂપભદ્રે ઉજ્જૈનીમાં કેટલાંક દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેટલા માટે જરૂર કહી શકાય કે, નહપાણુના રાજ્યમાં ઉજ્જૈનીનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ જ.

અથવા ધારો કે જમ્બૂદ્વીપની આર્યપ્રજ્ઞમાં હતું તો પણ યવનપ્રજ્ઞની^{૪૪} કે શાકદ્વીપના કોઇ વસાહતના^{૪૫} સંસ્કારની હાથ તેના મન ઉપર પડી ચૂકી હતી જ. આ કારણને લીધે તેણે તેમનું અનુકરણ કયું લાગે છે.

નહપાણના રાજ્યે જેમ રાજકીય ક્ષેત્રે તેમ સામાજિક ક્ષેત્રે અને લોક-કલ્યાણના કાર્યો કરવામાં પણ તેના જમાન તેના રાજ્યમાં રૂપલદત્તને જ મોટો દિરમો લોકવૃત્તિને વિશેષતઃ રહેતો હતો એમ સંતોષાતી જણાઈ આવે છે; પછી તેવી હતી પ્રવૃત્તિઓ તે સ્વેચ્છાથી

આચરતો કે રાજ્ય નહપાણની દરજ્જા અને પ્રેરણાથી ધરાવતો, તે નક્કી કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી; પણ નહપાણનું કૌશલ્ય તથા બીજી રીતે દરેક ખુદ્ધિ અને પાકટ વચ્ચે જેતાં એમ સ્વાભાવિક અનુમાન કરાય છે કે આવાં સર્વ કાર્યોનાં તેના તરફથી જ આજ્ઞા અને હુકમો રૂપલદત્તને મળતાં રહેતાં હોવાં જોઈએ. તેમ બીજું કારણ કાંઈક અનુમાનાય છે તે આ પારીત્રાફમાં આગળ વર્ણવ્યું જ. એટલે પછી પ્રગ્નહિતનાં જે કાર્યો નહપાણ કે રૂપલદત્તના નામે ચડ્યાં દેખાય છે તે પ્રધાનપણે નહપાણની આજ્ઞાથી જ કરાયેલાં છે એમ આપણે લેખનું પડશે. છતાં રૂપલદત્તને પણ અન્યાય ન થાય તે માટે તેના વૃત્તાંત લખતાં કેટલીક

હકીકત ત્યાં જણાવવી પડશે. એટલે અહીં તે સર્વે સંક્ષિપ્તમાં જણાવવું યોગ્ય થાયું છે. અને તેમ કરવામાં અમે અમારો પોતાનો અભિપ્રાય કોઇ પ્રકારે રજૂ કરીએ તે કરતાં જુદા જુદા વિકાસોએ જે શબ્દોમાં તેમણે પોતાનું મંતવ્ય જણાવ્યું છે તે અસલ શબ્દો જ એકાદ વાક્ય જેવડા નાના પ્રમાણમાં ટાંકી અતાવીશું. એક લેખકે^{૪૬} તેના આખાથે રાજ્યની સમાલોચના એક નાનકડા હરખા વાક્યમાં જ કરી દીધી છે. તે આ પ્રમાણે છે. His reign was in all probability a long and prosperous one=તેનું રાજ્ય દરેક આશુએ તપાસતાં દીર્ઘસમયી અને સમૃદ્ધિશાલ હતું એમ કહી શકાય. આટલું કહીને પછી તે જ લેખક પોતાના અભિપ્રાયને કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે-“ Trade with western countries thrived during his reign; his benefactions were between Brahmins and Buddhists : ferries, rest-houses places for drinking water and public halls are some of the comforts that he bestowed on his subjects, But what rebounds mostly to his credit is his revival of Nigamsabha^{૪૭}=તેના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન, પશ્ચિમ દેશો સાથેનો વેપાર

(૪૪-૪૫) યવન એટલે ગ્રીક; અને શાકદ્વીપનો કોઇ વસાહત એટલે બેક્ટ્રીઅન્સ અથવા યોન.

નહપાણને આપણે ક્ષહરાટ પ્રજ્ઞને કારણે છે અને ક્ષહરાટ પ્રજા ઉપર યવન તથા યોન પ્રજ્ઞના સંસ્કાર પડ્યા હતા જ, તે આપણને ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના વૃત્તાંતથી પણ જણવામાં આવ્યું છે. આ બધી બાબતોનો સમન્વય કરીશું તો સંસ્કારને લગતી

હકીકત ઉપર જેમ પ્રકાશ પણ પડે છે તેમ આપણે જે જે વર્ણન કરતા આવ્યા છીએ તે ધરાવતો છે-સાધાર છે; પણ કાલ્પનીક નથી-એમ પણ સાબિત થતું જાય છે.

(૪૬) જુઓ, જ. ષો. પ્ર. રા. એ. રો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩, ૧૬૨૮ નું પુસ્તક પૃ. ૬૪.

ખૂબ કાલ્યો હતો તેણે બ્રાહ્મણો^{૪૭} અને બૌદ્ધ-ધર્મીઓ^{૪૮} માટે દાન દીધાં છે. પોતાની પ્રજાને જે કેટલીક સુખ-સગવડતાથી તેણે નવાજી હતી તેમાં, મચ્છવાઓ-હોડીઓ, ધર્મશાળાઓ-નિશ્રા-મસ્થાનો, પિયાવાઓ પરબો, તેમજ વ્યાખ્યાન-ગૃહો-સભામંડપોનાં નામો ગણવી શકાય ખરાં; પણ તેમાંયે તેની કીર્તિને જે વધારે જગાકાવે છે, તે તો તેણે નિગમસભાને^{૪૯} પુનર્જીવન અર્ધ્યું હતું તે છે. ” એક ગ્રીક લેખકે રૂપલાદત વિશે લખતાં, ઉપર પ્રમાણે જ અને ઘણાંય તેના જ ભાવાર્થનું લખાણ લખ્યું છે. એટલે કે આપણે જે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ, કે નહપાણ અને રૂપલાદતનાં કાર્યો ભડે જુદાં જુદાં નામ તળે અપાયાં હોય, તોપણ તેને નહપાણનાં ગણવામાં વાંધો નથી. તે આપણી માન્યતાને સમર્થનરૂપ ગણાશે. તેમણે જણાવ્યું છે કે, ^{૫૦} Ushavdatta looked to the comforts of travellers. Quadrangular rest-houses were ere-

(૪૭) આ જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને જમાડવાનું બિંદુસારના ખાતે ઈતિહાસકારોએ ચડાવ્યું છે, પણ તે વિચાર કેવો ભૂલ ભરેલો છે તે પુ. ૨, માં તેનું વર્ણન કરતાં જણાવાયું છે. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૨૨૨ તથા તેની દી. નં. ૧૬) ખરી રીતે તે કાર્ય સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું હતું. (જુઓ તેના ચરિત્રે) તે જ પ્રમાણે નહપાણે પણ ઘણી બાબતોમાં પ્રિયદર્શિનની રાજનીતિ ગ્રહણ કરેલી દેખાય છે. આગળના વાક્યોની તથા દાનપત્રની હકીકત સરખાવવાથી ખાત્રી થશે.

(૪૮) પ્રાચીન કાળના ઈતિહાસનું જ્યાં જ્યાં વિદ્વાનોએ આલેખન કર્યું છે ત્યાં ત્યાં, બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ આ બે ધર્માનુયાયીઓનું જ સૂચન કરાયું છે. જ્યારે તે સમયે તો ત્રણ ધર્મશાળાઓનું અસ્તિત્વ હતું એમ આપણે પ્રથમના બે પુસ્તકથી જાણી ચૂક્યા છીએ. એટલે જે ગ્રીક ધર્માનુયાયી જેનો છે તેને તો જાણે કોઈ જાણખતું જ નથી એમ સ્થિતિ દેખાય છે. તેનાં દોષ જેનોનો જ પ્રધાનપણે ગણવો રહે છે. કેમકે તેમણે

ected at various places. Wells were dug upon the way, stands for free distribution of water were raised in many places and ferri-boats were provided to cross some of the rivers. Whatever the condition of the four varnas in ancient times, howsoever strict the restrictions about connubium and commensality, during the early part, at any rate there was undoubtedly amalgamation between them during the time of the foreign kshatrapas=વટેમાર્ગીઓને રાહત મળે તે બાબત ઉપવદત બારે કાળજી રાખતો. અનેક જગ્યાએ તેણે સમયોરસ-વિશાળ મુસાફરખાનાં બનાવરાવ્યાં હતાં; રસ્તામાં કુવાઓ ખોદાવ્યા હતા. ઘણી જગ્યાએ મદત પાણીની પરબો બંધાવી હતી.^{૫૧} તેમજ કેટલીક નદીઓ

તેમનું સાહિત્ય અન્ય વિદ્વાનોથી ગુપ્ત રાખવા પ્રયાસ સેવ્યો છે. એટલે વિદ્વાનો તો તેવા સાહિત્યના અભાવે તેના અભ્યાસ પણ શી રીતે કરે? અને અભ્યાસ ન કરે તો પછી અભિપ્રાય તો શી રીતે જ આપે? બાકી જે તેમણે પોતાનું સાહિત્ય સર્વ માટે ખુલ્લું મૂકી દીધું હોત, તો અત્યારે ભારત દેશના ઈતિહાસની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ હોત.

(૪૯) પ્રિયદર્શિનના ખડખ લેખમાં તથા શ્રેણિકના વર્ણનમાં આ શબ્દો વપરાયા છે કે કેમ તે જોવું.

(૫૦) જુઓ જ. બો. પ્રે. રા. એ. સો. ૧૬૨૭ નું પુ. ૩, ભાગ બીજો.

(૫૧) સરખાવો પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોમાંની વિગતો. નહપાણની રાજનીતિ કેટલીય બાબતમાં પ્રિયદર્શિનને અનુસરતી હતી તે બાબતની ખાત્રી માટે “ કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાનું પુનરાવર્તન ” નામના આગળ આવતા પારિગ્રહનું વર્ણન જુઓ.

ઉતરવા માટે હોડીઓ રખાવી હતી.^{૫૨} પ્રાચીન સમયે ચાર વર્ણોની ગમે તે સ્થિતિ હશે, તેમજ તે બાદ-કાંધક પૂર્વ સમયે-રોડી અને બેટી વ્યવહારના એટલે પરસ્પર લગ્ન કરવા સંબંધી અને ખાવાપીવા સંબંધી ગમે તેટલા સખ્ત પ્રતિબંધો હશે,^{૫૩} છતાં કહેવું જોઈશે કે આ પરદેશી ક્ષત્રિયોના સમયે તો તે સર્વેમાં નિમંદ્રેક-પણે ધણું જ મિશ્રણ થઈ જવા પામ્યું હતું.” જ્યારે મિ. મજમુદાર પોતાના ટ્રારપોરેટ કાંદિ નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૭૬ ઉપર લખે છે કે-
 “There were many castes and sub-castes; distinct groups must have existed from the earlier period and these ultimately developed into classes and castes=જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિ તો હતી જ.^{૫૪} પૂર્વના સમયે સ્વતંત્ર સમૂહો હોવા જોઈએ જ અને તેમાંથી આખરે વર્ગ અને જ્ઞાતિઓ ઉદ્ભવી હતી.”^{૫૫} ઉપરના સ્વતંત્ર-પણે ઉચ્ચારેલા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોથી તે સમયની સામાજિક સ્થિતિનું તથા રાજ્ય નહપાણે તેમાં કરેલી લોક કલ્યાણની વિધિવિધ પ્રગતિનું, આપણને કેટલેક અંશે જ્ઞાન થશે. એટલું જણાવી આ પારિત્રાક્ષની આદિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ સ્થિતિ દેખાવાનું કારણ જે કદાપી શકાય છે તે હવે જણાવીશું.

ભૂમક પોતે મહાક્ષત્રપ થઈ ગયો હોવા

(૫૨) તે વખતે નદીઓમાં કેવાં પુર આવતાં હશે તેનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવશે (સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૧૬, દી. ૨૦) ક્યાં તે વખતની જલપૂર્ણ નદીઓ અને ક્યાં હાલની સૂકીસમ નદીઓ ?

(૫૩) નાત-જતના વાડા તો બંધાયા હતા જ. તેમાંથી કદાચ વૈદિકધર્મી શંગવંશી અમલે તેને ભેર મળ્યું હશે, પણ આ પરદેશી-ભૂમક, નહપાણે વિગેરેના અમલે તે વિચિત્ર થવા પામ્યા હશે. આગળ આપણે

છતાં તેના સિદ્ધાંતો ક્ષત્રપ ગિરદવાળો જ માત્ર સાંપડે છે તેમ કોઈ શિલાલેખમાં તેના કર્તા તરીકે તેનું નામ જ ગોત્યું જ હતું નથી : તે જ પ્રમાણે નહપાણે પણ મહાક્ષત્રપ અને રાજ્ય થયો હતો, છતાં તેના સિદ્ધાંતો ક્ષત્રપ નહપાણે લખતો દેખાય છે અને શિલાલેખોમાં પણ મોટે ભાગે ક્ષત્રપ ગિરદ જોડેલું જ નજરે પડે છે; જ્યારે રાજ્ય અને મહાક્ષત્રપ ગિરદવાળો તો શિલાલેખ જ નોંધાયો આજમ પડે છે. તેમ તે સર્વેમાં મુખ્ય સહાયક અને દાતા તરીકે તો તેના જમાતા રૂપજદત્તનું નામ જ્યાં ને ત્યાં હાજર જ છે. આ બધી હકીકતોનું સમીકરણ કરીશું તો એમ સમજાય છે કે, ભૂમક જ્યારે ગાદીપતિ થયો ત્યારે તે ૫૦ ની ઉમર ટપી ગયો હતો. તેમ નહપાણે પણ પોતે ગાદીએ બેઠો ત્યારે-મહાક્ષત્રપ કહો કે રાજ્ય કહો, બેમાંથી ગમે તે પદવી લ્યો-તેટલી જ બલકે તેથી પણ મોટી ઉમરે પહોંચી ગયો હતો. અને બન્નેએ ૫૦ ઉપરની ઉમરે ગાદીએ આવ્યા છતાં ચાળીસ અને તેથી વધારે વર્ષની અવધિ સુધી રાજપદ ભોગવ્યું છે; એટલે જ આ બન્નેએ પોતપોતાના રાજત્વકાળ દરમિયાન તો તદ્દન શાંતિથી જ અને ઉપેક્ષા વૃત્તિથી જ જીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું હશે એમ દેખાય છે; પણ પોતાના પિતાના રાજઅમલ દરમિયાન જેમ નહપાણે પોતે બરયુવાન હોવાથી ધમપછાડા

નેઈશું કે તેઓ જે ધર્મ પાળતા હતા તેનું આ પરિણામ હતું. તેઓનો ધર્મ જૈન હતો એટલે તે પણ સાબિત થશે કે જૈન ધર્મ અમુક જ્ઞાતિને આશીને નથી જ ગણાતો. જે કોઈ મનુષ્ય તે પાળે તેને માટે ખુલ્લો જ છે એવું તેનું વિશ્વ વ્યાપકપણું છે.

(૫૪) સરખાવો ઉપરની દી. નં. ૫૩ ની હકીકત.

(૫૫) સરખાવો પુ. ૧, પૃ. ૩૩૫.

ભારીને, એક અવીરતપણે કાર્યકર્તા તરીકે ઉઘાળી જિંદગી ગાળી અનેક પ્રદેશો જીતી લીધા હતા તેમ રાજ્ય નહાપાવના સમય દરમ્યાન તેના જમાઈ રૂપમદત્તની જિંદગી પણ હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણેની-પોતે રાજપદે મોટી ઉમરે આવ્યા છે એટલે પોતાની યુવાનવયે બીજાની કારકીર્નીના અંશમાં રહીને કામ કરવું પડ્યું છે-વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને જો ક્ષત્રપ ભૂમક અને ક્ષત્રપ નહાપાવના સિક્કાઓ તેમજ શિલાલેખોમાં આજેઆયલ વર્ણન અને શબ્દો ઉપર વિચાર કરીશું તો સર્વ સ્થિતિ આપોઆપ તદ્દન સ્વસ્થપમાં આપણને તુરત જણાઈ આવશે.

મહારાજ પ્રિયદર્શિનના સમયમાં તેના રાજ્યના જે કેટલાક પ્રાંતીય વિભાગો પાડવામાં

આવ્યા હતા તેમાં એક અપ-
કેટલીક રાંતનો પ્રાંત પણ હતો, તથા
ઐતિહાસિક તેનું રાજનગર સોપારા નગરે
ઘટનાનું હતું એમ આપણે જણાવી
પુનરાવર્તન ગયા છીએ (જુઓ પુ. ૨,
 પૃ. ૩૫૮) વળી ત્યાં પોતાના

તરફથી એક ખડકલેખ ઊભો કરાયો છે. આવા ક્ષેત્રો ઊભા કરવાના હેતુમાં જણાવ્યું છે કે તે સ્થળે તેના રાજકુટુંબના કોઈકનું કોહી રેણુનું હોય અથવા કુદરતી રીતે મરણ થયું હોવું જોઈએ; પણ તે સ્થળે કોઈ સાથે પ્રિયદર્શિનને લડાઈ થઈ હોય કે તેના પુત્રને અથવા કોઈકનું મૃત્યુ ત્યાં કોઈ કારણસર યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હોય એમ અઘાપિ પર્યંત જણાયું નથી. એટલે એમ અનુમાન કરવું રહે છે કે, ત્યાંના સૂબાનું જ તે સ્થળે મરણ નીપજ્યું હશે અને તે સૂબો પોતાનો કોઈ નજીકનો ખેશી જન જ હશે. જ્યારે ખેશી જનને સૂબાપદે નીમ્યો હશે ત્યારે એ પણ

(૫૬) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૫૮ થી આગળનું

નક્કો જ થયું ગણવું કે તે વિભાગની ઉપયોગિતા રાજદારી નજરેપડે તેને વિશેષપણે લાગી હતી. દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઉત્તરભાગે આવેલા એક પ્રાંતની આ પ્રમાણે સ્થિતિ ધર્મ: તેજ પ્રમાણે તેની દક્ષિણે આવેલો બીજો પ્રાંત, જેને તેણે કેરકપુત નામ આપ્યું છે ત્યાં પણ પોતાના એક કુટુંબીજનને નીમ્યો હતો એમ ત્યાં લિખા કરેલા ત્રણ શિલાલેખમાં આજે-આયલી હકીકત ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. જેમ હિંદી દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ કિનારાની સ્થિતિ હતી તેવી જ પૂર્વ કિનારાની પણ હતી. તે કિનારાનું નામ કોરોમાંડળ કહેવાતું હતું, અથવા કહો કે આપણે તે નામે તેને અત્યારે જાળખી રહ્યા છીએ. તે કિનારા ઉપર પણ પ્રિયદર્શિને તેજ સ્થિતિ ઊભી કરી હતી. અલ-બત્ત, તેમાં ફેર એટલો રાખવો પડ્યો હતો કે તે સ્થાને પોતાના કોઈ કુટુંબીને નવા સૂબા તરીકે નીમ્યો નહોતો, પણ તે કિનારે ઉત્તરના ભાગમાં પલ્લવ જાતિના ચોલાવંશી અને દક્ષિણના ભાગમાં પાંડયવંશી રાજાઓનો અમલ ચાલુ રખાવ્યો હતો. વળી આપણે પુ. ૧, પૃ. ૩૧૩, ૩૭૭ તથા પુ. ૨, પૃ. ૩૫૭ ટી. નં. ૨૩-૨૪-૨૫ માં જણાવી ગયા છીએ કે આ બંને રાજવંશીઓ મૂળે લઘ્વિચી ક્ષત્રિયો જ હતા. તેમાંથી પલ્લવજાતિ ક્ષત્રિયો મૌર્યવંશનો એક પલ્લવ-એક શાખા-જેવા જ હતા. મતલબ કે, આ બંને રાજકર્તાઓ ખરી રીતે તો પ્રિયદર્શિન સમ્રાટના ભાયાતા જ હતા. તેથી જ તેણે પોતાના શિલાલેખોમાં આ બે રાજવીઓને Bordering Lands=સરહદ ઉપર આવેલા પ્રદેશોના રાજાઓ તરીકે સંબોધ્યા છે. એટલે કે તેણે તેમને પોતાના આસાંકિત જનો તરીકે ગણ્યા વર્ણન ખાસ કરીને પૃ. ૩૫૮ નું પહેલું આસન.

છે ખરા, પણ તાબેદાર તો નથી જ ગણ્યા. આ સ્થિતિની જાણ એકદા શિક્ષાએથી જ આપણને થાય છે એમ નથી, પણ તે પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સિક્કાઓ સુદાં તે જ હકીકત તોળત વગાડીને પોકારે છે; કેમકે દારોમાંજા કિનારાના પ્રદેશમાંના સિક્કાઓ ઉપર એ સદવાળું વડાણ ચિત્રધ્વજ અને બોધ આદિ પ્રિયદર્શિનનું સંકેતિક ચિહ્ન જે હાથી છે તે ચિત્રો છે. મતલબ કે, હિંદી દ્વીપકલ્પના આખા પૂર્વ કિનારા ઉપર પણ પ્રિયદર્શિનની સાથે સમભાવ દર્શાવતા મિત્ર રાજ્યઓનો રાજઅમલ ચાલતો હતો. આ પ્રમાણે દ્વીપકલ્પના અને કિનારા ઉપર સમ્રાટ સંપ્રતિ ઉદ્દે પ્રિયદર્શિનનો-સીંચો કે આડકતરે^{૫૮} કાબૂ હતો હતો ને હતો જ. આ કારણને લીધે દરિયામાર્ગે હિંદનો સંબંધ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે પૂર્વમાં અરબસ્તાન અને તેથી આગળ વધીને આફ્રિકા, મિસર અને ગ્રીસ સુધી^{૫૯} તથા પશ્ચિમે સુમાત્રા, જાવા સુધીના દૂરદૂરના પ્રદેશો સાથે જોડાયેલ રહેતો અને તેથી વેપારને ધણું જ ઉત્તેજન મળતું હતું. તેમજ “ વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી ” ની^{૬૦} કહેવત અનુસાર દેશ સમૃદ્ધ પણ હતો. આ નીતિને અનુસરીને જ રાજ નહપાણે પણ સમુદ્રતટ પોતાની આજ્ઞામાં

(૫૭) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૧૮ સિક્કા નં. ૮૧ નું વર્ણન. વળી નીચેની ટી. ૫૮ જુઓ.

(૫૮) આડકતરો એટલા માટે કે, પ્રિયદર્શિનના પોતાના કૌટુંબિક જનની ત્યાં સત્તા ન હોય, પણ અન્ય રીતે સજી થતું હોય તેની સત્તા હોય. અહીં આંધ્ર-પતિ શાતકરણી સાતમાનું રાજ્ય હતું જે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સાથો થતો હતો (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૨૬૬. ટી. નં. ૪૩ તથા પુ. ૨, પૃ. ૩૧૦ તથા તેની ટીકાઓ)

(૫૯) પ્રિયદર્શિનના જે પાંચ સમકાલીન પરદેશી રાજ્યોનાં નામો ખડકલેગોમાં આપ્યાં છે તે હકીકત

મેળવતા^{૬૧} અધાગ જાહેરમત ઉઠાવી હતી. તેની પ્રતીતિ આપણને, જે લગાઇઓ તે વારંવાર નાસિક, કાર્ણ, ચોપારા અને જુન્નેરના પ્રદેશોમાં લડ્યા કરતો હતો તે ઉપરથી મળી આવે છે. પોતે ગાદીપતિ અન્યે સારે પોતાના તાબે, હકથ અને ચુરત ઇલાસોનો એટલે કે નર્મદા અને તાપી નદીથી ફળદ્રુપ બનતો તથા તેના બંદર-વાળો ભાગ તથા સાગરમંતી અને મહી નદીના મુખવાળો ખંભાતના અખાતવાળો ભાગ^{૬૨} તો તેને વારસામાં મળી ચૂક્યો હતો જ; પણ ગુજરાત પ્રાંતની દક્ષિણે આવેલ ભાગ-દક્ષિણ ગુજરાત તથા કાંકણપટ્ટીવાળો અપરાંતનો પ્રદેશ-નેને તાબે નહીં હોય એમ મતલબ છે; કેમકે અવંતિપતિ શુંગવંશી તમળા રાજ્યઓના રાજઅમલે આખા દક્ષિણ હિંદ ઉપર-સમુદ્રતટના પ્રાંતો સહિત-આંધ્રપતિની સત્તા જમાવટ પામી હતી. એટલે જ તે પ્રદેશ પોતાનો કરી લેવો વિશેષ લાભકારક છે એમ રાજ નહપાણની ચકાર અને દીર્ઘ રાજદષ્ટિએ જોઈ લીધું હોવું જોઈએ; અને તે કારણે જ ત્યાં ઉપરાઉપરી ચક્રાર્ધઓ લઈ જવાનું ધોરણ તેણે અંગીકાર કરી લીધું હશે. આથી કરીને પોતે રાજપદે આવ્યો તે પહેલાં પણ આ સમુદ્રતટના પ્રદેશ ઉપર હુમલા લઈ જઈને ત્યાં

પરત્વે આ કથન છે એમ સગળવું.

(૬૦) વર્તમાનકાળે પાશ્ચાત્ય પ્રબલો આ સૂત્રને અનુસરીને જ પોતાની રાજનીતિ રચી રહ્યા છે તે સૌ કોઈની જાણમાં હશે.

(૬૧) સરખાવો આ પુસ્તકમાં મિનેન્ડરના વૃત્તાંતમાં ઈતિહાસકાર મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથનું કથન પૃ. ૧૫૬.

(૬૨) આથી સાબિત થશે કે, બંદરોની કિંમત અને તે દ્વારા વ્યાપાર ચલાવવાની કળા, આર્ય પ્રબલે ઈ. સ. પૂ. ના ત્રીજ સૈકાથી પણ જાણીતી છે (પ્રિયદર્શિનના સમયથી) તે પૂર્વે પણ હશે જ; બલકે રાજ શ્રેણિકના સમયે પણ જાણીતી હતી.

પોતાનું બળ પાથર્યું જતો હતો;^{૬૩} તેમજ કટકે કટકે તે દેશો જીતી લઇ, ત્યાં દાન પણ દઇ, તેવાં આશયનાં દાનપત્રો તથા શિલાલેખો વિગેરે ઊભાં કરાવ્યાં હતાં; જેથી ત્યાંના પ્રજાજનોનો સહભાવ પોતા તરફ વળતો જાય.^{૬૪} વળી એકમાં તો યુવ-રાજ જેવા જમાઈ રૂપભદ્ર તથા પુત્રી દક્ષમિત્રા સાથે^{૬૫} પોતાના મહામંત્રી અયમનું નામ^{૬૬} પણ વાંચવામાં આવે છે. એટલે તે પ્રદેશની ટૂંકી ભારે અગત્યતા તે પોતે સમજતો હશે^{૬૭} કે જેથી પોતાના અંગત એવા એક નહીં, બે નહીં, પણ ત્રણ ત્રણ મહાપુરુષોને ત્યાં મોકલી આપ્યા છે; એટલું જ નહીં પણ તે પ્રદેશમાંથી અંધ્રપતિની સત્તા તદ્દન નાબૂદ થઈ જાય તેમજ કોઈ કોઈ પાછી સ્થાપન કરવા માંગે તો પણ તે અતિવિકટ પ્રશ્ન બની જાય તેવું તેને આચ-સ્થક દેખાતાં, અંધ્રપતિને તેની રાજધાનીનું નગર અસન્ન સ્થાનેથી ખસેડીને આંતરિક પ્રદેશમાં જરા આધે લઈ જવા^{૬૮} ફરજ પાડી હતી.

(૬૩) હાલની પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ પણ વ્યાપારની વૃદ્ધિ માટે, પશ્ચિમ હિંદના કિનારે સોપારાની નજીકનું જ બાઈ પોતાના બંદર તરીકે પસંદ કર્યું છે (જેને આપણે હાલ “મુંબઈનું તરતું બંદર” કહીને સંબોધીએ છીએ) મતલબ કે, આ તટનાં સ્થાનોની કિંમત પણ તે વળતરા રાજવીઓને જાણીતી હતી.

(૬૪) આ પ્રમાણે પ્રજાનો સંતોષ મેળવી શકાય છે તે પણ રાજનીતિનું એક અંગ જ લેખ્ય છે.

(૬૫) જ્યારે જમાઈ અને પુત્રીને જ જ્યાં તે ત્યાં આગળ કર્યા છે તે બતાવે છે કે, નહાપાણુને પુત્ર નહોતો, પણ યુવરાજનું સ્થાન અને જવાબદારી બંધાં રૂપભદ્રને માથેજ લાધ્યાં હતાં. (વળી નાંચેની ટીકા નં. ૬૭ સરખાવો.)

(૬૬) આ હુકમથી સમજશે કે, શિલાલેખમાં અમયના નામ સાથે જે આંક બેડાયો છે તે ૭૬ નહોતો પણ ૪૬ નો જ છે, એટલે કે રાજ નહાપાણુની રાજકાર-કીર્તિના પ્રારંભનો જ છે, ઉપરમાં ‘છાંતેર કે છંતાડાસ’

આવું પગલું ભરવાથી કેવું હાડોહાડ વેર શાત-કરણી વંશના રાજવીઓ સાથે સદાને માટે તેણે વહેરી લીધું હતું તે આપણે જાણે છીએ. નાસિકના શિલાલેખમાં રાણી અળશીએ કોતરાવેલ શબ્દોની ગંભીરતા અને મહત્ત્વના વાચકવર્ગને હવે અરામર સમજાઇ હશે.

આ બધા નિવેદનથી એક જ વાત સૂચવવાની કે રાજ નહાપાણુને પણ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની પેઠે સમુદ્રતટનો પ્રદેશ પોતાને તાબે કરી લેવાની અગત્યતા પૂરેપૂરી સમજાઈ હતી જ; અને તેથી જ તે સાધ્ય લાધવા માટે હંમેશા ચિંતવન કર્યાં કરતો હતો અને આંતરે તે લક્ષ્ય સાધવા બાદ જ જાંપીને એકો હતો. જેમ સમુદ્રતટની કિંમત આંકતો હતા તેમ સરિતા પ્રવાહને^{૬૯} પણ વ્યાપારિક ઉપયોગમાં લેવાને તેણે ઓછું લક્ષ નહોતું આપ્યું. તેની ખાતરી તેણે જે l'erri-boats-મચ્છરા, હોડી વિગેરેની અધિક સગવડતા કરી આપ્યાનું જાણીએ છીએ તે ઉપરથી આપ-

વાળો પાસે વાંચો.

(૬૭) મહાઅમાત્યને પણ આ પ્રદેશ સુધી મોકલ્યો છે તે બતાવે છે કે, આ દેશ જીતવો તેને મન ખડુ જ ઉપયોગી અને હાડોહાડ વાત બની ગઇ હતી.

(૬૮) પૈકણમાંથી આવે લીતરના પ્રદેશમાં જ્યાં વરંચુળ રાજેર આત્યુંજે, ત્યાં જ કે તેની આસપાસનું સ્થાન હશે. અંહી પૂર્વે પણ અંધ્રપતિની ગાદી થોડો સમય રહી ગઈ હોય એમ બનવાયોગ્ય છે. (જુઓ. પુ. ૧, પુ. ૧૫૭) એટલે આ પ્રસંગે પણ આપદ્ધર્મ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય. તેના રાજ્ય વિસ્તારમાં દર્શાવેલી હપ્તકત સાથે સરખાવો.

(૬૯) હાલની સ્થિતિ સાથે સરખાવો. પહેલાંનાં બંદરો જેવાં કે તાપ્તી કિનારે મુરત, નર્મદાનું ભરૂચ, મહીનું ખંભાત તથા કાલી, સાબરમતીના મુખ પાસે આવેલું ધોલેરા વિગેરે જે જહોળ લાડી ભોગવી રહ્યાં હતાં તે વર્ત-માનકાળે સર્વ બાંધ થઈ ગયાં છે.

ણુને મળે છે. મત્સ્ય એ થઇ કે, જેમ મહારાજ પ્રિયદર્શિન વેપારવૃદ્ધિને માટે સતત કાળજી ધરાવતો હતો તેમ રાજા નહપાણુ પણ તેના જેવો જ લાંબી નજરે કામ લેવાવાળો રાજવી હતો. તેથી જ તે બંને રાજાની પ્રજા સંતોષી અને સુખી બની રહી હતી. તે જ પ્રમાણે તે બંનેનો રાજ્યઅમલ પણ જનકલ્યાણકારી ગણાઇને વખણાયો હતો તથા રાજ્યની સંગીનતા અને મજબૂતાઇ પણ વિશેષ મનાતી હતી ૭૦ (સરખાવો પૃ. ૧૫૬ ઉપર ટાંકેલું અ. હિ. ૬ નું ઇંગ્રેજી શબ્દોવાળું અવતરણ તથા તેને લગતી ટી. નં. ૪૪ તેમજ આ પારિશ્રદે ટી. નં. ૬૧, ૬૨, ૬૩ ની હકીકત.)

રાજા નહપાણુ એક તો અવંતિપતિ બન્યો છે. વળી તેણે એક હિંદુ રાજાને શોભે તેવું “નરવાહન, નભોવાહન” અવંતિપતિ વાળું નામ તેમજ “રાજા” હોવા છતાં નામનું ગિરદ પણ ધારણ ક્ષત્રપો સાથે કર્યું છે. એટલે જેમ અન્ય વર્ણન કેમ? અવંતિપતિના વંશનો ઇતિહાસ પૃથક પૃથક પરિચ્છેદ કે ખંડ પાડીને વર્ણવ્યો છે, તેમ રાજા નહપાણુનો પણ એક સ્વતંત્ર વંશ લખીને તેનો ઇતિહાસ જુદો પાડવો જોઈતો હતો; પણ તેમ ન કરતાં અત્ર સામાન્ય ક્ષેત્રાય, તેવા ક્ષત્રપોની નામાવળીમાં જ કેમ તેને દાખલ કર્યો હશે? તેવી શંકા કોઇના મનમાં ઉદ્ભવે, તો તેના ખુલાસામાં જણાવવાનું કે, તેમ કરતાનાં પણ કેટલાંક વિશિષ્ટ કારણો છે. જેમકે (૧) તેના શિલાલેખોમાં અને લિપ્તઓમાં ક્ષત્રપ શબ્દ જ મુખ્યત્વે વપરાયો છે અને તેથી વાચકની સમજણ ફેર

થઇ ન જાય, તેમ જીજી રીતે તેને સમજવામાં ગુચવાડો ઉભો ન થાય, તેટલા માટે ક્ષત્રપને અનુસરતા જ સ્થાને તેને ગોઠવવાનું યોગ્ય લાગ્યું છે. (૨) વળી તેના વંશમાંથી માત્ર તે એક જ પુરુષ એવો થયો છે કે જેણે અવંતિપતિની ગાદી શોભાવી હોય. એટલે એક પુરુષનો વંશ છૂટો કેવી રીતે વર્ણવવો? અત્યાર સુધીના ઇર્ષ પણ દેશનો ઇતિહાસ શોધી વળો તો એવો એક પણ દાખલો હાથ નહીં લાગે કે જ્યાં એક વંશનો એક જ રાજા થયો હોય. એટલે પણ આના સ્થાપિત ધોરણથી અળગા પડી જઈને અપવાદ માર્ગમાં ઉતરવાનું લાજમ નથી લાગ્યું.

ત્યારે કોઇ એમ પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, તો પછી નહપાણુના જમાઇ રૂપમદત્તનું કેમ? શું તે તેનો ગાદીનારસ નહોતો. ઉપરની ટી. નં. ૬૫ માં તો તમેજ તેને રાજા નહપાણુના યુવરાજ તરીકેની સવળી જવાબદારી ઉઠાવી લેતો બતાવ્યો છે. આમ કરીને તમે તેને અન્યાય કરી રહ્યા છો તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, (૧) રૂપમદત્ત પ્રથમ તો અવંતિપતિ તરીકે અભિષિક્ત જ થયો નથી. (૨) બીજું તે કાંઇ એકલો જ નથી પણ તેના વંશમાં લગભગ આઠ દશ રાજા થઇ ગયા હોવાનું જણાય છે. અલબત્ત, તેમનાં નામ અને જીવનના વાસ્તવિક બનાવો અદ્યપિ તફત અધારામાં પડી રહ્યાં છે તેટલું ખરું; છતાં માનવાને કારણ મળે છે કે, તેમનો એકંદર રાજઅમલ ઈ. સ. પૂ. ૭૮ થી ઇ. સ. ૭૮ સુધીના ૧૫૨ વર્ષ પર્વત ચાલ્યો છે. (૩) વિદ્વાનોએ આ વંશને Shahi Kings of Saprastra=સૌરાષ્ટ્રના શાહી રાજાઓ એવા ઉપનામથી થોડે અંશે ઓળખાવ્યો લાગે છે,

(૭૦) જુઓ ઉપરમાં “ તેના રાજ્યમાં લોક-

વૃત્તિને સંતોષાતી હતી ” વાળા પારિશ્રદનું વર્ણન.

એટલે કે તેને નહપાણુ ક્ષહરાટના વંશજ, વારસદાર કે તેના દત્તક તરીકેના અનુગામી તરીકે લેખવામાં આવ્યો જ નથી. આ પ્રમાણે અનેક કારણો મળવાથી રૂપભદ્રતનું વૃત્તાંત અત્રે ન લખતાં એક સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ તળે જ લખવાનું ઠરાવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે સર્વ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ હોવાથી, હવે સમગ્રશે કે શા માટે નહપાણુનું વૃત્તાંત સ્વતંત્રપણે આજેખવામાં નથી આવ્યું, તેમજ તેના જીવનની અનેક ઘટનાઓ તેના જમાઈ રૂપભદ્ર સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે; છતાં તેનાથી પણ તેને શા માટે છુટો પાડી નાંખવામાં આવ્યો છે.

પરદેશી પ્રજાના ઇતિહાસમાં અને તેમાં પણ ક્ષત્રપ બિરદ ધરાવતા રાજકર્તાઓ જે જે હિંદના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નહપાણુ અને ધરાવતા મનાતા આવ્યા છે ચબ્બણના તે સર્વેમાં, જે કોઈનો રાજ-સંબંધ વિશે અમલ વિશેષ પ્રભાવશાલી અને મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવોથી ભરપૂર માલૂમ પડ્યો હોય, તો તે માત્ર બે પુર-પ્રોનો જ છે: તેમનાં નામ નહપાણુ અને ચણ્ણુ છે. આ બન્નેનો રાજકારભાર જેમ પ્રભાવવંતો અને યશસ્વી નીવડ્યો છે તેમ તે બન્નેનો રાજત્વકાળ પણ દીર્ઘ સમયી ઠયો છે. વળી

(૭૧) જુઓ તેમના સિદ્ધાંતો (પુ. ૨ માં નં. ૩૭ તથા ૪૨) તેમજ ઉપરની ટી. નં. ૧૪.

(૭૨) આ ઉપરાંત તે બન્નેના ધર્મવિશે પણ ધણી જ સામ્યતા હતી (ધણી જ એટલા માટે લખવી પડી છે, કે તેમાં કોઈક ભેદ પણ હશે એમ મને લાગ્યું છે. કદાચ તે ભેદ ન પણ હોય; પણ તે શંકાનું સમાધાન ન મળે, ત્યાં મુધી તેટલે દરજ્જે ભેદ હોવાનું માનવું

બન્ને જણાએ ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ, સ્વામી તેમજ રાગનાં બિરદો મેળવેલાં છે. ૭૧ આ પ્રમાણે અનેક રીતે બન્નેની સામ્યતા ૭૨ હોવાથી, વિદ્વાનોએ તેમને એકજ કુળના અથવા તો એક કુળની જુદી જુદી શાખાના હોવાનું ધારી લીધું છે. તેમાંના નહપાણુનાં રાજદારી જીવનનો કેટલોક પરિચય, પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાથી અત્ર અપાર્થ ગયો છે, જ્યારે ચણ્ણુ વિશે તો હજુ ચોથા પુસ્તકમાં અને તે પણ તેના અંત ભાગે જ નિવેદન થવાનું છે. એટલે બેની વચ્ચે અનેક રીતે સામ્યતા હોવા છતાં, જે વિષમતા છે તે તો ત્યારે જ માલૂમ પડશે; છતાં અત્રે જે એક મુદ્દો જણાવવો આવશ્યક છે તેની જ ચર્ચા હાથ ધરીશું.

રાગ નહપાણુ પોતાના સિદ્ધાંતમાં પોતાની ઓળખ માટે ક્ષહરાટ શબ્દ ૭૩ વાપરેલ હોવાથી તેના વિશે આપણે અંધારામાં ગોથાં ખાવાં પડે તેવું બહુ રહેતું નથી; જ્યારે ચણ્ણુ પોતા માટે કયાંય પણ, એકે શબ્દ વાપર્યો જ નથી; જેથી તેની અન્ય ઓળખ માટે વિવિધ કલ્પનાઓ ઉપજવાની કાઢવી પડે છે. તે સર્વેનો ઉલ્લેખ તો તેનાં વૃત્તાંતે કરીશું. અત્રે તો એટલું જ લક્ષમાં લેવાનું છે, કે જેમ નહપાણુને ક્ષહરાટ કહી શકીએ છીએ તેમ ચણ્ણુને શું વિશેષણ લગાડવું તે અગમ્ય મુદ્દો ગણાયો છે. એટલે વિદ્વાનોએ એક માર્ગ લીધો સમન્વય છે કે, ક્ષહરાટને એક ગોત્ર (family) ૭૪

પડે છે) પણ તે અહીં મેં નથી જણાવી; કેમકે વિદ્વાનોએ ધર્મ બાબતમાં કોઈ રાજવીઓ વિશે વિચાર જ કર્યો નથી (કોઈ એક બે જણીતા અપવાદ સિવાય) એટલે તે વાત હું અહીં કરવા બેસું તો તે અસ્થાને ગણારો.

(૭૩) પુ. ૨, સિદ્ધાંત નં. ૩૭ જુઓ.

(૭૪) જુઓ ઉપરમાં ભૂમકના વૃત્તાંતે,

અથવા વંશ (Race) કે જાતિ (Stock) જેવું લેખી કાઢ્યું તથા જે પરદેશીઓ બહારથી હિંદ ઉપર ચડી આવ્યા છે^{૭૫} અને જેમનાં નામ અવંતિપતિ તરીકે કે તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર સત્તાવાહી થયા છે તેમાં માત્ર શક તથા હિંદી શકપ્રજાનું નામ જ વિશેષ જાણીતું થયેલ હોવાથી આ નહપાણુને તે શકપ્રજાનો સમ્યક્ બનાવી દીધો; તેમ ચણુ વિશે તો કાંઈ તેવું જણાયું જ નહોતું. વળી તે પણ હિંદની બહારનો જ વતની હતો-જે કે તેનું જન્મસ્થાન કે દેશ વિગેરે કાંઈ જણાયું નથી જ. તેમ શોધી કાઢવા પ્રયત્ન થયો હોય એવું પણ દેખાતું નથી-એટલે તેને પણ શક ઠરાવી દીધો; કેમકે તે બેની વચ્ચે અનેક પ્રકારનું સૌમ્ય તો હતું જ; જે સ્થિતિ આપણે આ પારિત્રાફના આરંભમાં જણાવી ચૂક્યા છીએ. મતલબ કહેવાની એ છે કે, સંજોગને અનુસરીને તેમજ સાથે સાથે કલ્પનાના બળને યુક્ત કરીને આ બંને સત્તાધિકારીને શક જાતિના-જેને સિથિઅન્સ કહેવાય છે, અથવા હિંદમાં વસવાથી ઈન્ડો-સિથિઅન્સ પણ કહેવાઈ શકે છે-ઠરાવી દીધા છે. તેમાં નહપાણુની સાથે ક્ષહરાટ શબ્દ લાગેલ હોવાથી તે ક્ષહરાટ શબ્દને, જાતિ કે પ્રજાનું નામ ન લખતાં, તેને માત્ર ગોત્રનું નામ^{૭૬} માની લીધું છે.

વિદ્વાનોએ ગ્રહણ કરેલ આ માર્ગ કેટલા

દરજાએ ગ્રાહ્ય છે, અથવા તો અગ્રાહ્ય અને બૂલ ભરેલો હોય, તો તેનાથી શું શું અનિષ્ટો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નીપજ્યાં છે, તેનો આપણે તાગ લેવા પ્રયાસ કરવો રહે છે.

વિશેષ વિસ્તારમાં ન ઉતરતાં છેવટનો મારો જે અનુમાન-નિર્ણય થયો છે. તે પ્રથમ જણાવી દઈશ અને પછી તે માટેનાં કારણો જણાવીશ. નિર્ણયમાં જણાવવાનું કે તે બેમાંથી એકને જન્મ શક જ નથી. તેમ તે બંનેની જાતિ જ જુદી છે. અને જે જાતિ જુદી જ છે તો પછી તે બેની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો સગપણ સંબંધ હોવાનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી; જ્યારે કારણોમાં જણાવવાનું કે:-

(૧) ગૌતમીપુત્રની માતા રાણી બળશ્રી-વાળા નાસિકના શિલાલેખમાં જણાવાયું છે કે:-^{૭૭} “ Gautamiputra destroyed the Sakas, Yavanas and Pahalvas etc.... & rooted out the Kshaharatas=ગૌતમી પુત્રે શક, યવન અને પહલ્વાઝ વિ. ની કતલ કરી નાંખી...તેમજ ક્ષહરાટાનું^{૭૮} જડમૂળથી નિકંદન કાઢી નાંખ્યું. ” આ હકીકતથી એમ તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે, જેમ શક (Scythians) યવન (Greek or Bactrians) અને પહલ્વાઝ (Persians & Parthians) જુદી જુદી પ્રજા છે તેમ ક્ષહરાટ (Inhabi-

(૭૫) પાર્થિઅન્સ, બેક્ટ્રીઅન્સ, પહલ્વાઝ અને શક: આ ચાર નામો તેમણે પરદેશી પ્રજા તરીકે ગણ્યા છે. પહલ્વાઝ ત્રણ પ્રજાઓ બહુ બહુ તો પંજાબ, પાંચાલ અને સુરસેન ઉપર જ અમલ ચલાવ્યો છે. માત્ર શક પ્રજાએ જ મધ્ય હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

(૭૬) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૭૪ તથા જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૭૮.

(૭૭) મૂળ માટે જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના

પૃષ્ઠ ૩૬, પારિત્રાફ ૪૪; તથા અવતરણ માટે ઉપરનાં જુઓ પૃ. ૨૦૨ અને ૨૦૩.

(૭૮) જ્યારે શક, યવન, પહલ્વાઝ અને ક્ષહરાટો સર્વેનાં નામ એક સાથે લેવામાં છે તથા તેમાંની પ્રથમ ત્રણને પ્રજા તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તો પછી ક્ષહરાટને પણ પ્રજા તરીકે જ લેખવી રહે છે. છતાં ગોત્રનું નામ લખ્યું તે બૂલ કહેવાય કે નહીં? (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૭૫ તથા ૭૭.)

tants of Camboja) પણ એક જુદી જ પ્રજા છે. અને નહપાણુ ક્ષત્રરાટ હોવાથી તેને શક પ્રજાનો સભ્ય કહી ન જ શકાય. બીજી વાત આ શિલાલેખથી એમ સિદ્ધ થઇ જાય છે કે, શક, યવન અને પદ્મવાઝની કત્ત થઇ ગઇ હતી. એટલે કે આ ત્રણે પ્રજાનાં જે જે માણસો યુદ્ધમાં ઉતર્યાં હતાં તે સર્વે કપાઇ મૂઆં હતાં. પણ તેમની આખી પ્રજાનો તો નાશ-વિશ્વંસ થયો નહોતો જ. પણ તે પ્રજાના ઘણાં માણસો જીવતાં રહ્યાં હતાં; જ્યારે ક્ષત્રરાટાનું તો નિકંદન જ કાઢી નંખાયું છે. એટલે કે તેમનો કોઇપણ માણસ બચત જ રહેવા પામ્યો નહોતો : તેમ જ્યારે માણસ જીવતો જ નથી રહ્યો ત્યારે તો તે પ્રજાના નામ ઉપર આપણે તાણું જ મારી દેવું પડે છે. એટલે કે, ગૌતમીપુત્રના સમય પછી કોઇ ક્ષત્રરાટ પ્રજાનો માનવી શોધ્યો જડે, તેવી સ્થિતિ જ રહી નથી; જ્યારે બીજી બાજુ આપણે તો એમ સાબિત કરી શકીએ છીએ-આગળ ઉપર જોઇશું કે-ગૌતમીપુત્રના મરણ પામ્યા બાદ જ ચણ્ણની ઉત્પત્તિ છે. હવે વિચારો કે જે ક્ષત્રરાટાનું નિકંદન ગૌતમીપુત્રે કાઢી નાંખ્યું હોય તે પ્રજાનો માણસ ગૌતમીપુત્રના મરણ બાદ હોઇ શકે ખરો ? જો તેમ ન બની શકે તો, પછી ચણ્ણને ક્ષત્રરાટ પ્રજાનો પણ ન જ કહી શકાય; અને તેટલું સિદ્ધ થયું તો, ક્ષત્રરાટ નહપાણુથી ચણ્ણ બિન્ન જ પ્રજાનો થઇ ચૂક્યો કહેવાય.

(૨) મિ. થોમસનું મંતવ્ય^{૭૬} એમ છે કે-It seems certain that the name Nahapana is Persian and that of

the Ghsamika, the father of Chas-shana is scythic= એટલું નક્કી છે કે, નહપાણુનું નામ ઈરાની છે તથા ચણ્ણના પિતા ધ્વમતિકનું નામ શક જાતિનું લાગે છે. ” આ ઉપરથી એટલું તો મિ. થોમસના મનમાં પણ ઉગ્યું દેખાય છે કે, નહપાણુ અને ચણ્ણ એક જાતિના તો નથી જ. ભણે પછી તેમણે તે દરેકની જાતિ માની ક્ષેત્રમાં જૂલ ખાધી હોય.

(૩) મિ. રેપ્સનનો અભિપ્રાય^{૮૦} એમ થાય છે કે-Western Khatrapas (meaning Chasthana family) were first called the Sah (meaning Shahi) dynasty-a wrong reading of the “ Sinha or Sen ” which forms the second part of so many of these names=પશ્ચિમ દેશના (તે ઉપર અમલ ધરાવતા) ક્ષત્રપો (ચણ્ણ વંશ કહેવાને માંગે છે) ને પ્રથમમાં શાહવંશી (શાહીવંશી) ગણવામાં આવતા હતા. તે વંશના ઘણા નામોનાં બીજા પદમાં “ સિંહ કે સેન ” (શબ્દ) આવે છે તેને બદલે જૂલમાં આ શબ્દ (શાહ) વંચાયો છે. ” તેમના કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, ચણ્ણના વંશજોમાં ઘણાંખરાં નામને છેડે “ સિંહ અને સેન ” લાગેલ છે. તેથી તેમના વંશને અગાઉ “ શાહવંશી ” તરીકે ગણવામાં આવતો હતો, પણ હવે વિશેષ અભ્યાસથી માલુમ પડ્યું છે કે તેઓના વંશને^{૮૧} “ શાહી ” નામથી ઓળખાવવો તે જૂલભરેલું છે. જ્યારે આપણે આગળ રૂપભદ્રતનું વર્ણન

કે શાહ અથવા તેને મળતા હચારવાળા નામથી ઓળખાવાતો જ નથી. તેનો ખરો ભેદ તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે ત્યારે સમજરો. જુઓ પુસ્તક ૪ ના અંતે.

(૭૬) જ. રા. એ. સો. ૧૯૦૬, પૃ. ૨૨૧.

(૮૦) જુઓ. કા. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૭ નું દીપણુ.

(૮૧) ખરી રીતે તો તેના વંશને પણ શાહી

લખતી વખતે સાખિત કરીશું કે માત્ર તેના વંશને જ શાહી કહી શકાય તેમ છે; જે કારણથી રૂપભદ્રતને શાહી કહી શકાય તેમ છે તે જ કારણથી નહપાણુને પણ કહી શકાય તેમ છે. એટલે કે નહપાણુને હજી શાહી કહી શકાય પણ ચણ્ણુ તો શાહી નથી જ; જેથી બન્ને જુદી જુદી ઓલાદમાંથી ઉતરી આવેલા તેમને લાગ્યા છે.

(૪) પ્રો. ઓલ્ડનખર્ગનું કહેવું^{૮૩} વળી આ પ્રમાણે થાય છે કે—Kshatrapa inscriptions (at Junagadh and Jasdhan) contain nothing similar titles, Shahi, Shahenshahi, Saka or Devaputta which are found several times connected with those in the legend= (જસદણ અને જૂનાગઢવાળા) ક્ષત્રપોના શિલા-લેખોમાં, શાહી, શહેનશાહી, શાક અથવા દેવપુત્ર જેવા કેાઇ હોદ્દાઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી દેખાતો, કે જેનો ઉપયોગ આ કથામાં વારંવાર થયેલ દેખાય છે; એટલે કે ચણ્ણુના વંશને આવા હોદ્દાઓ નોડાયલા જણાતા નથી; જ્યારે

(૮૨) આપણે સરખામણી કરવાની છે ચણ્ણુ અને નહપાણુની. તેમાં રૂપભદ્રતનું નામ જ લેવાની જરૂર નથી, કેમકે નહપાણુ અને રૂપભદ્રત બંને સસરા જમાઇ થાય છે, એટલે એક જ્ઞાતિના ધારી શકાય. પણ આગળ જતાં સમન્સરો કે તે બન્ને એક જ્ઞાતિના જ નથી, અહીં આ દલીલ એટલા માટે ઉતારવી પડી છે કે, રૂપભદ્રત અને નહપાણુ કે ભૂમક વિગેરેને “શાહી”=ધરાની શહેનશાહત સાથે કાંઇક સંબંધ હતો (જુઓ નીચેની દલીલ નં. ૪); જ્યારે ચણ્ણુને તેમાંનું કાંઈ જ નથી.

(૮૩) ઇ. એ. પુ. ૧૦. પૃ. ૨૨૩ (હાખા હાયનો કોલમ) જુઓ.

(૮૪) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૮૨ નું લખાણ.

તે હોદ્દાઓ નહપાણુ અને રૂપભદ્રતને અવાર-નવાર લગાડવામાં આવ્યા છે.^{૮૩} કહેવાની મતલબ એ છે કે, તેમના મતથી નહપાણુ અને ચણ્ણુ જુદી જ પ્રજાના સરદારો હોવા નોંધાવે.

(૫) મિ. રેપ્સન નહપાણુના સિક્કા બાબત ચર્ચા કરતાં એમ દલીલ કરે છે કે^{૮૫}—Arrow, Discus and Thunderbolt... which may therefore be supposed to be the device of the dynasty... Bhumak's distinctive type was “Lion-Capital and Dharma-Cakra=આટલા માટે કામકું, વજ્ર અને ગદાને તે (નહપાણુના) વંશના ચિહ્ન તરીકે ધારી શકાય—ભૂમકની (તેના વંશની) ખાસ ઓળખમાં (પણ) સિંહ-વાળો સ્તંભ અને ધર્મચક્ર^{૮૭} (ની નિશાનીઓ) છે.” જ્યારે ચણ્ણુના સિક્કાનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે, તેને Star & Moon=સૂર્યચંદ્ર (તારો અને ચંદ્ર) છે.^{૮૮} તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે નહપાણુ અને ભૂમકના સિક્કા-ઓમાં કામકું, વજ્ર, ગદા, સિંહસ્તંભ, ધર્મચક્ર

(૮૫) જુઓ ડો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૬૬, પાસ ૧૪૧.

(૮૬) જુઓ તેનો સિક્કો પુ. ૨, નં. ૩૭.

(૮૭) જુઓ તેનો સિક્કો પુ. ૨, નં. ૩૧-૩૫. આ ચિહ્નોના અર્થ શું થાય તે માટે તેનું વર્ણન પુ. ૨, પૃ. ૬૭ જુઓ.

(૮૮) જુઓ તેનો સિક્કો પુ. ૨, નં. ૪૨: આનું વર્ણન કરતાં મિ. રેપ્સને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો છે કે (જુઓ ડો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧૩, પાસી. ૬૨) This “Sun & Moon” shows Parthian Origin=આ સૂર્ય અને ચંદ્રથી સાખિત થાય છે કે તેમનું મૂળ ઈરાની પ્રજામાં છે [માત્ર દીપણુ. આ કલ્પના ગોઠી છે તે આપણે પુ. ૪ ના અંતે ચણ્ણુ વંશ વિશેની હકીકતમાં નોંધીશું]

આદિ ચિહ્નો છે; જ્યારે ચળણના સિક્કાઓમાં સૂર્યચંદ્રની જ નિશાનીઓ છે. એટલે કે નહપાણ અને ચળણના સિક્કા પરસ્પર મળતા આવતા નથી; જેથી એમ જરૂર કહી શકાય કે, તે બંને એક જ પ્રજાના નથી એમ દેખાય છે. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ^{૮૬} પણ નહપાણના સિક્કા વિશે વિવેચન કરતાં મિ. રેપ્સનના ઉપર ટાંકેલ અભિપ્રાયને મળતા જ ઉદ્ગાર કહે છે. તે તો વળી સાફ શબ્દોમાં જણાવે છે કે—The coinage of Chasthan and his successors is quite different (from that of Nahapana, Hagama and Hagamasha= ચળણ અને તેના અનુજ્ઞેના સિક્કાઓ (નહપાણ અને હગામાશના સિક્કાઓથી) તદ્દન નિરાળાજ છે. અહીં કૌંસમાં લખેલ અક્ષરો મેં ઉમેર્યા છે; પણ મિ. સ્મિથના ઉપર પ્રભાણના શબ્દો નહપાણ ઇ. પૂ. વર્ણન લખતાં ઉચ્ચારાયલા હોવાથી વાચકવર્ગને જલ્દી સમજણ પડે એટલા માટે મારે જોડવા પડ્યા છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે નહપાણ અને ચળણ જુદી જ જાતિના છે.

(૬) નહપાણના સિક્કામાં જે શબ્દો લખાયા છે તે ખરેખરી ભાષાના છે; જ્યારે

(૮૯) જુઓ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧૭.

(૯૦) પુ. ૨ માં નં. ૪૨ નો સિક્કો ખતાવ્યો છે તેમાં ચળણના પિતાને 'શક્ષા' શબ્દ જોડેલ લાગે છે. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૭૨ નું લખાણ.

(૯૧) જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ પત્ર પુ. ૮૦, અંક ૧, પૃ. ૫૫. લેખકનું નામ ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી છે.

(૯૨) જ્યાં સુધી મારી જણામાં છે ત્યાં સુધી પ્રથમના ચોડા રાજ્યોએ આ ઉપાધિ ગ્રહણ કરી લાગતી નથી, છતાં અત્યારે આ વિષયની ચર્ચામાં હતશવાનું પ્રયોજન નથી. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૧૪.

(૯૩) આ સ્વામિ શબ્દ સ્વતંત્રતાસૂચક છે કે કેમ, તે હું સ્પષ્ટરીતે કહી શકતો નથી, પણ

ચળણના સિક્કાની ભાષા તદ્દન જુદી જ છે.

(૭) ચળણે અવંતિપતિ બન્યા પછી પણ “ મહાક્ષત્રપ ” નું ખિરદ જારી રાખ્યું છે, જ્યારે નહપાણે તુરત “ રાજા ” નામ જોડવા માંડ્યું છે.^{૯૦} એટલે નહપાણ હિંદુ પ્રજાને વિશેષપણે મળતો આવતો હતો.

(૮) એક અન્ય લેખક જણાવે^{૯૧} છે કે, “ ક્ષત્રપ વંશના (તેમનો ભાવાથ ચળણવંશને ઉદ્દેશીને કહેવાનો થાય છે) બધા રાજાની પૂર્વે “ સ્વામિ ” ઉપાધિ લગાડેલી મળે છે.^{૯૨} વખતે એ સ્વતંત્રતાસૂચક^{૯૩} ખિરદ હશે. ક્ષત્રપ વંશના ક્ષત્રપ (નહપાણ કહેવા માંગે છે) અથવા મથુરાના શક રાજાઓની (રાજાવુલ વિગેરે કહેવાનો આશય હશે) પૂર્વે એ ખિરદ લગાડેલું જણાવું નથી. ” જેથી લેખક મહાશયનો મત એમ થાય છે કે—(૧) ક્ષત્રપવંશના એટલે ચળણવંશી રાજાઓ. પોતાને સ્વામી નામથી ઓળખાવતા હતા. (૨) જ્યારે ક્ષત્રપવંશના વંશના, એટલે નહપાણના વંશના ક્ષત્રપો આ ઉપાધિ લગાડતા નહોતા (૩) તેમજ મથુરાના શક રાજાઓ^{૯૪} કે જેઓ પણ ક્ષત્રપો ગણાતા, તેઓ પણ આ ઉપાધિ ધારણ કરતા નહોતા.

મહાક્ષત્રપના પદ કરતાં જરૂર તે પદ નાનું હતું એમ તો કહી શકાય તેમ છે જ: જેને લગતું વિવેચન પુ. ૪ ના અંતે ચળણવંશની હકીકતે જુઓ.

(૯૪) મથુરાના ક્ષત્રપોને તેમણે શક જાતિના શા ઉપરથી જણાવ્યા છે તે ખુલાસો કરેલ નથી.

[મારું ટીપ્પણ-ખણખરા ઇતિહાસકારોએ શક, ક્ષત્રપ, ચવન, ચેન કે તેવા બધા પરદેશી પ્રજાને લગતા શબ્દોનો એવભાવ બહુ જોડાણથી વિચાર્યો જ લાગતો નથી. જુઓ આ ખંડના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જણાવેલ વિચારો; એટલે જ અનેક ઐતિહાસિક સત્યોનો જોડેલ મુશ્કેલીભર્યો યર્થ પડ્યો છે.]

આટલા વિવેચનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચંદ્રણુ અને નહપાણુ તેમજ મથુરાપતિઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના હતા, (પછી નહપાણુ અને મથુરાપતિઓ એક જાતિના ગણાય કે ભિન્નભિન્ન જાતિના તે મુદ્દો તેમના લખાણથી સ્પષ્ટ થાય નહીં, તે વાત ન્યારી છે.)

(૬) આ ઉપરાંત ચંદ્રણુની જાતિ વિશેની કેટલીક હકીકત પુસ્તક ચોથાના અંતે તેનું વૃત્તાંત લખતાં મેં જણાવી છે. તે ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

આ સર્વે ભિન્નભિન્ન મતદર્શનનો સાર એક જ વસ્તુસ્થિતિ કહી આપે છે, કે નહપાણુ અને ચંદ્રણુ બંને ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાના નથી-રાઓ હતા.

નહપાણુના મરણબાદ તેની ગાદી ઉપર અન્યવંશી પુરુષોનો રાજઅમલ સ્થાપિત થયો હોવાથી, મધ્ય પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોનું વૃત્તાંત સંપૂર્ણ થાય છે. હવે મથુરાના અને તક્ષિલાના પ્રદેશના શાસનકર્તા ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોનું વર્ણન હાથ ધરવું રહે છે; પણ તેમ કરતાં પહેલાં એક બે મુદ્દા કાન્વાયન વંશ સાથે સંબંધ ધરાવતા યાદ આપ્યા છે. તેમાંનો એક ઐતિહાસિક રીતે નહપાણુની સાથે જોડે પોટી રીતે છે, પણ તેમ થવાનું કારણ તે પોટી કલ્પનામાંથી ઊભી થયો છે એટલે કહેવું પડ્યું છે કે તેની સાથે-સંબંધયુક્ત હોઈને, તે નહપાણુના વર્ણન સાથે, છતાં તેનાથી તફાવત છુટો પડી જાય તેમ, વર્ણવેલો યોગ્ય લાગ્યો છે. જ્યારે બીજો તો તફાવત મેં મારી કલ્પનાથી ઊભો કર્યો છે; કે તેમ કરવાથી એક જાતની નવીન સૂચના જ વિચારકોને અને સંશોધકોને ધરી છે એટલું લેખનું રહે છે. કલ્પનાઓ તો હંમેશાં આકાશઉડયન-હવાઈ કિલ્લાઓ-

સમાન હોવાથી, જેમ વાવાઝોડા અને ઝંપાપાત લાગવાથી ભૂમિશાયી પણ થઈ જાય છે તેમ આ મારી સૂચનાનું અંતિમ પણ બલે આવી જાય; છતાં દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં થતી શોધખોળનું પ્રથમ બીજ જુઓ, તો ખાતરી થશે કે-કલ્પના અને અખતરા થયા બાદ જ તેનું સત્ય સ્વરૂપ પકડાય છે. એટલે તેમાં રસ લેનારાઓ કદાચે નાસીપાસ ન થતાં, પ્રથમ ભૂમિકાએ તો હંમેશાં સપ્રમાણુ કલ્પનાઓ રજુ કર્યે જાય છે. તે પ્રમાણે મેં પણ આ બંને મુદ્દાઓ એક પછી એક પારિત્રાફમાં છુટા પાડીને રજુ કર્યા છે.

હાથીગુંફાના ક્ષેત્રમાં આજેખાચેલા ખાર-વેલ, શ્રીમુખ અને બૃહસ્પતિમિત્રને સમકલીનપણે થયેલ જુદા જુદા પ્રદેશના

કાન્વાયન વંશ રાજકર્તા માનવા પડ્યા છે.

સાથેના તેમાંયે બૃહસ્પતિમિત્રને મગધ

સંબંધ પતિ જણાવ્યો છે. પણ તેના-

મનોકોષ રાજ ઇતિહાસમાં

જણાવેલ ન હોવાથી, બૃહસ્પતિ તે પુષ્યનક્ષત્રનું બીજું નામ હોવાથી, બૃહસ્પતિમિત્ર એટલે પુષ્યમિત્ર ઠરાવી દઈ, ખારવેલ, શ્રીમુખ અને પુષ્યમિત્રને સહસમયા ઠરાવ્યા; અને પછી આ પુષ્યમિત્રના વંશના છેલ્લા રાજા દેવભૂતિને, કન્વવંશી બ્રાહ્મણ અમાત્ય વસુદેવે અથવા કોઈકના મતે તે વંશના છેલ્લા પુરુષ સુશર્મને મારીને, પોતે કેવી રીતે અવંતિની ગાદી હાથ કરી; તથા તેને જ પાછળથી મારીને ઉપરના ત્રણ ભૂપતિમાંના શ્રીમુખે કેવી રીતે પોતામાટે અવંતિની ગાદી પ્રાપ્ત કરી; તે બધો બ્રમોત્પાદક ઇતિહાસ જણાવવા યોગ્ય થઈ પડ્યો છે. તેમાંનો કેટલોક ભાગ પુ. ૧, પૃ. ૧૫૪ થી ૧૬૧ સુધી ધનકટક પ્રદેશના વર્ણને આપણે જણાવી દીધો છે; તેમજ કેટલોક જે પુષ્યમિત્રની

સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે આ પુસ્તકે શુંગવંશના વર્ણનમાં જણાવ્યો છે; જ્યારે શ્રીમુખ અને ખારવેલને લગતી ખીના છે તે તેમનાં જીવનચરિત્ર લખતી વખતે વર્ણવીશું. પણ અત્ર કહેવાની એટલી જરૂર છે-કે મારા મત પ્રમાણે આ કન્વ-વંશી પ્રધાનોનું સ્થાન જ્યાં મને સર્વથી વિશેષ સંભવિત લાગ્યું ત્યાં, એટલે કે શુંગવંશી નૃપતિ-ઓના ઉત્તર ભાગ સાથે જોડાયું છે; જ્યારે અન્યત્ર સ્થાને તો તેની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં જતી દલીલોની ચર્ચા જ કરી છે. મતલબ કે, મેં મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તો તેમનાં સમય અને સ્થાનનો નિર્ણય કરી નાંખ્યો છે જ, પણ મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર ગણાય છે જ. એટલે વાચકવર્ગ પાસે બધી વસ્તુસ્થિતિ રજૂ કરવી તે મારી ફરજ છે અને તે ઉપરથી જે વિચાર તેમણે બાંધવો ઘટે તે બાંધે.

અત્રે આપણે નહપાણનું વૃત્તાંત લખી રહ્યા છીએ. વળી તેનું નામ ઉપર જણાવેલી હકીકતમાં કયાંય માલૂમ પડતું જ નથી, છતાં અહીં આ કન્વવંશને લગતું કાંઈક જણાવવાની જરૂર ઊભી થઈ છે તે એક મુદ્દાને અંગે છે. તે આ પ્રમાણે છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, કન્વવંશનો એકંદર સત્તાકાળ ૪૨ થી ૪૫ વર્ષનો છે; જ્યારે શુંગવંશના જે નખળા રાજાઓ ગાદીએ બેઠા છે તે સર્વેનો સમૂહકાળ ૨૮ વર્ષનો કલ્પી છે. વળી તેમની પહેલાનો રાજા ભાનુમિત્ર અથવા ભાગ હતો તેનો રાજત્વકાળ ૧૫ વર્ષનો કલ્પી છે એટલેકે તે સર્વેનો એકંદર સમય ૪૩-૪૨ વર્ષ થાય; તેમ તે સર્વ સમય પહેલેથી છેલ્લે સુધી જો કન્વવંશી પ્રધાનો અમલ ઉપર રહે તો તેમનો સમય પણ તેટલો જ એટલે ૪૨ વર્ષનો ગણવો રહે. જ્યારે કેટલાક-માંનો એક પક્ષ એમ માને છે કે, આ કન્વ-વંશીનો અમલ ૪૫ વર્ષનો રહ્યો છે. જો તેનો

સ્વીકાર કરો તો, કન્વવંશી પ્રધાનોનો અમલ શુંગવંશી સત્તા નાબૂદ થયા પછી બેથી અઢી વર્ષ સુધી એટલે નહપાણના રાજ્યે ચાલેલ ગણવો પડે. પણ આપણે નાસિકના શિલાલેખથી જાણી ચૂક્યા છીએ કે, નહપાણના પ્રથમના વર્ષે પણ મહાઅમાત્ય અગમ સત્તાધીશ હતો. એટલે સાબિત થયું કે, ૪૫ વર્ષ સુધી સત્તા કન્વ-વંશની રહી હોવાનું માનનારા પક્ષનું મંતવ્ય સાધાર નથી. જ્યારે ખીજે પક્ષ વળી એમ માને છે કે (જુઓ આ પારિત્રાફની આદિમાં) શુંગવંશી છેલ્લા રાજા દેવભૂતિને મારનાર તો કન્વ-વંશી છેલ્લો પુરૂષ સુશર્મન નહીં, પણ પ્રથમ પુરૂષ વસુદેવ કે વાસુદેવ હતો. જો પ્રથમ પુરૂષ તરીકે ખૂન કરનારને સ્વીકારો અને તે આખા કન્વવંશીનો પ્રધાનવટાનો સમય ૪૨ થી ૪૫ વર્ષનો છે જ. તો તો તેનો અર્થ એમ કરવો રહેશે કે તે વંશના પ્રધાનોએ નહપાણના ૪૦ વર્ષના રાજ-વહીવટમાંના મોટા ભાગ પર્યંત પ્રધાનવટું ભોગવ્યું હતું; જે હકીકતને ઉપર ટાંકેલા અયમ-વાળા બનાવથી વિરોધ આવે છે. સાર એ થયો કે, કન્વવંશીનો સત્તાકાળ જે ૪૫ વર્ષનો માને છે તે પણ બરાબર નથી તેમ પોતાના રાજનું ખૂન કરાવનાર પ્રથમ પુરૂષ માને છે તે હકીકત પણ સત્ય નથી.

જે એક પ્રશ્નને કાન્વાયન વંશની સાથે સીધો ઐતિહાસિક સંબંધ નથી, છતાં જ્યારે અત્રે તે વંશનું વિવેચન ચાલે છે ત્યારે તેને લગતી ચર્ચા પણ ભોગભોગી કરી લઈએ તો નિરર્થક નહીં ગણાય. કાન્વાયન વંશના મૂળ પુરૂષ તરીકે વૈદિક ધર્મવાળાઓ, રાજા કુષ્યંત અને શકુન્તલાના સમયના મહાતપસ્વી કન્વ-કષ્વ ર્ષિને માને છે કે જેઓ કુંવરી શકુન્તલાના પાલક પિતા હતા. તે તો બહુ જ પુરાણ

સમયની વાત છે, પણ એક બીજી તુરતમાં જ અનેલી ઘટના ઉપર મારું લક્ષ્ણ જાય છે. તેની સત્યાસત્યતા તપાસવા માટે વાયકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરું છું. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, મગધપતિ નવમા નંદના સમયે, પંચનખ દેશ જ્યારે તેણે જીત્યો ત્યારે ત્યાંથી વિદ્વાન પુરૂષોની એક ત્રિપુટી તે પોતે મગધદેશમાં લાવ્યો હતો. તેમાંના એક પાણિનિ મહાવૈયાકરણી તરીકે નામ કાઢી ગયા છે. બીજા કૌટલ્ય ઉર્ફે ચાણક્ય મહાન અર્થશાસ્ત્રી અને રાજકીય પુરૂષ તરીકે પોતાનું નામ હંમેશા યાદગાર રહી જાય તેમ અમર કરી ગયા છે. જ્યારે ત્રીજા જે વરરચિ હતા તેમણે રાજા નંદના મુખ્ય પ્રધાન શકડાળ મંત્રીનું પદ ખૂંટવી લેવા પ્રયત્ન કર્યાનું, પણ અંતે નિષ્ફળ થઈ ખૂરી હાલતે પહોંચ્યાનું જ જણાયું હતું. તે બાદ તેમનું નામ ક્યાંય દીધી ઉઠ્યું હોય એમ જણાયું નથી. નવમા નંદનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ નો છે, જ્યારે આ કન્વ-કાન્વાયન અમાલોના સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ થી ૧૧૪ નો આપણે સાબિત કર્યો છે. એટલે કે બન્ને વચ્ચેનું અંતર લગભગ અઢીસો વર્ષનું જ છે, તો શું તે વરરચિ વિદ્વાન જેમનું

ગોત્ર કાત્યાયન હતું તેમના જ વંશજો આ કાન્વા-યન^{૯૫} (કાત્યાયન અને કાન્વાયનના ઉચ્ચાર લગભગ એક છે જેથી લલિઆઓએ ભૂલ કરી દીધી હોય તે સ્વાભાવિક છે.) મંત્રીઓ^{૯૬} હશે કે? અને જો તેમ સાબિત થયું તો, તે ત્રિપુટી-માંહેના ત્રણે વિદ્વાનોની નામની સાર્થકતા પૂરેપૂરી થયેલી માની શકાશે.

એક વળી બીજો મુદ્દો કે, આ કન્વ-વંશી પ્રધાનોનો સંબંધ અવંતિના કે ધનકટકના પ્રદેશ સાથે હતો, તે પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ જતો દેખાશે. જો ધનકટકની સાથે તેમનો સંબંધ ગણીએ તો પુ. ૧, પૂ. ૧૫૭-૬૧ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેમનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૭૩ થી ૪૩૦ આસપાસ ગણવો પડશે. જ્યારે પંડિત-વરરચિનો સમય (જો તેના જ અનુજો કન્વ-વંશી પ્રધાનોને ઠરાવાય તો) ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ નો છે. એટલે કે વરરચિના સમય પૂર્વે તો તેમની ઐતિહાસિક મહત્ત્વતાનો ઉદય માની શકાય જ નહીં. જેથી સાબિત કરી શકાય છે કે, કન્વ-વંશી પ્રધાનોને ધનકટકના પ્રદેશની સાથે કોઈ પણ જાતની લેવાદેવા હતી જ નહીં અથવા બીજી રીતે કહી શકાય કે, તેઓની જે રાજ્યસત્તા જામી ગઈ હતી તે

(૯૫) કાત્યાયન ઉપરથી ભૂલભરેલો શબ્દ કાન્વાયન રચાયો હોય તે માટે નીચેનાં ચાર કારણો રજૂ કરી શકાય. એક તો લલિઆઓએ લખવામાં કે કોપી કરવામાં ભૂલ ખાધી હોય. બીજું કાત્યાયન ગોત્રી વરરચિ બાબત તેમને તદ્દન અજ્ઞાનપણું હોય અથવા તેના સમયની પણ જાણ ન હોય તેથી, આ પ્રધાનો કાત્યાયન ગોત્રી હોવા છતાં, તેમને વિશેષ ઉચ્ચપદ આપવા પુરાણ કાળના કન્વ-વંશ સાથે જોડવાનું યોગ્ય ધ્રાવું હોય. ત્રીજું કન્વ અને કાત્યાયન બે શબ્દો જ તેમને જુદા તો લાગ્યા હોય; પણ બન્નેની ધડ બેસારવા કાત્યાયનનું કાન્વાયન કયું અને તેને કન્વ-કણ સાથે જોડી દીધો હોય. ચોથું તે જમાનામાં જેમ ઉચ્ચારની

સામ્યતાના પરિણામે સેંદૂકોટસને ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવી દેવાયો છે તેમ કાત્યાયન ને કાન્વાયન માની લેવાયા હોય.

(૯૬) ઉપરની ટી. નં. ૯૫ ની દલીલો સાથે, જો વરરચિએ શાકડાલ મંત્રીનું પદ ગ્રહણ કરવા પ્રયાસ આદર્યો હતા તે દલીલનું બળ પણ ઉમેરીએ તો આ અનુમાનની વાસ્તવિકતા તેટલે દરજ્જે વધારે સંભવિત બનતી જતી ગણુરો. આપણે અત્યારે પણ ધણે ઠેકાણે જોતાં આવીએ છીએ કે, એક પૂર્વજના વિચારો અને શક્તિ, અમુક કાળ સુધી તેના વંશજોમાં ઉતરી આવતી નજરે પડે છે; એટલે વરરચિના વિચારોના પ્રયોગ-મંત્રીપદે ખિરાજવાનો-બસો વરસો આ કાન્વાયન વંશી તેના અનુજોમાં દીધી નીકળ્યો હોય તે સંભવિત છે.

અવંતિ પ્રદેશને અનુલક્ષીને જ માત્ર હતી.

આપણે અત્યાર સુધીમાં ઘણા રાજાઓ, અમાત્યો અને બીજી રીતે પ્રખ્યાત થયેલી વ્યક્તિઓનાં નામો તેમજ હવે બીજી ચરિત્રો સાથે સમયાનુસાર કંટપના પરિચિત થઇ ગયા હોયે;

તેમાં વિદ્વાનોની એક ત્રિપુટી-પાણિનિ, ચાણક્ય અને વરરૂચિની ત્રિપુટી-તરીકે જેને આપણે ઓળખાવી છે તે અવારનવાર કાંઇક વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યાં કરે છે. કેમકે “સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્યતે” વાળી ઉક્તિ પ્રમાણે રાજાઓ, અમાત્યો અને વિદ્વાનોના ત્રણ વર્ગમાંથી, વિદ્વાનો જ સર્વનું આકર્ષણ સર્વદા પ્રથમ કરે છે. એટલે આપણે પણ તે નિયમના અપવાદરૂપે તો ન જ બની શકીએ. તેમાં ય આપણા માટે વિશેષ આકર્ષણીય તત્ત્વ તો તે વિષયમાં એ ભરેલું છે કે, તે ત્રણમાંની એકે એક વ્યક્તિ માટે ઘણી ઘણી બાબતો આપણાથી અજ્ઞાત જ રહેલી છે; તેથી તેમના સંબંધી જેટલું બને તેટલું સાહિત્ય સમયસર અને પ્રમાણોપેત બહાર પડાય તો આપણી અદના દરજ તે વિદ્વાન ત્રિપુટીના ચરણે ધરી કહી શકાશે. આપણું આ પુસ્તક ઇતિહાસને અંગે હોવાથી તેમના જીવનના અન્ય પ્રસંગો કરતાં-જેવા કે સામાજિક, ખાનગી વ્યક્તિગત વ્યવહારિક ઇ. ઇ.-ઇતિહાસને જ સ્પર્શતા બનાવો વર્ણવવાથી સંતોષ લેવો રહે છે.

ત્રિપુટીમાંના પાણિનિ એક મહાન વૈયા-

(૯૭) ધર્મ અને સંસ્કૃતિના અર્થમાં ઘણો ફેર રહેલ છે. તેમ કાળે કાળે તેના અર્થ જુદા કરાતા રહ્યા હોવાથી આના ફેરફારો અનેક રીતે અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કહી લેવાના રહ્યા છે : તેમાંનો અત્રે

૨૬

કરણી હતા તથા પં. ચાણક્ય મહાન રાજદ્વારી અને અર્થશાસ્ત્રી હતા. તે બંનેનાં જીવનની કેટલીક નવીન માહિતી મને જણાઇ હતી તે પ્રમાણે મેં વાચકવર્ગ સમક્ષ ધરી છે. તેમ આ પુસ્તકમાં, તે ત્રિપુટીમાંના ત્રીજા સભ્ય વરરૂચિને અંગે, જે જે વિચાર મને સૂઝ્યા હતા તેમાંના થોડાક આ ઉપરના પારિશ્રાદમાં જ, શુંગવંશના કાન્વાયનવંશી પ્રધાનોની ઉત્પત્તિ પણ કાત્યાયન ગોત્રી સાથે કાં સંબંધ ધરાવતી ન હોય ? તેવી શંકા ઊભી કરીને મેં વ્યક્ત કર્યા છે. તેમ અહીં પણ તેને જ લગતા, છતાં અન્ય દિશામાં ખેંચી જતા દેખાતા છે તે હવે ઉતારું છું.

તે વિચારો રજૂ કરતાં પહેલાં જે એક વાત સ્ફૂરી આવી છે તે પ્રથમ જણાવી દઉં કે જેથી કટલાક વાચકો ભિન્નિવશ-લાગણીપ્રધાન બની જઇને એકદમ અમુક પ્રકારનો મત બાંધી બેસે છે, તેઓ મહેરબાની કરીને પૂર્વમતગ્રાહી બની ન જતાં-અને પરિણામે પક્ષપાતી બની જવાય છે તેમ ન થતાં-રજૂ થતી હકીકત સારાસારની દૃષ્ટિએ જ વિચારે. આ ત્રિપુટીમાંના ત્રણે મહાપુરુષો જન્મે તો બ્રાહ્મણ જ છે. એટલે કે બ્રાહ્મણ માળાપને પેટે જન્મ્યા છે. તેથી તેઓનો ધર્મજીવ પણ બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઇએ તથા વર્તમાનકાળે જેમ સઘળા બ્રાહ્મણો વૈદિકધર્મ પાળતા નજરે પડે છે તે જ પ્રમાણે બહુકે વિશેષાંશે તે જ વિધિ અનુસાર પ્રાચીન સમયના બ્રાહ્મણો પણ પાળતા જ હોવા જોઇએ; આવા ખ્યાલો ઘણાનાં મનમાં રમી રહ્યા હોય

વર્ણવતો પ્રકાર પણ એક છે એમ સમજ લેવું. બાકી ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશે જે મારો કાંઈક ખ્યાલ બંધાયો છે તે આગળ ઉપર આપના ધારણું તે ભેવા વિનંતિ છે.

એમ જણાય છે. (એટલે તેમની આ માનીન-તાથી, જરાયે આધુનિક પગલું ભરતું સાહિત્યવાંચન આવી પડે, કે તુરત પૂર્વમતા-ગ્રહના પરિણામે, તેવા સાહિત્યનો અનાદર કરવાના વલણ તરફ તેઓ ઢળી પડતા જાય છે. મને આ પ્રમાણે જણાયું છે તેથી જ અહીં આટલો નાનો સરખો પણ ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે; કેમકે મારા આ પુસ્તકના બે વિભાગો બહાર પડી ચૂક્યા છે તેમજ તેને લગતી સમાક્ષેપનાઓ અનેક વર્તમાનપત્રોમાં લેવાઈ છે. તેમાં સમા-લોચક મહાશયોએ જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે ઉપરથી હું જોઈ શક્યો છું) ખેર! અત્રે તો એટલું જ જણાવવાનું કે, જેને આપણે ઝાંખા સ્વરૂપે સંસ્કૃતિ તરીકે અત્યારે ઓળખાવીએ છીએ, તેને પ્રાચીન સમયે ધર્મ કદાચ કહેતા હશે; પણ તે સમયે જે ચાર વર્ગ-ભરણુપોપણુ માટે તેમજ સામાજિક વ્યવહારની સરળતા માટે પાડવામાં આવ્યા હતા તેમને ધર્મ સાથે કાંઈ જ સંબંધ નહોતો. તેથી કરીને ગમે તે વર્ણનો માણસ ગમે તે ધર્મ પાળી શકતો હતો. એટલે જ તે સમના ત્રણે ધર્મ-વૈદિક, ઔદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં-ચારે વર્ણના સંબોધન આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. જે આટલું સત્ય સમજી જવાય તો જન્મે પ્રાણી અને ક્ષત્રિય હોવા છતાં પણ, કોઈ માણસને વૈદિક, જૈન કે ઔદ્ધ-માંથી, કોઈ પણ ધર્મનો મતાનુયાયી માનવામાં આપણને વાંધો જ ક્યાં રહે છે? તે જ પ્રમાણે જ્યારે પં. ચાણક્યને મેં જૈનધર્મી હોવાના પ્રમાણો આપી વિચારો રજૂ કર્યા, ત્યારે કેટલાકને નવાઈ લાગી હતી; વળી કોઈકે તો એટલે સુધીના

ઉદ્ગાર પણ કાઢ્યા છે કે કોષ્ઠક તો પાણિનિ, ચાણક્ય અને વરરચિની આખી ત્રિપુટીને જ જૈનધર્મી હોવાનું મનાવવા બહાર પડ્યા છે. તો અત્રે સ્પષ્ટ કરવા રજા લઉં છું કે, માત્ર ચાણ-ક્યજીને જ મેં જૈન મતાનુયાયી માન્યા છે. પાણિ-નિના ધર્મ વિશે મારા જણવામાં અદ્યપિ પર્યાંત કાંઈ આવ્યું જ નથી; જ્યારે વરરચય મહાશય વૈદિક મતવાળા હતા એમ સ્પષ્ટપણે જણાવી ગયો છું; અને તે આધારે જ વરરચિ કાત્યાયનનો સંબંધ શુંગવંશી કાન્વાયન ગોત્રી પ્રધાનો સાથે જોડી બતાવ્યો છે; વળી પણ, આ વરરચિના અંગે જ નીચે પ્રમાણે વિચારો રજૂ કરું છું.

પં. વરરચિ તે સમયના મગધપતિ મહા-નંદ ઉદ્દે નવમા નંદના જૈનધર્મી મહાઅમાત્ય શકડાળના વિરોધી હોવાનું જણાવાયું છે; તેમ શુંગવંશી અર્વાતપતિઓના કાન્વાયન ગોત્રી અમાત્યો પણ જૈન સંસ્કૃતિના વિરોધી હતા એમ જણાવાયું છે. વળી પં. પતંજલી મહાશય પણ તે જ મનોવૃત્તિવાળા હતા એમ શુંગવંશી સમ્રાટ આગનશિખના વૃત્તાંત ઉપરથી જણાયું છે. આ એક હકીકત થઈ. બીજી હકીકત એમ છે કે, પં. વરરચિ મહાઅમાત્ય બનવાની રચિવાળા હતા. તેમજ પતંજલી મહાશય મહાઅમાત્ય જેવી રાજપુરોહિતની પદવી ભોગવી ચૂકેલા હતા. વળી કાન્વાયન ગોત્રી પ્રધાનોએ શુંગવંશી ભૂપતિઓના સમયે બ્રહ્મવેલી કહેડે સેવા હતી. આ ત્રણે પ્રસંગોમાંજ અમાત્યપદ માટેની મનોદશા અથવા તો તેમાંથી ઉદ્ભવતી ઝંખના-તમન્ના દેખાય છે. આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં એમ વિચાર જામે થયો, કે એક પક્ષે વરરચિ મહાશય તો

(૬૮) સરખાવો પુ. ૨, પૃ. ૩૫ તથા ૧૬૭ ની હકીકત.

(૬૯) એક કુટુંબમાં અથવા તો સગોત્રીઓમાં

એક જ પ્રકારની મનોભાવના કેટલાય કાળ સુધી ઉત્તરો-તર ઉતરી આવવાનું જે મનાય છે તેના દષ્ટાંતર આ ઉદાહરણ કેમ ન ગણાય? સરખાવો ટી. નં. ૬૬,

કાત્યાયન ગોત્રી છે જ એમ સ્પષ્ટપણે જણાયું છે, તેમ બીજા પક્ષે કાન્વાયન ગોત્રી પ્રધાનો પણ કાત્યાયન ગોત્રી હોવાનો સંભવ દેખાય છે. તો ત્રીજા પક્ષે પતંજલી મહાશય પણ કાં કાત્યાયન ગોત્રી ન હોય ? આ ઉપરથી વરોદરા કોલેજના સંસ્કૃતના અધ્યાપક શ્રીયુત્ ગો. હ. ભટ્ટને તે સંબંધી મેં પૂછાવ્યું. તેઓએ કૃપા કરીને જે વિચાર દર્શાવ્યા તે શબ્દેશબ્દ અહીં ટાંકી બતાવું છું. (તે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.)

“ પતંજલીનાં બીજાં બે નામો નીચે “ પ્રમાણે છે:—(૧) ગોનર્દય^{૧૦૦} (ગોનર્દનામના “ પ્રાંત ઉપરથી); (૨) ગોણિકાપુત્ર (માતાના “ નામ ઉપરથી). કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો “ અભિપ્રાય છે કે આ બે નામો પતંજલિનાં “ નથી^{૧૦૧} પણ તેમની પહેલાં થઈ ગયેલા બે “ વૈયાકરણોનાં છે.

“ કાત્યાયન, પતંજલિની પહેલાં થયેલા “ છે.^{૧૦૨} કાત્યાયને^{૧૦૩} પાણિનિની અષ્ટા-

(૧૦૦) મેં પણ આ પ્રમાણે જ માન્યું છે (જુઓ ભાગ બીજો પૃ. ૧૭૭) અને પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. એટલે તેમને ગોનર્દય કહેવાય છે તે સત્ય ઠરે છે.

(૧૦૧) ઉપરની ટી. નં. ૬૫ સરખાવો.

(૧૦૨) અહીં પહેલા કાત્યાયન એટલે વરરચિ સમજવા રહે છે. તેમનો સમય ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદી છે; જ્યારે પતંજલિ મહાશયનો સમય મારી ગણત્રી પ્રમાણે પણ ઈ. સ. પૂ. ૧૬૪-બીજી સદીનો છે; તેમ અધ્યાપક મહાશય શ્રી ભટ્ટનો પણ તે જ છે. એટલે પતંજલીની પૂર્વે જ પ્રથમના કાત્યાયન થઈ ગયેલા ગણાય છે તે બરાબર છે.

(૧૦૩) અહીં કાત્યાયન એટલે વરરચિ પણ થાય. તેમ કોઈ બીજા જ વ્યક્તિ પણ હોય અને પતંજલિ મહા-

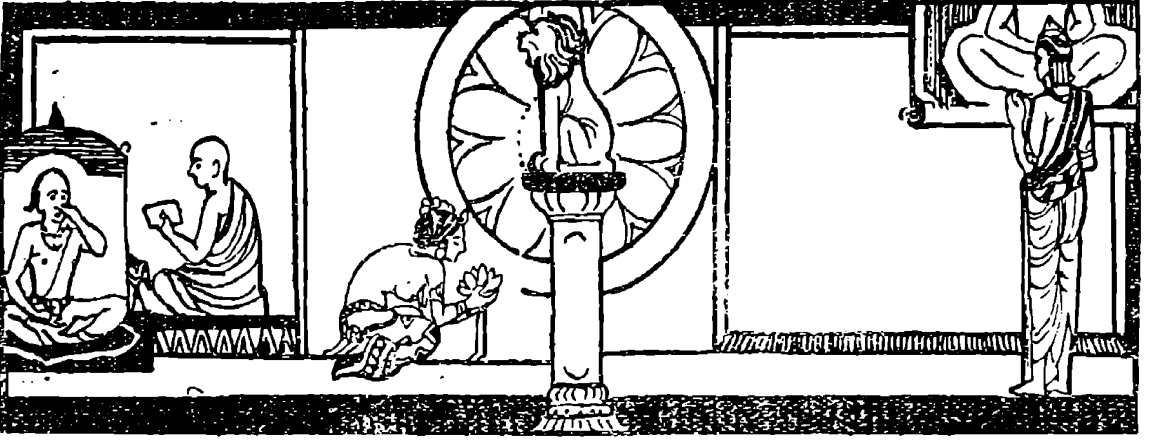
“ ધ્યાયીનાં સૂત્રો ઉપર વાર્તિકો રચ્યાં છે અને “ પતંજલિએ (ઇ. સ. પૂર્વે બીજો સૈકા) “ મહાભાષ્ય રચ્યું છે. કાત્યાયન અને પતંજલિ “ એ બે ભિન્ન વ્યક્તિઓ^{૧૦૪} છે. ”

તેમના આ અભિપ્રાયથી મારી માન્યતાને કેટલેક અંશે સમર્થન મળે છે. તેમણે તો કાત્યાયન અને પતંજલિ એ બન્ને ભિન્ન વ્યક્તિઓ હોવાનું જો કે જણાવ્યું છે, પણ પોતાનું તે મત વ્યક્ત તેમણે કાત્યાયન નામની એક જ વ્યક્તિ થઈ ગયેલી હોવાનું (જુઓ ટી. નં. ૧૦૨) માનીને બાંધ્યું જણાય છે. પણ કાત્યાયન નામની બે વ્યક્તિઓ (ટીકા નં. ૧૦૩ અને ૧૦૪ પ્રમાણે એક વરરચિ અને બીજા પતંજલિ મહાશય) થયાનું જો ગણવામાં આવે, તો સહજ પુરવાર થઈ જાય છે કે, તેમનું આખું ચે કથન સત્ય જ છે. આ વિચાર ઉપર વાચકવર્ગ પોતપોતાનો અભિપ્રાય તથા પ્રમાણો રજૂ કરશે એવી ઉમેદ ધરાવું છું.

શય પણ હોય : પાણિનિ અને વરરચિ સહસમયી હતા, પણ વરરચિ વ્યવહારિક ક્ષેત્રમાંથી ખસી ગયેલ હોવાથી (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૩૬૬ ની હકીકત) તેઓ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપર વાર્તિકો રચવા જેવી સ્થિતિમાં નહોતા. તેમ બીજા કોઈ કાત્યાયન નામે વ્યક્તિ જણાઈ નથી. કદાચ હોય પણ ખરી; અને હોય તો તે પણ વાર્તિક-કાર બની શકે; પણ તેમ જણવામાં આવ્યું નથી માટે પતંજલીને કાત્યાયન ગોત્રી મેં ધારી લીધા છે. -

(૧૦૪) શ્રીયુત ભટ્ટે ભલે ભિન્ન વ્યક્તિઓ ધારી છે (જો કે એક રીતે બન્ને કાત્યાયન ભિન્ન જ છે. વરરચિ અને પતંજલિ) પણ વાર્તિકોના કર્તા કાત્યાયન અને કાત્યાયન પતંજલિ; તે બન્ને એક જ વ્યક્તિ હોવાનું મને લાગે છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

ક્ષહરાટ ક્ષત્રપો (ચાલુ)

સંક્ષિપ્ત સાર:—

(આ) મથુરાપતિઓ (૧) મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ—તેનાં નામ તથા જાતિની આપેલ ઓળખ—તેના કુટુંબનો કરાવેલ પરિચય—તેના સમય વિશે વિધવિધ સામગ્રીથી ઉપાડેલ ચર્ચા અને કરી આપેલ નિર્ણય—તેના રાજ્યકાળના મુખ્ય બનાવોનું વર્ણન—તેની પટરાણીએ કરાવેલી મથુરા સિંહસ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા અને તે લગ્ન પ્રસંગ ઉપર નિમંત્રિત થયેલ અન્ય ભૂપતિઓએ આપેલી હાજરી તથા બતાવેલ સાહચર્ય—

(૨) પોડાસ—તેના સમયની તથા જીવનના બનાવોની ચર્ચા—

(૩) તક્ષિલાપતિઓ—(૧) મહાક્ષત્રપ ક્ષીઅક : તેની જાતિ, નામ, સમય તથા જીવનના બનાવની આપેલી માહિતી—

(૨) પાતિક—તેના સમય વિશે પ્રમાણપૂર્વક ચલાવેલ વાદવિવાદ—તેણે ગાળેલ ધાર્મિક જીવનનું વૃત્તાંત—તેણે કોતરાવેલ શિલાલેખમાંના ૭૮ ના આંક વિશે વિદ્વાનોએ ઊભા કરેલ વિધવિધ મુદ્દાઓનું કરી આપેલું સમાધાન—

સર્વ ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોના ધર્મ વિશેની વિસ્તૃત સમાલોચના અને અઘ્ધ પર્યંત ચાલી આવતી તેમનાં ધાર્મિક ચિન્હો સંબંધીની દૂર કરેલી ગેરમનજૂતિ—વર્તમાન કાળે ધર્મના નામે કોમીયતા કે જાતિયતા સંકળાવીને જે હાડે ઊભો કરાય છે અને પરિણામે સંસ્કૃતિને ભારી નાંખવામાં આવે છે તેનો દૂર કરેલ ભ્રમ—

જેમ મધ્યદેશ ઉપર પ્રથમ ભૂમક અને પછી નહપાણ, ક્ષહરાટ પ્રજાના સરદારો તરીકે રાજ્ય કરી ગયા છે, તેમ મથુરા ઉપર રાજુવુલ અને તે પછી તેનો પુત્ર સોડાસ ગાદીપતિ તરીકે આવ્યા છે; જ્યારે તક્ષશિલાની ગાદીએ પ્રથમ લીચક અને તેની પછી તેનો પુત્ર પાતિક આવ્યા છે; ભૂમક અને નહપાણના વૃત્તાંતો ઉપરના પરિચ્છેદે લખાઈ ગયાં છે. એટલે અહીં પ્રથમ મથુરાપતિનાં વૃત્તાંતો લખીશું અને તે બાદ તક્ષિલાપતિઓનાં લખીશું. મથુરાપતિ તરીકેના એ મહાક્ષત્રપોમાંનો પ્રથમ જે રાજુવુલ છે તેનું વૃત્તાંત પહેલવહેલાં હાથ ધરીશું.

(૧) રાજુવુલ

રાજુવુલને ઠેકાણે અનેક વિદ્વાનોએ જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે, તે સર્વે દેખીતી રીતે ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે; છતાં તેનાં નામ તે એક જ વ્યક્તિનાં નામ છે તથા જાતિ એમ નિર્વિવાદપણે દેખાઈ આવે છે; એટલે તે બાબતની ચર્ચા કરવાની કે પ્રમાણુ રજૂ કરવાની જરૂરી-આત રહેતી નથી. માત્ર તે નામો જ જણાવી દેવાથી તેની ગરજ સરી રહેશે. તે આ પ્રમાણે છે:-રાજૂલ, રાજુવુલ અને રંજુવુલ જ્યારે પ્રો. રેન કાનાઉ ઈ. હિ, ક્વોર્ટર્લી નામે વૃત્તપત્રના પુ. ૧૨ માં પૃ. ૨૧ ઉપર જણાવે છે કે-રાજુવુલનું પદ્મચ્છેદ કરતાં તે રાજુ-વુલ શબ્દોનો બનેલો જણાય છે. તેમાં રાજુ એટલે રાજ અને વુલ-સંસ્કૃત વર્ધન સમજી શકાય. તે હિસાબે રાજુવુલનું સંસ્કૃત નામ રાજવર્ધન છે એમ સમજવું.

ઉપરમાં આપણે મિનેન્ડરનું વર્ણન કરતાં જણાવી મયા છીએ કે, મિનેન્ડરનો જન્મ કાબુલ નદીની ખીણવાળા પ્રદેશમાં-જેને તે

વખતે ગંબોજ-કંબોજ કહેતા હતા ત્યાં થયો હતો. અને યોનપતિ ડિમેટ્રીઅસ જ્યારે હિંદ ઉપર સ્વારી લઈ આવવા નીકળ્યો હતો ત્યારે તેણે પોતાના આ દૂરતા સગા મિનેન્ડરને તેમજ ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજામાંના એ ત્રણ યુવાન અને ભવિષ્યમાં તેજદાર નીકળવાની આગાહી આપતા ઊંચા ખાનદાન કુટુંબના નખીરાઓને સાથે લઈ લીધા હતા. આ સ્થાનની મુખ્ય ભાષાનું નામ ખરોશી હોવાથી તે પ્રજાને ઇતિ-હાસજ્ઞોએ ક્ષહરાટ નામથી ઓળખાવી છે. અને જે યુવાન સરદારો ડિમેટ્રીઅસ સાથે આવ્યા હતા તેમાં એકનું નામ ભૂમક હતું; ખીજાઓનાં નામ હગામ-હગામાસ હતાં. કદાચ તેમાં એકનું નામ રાજુવુલ પણ હોય; ઉપરાંત ખીજા પણ હતા કે કેમ, તે વળી આગળ ઉપર જોયું જશે. આમાંના ભૂમકને મિનેન્ડરના જીવનસમયે મધ્ય દેશ, જે યોનપતિના તાબે હતો તેના ઉપર ક્ષત્રપ તરીકે અને મથુરા-પાંચાલના પ્રદેશ ઉપર હગામ-હગામાસને ક્ષત્રપ તરીકે પ્રથમ નીમ્યા હતા. તેમાંના હગામ-હગામાસ બન્ને ભાઈઓ, મિનેન્ડરની વતી શુંગપતિ ભાનુમિત્રના સૈન્યની સાથે લડા-

(૧) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૭૫:-Rajuvula of other inscriptions is Ranjubula: he struck coins both as satrap and Mahakshatrap=ખીજા શિલાલેખોનો રાજુવુલ તે જ રંજુવુલ સમજવો. તેણે ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ એમ બન્ને પદ સહિતના સિક્કા પડાવ્યા છે.

He was the father of Sodash, in whose reign as satarap the monument (Lion-pillar) was erected=તે સોડાસનો પિતા હતો, જેના ક્ષત્રપ તરીકેના રાજ્યકાળે સિંહ-સ્તૂપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૨૬-૭.

ધમાં મરણ પામવાથી તેમની જગ્યાએ રાણુ-
વુલની નીમણુક થઈ હતી. એટલે રાણુવુલને
પણ ક્ષહરાટ પ્રજાના એક ક્ષત્રપ તરીકે જ
નોંધવો રહે છે. અલગત ક્ષત્રપ તરીકેનો તેનો
રાજ્યકાળ બહુ ટૂંક સમયનો જ રહ્યો છે તે
આપણે યથાર્થને જણાવીશું. જેમ તેની
આયાતના ઇતિહાસથી આપણે તેને ક્ષહરાટ
કરાવ્યો છે, તેમ અન્ય સાબિતિઓ પણ તે
બાળતની મળી રહે છે. તેના જે સિક્કા મળી
આવ્યા છે તે ઉપરના અક્ષરોરે પણ ખરોઢી
લાખાના જણાયા છે; તેમજ તેની પટરાણીએ જે
દાનપત્ર કોતરાવ્યું છે—જેને મથુરાનો સિંહસ્તૂપ
કહીને વિદ્વાનોએ ઓળખાવેલ છે—તે સારાથે
સ્તૂપની લાખા પણ ખરોઢી જ છે.^૩ એટલે
આવા સિક્કા અને શિલાલેખો પુરાવા જ્યાં
અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાં પછી અન્ય રજૂ
કરવાની જરૂર દેખાતી જ નથી; જેથી આપણે
તેને નિશંક રીતે ક્ષહરાટ ક્ષત્રપ તરીકે જ
ઓળખવો રહે છે.

આપણા ઇતિહાસની સાથે જો કે તેના
કુટુંબી પુરૂષોનાં નામોને કાંઈ સંબંધ તો નથી જ,
છતાં તે વખતમાં કેવાં નામો
તેનું કુટુંબ હતાં^૪ તે જાણવાની કેટ-
લાકને કુતુહળતા ઉત્પન્ન થાય
તે સંતોષવા માટે જણાવીએ છીએ કે, તે સર્વે

નામો, ઉપર જણાવવામાં આવેલ મથુરા સિંહ-
સ્તૂપના લેખમાં કોતરાવેલ છે અને તે આ
પ્રમાણેનાં છે. રાણીનું પોતાનું નામ નન્દસી-
અકસા, તેણીના આપનું આયસિકોભૂસા,
માતાનું અબૂસા અને દાદીનું પિસપસિ હતું.
જ્યારે તેણીના ભાઈનું હયુઅરા હતું. વળી
જ્યેષ્ઠ પુત્ર-યુવરાજનું નામ ખલયસ કુમાર
હતું, તેને ખરઓસ્ટ^૫ નામ પણ આપ્યું હોય
એમ જણાય છે. બીજા નાના પુત્રોમાં કાલુર્ક
અને સાથી નાનો નામે મજ્જ હતાં. આ ત્રણે
સગા ભાઈઓ હતા. અન્ય પુત્રમાં શોદાસ
અને પુત્રી તરીકે હનનાં નામ જણાવ્યાં છે. આ
ઉપરથી જણાય છે કે, રાણુવુલને ચાર પુત્રો
અને એક પુત્રીનો પરિવાર હતો. સાધારણ
નિયમ એ છે કે, પિતાની ગાદીએ હંમેશાં જ્યેષ્ઠ
પુત્ર જ આવે. અહીં જ્યેષ્ઠ પુત્ર-યુવરાજનું નામ
ખલયસ કુમાર અથવા ખરઓસ્ટ હોય એમ
જણાય છે; જ્યારે તેની પછી ગાદીએ તો ષોડાસ
આવ્યાનું જણાયું છે; એટલે એ અનુમાન કરી
શકાય છે. કાં તો જેમ ખલયસકુમારનું બીજું
નામ ખરઓસ્ટ છે તેમ ત્રીજું નામ ષોડાસ
પણ હોય; અથવા પિતાની હૈયાતિમાં જ તે ખર-
ઓસ્ટનું મરણ નીપજ્યું હોય, તો તેના પછી
તુરંત જ નાનો કુમાર એટલે જેનો નંબર બીજો
હોય તેવો તે શોદાસ ગાદીએ આવ્યો હોય.

(૨) જુઓ પુ. ૨. સિક્કા ચિત્ર નં. ૭, ૮.

(૩) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૭૪:—The Kharoshati
inscription with which the surface is
completely covered associate in the
religious merit of the foundation: the
donor herself, the chief Queen of the
great satrap Rajula=શિલાલેખ આખો ખરોઢી
ભાષાથી લખાયો છે તેમાં તેની સ્થાપના વિષેની

ધાર્મિક ગૌરવતાનું જ વર્ણન છે; તેના દાતા તરીકે,
મહાક્ષત્રપ રાણુલની પટરાણી ખૂદ પોતે જ છે (પટ-
રાણી લખી છે એટલે બીજી પણ રાણીઓ હશે જ
એમ થયું.)

(૪) આ સર્વ નામો એ. ઇ. પૂ. ૬, પૂ. ૧૪૨
તથા ભારતીય પ્રાચીન રાજવંશ પુ. ૨, પૂ. ૧૬૩ અને
આગળમાંથી ઉતારવામાં આવ્યાં છે.

(૫) આ વિશે નીચેની દીકા નં. ૬ જુઓ.

વળી પટરાણીના પેટે ત્રણ પુત્રનાં નામ જણાવ્યાં છે; જ્યારે કુમાર સોદાસ અને કુંવરી હનતાં નામ જુદાં પાડી પતાવ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ અનુમાન લઈ જવાય છે કે, તે બન્ને પટરાણીના ફરજંદો નહીં હોય. પછી તે બન્ને સહોદર હતાં કે કેમ તે સ્પષ્ટ થતું નથી; પણ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલને એક કરતાં વધારે રાણીઓ હતી એમ તો ચોક્કસ કહી શકાશે જ. આ સિવાય તેનાં બીજાં કોઈ સગાંઓનાં નામો તેમાંથી નીકળતાં નથી. ઉપરમાં આપણે ખરચોરટ તે જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખલયસ કુમારનું બીજું નામ હોવાનું જણાવ્યું છે, પણ બીજે ઠેકાણે તેને રાજુવુલના દોહિત્રાનો પુત્ર હોવાનું જણાવાયું છે.

તેના સિક્કા ઉપરથી જણાય છે કે^૧ તેણે “ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ” એમ બન્ને હોદ્દા ભોગવ્યા છે જ. હવે જો

તેનો સમય ક્ષત્રપ તરીકેનો તેનો સમય વિચારીએ છીએ તો તો

સ્પષ્ટ થાય છે જ કે, તેના ઉપરી તરીકે બીજો કોઈ હોવો જોઈએજ; અને તે બીજા કોઈનો સંભવ નથી પણ બાદશાહ મિનેન્ડરનો જ છે; તેમજ જ્યાંસુધી મિનેન્ડર જીવતો હતો ત્યાંસુધી તો તે પ્રદેશ ઉપર હગામ-હગામાસ જ ક્ષત્રપો હતા. તેમજ શુંગવંશી ભાનુમિત્રની સાથેના યુદ્ધમાં મિનેન્ડર તથા આ હગામાસ મરણ પામ્યા હતા, એમ જણાવી ગયા છીએ. તેમજ એટલું તો સમજી શકાય તેવું જ છે કે, જ્યારે યુદ્ધમાં વિજેતા ભાનુમિત્ર છે ત્યારે તે સ્થાન ઉપર, યુદ્ધ પછી સત્તા તો તેની જ સ્થપાય; જેથી રાજુવુલનું

ક્ષત્રપપદું રહી શકે જ નહીં. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજુવુલ ક્ષત્રપપદે આવ્યો ક્યારે ? બે સ્થિતિ સંભવી શકે (૧) મિનેન્ડરની હૈયાતિમાં જ તે નિમાયો હોય, અને તેમ બન્યું હોય તો હગામાસને યુદ્ધ પહેલાં એટલે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ પહેલાં મરણ પામ્યાનું લેખવું રહ્યું; કે જેથી રાજુવુલને તેના સ્થાને ક્ષત્રપ તરીકે નીમી શકાય. (૨) અને બીજી સ્થિતિ, ભાનુમિત્રે મથુરા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવ્યા બાદ થોડા કાળે આ રાજુવુલે તે મુલક પાછો લડી કરીને તેની પાસેથી પડાવી લીધો હોય; પણ તેમ બન્યું હોય તો તે સમયે મિનેન્ડર જેવો કોઈ ઉપરી રાજકર્તા રહ્યો ન હોવાથી તેને “ મહાક્ષત્રપ ” તરીકે જ સંબોધી શકાય, ક્ષત્રપ તરીકે નહીં જ. એટલે પછી એમજ અનુમાન કરવું રહ્યું કે, નં. ૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે હગામાસનું મરણ જ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ પહેલાં નીપજ ચૂકેલું અને તેની અવેજીમાં મિનેન્ડરે પોતાની હૈયાતિમાં જ આ રાજુવુલને ક્ષત્રપ તરીકે નીમેલ, આટલું નિશ્ચિત કર્યા પછી, તે કેટલો કાળ ક્ષત્રપપદે રહ્યો હતો તે વિચારવું રહે છે. જો કે ક્ષત્રપ તરીકેના કાળનો નિર્ણય કરી લઈએ તોપણ આપણા સ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે તેનો તે સમય રાજત્વ-કાળનો નહીં જ લેખાય; માટે તે પાછળ કરેલી મહેનત અફળ જાશે તેમ ધારી તેનો પ્રયત્ન કરવાનું માંડી વાળશું.

હવે મહાક્ષત્રપ તરીકેના સમયનો વિચાર કરીએ :—એક વાત તો ઉપરમાં નં. ૨ ની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાવી દીધી છે કે, રો દીકરા આતનો પુત્ર થતો હતો.

(૭) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧.

(૮) આ પ્રમાણે ઠરે તો તે પ્રમાણે હગામ-હગામાસના ચરિત્રમાં આપણે ફેરફારો કરવા રહેશે.

(૧) કે. શો. હિ. ઇ. પૂ. ૭૦ જુઓ:—Another member of the family known to us is Kharaoosta, of Ranjubula=આ કુટુંબના એક બીજા સભ્યનું નામ ખરચોરટ છે. તે રાજુવુલની દીક-

ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં મિનેન્ડરનું મરણ થવાથી તથા તે પ્રદેશ ભાનુમિત્રે જીતી લીધો હોવાથી તે ઉપર પ્રથમ તો શુંગવંશીની સત્તા જ સ્થાપિત થઈ ગયેલી ગણાય; ન્યારે પાછા તે જ પ્રદેશ ઉપર રાજ્યવલને મહાક્ષત્રપ તરીકે હકુમત ચલાવી છે; ત્યારે એમ જ અર્થ કરવો રહે છે કે, તેણે શુંગવંશી અમલ તળેથી તે દેશને પાછો જીતી લીધો હોવો જોઈએ. ક્યારે તેમ બન્યું હોવું જોઈએ તે જ પ્રશ્ન વિચારવો રહ્યો. બીજી બાજુ એમ જણાવાયું છે કે ભાનુમિત્રનું રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ થી ૧૪૨ સુધી ૧૭ વર્ષ ચાલ્યું છે અને તે બાદ માત્ર નામધારી રાજાઓ જ બિલા થયા છે. એટલે એ અનુમાન કરી શકાય-એક એ કે ભાનુમિત્રના મરણબાદ તે પ્રદેશ રાજ્યવલને જીતી લીધો હોય; અથવા બીજું એ કે, ભાનુમિત્રના જીવતાં પણ તેમ બન્યું હોય. પણ સત્તર સત્તર વર્ષ સુધી કોઈ માણસ વિચાર કરતો કરતો ખેસી રહે કે ફલાણાનું મરણ થશે-ક્યારે મરણ થવાનું છે તે કોઈ માણસ શી રીતે જાણી જ શકે-તો હું તે મૂલક પચાવી પાડીશ; એ વાત બનવા યોગ્ય ન ગણાય. માટે એમ જ કલ્પના કરી શકાય કે, ભાનુમિત્રના રાજ્યે જ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ પછીના ટૂંકા સમયમાંજ-ખેત્રી પાંચ વર્ષ

(૬) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧. તથા ઉપરમાં “તેનું કુટુંબ” નામે પાંચાઈ.

(૧૦) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૭૫:-Subsequently after the erection of Mathura-Lion-capital in his reign as satarap, he (Sodasa) appears as great satarap on the Amohi votive tablet at Mathura dated in the second month of the year 42=પોતાના (સોદાસના) ક્ષત્રપ તરીકેના સમયમાં મથુરા સિંહ-સ્તંભની સ્થાપના કર્યા પછી તુરત જ મથુરાના આમોહી (૫૩ છે)માં ભક્તિ માટે બિલા કરેલ એક તખ્તમાં

સુધીનો સમય ધારવો બ્યાજબી ગણાશે-તેણે લડાઈ કરીને તે પ્રદેશ પાછો મેળવી લીધો હશે એમ ગણવું. એટલે મહાક્ષત્રપ તરીકેનો તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૪-૫ થો શરૂ થયો, એમ આપણે હાથતુરત પાકો નિર્ણય ન મળી આવે ત્યાં સુધી તો ઠરાવીશું. તેના રાજ્યારંભનો સમય નિર્ણય થઈ ગયો. હવે અંતનો સમય વિચારીએ. તે માટે આપણને શિલાલેખ ઉપરથી જાણવાનું સાધન મળે છે. તેની પટરાણીએ જે મથુરાસિંહસ્તંભની પુનઃસ્થાપના કરી છે તેમાં પુત્ર સોદાસને^૯ ક્ષત્રપ તરીકે જણાવ્યો છે; ન્યારે આમોહીનો બીજો શિલાલેખ છે તેમાં સોદાસે પોતાને મહાક્ષત્રપ^{૧૦} તરીકે લેખાવ્યો છે. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે, તે બન્ને શિલાલેખના સમયની વચ્ચેના ગાળામાં સોદાસ મહાક્ષત્રપ થયો છે તથા રાજ્યવલનું મરણ પણ થયું છે. મથુરાના તેમજ આમોહીના એમ બન્ને લેખમાં ૪૨ નો જ આંક છે. એટલે એમ થયું કહેવાય કે પ્રથમ પુનઃસ્થાપના થઈ; પછી ટૂંક સમયમાં રાજ્યવલનું મરણ થયું અને તે બાદ સોદાસે આમોહીનો પટ ચિતરાવ્યો હતો. હવે આ બેંતાળીશનો આંક તે કયા સંવતનો હતો તે પાછું વિચારવું રહે છે. આપણે ભૂમકનું વર્ણન કરતાં જણાવી ગયા

પાછા તેનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે તખ્તની સાલ માટે “૪૨ ના શિયાળાનો બીજો મહિનો” એમ લખાણ છે.

વળી જુઓ. એ. ઇ. પૂ. ૯, પૂ. ૧૩૯.

વળી જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબકૃત મુદ્રિત મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીકવીટીઝ. ઇ. સ. ૧૯૦૧, પ્રસ્તાવના પૂ. ૫. તે જ પુસ્તકના પૂ. ૨૧ ઉપર તો ચોખ્ખું જ લખ્યું છે કે “In the 42nd year of the Maha-Kshatrapa Sodasa (Pl. xiv Ayaga-patta) મહાક્ષત્રપ સોદાસના રાજ્યે સં. ૪૨ માં (આયાગપટ આકૃતિ નં. ૧૪ જુઓ.)

છીએ કે તેણે પોતાની ક્ષહરાટ જ્ઞાતિ ઉપરથી ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના કરી છે. તેની આદિ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ થી જ-પોતે ગાદીપતિ બન્યો ત્યારથી જ-કરવામાં આવી છે. તેમ આ રાજુ-વુલ પણ તે જ જાતિનો છે. તેમ બીજા અનેક રીતે, રાજકીય સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોમાં તે જૂમકની સાથે જોડાયેલા માલૂમ પડ્યો છે. એટલે સહજ અનુમાન કરી શકાય કે રાજુવુલના ક્ષેત્રોમાં પણ તે જ ક્ષહરાટ સંવત વપરાયો હશે; તે હિસાબે ક્ષહરાટ સંવત ૪૨=ઈ. સ. પૂ. ૧૧૭ થાય, કે જે સાલમાં મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનું મરણ થયું હતું. એટલે તેનો રાજ્યઅમલ ઈ. સ. પૂ. ૧૫૫ થી ૧૧૭ સુધીના ૩૮ વર્ષનો હતો એમ ગણવું રહે છે.

તેના ૩૮ વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળાના અમલમાં રાજકીય બનાવો તો અનેક બનવા પામ્યા હશે, પણ આપણને તેના રાજ્યના જ્યાં સુધી તે વિશેની કાંઈ જ બનાવો માર્કિતી મળી નથી ત્યાંસુધી તેના ખાતે તે વિષયમાં મૌન જ સેવવું ઉત્તમ છે. માત્ર એક પ્રસંગ જે તેની પટરાણીએ ક્રાંતારાવેલ શિલાલેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ તેનું જ વર્ણન અત્રે આપીશું. તે પ્રસંગ મથુરાના સિંહસ્તૂપની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો છે. આનું કેટલુંક વિગતવાર વર્ણન આગળ ઉપર મથુરા નગરીના પરિશિષ્ટમાં આપીશું; તેમજ જે કેટલાક રાજુવુલનાં સગાં-વહાલાંનાં નામ તેમાં નિર્દિષ્ટ થયાં છે તે આપણે “તેના કુટુંબ”વાળા પારિત્રાકમાં જણાવી

ગયા છીએ. હવે વિશેષમાં જે થોડુંક વધુ જણાવવું બાકી રહે છે તે જ અત્રે કહીશું.

આ પ્રસંગ એક ધાર્મિક કાર્યનો હતો. તેની પ્રતિષ્ઠા તથા ગૌરવ એટલું મોટું ધારવામાં આવતું હતું કે તે ક્રિયાના પ્રમુખપદ માટે તેના યજમાન કરતાં પણ-ખુદ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલની પટરાણીનું નામ તેમાં અપાયું છે-વિશેષ વૈભવ-વંતા પુરુષની જે વરણી થાય તો પ્રસંગની શોભામાં વધારો થશે. તે સમયે ક્ષહરાટવંશી ત્રણ મહારાજા હતાં: એક, પંજાબમાં મહાક્ષત્રપ લીઅકની સત્તા હતી. બીજા, મથુરામાં રાજુવુલ મહાક્ષત્રપની પોતાની અને ત્રીજા, મધ્યદેશમાં મહાક્ષત્રપ જૂમકની આણ આસી રહી હતી. આ ત્રણેમાં જૂમકનું સ્થાન દરેક રીતે ઉચ્ચ પદે હતું. ઉમરમાં પણ તે સર્વ રાજકર્તાઓમાં વિશેષ વૃદ્ધ હતો; તેમજ તેનો રાજ્યવિસ્તાર પણ સૌથી મોટો હતો : તેમ ક્ષહરાટના સરદારોમાં-યોનપતિઓમાં છેલ્લા યોનપતિ મિનેન્ડરના સમયે પણ-આ જૂમકનું જ વર્ચસ્વ માત્ર બાદશાહ ખુદથી જ બીજા નંબરે ક્ષેત્રમાં આવતું હતું. એટલે આ પ્રસંગના મેળાવડાના સભાપતિ તરીકે તે જૂમકની જ ચુંટણી કરવામાં આવી હતી; પણ આ સમયે એટલે કે ક્ષહરાટ સંવત ૪૨= ઈ. સ. પૂ. ૧૧૭ માં જૂમકની ઉમર લગભગ ૬૫ વર્ષની થઈ ગઈ હોવાથી તેણે પોતે હાજરી ન આપતાં, પોતાના યુવરાજ ક્ષત્રપ નહપાણને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પાઠવ્યો હતો આ સમયે તક્ષશિલાના મહાક્ષત્રપ લીઅકને પણ આમંત્રણ મોકલ્યું હતું એટલે તે પણ પોતાના યુવરાજ

(૧૧) જૂમકના રાજ્યની આદિ, ક્ષહરાટ સંવતની આદિથી ગણાય છે; પણ રાજુવુલના સમયની

આદિને ક્ષહરાટ સંવતની આદિ સાથે સંબંધ ગણવાનો નથી,

-ક્ષત્રપ પાતાકને લઈને ઉપસ્થિત થયો હતો. મત્રય કે, ત્રણ પ્રદેશના ક્ષહરાટ મહાક્ષત્રપો અને તેમના યુવરાજ-ક્ષત્રપો ત્યાં હાજર થઈ ગયા હતા. (અલયત્ત, ભૂમક પોતાના સ્થૂળ દેહે નહોતો જ) પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે ઉજવવાના પ્રસંગની એટલી બધી મહત્વતા તેમના મનમાં ઉગી હતી, અને ખરેખર તે પ્રસંગ હતો પણ તેવો જ- કે જેથી તેની ઉત્પાદિકા મહાક્ષત્રપ રાજુવુલની પટરાણી નન્દરીઅસાએ પોતાના સર્વ લાઠ-લાંડરૂ, માળાપ, પુત્રી, દોહિત્રાઓ વિગેરેને આગ-ત્રણ મોકલી મોકલીને જોલાવી લીધા હતા. આ સર્વ નામો આપણને તે સ્તૂપ ઉપર કોતરાયલી વિગતમાંથી મળી આવે છે. આ વિવેચન ઉપ-રથી સમજી શકાશે કે, શામાટે તે સ્તૂપની પ્રતિ-ષ્ઠાને તેણીએ પોતાના જીવનના એક અનુપમ પ્રસંગ ૧૨ તરીકે લેખાવ્યો છે તથા બધા મહા-ક્ષત્રપો અને ક્ષત્રપો હાજર થયા છે તથા બધે મહાક્ષત્રપો વિદ્યમાન હોવા છતાંયે નહપાણુ ૧૩ જેવો નાની ઉમ્મરનો અને માત્ર ક્ષત્રપપદથી જ વિભૂષિત ૧૪ થયેલો, તે પ્રસંગનો પ્રમુખ થવા પામ્યો છે.

આ ધાર્મિક કાર્યના પ્રસંગે જે ત્રણ પ્રદેશના ક્ષહરાટ ભૂપતિઓએ આમંત્રણને માન આપી હાજરી પુરાવી છે, તે ઉપરથી બે ત્રણ

(૧૨) અનુપમ પ્રસંગ એટલા માટે હતો કે તેણીએ પોતાના ધર્મના એક અતિ હિતમ અંગ તરીકે ઉજવવાને ધાર્યું હતું. તે હકીકત મથુરા નગરીના પરિશિષ્ટમાં જતાવેલા વર્ણન ઉપરથી બેઈ શકાશે.

તે સમયની આ ક્ષહરાટ પ્રજા પોતાના ધર્મના અનુશ્રાન કરવામાં કેટલો ઉમંગ ધરાવતી હતી તથા ધર્મ પ્રત્યે કેટલું માન રાખતી હતી તેનું માપ પણ આ ઉપરથી કાઢી શકાશે.

(૧૩) જ. જો. પ્રે. રો. એ. સો. નવીઆવૃત્તિ પુ. ૩. પૂ. ૧૧૬-It is obvious that Nahapana

આગતો અસુકપણે સિદ્ધ થઈ ગય છે; કે (૧) તેઓમાં ધર્મપ્રેમ જીવતીજગતિ ન્યોત જેવો વર્તતો હતો (૨) તેઓ રાજપતિઓ હોવા છતાં એક બીજા પ્રત્યે-સ્વધાર્મિક અને સ્વજાતિ બંધુઓ પ્રત્યે-બાહુમાનની નમ્રરથી જોતા હતા (૩) તેમનામાં ઉદારવૃત્તિ તથા સન્નજનને શોભે તેવી સમ્યતા અને સૌજન્યતા ભરેલી હતી (૪) કોઈ કોઈના ઉપર દ્રેપવૃત્તિ દાખવતું નહોતું; નહીં તો ભૂમક જેવો મહારાજ્યનો અધિપતિ તેની પાસે જ આવેલા-ઉત્તરે મથુરા અને નૈરત્યે તક્ષિલા જેવા પ્રદેશના ભૂપતિ ઉપર ચડાઈ લઈ જઈ તેમનો મુલક બચાવી પાડે, તો કેટલી વાર લાગવાની હતી ?

ઉપરનો પ્રસંગ વીત્યા પછી માત્ર બે ચાર માસની અવધિમાં જ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનું મરણ નીપજ્યું હતું અને તેના સ્થાને તેનો બીજો પુત્ર સોડાસ ૧૫ મથુરાપતિ બન્યો હતો.

(૨) સોડાસ-સોડાસ

રાજુવુલની પછી તેનો પુત્ર સોડાસ મહા-ક્ષત્રપ બની મથુરાની ગાદીએ બેઠો છે. ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭=મ. સં. ૪૧૦. જેમ ઇતિહાસમાં અનેક આવતો હતો અંધારામાં જ પડી રહી છે તેમ આ સોડાસના રાજ્યકાળે જે બનાવો બનવા પામ્યા હતા તેનું પણ સમજી લેવું. એટલે આ

was a contemporary of Rajuvula, the Mahakshatrapa of Mathura-એ તો દેખીતું જ છે કે નહપાણુ તે મથુરાના મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સહ-સમયી હતો.

(૧૪) નહપાણુ પોતે ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ માં મહાક્ષત્રપ થયો છે. એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭ માં થયેલી આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે તો તે ક્ષત્રપ જ માત્ર હતો એમ સ્પષ્ટ કહી શકાય છે.

(૧૫) જુઓ ઉપરમાં પૂ. ૨૩૦ ની હકીકત,

ષોડાસ ત્રિશે અહુ નતુ' તો આપણે વાચકવૃંદ પાસે ધરી શકીએ તેમ નથી જ; સિવાય કે એક બે મુદ્દા જે જણાયા છે તે ઉપર કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન અને તો કરીએ.

ઉાર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, તે જેવો ગાદીએ બેઠો કે તુરત જ મથુરા નગરીના એક પરામાં-જેને અત્યારે આમોહી તરીકે ઓળખાતામાં આવે છે ત્યાં ભક્તિપૂર્ણ કરવા માટે તેણે એક આયાગપદ્ધતિનારાઓ હતા, એવી હકીકત ત્યાંના શિલાલેખમાંથી લબ્ધ થઈ છે. એટલે આ આયાગપદ્ધતિનો સમય પૂ. ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭ જ લેખવો રહે છે. જ્યારે આયાગપદ્ધતિ માંના આંક ૪૨ ને સ્થાને ૭૨ વાંચવાનું ગ્રી. રોન કોનાઉના નામે જણાવાયું છે. ૧૬ વર્ષી ત્યાં જણાવ્યું છે કે, તેમણે આ ૭૨ ના આંકને વિક્રમ સંવત ધારીને તેનો સમય ઇ. સ. ૨૪ ઠરાવી દીધો છે. આ અધુરેમ બનવા પામ્યું છે તેની ભાંજગડમાં ઉતરવાની આપણને જરૂર જ નથી. માત્ર એટલું જ કહીશું કે, ક્ષહરાટ સંવતની કોઈને જાણ નહીં હોવાથી, જેને જેમ કાવ્યું તેમ અનુમાન દોર્યે ગયા છે અને ઇચ્છા-પૂર્વક તેનો અર્થ કર્યે રાખ્યો છે.

તેના રાજ્યનો આરંભકાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭ ગણાયો છે જ્યારે નહપાહનો ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ છે. એટલે નહપાહની પૂર્વે ત્રણ વર્ષે તે ગાદીપતિ થયો છે. તેમ નહપાહના રાજ્યનો

અંત ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં ગણાયો છે; જ્યારે સોદાસના રાજ્યની પૂર્ણાહુતિનો સમય એકદમ ચોક્કસ તો કહી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં હજી આપણે મુકાયા નથી જ; પણ ઇન્ડો-પાર્થિયન શહેનશાહ મોઝીએ ઉત્તર હિંદના-એટલે તક્ષિલા-પંજાબના અને મથુરાના-અને ક્ષહરાટ મહા-ક્ષત્રપોને જીતી લઈ^{૧૭} તેમનાં રાજ્ય ઉપર પોતાની આજ્ઞા ફેરવી દીધી હતી; એટલે માનવાને કારણ રહે છે કે, તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૮ થી ૭૫ અંદાજે મુકીએ તો લગભગ સત્ય જ આવી રહેશે; અને તે હિસાબે સોદાસના રાજ્યનો અંત ઇ. સ. પૂ. ૭૫ મુકતાં તેનું રાજ્ય ૧૧૭ થી ૭૫=૪૨ વર્ષ પર્વત આપ્યું હતું એમ ગણી શકાશે. મતલબ કે, નહપાહ અને સોદાસ બંને પોતાના આખા રાજ્યકાળ દરમિયાન સમકાલીન-પણે જ વિદ્યમાન રહ્યા છે; છતાં તાજીબ જેવું છે કે વિદ્વાનોએ નહપાહને સોદાસની અગાઉ^{૧૮} ધર્મ ગયાનું જાહેર કર્યું છે. તેના બે કારણો મારી કલ્પનામાં આવે છે. એક તો ઉપર જેમ ગ્રી. રોન કોનાઉની આગતમાં જણાવાયું છે તેમ, કોઈને તેમના સમયની ચોક્કસાઈની માહિતી નથી એટલે મરજી પ્રમાણે ફેરકે ગણ્યું છે. બીજા બીજું એ કે, તેમણે શિલાલેખોના અક્ષરોની સરખામણી કરી છે તે તો સાચી, પણ એક આજી નહપાહ પોતે ગાદીએ બેઠો તે પહેલાંના જે ક્ષત્રપણે તેણે કાતરાવ્યા હતા તેના અક્ષર

(૧૬) જુઓ જ. ઇ. હી. કો. પુ. ૧૨.

(૧૭) આ હકીકત સ્પષ્ટપણે આપણે શહેનશાહ મોઝીના વૃત્તાંતે જણાવવાની છે. ત્યાંથી બેઠેલા વિનંતિ છે.

(૧૮) જ. બો. રી. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. પૃ ૬૪:-Nahapana lived prior to Sodas of Mathura and therefore Nabapana

preceded Sodas-નહપાહ મથુરાના સોદાસની અગાઉ થઈ ગયો છે.

ઇ. એ. પુ. ૩૭ (૧૬૦૮) પ. ૪૩:-The characters of the inscriptions of Sodas are later than those of the inscriptions of Nahapana-નહપાહના લેખમાંના અક્ષરો કરતાં સોદાસના લેખમાંના અક્ષરો કાંઈક મોડા સમયના છે,

લીધા, જ્યારે બીજી બાબુ સોડાસના કિસ્સામાં તેના રાજ્યની આદિના ન લેતાં જે કેમ જગલગ અંતસમયે લખાયો હતો તેના અક્ષર લીધા; એટલે બનવાબેગ છે કે, બન્નેનાં નામ સાચાં, બન્નેનો સમય સાચો, પણ આદિને અંત વચ્ચે લગભગ ૪૫ વર્ષનું અંતર જે પડી ગયું છે તેની ગણતરી કોઈએ હિસાબમાં ન જ લીધી; જેથી સ્વાભાવિક છે કે તે સ્થિતિમાં તેમનું અનુમાન જુદું જ આવે. આ બીજી કારણ વિશેષ સંભવિત લાગે છે.

તેના તથા તેના પિતાના રાજ્યકાળે બીજા કોઈ બનાવો બન્યા હોવાનું જણાયું નથી. એટલે હાલ તો એટલું જ કહેવું અસંભવ પડશે કે, તેમનાં જીવન, પ્રજોપયોગી કાર્ય કરી પ્રજાને રાજ રાખી, શાંતિથી કાર્યભાર ચલાવ્યે જવો તેવી મનોવૃત્તિવાળાં જ હશે. જેથી નથી તેમના રાજ્યે ધાંધલ મચાવી રહેલી કોઈના તરફથી આવી પડેલી ચડાઈઓ થઈ પડ્યાની જાહેરાત, કે નથી તેમણે કોઈ બાબુ પ્રદેશ જીતવા માટે લઈ ગયેલી ચડાઈઓ અને પરિણમતી ખાનાખરાબીની વધાઈઓ. આ સ્થિતિ તેમની સંસ્કૃતિ કેવી હશે તે વિશેનું અનુમાન ધાંધલાને આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે. આ પરિચ્છેદને અંતે તેમના ધર્મ વિશેના પારામાંની હકીકત સાથે સરખાવો.

(૬) તક્ષિલા (તક્ષશિલા) યતિઓ.

પૃ. ૨૨૬ ના મથાળે જણાવી ગયા પ્રમાણે અહીં પણ આપણે બે જૂથયોગીઓનાં જ જીવન વિશે બોલવાનું રહે છે. તેમાંનાં એકનું નામ લીઅક

(૧૮) નીચેની ટીકા નં ૨૫ જુઓ. તેમાં પાતિકને “કુસુલ પાતિક” તરીકે ઓળખાવ્યો છે; પણ તે કથન બહુ પ્રમાણભૂત લાગતું નથી. એટલે વિશેષ ખાત્રીપૂર્વક સાબિત ન થાય ત્યાંસુધી પાતિકને કાંઈ ઉપનામ વિના જ ઓળખવો રહે છે,

અને બીજાનું નામ પાતિક છે. તેમાંનાં એક પછી એકની હકીકત લખીશું.

(૧) લીઅક

આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે તે ક્ષહરાટ જાનિતો હતો. તેનું નામ તો લીઅક જ છે, પણ ઘણે દેકાણે કુસુલક લીઅક જાનિ તથા અથવા લીઅક કુસુલક તરીકે નામે પાડવામાં આવે છે. એટલે ક્ષહરાટ અનુમાન કરી શકાય છે કે, કુસુલક શબ્દ હાં તો તેનું ઉપનામ હોય કે હોદ્દો હોય કે ગોત્ર હોય; પણ ગોત્રનું નામ નથી જ લાગતું. કેમકે નહીં તો તેની પાછળ આવનાર તેના પુત્ર પાતિકને પણ તે શબ્દ^{૧૮} લગાડવામાં આવ્યો હોત; પણ તેમ ધ્યું નથી. એટલે ઉપનામ કે હોદ્દો હોવાનું^{૨૦} જ તે સંભવે છે

જ્યાં સુધી મિતેન્ડર જીવતો હતો ત્યાં સુધી આ પંજાબના પ્રાંત ઉપર એન્ડીસીઆલડાસ નામનો ક્ષત્રપ તેના તરફથી તેનો સમય રાજ્ય ચલાવતો હતો; કે જેણે, મિતેન્ડરનું લાડાઈમાં મરણ નીપજતાં પોતાને લય લાગ્યો હોય તેથી કે અન્ય કારણથી, પણ શુંગપતિ ભાગ-ભાનુમિત્રની મૈત્રી શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે એન્ડીસીઆલડાસની પછીથી આ લીઅક સત્તા ઉપર આવ્યો છે; પણ તેનું મરણ થવાથી કે તેણે ગાદીનો ત્યાગ કરવાથી કે તેને ઉઠાડી મૂકવાથી તેમાંનું કાંઈ જણાયું નથી. તેમજ તુરત કે થોડા સમય બાદ તે પણ જણાયું નથી. એટલે હાલ

(૨૦) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૮૩:—It is no doubt a title like the Kutjula Kadaphisis=કુસુલ કડફીસીસની પેઠે તે (કુસુલક) શબ્દ પણ પદવી-સૂચક લાગે છે.

તો, જેમ ક્ષત્રપ રાજુવુક્ક સંબંધી બનવા પામ્યું હતું એમ ગણી લઈને તેના રાજ્યનો આરંભ-કાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૫નો લેખીશું. તેનું મરણ ક્યારે થયું અથવા તેના રાજ્યનો અંત ક્યારે આવ્યો તે ખાતર પણ ક્યાંય નોંધ થઈ દેખાતી નથી; પણ મહાક્ષત્રપ રાજુવુક્કનાં સમયે જે પ્રતિષ્ઠા ઓછા મથુરા સિંહસ્તૂપનો ઉજવાયો હતો તેમાં આ તક્ષિણાપતિ મહાક્ષત્રપ લીઅક પણ પોતાના પુત્ર પાતિક સાથે ઉત્તરિયત થયો હતો એટલું તેની ઉપર કાતરેલ લેખથી જણાયું છે. તેથી તેનો રાજ્યઅમલ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭ સુધીનો ચાલ્યો હતો એમ નક્કી થયું જ. પછી કેટલા વર્ષે પૂરો થયો તે માટે અનુમાન કરવું રહે છે. જેમ તે સમયના સર્વે ક્ષત્રપો-મહાક્ષત્રપોના અમલ ૩૫-૪૦ વર્ષે ચાલ્યા છે તેમ લીઅકની ખાતરમાં પણ માની લઈને તેનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૫ થી ૧૧૫ સુધી ૪૦ વર્ષે પર્યાંત ટક્યો હતો એમ ગણવું રહે છે. જે કે તેના સમય વિશે અન્ય વિદ્વાનોએ ભાનભાતના નિર્ણયો આપ્યા છે, પણ તે ભરોસાપાત્ર નથી એમ ઉપરનાં અનેક કેસાણે આપણે કહી ગયા છીએ; એટલે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનું પાછું અત્રે યોગ્ય લાગતું નથી. માટે તેનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું નહીં.

મથુરા નગરીમાં જે પ્રતિષ્ઠા ઓછામાં તેની હાજરી થઈ હતી તે ઉપરથી કેટલાકનો મત

એમ બંધાયો છે કે, તેનું રાજ્ય મથુરા પ્રદેશમાં જ થવા પામ્યું હશે; પણ ખરી હકીકત શી રીતે બનવા પામી છે, તેનાથી હવે સારી રીતે આપણે વાકેફાર થઈ ગયા છીએ. વળી કેટલાક વિદ્વાનોના કથનથી ૨૧ પણ પુરવાર થાય છે કે તે પંચમ ઉપર જ સત્તા ભોગવતો હતો.

તેના જીવન વિશે બીજાં કાંઈ જણાયું નથી. એટલે ઉપરનાં સોડાકના રાજ્ય સંબંધી જે ટીકા લખી છે તે અહીં લીઅકનો પણ લાગુ પડે છે એમ સમજી લેવું. તેના મરણ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર પાતિક આવ્યો છે

પાતિક-પાલિક

તે ક્ષકરાટ અતિનો હતો તથા લીઅક કુસુલુકનો પુત્ર હતો, તે હકીકત ફરી ફરીને જણાવવા જરૂર રહેતી નથી. તેન તે તક્ષિણાપતિ હતો તે પણ પુરવાર થઈ ગયું છે. વળી તે મથુરાના સિંહ સ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા વખતે પોતાના પિતા સાથે તેના યુવરાજ-ક્ષત્રપ તરીકે હાજર થયો હતો તે પણ જાણીતી વાત થઈ ગઈ છે. તેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો રાજ્યઅમલ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૫ થી શરૂ થયાનું ગણવું રહે છે. પણ તેના રાજ્યનો અંત ક્યારે આવ્યો તે જરા વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. જેથી તેની ચર્ચા કાંઈક વિસ્તારથી કરવા જરૂર ધારું છું.

એક લેખકે, ૨૨ લીઅક કુસુલુકનું વર્ણન

(૨૧) જ. ઇ. હિ. કનો. પુ. ૧૨. પૃ. ૪૧: The chief Liaka Kusuluka is characterised as kshaharat and as a kshatrap of Cukhsa-સરદાર લીઅક કુસુલુક ક્ષકરાટ તરીકે અને શુખ્સના ક્ષત્રપ તરીકે ઓળખી શકાય છે.

કે. શો. હિ. પૃ. ૬૮.-Patika, the son of Liaka Kusuluka, Moga's satrap of Chukhsa and Chhahara=લીઅક કુસુલુકનો પુત્ર પાતિક, તે

શુખ્સ અને છહરાનો (શહેનશાહ મોગનો) ક્ષત્રપ હતો. (આમાં કેટલીક હકીકત યોદી છે પણ શુખ્સ તે પેશાવર જલ્લાનો એક પ્રાંત છે એ સમજ આપવા જ કથન ટાંક્યું છે)

કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૪ માં પણ ઉપરની જ ખાતર તનું સમર્થન કરાયલું છે.

(૨૨) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૫.

લખતાં લખતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—His (Li-
aka Kusulak,) son Patika, who
made the deposit of relics copper-
plate inscription of 78 (Taxilla)
which is commemorated by the in-
scription bore no title at the time=
લીઅક કુસુલકનો પુત્ર પાતિક, જેણે અવશેષો
પદ્ધતિમાં (છે જુઓ ૭૮ ની સાલનો તક્ષિલાનો
તામ્રપટ ઉપરનો લેખ) એવું જે લેખ ઉપરથી
સ્મરણ થયાં કરે છે. તેમાં તેણે કોઇ હોદ્દો
ધારણ ક્યોં લાગતો નથી. કહેવાની મતલબ એ
છે કે, (૧) તક્ષિલાનું તામ્રપત્ર દોતરાવનાર
પાતિક છે: અને તેણે પોતાના ધર્મનાં કાંઈક
અવશેષો પદ્ધતિને તે ઉપર સ્મૃતિચિહ્નો તરીકે
તેમણે (૨) વળી તે તામ્રપત્ર ઉપર ૭૮ નો
સંવત લખેલ છે, આ ઉપરાંત બીજું કાંઈ જ
તેમાંથી ખુદતું નથી. જ્યારે તે જ લેખકે અન્ય
ઠેકાણે ૧૩ શહેનશાહ મોઝીઝ-મોગ સંબંધી
પોતાના વિચાર જણાવતાં કહ્યું છે કે:—He
(Mauses) is undoubtedly to be identi-
fied with the Great king Moga,
who is mentioned in the Taxilla
copper-plate inscription of the
Satrap Patika. The inscription is
dated in the reign of Mausés and

in the year 78 of some unspecified
era. None of the known Indian eras
seems to be probable=ક્ષત્રપ પાતિકે
(પોતાના) તક્ષિલાના તામ્રપટના લેખમાં જે
મોઝીઝનું નામ આપ્યું છે તે જ મોગ ૧૩ નિ:શંકપણે
આ શહેનશાહ મોગ તરીકે ઓળખી શકાય છે.
લેખનો સમય, મોગના રાજ્યકાળે ૭૮ ના વર્ષનો
છે. સંવતનું નામ આપ્યું નથી. પણ જે જે
હિંદી સંવત્સરો જાણીતા છે તેમાંનો એકે પણ
તે સંબંધિત નથી. ” આટલા કથનથી એમ
જણાય છે કે (૧) પાતિકે તે તામ્રપટ લખાવ્યું
છે ખરું; પણ તે વખતે મોગનો રાજઅમલ
હતો અને (૨) તે સમયે, કોઈક સંવત્સરનું
૭૮ મું વર્ષ ચાલતું હતું; તે સંવત્સર કયો
હશે તે જાણત તે લેખકની ખ્યાલમાં કાંઈ
ઉત્પત્તિ નથી. ઉપરના બંને વાક્યનું એકીકરણ
કરીશું તો સાર એ નીકળે છે કે, તક્ષિ-
લાનગરીના પ્રદેશ ઉપર ૭૮ ની સાલમાં શહેન-
શાહ મોગની સત્તા હતી. તે સમયે પાતિકે એક
તામ્રપટ, ધર્મના સ્મરણ નિમિત્તે દોતરાવ્યું છે, પણ
પોતાના નામ સાથે કાંઈ જ હોદ્દો જણાવ્યો નથી.

આમાં કયાંય કિશક કુસુલુકની વાત જ
નથી, તેમ તે જણતો હતો કે કેમ ? તે પણ
જણાવાયું નથી. પાતિક નામ યોખ્યું છે, પણ
તેથી કાંઈ એમ નથી સાગિત થતું કે તે મોગની

(૨૩) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૭૮.

(૨૪) એટલે કે મોઝીઝ અને મોગ બંને
એક જ વ્યક્તિ છે.

(૨૫) જ. ઇ. હિ. ક્રિ. પૂ. ૧૨, પૂ. ૨૦
(પ્રો. સ્ટેન કોનાઉ લેખ છે) તેમણે લખ્યું છે કે:—
Mahakshatrap Kusula Patika (identified
with Patika, the son of the kshaharat,
the Khatrap Liaka Kusulaka)=મહાક્ષત્રપ

કુસુલ પાતિક (ક્ષત્રપ કિશક કુસુલુક જે ક્ષહરાટ છે
અને જેનો પુત્ર પાતિક છે તે જ સમજવો)— મતલબ કે
અહીં પ્રો. સ્ટેન કોનાઉએ પાતિકને મહાક્ષત્રપ તરીકે
ઓળખાવ્યો છે. પ્રસંગ કે સાલ કે આધાર લખ્યા નથી;
પરંતુ વાંચનથી યાદ આવે છે કે તે મધુરામાં
એક વખત ચાત્ર એ ગયો છે (જે સ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા વખતે
પોતે હાજર હતો તેની) અને તે ઉપર તેણે ૭૮ ની
સાલ જતાવી છે.

આત્તામાં હતો કે કેમ અથવા મોગને અને પાતિકને કાંઈ રાજદારી સંબંધ હતો કે કેમ ? બિલકુલ ન્યારે પાતિકે પોતાના નામ સાથે કાંઈ પદવી જોડી જ નથી, ત્યારે તો એમ અર્થ થઈ જાય છે કે, તે પોતે ગાદી ઉપરથી ઉતરી ગયો હોવો જોઈએ; નહીં તો જેમ મથુરાના સિંહ સ્તૂપના ઇ. સ. પૂ. ૧૧૭ માં ઉજવાયલા ઓચ્છવ સમયે પોતાને ક્ષત્રપ અને પોતાના પિતાને મહાક્ષત્રપ લીઅક તરીકે તેના શિક્ષાને-ખમાં કોતરાવેલ છે તથા ખીજા અન્ય પ્રસંગે તેણે પોતાને મહાક્ષત્ર ૨૫ તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે તેમ અહીં પણ કોઈક હોદ્દો જણાવત ખરો જ. એટલે વસ્તુસ્થિતિ એમ સમજાય છે કે, મહાક્ષત્ર પાતિક (જુઓ ટી. નં. ૨૫) પોતે ૭૮ ની સાલમાં ન્યારે મથુરાની યાત્રાએ ગયો છે; ત્યારે તેની ગેરહાજરીમાં કે પછી તેની સાથે લડાઈ કરી, છત મેળવીને શહેનશાહ મોગે તક્ષિલાનું રાજ્ય લઈ લીધું છે. એટલે પાતિક ગાદિચિહ્ન થઈ જવાથી પોતાને એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે-પાતિક તરીકે-જ ઓળખાવી રહ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં તેણે તક્ષિલા નગરીમાં-પોતાનું ન્યાં દેવસ્થાન કે ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનું સ્થાન હશે ત્યાં-કેટલાક પવિત્ર અવશેષો પધરાવીને તે સંબંધી એક તામ્રપટ કોતરાવીને મૂક્યું છે. જો આ પ્રમાણે જ અર્થ થતો હોય તો-અને અહીં સાલનો ખરાખર મેળ ખાતો જાય છે, એટલે માનવું પડે છે કે તે પ્રમાણે જ અન્ય હોતું અને તે જ

પ્રમાણે અર્થ થાય છે તે વ્યાજબી છે તો-સાબિત થાય છે કે (૧) ૭૮ ની સાલ ક્ષહરાટ સંવતની જ છે. જેમ મથુરા સિંહસ્તૂપના ઓચ્છવ વખતે ૪૨ નો આંક મૂક્યો છે તેને ક્ષહરાટ સંવત મનાવ્યો છે; તથા જેમ અધા ક્ષહરાટ ક્ષત્રપો પોતાના રાજ્યકાળે ખનતા ખનાવોને તે જ સંવત્સરનો આંક મૂકીને જણાવતા રહ્યા છે તેમ; એટલે ૭૮ નો સંવત્સર તે ઇ. સ. પૂ. ૭૯ ની સાલ થઈ કે ન્યારે મહાક્ષત્ર પાતિકે મથુરાની યાત્રા કરી હતી (૨) વળતે વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં શહેનશાહ મોગે તક્ષિલા જીતી લીધું અને પાતિક ગાદીએથી ઉતરી ગયો (૩) શહેનશાહ મોગે મહાક્ષત્ર પાતિક સાથે યુદ્ધ કરીને જીત્યો હોય એમ કોઈ દેકાણે હકીકત નીકળતી નથી. એટલે સમજવું રહે છે કે, મહાક્ષત્ર પાતિકની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને તેણે ગાદી પોતાના હસ્તક લઈ રક્ષીધી હતી. આ સ્થિતિમાં શહેનશાહ મોઝીઝના કાળે બહુ યશ નેંધી શકાય નાહિ; ઉત્કૃષ્ટ તેનું વર્તન કાંઈક હીલુપતવાળું ગણી શકાય. છતાં પાતિકને ગાદી-એથી ઉતરી ગયા પછી પણ, ન્યારે ધાર્મિક ક્રિયા કરવા દીધી છે ત્યારે કહી શકાય કે, તેણે કાંઈક ઉદાર દિલ વાપર્યું હતું; અથવા પોતા તરફથી તેના પ્રત્યે કરેલ અન્યાયનો બોલો હળવો કરવારૂ તે પગલું ભરવાનું તેને આવશ્યક લાગ્યું, હતું.

મહાક્ષત્ર પાતિકે પછીથી કેવી જિંદગી

કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૨ પારિ. ૮૧:-
Subsequently Patika is a Mahakshatrap
(Mathura Lion capital)-પછી પાતિક મહાક્ષત્ર થયો છે (મથુરા સિંહસ્તૂપ)

(૨૬) ન્યારે પાતિકને ખીજા કોઈ રીતે રંગડયો નથી ત્યારે સાબિત થાય છે કે, ખાંને વચ્ચે કાંઈ યુદ્ધ

જેણું ખરી રીતે થયું જ લાગતું નથી. મતલબ કે, પાતિકની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ પોતે ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો છે; અને તેને થયેલ અન્યાયનો ખદ્દો આપવા તેને કેટલુંક ધનકાર્ય કરવાની સગવડ કરી આપી દેખાય છે.

(૨૭) ઉપરની ટીકા. નં. ૨૬ નો અંતિમ ભાગ જુઓ,

ગાળી હતી તે કશું જણાયું નથી. પણ જ્યારથી તે ગાદી ઉપરથી ઉતરી ગયો ત્યારથી તેનું રાજદારી જીવન ગંધ ધ્યુ જ ગણી શકાય. એટલે તેના રાજ્યનો અંત ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં આવ્યો^{૧૮} હતો એમ ગણવું; જ્યારે પ્રારંભ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૫ માં થયો હોવાથી ૩૭ વર્ષનું રાજ્ય તેણે કયું હતું એમ લેખવું રહે છે.

ક્ષહરાટ પ્રજાનાં ત્રણ રાજ્યો હતાં એમ આપણે જણાવ્યું છે. તેમાંનું પ્રથમ અને સૌથી અગત્યનું જે મધ્યદેશનું છે

એક ખુબી તેનું વૃત્તાંત તૃતીય અને ચતુર્થ પરિચ્છેદે અપાયું છે;

જ્યારે બીજાં બેનાં-મથુરાનગરીનું અને તક્ષિલાનું-વૃત્તાંત આ પંચમ પરિચ્છેદે લખાયાં છે. તે ત્રણે રાજ્યના અંતનો સમય લગભગ એક સરખો જ છે. એમ કહેતાં કે પાંચ વરસ જેટલી ટુંકી અવધિમાં જ તે ત્રણે ગહારાજ્યો પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. તેમાં કયા પ્રકારની ખુબી જળવાઈ રહી છે તે જણવા માટે આગળ પૃથમ ખંડે-ષષ્ઠમ પરિચ્છેદે-શહેનશાહ મોઝીઝના વર્ણનમાં “તેનો રાજ્યવિસ્તાર” વાળો પારિત્રાફ જુઓ.

ઇતિહાસના સંશોધનમાં શિલાલેખો કેટલો મહત્વનો અને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે વાચકવૃંદને નવેસરથી કહે-

૭૮ ની સાલ વાની જરૂર રહેતી નથી. તે જ **કોની ?** પ્રમાણે મહાક્ષત્રપ પાતિક અને શહેનશાહ મોઝીઝના સમયનિર્ણય માટે, આપણે ઉપર દર્શાવી ગયા

(૧૮) શહેનશાહ મોઝીઝનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૮ થી જ પૂર્વેનો છે. તેમણે તે શક સંવતની સ્થાપના સાથે મોઝીઝને સંબંધ છે એવા ધ્યાનથી જ ૭૮ નો આંક લેખાવ્યો છે; પણ તાત્કાલિક

મુજબ તક્ષિલા વગરેથી મળી આવેલ તામ્રપટની મદદ લેવી પડી છે. અને જે રીત્યા તેનો ઉકેલ મારી સમજમાં આવ્યો તે ઉપરમાં મેં નિદિત કરી ખતાવ્યો છે; છતાં જે બીજી રીત્યા વિદ્વાનોએ તેની સમજૂતી આપી છે, તે પણ અત્યંત રમ્ય કરવી રહે છે; કેમકે જો તેમ થાય તો જ, કયો ઉદ્ધેશ સાચો છે અને કયો અન્યથા છે તે ખરાબર તારવી શકાય.

તે લેખનો શબ્દાર્થ ઉપરમાં પૃ. ૨૩૮ માં કે. હિ. ઇ. ના લેખકના જ શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે. તે અત્રે પાછો ફરીને જણાવી તેના રહસ્ય ઉપર વિચાર કરીશું. તેમણે જણાવ્યું છે કે, The inscription is dated in the reign of Mauses and in the year 78 of some unspecified era=કોઈ અજ્ઞાત સંવત્સરના ૭૮ મા વર્ષે મોઝીઝના રાજ્ય અમલ દરમિયાન તે શિલાલેખ કોતરાવાયાની તારીખ નંખાઈ છે. આ શબ્દોમાં સંવત્સરનું નામ તદ્દન અજ્ઞાતમાં છે એવું સાફસાફ લખ્યું છે. તેમ તે સાલની સાથે મોઝીઝને શું લાગેવળગે છે તે પણ જણાવાયું નથી. તેના રાજ્યનું કેટલામું વર્ષ હતું કે અન્ય કાંઈ સંબંધ હતો તેનો પણ ઉલ્લેખ નથી જ. માત્ર એટલું જ કહે છે કે, તે સમયે તે પ્રદેશ ઉપર શહેનશાહ મોઝીઝની સત્તા હતી અને કોઈક સંવત્સરનું અઠોતરમું વર્ષ હતું. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ હોય છે કે, કોતરાવનાર વ્યક્તિ જેનો આદર કરતો હોય તે વિશે જ તેખ્યાન કરે. તેથી સહજ અનુમાન કરાય છે કે, અહીં તામ્રપટ કોતરાવનાર વ્યક્તિ પાતિક

થવા જેવું છે કે, આ પ્રમાણે ગણતરી કરતાં તે જ આંક આવીને ઉભો રહ્યો છે. આનું નામ “કાકતાલીય” ન્યાય અથવા દષ્ટાંત કહેવાય (વિશેષ માટે અઝીઝ પહેલામાં જુઓ ૭૮ ની સાલનો ખુલાસો.)

છે. એટલે જે સંવત્સરને તે માન્ય રાખતો હોય તેનો જ નિર્દેશ પોતે કરી શકે. આપણે વર્તમાન કાળે સર્વ હિંદુ પ્રજા, એ સંવત્સરને માન્ય રાખીએ છીએ. એક આપણા હિંદુ પ્રજા તરીકેનો અને બીજો આપણા ઉપર રાજ કરતી પ્રજાનો : પહેલાનું નામ વિક્રમ સંવત્ છે; જ્યારે બીજાનું નામ ઇસ્વી સંવત્ છે. કોઇ ત્રીજા સંવત્નો ઉપયોગ કરતા નથી. કોઇક ધાર્મિક પ્રસંગ હોય ત્યારે તે તે ધર્મના અનુયાયી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવનો સંવત્સર તે પ્રસંગનો સમય દર્શાવવા સાથે સાથે જોડી બતાવે છે. જેમકે પારસીભાઈઓ જરથોસ્ત સાહેબનો, મુસ્લીમ ભાઈઓ મહમદ સાહેબનો, બૌદ્ધ ધર્મીઓ ગૌતમ બુદ્ધનો તેમ જ જૈનો મહાવીર સ્વામીનો ઇ. ઇ. તેમ પ્રસ્તુત વિષયમાં પાતિકે પણ જે ક્ષહરાટ પ્રજાનો પોતે હતો તથા તે પ્રજા જે સંવત્સરનો ઉપયોગ કરતી આવી હતી તેનો જ ઉપયોગ તેણે કર્યો હતો એવા નિર્ણય ઉપર આપણે આવ્યા હતા. તેથી જ તે આધારે ઉપરની હકીકતનો સમય આંકી બતાવ્યો છે; જ્યારે વિદ્વાનો તે ક્ષહરાટ સંવતના ઉદ્ભવ અને વપરાશ બાબત અગ્નાત હોવાથી તેમણે બીજા જ કલ્પના કરી છે. તેમાંની એક આ પ્રમાણે છે. ૨૯ (૧) The month in the inscription is Parthian and from this fact it may be inferred that the era itself is probably of Parthian origin. It may possibly mean the establi-

shment of the new kingdom in Seistan after its incorporation into the Parthian empire by Mithradates I=લેખમાંના મહિનાનું નામ પાર્થિઅન છે; ૩૦ તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકીએ કે, તે સંવત્સર પણ પાર્થિઅન સાથે સંબંધ ધરાવતો હશે. શહેનશાહ મિથ્રેડેટસ પહેલાએ પાર્થિઅન સામ્રાજ્યમાં સિસ્તાનનું રાજ્ય ભેળવી લીધું ત્યારથી તે સ્થાપન થયો હોય એમ વિશેષ સંભવિત છે. ” આમ જણાવીને પછી પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કરે છે કે “ If so, the date of the inscription would be cir. 72 B. C. a year which may well have fallen in the reign of Mauses=જે તેમ કરાય તો, લેખની તારીખ ઇ. સ. પૂ. ૭૨ અંદાજે આવે, કે જે વર્ષ મોઝીઝના રાજ્યઅમલ દરમ્યાનનું એક ગણાય ” આ બે વાક્યમાં બીજા વચ્ચા મુદ્દાઓ ચર્ચાસ્પદ તો છે જ, પણ આપણે તે સાથે સંબંધ ન હોવાથી પડતા મુકીશું; જે ઉપયોગી છે તેની જ વિચારણા કરીએ. જ્યારે ૭૨ ઇ. સ. પૂ. ગણાવે છે અને લેખનો સંવત્ ૭૮ છે ત્યારે તેમની ગણતરી એમ છે કે મિથ્રેડેટસે ૭૨+૭૮=૧૫૦ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં સિસ્તાન જીતી લીધું હતું. હવે મિથ્રેડેટસનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૭૪ થી ૧૩૬ જણાવાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૪૫ નો કોડો) એટલે તેના રાજ્યઅમલના સ્મારક તરીકે તો

આશય હોય, તોયે તેવા દાખલા ટાંક્યા હોત તો વિશેષ અજવાળું પડત

જલદું ક્ષહરાટ સંવત્ની તે પ્રથા હતી એમ આ પારિત્રાકમાં જ જરા આગળ વાંચવાથી સમજી શકાશે.

(૨૯) જુઓ. કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૦.

(૩૦) એમાં તો માત્ર second month- “ બીજો મહિનો ” એટલું જ લખ્યું છે. એટલે કે મહિનાનું નામ પાર્થિઅન નથી જ. કદાચ પાર્થિઅનોની રીતિ આ પ્રમાણે લખવાની હતી એમ કહેવાનો

૧૫૦ નો આંક ન જ હોઈ શકે એમ પુરવાર થયું; કદાચ સિસ્તાન જીત્યાની સાલ સાથે સંબંધ હોય એમ માની લેવાયું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેમ નથી; કેમકે અમુક બનાવ બન્યા પછી સંવત્સરની સ્થાપના થાય તેટલે દરજ્જે વાત કબુલ છે; પણ તે બનાવ સાથે જેનું પરાક્રમ જોડાયું હોય તેના રાજઅમલની આદિથી તે સંવત્સર-રાજની યાદગિરિ તરીકે-શરૂ કરવાની પ્રથા વધારે સન્માનિત છે, નહીં કે બનાવ બન્યાની તારીખથી; છતાં એક બારગી તે પ્રમાણે બન્યું હોવાનું માની લઈએ, તો પણ ઇ. સ. પૂ. ૭૨ ની સાલમાં શહેનશાહ મોઝીઝનું રાજ્ય તો ક્યારનું^{૩૧} અતમ થઈ ગયું જણાય છે. જો કે કેટલાકના મતે ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં તેના રાજ્યનો અંત આવ્યાનું ગણાય છે; પણ મોટા ભાગનો મત તો ઇ. સ. પૂ. ૭૫ નો જ છે : આ બેમાંથી ગમે તે મત લ્યો, તો પણ મોઝીઝના રાજ્ય અમલનો અંત આવી ગયાને ત્રણથી છ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. એટલે તે હિસાબે પણ તે સંવત્સરની માન્યતા સ્વીકાર્ય નથી. (૨) બીજી માન્યતા એમ છે કે- * It is far more probable that he (Mauses) invaded India after the end of the reign of Mithradates II when Parthia ceased to exercise any real control over Seistan and Kandahar=એમ બનવું વધારે શક્ય છે કે, મિથ્રેડેટસ બીજાના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને સિસ્તાન તથા કંદહાર ઉપરની પાર્થિઅનની વાસ્તવિક સત્તા અંધ પડી, ત્યારે તેણે (મોઝીઝ) હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. આ

કથનથી લેખકની મતલબ બે પ્રકારે થતી હોય એમ સમજાય છે. એક એમ કે, મિથ્રેડેટસનો અમલ અંધ થયો હોય તે સમયની નિશાનીરૂપ ૭૮ નો આંક હોય; અથવા બીજી રીતે તેનો અમલ અંધ થયા બાદ મોઝીઝ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો અને પોતે તેના પ્રાંતો જીત્યા તથા ત્યાં ગાદી કરી તેની ખુશાલીમાં જે સંવત્સર સ્થાપ્યો હોય તેનો આંક ૭૮ હોય : બેમાંથી ગમે તે સમય લ્યો. બેની વચ્ચે બહુ લાંબું અંતર કાંઈ નહીં જ હોય : બહુ ત્યારે બેથી પાંચ વર્ષ તો હદ થઈ જશે. હવે મિથ્રેડેટસ બીજાનો સમય (જુઓ પૃ. ૧૪૫ કોડો) ઇ. સ. પૂ. ૧૨૩ થી ૮૮ ગણાય છે. અથવા બે વર્ષ વધારે પાછે ગણો તો પણ ઇ. સ. પૂ. ૮૮ થી ૮૦ સુધીમાં તે સંવત્સરની સ્થાપના ગણી શકાય; અને તે હિસાબે ૭૮ નો આંક એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૦ થી ૨ આવશે. જે ઉત્તર તો ઉપર બતાવેલ પ્રથમ અનુમાન કરતાં પણ વિશેષ અસંભવિત દેખાય છે. એટલે કે વિદ્વાનોની માન્યતા પણ કસી નેઈ.

આટલાં વિવેચનથી જણાશે કે, આપણે જે અનુમાન દોર્યું છે તે બરાબર છે. ઉપરમાં પાર્થિઅન રીત્યા, સિલાલેખમાં મહિનો દર્શાવ્યાનું કહ્યું છે (જુઓ ટી. નં. ૩૦), પણ તે પ્રથા તો મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીકવીટીઝનું આખું પુસ્તક જોઈ વળશે તો અનેક વખત તેનો વપરાશ કરાયેલો દેખાશે. વળી તે પુસ્તકમાં તો ક્ષહરાટ અને કુશાનવંશી ભૂપતિઓની જ હકીકત ભરેલી છે. એટલે જિલ્ડું એમ સાબિત થાય છે કે, સંવત્સરની સાથે મહિનો કે રતુ વર્ણવવાની પદ્ધતિ ક્ષહરાટ અને કુશાન પ્રજામાં પણ વિદ્યમાન હતી.

આ ક્ષત્રપોને લગતો પરિચ્છેદ સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં આપણી પ્રથા મુજબ તેમના જય પરાજય અને ધર્મ વિશે ક્ષહરાટ કહેવું પડશે. તેમણે જય-ક્ષત્રપોનો પરાજય વિશે પ્રત્યેકના રાજ-ધર્મ અમલમાં ખપપૂરતો ઇસારો કરી દેવાયો છે. બાકી તો તેમનાં સર્વેનાં રાજ્યમાં કોઈ ખાસ એવો બનાવ બન્યો જ ન હોય ત્યાં વર્ણન કરવું શેનું? આમ ન થવાનાં બે કારણ મુખ્યપણે મને નજરે પડે છે. એકતો તે ત્રણે ક્ષત્રપોનાં રાજ્યોની સરહદો એક બીજાને એવી તો લગોલગ આવીને અડી પડી હતી કે, જરા પણ વિસ્તાર વધારવાની ઇચ્છા કોઈને થાય, તો તેને પાસેવાળા બીજાની હદ ઉપર આક્રમણ કરવું જ પડે; કે જેવી મનો-વૃત્તિ તેમાંના એકને પણ નહોતી. ઊલટાં આપણે તે ત્રણેને અંદર અંદર ભાઈચારાની વૃત્તિથી હળતામળતા જોઈ ગયા છીએ; બીજું કારણ એ છે કે તે ત્રણે, એવા ધર્મના ઉપાસક હતા કે જેના પરિણામે તેમને શાંતિથી જીવન ગુજારવું જ ગમતું હતું. એટલે જ તેમના રાજ્યે નથી આપણે બંડબંધો જોયા કે નથી પરસ્પર અથડામણ થતી જોઈ; આથી કરીને તેમને પોતપોતાનાં રાજ્યનાં સમૃદ્ધિ અને વાણિજ્ય ઇ. વધારવામાં તથા લોકોપયોગી કાર્ય કરવામાં જ મશગુલ બની રહેતા, તેમજ ધાર્મિક પ્રસંગે એકચિત્ત થતા જોતા રહ્યા છીએ.

પ્રથમ વર્ણવેલ યોન પ્રજાનું મૂળ, ભરત-ખંડની બહાર હોવાથી તેમને સંસ્કૃતિ કે ધર્મ

જેવું કાંઈ નહોતું એમ કહી શકાયું હતું; તેમ આપણને તે વિશે તપાસ કરતાં કાંઈ માલૂમ પણ પડ્યું નથી, એમ જણાવી ગયા છીએ. જ્યારે આ ક્ષહરાટ પ્રજા તો આપણી હિંદુપ્રજાના રૂપિ મુનિઓનાં સ્થાનરૂપ ગણાતા (જુઓ છટ્ટા ખંડે, પ્રથમ પરિચ્છેદે આ પ્રજાઓનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનને લગતાં વિવેચન) પ્રદેશમાં હોઈ, તેઓ આર્ય સંસ્કૃતિથી વિભૂષિત હતા જ, જેની ખાત્રી માટે આપણે તેમની કાળગણનાની નોંધ લેવાની રીત ૨૨ ઉપરથી પણ કહી ગયા છીએ.

ધર્મ સંબંધીનો વિચાર કરવાને આપણી પાસે બેજ મુખ્ય સાધનો વર્તમાનકાળે પ્રાપ્ય છે. એક સિક્કાઓ અને બીજું શિલાલેખો તથા દાનપત્રો. તેમાં પણ સિક્કાઓ, હમેશાં તેમાં કેતરાયલાં ચિહ્નો તથા અન્ય નિશાનીઓથી વિશિષ્ટ સ્ફુટપણે હકીકત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જ્યારે દાનપત્રોમાં કેટલીક તો સામાન્ય પ્રજાનાં કલ્યાણ માટેની પણ હોય છે, તેમ કેટલીક તો રાજકુટુંબના ધર્મને લાગેવળગે તેવી ન હોવા છતાં, શાસિત પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગને લગતી હોવાથી, રાજકીય ધર્મ અથવા દ્રવ્યરૂપે બળ-વવી પડે, તેવીનો પણ ઉલ્લેખ તેમાં કરેલ હોય છે. એટલે તે ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો પણ પરવડે નહીં તેમ તદ્દન ઉપેક્ષા કરવી પણ પોષાય નહીં.

આ પ્રજાના સિક્કાઓ મુખ્યપણે તેમની રાજગાદીના મુખ્ય સ્થળેથી-એટલે કે ગુજરાત અને અવંતિ પ્રાંતમાંથી, મથુરા અને તક્ષિલા-માંથી; જ્યારે શિલાલેખો અને દાનપત્રો તે તે

કરાયો હોય તેટલે અંશે તે આર્ય સંસ્કૃતિથી દૂર છે એમ સમજવું.

સરખાવો ઉપરના પાનાના અંતમાં ક્ષહરાટ અને દુશાનવંશીમાં સાલ લખવાની પ્રથા વિશેની હકીકત.

(૩૨) સાલ, રૂઠ, મહિનો, પખવાડીયું અને દિવસ આ પ્રમાણે પાંચે હકીકત જ્યાં દર્શાવાય ત્યાં શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિ સમજવામાં આવે છે; પછી જેટલે અંશે આ પાંચ હકીકતમાંથી ઓછા વધતાનો ઉલ્લેખ

સ્થાન સિવાય દૂરનાં સ્થળેથી, જેમકે નાસિક આદિના પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવે છે. સિક્કાઓ ઉપરનાં ધાર્મિક ચિહ્નોમાં, ધર્મચક્ર, સિંહ, સ્વરિતક, ચંદ્ર આદિ છે. આ બધાંને વિદ્વાનોએ અત્યારસુધી બૌદ્ધધર્મનાં ચિહ્નો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. તેમણે કયા આધારે આ પ્રમાણે જાહેર કર્યું હશે તે આપણે જાણતા નથી. કોઈ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં શું આ ચિહ્નો તેમનાં હોવાનું લખાણ મળી આવે છે ખરું? કે પછી ગ્રામ્યીન સમયે જે મુખ્ય ત્રણ ધર્મો પ્રજ્ઞના હતા-વૈદિક બૌદ્ધ અને જૈન-તે ત્રણેનાં રહસ્યમાં એકવાક્યતા તથા સમાનતા કેટલેક અંશે દીસી આવતી હતી; તેને લીધે એક ધર્મનાં ચિહ્નોને બીજાનાં હોવાનું ધારી લેવાયું છે. આ બાબત આપણે વિસ્તારપૂર્વક પુ. ૨. પરિચ્છેદ બીજામાં સામાન્ય રીતે તથા ત્રીજામાં પ્રત્યેક સિક્કાચિત્રની હકીકત સાથે સમજાવી આપ્યું છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવું; તથા થોડીક હકીકત હવે પછી જોડવામાં આવનારાં બે પરિશિષ્ટો-એક મથુરાનગરીનું અને બીજું તક્ષિલા વિશેનું-માં આપવાની છે; તેમ જ ખાસ ખાસ જે છે તે અત્રે જણાવીશું.

(૩૩) પ્રો. રીઝ ડેવીઝ જે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનો ખાસ અભ્યાસી ગણાય છે તેમણે ધી બુદ્ધિસ્ટ ઈન્ડિયા નામે પુસ્તક પૃ. ૩૭માં લખ્યું છે કે:-As Mathura is mentioned in the Milinda (331) as one of the most famous places in India: whereas in the Buddha's time, it is barely mentioned: the time of its greatest growth must have been between these dates=મિલિન્ડમાં (૩૩૧) મથુરાને હિંદના સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રખ્યાત શહેરોનાંનું જે કે ગણાવ્યું છે; છતાં બુદ્ધના સમયે તેનો ઈસારો સુદ્ધાં કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે આ બે સમયની વચ્ચે જ (બુદ્ધ-દેવ અને મિરેન્ડરના અંતરગાળે) તેની ચઢતી કળા

આમાં ધર્મચક્ર છે તે મુખ્યતાએ તક્ષિલાના સિક્કાનું ચિહ્ન લેખાય છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું બુદ્ધ-શાક્ય પોતાની હૈયાતિમાં કોઈ દિવસ પણ તે સ્થળે પધાર્યા હતા ખરા? અથવા શું તેમના કોઈ શિષ્ય તેમની હૈયાતિમાં તે પ્રદેશમાં પ્રવર્તકપણે ગયા છે ખરા? જે તેવી કોઈ સાબિતી ન જ મળતી હોય તો પછી શા આધારે માની લેવું પડે છે કે તક્ષિલાના પ્રદેશમાં અનેક સ્થાને વપરાતું ધર્મચક્રનું ચિહ્ન તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું જ છે? (વિશેષ અધિકાર તક્ષિલાના પરિશિષ્ટે જુઓ.)

તેવી જ રીતે મથુરાના સંબંધમાં ૩૩ પણ બન્યું હોય એમ દેખાય છે. મથુરાનો સ્તૂપ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો પટરાણી નંદિસીઅક્ષએ ધર્મદાન તરીકે મોટા ઉત્સવપૂર્વક બોલો કરાવ્યો છે, (જેનું સ્પષ્ટીકરણ મથુરાનગરીના પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવ્યું છે) જેમાં આ પરદેશી ક્ષહરાટ જાતિના રાજકર્તા ક્ષત્રપોનાં નામે અપાયાં છે તથા તેની ટોચે સિંહાકૃતિ ગોઠવી છે. આ સિંહાકૃતિને બૌદ્ધધર્મ સાથે શું સંબંધ છે? શું તે શાક્યસિંહ-બુદ્ધદેવનું લંછન કે

થઈ હશે.

[આ ઉપરથી સમજશે કે બુદ્ધદેવના જીવનકાળમાં તો મથુરાને કાંઈ લેવા દેવા નહોતી જ; તેમ મિરેન્ડરના સમયે શું સ્થિતિ હતી તે તો કાંઈ દર્શાવાયું જ નથી. તે સમૃદ્ધિવાન શહેર હતું પણ તેમાં બૌદ્ધધર્મને શું? એટલે અનુમાન બંધાય છે કે, સમ્રાટ અશોકના સમયબાદ, ઉત્તર હિંદ તો શું પણ સમસ્ત ભારતમાંથી બૌદ્ધધર્મ લગભગ અદૃશ્ય જેવો થઈ ગયો હતો. પછી ઈ. સ. ની ત્રીજી સદી બાદ, ગુપ્તવંશના અમલે કાંઈક સજીવન થવાની રાજઆત થઈ દેખાય છે.]

જુઓ આગળ ઉપર મથુરાનગરીના પરિશિષ્ટમાં વિશેષ અધિકાર.

સાંકેતિક ચિહ્ન છે ? તેમજ મથુરાના મંદિરોને જે દરવાજો (Gateway) શોધી કઢાયો છે (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૯૬: આકૃતિ નં. ૩૧, ૩૨, ૩૩ તથા તેનાં વર્ણન) તેને સર્વ વિદ્વાનોએ ન્યારે જૈનધર્મનો હોવાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે ત્યારે આખેડુબ તેની જ જાણે કેમ પ્રતિકૃતિ-નકલ ન હોય તેવા દરવાજા-પ્રવેશદ્વાર; સાંચીના સ્તૂપ સાથે તેમજ બીજા ભારહુત સ્તૂપ સાથે જોડાયેલ એમ બે ટેકાણેથી મળી આવેલ છે; તે બંનેને બૌદ્ધધર્મી હોવાનું જણાવાયું છે. આમ એક જ જાતની કારિગરીના અને એક જ વસ્તુ સૂચવતા પદાર્થોને લિખ લિખ ધર્મના-સંપ્રદાયના ઠરાવવામાં કાંઈ કારણ ખરું ? કે લિખ લિખ પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા માટે લિખ લિખ સંપ્રદાયના થઈ ગયા ? વળી મથુરા પાસે થોડે જ છેટે-ત્રણ ચાર માઇલ દૂર-કંકાલિ તિલા નામે જે ટેકરી આવેલી છે અને જે પ્રાચીન મથુરાનું એક પરં હોવાનું અનુમાન કરાયું છે ત્યાંથી જે અવશેષો, મૂર્તિઓ, આયાગપટ્ટો ઇ. ઇ. મળી આવ્યાં છે તે સર્વેને વિદ્વાનોએ જૈનધર્મનાં હોવાનું નિઃસંદેહપણે કહી દીધું છે; ત્યારે આ સિંહસ્તૂપને જ માત્ર બૌદ્ધધર્મનો ઠરાવવા માટે શું આધાર છે ? (જો કે હવે તેને પણ જૈનધર્મનો ઠરાવાયો છે.)

ઉપરના વર્ણનથી સમજાશે કે, જેમ ધર્મચક્ર બાળતમાં દ્વિવિધ અભિપ્રાયો દર્શાવાય છે તેમ સિંહ-સ્તૂપના કિરેસામાં પણ બન્નું છે: તેવી જ રીતે ચૈત્ય અને સ્વસ્તિકના ૩૪ ચિહ્નનું પણ સમજી લેવું. આખાં લખાણનો સાર એ છે કે, આ વિષયમાં અત્યાર સુધી ગંભીર ગેરસમજૂતિ જ

પ્રવર્તી રહી છે: પુ. ૨ માં બીજા પરિચ્છેદનું વર્ણન બરાબર ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને મનન કરવામાં આવશે, તો મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે વાચક-વર્ગને પણ મનમાં સંપૂર્ણ ઇત્યાદિ જામી જશે; અને એવો વિચાર ધરાવતા થશે કે આ ચિહ્નોને બૌદ્ધધર્મ સાથે કાંઈ લાગતું-વળગતું જ નથી. અને સિદ્ધાંતના પુરાવાથી જે વસ્તુસ્થિતિ સિદ્ધ થઈ જાય તે તો અચૂક અને અતૂટ જ ગણવી રહે છે; એટલે આ વિષયને પણ તે જ કક્ષાનો કાં ન સ્વીકારવો ?

કોઈને એમ પણ વિચાર થશે કે, બૌદ્ધધર્મના મુખ્ય સ્થાપક અથવા તો તેમના પ્રચારકો તે બાળુ વિચાર્યો હોવા વિશે તમે ન્યારે શંકા ઉઠાવો છો અથવા તો તેમ બન્નું હોવાનો આધાર માંગો છો, તો અમે પણ તમોને કાં વળતો પ્રશ્ન ન પૂછી શકીએ, કે તમારો મત સ્થાપિત કરવા માટે તમારી પાસે શો આધાર છે ? તો તેમને ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, આ પુસ્તકની આદિથી માંડીને, સર્વે સમ્રાટોનો અને રાજાઓનો જે જે ધર્મ હતો, તે વિશેની ચર્ચા અમે કરી છે તે વાંચી જોવાથી આ વાતનો સ્ફોટ થઈ જશે. ઉપરાંત એક અન્ય હકીકત પણ વાચકવર્ગની જાણ માટે ટાંકવા રજા લઈએ તે હકીકત પણ સિદ્ધાંત પુરાવાની પેઠે જ એક નક્કર સત્ય તરીકે આપણે લેખની પડશે કેમકે તે શિલાલેખી પુરાવા ઉપર રચાયેલી છે. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના અનેક શિલાલેખો, ખડક-લેખો તથા તેમની અંદર આજેપ્રજા ધર્મલિપિના રહસ્યથી ૩૫ આપણે સર્વે કોઈ જાણીતા થઈ

(૩૪) નહપાણુ અને ભૂમકના સિક્કામાં સ્વસ્તિક છે: (જુઓ પુ. ૨. સિક્કાચિત્ર નં. ૩૫, ૩૬, ૩૭, વર્ણન પૃ. ૯૬, ૯૭) તેઓ જૈનધર્મી જ હતા, તથા જુઓ ઇ. કૃષ્ણ, હિ. પુ. ૫, ૧૯૨૬ જીનનો અંક ૫.

૩૫૭ લેખ નામે “ Was Nahapana a Jain ? ” આ લેખથી આડકતરી રીતે પૂરવાર થાય છે કે નહપાણુ જૈન હતો.

(૩૫) રહસ્ય તો અત્યાર સુધી દરેકની જાણમાં

ગયા છીએ જ, કે તેમણે પોતાના ધર્મપ્રચાર અર્થે અનેક દેશમાં ધર્મમહામાત્રાઓને પાઠવ્યા હતા. તેવા પ્રદેશોમાં યવનદેશ, યોનદેશ, કાશ્મિર, ગાંધાર, તિબેટ, મિસર, સિરિયા આદિનાં નામો પણ તેમણે લખ્યાં છે. આ બધો બનાવ ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ ની આસપાસનો જ છે. અને આ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં વર્ણવાતા સર્વે ક્ષત્રપો તથા મહાક્ષત્રપો, મૂળે આ સ્થાનોમાંથી જ હિંદ ઉપર ચડી આવેલા છે. તેમનો સમય પણ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી માંડીને ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ સુધીનો જણાયો છે; એટલે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની પછી માત્ર સો વર્ષનો જ ગાળો રહેલો છે. તો શું જે ધર્મપ્રચાર મહારાજા પ્રિયદર્શિને આટઆટલી મહેનત અને જહેમત ઉઠાવીને હિંદભરમાં તેમજ હિંદબહારના પ્રદેશોમાં કરાવ્યો હતો તેની અસર માત્ર સો વર્ષનાં અંતર સુધી ચાલી આવતી ધારી ન શકાય કે? અરે-સો-દોઢસો વર્ષની વાત તો આઘી રહી, પણ બસો વર્ષે પણ જે બનાવ બન્યો છે, જે આપણે અવંતિપતિ ગર્દભીલ રાજાના સમયે પ્રસંગોપાત વર્ણવેલા પડશે, તે ઉપરથી પણ સાબિત થશે કે, તે સમયે ત્યાં વસતી શક પ્રજાનો ધર્મ પણ, મુખ્યતાએ જૈન જ હતો. વળી આ હકીકતને વાયુપુરાણ જેવા ગ્રંથથી સ્વતંત્ર રીતે ટેકો મળેલ ૩૬ છે. એટલે

તેને પણ આપણે સત્ય અને સિદ્ધ થયેલ ઐતિહાસિક તત્ત્વ જ માનવું રહે છે.

આ પ્રમાણે સર્વ તરફથી અને સર્વ પ્રકારથી, જ્યારે એક જ બાબત સિદ્ધ થઈ શકે છે, ત્યારે તેને અન્યથા હોવાનું આપણાથી કેમ કહી શકાય? સારાંશ એટલો જ કે, આ પરદેશી ક્ષત્રાટ પ્રજાના ક્ષત્રપો તથા મહાક્ષત્રપો સર્વે જૈન સંપ્રદાયના જ અનુયાયી હતા અને તેમનામાં મજ્જુર ધર્મના બીજનો પ્રસ્રોત, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધર્મમહામાત્રાઓએ કર્યો હતો. એટલે હવે પ્રો. રેપ્સન જેવો સિદ્ધાંતો અભ્યાસી જે કહે છે કે, ૩૭ ધર્મચક્ર તે બૌદ્ધધર્મનું (?) (જૈનધર્મ જોઈએ) ચિહ્ન છે; તો તે તેમજ તક્ષિલા અને મથુરાના ક્ષત્રપો આ ધર્મના જ અનુયાયી હતા તે; એમ બન્ને હકીકત સત્ય તરીકે જ આપણે સ્વીકારવી રહે છે.

અત્યાર સુધીના વર્ણન ઉપરથી વાચક-વર્ગને એક બાબતની પ્રતીતિ થઈ હશે, કે દરેક વંશના ભૂપતિઓનું વૃત્તાંત સંસ્કૃતિ અને પરાબંધ તથા ધર્મ વિશે એક ધર્મ સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ જ જુદો પાડવાનું ધોરણ મેં ગ્રહણ કર્યું છે; કેમકે તે બન્ને વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂરિયાત લાગતી રહી છે. જય-

આબ્દુ' હતું જ. પણ તે સર્વ બૌદ્ધ ધર્મની કીર્તિ ગાનારું હતું એમ ધરાયું છે; જ્યારે પુ. ૨ માં પ્રિયદર્શિન અસ્તિ હવે એમ સાબિત કરાયું છે કે તેમાં તો જૈન ધર્મને લગતું ફરમાન છે.

(૩૬) આ પુસ્તકના ઉત્તર ભાગે ગર્દભીલ વંશનું વૃત્તાંત આપવામાં આબ્દુ' છે ત્યાં આ સર્વ હકીકત સપ્રમાણ આપવામાં આવી છે તે જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

(૩૭) ડો. આં. રે. પારિગ્રાફ ૮૭:-The Wheel of the Law is a symbol of the Buddhist (?) faith, which was professed by the Satarpal families of Taxilla and Mathura (ઉપરમાં (?) ચિહ્ન મેં મૂક્યું છે: આને લગતો ખુલાસો આગળ ઉપર તક્ષિલા નગરીના પરિશિષ્ટના અંતે જુઓ.)

પરાજય શબ્દ તો સ્પષ્ટ અને સાફ હોવાથી તેને અંગે લેશ માત્ર પણ ગેરસમજૂતિ ઊભી થવા ભીતિ રહેતી નથી; પણ ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા બહુ અટપટી હોવાથી અનેક ગેરસમજૂતિ ઊભી થતી સંભળાય છે; એટલું જ નહીં પણ તેનો ઊલટો અર્થ સમજી જવાથી, ઇતિહાસનો વિષય ચર્ચનારા આવા પુસ્તકની કિંમત મારી જઈને, ઘણો અનર્થ ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. તેટલા માટે કાંઈક ખુલાસો કરવાના હેતુથી આ આ પરિચ્છેદ ખાસ ઉમેરવો પડ્યો છે.

વર્તમાનકાળે ધર્મ શબ્દ એટલો બધો મામુલી અને હળવો બની ગયો છે કે હાલતાં ને ચાલતાં તેનો ઉપયોગ કરી નાંખી, કેમ જાણે એક બળરૂઢ કથ-વિકથની વસ્તુ જ હોયની તેવી સ્થિતિએ તેને ઉતારી પાડ્યો છે. આવી અવદશામાં તેના મૂળમાં રહેલી આધ્યાત્મિક ઉજ્જવળતાનો, હાર્દિક આનંદનો કે હૃદયની વિશાળ ભાવનાનો તદ્દન લોપ થઈ જાય તે દેખીતું જ છે. પરિણામે તેની ખરી ખૂબીનું અને મનુષ્યત્વ સાથે સંયુક્ત થયેલા અંતઃકરણના ઔદાર્યનું, જ્યાં પ્રદર્શન થવું જોઈએ ત્યાં નરી સંકુચિતતા જ કિલ્લપણે આસન જમાવીને પડી રહી જણાય છે. એટલે હવે તો ધર્મની વ્યાખ્યા માત્ર તેના અમુક વિધિવિધાનને જ સમર્પણ કરાઈ છે: જેમકે જનોઈ પહેરે, સંધ્યા-અર્યા કરે કે શિવમંદિરે જાય તે જ બ્રાહ્મણ, મસ્જિદમાં અમુક વખતે જાય કે નિમાજ પઢે તે જ મુસ્લિમ, વિષ્ણુમંદિરે કે હવેલીનાં દર્શને જાય તે જ વૈષ્ણવ, ચર્ચ-દેવળમાં જાય અને દર રવિવારે ધુટણીએ

પડી ત્યાં પ્રાર્થના કરે તે જ ખ્રીસ્તિ, દહેરાસરે કે ઉપાશ્રયે જાય ને કપાળમાં પીળો ચાંદલો કરે તે જ જૈન : આવા આવા પ્રકારે અત્યારે તો ધર્મની ઓળખ કરાવવામાં આવે^{૩૮} છે. જેમ ધર્મની બાબતમાં બની રહ્યું છે તેમ, જાતિ-
community ની બાબતમાં પણ, તે જ પ્રમાણે સંકુચિતતાએ પ્રવેશીને દુર્દશા કરી નાંખી છે; જેમકે બ્રાહ્મણથી વેપાર કરી શકાય કેમ ? તે તો રસોઈયા જ બને; અને બહુ તો વિદ્યાગુરૂ થાય. વ્યાપાર ખેડવો તે તો વણિક-વૈષ્ય-વાણિ-યાઓનું જ કામ: ચામડાઓની વસ્તુઓ બનાવી તેમાંથી નિર્વાહ ચલાવવો તે તો મોચીનું જ કામ, તેમાં બીજા વર્ણથી^{૩૯} પડાય જ નહીં: આવી આવી અનેક પરંપરાગત રૂઢીઓએ મનુષ્યનાં મન, બુદ્ધિ અને વિચાર ઉપર કાબૂ જમાવી દીધો છે.^{૪૦} આ પ્રમાણે જ્યાં એકલા ધર્મના વિષય-માં જ સંકુચિતતા પ્રવેશી રહી હતી ત્યાં વળી આ જાતિ વિષયક હાઉંએ પોતાના બહુ પ્રસાર્યા છે. એટલે તે બંનેની એકંદર મળીને દ્વિવિધ-દ્વિગુણી (by multiplication) મુશ્કેલી થવાને બદલે દ્વિ-વર્ગી (by making square) મુશ્કેલીઓ ખડી થઈ ગઈ છે. નહીં તો ધર્મનાં-નામે-ઓઠાં નીચે હુલ્લડો, તોફાનો, મારામારી, કાપા-કાપી, ખૂન અને લુટફાટ શેનાં હોય ? કે જાતિના નામે સામાજિક હેરાનગતીઓ અને દમનો ક્યાંથી હોય ?

અત્રે કહેવાનું એ છે કે, આખા પુસ્તકમાં ક્યાંય પણ ઉપરની પંક્તિઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અને હાલ પ્રવર્તી રહેલ સંકુચિત ભાવવાળા

(૩૮) આવી ઓળખ કરી નાંખવાથી જ ધર્મને અનેક વાડામાં ને દિવાલોનાં ગાંધાઈ રહેલું પડે છે અને તેમ થતાં તેના અનુયાયીઓનું જીવન ચિમળાઈ જવા પામે છે,

(૩૯) વર્ણ અને શ્રેણીઓ ઊભી કરવાનો મૂળ આશય શું હતો તે માટે જુઓ પુ. ૧. ૪. ૨૭, ૨૬૭.
(૪૦) ખુશી થવા જેવું છે કે, કેળવણીના પ્રસારથી આ પ્રકારની મનોદશા ધીમે ધીમે ફેરવાતી જાય છે,

અર્થમાં, કદી પણ ધર્મ શબ્દ મેં વાપર્યો નથી. તેમ પ્રાચીન સમયે તે પ્રમાણે નો અર્થ થતો હોય એવી મારી માન્યતા પણ નથી. તેની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટપણે એકાદ શબ્દોમાં કે વાક્યમાં કરવી, તે અતિ દુર્ઘટ કાર્ય હોઈને પ્રાચીન ભારત રૂપેના પુ. ૧ પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૧ પારિ. ૮ માં તેને વિવેચનસહ સમગ્રવવા કાંઈક પ્રયાસ મેં કર્યો છે. એટલે હવે સમજાશે કે ધર્મ શબ્દને મારી માનીનતા પ્રમાણે, નથી કોઈ જાતિ વિષયક પ્રશ્નનો સંબંધ કે નથી કોઈ પ્રકારની વિધિવિશેષનો વળગાડ. તોપણ વૈદિક-ધર્મ એટલે વૈદિકસંસ્કૃતિ અને જૈન ધર્મ એટલે જૈનસંસ્કૃતિ: આવા સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ મેં કર્યો છે એમ હજુ કહી શકાશે. ધર્મ શબ્દનું અને તેમાં રહેલ રહસ્યનું કાંઈક આશુ' દર્શન આ પ્રમાણે કરાવાયું છે. હવે આ સમયે પ્રવર્તી રહેલ બે ધર્મ^{૪૧} વૈદિક અને જૈન-વિશેની માન્યતા વિશે જે કાંઈક હું સમજાવું છું

(૪૧) જે કે ત્રણ ધર્મ ગણાવાયા છે: વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ; પણ ત્રીજો એટલે બૌદ્ધ ધર્મ, તે તો પાછળથી-એટલે કે વિવરણના હજાર વર્ષમાંથી લગભગ ચારસો સાડાચારસો વ્યતીત થયા બાદ-ઉમેરાયો છે; એટલે તેની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્રપણે થઈ નથી. આવા બે કારણથી તેની ગણના અહીં કરી નથી.

(૪૨) બ્રાહ્મણ તે તો ચાર વર્ગમાંના એક વર્ગનું નામ છે; ન્યારે ધર્મ તે જુદી વસ્તુ છે. ધર્મને અને વર્ગને સંબંધ શો? તેમ બ્રાહ્મણ નામના પુરાણિક ગ્રંથો છે તે શબ્દ પણ આખા ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે વાપરી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે બંને રીતે વિરોધ આવે છે; છતાં તેને વર્તમાન કાળે બ્રાહ્મણધર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આગળ તેમ નહીં થતું હોય એમ લાગે છે, તેથી 'હવે તો' શબ્દ મેં વાપર્યો છે.

(૪૩) ખરી રીતે તો આ શબ્દ પણ માન્ય રાખી

તેનો ટુંકમાં ખ્યાલ આપીશ; જેથી વાચકને ખાતરી થશે કે તેમાં કોઈને ઉતારી પાડવાનો કે કિંચિત્પણે અપમાનિત કરવાનો લેશ માત્ર પણ મારો હેતુ, ઉદ્દેશ કે આશય છે જ નહીં. મુખ્યતઃ વૈદિક ધર્મ તે બ્રાહ્મણધર્મ તરીકે જ હવે તો ઓળખાવવા^{૪૨} લાગ્યો છે ન્યારે વારતવિક રીતે વ્યુત્પત્તિના અર્થમાં ગણીએ તો વેદને આશ્રીને જે ધર્મની પ્રરૂપણા થઈ હોય તે વૈદિક ધર્મ: જો કે તે અર્થમાં પણ તે માન્ય રાખી શકાય તેમ તો નથી^{૪૩}; ન્યારે સંસ્કૃત શબ્દ-કોશમાં બ્રાહ્મણ શબ્દની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે. “જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ, સંસ્કારેદ્વિજ ઉચ્ચતે । કર્મણા યાતિ વિપ્રતાં, વ્રહ્મ જાનાતિ વ્રાહ્મણઃ”^{૪૪} । =શૂદ્ર તો જન્મ-થી જ હોય છે (પણ) સંસ્કારવડે (યજ્ઞોપવિત-જનોઈ મળતાં) તે દ્વિજ-(બ્રાહ્મણ)-કહેવાય છે: (પછી) કર્મ-કાંડ કરવાથી વિપ્રપણું પામે છે (અને) બ્રહ્મ(પરમાત્મા)નું જ્ઞાન મેળવવાથી તે બ્રાહ્મણ બને છે. મતલબ કે બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી જ એટલે કે આત્મા,

ન શકાય, કેમકે જૈન લોકો પણ વેદને તો માને છે. ખરી વાત છે કે, તેમના વેદ ગ્રંથો ખીન છે (તેમનાં નામ. ૧. સંસારવર્ણન વેદ. ૨. સંસ્થાપન પરામર્શન વેદ. ૩. તત્ત્વાવબોધ વેદ અને ૪. વિદ્યાપ્રબોધ વેદ: (જુઓ ન્યાયોબોધિ વિન્યાન'દસૂરિ રચિત જૈનતત્ત્વા-દર્શ: નીચેની ટીકા નં. ૪૫) એટલે સામાન્ય જનતા એમજ માનવા લાગી છે કે જૈન લોકો વેદને માનતા નથી અને તે કારણે જ જૈનોને નારિતક પણ તેઓ કહે છે-તે દ્રષ્ટિએ જૈનોને પણ તે વિશેષણ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે:

(૪૪) અન્ય ગ્રંથમાં તેને મળતી જ વ્યાખ્યા છે તે આ પ્રમાણે

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ, સંસ્કારેણ દ્વિજોત્તમઃ ।

વેદપાઠી મયેદ્વિપ્રો, વ્રહ્મ જાનાતિ વ્રાહ્મણઃ ॥

બંધનચેરેણ બંધનો (ઉત્તરાધ્યયન. અ. ૨૬, ગાથા, ૩૧.)

પરમાત્મા ઇ. નું જ્ઞાન થવાથી જ કોઇને પણ બ્રાહ્મણ ગણી શકાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશેનું જ્ઞાન થવાનું ધોરણ તો જૈન સંસ્કૃતિમાં પણ સ્વીકારાયું છે. હવે જો એમ જ હોય, તો બન્નેમાં બ્રાહ્મણ શબ્દનું પદ-ઉચ્ચકોટિનું થઇ ગયું ગણાય; અને તેમ હોય તો બે સંસ્કૃતિને જુદી તરીકે ઓળખાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ઉપરથી એમ સમજાયું, કે શબ્દકોષમાં વર્ણ-વેલી ઉપરની વ્યાખ્યા પણ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કે અસપષ્ટ નથી જ. એટલે મારી સમજણમાં રમી રહેલી “વ્રહ્મં ચરતીતિ બ્રાહ્મણઃ” ની વ્યાખ્યા ઠીક છે કે કેમ, તેની સમજૂતિ લેવા અત્રે ચાતુર્માસ ગિરાજતા વિદ્વદ્વર્ચ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરિ પાસે ગયો. તેમણે ટી. નં. ૪૪ માં ઉતારેલ બન્ને શ્લોકની નોંધ કરાવી તથા અમે-રિકાના ચિકાગો શહેરમાં મળેલી ધી વર્લ્ડઝ પાર્લામેન્ટ ઓફ ધી રીલીજિઅન્સમાં પ્રખ્યાત થયેલા ન્યાયાભોનિધિ સદ્ગત વિજયપાનંદસૂરિશ્રી-કૃત જૈનતત્ત્વાદર્શમાં છપાયેલાં ૪૫ “બ્રાહ્મણો કી ઉત્પત્તિ” તથા “વેદાંકી ઉત્પત્તિ” નામના બે વિષયોનો હવાલો આપી સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવ્યું કે, જૈન સંપ્રદાયના આદિ તીર્થંકર શ્રીરૂપભદ્રેના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના સમયે રાજ તરફથી એવો પ્રત્યંધ કરવામાં આવ્યો હતો કે, જેને વિદ્યા ભણવી હોય તેમણે ગુરૂ પાસે જવું; અને જે ગુરૂ

પદે નિયોજિત થાય તેમને શિરે અમુક નિયમનું પાલન કરવાની ફરજ નાંખાઇ હતી. તે ફરજ પ્રમાણે તેમણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડતું હતું= “બ્રહ્મચર્યેણ બ્રાહ્મણઃ” (સરખાવો ઉપરનું વાક્ય -બ્રહ્મં ચરતીતિ બ્રાહ્મણઃ) વળી તે ગુરૂવર્યો જે વિદ્યા ભણાવતા તેમાં સૌથી પ્રથમ અને મહત્વનો ઉપદેશ ૪૬ અહિંસા [માહણ (પ્રાકૃત ભાષા) માહન (સંસ્કૃત ભાષા) વધ કરવો નહિ] વૃત્તનો કરતાઃ આ પ્રમાણે માહણ શબ્દનો અર્થ, તો જે પ્રાણી કોઈ જીવનો વધ ન કરે તે, આવા રૂપમાં થયો; એટલે કે માહણુ=આવક ૪૭; અને જૈન શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ, જિનનો અનુયાયી તે જૈનઃ વળી જિન તેને કહેવાય કે જેણે (જી ધાતુ ઉપરથી) પોતાના અંતરંગ (કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ શત્રુઓ (અરિ-રિપુ)ને જીતી લીધા છે તે; આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે માહણ અને જૈન બન્ને શબ્દો પર્યાય-વાચક જ કહી શકાય તેમ છે: પણ ‘અરિ’ ૪૮ શબ્દમાં રહેલી વિશિષ્ટતાને અંગે તેમજ જૈન અને માહણ શબ્દો એક બીજાથી જુદા ઓળખાવી શકાય તે માટે, માહણ શબ્દનું રૂપાંતર બતાવી બ્રાહ્મણ શબ્દ યોગ્યો લાગે છે: અને તેમ થતાં ગુરૂપદ મેળવવાનું મૂળ લક્ષણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું જે હતું, તે પણ બ્રાહ્મણ શબ્દમાં જળવાઇ રહેતું જણાયું. તેમ જૈન શબ્દમાં અરિ-

(૪૫) મુદ્રિત: લાહોર. ઈ. સ. ૧૯૩૬, પૃ. ૨.

(ઉત્તરાર્ધ) પરિચ્છેદ ૧૧, પૃ. ૩૮૪ થી ૩૯૦

(૪૬) જૈનોને અવિરતિપણે (સંસારીને) કે વિરતિપણે (સાધુઓને) જે પાંચ વૃત્તો પાળવાનું ફરમાન છે તેમાંનું પહેલું વૃત્ત અહિંસા વૃત્ત છે. તે પાંચેનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અસ્તેય (૪) અમૈયુન-બ્રહ્મચર્ય (૫) અને અપ-

રિગ્રહ=મહાત્યાગ.

(૪૭) વર્તમાનકાળે આવક શબ્દ જૈન મતાનુયાયી પુરૂષને ઓળખવા માટે વપરાય છે: જૈનોનો જીવત-મંત્ર ‘અહિંસા’ ગણાય છે: જેથી અહિં તેવા ૩૬ શબ્દાર્થમાં આવક શબ્દ મેં વાપર્યો છે.

(૪૮) અરિ=શત્રુઓ: હન=હણ્યા છે, જીત્યા છે જેણે તેને ‘અરિહંત’=જિન કહેવાય છે,

એને જીતનારા જિનના અનુયાયી હોવાનું લક્ષણ જે હતું તે પણ જળવાઈ રહેતું જણાયું.

ઉપરના આટલા સ્પષ્ટીકરણથી પ્રકાશિત થાય છે કે, બ્રાહ્મણ અથવા જૈન શબ્દની સાથે, ફાવે તો સંસ્કૃતિ શબ્દ લગાડો કે ફાવે તો ધર્મ શબ્દ બેડો, તો પણ જાને કિંચિત્પણે જ ભિન્ન છે : વસ્તુતઃ મોટા ભાગે એક જ છે. તેમજ યુગ યુગ જૂનાં છે; એટલે તે જાનેને સાદી ભાષામાં સનાતન કહી શકાય તેમ છે. જાને ધર્મો વેદને^{૪૮} પણ માનનારા છે અને તે દૃષ્ટિએ જાને આસ્તિક જ છે. કોઈને નાસ્તિક કહેવાય નહીં. આ પ્રમાણેની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર ચાલી આવતી જણાઈ છે. કદાચ અચરનવાર અંતરરાજે થોડી ઘણી ભિન્નતા ઊભી થઈ હશે, તો પણ તે નષ્ટ થઈ ગઈ હશે. બાકી વિશેષપણે જો કાંઈ ફેરફાર થવા પામ્યો હોય તો તે વર્તમાનકાળે પ્રચલિત વેદ-ઉપનિષદ-શ્રુતિ-સ્મૃતિ આદિ ગ્રંથો રચાયા ગયા છે ત્યારથી જ-એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ની ૮ થી ૧૦ મી સદીથી જ ૫૦-કહી શકાય: અને ઇતિહાસ જોતાં આ વાતને ટેકો પણ મળે છે; કેમકે તે સમયથી યજુ-ચાર્ણદિ અનુષ્ઠાનામાં હિંસા પ્રવેશતી નજરે પડે છે; તેમજ આવતાર-રૂપે મહાપુરુષોનાં પ્રાગલ્ભ્ય વિશે જે પેલી ઉક્તિ “ પરિત્રાણાય સાધૂનામ્ વિનાશાય ચ દુષ્કૃતઃમ્ । ધર્મસંસ્થાપનર્થાય સંમવામિ યુગે યુગે ” પ્રચલિત થઈ પડી છે, તેની ચથાર્થતા પણ ૫૧ સાબિત થઈ જાય છે.

(૪૮) ઉપરની ટીકા નં. ૪૩ જુઓ.

(૫૦) જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨.

(૫૧) આ ઉક્તિની સિદ્ધિ માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૬ ની હકીકત; તથા પુ. ૧, પૃ. ૨૪૬, ૨૪૭

(૫૨) કાઠિયાવાડમાં રાત્રીકાંઠ મુકામે હમરૂા જ મળેલ જૈન યુવક દ્વિતીય પરિવ્રજના પ્રમુખસ્થાનેથી

આ સંધ્યા વિવેચનથી એ તો સિદ્ધ થઈ જાય છે કે-બ્રાહ્મણ અને જૈન શબ્દની ગમે તે વ્યાખ્યા સ્વીકારાય, તો પણ તેમાં નથી કોઈ પ્રકારની કોમીયતાની ગંધ કે નથી જાતીયતાની ગંધ; એટલે કે જાને વિશ્વવ્યાપક છે. કદાચ વચ્ચગાળે સંકુચિત જાનાવી દેવાઈ હોય તો પાછી વિશ્વવ્યાપક જાનાવી શકાય તેમ પણ છે. જાનેમાં ગમે તે મનુષ્ય ભળી શકે છે, ફાવે તો જાનથી કે ફાવે તો પોતાના ઉત્તર જીવનમાં કોઈ જાતનો તેમાં તેને પ્રતિબંધ જ પર નથી; એટલે જો કોઈ એમ કહે કે આ સંસ્કૃતિના શિક્ષણથી કે ઉપદેશથી કોમીવાદને ઉત્તેજન મળે છે, તો તે વાત કદી ગળે ઉતરે તેવી નથી. ઊલટું તેનાથી તો એમ જતાવી શકાય છે કે આ જાને સંસ્કૃતિઓ યુગજૂની હોઈ, જે કોઈ નવી સંસ્કૃતિ તેમાં મળીને હાલમાં ધર્મના નામે મનાતી થઈ ગઈ છે તે સર્વે, તેમની ઉપર જણાવેલ બે માદર સંસ્કૃતિઓમાંથી કાંઈક ને કાંઈક શબ્દાર્થની ફેરસમજથી તથા વિકૃતિ પામવાથી જ ઊભી થવા પામી છે. એટલે જો તેના શબ્દાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલ સમજફેર કે વિકૃતિનું સમાધાન કરવામાં આવે તો પુ. ૨, પૃ. ૩૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પાછા અસલની સ્થિતિએ આવીને ઊભા રહેવાય; અને તેવું સમાધાન થું બુદ્ધિગમ્ય એવા આ વર્તમાન યુગમાં અશક્ય કે અસંભવિત છે ?

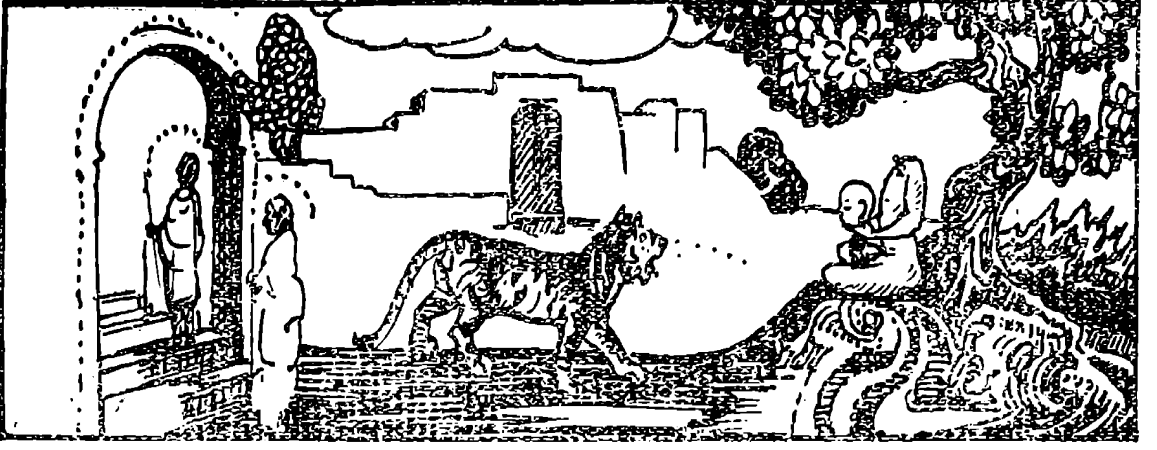
સંસ્કૃતિના વિષય પરત્વે ઉપરના પારિ-

એમ કહેવાયું છે કે, જૈન શબ્દ મર્યાદિત છે. સંભવે છે કે વર્તમાનમાં ધર્મની વ્યાખ્યા જે થઈ પડી છે તેને આશ્રીને તે ઉચ્ચાર્યો હશે; બાકી જૈન સંસ્કૃતિમાં તો તે સ્થિતિ જ અસંભવિત છે. (કદાચ કાઠિયાવાડના સ્થળ પરત્વે મર્યાદિત જણાવ્યો હોય તો તે જુદી વાત છે.)

ગ્રામમાં જે ચર્ચા-વિચારણા રળૂ કરી છે તેમાંથી એક બીજી સ્ફૂરણા ઉદ્ભવી ઉદ્ભવતી છે, તે તેની સત્યાસત્યતા એક માટે અત્ર વ્યક્ત કરું છું. સ્ફૂરણા આપણે એમ જોઈ ગયા કે જે જે સંસ્કૃતિ અસહ્યમાં હતી તેનાં નામ-બ્રાહ્મણ અને જૈન-એમ હતાં. પછી વેદની નવીન રચના ઈ. સ. પૂ. નવમી કે દસમી સદીમાં થવાથી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું નામ ફેરવાઈને વૈદિકસંસ્કૃતિ નામ પાડ્યું; અને થોડે કાળે એટલે કે તે બાદ બીજી ચારેક સદી જતાં બૌદ્ધ નામે ત્રીજી સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. આ પ્રમાણે એક હકીકત છે. બીજી હકીકત એમ છે કે, જ્યારે નવીન સંસ્કૃતિ ઊભી થાય છે ત્યારે તેના ઉત્પાદક હમેશાં મહાવિચક્ષણ, વિચારક કે ગવેષક હોય તો જ બની શકે છે; અને તેવા ગુણનો ધારક મનુષ્ય ક્યારે બની શકે કે જ્યારે પોતે આઠંગ વિદ્યાવિલાસી તથા શાસ્ત્રનો પારંગત હોય તો જ. મતલબ કે, પંડિતો, વિદ્વાનો કે આચાર્યો હોય તેવાથી જ નવી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ-આરંભ થાય છે. હવે આ ત્રણ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો એટલી બીના તો સ્વયં જણાઈ આવે છે કે, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પંડિતોએ જ, જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ અપનાવી છે; કારણ કે તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસનાં પાને ચડેલ દેખાય છે; પણ જૈન કે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના પંડિતોએ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ અપનાવી હોય એવું એક પણ દૃષ્ટાંત જણાયું નથી. અથવા બન્યો હોય તો કોઈ રજીખડચો દાખલો જ. આ સ્થિતિ એમ પુરવાર કરે છે કે, તે

જમાનાના વૈદિક સંસ્કૃતિના સંચાલકોમાં-ગમે તે રીતનો અતિરેક વ્યાપી ગયો હોવો જોઈએ; કે જેથી તેમના વિદ્વાનો અને પંડિતો તેનો ત્યાગ કરી અન્ય સંસ્કૃતિ તરફ વલણ ધરાવતા થઈ જતા હતા. આવા અતિરેક બે પ્રકારે હોઈ શકે છે: એક આંતરથી અને બીજો બાહ્યથી. આંતરથી તેને કહી શકાય કે જે, મજકુર સંસ્કૃતિનાં વિધિવિધાન કે અનુદાનને આંગે ઉત્પન્ન થતો હોય; અને બાહ્ય તેને કહેવાય કે જે રાજસત્તા અથવા આચાર્ય જેવા પુરુષોની ધાકધમકીથી ઉત્પન્ન થતો હોય. અત્યારસુધીનો જે ઇતિહાસ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ તે ઉપરથી એમ જરૂર કહી શકાશે કે, બૌદ્ધસંસ્કૃતિના ઉદય સમયે બાહ્ય અતિરેક નહોતો; કેમકે તે વખતે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો પાલક કોઈ રાજા નહોતો, પણ જૈન સંસ્કૃતિપ્રધાન રાજાઓ હતા ખરા; અને જે હતા તેમણે પણ કયાંય અસહિષ્ણુતા વાપરી હોય કે દમદાટી કરી હોય તેવું નોંધાયું નથી. એટલે આંતરિક અતિરેક જ તે ઉદ્ભવના કારણરૂપ બન્યો હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરવું રહે છે. જ્યારે આગળ જતાં અશોકવર્ધન, પ્રિયદર્શિન અને શુંગવંશીઓનો રાજઅમલ તપાસીશું તો રાજસત્તાનો અતિરેક થયેલ માલૂમ પડે છે. છતાં કહેવું જ પડે છે કે અશોકવર્ધનને કે પ્રિયદર્શિને કદી પણ રાજસત્તાનો ઉપયોગ ધર્મના અનુદાન બાબતમાં પોતાની પ્રજા ઉપર કર્યો હોય-અરે આદ્યો હોય-તેમ બતાવી શકાશે નહીં; જ્યારે શુંગવંશીઓનો અમલ બાહ્ય અતિરેકના જવલંત દૃષ્ટાંત તરીકે ઇતિહાસમાં હમેશાં યાદગાર જ રહી જશે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

પરિશિષ્ટો.

ટૂંકે સાર:—કેવળ પરિશિષ્ટો માટે જ પરિચ્છેદ છૂટો પાડવાનું કારણ—

પરિશિષ્ટ (૧) મથુરાનગરી:—તેનાં પ્રાચીન અને વર્તમાન સ્થળ વિશેની સમજૂતિ-સિંહસ્તૂપ વિશેની માહિતી તથા તે જિલ્લો કરાવવામાં રહેલો આશય-તે સ્થાનની સંસ્કૃતિ જે ધર્મને આભારી છે તેનું જતાવી આપેલ હાર્દ-તેનો વિનાશ થયાના સમયનો અંદાજ-મથુરાની રહીસહીનું આપેલ વર્ણન—

પરિશિષ્ટ (૨) તક્ષિલાનગરી:—તેની ઉત્પત્તિ સંબંધી ચાલી રહેલ ખ્યાલ, કેટલા દરજ્જે અગ્રાહ્ય છે તેનો જતાવી આપેલ મર્મ-તેની પ્રાચીનતા સંબંધી આપેલી વિગતો-રાજકીય મામલાએ તેની કરી મૂકેલી અવદશા-વર્તમાન સ્થિતિનાં કારણ અને સમયની લીધેલ તપાસ-તેની વિદ્યાપીઠ વિશેની આપેલ કેટલીક માહિતી—

આ બન્ને નગરીનાં પ્રજાજનો જે ધર્મને અનુસરતા હતા તે ઉપર કરેલું વિહંગાવલોકન—

પૃ. ૨૪૩ થી ૨૪૬ સુધી ક્ષહારાટ ક્ષત્રપો ના ધર્મનું જે વિવેચન આપણે આપ્યું છે તે વાંચવાથી યરોબર ખ્યાલ આવશે કે, આ પ્રગ્ન વિશેષ ધર્મચુસ્ત હોવાથી તેમનાં જીવનપ્રસંગો ઉપર અવારનવાર તે વિશેની છાયા પડતી દેખાય છે. વળી તેમનાં બે મુખ્ય તીર્થસ્થાનો-મથુરા અને તક્ષિલા-તેમનાં રાજ્યનાં પાટનગર હોવાથી તેમના રાજઅમલમાં કાંઈકે વમારે પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. આ બે નગરોને લગતી અનેક માહિતીઓ ઇતિહાસના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જાણવા જેવી છે. જે કે તેમાંની થોડીક, ઉપરમાં સમયાનુસાર જણાવ્યા ગઈ જ છે; છતાં ઘણીએ આપવી બાકી રહી છે તેની, તેમજ જે અપાઈ ગઈ છે તેની યથાપ્રકારે સમજણ મળી શકે તે માટે સંગ્રહિતપણે ગુંથણી કરીને એક-ધારા વાંચનરૂપે રજુઆત કરવાની આવશ્યકતા લાગે છે. એટલે તેને આ ક્ષહારાટના ઇતિહાસ સાથે જ જોડવાનું યથાયોગ્ય લાગ્યું છે. પણ સાથે વળી એમ વિચાર આવ્યો કે, ઇતિહાસમાં વર્ણવાતા સૂત્રપતિઓ, અમાત્યો કે રાજકારણમાં જોડાયેલા અન્ય પુરોનોનાં વૃત્તાંતો સાથે આવાં સ્થાન પરત્વેનાં વિવેચન ન લેખવાય તો સાફ. આ કારણથી તે બન્નેને લગતી હકીકતો પરિશિષ્ટરૂપે દાખલ કરવા મન થયું. બીજો વિચાર એ થયો કે, પરિશિષ્ટે માત્ર તો પુરવણી જેવાં હોવાથી થોડાં પૃષ્ઠોમાં જ પતી જવાં જોઈએ; જ્યારે આમાં તો લગભગ વીસેક પૃષ્ઠો રોકાય તેવું દેખાઈ આવ્યું એટલે તેને લગતું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ પાડીને, સામાન્ય ઇતિહાસથી જુદું દેખાઈ આવે તેમજ પરિશિષ્ટ રૂપે પણ

ગણાય તેવી યોજના ઘડવી પડી; જેથી આ આખા પદ્યમ પરિચ્છેદમાં તે બે નગરી વિષેનું ખ્યાન માત્ર પરિશિષ્ટરૂપે જ આજેખાયું છે.

(૧) મથુરાનગરી

આ શહેર વર્તમાનકાળે જો કે બહુ વિસ્તારવંત કે જાહોજલાલીવાળું રહ્યું નથી જ. છતાં તિબ્બલકતો-કૃષ્ણલકતોનું^૧ તે પવિત્ર સ્થળ ઉપરાંત તીર્થધાન હોવાથી સન્માનાર્થે તેને મથુરાજી કહીને સંબોધાય છે. જેમ કાળદેવની કડવી-મીઠી દૃષ્ટિ અનેક સ્થાન ઉપર પડી દેખાય છે તેમ આ પરિચ્છેદમાંનાં બન્ને નગરો પણ તેમાંથી અકાત નથી રહ્યાં. એટલે કે પૂર્વ સમયે મથુરા-નગરીને માથે રાજપાટના શહેર તરીકે કીર્તિ-કગલ ચડી ગયો હતો એટલું જ નહીં પણ લક્ષ્મીદેવીની અમિદૃષ્ટિ પણ તેને લગાટે અંકિત થઈ ગઈ હતી: જેમ સામાજિક, વ્યવહારિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે તેનું સ્થાન મધ્યાહ્નસ્થિત સૂર્યની પેડે ઝગમગી ઉડ્યું હતું, તેમ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ એક વખત થવા પામ્યું હતું. અહીં જે વર્ણુન લખવાનું મન થયું છે તે તેની ધાર્મિક મહત્ત્વતા કે વૈભવ બતાવવાના હેતુથી નથી જ, પણ તેને લગતી-તેમાંથી ઉપસ્થિત થતી-અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓની ગેરસમજૂતિ દૂર થવા પામે, તથા ખરી વસ્તુસ્થિતિ શું હતી તે ઉપર સાચો પ્રકાશ પડે તે માટે છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે, વૈશ્ણવ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ શ્રી વલ્લભાચાર્યજી મહારાજના વરદ હસ્તે ઈ. સ. ની ક્રેટલીયે શતાબ્દિ પસાર થયા બાદ થવા પામી છે. એટલે જે સમયનો ઇતિહાસ આપણે આ પુસ્તકમાં આજેખવાનો છે

બન્ને શબ્દોની વપરાશ વર્તમાનકાળે એક જ ભાવાર્થમાં કરાતી રહી છે.]

(૧) વૈષ્ણવ અને વૈશ્ણવ વચ્ચે શું ફેર ગણાય તે બાબતની મારી માન્યતા મેં ઉપરમાં પૃ. ૮૬. ટી. ૨૪ માં જણાવી છે. [વિશેષ પુચ્છા કરતાં જણાયું છે કે તે

તેટલા પ્રાચીન સમયે તે સંપ્રદાયનું તીર્થધામ હોય એમ ગણી શકાયર નહીં. પણ જે મુખ્ય સંસ્કૃતિ-વૈદિકધર્મ-માંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો છે તેને લગતું સ્થાન હજુ તે હોઈ શકે ખરું. જે કે તેનો પુરાવો ઇતિહાસ આપતો નથી, એટલે આપણે તેની વિચારણા છોડી દેવી પડશે. તે વખતની ખીજ એક સંસ્કૃતિનું નામ-ગૌદધર્મ-અપાયું છે. તેના વિશે, આ ક્ષેત્રરાટ ક્ષત્રપોના જ સરદાર અને શિરતાજ એવા મિનેન્ડરના સમય વિશે લખતાં, તે ધર્મના પ્રખર અધ્યાસી પ્રો. રીઝ ડેવીસનું જે મંતવ્ય અંધાયું છે તે આપણે તેમના જ શબ્દોમાં અક્ષરશઃ પૃ. ૨૪૪, ટી. નં. ૩૩ ઉપર જણાવી દીધું છે. તે ઉપરથી એમ કદપી શકાય છે કે ગૌદધર્મ પ્રવર્તક શ્રી બુદ્ધદેવ અને મિરેન્ડરના સમય વચ્ચે લગભગ ૩૫૦ વર્ષનો જે ગાળો પડ્યો છે તે દરમિયાન આ નગરીએ તેવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય; પણ તે હકીકત તેમણે સાહિત્યગ્રંથોના આધારે જણાવી છે. અને સાહિત્યગ્રંથોમાં કેવીયે ધાલમેલ થઇ ગયેલી માલૂમ પડી આવેલ નજરે ચડી છે કે, પુરાતત્ત્વવેતાઓ તેને એમ ને એમ સ્વીકારવા તૈયાર હોતા નથી; કયાં સુધી કે તેને શિલાલેખ, સિક્કા કે તેવા જ

અન્ય સમગ્ર પુરાવાઓનો ટોલ ન મળી આવે ત્યાં સુધી. આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્ત્વવેતાઓએ બહાર પાડેલું “ મથુરા એન્ડ ઇટ્સ એન્ટીકવીટીઝ ” નામનું એક આખું સ્વતંત્ર વૃષ્ટિક તથા તેને લગતા જ વિષયો ઉપર પ્રગટ થયેલા સિન્નસિન્ન ગ્રંથોમાંના લેખો અને નિબંધો બ્યારે બહા થઇ રહ્યા છે ત્યારે કોને વિશેષ માનનીય ગણવાં-સાહિત્યગ્રંથના વર્ણનને કે આવા સંશોધનખાતાના નિષ્ણાતોની કલમોથી બહાર પડતાં વર્ણનોને-તે વાચકવૃદ્ધે જ સ્વયં વિચારી લેવું રહે છે. જે સંશોધકોના અભિપ્રાય વિશેષ વજનદાર લેખવાનું ગણાતું હોય તો તેઓ સર્વે એકમત થઇને બહેર કરે છે, કે તે સ્થળે, ઉભા કરાયલા આવા સ્તૂપો અને અન્ય પુરાતત્ત્વ સાગ્રીઓનો મોટો ભાગ (મોટો ભાગ એટલા માટે કે, મળી આવેલ સામગ્રીઓમાંનો કોઇક ભાગ હજુ શોધવો બાકી રહ્યો હોય તો તે અપેક્ષાએ તેટલાને અનિર્ણિત અવસ્થામાં રાખીને જ આ પરિણામ જણાવાયું છે એમ ગણાય) જૈન ધર્મનાં સ્મારકોનો જ છે. વળી By way of elimination=સમન્વય કરતાં એક પછી એક સંભાવના ઉઠાડી દેતાં-બાદ

(૨) તો તો તેમની ઉત્પત્તિ થયા બાદ જ આ સ્થાન તેમનું તીર્થસ્થાન બન્યું હોયું જોઇએ, એમ આપણે ગણવું પડશે.

(૩) આ પુસ્તક ગવરમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના આર્કીઓલોજિકલ ખાતા તરફથી ૧૯૦૧ માં બહાર પડેલ છે.

ઉપરાંત મથુરાને લગતાં કેટલાક આર્ટીકલો નીચેના સ્થાને આપણને વાંચવા યોગ્ય મળી શકે છે:-

[૧] ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી પુ. ૩૭૫. ઈ.સ. ૧૯૦૮.

[૨] એપીગ્રાફીકા ઇન્ડીકા. પુ. ૯ પૃ. ૧૩૯ અને આગળ.

[૩] સર કનિંગહામફ્ટ, કોઇન્સ ઓફ એન્ટીક ઇન્ડીઆ.

[૪] ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલું, પુરાતત્ત્વ નામનું પત્ર, પુ. ૨, પૃ. ૨૨૪.

[૫] રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટી ઓફ બેંગાલનું જરનલ પુ. ૭, પૃ. ૩૪૨ અને આગળ.

[૬] ગૌડવહોમાં પણ થોડીક હકીકત આપેલી છે (પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫૬.)

[૭] ભારતના પ્રાચીન રાજવંશ. પુ. ૨, પૃ. ૧૨૩ અને આગળ.

[૮] કેમ્પ્લીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા. પૃ. ૧૬૭: પૃ. ૫૭૪ અને આગળ.

[૯] પ્રોસેપ્સક્રિટ ઇન્ડિયન એન્ટીકવીટીઝ. પુ. ૨, પૃ. ૨૨૩ થી આગળ. ઈ. ઈ.

કરતાં જવાની રીતથી-પણ સાચિત થઇ ગયું કહેવાય કે, જ્યારે મથુરાનાં પ્રાચીન અવશેષો, નથી વૈદિક ધર્મનાં કે નથી ઔદ્ધર્મનાં ત્યારે તો પછી તે સમયના ત્રણ ધર્મો અથવા સંસ્કૃતિ-વૈદિક ઔદ્ધ, અને જૈન-પૈકી બાકી રહેલ ત્રીજાનાં જ એટલે જૈનધર્મનાં જ હોઇ શકે છે.

આટલું પ્રાથમિક નિવેદન કર્યામાં તે સ્મારકોમાંની થોડીક હકીકતો આપણે તપાસીશું અને તેમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક ઘટનાઓની નોંધ કરીશું કે જે આપણને ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થઈ પણ પડે.

(૧) કહેવામાં આવ્યું છે પકે-“Inscription on the Mathura Lion-capital (cir. 30 B. C. stating the name of the Saka Satarap Patika) was discovered by Pandit Bhagwanlal Indrajit in 1869; it represents two

(૪) મથુરાનો સિંહસ્તૂપ જૈનોનો જ છે. તે માટે ઉપરમાં છઠ્ઠા ખંડે પંચમ પરિચ્છેદ પૃ. ૨૪૫ જુઓ: અને તે જૈનનો હોવાથી તેમની સંસ્કૃતિ તરફના દ્રેષને લીધે સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે તે તોડી નાંખ્યો હતો (જુઓ તે માટે તેના વૃત્તાંતે પૃ. ૮૬ ટી. નં ૨૪).

(૫) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૪૪.

(૬) પુરાતત્ત્વની રૌલીમાં, કેટલાક અક્ષરો (જેવા કે, ચ, છ, જ,ઝ, શ, ષ, સ, ઈ.) જુદી જુદી રીતે ઇંગ્રેજ આલફાબેટ-મૂળાક્ષરમાં લખવા હોય ત્યારે લખાય છે; પણ તેવી નિશાનીઓ સામાન્ય ઇંગ્રેજ મૂળાક્ષરોમાં-છાપખાનાના ગીબાંઓમાં-હોતી નથી એટલે અહીં તેવા મેં ઉતાર્યા છે એમ સમજ લેવું.

(૭) કયા સરદારો કઈ પ્રજાના છે તે શોધી કાઢવાની બહુ જહેમત નિદાનોએ ઉઠાવી નથી; અથવા ઉઠાવી છે તો તેમાં બહુ ફૂટેહમંદ થયા લાગતા નથી, તેથી અહીં પાતિકને શક પ્રજાનો જણાવ્યો છે. બાકી તે ક્ષુદ્રાટ પ્રજામાંનો છે (જે કે ક્ષુદ્રાટ પ્રજામાં પણ શક પ્રજાનું મિશ્રણ થયેલું તો જ, જે આપણે આગળ જતાં શક

lions, reclining back to back and facing in the same direction. Its style is strikingly Iranian. The capital must originally have surmounted a pillar and must itself have supported some religious emblem: but its purpose had long ago been forgotten and when it was discovered, it was built into steps of an altar devoted to the worship of Situla, the goddess of small-pox-મથુરા સિંહસ્તૂપવાળો લેખ (જેમાં શક^૭ ક્ષત્રપ પાતિકાનું નામ છે અને આશરે ઇ.સ.પૂ. ૩૦ના સમયનો છે.) ઇ.સ. ૧૮૬૯ માં પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજિતે શોધી કાઢ્યો હતો. તેમાં પરસ્પર એક બીજાની પીઠને અડેલીને અને એક જ દિશામાં જોઈ રહેલા એવા બે સિંહ ગતાવાયા છે. તેનું

પ્રજ્ઞના વર્ણનમાં જોઈશું.)

(૮) મૂળ લેખમાં ૪૨ નો આંક છે (જેની સમજ માટે ઉપરમાં પૃ. ૨૩૨ ની હકીકત જુઓ) પણ આ આંકને શક સંવત ધારી લેવાયો છે અને શકસંવતની સ્થાપના ઇ. સ. ૭૮ માં થયાનું ગણાયું છે. એટલે તે હિસાબે ૭૮-૪૨=૩૬. સ. પૂ. ૩૬ આવે તે ગણતરીએ પં. ભગવાનલાલજીની માન્યતા અહીં જણાવાઈ છે: બાકી મૂળ લેખમાં તો ૪૨ નો જ આંક છે.

(૯) જ્યારે બંને સિંહની પીઠ જ એકબીજાને મળી રહી હોય, ત્યારે બંનેના મોઢાં સામી દિશાએ જ ચાલી રહે; પણ અહીં એક જ દિશામાં જોતાં હોવાનું જણાવે છે, તે એમ સમજવું કે “ એક સીધી લીંટીએ ” તે સિંહરાબે જોઈ રહ્યાં છે. એટલે કે પૂર્વ પશ્ચિમની સીધી લીંટીએ અથવા ઉત્તર દક્ષિણની સીધી લીંટીએ; નહીં કે કાટખૂણે એટલે કે એક સિંહનું મોઢું ઉત્તરમાં હોય અને બીજાનું પૂર્વમાં હોય અને તેમ છતાં બંનેની પીઠ એક બીજાને અડેલી રહી હોય તેવી સ્થિતિમાં નહીં જ.

ઘડતર અન્યથા રીતે ધરાનની કળા ૧૦ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળે તે બેઠકને સ્તંભ ઉપર ગોઠવી હશે. અને પછી તેના (બેઠકના) ઉપર કોઇક ધાર્મિક ચિહ્ન ૧૧ મૂક્યું હશે, પણ તેનો આશય લાંબા સમયથી ભૂલી જવાયો હશે; અને જ્યારે તે જડી આવી ત્યારે અછળડાની દેવી એટલે શીતળા માતાની પૂજા માટે રચેલી વેદીના પગથિયામાં ચણી દીધેલી હતી. ”

[મારી નોંધ:—જે સિંહ છે તે જૈનોના છેલ્લાં તીર્થંકર મહાવીરનું લંછન છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૭૫. ટી. ૨) અને જે જે સ્થળે મહાવીરને ઉપસર્ગો-તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં જે સંકટ અથવા ભય આવી પડે છે તે-સહન કરવા પશ્ચા હતા તેવાં સ્થળોએ, તેના પરમ ભક્ત મહારાજ પ્રિયદર્શિને સ્તંભો બિભા કરાવ્યા છે; તથા તેની ઓળખ માટે “ સિંહ ”ની આકૃતિ તેવાં તેવાં સ્થળના નિર્દેશને માટે તે તે સ્તંભોની ટોચે બેસારી છે એમ આપણે પુ. ૨, પૃ. ૩૬૮ તથા ટી. નં. ૪૩, ૪૪ ઉપર જણાવી ગયા છીએ. તેવા સ્તંભોમાંનો આ પણ

(૧૦) આવી જ શંકા સારનાથ સ્તૂપના ઘડતર માટે થઈ છે; ત્યાં તેને ગ્રીક કે હજમની કળાના નમુના તરીકે જણાવાયો છે; પણ મૂળે તે કળા આર્યાવર્તની હતી અને પાછળથી ત્યાં ગઈ હતી કે ત્યાંથી જ અહીં આવી હતી તેમજ તેના ઘડનારા કારિગરો કયા દેશના હતા; તે બધું વર્ણન સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ચરિત્રે મેં લખ્યું છે. તે માટે જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૧૩, ૩૨૮ ૩૭૫, ૩૭૬, અને આગળ ઈ. ઇ. (વિષય શોધી કાઢવાની જે આવી પુ. ૨ ના અંતે આપી છે તેના પૃ. ૧૨ ઉપર સારનાથ શબ્દે જુઓ.)

(૧૧) ડૉ. બ્યુઝલરનો પણ તે જ અભિપ્રાય છે (જુઓ એ. ઇ. પુ. ૬, પૃ. ૧૩૬) The object is to record a religious donation on the part of the Chief Queen of the Satarap= ક્ષત્રપની પટરાણી તરફથી ધાર્મિક દાન આપવાની નોંધ

એક હશે. કાળાંતરે તે સ્તંભ પડી જમ્મને, ખંડિત અવસ્થામાં ભૂગર્ભમાં દટાઈ ગયો હશે. પછી જ્યારે ખોદકામ કરતાં જમીનમાંથી મળી આવ્યો હશે ત્યારે, તેને ઉપર પ્રમાણે શીતળા દેવીના મંદિરની વેદીમાં ચણી લેવાયો હશે.] આ પ્રમાણે જૈનોનાં અનેક જિનાલયોનો સ્વૂપોનો, સ્તંભોનો અને તેનાં જેવા અન્ય ધાર્મિક અંશોનો ફેજ થઈ ગયો હોવાનું હવે તો ઇતિહાસનાં પાને ચડી ચૂક્યું છે. તેમાં કેટલાંયને ભાંગી તોડી નાંખી અસ્તવ્યસ્ત અને વેરવિખેર હાલતમાં નાંખી દેવાયાં છે, ૧૨ ત્યારે કેટલાંયને જૈનેતર દેવદેવીઓના મંદિરોમાં તથા ઈસ્લામી ધર્મની મસ્જિદોનાં ચણતરમાં, પગથિયામાં કે દિવાલો વિગેરેમાં ગોઠવી દેવાયાં છે; ૧૩ ત્યારે કેટલાંયને ઘડીને રૂપાંતર કરી, અન્ય ધર્મના દેવાલયોમાં પધરાવાયાં છે; ૧૪ ત્યારે કેટલાંયને એમ ને એમ આકૃતિ રૂપે રહેલા દર્બને તે ઉપર અન્ય ધર્મીઓએ પોતપોતાની ભક્તિ-પૂજનાં અર્પ્યો ચડાવી ચડાવીને એવાં તો સ્વરૂપ ફેરવી દીધાં છે ૧૫ કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ શું હશે તેની કલ્પના સરખી

કરવાનો તેનો આશય લાગે છે.

(૧૨) આના દષ્ટાંત તરીકે, ગ્વાલિયર પાસેના પ્રખ્યાત દેવગઢના કિલ્લા પાસેના દરથો જુઓ. મથુરાનો વોડવાસ્ત્ર પણ દષ્ટાંતમાં ગણી શકાય (જુઓ અગ્નિમિત્રના વૃત્તાંતે)

(૧૩) આ માટે ગુજરાતના અમદાવાદ, ખંભાત, ભરૂચ વિગેરેમાં ઈસ્લામી રાજ્યકાળે બંધાવવામાં આવેલાં સ્થાનો તપાસો; જેમાંના કેટલાંક તો અદ્યાપિ પર્યંત તેમના પ્રકોપની નિશાનીઓ વદતાં નજરે પણ પડે છે.

(૧૪) દક્ષિણ હિંદમાં હિંદુધર્મ પાળતા રાજકર્તાઓના સમયમાં આવા થયેલા ઘણા ફેરફારો નજરે પડે છે.

(૧૫) પૂર્વ હિંદમાં આવેલ જગન્નાથપુરીનું મહાન હિંદુતીર્થ આવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલ હોય એમ મારું અનુમાન છે (વિશેષ માટે જુઓ પુ. ૪, ચક્રવર્તી ખારવેલનું વૃત્તાંત)

પણ થઇ શકતી નથી. જે ધર્મ એક વખત વિશ્વવ્યાપક બની, સર્વ ડોહને પોતાની હુકમ આપી રહ્યો હતો તેની જ આવી દુર્દશા અને કષ્ટભાગ્ય થયેલી સ્થિતિ નજરે જોતાં અનેક આંસુ ખરી પડે છે. પણ કાળદેવ હંમેશાં સર્વલક્ષી ગણાય છે; તેમ જ દરેકની ચડતીપડતી હમેશાં થયાં જ કરે એવો કુદરતી નિયમ છે. વળી સર્વ વસ્તુ જો સર્વદા એક ને એક સ્વરૂપે જ રહ્યા કરતી હોત તો જગતને પછી બાણુવાનું જ શું રહેતું? તેમજ આ સંસાર વિચિત્ર છે એમ જે ઉક્તિ થઇ પડી છે તેનું રહસ્ય શી રીતે સમજાત? આ પ્રમાણે વિશ્વબદ્ધ નિયમને અનુસરીને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ઊભા કરાવેલા સિંહસ્તંભને પણ ફેરફાર થયો હોવો જોઇએ ૧૬ એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. અને તેથી ડોક્ટર ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીત વદે છે કે, તે સ્તંભને ઊભા કરવાનો મૂળ આશય જે હશે તે લાંબા સમયને લીધે વિસારી દેવાયો હશે તથા શીતળા માતાની વેદીમાં તેને ચણી ક્ષેવાયો હશે વિગેરે તેમણે વર્ણવેલી સ્થિતિ તદ્દન સત્ય જ છે.

(2) The Kharosthi inscription with which the surface is completely covered associate in the religious merit of the foundation, the donor herself, the Chief Queen of the great Satarap Rajula, and all the members of her family, together with cer-

tain contemporary Sataraps governing other provinces of Saka realm and other eminent personages of the time=આખો શિલાલેખ ખરાદી લિપિના લખાણથી ભરતક છે. તેમાં તેની સ્થાપના વિશેનું ધાર્મિક તત્ત્વ પણ વર્ણવેલ છે; તેમ જ દાતા પોતે જે મહાક્ષત્રપ રાજુલની પટરાણી હતી તેનું નામ, તેણીના કુટુંબી સર્વ સભ્યોનાં નામો ઉપરાંત, શકપ્રજાના રાજ્યવાળા અન્ય પ્રાંતોના વિદ્યમાન સુખાઓ^{૧૭} અને તે સમયના બીજા પ્રખ્યાત પુરુષોનાં નામો, પણ લખાયેલાં છે. ”

[માર્ ટીપ્પણુ-જ્યારે મહાક્ષત્રપની પટરાણીએ જ આ મહોત્સવ પોતાના ખર્ચે ઉજવ્યો છે, તથા તે પ્રસંગે પોતાના સર્વ સગાંને ખોલાવ્યાં છે; તેમ જ જુદા જુદા પ્રાંતોના સ્વમતિ ક્ષત્રપોને પણ આમંત્રણ છે ત્યારે તો તે બધું એમ બતાવે છે કે તે પ્રસંગની મહત્તા તેણીના માનવા પ્રમાણે મોટી હતી. નહીં તો ભૂમક જેવા મહાક્ષત્રપને ખાસ આમંત્રણ આપી, પ્રમુખસ્થાને ખીરાજવાને શા માટે વિરૂપિ કરવામાં આવત? વળી આ પ્રસંગ કાંઇ સામાજિક કે સાંસારિક નહોતો જ, પણ ધાર્મિક ક્રિયાનો હતો. એટલે સાબિત થાય છે કે ક્ષહરાટ પ્રજા બહુ ધર્મચુસ્ત હતી.^{૧૮} તેઓ જૈનધર્મી હતા એમ આપણે તેમનાં ચરિત્ર આલેખનમાં પણ જણાવી ગયા છીએ; તેમ જ સધળા વિદ્વાનોએ પણ ભારપૂર્વક તે સ્તૂપને જૈન ધર્મનો હોવાનું જાહેર કર્યું છે.

(૧૬) જુઓ આ પરિશિષ્ટે આગળની હકીકત,

(૧૭) ભૂમકના પ્રતિનિધિ ક્ષત્રપ નહપાણુ તેમ જ મહાક્ષત્રપ લીચક અને ક્ષત્રપ પાતિક વિ. મથુરાના પ્રદેશ સિવાયના સૂબા હતા એમ આ ઉપરથી થયું ને ? (સરખાવો લીચકને મથુરાનો ક્ષત્રપ માની લીધેલ

હોવાનું કેટલાકનું મંતવ્ય વિગેરે કથન પૃ. ૨૩૯ ઉપર)

(૧૮) આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ આપણે ઉપરના ચતુર્થ પરિચ્છેદે વર્ણવી દીધી છે. તે સાધાર હતી એમ હવે સમજશે.

એટલે તે સમયે જૈન ધર્મની કેવી જાહોજલાલી હતી, તેમ જ રાજકર્તી કોમમાં પણ તે ધર્મ પ્રત્યે કેવો ભક્તિભાવ અને પ્રેમ ઉછળી રહ્યો હતો, તે બધું સ્પષ્ટતાપૂર્વક બતાવી આપે છે. વળી આ સર્વ ક્ષત્રપોનું વતન શકસ્થાન^{૧૯}=શિસ્તાન હતું. (જો કે આ સર્વે ક્ષહરાટ હતા તેમ જ તેમનું સ્થાન ગાંધોજ દેશમાં હતું એમ ઉપર જણાવાયું છે.) વળી આગળ જ્યારે શકપ્રજાનો હેવાસ લખીશું ત્યારે સાબિત કરીશું કે આ ક્ષહરાટ પ્રજામાં પણ શક પ્રજાનું લોહી મિશ્રિત થયું તો હતું જ. મતલબ કે એક ગણતરીએ ક્ષહરાટને શકપ્રજા કહીએ તો ચાલે તેવું છે જ. એટલે કે શક તથા ક્ષહરાટ સર્વે જૈન ધર્મીઓ જ હતા અને તેનું મૂળ શોધવામાં આવે તો કહેવું પડશે કે, મહારાજા પ્રિયદર્શિને, આ સમય પૂર્વે લગભગ દોઢ એ સદી ઉપર જે ધર્મપ્રચાર માટે પોતાના ધર્મમહાગાત્રા મોકલ્યા હતા^{૨૦} તેમના પ્રયાસ અને ઉપદેશને લઈને જ આ પ્રજામાં તે ધર્મના ખીજનું ક્ષેપન થયું હતું.]

(૩) “ It was a stronghold both of worship of Krishna and Jainism (C. H. I. P. 526)=કૃષ્ણની પૂજનો તથા જૈન ધર્મનો-જાનેના તે મજબૂત કિલ્લા સમાન હતું. ” એટલે કે મથુરાજીનું તીર્થ તે જૈનોનું પણ તીર્થસ્થાન હતું તેમ જ કૃષ્ણ ભક્તોનું પણ હતું. શ્રી કૃષ્ણ કયા ધર્માનુયાયી હતા

તેની ચર્ચા કરવાનું અત્ર સ્થાન નથી. પ્રસંગ આવતાં તે બાબત જો કે હાથ ધરીશું જ. અત્યારે તો એટલું જ જણાવવું રહે છે કે શ્રી કૃષ્ણના સગા કાકાના દીકરા-એટલે પિત્રાઇ ભાઈ નેમિનાથ કરીને હતા. જેમનું નામ મહાભારત નામના ગ્રંથમાં, કે જે ગ્રંથ પોતાનો છે એમ વૈદિક મત વાળા જાહેર કરે છે તેમણે પણ કબૂલ રાખ્યું છે. ગતલબ કે, નેમિનાથ નામની વ્યક્તિ ઐતિહાસિક છે અને સર્વમાન્ય પણ છે (કલ્પિત નથી જ). તે નેમિનાથને જૈન ધર્માનુયાયીઓ પોતાના એક તીર્થંકર તરીકે માની રહ્યા છે. હવે જો શ્રી નેમિનાથ જૈન ધર્મી હોય તો શ્રી કૃષ્ણ જે તેમના જ સગાત્રી અને કુટુંબી સગા છે તે પણ શું જૈનધર્મી હોઈ ન શકે ? વળી આપણે તે બાબતની થોડીક ખાત્રી તો વૈદિકમતના નખશીખ સહાયક અને સંરક્ષક, તેમ જ જૈનમતના કંટર દ્વેષી એવા રાજા કલ્કિ ઉર્ફે સમ્રાટ અગ્નિમિત્રના પોતાના જ હાથે મથુરાનું તીર્થ ભાંગી નખાયું હોવાની હકીકત જણાવતાં મેળવી પણ ચૂક્યા છીએ: છતાં હાલ તો એટલો ઉલ્લેખ જ બસ ગણાશે કે તે વિદ્વાન લેખકના કથન પ્રમાણે આ તીર્થ બન્ને સંપ્રદાયનું લેખાતું હતું.

(૪) “ As Mathura is mentioned in the Milinda as one of the most famous places in India, whereas in Buddha's time, it is barely men-

(૧૯) ઈ. એ. પુ. ૩૭:-સર્વેસ શક સ્થાનસ પુષે In honour of the whole Sakasthana or the land of the Sakas (Dr. Bhagwanlal Indrajit)=અખિલ શકસ્થાન અથવા શકપ્રજાના સંસ્થાનની યાદીમાં (ડૉ. ભગવાન. લાલ ઇન્દ્રજીત): જ્યારે ડૉ. ફ્રીટ તેનો અર્થ એમ કરે છે કે In honour of his own home=

પોતાના દેશ એટલે સ્વદેશ પ્રત્યેની મમતા માટે; તેમણે શકસ્થાનને બુદ્ધે સ્વક સ્થાન વાંચ્યો છે. જેમાંથી ગમે તે અર્થ કરો છતાં આપણી મતલબ તો બન્નેમાં સરે છે જ.

(૨૦) આ વસ્તુસ્થિતિ હવે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સમજાવવી રહેતી નથી, કેમકે પ્રિયદર્શિને કાતરાવેલ લેખોમાં આ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ દર્શાવેલ છે.

tioned=એ કે મથુરાને મિલિન્ડા નામના ગ્રંથમાં હિંદુભરનાં ઉત્કૃષ્ટ-પ્રખ્યાત શહેરોમાંનું એક ગણાવ્યું છે; જ્યારે (છતાં) બુદ્ધ(દેવ)ના સમયે તો તેનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાંત કરાયો નથી. ૨૧ " એટલે ગ્રંથકાર મહાશય જે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોના (દાર્શનિક પુસ્તકોની વાત એક બાબુ રાખીએ; ઐતિહાસિક ગ્રંથની અપેક્ષા જ લખએ) ઊંડા અભ્યાસી છે તથા તે બાબતમાં એક સત્તા સમાન લેખાય છે અને ખ્રીસ્તી ધર્માનુયાયી છે, તેમનો મત એમ છે કે મિલિન્ડા નામે જે પુસ્તકમાં મિરેન્ડરને બૌદ્ધ ધર્મનો ખેરખાંડ અને તત્ત્વજ્ઞ દર્શાવેલ છે^{૨૨} તથા જેને મથુરાપતિ કહેવાયો છે, તે મથુરા શહેરને એક અતિ પ્રખ્યાત અને સંપત્તિવાળું શહેર તે સમયે (મિરેન્ડરના સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦) ગણવામાં ભલે આવ્યું છે; છતાં શ્રી બુદ્ધદેવની હૈયાતી દરમિયાન આવડી મોટી સંપત્તિવાળા શહેરનું તથા બૌદ્ધ ધર્મના મથક જેવું ગણાતા સ્થળનું નામ સુધ્ધાં પશુ લેવામાં આવ્યું નથી. તેથી તેમને પોતાને તે બાબત એક અણુભિક્ષેલ્યા ક્રોધડા સમાન લાગી છે; તેથી એટલું બોલીને જ અટકી જાય છે કે...the time of its growth must have been between these dates=આ તારીખો વચ્ચે (આ તારીખો એટલે એક બાબુ શ્રી બુદ્ધદેવનો સમય જે ઇ.

સ. પૂ. ૫૨૦ છે તે અને બીજી બાબુ:રાબ મિરેન્ડરનો સમય જે ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦ નો છે તે; આ બે વચ્ચેની સાડીત્રણ સદીનો ગાળો) તેની બઢતી કદાચ થઈ હશે. આ પ્રમાણે તેમણે અનિશ્ચિત અને શંકામય નિર્ણય આપ્યો છે. પણ હવે તો આપણે આ સાડાત્રણ સદીના ઇતિહાસથી વાકેફ પશુ થઈ રહ્યા છીએ-તેમના (લેખક મહાશય પ્રો. ડેવીઝ સાહેબના) સમય સુધી જે માહિતી નહોતી તે ઉપર કેટલોય પ્રકાશ મેળવી ચૂક્યા છીએ-એટલે એમ ઉચ્ચારવા જેટલી શક્તિ ધરાવતા થયા કહેવાઈએ કે મથુરા નગરની બઢતી જે આ સમયના અંતરગાળે થવા પામી હોત તો તેના પૂરાવા ક્યાંક પશુ દેખાયા વિના રહેત નહીં. એટલે માનવાને કારણ રહે છે કે, તે શહેરની પ્રખ્યાતી, જાહોજલાલી અને ગૌરવ તો શ્રી બુદ્ધદેવની હૈયાતી સમયે પશુ હતાં જ: પશુ તેમનું જીવનચરિત્ર વર્ણવતાં ગ્રંથોમાં મથુરાનું નામ સુદ્ધાંત જે લેવાયું નથી તે એટલા સારૂ હશે કે તે સ્થાનને બૌદ્ધધર્મનાં સ્થાન કે તીર્થસ્થળ તરીકે કાંઈ સંબંધ જ હશે નહીં.

(૫) An inscription probably dated from A. D. 157 (Saka 79) mentions the Vodva Tope as " Built by the

(૨૧) જુઓ પ્રો. રીઝ ડેવીઝે રચેલું " ધી બુદ્ધિ-સ્ટીક ઇન્ડીયા " નામનું પુસ્તક પૃ. ૩૭.

(૨૨) તો શું આ ઉપરથી એમ શંકા નથી ઉદ્ભવતી કે મિરેન્ડરને વિદ્વાનોએ ભયે બૌદ્ધધર્મી માન્યો છે પણ સ્વભાવિક રીતે અન્ય પ્રજાની માફક તે જૈનનો જ વિશેષ-પ્રશંસક હતો: સિક્કા ઉપરનાં પશુ ચિન્હો જૈન ધર્મનાં હોવાં છતાં અજ્ઞાનપણાને લીધે જ બૌદ્ધ ધર્મનાં કહેવાયાં છે વળી બીજી ઘણી યે હકીકતો એક ધર્મની હોવા છતાં બીજને ખાતે ચડી ગઈ છે: તેની જ સ્થિતિ આ મિરેન્ડરના કિસ્સામાં પશુ કાં બનવા પામી ન હોય !

[મિરેન્ડરનો ધર્મ પશુ જૈન નહીં તો જૈનમય હોવો જોઈએ જ: તેને ટેકારપ હકીકત એ છે કે તેના ક્ષત્રપો (જુઓ ભૂમક, રાજુલ, લિચક ઈ. " સર્વે ક્ષત્રપોનો ધર્મ " વાળો પારિ.) બધા જૈન ધર્મ પાળતા હતા: બાદશાહ મિરેન્ડર પશુ તે જ ક્ષત્રપ પ્રજાની ભૂમિમાં જન્મ્યો હતો; વળી તેણે પા સદી સુધી હિંદમાં જીવન ગાળ્યું હતું. એટલે કાં તે ધર્મ તરફ સહાનુ-ભૂતિ ધરાવતો થઈ ગયો ન હોય-બનવાનું છે જ.]

gods" which as Buhler rightly remarks, proves that, it in the second century A. D. must have been of considerable age, as every thing concerning its origin had been already forgotten=વળી આગળ નતાં આ લેખ ઉપર પ્રો. જલ કાર્પેન્ડીઅર નામે ડો. ખુલ્લરના જેવા જ સત્તા સમાન ગણાતા અન્ય સ્વીકૃત વિદ્વાન પોતાના વિચાર જણાવતાં લખે છે કે-
 " Much the same religious conditions as shown by the inscriptions (at Mathura) have been preserved in the Jain Church till the present day. આશરે ઇ. સ. ૧૫૭ ના સમયે (શક સંવત ૭૬) લખાયેલા એક શિલાલેખમાં વોડવા સ્તંભને દેવરચિત હોવાનું વર્ણન છે. તેની ઉત્પત્તિ વિશેની સઘળી માહિતી ન્યારે ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં પણ ભૂતી જવાઈ છે. સારે તે (સ્તંભ) ઘણા વર્ષ પૂર્વેનો હશે એમ સાબિત થાય છે, એવું મિ. ખુલ્લરનું કથન સત્ય ઠરે છે^{૨૩} પ્રો. જલ કાર્પેન્ડીઅર જણાવે છે કે (મથુરાના) શિલાલેખમાં નિર્દેશ કરેલી ધાર્મિક સ્થિતિ અદ્યપિ પણ જૈન સંપ્રદાયમાં તાદૃશ જળવાઈ રહેલી દેખાઈ આવે છે." એટલે આ બંને કથનનો સાર આ પ્રમાણે તારવી શકાય છે: (૧) કે વોડવા સ્તંભ દેવરચિત ધારવામાં જે આવે છે તેને ખુલ્લર સાહેબ સત્ય વસ્તુ હોવાનું સ્વીકારે છે (૨) કેમકે જે શિલાલેખમાં તેનું વર્ણન લખેલ છે તેમાં ઇ. સ. ૧૫૭ નો (બીજી સદીનો) આંક છે (૩) અને ન્યારે તે શિલાલેખ લખાયો છે ત્યારે એટલે કે ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં પણ તે સ્તંભની ઉત્પત્તિ વિશે

તે સમયના લોકોને ઇર્ષી સ્મૃતિ જ રહી નથી, તો સાબિત થાય છે કે, તેની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ની બીજી સદી પૂર્વે પણ ઘણી પ્રાચીન હોવી જોઈએ. (૪) અને તે શિલાલેખમાં જે પ્રમાણે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડનું વર્ણન કરેલું છે તે જ પ્રમાણે સર્વ સ્થિતિ અત્યારે અદ્યાર સો વરસનો સમય વ્યતીત થઈ ગયા છતાં પણ જૈન સંપ્રદાયવાળા જળવી રહ્યા છે એમ પ્રો. કાર્પેન્ડીઅર સાહેબનું મંતવ્ય છે.

[માર્ગ દીપ્ત્યુ:—ઇ. સ. ૧૫૭ માં એટલે કે ઇસ્વીની બીજી સદીમાં તે શિલાલેખ લખાયો ધારવામાં આવ્યો છે; અને તે હિસાબે અત્યારે તેને અદ્યારનો વર્ષ ઉપરાંતનો ગણી કાઢ્યો છે; પણ જો તે ઇ. સ. ની બીજી સદીની પૂર્વેનો સાબિત થાય તો તો તેના કરતાં પણ વિશેષ સમયનો તે લેખ છે એમ પુરવાર થયું કહેવાય. આમાં મૂળ આંકસંખ્યા તો ૭૬ ની જ છે. અને તેને શક સંવત કે જેનો પ્રારંભ ઇ. સ. ૭૮ માં થયો ગણાય છે તે માની લઈ ૭૮+૭૬ = ઇ. સ. ૧૫૪ નો ઠરાવાયો છે: પણ આપણે ઉપર પૃ. ૧૮૮ તથા ૨૪૧ માં જણાવી ગયા છીએ કે તે આંક ક્ષહરાટ સંવતનો છે: તેમ જ તેનો પ્રારંભ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ થી ગણાય છે; એટલે તે લેખનો સમય ઇ.સ.પૂ. ૧૫૬-૭૬= ઇ. સ. પૂ. ૮૦ નો ગણવો પડશે. મતલબ કે, વિદ્વાનોએ જે સમય માન્યો છે તેની પૂર્વેની અઢી સદીનો જ લેખવો રહે છે. એટલે કે આજ પૂર્વે એકવીસ સો વર્ષનો તે છે: આટલી હકીકતથી પણ, આપણે ઉચ્ચારેલ મંતવ્યને સમર્થન મળે છે કે, આ વોડવા સ્તંભ-સ્તંભનો પ્રથમ ૨૪ વિનાશ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે-જેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ થી ૧૭૪ નો આપણે ઠરાવ્યો છે: તેણે-કર્ચો હતો; અને

(૨૩) કે. હિ. ઇ. પૂ. ૧૬૭ અને આગળ.

(૨૪) અગ્નિમિત્ર સમ્રાટ આ સ્તંભનો જે

તે બાદ લગભગ પોણી સદીનો એટલે પોણાસો-એક વર્ષનો સમય ગયો ત્યારે, ઈ. સ. પૂ. ૧૧૭ માં મહાક્ષત્રપ રાજુવુલની પટરાણીએ મોટા મહોત્સવપૂર્વક બડા આડંબર અને ધામધૂમ સહિત તેની પુનઃ સ્થાપના કરાવી^{૨૫} હતી. વળી તે બાદ ચાલીસેક વર્ષે એટલે ઈ. સ. પૂ. ૮૦માં મહાક્ષત્રપ પાતિક પોતે તક્ષિલાની ગાદીએથી ઉતરી રક્ષગ્યો ત્યારે પ્રથમ તક્ષિલાના તામ્રપત્ર તરીકે ઓળખાવાના સ્થળની યાત્રા કરી ત્યાં ધાર્મિક ૨૭ અવશેષો રાખ્યાં હતાં; તે પછી મથુરા નગરીએ આવી-પુનઃ સ્થાપિત વોડવા સ્તૂપનાં દર્શન કરી પોતાની ભક્તિ દર્શાવી હતી અને તેની નિશાની તરીકે અત્યારે ચર્ચા રહેતી હોય ૨૮ કાતરાબો હોતો. આ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવાયેલા બનાવોની સંકલના થવા પામી હતી.]

હવે ખુદ શિલાલેખ પોતે જ જ્યારે ઈ. સ. પૂ. ની પહેલી સદીનો, તથા તે સ્તૂપની પુનઃ

વિનાશ કર્યો હતો તે, તેની અંદર સંગ્રહીત કરી રાખેલ ધનસંચય પ્રાપ્ત કરવા માટેની લાલસાથી હતો. જે કે તે સમયે આ સ્તૂપ તો ઈટ, માટી કે ચુનાથી ચણેલ હતો; પણ તે માટેની અસલ હકીકત જૈન સાહિત્યગ્રંથોમાં એમ જણાવાઈ છે કે તે સ્તૂપ મૂળે તો, પાર્શ્વનાથના સમયે (ઈ. સ. પૂ. સાતમી આઠમી સદીમાં) દેવોએ સુવર્ણમય બનાવ્યો હતો. પણ તે બાદ કેટલોક સમય ગયા પછી તેને ઇટથી બનાવાયો હતો. એવી ગણતરીથી કે જે સુવર્ણનો રહે, તો અનેક વિદ્ધો તેને નડશે, જેથી દેવોએ જ, તેને જ ઇટનો બનાવી દીધો હતો; પણ અગ્નિ-મિત્રની કલ્પના એવી થઈ હોવી જોઈએ કે, જ્યારે દેવરચિત છે અથવા તો લોક એમ મનાવી રહ્યા છે તો તેમાં કાંઈક ચમત્કારિક તો હશેજ; માટે તેની ભીતરમાં કદાચ ધનસંચય કરી રાખ્યો પણ હોય, આ હિસાબે તેણે સ્તૂપનો વિનાશ કર્યો હોય.

(૨૫) ક્ષહરાટ પ્રબંધે ધર્મધ્રુવશ કેરી હતી તે આ દષ્ટાંત ઉપરથી સમજી શકાશે. વળી નીચેની દીકા નં. ૨૮ અને ૨૭ જુઓ.

સ્થાપના ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદીની તેમ જ તેનો વિનાશ ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદીના પ્રારંભનો; ઈ. ઈ. પૂરવાર થાય છે ત્યારે પ્રસ્તુત સ્તૂપની અસલ ઉત્પત્તિ, ખુબર સાહેબના કથન પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદી પહેલાં, કેટલાય સમય પૂર્વેની એટલે ઈ. સ. પૂ. ની સાતમી કે આઠમી સદીની માનવાને જરા પણ સંકાચ કે ક્ષોભ આપણે ભોગવો રહેતો નથી. અને તે હકીકત જ્યારે હવે શિલાલેખના આધારે તથા વિદ્વાનોના સંશોધનથી સાબિત થઈ રહી છે ત્યારે એમ પણ માનવું જ રહે છે કે, જૈન સાહિત્યક ગ્રંથોમાં (જુઓ ટી. નં. ૨૩ ની હકીકત), આ સ્તૂપ સંબંધી સર્વ હકીકત સત્ય સ્વરૂપમાં જ વર્ણવાયેલી છે. વળી જ્યારે પ્રો. જલ કાર્પેન્ટી-અર જેવો ઇતિહાસવેત્તા ભારપૂર્વક બહુર કરે છે કે, જે સાંપ્રદાયિક માન્યતા જૈન ધર્મની તે સમયે હતી તે અધાપિપર્યંત પણ તાદશ-

(૨૬) મથુરા સ્તૂપના વર્ણનમાં જ્યાં આ શિલાલેખનો આંક ૭૬ છે તે સમયે મથુરા ઉપર સોડાસ મહાક્ષત્રપનું રાજ્ય હતું, અને પાતિક તો માત્ર યાત્રાળુ જ છે; પણ સોડાસના અને પાતિકના બંનેનાં નામ સાથે હોવાથી વિદ્વાનોએ માની લીધું જણાય છે કે, પાતિકને પણ આ સ્થળ સાથે રાજકીય સંબંધ હશે. બાકી ખરી સ્થિતિ તો એ છે કે, તેણે ગાદી છોડી દીધી હતી અને અહીં યાત્રા કરવા આવ્યો હતો. તેના બીજા જ વર્ષે આ મથુરા દેશ પણ સમ્રાટ મોઝીએ જીતી લીધો હતો. એટલે સોડાસને અમલ પણ પાતિક પછી તૂટનામાં જ બંધ થયો ગણવો રહે છે (આ માટે તેમના વૃત્તાંતે જુઓ.)

(૨૭) જુઓ પૃ. ૨૩૬ માં પાતિકનું વૃત્તાંત. વળી આ સ્થાનને કેટું પરિવ્રજ ગણવામાં આવતું હતું તે માટે જુઓ તક્ષિલાનગરીનું પરિશિષ્ટ.

(૨૮) પાતિક કેવો ધર્મવૃત્તિવાળો હતો તે માટે તેનું જીવનવૃત્તાંત જુઓ તથા ઉપરની ટી. નં. ૨૪ તથા ૨૫ સરખાવો.

પણે પ્રવર્તી રહેલી નજરે પડે છે ૨૯ ત્યારે સહજ અનુમાન કરી શકાય કે, ઇ. સ. પૂ. ૮૦ ના સમયે પાતિકતા સમયે જે વિધિવિધાન ચાલુ હતાં તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શનના સમયે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ માં વિદ્યમાન હોવાં ૩૦ જોઈએ જ; નહીં તો ઇ. સ. પૂ. આઠમી કે સાતમી સદીનો સંબંધ ઇ. સ. પૂ. ની પ્રથમ સદી સાથે ચાલુ હતો એમ માની શકાય જ નહીં.

ઉપરમાં તો એટલું જ પૂરવાર કરી બતાવાયું છે કે, મથુરાસ્તૂપની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. પૂ. ની આઠમી સદીની આસપાસ થયેલી હોવી જોઈએ. એટલે તે સમયથી માંડીને મથુરા નગરીની જૈન સંપ્રદાયના એક તીર્થસ્થળ તરીકેની તો ખ્યાતિ હતી એમ માનવું રહે છે. વળી ત્યારથી આગળ વધતાં ઇ. સ. ના આરંભ સુધી પણ તે ને તે જ સ્થિતિ ધર્મસ્થળ તરીકે ચાલુ હતી જ, એમ પણ સાબિત થઈ ગયું છે. એટલું જ નહીં પણ તે ને તે જ તીર્થધામ તરીકેની પવિત્રતા ઠેઠ ઇ. સ. ની આઠમી નવમી સદી સુધી જળવાઈ રહ્યાના પુરાવા ઇતિહાસનાં પાને ચડી ચૂક્યાનું જણાયું છે. અને તે પણ કાંઈ સાંપ્રદાયિક કે દંતકથાના અંથોનાં પાને નહીં, પણ “ ગૌડવહો ” જેવા જૈનેતર અંથોનાં, કે જેનું ભાષાંતર કરવામાં ડો. હોલ જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મગરૂરી ધરાવે છે.

(૨૯) જુઓ ઉપરમાં ટોંકેલા શખ્દો (પાંચમી કલામમાં ઇચ્છે શખ્દોનું અવતરણ). વળી આ કથનને પ્રો. જલ કાર્પેન્ટીયર જેવા અન્ય દેશીય અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીએ સંમતિ આપી છે એટલે તે હકીકત વિશેષ મજબૂત બની ગણાશે. જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૩૦ ના સમયનો આંક.

(૩૦) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૨૯.

(૩૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શનના સમયની તથા તેના શિવાલેખની કેટલીક હકીકત જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે

અત્રે જે^{૩૧} પ્રસંગનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય અને ઐતિહાસિક રાજગુરુ બપ્પલટ્સુરિના સમયે બન્યો હતો. જેમ સોલંકી કુળ ભૂખણ ગૂર્જરનરેશ રાજા કુમારપાળના રાજગુરુ પેલા પ્રખ્યાત પરિશિષ્ટકાર હેમચંદ્રાચાર્ય હતા, તેમ કનોજ અને ગ્વાલિયરપતિ પરિહારવંશી અવતંસક સમાન રાજા આમ્લદેવ જોઈએ^{૩૨} ડ્રાયાહના રાજગુરુ આ બપ્પલટ્સુરિ હતા. આ આમ્લદેવ રાજાનો સમય વિક્રમ સંવત ૮૧૨ થી ૮૯૦= ઇ. સ. ૭૫૫ થી ૮૩૪=૭૯ વર્ષનો ગણાય છે. તેમના રાજદરબારે લારેલી કચેરીમાં વાદવિવાદ કરીને ઉપયુક્ત જૈનાચાર્યો, વૈદિક પંડિત અને વાદીશિરોમણી વિદ્વાન વાકપતિરાજને છતી શીધા હતા તથા જૈન ધર્માનુયાયી બનાવ્યા હતા. વળી આ પ્રસંગનું વર્ણન આગળ ચત્રાવતાં જણાવ્યું છે કે, મથુરાજીતા જે વરાહમંદિરમાં વાકપતિરાજ પૂર્વે ધ્યાનસ્થ રહેતા હતા ત્યાંથી તેમને પાસેના પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિરમાં લઈ ગયા હતા. આ સમયે (ઇ. સ. ૮૨૬=વિ. સં. ૮૮૨) તે બપ્પલટ્સુરિએ તે મંદિરને અંગે પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે; જેને અંગે તે અંથકાર મહાશયે એટલું જ લખ્યું છે કે, He (Bhappa-bhat Suri) placed a certain Top-image in a temple at Mathura=તેમણે (બપ્પલટ્સુ-

નથી, એવી માન્યતા કેટલાકો ધરાવે છે. તેઓ આ કથન ઉપર મનન કરશે એવી વિનંતિ છે.

(૩૧) જુઓ ગૌડવહો નામનું પુસ્તક ડો. રાહટ અને હોલકૃત ભાષાંતર. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫૬.

(૩૨) જેમ સોલંકી કુળભૂષણ ગૂર્જરનરેશ કુમારપાળના રાજગુરુ પ્રખ્યાત પરિશિષ્ટકાર હેમચંદ્રસૂરિ હતા, તેમ પરિહારવંશી કનોજ અને ગ્વાલિયરપતિ રાજા આમ્લદેવ(પેલા સુવિખ્યાત ભોજદેવના દાદા)ના પ્રતિષ્ઠાધક આ બપ્પલટ્સુરિ હતા.

રિએ) મથુરાનાં મંદિરમાં કોઇક ઊંચી (ઊંચા કદની કે કોઈ વસ્તુના ઉપરી ભાગમાં) પ્રતિમા પધરાવી હતી. ” જેને વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે ઉપરનું પુસ્તક વાંચી જોવા વિનંતિ છે. પ્રસંગ અહીં રસિક અને આનંદ ઉપજાવે તેવો છે તેમ સાથે સાથે બોધદાયક પણ છે.

આવા અધા ઐતિહાસિક પુરાવાથી આપણ સર્વેને ખાતરી થાય છે કે, મથુરાજીની પ્રાચીન જાહોજલાલી જે ઇ. સ. ની નવમી સદી સુધી ચાલી આવી હતી, તે એક મહાન જૈન તીર્થ તરીકેની જ હતી. નવમી સદી પછી તેનો નાશ ક્યારે થયો તે શોધવાનું કામ અન્ય પુરાતત્ત્વ-શોખીન વિદ્વાનો ઉપર છોડીશું. હાલ તો એટલું જ જણાવવાનું કે ત્યાં જૈનોની વસ્તી પણ નથી તેમ મોટાં જૈન મંદિરો પણ નથી. માત્ર એક મંદિર બજારની એક બાજુમાં અને એક મંદિર જૈન સંઘની ધર્મશાળામાં છે. મતલબ કે, મથુરાજીની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્થિતિમાં જબરદસ્ત તફાવત પડી ગયો છે.

સાર એટલો જ છે કે આ મથુરાસ્તૂપ પ્રથમમાં સુવર્ણમય હતો અને તે શ્રી પાર્શ્વનાથના સમયમાં (ઇ. સ. પૂ. ૮૭૭ થી ૭૭૭ માં) દેવોએ જોભો કર્યો હતો (The Voodva Tope built by the gods) પણ પછી જેમ જમાનો આગળ વધતો ગયો તેમ વખત ખરાબ થવાનાં ચિહ્નો દેખાવાં લાગ્યાં. એટલે દેવોએ તે સંકેલી લઇ, તે સ્થાન ઉપર બીજો તેવો જ ઇંટનો સ્તૂપ જોભો કર્યો. દેવરચિત સ્તૂપનો નાશ મહાવીરના

સમય બાદ થઇ જતાં, સમ્રાટ ટ્રિયદર્શિને પાછો નવો જોભો કરાવી તે ઉપર સિંહનું ચિહ્ન ગોઠવ્યું હશે. અને તેણે જોભા કરાવેલ આ સ્તૂપની (અથવા તેણે જો જોભો ન જ કરાવ્યો હોય તો દેવરચિત ઇંટના સ્તૂપની) દુર્દશા, સમ્રાટ અગ્નિ-મિત્રે કરાવી નાંખી ગણવી. તે પછી તેનું શું થયું તે ઉપરમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ એટલે અહીં પુનરાવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી.

જે પ્રદેશમાં ઉપરની મથુરાનગરી આવેલી છે તેને પ્રાચીન સમયે સુરસેન પ્રાંત ઉચ્કહેવાતો હતો. તે પ્રાંતની રાજધાની

પ્રાચીન

તરીકે આ ૩૪મથુરાને જ

ભૂગોળ

ગણવામાં આવતું હતું; તેને

ત્રજદેશ^{૩૫} પણ કહેવાય છે;

જ્યારે મથુરાને ૩૬મધુપુરી પણ કહેવામાં આવતી હતી; જે સ્થાન ઉપર વર્તમાનકાળે મહોલી નામનું ગામડું આવેલું દેખાય છે. It was called Mathhupuri (Present Maholi) Maholi is 5 miles to the S. W. of the modern city of Mathura=વર્તમાન મથુરા શહેરની વાયવ્ય ખૂણે પાંચ માઇલ ઉપર મહોલી આવેલું છે. વળી આ મથુરા નગરીને ઉત્તર મથુરા પણ કહેવાય છે. જ્યારે દક્ષિણ હિંદમાં આવેલાં મધુરા (Madura)ને “ દક્ષિણ મથુરા ” કહેવાય છે.^{૩૭} મથુરાનું બીજું નામ તીરહુટ પણ દેખાય છે.^{૩૮} ઉપરાંત બીજી હકીકત એમ નીકળે છે^{૩૯} કે, It was the birth-place

દીપણ જુઓ.

(૩૭) જ. એ. સો. બે. ૧૮૭૪, પૃ. ૨૫૬:

શ. એ. સો. પુ. ૭, ૧૮૭૭, પૃ. ૧૫૫.

(૩૮) પ્રીન્સેપ્સ ઇન્ડિઅન એન્ડીક્વીટીઝ પુ.

૨, પૃ. ૨૨૩ નું દીપણ જુઓ.

(૩૯) જુઓ કે ડ એન્શન્ટ ઇઓગ્રાફી ઓફ

(૩૩) આ રાજના સમય તથા વંશાવળી

માટે પુ. ૧, પૃ. ૧૮૭ જુઓ.

(૩૪) જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૪૬.

(૩૫) ડે. ની એન્શન્ટ ઇઓગ્રાફી ઓફ ઇન્ડીયા

પૃ. ૫૪

(૩૬) શે. એ. સો. બે., પુ. ૭, પૃ. ૩૪૧ નું

of Krishna=તે શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમિ હતી: its various places are=તેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો આ પ્રમાણે છે.—(૧) જન્મભૂમિ અથવા કારાગૃહ=હાલનું જે પોટરકુંડ કહેવાય છે તેના કાંઠે શ્રી કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો (૨) મલ્લપુરા=મથુરાની પાસે નાનું ગામ છે ત્યાં He (Krishna) fought with wrestlers=તેણે (શ્રી કૃષ્ણે) મલ્લ સાથે લુદ્ધ કર્યું હતું. (૩) Kubja's well is the place where he cured Kubja of her hemp=કુબ્જકુબા નામના સ્થળે તેણે (શ્રી કૃષ્ણે) કુબ્જ દાસીની ખુંધ ગટાડી દાંધી હતી. (૪) કંકાલિતલા=કંસકા નિલા=કંસ કાનિલા is the place where he killed Kansa; તે સ્થાન ઉપર તેણે (શ્રી કૃષ્ણે) કંસ(રાજા)ને કાપી નાંખ્યો હતો, એટલે કે ખૂન કર્યું હતું. આ ઉપરથી સમજાય છે કે “ કંકાલિતલા ” તે “ કંસકાનિલા ” નું અપભ્રંશ થઇ ગયું લાગે છે. (૫) વિશ્રામઘાટ is the place where he rested after his victory=આ સ્થાને પોતે (શ્રી કૃષ્ણે) વિજય મેળવ્યા બાદ વિશ્રામ લીધો હતો.

ડા. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીત લખે છે^{૪૧} કે,
“ મથુરામાંથી જે મૂર્તિઓ અને નકશીકામ મળેલું છે તેની જરોજરી કરે તેવું
વિશેષ નકશીકામ પેશાવર તરફથી
વર્ણન મળેલા ગ્રીક કારિગીરીના
નમૂના સિવાય હિંદુસ્તાનના

ખીજ કોઇ ભાગોમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી.” આ ઉપરથી પોતે એવા અનુમાન ઉપર આવતા દેખાય છે કે, ત્યાં ગ્રીક કારિગરો ખૂદ હાજર હતા અથવા તો ગ્રીક કારિગરોના હાથ તળે શીખીને તૈયાર થયેલ હિંદી કારિગરો હતા. [મારું ટીપ્પણ—વધારે વાસ્તવિક તો એમ હોઈ શકે કે; તેઓ ગ્રીક કારિગરો અથવા તેમના શિષ્યો નહોં પણ ગ્રીક કારિગરોના ગુરૂ હોવા જોઈએ; કારણ આગળ ઉપરનું વિવેચન જુઓ.] જ્યારે એક ખીજ લેખક, ઓરીએન્ટલ ઓફ ઇ. સ. ૧૮૦૨, પૃ. ૨૩, ૨૪ ના આધારે એમ જણાવે^{૪૨} છે કે, “ મથુરાસે જે પ્રાચીન મૂર્તિયાં આદિ નીકળી છે, ઉનકી ભી સદસ્યતા મિશ્ર દેશકે દંગસે હૈ । ખાસ કર ઉનમેં જે ચિહ્ન થે વહ મિશ્ર દેશ જેસે હી થે ।...” ‘હિંદી કારિગીરીની પ્રશંસા ગાતા આ બંને ઉતારા જે એકત્રિત કરીને સરખાવીશું તો એમ જ સાર આવશે કે આ પ્રાંતમાં જે કાંઇ કારિગીરી મળી આવી-છે તે, મિશ્ર દેશ તથા ગ્રીસ દેશને મળતી છે; પછી તે બંને દેશના (મિસર-ઇજિપ્ત તેમજ ગ્રીસ) કારિગરો હિંદ દેશના કારિગરોના ગુરૂ હતા કે શિષ્યો હતા તે તપાસવું બાકી રહે છે. સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે, જે એક જ સ્થળે બે અથવા વધારે દેશના કે ભૂમિના કારિગરો એકઠા થયા તો તેવી એકત્રિત થયેલી વ્યક્તિઓ પોતે ગુરૂ હોવાના કરતાં, શિષ્યો હોવાનો જ વધારે સંભવ ગણી શકાય; કેમકે એક જ વિદ્યાગુરૂ પાસે ધણા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપ્રાપ્તિ અર્થે સંમિલિત

મિ. લુએન ત્સાંગે લીધી હતી.

(૪૧) જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨, પૃ. ૨૬૪.

(૪૨) જુઓ સુરત મુકામે સન ૧૯૨૩ માં મુદ્રિત, ભગવાન પાર્શ્વનાથ નામનું પુસ્તક પૃ. ૧૬૨.

ઈન્ડીઆ પૃ. ૫૪.

(૪૦) According to Grouse, it is the monastery of Uggupta visited by Mr. Heuen Tshang=મિ. આલેક્સાન્ડર મેંતેન્સ પ્રમાણે આ સ્થાન તે ઉપગુપ્તનો વિહાર હતો, જેની મુલાકાત

થવાનું હજી વિશેષ શક્ય ગણી શકાય; જ્યારે એક જ વિદ્યાગુરુ જુદા જુદા પ્રદેશમાં જઈને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઊભા કરે, તે હજી કાંઈક દુઃશક્ય ગણાય; એટલે પ્રસ્તુત વિષયમાં, વધારે સંલવનીય સ્થિતિ તો એમ હોવાની કદીપી શકાય છે કે, મથુરાના કારિગરો મિસર દેશના અને ગ્રીક દેશના કારિગરોના શિષ્યો હોવા કરતાં, તેમના ગુરુઓ જ હોવા જોઈએ (ઉપરમાં, મારા ટીપ્પણુ તરીકે, ટાંકેલો અભિપ્રાય સરખાવો). વળી જંબૂદ્વીપમાંથી શાકદ્વીપ જે જુદો પડ્યો છે તેની કાંઈક તવારીખ આપનાં આપણે ઇસારો કરી ગયા છીએ કે, જંબૂદ્વીપ તે આર્ય સંસ્કૃતિનું ધામ હતું જ્યારે શાકદ્વીપ તો અર્ધજંગલી દશામાં જ હતો. વળી કોઈ પણ બુદ્ધિમાન કહી શકશે કે જે પ્રજા સંસ્કૃત હોય તે જ અર્ધજંગલી પ્રજા ઉપર પોતાની છાપ પાડી શકે; નહીં કે અર્ધજંગલી પ્રજા હોય તે પોતાની છાપ સંસ્કૃત પ્રજા ઉપર પાડી શકે. આ ઉપરથી ખાત્રી થશે કે, જે ગ્રીક અને મિસર દેશની-એટલે કે શાકદ્વીપની-શિલ્પકળા છે તેનું જન્મસ્થાન તો જંબૂદ્વીપમાં જ છે. હા, એટલું હજી બનનાજોગ છે કે જુદા જુદા સમયે, જેમ કાળચક્રના ઝપાટામાં એક પછી બીજો દેશ આવી જાય છે, તેમ કોઈ કોઈ વાર મિશ્ર દેશ પણ સંસ્કૃતિના ઊંચા શિખરે ચડી બેઠો હોય; તેમજ ગ્રીસ દેશના લાગ્યે પણ તે યશરેખા કોઈક સમયે લાગી ગઈ હોય: જ્યારે તેવા સમયે જંબૂદ્વીપની શિલ્પકળાને હીણુપ લાગી ગઈ હોય. પણ આવા બનાવ તો જંબૂદ્વીપમાં અંતર્ગત રહીને જ્યારે શાકદ્વીપ ભૂમિના એક અંશ તરીકે હેવાતિ ભોગવી રહ્યો હોય

ત્યારે જ બની શકે; અને તેવા સમય તો ઘણા ઘણા પ્રાચીન હોય એમ પૃ. ૧૩૪ થી આગળમાં જણાવાઈ ગયું છે. મતલબ કે જે સમયની-અત્યારે તો બે હજાર કે બાવીસ સો વર્ષની-અચ્ચા આપણે કરી રહ્યા છીએ, તેવા ટાણે તો તેવી સ્થિતિ કદીપી લેવાનો વિચાર સરખો પણ તદ્દન હાસ્યાસ્પદ લેખાશે. એટલે વધુમાં વધુ એમ કહી શકાશે કે, આ સમયની લગભગમાં જ-અથવા સત્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે-સારનાથ સ્તંભ ઉપર કોતરેલા સિંહની કારિગીરી વિશે તથા તે સમયની સંસ્કૃતિના સરણુ વિશે ઉલ્લેખ કરતાં-પશ્ચિમ દેશની કારિગીરી અસલ કે પૂર્વ દેશની અસલ-જે સ્થિતિ હોવાનું સાબિત કરી ગયા છીએ તે જ સ્થિતિ પંડિત ભગવાનલાલજીએ પ્રદર્શિત કરેલ આ મથુરા નગરીની મૂર્તિયો સંબંધમાં પણ પ્રવર્તી રહેલ હોવી જોઈએ. એટલે કે હિંદની કારિગીરીને મૂળ અથવા ગુરુણી તરીકે સમજવી અને ગ્રીક અથવા મિશ્ર દેશની કારિગીરી તે અસલ ઉપરથી નકલ અથવા શિષ્યા તરીકે સમજવી.

(૨) તક્ષિલા, તક્ષશિલા

સાંપ્રતકાળના સાહિત્યગ્રંથોમાં તેની સ્થાપના-ઉત્પત્તિ બૌદ્ધધર્મના પ્રવર્તક શ્રી ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં થયેલી મનાવે તેની છે, જ્યારે આર્ય પ્રજાના ઉત્પત્તિ અતિ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પણ આ નગરીનાં નામ અને વર્ણન સુદ્ધાં મળી આવે છે; એટલે ખરું શું છે તે આપણે તપાસવું રહે છે.

ગાંધાર ૪૭૬૨માં તે નગરી આવેલી છે. વળી તેને તે દેશની રાજધાની તરીકે પણ ગણા-

પૃ. ૧, પૃ. ૫૨)

તક્ષશિલા અને પુરુષપુર-હાલનું પેશાવર-વે

(૪૩) કાશ્મીર નદીની બાજુમાંની કુનાર અને

સિંધુ નદીની વચ્ચેના પ્રદેશ તે ગાંધાર. (પુરાતત્ત્વ ૩૪

વાય છે. તે દેશમાં તેના જેવું જ જાહોજલાલીવાળું પુષ્પપુર (પુષ્પપુર) કરીને એક ખીજી ૪૪ શહેર હતું જેને હાલ પેશાવર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

મિ. મેગરથેનીઝ નામે જે ગ્રીક એલચી પાટલિપુત્ર દરબારે અશોકવર્ધનના સમયે નીમાયો હતો તેના કહેવા મુજબ આ તક્ષિલાનગરીનું અંતર મગધદેશની રાજધાનીથી ધોરી રસ્તે ૯૫૦ માઈલ હતું અને વાંકે રસ્તે ૧૦૦૦ માઈલ=૯૦૦૦ સ્ટેડીઆ (stadia) હતું; જ્યારે કથાસરિતસાગર નામના પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન, પંજાબદેશના રાવળપિંડી જિલ્લામાં વિતરતા (જેલમ) નદીના કાંઠે, જ્યાં વર્તમાનકાળે શાહધેરી નામનું ગામડું ૪૫ આવ્યું છે તેની નજીકમાં હોવાનું જણાવાયું છે. સર કનિંગહામ તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે ૪૬ “ Shaha-Dheri or Dheri Shahan, the royal residence is the ancient Taxila. The old fortified city, which is still surrounded by stone-walls, is called Sir-Kah, which all the peoples agree in stating, is only a slight alteration of Sir-Kat or the Cut-Head ”=શાહધેરી અથવા ધેરીશાહન તે જ પુરાણી તક્ષિલાનાં રાજમહેલનું સ્થળ છે. તે પ્રાચીન કિલ્લાખંધ શહેર (હતું), તેની આસપાસ સાંપ્રતકાળે પણ પથરના ગઢ નજરે પડે છે. પ્રચંડ લોકવાયકા પ્રમાણે શિરકટ-

શિરચ્છેદના ઉચ્ચારમાં કાંઈક ફેરફાર થવાથી તેને સિરકહ કહેવાય છે. ” ઉપરના વાક્યમાં આપણે તેના સ્થાન વિષે કાંઈ શંકા ઉઠાવવાની જરૂર રહેતી નથી. જે શબ્દો ઉપર મારે વાચકવર્ગનું ભારપૂર્વક લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે તે “ પ્રચંડ લોકવાયકા પ્રમાણે=all the people agree in stating ” શબ્દો જ છે; એટલે કે દંતકથાનો આધાર તેમણે જણાવ્યો છે. પછી આ શિરકટ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે Cut-Head is the exact meaning of Taksha-Shir or Takha-Shir, which was the Buddhist form of the name of Taksha-Shela or Taha-Shila, from which the Greeks made Taxila. The change of name Taksha-Shir was made to suit the legend of Buddha, having cut off his head to offer to a hungry tiger=તક્ષશિલ અથવા તખશિલ નામનો જે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં શબ્દ છે તેનો જ બરાબર રીતે અર્થ ઉતરતો આ તક્ષશિર અથવા તખશિર શબ્દ (શિરચ્છેદ) છે, અને તે ઉપરથી જ ગ્રીક લોકોએ તક્ષિલા ઠરાવ્યું છે; અને ક્ષુધાર્ત વાધને ખવરાવવા પોતાનું શિર ત્રીપુદ્ધદેવે જે ઉતારી આવ્યું હતું તે દંતકથાને બંધબેસતું થવા માટે તક્ષશિર નામમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. ” એટલે એમ કહેવાનો આશય ધરાવે છે કે, મૂળ નામ તો તક્ષશિલ જ હતું પણ બૌદ્ધ સાહિત્યગ્રંથોમાં

ગાંધાર દેશનાં બે મુખ્ય શહેરો હતાં-

(૪૪) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૪૩.

(૪૫) પુરાતત્ત્વ પુ. ૧, પૃ. ૫૨:-પુરાતત્ત્વ ખાતાને ધણા સ્તૂપો તથા મૂર્તિઓ અહીંથી જ જડી

આવ્યાં છે.

(૪૬) જુઓ ડો. એ. ઇ. પૃ. ૬૦; તથા ઇ.

ડો. ઇ. પૃ. ૧, પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮

આ તક્ષશિલા નગરી વિશે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, તે સ્થાન ઉપર ભગવાન બુદ્ધદેવ એકદા પધાર્યા હતા, જે સમયે એક ખૂબ ભૂખ્યા ડાંસ જેવો વાધ ત્યાં આવી ચડ્યો હતો અને તે વાધની ભૂખ તૃપ્ત કરવા તેમણે પોતાનું શિર કાપીને ધયું હતું. તે શિર કાપવાની ક્રિયાના સ્મરણચિહ્ન તરીકે તે સ્થાનનું નામ તક્ષશિર (તક્ષ=કાપ્યું; શિર=માથું) પાડવામાં આવ્યું હતું. આ મતલબની દંતકથા પ્રવર્તમાન છે. તે પ્રસંગને અનુરૂપ થવા માટે તક્ષશિલાનું નામ ફેરવીને પછી તક્ષશિર રખાયું છે.

[માર્ક ટીપ્પણ: ' તક્ષશિલા ' માં ' તક્ષ ' અને ' શિલા ' એ બે શબ્દો છે. તેમાં શિલાનો અર્થ તો પથ્થરની પાટ જેવો થાય છે; પછી તેને ' શિર ' સાથે કયાંથી સંબંધ ધરાવી શકાય ?] એટલે was made to suit the legend= તે દંતકથાને અનુરૂપ થવા ફેરફાર કરાયો છે તે હકીકત માટે મારી શંકા ઉદ્ભવે છે. વળી તેઓ અન્ય સ્થાને લખે છે કે ૪૭:—Hiuen-Tshang expressly states that " This is the spot where Tathagata cut off his head. Fa-Hian (A. D. 400) also states that Takshashila means in Chinese words " Cut-off head. "= હ્યુએનત્સાંગ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે, તથાગતે પોતાનું શિર કાપી આપ્યું હતું તે આ જ સ્થાન છે; ફા-હિઆન ૪૮ (ઈ. સ. ૪૦૦) ના કહેવા પ્રમાણે પણ તક્ષશિલાનો ચાઇનીઝ શબ્દોમાં સમાનવાચી અર્થ ' શિરચ્છેદ ' થાય છે. " આવા આશયને મળતા જ અભિપ્રાયો અન્ય વિદ્વાનોએ ૪૮ પણ ઉચ્ચાર્યા છે. [માર્ક ટીપ્પણ:

(૧) તથાગત શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો છે તથા
(૨) ચાઇનીઝ ભાષાના શબ્દો સમાન-વાચી-સમાન અર્થવાળા જણાવ્યા છે. તે બે મુદ્દા સંબંધી વિશેષ પ્રકાશ પાડવા જરૂર છે: જે આગળ ઉપર જણાવીશ.]

આવી રીતે જ્યારે પ્રખ્યાત અને નામચીન પુરુષોએ પોતાના મંતવ્ય આગળ ધર્યાં છે અને તે પણ મેશર્સ ફા-હિઆન અને હ્યુએનત્સાંગ જેવા ખુદ બૌદ્ધધર્મના ચૂસ્ત ભક્ત પ્રવાસી-જનોના અભિપ્રાયો સાથે; એટલે આપણે તે વસ્તુ તરફ દુર્લક્ષ તો કરી ન જ શકાય. પણ શોધખોળખાતામાં હમેશાં જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ, એક વખત સુદૃઢપણે નિશ્ચિન થયેલ વસ્તુ પણ વિશેષ મજબૂત પુરાવાના આધારે ફેરવવી પડે છે. અથવા છેવટે તે વસ્તુ તે પુરાવાના સ્વરૂપમાં ફરીને વિચારવી પડે છે—જેમ અશોકના કહેવાતા શિલાલેખોને તેની કૃતિઓ હોવાનું માની લેવાને બદલે હવે, તેના પૌત્ર અને ગાદીવારસ મહારાજ પ્રિયદર્શિનની હોવાનું જણાવાયું છે; તેમ જ તે સર્વને અશોક જે બૌદ્ધ-ધર્મી સમ્રાટ હતો તે ધર્મનાં ફરમાનને બદલે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન જે જૈનધર્મી હતો તેના ધર્મનાં એટલે જૈન ધર્મની પ્રરૂપણા કરતાં ફરમાનો ઠરાવાયાનું સૂચન કરાયું છે, તેમ-આ બાબતમાં પણ કેમ ન બને ? માટે તે વિષય જરાક વિસ્તારથી આપણે તપાસવો પડશે; કેમકે સંક્ષિપ્તમાં લખતાં વાચકવર્ગને સંપૂર્ણ ખાતરી કદાચ ન પણ થાય.

ઉપરમાં વિદ્વાનોના જે કેટલાક ઉતારાઓ મેં ટાંકી મતાવ્યા છે, તેમાં જે શબ્દ-વાક્યો સ્પષ્ટીકરણ માંગે છે તે મારી ટીપ્પણમાં રજૂ કર્યાં છે, તથા મોટા અક્ષરે જણાવ્યા છે. હવે તે વિશે વિવે-

(૪૭) જુઓ કો. એ. ઇ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬.

(૪૮) તે જ પુસ્તક-પ્રસ્તાવના પૃ. ૭.

(૪૯) જુઓ રે. વે. વ. પુ. ૧, પૃ. ૧૩૬ અને

આગળ; તથા પૃ. ૧૩૮ નું ટી. નં. ૪૫.

ચન કરીશ. તે શબ્દ-વાક્યો નીચે પ્રમાણે ચારની સંખ્યામાં છે. (૧) પ્રચંડ લોકચાયકા પ્રમાણે (૨) તે દંતકથાને અનુરૂપ થવા ફેરફાર કરાયો છે. (૩) તથાગત શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. (૪) અને ચાઇનીઝ ભાષામાં તેનો સમાનવાચી અર્થ થાય છે. આમાંનો પ્રત્યેક મુદ્દો એક પછી એક તપાસીએ. (૧-૨) આ ચારમાંથી પ્રથમના બે મુદ્દાઓ-લોકચાયકા પ્રમાણે છે એમ જ્યારે તેઓ પોતે જ જણાવે છે ત્યારે આપણે તે વિશે બહુ વિવેચન કરવા જરૂર રહેતી નથી; કેમકે તેને ખીજે કોઇ સમજા પૂરાવો જ નથી મળતો એમ તેમનું કહેવું થાય છે. એટલે પછી તેના ઊંડાણમાં ઉતરવું નિરર્થક છે. તેમાં સમાયલો ખીજે મુદ્દો-દંતકથાને અનુરૂપ થવાના ફેરફાર ક્યાં બાબતનો છે. તે મુદ્દો પણ પહેલાના જેવો જ તકલાફી છે. જેથી વિશેષ વિવાદમાં પડવાનું કારણ નથી રહેતું. એટલે તે વિદ્વાન લેખક સર કનિંગહામના મંતવ્ય સાથે હાલ તો આપણે પણ સંમત થઇ જઇશું કે, તક્ષિલાના અર્થને બરાબર રીતે અથવા સચ્ચેલા ભાવાર્થ પ્રમાણે તે દંતકથાની વસ્તુ બંધખેસ્તી આવતી નથી જ. (૩) હવે ત્રીજો મુદ્દો-તથાગત શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો છે તે; તથાગત અને શુદ્ધદેવ તે બંને શબ્દો શ્રી ગૌતમશુદ્ધ માટે વપરાતા દેખાય છે-આહે તો વિશેષણરૂપે હો, કે વિશેષ નામરૂપે એટલે બિરુદરૂપે પણ હો-પણ મારી સમજણ થઇ છે ત્યાં સુધી એમ જાણું છું કે જ્યાં સુધી તેમને વિશ્વવ્યાપિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નહોતું અથવા જેને બૌદ્ધ પરિભાષામાં કહીએ તો તેમને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું (કેટલાક મતે ૫૭ વર્ષની ઉંમરે અને કેટલાક મતે ૫૬ વર્ષની ઉંમરે) ત્યાં સુધી તેમને તથાગત શબ્દથી સંબોધવામાં આવતા નહોતા; તેમ જ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પોતે

કાળધર્મ પામ્યા અથવા બૌદ્ધ પરિભાષામાં તેઓશ્રી પરિનિર્વાણને પામ્યા ત્યાં સુધી તેમને શ્રી શુદ્ધદેવ સંબોધન લગાડી શકાતું નહીં. મતજન્ય કે તથાગતનું બિરુદ તેમની જીવંત અવસ્થાનું (છેલ્લા ૨૧ કે ૨૩ વર્ષનું) છે અને શ્રી શુદ્ધદેવ તે તેમનો દેહવિલય થવા બાદનું છે. વળી આવા સર્વવ્યાપી-વિશ્વવ્યાપી-જ્ઞાનની જે પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે તે માત્ર મનુષ્ય ભવમાં જ બને છે; અન્ય કોઇ ભવમાં નહીં જ; એટલે એમ સમજવું રહે છે કે, તથાગતને જે શિરકટનો પ્રસંગ લાધ્યો છે તે તેમના મનુષ્યજીવનના ભવમાં જ અને પોતાની જિંદગીની ઉત્તર અવસ્થાના ૨૧-૨૩ વર્ષ દરમિયાન જ; તે પૂર્વેના કોઈ અન્ય દેહધારી તેમના અવતારમાં તો બન્યો નથી જ. હવે જ્યારે મનુષ્યદેહે જ આ શિરકટનો પ્રસંગ બન્યો હોવાનું ઠરે છે, ત્યારે તેનો અર્થ એમ થયો કે, તેઓશ્રીએ પોતાનું માથું તક્ષિલા નગરીના સ્થાન ઉપર જ કાપી આપ્યું હતું. એટલે કે તેમનું શરીર ત્યાં જ પડ્યું-ત્યાં જ તેમના દેહનો અંત આવ્યો-ગણાય. તો પછી તેમના પરિનિર્વાણનું સ્થાન જે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બિહાર પ્રાંતમાં ગયાજી કે કુશીનગર જણાવાય છે તેનું કેમ ? શું માથું કાપી આપ્યા બાદ, પાછા સજીવન થઇ, દેહધારી મનુષ્ય બન્યા હતા ? આ પ્રમાણે તો કોઇ કાળે બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનવાનું પણ અસંભવિત છે. એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કોઇ પ્રકારે આ શિરકટનો પ્રસંગ ઉચ્ચલાવી ઉચ્ચલાવીને તપાસી જુઓ તો પણ એક જ સાર નીકળશે કે, નંબર ૧-૨ મુદ્દામાં જણાવ્યા પ્રમાણે અને સર કનિંગહામના શબ્દોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, તે સર્વ હકીકત માત્ર દંતકથારૂપે જ ઉપભવી કઢાયેલી દેખાય છે. (૪) એથી મુદ્દો-ચાઇનીઝ ભાષાનો સમાનવાચી અર્થવાળો. જે આ હકીકત સત્ય જ ઠરે તો એક

ઐર નવો જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, શું ચીનની ભાષાને અનુલક્ષીને, હિંદની નગરીનું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું કે? તેમ બનવા યોગ્ય નથી જ; છતાં માની લ્યો કે તેમ બનવા પામ્યું હતું તો તેનો ફલિતાર્થ એમ થયો કહેવાશે કે, શ્રી બુદ્ધદેવના શિરકટનો પ્રસંગ બન્યો, અને નગરીનું નામ પડ્યું તે પહેલાંથી ચીની ભાષા બોલનારાઓને તે શબ્દની અને પ્રસંગની માહિતગારી હોતી જોઈએ જ. તેમ બન્યું હોવાનું તો પ્રાથમિક દૃષ્ટિપાતે પણ અસંભવિત જણાય છે; કેમકે ચીનદેશમાં બુદ્ધદેવ વિશે જો કોઈ પણ જાતની માહિતી પહોંચી હોય, તેમજ ત્યાં બૌદ્ધધર્મ ફેલાયો હોય, તો તે બુદ્ધદેવના પરિનિર્વાણ પામ્યા પછી કેટલેય કાળે જ બન્યું છે; નહીં કે તેમની તથાગત તરીકેની અવસ્થામાં કે તે પૂર્વે. તકરાર પતાવવા ખાતર કદાચ એમ દલીલ કરવામાં આવે કે હિંદી લોકો, ચીનદેશ સાથેના વેપાર અને વાણિજ્યના સહવાસને 'લીધે, ચીનાઈ ભાષાના કેટલાક શબ્દોથી જાણીતા થઈ ગયા હતા જેથી પોતાના એક નગરને તે ભાષાનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તો પ્રશ્ન એ પાછો ઉપસ્થિત થાય છે કે, હિંદી પ્રજાને શું એવી ભવિષ્યકાળની ખબર પડી ગઈ હતી કે આવા કોઈ મહાપુરુષના ધર્મોપદેશનો પ્રભાવ ચીનદેશ ઉપર પડવાનો છે માટે તે ભાષાના અર્થવાળું નામ, બુદ્ધદેવના 'શિરકટ'ના સ્થાનને આપવું યોગ્ય ગણાશે? આ પ્રમાણે હિંદી બાળુની, તેમ જ ચીનદેશની બાળુની, એમ બન્ને દેશની બાળુની સંભવિત સ્થિતિ વિચારતાં, શિરકટના પ્રસંગને તક્ષશિલાની નામોત્પત્તિ સાથે ઘટાવી શકાતો નથી જ. આ પ્રમાણે ચારે મુદ્દાની તપાસ લેતાં આખરીએ એક જ નિર્ણય ઉપર આવવું પડશે કે બુદ્ધદેવના શિરકટના બનાવને, તક્ષશિલાના નામોત્પત્તિ સાથે,

જે રીતે અનુમાનો કરી લેવાયાં છે તેમાંનો કોઈ પણ પ્રકારનો થોડોધણો પણ સંબંધ નથી જ.

છતાંયે ચર્ચાનો અંત લાવવા એક બારગી માની લ્યો કે બુદ્ધદેવના કોઈ પૂર્વભવમાં (મનુષ્યભવને બદલે અન્ય દેહે તેમનો આત્મા જન્મ્યો હોય તેવે સમયે) આવો પ્રસંગ (શિરકટનો) પ્રાપ્ત થયો હોતો, અને તેની યાદગિરીમાં તથાગતે પોતે (પાછલા ભવનું જ્ઞાન જંને ઉત્પન્ન થયું હોય તેજ માત્ર કહી શકે, જે અમુક સ્થળે તે જ છે કે જ્યાં અમુક સમયે આવો બનાવ બની ગયો હોતો. બીજા કોઈ પ્રાણીનો ભાર નથી કે ભૂતકાળની વાતો કહી શકે) અથવા તેમના આદેશથી તેમના ભક્ત-જનોએ તે સ્થળે નવી જ નગરી વસાવી હતી, અથવા ત્યાં જે નગરી અસ્તિ ધરાવતી હતી તેનું નામ ફેરવીને તક્ષશિલા પાડ્યું હતું. જે નગરી નવી વસાવી હતી એમ કહો તો, તે તક્ષશિલાનું અસ્તિત્વ જ તે પૂર્વે નહોતું એમ સ્વીકાર કર્યો ગણાશે; જ્યારે તેમના બૌદ્ધધર્મમાં પણ એવું વર્ણન મળી આવે છે કે, બુદ્ધદેવના જીવનકાળે (એટલે તથાગતનું ખરૂં પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે પણ) આ તક્ષશિલા નગરીમાં કંબોજ-પતિ રાજા પુલુસાકીની રાજગાદી હતી; તો પછી ખુલાસો કરવો પડશે કે તે નગર વસ્યું કયારે? સ્મૃદ્ધિવાળું બન્યું કયારે? અને રાજગાદી યોગ્ય તેણે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી કયારે? જો એમ કહેવામાં આવે કે તે સ્થાને પૂર્વકાળે કોઈ નગરી તો હતી જ; પણ આ સમય બાદ જ તેનું નામ ફેરવીને તક્ષશિલા રાખવામાં આવ્યું હતું. તો વળી પ્રશ્ન એ થશે કે, આવું કથન ઉચ્ચારવાને તમારી પાસે આધાર શું છે તે જણાવો? શું ક્ષાન્દિયન (ઇ. સ. ૪૦૦) અને લ્યુએન-શાંગ (ઇ. સ. ૬૪૦) જેવા યાત્રિકો, જે બુદ્ધદેવના

પરિનિર્વાણ (ઈ. સ. પૂ. ૫૨૦) પછી અનુક્રમે એક હજાર તેમજ બાર સો વરસે હિંદમાં આવ્યા હતા તેમનું આવું કથન છે ? કે મહાવંશ અને દીપવંશ જેવાં બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો, જેમનો કાળ પણ બુદ્ધદેવના સમય પછી બાર સો વર્ષનો ગણાય છે તેમાં તેવું કથન છે ? બૌદ્ધધર્મનાં જ પુસ્તકોનો આધાર વિશેષ વજનદાર લેખવો કે અન્ય સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો ? જો અન્ય ધર્મોનાં કથનને વધારે વિશ્વસનીય ગણતા હો તો, તેમાંના એક વૈદિક મતનું કથન આ ૫૦ પ્રમાણે છે It (Taksha-shila) is said to have been founded by Taksha the son of Bharata and nephew of Rama= રામના ભત્રિજ અને ભરતના પુત્ર તક્ષ (રાજા) એ ૫૧ તક્ષશિલા વસાવ્યાનું કહેવાય છે. ” એટલે કે, તક્ષશિલા નગરીનું નિર્માણ ટેક રામાવતારના સમયને લગતું છે; જ્યારે બીજો મત જે જૈન છે તે સંપ્રદાયનું કથન જાણવાની આવશ્યકતા વિચારાય તો, તેમાં તો તક્ષશિલાનું અસ્તિત્વ ટેક, તેમના પ્રથમ તીર્થંકર રૂપલદેવના સમયે પણ હતું એમ જાણવામાં આવે છે; કેમકે તેમણે દીક્ષાસમયે પોતાના રાજ્ય પ્રદેશની જે વહેંચણી પોતાના પુત્રો વચ્ચે કરી બતાવી છે તેમાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ૫૨ ભરતને પોતાની

જ ગાદીએ બેસાડ્યાનું અને બીજા નંબરે આવતા બાહ્યબળીને તક્ષશિલા નગરીવાળું રાજ્ય આપ્યાનું જાણાવાયું છે ૫૩. મતલબ કહેવાની એ છે કે, આ બંને અન્યમતિ ગ્રંથોમાં આ નગરીનું અસ્તિત્વ જ કેટલાયે પુરાણકાળથી આવ્યું જાણાવાયું છે.

આ પ્રમાણે દરેક પ્રકારની દલીલોથી તથા સ્વતંત્ર પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય છે. ત્યારે નિઃસંદેહ કબુલ કરવું જ રહે છે કે, શિરકટના પ્રસંગને અને તક્ષશિલા નગરીની ઉત્પત્તિ કે નામોચ્ચાર સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી. ભલે પછી શ્રદ્ધિયાન કે હુએનશાંગના વર્ણનગ્રંથોનો આધાર બતાવાય કે અન્ય પ્રકારે વસ્તુ ઉપસ્થિત કરી દેવાય. જો આ યાત્રિકોનાં વર્ણન આધારે જાણાવાતું હોય તો કહેવું પડે છે કે, તેમણે સ્વધર્મની વાહવાહ કહેવરાવવામાં લેખનકળાનો અતિરેક કરી વાલ્યો દેખાય છે.

તો પછી તક્ષશિલા નામ કેવી રીતે પડ્યું ? પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે, ૫૪ તે નગરીનું નામ ત્યાંની શિલ્પકળાને અંગે પડ્યું હોય એમ સમજાય છે. અથવા તક્ષક રાજાએ ૫૫ વસાવ્યાથી તેવું નામ પડ્યું હોય. તક્ષશિલા=કાતરેલી શિલા, અથવા નાગરાજ તક્ષકની શિલા. રેવરંડ સીલના મંતવ્ય ૫૬ પ્રમાણે પણ ત્યાં કાંઈ

(૫૦) જુઓ ડે'ઝ એન્શાન્ટ ઇન્ડિયા ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૯૨

(૫૧) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૫૫ નું અસલ લખાણ.

(૫૨) વૈદિક મતમાં જેમ ભરતના સમયે તક્ષશિલાનું અસ્તિત્વ જાણવાયું છે તેમ જૈન મતમાં પણ ભરતના સમયે જ છે : બંનેમાં ભરતનું નામ સામાન્ય છે પણ વ્યક્તિઓ ભિન્ન છે : બંને વચ્ચેના સમયનું અંતર પણ ધણું જ છે.

(૫૩) ૬૯૫. સુ. ટીકા. પૃ. ૧૧૬ જુઓ.

(૫૪) પુરાતત્ત્વ પૃ. ૧, પૃ. ૫૨.

(૫૫) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫૧ નું મૂળ લખાણ

(૫૬) જુઓ. રે. વે. વ. પૃ. ૧. પૃ. ૧૩૬:— N. W. of the capital about 10 li (1½ miles) is the tank of Naga-Raja રાજનગરથી વાયવ્ય ખૂણે આશરે ૧૦ લી (૧½ માઈલ) ને છેડે નાગરાજનું તળાવ આવેલ છે.

નાગરાજનું એક તળાવ તો હતું જ; એટલે પુરા-તત્વકારની વાતને પણ ટેકો મળતો દેખાય છે. તેમ બીજી બાજુ સર કનિંગહામ પણ લગભગ તેવા જ વિચારના જણાય છે. તે^{૫૭} લખે છે કે The Indians were not ignorant of stone-masonry: Taksha-Sil-nagar is cut-stone-city=હિંદી લોકો પથ્થરના ચણતર કામથી અજાત નહોતા. તક્ષ-શિલ-નગર એટલે પથ્થરની કાતરણીવાળું શહેર. ” વળી આ સર્વ હકીકતને મજબુત પુરાવારૂપ તો એ હકી-કત છે કે, જે પુરાતત્વખાતાને લગતા પદાર્થો આ નગરીના અવશેષોમાંથી મળી આવ્યા છે તે પણ શિલ્પકળાના નાદર નમૂના રૂપે જ ગણાઈ રહ્યા છે. એટલે આ નગરની ઉત્પત્તિ વિશે પુરા-તત્વકારનું કથન માનવાને આપણું મન વધારે લલચાય છે ખરું. પછી તે શિલ્પકળા કેાઈ તક્ષ, કે તક્ષક રાજના સમયની હતી, અથવા તે તક્ષરાજ ભરતપુત્ર હતા, તો કયા ભરતના-રામના સમયના કે રૂપભદ્રેવના સમયના-તે સઘળા પ્રશ્નો બંધે હમણા અણગોકેલ્યા જ પડ્યા રહેતા. આટલું

(૫૭) જીઓ. કો. એ. ઇ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬

(૫૮) જ. એ. બી. રી. સો. પુ. ૧, પૃ. ૧૦૭

ટી. નં. ૧૨૧:- But Taxila ceased to be a Hindu capital about 505 B. C.: for it was then or there about that it passed under the rule of Darius=પણ તક્ષિલા આશરે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૫ માં હાંડું પ્રભાના શાહનગર તરીકે બંધ પડ્યું; કેમકે તે સમયે અથવા તે અરસામાં ડેરીઅસની સત્તામાં તે ગયો હતો (ડેરિઅસની પહેલાં સાઈરસના રાજઅમલે પંજાબ પ્રાંત ઇરાનની સત્તામાં જોડે ગયો હતો, પણ હિંદી ઇતિહાસની વિદ્વાનોને નહિ ન હોવાથી અત્યાર સુધી બધી રીતિ માત્ર કલ્પનાના આધારે લખે રાખી છે.)

(૫૯) નીચેની ટી. નં. ૬૪ નું લખાણ જીઓ.

(૬૦) કો. એ. ઇ. પૂ. ૬૫:-તક્ષિલાના

વર્ણન તેની ઉત્પત્તિ વિશે થયું. હવે તેની જાહો-જલાલીનું તથા તે પછી તેના નાશ વિષેનું પણ કાંઈક વર્ણન કરી લઈએ.

ઈ. સ. પૂ. ની છઠી શતાબ્દિમાં આખા પંજાબ અને કંબોજ (ગંબોજયા) ઉપર રાજ પુલુસાકીની સત્તા હતી તે

રાજકીય આપણે પુ. ૧, પૃ. ૭૧-૭૪

વાતાવરણ ઉપર જણાવ્યું છે. તેનું મરણ

નીપજાવેલ આશરે ઈ. સ. પૂ. ૫૫૨ માં

સ્થિતિ થતાં તે પ્રદેશ ઉપર ઇરાની

શહેનશાહતની સત્તા જામી

હતી. તેમનો અમલ લગભગ એક સદી જેટલો લંબાયો પડ્યો. આ દરમ્યાન ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજમાં તથા સામાજિક વ્યવહારમાં ઇરાની પ્રજાનું મિશ્રણ^{૫૯} થઈ ગયું હતું; અને તેમાંથી ક્ષહરાટ પ્રજા તથા તેમની ખરોદી ભાષાનો ઉદ્ભવ થવા પામ્યો હોય, એમ પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ (જીઓ પૃથમખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદે તેને લગતી હકીકત). ત્યારબાદ તે પ્રાંતો ઉપર મગધ સમ્રાટ નંદ નવમાની હકુમત આવી^{૬૦}

સિક્કાનું વર્ણન કરતાં સર કનિંગહામ જણાવે છે કે, As all these coins were found together they must have been current at the same time, but as the greater number are of the Indian standard, I infer that they must belong to the indigenous coinage prior to the Greek occupation=આ સર્વ સિક્કાઓ એક જ સ્થળેથી મળ્યા છે એટલે દેખાય છે કે તે એક જ સમયે ચાલુ વપરાશમાં હશે, પણ તેનો મોટો ભાગ હિંદી ધોરણ પ્રમાણેની બનાવટનો છે. ત્યારે મારું અનુમાન એમ થાય છે કે ગ્રીક લોકોએ (પંજાબનો) કબજો મેળવ્યો તે પહેલાંના તે દેશી સિક્કા જ હોવા જોઈએ ” (એટલે કે સિંહશાહના સમય પહેલાંના તે સિક્કાઓ હતા એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. જીઓ પુ. ૧, સિક્કાના

હતી અને તેનો વારસો ક્રમવાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને અને તેના પુત્ર બિંદુસારને મળ્યો હતો; પણ બિંદુસારનો રાજ્યઅમલ નબળો થતાં, ત્યાંના નાના મોટા રાજાઓ અંદરો અંદર કલેશ કરી લડવા મંડી પડ્યા હતા (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૨૨૪); જે તકનો લાભ લઈ ગ્રીક આદર્શાલ સિકંદરશાહ-અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ પંજાબ રસ્તે થઈને હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. તે સમય સુધી તક્ષિલા નગરની નહોજલાલી પૂર બહારમાં^૧ હતી. તે વખતે આ પ્રાંતની પ્રજાના રાહરશમ વિષે લખતાં મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે જણાવ્યું છે^૨ કે:—“At the time of the invasion of Alexander the Great, the Greeks noted with interest and without disapprobation the local customs, which included polygamy, the exposure of the dead to be devoured by vultures and the sale in the open markets of maidens who had failed to secure husbands in the ordinary course.....Exposures of the dead to be devoured by vultures was and still is a Persain custom (Herod. I. 140)

ચિત્રપટમાં આકૃતિ. ૧, ૨, ૩.)

(૧૧) પુરા. પુ. ૧. પૃ. પર:-“ સિકંદરશાહ હિંદ પર ચડી આવ્યો ત્યારે તે (તક્ષિલા) નહોજલાલીવાળું શહેર હતું. ”

(૧૨) જુઓ આ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫૪

(૧૩) તે જ પુસ્તક: પૃ. ૧૫૪ ટી. નં. ૨.

(૧૪) હિંદના પારસીઓમાં પણ આ રિવાજ વર્તમાનકાળે પ્રવર્તી રહેલ છે તેમના માદરવતનથી ચાલી આવતો હતો એમ કહી શકારો.

ઉપરની ટીકા નં. ૫૯ વાળી હકીકત જુઓ. ઇરાની શહેનશાહતની હકુમતનું જ પરિણામ આને કહી

It is practised to this day in Tibet and was in ancient times the usage of the Lichebhavies of Vaishali, who appear to have been either Tibetans or a cognate people (Ind. Ant. 1903. P. 233)=અલેક્ઝાંડરની ચડાઈ વખતે, ગ્રીકોએ (ત્યાંના) સ્થાનિક રીતરીવાજોની કાળજી પૂર્વક તેમજ નાપ્રુશી વિના નોંધ લીધી હતી: જેમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાનો, મૃત્યુ-દેહને ઉઘાડા રાખી ગીધ પક્ષીને ફાડી ખાવા દેવાનો, તથા જે કુમારિકાઓ ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે પતિ મેળવી નહોતી શકતી તેમનું જાહેર રીતે જાનરમાં લિલામ થવાનો, રિવાજ પણ^૩ હતો... દેહને ઊઘાડા રાખી ગીધ પક્ષીને ફાડી ખાવા દેવાનો રિવાજ તો ઇરાનીઓમાં (પૂર્વે પણ) હતો અને હજુ પણ છે^૪ (હેરોડો. ૧: ૧૪૦) તિબેટમાં સાંપ્રતકાળે પણ તે રિવાજ પ્રવર્તે છે અને પ્રાચીનકાળે વૈશાળીના લિચ્છવીઓ કે જેમની ઓલાદ તિબેટની અથવા તેને મળતી પ્રજાની છે તેમાં પણ તે રવૈયો હતો^૫. (ઇન્ડી-એન્ડી. ૧૯૦૩ : પૃ. ૨૩૩)’ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સિકંદરશાહના હુમલા વખતે જે સાંસારિક રિયતિ પંજાબમાં પ્રવર્તી રહી હતી, તે

શકારો.

(૧૫) વૈશાલીના લિચ્છવીઓમાં આવો રિવાજ હતો તે માટે તેમણે આધાર ટાંક્યો હોત, તો તે ઉપર વિચાર કરવાને અવકાશ મળત. આ સિવાય આવી નોંધ બીજે નજરે પડતી નથી. બાકી એટલું ખરું કે લિચ્છવીઓ અને ટિબેટને, તથા ઉત્તર સ્થળના માંગો-લિયનો ‘ પીત પ્રજા ’ તરીકે ઓળખાય છે અને તેઓના પૂર્વજો એક જ પ્રજામાંથી ઉતરી આવ્યા હોય એમ અનુમાન કરાય છે. (સરખાવો છક્રા ખંડે પ્રથમ પરિચ્છે જંબૂદ્વીપવાળી હકીકત)

કાંઈ હિંદની ભીતરના પ્રદેશમાં ચાલતી આર્ય-નીતિનું કે સમાજની ઔદ્યોગિક મનોદશાનું ચિત્ર દોરવનારી કોઈ પણ પ્રકારે નહોતી જ; પણ હિંદના સીમા પ્રાંતમાં જ-માત્ર પંજાબમાં જ-હતી, કે જે સ્થિતિ તેના ઉપર ઇરાની શહેનશાહતની હકુમત એક સદી ઉપરના સમય સુધી રહેવા પામી હતી તેના પરિણામરૂપે જ થવા પામી હતી. જે તદ્દન નિર્મૂળ ન થતાં હજુ (સિકંદરના સમયે) કંઈક તેની છાયાતરીકે સચવાઈ રહી હતી. તે બાદ સિકંદરશાહ જ્યારે પોતાના સ્વેશ પાછો ફર્યો હતો ત્યારે પાછો પંજાબની રાજસત્તામાં પલટો આવ્યો હતો. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખેલ છે કે “When Alexander the Great left India, he made over Taxilla to king Ambhi of Taxila & Punjab to king Poros: & left no Macedonian garrisons in these provinces=જ્યારે અલેક્ઝાંડર હિંદ છોડી ગયો ત્યારે તેણે તક્ષિલાના રાજા આંબિને તક્ષિલા, અને રાજા પોરસને પંજાબ પાછાં સોંપી દીધાં હતાં અને આ પ્રાંતોમાં મેસીડોનિયનની કોઈ લશ્કરી ટુકડીઓ રાખી નહોતી. ” આ કથનનો સાર એમ કરવાનો છે કે, જેમ બીજી શાસક પ્રજાના રીતરિવાજની અસર પંજા-

બની પ્રજા ઉપર થઈ હતી તેમ આ યવન પ્રજાનું કાંઈ જ નામનિશાન રહેવા પામ્યું નથી. એટલે રાજસત્તાનો પાછો પલટો થતાં જ, ત્યાંની સ્થિતિ પાછી બદલાવા માંડી હતી; એટલું જ નહીં પણ સમ્રાટ અશોકના સમયે જ્યારે યવન સરદાર સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરીને તેની વેરે (અશોકવર્ધનને) પરણાવી ત્યારે તો, ઊલટા યવન પ્રજાએ હિંદી પ્રજાના રીતરિવાજને અંગીકાર કરવા માંડ્યા હતા. તેમાં જે અશોક પછી તેના પૌત્ર પ્રિયદર્શિનના સમયે તો, જ્યારથી તેણે પોતાના ધર્મમહા-માત્રાઓને ઠેક સિરિયાના ઝાંપા સુધી-એશિયાઈ તુર્કીના સમુદ્ર તટ સુધી-ઉપદેશકો તરીકે મોકલાવ્યા હતા ત્યારથી તેમના પ્રયાસવડે ત્યાં વેર, સર્વત્ર આર્યનીતિનાં જ પડછંદા અને નિશાનડંકા વાગી રહ્યા હતા. તેની સાબિતી તરિકે અફઘાનિસ્તાનના માણિક્યતોલા નામે શહેરમાં મહારાજા પ્રિયદર્શિને ઊભા કરાવેલ સ્તૂપો^{૬૮} આપણે જોઈએ છીએ; તેમ જ આ પ્રદેશમાંથી તે સમ્રાટના હાથીના મહોરાંવાળા સિક્કાઓ^{૬૯} પણ આપણને મળી આવતા રહે છે. એટલે કે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયે તો તે સર્વ પ્રજા આર્ય સંસ્કૃતિ પાળતી બની ગઈ હતી. પણ તેનું મૃત્યુ થતાં, બૌદ્ધસામ્રાજ્યનો સુર્યાસ્ત બેઠો-શર થયો અને યવન-યોન-

(૬૬) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૧૧૫.

(૬૭) પુ. ૨. પૃ. ૩૮૧ ઉપર ટાંકેલા હિં હિ. ના લેખકના પૃ. ૫૧૦-૧૨ ઉપરનાં અવતરણો સાથે સરખાવો.

(૬૮) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૬. ટી. નં. ૧૦ તથા પૃ. ૪૦ અને પૃ. ૩૪૬ ટી. નં. ૮૬ ની હકીકત.

(૬૯) કો. એ. ઇ. પૃ. ૬૧:—Double-die coins with elephant & lion are very common, not only in the western Punjab

but also in the Kabul valley etc; P. 62:—a large coin was found in a stupa at Ushker (Kashmir) જેવડી અરી મારેલ, હાથી અને સિંહના મહોરાંવાળા સિક્કાઓ પંજાબના પશ્ચિમ ભાગમાં જ થણા સામાન્ય થઈ પડ્યા છે એમ નહીં પણ કાબુલની ખીલ્વાળા પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવે છે... (પૃ. ૬૨.) એક મોટો સિક્કો કાશ્મિરમાં આવેલ ઉચ્કરના સ્તૂપમાંથી જડી આવ્યો હતો (અજમેરની પાસે જે છે તે પુષ્કર અને અહીં કાશ્મિરમાં છે તે ઉપર)

પાર્થિવન વિગેરે પરદેશી પ્રજાનાં ટેંગેટાળાં હિંદ તરફ ઉભરાવાં લાગ્યાં. તે સર્વેમાં અરસપરસની સત્તા જળવવાની રસાકસી થતાં-એ પશુની મારા-મારીમાં વૃક્ષનો મરો-તે ન્યાયે તક્ષશિલા નગરીનો જ નાસ થઈ ગયો હશે એમ સમજાય છે.

મહારાજ પ્રિયદર્શિનના સિદ્ધા જ્યારે મળી આવે છે ત્યારે એમ તો સિદ્ધ

દાટ અથવા જ થયું કે, તેના સમય સુધી

વિનાશ તક્ષશિલાની હૈયાતિ તથા

જહોજલાલી કડેપડે હતી. તે બાદ કાંઈ પણ-વિશેષપણે કે સામાન્યરીતે-તેના વિશે જાણવામાં આવ્યું નથી. ઊલટું એક અંધકાર તો ૫૦ એમ જણાવે છે કે, મૌર્ય કાલકી દો કૃતિયાં અખતક પ્રાપ્ત હો સક્તિ હૈં એ આભૂષણ કે રૂપમે' હૈં । તક્ષશિલા કે અંતર્ગત “ ભીડ ” નામક સ્થાન પર એ આભૂષણ પ્રાપ્ત હુએ હૈં । સાથમે' ડિમેટ્રી-અસકા એક સિદ્ધા તથા કુછ અન્ય પુરાની મુદ્રાયે ભી મિલિ હૈં । મૌર્યકાલકે એ આભૂષણ અહુત હી સુંદર હૈં ! તક્ષશિલામે' મૌર્યકાલકા અન્ય કોઈ ઉલ્લેખ યોગ્ય કૃતિ પ્રાપ્ત નહીં હુઈ હૈં ! જ્યારે આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાના પુરાવા મળી રહેતા જણાયા છે ત્યારે એમ સાર નીકળે છે કે, મહારાજ પ્રિયદર્શિનનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૨૩૬ માં નીપજ્યું ત્યારથી માંડીને, એકટ્રીઅન-પતિ રાજા ડિમેટ્રીઅસે પોતાની ગાદી ઇ. સ. પૂ. ૨૦૨ ના અરસામાં પંજાબના શાકલ શહેરમાં (હાલના શિયાલકોટમાં) ૭૧ સ્થાપી તે બે કાળના અંતરાળમાં તક્ષિલાનો નાશ થયો હશે. ડિમેટ્રીઅસે ગાદી સ્થાપન કર્યાની હકીકતનો આધાર એ માટે લેવો ઠરાવ્યો છે કે,

તક્ષિલા જેવી વૈભવવંતી અને જહોજલાલી તથા ગૌરવતાપૂર્ણ, તેમ જ અલીજહાં મહેલાતો સહિત લગ્નચક આબાદીવાળી નગરી જે તે સમયે હૈયાતિમાં જ હોત તો તેને છોડી દઈને, શાકલ જેવું નાતું શહેર નવેસરથી વસાવીને ત્યાં રાજપાટ લઈ જવાની જરૂરિયાત શા માટે તેને ઊભી જ થઈ હોત ? કોઈ એમ ખચાવ કરે કે, રાજા ડિમેટ્રીઅસે પોતાના સ્વદેશનો મુલક તથા રાજપાટ સર્વે ગુમાવી દીધું હતું તેથી હિંદમાં રાજધાની કરવાની તેને ફરજ પડી હતી. વાત ખરી, પણ તેથી કાંઈ એમ નથી ઠરતું-સિદ્ધ થતું-કે, પંજાબનું એક વખતનું જૂનું અને જામેલું નગર ત્યજી દેવું અને તદ્દન નવા પાયા નાંખી નવું શહેર વસાવીને પછી ત્યાં જ રાજધાની લગાવવી. કોઈ સામી એમ પણ દલીલ રજૂ કરશે કે, શાકલનું સ્થાન પોતાના રાજ્યની અંતિમ હદ ઉપર હોઈને, સામા હરિફ રાજકર્તાની હીલચાલ ઉપર સીધી દેખરેખ પણ રાખી શકાય અને જરૂર પડે ત્યારે એકદમ-વિનાવિલંબે-તેનો સામનો પણ કરી શકાય; અથવા તો તેના રાજ્યે લશ્કર ઉતારી ત્યાં કમળે મેળવી પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કરી શકાય-આવાં અનેકવિધ રાજકીય કારણસર તેને આ નવું સ્થળ પસંદ કરવું પડ્યું હતું. તો તેમ પણ હોવા સંભવ નથી દેખાતો. તેનો જવાબ એમ દઈ શકાશે કે, રાજદ્રારી દાદૃએ તે મુદ્દા બંધે બૌદ્ધિક અને ડહાપણયુક્ત છે, પણ તે તો સરહદ ઉપર કોઈ મજબુત થાણું ઊભું કરીને, ત્યાં કિલ્લેખંધી બનાવી, લશ્કરી અસખાખથી તેને સુસજ્જિત

(૭૦) મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસનું પૃ. ૫૨૬ જુઓ.

(૭૧) જુઓ ઉપરમાં ડિમેટ્રીઅસના વૃત્તાંતે; ૫૪૪મખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદ.

રાખી, પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે હુકમ મળતાં જ તાત્કાલિક તૈયારી કરી આગળ વધી શકે તેવી સ્થિતિમાં અધું ઠાકડીક ત્યાં કરી રાખે તો પણ પોતાનો મુદ્દો બર લાવી શકાય તેમ છે જ; અને તે પ્રમાણે અનેક રાજસ્થાનોએ પોતાની રાજધાનીનાં નગરો તથા લશ્કરી મથકો ગોઠવી રાખ્યાનાં દૃષ્ટાંતો તે સમયે તેમજ વર્તમાન કાળે નજરે પડેલા છે. એટલે તે રાજનીતિ ગ્રંથ-હાર નથી એમ તો કહી શકાય તેમ છે જ નહીં. મતલબ કે, આ દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારતાં પણ રાજપાટ ફેરવવાની તેને આવશ્યકતા લાગી હોય તે સંભવિત દીસતું નથી, તેમ ખીજી રીતે વિચારો તો એમ પણ છે કે, તે તક્ષિલા નગરી પોતાના સત્તાપ્રદેશના કોઇ એક ખૂણે પડી જતી નહોતી કે જેથી ત્યાં બેઠા તે પોતાના રાજ્યવહીવટ ઉપર સીધી દેખરેખ રાખી ન શકે, કે જેથી અન્ય કોઇ મધ્યસ્થાન રાજનગર તરીકે પસંદ કરી લેવાનું તેને મન થાય. આ પ્રમાણે રાજપાટનું સ્થળ અદલાવવાનાં કારણોનો જ્યારે કોઈ પણ રીતે બસાવ કરા શકાય તેમ નથી લાગતું, ત્યારે એક જ વસ્તુ સ્વીકારવી રહે છે કે, ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૨૩૬ અને ૨૦૨ ની વચ્ચેના ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષના ગાળામાં કોઇક સમયે તક્ષિલા નગરીનો વિનાશ થઇ ગયો હોવો જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે તેના વિનાશનો સમય કહી શકાય. હવે તેનું કારણ વિચારીએ:—તે બે પ્રકારે સંભવી શકે: કાં મનુષ્યકૃત કારણ હોય કે દૈવી પણ હોય. પહેલા પ્રકારમાં લડાઈ જેવું અથવા હુન્ટકાટ આદિ અંડભોર વૃત્તિનું હોય અને ખીજામાં

આગ, જળપ્રલય કે ભૂકંપ જેવું સર્વવિનાશી હોય. તેનાં અવશેષો જે અઘાપિ મળી આવે છે તે તપાસતાં તો આગનું કારણ ખીજકુલ અસંભવિત છે. તેમ જળપ્રલયનો પણ સંભવ દેખાતો નથી. હજુ ભૂકંપ હોઇ શકે. જેમ ગયા વરસે જ ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના ધરતીકંપમાં આખું કવેટા શહેર તેના ઝપાટામાં સપડાઈ ગયું હતું તેમ આની સ્થિતિ ઉદ્ભવી હોય, પણ તેવો પુરાવો મળતો નથી. એટલે તેના અભાવે તે કારણ તદ્દન તો નહીં જ, પણ ઘણેખરે અંશે આપણે દૂર કરી નાંખવું રહે છે. આ પ્રમાણે દેવકૃત કારણોનો વિચાર પડતો જ મૂકવો રહે છે. હવે મનુષ્યકૃત સંજોગોની વિચારણા કરીએ. કોઇ એવી જગત-જસ્ત લડાઈ થઇ નોંધાયેલી નથી કે તેમાં કિલ્લે-બંધી ૭૨ વિગેરે સર્વ વસ્તુનો ભોરકુટો વળી જાય. જે કોઇ યુદ્ધ થયું હોય તો તે એટલા જ પૂરતું કે, જે યોદ્ધા-એકટ્ટીઅન લશ્કર, ડિમેટ્રીઅસના પિતા યુથીડિમોસની સરદારી નીચે પંજાબ ઉપર ધસી આવ્યું હતું તેની અને ત્યાં સ્થાપિત થઇ રહેલા દેશી રાજની-વચ્ચે પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા માટેનું જ હતું. દેશી રાજમાં તો ત્યાંનો સ્થાનિક કોઇ નાનો રાજા હોય કે પછી મૌર્યસમ્રાટ અવંતિપતિ હોય કે કાશ્મિરપતિ પણ હોય. જે સ્થાનિક નાનો રાજા સામે પડે તો તેને પોતાના જ બળ ઉપર ઝડપવાનું હોઇ યુથીડિમોસ જેવા નૃપતિ સામે તે બહુ લાંબી અને મજબુત ટક્કર ઝીલી શકે તેવો હોવો જોઈએ. ઇતિહાસ તો આ વાતની સ્પષ્ટપણે ના જ પાડે છે: તેમ અવંતિપતિ મૌર્યસમ્રાટની તો પડતી દશાનો પ્રારંભ પણ થઇ ચૂક્યો હતો. વળી તેનું રાજનગર

(૭૨) તક્ષિલા નગરને ફરતો પથ્થરનો કોટ હતો એમ તો પૂરવાર થયેલું જ છે: જુઓ પ.

૨૬૬ ઉપર સર કનિંગહામનું મંતવ્ય જે ટાંક્યું છે તે.

પંજાબના પ્રાંતથી કેટલુંએ છેટે અવંતિમાં હતું એટલે પંજાબ ઉપર મૌર્યસામ્રાટનો પ્રતાપ અને હાકલ તો તદ્દન નહોતો જ થઈ ગયાં ગણાય; વળી તેને યુથાડિમોસ જેવો સાહસિક મનોવૃત્તિવાળો રાજવી તો ઘોળીને જ પી ન્દય. આ પ્રમાણે જે સ્થિતિ બાદ કરતાં કાશ્મિરપતિવાળો મુદ્દો જ વિચારવો રહે છે. આપણે પુ. ૨ ના અંતે આપેલ પશ્ચિષ્ટ હ (પુ. ૪૦૨ થી ૪૦૮) માં કાશ્મિર-પતિ જલ્લોકની હકીકત વર્ણવી છે; તથા આ ત્રીજા વિભાગે ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિ બતાવી આપ્યું છે કે, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વૃષભસેન-અવંતિપતિ બન્યો ત્યારે તેની રાજનીતિથી અસંતુષ્ટ બની તેનો ભાઈ અને મહારાજા પ્રિયદર્શિનનો એક પુત્ર-નામે જલ્લોક સ્વતંત્ર બની પોતે કાશ્મિરની ગાદીએ બેઠો હતો. વળી તેણે ક્રમે ક્રમે આગળ વધી પોતાના રાજઅમલના ૨૬ વર્ષ સુધીમાં સંયુક્ત પ્રાંતના કાન્યકુબ્જ (વર્તમાન કાળના કનોજ) શહેર સુધીનો સમગ્રો મુલક જીતી લીધો હતો, તથા સ્થેચ્છોને તે મુલકમાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા. તેમજ એ પણ દેખીતું જ છે કે, જે રાજા દેહ કાન્યકુબ્જ સુધી પહોંચી જાય તેને પંજાબ વીધીને-ચીરીને જ જવું પડે. એટલે તેણે આખો પંજાબ કે પછી તક્ષિલાવાળો ભાગ જ, પોતાની હકુમતમાં લઈ લીધો હોવો જોઈએ. ગમે તેટલો ભાગ તેણે જીતી લીધો હોય, તોપણ પોતાના હાથે તે તક્ષિલાનો નાશ કરે તે તો ન મૂનો ન મવિચ્છતિ જ કહેવાય; કેમકે કોઈ રાજાને જીતમાં તક્ષિલા જેવાં મહાવૈભવશાળી નગરો આછતાં મળી જાય તો તેમનો તે નાશ કરે કે, બિલકુલ જીતેલા મુલકમાં નવાં નવાં શહેરો વસાવી તેને આઆદીના શિખરે પહોંચાડવાનું મન કરે? મતલબ કે, રાજા જલ્લોકે તક્ષિલાને પોતાની

આંગળી સરખીએ અડાડી નહીં હોય, તો પછી તેનો વિનાશ કર્યાનું તો કદપી જ કેમ શકાય? એટલે એક પક્ષે લડનાર જલ્લોક પરતેવી તે નગર સંપૂર્ણ સ્થિતિ જે આપણે તદ્દન અશક્ય જ માની છે તો પછી બીજા પક્ષે લડનાર યોન-સ્થેચ્છ પ્રજાના હાથે તે નગરનું અનિષ્ઠ થવા સંભવ છે કે કેમ? તે વિચારવું રહે છે. અનુભવ કહે છે કે, તે બંને બોગ્ય છે. કાં તો વેર વાળવાના મિત્રથી તેને બાળી નાંખે અથવા લુટફાટ કરી ભાંગી તોડી નાંખે; એવા ઇરાદાથી કે ક્યાં હવે આપણે તે સ્થાને પાછું આવવાનું રહે છે કે તેનો ભોગવટો કરવો પડશે; અને કદાચ આવીશું-જે અનિશ્ચિત છે-તો એ તે વખતે વળી જોયું જશે. બાકી તો તે વખતની મનોદશા જ એવી હોય છે કે, આગળપાછળનો વિચાર ક્યાં વિના જ “ મેં મરેગે તો મરેગે લેકિન તેરેકું તો રાંઢ કરેગે ” ની રીતીથી બધું બંધાયું જ કરી નાંખાય છે.

એટલે પછી એ જ સાર ઉપર આવવું રહે છે કે, દૈવકૃત કારણમાં જે કાંઈ થોડુંક સંભવિત વિચારવું રહ્યું છે તે, એટલે કે કોઈ ગેબી બનાવનું જ પરિણામ હોય, કે જેથી તે શહેર દરાષ્ટ જાય કે તેની કિલ્લેબંધી તારાજ થઈ જાય; અથવા તો વિશેષ સંભવનીય મનુષ્યકૃત કારણોમાંનું યોન પ્રજાના હસ્તે તે નગરની લુટ અને ભાંગતોડ થવાનું હોય કે જેથી વેરવિખેર હાલતમાં તેનાં અવશેષો અત્યારે નજરે પડે છે તેમ દેખાતાં બિલાં રહ્યાં કરે. આ બેમાંથી કંઈ સ્થિતિ બનવાયોગ્ય હશે તેનો તાગ લેવાનું કામ આપણે અન્યને સોંપી દઈ આગળ વધીશું.

ભરતખંડના પૂર્વભાગે મગધદેશમાં જેમ નાલંદાની વિદ્યાપીઠ વિદ્યાદાન આપવામાં અતિ વિખ્યાતિને પામી હતી તેમ પશ્ચિમ ભાગે પંજાબમાં-તે વખતે તે દેશને ગાંધાર નામથી

ઓળખતા હતા-તાક્ષલાની વિદ્યાપીઠનું નામ પ્રજ્ઞના મુખે ગવાઇ રહ્યું હતું. અદેકે તેની આપણને જ્યાંસુધીની માહિતી વિદ્યાપીઠ મળી છે ત્યાંસુધી તો ૭૩ એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે તક્ષિલાની કારકીર્દી અને વ્યવસ્થાની ઉત્તમતા જોઇને તેના ધોરણ ઉપર જ મગધપતિ નવમા નંદે નાલંદાની વિદ્યાપીઠનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું-અથવા ધટતા ફેરફાર કર્યા હતા. આ વિદ્યાપીઠમાં કેમ પ્રકારનું વિદ્યાદાન દેવાતું અને કેવી વ્યવસ્થા ચાલતી હતી તે વિશેનું ખાસ વિવેચન કેમ આર્યગ્રંથમાં જણાતું નથી; પણ સામાન્યતઃ જેમ અનેક વિષયમાં બનતું આવ્યું છે તેમ આ વિષયમાં પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ખત અને પ્રયાસથી તે ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડે છે ખરો. સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે^{૭૪} છે કે, It had a special reputation as the head quarters of Hindu learning. The sons of peoples of all the upper classes, chiefs, Brahmins and merchants flocked to Taxilla, as to a university town, in order to study the circle of Indian arts and sciences, especially the medicine. The territory surrounding the capital was rich and populous=હિંદુ વિદ્યાના

મુખ્ય મથક તરીકે તેની ખાસ પ્રતિષ્ઠા અંધાર્ધ હતી. સધળા ઉચ્ચ વર્ગની પ્રજાના સંતાનો, સરદારો, બ્રાહ્મણો અને વેપારીઓ, હિંદી હુત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં આખાં ચક્રનો (એટલે સધળા હુત્ર ઉદ્યોગ તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો) ખાસ કરીને વૈદક શાસ્ત્રનો^{૭૫} અભ્યાસ કરવાને વિદ્યાપીઠવાળા શહેર તરફ પ્રજા જેમ ધસી જાય તેમ તક્ષિલા તરફ થોડામંધ જતા હતા. રાજધાનીની આસપાસનો પ્રદેશ ધનાઢ્ય અને વસ્તીવાળો હતો. ” એક ખીજા ગ્રંથકાર પણ તેવા જ આશયનો અભિપ્રાય ધરાવતા દેખાય છે. તે કહે છે કે, “ ત્યાં વિદ્યાર્થીને દાખલ થવા માટે ૧૬ વર્ષની^{૭૬} ઉંમર દરારેલી હતી. બહાર દેશાવસ્થી અનેક વિદ્યાર્થી ત્યાં આવતા હતા. તેમાં ગરીબ તેમજ ધનવાન કુટુંબના તેમજ રાજકુમારો પણ આવતા હતા. અકેક આચાર્ય પાસે ૧૦૦ થી ૫૦૦ સુધી વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. તેવા કેટલાયે આચાર્યો હતા. દરેક વિષયના જાણકાર આચાર્યો હતા. શરૂ-ચાંડાળોને ત્યાં ભણવા દેવામાં આવતા નહીં. વેષ બદલીને કોઈ વખતે ભણી જતા. બે જાતના વિદ્યાર્થીઓ હતા. ” આ બંને ઉતારાનું એકી-કરણ કરીશું તો જણાશે કે, તે સ્થળની વિદ્યાપીઠમાં સર્વ પ્રકારની તાલીમ વિજ્ઞાન સાથે આપવામાં આવતી હતી. તેમાં પણ વૈદકશાસ્ત્ર માટે ખાસ ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. આ

(૭૩) જુઓ પુ. ૧, નવમા નંદનું જ્ઞાનંત પૃ. ૩૫૮ અને આગળ.

(૭૪) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫૪.

(૭૫) પુરા. પુ. ૧. પૃ. ૫૪:-વૈદકવિદ્યા માટે તક્ષિલાની ખ્યાતિ દૂર દૂર દેશો સુધી પહોંચી હતી.

(૭૬) પુ. ૧ અને ૨ માં જુઓ; ત્યાં આપણે

જણાવ્યું છે કે ૧૧ વર્ષની યત્તા પુષ્પ વય માટે ઠરાવાઈ હતી. એટલે અહીં અભ્યાસ માટે જે ૧૬ વર્ષની ઉંમર હોવાનું લખ્યું છે તે ચાલુ વિદ્યાભ્યાસ માટેની નહીં હોય પણ જેને આપણે Post-graduate course=સ્નાતક થયા બાદનો વિશેષ અભ્યાસ કહીએ છીએ તેવા માટે કે અન્ય ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસ માટે આ ઉંમરનો પ્રતિબંધ મૂકાયો હશે.

ઉપરથી એક અનુમાન એમ બાંધી શકાય છે કે, પાસેના ધરાની શહેનશાહતના રાજ્ય વહીવટની સત્તા. જ્યારે તેમના રાજ્યના આ પ્રદેશ ઉપર ચાલુ હતી ત્યારની અસર આ વિદ્યાશાસ્ત્ર ઉપર પણ થઈ હશે જ: કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે, યુનાની વૈદકશાસ્ત્ર પણ, આર્ય વૈદકના જેવું જ શાસ્ત્રપદ્ધતિએ રચાયેલ છે; તથા તેના જેટલું જ અકસીર અને સંપૂર્ણ ધલાજ ધરાવનારું છે. સવાલ માત્ર એટલો જ રહે છે કે, તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ પ્રથમ હશે કે ધરાનીયન વિદ્યાપીઠનું-પદ્ધતિનું શિક્ષણ પ્રથમ હશે; તે વસ્તુ નક્કી કરવાનું આપણી પાસે સાધન નથી તેમ ઇતિહાસને અંગે બહુ ચર્ચાવા યોગ્ય તે વિષય પણ નથી; છતાં સંસ્કૃતિના સરણુનાં ધોરણે જ આ બાબતમાં પણ અનુમાન જો બાંધી શકાતું હોય તો કહેવું જ પડશે કે, પ્રથમ આર્યવૈદિક શાસ્ત્ર હોવું જોઈએ અને યુનાનીશાસ્ત્ર તો તે ઉપરથી જ રચી કઢાયું હોવું જોઈએ.

દરેક પ્રજાના અંતિમ વર્ણને પરિચ્છેદમાં ધર્મ વિશે થોડું કે ઘણું લખવાનો રવૈયો મેં રાખ્યો છે જ, એમ સર્વ કોઈ વાચ-
તેનો કના મન ઉપર પ્રતીતિ
ધર્મ થઈ હશે. તે માટે સહજ કોઈ
પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે, ઇતિહાસમાં
તો માત્ર રાજકાજના વિષયને જ સ્થાન હોવું જોઈએ, તેમાં ધર્મને વળી શું લાગેવળગે. જવાબ એટલો જ છે કે, જેમ રાજકીય બાબતો સાથે જનસમાજના સામાજિક હિતની બાબતો-જેવી કે, લોકકલ્યાણના માર્ગો, દાનશાળાઓ, વટે-

માર્ગ-મુસાફરો માટેના રસ્તાઓ ઇત્યાદિ હકીકતો-પણ સંકળાયેલી લેખીએ છીએ તથા આર્થિક બાબતો-જેવી કે વેપાર-વાણિજ્ય, હુનર-ઉદ્યોગ આદિનાં પ્રકરણો પણ જોડાયેલ હોય છે. તેમ ધાર્મિક બાબતો પણ સીધી કે આડ઼તરી રીતે તે સાથે જોડાયેલી જ ગણવી રહે છે. તેમ જો ન હોત તો શિલાલેખોમાં તથા તામ્રપત્રોમાં કોતરાતા દાનપત્રોમાંની હકીકતને ઐતિહાસિક ગણનામાંથી સર્વદા તદ્દન દૂર જ રાખવી પડત. બીજું કારણ એમ છે કે, ધર્મને લીધે રાજકર્તા કોમ સામાન્ય પ્રજાની સાથે ઘાટા સમાગમમાં આવી શકે છે. જેને લીધે તેમના રીતરિવાજ, રહેણીકરણી, આચારવિચાર તેમ જ આખી સંસ્કૃતિની કાંઈ ને કાંઈ છાયા તેમના ઉપર પડ્યા વિના રહેતી જ નથી. આવાં અનેક કારણોને લીધે ધર્મ વિષેની વિચારણાને પણ ઇતિહાસના પુસ્તકની સરહદમાંથી બહાર હડસેલી કઢાતી નથી. તેટલા માટે જ્યારે કોઈ પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે તેના ઘડનરમાં માત્ર રાજકીય, આર્થિક કે સામાજિક તથા અન્ય વ્યાપારિક પ્રશ્નો જ લાગ પૂરાવે છે એમ સમ-જવાનું નથી; પણ તે સર્વની સાથેસાથે તેમની ધાર્મિક ક્રિયાનાં અનુશ્રાનો અને વિધિવિધાનો પણ કેટલેક અંશે લાગ પૂરાવતા હોવાથી તે વિષ-યની મહત્ત્વતા પણ ઇતિહાસકારોએ આંકતા શીખવી જ રહે છે. અલગત, તે એવા સ્વરૂપે આલેખવી ન જ જોઈએ કે જેથી વાચકાગેનાં મન ઉપર કોઈ ખોટી, કોમભાવી, ૭૭ કે દ્વેષભરી છાપ ઉત્પન્ન કરે. બાકી તટસ્થપણે ન્યાયબુધ્ધિથી

(૭૭) કોમ અને ધર્મ બંને વસ્તુ જુદી છે એમ સમજવું જોઈએ. જેમ જાતિ, શ્રેણી, વર્ગ વિગેરેના અર્થ સમજવામાં અનેક રીતે સંકુચિતતા પેસી ગઈ છે

અને જને લગતી કિંચિત્ સમજૂતિ પ્રસંગોપાત (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૬ થી ૨૮ અને ૩૨: ૨૭૫; ૩૩૭ થી ૩૩૬; પુ. ૩ માં છઠ્ઠા ખંડે સંસ્કૃતિ, ધર્મ,) અપાઈ

સામા માણસની સાદી સમજમાં પણ ઉતરી શકે તેવી ભાવનાથી, તથા ખરું શું હોય શકે તેવી રીતે, માત્ર ઇતિહાસશોધનની દૃષ્ટિ તરફ જ કેવળ લક્ષ રાખીને ચર્ચા કરાય, તો તેમાં ખોટું શું છે? છતાં ચે ચર્ચા કરવામાં લેખકને શિરે અમુક પ્રકારની ભીંત તો રહે છે જ; કેમકે, જે વાચકવર્ગ રૂઢીચૂસ્ત-રૂઢીપૂજક કે પૂર્વગ્રહીત વિચારવાળો બની ગયો હોય છે તેમના મનમાં

ગઈ છે તેમ અહીં પણ થોડાક વિચારો તે ઉપરાંતના જણાવું છું. ઉપર ટાંકેલાં પૃષ્ઠોનાં વિચારોની સાથે અત્રની સમન્વિત પૂરવણીરૂપે છે એમ સમજવું.

કોમને ઇંગ્રેજીમાં Community શબ્દથી અને ધર્મને Religion, Faith શબ્દથી ઓળખાવાય છે. રીલીજિયનમાં duty (ફરજ) અથવા Human duty (મનુષ્ય તરીકેની ફરજ) અથવા Humanity (મનુષ્ય પ્રત્યેની દયા) નો પણ સમાવેશ થાય છે; જ્યારે કોમ્યુનીટીમાં માત્ર સામાજિક બંધનોને જ લાગેવળગે છે. મતલબ કે, કોમ શબ્દથી સામાજિક બંધનના વિચાર કરનારી સંસ્થા સમજવી, જ્યારે ધર્મને વિશ્વવ્યાપી બંધનોની રચના કરવાનું ક્ષેત્ર સમજવું.

એક માણસ અમુક કોમમાં રહ્યો છતાં ગમે તે ધર્મ પાળી શકે છે. તેમાં એક બીજાના ક્ષેત્ર ઉપર એક બીજાને આક્રમણ લઈ જવા જેવું હોયું પણ ન બેઠ્યું અને છે પણ નહીં. એટલે કે, કોમ્યુનીટીના કાર્યપ્રદેશમાં ન રીલીજિયન માથું મારી શકે. કે રીલીજિયનના કાર્યપ્રદેશમાં ન માથું મારે કોમ્યુનીટીનો પ્રદેશ; આવી વિશાળ ભાવના જેમાં હોય તે જ ધર્મ વિશેષ આદરણીય બની શકે છે, બની રહે છે.

આવું બંધારણ મૂળે-ધર્મ અને કોમ-સંસ્થાનું છે; પણ તે ઉદ્દામ અર્થ છોડી દઈને, સંકુચિત વાડા બાંધી દેવાયા છે. તે એટલે સુધી કે અમુક કોમ કહી, એટલે અમુક ધર્મ જ તેને ગાટે સગળ લેવાય. જ્યારથી આ મનોદશાનું પ્રાધાન્ય થવા માંડ્યું ત્યારથી મનુષ્યની અધોગતિ થવા માંડી છે એમ કહી શકાય. જે તે અધોગતિમાંથી નીકળીને ઉન્નત દશાએ આવવું હોય તો સઘળા સંકુચિત અર્થ બૂંસી નાખી, મૂળે જે વિશાળ અર્થ કરાતો

તો તુરત જ ઊગી આવે છે કે આ ચર્ચા કરવામાં લેખકનો પ્રયત્ન પોતાની માન્યતા વાચકવર્ગ ઉપર ફસાવવા માટેનો જ માત્ર છે. તો વિનીત ભાવે તે સર્વને જણાવવાનું કે, તેવી હલકી મનોવૃત્તિથી કોઈ ઇતિહાસનો લેખક લખવા માંડતો પણ નથી અને માંડે પણ નહીં; અને તેમ કરે તો તે ઇતિહાસના નામને લાંછન લગાડ્યા વિના પણ રહેતો જ નથી. તેને તો જે વસ્તુસ્થિતિ ઇતિ-

હતો તે ભાવનાથી આપણે ભેતાં શીખી લેવું બેઠ્યું.

મૂળે વૈદિક અને વૈના ધર્મ એમ બે જ હતા. આજકાલ જે આટલા બધા ધર્મના ફાંટાઓ-શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ થઈ પડ્યાં છે તે જ આપણી ઉન્નતિના અવરોધરૂપ બની રહી છે.

આત્યારે તો એમ જ થઈ પડ્યું છે કે, એક મુસલમાન લાઈ હોય એટલે તેનો ધર્મ દરલામ જ હોવો બેઠ્યો, એક હિંદુ હોય એટલે તેને હિંદુ ધર્મ સિવાય કોઈ ધર્મ પાળવો જ ન બેઠ્યો; એટલું જ નહીં પણ બીજાનાં તત્ત્વ જણાવવા બેઠ્યો પ્રયત્ન પણ કરવો ન બેઠ્યો. આવી સંકુચિત મનોદશાનું સાંપ્રાપ્ત્ય સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે.

આર્યાવર્તમાં શું, પણ સારા વિશ્વમાયે, પ્રથમ બે જ ધર્મ હતા. ત્યારે હાલ તો ધર્મની સંખ્યાનો કેવડો મોટો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે. મૂળે બે હતા એટલે વર્તમાન કાળે જે બીજા જણાય છે તે કાળે કરીને, અમુક પ્રસંગો જાણ થતા, તેમાંથી જ ઉદ્ભવેલા સમજવા, બે કે તે તે શાખાના પ્રણેતાઓને તેમ કરવાની જરૂર જણાતાં તે તે પ્રકારે પ્રરંધ્ર હોય જ, પણ જેમ આત્યારે આપણે ધર્મ અને કોમનો, ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે સંકુચિત અર્થ કરી વાળ્યો છે, તેમ શાખાધર્મના પ્રણેતાઓનો જે ભાવ હતો તે વિસારી દઈને તેમાં પણ સંકુચિત વાડા બાંધી દીધા. સરવાળે પરિણામ એ આવી ગયું કે, કોઈપણ ધર્મના આદિ સ્થાપકની જે નેમ હતી તે સચવાઈ રહી જ નથી. અને બધા અવળા માર્ગે ચડી ગયા છીએ, જેથી ગર્વ, અભિમાન, હું પણું ઈ. ઈ. દાખલ થઈ ગયાં છે અને તે જ આપણને વિનાશના માર્ગે ધસડી રહ્યાં છે.

હાસની દષ્ટિએ દેખાય તે પ્રમાણે લખવી જ રહે. પછી ખીજે ઉપાય શું ? જો તેમ ન કરે તો શું તેણે વાચકની મનોવૃત્તિ, જે ખરું તત્ત્વ જાણવાની છે તેને પોષવાને બદલે વાચકની લાગણીને જ સંતોષવાનો માત્ર પ્રયત્ન કરીને ખેસી રહેવું ? અથવા ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ગોપન કરીને, અન્યથા સ્વરૂપે તેને ચિત્તરે જવી ? ધર્મવસ્તુ સાથે ઇતિહાસને કેવો અને શા માટે સંબંધ હોવો જોઈએ તથા તેનાથી કેટકેટલા ઉપકાર મનુષ્ય જાતિ ઉપર થઈ રહ્યા છે અથવા તેનાથી વેગળા થતાં કેવી અવદશા થઈ ગઈ છે અને ઘણું જન્ય છે તે બતાવ્યા પછી (જુઓ. ટી. નં. ૭૭ નું લખાણ) અહીં તક્ષિલા નગરી વિશેના મૂળ વિષય ઉપર આવી જઈએ.

ઉપર પૃ. ૨૬૮ માં જણાવાયું છે કે આ પ્રદેશ ઉપર પ્રથમ રાજા પુલુસાકીની સત્તા હતી, તે બાદ ઇરાની શહેનશાહતની, તે બાદ મગધ પતિઓની (નંદવંશ તથા મૌર્યવંશની)-થોડાંક વર્ષના અપવાદમાં અલેક્ઝાંડર ધી ટ્રેઇટની અને તે બાદ ચીન સરદારોની તથા તેના ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોની; આ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ની સાતમી સદીથી તે પહેલી સદી સુધીના હસો સાતસો વર્ષમાં જે જે રાજસત્તાઓ ત્યાં અધિકાર ઉપર આવી ગઈ તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ સમજવી. તેમાંના ઇરાની શહેનશાહોએ જે સત્તા ચલાવી છે તે તો પોતાના વતનમાં દૂર બેઠા બેઠા ચલાવી હતી. એટલે તેમને લીધે પ્રજાના ધર્મ ઉપર જીવંત

અસર થયેલી નહીં; પણ કાંઈક અંશે મિશ્રણ થયેલું અને તેમાંથી ખરોટી ભાષાનો ઉદભવ થયો સંભવિત છે તે જણાવી દીધું છે. આકી રહ્યો ચીન સરદારોનો, ક્ષહરાટ ક્ષત્રપોનો અને મગધપતિઓનો રાજવહિવટ. આમાં ચીન સરદારોના વહીવટની મુદત લગભગ અડધી સદી જેટલી લંબાઈ છે ખરી, પણ તેઓમાં સંસ્કૃતિનું કે ધર્મનું કાંઈ નિશ્ચિત ધોરણ ન હોવાથી (જુઓ ૫૪૪મ ખંડે, પ્રથમ પરિચ્છેદે તેમના ધર્મ વિશેનો પારિત્રાક) પ્રજા ઉપર કાંઈ ખાસ છાપ તેમના સમય દરમિયાન પડી હોય તેમ માનવાનું કારણ નથી. પછી તો આકી રહ્યા નંદવંશી અને મૌર્યવંશી મગધપતિઓ અને ક્ષહરાટ ક્ષત્રપો. આ સર્વેનાં વૃત્તાંત આલેખન કરતાં પૂરવાર કરી બતાવાયું છે કે, તેમનો રાજધર્મ જૈનધર્મ હતો; માત્ર વચ્ચે સમ્રાટ અશોકવર્ધન મૌર્યવંશી ભૂપાળ જે આવ્યો છે તે એક જ બૌદ્ધધર્મી હતો. એટલે તે ધર્મની અસર હળુ અહીં તક્ષિલાના પ્રદેશમાં પહોંચી શકે ખરી, પણ તેનો ઇતિહાસ જો તપાસીશું તો ખાત્રી થશે કે, આખા પંજાબ ઉપર તો તેની સત્તા કોઈ કાળે જામી જ નથી હતીએ તેનો જે દક્ષિણ ભાગ હળુ જતી શક્યો હતો તે પણ તેની રાજ્યકારકીર્દિ અડધી તો ખતમ થઈ જવા આવી હતી-અથવા ખીજી રીતે કહો કે ખતમ થઈ ગઈ હતી-ત્યારે જ બન્યું હતું. અને બન્યા પછી પણ તેનો આખોયે સમય ગૃહજીવનના કલેશમાં જ વ્યતીત

(૭૮) તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૩૦ થી ૩૦૩ સુધીના રજા વર્ષનો જ ખરી રીતે તો છે; અને પંજાબમાં જે કાંઈક શાંતિ પ્રસરવા પામી છે, તે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૭ માં પોરસનું ખૂન થયું અને યવન પ્રતિનિધિ કુરીઓસ હિંદ છોડી નાસી ગયો ત્યારબાદ જ છે. (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૨૪૩ નો તિથિક્રમ) એટલે કે ઈ.

સ. પૂ. ૩૨૬ બાદ જ અશોકની હકુમત ત્યાં કાંઈક સ્થિર થવા પામી હતી એમ કહી શકાય.

આ સ્થિતિ વિચારતાં તે ગાદીએ બેઠા પછી પંદર વર્ષે થયું ગણાય; તેથી રજા વર્ષના કાળથી અડધો સમય વીત્યા બાદ એમ લખવું પડ્યું છે. (વિશેષ માટે ઉપરમાં પૃ. ૩૧ થી આગળની હકીકત જુઓ.)

થવા પામ્યો છે. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૪) મતલબ કે, તેના બૌદ્ધધર્મે પણ આ પ્રદેશ ઉપર ખાસ પ્રભાવ પાડ્યો હોય એમ બન્યું નથી. એટલે માનવું રહે છે કે, બાકીના રાજકર્તાઓ કે જેમણે હસોમાંના ચારસો વર્ષ ઉપરાંત વહીવટ ચલાવ્યો છે તેમના રાજધર્મે જ પ્રભુ ઉપર કાબૂ મેળવી લીધો હતો, જે આપણે સિક્કાના આધારે સાબિત કરાવું જોઈ શક્યા છીએ-અરે! એટલું જ નહીં પણ તે પૂર્વે અઠીસો વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ની આઠમી સદીમાં જૈનના ૨૩ મા તીર્થંકર જે શ્રીપાર્શ્વનાથ થઈ ગયા છે તેમનું જ નામ ન્યારે તક્ષિલાના અને માણિક્યાલના સ્તૂપોમાં^{૭૯} કોતરાયલું મળી આવ્યું છે ત્યારે એમ અનુમાન ઉપર જવાય છે કે, ઇ. સ. પૂ. આઠમી અને નવમી સદીમાં પણ તે પ્રદેશ ઉપર તે ધર્મના અનુયાયી રાજકર્તાઓની સત્તા પ્રવર્તી રહી હશે. તે વખતે બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ પણ થઈ નહોતી જ, એટલે તે ધર્મ ત્યાં પળાતો હોવા વિશે કલ્પના કરવી પણ નકામી જ^{૮૦} છે. જે શિલાલેખ કે સ્તૂપનો અત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે અને જેમાં પાર્શ્વનાથનું નામ હોવાનું જણાવ્યું છે તેમાં ધાર્મિક ચિહ્નો રૂપે “ ચક્ર ” કોતરાવ્યું છે;

(૭૯) જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૫, દી નં. ૧૦; પૃ. ૪૦, તથા પૃ. ૩૪૬ ની દી નં. ૮૬.

(૮૦) નીચેની ટીકા નં. ૮૨ સરખાવો

(૮૧) નીચેની ટીકા નં. ૮૪ તથા ૮૫ જુઓ

(૮૨) ઉપરની ટીકા નં. ૮૦ ને લગતું લખાણ જુઓ; તેમજ પુ. ૨ માં સિક્કા નં. ૩૫-૩૬ નું વર્ણન તથા પુ. ૨, પૃ. ૬૧-૭૧ ઉપરનાં વિવેચનો જુઓ.

(૮૩) જુઓ જૈન રૌપ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૪૨ તથા તેનું ટીપ્પણ નં. ૩, ત્યાં જે શ્લોક ટાંક્યો છે તે આ પ્રમાણે છે. તેમાં જૈન તીર્થાનાં નામો જણાવ્યાં છે.

ન્યારે તે જ ચિહ્ન તક્ષિલાના પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સર્વ સિક્કા ઉપર પણ મળી આવે છે. એટલે એ પણ નિર્વિવાદિતપણે સાબિત થઈ જાય છે કે, ચક્ર (જેને વર્તમાન કાળના સિક્કાશાસ્ત્રીઓ^{૮૧} The Wheel of the Law તરીકે ઓળખાવે છે) અથવા ધર્મચક્ર તે જૈનધર્મસૂચક છે. તે ચિહ્ન સાથે કોઈ રીતે બૌદ્ધ-ધર્મનો સંબંધ હોઈ શકતો નથી.^{૮૨} વળી આ વાતને જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોથી પણ ટેકા મળતો જણાય છે. તેમાં તો આ તક્ષિલાનું^{૮૩} નામ જ “ ધર્મચક્રતીર્થ ” અથવા ચક્રતીર્થ ” આપીને તેને ઓળખાવ્યું છે; ન્યારે આ પ્રમાણેના શિલાલેખી અને સિક્કાધુરાવા જેવી અનેક અક્ષર અને અચૂક સાબિતીઓ મળી આવે છે ત્યારે મૂંગે મોઢે તે સ્વીકારી લીધા વિના છૂટકો જ ક્યાં રહ્યો ! મતલબ એ થઈ કે, ઇ. સ. પૂ. ની ૬ મી સદીથી માંડીને ઇ. સ. પૂ. ની પહેલી સદી સુધી તો આ તક્ષિલાનગરી જૈનધર્મનું એક મહાન તીર્થ હતું. તે બાદ તેનો નાશ થઈ જવાથી તેની, તેમ જ તેના આસપાસના સ્થળની મહત્ત્વતા ઓછી થઈ જવા પામી હતી, તેટલું માફ. એટલે પ્રો. રેપ્સન જેવા સિક્કાશાસ્ત્રીએ

चम्पाराजगृहे च चक्रमथुरा

जोद्धाप्रतिष्ठानगे ।

वन्दे स्वर्णगिरौ तथा सुरगिरौ

श्रीदेवकेपत्तने ॥

हस्तोडीपुरि पाडलादशपुरे

चारुप पञ्जासरे ।

वन्दे श्रीकर्णाटके शिवपुरे

नागव्रहे नाणके ॥

આમાં ચક્રતીર્થની નોટમાં લેખાકે જણાવ્યું છે કે- આ ચક્ર એટલે તક્ષિલાનું પ્રાચીન “ ધર્મચક્ર, ”

જે જણાવ્યું છે ૮૪ કે-The Wheel of the Law is a symbol of the Buddhist faith, which was professsd by the Satarpal families of Taxilla and Mathura=ધર્મચક્ર તે બૌદ્ધધર્મનું ૮૫ ચિહ્ન છે: તક્ષિલા અને મથુરાવાળા ક્ષત્રપવંશી (રાજાઓ) આ ધર્મના અનુયાયી હતા. કથન તે સર્વાંશે સત્ય છે; માત્ર તે કથનમાં એટલો જ સુધારો કરવો રહે છે કે, અત્યારસુધી આ સર્વે ચિહ્નો

(૮૪) જુઓ, કો. આ. રે. પારિ. ૮૭.

(૮૫) અત્યાર સુધી જેમ આવાં અનેક ચિહ્નો જૈનધર્મનાં હોવાં છતાં બૌદ્ધધર્મનાં મનાઈ રહ્યાં છે તેમ આ વિરોનું પણ સમજી લેવું.

(વિશેષ સમજૂતિ અને સ્પષ્ટીકરણ માટે પુ. ૨,

જૈનધર્મનાં હોવાં છતાં, જેમ બૌદ્ધધર્મનાં લેખવામાં આવ્યાં છે તેમ આ ધર્મચક્રની યાબતમાં પણ બન્યું છે. એટલે જ્યાં તેમણે બૌદ્ધધર્મનું ચિહ્ન એવો શબ્દ લખ્યો છે ત્યાં જૈનધર્મનું ચિહ્ન ૮૬ છે એમ વાંચવું.

આ બન્ને નગરીઓ-મથુરાનગરી અને તક્ષિલાનગરી-વિશે જે નવું જણાવવાનું મારી નજરમાં લાગ્યું હતું તે અહીં આગળ હવે પૂરું થાય છે.

પરિચ્છેદ બીજો પૃ. ૫૫ થી આગળ જુઓ) સરખાવો નીચેની ટી. નં. ૮૬ ને લગતું લખાણ.

(૮૬) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૮૫: આ વિશેનો ઉલ્લેખ ઉપરના ચતુર્થ પરિચ્છેદે “ક્ષહરાટક્ષત્રપોનો ધર્મ” એ નામના પારિશ્રદ્ધના અંતે કરાયો છે તે સાથે સરખાવો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (ચાલુ)

દ્વંકે સાર:—

(૬) પરિશિઅન્સ, પાર્થીઅન્સ, પદ્વાઝ અને પહ્લવાઝ-તે ચારેનો બતાવેલ પરિચય તથા તે ઉપરથી તરવરી આવતો તેમના વચ્ચેનો લેહ-પહ્લવાઝની ઉત્પત્તિ બાબત લીધેલ લંબાણથી તપાસ-દ્રાવિડ સાહિત્ય સંબંધી પ્રસંગોપાત થયેલ ઉલ્લેખની સમજૂતિ-આ પ્રજાઓ આર્ય કહેવાય કે અનાર્ય, તેનાં દષ્ટાંતો આપી બતાવી આપેલ તેમનો ઐતિહાસિક સંબંધ-ઋષિ અને પાર્ષિ વચ્ચે કાંઈ બેઠાણ ખરું કે ?-પદ્વાઝનું હિંદી ઇતિહાસ સાથે બેઠી આપેલું સંધાણ-પાર્થીઅન્સ અને શક વચ્ચેનો તફાવત ન સમજવાથી ઇતિહાસકારોએ ભૂલી કરેલી મુશ્કેલીનાં દષ્ટાંતો—

(૬) પર્શિઅન્સ, પાર્થીઅન્સ અથવા પહ્લવાઝ.

આક્રમણ કરનારી પરદેશી પ્રજામાંની એન અને ક્ષહરાટનું વર્ણન કર્યા પછી ત્રીજું નામ પાર્થીઅન્સનું છે. તેનું વૃત્તાંત લખવાનું હવે હાથ ધરીશું. તેમનું વતન ઇરાન હોવાથી, અને ઇરાનને ઇર્ષિજી ભાષામાં Persia=

તેમનાં પર્શિયા કહેવાતો હોવાથી,
નામે તેના જે વતની તેમને પાર્થીઅન્સ પણ કહેવાય છે. તેમજ

તેમની ભાષા પહ્લવી નામે ઓળખાતી હોવાથી, તે ભાષાના જોલનાર તરીકે તેમને પહ્લવાઝ પણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પર્શિઅન્સ, પાર્થીઅન્સ તથા પહ્લવાઝ તે ત્રણે નામ એક જ પ્રજાનાં છે એમ સમજવું. વળી જે પાર્થીઅન્સ પોતાનું મૂળ વતન છોડીને હિંદમાં આવી રહ્યા હતા તેમને અસલના પાર્થીઅન્સથી છૂટા પાડવા માટે Indo = હિંદી શબ્દ જોડીને ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ = Indo-Partians ના નામથી સંબોધવા માંડ્યું છે. આ ઉપરાંત એક ખીજું નામ પણ હિંદી ઇતિહાસકારોની નજરે ચડ્યું છે: તે “ પલ્લવાઝ ” છે. પણ આ પ્રજા કયાંથી આવી તથા તેમનું આવાગમન શા કારણથી અને કયારે થયું, તેમાંનું કાંઈ જ જણાયું ન હોવાથી, આ શબ્દની પેઠે જ લખાતું અન્ય પ્રજાનું નામ જેને ઉપરમાં આપણે “ પહ્લવાઝ ” તરીકે ઓળખાવી છે તેની સાથે તેનો સંબંધ જોડી દીધો; અને તે બન્ને એક જ છે એમ ઠરાવી દીધું. મતલબ કે તેમના મત પ્રમાણે પલ્લવાઝ અને પહ્લવાઝ એક જ

પ્રજાનાં બે નામ છે એમ ગણવાયું. આ મુજબ કલ્પના કરવાનું એક કારણ આપણે ઉપર કહ્યું છે તે પણ છે; તેમ ખીજું કારણ એ સંભવિત છે કે પરદેશી-પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસવેત્તાઓને હિંદી ઉચ્ચારના મૂળ વિશે બહુ જાંડાણમાં ગિતરવાનો અવકાશ ન હોવાથી, જેમ હિંદી ઉચ્ચારની સામ્યતા-વિશેષતઃ કે અદ્દાંશો પણ થતી જતી હોવાથી સેફ્ટક્રાટસને ચંદ્રગુપ્ત લેખાવી દીધો છે તેમ આ કિસ્સામાં પણ કદાચ બનવા પામ્યું હોય; પણ જેમ આપણને સેફ્ટક્રાટસની બાબતમાં હવે ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે માત્ર ઉચ્ચારના સમ-ધોષને લીધે ઇતિહાસમાં અનેક ગુચવાડા તથા ગેરસમજૂતિ થવાં પામ્યાં છે તેમ આ પ્રજાના નામને અંગે પણ શું શું બનવા પામ્યું છે તે આગળના પારિત્રાફમાં જે વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ઉપરથી જોઈ શકાશે.

અત્યાર સુધીના પ્રગટ થયેલ સર્વ ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચવાથી એક જ ખ્યાલ નીકળે છે

પલ્લવાઝ જુદી જુદી હોવા છતાં તે બંને
અને માટેના શબ્દો ભેદભાવ વિના
પહ્લવાઝ એક ખીજના ઉલ્લેખ કરવામાં
નો ભેદ વપરાતા થઈ ગયા છે, તેમ
આ પલ્લવાઝ અને પહ્લવાઝ

શબ્દો પણ સિત્ત નામદર્શક પ્રજાના હોવા છતાં એક જ પ્રજા તરીકેની ઓળખ માટે વાપરવામાં આવ્યા છે; અને તેમ થવાનાં મુખ્ય બે કારણો

લેખાય છે: હિંદી ઇતિહાસમાં જે અનેક અણબકા કાચડા પડ્યા છે તેમાંનો તે એક છે.

[માર્ગ દીપણ:—આ બકેલ મેં પુસ્તક પહેલામાં તથા ખીજમાં પુરાવા આપીને કરી બતાવ્યા છે, એટલે ઉમેદ ધરાવું છું કે, હવે પછી આ શબ્દો અરથાને થઈ પડશે.]

(૧) જૈ. સ. ઈ. પૂ. ૧૪૨:—The origin of the Pallawas is even to-day considered a mystery. It is one of the many unsolved problems of Indian history. પલ્લવાઝની ઉત્પત્તિ આજે પણ એક મર્મ-કોચડા સમાન

ઉપરના પારામાં જણાવી ગયા છીએ. તેમ વળી ત્રીજું સખળ કારણ એ પણ સમગ્રય છે કે, જે પરદેશી પ્રજાએ હિંદ ઉપર હુમલા કર્યા છે તેમની ઉત્પત્તિ, સમય તથા બીજી અનેક બાબતો વિશે, કેમ જાણે પોતાની પાસે બીજાં વિશેષ સાધન જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં ન હોય તેમ, એકના લખાણના આધારે બીજાંએ લખી કાઢવું તેવી ગતાનુગતિક પરંપરાએ જ કામ લેવાનું ધોરણ સત્ત્રંગા ગ્રંથકારોએ ગ્રહણ કર્યું લાગે છે. એટલે એક વિદ્વાને એક અભિપ્રાય ધરી કાઢ્યો તે પ્રમાણે સર્વેએ તેને માન્ય રાખ્યો એમ બન્યે ગયું છે. અશોક મહારાજના શિલાલેખો સંબંધી પણ આમ જ બનેલું છે તે હવે આપણે જાણતા થયા છીએ; તેમજ અભ્યારે આ બિમ્બી થયેલ પ્રસ્તુત બાબતમાં, સામાન્ય પણે બંધાયેલ અભિપ્રાયથી જુદા પડવાને આપણને કયા મુદ્દા પ્રાપ્ત થયા છે તે આપણે હવે જણાવીશું.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે, ઈરાનની ભાષાને પહેલવી કહેવાય છે, તેટલા માટે તે ભાષા બોલનારાને પહ્લવાજ કહેવાય છે, તેમ પહ્લવાજ નામની પ્રજાની સત્તા દક્ષિણ હિંદના મદ્રાસ પ્રદેશમાં મુખ્યપણે હોવાનું ઇતિહાસમાં જણાવાયું છે. હવે જો પહ્લવાજ અને પહ્લવાજ એક જ હોય તો, તે પ્રજાએ તેમના પોતાના મૂળવતન ઇરાનમાંથી નીકળીને દક્ષિણ હિંદમાં કયે રસ્તે અને કયા સમયે પ્રયાણ કર્યું તે આપણે શોધીએ અને તપાસીએ; તો તેમાંથી આ બાબત ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પડે છે કે કેમ? તેમના આવાગમનના રસ્તા તો હિંદનો નકશો જોતાં બે હોવાનું કદબી શકાય છે. એક જમીન રસ્તો અને બીજો દરિયા રસ્તો. જમીન રસ્તેથી જો ઉતરે તો, અફઘાનિસ્તાનમાં થઈને કાબુલ

માર્ગે પંજાબમાં પહોંચી ઉતરવું જોઈએ અને ત્યાંથી પછી ગમે તે દિશાએ, આખા હિંદબરમાં ફરી વળાય; પણ દરિયા રસ્તે ઉતરે તો ઇરાનની અખાતદ્વારા સીધા જ, અથવા તો પ્રથમ બલુચિસ્તાનમાં આવી, પછી સિંધુ નદીના મુખ આગળનો ડેલ્ટા-દુઆબ વીંધીને અરબીસમુદ્ર મારફત-એમ બે રીતે હિંદના પશ્ચિમ કિનારે કે સૌરાષ્ટ્રના કોઈ બંદરે ઉતરવું જોઈએ; અને પછી જ હિંદના કોઈપણ ભાગમાં પ્રસરી શકાય. આ બેમાંથી કયે રસ્તે તે પ્રજાનું આગમન થયાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે તે તપાસીએ. પ્રથમ જમીન માર્ગની ગવેષણા કરીએ.

જ્યાંસુધી ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણે ધરાવીએ છીએ ત્યાં સુધી એટલું જ કહી શકાય તેમ છે કે, સૌથી પ્રથમમાં પ્રથમ ઇરાનની સત્તા જો હિંદ ઉપર સ્થપાઈ હોય તો તે સાઈરસ ધી ગ્રેઈટ તેમજ ડેરિયસના સમયમાં જ; પણ તે સમયે ઇરાનની પ્રજા હિંદમાં આવીને વસવાટ કરી રહી નહોતી. માત્ર હિંદી પ્રજા સાથે તેમણે વ્યાપારી સંબંધ જ રાખ્યો હતો એટલે પહ્લવાજ તે સમયે હિંદમાં ફરવા મંડી પડ્યા હોય તે પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. તેમના પછી, જો કોઈ પરદેશી પ્રજા ચડી આવી હોય તો તે ગ્રીક બાદશાહ અલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેઈટ જ કહી શકાય. અને તે બાદ અનેક આક્રમણો જુદી જુદી પ્રજા તરફથી ઉપરાંઉપરી થવાનાં ચાલુ રહ્યાં જ કર્યાં છે. વળી આ હુમલાઓની વખતે તે પરદેશી પ્રજાએ હિંદમાં વસવાટ પણ કયો હતો તેમ ધીમે ધીમે ફેલાઈ પણ ગયા હતા એમ જરૂર કહી શકાય. હવે આ પ્રજા ગ્રીક હો કે ગમે તે હો; પણ જમીન રસ્તે તેમનો હિંદમાં થયેલો પ્રવેશ વહેલામાં વહેલો ઇ. સ. પૂ. ૩૨૫ ની આસપાસનો નોંધી શકાશે. જ્યારે

દરિયા રસ્તે થયેલો પરદેશી પ્રજનો ઉતાર હિંદના કિનારે હજુ સુધી જે નોંધાયો છે તે વહેલામાં વહેલો ઈ. સ. પૂ. ૬૦ ના સમયનો છે અને તે અવંતિપતિ રાજા ગર્દભીલની સામે યુદ્ધ કરવા માટે નિમંત્રાયલ શક પ્રજનો પ્રસંગ જ છે; અને આ શક તે પદ્મવાજ તો ન જ કહી શકાય; છતાં એક વખત દલીલની ખાતર માની લ્યો કે, શક પ્રજની સાથે તે સમયે થોડાક ધરાની-પદ્મવાજ પણ આવ્યા હતા; તો પણ, ઉપર નોંધેલ બંને-ખુશ્કી અને તરી-રસ્તે તેમના ઉતારની હકીકતનો જો સમન્વય કરીશું તો પ્રથમમાં પ્રથમ પરદેશી પ્રજનો ઉતાર ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ માં કે તે બાદ થયાનો જ લેખવો પડશે; તે પહેલાં તો નહીં જ. ન્યારે ઇતિહાસ તો આપણને એમ શીખતી રહ્યો છે કે, પદ્મવાજ નામની પ્રજ તો હિંદમાં, ઠેક ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોક-વર્ધન સમયે પણ, રાજ્યના મોટા મોટા હોદ્દાઓ ધરાવતી થઈ ગઈ હતી; કેમકે સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે, તેને બંધાવનાર સુવિશાખ નામનો સૂત્રોર પદ્મવ જાતિનો હતો. આ પુરાવો તો શિલાલેખનો છે. ઉપરાંત જો દંતકથાને આધારે જાણવું હોય તો ચક્રવર્તી ખારવેલની એક રાણી, કહે છે કે બલુચિસ્તાન કે ધરાન અથવા તેની આસપાસના પ્રદેશના, કોઈ રાજકુટુંબની રાજકન્યા હતી. જો કે કોઈ જણાયું તો નથી જ, છતાં ધારો કે તે રાજકુટુંબવાળા પદ્મવ જાતિના જ હતા. આ બે હકીકત-માંના ખારવેલનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૫

નો ગણાવ્યો છે અને સુવિશાખ સૂત્રાનો સમય-અશોકના રાજ્યે હોય તો, એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૨૨૫ આશરે ગણી શકાય. હવે ન્યારે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૫ અને ૩૨૫ માં તો તેઓની પ્રખ્યાતિ પણ થઈ ચૂકી છે ત્યારે તે પૂર્વે આવીને તેઓ વસ્યા હતા એમ ગણી શકાશે. એટલે આ બંને હકીકતના સમયનો એકત્ર રીતે વિચાર કરીએ તો તારતમ્ય એ કાઢી શકાશે, કે તેમાં દર્શાવેલા આ પદ્મવાજ જે છે, તે ધરાનમાંથી આવેલ પદ્મવાજ કરતાં કોઈક જુદી જ જાતિના છે. તેમ જ તેમની હયાતિ તો હિંદમાં, કોઈપણ પરદેશી પ્રજ હુમલો કરીને આવી વસી હતી તે પહેલાંની જ હતી.

આ પ્રમાણે એક વાત ન્યારે સિદ્ધ થઈ કે પદ્મવાજ અને પદ્મવાજ બંને જુદી જ પ્રજ છે ત્યારે બીજા પ્રજની વિચારણામાં ઉતરીએ; કે જો જુદી જ પ્રજ છે તો તેમનું મૂળ ક્યાં હોઈ શકે? અને તેમની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ ગણાય? તે માટે સૌથી પ્રથમમાં પ્રથમ એ જાણવું રહે છે કે પદ્મવાજ નામના શબ્દનો પ્રયોગ ઇતિહાસમાં ક્યાં ક્યાં કરવામાં આવ્યો છે, એક પ્રયોગમાં ઇતિહાસ એમ (ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ સુદર્શન તળાવવાળી હકીકતમાં) જણાવે છે કે પદ્મવ જાતિના સરદારો ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના સમયે રાજસત્તા ધરાવતા હતા. એટલે એમ અનુમાન કરી લેવાય કે, તેમની ઉત્પત્તિ તે સમય પૂર્વે થઈ વખતથી થઈ ગઈ હોવી જોઈએ; અથવા તો મોડામાં મોડો તેમનો ઉદ્ભવ ચંદ્રગુપ્તના સમયે પણ સંભવી શકે; ન્યારે તે શબ્દનો બીજો

(૨) ડૉ. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૨ માં મિ. રેપ્સનની માન્યતા મુજબ આ સુવિશાખને રૂદ્રદામન ક્ષત્રપનો સૂત્રો કરાવાયો છે અને તેથી તેનો સમય ઈ. સ. ની બીજી સદીનો કહ્યો છે. પણ તેમાં સાફ લખ્યું છે કે, ચંદ્રગુપ્તના સમયે તેના સૂત્રાએ આ સંસ્કાર

પ્રથમ બંધાવ્યું હતું અને પછી અશોકના સમયે તેના સૂત્રા વિશાખે તે સમયરોવું હતું. છતાં આ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિના ઉક્તિમાં અને અર્થ કરવામાં જે ગેરસમજૂતિઓ થવા પામી છે તે સર્વ વૃત્તાંત સમજવા માટે જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૬૩ થી ૩૬૭ ની હકીકત.

પ્રયોગ દક્ષિણ હિંદના પ્રદેશની તવારીખમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૨૮૬૩ ઓફ જૈનીઝમ ઇન સાઉથ ઇન્ડિયા નામે પુસ્તકના વિદ્વાન લેખકે પૃ. ૧૪૪ ઉપર જણાવ્યું છે કે—“Pallvas is one of the main branches of Tirayar caste & therefore styled as Pallava Tirayar & they were known to early Sangam literature by their group name Tirayar: but as their power and influence increased in the land, their branch name Pallava Tirayer assumed greater importance=પલ્લવાઝ તે તિરયર જાતિની એક મુખ્ય શાખા છે; તેથી તેમને પલ્લવ-તિરયરના નામે સંબોધાય છે; તેમ જ પ્રાચીન સંગમ સાહિત્યમાં તેના સમૂહવાચક નામ તિરયર નામે તેને ઓળખાવી છે. પણ તેમની શક્તિ અને સત્તા દેશમાં જેમ વધતાં ગયાં તેમ તે પલ્લવ-તિરયર નામની મહત્વતા વધતી ચાલી.” આ વાક્યથી એટલું તો કહી શકાય તેમ છે કે, સંગમયુગના સમયે પલ્લવજાતિ વિદ્યમાન હતી જ; પણ પાછી મુશ્કેલી એ આવીને ઊભી રહે છે કે, આ સંગમયુગ કયારે પ્રવર્તતો હતો? જે આ યુગના સમયનો ફરજી નિર્ણયાર્થકર થઈ ગયો હોત તો આપણા પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ બહુ જ અચ્છી રીતે થઈ જાત; પણ આ સંગમયુગના સમયનો નિર્ણય હજી સુધી દક્ષિણના વિદ્વાનો કરી શક્યા

(૩) અહીં દ્રાવિડ સાહિત્યની વાત ચાલે છે. તેમાં પ્રાચીન સમયે ત્રણ યુગ થયાનું તેઓ માને છે. તે ત્રણમાંના એક યુગનું નામ સંગમયુગ કહેવાય છે.

આપણામાં યુગ એટલે સામાન્ય અર્થ ‘જમાનો’ થાય છે તેમ દ્રાવિડ સાહિત્યમાં પણ તેવો અર્થ કરાય છે. મતલબ કે, જ્યારે સાહિત્ય એકદમ પ્રકાશમાં આવ્યું હોય, કે તે તરફ પ્રજાનું લક્ષ બહુ જ આકર્ષાયું હોય કે પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં અણધાર્યો સુધારો થવા પામ્યો હોય

હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ એમ ધારવામાં આવે છે કે, તે કાળ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમય-બાદ તુરતમાં જ નિબ્પત્ત થયો હોવો જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ પલ્લવ જાતિનો ઉદય, ઇ. સ. પૂ. ની ચોથી સદીનો ઉદય થયો તે પૂર્વે, એટલે કમમાં કમ અને વહેલામાં વહેલો ત્રીજી સદીના અંત પહેલાં થયો હોય એમ કહેવું પડશે.

ખીજા વિદ્વાનોનાં મત પણ આ વિષય પરત્વે આપણે તપાસવાં રહે છે. જો કે તેમાં તો ક્યાંય પલ્લવ શબ્દ જ વપરાયો દેખાતો નથી, છતાં સંયોગાનુસાર એમાંથી એવો તો સ્પષ્ટ અવાજ નીકળતો જણાય છે કે, તે પલ્લવાઓ ઉદ્દેશીને જ વપરાયો હશે. પ્રોફેસર એસ. કૃષ્ણાસ્વામી આયંગર, જે ઇતિહાસના વિષયમાં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં એક સત્તા સમાન પુરુષ તરીકે ગણાય છે તેમણે દક્ષિણ હિંદમાં મૌર્યન પ્રજાએ જે ફત્તેહો મેળવી હતી તેનું વર્ણન લખતાં પોતાનો નિર્ણય આ પ્રમાણે જાહેર કર્યો છે. (a) that the Mauryans carried their invasions to the south of India (b) that they were in hostile occupation of forts in the northern borders of the Tamil land (c) and that the Aryans were beaten back when the central Mauryan power became feeble and their dislodgements from

જેથી તે પલટા તુરત જ નજરે ચડી જાય તેવો નીવડયો હોય, ત્યારે આવા સમયને યુગ તરીકે ઓળખાવી શકાય છે.

(૪) ૨૮૬૩ ઇન જૈનીઝમ ઇન સાઉથ ઇન્ડિયા પૃ. ૧૨૬ ઉપર આ શબ્દો લખાયા છે. જો કે મૂળે તે આગો વિષય ખીજીનીંજ ઓફ સાઉથ ઇન્ડિયન હીસ્ટરી નામના પુસ્તકમાં ચર્ચાયો છે અને તેમાંથી તેમણે આ નિર્ણય લીધો જણાય છે.

the south must be referred to a period which included that of Mamulanar and others of the third Tamil Academy of Madura=કે (૧) મૌર્ય પ્રજા પોતાના હુમલાઓ દક્ષિણ હિંદ સુધી લઇ ગઈ હતી (૨) તામિલ પ્રદેશની ઉત્તર સીમાએ આવેલ દુશ્મનોના દુર્ગો તેમણે (મૌર્ય પ્રજાએ) જીતી લઇ તેમાં વસવા માંડ્યું હતું (૩) અને તેમણે આર્યોને મારી હઠાવ્યા હતા; પણ જ્યારે મૌર્યની સત્તા નબળી પડી ત્યારે દક્ષિણમાંથી તેમને ઉઠાંગીરી કરવી પડી હતી. આ ઉઠાવગીરીનો સમય મદુરાની ત્રીજી તામિલ વિદ્વદ્ પરિષદવાળા મામુલનાર તથા અન્ય વિદ્વાનો જે સમયે થઇ ગયા તેની અંદાજેનો કહી શકાશે.” કહેવાની મતલબ એ છે કે, દ્રાવિડ દેશના મૂળ વતની એવી આર્યન પ્રજાને મૌર્ય પ્રજાએ લડાઈમાં જીતી કરીને મારી હઠાવી હતી; તથા તેમના કિલ્લાઓ સર કર્યા હતા પણ કાળે કરીને આ મૌર્યન પ્રજાની સત્તા જ્યારે નબળી પડી ત્યારે તેમણે જીતેલા કિલ્લાઓ પાછા ખાલી કરવા પડ્યા હતા. આ ખાલી કરી દેવાના સમયે જ-અથવા તેની લગભગના સમયે-મદુરાની જે ત્રીજી

(૫) આપણે ઉપરમાં ત્રણ યુગમાંના એકને સંગમ-યુગ તરીકે તામિલ સાહિત્યમાં જેમ ઓળખવાનું કહી ગયા છીએ તેમ આ વિદ્વદ્સભાને પણ તેઓ યુગ તરીકે જ લેખે છે; અને તેથી જ આ સભાને તેમણે ‘ત્રીજી’ એમ આંકસંખ્યા નેડી દેખાય છે. જે આ અનુમાન સાચું હોય તો, સંગમયુગને પ્રથમના બે યુગમાંનો એક કહી શકાય; અને તેથી તેનો સમય આ ત્રીજી યુગ કરતાં, એટલે કે, મામુલનાર પંડિત કરતાં પણ અગાઉનો જ ગણવો પડશે.

(૬) જુઓ. જૈ. સ. ઇ. પૂ. ૧૨૮.

(૭) જુઓ જૈ. સ. ઇ. પૂ. ૧૨૫=Mo Moor whose territory was attacked by the Mauryans in the course of their south-

વિદ્વદ્સભા^૫ કહેવાય છે અને જેમાં મામુલનાર વિગેરે અનેક પંડિતો થઇ ગયાનું મનાય છે તે સભા થઇ હતી એમ કહેવાય છે: આ કથનમાંથી ગમે તે અર્થ કાઢો પણ વિદ્વાન લેખક પ્રોફેસર સાહેબના કહેવામાંથી આપણે તો અહીં એટલું જ તાત્પર્ય જાણવાનું રહે છે કે, દક્ષિણ હિંદમાં પ્રખ્યાત થયેલ મામુલનાર પંડિતની અગાઉ કેટલાય કાળે મૌર્યન પ્રજા ત્યાં ઉતરી આવી હતી અને વસી રહી હતી. વળી આ ગ્રંથકારે^૬ આગળ જતાં એક બીજા વિદ્વાન લેખકના કથનનો ઉતારો ટાંક્યો છે. તે પ્રસંગ દક્ષિણમાં આવીને મૌર્યન પ્રજાએ ત્યાં વસી રહેલી મોહુર પ્રજાના કિલ્લાઓ જીતી લીધા તેને અંગેનો છે.^૭ તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે-“ Another author Parankorranar also attestst he coming in of Maurya to the distant country of S. India; so also does Attiraiyanar=દક્ષિણ હિંદના દૂરના પ્રદેશ સુધી મૌર્ય પ્રજા પહોંચી ગઈ હતી, એમ બીજા ગ્રંથકાર પારનકોરાનાર પણ સાક્ષી આપે છે: તેવી જ રીતે આતિરાઈનાર^૮ પણ વદે છે ” આ પ્રમાણે વિદ્વાનોના ઉતારા ટાંકીને મદ્રાસ

ward March=મોહુર પ્રજા તે છે કે જેમના મુલક ઉપર, પોતાની દક્ષિણ તરફની કુચમાં મૌર્ય પ્રજાએ હુમલાઓ કર્યા હતા: મતલબ કે, મોહુર નામની પ્રજા દક્ષિણમાં વસતી હતી અને મૌર્ય પ્રજાએ જ્યારે એકદમ દક્ષિણમાં ધસારો કર્યો હતો ત્યારે વચ્ચે આવતા આ મોહુર પ્રજાના સંસ્થાનો તેમણે કબજે કરી લીધાં હતાં: આ ઉપરથી એમ સાર નીકળ્યો કે (૧) મૌર્ય પ્રજાએ ટેક દક્ષિણ હિંદ સુધી ચડાઈઓ કરી હતી (૨) અને મોહુર પ્રજાનાં સંસ્થાનો વચ્ચમાં-એટલે કે ટેક દક્ષિણ હિંદમાં તો નહીં જ-આવ્યાં હતાં.

(૮) મામુલનાર, પારનકોરાનાર અને આતિરાઈનાર= આ બધા તામિલ ભાષાના પંડિતો ગણાતા લાગે છે.

યુનીવરસીટીવાળા ઉપર જણાવેલા વિદ્વાન પ્રો. આયંગરના મતનું જૈ. સં. ઇ. ના કર્તા મહાશય એમ પાછું નિરૂપણ કરે છે કે Pro. Ayyan-gar thinks that this conquest of the Mauryas in the South, took place during the reign of Bindusar= પ્રો. આયંગરનો એમ મત પડે છે કે, દક્ષિણ હિંદમાં મૌર્ય પ્રજાએ જે જીત મેળવી છે તે બિંદુસારના રાજ્ય અમલે થઈ હતી. એટલે કે ઉપર પ્રમાણે મૌર્ય પ્રજાની સર્વે જીતોનો સમય, સમ્રાટ બિંદુસારનો તેમણે ઠરાવ્યો છે. [આપણે અહીં તે મત ઉપર નોંધ કરવી પડશે: તેમણે બિંદુસારનું નામ જે આપ્યું છે તે સેંટ્રેક્રાટસની પાછળ ગાદીએ આવનાર તરીકે જ; અને સેંટ્રેક્રાટસ એટલે ચંદ્ર-ગુપ્ત એમ અસાર સુધીની માન્યતા હતી તે ગણ-ત્રીએ બિંદુસારનો રાજ્યકાળ કહેવાય; પણ હવે તો આપણે સેંટ્રેક્રાટસ એટલે અશોક ગણવાનો છે; જેથી તેની પાછળ આવનાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિ-નના રાજ્યે, ઉપર વર્ણવેલા ઠેક દક્ષિણ હિંદ સુધીના હુમલા થયા હતા એમ ગણવું રહે છે; અને તેનું જ તેમણે વર્ણન કર્યું છે^{૧૦}] વળી લગાઈની જીત વખતે જે મૌર્યન પ્રજા ત્યાં આવી

હતી તેમને તામિલ ભાષાના ગ્રંથકારોએ Vam-ba Moriar= New Mauryas; વમ્બા મોરી-આર=નવીન મૌર્યો કહીને સંબોધી છે. તથા આગળ વર્ણન કરતાં આ વમ્બા મોરીઆર વિષે જણાવ્યું છે કે—They were an imperial race, who undertook a great south Indian invasion=તેઓ બાદશાહી કુટુંબના હતા. જેમણે દક્ષિણ હિંદ ઉપર હુમલાઓ કર્યા હતા; એટલે તેમના કહેવાનો આશય એ છે કે, જે મૌર્ય પ્રજાએ દક્ષિણ હિંદ સુધીનો મુલક જીતી લીધો હતો અને જે પ્રજા બાદશાહી કુટુંબની—એટલે કે મગધપતિ મૌર્ય સમ્રાટના કુટુંબની—સેખાય છે તેમની પેઠે અહીં આવેલા નવા મૌર્યો પણ, તે બાદશાહી કુટુંબની, જુદા પ્રજા હતા. મતલબ કે, દક્ષિણ હિંદ ઉપર મૌર્ય પ્રજાએ જે વખત હુમલા કર્યા છે. ^{૧૧} અને બંને વખતે થોડી થોડી મૌર્ય પ્રજાએ, અહીં દક્ષિણમાં વસવાટ કર્યો હતો. તે મૌર્ય પ્રજામાંનો જે થોડો ભાગ પ્રથમ વખતે આવીને વસી રહ્યો હતો તેમને તેઓ “જૂના મૌર્યો” તરીકે ઓળખાવે છે અને બીજી વખતના હુમલા બાદ આવીને વસ્યા તેમને નવા મૌર્યો^{૧૨} તરીકે ઓળખાવે છે. આટલા વિવેચન પછી ઉપરના

(૬) જુઓ જૈ. સં. ઇ. પૃ. ૧૨૯.

(૧૦) આપણે પુ. ૨ માં પણ એ જ આશયનું જણાવ્યું છે (જુઓ ચંદ્રગુપ્તનું અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાંત) કે ચંદ્રગુપ્તે મૈસુર રાજ્યના શ્રવણ બેલગોલ સુધીનો મુલક જીતી લીધો હતો; ન્યારે પ્રિયદર્શિને તેથી પણ આગળ વધીને ઠેક દક્ષિણ હિંદ સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. વળી નીચેની ટીકા નં. ૧૧ જે લખાણ ઉપર કરવી પડી છે તે સાથે સરખાવો

(૧૧) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૦ નું લખાણ.

(૧૨) કેટલાકો આ નવા મૌર્યોને સમુદ્રગુપ્ત રાજના સમયના માનવા દોરાઈ ગયા છે. તેમનું માનવું એમ

થયું છે કે, મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તે કોઈ દિવસ દક્ષિણ હિંદમાં ચડાઈ કરી જ નથી (તો મૈસુર રાજ્યે શ્રવણ બેલગોલ તીર્થે, ચંદ્રગિરિ પર્વતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું સ્વર્ગ શી રીતે થયું માનશે? તથા પ્રિયદર્શિને હલા કરાવેલ શિલાલેખોનું શું? તે તેઓ સમજવશે કે?) ન્યારે ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર સમુદ્રગુપ્તે તો દક્ષિણ હિંદ સુધી જીત મેળવી હતી તે પુરવાર થયેલી બીના છે. એટલે આ કારણથી નવા મૌર્ય તે ગુપ્તવંશી સમુદ્રગુપ્તના સમયના અને જૂના મૌર્ય તે તેના જ દાદા ચંદ્રગુપ્તના સમયના ગણાય એમ તેમની ધારણા છે. આ પ્રમાણે સંતોષ માની પોતાના આધારમાં બોંબે ગેઝેટીઅર પુ. ૧. ભાગ. ૨. પૃ. ૫૭૯ માં ડોક્ટર ફ્લીટ જે રાખે

પાંચે અવતરણોનું એકીકરણ કરીશું તો સ્વી-કારવું રહે છે કે, તામિલ ગ્રંથોના મત પ્રમાણે મામુલનાર વિગેરે વિદ્વાનો થયા ત્યારે મૌર્યપ્રજ્ઞના હુમલાઓ થઈ ચૂક્યા હતા અને આ વિદ્વાનોને પણ પલ્લવ નામ જાણીતું થઈ ગયું હતું; તેનો અર્થ એ થયો કે પલ્લવ પ્રજ્ઞનો સમય તો મામુલનારના સમય પહેલાંનો એટલે કે મૌર્યપ્રજ્ઞના પહેલાંનો છે. કેટલો^{૧૩} પહેલો હતો તે સાબિત કરવાની માયાકૂટમાં આપણે પડવા જરૂર નથી-પણ મૌર્યપ્રજ્ઞની પહેલાંનો છે અને તે બધા રાજશાહી કુટુંબના છે એટલું તો ચોક્કસ થયું જ. વળી આપણે પુ. ૧ માં સમ્રાટ ઉદયન વિગેરેના વર્ણનમાં એમ જ જણાવ્યું છે કે, શિશુનાગવંશી તથા મૌર્યવંશી રાજાઓ સઘળા લિચ્છવી જાતિના ક્ષત્રિયો હતા; અને તે સર્વ ક્ષત્રિયનું એકંદર સમૂહવાચક નામ સંવિજી હતું: જેમાં પલ્લવ, કદંબ, પાંડ્યા, ચોલા, મલ્લ, મૌર્ય વિગેરે ઉપવિભાગો હતા. આ પ્રમાણે આ લેખકો જો આપણી માન્યતાનો સ્વીકાર કરીને પછી ઉપરના અવતરણોમાંહેની હકીકતને ઘટાવશે તો તેમની મુશ્કે-

લીઓ બધી દૂર થઈ જશે.

ઉપરના પાંચમાંથી છેલ્લાં ચાર અવતરણોમાં ના એકેકેમાં સીધી રીતે પલ્લવ શબ્દ લખાયો નથી જ; માત્ર પહેલામાં જ સ્પષ્ટપણે તેનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. એટલે એકખીજાનું અનુસંધાન જોડવાને કદાચ આંચકો ખાવો પડે; છતાં એક ખીજા ઐતિહાસિક સ્થિતિ ઉપર પણ ધ્યાન ખેંચવું અત્ર અચુકત નહીં લેખાય. પુ. ૨. પૃ. ૧૧૮ સિક્કા નં ૮૧ નું વર્ણન કરતાં આપણે કહી ગયા છીએ કે મિ. ઇલીયટના ધારવા પ્રમાણે તે સિક્કો પલ્લવ રાજાનો છે જ્યારે માર્ક અનુમાન તે સિક્કો અંધ્રપતિનો કે પ્રિયદર્શિનનો હોવા તરફ ઢળ્યું છે. આ બેમાંથી ગમે તે અનુમાન સાચું હોય પણ તે સિક્કામાં અવંતિનું ચિહ્ન જે કોસ અને બૌલ (એટલે વેધ-શાળા જુઓ. પુ. ૨, પૃ. ૬૧) કહેવાય છે તે તો છે જ, તેમ સિક્કો પણ જૂના સમયનો છે; એટલે પછી પ્રિયદર્શિનનું ચિહ્ન જે હાથી ગણાયું છે તે હોય વા ન હોય, તો પણ તે સિક્કો અવંતિ-પતિનો છે જ. વળી કોઇ અંધ્રપતિ એવો થયો નથી કે જેના કબજે અવંતિ પણ હોય તેમ

લખ્યા છે તે ટાંકી ગતાવે છે. They evidently identified the early Guptas-king Chandragupta or his grand son of the same name-with the far wellknown Mauryan Emperor King Chandragupta=તેમણે દેખીતી રીતે જ, ગુપ્તવંશી પ્રથમના રાજા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાંને, અથવા તે જ નામવાળા તેના પૌત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજાને એક-દમ પૂર્વે થયેલા મૌર્યસમ્રાટ રાજા ચંદ્રગુપ્ત તરીકે માની લીધેલ દેખાય છે:

[માર્ક ટીપ્પણ:—પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે આ ગુપ્તવંશી રાજાઓ પોતે ગુપ્ત હોવા છતાં, પોતાને મૌર્ય તરીકે ઓળખાવ્યે જય તેવા શું મૂર્ખા હતા? આ મુદ્દો કેમ આ વિદ્વાનો વિચારતા નહીં હોય ?

(૧૩) પુ. ૧ માં શિશુનાગવંશી સમ્રાટ ઉદયનના વૃત્તાંતે આપણે જણાવ્યું છે કે, તેના પુત્ર-યુવરાજ અનુરૂધ્ધે હિંદની દક્ષિણે આવેલા સિંહલદ્વીપ ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને ત્યાં જીત મેળવી પોતાના નામ ઉપરથી અનુરૂધ્ધપુર નામે રાજેર વસાવ્યું હતું. પછી સ્વદેશે પાછા વળતાં, જીતેલા મુલક ઉપર બદૌબસ્ત બળવવા પોતાના જ્ઞાતિજનોને નીમ્યા હતા. આ જ્ઞાતિજનોનાં નામો જણાવતાં પલ્લવાઝ, કદંબાઝ, પંડ્યાઝ, ચોલાઝ વિગેરે નામો જણાવ્યાં છે. તે સર્વ હકીકતને તામિલ ગ્રંથોના કથનથી ટેકા મળે છે એમ હવે સાબિત થયું.

મતલબ કે, આપણે ઇતિહાસનું જે વર્ણન કરી ગયા છીએ તે બધું સત્ય જ છે એમ આ ઉપરથી બાજી લેવું.

કારેમાંડલ કિનારાવાળો પ્રદેશ પણ હોય. એટલે કે ગમે તે દલીલો લેવાથી પણ અંતમાં તે સિદ્ધી પ્રિયદર્શિનના સમયનો તેમજ કારેમાંડલ કિનારે પલ્લવ રાજનો અમલ હતો (મિ. ઇલીયટના ધારવા પ્રમાણેનો-એક સ્વતંત્ર રાજવી તરીકે નહીં, પણ અવંતિપતિની આણમાંનો-એટલા સુધારા સહિત તેમનો મત માન્ય રહે છે.) ત્યારનો છે એમ થયું. જ્યારે એક ગ્રંથકાર તો સાફ સાફ જણાવે છે કે, -The Pallava kings of Kanchi had an emblem on their coins, a ship with two masts. This explains their connection with sea. They were also connected with Naga princes=કાંચી (કાંછવરમના) પલ્લવ રાજાઓના સિક્કા ઉપર, તેમનાં રાજચિહ્ન તરીકે બે સદનું વહાણ રાખતા. આ ઉપરથી દરિયા કિનારા સાથેનો તેમનો સંબંધ હોવાનો ખુલાસો મળી રહે છે. તેઓનો સંબંધ વળી નાગવંશી રાજાઓ (શિશુનાગવંશી અને નંદવંશી મગધપતિઓ કહેવાનો હેતુ લાગે છે) સાથે પણ હતો. આ ઉપરથી જણાશે કે પલ્લવ રાજાઓ શિશુનાગવંશી રાજાઓના કુટુંબના છે. અને મારી માન્યતા પણ તેઓ શિશુનાગવંશી રાજા ઉદયનની જ પલ્લવજાતિના-લિચ્છવી જાતિના ઉપવિભાગમાંના હોવાનું થયું છે (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૩)

એક ખીજી હકીકત-કદાચ આ પલ્લવાજનો સંબંધ નાગવંશી ક્ષત્રિય સાથે જોડાતો ન માનવો હોય તો પછી પ્રિયદર્શિન સાથે જોડવો રહે છે; અને તેમ ગણવાથી પૃ. ૨૮૯ ના

અંતમાં કહ્યા પ્રમાણે જૂના મૌર્યો તે ચંદ્રગુપ્તના સમયના અને નવા મૌર્યો તે પ્રિયદર્શિનના સમયના ગણવા રહેશે. જેથી આ નવીન મૌર્યોએ, પોતે અસલની મૌર્ય પ્રજાની જ શાખા અથવા ફણગા (સંસ્કૃત નામ પલ્લવ=અંકુર, કુંપળું, ફણગો, શાખા) રૂપ છે એમ ઓળખાવવાને પોતા માટે પલ્લવ=Pallava શબ્દ લગાડવા માંડ્યો હોય એમ અનુમાન કરવું પડશે.

આ પ્રમાણે પલ્લવરાજાના ઇતિહાસની ઉત્પત્તિ કહી શકાશે. તેમણે ધીમે ધીમે દક્ષિણ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી હતી. ચડતી પડતીના અનેક પ્રસંગો તેમણે જોયા છે. હાલના પુલ્કેટાના રાજા પણ ક્ષત્રિય પલ્લવાજ ગણાય છે. આ ઉપરથી તેમને પણ મૌર્ય જાતિમાંથી ઉતરી આવેલા ક્ષત્રિય ગણવા રહે છે. તેવી જ રીતે ચૌલા રાજપતિઓ-કાંછ વરમના રાજાઓ ૧૪-૧૫ પણ આ પલ્લવાજ ક્ષત્રિયોજ હતા અને તે પ્રમાણેજ ગણવા જોઈએ; તેટલા માટે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથને પણ લખવું પડ્યું છે કે-૧૫ Petty Maurya dynasties apparently connected in some unknown way with the Imperial line, ruled in Konkan, between the Western Ghats and the sea, and some other parts of Western India during the 6th, 7th, & 8th centuries and are frequently mentioned in inscriptions=તે શાહી કુટુંબની (મગધપતિ મૌર્યની) સાથે કાંઈ અગમ્ય રીતે સંયુક્ત થયેલી એવી મૌર્યપ્રજાની નાની નાની શાખાઓ, પશ્ચિમ ધાટ અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલા

(૧૪) હિં. હિ. પૃ. ૬૪૧:—Conjeevaram, the capital of the Pallavas=પલ્લવ રાજાઓની

રાજધાની કાંછવરમ.

(૧૫) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ. પૃ. ૧૬૫.

કાંકણ ઉપર ૧૯ તેમજ ઇ. સ. ની છઠી, સાતમી અને આઠમી સદીના અરસામાં પશ્ચિમ હિંદુ-સ્તાનમાં રાજ્ય કરતી હતી. આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ વારંવાર શિલાલેખમાં વાંચવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ પક્ષવ પ્રજા નાનાંભોટાં રાજ્યમાં સ્વામિત્વ ભોગવતી ભોગવતી મિ. સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે ઠેક ઇ. સ. ની આઠમી સદી સુધી તો ચાલી આવી છે જ. અને ત્યાંસુધી તેમની મૂળ જાતિ-લિચ્છવી અને મૌર્ય પ્રજા-નો ધર્મ જે જૈન હતો તે પાળ્યે જતી હતી. રાજા પોતે ગરીબતિ હોવાથી રાજધર્મ તરીકે જૈન ધર્મ જ મનાયે જતો હતો, પણ તે આખા પ્રદેશ ઉપર શારદા મઠાધીશ્વર શ્રીમત્ શંકરાચાર્યજીના અનુયાયી શૈવમાર્ગીઓનું જેર વધતું જતાં, તે સંપ્રદાયના પ્રધાનોના હાથમાં રાજની લગામ અચારનવાર આવી પડતી હતી. તેવો એક પ્રસંગ એક સમયે જૈનધર્મી ચોલા રાજાના અમલમાં ઉપસ્થિત થયો હતો. રાજા જૈનધર્મી હતો તથા તેની રાણી પણ જૈનધર્મી હતી. તે રાણીનું મરણ થતાં પ્રધાનના ઉપદેશથી પાસેના શૈવમાર્ગી રાજાની કુંવરી વેરે તેનો ખીજ વારનો લગ્નસંબંધ જોડાયો. લગ્ન પછી થોડાક સમયે રાણીના સહવાસથી તેમજ પ્રધાનની ચડાવણીથી રાજાના વિચાર બદલાયા. તેણે ધર્મપરિવર્તન કર્યું -

(૧૬) કદંબ નામના ક્ષત્રિયોને પણ આપણે તો લિચ્છવી ક્ષત્રિયની જ શાખા કહી છે (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૩) અને આ કદંબવંશી રાજાનો અમલ પ્રદેશ કાંકણવાળો ભાગ-જેને પ્રાચીન સમયે અપરાંત કહેતા હતા-તે ઉપર હતો. અહીં મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથનું કથન પણ આપણા કથનને મળતું આવે છે. વળી ઇ. સ. ની બારમી સદીમાં થયેલ ગૂર્જરપતિ સોલંકી કુળબૂધણ રાજા કણ્ઠવેનો લગ્નસંબંધ જે રાણી મીનલદેવી સાથે સંધાયો હતો અને જેની દુક્ષીએ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ થયો હતો, તે રાણી

પોતે શૈવમાર્ગી બન્યો. તે સમયના તે ધર્મના અપ્પાર નામના એક આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે જૈન ધર્મીઓનો કાંટો કાઢી નાંખ્યો. તે ઉપરથી દક્ષિણના ઇતિહાસના લેખકો લખી રહ્યા છે કે ૧૭-Jains were driven out of the Pallava country by Appar (Saiva Saint) in or about A. D. 750, though they were not rooted out of the Chola country=ઇ. સ. ૭૫૦ માં અથવા તે અરસામાં અપ્પાર નામના શૈવાચાર્યે પક્ષવ દેશમાંથી જૈનોને હાંકી કાઢ્યા હતા. જો કે ચોલા રાજ્યમાંથી તેમનો વિનાશ તો થયો જ નહોતો. અહીં તો માત્ર હાંકી કાઢવા જેટલી જ સ્થિતિ વર્ણવાઈ છે. પણ આરકાટ શહેરના પ્રખ્યાત થયેલ કિલ્લાઓમાં તો તેમની કતલ કરાયાનાં દરરોજ ચિત્રેલાં માલૂમ પડી રહ્યાં છે. ગમે તે હોય : આપણે તે વાતની સાથે અત્યારે સંબંધ નથી, તેથી તે ઉપર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. અત્રે તો એટલું જ જાણવાનું છે કે, પક્ષવાઝ તે હિંદમાંની જ અસલથી વસી રહેલી પ્રજા છે. વળી તે લિચ્છવી-સંત્રિજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેમ તેને ઇરાનમાંથી ઉતરી આવેલી અને પરદેશી તરીકે ગણાઈ રહેલી પહ્લવાઝ નામની પ્રજા સાથે કોઈ જાતનો, નથી લોહી સંબંધ કે નથી

મીનલદેવી પણ આ કદંબવંશી ભૂપતિની જ રાજકન્યા હતી. તેમજ કદંબવંશી રાજાઓ જૈન ધર્માનુયાયી હતા એમ પણ જાણાયું છે. આ સર્વ હકીકત આપણે વર્ણવેલી ઐતિહાસિક ખીનાને સત્ય ઠરાવે જ છે.

પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમાં તેથી કરીને જ આ સર્વ પ્રજાને ખંડિયા રાજ તરીકે ન લેખતાં, પોતાના કૌટુંબિક જાતિના ગણીને Bordering lands=સીમા પ્રાંતો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. (જુઓ તેમનું જીવન ચત્રાંત.)

(૧૭) જુઓ જે. સ. ઇ. પૃ. ૬૬.

કોઇ જાતનો ઐતિહાસિક સંબંધ; વળી તેમનો મુખ્ય વસવાટ કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે જ રહ્યો છે. તેઓ મૂળે જૈનધર્મી હતા. પણ પાછળથી ઇ. સ. ની આઠમી સદીથી તે પ્રજા શૈવધર્મી થઇ ગઇ હતી.

આટલું વિવેચન પલ્લવાજ સંબંધી ક્યાં બાદ હવે પાછા પહ્લવાજના ઇતિહાસ ઉપર આપણે આવીએ. તેમ કરવા

પહ્લવાજ પૂર્વે કેટલીક અન્ય હકીકતથી

આર્ય કે વાકેફ કરવા જરૂર દેખાય છે.

અનાર્ય થોડાં વર્ષ અગાઉ સમય

એવો હતો કે, સારી સંસ્કૃતિ-

વાલા અને વિદ્યાપીઠોની મોટી મોટી ઉપાધી મેળવી હોય તેવા પદવીધરો પણ, જ્યારે તેમના કાને પ્રાચીન પુસ્તકોમાંની કે પુરાણોની કોઇ વાત અથવા હકીકત એવી આવી પડતી કે જે ખુદ્દિમાં તાત્કાલિક ઉતરે તેવી ન હોય-એટલે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેવી નહોય-ત્યારે તુરંતજ તેને ઠંડા પહોરના ગપાટા તરીકે ગણીને હસી કાઢતા હતા; પણ હવે જ્યારથી આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે, કલ્પનામાં પણ કોઇ દિવસ આવ્યાં ન હોય તેવાં અનેક રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટાંતો સત્ય તરીકે પુરવાર કરી બતાવ્યાં છે ત્યારથી હવે તેઓ પણ ઉતાવળ ન કરતાં સ્થિર ચિત્તે વસ્તુસ્થિતિ વિચારતા થયા છે. એટલે આપણે આ પારિત્રાહમાં જે કહેવા માંગીએ છીએ તેની સમજૂતિ યંત્રાચર હૃદયમાં ઉતરી શકે તે માટે ઉપર જણાવેલાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાંતોના ટૂંકમાં નિર્દેશ કરવો રહેશે; જેમકે (૧) વીજળિક પ્રવાહની ગતિ એક મિનિટમાં લાખો માઇલની હવે જણાઇ છે; તો પછી હિંદી ગ્રંથોમાંનું જે

કથન છે કે એક દેવ આંખના પલકારામાત્રમાં-અતિ સૂક્ષ્મ સમયમાં-આખા જગદ્ગ્રીપને^{૧૮} ફરતો આંટા મારી શકતો હતો તે કેમ ખોટું પાડી શકાય ? (૨) મિસર દેશમાંની અમુક વસ્તુઓ જે ભૂગર્ભમાંથી મળી આવી છે તેનું અસ્તિત્વ જ્યારે પાંચ-સાત લાખ વર્ષ પૂર્વેનું મનાયું છે, ત્યારે કેમ નાકબૂલ કરી શકાય કે પૃથ્વી તો અનંત કાળથી વસાયેલી છે અને તે વખતે પણ મનુષ્યો^{૧૯} હતાં જ (૩) ઈંગ્લાંડમાં ખેઠા ખેઠા જ્યારે એક કળ અથવા ચાંપ દાખવાથી ત્રણ કે ચાર હજાર દૂર પડેલ અમેરિકામાં અમુક કાર્ય કરી શકાય છે. દિવાસળી પ્રગટાવ્યા વિના દીવા કરી શકાય છે. તેમ મનુષ્યના પ્રયત્ન વિના એકી સાથે લાખો દીવા એક સેકન્ડનો સમય ગુમાવ્યા વિના પણ થઇ શકે છે. પૃથ્વી ઉપર ખેઠા ખેઠા લાખો-કરોડો માઇલ દૂર આવેલ મંગળ નામના ગ્રહમાં રહેલ માણસોથી થતી ક્રિયા જોઇ શકાય છે. સિનેમાના સ્ટેજ ઉપરના ચિત્રમાં રહેલ માણસો જીવતાંજગતાં મનુષ્યની માફક ખોલીચાલી તથા નાચી-કુદી શકે છે. મનુષ્યો વિમાનમાં ખેસીને સ્થળમાર્ગ કે જળ-માર્ગ કરતાં પણ વધારે ત્વરાથી અને વિના અડચણે ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચી શકે છે. ત્યારે શું હવે એમ માનવાને ના પાડી શકાય કે, (a) મનુષ્યના શરીરમાં રહેલી શક્તિ કરતાં પણ કાંઇક ઓર, અનેરી અને પ્રચંડ તાકાત ધરાવનારી એવી તો અનેક શક્તિઓ કુદરતમાં પડી રહી છે કે જેનો ઉપયોગ તે શક્તિઓના ખુદના કરતાં અનેકગુણો શક્તિહીન મનુષ્ય, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી શકે છે; તેમજ કરતો હતો

(૧૮) જગદ્ગ્રીપના ક્ષેત્રમાપ વિગેરેની સમજૂતિ માટે ઉપરમાં પૃ. ૧૨૮ થી આગળ જુઓ.

(૧૯) બધે પછી તેઓનાં શરીરનાં માન, લંબાઈ,

જાયાઘ, આયુષ્ય વિગેરે અત્યારના કરતાં ઘણાં જ જુદા સ્વરૂપનાં હોય તેની અહીં વાત નથી; પણ મનુષ્યોની હૈયાતી તો હતી જ ને !

(b) કે શરીરની બાહ્યોદ્વિગ્ધિ કરતાં આંતરોદ્વિગ્ધિનું સામર્થ્ય વિશેષ હતું; (c) કે ઉડન પાવડી અને પવન પાવડી જેવી વસ્તુઓ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તેમજ તેમાં ખેસીને અમાપ વિસ્તારના દરિયાઓ અને અગાધ જંગલો, તથા મહામુશ્કેલીથી ચઢાય તેવા પર્વતો પગવડે ચઢવાને બદલે એમ ને એમ ઓળંગી જવાતા હતા; (d) કે મહાત્માઓ લઘ્વિ મેળવીને, વિના અવલંબને અનેક અદ્ભુત કાર્યો કરી શકતા હતા (e) કે મનુષ્યોનાં આયુષ્યો અને તેમનાં શરીરનાં માન-જાંચાં વિગેરે, વર્તમાન કાળે છે તેનાં કરતાં અનેકગણાં વિશેષ હતાં; શું આવી સ્થિતિ એકદા પ્રવર્તી રહી હોય તો તેની ના પાડી શકાશે ? (૪) જ્યાં નામદાર નીઝામ જેવા કેટલાક દેશી રાજકર્તાઓના જનાનામાં બસો અને ત્રણસો ખેગમો-રાણીઓ-સ્ત્રીઓ હોવાનું આપણે સાંભળીએ છીએ, સાં પછી કૃષ્ણ વાસુદેવ જેવા શક્તિશાળી અને વીર્યવાન પુરૂષને હજારોની સંખ્યામાં રાણીઓ હોય તેમ માનવામાં શું દોષ આવી શકે ? (૫) શ્રવણ ખેલગોલની અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં કે અન્ય સ્થાનમાં ઊભી સ્થિતિમાં નજરે પડતી પ્રચંડ કાયની શિલા-મૂર્તિઓ, અત્યારે ભલે આપણને તેના કદ માટે અધધધ કહેવરાવતી હોય, પરંતુ તેની સજ્જવટ અને બનાવટના સમયે તેના જેટલી લંબાઈવાળા મનુષ્યો તે સમયે વિદ્યમાનપણે વિચરતા હોય એમ માનવાને શા માટે સંકોચ ખાવો પડે ? (૬) દરેક પ્રકારની ઉત્તરિતિ તેમજ પ્રગતિ માટે પ્રજામાં સદા કાળ શાંતિ ગમે તે ભોગે પણ જળવાઈ રહેવી જોઈએ. આ સૂત્ર સ્વીકાર્યા પછી તેની પ્રાપ્તિ માટે એક પક્ષ એમ માની રહ્યો છે કે, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર વિના યુદ્ધ ચાલી શકતું જ નથી. માટે સધળી પ્રજાએ શસ્ત્ર વિસર્જન કરવું

જરૂરી છે. ત્યારે બીજો પક્ષ એમ માની રહ્યો છે કે, શસ્ત્રસંજ્ઞ પ્રજાને હોય તો જ હુમલો કરનારને બીતિ રહે અને કોઈ પણ આક્રમણ કરે નહીં. આ પ્રમાણે આપણા યુરોપીય બંધુઓના શાસકોમાં મંત્રણા ચાલી રહી છે. ધ્યેય એક છે માર્ગ જુદા છે. ત્યારે તેમની જ નજરે અને સાક્ષીએ અત્રે હિંદમાં, તે જ ધ્યેય માટે-શાંતિની પ્રાપ્તિ માટે-કાંઈ પણ શસ્ત્ર અસ્ત્ર વિના જ તેમજ અહિંસાના માર્ગે જ આગળ વધવાનું કાર્ય શું નથી કરી બતાવતું ?

આટલાં આટલાં દૃષ્ટાંતો આપવાનું પ્રયોજન ખાસ તો એ જ છે કે, જે વસ્તુસ્થિતિ માત્ર થોડાં વર્ષ પૂર્વે જ, અશક્ય ગણી કઢાતી અથવા દુઃશક્ય હોવાનું ધારી લેવાતું હતું, તે જ પરિસ્થિતિ હાલના વૈજ્ઞાનિક કાળમાં, અખતરાઓવડે તદ્દન સંભવિત પુરવાર થતી જાય છે; જ્યારે ખરી રીતે તો તે જ વસ્તુસ્થિતિ પ્રાચીન સમયે અસ્તિત્વ પણ ધરાવતી હતી તેમજ સ્વાભાવિક રીતે કુદરતના ભંડારમાં સંગ્રહીત પણ પડી રહેલી જ હતી; જેની પ્રતીતિ તરીકે તેનું વર્ણન પુરાણિક ગ્રંથોમાં કરાયલું અને સચવાઈ રહેલું આપણી નજરે પણ પડે છે. એટલે આવી હકીકતનું કોઈ વર્ણન હવેથી વાંચવામાં આવે તો, તેમાં નથી શંકા લાવવાનું કારણ કે નથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ; છતાં જો તેવી વાત સમજાતી ન હોય તો તેનું કારણ આપણી દૃષ્ટિ અને બુદ્ધિનું સ્થૂળપણું છે એમ જ માનવું. હવે આપણે ઇતિહાસ આલેખનના આપણા કાર્યમાં આગળ ચાલીએ.

પ્રસંગોપાત આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, વર્તમાન ધરિાન તથા તેની પશ્ચિમે આવેલ પ્રદેશ અસલ જંબૂદ્વીપમાં આવેલ તેના એક અંતરદ્વીપનો-શાકદ્વીપનો વિભાગ હતો. તે વિભાગ ઉપર રામાયણમાં વર્ણવાયેલ રામચંદ્રજીના પુત્ર લવ અને

કુશ તેમજ મહાભારતના સમયના નાયક અને વીર કેશરી કૃષ્ણના પુત્ર શાંખકુમારાદિ ત્યાં જઈ આવેલ હતા. મતલબ કે, શાકદ્વીપ અને જંબૂદ્વીપ વચ્ચે ખૂબ વ્યવહાર હતો જ-પછી તેનો પ્રકાર રાજ-દારી, સામાજિક કે આર્થિક તથા અન્ય વિષયક હોય તે વસ્તુ જુદી છે; તેમ એટલું પણ નિર્વિવાદ છે કે, જ્યાં આંતરિક વ્યવહાર ચાલતો હોય ત્યાં અરસપરસની રહેણીકરણી ઉપર અસર થાય, થાય ને થાય જ. તે ન્યાયે જંબૂદ્વીપના ભરત-ખંડના આર્યોની રહેણીકરણીની અસર શાકદ્વીપના વતનીઓ ઉપર પણ થવી જ જોઈએ. જેમ શાકદ્વીપની અંતિમ પૂર્વ હદે-એટલે જંબૂદ્વીપ તરફની હદે-ઈરાનવાળો પ્રદેશ હતો તેમ જંબૂદ્વીપની છેક પશ્ચિમ સીમાએ-એટલે શાકદ્વીપ તરફની હદે-આપણા ઋષિમુનિનાં ઉદ્ભવસ્થાન-વાળો શકસ્થાનનો પ્રદેશ હતો. જ્યારે આ બંને પ્રદેશો એક બીજાની તફાવત લગોલગ હોય ત્યારે તેમના આંતરવ્યવહારની છાપ તે પ્રત્યેકના દૂર દૂરભાગના વતનીઓ ઉપર જે કાંઈ પડી શકે તેના કરતાં આ બે નિકટવર્તી પ્રદેશની પ્રજા ઉપર અધિકાંશે થાય લે સમજાય તેવી વસ્તુ છે; તેથી આર્યાવર્તમાં-જંબૂદ્વીપમાં-વસી રહેલ ઋષિઓનાં ચારિત્ર્યાદિની છાપ, આ ઇરાનમાં વસતા ત્યાંના મૂળ વતનીઓ ઉપર પડી જ હતી. એટલે આર્યાવર્તના ઋષિ મુનિઓ જે

પોતાને આર્યસંસ્કૃતિના સંપૂર્ણ પોષક અને પાલક માનતા હતા તેઓ તેમના પાડોશી આ ઇરાનીઓને પોતાથી થોડું અંશે ન્યૂન ઠરાવીને પોતાને ઓળખવાને સંપૂર્ણદર્શક જે ‘ઋષિ’ શબ્દ હતો તેની પૂર્વે ન્યૂનતાદર્શક ૨૦ પા=૧૬ (quarter) જોડીને તેમને પાર્ષિ નામથી સંબોધવા લાગ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. પછી તે પાર્ષિ શબ્દની અશુદ્ધિ-અપભ્રંશ થતાં થતાં પારસી શબ્દ કદાચ બની ગયો હોય. ગમે તેમ હોય પણ, ઇરાન દેશની પ્રજાને સાધારણ રીતે આપણે પારસી નામથી ઓળખીએ છીએ અને વર્તમાન કાળે આપણા પારસી બંધુઓ પણ પોતાના માદર વતન તરીકે ઇરાનને જ ગણાવે છે; એટલે પારસી શબ્દની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે કલ્પવાથી તેમના માદર વતનને પારસદેશ^{૨૧} કહી શકાય. તેમ પ્રાચીન હિંદુગ્રંથોમાં ઇરાન દેશને પારસ શબ્દથી અનેક વાર સંબોધાયેલ^{૨૨} છે. વળી કાળક્રમે આ પારસ અને પારસી શબ્દનું રૂપાંતર થઈ શરસ અને શરસી થયાં છે, જે શબ્દો હાલ પણ તેવા જ અર્થમાં વપરાયા કરે છે. જેમ એક બાજુ ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે તેમ બીજી બાજુ ઇરાનની પ્રાચીનતાને લગતી કેટલીક હકીકત એક સ્થાને^{૨૩} પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તેમાંથી જે કાંઈક ઉપયોગી તથા રસિક લાગી છે તે અત્ર રજૂ કરું છું;

(૨૦) આ શબ્દથી ન્યૂનતા પણ દર્શાવી દીધી તેમ તેનું પ્રમાણ પણ બતાવી દીધું: બે અર્થની સિદ્ધિ એકી વખતે કરી બતાવી.

અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે, ઋષિ મુનિઓ ચાર વેદને માનતા હતા જ્યારે આ પહલ્વી પ્રજા માત્ર એક વેદને અથવા તો નવા પ્રકારની સ્થિતિને જ માન્ય રાખતી હોય; અને તે હિસાબે આ શબ્દ થોડું કાઢ્યો હોય.

(૨૧) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૨૨.

(૨૨) ઇરાની અખાતના કિનારે જે શકસ્થાનનો પ્રદેશ આવેલ છે ત્યાંથી કાલિકસૂરિ નામે એક પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય, શક સરદારોને આમંત્રીને હિંદુસ્થાનમાં તેડી લાવ્યા હતા. (જુઓ આગળ ઉપર ગદ્ગલીલ વંશના ઈતિહાસમાં તેની હકીકત) તે શક પ્રજાના વતનને જૈન સાહિત્યગ્રંથોમાં પારસ દેશ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

(૨૩) જુઓ ‘સાહિત્ય’ માસિક પૃ. ૧૭, ૫, ૪૮૫-૪૮૭. ટી. નં. ૫-૬.

જેથી તેમની અને આપણી વચ્ચેના-આય અનાય-સંબંધનો ખ્યાલ આવી જવા સંભવ છે.

પારદિયન એટલે ધરાનનો રાજ્ય તથા પંચાલના દર્ભવિસાર રાજ્યનો રાજ્ય અવિસાર (Abesares) તે બન્ને સગા ભાઈઓ હતા. તેમ પહલવી^{૨૪} તે પારદોની ભાષાનું નામ છે. વળી પારદિય તે પાર્શ્વવનો અપભ્રંશ છે અને પાર્થિવ-શ્રેષ્ઠ-વશિષ્ઠ તે ધરાનના રહીશ હતા, એમ મત્સ્ય પુરાણ પણ કહે છે. અર્જુનને પણ પાર્થિવ કહીને જ સંબોધાય છે. વળી કહેવાય છે કે, રામલક્ષ્મણના પૂર્વજ દિલિપ રાજાનું રાજ્ય ધરાનમાં હતું^{૨૫} અને તેનો પુત્ર અનમિત્ર ઊર્ફે શાસન હતો. શાસનના ઉપરથી તેમનો વંશ “શાસન” કહેવાયો. શાસનવંશીય ધરાની નરેશોની રાજ્યભાષાનું નામ પહલવી હતું. આ શાસનવંશી (અનમિત્ર-ઊર્ફે શાસન) ની ચોથી પેઢીએ હુરભુજ (વરૂણ) પર્શિઆનો રાજા બન્યો. રામહુરભુજ તે ધરાનનું મોટું ભારતીય માલનું કેંદ્ર વાણિજ્ય (emporium) હતું. ખટાંગના (દિલિપનું બીજું નામ સંભવે છે) સમયમાં દેવાસુર સંગ્રામ થયેલ. દિલિપના બે પુત્રોનાં નામ અનમિત્ર^{૨૬} અને રઘુ હતા. વળી ધરાનના ઇતિહાસમાંથી માલૂમ પડે છે કે, શાસનવંશી

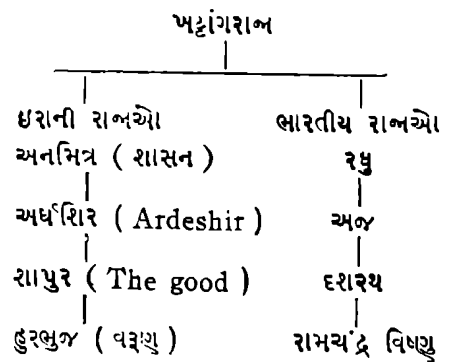
પારદ પોતાને પહલવ પણ કહેવરાવતા. તેમની પહલવી ભાષા ઉપરથી તેઓ પહલવ કે પહલવ કહેવાયા.^{૨૭} પારદ અને પહલવ ધરાની મત મુજબ એક જ જાતના, પરંતુ ભિન્ન કાળમાં થયેલા નૃપતિઓ હતા. આમ અનેક દષ્ટાંતથી ખાતરી થાય છે કે, પ્રાચીન કાળે હાલનું ધરાન તે આર્યાવર્તી રાજની સત્તા તળે હતું જ; અને તેથી ત્યાંની પ્રજા લોહીથી તેમજ સંસ્કૃતિથી^{૨૮} આર્ય પ્રજા સાથે થોડા ધણા અંશે જોડાયેલી જ હતી.....વળી આગળ વધીને એટલે સુધી પણ કહેવાય છે કે, ધરાની અને ગ્રીક પ્રજા પણ સગોત્રીય છે (sister nations). બન્ને સૂર્યવંશી^{૨૯} દેખાય છે. ધરાનના યેમેન (Yemen) અને યોઉન (Youna) પ્રાંતો પણ યવનોનાં સ્થાન છે. તેમજ ગ્રીસ એ પૌરાણિક યવનદેશ^{૩૦} છે. તેના સમુદ્રનું નામ Ionian sea=યવનસાગર અને દ્વીપોનું નામ Ionian islands=યવનદ્વીપ સમૂહ કહેવાય છે. આ જાતિ પણ વૃષલત્વ ક્ષત્રિય છે. આટલું તેમની પ્રાચીનતા વિશે થયું. હવે તેમનો સંબંધ આપણા ઇતિહાસની સાથે જોડી જતાવીએ.

ધરાની પ્રજા પાચીન સમયે કેવી રીતે યવનો સાથે તથા હિંદી પ્રજાના ઋષિ-મુનિઓ

(૨૪) ઉપર આપણે જણાવ્યું છે કે પહલવી તે ધરાનીઓની ભાષા છે. અહીં જણાવાયું કે તે તો પારદોની ભાષા છે એટલે ભૂમિતિના સૂત્ર સિદ્ધાંત પ્રમાણે (Things which are equal to the same thing are equal to one another= જે વસ્તુઓ અમુક વસ્તુની સરખી છે તે વસ્તુઓ આપસઆપસમાં પણ સરખી જ હોય છે.) પારદોઆ અને પર્શિયા એક જ પ્રદેશનું નામ થયું ગણાય.

(૨૫) વળી જુઓ. હિસ્ટ્રી ઓફ પર્શિયા પૃ. ૧, પૃ. ૪૨૨-૨૩; તથા ઉપરની ટીકા નં. ૨૪.

(૨૬) વિદ્વન ઉપનામવાળો

(૨૮) સરખાવો પૃ. ૨૬૫ માં પાર્શ્વ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશેની કલ્પનાવાળી હકીકત.

અને આર્ય સાથે સંલગ્ન થયેલી હતી તે ઉપરના પારામાં જણાવી દીધું હિંદ સાથે છે. ત્યાંસુધીનો સમય ઇ. સ. પહુલવાઝનું પૂ. નવમી સદીએ આવી પહોંચે રાજકીય છે. તે બાદ તેમની રાજકીય સંધાણુ સ્થિતિ જે થવા પામી હતી તે ટૂંકમાં આપણે ઉપરના તૃતીય પરિચ્છેદે, યોન પ્રજાએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી

(૨૬) આનાં કેટલાંય ઉદાહરણો આપ્યાં છે. (જુઓ “સાહિત્ય” પુ. ૧૭, પૃ. ૫૬૭ થી ૬૦૦)

સરખામણી

ગ્રીક	ભારતીય
(વંશ) Heliadae	સૂર્યવંશ
(રાજ) Euristhenes	યુધિષ્ઠિર
(રાજ) Atreus	આત્રેયસ (અન્નિવંશી)
Hercules	હરિકુળ (લીડીયા અને સિરિયાનો રાજા)
Balkan	બલિક રાજા

(શાંતનુ રાજાનો ભાઈ)

જે ઉપરથી બલખ, બાલ્હીક (Syria) અને બાલ્કન્સ (Balkans) ઉપનામના પ્રદેશો પડ્યા. ગ્રીક લોકો એના વંશજોનું નામ Balica putras=“બલિક પુત્રસ” કહે છે. સ્પાર્ટાના પ્રથમ નરેશને ટૉડ સાહેબ યુધિષ્ઠિર કહે છે. (જુઓ પૃ. ૬૮૫ ટી. નં. ૨.)

ભરિચિ (Lux)	કસ્થપ (Uranus)
શનિયા (Saturn)	બૃહસ્પતિ કે મંગળ (Zeus)

બહવી (Hera)

વરુણ (Posliden=Neptune)

વિષ્ણુદમિત્ર (Demeter)

સતી (Hesti) : શિવ (Bachhus)

બળરામ (Hercules) બુધ (Mercury)

કૃણુ (Apoleo)

સૂર્યનો પુત્ર શનિ (શ્રુતિકર્મા) તે ગ્રીસ તથા રોમનો પ્રથમ નરેશ હતા. તે સમયને સત્યયુગ

હતી તેનો ખ્યાલ આપતાં આપતાં જણાવી ગયા છીએ. એટલે કે ઇરાની પ્રજા જેમ પ્રાચીન સમયે હિંદ સાથે સંલગ્ન હતી તેમ નવમી સદી પછી પણ હિંદ સાથે ઘાટા સમાગમમાં આવતી રહી હતી. તે વિશે ડૉ. હિ. ઇ. પૂ. ૩૨૬માં જણાવાયું છે કે—“Prior to the seventh century B. C. there was a great commercial relation between Persia, Babylon &

(Golden age) ગ્રીસ અને રોમનવાળા માને છે. ત્યાં શનિવાર (Sabath) ના દિવસને પહેલો દિવસ મનાય છે. Saturn is the ancient Roman God of agriculture=તેને ભારે ઉત્સવનો દિન મનાય છે. મહિનાનો છેલ્લો શનિવાર પણ તેમને માટે તહેવારનો દિવસ છે. ભારતવર્ષમાં શનિનું દાન લોહું અને ગ્રીસ તથા રોમમાં સીસું મનાય છે. એ દેશો શનિનો રંગ સ્થામ માને છે.

સૂર્યવંશીને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં Titans=સજીવ સૂર્ય કહે છે. તેનો અપભ્રંશ ત્રિયતન (Traitana) થયો છે. એ કાશ્યપનું નામ છે. આવી રીતે નામ, વંશ, ઉપનામ વિગેરે પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રીસ, રોમ, ઈરાન વિગેરે સૂર્યના રાજ્યમાં જોડાયેલા હતા. (જેન મત પ્રમાણે રૂપલદેવના પુત્રોને જુદા જુદા દેશોનું રાજ્ય સોંપ્યું હતું તેમાં આને મળતાં જ નામો આવે છે. વળી તેમનો ઈશ્વાકુ વંશ સૂર્યવંશી જ છે.) ઈરાનનો પ્રથમ નરેશ યમ અને સાર્વાણુ મનુ હતા. અને ગ્રીસ તથા રોમના પ્રથમ નરેશ સાર્વાણુ મનુના ભાઈ હતા. આ જ કારણથી ઇરાનીઓ અને ગ્રીકો સગોત્રીય=sister nations ગણાય છે.

ગ્રીસમાં કેવળ Saturnah નો જ તહેવાર પળાતો હતો એમ નહીં, પરંતુ Phagesia=ફાલ્ગુની દેવીની હોળી પણ ત્યાં માનવામાં આવતી હતી. (જુઓ ટોડ રાજ ફેસ્ટીવલ્સ પુસ્તક પૃ. ૪૧૪.)

(૩૦) ઉપરમાં યોન પ્રજાના પરિચ્છેદે બતાવી આપ્યું છે કે યવન એટલે ગ્રીક પ્રજા. એટલે યવન પ્રજાનો દેશ તે યવન દેશ સમજવો.

India, which it is believed was largely via the Persian Gulf=છ. સ. પૂ. ની સાતમી સદીની અગાઉ, ઇરાન, બેબીલોન, (હાલનું મેસોપોટેમીઆ) અને હિંદ વચ્ચે ખૂબ વ્યાપાર જામ્યો હતો: એમ અનુમાન થાય છે. આ સર્વ ઇરાની અખાત મારફત ચાલતો હતો.”^{૩૧} તે બાદ ઇરાની શહેનશાહ સાઇરસ અને ડેરીઅસની રાજસત્તા હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશમાં થઈ હતી: પછી ઇરાનને અલેક્ઝાન્ડરે જીતી લીધું. વળી તેના હવાલામાંથી હિંદી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ઓડાવી લીધું; પણ તેની વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં વળી ફરીને તે આરસેકસ વંશ તળે સ્વતંત્ર બન્યું, તે સર્વ હકીકત છૂટક છૂટકપણે જણાવાઈ ગઈ છે. આ સ્વતંત્રતા-પ્રાપ્તિનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ આસપાસનો કહી શકાય. તે જ અરસામાં, કદાચ એકાદ વર્ષ બાદ કે બે ત્રણ માસના અંતરે, યોન-બેક્ટ્રીઆ પણ સ્વતંત્ર બની ગયું હતું.^{૩૨} પાર્થિઅન્સની ઉત્પત્તિનું સ્થાન, પૂ. ૧૪૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે ખોરાસાનનો પ્રાંત ગણાય છે. પૂર્વેના પહ્લવાઝથી, હવેની પ્રજા જુદી ઓળખી શકાય માટે મી. વિન્સેન્ટ સમીથ જેવાએ પાર્થિઅન્સ તરીકે તેમને ઓળખવા માંડ્યા છે.^{૩૩} તેમનું વર્ણન લખતાં કહે છે કે-

(૩૧) વળી જુઓ. અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૂ. ૨૮ નું ટીપ્પણ.

(૩૨) આ હકીકત માટે ઉપરમાં આજ-ખંડે યોન બેક્ટ્રીઅન્સની ઉત્પત્તિવાળા પ્રથમ પરિચ્છેદે જુઓ.

(૩૩) જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ પૂ. ૭૬. જુલાઈ અંક પૂ. ૧૧.

(૩૪) જે પ્રદેશમાં હાલનું ખીવ શહેર આવ્યું છે તે ભૂમિને ‘તુર્કીમાન’ તરીકે ઓળખાવાય છે: આપણે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે સમયે તે બેક્ટ્રીઆનો એક ભાગ હતો.

(૩૫) જેમ આપણે ખોરાસાનનો પ્રાંત કહ્યો છે

“ They were a race of rude and hardy horsemen, with habits similar to those of the modern Turkomans, dwelt beyond the Persian deserts in the comparatively infertile regions to the S. E. of the Caspian sea; they were armed like the Bactrians with canebows and short spears; unlike Bactrians, they had never adopted Greek culture, although submissive to their Persian and Macedonian masters, retained unchanged the habits of a horde of mounted shepherds, equally skilled in the management of their steeds and the use of the bow= તેઓ (પાર્થિઅન્સ) વર્તમાન તુર્કીમાન^{૩૪} (પ્રજા)ની જેવી જ રહેણીકરણીવાળી જંગલી અને ખડતલ શરીરવાળી ઘોડેસ્વાર (પ્રજા) હતી. (વળી) તેઓ ઇરાનના રણની પેલીપાર (પણ) કારપીઅન સમુદ્રના અગ્નિખૂણે આવેલા,^{૩૫} સરખામણીમાં ઓછા ફળદ્રુપ^{૩૬} પ્રદેશમાં રહેતા હતા. જો કે યોન પ્રજાની પેઠે તેઓ^{૩૭}

અને જ્યાંથી પાર્થિઅન્સની ઉત્પત્તિ લેખાવી છે તેમ; આ ખોરાસાન પ્રાંત, અને મૂળ ઇરાન વચ્ચે થોડાક ભાગ રેતાળ પ્રદેશ છે તેથી અહીં ‘ રણની પેલીપાર ’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

(૩૬) તુર્કીમાન પ્રદેશ અને આ ખોરાસાન પ્રાંતની ફળદ્રુપતાની સરખામણી કરેલ છે. તુર્કીમાન એટલે બેક્ટ્રીઆ: તે વધારે ફળદ્રુપ હતો એમ કહેવાની મતલબ છે.

(૩૭) યોન અને પાર્થિઅન્સ પ્રજાના રીતરિવાજોની સરખામણી કરી બતાવી છે કે, કેટલીક રાહરશમો સરખી હતી છતાં કેટલીક તદ્દન ભિન્ન હતી.

નેતરના કામઠાં તથા નાનાં બાલાંઓ રાખતા હતાં; તેઓ પોતાના પહ્લવી તથા યવન સરદારો^{૩૮}ની ઝુંસરીમાં હતા છતાં તેમણે યોન પ્રજાની પેઠે^{૩૯} ગ્રીકસંસ્કૃતિને કદાપિ અપનાવી નહોતીજ; પણ ઘોડેસ્વાર આહિરો-ભરવાડો^{૪૦}ના યૂથના રીતરીવાજોને ચુસ્તપણે^{૪૧} વળગી રહ્યા હતા; તેમજ પોતાના ઘોડાની જાત ઉછેરની અને કામઠાં વાપરવાની કળામાં તેટલા જ પાવરધા બની રહ્યા હતા. ” આ એક જ વાક્યમાં બેકટ્રીઅન્સ અને પારદોની-એમ બન્ને પ્રજાની-રાજકીય તેમજ સામાજિક સ્થિતિનો તથા તેમના સ્વભાવ અને રહેણીકરણનો સંક્ષિપ્તમાં ઠીક ઠીક ચિતાર આપી દીધો છે.

અહીં આગળ વળી આપણા એક સિદ્ધાંતનો પુનરુચ્ચાર કરવો પડે છે કે, આ પુસ્તક હિંદી ઇતિહાસનું હોઈ, હિંદ બહારની કોઈ હકીકત વિશેષ લંબાણથી ન લખવી; છતાં અત્રે ટૂંક ઇસારો કરીને ન પતાવતાં, તેવી હકીકત કાંઈક લંબાણથી જે ક્લેવી પડે છે તે સહેતુક છે. જે આ જુદી જુદી પ્રજાઓનો આટલો પણ સડીક ખુલાસો નથી અપાતો, તો તેમના રાજાઓનાં તેમજ તેમના સરદારોનાં જે નામો અને ઓળખ માટે અગ્નાનમાં અને અંધારામાં ગોથાં ખાયાં કરીએ છીએ તેમાંથી બહાર નીકળવાનો હજી

(૩૮) આ બન્ને (યોન અને પારદ) પ્રજાના સરદારો હતા. તેઓ સ્વતંત્ર નહોતા. પાછળથી સ્વતંત્ર થયા છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે (કોને તાબે હતા તે પ્રશ્ન બહે શંકાસ્પદ રહે.)

(૩૯) યોન પ્રજાએ ગ્રીક સંસ્કૃતિ અપનાવી હતી જ્યારે પારદોએ પોતાની જ જાળવી રાખી હતી. આ તેમની ભિન્નતા છે: અથવા યોન કરતાં પારદો વધારે મજબૂત મનના હતા; અથવા તેમનું મૂળ તે યવન પ્રજા તરફનું હતું એમ બતાવે છે (સરખાવો યોન અને યવન પ્રજાના તફાવતવાળી હકીકત)

પણ આરો ન આવત. આ ઉપરથી અમે એમ પણ કહેવા નથી માગતાં કે, અમે જે જૂલ-જૂલામણીનો ઉકેલ અહીં કાઢી બતાવ્યો છે તે છેવટનો જ છે, તેમ કાંઈક સગર્વ કહી શકીએ તેમ પણ છીએ કે, અત્યારસુધી જે કાંઈ જણાયું છે તેના ઉપર અમારાં નિવેદનથી પૂરતો-અથવા થોડાધણા અંશે પણ-પ્રકાશ તો જરૂર પડે છે જ. એટલે અમે જ્યાં જ્યાં ગલતી કરી હશે ત્યાં ત્યાંથી ખરું તરવ પકડી પાડી, અન્ય વિદ્વાનો તેમાં ઓર વિશેષ અજવાળું પાડવાને સામર્થ્ય મેળવશે એમ સહર્ષ સંતોષ ધરીએ છીએ.

કે. હિ. ઈ. ના લેખકનો મત એમ છે^{૪૨} કે- Parthians or Pahlavas and Scythians (Sakas) were so closely associated that it is not always possible to distinguish between them, the same family includes both Parthian and Scythian names= પાર્થીઅન્સ અથવા પ દ્વાજ અને સિથિયન્સ (અથવા શક) એટલા બધા હળીમળી ગયેલા છે કે, એક બીજામાંથી તેમને ઓળખી કાઢવા હંમેશા સંભવિત નથી. એક જ કુટુંબમાં પાર્થીઅન અને શક નામનો સમાવેશ થઈ જતો દેખાય છે. તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, પાર્થી-

(૪૦) હિંદમાંના આહિરો અને આ પારદોની ટેવોની સરખામણી કરે તો બન્ને વિશેનો કાંઈક ખ્યાલ આવી જશે; તથા મૂળે તે ક્ષત્રિય અને લડાયક પ્રજાના ગુણો ધરાવતી હતી એમ જણાય છે.

(૪૧) આટલે દરજ્જે તેમનો મૂળ ધંધો બતાવ્યો તથા જેમ શરીરે ખડતલ હતા તેમ માનસિક વિચારોમાં અણુજ અથવા મુક્કમ વલણવાળા પણ હોય એમ સૂચવે છે.

(૪૨) જુઓ કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૬૮.

અન્સ અને શક લોકોનાં વતન, વિકાસ, રીત-રિવાજો વિગેરે ઘણી ઘણી બાબતો અંધારામાં રહેલ હોઈને તે બે પ્રજાનાં નામ વિગેરેને છૂટા પાડવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે. જેમ આ વિદ્વાન લેખકનો અભિપ્રાય અને મુશ્કેલી છે તે જ પ્રમાણે, ખીજા તેવા જ પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર મિ. રોસનને પણ અનુભવ થયો દેખાય છે. તેમનું કથન એ છે ૩૪૩-The difficulty of distinguishing between the Scythian (Sakas) and Parthian (Pahlavas) dynasties in India is well known. The proper names afford the only means of making a distinction between them and a consideration of these, supplies no certain guide, since names derived from both sources are applied to members of the same family-હિંદમાંના સિથીઅન્સ (શક) અને પાર્થીઅન (પહલ્વાઝ) વંશ વચ્ચેની ઓળખ કરવાની મુશ્કેલી સારી રીતે જાણીતી છે. તેમની ઓળખ માટે (તેમનાં) વિશેષ નામો જ માત્ર સાધન-રૂપ છે; અને તેના વિચારથી પણ ચોક્કસ દોરવણી તો નથી જ થતી, કેમકે તે બંનેનાં (પ્રજાનાં) હોય તેવાં નામો એક જ કુટુંબનાં અનેક સભ્યોએ ધારણ કરેલાં હોય છે.” અહીં બંને વિદ્વાનોનાં કથન જે ટાંક્યાં છે તે એક જ વાત સિદ્ધ કરે છે કે, પહલ્વાઝ અને સિથીઅન્સ પ્રજા વચ્ચેની ખાતરીપૂર્વક ઓળખ મેળવવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ છે. તેમ આપણી મુરાદ તે વાક્યો ઉતારવાની પણ એ જ છે કે વિદ્વાનોની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ વાંચકવર્ગને આવે; નહીં કે તેમનો દોષ

રજૂ કરવાનો હેતુ છે. ખીજા એક વાત કહી દઈએ કે, જ્યારે તેમનાં નામ છૂટાં પાડવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે ત્યારે તે બંનેનો રાજદારી ઇતિહાસ એક ખીજાથી છૂટો પાડવાનું કાર્ય તો તેથી પણ વિશેષ દુર્ઘટ થાય જ ને! છતાં મનુષ્ય ધારે તો શું નથી કરી શકતો? તે ઉક્તિ અનુસાર આપણે પણ આપણો પ્રયત્ન સેવવો જ રહે છે.

પૃ. ૨૯૮ માં જણાવી ગયા છીએ કે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ ની આસપાસ પ્રથમ ધરના (પાર્થીઆ) સ્વતંત્ર થયું અને પછી થોડી જ અવધિમાં બેકટ્રીઆએ પણ તે જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો. બેકટ્રીઆની ગાદી ઉપર આવ્યા બાદ જ્યારે ડિમેટ્રીઅસ હિંદ તરફ જીત મેળવવામાં ખૂબ રોકાયો હતો, ત્યારે તેની બેકટ્રીઆની ગાદી કોઈ યુકેટાઈઝના નામના સરદારે પડાવી લીધી હતી; પણ ઉપરોક્ત ડિમેટ્રીઅસ અને તેના સરદાર મિનેન્ડરના મરણ બાદ (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯) તેમની જ સાથે હિંદમાંના રાજકાર્યમાં બેઝાયલા અને પેલા બળવાખોર યુકેટાઈઝના પુત્ર હેલીઓકલ્સે, હિંદ છોડી દઈ બેકટ્રીઆ પાછા ફરતાં, પોતાના બેવફાદાર પિતાનો અફઘાનિસ્તાનમાં બેઠો થતાં મારી નાંખ્યો હતો. તે હકીકત સુધી આપણે માહિતગાર થઈ ચૂક્યા છીએ; એટલે કે હવે (ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ આસપાસ) બેકટ્રીઆ ઉપર આ હેલીઓકલ્સેનો રાજઅમલ તપતો થયો હતો. જ્યારે તે સમયે પાર્થીઆમાં આરસેકસવંશી પાંચેક રાજ થઈ ગયા હતા અને છટ્ટો આરસેકસ બર્કે મિથ્રેટેટસ પહેલો ગાદી ઉપર હતો. તેનો સમય (જુઓ પૃ. ૧૪૫ ની વંશાવળી) ઇ. સ. પૂ. ૧૭૪ થી ૧૩૬=૩૮ વર્ષનો ગણાયો છે. હેલીઓકલ્સના રાજ્યનો અંત ક્યારે આવ્યો તે જણાવું નથી, તેમ આપણે તે

સાથે સંબંધ પણ નથી; પરંતુ તેના અધિકાર તળે અફઘાનિસ્તાનનો જે ભાગ હતો તે હેલીઓક્રેસના મરણ બાદ ઉપરના મિથ્રેડેટસના કબજે આવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. એટલે અત્યારસુધી અફઘાનિસ્તાનનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રદેશ કે જેમાં શક પ્રજાનો (Scythians=સિથિઅન્સ) જ વસવાટ હતો અને જે મિથ્રેડેટસના તાબે હતો, તેમાં ઉપર પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ ઉમેરાતાં, મિથ્રેડેટસના કબજામાં (પાર્થિઆના રાજ્યમાં) હવે ખોરાસાન-પશ્ચિમ ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન તથા બલુચિસ્તાન પણ આવી પડ્યાં. આ પ્રમાણે પાર્થિઅન સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વધી ગયો અને શક પ્રજા ઉપર તેનો કાબૂ વધારે મજબૂત થવા પામ્યો. મિથ્રેડેટસના મરણબાદ વળી જે રાજા નબળા થયા તેમના સમયમાં શક પ્રજાએ સ્વતંત્ર થવાને માથું ઉંચક્યું—બળવો કર્યો, પણ તેવામાં પાર્થિઆની રાજ લગામ મિથ્રેડેટસખીજે ઊર્ફે આર-સેકસ નવમાના હાથમાં આવી પડી; તેના સમયે જ્યારે યુદ્ધ થયું અને પરિણામે પાર્થિઅન શહે-નશાહની તાબેદારી હમેશને માટે શક પ્રજાને માથે ઠોકી ખેસારાઇ. આ માટે કે. હિ. ઈ. માં લખાયું છે ૪૪ કે:-It was in his reign that the struggle between the kings of Parthia & their Scythian subjects in Eastern Eran was brought to a close & the suzerainty of Parthia over the ruling powers of Sei-

stan & Kandahar confirmed=પાર્થિઆના રાજા અને પૂર્વ ઇરાનમાંની તેની શક પ્રજા વચ્ચેના ઝગડાનો અંત તેના જ (મિથ્રેડેટસ ખીજના) રાજ્યે આવ્યો હતો તથા સિસ્તાન તથા કંદહારના વહીવટકર્તા ઉપર પાર્થિઆનું સાર્વભૌમત્વ પણ વધારે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણે એક વખત અભિપ્રાય આપ્યો છે. જ્યારે ખીજે ઠેકાણે પાછું એમ લખ્યું છે ૪૫ કે:- Persian and Parthian title “ Great King of Kings ” was the result of an actual conquest of N. W. India by Mithradates I. But the invasion of India must be ascribed not to the reign of Mithradates I, but to a period after the reign of Mithradates II, when the power of Parthia had declined and kingdoms once subordinate had become independent. There were normally three contemporary rulers of royal rank—a king of kings associated with some junior member of his family in Eran, and a king of kings in India and the subordinate ruler in Eran, usually became in due course, king of kings in India (P. 569)

મિથ્રેડેટસ પહેલાએ ૪૬ હિંદના વાયવ્ય ખૂણા ઉપર ખરેખર જીત મેળવી ત્યારથી જ મહારાજા-

(૪૪) જુઓ કે. હિ. ઈ. પૂ. ૫૬૮.

(૪૫) જુઓ કે. હિ. ઈ. પૂ. ૫૬૭.

(૪૬) મિથ્રેડેટસ પહેલાના સમય સુધી (૧૭૪-૧૩૬=૩૮) હિંદના વાયવ્ય ખૂણા ઉપર ઇરાનની સત્તાનું નામનિશાન પણ નહોતું. એટલે મિથ્રેડેટસ પહેલો નહીં

પણ ખીજે લખ્યું નેઇએ. જે અભિપ્રાય તેમણે (ઉપરનું) ઇંગ્રેજ અવતરણવાળું વાક્ય જુઓ) કહ્યો છે તે સાચો સમજવો. આ પ્રમાણે પાછળથી પણ તે જ અભિપ્રાય તેમણે દર્શાવ્યો છે (જુઓ ટી. નં. ૪૮)

ધિરાજ નામના^{૪૭} ધરાની અને પાર્થીઅન ઇલ-કાખનું અસ્તિત્વ થયું. પણ હિંદ ઉપરની ચઢાઇ મિથ્રેડેટસ પહેલાના રાજ્યે નહિ, ^{૪૮} પણ મિથ્રેડેટસ ખીજના રાજ્ય પછીના સમયે^{૪૯} થઇ હતી એમ કહેવાશે; કે જે સમયે પાર્થીઆની સત્તા નખળી પડી ગઇ હતી^{૫૦} અને જે રાજ્યો એક વખત ખંડિયાં હતાં તે સ્વતંત્ર બની બેઠાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતેજ બાદશાહી દરજ્જાના ત્રણ રાજ-કર્તાઓ એકીવખતે સત્તા ઉપર આરૂઢ થયા હતા. એક ધરાનના શાહી કુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતો પણ નાનો શહેનશાહ,^{૫૧} (ખીજે) હિંદુસ્તાનમાં (રાજ કરતો) શહેનશાહ^{૫૨} અને (ત્રીજે) ધરાન-માંના ખંડિયા રાજ, જે વખત જતાં હિંદને શહેનશાહ બનતો હતો^{૫૩} તે (પૃ. ૫૬૯): ઉપરના બન્ને ઈંગ્રેજ કથનનો સાર કાઢીશું તો એક જ હકીકત જણાશે કે, મિથ્રેડેટસ ખીજે જેને મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેઈટ અથવા નવમો આરસેકસ કહેવાય છે તે મહાપરાક્રમી રાજ થયો હતો. તેના

રાજ્યઅમલ દરમ્યાન પાર્થીઅન સામ્રાજ્ય અવલ નંખરતું બન્યું હતું. અને તેના મરણ બાદ નખળી રાજ્યો થવાથી, પાર્થીઅનોની ઉતરતી કળા થવા માંડી હતી; જેથી કેટલાક ખંડિયા રાજ હતા તે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. આ પાછલા વર્ગમાંની એક શાખાએ-ફાંટાએ-હિંદમાં આવી રાજઅમલ ચલાવવા માંડ્યો હતો. જેમાં મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો વિગેરે વિ. થયા છે. તેઓ મૂળે પાર્થીઅન્સ પ્રજામાંના હતા, પણ હિંદમાં આવી વસ્યા અને રાજ્ય કયું તેથી ઇન્ડો-પાર્થીઅન્સ તરીકે ઓળખાયા છે; જ્યારે એક ખીજે ફાંટા જે શક પ્રજાનો (સીથીઅન્સ) હતો તે પણ હિંદમાં આવી રાજ કરતો થયો હોવાથી તેમને ઇન્ડો-સીથીઅન્સ કહેવામાં આવતો. આ પરિચ્છેદમાં આપણે ઇન્ડો પાર્થીઅન્સનો વૃત્તાંત લખવાનો છે જ્યારે ઇન્ડો સિથિઅન્સનું વૃત્તાંત હવે પછીના પરિચ્છેદે લખીશું. પણ ઉપરના નિવેદનથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાશે કે, ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ

(૪૭) હિંદ ઉપરની જીત ઈ. સ. પૂ. ૮૮ પછી થોડાંક વરસના અરસામાં નોંધાઈ ગયું રહે છે. તે બાદ 'મહારાજધિરાજ' નો ઈલકાખ ધારણ કરાવેો લાગે છે: તે પહેલાં તેનું નામનિશાન પણ નહોતું એમ થયું.

(૪૮) આ અભિપ્રાય સાચો છે. સરખાવો ઉપરની ઈ. નં. ૪૬ તથા નં. ૪૭ નું લખાણ.

(૪૯) પછીના સમયે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૮૮ પછી. જુઓ પૃ. ૧૪૫ ઉપરનું વંશાવળી પત્રક.

(૫૦) પાર્થીઆની સત્તા જે નખળી પડી છે તે મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેઈટ-ખીજના મરણ બાદ જ. જુઓ ઉપરની ઈ. નં. ૪૯. વળી આગળ ઉપર શહેનશાહ મોઝીઝનું વૃત્તાંત જુઓ.

(૫૧) ધરાનની મૂળ ગાદી ઉપર રાજ કરતો મુખ્ય શહેનશાહ એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે; પણ અહીં તેને Jpmior=નાનો કહ્યો છે. તે એવી ગણતરીથી કે આ ગાદીધરને પોતાનો નખીરો હિંદ ઉપર મોકલવો પડ્યો

હતો; પણ શા કારણને લીધે તેમ કરવું પડ્યું છે તે હકીકત (જુઓ અઝીઝ ખીજનું વૃત્તાંત) બરાબર જણાશે ત્યારે તે અભિપ્રાય ફેરવવો પડશે.

(૫૨) જેને આપણે ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો, અઝીઝ ખીજે વિગેરે.

(૫૩) ખરી રીતે તો ટીકા નં. ૫૨ અને આ ૫૩ વાળો શહેનશાહ એક જ છે. પણ અહીં ધરાનનો ખંડિયા રાજ એટલા માટે કહ્યો લાગે છે કે તે ધરાનમાંથી આવતો હતો તથા તેને ધરાનના મૂળ ગાદીપતિ તરફથી મોકલવામાં આવતો હતો.

અને નં. ૫૨-૫૩ ના ટીપ્પણમાંની વ્યક્તિ જે એક જ હોય તો પછી, શહેનશાહ ઈલકાખધારી બે જ વ્યક્તિ થશે; ત્રણ નહીં. ખીજ ગણતરીથી હતું ત્રણની સંખ્યા થઇ શકે તેમ છે. તે માટે જુઓ શહેનશાહ મોઝીઝનું વર્ણન.

અને ઇન્ડો સીથીઅન્સના રાજ્યો જે છૂટાં પડ્યાં છે, તે મૂળે પાર્થીઅન સામ્રાજ્યમાંથી જ, એટલે કે તેના અંગભૂત હતાં ખરાં જ; પણ બન્ને પ્રજા તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન છે, ૫૪ તેમ તેમનાં વતનનો પ્રદેશ પણ જુદો જુદો જ છે (જુઓ ૫૪મ ખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદની હકીકત) એટલે તેમની ઓળખ માટે જે મુશ્કેલી વેઠવી પડવાનો ભય બતાવાયો છે તે બહુ આધારભૂત નીવડવા વકી નથી. (પૃ. ૨૯૯ ઉપરનું કે. હિ. ઈ. તું તથા પૃ. ૩૦૦

(૫૪) કે. રો. ઇ. પૃ. ૧૧-Saka is the Indian form for Scythian and Pahalva for

ઉપરનું કે. આં. રે. તું ઈંગ્રેજ અવતરણ જુઓ તથા તે બંનેની હકીકત સરખાવો).

આ પ્રમાણે ઇરાનની મૂળ ગાદીમાંથી કેવી રીતે ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ છૂટા પડ્યા તેનો ઇતિહાસ જાણ્યો. હવે અહીંથી ભારતીય ઇતિહાસ સાથેનો તેમનો સંબંધ શરૂ થયો ગણાશે. તેમાંનાં દરેકનું એક પછી એકનું જીવનવૃત્તાંત જેટલે દરજ્જે જાણી શકાયું છે તેટલાનું વર્ણન કરીશું.

Parthian: સિથીઅનનો હિંદી શબ્દ શક છે અને પાર્થીઅનનો પહલ્વ છે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

પાર્થીઅન્સ (ચાલુ)

દ્વંક સાર:—

(૧) મોઝીઝ-ધરાનના મૂળ શાહી કુટુંબ સાથે તેનો ખતાવી આપેલ લોહી-સંબંધ-વિદ્વાનોએ તેને, તેમજ તેની પાછળ આવેલ એક બેને સંવત્સરપ્રવર્તક તરીકે માનેલ છે તે હકીકતના સત્યાસત્યની લીધેલ તપાસ-હિંદમાં તેના પ્રવેશમાર્ગ વિશે આપેલ સમજણ તથા તે ઉપરથી પાર્થીઅન અને શક વચ્ચેનો ખતાવી આપેલ ભેદ-તેના હોદ્દા વિશે દૂર કરેલ કેટલીક ગેરસમજૂતિ તથા તેના રાજ્યવિસ્તારનું કરેલું વર્ણન—

(૨) અઝીઝ પહેલો-તેના સમયની ઉપાડેલી ચર્ચા-તેનાં કારકિર્દી, સિદ્ધા તથા સંવત્સર સંબંધી આપેલો ખ્યાલ-અહીંના તેના પૂર્વજોએ ધરાનની મૂળગાદી પ્રત્યે ખતાવી આપેલ શુભ ભાવનાનું પ્રતીક—

(૩) અઝીલીઝ-તેના રાજ્યાધિકારનું આપેલું કાંઈક વર્ણન—

(૪) અઝીઝ બીજો-તેનો રાજઅમલ કેવો હતો અને કેવો મનાયો છે તે બેની વચ્ચેની અસંગત હકીકતો—

(૫) ગોંડોફારનેસ-તેનો પ્રભાવિક વહીવટ તથા તેના સમયે બે શાખાનું થયેલ જોડાણ-તેના વહીવટ બહારની કરેલી બે ત્રણ વાતો-કુદરતે કરેલી નવાજેશથી હિંદની અને ઇટાલીની થઇ પડેલી સ્થિતિ—

આ સર્વેનો રાજ્ય વિસ્તાર તથા તેમના ધર્મ સંબંધી આપેલ સમીક્ષા—

(૧) મોઝીઝ (Mauses); મોઝ (Maues): મોગ

આ ત્રણે એક જ વ્યક્તિનાં નામ છે તે ઇતિહાસપ્રાસદ્ધ ખીના થઇ ગયેલી હોવાથી તેની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં ઉત-
તેનાં રવાની જરૂરિયાત રહેતી
નામ નથી, એટલે આપણે પણ વિના
તથા ચર્ચાએ તેનો સ્વીકાર કરીને
સમય ખીજા મુદ્દાની ચર્ચામાં ઉતરીએ.
પહ્લવાઝ અને પલ્લવાઝ એક જ પ્રજા માટે વપરાયલા જુદા જુદા શબ્દો નથી; તેમજ ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ અને ઇન્ડો સિથિયન્સ પણ એક નથી; પણ મૂળ ગાદીપતિ ઇરાનના પહ્લવાઝ અથવા પાર્થીઆમાંથી સ્વતંત્રતા મેળવીને જુદા પડેલ તેમના ખંડિયા-રાજા અથવા જમીનદારો છે. આ બે મુદ્દા બહુ જ વિસ્તાર પૂર્વકના વિવેચનથી આપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યા છે. જો કે હજુ ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ અને ઇન્ડો સિથિયન્સવાળો મુદ્દો કાંઇક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માંગે છે; પણ જ્યાંસુધી સિથિયન્સ પ્રજાનો ઇતિહાસ આજેખવા સુધી આપણે નથી પહોંચ્યા ત્યાંસુધી ઇન્ડો સિથિયન્સમાંથી તેમની (ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ) ઓળખ કેમ છૂટી પાડવી તે કેટલેક દરજ્જે સમજાવી ન પણ શકાય, એટલે ત્યાં સુધી આપણી જિજ્ઞાસાને કાબૂમાં રાખવી પડશે. છતાં ઇન્ડો પાર્થીઅન્સના આ પરિચ્છેદે જે કાંઈ આપણે કરી શકીશું તે એટલું જ કે, જ્યાં જ્યાં તેવી હકીકત આવશે ત્યાં ત્યાં અંગુલિ-નિર્દેશ કરવા ચૂકીશું નહીં. આ સ્થિતિએ પહોંચવાથી આપણને હવે ઉમેદ રહે છે કે, ઇન્ડો પાર્થીઅન્સ શહેનશાહનાં વૃત્તાંત લખવામાં મોટા ભાગે સરળતા થઇ પડશે.

આપણે પૃ. ૩૦૨ ઉપર જણાવી ચૂક્યા છીએ કે મિથ્રેડેટસ ખીજો-ધી ગ્રેઈટ અથવા આરસેકસ નવમો-ના રાજ્યે પાર્થીઅન્સ સામ્રાજ્ય અતિ વિસ્તારવંત થવા પામ્યું હતું. તે વખતે શક પ્રજા ઉપર પાર્થીઅન્સ સામ્રાજ્યનું કાયમનું ઉપરીપણું ઠસાવી દેવાયું હતું. પણ મિથ્રેડેટસના મરણ બાદ પાછા નખળા રાજાઓ આવતાં જ, કાંઈ ગડબડ થવા પામી હોય તે બનવાજોગ છે; કેમકે જે પ્રજાએ સ્વતંત્રતાની મળ-મીઠાં ફળ ચાખ્યાં હોય તેનાથી, કોઈની તાબેદારી કે સત્તાની ધૂન, લાંબો વખત જીરવી શકાય નહીં. તેથી તેમણે ચળવળ કરવા માંડી હોય; એટલે સંભવ છે કે આ શક પ્રજા ઉપર અમલ કરવાને મોઝીઝ નામના સરદારની નિમણૂક થઈ હોય, પછી તે નિમણૂક ચાહે તો મિથ્રેડેટસના અમલે જ, રાજ્યનો વિસ્તાર વધી જવાથી તેને લગતો પ્રાંત જુદો પાડીને રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા માટે કરવામાં આવી હોય કે ચાહે તો મિથ્રેડેટસના મરણ બાદ આ શક પ્રજાના પ્રાંતની રાજદારી સ્થિતિ ઢ્યુપડ્યુ થતાં, તે ઉપર કાબૂ બેસારવા માટે કરવામાં આવી હોય. બેમાંથી ગમે તે પ્રસંગ અનુકૂળ થયો હોય, પણ મોઝીઝને કાંઈક સત્તા આપી થોડા અંશે પણ પાર્થીઆના શહેનશાહના એક મુખ્ય અમલદાર જેવો-ક્ષત્રપ દરજ્જાનો-બનાવવામાં આવ્યો હતો ખરો જ. વિશેષ સંભવ પ્રથમનો સંયોગ હોવા તરફ જાય છે; કેમકે, પ્રાંત જુદો પાડીને છૂટો વહીવટ કરવો હોય તો જ સ્વતંત્ર અમલદાર નીમવો પડે; નહીં કે ડામાડોળ સ્થિતિ થઇ પડી હોય ત્યારે કાબૂ બેસા-

ડીકાની સાક્ષી આપવામાં આવશે.

(૧) જ્યાં તેવો પ્રસંગ જાણે થશે ત્યાં આ

રવા માટે. ખરીવાત એ છે કે, રાજદારી પરિસ્થિતિ બગડતી અટકાવવા માટે પણ કોઈ કોઈ વખત સ્વતંત્ર અમલદાર નીમવાની જરૂરિયાત ગણાય છે જ: પણ તેવા પ્રસંગે મોટા ભાગે શાહી કુટુંબના નખીરાની કે એકદમ અંગત સ્નેહીની જ ગોઠવણ કરવામાં રાજકીય હકાપણ સમાયલું પીછાનાય છે. આ મોઝીઝને તેવો સંબંધ કોઈ પ્રકારે શાહી કુટુંબ સાથે હતો કે કેમ તે જણાયું નથી ! એટલે તેવી માહિતીના અભાવે આપણે વિશેષ અંશેર માનવું રહે છે કે તેને શાહી કુટુંબ સાથે સંબંધ નહોતો, છતાં ધારો કે તે કડક સ્વભાવનો હશે અને તેથી મજબૂત હાથે કામ લઈ પરિસ્થિતિને એકદમ પહોંચી વળવાને સમર્થ હશે એમ વિચારી તેને ગોઠવવામાં આવ્યો હશે તો તેની વિરૂદ્ધમાં પણ બે કારણો જતાં દેખાય છે. એ કે (એક) જે તેવો શક્તિશાળી પુરુષ તે હોય તો, પરિસ્થિતિ અંકુશમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં તો તે ભૂમિને પોતા માટે જ મેળવી લઈ સ્વતંત્ર ગાદીપતિ બની જવાનો જ લોભ તે સેવે અને (બીજું) એ કે, પરિસ્થિતિ સાચવી લેવા માટે હમેશાં હાથના ઠાંડાના જોર કે પરાક્રમ કરતાં વિશેષમાં તો યુદ્ધિકૌશલ્યની-કાબેલિયતની-રાજપટ્ટાની જરૂર રહેલી ગણાય. અને તે માટે ઉપરનો પ્રશ્ન પણ વિચારવો જ રહે છે. તે આ સમયે કેટલી ઉંમરે પહોંચ્યો હશે તે નક્કી કરવાનું સાધન આપણે ધરાવતા નથી; પણ માનવાને કારણ રહે છે કે, તેનો એકંદર અમલ અડધી સદી સુધી લખાયો છે એટલે સત્તાસૂત્ર ધારણ કર્યાં હોય ત્યારે બહુ મોટી ઉમ્મરનો નહીં જ હોય-(આ મુદ્દો તે રાજ-

કુટુંબ સાથે લોહીઝંથીથી જોડાયેલો હોય એમ અનુમાન કરવા તરફ લઈ જાય છે)^૩ -છતાં મનુષ્યના આયુષ્યની હદનું કોઈ પ્રમાણ નિશ્ચિત થયેલ ગણાતું નથી એટલે તેની નિમણૂક કરતી વખતે તે આધેડ વયનો-ચાળીસ વર્ષ વટી ગયાનો પણ હોય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, બન્ને બાજુ ધારવામાં, થોડાં થોડાં કારણો તરફેણનાં તેમ જ વિરૂદ્ધનાં નજરે તો પડે છે જ. એટલે નિશ્ચિતપણે કાંઈ કહી શકાતું નથી. પણ દરેક મુશ્કેલીનો અંત આવે, અને સાથે સાથે આપણે દોરેલી કલ્પના પણ સહીસલામત પાર ઉતરી જાય તે માટે એમ ધારી લઈએ કે, તે પાર્થી-આના રાજકુટુંબ સાથે સગપણ સંબંધ ધરાવતો હતો, અને તેથી ભરયુવાનીમાં અથવા તો પચીસથી ત્રીસ વર્ષની ઉંમર હોવા છતાં ચે તેની નીમણૂક મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેઇટના રાજઅમલે કરવામાં આવી હતી. એટલે કે, તે સમયે તો માત્ર વહીવટ કરવાના હેતુસર જ તે પ્રાંત ઉપર તેને ગોઠવ્યો હતો; પણ ત્યાં ક્ષત્રપ તરીકે થોડાં વર્ષ તે રહ્યો હશે તેવામાં, મિથ્રેડેટસનું મરણ થતાં અને નબળા ભૂપતિઓ શહેનશાહ બનતાં, થોડા વર્ષ પૂર્વે જ જીતાયલી તે શક પ્રજાએ જ્યારે સ્વતંત્ર થવાને બળવો જગાડ્યો હતો ત્યારે તેણે જ પોતાના રાજકુટુંબને વફાદાર રહીને અને તે પ્રાંતના ક્ષત્રપ તરીકેના રાજવહીવટદારનો પોતાનો નોક જાળવવાને, સખ્ત હાથે કામ લીધું હતું તથા બધે શાંતિ સ્થાપી દીધી હતી. આપણી આ માન્યતાને, તેણે ઉત્તર જીવનમાં બતાવેલાં વર્તનથી સમર્થન પણ મળે છે: સઘળા સંયોગો જે ઉપર પ્રમાણે સાબિત થતા લેખાય તો તેની

નીચેની ટી. નં. ૩.

(૩) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૨ તથા તથા તેના ઉત્તર જીવનનું વર્તણૂક.

(૨) વિશેષ અંશેર એટલા માટે લખવું પડ્યું છે કે, બીજી કેટલીક પરિસ્થિતિ વિચારતાં રાજકુટુંબ સાથે તેને સંબંધ હોય એમ પણ માનવું રહે છે. જુઓ

રાજસત્તાનો આરંભકાળ મિથ્રેડેટસના રાજ-
અમલમાં જ થયો ગણાય. મિથ્રેડેટસનો સમય
ઇ. સ. પૂ. ૧૨૩ થી ૮૮ લેખાયો છે. એટલે જે
કેટલાકની ગણતરી મોઝીઝનો સમય ઇ. સ. પૂ.
૧૨૦ આસપાસ શરૂ થયો હોવાની થાય છે તેમાં
વિશેષ સંભવિતપણું દેખાય છે. આપણે ઇ. સ. પૂ.
૧૧૫ ઠરાવીએ તો ઠીક ઠીક ગણાશે. આ
સમયે તો તે માત્ર ક્ષત્રપ જ થયો છે. અને
તેનો સત્તાપ્રદેશ પણ હિંદની બહારનો જ છે. એટલે
આપણા સ્થાપિત સિદ્ધાંતથી ઉપરવટ થઇને
આ વિષય નક્કી કરવા કે તે ઉપર લાંબી
લટાપટમાં ઉતરવા આપણે જરૂર જ નહોતી; પરંતુ
તેનો રાજઅમલ હિંદમાં જે માત્ર ટૂંક વખત
જ ટકવા પામ્યો છે તથા તેની પાછળ ગાદીએ
આવનાર ખીજા ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહો
જે થઇ ગયા છે તેમનાં વૃત્તાંત ઉપર કાંઈક
અસર પહોંચાડનાર આ ખીના હોવાથી, અત્રે
તે છણી લીધી છે.

જે કે તેનો સત્તાકાળ પાર્થીઅન શહેન-
શાહના સત્રપ તરીકેનો ઇ. સ. પૂ. ૧૧૫
થી આરંભ થતો ગણાવ્યો છે, પણ હિંદના
જૂપતિ તરીકે તો લગભગ ઇ. સ. પૂ. ૮૮

(૪) સત્રપ તે ઇરાની ભાષાનો શબ્દ છે. જુઓ
ડેરિઅસના રાજ્યે આવી ૨૦ સત્રપી પાડવામાં આવી
હતી તે વૃત્તાંત (પૂ. ૧, પૂ. ૭૨ દી. નં. ૫)

(૫) કે. હિ. ઈ. પૂ. ૫૭૦:-The precise
date of Mauses cannot at present be
determined-મોઝીઝનો ચોક્કસ સમય તો વર્તમાન
સંભેગમાં નક્કી કરી શકાતો નથી. (આ કથન તેની સત્તાના
પ્રારંભને અંગે છે કે, હિંદમાં તેનો અમલ શરૂ થયાને
અંગે છે તે બેમાંથી ગમે તે પ્રસંગ હોય પણ બન્નેનો
સમય નિર્ણય કરાયો નથી જ)

(૬) આ સમય પણ નિશ્ચિતપણે તો સાબિત
થયો નથી જ; માત્ર કેટલાંક કારણસર (જુઓ આગળ

બાદ કેટલાંય વર્ષે (મારી સમજ પ્રમાણે ઇ. સ.
પૂ. ૮૦ કે ૭૯ માં આવે છે) તેની શરૂઆત
થાય છે અને પછી બે એક વર્ષમાં જ તેનો
અંત આવી જાય છે. એટલે હિંદના પાર્થી-
અન શહેનશાહ તરીકે તેની કારકીર્દી માત્ર બે
કે ત્રણ વર્ષ જ કહી શકાશે; જ્યારે એકંદર
તેનો શાસનકાળ ૧૧૫ થી ૭૭ સુધીનો
૪૫ થી ૪૦ વર્ષનો ગણી શકાય તેમ છે. અને
ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરે તે રાજકારણમાં જોડાયો
હોય તો લગભગ ૭૦ થી ૭૫ ની ઉંમર સુધી
પહોંચ્યો કહેવાય. તેના રાજ્યનો અંત તેના
મરણથી જ આવ્યો છે એમ માનવું પડશે.

ઉપરમાં પૂ. ૩૦૨ માં કે. હિ. ઇ. ના
મત પ્રમાણે એવી નોંધ લેવાઇ છે

તેને શક કે મિથ્રેડેટસ ખીજના સમયની
કહેવાય કે? આસપાસ ઇરાનમાં એક મોટી
રાજકાંતિ થઇ હતી અને ત્યારથી
તેના શહેનશાહી વંશના ત્રણ વિભાગ પડી ગયા
હતા. એક વિભાગે અસલ ગાદી ઉપર રહી રાજ્ય
ચલાવવું જરૂર રાખ્યું, ખીજા વિભાગે હિંદમાં
જન્મ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ત્રીજા વિભાગે
ઇરાનના અગ્નિખૂણે આવેલા સિસ્તાન પ્રાંત ઉપર

ઉપર અઝીઝના વૃત્તાંતે) તેના પાછળ આવનાર અઝીઝના
રાજ્યનો આરંભ વિદ્વાનોએ ૭૮ માં ઠરાવી દીધો છે
એટલે મોઝીઝના રાજ્યનો અંત ૭૮ માનવો પડ્યો છે;
તેથી એ પણ અંદાજ તરીકે તેને સ્વીકારી લઈ અહીં
તે માન્યતાને ઉતારી છે.

કે. હિ. ઇ. ના લેખકે (જુઓ પૂ. ૫૭૦-૭૧ માં)
વળી તદ્દન જુદો જ સમય બતાવ્યો છે. તે નીચે
પ્રમાણ છે.

૫૫

મોઝીઝ-ઈ. સ. પૂ. ૭૫ થી ૫૮=૧૭

અઝીઝ- „ ૫૮ થી ૪૭=૧૧

(જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ પૂ. ૭૬. પૂ. ૬૬)

હકુમત સ્થાપી^૭ દીધી હતી. આ ત્રીજો, વખત જતાં બીજા વિભાગની પેઠે પોતે, પણ હિંદમાં સ્વતંત્ર થઈ જતો. તેમાં પહેલા બે વિભાગ વિશે કશી શંકા પણ રહેતી નથી તેમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી સ્થિતિવાળા છે; જ્યારે ત્રીજો વિભાગ શંકાસ્પદ લાગે છે. જો તેમના કહેવાની મતલબ એમ થતી હોય કે, બીજો વિભાગ જેને આપણે ઇન્ડોપાર્થિયન તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેની જ પેઠે ઇન્ડોસિથિયનવાળો, શક પ્રજાવાળો ત્રીજો ભાગ, પણ હિંદમાં ઉતરીને સ્વતંત્ર રીતે આદેશાહી પદ ધારણ કર્યો જતો હતો, તો તે સમીચીન નથી; કેમકે આપણે જે હવે પછીનો પરિચ્છેદ તેમના વૃત્તાંત માટે છૂટો પાડ્યો છે તેમાંની હકીકતથી સાબિત કરીશું કે, તેઓનો ઉતાર પાર્થિયન પ્રજામાંથી થયો જ નથી: એટલે કે તે બંને પ્રજા ભિન્ન જ છે: આકી જેમ હિંદ સાથે પહલ્વાઝના રાજકીય સંધાન વાળા પારાના અંતભાગે પૃ. ૩૦૩ ઉપર જણાવાયું છે તેમ, તેનો ઉદ્ભવ પાર્થિયન સમ્રાજ્યમાંથી થયો છે એટલું સત્ય છે. એટલે પાર્થિયન પ્રજા તરીકેનો હિસાબ ગણતાં બે વિભાગ પડ્યા કહેવાશે. જ્યારે પાર્થિયન સામ્રાજ્યના હિસાબે ત્રણ ભાગ થયા કહેવાશે; પણ તેમણે તો બીજી રીતે તે વિભાગ પાડ્યા દેખાય છે. તેમનું કથન આદેશાહી દરજ્જાના ત્રણ રાજકર્તાઓ આશ્રયીને થાય છે તો તે પ્રમાણે તો માલૂમ પડતું નથી; કેમકે ઇન્ડોસિથિયન પ્રજાના રાજકર્તાઓએ ઇન્ડોપાર્થિયનની પેઠે કદી પણ આદેશાહી ઇલ્કાબ^૮ ધારણ કર્યો જ નથી. તેઓ માત્ર

‘રાજા’ કે તેવા સાદા ખિરદથી જ સંબોધાયા છે મારો કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, જે હિસાબે ગણો તે પ્રમાણે, પાર્થિયન પ્રજામાંથી કે સામ્રાજ્યમાંથી બે વિભાગ જ બીજા થયા હતા એમ કહી શકાશે; નહીં કે ત્રણ.^{૧૦} ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તેમણે ત્રણ વિભાગ પાડ્યાનું અનુમાન દોર્યું? કયા કારણે? અને તે કારણ સાચું છે કે ખોટું? તેમજ તે અનુમાને હિંદી ઇતિહાસને કાંઈ અન્યાય કર્યો છે કે કેમ? તપાસ કરતાં તેમનું મંતવ્ય જે માલૂમ પડે છે, તે આ પ્રમાણે છે.^{૧૧} The first three Saka sovereigns who succeeded to the dominions of Yavana (Greek) Kings on the N. W. Frontier Provinces and the Punjab were Mauses, Azez I and Azilises... The assumption of the Imperial title “King of Kings” by these Saka and Pahalva sovereigns is most significant and testifying in a manner, which cannot be mistaken (to the diminished power of Parthia at this period)=યવન રાજાઓના, વાયવ્ય ખૂણાના સરહદી પ્રાંતો તથા પંજાબ ઉપર જે ત્રણ શક આદેશાહોની સત્તા જમી હતી તે મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો અને અઝીલીઝ હતા...આ શક અને પહલ્વી મહારાજાઓએ, ‘શહેનશાહ’ નું ગૌરવ દર્શાવતો આદેશાહી ઇલ્કાબ^૯ ધારણ કર્યો છે તે ઘણો જ અર્થસૂચક છે, અને તે સમયે પાર્થિયાની સત્તાની ઓટ

(૭) જુઓ પૃ. ૩૦૩ ટી. નં. ૫૪ ની ટીકા

(૮) જુઓ પૃ. ૩૦૩ ના છેડાની હકીકત.

(૯) આ ઉપરથી સાબિત થશે કે ઇન્ડોસિથિયન અને પાર્થિયનને રાજકીય સંબંધ હતો

નહીં. ઇન્ડોસિથિયનના રાજકર્તાઓ સ્વતંત્ર જ છે: સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧.

(૧૦) સરખાવો પૃ. ૩૦૨ ની ટીકા નં. ૫૨ તથા ૫૩

(૧૧) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૬૬.

હતી તેનું વિસ્મરણ ન થાય તેવી રીતે સાક્ષી પૂરી પાડે છે. આ વાક્યમાં ધણી ધણી વાતો સંદિગ્ધપણે તેમણે ઉચ્ચારી છે: જેમકે (૧) કેમ જાણે સરહદી પ્રાંતો અને પંજાબ ઉપર જ ચવનોની સત્તા જામી હતી અને તેથી આગળે નહીં ને પાછળ નહીં,^{૧૨} અથવા તો શક બાદશાહોએ જે મુલકો મેળવ્યા હોય તો તે આટલા પ્રાંતો જ હતા અને તેથી વિશેષ નહોતું.^{૧૩} (૨) અઝીલીઝ પછી અઝીઝ ખીજે તથા ગોંડોદારનેસ પણ બાદશાહ થઈને હિંદની ગાદી શોભાવી ગયા છે. તેમનાં નામ તેમણે કેમ જણાવ્યા નહીં હોય ? પણ માત્ર પહેલાં ત્રણનાં જ નામ^{૧૪} લીધાં છે. (૩) એક વખત શક બાદશાહ^{૧૫} તરીકે તેમનાં નામ જણાવે છે જ્યારે ખીજા જ વાક્યે શક અને પહલ્વાઝ^{૧૬} તરીકે તેમની પીછાન કરાવે છે. એટલે કાંતો તે બંને પ્રબોધ એક માને છે, અથવા તો બેની વચ્ચેના ભેદની તેમને પોતાને જ ખબર

નથી (૪) શહેનશાહ, બાદશાહ કે અન્ય ગૌરવ-વંતો છલકાવ વિગેરે કાને કાને લગાડવામાં આવતો તથા કંઠ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેમાં ફેરફાર થતો તે વિશે પણ ભેદભાવ નહીં બતાવતાં,^{૧૭} મોઢમ જ ઉચ્ચાર કર્યો છે. આ પ્રમાણે ચારેક મુદ્દા જે મુખ્યપણે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે તેનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. તે વિશેની તેમની માન્યતા કયા કારણસર હોઈ શકે અને સત્ય છે વા અસત્ય છે તેની સમજૂતિ પણ ટીકા નં. ૧૨થી ૧૬ સુધીમાં આપી છે: એટલે હિંદી ઇતિહાસના જ્ઞાન પરત્વે કયાં ખામી આવી જાય છે તે પણ અમારા કહેવાં કરતાં વાચકવર્ગ પોતે જ સ્વયં વિચારી લેશે. એટલું જ નહીં, પણ આ ભેદ-ભાવથી (શક અને પાર્થીઅનની ઓળખનો) તેઓ અજ્ઞાત હોવાથી તેમને પોતાને જ ઇતિહાસના આલેખનમાં કેટલીક મુંઝવણ પડી છે તેનો ખ્યાલ તેમના શબ્દોમાંથી પણ તારવી શકાય તેમ છે. આ

(૧૨) જ્યારે આપણે તો સાબિત કરી ગયા છીએ કે ચવન અને ચોન પ્રબોધ રાજ્ય ઠેક મથુરાના ઝાંપા સુધી પણ પહોંચી ગયું હતું (જુઓ ડીમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરનું વૃત્તાંત) એટલે કે તેમનું કથન અસત્ય છે.

(૧૩) શક પ્રબોધ આશ્રયીને કહેવાનો મુદ્દો હોય તો તે પણ ખોટું છે. (અહીં શક અને પહલ્વી પ્રબોધ એક જ ગણીને તેમણે કામ લીધું છે. જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૧૫ તથા ૧૬.) તે હકીકત આપણે આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર બોઈશું.

(૧૪) જે તેમનો આશય એમ હોય કે પહેલા ત્રણે જ આ પ્રાંતો ઉપર સત્તા ભોગવી હતી અને બાકીના બેએ નથી ભોગવી; તો તે પણ સત્યથી વેગળું છે. બલકુલ પ્રથમના ત્રણ કરતાં પાછળના બેનો રાજ્ય વિસ્તાર મોટો થયો હતો.

જે બાદશાહ પરત્વે તેમનું કથન હોય તો તે પણ ખોટું છે; કેમકે પાછળના બે તો જ્યારે શુદ્ધ રાજશાહી કુટુંબના હતા. ત્યારે પ્રથમના ત્રણ હજી જરા આધે

સગાઈના હતા.

કદાચ ગાદીના સ્થાન પરત્વે તેમનું કથન જે હોય તો તે પણ ઠીક નથી; કેમકે પાછળના બેના પાટનગર તરીકે મથુરા નગરી જ હતી.

(૧૫) આ પ્રબોધ શક નથી એમ ઉપરમાં જણાવ્યું પણ છે અને હજી જણાવીશું પણ ખરા. (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૦)

(૧૬) શક અને પહલ્વાઝ જુદા છે એમ પાંચ પરદેશી પ્રબોધની હકીકત જણાવતાં સાબિત કર્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૩-૪૪) વળી અહીં તેમના વૃત્તાંતથી પણ ખાત્રી થશે કે બધી વસ્તુસ્થિતિ જ ભિન્ન છે. જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૦.

(૧૭) આ વિશેની સમજૂતિ આપણે ઉપરમાં પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૦ સુધી ખાસ પારિઆફ હટ્ટો પાડીને આપી છે તે જુઓ. વળી પ્રસંગ પડતાં અવારનવાર તેને સ્પષ્ટ કરતાં પણ જવાબ છે.

વિષય જો કે ઇતિહાસની અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વનો છે, પણ સામાન્ય જિજ્ઞાસુને બહુ રસપ્રદ નથી એટલે જે જણાવવા જેવું છે તેનો છૂટો પારિત્રાફ જ પાડીશું કે જેથી વાચકને તેટલો ભાગ છોડી દઇને આગળ વધવું હોય તો વિના ક્ષતિએ તેમ કરી શકશે.

હિંદની ઉત્તરમાં જેમ પર્વતની હારમાળા તેનું રક્ષણ કરી રહી છે, તેમ પશ્ચિમ ભાગ પણ તેવી જ પર્વતની હારમાળાથી રક્ષાયેલો પડ્યો છે. ખેમાં હિંદમાં ફેર એટલો જ છે કે, ઉત્તરે આવ્યા ? આવેલ હિમાલય પર્વત અતિ વિસ્તારવંત અને

ઉચ્ચ તથા નિખિડ હોવાથી સામાન્ય રીતે અનુલંઘનીય છે. ન્યારે પશ્ચિમ સરહદે આવેલા દક્ષિણ છેડેથી ગણાતા હાલ અને સુલેમાન પહાડો તથા હિંદુકુશ પર્વત એમ ત્રણે પ્રથમના હિમાલય કરતાં પ્રમાણમાં નાના, ઓછા પડ-થાળમાં પડેલા તથા કાંઈક આંતરો છોડીને આવેલ હોવાથી તે સર્વને વીંધીને પણ અવરજવર કરી શકાય છે. આવાગમન કરી શકાય તેવા માર્ગો તો પશ્ચિમ સરહદે અનેક છે, જેવાં કે મુલાપાસ, ખેલનપાસ (કવેટા જવાના માર્ગે) સંગપાસ, ગુલનપાસ, કુરમપાસ, ખૈબરપાસ, (પેશાવર પાસે) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ; પણ ખૈબર અને ખેલનપાસ ખે વધારે ઉપયોગી છે. પ્રથમ દ્વારા અફઘાનિસ્તાનનો અને દ્વિતીય દ્વારા બલુચિસ્તાનનો વ્યવહાર સાચવી લેવાય છે. ઇરાન-વાળાને હિંદમાં જો આવવું હોય તો અફઘાનિસ્તાનના રસ્તે થઇને ખૈબરપાસ સરળ પડે છે; પણ શિસ્તાન કે ઇરાનના દરિયા કિનારાવાળાને જો આવવું હોય તો ખુસ્કી રસ્તે બલુચિસ્તાનમાં થઇ ખેલનપાસ સુગમ પડે છે અને તરી રસ્તે

આવવું હોય તો ઇરાની અખાતનો આશ્રય લેવો પડે છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, ઇન્ડો-પાર્શીઅન્સને ખૈબરપાસનો રસ્તો અનુકૂળ પડે છે; કેમકે તેમનો અધિકાર અફઘાનિસ્તાનના ઉત્તર પ્રદેશમાં જામ્યો હતો; ન્યારે ઇન્ડોસિથિયન્સને, તેમનું વતન અફઘાનિસ્તાનના દક્ષિણ પ્રદેશમાં અને તેમના અધિકારનો મુલક ઇરાનની અગ્નિખૂણે તથા બલુચિસ્તાનમાં હોવાથી તેમને ખેલનપાસ કે ઇરાની અખાત જ ફાવટ આવતો કહેવાય. એટલે જો ઇન્ડોપાર્શીઅન્સને હિંદમાં આવવું હોય તો પ્રથમ પંજાબમાં ઉતરવું પડે અને ઇન્ડોસિથિયન્સને આવવું હોય તો સિંધમાં ઉતરવું પડે. આ એક નિયમ થયો. હવે આ ખેમાંની જો કોઇ પ્રજા હિંદ ઉપર ચડી આવે અને તેનો રસ્તો આપણને બરાબર રીતે જણાઈ આવે તો ઉપર દોરેલ નિયમાનુસાર આપણે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ કે તે પ્રજા અમુક જ હોવી જોઈએ.

કે. હિ. ઈ. ના લેખક, રાજા મોઝીઝને શકપ્રજ્ઞનો (એટલે સિથિયન અથવા ઇન્ડો-સિથિયન) માનતા હોવાથી તેમનો હિંદમાંનો ઉતાર, સિંધ તરફ પ્રથમ થઇને પછી પંજાબ તરફ (સિંધુ નદીદ્વારા જળમાર્ગે) આગળ વધ્યો હશે એમ તે કહ્યે છે. અને એટલું તો દેખીતું જ છે કે મોઝીઝ તથા તેના અનુજ્ઞેનો સત્તાધિકાર, અફઘાનિસ્તાનના કાપુલ નદીવાળો પ્રદેશ, પંજાબ અને પછીથી સૂરસેન મથુરાવાળો ભાગ એટલે કે ઉત્તર હિંદનો હતો. જેથી સૌંધ દેશમાં પ્રથમ ઉતરેલા તેમને માનીએ તો ઉપરના મુલકો ઉપર તેમનો અધિકાર કેમ જામી શક્યો તેની ઘડ ઉતારવી પડે જ. આનો રસ્તો કરવાં જતાં તેમને અનેક મુંઝવણ આવી પડી છે તથા પોતાની કલ્પનાને સત્ય ઠરાવવા કેટલીયે બાંજગડ

અને ગડમથલ કરવી પડી છે તે તેમના મંતવ્યનાં જે ચાર પાંચ અવતરણો આ નીચે ટાંકી બતાવ્યાં છે તે ઉપરથી સ્વતઃ સમજી શકાશે. તેમણે જણાવ્યું છે કે-^{૧૮} The Sakas reached India indirectly and that like the Pahalvas they came through Ariana (S. Afghanistan and Baluchistan) by the Bolan pass into the countries of the lower Indus-શક પ્રજા આડે રસ્તે થઇને હિંદ આવી હતી અને પહલ્વાઝની પેઠે એરીયાના^{૧૯} (દક્ષિણ અફઘાનીસ્તાન :અને બલુચીસ્તાન) વીધીને બોલનપાસ રસ્તે સિંધુ નદીના દક્ષિણ પ્રાંતોમાંથી પસાર થઇ હતી. Pahalvas are inseparably connected with the Sakas and.....that the Indo-Scythia was the base, through which the Saka and the Pahalvas armies moved up the valleys of the Indus and its tributaries to attack the yavan kingdoms પહલ્વાઝ અને શક નિર્ભેળપણે હળીમળી ગયા છે.....ઇન્ડોસીથીયા જ^{૨૦} સંસ્થાન હતું જેમાં

(૧૮) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૬૪.

(૧૯) એરીયાના પ્રાંતની રાજધાની હેરાત શહેર હતું. (જુઓ પુ. ૨. પૂ. ૨૭૫). તથા તેમને ઐબર પાસનો રસ્તો જ અનુકૂળ પડે છતાં ધડ ઉતરવા, જુદીજ કલ્પના તેમને ખેસારવી પડી છે. તેમ કરતાં શું મુશ્કેલી આવી પડી છે તે હવે પછીના વાક્યે જુઓ.

(૨૦) ઇન્ડોસીથીયા તે પ્રદેશ સમજવો કે જ્યાં સિંધુ નદી સમુદ્રને મળે છે. વળી ત્રિકાણ આકારે જે દુઆબ બન્યો છે તથા જેને શકદ્વીપ તરીકે ઓળખાવાયો છે (જુઓ ઉપરમાં શકદ્વીપનું વર્ણન) તે સમજવો.

(૨૧) યવનોનું રાજ્ય તક્ષિલા અને પંબખ ના ભાગમાં હતું. હવે વિચારો કે હેરાતવાળાને પંબખ

થઇને શક અને પહલ્વાઝ લશ્કર, સિંધુ નદીની ખીણ અને તેની શાખા નદીઓમાં આગળ વધ્યું હતું અને યવન રાજ્યો ઉપર ચડાઈ કરી હતી.^{૨૧} The province of Indo-Scythia (Sind) appears to be very inadequately represented by coins (of Mauses). It may perhaps have been held by the viceroy together with Arachosia= ઇન્ડોસીથીયા (સિંધ)ના પ્રાંતમાં (મોઝીઝ) ના સિક્કાઓ (બરાબર સારી-રીતે ધણા) બીલકુલ મળતા નથી. કદાચ એરેકોશીયા (કંદહાર જેની રાજધાની છે)ના વાઇસરોયની સત્તામાં તે પ્રાંત હશે. મતલબ કે, સિંધના પ્રાંતમાંથી મોઝીઝનો કોઇ સિક્કો મળી આવતો નથી એટલે તેમણે અનુમાન ખેસાર્યો છે કે, તે પ્રાંત એરેકોશીયાના સૂબાના હાથ નજે હશે, જેથી સૂબા મોઝીઝના સિક્કા, બહુ ત્યારે તેની રાજધાની કંદહાર સુધી જે હજુ મળી શકે તે સમજી શકાય તેમ છે; પણ સિંધ જેટલા દૂરના પ્રાંતમાં તેની વપરાશ થઇ ન હોય; કારણ કે તે રાજધાનીથી બહુ છેટે આવ્યો કહેવાય.^{૨૨} For a time the remnants of the two yavana houses in

ઉપર આવડું હોય તો ઐબરધાટમાં થઇને ઉતરવું ઠીક પડે કે હેરાતમાંથી પ્રથમ દક્ષિણ તરફ જઈ ત્યાંથી બોલન રસ્તે સિંધમાં જઈ અને ત્યાંથી પાછા નદી રસ્તે ઉત્તરમાં આવે અને પછી ચડાઈ કરે ! હબ્શીના ડાબા કાન જેવી વાત થઈ કે નહીં ? આ બધી મુશ્કેલીઓ જે તેમને વેઠવી પડે છે તે તેમની ખોટી કલ્પનાને સાચી કરાવવા માટેના પ્રયત્નરૂપ સમજવી.

(૨૨) ક્યાંથી મળે? મોઝીઝને તે પ્રાંત સાથે સંબંધ જ ક્યાં હતો કે તેના સિક્કા ત્યાંથી મળી આવે ? કેવું સરસ અનુમાન ? તેના કરતાં એમ કાં ન કહેવું બરાબર મનાય કે સિંધ પ્રાંતને અને મોઝીઝના કારભારને કાંઈ લાગતું વળગતું જ નહોતું.

the upper Kabul valley and in the Eastern Punjab seem to have been separated by the Saka dominions which lay between them in the valley of the Indus=^{૨૩} થોડાક વખત માટે, કાબુલ નદીની ખીણના ઉપરના ભાગના તેમજ પૂર્વ પંજાબમાંના-એમ બન્ને યવન વંશના અવશેષો શકપ્રજાની ભૂમિથી છૂટા પડી ગયા દેખાય છે. જે પ્રદેશો તેમની અને સિંધુનદીના ખીણવાળા પ્રદેશની વચ્ચે ફાયડરૂપે આવ્યા હતા. એટલે એમ કહેવા માંગે છે કે, થોડાક વખત માટે યવન પ્રજાના જે બે ફાંટા પડી ગયા હતા તેમજ તેમની રહીસહી નામની જ સત્તા હતી. તેમાંનો એક ભાગ કાબુલ નદીના પ્રદેશમાં સત્તા ભોગવતો હતો; અને બીજો પૂર્વ પંજાબ ઉપર ભોગવતો હતો ન્યારે તે બેની વચ્ચે ફાયડરૂપે શક પ્રજાનું (મોઝીઝનું) રાજ્ય કહેવાની મતલબ છે) રાજ્ય પડેલું હતું. આ કથન થોડીક

(૨૩) જુઓ કે. હી. ઈ. પૂ. ૫૭૦

(૨૪) ઉપર પૂ. ૧૪૫ માં યવન પ્રજાની વંશાવળી જુઓ. તેમણે જે કલ્પના બેસારી છે તે એવી ગણતરીથી કે યુથીડીમોસ, ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરવાળો એક ફાંટો અને યુકેટાઈડઝવાળો બીજો ફાંટો. પણ ભૂલણું નેઈટું નથી કે યુથીડીમોસ બેકટ્રીઆની ગાદીએ હતો અને તેની પછી બેકટ્રીઆની ગાદી ઉપર યુકેટાઈડઝ આવ્યો છે. ન્યારે ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર તો હિંદમાં ગાદી સ્થાપીને રહ્યા હતા: એટલે બન્નેના વચ્ચે અધિકાર પરત્વેનો કાંઈ સંબંધજ નથી: વળી તેમનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ આસપાસનો છે: ન્યારે મોઝીઝનો ઈ. સ. પૂ. ૮૦ નો છે: વચ્ચેનું અંતર એક સદી ઉપરાંતનું છે.

કદાચ રહીસહી સત્તાની વાત કહેવા માંગતા હોય તોયે, અને યવન પ્રજાની બે શાખા ગણતા હોય તોયે, બેકટ્રીઆની શાખાનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૧૨૩ આસપાસ ગણ્યો છે (જુઓ તેના અધિકારે) અને હિંદીશાખાનો

ટીકા માંગે છે. પ્રથમ તો એમ જણાવવાનું કે, યવન પ્રજાના બે ફાંટા^{૨૪} જે તેમણે કહ્યા છે, તેવા ફાંટા જ પશ્ચિમ નથી. માત્ર તેમને કલ્પના ગોઠવવી પડી છે, અને તે કલ્પના સાચી ઠરાવવા કેવી કેવી યુક્તિઓ બેસારવા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે તે ટીકા નં. ૨૪ ની હકીકત વાંચવાથી સમજ પડી જશે. મતલબ કે, એક અસત્ય પુરવાર કરવાને કેટલાંયે અસત્યની પરંપરા ઊભી કરવી પડે છે. વળી લખે છે કે, -After the reign of Mauses, the house of Euthydemus was extinguished and yavana rule in the Punjab brought to an end=મોઝીઝના રાજ્ય પછી યુથીડી-મોસનો વંશ નાબૂદ થયો છે; અને પરિણામે પંજાબમાંના યવન રાજ્યની સત્તા અંધ થઈ છે. ઉપરની કલ્પના અને તેને સત્ય ઠરાવવા બેસારવી પડતી ટીકા નં. ૨૬ માંની ઘડ જેટલી હાસ્યાસ્પદ છે તેટલી જ આ બીજી કલ્પના પણ છે; કેમકે

અંત ઈ. સ. પૂ. ૧૫૯ માં છે: ન્યારે મોઝીઝનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૮૦ માં છે: એટલે બેની વચ્ચે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષનું અંતર છે:

ત્રીજી વાત: કોઈ યવન પ્રજાનું રાજ્ય છૂટું ઠવાયું હતું જ નહીં: વળી એકની હદ બીજાને અડીને રહી હતી: તેમ મોઝીઝનું રાજ્ય બે બેની વચ્ચે ફાયડરૂપે હતું એમ કહો, તો ન્યારે મોઝીઝની ગાદી મથુરામાં હતી, ત્યારે એક બાજુ તેનું રાજ્ય પંજાબની પશ્ચિમે, પછી પૂર્વ પંજાબમાં યવનનું અને તેની દક્ષિણે મથુરામાં પાછું મોઝીઝનું: એટલે એક પટ્ટી એકની, બીજી પટ્ટી બીજાની, ત્રીજી પટ્ટી પાછી પહેલાની, અને ચોથી પટ્ટી પાછી બીજાની એમ રાજ્યની વ્યવસ્થા હતી જે તદ્દન હાસ્યાસ્પદ લાગે છે: મોઝીઝનું રાજ્ય પણ અખંડ જ હતું તેમ વળી કોઈની ફાયડ વચ્ચે નહોતી તેમ યવનનું રાજ્ય પણ અખંડ જ હતું.

આવાં અનેક કારણોને લીધે તેમની કલ્પના જ ખોટી ઠરે છે.

યુથીડીમોસનો વંશ નાબૂદ થઈ ગયા પછી જ તેના મુલક ઉપર, ઈરાનના-પાર્થીઆના શહેનશાહ મિથ્રેડેટસના પ્રતિનિધિ તરીકે તે મોઝીઝ પોતે જ અધિકાર ભોગવવા નીમાયો છે. એટલે કે, પ્રથમ યુથીડીમોસના વંશનો અંત છે, પછી મિથ્રેડેટસની સત્તાની જમાવટ છે અને છેવટે મોઝીઝનો કારભાર છે; ત્યારે અહીં તો એવી વાત કરવામાં આવી છે કે, જાણે મોઝીઝનો કારભાર પ્રથમ, પછી તેનો અંત અને છેવટે યુથીડીમોસના કુળનો અંત.* અત્રે એક વાત યાદ આપવાની જરૂર રહે છે કે, યવન પ્રજાના અનેક સરદારોનાં નામવાળા સિલ્કાઓ આખા પંજાબ અને કાબુલ નદીના પ્રદેશમાંથી મળી આવ્યા કરે છે; જેથી આ સરદારો કોણ હશે, ક્યારે થયા હશે, કેટલો તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર હશે? આ બધી વસ્તુઓનો ઉકેલ કરવા માટે વિદ્વાનો એમ ઠરાવતા લાગે છે કે, બેક્ટ્રીઆના રાજ્યવંશના બે ભાગ જે પજા હતા-યુથીડીમોસ અને યુકેટાઈડઝના-તેમના વંશના તે નખીરા હોવા જોઈએ. જ્યારે ખરી વાત એ છે કે ઉપરમાં^{૨૫} બતાવી ગયા પ્રમાણે, તે સર્વ સરદારોનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો કદી થવાં જ પામ્યા નથી. પણ તેઓ મૂળ ગાદીપતિના સૂબા-ક્ષત્રપ તરીકે વહીવટ ચલાવતા હતા; તેમજ તેમને પોત પોતાના મુલકમાં સિલ્કા પડાવીને ચલાવવાનો અધિકાર અપાયો હતો. એટલે જ આવા ક્ષત્ર-પોના સિલ્કા એક પ્રાંતમાંથી મળી આવવા

* જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૨૪.

(૨૫) જુઓ મિનેન્ડરનું વૃત્તાંત પુરૂ થયા પછી લખેલ હકીકત.

(૨૬) આમ ક્ષત્રપોને પોતાના સિલ્કા પાડવાનો અધિકાર જે અપાયો હતો તેની સાથે મુખ્ય શહેનશાહનું નામ કે મહોરૂં પણ છાપવાનો રિવાજ હોત તો

ઉપરાંત તેને તે પ્રાંતમાંથી તેમના મુખ્ય શહેનશાહના સિલ્કા પણ મળી આવ્યા^{૨૬} કરે છે. બાકી જે તેઓ આવા ક્ષત્રપો હોવાને બદલે તેના સ્વતંત્ર રાજકર્તા જ હોત તો, યવન શહેનશાહની વંશાવળી જે સળંગ મળી આવે છે તેને બદલે તે તૂટક તૂટક થઈ જત. પણ તેમ તો તો બન્યું જ નથી. એટલે તેમની કલ્પના પડી ભાંગે છે. હવે વાચકની ખાત્રી થશે કે, ઇન્ડોપાર્થીઅન્સને શક કે ઇન્ડોસી-થીઅન માની લેવાથી કેટલી મોટી ગુચવણ ઉભી થવા પામી છે તથા હીંદી ઇતિહાસને પણ સત્ય સ્વરૂપે સમજવામાં કેટલા પ્રતિબંધો નંખાયા છે. ધારૂં છું કે આ વિષય બહુ જીલુ-વટથી છણાઈ ચુક્યો છે. હવે તે બંધ કરીએ.

ઇરાની શહેનશાહનો વિસ્તાર વધી જવાથી વહીવટી સુગમતા જળવવા સાર, સામ્રાજ્યના અનેક પ્રાંતો પાડી, દરેક ઉપર

તેનો હોદ્દો સત્રપ નીમવામાં આવતો હતો

તથા તે સંબંધી ઇસારો પુ. ૧ પૃ.

રાજ્ય વિસ્તાર ૭૨-૭૩ ના ટિપ્પણમાં કરી ગયા છીએ; કે શહેનશાહ ડેરી-

યસના રાજ્યે આવી ૨૦-૨૪ સત્રપી હતી. દરેક પ્રાંતને તેઓ 'સત્રપી' કહેતા:^{૨૭} અને મૂળ ગાદીપતિને પછી રાજ=King, કે બાદશાહ અથવા શહેનશાહ=Emperor કહેતા હશે. આ પ્રથા ક્યારે શરૂ થઈ અને ક્યારે બંધ થઈ તે

આપણને અત્યારે પડતી મુઝવણનો સહેલાઈથી નીકાલ થઈ ગયો હોત.

(૨૭) સત્રપ રાખ્દ ઈરાની-ફારસી ભાષાનો છે: જ્યારે ક્ષત્રપ રાખ્દ ખરોખી ભાષાનો સમજાય છે: બન્નેનો અર્થ એકજ છે. ભાષા ફેરને લીધે જ લિપિમાં ફેર દેખાય છે.

આપણે જાણતા નથી. પણ પાર્થીઅન શહેનશાહ મીથ્રેડેટસ ખીજના-ધી ગ્રેઇટના-સમયે મોટી રાજ્ય ક્રાંતિ થતાં,-કેમકે તે અરસામાં પાસેના બેક્ટ્રીઆ રાજ્યે જે યોન પ્રજાનો રાજા હેલીઓકલ્સ રાજ્ય કરતો હતો તેના વંશનો અંત આવી ગયો હતો એટલે ત્યાં રાજગાદી મેળવવા માટેની ઝડપ મચી રહી હતી—બેક્ટ્રીઆના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ ખાસ કરીને હિંદ તરફ આવવાના માર્ગમાં વચ્ચે આવતો અફઘાનીસ્તાનનો ભાગ, તેણે કબ્જે કરી લીધો હતો; અને તે જીતાયલા પ્રાંત ઉપર પોતાના પ્રતિનિધી તરીકે મોઝીઝ (Mausus) ને નીમ્યો હતો. આ મોઝીઝને સત્રપ-સૂઆ તરીકે ન ઓળખાવતાં, રાજા તરીકે જ્યારે ઓળખાવાયો છે (જુઓ તેના સિલ્લાઓ) ત્યારે અનુમાન થાય છે કે તેનો અધિકાર-દરજા સૂઆ કરતાં વિશેષ હોવો જોઈએ: વળી તેને સિકકા પાડવાની અને ચલાવવાની પરવાનગી પણ આપી છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની પદવી પણ ઉંચીજ હશે. આ બે મુદ્દા ઉપરાંત, ક્રાંતિના સમયેજ નવા જીતાયલા પ્રાંત ઉપર થયેલી તેની નિમજ્જકનો પ્રશ્ન જ્યારે વિચારીએ છીએ, ત્યારે સહજ અનુમાન કરાય છે કે તે મૂળ ગાદીના રાજ-કુટુંબ સાથે ખાસ અંગત અથવા તો વિશેષ નિકટ સંબંધ ધરાવતો હોવો જોઈએ. વળી આ અનુમાનને

(૨૮) જે તેમનાં આગળ લખેલ ચરિત્રના આલેખન ઉપરથી સમજશે.

(૨૯) જુઓ પૃ. ૩૧૨ ઉપર ટાંકેલુ. કે. હી. ઇ. તું પૃ ૫૧૭ તું ટાંકેલુ અવતરણ; ખાસ કરીને “After the reign of Mithradates.” વાળા શબ્દો.

સમજાય છે કે આ ખળભળાટના સમયેજ શિસ્તાન-માંથી શક પ્રજાનું એક ટોળું હિજરત કરી હિંદમાં આવીને ક્ષત્રપ ભૂપકના રાજ્યે આવી વસ્યું હતું: જેમાં ભૂમકના પુત્ર નહપાણના જમાઇ રૂષભદત્તના પિતા તથા અન્ય કૌટુંબિક પાણુ હોવા જોઈએ. (વિશેષ અધિકાર

પુષ્ટી કરનારાં કેટલાંક તત્ત્વ, ખૂદ મોઝીઝના જ (જે નીચે લખેલ ખતાવ ઉપરથી સમજાશે) જીવનમાંથી તેમજ તેના અનુયાયીઓએ પાળેલ રાજકીય સિદ્ધાંતોથી^{૨૮} મળી આવે છે. કેમકે રાજા મીથ્રેડેટસનું મરણ ઈ. સ. પૂ. ૮૮માં થતાં તેની પાછળ જે બે ત્રણ ખળહીન અથવા દમ વગરના નાના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા છે તથા જેમની તાબેની શિસ્તાન પ્રાંતમાં વસનારી શક પ્રજાએ, અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ ઉભી કરી^{૨૯} અથવા કહો કે ખળભળાટ મચાવી—ખળવો ઉપાડ્યો છે, તે રાજાઓના સમયે રાજા મોઝીઝની તરફેણમાં રાજકીય વાતાવરણ એટલું બધું સાનુકૂળ થઈ પડ્યું હતું, કે જો તેણે ધાર્યું હોત તો પાર્થીઆની મૂળ ગાદી પણ હસ્તગત કરી લીધી હોત: પરંતુ તેવું કોઈ પગલું બધું નથી તે સ્થિતિજ ખતાવે છે કે તે પોતે મૂળ ગાદીને વફાદાર અને નિમજ્જક-હલાલજ રહ્યો છે: એટલુંજ નહીં પણ તે ખળવાને અંગે પાર્થીઆની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશેષ તંગ ખનતાં છતાં પોતાના પ્રાંતનીજ પડખેની પશ્ચિમદીશા એ એટલે પાર્થીઆ તરફ ન વધતાં ‘ખસીને માર્ગ આપવો અને શાંતિ સ્થાપવી’^{૩૦} તે ન્યાયે જીલ્લી દીશાએજ—એટલે પૂર્વતરફ હિંદની બાજુએજ—તેણે વધવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું છે. આ પ્રકારના તેના વર્તનથી સમજાય છે કે તે રાજકુટુંબનોજ સભ્ય

શક પ્રજા તથા રૂષભદત્તના વૃત્તાંતને જુઓ.)

(૩૦) આ કદપના પ્રમાણેજ સંયોગો હોય અને હતા એમ દેખાય છે (કેમકે તે બાદ પાણુનાના નાના સમય સુધી રાજસત્તા ભોગવતાજ બાદશાહો ગાદીએ આવ્યા છે) તો બેધડક કહી શકાય કે તેમણે કૌટુંબિક પ્રેમ જાળવીને, અંદર અંદર હડતાં અને ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં (રાજ્યમાં ખળભળાટ હોય ત્યારેજ આવી સ્થિતિ હંમેશા જાણી થાય છે) કુટુંબી જનોથી ખસી જવાનો માર્ગ લીધો હતો (જેની ખાત્રી તેના અનુયાયીઓએ ખતાવેલા વર્તન ઉપરથી મળી આવે છે.)

હોવા ઉપરાંત, ઉમદા સ્વભાવનો અને શાંતિ ઈચ્છુક વૃત્તિવાળો શાહી નખીરો હોવો જોઈએ. વળી તેના અનુયાયીઓએ જે મૂળગાદી સાથેનો રાજકીય સંબંધ સાચવીને સમાધાન વૃત્તિથી કામ લીધું છે તથા પોતાની શાખાને મૂળગાદી સાથે જોડી દેવાની અનુમતિ આપી છે, તે સ્થિતિ પણ ઉપરમાં દોરી અતાવેલા આપણા અનુમાનને ટેકાડપણ નીવડે છે. આવી જ્યાં તેની (મોઝીઝની) મનોવૃત્તિ હોય ત્યાં તે પાર્થીઆમાં હતો ત્યારે પણ (એટલે મિથ્રેડેટસના મરણ બાદ ઇ. સ પૂ ૮૮ થી થોડાં વરસ સુધી) તેનો દરજ્જો માત્ર રાજા(King)ઉપરથી વધારીને મહારાજા (Great King) બનાવાયો હોય તો પણ નવાઇ નથી: અને તેમ ન થયું હોય તોયે, જ્યારે તેણે હિંદ તરફ વધીને ત્યાંનો મુલક જીતી લઇ, પોતાની ગાદી મથુરામાં કરી છે ત્યારે તેણે પોતાની મેળેજ પોતાને મહારાજા=Great King (ધરાનના મૂળ ગાદીપતિ અને શહેનશાહ જેઓ King of Kings પોતાને લખતા; તેનાથી પોતાનો દરજ્જો કાંઈક અંશે પણ ઓછો છે તે દર્શાવવા) અથવા મહારાજાધિરાજ=Great King of Kings તરીકે (એટલે કે ધરાનપતિ શહેનશાહના જેટલાજ દરજ્જાવાળો) લેખાવા માંડ્યો હોય તો પણ સંભવિત છે. રાજા મોઝીઝના ભિન્ન ભિન્ન ઈલકાઓ જેવા કે, રાજા (King), મહારાજા (Great King) અને મહારાજાધિરાજ અથવા

શહેનશાહ (King of Kings અથવા Great King of Kings) જે છે તે સર્વેનો ઇતિહાસ^{૩૧} આ પ્રમાણે સમજવો. એટલે કે હિ. હિં. ના લેખકે જે જણાવ્યું છે^{૩૨}—The Saka and Pahlva Kings repeat the Great royal title “King or Great King” but their normal style is “Great King of Kings” a title which is distinctly Persian=શક અને પહલ્વ રાજાઓ,^{૩૩} (પોતા માટે) રાજા અથવા મહારાજાના ગ્રીક રાજાશાહી ઇલકાઓ વાપરે છે ખરા, પણ તેઓનો વાસ્તવિક હોદ્દો તો “મહારાજાધિરાજ” નોજ^{૩૪} છે, કે જે તદ્દન ધરાની (ભાષાનો શબ્દ) છે,” એટલે દરજ્જો વાત સાચી છે: પણ તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ જો એમ હોય કે તેમણે ગ્રીક પ્રજાનું અનુકરણ અમુક પ્રમાણમાં જે કર્યું છે તે, આ પાર્થીઅન્સ લોકો ગ્રીકને તાબેદાર જેવા કેટલાક અંશે હતા તેના, તથા તેમની રાજકીય સ્થિતિ તેવી હોવાના પરિણામ રૂપે હતું તો તે કથનનો સામા ધસીને આપણે અસ્વીકાર કરવો રહે છે; કેમકે આ સમયે (એટલે ઇ. સ. પૂ. ૮૦ ના સમયે) હિંદમાં તો શું, પણ હિંદની બહાર પણ અશ્વગાનિસ્તાન, ધરાન કે કદાચ તેથી પણ પશ્ચિમસુધી કયાંય ગ્રીક સત્તાનું નામ નિશાન-રાજ્યાધિકાર તરીકે હતુંજ નહીં. અને જે રાજ્યાધિકાર જ તેમનો ન હતો તો પછી તેના પરીણામરૂપ તે સર્વ ઇલકાઓની ધારણા હતી

(૩૧) વળી આ હોદ્દાઓ, જુદી જુદી પ્રજા કયા સંજોગોમાં વાપરતી તથા તેમાં શું ભેદ ગણી શકાય છે તે વિષય આપણે ઉપરમાં સ્વતંત્ર પારીઝાફે સમજાવી દીધો છે. જુઓ પૃ. ૧૬૪ થી આગળની હકીકત.

(૩૨) જુઓ તે પુસ્તક પૃ ૫૬૭

(૩૩) આમાં પહલ્વ રાજાની હકીકત જ છે એમ લેખક. શક શબ્દ તો કે. હિ. ઇ. ના લેખક આ પાર્થી-

અન પ્રજાને શક ધારી બેઠા છે તેને લીધે તેમણે લખી વાળ્યો છે. (જુઓ પૃ. ૩૦૩ ઉપરની ટીકા નં. ૫૪)

શક પ્રજાઓ તો પોતા માટે માત્ર ‘રાજા’ શબ્દજ લખતા: તેમણે કદી પોતાને, મહારાજા કે મહારાજાધિરાજ તરીકે લેખાવ્યાજ નથી (જુઓ તે માટે તેમના વૃત્તાંત)

(૩૪) આ શબ્દો જે તેમણે ઉચ્ચાર્યા છે તેજ

એમ પણ ક્યાંથી કહી શકાય? બાકી એટલું ખરું છે, ગ્રીક પ્રજાની સાથે પહલ્વ પ્રજાની જે મેળ-સેળ-રાજકીય તેમજ સામાજિક-પૂર્વકાળે થઇ ગઇ હતી તેની અસરના પરિણામ રૂપે અથવા તેમના રીત-રીવાજના અનુકરણ રૂપે તે બનવા પામ્યું હતું એમ^{૩૫} કહેવાને હજી વાંધો નથી. ઉપરમાં તેના હોદ્દા વિશેની સમજ આપતાં આપતાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે જ્યારે તે પ્રથમ હોદ્દા ઉપર આવ્યો, ત્યારે પાર્થિ-આની પૂર્વનો નાનો ભાગ, જે મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેષ્ટ મેળવ્યો હતો તેના ઉપર વહીવટ કરવાને તે નીમાયો હતો. પછી ક્રમે ક્રમે મિથ્રેડેટસે અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણના શિસ્તાન વિગેરે જીતી લઇને તે પ્રદેશ પણ મોઝીઝને સોંપ્યો. તેવામાં શિસ્તાનમાં બળવા જેવી સ્થિતિ થઇ અને બેક્ટ્રીઆના રાજવંશમાં પણ ઉથલપાથલ થઇ. એટલે મિથ્રેડેટસની આજ્ઞાથી, આગળ વધીને તેણે હિંદની હદ સુધીનો અફઘાનિસ્તાનનો સર્વ ભાગ મેળવી લીધો. તેટલામાં ઇ. સ. પૂ. ૮૮ માં મિથ્રેડેટસ મરણ પામ્યો. તે બાદ ૨૮ વર્ષના ગાળામાં ચાર રાજાઓ ધરાવના તખ્ત ઉપર બેઠા છે: તેમનો સમય મોટા ભાગે રાજ્યને અચાંતિમાં જ ગાળવો પડ્યો છે. રાજા મોઝીઝે થોડો સમય તો રાહ જોઇ કે, કોઇ રીતે બધું શાંત થઇને બેસી જાય છે કે નહીં. પણ સ્થિતિ સુધરતી ન જોઇ એટલે પોતે પૂર્વ તરફ હિંદ ઉપર જવાની તૈયારી કરી. કે હિ. ઇ. માં જણાવ્યું છે કે-^{૩૬} Mauses invaded India after the end of the reign of Mithradates

II when Parthia ceased to exercise any real control over Seistan and Kandahar=મિથ્રેડેટસ બીજાના (ધી ગ્રેષ્ટના) રાજ્ય અમલબાદ, જ્યારે સીસ્તાન અને કંદહાર ઉપરનો પાર્થિઆનો કાબૂ વાસ્તવિક રીતે બંધ થયો ત્યારે મોઝીઝે હિંદ ઉપર ચડાઇ કરી હતી:” આનો સમય પૂ. ૧૪૫ ના કોઠામાં તો ઇ. સ. પૂ. ૮૫ નો નોંધ્યો છે. પણ વિચાર કરતાં જણાય છે કે હજી પણ બે પાંચ વર્ષ મોડો જ તે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હશે. વળી પૂ. ૨૩૯ માં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તક્ષિલા પતિ ક્ષહરાટ મહાક્ષત્રપ પાતિક જ્યારે યાત્રા કરવા મથુરા નગરીએ ગયો હતો ત્યારે તેની ગેરહાજરી નો લાભ લઈ ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં તેણે ગાંધારપ્રાંત જીતી લઇ ગાદી પચાવી પાડી હતી. તેમજ કે. હી. ઇ. ના લેખકે જે જણાવ્યું છે કે,^{૩૭} Maues had conquered Gandhar-Pushkalavati to the west of the Indus as well as Taxilla to the east=સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલી ગાંધાર-પુષ્કળાવતી (હાલનું પેશાવર) તેમજ પૂર્વની તક્ષિલા (રાજ) મોઝીઝે જીતી લીધી હતી; તે હકીકત પણ આ ઉપરથી સત્ય ઠરે છે. પરંતુ તેમણે અન્ય ઠેકાણે જે એમ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે^{૩૮} Any direct invasion from the north seems, in fact to be out of question=ઉત્તર દીશાએથી સીધી ચડાઇ કરી હોય તે વિશે ખરીરીતે પ્રશ્ન જ ઉભો કરવા જેવું રહેતું નથી: એટલે કે તે ઉત્તરેથી આવ્યો

એમ પુરવાર કરે છે, કે તેમણે વાત તો કરી છે પણ તેમનું અંતઃકરણ જશ સંક્ષાલ અનુભવી રહ્યું છે કે આ પ્રમાણે સ્થિતિ કેમ હોય ?

(૩૫) ઉપરની ટીકા નં. ૩૪ સરખાવો.

(૩૬) જુઓ તે પુસ્તકમાં પૂ. ૫૬૯

(૩૭) જુઓ તે પુસ્તકમાં પૂ. ૫૭૦

(૩૮) જુઓ તેજ પુસ્તક પૂ. ૫૬૪

હોય એમ તેમનું માનવું થતું નથી. તેમનું આ કથન વ્યાજબી લાગતું નથી. કેમકે એક વખતે એમ કહે છે કે તેની સત્તા ઠેઠ કાબુલની ખીણ, હેરાત અને કંદહાર સુધી હતી અને ખીણ વખતે વળી એમ કહે છે કે તેણે ગાંધારની પુષ્કળાવતી અને તક્ષિલા નગરીઓ પણ જીતી લીધી હતી: એટલે ભૂગોળનું જરાપણ જ્ઞાન ધરાવનાર કહી શકશે કે આવી સ્થિતિમાં તો તે કાબુલની ખીણ માંથી ખિબર ધાટના રસ્તે થઈને જ હિંદમાં પ્રવેશેલો હોવો જોઈએ: છતાં તેમના જેવા ઇતિહાસના ઉંડા અભ્યાસી તેમ બન્યું હોવા વિષે-એટલે કે તે ઉત્તરમાંથી નહીં ચડાઈ લાવવા વિશે-શંકા બતાવે છે તથા વધારામાં કહે છે કે તે અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણેથી બલુચિસ્તાનમાં જઈ ત્યાંથી બોલનઘાટ દ્વારા પ્રથમ સિંધ દેશ તરફ ઉતરેલ હતો અને ત્યાંથી જ સિંધુ નદીના જળ માર્ગે પંજાબમાં આવ્યો છે. તો આ કથન કાંઈક તપાસ માગે છે. તેમને આમ ઉચ્ચારવાનું શું કારણ મળ્યું હોવું જોઈએ? એક જ જવાબ દેવો પડશે કે મોઝીઝને તેમણે શક પ્રબળતા ધાર્યો છે અને પોતાની માન્યતા સાચી ઠરાવવા કાળે આ બધી દલીલોનું ચક્ર તેમને ગોઠવવું^{૩૯} પડ્યું છે તથા બુદ્ધિમાં ન ઉતરે તેવી વિગતો કદપનાથી ઉભી કરીને ગોઠવવી પડી છે. તેની પોકળતા આપણે પૃ. ૩૦૭-૧૦ સુધી વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચા છે ત્યાંથી જોઈ લેવી. એટલે અહીં પાછળ તેને તાજ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રમાણે ગાંધાર દેશ જીતી લીધા બાદ હિંદના એક રાજકર્તા તરીકે તેની કારકીર્દી શરૂ થઈ કહેવાય. તે પ્રાંત જીત્યા પછી દૂંક સમયમાં જ આગળ વધીને તેણે, ક્ષત્રાટ મહા ક્ષત્રપના આધિકાર તળેનો બીજો સૂરસેન પ્રાંત જે

હતો તે જીતી લીધો છે અને ત્યારથી પોતાની હિંદમાંની રાજધાની તરીકે તેણે મથુરાને પસંદ કરી છે. આ બંને જીતને ઇ. સ. પૂ. ૭૯ ના બનાવ તરીકે નોંધવી પડશે. તે પછી તુરત જ તે મરણ પામ્યો છે. તેની પાછળ ‘અઝીઝ પહેલો’ મથુરાપતિ થયો છે. મોઝીઝને અને અઝીઝને કાંઈ સગપણ સંબંધ હતો કે કેમ તે જણાયું નથી. પણ માર્ગ માનવું એમ થાય છે કે બંને વચ્ચે પિતા પુત્રનો સંબંધ હોવો જોઈએ. તે બાબત આપણે આગળ ઉપર ચર્ચાશું. પણ અત્ર એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે. શહેન-શાહ મોઝીઝે એકજ વર્ષમાં પંજાબ અને મથુરા જીતી લીધાં અને ત્યાંના ક્ષત્રાટ મહાક્ષત્રપો જેમનો અધિકાર ત્યાં ૩૮-૩૫ વર્ષો થયાં જામી પડ્યો હતો-તથા પ્રબળ કે તેમને પરસ્પર કોઈ દિવસ અથડામણી થઈ હોય એમ જણાયું નથી, તેમ તેમની શારીરિક નિર્બળતા, રાજકીય નાલાયકતા, કે વહીવટી કમ આવડત પણ ઇતિહાસમાં શોધી જડતી નથી-છતાં તે બંને પ્રદેશના રાજવીઓ કાંઈપણ સામનો કર્યા વિના કે તે સર્વેમાં અંદર અંદર ઝપાઝપી કે ખુનામરકી નીપજાવે તેવાં જંગી યુદ્ધ મચાવ્યા વિના, એકદમ તાબે થઈ જાય અથવા રાજ્યની લગામ આક્રમણ કારને સોંપી દે, તે નહીં સમજાય તેવા પ્રસંગો કહી શકાય. જ્યાંસુધી કાંઈ મજબૂત પુરાવા કે સત્યશીલ હકીકતો જણાય નહીં ત્યાંસુધી તો માત્ર અનુમાન જ કરવાં રહે છે; તેમાંનું એક એમ લાગે છે કે, તક્ષિલાનો પાતિક અને મથુરાનો સોડાસ બંને મોટી વયે મહાક્ષત્રપ થયા હોવાથી તેમજ તેમનો રાજવહીવટ ૩૫-૩૫ વર્ષથી પણ અધિક કાળ ચાલેલ હોવાથી, લગભગ ૮૦-૮૦ વર્ષની ઉંમરના થઈ ગયા હતા. ૪૦ વર્ષ સંભ-

વિત છે કે, પુત્ર પરિવારથી વિહીન હશે. જેથી રાજ્ય ચલાવવાની ઉપાધિ મૂકી દેવા ઇચ્છતા હોય, તેવામાં ઉપરનો બનાવ બન્યો હોય. એટલે તદ્દન શાંત અને નિરૂપાધિમય જીવન ગળાય તથા દરેક પ્રકારની સગવડ સાથે પોતાનો શાહી દરજ્જો પણ સચવાય, તેવી સરતો કરીને તેઓ દ્વારગત થયા હોય. આ અનુમાન તરફ વધારે ઢળવા માટે એમ કારણ મળે છે કે તેઓએ પોતાની જીંદગીમાં જે ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં છે તેનીજ નોંધ જ્યાં ને ત્યાં મૂકવાનું તેમણે હિતકર વિચાર્યું છે. જ્યારે રાજકીય મહત્ત્વદર્શક સ્મરણ કોઈ પણ કોકણે ઉલું કરવાનું કે યાદગાર રહી જાય તેવું એકે પગલું ભર્યાનું જણાતું જ નથી. અત્યારે તો નજરે નથી પડતું. કદાચ શોધખોળ થતા ભવિષ્યમાં માલુમ પડી આવે તો ત્યારની વાત ત્યારે વિચારણે: ઉપરાંત બીજું કારણ એમ કદાપી શકાય છે કે યુદ્ધ અને ખુનખાર જંગ જામ્યો તો હશેજ. પણ કોઈ પ્રકારના સાક્ષી પુરાવા જે મળી આવતા નથી તેમાં મુખ્યપણે તેમની ધાર્મિક-વૃત્તિજ જવાબદાર હશે: જે જૈન ધર્મના તેઓ અનુયાયી હતા તેમના સાહિત્ય ગ્રંથોની એક તો પૂરી સંરક્ષાજ થઈ રહી નથી: અથવા જે કાંઈ રક્ષણ કરાયું છે તે વિના પ્રકાશીત પડી રહ્યું છે. અથવા તો લડાઈમાં તે પોતેજ ખપી ગયા હોય; જેથી તેમના તરફથી તો કોઈ જાતનાં સ્મરણ ચિન્હ જાળવી રાખવાનું, વંધ્યાપુત્ર જેવું જ કહેવાય. અને વિજેતાપક્ષ શહેનશાહ મોઝીઝનો જે રહ્યો

નાની ઉમરનો હતો? તે પણ તેટલી જ ઉમરનો હતો: કદાચ બે પાંચ વર્ષે નાનો મોટો હોય: અરે ધારે કે નાનો જ હતો તો પણ લડાઈમાં ક્યાં રાજ્યે ખૂદ જ લડવાનું હોય છે. તેમાં તો સૈનિકોએ જ યુદ્ધ ખેલવાનાં હોય છે, એટલે ઉપરનો પ્રશ્ન બહુ વિચારવા યોગ્ય

તેમણે નોંધ તો કરી હોય પણ અત્યારે મળી આવતી ન હોય અથવા હોય તોયે ઇરાની રાજ-શાહી દફતરખાનામાં અટવાઈ પડી હોય. અથવા સામા-હારનાર-પક્ષ તરફ પોતે અન્યાય કરી રહ્યો હતો જેથી હૃદયના આંતરિક ડંખને લીધે-કેમકે તે પોતે ઉદારચિત્ત અને સંસ્કાર પૂર્ણ રાજવી હતો એમ તો ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ એટલે-બધો પરિસ્થિતિ શબ્દોચ્ચાર વિનાજ તેણે ચક્ષાવી લીધી હોય. આવા સંજોગોમાં આ મહત્વના બંને પ્રસંગો આ પક્ષે કે સામા પક્ષે કોઈ પણ જાતની ઇંધાણી રખાયા વિનાજ પસાર થઈ ગયા હોવા જોઈએ. બાકી રાજકારણની બાબતમાં નીતિ, અનીતિ કે હૃદયની લાગણી અને અંતઃકરણના અવાજને જેમ અત્યારે બહુ સ્થાન મળતું નથી તેવું તે સમયે પણ હશે કે કેમ, તે તો કહી શકાય તેમ નથીજ: એટલે સર્વ પક્ષની સ્થિતિના સારા-સારનો વિચાર કરતાં મહાક્ષત્રપોની ધાર્મિકવૃત્તિ તથા સંસારથી વિરક્ત થઈ અધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાના મનોરથોજ, તેમનાં ગાદીત્યાગનાં કારણ-રૂપ હોય તે વિશેષાંશે સંભવિત દેખાય છે. પણ એક ખુબી એ થઈ છે કે, જેમ ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં ઉત્તર હિંદના મહાક્ષત્રપોનાં બે જબરદસ્ત રાજ્યો પંજાબ અને સૂરસેનનાં એકદમ અદસ્થ થઈ ગયાં છે, તેમ માત્ર બીજાં ચાર વર્ષના જ અંતરે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માંજ ત્રીજી ક્ષહરાટ સામ્રાજ્ય-મધ્ય હિંદના મહાક્ષત્રપ નહપાણનું-અવંતિપતિનું જે-ઉપરનાં બંને કરતાં સર્વ પ્રકારે ચડીયાતું હતું તે પણ કાળનાં મોમાં ઝડ-

આ કિસ્સામાં તો રહેતો નથી જ.

(૪૧) તેવાં કાર્યોમાં મથુરાના સિંહસ્વપની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ હતો; જ્યાં પોતાની નાતના સર્વેનું સંમેલન પણ કયું છે તેમજ તે સ્થાને વારંવાર દર્શન નિમિત્તે તેઓ સર્વે એક-ત્રિત થતા હતા. ઇત્યાદિ ઇ.

પાઈ ગયું છે. મતલબ કે જે ક્ષહરાટ પ્રજા પોતાનાં બળથી ઇતિહાસમાં પ્રકાશિત થઈ જાહે-જલાલીના ગગન મંડળે મધ્યમાં પહોંચી જવા સુભાગ્યવાન બની હતી, તે આખીયે પ્રજા માત્ર પાંચ વર્ષની ટુંક મુદતમાંજ, તેજ ઇતિહાસમાં હતી ન હતી થઈ જવા પામી છે. તેમાં પણ કાંઈ દૈવેચ્છાજ બળવત્તર હશે કે શું? અથવા મોઝી-ઝના મનમાં એમ વસ્તુ હોય કે, જેમ બે મહારાજ્યો જીતી લેવામાં કુદરતે સાનુકૂળતા બતાવી હતી, તેમ ત્રીજા રાજ્ય ઉપર ચડાઈ લઈ જવાય તો તેમાં પણ કુદરત મદદગાર થશે જ: તેવા ધરાદાથી, મથુરાનો પ્રદેશ જીતી લઇને, તેની દક્ષિણે આવેલ અવંતિ દેશ ઉપર ચડી જવાની તૈયારી આદરી હોય. પણ આદરતાવંતજ કુદરતે પોતાનો પડયો બતાવવા તથા લોભને નહીં થોભ અથવા “અતિ લોભ તે પાપનું મુળ” તે ન્યાયની સિદ્ધિ અર્થે તેને આ દુનીયામાંથીજ ઉપાડી લીધો હોય. જો કે રાજા મોઝીઝ જેમ ઉમરે પહોંચી વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો તેમ અવંતિપતિ નહપાણુ તો તેનાં કરતાંયે આગળ વધીને વળી અખડધજ થઈ ગયો હતો. ગમે તે સંજોગો ઉભા થયા હોય પણ તે સવ રાજ્યોની સ્થિતિ તો ઉપરમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે બની રહી હતી જ. તે સંયોગો પરત્વેનો કોયડો ઉઠ્ઠે ત્યારે ખરો.

તક્ષિલાના જે તામ્રપત્રમાં ૭૮ ની સાલનો આંક છે અને જે તક્ષિલાપતિ પાતિકે કોતરાવ્યું છે તથા જેમાં “રાજા મોગના રાજ્યે” એવા શબ્દનો નિર્દેશ કરાયો છે, તે મહત્વના ઉપયોગી

(૪૨) જ. ઇ. હી. ક્વો. પુ. ૧૨ પૃ. ૨૦ (મોફેસર સ્ટેન કોનાઈ જણાવે છે કે) Sir John Marshall's excavations have shown that in Taxilla Moga was succeeded by king Aziz-સર જેન મારાલના ખોદ કામથી સાબિત થયું છે કે, તક્ષિ-

બનાવનો વિવાદ વિગતેથી પૃ. ૨૪૦-૨ માં અપાઈ ગયો છે, જેથી અત્રે તેનું પુનઃ આલેખન કરવા ઇચ્છા નથી.

આટલા વિવેચનથી જણાશે કે, શહેનશાહ મોઝીઝના રાજ્ય વિસ્તારમાં વર્તમાનના અફઘાનિસ્તાન, પંજાબ અને યુકત પ્રાંતોની ભૂમીનો સમાવેશ થતો હતો: પણ સિંધ કે રજપુતાનામાં તેણે કાંઈ હિસ્સો પાડ્યો હોય તેવી સાબિતી મળી આવતી નથી.

(૨) અઝીઝ પહેલો ઉર્ફે અય

મોઝીઝના મરણ બાદ તેનો પુત્ર અઝીઝ પહેલો નામ ધારણ કરીને તક્ષિલાની ૪૨ તેમજ મથુરાની ગાદીએ આવ્યો છે.

તેનો કોઈકના મતે તેને અને મોઝી-
સમય ઝને કાંઈ પણ સગપણ સંબંધ ન હોવાનું મનાયું છે. જેમ

સગપણ હોવા વીશે મતફેર છે, તેમ તેના સમય માટે પણ મતફેર ચાલે છે. સગપણમાં મતફેર હોય તો કાંઈ ઇતિહાસ ઉપર તેની અસર પડવાની ધાસ્તી સામાન્ય રીતે હોતી નથી પણ સમયનો તફાવત પડી જતો હોય તો તેનું પરિણામ તો અનેક દરજ્જે હેરફેર આવી જાય છે. માટે તે સંબંધી જરા તપાસ કરવી જરૂરી છે.

પૃ. ૧૪૫ ના કોષમાં આપણે શહેનશાહ મોઝીઝના સમયનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૭૮ નો જણાવ્યો છે: અને તે હકીકત ઇતિહાસના ધુરંધર વેત્તા. મિ. સ્મિથના કથન આધારે નોંધાઈ છે. જ્યારે કે. હિ. ઇ. ના લેખકનો ૪૩ મત જુદોજ પડે

લામાં મોગની પછી રાજા અઝીઝ ગાદીએ આવ્યો છે.

(૪૩) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૫૭૦-૭૧: તેમાં મોઝી-ઝનો સમય ૭૫ થી ૫૮=૧૭ વર્ષ અને અઝીઝનો ૫૮ થી ૪૭=૧૧ વર્ષ જણાવ્યો છે (જુઓ તે પુસ્તકમાં પૃ. ૫૫૫ ટીકા નં. ૨૭)

છે: પહેલાના મત પ્રમાણે મોઝીઝના રાજ્યનો અંત જ ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં આવ્યાનું મનાયું છે જ્યારે ખીજના મતે તેના રાજ્યનો પ્રારંભ જ લગભગ તે સમયે થયાનું ગણાયું છે. આમાંથી કોઈ જાતનો તોડ નીકળી શકાતો હોય તો જોઈએ.

મોઝીઝના રાજ અમલ સાથે એક જણાએ ૭૮ નો આંક જોડ્યો છે. અંત કે આદિ તે હકીકત હમણાં દૂર રાખીએ-જ્યારે ખીજે ૭૫ કહે છે. આપણે ઉપરમાં પાતિક અને સોડાસનાં વૃત્તાંત લખતાં એમ જણાવ્યું છે કે, તે બન્નેનાં રાજ્યો શહેનશાહ મોઝીઝે એક વર્ષમાં જીતી લીધાં છે અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૬-૭૮ જણાવ્યો છે. આ હકીકત ટાંકવામાં પાતિકને માટે તો શિલાલેખનો આધાર જ લેવાયો છે. એટલે તે કથનમાં 'મીન કે મેષ' જેટલો પણ ફેરફાર કરવાને સ્થાન રહેતું નથી. જ્યારે સોડાસ માટે તો આપણે માત્ર આનુસંગિક કારણને લીધે અનુમાન જ દોરેલ છે. એટલે તેમાં ફેરફાર કરવા ઇચ્છા રાખીએ તો ખોડું નહીં ગણાય. કારણ કે આવડાં મોટાં (તક્ષિલા અને મથુરા જેવાં) રાજ્યો ઉપર એક જ વર્ષમાં લડાઈ લઈ જવી અને વિના વિલંબે જીતી લેવાં, તે બહુ અશક્ય બંધે અસંભવિત દેખાય છે. જો કે આપણે તો એમ પણ જોઈ ગયા છીએ કે પાતિકનો મુલક જે જીતી લીધો હતો તે બનાવ તેની ગેરહાજરીમાં જ બનવા પામ્યો હતો. મતલબ કે જીત મેળવવા માટે મોઝીઝને અગાઉથી કોઈ તૈયારી કરી રાખવાની જરૂર પડી નહોતી. એટલે જ્યારે તુરતા તુરત મથુરાને પાછો સર કરે ત્યારે

પણ વિના તૈયારીએ જ આગળ વધ્યો હતો એમ કબુલ રાખવું પડશે. તેથી સહજ વિચાર આવી જાય છે કે, જે કામમાં ગમે તેટલી તૈયારી અગાઉથી કરી રાખી હોય તો પણ એ ત્રણ વરસની મુદત તો આટાલુણમાં જ ચાલી જાય તેમ ગણાય છે, તેમાં માત્ર છ માસનો તો હિસાબ જ શો કહેવાય? માટે આપણે તે ૭૮ ના આંકને બદલે ૭૫ નો સ્વીકાર કરીએ તો વાસ્તવિક ગણાશે. વળી ખીજ પરિસ્થિતિ પણ તે વસ્તુ અંગીકાર કરવાને આપણને પ્રેરે છે. ઉપર પૃ. ૩૧૮ માં 'એક ખૂબી એ થઈ છે' કરીને જે હકીકત જણાવી છે તેમાં મથુરાની જીત મેળવ્યા બાદ રાજા મોઝીઝને અવંતિ ઉપર ચડી જવાની ઇચ્છા કરવા જતાં કુદરતી સંકેતને લીધે કેમ જાણે મરણ પામતો હોય તેવી સ્થિતિ કદપી છે. તે સ્થાને, એમ હકીકત ગોઠવવી સુમેળ લેતી કહેવાશે કે, ૭૮ માં તેણે તક્ષિલા જીત્યું હતું અને પછી એ એક વર્ષ તૈયારી કરી ૭૫ માં મથુરા જીતી લીધું હતું. તેવામાં અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને તેનું મરણ નીપજતાં તેની ગાદીએ રાજા અઝીઝ આવ્યો હતો. તે ગાદીએ બેઠો કે ખીજે જ વર્ષે અવંતિપતિ નહપાણ અપુત્રિયો મરણ પામતાં તેના વારસ માટે તકરાર ઉભી થઈ. આ સમયે અઝીઝે ધાયું હોત તો પોતે અવંતિના પ્રકરણમાં હાથ નાંખીને, આખું નહીં તો તેનો અંશ પણ મેળવી શકત: છતાં પોતે તાજેતરનો જ ગાદીએ બેસેલ હોવાથી જ તેવા લોભમાં નહીં પડવાનું ડહાપણ બહુ માન્યું હતું: એટલે આ

(૪૪) જે મોઝીઝને ૭૮ માં મરણ પામેલ માનીએ તો અઝીઝને તેજ સાલમાં ગાદીએ આવેલ ગણવો પડે: તે હિસાબે ૭૪ માં નહપાણ જ્યારે મરણ પામ્યો હતો ત્યારે અઝીઝને ગાદીએ બેઠો ચાર વરસ થયાં કહેવા પડે:

આટલી મુદત થઈ જાય ને અવંતિ જેવા દેશ ઉપર નજર પણ ન ફરકાવે તો તેમાં અઝીઝની નળગાઈ જ કહેવાય. અને તે પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ હોય તો તે માગ ડહાપણ ભરેલો નહીં પણ મૂર્ખાઈ ભરેલો કહેવાય.

હિસાબે ૭૫ નો આંક લેખવો સુસંગત અને સુઘટિત ગણાશે ત્યારે વળી પ્રશ્ન એ થાશે કે મિ. સ્મિથ જેવા વિદ્વાને ૭૮ ની સાલ શામાટે ગ્રહણ કરી હશે? તેમને શું શું કારણો મળ્યાં છે તે તેમણે જણાવ્યાં નથી અને જણાવ્યાં હોય તો મારા વાંચવામાં આવ્યાં નથી. પણ એમ માનવાને કારણ મળે છે, કે હિંદમાં ચાલતો શકસંવત જે સાથે ૭૮ નો આંક જોડાયો છે અને તેના પ્રવર્તીવનાર તરીકે આ અઝીઝને^{૪૫} મનાતો હતો-અથવા મનાયો છે-તે હિસાબે અઝીઝના રાજ્યની શરૂઆત અથવા તેની પૂર્વેના મોઝીઝના રાજ્યનો અંત. ૭૮ માં ઠરાવી દેવાયો હોય. પછી તો એકે કહ્યું એટલે બીજાએ સ્વીકારવું રહે, તેમ ગતાનુગતિક ક્રમે તે ચાલ્યો આવ્યો હોય. પરંતુ તેમ બની શકવું જ તદ્દન અશક્ય છે. પ્રથમ તો અઝીઝ એવો શક્તિ-શાળી જ નીવડ્યો નથી કે તે સંવત્સર ચલાવવાને લાયક ગણાય. છતાં ન બનવાનું બની ગયાનું તેને લલાટે લખાયું હોય એમ માનીએ, તોય, આ સ્થિતિ કેમ કોઈ લક્ષમાં જ લેતું નથી કે, શકસંવતની સાથે ૭૮ ના આંકને અલબત્ત સંબંધ તો છે જ, પણ તે ઈ. સ. ૭૮ છે, નહીં કે ઈ. સ. પૂ. ૭૮: અઝીઝનો સમય તો ઈ. સ. પૂ. ૭૮ નો છે: જ્યારે શકસંવતની આદિ ઈ. સ. ૭૮ ની છે: તે બે સમયની વચ્ચે ૭૮+૭૮=૧૫૬ વર્ષનું અંતર છે. એટલે આ વિષય પરત્વે તો વિચાર કરવાનું જ રહેતું નથી.

(૪૫) કોઈકે વળી આ અઝીઝ પહેલાંને બદલે અઝીઝ બીજાને તે સંવત્સરના સ્થાપક તરીકે લખ્યો છે: પણ તેના સમય સાથે ૭૮ નો આંક જ ન્યાં નથી ત્યાં તે પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઉડી જાય છે: છતાં તેના જીવન-વૃત્તાંતમાંથી બીજી સાબિતીઓ મળી શકે છે કે સંવતના

જેથી ૭૫ નો આંક વધાવી લેવાને સંજોગોનું સમર્થન મળે છે.

તો પછી જેમ મિ. સ્મિથના કથનને તપાસી જોયું તેમ કે. હી. ઇ. ના લેખકના કથનને શા માટે ન તપાસવું? તેમણે સ્પષ્ટપણે તો કાંઈ નથી જ જણાવ્યું; પણ તેમના લખાણના ગર્ભિત આશયથી હજી તેમનું હૃદય વાંચી શકાય છે ખરું. એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે-૪૬ (તેમની માન્યતા મોઝીઝ રાજ શક હોવાની છે જે અનેક વખત મેં ઉપર ટાંકી બતાવ્યું છે અને તેજ માન્યતાના આધારે હવે બતાવું છું કે તે કથનો તેમણે જ ઘડી કાઢ્યા છે એમ સમજવું રહે છે) A few years later *cir* B. C. 75 there arose another formidable power on the west. The Scythians (Sakas) of Seistan had occupied the delta of the Indus=તે બાદ થોડા વર્ષે, આશરે ઇ. સ. પૂ. ૭૫ માં પશ્ચિમે એક બીજી પરાક્રમી (લયંકર) સત્તાનો જન્મ થયો હતો; શિસ્તાનના (શકો) સીથીઓએ સિંધુ નદીનો દુઆબ લઈ લીધો હતો: તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે ઈ. સ. પૂ. ૭૫ માં શક પ્રજાનો હૃદય રાજ મોઝીઝની આગેવાની નીચે થવા પામ્યો છે. તેમ બીજે ઠેકાણે, ૪૭ પાતિકવાળા તામ્રપત્રમાં ૪૮ લખાયેલા ૭૯ ના આંકની ચર્ચા કરતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે If so, the inscription would be *cir*. 72 B. C. a year which may well

સ્થાપક જેટલા તે ગુણ જ ધરાવતો નહોતો:

(૪૬) જુઓ કે. હી. ઇ. પૂ. ૫૩૨:

(૪૭) જુઓ કે. હી. ઇ. પૂ. ૫૭૦

(૪૮) જુઓ પૂ. ૫૫૪: તથા પૂ. ૬૧૦

have fallen in the reign of Mausae= જો તેમ હોય તો, તે શિલાક્ષેપનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂ. ૭૨ ગણાશે: જે વર્ષ મોઝના રાજ્ય અમલમાંનું થઈ રહેશે: આ બંને તેમનાં કથન છે. અને તે ઉપરથીજ તેમણે અનુમાન ધરી કાઢ્યું સંભવે છે કે, રાજા મોઝીઝનો હિંદની જૂમી ઉપરનો પ્રથમ દેખાવ ઇ.સ. પૂ. ૭૫ની લગભગમાં થયો છે. પણ મોઝીઝ શક પ્રજાનો સરદાર હોવાની તેમની માન્યતાનું ખંડન આપણે સારીરીતે કરી બતાવ્યું છે. એટલે તેમનો મત પણ ગ્રાહ્ય થતો નથી. જેથી તે બંને વિદ્વાનોનાં મતવ્યનાં દેખાતાં કારણોની તપાસમાં ઉતરતાં અને તે કારણોની નિબળતા સમજતાં વિચાર કરતાં, મોઝીઝનું મરણ હજુ ૭૫ માં માની શકાય ખરું: બાકી તેનું રાજ્ય ૭૮ માં શરૂ થયાનું માનવાને તો અંતઃકરણ ના પાડે છે.

આખી ચર્ચાનો સાર એટલોજ કે અઝીઝના રાજ્યની શરૂઆત ઇ. સ. પૂ. ૭૮ કે ૭૫ માં માનવી: અને તેનું મરણ જેમ મિ. સ્મિથ સાહેબ માને છે તેમ ઇ. સ. પૂ. ૫૮ માં ગણીને તેનો સત્તાકાળ ૨૦ અથવા ૧૭ વર્ષનો ગણવો.

ગમે ત્યારે-ઇ. સ. પૂ. ૭૮ માં કે ૭૫માં-

ગાદીએ બેઠેલા તેને માનો તોયે

તેની ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં તો તે

કારકીર્દી ગાદીપતિ હતો હતોને હતોજ.

આ સમયે અવંતિપતિ રાજા

નહપાણનું મૃત્યુ^(૪૯) થતાં, તેની ગાદી માટે અનેક ખટપટો થઈ હશે એમ સમજાય છે. છેવટે, એક

(૪૯) જુઓ ઉપરમાં તેના વૃત્તાંતે.

(૫૦) તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો છે, જ્યારે કેટલાક મરણ થયું માને છે. વળી કેટલાકને ગતે પ્રસંગ શોધીને તે નારી ગયો લાગે છે (જુઓ હવે પછી આ પુસ્તકના અંતે તેનું વૃત્તાંત) ગમે તેમ પણ તેની ગાદી તે વખતે

અણધાર્યાજ અને કોઈ દીવસ ખ્યાલમાં પણ ન હોય તેવા પુરૂષના હાથમાં તે ગઈ આ પુરૂષનું નામ રાગ ગર્દભીલ અને તેના નામ ઉપરથી તેનો વંશ ગર્દભીલ વંશ કહેવાયો છે. આ ગર્દભીલનું મરણ^(૫૦) પાશુ^(૫૧) ઇ. સ. પૂ. ૬૪ માં (કોઇકના મતે ૬૧ માં) જ્યારે થયું ત્યારે પણ અવંતિની ગાદી માટે પાછી તેવીજ લાંબગડ ઉમી થઈ હતી. અને પરીણામે બીજા દાવી ગયો હતો. કહેવાની મતઝામ અત્ર એ છે કે અવંતિના ઉપર પ્રભાણે બંને પ્રસંગો રાજા^(૫૨) અઝીઝનો કારકીર્દીના સમયમાંજ બનવા પામ્યા છે. વળી પોતાના રાજ્યની હદની અડોઅડ અવંતિની હદ હતી. એટલે કે લાંબી મજલ કાપી લડવા જતું પડે તેવું પણ નહોતું. તેમ જે દાવી ગયા છે તેના કરતાં અનેક ગણો તે મોટો જૂવાળ પણ હતો, તેમ સામગ્રીપૂર્ણ હતો. છતાં એમાંથી એકે પ્રસંગે તેણે હાથહલાવો કર્યો હોય એમ જણાયું નથીજ. જો તેનો પિતા મોઝીઝ આ વખતે હયાત હોત તો, કોઇને પૂછવાની વાટ જોયા વિના તુરંતજ અવંતિ જેવું હિંદના મુગટ સમું રાજ્ય કબજે કરી લીધું હોત. એટલે સમજાય છે કે અઝીઝ તેના પિતાના જેવો ઉત્સાહી અને સાહસીક વૃત્તિવાળો જ નહોતો હોય; અથવા પોતાને ત્યાંજ રાજ ખટપટ જાગી હોય અથવા પ્રજા અસંતુષ્ટ બની હોય-કેમકે તેના પિતાએ તક્ષિલાનું અને મથુરાનું રાજ્ય વિના યુધ્ધે-અથવા તો રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી ગાદી પડાવી લઇને જ-મેળવી લીધું હતું તેથી કદાચ પ્રજા નારાજ થઈ હોય-તો પોતાનું ઘર પહેલું

ખાલી પડી હતી તેટલું ચોક્કસ છે જ.

(૫૧) તેમાંના એક પ્રસંગે પોતે તદ્દન અસહાય સ્થિતિમાં હતો એમ સમજાય છે. આ પ્રસંગને અંગે વધુ વિગત માટે જુઓ આગળ આવતી હકીકત.

સંભાળવું તેમ ધારી બીજી તરફ નજરજ નાંખી ન હોય. પણ તેવી સ્થિતિ બની હોય તેમ નોંધાયું દેખાતું નથી. એટલે એમ અનુમાન થાય છે કે ક તો ભાઈસાહેબ ‘મહેતા મારે નહીં અને જાણાવે પણ નહીં’ તેવી તટસ્થ વૃત્તિવાળા હોય; કે તદ્દન નિર્લોભી હોય; અથવા ભોગ વિલાસમાંજ આખો સમય વ્યતીત કરી નાખતાં હોય; કે શેકયો પાપડ પણ ભંગાય નહીં તેવા બળહીન હોય; પણ તેના સિક્કા વીશેના પરિચયથી સમજાય છે કે, પોતાની પાછલી જીંદગીમાં તે ઘિમાર અવસ્થામાં જ હશે. એટલે અવંતિમાં જ્યારે દ્વિતીય રાજદારી પ્રસંગ ઉભો થયો ત્યારે તો તે કાંઈ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાંજ નહોતો. છતાં પહેલા પ્રસંગ વખતે તેણે જે પાઠ લજવ્યાનું અનુમાન દોરવું પડ્યું છે તેજ સ્થિતિ હોય તો તેને એકંદરે નબળો જૂથતિ તો કહેવો જ પડશે. આવા બળહીન તથા તેજે-હીન પાસેથી વિશેષ પ્રગતિ કરવાની આશા સેવી શકાય જ નહીં. બદલે તે પોતે પોતાનું સંભાળી રાખે તેટલું પણ ગતિમત સમજવું પૂ. ૩૨૧ માં ઇસારો થયો છે કે, તેણે ૭૮ માં શકસંવત સ્થાપન કર્યાની કેટલાક અભ્યાસીઓની માન્યતા છે.

તેના સિક્કા પણ તે વિરૂદ્ધ ત્યાંજ સૂચના અને કરી છે કે, ઇ. સ. ૭૮

સંવતસર ની સાથે બરાબરીમાં જ ઇ. સ. પૂ. ૭૮ ધારી લેવાથી તે

માન્યતા ઊભી થવા પામી છે અને તેથી તેને તદ્દન બૂશાયી કરી નાંખવી રહે છે. વળી ઉપરમાં વર્ણવેલી તેની કારકીર્દીના ખ્યાનથી ખાત્રી થશે કે સંવતસરના સ્થાપકમાં જે અનેક ગુણો જોઈએ તેમાંનો એક પણ તેનામાં નહોતો. તેમ છતાં ઘડીભર માનો કે તેણે તે શક પ્રવર્તીવ્યો

હતો: તો વળી બીજી એક શંકા એ થાય છે કે, તે હતો પાર્થીઅન, જ્યારે પ્રજા હતી હિંદુ: તો પ્રજા ઉડીને પોતાનો સંવતસર માનશે કે પારકાનો? જવાબ દેવાશે કે, એમ તો અનેક સંવતસરો પૂર્વે ચલાવાયા છે. વળી શિક્ષાક્ષેપોમાં પણ કોનરાવાયાનું તમે પોતેજ જણાવી ગયા છો તેનું કેમ? ખુલાસો કે, પૂર્વ સમયે જે સંવતસરો ચાલેલા નજરે પડે છે તે તે સમયની પ્રજાએ પોતાના રાજવી ઉપરના પ્રેમને લીધે કર્યું છે. વળી રાજાઓએ જ પોતે પોતાનો સંવત્ લખ્યો છે. એટલે તેમાં પ્રજાની સંમતિ હતી કે નહીં તેવો પુરાવો ખાત્રીપૂર્વક કહી ન શકાય: હજી તેના વિશે એમ કહી શકાય કે, રાજસત્તા જે ધારે તે કરી શકે છે. તેથી તેણે પોતાનો સંવતસર મારો ઠોકીને પ્રજા પાસે લખાવરાવ્યો હતો. એક બારગી તે વાત પણ આપણે કબૂલ કરીએ; પણ તે સ્થિતિ તેના મુલક પરત્વે હજી સંભવિત બની શકે. પરંતુ દક્ષિણ હિંદ કે જેનું મ્હોં પણ તેણે જોયું નહોતું ત્યાં સુધી તે શક ચાલ્યો આવે છે તેનું કેમ? આ બધી ચર્ચાનો સાર એકજ છે કે, શક પ્રવર્તક તરીકે તે હોવાની વિદ્વાનોની માન્યતા તદ્દન પાયા વિનાની જ છે. વળી સિક્કા બાબતની નીચે લખેલ હકીકત સાથે પણ સરખાવવાની જરૂર છે.

તેના સિક્કા વિશે. કે. શે. હિ. ઈ. ના લેખકે જણાવ્યું છે કે On Maues' coins his name appears alone with the title "King of Kings" but the coins of his successors, Aziz king of kings, of Spalahores his brother and of Spalagadames his nephew

sometimes also bear on the obverse Greek legends, with the name Vonones, king of kings. Aziz sometimes struck coins, like Maues, in his own name alone but also sometimes with Azilises king of kings as well as with Asvavar man=મોઝના સિક્કા ઉપર, મહારાજાની પદવી સાથે તેનું એકલાનું જ નામ દેખાય છે: પણ તેની પછી આવનારાઓમાંના, મહારાજા અઝીઝના. તેના (અઝીઝના) ભાષ્ટ સ્પેલેહોરેસના તેના ભત્રીજા સ્પેલગેડેમ્સના સિક્કાઓમાં કવચિત્ સવળી બાજુ ઉપર ગ્રીક લીપિમાં મહારાજા વોનોનીસ એવા શબ્દો પણ છે. ૫૩ અઝીઝે પોતાના સિક્કાઓ મોઝીઝની પેઠે કવચિત્ પોતાના એકલાના નામે, ૫૪ વળી કવચિત્ મહારાજા અઝીલીઝની ૫૫ સાથે તેમજ અશ્વવર્મન ૫૬ સાથે પણ પડાવ્યા છે. એટલે એમ કહેવા માંગે

(૫૩) અઝીઝના ભાઈ અને ભત્રીજાના સિક્કા ઉપર ભણે મહારાજા વોનોનીસનું નામ હોય: પણ ખુદ અઝીઝના સિક્કા ઉપર તે નામ છે કે કેમ, તે નથી દર્શાવ્યું: વળી મોઝીઝની પાછળ આવનારાનાં નામોમાં અઝીઝનાં ભાઈ અને ભત્રીજાનાં નામ શા માટે ગણાવ્યા? તેમણે કોઈ દીવસ સ્વતંત્ર શહેનશાહ તરીકે કામજ કર્યું નથી. બહુ ત્યારે તેમણે નાના પ્રાંતોમાં સૂબા તરીકે અધિકાર ભોગવ્યો હશે. પણ જેમ બેક્ટ્રીઅન સરદારો ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના અમલમાં કેટલાંયે નવાંનવાં નામો આવ્યાં છે તે સર્વેને આવીજ રીતે રાજકર્તા માની લઈ ગાટાળો ભણો કર્યો છે. તેમ અહીં પણ ક્યું લાગે છે. તેઓ કાંતો મહારાજા અઝીઝને તાબે હોય અથવા તો મૂળ ગાદીના ધણી શહેનશાહ વોનોનીસની આજ્ઞામાં હોય પણ તેઓને સ્વતંત્ર રાજકર્તા તો ગણી શકાય તેમ છેજ નહીં.

(૫૪) આ સિક્કાઓ તેના એકલાના અને સ્વતંત્ર

છે કે, કેટલાક સિક્કામાં તેનું એકલાનું મહોરું છે અને કેટલાકમાં બીજાની સાથે તેનું મહોરું છે. (બીજાની સાથે એટલે, એકનું સવળી બાજુ અને બીજાનું અવળી બાજુ; તેમજ એક બાજુએ પણ સાથે સાથે ૫૭; આ બન્ને રીતે અર્થ થાય છે) આ જ ૫૮ લેખકે વળી ચર્ચા કરતાં એમ જણાવ્યું છે કે, ૫૯ સિક્કા ઉપર એમાંથી જે મોટા હોય તે ગ્રીક લિપિમાં અને નાનો હોય તે ખરોશી લિપિમાં અક્ષરો લખાવે છે. તેમજ બન્ને વચ્ચે જે આપ-દીકરાનો જ સંબંધ હોય તો અરસપરસની કાંઈ ઓળખ આપતા નથી; પણ અન્ય સંબંધ હોય તો તે પ્રમાણે તેમાં જણાવેલું હોય છે. અને તેના પુરાવામાં અઝીલીઝ અને અઝીઝના દૃષ્ટાંતો આપ્યા છે. પણ એક સ્થિતિની તદ્દન અવગણના કરાઈ છે કે પોતે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે બધાં ઇરાનની મૂળ ગાદી વિશેના છે; જ્યારે હિંદમાં શું સ્થિતિ છે અથવા હતી તે બાબતમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતા નથી. એટલે

અધિકાર સમયના લેખવા.

(૫૫) બીજી વ્યક્તિ સાથેના જે સિક્કાઓ છે તે સંયુક્ત અધિકાર સમયના એટલે કે તેની પાછળી જિંદગીના છે. પાછળની જિંદગીમાં શા માટે એમ થવા પાડ્યું છે તે માટે આગળની હકીકતે જુઓ.

(૫૬) આ વ્યક્તિ કોઈ રાજા કે મહારાજા નથી પણ સેનાપતિ છે. એટલે દેખાય છે કે, અમુક વખતે અઝીઝનો અને તેનો સંયુક્ત અધિકાર હશે. ક્યારે ને કેમ? તે માટે આગળ ઉપર જુઓ.

(૫૭) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૦

(૫૮) કે. શો. હિ. અને કે. હિ. ઇ. બન્નેના લેખક એક જ છે એમ ધારીને અહીં મેં આ શબ્દો લખ્યા છે; કેમકે બન્ને પુસ્તકો એક જ સંસ્થાની માલીકીના છે અને ઉપોદ્ધાતમાં પણ જણાવ્યું છે કે મહેલાના સારંગે બીજું પુસ્તક છે.

(૫૯) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૨.

મારું એમ માનવું થયું છે કે, જ્યારે પ્રથમના રાજા મોઝીએ સ્વતંત્ર થઈ પોતે હિંદમાં ગાદી સ્થાપી અને માદર વતનમાં પણ ક્રાંતિ મટી જઈને બધું શાંત થઈ ગયું ત્યારે પુનઃરચના અને સર્જન કરવાના પ્રયાસો પોતે કર્યા હતા. તે પુનઃ સર્જન કઈ રીતે થવા પામ્યું છે તે સમજવા, પાર્થીઆની ગાદીની વંશાવળી તરફ થોડો વખત આપણે નજર ફેરવવી પડશે. (જુઓ પૃ. ૧૪૫ નો કોડો) મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેઇટ-બીજના ઇ. સ. પૂ. ૮૮ માં મરણ પામ્યા પછી ૨૮ વર્ષ સુધી એ ત્રણ નાના રાજાઓ ગાદીએ આવી ગયા છે. તે બાદ મિથ્રેડેટસ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો. તેની કારકીર્દી ઇ. સ. પૂ. ૬૦ માં શરૂ થઈ છે. તે સમયે હિંદની ગાદી ઉપર અઝીઝનું સ્વામિત્વ તો ચાલતું હતું પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે (અને ધારૂં છું કે તે કદાચ અપંગ પણ બની ગયો^{૬૦} હશે) તેનો પુત્ર અઝીલીઝ તેને રાજકાજમાં મદદ કરતો^{૬૧} હતો. એટલે ઇરાનના મિથ્રેડેટસ ત્રીજા વચ્ચે અને આ બાજુ અઝીલીઝ વચ્ચે સર્જન કેવી રીતે કરવું તેના સંદેશા ચાલ્યા હોય; તેવામાં અઝીઝનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૫૮ માં થતાં અઝીલીઝ ગાદીએ આવ્યો. અને ઇરાનમાં વળી મિથ્રેડેટસનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૫૬ માં થતાં તેની ગાદીએ ઓરોડોસ આવ્યો. હવે આ બે વચ્ચે સમજૂતિનું પ્રકરણ ચાલ્યું.

(૬૦) આ કારણથી બાપ-દીકરાના ચહેરા એક એક સાથે પણ બાજુ ઉપર પડ્યા છે; નહીં તો એકનું સવળી બાજુ અને બીજનું અવળી બાજુ એમ પાડવાની જે સામાન્ય રીત છે તે પ્રમાણે પાડત (વળી વિશેષ માટે અઝીલીઝના વૃત્તાંતે જુઓ).

(૬૧) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૨:—Aziz I was succeeded by Azilises but there was certainly a period in which these two kings were associated in government. અઝીઝની

એટલે એમ તોડ નીકળ્યો લાગે છે કે, બે ગાદી કરવાથી તેટલી કમજોરી વધે છે અને તેથી તેનો લાભ ત્રીજો લઈ જાય છે; જ્યારે મૂળે તો બન્ને એક જ^{૬૨} છે; માટે અઝીલીઝના મરણ બાદ હિંદની અને ઇરાનની ગાદી એક જ છે એમ લેખવું અને તે માટે ઇરાનનો દરજ્જો અવલ હોઈને ત્યાંથી શાહજાદો અથવા યુવરાજ હિંદ ઉપર વહીવટ ચલાવવા આવે. આ પછી અઝીલીઝનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૩૦ માં થયું. તે સમય દરમિયાન ઇરાન ઉપર એક બે રાજા થઈ ગયા હતા અને વોનોનીસ પહેલાના બાઇ સ્પેલીરીઝનું રાજ્ય ચાલતું હતું. એટલે પ્રથમની થયેલ સરત પ્રમાણે તેનો પુત્ર^{૬૩} અઝીઝ જે તે સમયે અફગાનિસ્તાનમાં કોઇ પ્રાંત ઉપર વહીવટ ચલાવતો હતો તેની નિમણૂક હિંદના રાજકર્તા તરીકે કરવામાં આવી.^{૬૪} તેણે હિંદમાં આવી અઝીઝ બીજા તરીકે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. વળી આ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવામાં કેટલીક અગવડતા આવવા પામી. એટલે અઝીઝ બીજાની પછી ગાદીએ આવનાર ગોડોફારનેસના સમયે બન્ને ગાદીઓ એકત્ર કરી નંબાઇ અને ગોડોફારનેસને ઇરાનનો શહેનશાહ ઠરાવવામાં આવ્યો. જેથી તેણે હિંદમાંથી પોતાનો મુકામ ઉઠાવી માદર વતનમાં ક્યો (આ હકીકત માટે તેનું વૃત્તાંત

પાછળ અઝીલીઝ ગાદીએ આવ્યો છે. પણ ખરેખર એક વખત એવો હતો જ, જે વખતે આ બન્ને રાજાઓ વહીવટ કરવામાં સાથે જોડાયા હતા.

(૬૨) આ કારણથીજ રાજા મોઝીઝને મેં બાદ-શાહી કુટુંબ સાથે લોહીસંબંધથી યુક્ત માન્યો છે. પછી તે લોહીસંબંધ કેટલો નીકટનો હતો તે જુદી વાત છે.

(૬૩) સ્પેલીરીઝનો પુત્ર એટલે વોનોસીસનો ભત્રિજો.

(૬૪) આ ઉપરથી સમજશે કે અઝીલીઝ અને અઝીઝ બીજાને પિતા-પુત્રનો સંબંધ નથી જ.

જુઓ). આ પ્રમાણે હકીકત અન્યાનું ઠરાવાય તો ઉપરમાં ટાંકેલાં-કે. શો. ઇ. પૃ. ૬૮ નું અને કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૨ નું-અન્ને વાક્યોનાં કથનનો ઉકેલ આપોઆપ આવી જાય તેમ છે.

આટલાં વિવેચનથી હવે સ્પષ્ટ થયું હશે કે અઝીઝનો સંવત્સર ચાલ્યો છે કે કેમ ? અથવા તેના સિક્કાનાં શા માટે અબ્બે મહોરાં પાડવામાં આવ્યાં છે ? તેમજ ગોડાદારનેસને કેમ ધરાન તરફ પાછું વળવું પડ્યું છે ?

(૩) અઝીલીઝ

શહેનશાહ અઝીઝ પહેલાના મરણ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અઝીલીઝ આવ્યો છે. તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૮ થી ૩૦=૨૮ પર્યંતનો ઠરાવાયો છે. તેમાં શંકા જેવું કારણ રહેતું ન હોવાથી આપણે પણ તે એમ ને એમ જ માન્ય રાખી લઇએ છીએ. આ સમય તેના સ્વતંત્ર રાજ્યાધિકારનો જ છે. તે ઉપરાંત પોતાના પિતાના ઉત્તરજીવનમાં, તેમના મંદવાડને લઇને પણ તેણે રાજવહીવટ સંભાળી લીધો દેખાય છે. પણ ચાલુ આવતા નિયમ પ્રમાણે તે તેના પોતાના નામે ચડાવી શકાય નહીં.

તેના રાજઅમલમાં કોઇ અન્ય મહત્વનો ખનાવ અન્યાનું જણાયું નથી, કે અન્યો હોય પણ નોંધાયો જડતો ન હોય. અન્યો ન હોવામાં બે ત્રણ કારણો આગળ ધરી શકાય તેમ છે. (૧) તેના પિતાની પેઠે તે પણ અળહીન કે તેજેહીન હોય. જો કે તેમ ધારવાને આપણી પાસે કાંઇ સાધન નથી. બલકુલ તેના પિતા કરતાં તેનો રાજત્વકાળ દીર્ઘકાલીન નીવડ્યો છે. એટલે વધારે નહીં તો કાંઇક ઠીક ઠીક સત્તાવાળો અને પરાક્રમી પણ હોવો જોઇએ જ. (૨) ધરાનની સાથે અમુક પ્રકારની સમજૂતિ થઈ ગઇ હોવાથી, તેને હવે પોતાને માટે બહુ ઉદ્ધાસ

કે ઉત્સાહ નહીં રહ્યો હોય એટલે તદ્દન નિષ્ક્રિય-પણે અને ઉપેક્ષાવૃત્તિથી જ રાજકાજ કર્યે જતો હશે. (૩) સમજૂતિ થઇ ન હોય તો પણ બહુ મુલક વધારવા તરફ તેનું લક્ષ જ દેખાતું નહોતું. તે પોતે ગાદી ઉપર બેઠો કે બીજો જ વર્ષે અવંતિની ગાદી પાછી ખાલી પડી હતી. એટલે જો ધારત તો તે આખું રાજ્ય કે તેનો કાંઈક હિસ્સો પણ મેળવી શકત; પણ તે તક જેણે જતી કરી છે. આવાં વિધ-વિધ અનુમાનો તેના જીવન વિશે દોરી શકાય છે; છતાં એક પ્રસંગ તેને નબળો રાજકર્તા માની લેવાને મને પ્રથમ મળ્યો હતો. પરંતુ વિશેષ શોધનથી માલૂમ પડ્યું છે કે તે માત્ર મારી બ્રમણા જ હતી. છતાં તે ઐતિહાસિક બીના જ હોવાથી, ભવિષ્યમાં કોઇ અન્ય સંશો-ધકને તેમાંથી કદાચ સાર જેવું હાથ લાગી જાય તેવા આશયથી તે નીચે રજૂ કરું છું.

રાજતરંગિણિ કે જે કાશ્મિરદેશનો પ્રાચીન કાળનો પ્રમાણિક ઇતિહાસ દર્શાવતો વર્તમાન-

કાળે લખ્ધ થતો ગ્રંથ મનાય

મારી છે, તેમાં એમ જણાવાયું છે

બ્રમણા કે, હિંદી સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે

તે દેશ સર કરીને પોતાના

પ્રતિનિધિ તરીકે મંત્રીગુપ્ત નામના પ્રધાનને ત્યાં વહીવટ કરવા નીમ્યો હતો. આ હકીકતનો ઉલ્લેખ સરખોયે ભારતદેશના શિખવાતા કોઈ ઇતિહાસમાં કોઈ હિંદી સમ્રાટ વિશે કરાયો હોવાનું જણાતું નથી. જ્યારે વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિઓ તો લગભગ દશ આર જેટલી (જુઓ આ પુસ્તકને અંતે તેને લગતો પરિચ્છેદ) હિંદની ભૂમિ ઉપર થઇ ગઇ છે. એટલે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, તરંગિણિકારે કયા વિક્રમાદિત્યને ઉદ્દેશીને તે બીના લખી હશે. તેણે લખ્યું

છે ત્યારે તે કાંઈક આધારભૂત હોવું જોઈએ જઃ પછી તેની સળ આપણને સૂઝતી ન હોય તેમાં તેનો દોષ ન કહેવાય. એમ તો તેમણે જે ધર્મા-શોકને પણ એક વખત કાશ્મિરપતિ થઈ ગયો હોવાનું જણાવ્યું હતું અને તે ઉપરથી હિંદી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ તથા લાંડનની લાઇ-બ્રેરીના હિંદી વિભાગના ગ્રંથપાળ મિ. થોમાસે એમ સાગિત ક્યું હતું, કે તે ધર્માશોક તે અન્ય કોઇ નહીં પણ મૌર્યવંશી સમ્રાટ અશોક વર્ધન હતો. તે માન્યતા ખોટી છે એમ આપણે હવે પુ. ૨ માં અનેકવિધ ચર્ચા કરીને બતાવી આપ્યું છે (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૩૮૯ ઉપર ધર્માશોક-નું પરિશિષ્ટ). મતલબ કહેવાની એ છે કે, ત્યાં જેમ તરંગિણિકારના કથનથી આપણને એક ઐતિહાસિક બનાવનો મૂળ પાયો હાથ લાગ્યો હતો તેમ અહીં કદાચ પ્રયાસ કરાય તો કાંઈક નવીન વસ્તુ હાથ લાગે પણ ખરી.

રાજતરંગિણિકારે વર્ણવેલા વિક્રમાદિત્ય માટે સર્વ કોઇની પ્રથમ નજર શકારિ વિક્રમાદિત્ય ઉપર જ પડવા સંભવ છે; કેમકે તેના નામની પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા ઉપરથી જ અન્ય ભૂપતિઓ તે ખિરદ પોતાના નામ સાથે જોડવા પ્રેરાયા છે. એટલે મેં પણ શકારિ વિક્રમાદિત્યને કાશ્મિરપતિ થયાનું માની લઇ, ત્યાં મંત્રીશુભને સળો નીમ્યાનું ઠરાવ્યું. વળી કાશ્મિરની જીતનો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ માં તે અવંતિપતિ બન્યા પછીના દશ પંદર વર્ષમાં જ થયો હોય એમ ગણી, તે સમયે કોણ કોણ રાજાઓ પંજાબ અને કાશ્મિરમાં સત્તા ઉપર હોવા જોઈએ તે શોધી કાઢવા નજર દોડાવી. એટલે ઇન્ડોપાર્શીઅન રાજા અઝીલીઝનો સમય અને તેનો સત્તાપ્રદેશ પંજાબ (કે કાશ્મિર) વિગેરે ધ્યાનમાં તરવરવા લાગ્યા. તેમ બીજી

બાજુ તેનું નિષ્ક્રિય જીવન લાગ્યું. વળી કે. હિ. ઈ. ના લેખકનો જે અભિપ્રાય હતો કે આ અઝીલીઝના પૂર્વજ શહેનશાહ મોઝીએ પણ હિંદમાં જ્યારે પ્રથમ ચડાઈ કરી હતી ત્યારે તેણે બલુચિસ્તાનના માર્ગે પ્રથમ ઉતરી, પછી સિંધુ નદીના જળપ્રવાહદ્વારા ઉપર વધીને પંજાબ સર કર્યો હતો; અને એ બાજુ પડેલા યવનરાજવંશીઓના મુલક વચ્ચે પોતે ફાયરરૂપ જેમ બન્યો હતો તેમ એક બાજુ આ અઝીલીઝના મથુરા તરફનું રાજ્ય અને બીજી બાજુ તેના મૂળ વતનવાળા પાર્શીઅન પ્રજાનું રાજ્ય; તે બેની વચ્ચે શકારિ વિક્રમાદિત્યે પણ ફાયર મારવા જેવું, પંજાબ અને કાશ્મિર જીતીને કાં ન ક્યું હોય ? આ (વચાર મનમાં ઘોળાયા કરતો હોવાથી તે સમયે (લગભગ આઠ વર્ષ ઉપર જ્યારે આ પુસ્તકનું મૂળ લખાણ મેં લેખું કરીને લખી રાખ્યું હતું ત્યારે) તો આ પ્રમાણે જ બન્યું હોવાનું ઠરાવીને બધું ચોકકું ગોઠવી દીધું હતું. પણ હવે જ્યારે પુસ્તક છપાવવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે શહેનશાહ મોઝી-ઝનો આખો ઇતિહાસ જેમ શોધવો પડ્યો અને બધું વાળું ધરમંડાણથી ફરી જતું દેખાયું, તેમ આ પ્રસંગની બાબતમાં પણ આખું ચક્ર ફેરવવા જેવા સંજોગો દેખાયા; કેમકે, અઝીલીઝ પછી ગાદીએ આવેલ શહેનશાહ ગોંડોશારનેસને ઠેઠ ઇરાનથી માંડીને મથુરા સુધીના સર્વ પ્રદેશ ઉપર રાજ કરતો હોવાનું મનાય છે. વળી તેણે વચ્ચે ફાયરરૂપ પડેલ કોઈ પ્રદેશને જીતીને માર્ગ સાફ કરી નાંખ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એટલે શકારિ વિક્રમાદિત્યને ગણત્રીમાંથી પડતો મૂકવો પડ્યો. પછી બીજી નજર ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત ઉપર પડી. તે વંશમાં વિક્રમાદિત્ય ખિરદધારી એ ત્રણ રાજાઓ પણ થયા છે. તેઓ મહાપરાક્રમી

થવા સાથે ઉત્તર હિંદના ભૂપતિઓ પણ થયા છે. ઉપરાંત કાસ્મિરમાં નીમેલા સૂઆ-પ્રધાન મંત્રીયુક્તનું નામ પણ તેમની સાથે વધારે સુસંગત થતું દેખાય છે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે તે અનુમાનને પુષ્ટિ મળતી દેખાઈ. પણ તેમનો રાજ્યાધિકાર આ પુસ્તકની ફરાવેલ સમયમર્યાદા બહારનો હોઈને તે વિશે આટલો ઉલ્લેખ કરીને જ અહીં વિરમવું પડે છે.

કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, મેં પ્રથમ દોરેલો અનુમાન મારે ફેરવવો પડ્યો છે અને તેથી રાજા અઝીલીઝને કપાળે ચોંટાડાતું કલંક ધોળી નાંખી તેને મેં “ મારી બ્રમણ ” ના શિર્ષક તળે જણાવવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

(૪) અઝીઝ બીજો

શહેનશાહ અઝીલીઝના મરણ બાદ થયેલ સમજૂતિના કરાર પ્રમાણે (જુઓ પૃ. ૩૨૫) ઇરાનના રાજકુટુંબમાંથી કોઈ નબીરો હિંદી પ્રાંતોનો વહીવટ ચલાવવા આવવાનો હતો. તે સમયે ઇરાનમાં શહેનશાહ વોનોનીસનું મરણ નીપજી ચૂક્યું હતું એટલે તેની ગાદી ઉપર તેનો નાનો ભાઈ સ્પેક્ટ્રીઝ બેઠો હતો. શહેનશાહ સ્પેક્ટ્રીઝને એક યુવાન પુત્ર હતો તેને હિંદ તરફ મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો; જે શહેનશાહ અઝીઝ બીજો તરીકે હિંદી ઇતિહાસમાં જણીતો થયો છે. તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૦ થી ઇ. સ. ૧૯ સુધીના ૪૯ વર્ષનો ગણાય છે. તે વિશે કોઈને વાંધો ઉઠાવવાનું કારણ મળ્યું નથી, જેથી આપણે પણ તે સાથે સંમત થઈએ છીએ. ઇન્ડોપાર્થીઅન જાતિના કુદ્દે પાંચ શહેનશાહ થયા છે. તેમાંના સર્વેમાં આ ચોથા ગાદીપતિનો રાજ્યકાળ સૌથી લાંબો છે, છતાં તેના જ રાજઅમલ દરમ્યાન ઓછામાં ઓછા નોંધવાલાયક બનાવ નોંધાયા છે, બદ્દે એમ કહો

કે, તેનો આખોયે સમય હિંદી ઇતિહાસની નજરે તદ્દન “ કોરી પાટી=Blank slate ” જેવો જ છે. તેણે રાજની લગામ ફાય ક્ષેતી વખતે, જેટલી ભૂમિનો વારસો લીધો હતો તેટલો જ તેની પાછળ આવનારને સોંપ્યો હતો. એટલે કે તેણે નથી જમીન વધારી કે નથી ઘટાડી; એટલું જ નહીં પણ તેણે આસપાસના કોઈને હેરાન કર્યા હોય કે ખાલી ધમકી આપીને દમ મારવા જેવું કંઈ હોય એમ પણ લાગતું નથી. જેમ તેણે કોઈ પાડોશીને રંજાવ્યા નથી તેમ તેના પાડોશીએ પણ તેને ઊંચાનીચા થવાનું કારણ આપ્યું નથી; નહીં તો તેના સમય દરમ્યાન તેની દક્ષિણ હદે અડીને આવેલ અવતિપતિ શકારિ વિક્રમાદિત્ય જે પરાક્રમશીલ રાજા થઈ ગયો છે તથા જેની કારકીદી એટલી જગજહર અને પ્રખ્યાત થયેલી છે કે, જે તેની કરડી નજર કંઈ અંશે પણ થઈ હોત તો, કાંઈક ને કાંઈક નવાજૂની તો થઈ જત જ. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, બન્ને ભૂપાળો શાંતિપૂર્વક વહીવટ ચલાવી લોકસેવા કરવાની ભાવનાવાળા જ હશે. જેથી કોઈએ એકબીજાના કામકાજમાં વિના પ્રયોજને-અથવા કેવળ ભૂમિ મેળવવાના લોભમાં તણાઈને-માથું મારવાનું ઊચિત ધાર્યું લાગતું નથી.

આ શહેનશાહનો લાંબો રાજ્યકાળ હોઈને જે કેટલાકે તેને શક્તિવત્સરના સ્થાપક તરીકે મનાવવાની વૃત્તિ દાખવી છે તે કેવી નાપાયાદાર છે તે આપણે ઉપરમાં અઝીઝ પહેલાનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવી ગયા છીએ એટલે અહીં પુનઃરૂઝિત કરતા નથી.

શહેનશાહ અઝીઝનું મરણ નીપજતાં, તેની પાછળ ગોંડાફરનેસ આવ્યો છે.

(૫) ગોંડાફરનેસ-ગોંડાફરસ

જેમ આપણા ખ્રીડીશ હિંદમાં વહીવટ

ચલાવવાને, ઇંગ્લાંડથી હાકેમો નીમાઇને આવે છે અને તેમની પસંદગી ત્યાંની પાર્લામેન્ટ-દ્વારા તે સમયનું પ્રધાનમંડળ કરે છે; જેથી એક પછી આવનાર બીજાને કાંઇ સગપણ સંબંધ હોતો નથી તેમ આ ઇન્ડો પાર્થીઅન્સે પણ તે રીત હવે ગ્રહણ કરેલી હોવાથી, ગાદી ખાલી કરનારને અને નવા આવનારને બીજો કોઇ લોહી સંબંધ હોતો નથી. છતાં અહીં ચાલતી બ્રીટીશ પ્રથા અને તે સમયની ઇન્ડોપાર્થીઅન્સની પ્રથામાં ફેર એ હતો કે (૧) ઇન્ડોપાર્થીઅન્સમાં રાજકુટુંબી જન-સરદારને મોકલવામાં આવતો (૨) અને જે આવતા તે અમુક વખત માટે જ ન આવતાં તેની આખી જિંદગી સુધી વહીવટ ચલાવ્યા કરતા. પછી ઇરાનની મૂળ ગાદી ઉપર બિરાજતા શહેનશાહમાં ફેરફાર થઇ જતો તો પણ હિંદમાં વહીવટ કરનારને કાંઇ જ આંચ આવતી નહોતી.

આ ગોંડોફારનેસનો સમય ઈ. સ. ૧૯ થી ૪૫ સુધીના ૨૬ વર્ષ પર્યંત હિંદના રાજકર્તા તરીકે લેખવામાં આવ્યો છે અને તે બાદ ઇરાનની અને હિંદની ગાદી એકત્ર થઇ જવાથી તેને ઇરાનમાં બોલાવી લીધો હતો અને પછી ત્યાંના અને હિંદના એકત્રિત શહેનશાહ તરીકે તેની કારકીર્દી ચાલી હતી^{૬૫} એમ કહી શકાશે. તેનો રાજ્યકાળ પણ ઠીક ઠીક લાંબો સમય ચાલ્યો ગણાય. તેણે પણ પોતાના પૂર્વજની પેઠે, દક્ષિણે આવેલા અવંતિપતિ સાથે બીન-

દરમ્યાનગીરીની નીતિને જાળવી રાખી દેખાય છે: પણ બીજી બાજુ જ્યારે અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તરે હિંદુકુશ પર્વતની આસપાસ અને પોતાના મુલકની ઘડોચડ આવીને યુચી પ્રજાના (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૪૨) એક ટોળાની મદદ સાથે કુશાન સરદાર કુબુલ કડકસીઝને પોતાની સત્તા કાંઇક સ્થિર કરતો સાંભળ્યો ત્યારે તેણે પોતાના હાથનો સ્વાદ તેને ચખાડવાને પગલાં લેવાં પડ્યાં હતાં; અને તે સરદારને કાબૂલની ખીણવાળો ભાગ ખાલી કરીને જરા પાછા હઠી જવાની ફરજ પણ પાડી હતી. તે બાદ તેણે અફઘાનિસ્તાનવાળા તે ભાગમાં એક કીર્તિસ્થંભ બાંધ્યો કયો છે જે તેની રાજઅમલની સાક્ષી પૂરતો અદ્યાપિ પણ નજરે પડી રહ્યો છે. તેના રાજ્ય-અમલમાં ઇન્ડોપાર્થીઅન સત્તા મધ્યાહ્ને^{૬૬} પહોંચી ગઇ હતી એમ જરૂર કહી શકાશે.

તેના રાજ્ય સાથે બહુ નિસબત ધરાવતી એવી એક બે કેટલુંક જાણવા બાબતનો અહીં ઉલ્લેખ થોડો કરી લઇએ.

કેટલાક વિદ્વાનોની એમ માન્યતા થઇ છે કે, તે પોતે પહાડી મહાજનનો અનુયાયી હોવા છતાં તેણે પોતાની પાછલી જિંદગીમાં ધર્મ-પરિવર્તન કરીને ઇસાનો ધર્મ અંગકારી કયો હતો. ત્યારે કેટલાકનો એવો મત પડે છે કે, તે બહુ ઉદારચિત્ત હોવાથી તેણે^{૬૭} ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ બહુ આદરભાવ જ માત્ર બતાવ્યો હતો,

power attained its height=પહોંચ્યોની સત્તા તેના ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને પહોંચી હતી.

(૬૭) હિ. હિ. પૃ. ૬૪૭:-A recently discovered inscription shows that Gondophorus was initiated by St. Thomas.

(૬૫) કહે છે કે તેનું મરણ ઈ. સ. ૬૦ માં થયું હતું. H. H. P. 647:-He died about 60 A. D.=હિ. હિ. પૃ. ૬૪૭:-તે ઈ. સ. ૬૦ આશરે મરણ પામ્યો.

(૬૬) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૩૮:-The Pahalva

પણ પોતે તે ધર્મનો ભક્ત બન્યો નહોતો. બેમાંથી ગમે તે હો, પણ એટલું ખરું જ કે તે સમયે તાજેતરમાં જ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદ્ભવ થયો હતો અને પ્રભુ તેને ઠીક ઠીક અપનાવવા લાગી હતી. તેને આ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષનાર કે મુગ્ધ કરનાર વ્યક્તિ સેન્ટ થોમાસ નામના મદ્રાસ ઇલાકાના એક પાદરી છે. તે આખી કથા પ્રથમ તો એક દંતકથા જ જેવી લાગે છે પણ એક ગ્રંથકાર જ્યારે તેને શિલાલેખનો આધાર આપીને મજબૂત બનાવી રહેલ છે ત્યારે, ખીજો વિરૂદ્ધ પુરાવો ન મળી આવે ત્યાંસુધી આપણે તે હકીકતને એક સત્ય ઘટના તરીકે જ માનવી રહે છે. આ એક બાબત થઇ.

ખીજી આ પ્રમાણે-છે તેનું રાજ્ય હિંદમાં તો ઈ. સ. ૨૬ થી લગભગ ખતમ થયું ગણાય છે; અને તે બાદ ઉત્તર હિંદના પંજાબ કે યુક્ત પ્રાંતમાં કોઇની સત્તા ખાત્રીપૂર્વક રચપાયાની જણાઇ હોય તો તે કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કની જ છે. તેમ તેનો સમય ઈ. સ. ની પહેલી સદીના અંતનો (આશરે ઈ. સ. ૭૮ નો) વિદ્વાનોએ^{૧૮} ગણ્યો છે; જેથી લગભગ અડધી સદીના ગાળાનું જે અંતર પડે છે તેમાં તે ભૂમિ ઉપર કોણે અમલ ચલાવ્યો ગણવો? ભૂપાળ વિનાની ભૂમિ તો રહેવા પામી નહીં હોયને? કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, ઇરાનમાંથી નાના પદવીધરો ત્યાં આવીને વહીવટ ચલાવ્યે જતા હતા જ્યારે ખીજી રીતે તપાસ કરતાં કોઇ પ્રકારની પ્રમાણભૂત માહિતી મળતી જ નથી. ખરી સ્થિતિ પુરવાર

યાય તેજ પ્રમાણે ખરી સમજવી.

બાકી એક લેખકે હિંદને યુરોપના ઇટલી સાથે સરખામણી રૂપે એક અભિપ્રાય ને દર્શાવ્યો છે તે વાચક સમક્ષ

ઇટલીની રજૂ કરી આ પરિચ્છેદ

હિંદ સાથે સમાપ્ત કરીશું. તેમણે તો

સરખામણી ભૂગોળની દૃષ્ટિએ જ વિચાર દર્શાવ્યો છે પરંતુ કેટલેક

અંશે તે રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુ પણ રજૂ કરતો હોય એમ અનુભવથી જણાય છે. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે^{૧૯} છે-“India & Italy have terribly suffered for their unhappy gifts of beauty = હિંદને અને ઇટલીને પોતાની સૌંદર્યતાની કમનશીબ ભેટને અંગે ભયંકર રીતે સહન કરવું પડ્યું છે.” કહેવાની મતલબ એ છે કે, આ બન્ને દેશો ઉપર કુદરતે પોતાની રમણીયતાનો જે કોઠાર ઠાલવી દીધો છે તેથી તેમને અસીમ નુકશાન થયું છે. આપણે તો અહીં હિંદની જ વાત કરી રહ્યા છીએ તેથી તે સંબંધે જ જણાવીશું. હિંદુ-સ્થાન દેશની રચના જ કુદરતે કાંઇક અસૌક્રિક પ્રકારની કરી છે. તેની ઉત્તરે આવેલ કાશ્મિર દેશ જો કે હવાપાણી અને સીનસીનેરીને અંગે યુરોપના ઇટલીની સાથે ભલે સામ્ય ધરાવતું હશે; છતાં રાજકીય નજરે, જેમ ઇટલી યુરોપનું એક અંગ બની રહેલું છે તેમ કાશ્મિરને હિંદનું અંગ ગણી શકાશે નહીં. તે તો હિંદથી ઘૂટું જ પડી જતું હોય એમ દેખાય છે. કહે-

(૧૮) મારા મત પ્રમાણે રાજા કનિષ્કનો સમય ભિન્ન છે. જે ચર્ચા પુસ્તક ૪ થા અંતમાં વિસ્તાર-પૂર્વક દલીલો સહિત સાબિત કરી આપી છે, એટલે હાલ તો એટલું જ લખવું ઉચિત ધારું છું.

(૧૯) જીઓ. હિં. પૃ. ૧૨૭.

A. D. 21. =બહુ થોડા વખત ઉપર શોધી કઢાયલા એક લેખથી સાબિત થાય છે કે, ગોડોફ્રાસને ઈ. સ. ૨૧ માં સેન્ટ થોમસના હસ્તે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા દેવાઇ હતી. (જેમણે આખો પ્રસંગ જણાવવા ઇચ્છા હોય તેમણે ઉપરનું પુસ્તક વાંચી જોવું.)

વાનો ભાવાર્થ એમ છે કે, અફઘાનિસ્તાનમાંથી કોઇને હિંદ ઉપર આક્રમણ લાવવું હોય, તો ઉત્તર હિંદના આ કાશ્મિર દેશને જરા પણ અડક્યા સિવાય, પંજાબને પ્રથમ સર કરીને દીલ્હીપતિ કે મથુરાપતિ બની શકાય છે; જ્યારે ઇટલીની સ્થિતિ તેવી નથી જ. તેનું પદ તો યુરોપના એક અવિભાજ્ય અંગ તરીકે કાયમ જ રહે છે. યુરોપના અન્ય દેશોથી તે વિભિન્ન પડી જતું નથી. પણ જો કાશ્મિર તરફથી કોઇને હિંદમાં આવી દીલ્હીપતિ કે મથુરાપતિ બનવું હોય તો તેને પંજાબને વિંધ્યા સિવાય ચાલવું જ નથી. આ પ્રમાણે રાજકીય નજરે યુરોપની દૃષ્ટિમાં કાશ્મિર કરતાં પંજાબની અગત્યતા વિશેષ કહેવાશે. બાકી હિંદની ઉત્તરના

પ્રદેશો અંગેની રાજકીય દૃષ્ટિએ ભલે કાશ્મિરની અગત્યતા મોટી અંકાતી હોય.

કુદરતે બક્ષેલી આ સૌંદર્યતા તથા બીજી નવાજેશોને લીધે હિંદ ઉપર અનેકના ડોળા ચક્રવર્તી થઈ રહ્યા કરે છે તે વાત પણ સાચી જણાઇ આવે છે. ત્યાં તો એક જાન ને બીજો આવીને ઉભો જ છે તેવી સ્થિતિ બની રહી છે. ઇરાનીઓ પછી યવનો આવ્યા. તે ગયા ને ચીન આવ્યા. તે ગયા ને ક્ષત્રિયો કબજો લીધો. વળી તે ગયા તો ઇન્ડોપાર્થિયન આવ્યા. તેમણે ઉઘાંગિરિ લીધી તો વળી કુપ્રજાએ પોતાનું ભાવી અજમાવ્યું. એમ ઉત્તરોત્તર એક પછી એક પ્રજાનું ક્ષેત્ર તે બની રહ્યું છે.

નવમ પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (ચાલુ)

(૬) શક-સિથિયન્સ, ઇન્ડોસિથિયન્સ

સંક્ષિપ્ત સાર:—મિ. થોમસે જેને સેન-સિહ-કે શાહીવંશી રાજાઓ ગણાવ્યા હતા, તે કોણ તથા તેમનો સમાવેશ સિથિયન્સ યા ઇન્ડોસિથિયન્સમાં કરી શકાય -કે કેમ તેની કરી આપેલ ચોખવટ-સૌરાષ્ટ્રના શાહી રાજાઓ અને ખીજી તરફ શહેન-શાહી તરીકે ઓળખાતા રાજાઓ, તે બન્ને વચ્ચેની આપેલી સમજૂતિ-અત્યારસુધી અંધારે પડેલા શાહીવંશી રાજાઓની આપેલી ઓળખ-કયા રાજાઓ સિથિયન્સ અને કયા રાજાઓ ઇન્ડોસિથિયન્સ કહેવાય તેનું આપેલું સ્પષ્ટીકરણ-મૂળમંડાણથી આખીએ શકપ્રજનો આપેલ ઇતિહાસ-તેમનાં અનેક ટોળાંઓનાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે તથા ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં થયેલાં સરણોત્તું તેમજ અનુક્રમવાર થયેલ વિકાસનું આપેલું વર્ણન-ખરી શકપ્રજ કોણ તે ભેદ નહીં પારખવાથી હિંદી ઇતિહાસને વિદ્વાનોએ કરેલ કેટલોક અન્યાય—

(ડ) શક-સિથિયન્સ ઇન્ડો સિથિયન્સ

હિંદ ઉપર આક્રમણ કરનારી ચાર પ્રજા-માંથી બેક્ટ્રીઅન્સ (યોન), ક્ષહરાટ, અને પહલ્વાઝ-પાર્થીઅન્સ-આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રજાનો હેવાલ યથામતિ આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે ચોથી પ્રજા જે શક છે તેનું યથાશક્તિ વર્ણન કરીશું. આપણે જોઈ શક્યા હોઈશું કે, ઉપરની જે ત્રણ પ્રજાનો વર્ણનક્રમ ગોઠવ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના ઇતિહાસશોધનનાં કાર્યની સરળતા-વિરળતા માલૂમ પડી છે. જ્યારે શકપ્રજાને જે સૌથી છેલ્લી રાખવી પડી છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે, તેનું વર્ણન કરવું, શોધન કરવું તે સર્વ કરતાં વિશેષ દુર્લભ કાર્ય છે.

જેમ પાર્થીઅન્સ અને ઇન્ડોપાર્થીઅન્સ બંને શબ્દો એક જ પ્રજાવાચક શબ્દો છે; માત્ર તેમના વસ્તિસ્થાન પરત્વે તેઓ ભિન્ન પ્રદેશી ગણાય છે. તેજ પ્રમાણે શક-સિથિઅન્સ અને ઇન્ડોસિથિઅન્સનું પણ સમજી લેવું: તેટલે દરજ્જે બંનેનું સામ્ય છે. તે ઉપરાંત બંને વચ્ચે એક બીજી સામ્યતા પણ છે. જેમ પાર્થીઅન્સ અથવા પહલ્વાઝની સાથે પહલ્વાઝનું મિશ્રણ ઇતિહાસકારોએ કરી નાંખીને ગોટાળો ભ્રષ્ટો કર્યો છે, તેમ સિથિઅન્સ-શકની સાથે ચઢણવંશી ક્ષત્રપો જે તદ્દન અન્ય સ્થાનીય જ પ્રજા છે તેની ઓળખની પણ સેળભેળ કરી નાંખી, મોટી મુશ્કેલીઓ વહોરી લીધી છે. આથી કરીને તે બંને વિશેની સમજીતી એકી જ સાથે આપવી તે ઉચિત ગણાશે. પણ ઉપરમાં આપણે જોયું છે કે, પાર્થીઅન્સો તેમના મૂળ વતન ધરાતની સીમા બહાર ગયેલ ન હોવાથી તેમનું વર્ણન આ ભારતીય ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવાની-લેવાની જરૂરત નહોતી પડી; પરંતુ ઇન્ડો-પાર્થીઅન્સો હિંદમાં આવેલ હોવાથી માત્ર

તેમનું વર્ણન કરવું પડ્યું હતું. જ્યારે આગળ ઉપર જોઈશું કે, સિથિઅન્સે અને ઇન્ડોસિથિઅન્સે બંનેએ હિંદમાં આવીને અમુક સમય પર્ચંત રાજ-વહીવટ ચલાવ્યો છે ત્યારે તો આપણે તે બંનેનો ઇતિહાસ આલેખવો રહે છે. તેટલે દરજ્જે ભારતીય ઇતિહાસના અંગે પાર્થીઅન્સ અને સિથિઅન્સની ભિન્નતા સમજી લેવી. વળી ચઢણ ક્ષત્રપોને કેટલાક સમય સુધી શાહવંશી કે સિંહ-સેનવંશી રાજાઓ તરીકે ગણવામાં આવતા હતા અને તેમ કરી તેમને ‘ શાહી રાજ ’ નામથી સંજો-ધાતા રાજવંશીઓ સાથે ભેળવી નંખાયા હતા. આ સર્વ ગુંચોનો નિકાલ અત્રે આપવા ધારું છું. પ્રથમ તેમની ઓળખ વિગેરે અન્ય હકીકત છૂટી પાડવાનું કાર્ય ઉપાડીશું અને તે બાદ તેમના રાજાઓનાં જીવનવૃત્તાંત લખીશું. આ પ્રમાણે તેમના પણ બે પરિચ્છેદો કરીશું.

તે સર્વે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજા છે એટલું પ્રથમ સાબિત કરી આપીએ. તે કર્યા બાદ તે દરેકમાં કઈ કઈ વ્યક્તિઓની તે સર્વેની ગણના ઇતિહાસકારોએ કરી ભિન્નતા છે તે બતાવીશું. એટલે આપણો ધણોખરો માર્ગ સુગમ થઈ જશે. તે સર્વે શબ્દમાં અહીં ચાર પ્રકારની પ્રજા લેખવાની છે: (૧) સિથિઅન્સ, (૨) ઇન્ડો સિથિઅન્સ, (૩) શાહ-સેન કે સિંહવંશી રાજાઓ (૪) અને શાહીવંશી રાજાઓ. આ ચાર-માંથી શાહવંશી રાજાઓની તપાસ પ્રથમ કરી લઈએ.

‘ ધી શાહ કીંઝ ઓફ સારાન્ટ્ર ’ નામનો એક લેખ બહુ જૂના વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયો^૧ છે. તે લેખના સંપાદક પ્રસિદ્ધ અભ્યાસક મિ. એડ-આન્ડે હપ ઉપરાંત વર્ષ થયાં કહેવાય. [પણ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થાય છે ત્યારે ૮૭ વર્ષ થયાં કહેવાશે.]

(૧) જી. એ. શે. એ. સો. પુ. ૧૨ સને ૧૮૫૦ પૃ. ૧ થી ૬૩ [એટલે આ લેખ પ્રગટ થયાને

વડં થોભાસ છે. જો કે આ નિયંધ બહુ જ જૂનો છે. વળી તે લખાયા પછી, તે આખો વિષય શોધાધને સામિત પણ થઇ ગયું છે કે, આ શાહ રાજાઓ ચણ્ણવંશી ક્ષત્રપોનો એક ઉત્તર ભાગ છે, છતાં તેનું અસલપણું હોય એમ સ્વીકારીને અત્ર ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તેનાં અનેક કારણો છે (૧) જેમ કોઇ વાતનો સાર મેળવવામાં, તેની તરફેણના અને વિરૂદ્ધના મુદ્દાઓની તારવણી કરતાં, કેટલોક આનંદ મળે છે તેમ જ કોઈ કોઈવાર નવી નવી બાબતો અજવાળામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે સંશોધન કાર્ય પણ ઘણું અટપટું હોઈ, એક વખત છણાઈ ગયેલ વિષયની ચર્ચા ઉપાડતાં તેમાંથી અનેક નવીન તરવો હાથ લાગી આવે છે. (૨) આ શાહવંશી રાજાઓ જેમને ચણ્ણવંશી તરીકે હવે ઓળખવાનું ઠરે છે તેમનો આદિ સમય ઇ. સ. ની પહેલી સદીની આખરનો ગણાય છે. ન્યારે તેના જેવા જ બીજા ભળતા રાજવંશી તરીકે નહપાણુ ક્ષત્રપના વંશને લેખ્યો છે; અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં પૂરો થતો આપણે જણાવી ગયા છીએ. એટલે આ બે સમયની વચ્ચે લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપરાંતનું જે અંતર પડી ગયું છે તે સમય દરમિયાન આ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશ ઉપર કોની સત્તા ચાલતી હતી તે શોધવું રહે છે. જો કે એટલું તો સામિત થયું છે જ કે, તે પ્રાંત ઉપર

અવંતિપતિની તેમજ અંધ્રપતિની સત્તાની શેહ કેટલોક કાળ પડતી હતી. પણ તે શેહ તે સર્વ કાળ સુધી પડતી હતી, કે શેહને સ્થાને સર્વથા પ્રકારની સત્તા પણ તેમની જ હતી, તે જાણવાની જરૂર છે જ; કેમકે તે કોઇ વસ્તુનો હજુ સુધી પાકે પાચે નિર્ણય થયો જણાતો નથી. (૩) ઉપર દર્શાવેલ નહપાણુના જમાઇ ઋષભદત્ત તથા તેના પુત્રનું, તેમજ તેમની આખી શક પ્રજાનું, આખરી પરિણામ તો ઠેઠ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીના સમયે-ઇ. સ. ૭૮ માં આવ્યાનું શિલાલેખ આધારે જણાયું છે, તો તે ઇ. સ. પૂ. ૭૪ થી ઇ. સ. ૭૮ સુધીના ૧૫૦ વર્ષ સુધી તે પ્રજા કયા ભાગ ઉપર પોતાની હયાતી ભોગવતી પડી હતી તે પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ શોધવાની જરૂર છે. (૪) વળી સૌથી અગત્યની વસ્તુએ છે કે, ઋષભદત્ત કે તેના પુત્ર અને વંશજોનું કોઇ પ્રકારે આજેખાયલું ઐતિહાસિક વર્ણન કયાંય હજુ સુધી મળતું નથી તો તેનું પણ નિરૂપણ કરી શકાય. (૫) વળી ઇતિહાસના વિવેચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવા જેવી જે એક બાબત તેમાંથી તરવરી આવે છે તે બતાવવાની અગત્યતા પણ દીસી આવે છે. તેમજ શાહી રાજાઓ સાથે ચણ્ણ વંશીને બેળવી દેવા તે પણ એક રીતે ભારતીય ઇતિહાસને વિકૃત બનાવી દેવા જેવું કહેવાય. અમુક બાબતમાં પોતાને સમજણ ન પડે તો તેવે સમયે મૌન સેવવું

(૨) ઈ. સ. ૭૮ માં આરંભ થયાનું વિદ્વાનોએ માન્યું છે તેથી મેં તેને પહેલી સદીની આખર તરીકે અહીં જણાવ્યું છે. બાકી મારી ગણતરી પ્રમાણે હજુ તેનાથી કાંઈક આગળ આવે છે. તેની ચર્ચા પુસ્તક ૪ થાના અંતે કરવામાં આવી છે તે જુઓ.

(૩) જુઓ ઉપરમાં તેનું જીવનવૃત્તાંત.

(૪) તે ઋષભદત્તને તથા તેના સસરા નહપાણુને

ઈતિહાસકારોએ શક પ્રજાના હોવાનું જણાવ્યું છે; તેથી તે શબ્દ અહીં મેં વાપર્યો છે.

(૫) જુઓ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની માતા રાણીશ્રી બળશ્રીએ કોતરાવેલ નાસિકનો શિલાલેખ: જેની ચર્ચા આપણે શાતવાહન વંશના વર્ણન કરતી વખતે કરવી પડશે.

ખહેતર છે, પણ ઓડનું ચોડ ભરડી મારવું તેમ તો કદાપિ થવું ન જ જોઈએ. આવાં અનેકવિધ કારણોથી આ ચર્વિતચૂર્ણ થયેલ વિષયના વિવાદમાં કેટલેક અંશે ઉતરવું પડે છે.

લેખક મહાશયે પૃ. ૪૮ ઉપર જણાવ્યું છે કે—“ Thirteen Sah Kings, all date in the 4th century of what may be assumed to refer to the Sri Harsh era 457 B. C.=સધળા તેરે શાહ રાજાઓનો સમય ચોથી સદીનો છે: જેનો સંવત ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ નો મનાતો શ્રી હર્ષ સંવત કદાચ ધારી શકાય. ” આ પ્રમાણે લખીને કૌસમાં તેની સામે “ From B. C. 157 to B. C. 57=ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ થી ઇ. સ. પૂ. ૫૭ ” ની સાલ આપી છે. તેમનાં કથનમાંની જાને વાતનો સુમેળ ભલે અત્યારની ગણતરીએ તો ખાતો નથી; કારણ કે (૧) તેમનો ઈરાદો શ્રી હર્ષ એટલે કનોજપતિ હર્ષવર્ધન ક્ષેવાનો હોય તો, તેના સંવતની શરૂઆત ઇ. સ. ૬૩૩ થી થઈ ગણાય છે, અને તેની ચોથી સદી એટલે ઇ. સ. ની દશમી સદી થાય. (૨) અથવા તે કાળે (લેખ લખાયો તે સમયે) ઉપરના જ શ્રી હર્ષનો કે બીજા કોઈ શ્રી હર્ષનો

(૧) આ આંકડો તેમણે શી રીતે નીપજવી કાઢ્યો છે તે જણાવ્યું નથી. પણ સંભવ છે કે, ડીમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના રાજઅમલનું અનુસંધાન મેળવવાની કલ્પના તેમણે ધડી કાઢી હોય (જુઓ નીચેની ટી. નં. ૯)

(૭) જ. રા. એ. સો. પુ. ૧૨, પૃ. ૪૪ ટી. નં. ૧ The original Sri Harsha commencing 457 B. C.=મૂળે શ્રી હર્ષની આદિ ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ છે.

[માત્ર દીપ્પલ-વિક્રમ સંવતસરના સ્થાપક વીર વિક્રમાદિત્યનો વંશ જેની આદિ ઇ. સ. પૂ. ૪૫૩ માં છે તે સાલની લગભગ આ ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ ની સાલ છે; અને હર્ષવર્ધનનું નામ પણ કેટલાકે વિક્રમાદિત્ય

સંવત ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ માં શરૂ થયાનું મનાવું હોય તો તેવી ગણતરીથી તેની ચોથી શતાબ્દિ ગણતાં=(ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ માંથી ૩૦૦ વર્ષ બાદ કરીએ કે ચોથી શતાબ્દિ શરૂ થઈ કહેવાય) ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ થી માંડીને ઇ. સ. પૂ. ૫૭ સુધીના એક સો વર્ષના ગાળામાં આ તેરે શાહ રાજાઓ થયા હતા એમ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય બહેર કરે છે. આ નિબંધમાં જણાવેલ વિચારનું તારણ સર કનિંગહામે નીચેના શબ્દમાં વ્યક્ત કર્યું છે “ The epoch of the Sah Kings (See Mr. Thomas' Essay P. 45) of Surashtra is fixed between B. C. 157 and B. C. 57. & he places the Indo-Scythians between the Sah and the Guptas=સુરાષ્ટ્રના શાહ રાજાઓ (જુઓ મિ. થોમસનો નિબંધ, પૃ. ૪૫)નો સમય તેમણે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ અને ૫૭ ની વચ્ચે ઠરાવ્યો છે; તેમ જ શાહ (રાજાઓ) અને (ગુપ્તવંશી રાજાઓ)ની વચ્ચે ઈન્ડોસિથિઅન્સ (ચલ્લુવંશી ક્ષત્રિયો) થયાનું તે જણાવે છે. ” એટલે કે પહેલાં શાહ રાજાઓ થયા છે, પછી ઈન્ડો-સિથિઅન્સ થયા છે (જેમણે ઇ. સ. પૂ. ૨૬ માં સૌરાષ્ટ્ર જીતી લીધાનું તેઓ માને છે) અને તે

તરીકે ગણાવ્યું છે એટલે આ બે કલ્પનાને અંગે કદાચ તેમણે હર્ષ સંવતનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૫૭ લેખ્યો હોય તો સંભવિત ગણાય.]

(૮) જુઓ તેમણે રચેલું ‘ ધી કિલ્સા ટોપ્સ ’ નામનું પુસ્તક પૃ. ૧૪૬.

(૯) યોન સરદાર મિનેન્ડરનું મરણ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ માં થયું હોવાનું ગણીને કદાચ આ સાલ તેમણે લખી કાઢી હોય. (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧.)

(૧૦) વીર વિક્રમાદિત્ય જે શકારિ વિક્રમાદિત્ય તરીકે જગપ્રસિદ્ધ થયો છે તેના સંવતની આદિની આ સાલ ગણાય છે.

બાદ ગુપ્તવંશી રાજાઓ થયા છે. આ પ્રમાણે 1મ થોમાસનું મંતવ્ય જણાવી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં લખ્યું છે કે—Sah alphabet is certainly posterior to the Sanchi inscriptions. It agrees with the period which I (Sir Cunningham) assign to it from A. D. 222 (The begining of the Indo-Scythian decline) to A. D. 380, the accession of Samudragupta=સાંચીના લેખોના (સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયના)^{૧૧} મૂળાક્ષરો કરતાં શાહ રાજાના (શિલાલેખોના) મૂળાક્ષરો મોડા સમયના છે. હું (સર કનિંગહામ) તેનો સમય ઇ. સ. ૨૨૨ થી (જે ઇન્ડો સિથિયનની પડતીનો સમય છે ત્યાંથી) માંડીને સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેકનો સમય જે ઇ. સ. ૩૮૦ છે તે બેની વચ્ચેનો ઠરાવું છું. આ હકીકતને ઉપરનું કથન બરાબર મળતું થાય છે. આટલું બોલીને પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં પાછી દલીલ કરે^{૧૨} છે કે—“ From A. D. 250 I (Sir Cunningham) would date the independence of the Sah Kings and the issue of their silver coins, which was a direct copy in weight and partly in type from the Philo pater drachmas of Apollodotus... .. The author of the Periplus of Erythrean Sea, who lived between 117 and 180 A. D. states that ancient drachmas of Apollodotus and

of Menander were then current at Barygaza. This prologed currency of the Greek drachmas points directly to the period of the Indo-Scythian rule=ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ થી શાહ રાજાની સ્વતંત્રતા અને તેમના રૂપેરી સિક્કાની શરૂઆત થયાનું હું લેખું છું. તે સિક્કાઓ એપોલોડોટસના શીલોપેટર સિક્કાની કંઈક અંશે વજનમાં અને કંઈક અંશે ભાતમાં ખુલ્લી રીતે નકલરૂપે છે. ... (આટલું લખીને પછી એપોલોડોટસના સમય વિશે જણાવે છે કે) ‘ એરીથ્રોયન સમુદ્રવાળો પેરીપ્લસ ’ (પુસ્તક) નો કર્તા, જે ઇ. સ. ૧૧૭ અને ૧૮૦ વચ્ચે થયો છે તે લખે છે કે એપોલોડોટસના અને મિનેન્ડરના જૂના સિક્કાઓ બેરીગાઝા (ભરૂચ બંદર) માં તે સમયે ચાલતા હતા. ગ્રીક સિક્કાઓનું ચલણ જે આટલો લાંબો વખત ચાલુ રહ્યું હતું તે ખુલ્લી રીતે બતાવે છે કે (ત્યારે પણ) ઇન્ડો સિથિયન હકુમતની અસર હતી. ” એટલે ઉપરની દલીલોથી પોતે એમ સમજાવવા માંગે છે કે, આ શાહ રાજાઓના સિક્કાઓ ધણે દરજ્જે મિનેન્ડરના અને એપોલોડોટસના સિક્કાને મળતા આવે છે. વળી આ મિનેન્ડરના સિક્કાઓ પેરીપ્લસના ગ્રંથકારે જાતે જોયા છે. તેનો સમય ૧૧૭ થી ૧૮૦ નો છે. એટલે જે સિક્કાઓ ૧૮૦ સુધી ચાલતા હતા તેની નકલના સિક્કા હોય, તે તો ઇ. સ. ૧૮૦ પછીના જ કહી શકાય. આ ઉપરથી શાહ રાજાનો સમય તે ઇ. સ. ૨૨૨ ઠરાવે છે કે જે સમયથી ચણલુ વંશની પડતીનો પ્રારંભ થયાનું ગણાવાય છે. આ ઉપ-

(૧૧) આ મારી માન્યતા છે, કેમકે સાંચીના લેખોનો મુખ્ય ભાગ પ્રિયદર્શિનના સમયે બોલો કરાવ્યાનું મેં સાબિત કર્યું છે. જુઓ તેના ત્રુટાંતે. અને તે કથન સત્ય

છે એમ આ જાને વિદ્વાનોનાં મંતવ્યથી પુરવાર થાય છે.

(૧૨) જુઓ ‘ ધી ભિલ્સા ટોપ્સ ’ નામનું પુસ્તક પૃ. ૧૪૬.

૨થી એમ થયું કે, સર કનિંગહામના મતે, પ્રથમ મિનેન્ડર, પછી શાહ^{૧૩} રાજાનો વંશ અને પછી ગુપ્તવંશ; જ્યારે મિ. થોમાસના મત પ્રમાણે, પ્રથમ ૧૪ શાહરાજાઓ પછી ચઢણ વંશ અને તે બાદ ગુપ્તવંશ થયો છે.

આ પ્રમાણે બંને વિદ્વાનોની દલીલો છે. તેમાં કેટલું સત્ય ભરેલું છે તે આપણે વિચારીએ. પ્રથમ સર કનિંગહામની દલીલ લઈએ. તેમની દલીલ એ છે કે, લિપિના અક્ષરો નિહાળતાં શાહરાજાના સિક્કાની લિપિના અક્ષરો અર્વાચીન છે; જ્યારે સાંચીસ્તૂપની લિપિ પ્રાચીન છે. આ સાંચીસ્તૂપને મહારાજા પ્રિયદર્શિનની કૃતિરૂપે આપણે જણાવી ગયા છીએ. એટલે શાહરાજાનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦ પછીનો થયો ગણાય. બીજો મુદ્દો એમ છે કે, શાહરાજાના સિક્કા મિનેન્ડરના સિક્કાને મળતા છે. અને શાહરાજાના સિક્કા જે વ્યક્તિ ઇ. સ. ૧૧૭ થી ૧૮૦ માં હયાત હતી તેણે નજરોનજર જોયા છે. એટલે તો તાત્પર્ય એમ થયું કે, શાહરાજાનો સમય તે વ્યક્તિની હયાતિ પહેલાં ખતમ થઈ જવો જોઈએ; નહીં કે તે વ્યક્તિની હયાતિ પછી.

(૧૩) શાહરાજા એટલે ચઢણ વંશના રાજાઓ એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

(૧૪) અહીં શાહરાજાઓ એટલે રૂપભદ્રના વંશના રાજાઓ એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે

(૧૫) જ. રે. એ. સો. પુ. ૧૨. પૃ. ૪૫:—It is generally held that Demetrius invaded India, sometime closely anterior to, if not contemporaneously with, the date above suggested, as that of the establishment of the Sah dynasty of Gujerat. ગુજરાતના શાહવંશની સ્થાપનાનો જે સમય ઉપર ખતાવી ગયા છીએ તેની ખરાબરના સમયે, અથવા તો તેનાથી કેટલોક વખત અગાઉ ડીમેટ્રીઅસે હિંદ

બાકી એટલું સિદ્ધ થયું સમજવું કે, જ્યારે તે સિક્કા મિનેન્ડરના સિક્કાની નકલરૂપે બનાવાયા છે ત્યારે તે સિક્કા મિનેન્ડરના સમય બાદ જ પડાવાયા હોવા જોઈએ. એટલે આ બીજા મુદ્દાની તારવણી એમ ખતાવે છે કે, મિનેન્ડરનો સમય જે આપણે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬ ગણ્યો છે તે બાદ એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૬-૧૫ અને ઇ. સ. ૧૧૭ ની વચ્ચે ગાળાના પોણાત્રણસો વર્ષમાં શાહરાજાઓ થવા જોઈએ. તેમની પ્રથમની દલીલનો ભાવાર્થ પણ એ જ આવી રહે છે.

હવે મિ. થોમાસની દલીલો ઉપર વિચાર ચલાવીએ. તેનું માનવું એમ થાય છે કે, શાહરાજાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૫૭ થી ૫૭ સુધી છે, અને આ છેલ્લા આંકને પણ તે નિશ્ચિતપણે ન ગણાવતાં “આશરે” હોવાનું જણાવી તેને ઇ. સ. પૂ. ૨૬ જણાવવાનું વલણ ખતાવે છે; કેમકે તે એમ માને છે કે, તે વખતે શાહ રાજાઓની પડતી થઈ છે અને ઇન્ડોસિથિયન્સનો વંશ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. મતલબ કે, ૧૫૭ થી ૨૬ સુધીના સવાસો વર્ષના ગાળામાં તે વંશના તેર રાજાઓ^{૧૬} થયા હોવાનું તે માને છે,

ઉપર ચર્ચા કરી હતી એમ સામાન્ય માન્યતા છે.

(શાહ એટલે રૂપભદ્ર અહીં સમજવાનો છે.)

(૧૬) જ. રે. એ. સો. પુ. ૧૨, પૃ. ૪૬ ચૌદ રાજાનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

(૧) ઈશ્વરદત્ત (વર્ષનો પુત્ર)

(૨) રૂદ્રશાહ (સિંહ) સ્વામી જીવદામનનો પુત્ર

(૩) આસદામન... .. નં. ૨ નો પુત્ર

(૪) દામશાહ નં. ૨

(૫) વિજયશાહ... .. નં. ૪

(૬) વીરદામ નં. ૪

(૭) દામભત્તમિય નં. ૪

(૮) રૂદ્રશાહ (બીજો) નં. ૬

(૯) વિશ્વસિંહ નં. ૮

જેમનાં નામ આ સાથેના ટીપણમાં ઉતાર્યાં છે. આ નામોમાં મોટા ભાગની સંખ્યાના અંત્યા-ક્ષરો, શાહ, દામન અને સિંહ, જેવાં હોવા છતાં, કેટલીક વિચિત્ર દલીલો ગોઠવી તેમને ગુપ્તવંશી હોવાનું-હિંદી ઓલાદના-જણાવે છે. પરંતુ વિશેષ શોધખોળથી પાછળના તેર રાજાઓ, તેમના નામના થોડા નજીવા ફેરફાર સાથે, ચણવંશી હોવાનું ઠરાવાયું છે. વળી ઠેઠ પ્રથમના અને નં. ૨ ની વચ્ચે, તો નથી બતાવાતો કોઈ સગપણ સંબંધ કે નથી બતાવાતું તેમના કોઈ નામની સાથે સામ્યપણું. જ્યારે મિ. રેપ્સન જેવો સિક્કાનો અભ્યાસી તો એટલેસુધી પણ જણાવે છે^{૧૭} કે-
 “The coin legends of Ishwardatta differs from those of the Western Kshatrapas in recording the regnal year and omitting the patronymics= ઈશ્વરદત્તના સિક્કાનું લખાણ ક્ષત્રપ સિક્કાઓથી આ બાબતમાં ભિન્ન છે કે તેમાં (ઈશ્વરદત્તના સિક્કામાં) રાજ્યઅમલના આટલામાં વર્ષે એમ લખ્યું છે, તથા પિતૃકુળની ઓળખ પડતી મૂકવામાં આવી છે”. એટલે કે, ચણવંશી અને ઇશ્વરદત્તના સિક્કાની સરખામણી કરીને^{૧૮} બતાવ્યું છે કે, બન્ને એક વંશના નથી જ. આ પ્રમાણે

(૧૦) રૂદ્રશાહ (ત્રીજો)... „ નં. ૮ „

(૧૧) અત્રિદામ... „ નં. ૮ „

(૧૨) વિશ્વશાહ... „ નં. ૧૧ „

(૧૩) સ્વામી રૂદ્રદામ-સિક્કા જ નથી

(૧૪) સ્વામી રૂદ્રશાહ (ચોથો) નં. ૧૩ „

આ સર્વેનાં નામ તથા એક બીજાનો સંબંધ તે દરેકના જે જે સિક્કા મળી આવ્યા છે તેનો અભ્યાસ કરીને તેમણે તારવી કાઢ્યા છે.

(૧૭) કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯૧.

(૧૮) એમ કહેવા મંજૂ છે કે, (અ) ચણવંશી સિક્કાઓમાં હંમેશા અમુક રાજ સાથે પોતાને શું સંબંધ

મિ થોમાસની દલીલોમાં કાંઈ ઢંગધડો દેખાતો નથી. જેથી તેને પડતી મૂકવી તે જ શ્રેયસ્ છે.

તે માટે સર કનિંગહામે કરેલી દલીલની શ્રેણી ઉપર પાછા વળવું રહ્યું. તેમના અને મિ. રેપ્સનના મતનો સાર કાઢતાં જણાય છે કે (૧) શાહ રાજાઓનો સમય મિનેન્ડર બાદ (એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૯ બાદ) અને ઇ. સ. ૧૧૭ ની પૂર્વેના પોણા ત્રણસો વર્ષના ગાળામાં છે (૨) તેમનું વતન હિંદની બહારનું છે (૩) તથા તેઓ ચણવંશી ક્ષત્રપોથી થોડા અંશે જુદા પડતા છે. વળી મિ. રેપ્સન તથા તેના મતને મળતા થનારાઓ તો એટલે સુધી માનતા આવે છે કે, ઇશ્વરદત્તવાળા આ શાહવંશી રાજાઓ સૌરાષ્ટ્રવાસી તો છે જ; પણ વિશેષમાં, સૌરાષ્ટ્રના (જૂનાગઢમાં) જે રા'વંશી આભિર રાજાઓ થયા છે તેમના પૂર્વજ તરીકે પણ તે જ હોવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે જ્યારે તેમનો સમય અને સ્થાન તથા કેટલેક અંશે ઓળખ પણ નક્કી થયાં છે ત્યારે વિશેષ હકીકતનો પત્તો મળી આવે છે કે કેમ તે હવે તપાસીએ. ભારતીય ઇતિહાસના આપણા જ્ઞાનથી જાણીએ છીએ કે, ઉપરમાં નિર્દિષ્ટ થયેલા પોણા ત્રણસો વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર

છે તે જણાવાય છે. જ્યારે ઇશ્વરદત્તના સિક્કામાં તે બતાવાયું નથી જ. (આ) તેમ ચણવંશીમાં અમુક સાલ જ અપાય છે જ્યારે ઇશ્વરદત્તના સિક્કામાં મારા રાજ્યઅમલે આટલામાં વર્ષે એમ લખાયું હોય છે. આ બે મુદ્દાથી તેમના સિક્કા જુદા પડી જાય છે અને તેથી તેમને એક જ વંશના ઠરાવી નથી શકાતા. એટલે કે સિક્કાની ઓળખ માટે:-

(૧) ઇશ્વરદત્તવાળામાં રાજ્યઅમલ ના અમુક વર્ષે.

(૨) ચણવંશીમાં ફલાણાનો પુત્ર તથા સાલ.

(૩) નહપાણવાળામાં માત્ર સંવત્સરની સાલ.

ઉપર પ્રમાણે મુદ્દાનું ધ્યાન રાખવા સૂચન થાય છે.

ઉપર ચાર રાજસત્તાનો અમલ થવા પામ્યો છે: (૧) ગર્દભીલવંશી (જે અત્યારસુધી ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી પણ આ ત્રીજા પુસ્તકના અંતે તેમનું જીવન આજેખીયું) (૨) અને આંધ્રવંશી-શાતકરણી રાજાઓ: આ બે હિંદી રાજસત્તાઓ છે જ્યારે બીજી બે અહિંદી રાજસત્તાઓ છે; જેમકે (૩) શક જાતિના (Indo-Scythians) રૂપભદ્ર (જે નહપાણુનો જમાઈ થાય છે તથા જેનું નામ નાસિકના શિલાલેખોમાં મશહૂર થયેલ છે) નો વંશ અને (૪) ચણ્ણુનો વંશ: અહીં આપણે હિંદી રાજવંશને તો ખાતલ રાખવાનો છે; કેમકે શાહવંશી રાજાઓનું વતન હિંદ બહારનું હોવાનું જણાવાયું છે. એટલે બે અહિંદી રાજસત્તાનો જ વિચાર કરવો રહે છે. તેમાં વળી ચણ્ણુવંશને ત્યજ દેવો રહે છે, કેમકે ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે શાહ રાજાઓ ચણ્ણુવંશથી જુદા પડી જાય છે. આમ એક પછી એકને બાદ કરતાં જતાં, બાકી રહ્યો માત્ર એક જ વંશ; અને તે છે નહપાણુના જમાઈ રૂપભદ્રનો. એટલે નિર્વિવાદિતપણે કહી શકાશે કે, તે શાહીરાજાઓ બીજા કોઈ જ નહીં, પણ રૂપભદ્રના વંશજો અને વારસદારો જ છે. વળી તેની ખાત્રી પણ આપણને નીચેનાં પ્રમાણોથી મળી આવે છે. (૧) શાહ રાજાઓનાં પ્રથમ પુરૂષનું નામ મિ થોમા-

સના જણાવ્યા પ્રમાણે (જુઓ ટીપ્પણ નં. ૧૬ માં તે સર્વેનાં નામો) ઇશ્વરદત્ત છે; જ્યારે નહપાણુના જમાઈનું નામ ઉપભદ્રાન અને પાછળથી રૂપભદ્ર થયાનું આપણને જણાયું છે. વળી આ રૂપભદ્ર તથા તેનો સસરા નહપાણુ (જુઓ તેના સિદ્ધા તથા જીવનવૃત્તાંત) તેમજ સર્વે ક્ષત્રરાટ ક્ષત્રપો જૈન ધર્મ પાળતા હતા. વળી જૈન ધર્મના આદિ ધર્મપ્રવર્તકનું નામ આદિશ્વર અથવા રૂપભદ્ર છે. તેમ હિંદુઓમાં પોતાના ધર્મ પ્રચારક પુરૂષને-ઈષ્ટદેવને-ઈશ્વર તરીકે જ હંમેશાં મનાય છે. એટલે પોતાના ધર્મ-ગુરૂના અનુયાયી તરીકે પોતાને તે રૂપભદ્રના કે ઇશ્વરદત્તના^{૧૯} નામથી ઓળખાવે તે સ્વભાવિક જ છે. (૨) આ રૂપભદ્ર પોતે ‘શક’ પ્રજાનો ખાનદાન ગૃહસ્થ હોવાનું જણાવે છે.^{૨૦} વળી આ શક પ્રજા કેટલાય કાળથી હિંદમાં આવીને વસેલી હોવાથી તેઓ ઈન્ડો-સિથિયન્સ કહેવાતા; જ્યારે જે અસલ હતા તે પોતે સિથિયન્સ કહેવાતા. આ સિથિયન્સો પોતાને “શહેનશાહી”=^{૨૧} શાહી પ્રજાના શહેનશાહ એટલે કે શક પ્રજાના સર્વે નાના મોટા જમીનદારોના ઉપરી તરીકે લેખવતા; જેથી તેની સરખામણીમાં, આ રૂપભદ્રનો વંશ પોતાને “શાહી” નામથી કે ટૂંકું નામ “શાહ” કહીને ઓળખાવે તેમાં નવાઈ પામવા જેવું કે શંકા ઉદ્ભવવા જેવું

(૧૯) અથવા ઇશ્વરદત્તને રૂપભદ્રના પિતા તરીકે ગણાવવો હોય તો પણ બંધબેસતું આવે છે, કેમકે રૂપભદ્રના પિતાનું નામ દિનિક જણાવ્યું છે: એટલે તે નામ કદાચ ઇશ્વરદત્તનો પાછો ભાગ જે દત્ત તેનું અપભ્રંશ થઈને દત્તમાંથી દત્ત અને પછી દિનિક કે દત્તક થઈ ગયું હોય અથવા લિપિ ભૂલનારની ભૂલ પણ થઈ હોય.

(૨૦) જુઓ નાસિકનો શિલાલેખ નં. ૩૨ (કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૮)

(૨૧) અવંતિપતિ ગર્દભીલને હરાવવા કાલિક-સૂરિ નામે જૈનાચાર્યે સિંધની પેલી પાર જઈને જે શક પ્રજાને પોતે તેડી લાવ્યા હતા તે શહેનશાહ શાહી જ કહેવાતા. આ વિશેનો આધકાર ગર્દભીલ વંશના વૃત્તાંતમાં જણાવવામાં આવશે.

મતલબ કે, શહેનશાહ=King of Kings તે ઈરાનનો શહેનશાહ અને શહેનશાહ શાહી એટલે શિસ્તાન પ્રાંતમાં વસતી શક પ્રજાનો શહેનશાહ

પણ કાંઈ નથી જ. (૩) રૂપભદ્રતનો સમય પણ અરાબર ખેસતો જ આવે છે; કેમકે મિનેન્ડરની પછી ભૂમક થયો છે; તે બાદ તેનો પુત્ર નહ પણ અને તેના સમસમયી તરીકે આ રૂપભદ્રત છે. વળી રૂપભદ્રત અને નહપાણના જ્ઞાતિજનો જે ઈ. સ. ૭૮ માં^{૨૨} સૌરાષ્ટ્રમાં હૈયાત હતા તે સર્વેને ગાતમીપુત્ર શાતકરણીએ હરાવીને કચ્છર ધાણ કાઢી નાંખ્યો છે^{૨૩} તે હકીકત શિલા-લેખ આધારે વિદિત છે એટલે કે રૂપભદ્રતના વંશનો સમય જે આપણે ઈ. સ. પૂ. ૭૪ થી^{૨૪} ઈ. સ. ૭૮ સુધીના દોઢસો વર્ષનો ઠરાવીએ છીએ તે પણ મિ. થોમાસના કથનને આધારભૂત થાય છે. વળી આ દોઢસો વર્ષના ગાળામાં તેરથી ચૌદ કે એક બે ઓછાવધતા રાજઓ^{૨૫} ગાદી ઉપર આવી શકે તે બનાવ પણ સ્વાભાવિક જ છે. આ પ્રમાણે દરેકે દરેક રીતે તપાસતાં અને સપ્રમાણ પુરાવાઓથી ચકાસી જોતાં, જે આપણને સંતોષ મળે છે તે પછી, નિશ્ચયરૂપે તેમ માની લેવામાં, લેશ માત્ર પણ સંકાય ખાવાનું કારણ રહેતું નથી.

[માર્ગ ટીપણુ:—મિ. થોમાસે ઠરાવેલ શાહ રાજઓ તો હવે ચણ્ણવંશના ક્ષત્રપો હોવાનું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, પણ જેમ એક વખત તેમને ‘શાહ’ ને બદલે ‘સિંહ’ વાંચીને આ બધાને ‘સિંહવંશી’ રાજ તરીકે ઓળખાવાતા તેમ કદાચ ‘શાહી રાજઓ’ તેવો

શબ્દપ્રયોગ મિ. થોમાસને કણ્ણગાયર થયો પણ હોય; અને તેની શોધમાં નીકળતાં આ ‘શાહરાજનો વંશ’^{૨૬} હાથ આવી ગયો હોય. એટલે એકને બદલે બીજાને તે ધારી લઈ તે પ્રમાણે ગણાવવામાં તે લોભાઈ ગયા પણ હોય. બાકી શાહી રાજ એટલે રૂપભદ્રતનો વંશવેલો સમજવો. આ રૂપભદ્રતનો વંશ ચાલ્યો હતો કે કેમ તેવો અભિપ્રાય હજી સુધી કોઈ ઇતિહાસ-કારોએ દર્શાવ્યો નથી તેમ વિચાર્યો એ લાગતો નથી. એટલે તે બાબતમાં આગળ વધવાને કાંઈ પ્રયાસ સેવ્યો હોય તેમ તો બને જ ક્યાંથી? આવાં અનેક કારણોથી—નવીનતાની દૃષ્ટિએ—પણ આ વિષય જરા લંબાણથી મેં ચર્ચ્યો છે. એવી ઇચ્છાથી કે અન્ય કોઈ આ વિષયને ઉપાડી લઈ તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ ફેંકે.]

અહીં જે ચાર પ્રજની વિચારણા કરવાની હતી તેમાંથી બેની—શાહવંશીની અને શાહીવંશીની—સમજૂતિ કરી ચૂક્યા. હવે કોણ સિથિ-બાકીની બેની—સિથિઅન્સની અન્સ અને બન્ડો સિથિઅન્સની—કોણ બન્ડો કરવી રહી. પ્રથમની બે પ્રજ સિથિઅન્સ કોણ હતી તે કાર્ય તો તેમનાં નામ ઉપરથી છૂટું પાડવાનું પણ મુશ્કેલ હતું. એટલે તેના વિશે ચર્ચાની જરૂર હતી. બ્યારે અહીં તો સિથિઅન્સ અને બન્ડો સિથિઅન્સ તે બે નામો

(૨૨) મારી ગણતરીમાં આ સમય જુદો આવે છે. પણ તેની ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. એટલે તે આંક જ અહીં ઉતાર્યો છે.

(૨૩) શિલાલેખમાં તો માત્ર હકીકત જ છે: પણ તેનો સમય ઈ. સ. ૭૮ વિદ્વાનોએ ગોઠવી બતાવ્યો છે, એટલે અહીં તેને ઉતાર્યો છે. બાકી તેમાં ફેરફાર કરવો પડે તેમ છે. તે વિષય આગળ ઉપર હાથ ધરવામાં આવશે.

(૨૪) જુઓ હવે પછીના પરિચ્છેદે તેનું જીવનવૃત્તાંત.

(૨૫) મિ. થોમાસના મંતવ્ય પ્રમાણે શાહ-રાજઓ તેરની સંખ્યામાં થયા હોવાથી (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૩૭ ની હકીકત) આ આંક દર્શાવ્યો છે.

(૨૬) શાહ (ખરૂં નામ તો સિંહ છે) રાજ તે ચણ્ણ ક્ષત્રપનો વંશ અને શાહી રાજ તે રૂપભદ્રતનો વંશ એમ સમજવું.

એવાં સ્પષ્ટ અને સીધાં છે કે વિવાદમાં ઉતરવા જેવું રહેતું જ નથી. એકને શિસ્તાનમાંની^{૨૭} અસલ જાતિ કહેવાય અને ખીજને, તે અસલ-જાતિ જે પ્રજા હિંદમાં આવીને વસી હતી તે કહેવાય; અથવા ઈંગ્રેજી શબ્દો ન વાપરવા હોય તો અસલવાળીને ‘શક’ અને હિંદમાં વસેલીને ‘હિંદીશક’ કહેવાય. આટલે દરજ્જે તો માર્ગ સૂતર જ છે; પણ જેમ શાહવંશ અને શાહી વંશમાં કોણ થયા હતા તે શોધી કઢાયું છે^{૨૮} તેમ અહીં તો શક અને હિંદીશકમાં કોણ કોણ ગણી શકાય તે શોધવાનું કાર્ય ઉપાડવાનું છે.

જે પરદેશી પ્રજા પશ્ચિમમાંથી-એટલે યુરોપ તરફથી-હિંદમાં આવી હતી તેમની ઓળખ સહેજે પડી જતી હોવાથી તે સર્વેને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ઓખા નામથી સંબોધ્યે ગયા છે. જેમ કે ગ્રીકસ, એકટ્રીઅન્સ ઇ. ઇ. પણ જે પ્રજાનું ઉદ્ભવસ્થાન એશિયાની ભૂમિમાં હતું તે સંબંધી તેમનું જ્ઞાન પરિમિત હોવાથી તેમની ઓળખ બતાવવામાં ભૂલો જ ખાયા કરી છે: અને સઘળીને^{૨૯} તેમણે સિથિઅન્સ અને ઇન્ડો સિથિઅન્સમાં ગણી લીધી છે: જેમકે મોઝીઝ (જે પાર્થિઅન્સ છે), ક્ષત્રપ ચણ્ણ (જે અન્ય પ્રજા જ છે) નહપાણુ અને ભૂમક (જે ક્ષત્રપ સામિત થયા છે) ઇ. અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે. એટલે તેમનાં કથન ઉપરથી તે વિષયમાં આપણને કાંઈ પાકી દોરવણી મળે તે બનવાનું જ નથી, જેથી અન્ય સાધન તરફ નજર

દોડાવવી રહે છે.

રૂપભદ્રને કાતરાવેલ નાસિક શિલાલેખમાં પોતાની જાતિને શક તરીકે^{૩૦} ઓળખાવી છે. એટલે તે હકીકત તો નાફેર તરીકે જ લેખી શકાય. હવે આપણે તેને શક કહેવો કે હિંદી શક કહેવો એટલું જ શોધી કાઢવું રહ્યું. શક અને હિંદી શક તે બન્ને શબ્દો જ આપોઆપ પોતાની સ્થિતિ બતાવી આપે છે કે, જે પ્રજા શક હોય પણ હિંદમાં વસી રહી હોય તેને હિંદી શક તરીકે જ સંબોધી શકાય. અને રૂપભદ્રના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી^{૩૧} સમજી શકાય છે કે ઇતિહાસમાં તે જાણીતો થયો છે ત્યાર પહેલાં તો તે હિંદમાં પ્રવેશ પણ કરી ચૂક્યો હતો-બલ્કે કેટલોક વખત વસવાટ પણ કરી રહ્યો હતો-તે બાદ જ જાહેરમાં આવ્યો છે. એટલે તે સ્થિતિમાં તેને હિંદીશકની વ્યાખ્યા જ લાગુ પડે છે: વળી આગલા પારિત્રાફમાં કહી ગયા છીએ કે તેના વંશને શાહીવંશ તરીકે ઓળખી શકાય છે આ ઉપરથી એમ પણ નક્કી થયું કે, હિંદી શક નામની જે પ્રજા, તેજ શાહી વંશના રાજાઓ છે. આ પ્રમાણે ચારમાંની ત્રણ પ્રજા બાબતનો જોકલ થઈ ગયો કહેવાય. હવે અસલ વતનવાળી શક પ્રજાની વિચારણા જ કરવી રહી. અસલ વતન તો હિંદીશકનું તેમજ શકનું-બન્નેનું એકજ છે; ફેર એટલો જ કે ભારતીય ઇતિહાસમાં તેમની નોંધ જ્યારે લેવાઈ, ત્યારે જ તેમનું આગમન તેમના વતનમાંથી પ્રથમ થયું હોવું જોઈએ: તે

જુઓ.

(૩૦) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૨૦ ની હકીકત

(૩૧) પ્રસંગોપાત તેના જીવનનો કેટલોક ભાગ નહપાણુના વૃત્તાંતમાં લખાયો છે: બાકી તેનું સ્વતંત્ર વૃત્તાંત આ પુસ્તકમાં હવે પછી નવમા પરિચ્છેદે આપાયું છે તે જુઓ.

(૨૭) આ શકપ્રજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે (જુઓ પૃ. ૧૪૪.)

(૨૮) જુઓ ઉપરના પારિત્રાફના અંત ભાગનું માર્ક ટીપ્પણુ.

(૨૯) આ હકીકત તે તે પ્રજાનાં વૃત્તાંતે દાખલા દલીલો આપી સાબિત કરી બતાવાયું છે- માટે ત્યાં

પહેલાંથી જો થઈ ગયું હોય તો તેમને હિંદી શક તરીકે જ લેખવા પડે. વળી આવી પ્રજ્ઞ કોઈ છે કે કેમ તેનો જો પત્તો લાગી જાય તો તે પ્રજ્ઞનો બિરૂદ પણ આપોઆપ આવી જાય.

ઉપર ડી. નં. ૨૧ માં તથા તેને લગતી હકીકતમાં આપણે ‘ શાહી ’ અને ‘ શહેનશાહે શાહી ’ એવા બે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલ જણાવ્યો છે. તેમાંના ‘ શાહી ’ તરીકેનો રૂપલક્ષ્યનો એટલે હિંદીશકની પ્રજ્ઞનો વંશ સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ, એટલે પેલો ‘ શહેનશાહે શાહી ’ નામનો ઇલકાળ ધારણ કરનાર કઈ પ્રજ્ઞ છે તથા તેમનું વતન ક્યાં છે અને તેમને અને આ હિંદી-શકને કાંઈ સંબંધ છે કે કેમ તે શોધી કાઢવું રહે છે. ડી. આ. કેશવલાલ હર્ષદભાઈ ધ્રુવે યુગ-પુરાણના આધારે એક મોટા નિબંધ^{૩૨} લખ્યો છે. તેમાં આપેલી પૃ. ૬૦ ની હકીકત તથા તે ઉપર તેમણે કરેલા વિવેચનથી સમજી શકાય છે કે, તે સમયે શક નામની પ્રજ્ઞએ અવંતિ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. તે જ પ્રમાણે જૈન સાહિત્ય અંગ્ર-દ્વારા પણ જણાવાયું છે કે, અવંતિમાં ગર્દભીલ રાજાના સમયે તેને શિક્ષા અપાવવા શક પ્રજ્ઞને તેડાવવી પડી હતી.^{૩૩} વળી તેનું વૃત્તાંત લખતાં તે ગ્રંથોમાં આ પ્રજ્ઞને પારસકુળ નામના સ્થાનની^{૩૪} તથા શહેનશાહે શાહી ઇલકાળ સાથે સંબંધ ધરાવતી જણાવાઈ છે. આ પ્રમાણે બન્ને સંપ્ર-દાયિક સાહિત્ય ગ્રંથોમાં એક સરખી જ હકીકત બ્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યારે તેને સાત્ય તરીકે

સ્વીકારી લેવી પડે છે. અને તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે નિઃસંદેહ માનવું પડે છે કે તે સમયે શકપ્રજ્ઞએ અવંતિ ઉપર ચડાઈ કરી તે દેશ જીતી લીધો હતો; તેમ જ અમુક વર્ષો પર્્યંત ત્યાં હકુમત પણ ભોગવી હતી. આ પ્રજ્ઞ બ્યારે જીત મેળવવાને પ્રસંગે જ હિંદમાં આવી છે ત્યારે આપણે તેમને ખરી ‘ શક ’ પ્રજ્ઞ તરીકે જ પીછાની લાગ્યે તો ખોટું ગણાશે નહીં. આ પ્રમાણે ચોથી પ્રજ્ઞની ઓળખનો પણ નિર્ણય થઈ ગયો. તેમને લગતું વિશેષ વૃત્તાંત-જેમકે શક અને હિંદી શકનો સંબંધ-શું? તથા તેમનામાં ક્યા ક્યા રાજાઓ થયા વિ. વિ. યથાસ્થાને આગળ ઉપર આ પુસ્તકમાં જ લખવામાં આવશે.

આખી ચર્ચાનો સાર એટલો જ છે કે: (૧) શાહવંશ તે ચણ્ણ ક્ષત્રપનો: (૨-૩) શાહી વંશ તે હિંદી શક ઇન્ડો-સિથિઅન્સ પ્રજ્ઞવાળા રૂપલક્ષ્યનો (૪) અને શક પ્રજ્ઞનો (સિથિઅન્સનો) અથવા શહેનશાહે શાહીના ઇલકાળવાળી જેને તાજેતરમાં હિંદ ઉપર ચડી આવીને અવંતિમાં રાજ્ય કરવા માંડયું હતું તે પ્રજ્ઞનો: આ પ્રમાણે સમજણ થઈ છે.

આ શક પ્રજ્ઞના વળી બે વિભાગ પાડ્યા છે: શક અને હિંદી શક. આપણા નિયમ પ્રમાણે તો અહીં માત્ર હિંદી શક-ઇન્ડો શક પ્રજ્ઞનો સિથિઅન્સ વિષે જ બોલ-ઇતિહાસ વાનું રહેત; પણ ઉપર જેમ થયા છીએ કે શક પ્રજ્ઞએ

(૩૨) બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૭૬, અંક ત્રીજો, ૧૯૨૬ માર્ચ, પૃ. ૮૮ થી ૧૦૩.

(૩૩) આ પ્રસંગ ગર્દભીલ રાજાનું વૃત્તાંત લખતાં આ પુસ્તકના અંતભાગે લખવામાં આવશે તે જુઓ. બાકી થોડીક હકીકત આડકતરા ઈશારારૂપે પૃ. ૧૦૭-

૧૦૮ ની ડી. નં. ૫-૮ માં જૈનાચાર્ય કલિકસૂરિના નામ સાથે જોડીને અપાઈ છે તથા કેટલીક હવેના પરિચ્છેદે રૂપલક્ષ્ય અને દેવલુકના વૃત્તાંતમાં પણ આવશે. (૩૪) આ સ્થાનની માહિતી માટે ઉપરના પહ્લવાગ્રવાળા બે પરિચ્છેદમાં જુઓ

હિંદમાં આવીને રાજવહીવટ ચલાવ્યો છે; તેથી હવે ખન્નેનો ઇતિહાસ આપણે લખવો જ રહેશે. બીજી સ્થિતિ એમ છે, કે આ ખંડમાં પરદેશી પ્રજાનું જ વૃત્તાંત લખવાનું છે તે દૃષ્ટિએ તો હિંદીશક કરતાં શક પ્રજાનું જ માત્ર વર્ણન લખવું રહે છે; અને હિંદી શક પ્રજાનું નામ જે ઇન્ડોસિથિઅન્સ કહેવાયું છે તે ભલે ઇન્ડો પાર્થીઅન્સના જેવો જ અર્થ સૂચવવા વપરાયું છે; પણ તેના ઇતિહાસથી જ્યારે આપણે બરાબર જાણીતા થઈ જઈશું ત્યારે કહી શકીશું, કે તે ઇન્ડો પાર્થીઅન્સની પેઠે, રાજ કરવા અગાઉ જ માત્ર આવીને હિંદમાં નહોતા વસ્યા, પણ કેટલોય કાળ પૂર્વેથી થાણું જમાવીને પડી રહ્યા હતા. તેથી તેમને વારસતિક રીતે શક પ્રજા સાથે કાંઈ પણ સંબંધવિનાના જ લેખી શકાય; છતાંયે તેમની ઉત્પત્તિનો માત્ર સંબંધ દર્શાવવા પુરતું જ ન્યારે અમુક વિશેષણ તેમની સાથે જોડવામાં આવ્યું છે ત્યારે તે કબૂલ રાખીને આપણે તદ્દનુસાર વર્તવું રહે છે. તે ગણતરીએ પરદેશી આક્રમણ-કારોનું વર્ણન કરતાં આ પરિચ્છેદમાં તેમને પણ સ્થાન આપવું પડે છે. જ્યારે ખરી શક પ્રજાને આ પરિચ્છેદમાંથી ખેંચી લઈ અલગ

પાડવી રહે છે; કેમકે તેઓ તદ્દન સ્વતંત્રપણે રાજવહીવટ ભોગવતા થયા હતા એટલું જ નહીં પણ સકળ હિંદના મુકુટ સમાન ગણાતા અવંતિના પ્રદેશ ઉપર તેઓ સત્તાધારી બન્યા હતા; જેથી અન્ય અવંતિપતિઓની પેઠે તેમના વંશનો એક જુદો જ પરિચ્છેદ નિર્માણ કરવો રહેશે. પણ તેમનો સત્તાકાળ એટલો બધો ટૂંકો તેમજ કાંઈપણ રાજકીય કે કાંઈ રાજદારી અન્ય પ્રકારની વિશિષ્ટતાવિહીન છે કે, ઇતિહાસકારો જેને ઇન્ટરેગનમ^{૩૫}=Inter-regnum (એક રાજ ગાદી છોડે અને બીજો ગાદીએ બેસે તે વચ્ચેનો કાળ) કહીને સંબોધે છે તેવો જ તેમનો રાજ્યઅમલ લેખી શકાય. આવી સ્થિતિમાં તેમને આપણે અવંતિપતિ તરીકે ગર્દભીલ વંશી રાજાઓનાં^{૩૬} વર્ણનમાં ગોઠવવા રહે છે. આ પ્રમાણે ઇન્ડોસિથિઅન્સને અહીં જોડવાનું અને સિથિઅન્સને અલગ પાડવાનું કારણ દર્શાવીને હવે આપણે તેમની ઉત્પત્તિ વિગેરેના ઇતિહાસનો પરિચય કરાવીએ.

રાજદારી જીવનને અંગે ભલે શક પ્રજાને -સિથિઅન્સને ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે આપણે અવંતિપતિની નામાવલીમાં ગણાવીએ, છતાં ઉત્પત્તિની બાબતમાં તો, પ્રથમ શક અને

(૩૫) આવા ઇન્ટરેગનમ અનેક દેશના ઇતિહાસમાં બનેલા આપણી નજરે પડે છે. તેવા સમયમાં કાંઈ રાજ મુકરર થયેલ ન હોવાથી બનતાંસુધી અંધાધુની જ તે પ્રદેશમાં વર્તી રહી હોય છે. એટલે તેવા સમયને અંધાધુનીનો વખત કહીએ તો પણ ચાલે. આવો કાળ બે ચાર માસથી લંબાઈને સાત સાત વરસ સુધી લંબાયેલો નજરે પડ્યો છે. જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૨૦૬ ટી. નં. ૭૧. તેમાં સિલોનવંશી રાજાઓમાં આવા બે સમય બની ગયાનું જણાવ્યું છે. તે અનુક્રમે એક વરસ અને છ વરસના છે,

મગધપતિ નંદવંશી રાજાઓમાં પણ તેવો એક પ્રસંગ બન્યો છે. અલગત, તેને ચોખો ઇન્ટરેગનમ કહેવાય તો નહીં જ.

(૩૬) અહીં જે ઇન્ટરેગનમ ગણ્યો છે તેની પૂર્વે અને પાછળ ગર્દભીલવંશી જ રાજ ગાદીએ આવેલ છે, તેથી કરીને વચ્ચે થઈ ગયેલ આખા શક રાજ્યને મેં ઇન્ટરેગનમની ઉપમા આપી છે. આ અંધાધુનીના સમયની-તેના અનુસંધાનની-ઇતિહાસમાં નોંધ થયેલી નહીં હોવાથી કેટલીયે ગેરસમજૂતિ થઈ જવા પામી છે તે વળી પ્રસંગ પડતાં જણાવીશું.

તે બાદ તેમાંથી હિંદી શક થયા^{૩૭} કહેવાય. એટલે ન્યાંસુધી શક પ્રજની ઉત્પત્તિ ન સમ-જન્ય ત્યાંસુધી હિંદીશક વિશે કાંઈ પણ બોલવું તે નિરર્થક ગણાય, અથવા મૂળ થડરૂપ જે શક પ્રજ છે તેમની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ક્યાંક આધે આધે લઈ જવાય અને તેની શાખારૂપ જે હિંદીશક તેનું આલેખન અત્ર તુરત ચિત્રિત થાય, તો બનતો સંબંધ સમજવો પણ ભારે પડે. વળી ઘોડા પહેલી ગાડી મૂક્યા જેવી આપણી સ્થિતિ પણ થઈ જાય. એટલે સુગમ એ છે કે, ઉત્પત્તિ સંબંધી જે કંઈ હોય તે અહીં જ જણાવી દેવું અને શક પ્રજનું વિવરણ લખતી વખતે અહીંનું વિવેચન જોઈ જવાનો હવાલો આપવો.

જંબૂદ્વીપની ભૌગોલિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતી વખતે જણાવી ગયા છીએ કે તેનું મધ્યગિંદુ, એશિયા ખંડના મધ્યમાં તારકંડ

સમરકંડવાળા એશિયાઈ તુર્કસ્તાનના પ્રદેશમાં હતું^{૩૮} અને ત્યાંથી પ્રજનાં ટોળેટોળાં જુદી જુદી દિશામાં વળવા મંજ્યાં હતાં. જેમાંનું એક મોટું ટોળું પ્રથમ ઓક્સસ (આમુદરિયા) નદીની આસપાસ સ્થિત: થઈ રહ્યું હતું. તે માટે જ મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે છે કે^{૩૯} The Sakai people and allied tribes came from the neighbourhood of the Jaxartes (Strabo.) They occupied the Kashager and Yarkand territories in the time of Darius=શક પ્રજ તથા તેમને લગતી જાતવાળાઓ જરટીઝ^{૪૦} (સ્ત્રેમોના મંતવ્ય પ્રમાણે) ની પાડોશમાંથી આવી હતી. ડેરીયસના^{૪૧} રાજ્ય અમલે તેઓ કાશ્ગર અને ચારકંડના^{૪૨} ના પ્રદેશમાં પથારો કરીને પડી રહ્યા હતા. પછીથી તેમાંનોએક ભાગ પૂર્વમાં ચીન તરફ વળ્યો અને બીજો દક્ષિણ તરફ

(૩૭) સિથિઅન્સમાંથી ઈન્ડોસિથિઅન્સ થયા છે તેથી તેમ કહેવું પડ્યું છે.

(૩૮) ઉપરમાં પૃ. ૧૩૨ ની તથા પૃ. ૧૪૧-૨ ની હકીકત વાંચો. તથા નીચેની લીટીઓમાં પ્રખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથનું મંતવ્ય જે ઉત્તાયુ છે તે સરખાવો.

(૩૯) જુઓ. અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૪૬ ટી. નં. ૧.

(૪૦) આ નામ એક નદીનું છે તેને આપણે ઓક્સસ અથવા આમુદરિયા તરીકે હાલ ઓળખીએ છીએ. (સરખાવો પૃ. ૧૩૨ ની હકીકત)

(૪૧) શહેનશાહ ડેરીયસની સત્તા તે પ્રદેશ સુધી લંબાઈ હતી કે કેમ તે શંકારૂપ છે; છતાં તે પ્રશ્ન સાથે આપણે સંબંધ નથી. એટલે તેની ચર્ચામાં ઉતરવું નથી; પણ અહીં એટલું જ કહેવાનું કે ડેરીયસના સમય પહેલાં કેટલાંક વર્ષો થયાં તે પ્રજ તે પ્રદેશમાં વસી રહી હતી. અથવા જે ટોળું પાછળથી ત્યાં આવ્યું

હતું તેને અંગે (જુઓ પૃ. ૧૪૨ ની હકીકત) પણ આ કથન હોય (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૪૪)

(૪૨) આપણે જંબૂદ્વીપનું મધ્ય બિન્દુ જે જણાવ્યું છે તેને લગતો ઇતિહાસ તથા વર્ણન જુઓ. (ઉપરમાં પૃ. ૧૩૨-૩૩ ની હકીકત) આ ઉપરથી સમજશે કે, ભરતખંડની આર્થ પ્રજની ઉત્પત્તિ જે ડૉકસસ પર્વતના પ્રદેશમાંથી ગણાવે છે તેમ નહીં પણ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનવાળા ભાગમાંથી થઈ ગણવી રહે છે. જે કે તે સમયે સંસ્કૃતિ જેવું નહોતું જ. સંસ્કૃતિ પામીને આર્થ જે કહેવાય છે તે તો તે બાદ લાંબા કાળે જ બનવા પામ્યું છે.

(૪૩) અથવા કહો કે સરોવરની આસપાસના કુદરતી સૌંદર્ય નિહાળીને કાંઈક વધારે વિચારવંત અને પરિણામે બુદ્ધિવંત થયા હતા; જેથી તેમના સર્વ સાથીદાર કરતાં વધારે સંસ્કારિત ગણાતા હતા. (સરખાવો પૃ. ૧૪૧ ઉપર “ત્યારપછી તેમનું શું થયું?” તે પાસાની હકીકત) તથા નીચેની ટીકા નં. ૪૪

અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાનમાં ઉતર્યો. તેમનામાં જે કાંઈક સંસ્કારી થયા હતા^{૪૩} તેમણે સર્વની વચ્ચે હામન સરોવર^{૪૪}ની આસપાસમાં વસવા માંડ્યું હતું અને બાકીના, તેમને વિંટળાઇને ચારે તરફ લાંબો પથારો કરીને પડી રહ્યા હતા. આ સ્થિતિ આપણા પુસ્તકમાં આલેખવાના આદિ સમયે પ્રવર્તી રહી હતી. તેમના હામન સરોવરવાળા હાર્દ પ્રદેશને તે સમયે શિસ્તાન કહેવામાં આવતો હતો. અને શિસ્તાન ઉપરથી ત્યાં વસતી પ્રજાનું નામ^{૪૫} શક કહેવાયું છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૪૪) પણ ત્યાં સ્થિત થયાને ઘણો લાંબો વખત વહી જવાથી તેમની મૂળ સંસ્કૃતિ જે ઢોરો ચારવાની અને ધોડાના ઉચ્છેર કરવાની, અર્ધજંગલી અથવા ખીનસંસ્કારિત કોટીની^{૪૬} હતી તેમાં ઘણો સુધારો થઇ જવા પામ્યો હતો. જે કે કેટલોક ભાગ તો હજુ પણ તેની મૂળ પ્રથાને વળગી જ રહ્યો^{૪૭} હતો. આ સંસ્કારિત પ્રજા-

માંથી આપણી વર્તમાન આર્ય પ્રજાના આદિ પુરુષો, જેને અત્યારે શ્રુતિકાર અને ઉપનિષદકાર તરીકે પૂજનિક ગણવામાં આવ્યા છે તે મહા-પુરુષોનો જન્મ થયો હતો એમ માની શકાય છે. આ સમય ઈ. સ. પૂ. ની દશમી સદીની આસપાસનો કહી શકાય. તેવી ને તેવી પરિસ્થિતિ તે બાદ ખીજા ચાર પાંચ સૈકા સુધી જળવાઇ રહી હતી. ત્યાં તે પ્રદેશ ઉપર ઇરાનના શહેનશાહ સાધરસ અને ડેરિયસનો સમય આવી પહોંચ્યો તેમ આ બાજુ ભારતમાં શ્રી ગૌતમબુદ્ધ અને શ્રીમહાવીરનો જન્મ થઇ ચૂક્યો હતો. અહીંથી હવે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જેને આપણે શક પ્રજા તરીકે ઓળખી રહ્યા છીએ તેમનું વૃત્તાંત શરૂ થયું કહી શકારો.

શિસ્તાન પ્રાંતની ઉત્તરે બેક્ટ્રીઅન્સ, પશ્ચિમે ઇરાની પ્રજા એટલે પાર્થિઅન્સ, પૂર્વમાં ક્ષહરાટ તથા સિંધમાં વસતી પ્રજા અડીને આવી રહી હતી. એટલે તેઓ સર્વે એક ખીજાના ધાટા

(૪૪) કે. ડિ. ઈ. પૂ. ૩૩૮:—“The term Saka may possibly allude to Sakasthana (Seistan) and dwellers around the region of Hamam lake...the Saka was one of the 23 provinces (Satarapies) under the great Persian king Darius=શક શબ્દ શકસ્તાન (શિસ્તાન)ને તથા હામન સરોવરની આસપાસ પ્રદેશમાં વસનારાને લાગુ પડવાનો સંભવ ગણાય-ઈરાની બાદશાહ ડેરીયસના સમયે જે ૨૩ પ્રાંતો (સત્રાપીઓ) હતી તેમાંનો એક પ્રાંત આ શક પ્રજાનો હતો. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૪૧ અને ૪૩.

(૪૫) ઇતિહાસકારોએ જે શક શબ્દ વાપર્યો છે તે શિસ્તાનના વતની તરીકે છે. અને તે અર્થમાં જ મેં આ શબ્દ અહીં વાપર્યો છે. બાકી પ્રાચીન સમયે ભારત-

વાસીઓની માન્યતા શું હતી, તેનો સ્પષ્ટ તો નહીં જ પણ કાંઈક ઓછો ખ્યાલ પૃ. ૧૩૩ ઉપર ટી. નં. ૧૬ માં મૌ. સા ઈ.ના અવતરણમાં આપ્યો છે. “મનુ કે અનુસાર શકલોગ કાંબોજ, પહલ્વ, પારદ ચોર ચવન ઈતિ ઉપ વિભાગોમે વિભક્ત થા.” મતલબ કે પારદ અને ચવનોને પણ શક તરીકે લેખ્યા છે; જેથી સમજશે કે, માત્ર શિસ્તાનના વતનીને જ શક નથી કહેવાયા.

(૪૬) જુઓ સપ્તમ પરિચ્છેદ, પાર્થિઅન્સ પ્રજાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં આપેલી હકીકત.

(૪૭) આ કથનનું સત્ય સમજવા માટે, ઉપરની ટીકા નં. ૪૫, ૪૬ વાંચો તથા તેમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખાણની હકીકત સાથે સરખામણી કરો. એટલે તુસ્ત સમજશે કે, પાર્થિઅન્સ વિગેરે પણ શક પ્રજાનો જ અંશ હતો; તેઓ કાંઈક અસંસ્કારિત રહી ગયા હતા,

સંસર્ગમાં આવતા હતા તથા પરસ્પરની ખાસિ-
યતો ગ્રહણ કર્યે જતા હતા. ૪૮ વળી રાજદારી
તેમજ વ્યાપારિક જીવનની છાપ અને અસર પણ
તેમને પહોંચવા માંડી હતી, જેથી શિસ્તાનના ઉત્તર
ભાગની પ્રજા, જે સરખામણીમાં માત્ર થોડો જ
ભાગ હતો તેમણે ખેતરઘાટદ્વારા અને દક્ષિણ
ભાગનો જે મોટો જથ્થો હતો તેમણે ખોલનઘાટ-
દ્વારા હિંદુસ્તાનની પ્રજા સાથે વ્યવહાર સાંધ્યો
હતો. ૪૯. ઉત્તરવાળી પ્રજાનું મિશ્રણ થઇને
ક્ષહરાટની (ખરૌણીભાષા ખોલનાર ૫૦ પ્રજાની)
ઉત્પત્તિ થઇ કે જેમાંથી પાણિનિ વ્યાકરણી
ધત્યાદિ ઉદ્ભવને પામ્યા છે: અને દક્ષિણવાળી
પ્રજા સિંધ તથા જેને અસલમાં સૌરીરદેશ ૫૧
કહેવાતો હતો-અને વર્તમાન કાળનો પશ્ચિમ
રાજપૂતાના-ત્યાંની પ્રજા સાથે મિશ્રિત થઇ ગઇ.
આ પ્રજાને શું નામ અપાયું હતું તે જાણવામાં
આવ્યું નથી, એટલે મેં પણ અત્રે દર્શાવ્યું નથી;
પણ આપણે ખીજી રીતે તેમની ઓળખ આપીશું,
જેથી વાચકવર્ગ સમજી શકશે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં
જે એમ જણાવ્યું છે કે, સિંધુ નદીને તેની પૂર્વ અને

પશ્ચિમે અનેક નદીઓ મળતી ૫૨ હતી; જેમાંની
કોઇ બે નદી વચ્ચેના ભાગને બ્રહ્મદ્વીપ ૫૩ના
નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો; તેમ જ તે
સિંધુ નદીની અનેક શાખાઓમાં એકનું નામ
સરસ્વતી નદી ૫૪ હતું. આ બ્રહ્મદ્વીપ તથા સર-
સ્વતી નદી તેમ જ સિંધુ નદીની અનેક શાખા-
વાળો સમૂહો પ્રદેશ, તે ઉપર વર્ણવેલી શિસ્તાન-
માંથી ખોલનઘાટદ્વારા દેશાંતર કરીને હિંદમાં
આવેલી પ્રજાનો જ સમજી લેવો. ઉત્તરવાળો ભાગ
પ્રથમથી જ નાનો હતો. તેની પ્રજાની પણ વિશેષ
સંખ્યા તો કંબોજમાં જ વસીને હિંદમાં પ્રવેશ
થતી અટકી પડી હતી; જ્યારે માત્ર જીજ જે
બાકી રહી તે હિંદમાં સ્થાયી થઇને પડી રહી હતી.
પણ તેમાંનું કોઇ તત્ત્વ રાજકીય જીવનમાં પડ્યું
નહોં. એટલે તેમનું અસ્તિત્વ-શક પ્રજા તરી-
કેનું-તદ્દન વીસરાઇ જવા ૫૫પામ્યું. જ્યારે ખોલન-
ઘાટદ્વારા પ્રવેશેલી પ્રજાની સંખ્યા પણ વિશેષ
હતી. વળી તેમાં વારંવાર નવાં નવાં ટોળાં
આવીને ૫૬ ઉમેરો પણ થયા કરતો હતો. તેમ
આપડે તેમનામાંથી જે વીર, ધીર કે અન્ય ગુણોમાં

(૪૮) ટોડરાજસ્થાન (મુદ્રિત વિંકટેશ્વર પ્રેસ);
ભાગ ૧. પૃ. ૨; લગવાન પાર્શ્વનાથ (મુદ્રિત સુરત ૧૯૨૭)
પૃ. ૨૩૪ “પ્રાચીનકાળમે ભારત ચૈત્ર શાકદ્વીપકા વિશેષ
સંબંધ થા.”

(૪૯) વર્તમાન હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશાએ,
પર્વતની હારમાળા વીંધીને પેલીપારની પ્રજા સાથે કયા
કયા માર્ગે વ્યવહાર કરી શકાતો હતો તેના વર્ણન માટે
જીઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૧૦ અને આગળ.

(૫૦) તે પ્રજા કંબોજ અને ગાંધાર નામના
પ્રદેશમાં પ્રસરી ગઈ હતી.

(૫૧) આ પ્રદેશની ભૂગોળ તથા વર્ણન માટે પુ.
૧ હું જીઓ. પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૬ સુધી.

(૫૨) જીઓ પુ. ૧, પૃ. ૨૨૬.

(૫૩) દ્વીપ એટલે ભૌગોલિક રચાણના પ્રમાણે ચારે

તરફ પાણી અને વચ્ચે જમીન એમ અહીં નહોં, પણ જેને
હાલમાં આપણે દુઆબ કહીએ છીએ તે. પ્રાચીન
સમયે દુઆબને પણ દ્વીપ નામથી જ સંબોધવામાં આવતો
હતો (જીઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૩૮ શક દ્વીપની હકીકત.)

(૫૪) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫૨ તથા જીઓ
પુ. ૨, પૃ. ૧૭૪ ની હકીકત.

(૫૫) આથી કરીને કોઈ શક પ્રજાએ હિંદમાં
ખેતરઘાટને રસ્તે પ્રવેશ કર્યો હતો એમ કહી શકાશે
નહોં. જે કોઈ શક હિંદમાં આવ્યા છે તે ખોલનઘાટને
રસ્તે કે તેનાથી પણ દક્ષિણેથી (મોઝીઝનું આગમન
સિંધ રસ્તે થયું હતું એમ જે ધરાયું છે તે હકીકત
સાથે આને સરખાવો.) આવ્યાનું જણાયું.

(૫૬) આવી રીતે એકંદરે કેટલાં ટોળાં આવ્યાનું
નોંધી શકાય તે માટે આ પારિમાર્ક આગળ જીઓ.

આગળ પડતા હતા તે અન્યક્ષેત્રે ૫૭૫થી ૪૭૫ની જિલ્લા હતા. તેમજ જે રાજકીય પટમાં મોખરે ધુમ્મા રહેતા હતા તેઓ ગાદીપતિ પણ બની બેસા હતા. ૫૮ એટલે તેઓ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. આ સંઘળી પ્રગ્નને આપણે હિંદી શક અથવા ઇન્ડોસિથિઅન્સ તરીકે ઓળખી શકશું. ઇન્ડોસિથિઅન્સની ૫૯ ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે સમજવી.

હવે ઇન્ડો સિથિઅન્સના વિકાસ સંબંધી પણ થોડુંકણું જણાવી દઇએ. સામાન્ય રીતે સિંધુ નદીની પશ્ચિમે ઇરાની રાજ્યની અને પૂર્વમાં હિંદુ રાજ્યની હકુમત ગણી લઇએ, તો પણ વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી શકાશે. ઇરાની શહેનશાહ સાર્ધ-રસ અને ડેરિયસના અમલ પછી (ઇ. સ. પૂ. ૪૮૬) તે બાબુ કાંઈક રાજ્યકાંતિ થઇ હોય કે

(૫૭) આનાં દ્રષ્ટાંતોમાં (૧) બ્રહ્મદીપમાંથી જે પુરૂષો ઉત્પન્ન થઇને વૈદિક સપ્તદાયમાં નામ કાઢી ગયા છે તે સર્વ અહીં ગણાવી શકારો. (૨) પં. ચાણક્ય જે મહાન અર્થશાસ્ત્રી તરીકે અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના મહા અમાત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. તેને ગણી શકારો.

(૫૮) ગાદીપતિ થયાના દ્રષ્ટાંતમાં રૂપભદ્રતનો શાહી વંશ ગણી શકારો.

(૫૯) એ. રી. પુ. ૫, પૃ. ૨૬૬:-The Indo-Scythians are generally known] as the Sakas=ઇન્ડોસિથિઅન્સ સામાન્ય રીતે શક તરીકે જ ઓળખાય છે.

(૬૦) જુઓ . ૧, પૃ. ૨૨૫ અને આગળ. આ ભાગમાં કેટલો ભયંકર વિનાશ તે સમયે થયો હશે તે તો ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ સીધ:-કર્તા હેનરી દુએન્સ-નો ગ્રંથ વાંચવાથી તેના પ્રદેશવિસ્તારનો ખ્યાલ આવવાથી કલ્પના કરી શકારો.

(૬૧) પં. ચાણક્યના પૂર્વજે પણ આ ટાળાના સમજવા. તે સાથે અનેક બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈદ્યો વિગેરે આવેલા. તેમાંનો મોટા ભાગ વૈદિક અનુચાથી હશે કેમકે શક સ્થાનમાં શ્રુતિકારની ઉત્પત્તિ થઈ હતી; જેથી તેમના

દમન વધુ હોય અથવા તો કેવળ વ્યાપારિક સંયોગો જ જિલ્લા થયા હોય કે ઇરાની શહેનશાહનો સત્તાપ્રદેશ વિસ્તાર પામ્યો હોય, પણ ત્યાંની થોડીક પ્રગ્ન સિંધુ નદીના પૂર્વ પ્રદેશમાં ઉતરી આવી હતી; તેમ આ બાબુ સૌવીરપતિ રાજ ઉદયનની ગાદીએ તેનો ભાણેજ કેશીકુમાર આવ્યો હતો; તથા તેના સમયે રેતીનો મોટો વાવંટોળ થઇને આખો સૌવીર પ્રદેશ દટાઇ જઈને જેસલમીરનું રણ બની ગયું હતું. ૬૦ જેથી ત્યાંની પ્રગ્ન આડી અવળી વિખરાઇ ગઇ હતી. તેમાંની કેટલીક હાલના બાવલપુર રાજ્ય તરફ ઉત્તર હિંદમાં વધી અને કેટલીક જોધપુર રાજ્યની હદમાં આવી વસી ૬૧ જ્યારે કેટલીક ત્યાંનાં શહેરો, ગામડાંઓ અને નદીઓની સાથે દટાઇ ૬૨ પણ ગઈ. આ પ્રસંગને હિંદી શકનું પ્રથમ ટોળું પ્રવેશ્યા તરીકે નોંધી

ધર્મને માનનારા વિશેષ સંખ્યામાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. અને આ હિઝરતે આવેલી પ્રગ્ન ત્યાંની જ હતી. એટલે આપણે કહી શકીએ છીએ કે વૈદિક મતાનુચાથી તે હતા. ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦ ની આસપાસ (જુઓ. પુ. ૨, પૃ. ૧૭૬) લાખોની સંખ્યામાં એક જૈનાચાર્ય જે જૈનો બનાવ્યા છે તે અહીં લખેલા વૈદિક મતાનુચાથીમાંના જ સમજવા. પં. ચાણક્યના પૂર્વજે પણ તે વખતે જ જૈન મતાનુ-ચાથી થયા હશે એમ થયેલ સમજવું (જુઓ પુ. ૨, પૃ. ૧૭૧ થી ૧૭૬ ની હકીકત). વળી હાલના ઓરાવાલો તથા સર્વ સામાન્ય જૈન ધર્મીઓ મુખ્ય અંશે આ પ્રગ્નની ઓલાદ જ ગણવી.

(૬૨) વસ્તી કહેતાં મનુષ્યો, જે કે દટાયાં લાગતાં નથી, કેમકે વાવંટોળ કાંઈ એકદમ અણચિંત્યો અથવા બે ચાર કલાકમાં જ આવીને રેતીના ડુંગરે ડુંગરા થઇ ગયા લાગતા નથી; પણ ધીમે ધીમે એકાદ અઠવાડીયા જેટલો કે બેઠકે તેથી વધુ સમય લંબાયો હશે. એટલે માણસો પોતાની સગવડતા પ્રમાણે આઘાપાછે થઈ ગયેલ છે. છતાં જો કોઇ દટાયું હોય તો તેવી સંખ્યા બહુ જ જુજ હશે. બાકી ઈમારતો, શહેરો, નદીઓ વિગેરે સર્વે સ્થાવર વસ્તુઓ તો દટાઇયેલી જ ગણવી.

શકાશે. આ વખતના અરસામાં જ હાલના ભિત્ર-માલ નગરની^{૧૩} સ્થાપના થઇ છે; જેને તે સમયે તો ઓશ્યાનગરી તરીકે જ ઓળખવામાં આવતી હતી. તેમ વળી તે એવડું મોટું નગર^{૧૪} બનવા પામ્યું હતું કે કદાચ તે પ્રદેશની તે રાજધાની^{૧૫} તરીકે પણ ગણાયું હોય. માત્ર તે એમ પણ માનવું થાય છે કે, રાજપુતાનાનો આ ભૂમિ પ્રદેશ હિંદના મધ્ય ભાગમાં હોઇ, ઇતિહાસમાં જે મત્સ્ય અથવા મધ્યદેશ કહેવાય છે, અને જેની રાજધાની મધ્યમિકા નગરી કરાવાઇ છે તે સ્થળે વૃત્તાંત અહીં વર્ણવેલી ઘટનાને જ લાગુ પડતું દેખાય છે. ખેર; વિદ્વાનો અને શોધકો તે બાબત વિશેષ તપાસ કરીને તેના ઉપર પ્રકાશ પાડશે. આપણે તો આટલો અંગુલિનિર્દેશ કરી, શક પ્રજના વિકાસના ઇતિહાસનું ચિત્ર રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરીશું. અત્ર એક નોંધ લેવી ઘટે છે કે, આ પ્રદેશમાં સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે અનેક જૈન મંદિરો તથા ધર્મનાં સ્થાનકો બાંધાં કરાવ્યાં^{૧૬} હતા; ઉપરાંત આ આખો રજ-પુતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ બહુ જ સુખી હતો: તેમ પ્રજા નિશ્ચિંત હોવાથી વ્યાપાર ખેડીને અતિ સમૃદ્ધિવંત તથા જહોજલાલીવાળી બની ગઇ હતી; જેથી ઇતર દેશના વતનીઓનું ત્યાં આવવા તરફ ધણું ખેંચાણ થયા કરતું હતું. આ સમયે

શક પ્રજને ખીજું ટાળું હિંદમાં ક્યારે અને કેમ આવ્યું તે હવે જણાવીશું.

અંદાજે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦માં એકદીયા અને પાર્થીઆ સ્વતંત્ર થયાં હતાં (જુઓ ઉપ-રમાં પૃ. ૨૬૮) તેમાં પાર્થીઆની સત્તામાં શક પ્રજના મૂળ વતનવાળો શિસ્તાનનો પ્રાંત હતો. આ પ્રાંત કદાચર અને જંગલમાં જ ગુજરો ચલાવતી હોવાથી સ્વતંત્રતાચાહક હતી જ. એટલે તેમને પોતાના શિરે કોઈની ઝુંસરી ગમતી નહોતી. તે માટે તેઓ જિંયાનીચા થયા જ કરતા અને પ્રસંગ પડ્યે કે લાગ મળતાં, હિંદ તરફ ઉતરી પડવાને તલસી રહેતા હતા; પણ ન્યાં-સુધી ઇરાન ઉપર શહેનશાહ મિથ્રેડેટસના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો ત્યાંસુધી તેમની કારીગરી બહુ સાર્થક નીવડતી નહોતી. એટલે તેના રાજ-અમલના વળતા ભાવ થયા અને પાછળથી ફ્રેટસ ખીજો તથા આરેએન્સ ખીજો, એમ તે બેના રાજ્યઅમલ આવ્યા કે તેઓએ માથું ઉચક્યું, અને સ્વતંત્ર બની મોટા જથ્થામાં ખસી જઇ હિંદમાં આવતા રહ્યા. કે. હિ. ઈ. ના લેખકે જે લખ્યું છે કે^{૧૭} “There is good evidence to show that the earlier Scythian settlements in Iran were re-inforced about the time when the

(૧૩) આ નગરની મહત્વતા શી કહેવાય તે માટે પુ. ૨, પૃ. ૧૭૬ જુઓ.

(૧૪) ન્યાં લાખો માણસો માત્ર હિંદરત તરીકે જ આવેલા હોય (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૬૧) ઉપરાંત ખીજ મૂળ વસતી પણ ત્યાં હોય, તો તેણું નગર કાંઈ નાનુંસૂતું તો ન જ કહી શકાય ?

(૧૫) જુઓ ભૂમક અને નહપાણના વૃત્તાંતે, તેમના મધ્ય દેશની રાજધાની મધ્યમિકા નગરી હોવાનું વૃત્તાંત; અને તે માટે મેં સૂચવેલા કેટલાંક સ્થાનની હકીકત.

(૧૬) વર્તમાનકાળે પણ ખીજાનેર, જેસલમીર વિગેરે સ્થાને રાજ સંપ્રતિના બંધાવેલ જૈન મંદિરો, વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે, તેનું કારણ અહીં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સમજવું.

અન્ય સ્થાનોએ તેણે મંદિરો તો બંધાવેલ પણ શુંગપતિઓએ સર્વાંશે તેનો લગભગ નાશ કરાવી નાખ્યો હતો; ન્યારે અહીં તેઓ પહોંચી ન શક્યાથી તેમનો વિનાશ થતો બચી ગયો છે.

(૧૭) જુઓ કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૬૭.

Sakas first occupied Bactria...The kings of Parthia were engaged in quarrels with their Scythian subject= એકદ્રીઆમાં ન્યારે શક૯૮ પ્રજા પ્રથમ વસી રહી હતી, ત્યારે ધરાનમાંના સિથિઅન્સમાં તેમનું ટોળું ઉમેરાયું હતું તે બતાવવા પુરતી સાબિતી મળી આવે છે-પોતાની સિથિઅન્સ પ્રજા સાથે કજ્યા-કંકાસ કરવામાં જ પાર્થિઆના રાજાઓ મશગુલ બની રહ્યા હતા.” આ પ્રમાણેનો બમ્બો પ્રસંગ આપણે ઉપરમાં જે રિથિતિ વર્ણવી રહ્યા છીએ તેને લગતો જ છે એમ સમજવું. આ બીજી વારનું મોટું ટોળું જે આવ્યું તે પહેલાં પચાસેક વર્ષે એક નાનું ટોળું આવ્યું લાગે છે. ૯૯ પણ તેની મજબૂત સાબિતી મળતી ન હોવાથી તેની ગણના આપણે ક્ષેતા નથી. આ નાના ટોળાના દેશાંતરનો સમય સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણબાદ ન્યારે તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વૃષભસેન અર્વાતિની ગાદીએ હતો ત્યારે બન્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. તે વખતે હિંદના મધ્યદેશમાં ભૂમકની-પ્રથમ મિનેન્ડરના ક્ષત્રપ તરીકેની અને પાછળથી સ્વતંત્ર ગાદીપતિ મહાક્ષત્રપ તરીકેની-આણ ચાલુ હતી. આ ભૂમક તથા સર્વ ક્ષહરાટો જૈન મતાનુયાયી હતા. ૭૦ તેમજ પ્રથમનું જે ટોળું અહીં ઉતરી આવ્યું હતું તેમાંના સર્વે જૈન ધર્મપાળતા થઇ ગયા હતા; એટલે આ બીજું

(૬૮) તેમના હિસાબે શક શબ્દ છે. આપણે તેમને ચારકંડ સમરકંડવાળા પ્રદેશના વતની તરીકે લેખવાના છે. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૪૫ ની હકીકત) કેમકે તેમનું નામ શક તો ન્યારથી તેઓ શિસ્તાનમાં વસી રહ્યા હતા ત્યારબાદ પડ્યું છે.

(૬૯) જુઓ ૫૪મ ખંડે શક પ્રજાના ઇતિહાસને લગતી હકીકત.

(૭૦) આ સર્વ ક્ષહરાટોના ધર્મ વીશેની ચર્ચા

નવું ટોળું જે આવી ચડ્યું હતું તેમણે પણ પોતાના આગલા જાતભાઈઓ સાથે મળી જઇને તેજ ધર્મનું અવલંબન લીધું હતું. ૭૧ ફાવે તો પેલા અનિશ્ચિત નાના ટોળામાં કે પછી ફાવે તો આ બીજા મોટા ટોળામાં, શક રૂપલાદતના પિતા હિંદમાં આવ્યા હતા અને પોતાના ખાનદાન તેમ જ યુદ્ધ વિષયક પરાક્રમ તથા કૌશલ્ય દાખવતા ગુણોને લઇને, મહાક્ષત્રપ ભૂમકના અંતઃપુરનું ધ્યાન ખેંચી લીધું હતું. પરિણામે ભૂમકપુત્ર નહપાણની કુંવરી દક્ષમિત્રાનું લગ્ન આ રૂપલાદત વેરે ગોઠવાયું હતું. ન્યાર પછી તે રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રકાશિત થવા પામ્યો છે. આ પ્રમાણે હિંદીશકના બે—અથવા ત્રણ કહીએ તો પણ ચાલે-ટોળાં હિંદમાં આવ્યાં હતાં. ઉપરાંત શુદ્ધ શકનું પણ એક ટોળું આવ્યું છે જેનું વર્ણન અવન્તિપતિ તરીકે તેમનું ચરિત્ર આપણે જ્યાં કરવાના છીએ ત્યાં આગળ ઉતારીશું; જેથી સમજવાની સરળતા સચવાશે. અહીં આટલો ઇસારોજ બસ લેખીશું. એટલે ખરી રીતે શક પ્રજાના પ્રસ્થાનની સંખ્યા ચારની ગણાય છે, છતાં કેટલાક ત્રણ જ હોવાનું કહે છે તેમાં અને આપણા કથનમાં કેટલો તફાવત છે તે અભ્યાસકની દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય માટે તેઓમાંના કે. હિ. ઇ.ના લેખકનું એકલાનું જ મંતવ્ય ટાંકીશું. તેમણે ગ્રીક લેખક હેરોડોટસની સાક્ષી આપીને આ પ્રમાણે ત્રણ વર્ગ

તેમના જીવન લખતી વખતે આપણે કરી ચૂક્યા છીએ ત્યાંથી જોઈ લેવી. (પૃ. ૨૪૩ થી આગળ.)

(૭૧) એટલે એમ નથી સમજવાનું કે, તેમણે અહીં આવીને પ્રથમ વાર જ તે ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. તેઓમાં ધર્મના બીજનું ક્ષેપન તો પ્રિયદર્શિન સમ્રાટના ધર્મમહામાત્રાઓએ ક્યારનું કયું જ હતું. અહીં તો તેને યોષણ મલ્યું હતું એમ ગણવું.

જણાવ્યા છે:-૭૨ (1) The Sakas whose home was in the country of the river Jaxartes (The Syr Daria) (2) Those from the country of the river Helmand=Sakasthan=the abode of the Sakas=The later Persian Sijistan and the modern Seistan (3) The Scythians of Europe who inhabited the Steppes of Russia to the north of the Black Sea=Sakatardarya=the Sakas over the sea. (૧) જે શકોનું સ્થાન જરટીસ નદી(સીરદરીયા)નાળા પ્રદેશમાં છે તેના (૨) હેલમંડ નદીનો પ્રદેશ શકસ્થાન-શકનું સંસ્થાન-મોડેથી ઈરાની લાપામાં સિસ્તાન અને અર્વાચીનમાં સિસ્તાન કહેવાય છે તે પ્રદેશના (૩) અને યુરોપના સીથીઅન્સ જેઓ કાળા સમુદ્રની શક તરદરિયાની ઉત્તરે રશિયાના સપાટ-મુલકમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે અને તેથી દરિયા-પારના જે જે શકો કહેવાય છે તે. આમાંના ત્રીજા સાથે આપણે^{૭૩} સંબંધ નથી. પહેલા વર્ગને આપણે નોંધ્યો તો છે જ, પરંતુ તેને શકના^{૭૪} એક ભાગ તરીકે તો નહીં, પણ મૂળ વતનીના એક ટાળા તરીકે; જ્યારે બીજો વર્ગ છે તે જ, આ ઇતિહાસમાં

(૭૨) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૂ. ૫૬૪

(૭૩) અહીંના મૂળવતનીઓ કેમ છતાં પડીને વીખરાયા હતા તે દર્શાવવાનું વિવેચન કરતાં હેરોડોટસે કદાચ આ ત્રણ વર્ગ પાડ્યા હશે. (જુઓ પૂ. ૧૪૧ ની હકીકત.)

(૭૪) આમાં પ્રાચીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે શકનો અર્થ જે શાકદ્વીપના રહીશ એમ કરો, તો પણ તે અર્થયુક્ત નથી; તેમજ અર્વાચીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે સિસ્તાનના વતની જ નથી એટલે તેમને કઈ રીતે શક કહેવાય ?

(૭૫) ખરી રીતે તો શક શબ્દ જ પ્રાચીન સમયે નહીં હોય (જુઓ ઉપરમાં પૂ. ૧૩૭ ના અંતે); પણ

વર્ણવાતો શક પ્રજનો વર્ગ છે. આ ઉપરથી તથા તેની ઉપરની ટી. નં. ૭૩-૭૪ ની હકીકત જે ધ્યાનમાં લેવાશે તો વાચકને ખાત્રી થશે કે, તેમણે (પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા પ્રાચીન લેખકોએ પણ) શક તરીકે કોની ગણના કરવી તેની બહુ સંભાળ લીધી નથી. જ્યારે આર્ય પંડિતોએ અને વિદ્વાનોએ તો સાદ સાદ જણાવી દીધું છે કે શાકદ્વીપના જે વતની તે જ શક,^{૭૫} તેમને શક સ્થાન અથવા શિરરતાનના પ્રદેશ સાથે સંબંધ જ નથી.^{૭૬} વળી અર્વાચીન વ્યાખ્યા પ્રમાણે શિસ્તાનના વતનીને જ શક કહેવાનું ધોરણ સ્વીકારીએ, તોયે પાર્થિયનો, ક્ષહરાટો, ચળ્લુવંશીઓ ઇત્યાદી અનેક પરદેશી પ્રજાઓ કે જેમને વતનના^{૭૭} અંગે શિસ્તાન સાથે કાંઈ લેવાદેવા જ નથી, છતાં પાશ્ચાત્ય લેખકોએ અને વિદ્વાનોએ તેમની ઓળખમાં જ્યાં ને ત્યાં શક શબ્દ લગાડી ખીચડો કરી નાંખ્યો છે. એટલું જ નહીં પણ ઊલટો હિંદીઓને માથે તે સર્વનો ટોપલો ઓઢાડતાં લખે છે^{૭૮} કે, “ The term Saka was used by the Indians, in a vague way to denote all foreigners from the other side of the passes without nice distinction of race or tribe=વાટની પેલી પારના

શાકદ્વીપની પ્રજ તરીકે તેમની ઓળખ આપવી હોય તો શાક શબ્દ વાપરી શકે. ખાત્રી વેદની ઉત્પત્તિ થઈ ગયા બાદ શક શબ્દ વપરાયો હોય તો નં. ૨ વર્ગની પ્રજ માટે તે છે એમ સમજવું. (વળી જુઓ પૂ. ૧૩૩ ટી. નં. ૧૯).

(૭૬) આ હકીકત આપણે સ્પષ્ટતાપૂર્વક પૂ. ૧૩૫ થી ૧૪૦ સુધીમાં શાકદ્વીપ, શકદ્વીપ અને શકસ્થાનના પારામાં સમજાવી દીધી છે.

(૭૭) આ સર્વ હકીકત આપણે તે તે પ્રજનો ઇતિહાસ (ઉત્પત્તિ અને વિકાસ) લખતાં સાબિત કરી ગયા છીએ, તે જોઈ ખાત્રી કરવી.

(૭૮) જુઓ. ઓ. હિ. ઇ. પૂ. ૯.

સર્વ પરદેશીઓને (તેમની) ઓલાદ કે જાતીના કોઈ ખાસ ભેદ રાખ્યા વિના (તેમને) હિંદીઓએ એક શક નામથી મોઘમ રીતે ઓળખાવ્યે રાખ્યા છે. ૭૯ ” આ તેમના મંતવ્ય ઉપર કાંઈ વિવેચન કરવા જરૂર નથી. વાચકવર્ગ સ્વયં તે વિશે પોતાનો નિર્ણય આંધી શકે તેમ છે.

આ પ્રમાણે શક અને હિંદી શક પ્રજાનો હિંદના પ્રવેશ સંબંધી તથા ત્યારબાદ તેમના વસવાટના સ્થાન પરત્વેનો ઇતિહાસ સમજવો.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ હિંદી શક ઉપર ભૂમકનો અને પછી નહપાણુનો રાજઅમલ હતો જેને લગતું વર્ણન તેમના (ક્ષહરાટ પ્રજાના) વૃત્તાંતમાં બતાવી ગયા છીએ; જે ઉપરથી કહી શકાશે કે, તેમનું રહેઠાણ આ સમયે અવંતિમાં બની રહ્યું હતું અને તેમની રહેણીકરણી તદ્દન હિંદીમય જ-આર્ય પ્રજાની જેવી જ-બની ગઇ હતી. કોઇ એમ ન ધારી શકે કે આ લોકોનું

મૂળસ્થાન હિંદ બહારનું હશે. આ ઉપરાંત તેઓ જેમના જેમના સંસર્ગમાં આવતા ગયા હતા તેમની સાથે લગ્નગ્રંથીથી પણ જોડાઇ જતા હતા. આ પ્રમાણે રાજદ્વારી અને સામાજિક સંયોગોની અસર જે નીપજ થૂકી હતી તે ઉપરથી તેમને હવે હિંદી શક નામ નહીં આપતાં હિંદીપ્રજાના સામાન્ય નામથી જ ઓળખવી બહેતર ગણી શકાશે. આ અવંતિની પ્રજા ઉપરાંતનો એક વિશેષ ભાગ જે ખરી રીતે ભૂમક અને નહપાણુના અમલ તળે તો કહેવાય જ, છતાં સીધો કાબૂ જેના ઉપર રૂપબદ્ધતનો હતો તે પ્રાંતની-અરવલ્લીની પશ્ચિમના પ્રદેશની-પ્રજાને પણ આપણે હિંદી શક તરીકે જ ઓળખવી પડશે. તે પ્રજાનું શી રીતે નિર્માણ થયું હતું તેનું વર્ણન હવે આપણે કરવું રહે છે: તે માટે આ પછીનો પરિચ્છેદ જુઓ.

(૭૬) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૪૦. “સર્વનો સાર”વાળો પારીઆક. ખાસ કરીને ટી. નં. ૪૫ તથા પૃ. ૧૪૧ ટી.

નં. ૪૭ ની નોટની હકીકત.

દશમ પરિચ્છેદ

પરદેશી આક્રમણકારો (ચાલુ)

(૬) હિંદીશક-ઇન્ડો સિથિઅન્સ-શાહી રાજાઓ

Shahi kings of Saurashtra.

સંક્ષિપ્ત સાર—ઇન્ડો સિથિઅન્સ શાહી રાજાઓ—

(૧) રૂપભદ્રત્ત:-હિંદીશક પ્રજાએ હિંદમાં કયારે પ્રવેશ કર્યો અને પ્રથમ સ્થિતિ કયાં કરી તેનો આપેલ ચિતાર-પ્રથમ ગાદી તેમની કયાં હતી તથા ત્યાંથી ફેરવીને કયા સ્થળે અને શા માટે લઈ જવી પડી તેનો આપેલ ખ્યાલ-શાહીવંશના સ્થાપક વિશે તથા તેના સમય વિશે કરેલ ગ્રંથો-શાહીવંશના રહ્યાંસહ્યાં અવશેષોની લીધેલ તપાસ-ખે સ્થાનની (સૌરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્રની) આભિર પ્રજાનો ખતાવેલો પરસ્પર સંબંધ તથા શાહી વંશસાથે તેમનું ખતાવી આપેલ જોડાણ-આભિર પ્રજામાં મૂળ શાહીવંશના ખમીરનાં ઉતરી આવેલ તરવોની લીધેલી ટૂંક સમીક્ષા તથા તેનાં આપેલ દૃષ્ટાંતો-સૌરાષ્ટ્રના બહારવટીઆઓની અમુક ખાસિયતો શેને આભારી છે તેનું દોરેલું અનુમાન—

રૂપભદ્રત્તના રાજ્યના વિસ્તારનો તથા તેણે કરેલ લોકોપયોગી કાર્યોનો આપેલ હુબહુ ખ્યાલ-શક, શાહી અને શહેનશાહી શખ્તોની છૂટી પાડી આપેલ સમજૂતિ—

(૨) દેવણુક-તેના સમયનું તથા અન્ય સમકાલીન રાજાઓનું આપેલ કેટલુંક વર્ણન-પોતાની અસલ જાતિના શક સાથે તેણે ખાંધેલ સ્નેહથી, તેમજ ખતાવેલ રાજકીય સહાનુભૂતિથી, તેને શોષણ પડેલ પરિણામ-શકારિ વિક્રમાદિત્યે તથા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ મળીને કાઢી નાખેલ આખી શક પ્રજાનું જડમૂળ-પરિણામે તેમના જોરજુદમમાંથી હિંદી પ્રજાને મળેલી મુક્તિ-શાહીવંશનો આવેલ અંત તથા તેમની આપેલી થોડીક સમયાવધિ—

હિંદી શક પ્રજા કોને કહેવી તથા તેનો વિકાસ કેમ થવા પામ્યો હતો તે ઉપરમાં પૃ. ૩૪૨ થી આગળનાં પૃષ્ઠે સમજાવ્યું છે તથા તે પ્રજામાંથી ‘ શાહીવંશ ’ માં કયા રાજાઓની ગણના કરી શકાય તેની સમજૂતિ પૃ. ૩૩૬ માં આપી દીધી છે જેનો સાર એ છે કે, રૂપભદ્રતનો વંશ તે જ શાહીવંશ અને તે જ હિંદીશક પ્રજા ગણવી રહે છે. એટલું અત્ર જણાવી, તેમના જીવનચરિત્ર સંબંધી જે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું છે તે તથા તેમનો અંત કેવી રીતે આવ્યો કહેવાય તેની ચર્ચા હવે કરીશું.

(૧) રૂપભદ્રત

અવંતિપતિ નહપાણુને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી તેની ગાદી ઉપર જો કોઈ પણ નિકટ સગાનો હક પહોંચતો ગણી શકાતો હોય તેમનું સરણુ તો તેની પુત્રી દક્ષમિત્રા અને અને સ્થિતિ અને જમાઈ રૂપભદ્રતનો જ હતો; તેમ જ સસરા જમાઈને ધણી જ સારાસારી પણ હતી; છતાં અવંતિની ગાદી તેને જે નથી મળી તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, તે પોતે નહપાણુના મરણુ સમયે અવંતિમાં હાજર નહીં હોય જેથી અન્ય સરદારે ત્યાં જઈ, તે હસ્તકમાં લઈ લીધી હશે. અવંતિમાંથી રૂપભદ્રતની ગેરહાજરીનું કારણ કામપ્રસંગને લઈને માત્ર તાત્કાલિક બનાવરૂપે હોય કે તેની નિમણૂક જ અવંતિથી દૂર આવેલ પ્રાંત ઉપર કરવામાં આવી હોય એટલે વખતસર ત્યાં પહોંચી શક્યો ન હોય. બેમાંથી પાછલું કારણ વિશેષ સંભવિત દેખાય છે. ગમે તેમ બન્યું હોય પણ એટલું ચોક્કસ છે કે રૂપભદ્રતને તેના સસરાની ગાદી મળી નથી જ. આવા સંજો-

ગામાં એમ ધારી શકાય છે કે, અરવલ્લીની પશ્ચિમનો જે પ્રદેશ નહપાણુને તાબે હતો અને જેનું નામ આપણે મધ્યદેશ હોવાનું જણાવ્યું છે^૩ ત્યાં તે હાકેમ તરીકે નિયત થયો હશે; એટલે અવંતિમાં નીપજેલ નહપાણુના મરણુ સમયે તે અતિ દૂર હતો. પણ જેવા તેને સમાચાર મળ્યા કે તેણે અવંતિ તરફ પ્રયાણુ આદર્યું હશે. ત્યાં પહોંચવાને સૌથી ટૂંકો માર્ગ, અરવલ્લીની દક્ષિણે શિરોહી અને આબુપર્વત પાસેથી ગુજરાત રસ્તે માલવાની હદમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો; જ્યાં તે અડધે રસ્તે પહોંચ્યો હશે ત્યાં અવંતિની ગાદી તો બીજાએ બધાવી^૪ પાડયાના સમાચાર તેને મળ્યા લાગે છે. એટલે તેને માટે પછી તો અવસર યોગ્ય એ જ રસ્તો રહ્યો હતો કે, પોતાને સોંપાયેલ પ્રદેશ ઉપર સ્વસત્તા સ્થાપી સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે પોતાને જાહેર કરવો. તેણે તેમ કર્યું અને ત્યારથી શાહી રાજવંશની સ્થાપના થઈ કહેવાય. પણ અત્યાર સુધી મધ્યદેશની રાજધાની વર્તમાન શિરોહી શહેરની પાસેના

(૧) આ સરદાર કોણ હતો, ક્યાંથી આવ્યો હતો? વિગેરે હકીકત માટે આગળ ઉપર ગદ્ગલીલ વંશની હકીકત જુઓ.

(૨) આ ઉપરાંત એક અન્ય કારણની પણ સંભાવના કહી શકાય છે. તે સંભાવના તેની ઉમર અતિ વૃદ્ધ થઈ ગઈ હોવાની છે. પણ આવા રાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગે તે સ્થિતિનો વિચાર કરેલે અંશે તેના સૂત્રધારને આડો

આવી શકતો હશે, તે વિષય કલ્પના કરતાં અનુભવનો ગણાય; માટે તેની ચર્ચા અસ્થાને છે.

(૩) જુઓ નહપાણુના વૃત્તાંતે તેનાં રાજગાદીના સ્થાન વિશેની હકીકત.

(૪) જે વ્યક્તિ ગાદીએ આવી છે તેનો હક્ક પહોંચતો નહોતો, છતાં તેણે રાજસગામ હાથ કરી છે. એટલે તેણે બધાવી પાડી હતી એમ લખ્યું પડ્યું છે.

ભિન્નમાલ નગરે^૫ જે હતી, તેને બદલે તે નગરથી ફેરવીને હવે તેણે સૌરાષ્ટ્રમાં રાજગાદી કરી નાંખી. તે માટેનાં બે ત્રણ કારણ કહવી શકાય છે. (૧) એક તો પોતે મોટી આશામાં ને આશામાં ઘેરથી-ભિન્નમાલથી-નીકળેલો. તેમાં વચ્ચે જ હતાશ થયો જેથી તેનું મન ખિન્ન થઈ જતાં સ્વગૃહે પાછા ન ફરતાં, પોતાની જ સત્તાના આ અન્ય પ્રાંતમાં વાસો કરે તો પોતાનો મુલક પણ કહેવાય તેમજ નોક પણ જળવાઈ રહી ગણાય. આ સામાજિક કારણ છે. (૨) બીજું કારણ એ છે કે, માલવામાં શું અને છે? તેના ઉપર સીધી દેખરેખ રખાય અને પ્રસંગ ઉપરિથત થાય તો ભિન્નમાલથી અરવલ્લીના અને આખૂતા ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી અવંતિમાં પહોંચી જવું તેના કરતાં ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશ રસ્તે પહોંચી જવું તે વધારે સરલ ગણાય. આ કારણ રાજકીય છે. (૩) બ્યારે ત્રીજું કારણ વળી ધાર્મિક છે. આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે, ક્ષહરાટ અને હિંદીશક પ્રજા ધર્મચૂસ્ત હતી, તેમ તેઓ જૈનધર્માનુયાયીઓ પણ હતા.^૬ એટલે તેમના ધર્મનું સૌથી મોટામાં મોટું તીર્થધામ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરિનગરે જ આવેલું હોવાથી ત્યાં આત્મિક આનંદ પણ મેળવી શકાય. આવા અનેકવિધ આશયને લીધે તેણે રાજગાદી સૌરાષ્ટ્રમાં કરી હતી. એટલે શાહીવંશના રૂપલદત્તની સત્તા રાજપૂતાના અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર

પૂર્વની પેઠે રહી જ કહેવાય; માત્ર તેમાં ફેરફાર એટલો જ થયો ગણાય કે, પૂર્વે રાજગાદી ભિન્નમાલ નગરે હતી તેને બદલે હવે ગિરિનગરે^૭ થઈ.

ઉપર પ્રમાણે બ્યારે રાજગાદીના સ્થળનું પરિવર્તન થયું ત્યારે ત્યાંની વસ્તી પણ સ્થિત થઈને પડી રહે એમ કેમ અને? તેથી તેણે પણ સ્થાનાંતર કર્યું. એટલે ભિન્નમાલ નગરનો સારો પ્રતિષ્ઠિત અને ધનિક વર્ગ જે હતો તેમનો કેટલોક ઉદાગિરિ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યો^૮ તથા કેટલોક વચ્ચે આવતા કચ્છમાં^૯ રહ્યો. તે વસ્તિમાંના પૈસાદાર અને મોભાદાર પ્રજા-જન સાથે, કેટલીક સામાન્ય વર્ગની પ્રજાએ પણ હિજરત આદરી હતી. તેમણે મોટા શહેરમાં જઈ સંકડાશ લોગવીને પડ્યા રહેવા કરતાં, હિજરતના માર્ગમાં વચ્ચે આવતા કચ્છદેશની પહોળી, ખિનવસ્તીયાળુ અને ખુલ્લી જગ્યા નિહાળતાં, ત્યાં જ ધામા નાંખી લીધા; અને પોતાનો મૂળ કૃષિવિષયક પશુપાલનનો ધંધો ઉપાડી લીધો^{૧૦}. આ પ્રમાણે શાહીવંશની સ્થાપનાની સાથે જ, ભિન્નમાલમાંની વસ્તીનું સરણુ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં થયું હતું તથા ત્યાં તેઓ સ્થિત થઈને રહેવાથી, મૂળસ્થાનમાં રહેલાં તેમનાં સગાંવહાલાં સાથે તેમનું સામાજિક અને વ્યવહારિક સંધાણુ પણ તેમને રાખ્યે જવું પડ્યું હતું. દક્ષિણ હિંદ અથવા સામાન્ય રીતે જેને

(૫) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૩ (મધ્ય દેશ સંજોગો વિકાસની સાક્ષી તેમાં આપી છે, તે વર્ણન અહીં સાથે રાખીને વાંચવું)

(૬) જુઓ ઉપરમાં, પૃષ્ઠ ૫૭૩, પૃષ્ઠ પરિચ્છેદે તથા પૃ. ૩૩૨ ની હકીકત.

(૭) એટલે જ તેમને સૌરાષ્ટ્રના શાહી કોંગ્ર= Shahi Kings of Saurashtra તરીકે ઓળખાવાય છે.

(૮) આ સ્થાનાંતર બાબતની કેટલીક માહિતી આ પરિચ્છેદમાં આગળ આપવામાં આવશે. જુઓ ગૂર્જર પ્રજા વિશેની હકીકત.

(૯) સરખાવો નીચેની ટી. નં. ૨૫.

(૧૦) અત્યારે પણ કચ્છના આ પ્રદેશની વસ્તી કૃષિના ધંધામાં પડેલ છે, આ કૃષિવર્ગમાં ઓશવાજ અને શ્રીમાળ જ્ઞાતિનો વર્ગ વિશેષ સંખ્યામાં કેમ છે તે આગળ ઉપર ગૂર્જર પ્રજાની હકીકતે જુઓ.

મહારાષ્ટ્ર તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ તે ઉપર જે અનેક રાજવંશી તેનાં પુરૂષો થઇ ગયા છે તેમાંના અવશેષો એકને રાષ્ટ્રિકવંશ^{૧૧}, રાષ્ટ્ર-કુટવંશ^{૧૨} કે ત્રૈકુટિકવંશ તરીકે ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યો છે. તેના છઠ્ઠા પુરૂષ દંતિકુર્ગનો સમય ઈ. સ. ૭૫૦ ની લગલગનો ગણવાય છે. એટલે પ્રથમના પાંચ પુરૂષનો સમય ગણતાં તે વંશની આદિ ઇ. સ. ૬૭૦ ની આસપાસ સહેજે ગણી શકાય; છતાંયે તે વંશનો મૂળપુરૂષ કોણ કહેવાય તે હજી પાકે પાથે જણાયું નથી જ. કેટલાકના મતે તેનું નામ ઇશ્વરદત્ત અને જતે આભીર^{૧૩} તથા તેનો સમય અંદાજે ઇસ્વીની ત્રીજી સૌથી

સદીમાં હોવાનું મનાયું છે; જ્યારે આપણે ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે^{૧૪} મિ. થોમાસના મંતવ્ય મુજબ શાહ રાજનો મૂળપુરૂષ કોઇ ઇશ્વરદત્ત નામનો હતો. પાછળની શોધથી તે શાહ રાજનો વંશ, ભલે ચણ્ણનો ક્ષત્રપ વંશ ઠર્યો છે; છતાં મિ. થોમાસના ધારવા મુજબ તે વંશનો મૂળ-પુરૂષ ઇશ્વરદત્ત જે હતો, તેનો સમય તેણે ઇ. સ. ની પ્રથમ સદીમાં કહ્યો છે જ; કેમકે ચણ્ણના વંશની આદિ વિદ્વાનોએ હવે ઇ. સ. ૭૮ ની ઠરાવી છે. આ સર્વ કથનનો સાર એ નીકળે છે કે ઇશ્વરદત્ત નામની કોઇ વ્યક્તિ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ^{૧૫} ઇ. સ. ની પહેલી સદીના મધ્યમાં અથવા જરા આગળ પાછળ^{૧૬} થઇ ગઇ છે. તેનો પ્રદેશ મહારાષ્ટ્રનો છે અને તે

(૧૧) શા માટે રાષ્ટ્રિકવંશ હોવાનું જોડાયું છે તે માટે નીચેની ટીકા નં. ૧૩ તથા ૨૧ જુઓ; તથા પૃ. ૩૭૫ થી આગળની હકીકત વાંચો.

(૧૨) આ નામ વિશેષ પ્રમાણિકપણે કબૂલ રખાયું છે; કેમકે તે વંશના પુરૂષો જ પોતાને રાષ્ટ્ર-કુટવંશી જણાવે છે.

(૧૩) આ રાષ્ટ્રકુટવંશી રાજાઓ મૂળે આભીર જાતિના પુરૂષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મનાય છે. જુઓ નીચેની ટી. નં. ૨૧. એક ગ્રંથકારે આ આભીર પ્રજાનો દક્ષિણમાં વસવાટ હોવાને લીધે તેમને આંધ્રભૂત્યા તરીકે લેખાવ્યા છે. હિ. હિ. પૃ. ૬૪૪ માં તેમણે લખ્યું છે કે—Abhirs were not foreigners; the name Abhir originated from Andhra-bhrutyas (servants of the Andhras). The Matsya Purana states that seven Andhra Kings sprang from the servants of the original dynasty=આભીર લોકો પરદેશી નહોતા. આભીર નામની ઉત્પત્તિ આંધ્રભૂત્ય (આંધ્રના ભૂત્યો-સેવકો) માંથી થઈ છે. મત્સ્ય પુરાણ કહે છે કે, મૂળવંશમાંથી સાત આંધ્ર ભૂત્ય રાજાઓ ઉદ્ભવ્યા છે.

[માર્ગ ટીપણ-ઉપરના કથનમાંથી આટલા મુદ્દા તારવી શકાય છે (૧) આભીર પ્રજા પરદેશી નથી (તે માટે જુઓ હિંદીશક વિશેનું માર્ગ કથન) (૨) આંધ્રભૂત્ય-માંથી આભીર ગયા છે (૩) આંધ્રભૂત્ય સાતની સંખ્યામાં છે (૪) અને આભીર નામની ઉત્પત્તિ આંધ્રભૂત્ય જેટલી પ્રાચીન છે. આ ચાર મુદ્દામાંથી. નં. ૨ સિવાય બાકીના ત્રણ સાચા છે (નં. ૨ માટેનો ખુલાસો પુ. ૨, પૃ. ૧૦૩, ૧૧૪ ઇ. ઇ. તથા પુ. ૪ માં જુઓ.)

(૧૪) જુઓ પૃ. ૩૩૭, ટી. નં. ૧૬. ઇશ્વરદત્તને, (ડો. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની સૂચનાને વધાવી લઇને.) આભીર હોવાનું (નીચેની ટી. નં. ૨૦ જુઓ) માનવાને અન્ય વિદ્વાનો પણ લલચાયા છે. (જુઓ કો. આં. ૩. પ્રસ્તાવના, પારા. ૧૧૦ અને ૧૩૫) અને તેનો સમય ઈ. સ. ૨૪૬ આસપાસ કહ્યો છે.

(૧૫) જુઓ પૃ. ૩૩૮ ટી. નં. ૧૭ નું લખાણ. જે તે ઇશ્વરદત્ત ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ન હોત તો તેના સિક્કા હોત જ ક્યાંથી?

(૧૬) ઇ. સ. પહેલી સદીની આગળ જ થઇ છે. પૃ. ૩૫૮ ની અંતની હકીકતમાં મુદ્દો નં. ૪ વાંચો.

વ્યવસાયે અથવા કર્મે આશીર ભતિનો^{૧૭} લાગે છે. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ છે; જ્યારે બીજી સ્થિતિ એમ છે કે, શાહવાંશી રામજી જેનો મૂળપુરૂષ હવે આપણે રૂપભદ્રતને દરાવ્યો છે (જુઓ પૃ. ૩૪૦) તેના પિતાનું નામ ઇશ્વરદત્ત છે. આ રૂપભદ્રતનો સમય ઇ. સ. પૂ. ની બીજી સદીના ઉત્તરાર્ધનો છે, એટલે તેના પિતા ઇશ્વરદત્તનો સમય બહુ બહુ તો ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગણવો રહે છે. અને આ રૂપભદ્રત વિ. મૂળે શક પ્રબળ હોવાથી તેમના વતનમાં જે મૂળ વ્યવસાય^{૧૮} દોરા ચારવાનો અને તેનો ઉછેર કરી પરિવાર વધારવાનો હતો તે જ વ્યવસાય અહીં હિંદમાં આવીને પણ તેઓ આદરી રહ્યા હતા. અને તેથી જ આ શક પ્રબળ ધનુર્વિદ્યામાં તથા તિરંદાજીમાં^{૧૯} પણ પ્રવીણ અને મશહૂર લેખાતી હતી. આ રૂપભદ્રતનું નામ આપણને નાસિક, જુન્નોર વિગેરે દક્ષિણ દેશમાં આવેલા શિલાલેખ ઉપરથી જાણુ-

વામાં આવ્યું છે એટલે જ વિદ્વાનોને પણ નહપાણ તથા તેના જમાઈ રૂપભદ્રતને દક્ષિણ હિંદની ભૂમિ ઉપર-ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના મૂળ-વાળા પ્રદેશમાં કાંઈ લડાઈ-લડતો ચીતરવો પડ્યો છે; પરંતુ યુદ્ધમાં ઉતરનાર રૂપભદ્રત જ પ્રથમ હતો કે તેનો પિતા ઇશ્વરદત્ત^{૨૦} હતો જે યુદ્ધમાં પ્રથમ કોઈ સૈન્યપતિ હતો અને તેના મરણ બાદ તેની જગ્યાએ રૂપભદ્રત નીભાયો હતો તેની ભલે આપણને સ્પષ્ટતાપૂર્વક માહિતી મળતી નથી. છતાં જ્યારે નહપાણ અને રૂપભદ્રતનો, સસરા જમાઈ તરીકેના સગપણ સંબંધનો, વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માનવું રહે છે કે, રૂપભદ્રતનો પિતા ઇશ્વરદત્ત પણ, ક્ષત્રપ નહપાણને તેમજ મહાક્ષત્રપ ભૂમકને, પોતાના જીવનમાં યુદ્ધક્ષેત્રે સારી રીતે ઉપયોગી થયો હોવો જોઈએ. એટલે જનવાજોગ છે કે, દક્ષિણ દેશના કોઈક યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં તે ઇશ્વરદત્ત મરણ પામ્યો હોય, અને તેથી કરીને તેનું નામ આ પ્રદેશમાં^{૨૧} જગતમાં રહેવા

(૧૭) આશીર ભતિનો જીવનપ્રદેશ ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા ભૂમિને ગણવાયો છે. સરખાવો ઉપરનો ટીકા નં. ૧૩, તથા ૧૪.

(૧૮) પૃ. ૨૬૮ માં ટાંકેલું ઇંગ્લેજ અવતરણ જુઓ.

(૧૯) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૧૦ ની હકીકત જેમાં રાજ બળમિત્રનું મરણ કોઈ તિરંદાજે ફેંકેલા બાણથી નીપજ્યાનું જણાવ્યું છે.

વળી તે પૃષ્ઠે ટી. નં. ૧૭ માં ગર્દભીલ રાજની બીના જણાવી છે તે પણ શકપ્રબળની તિરંદાજના દષ્ટાંત-રૂપ છે. આનું વર્ણન આગળ ઉપર આવશે.

શક પ્રબળ જેમ ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ ગણાતી હતી તેમ વળી સ્ત્રીઓની મર્યાદા સાચવવામાં, કિશોરકાલમાં પણ માથું આપવા અચકાચ નહીં તેની નીતિવાળી હતી. આ ગુણ તેમની પ્રબળમાં રૂઝવી સરી પડી હતી આગળ જણાયો છે. તેનાં દષ્ટાંતો પ્રસંગોપાત આપણે

જણાવતા રહીશું.

(૨૦) ઇશ્વરદત્ત નામની જે વ્યક્તિ માનવી પડે છે. એક નહપાણના જમાઈ રૂપભદ્રતનો પિતા અને બીજો, કો. આં. રે. માં જણાવ્યા પ્રમાણેનો; કે જેણે ઈ. સ. ૨૪૬ આસપાસમાં, ક્ષત્રપ ચણ્ડલવંશી મહાક્ષત્રપોથી સ્વ-તંત્ર બની પોતાનું રાજ્ય ગોદાવરીવાળા પ્રદેશમાં સ્થાપ્યું છે અને મહાક્ષત્રપ નામ ધારણ કરી, સિક્કા પડાવ્યા છે (જુઓ કો. આં. રે. પૃ. ૧૨૪); છતાં તેની ભત કે સંબંધ કોઈ રીતે જણાવ્યાં જ નથી (જુઓ ઉપરની ટીકા. નં. ૧૪ તથા ૧૫.)

(૨૧) રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓનું અસહ વતન પણ ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા પ્રદેશમાં-ગોવરધન સમયમાં-ગણાય છે. તેમ આશીર ભતિનો દોરા ચારવાનો વ્યવસાય પણ આ પાર્શ્વની પ્રદેશમાં વિશેષ સ્મૃદ્ધ બન્યો હતો અને જનવા પામે, તે સમજી શકાય તેવું છે.

પામ્યું હોય. ૨૨ વળી ત્યાંની આભીર પ્રજાનું મૂળ ૨૩, આ ઇશ્વરદત્ત સાથે ઉતરી આવેલી પણ પાછળથી લડાઈ જતાયા બાદ ત્યાં ઠરીકામ થઇને વસી રહેલી ૨૪, શક પ્રજામાંથી ઉદ્ભવ્યું હોય તે કાંઈ અકલ્પનીય હરે તેમ નથી. આ પ્રમાણે ખીજી સ્થિતિ થઈ. વળી ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે, આ રૂપભદ્રતનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાપિત થયું હતું. તેમ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આહિર-આભીર પ્રજાની હૈયાતિ ઇ. સ. ની ખીજી ત્રીજી સદીમાં ધરાય છે; અને તેનું સ્થાન આ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જ કલ્પાયું છે. વળી આ આભીર પ્રજાનો મૂળ ધંધો ઢોરો ચારવાનો, ઢોરો ઉછેરનો અને ધોડાની ઓલાદ સુધારવાનો

મુખ્યપણું હતો. તેમાંથી પોતાની કાબેલિયતને લીધે કેટલાકો અઝ્ઞા ધોડેસ્વાર બની, ક્ષત્રિય-ત્વનો ગુણ પ્રાપ્ત કરી, રાજપતિ બની બેઠા છે; જેથી સૌરાષ્ટ્રદેશના પ્રખ્યાત રા'વંશી ૨૫ (અથવા રાહવંશી) ૨૬ રાજાઓ જેમનો સમય ઇ. સ. ની આઠમી નવમી સદીથી જોડાયો છે; (પરંતુ બનવાજોગ છે કે, કદાચ તે પહેલાં પણ ૨૭ હોય) વળી જેમની ઉત્પત્તિ વિદ્વાનોએ ઉપરોક્ત આભીર પ્રજા સાથે જોડી છે. તદુપરાંત આ આભીર પ્રજામાં ધોડેસ્વારી સાથે, સ્ત્રીમર્યાદા અને શિયળ રક્ષણનું ખમીર ૨૮ કેદ શક પ્રજામાંથી ઉતરી આવેલું હોવાથી ૨૯ રાહવંશી રાજામાંના રા'ખેંગાર જેવા ૩૦ સૌરાષ્ટ્રપતિઓ તો, સોલંકીકુળભૂષણ

(૨૨) જળવાઈ રહ્યાનું કહેવું પડ્યું છે તે એટલા માટે કે, ઈશ્વરદત્ત જેમ યુદ્ધમાં મરાયો હતો તેમ, ભલે તેના અન્ય જ્ઞાતિજનો-રાકપ્રજાના-પણ મરાયા હતા, છતાં કેટલાક તો આ સ્થળે જ રહીને વસ્તી વસાવી રહી ગયા હતા. કાળાંતરે તેઓ આંત્રપતિ શાતકરણીની પ્રજા બની ગયા હતા : અને તે બાદ કેટલેય કાળે આ સઘળાં આભીરપતિઓ રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજા તરીકે ખીંડી નીકળ્યા હતા એમ અનુમાન ઢોરાય છે.

(૨૩) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૨૨ ની હકીકત.

(૨૪) ભૂમકના સમયે તેમ જ પોતાના રાજ્ય-મહામાં નહપાણ અને રૂપભદ્રે આ ભૂમિ ઉપર કમમાં કમ ૫૦ વર્ષ સત્તા ભોગવી છે તેથી શકપ્રજા ઠરીકામ થઈ હતી એમ કહી શકાય.

(૨૫) સૌરાષ્ટ્રના જેમ રા' કે રાહ કહેવાય છે, તેમ કઝ્ઞના રાવ કહેવાય છે. કઝ્ઞના રાવ કહેવાતા ભૂપતિઓને સૌરાષ્ટ્રના રા'ભૂપતિઓ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ તે તપાસવું રહે છે સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૬ વાળા લખાણમાં “કેટલોક વર્ગ વચ્ચે આવતા કઝ્ઞમાં રહ્યો.” તે શબ્દો)

(૨૬) રા' ખેંગાર, રા' નોંધણ, રા' ગ્રહરિયુ વિગેરે રાજાઓનો વંશ રા' વંશ તરીકે ઓળખાવાયો છે. આ રા' વંશી રાજાઓનું પાટનગર સૌરાષ્ટ્રનું ગિરિ-નગર-જીર્ણદુર્ગ-વર્તમાન ભૂનાગઢ ગણાય છે:

(૨૭) રા'વંશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ છે તે જણાયું નથી. પણ એટલું ધરાય છે કે, જ્યારે તેમના પુરૂષો આઠમી નવમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા ત્યારે તેઓ પૂર વૈભવ-શાળી હતા એટલે તે પૂર્વે કેટલાય સમયથી તેમનું અસ્તિત્વ થઈ જવા પામ્યું હોવું જોઈએ, એમ અનુમાન કરાય છે.

(૨૮) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૬ નો અંતિમ ભાગ.

(૨૯) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૬ નો અંતિમ ભાગ.

(૩૦) આ હકીકત ઉપર નીચેનું વાક્ય કાંઈકે

પ્રકાશ પાડશે એમ ધારી અહીં તે ઉતાર્યું છે. (નહ-પાણ ક્ષહરાટ માટે લખતાં લેખકે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે). “ Kshaharata was pronounced long ago to resemble Phrahates, one of the Arsacidae by Dr. Stephenson; but he supposed Nahapana was a viceroy of Phrahates...Dr. Bhau Daji thinks (J. B. B. R. A. VIII P. 239) Ksharata & Phrahates is the same; again this Kshaharata is spelt Khagrata which is the Magadhi form of Khaharata. The popular name of Kbengar in Kathiawar (as he supposes) is derived from Khagrata=આરસી-કાઈ વંશના (પૃ. ૧૪૫ સામે ચોંટાડેલ કોઠામાં આર-

ગૂર્જરનરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે લડવા સુધી અને સર્વસ્વ ગુમાવી બેસવા સુધી પણ તૈયાર થઇ ગયા હતા; આ સર્વ હકીકત સતી રાણકદેવીના ઇતિહાસ ઉપરથી^{૩૧} એટલી બધી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવા જરૂર રહેતી નથી. તેમ જ કાઠિયાવાડના કેટલાક બહારવટીઆઓ પણ પોતાની બીજી વૃત્તિ માટે બલે નિંદાપાત્ર ગણાય છે, છતાં સ્ત્રીમર્યાદાના રક્ષણ તેમજ સ્ત્રીસન્માન^{૩૨} માટે તો પંકાયલા જ માલૂમ પડ્યા છે. આ બધા ઉપરથી કહેવાની મતલબ એ છે કે, સૌરાષ્ટ્રમાં પણ એક આભીર પ્રજા વસી રહી જણાઈ છે, કે જેમાં, શક પ્રજાનાં જેવાં જ સદ્ગુણો અનેક સદીઓ સુધી ઉતરી આવેલાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધાયેલાં છે. અને આ સૌરાષ્ટ્રભૂમિ ઉપર રૂપભદ્રતના વંશે રાજ્યઅમલ પણ ભોગવ્યો

સેક્સ વંશ છે તે) ક્રેટેસને મળતો જ ઉચ્ચાર ક્ષહરાટનો છે એમ ડો. સ્ટીવનસનનો મત છે. પણ નહપાણને તે ક્રેટેસનો સૂબો ધારતો હતો. ડો. ભાડ દાજનો મત એમ છે કે (જુઓ. જ. બો. બ્રે. રે. એ. સો. પુ. ૮, પૃ. ૨૩૯) ક્ષહરાટ અને ક્રેટેસ બન્ને એક જ છે. વળી ક્ષહરાટ (શબ્દ)ની બેડણીના શબ્દાક્ષર ખગરાટ પ્રમાણે થાય છે, જેનો માગધી શબ્દ ખહરાટ છે. (તેના મત પ્રમાણે) કાઠિયાવાડનું સુપ્રસિદ્ધ નામ (જે) ખેંગાર (છે) તે ખગરાટમાંથી જ નીકળ્યું છે. ” આખા વાક્યનો સાર એ દેખાય છે કે, લેખકની મતલબ, ક્ષહરાટ, ખગરાટ અને ખેંગાર-આ ત્રણે શબ્દોને કાંઈક સંબંધ હોવા પૂરતો જણાવવાની છે. જ્યારે આપણે એમ તારણ કરવું રહે છે કે, નહપાણ ક્ષહરાટને અને ખેંગાર રા' ને અમુક અંશે મળતાપણું (સ્વભાવે કે અમુક ગુણ પરત્વે) હવું એટલું તેમાં સૂચન છે ખરું.

[મારું દીપણુ: ક્રેટેસ, ક્ષહરાટ, ખગરાટ કે ખેંગાર શબ્દોને અરસપરસ ઉચ્ચારમાં કે વ્યુત્પત્તિમાં કેટલું સામ્ય ગણાય તે પ્રશ્ન અલગ રાખીએ, પણ જણાવવાનું કે નામાંકિત વિદ્વાનો જે કાંઈ તર્ક, વિતર્ક કે કલ્પના કરે, પછી ભલે તે બહુ જ વિચિત્ર હોય છતાં તેને વિધાના

છે. એટલે ઉપરની ત્રણે વસ્તુસ્થિતિનું દોહન કરવામાં આવશે તો એટલો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાશે કે, (૧) સૌરાષ્ટ્રની આભીર પ્રજાને અને દક્ષિણની આભીર પ્રજાને કાંઈક સંબંધ હોવો બેઠાએ (૨) શક પ્રજાનાં કેટલાંક સ્વભાવોત્પન્ન લક્ષણો જેવાં કે પશુપાત્રન, તિરંદાજી, ઘોડેસ્વારી, સ્ત્રીસન્માન ઇ. ઇ. આભીર પ્રજામાં ઉતરેલાં નજરે પડે છે (૩) ત્રિકૂટક અથવા રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજાઓ તે દક્ષિણ પ્રદેશની આભીર પ્રજા૩૫-દૃષ્ટાંત-લેખવા તથા રા'-રાહવંશી રાજાઓને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની આભીર પ્રજાના ઉમરાવો લેખવા (૪) અને હિંદીશક પ્રજાનો સમય ભલે ઈ. સ. પૂ. ની પહેલી અથવા બીજી સદીનો ગણાયો છે; તથા આભીર પ્રજાનો સમય ભલે ઇસ્વીની પહેલી, બીજી કે ત્રીજી સદીનો ગણાતો હોય અરે !

એક અંશ તરીકે જ સર્વે વધાવી દેયે છે, જ્યારે કોઈ સામાન્ય માણસ ભલે સત્યપૂર્ણ અને પ્રમાણિક આધાર સાથેની વાત રત્ન કરે, તો પણ જો તે રત્નઆત પૂર્વગદ્ધ મંતવ્યથી ભિન્ન પડતી હોય, તો તે સૂચનને આદર મળવો તો એક બાબત રહ્યો, પણ ઊલટું તેને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરાય છે અને હાસ્યપાત્ર બનાવાય છે. આ અંથના લેખક તરફ વિદ્વાનોનો આવો વર્તાવ તો સામાન્ય થઈ પડ્યાનું માલૂમ પડ્યું છે.]

(૩૧) શક તથા આભીર પ્રજામાં શિયળરક્ષણ તરીકે મરી શીટવાની વૃત્તિનો આરંભ છે.

(૩૨) ઘણા બહારવટીઆઓ વિશે કિંવદંતિ સંભળાય છે કે તેમને જ્યારે વટેમાર્ગીઓનો ભેટો થઈ જાય છે ત્યારે કેવળ પુરૂષવર્ગને જ હેરાન કરે છે પણ સ્ત્રીઓને કંઈપણ રંજડ કરતા નથી. ઊંચટા તેમને સન્માનપૂર્વક દૂર ખેસારીને પોતાની અન્ય લૂંટનું કાર્ય આટોપે છે. એટલું જ નહીં, પણ જો કોઈ સ્ત્રી તેમના ઉપર કાંઈક ઉપકાર બતાવતી દેખાય તો, તે સ્ત્રીને પોતાની બહેન ગણી, વીરપસલી તરીકે (ભાઈ તરફથી બેનને અપાતી ભેટ તરીકે=અથવા તેને સાદી ભાષામાં બહેનને કાપડું દેવું બોલાય છે) સારી બક્ષીશ આપી રંજીત કરે છે.

તેથી પણ પૂર્વનો કે પાછળનો લેખાતો થાય તોયે-તે બન્ને પ્રજાનાં હિંદમાંના વસવાટના સમય વિશે, કાંઈક અંતર તો રહેલું દેખાય છે જ; કે જે અંતરકાળમાં મૂળની પ્રજાએ (હિંદી શકોએ) પોતાના કેટલાક તામસ પ્રકૃતિરૂપ અંશો ભૂલી જઈ-ખંખેરી નાંખી-રજસ અને ઓજસ અંશોને વિશેષપણે ખીલવ્યા હતાં. જેથી હિંદીશક પ્રજા જે અસલમાં કેટલેક અંશે પરદેશી ગણાતી રહી હતી તેને બદલે હવે તેની ગણના શુદ્ધ આર્ય પ્રજામાં જ ગણવી પડે તેવી સ્થિતિ નીપજવી દીધી હતી. ૩૪ અને આ ચારે મુદ્દાને સંક્ષેપીને એક જ વાક્યમાં તેનો સાર જો કાઢી બતાવવો હોય તો એમ કહી શકાશે કે, સૌરાષ્ટ્રની તેમજ દક્ષિણની સર્વે આબીર પ્રજાને અસલી હિંદીશક પ્રજાનાં અવશેષરૂપે ગણવી પડશે. ૩૫

તેનું જાતીય નામ તો ઉપલદાત્ત જ હતું એમ દેખાય છે, પણ શિલાલેખોમાં જ્યાં તે ત્યાં તેણે રૂપલદાત્ત તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યો છે. આ ફેરફાર કરવાનાં કારણમાં (૧)

હિંદી શકપ્રજાએ હવે હિંદમાં વસવાટ કરવા માંડેલ હોવાથી તેમ જ હિંદીઓનાં તેનાં નામ, સહચર્ય અને સંસર્ગને લીધે ઉભર અને તેમના આચારવિચારનું અનુક્રમ સમય રણુ કરવા માંડેલું હોવાથી ૩૬ પણ હોઈ શકે (૨) છતાં વિશેષતઃ તો ધાર્મિક સ્થિતિમાં તેનું મૂળ પ્રવર્તે છે; કેમકે આપણે જાણીતા થઈ ગયા છીએ કે, ક્ષત્રિયો અને હિંદી શકો ધર્મે જૈન મતાનુયાયીઓ ૩૭ હતા. વળી જૈન આમ્નાયમાં જે ચોવીશ તીર્થંકર ગણાય છે તેમાંના આદિ પુરૂષનું નામ તેઓ આદિનાથ અથવા રૂપલદેવ લેખાવે છે. એટલે આ ઉપલદાત્ત પોતાના ધર્મના આદિ પ્રવર્તકના નામને અનુસરતું જ પોતાનું નામ ઠરાવે ૩૮ અને તેમાં આનંદ સાથે ધર્માભિમાન ધરાવે, તે સગજ શકાય તેવું છે. આ સંબંધમાં કે. હિ. ઇ. નો વિદ્વાન લેખક ૩૯ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે-
“ Names ending in Varman and Datta show that they had become

(૩૩) આ ખીલવણી થવાનું કારણ તેમણે કરેલ સ્થળાંતરનું પરિણામ પણ હોય. જુઓ પૃ. ૩૫૪માં તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં કરેલ સ્થાનતા પરિવર્તનવાળી હકીકત.

(૩૪) હવેથી તેમનું નામ હિંદીશક મિટાવીને આર્ય તરીકે જ ગણવાનું છે. સરખાવો નીચેનું ટી. નં. ૩૫.

(૩૫) તેમના આચારવિચારમાં અતિ વિશાળ પણે પરિવર્તન થઈ ગયું હોવાથી હવે તેમને મૂળ નામથી ન ઓળખતાં અન્ય નામથી ઓળખવાનું કરાવાય છે માટે અવશેષ શબ્દ વાપર્યો છે.

(૩૬) ઓ. હિ. ઇ. પૃ. ૧૪૨:—The tendency certainly was for Indo-Greek Princes and people to become Hind-

uized rather than for the Indian rajas and their subjects to be Helinised=હિંદી રાજા અને તેમની પ્રજા હેલીનીક-ગ્રીક-સંસ્કૃતિ ગ્રહણ કરે તે કરતાં, હિંદી-ગ્રીક રાજા અને પ્રજા હિંદી સંસ્કૃતિ ધારણ કર્યે જવાનું વલણ અચૂકપણે દેખાઈ આવે છે.

(૩૭) જુઓ પૃ. ૩૫૩ ટી. નં. ૬.

(૩૮) ઉપરની ટી. નં. ૩૬ અને ૩૭ ની હકીકતને આ સ્થિતિ સમર્થનરૂપ નીવડે છે. તેમ આ ઉપરથી એમ પણ પુરવાર થઈ જાય છે કે, તે પ્રજા મૂળથી હિંદ બહારની હતી; પણ પછી જ હિંદમાં આવીને વસી રહી હતી. વળી જુઓ પૃ. ૩૩૬ નું લખાણ તથા તેની ટી. નં. ૧૯ ની હકીકત.

(૩૯) જુઓ કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૭૭,

Hinduized and claimed to be^{૪૦} Kshatriyas=નામના અત્યાક્ષરો વર્મન અને દત્ત હોય તો એમ સૂચવે છે કે, તેઓ હિંદી બની ગયા છે અને ક્ષત્રિયો થવાની લાયકાતવાળા છે.” આ ઉપરથી સમજાશે કે, તેઓ ભલે અસલમાં માત્ર જંગલી પ્રજાના સભ્યો હતા, પણ હવે હિંદમાં રહીને સંસ્કૃતિના બળે તેઓ ક્ષત્રિય જેવા બની ગયા હતા અને રાજપાટ યોગ્ય તથા પ્રજાના રક્ષણહાર અને પાલકસમા નીવડ્યા હતા.

ઉપરમાં જોઇ ગયા છીએ કે, તેણે પોતાના સસરા નહપાણુ અને મોટા સસરા ભૂમકના સમયે યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવીને કેટલાય દેશો જીતી લીધા હતા. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે સમયે તેની ઉંમર કમમાં કમ સૈન્યને દોરવીને સંગ્રામમાં વ્યૂહ-રચના કરવા જેવી તો હોવી જ જોઈએ. આપણે તેની અટકળ ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની દરાવીએ. ભૂમકના નામનો કોઈ શિલાલેખ તો નથી જ; પણ નહપાણુ ક્ષત્રપના નામે જે શિલાલેખો છે તેમાં ૪૫ નો આંક મોટામાં મોટો નોંધાયો છે; જે ઉપરથી ભૂમકના રાજ્યઅમલનો અને નહપાણુના ક્ષત્રપપદનો અંત તે સાલમાં આવ્યાનું ગણવાયું છે. છતાંયે તેની પૂર્વના-એટલે ૪૦, ૪૧ ના આંકવાળા શિલાલેખમાંથી પણ એ જ પ્વનિ નીકળે છે કે, તે જીત મેળવવામાં રૂપભદ્રતનો હાથ હતો જ. એટલે રૂપભદ્રતે કમમાં કમ પાંચ સાત વર્ષ તો સૈન્યના

અગ્રણી તરીકેનું પદ ધારણ કર્યું હતું એમ ગણવું રહે છે. આ હિસાબે ભૂમકના મરણસમયે તેની ઉંમર ૪૦ થી ૪૫ હોવાનું દરાવી શકાય છે; અને ભૂમક આદ, નહપાણુનું રાજ્ય, મહાક્ષત્રપ તરીકે આઠ નવ માસનું અને અવતિના રાજ તરીકે ચાલીસ વર્ષનું નોંધાયું છે. એટલે નહપાણુના મરણ સમયે રૂપભદ્રતની ઉંમર લગભગ ૮૫-૮૬ વર્ષ પહોંચી હતી તેમ જરૂર માની શકાય. અને તેટલી ઉંમરે તેણે રાજ બની શાહી-વંશની સ્થાપના કરી કહેવાય.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તેટલી ઉંમરે તે ખરેખર હૈયાત હતો કે ? અને જો હૈયાત હતો જ તો પછી કેટલા વર્ષ ગાદીપતિ તરીકે તે જીવંત રહ્યો હશે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ મેળવવાને કોઈ શિલાલેખ કે સિંકાના પુરાવા નથી જ; પણ નાસિકના ત્રણ શિલાલેખો^{૪૧} નં. ૩૧, ૩૬, અને ૩૭, જેમાં કોઈ સાલ નથી (undated); તેમજ અન્યમાં જેમ નહપાણુનું નામ આવે છે તેમ આમાં તેનું નામ પણ નથી. એટલે સ્વભાવિક રીતે એમ અનુમાન ઉપર જવાય છે કે, તે ત્રણ શિલાલેખો તેના સ્વતંત્ર ગાદીપતિ બન્યા પછીના બતાવની નોંધ લેનારા હોવા જોઈએ. વળી નં. ૩૭ માં તો તેની સાથે તેના પુત્ર મિત્ર દેવણકનું નામ કોતરાયલું પણ માલૂમ પડે છે; જેથી બનવા યોગ્ય છે કે તે સમયે પોતે ગાદીપતિ હોય અને પુત્ર દેવણક ૪૨યુવરાજપદે

(૪૦) આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, હિંદુમાં ચાર વર્ણ જે મનાયા છે અને જેમાંનો એક ક્ષત્રિય કહેવાય છે તે વર્ગમાં કોઈને ગણાવવું હોય તો તેને જન્મ સાથે સંબંધ નથી પણ બળ અને પરાક્રમ સાથે સંબંધ છે: મતઝળ કે, પ્રાણુ પણ ક્ષત્રિય થઈ શકે, વૈશ્ય પણ થઈ શકે અને શૂદ્ર પણ થઈ શકે. વર્ણને જન્મ સાથે બદલેવા દેવા નથી. આ સ્થિતિ આપણને

આગળ ઉપર વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાશે. જુઓ ગૂર્જર-વાળો પારિગ્રાફ.

(૪૧) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૮-૫૯.

(૪૨) આથી નોંધ લેવી ઘટે છે કે જેમ નહપાણુ પોતે ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ કે રાજા હોવા પદવી પોતાના નામ સાથે જોડતો હતો, તેમ રૂપભદ્રતે કોઈ પણ ઈલકાળ પોતાના નામ સાથે કે પુત્રના નામ સાથે લગાડ્યો નથી.

હોય. છતાં યે સર્વત્ર તારીખ વિનાનું કામ હોવાથી, જેમ આપણે તે ઉપર મદાર પણ આંધી શકતા નથી તેમ આપણી મુશ્કેલીનો ઊકેલ પણ તેમાંથી મળી શકતો નથી. પરંતુ તેમાં ઉજ્જૈન શબ્દ લખેલ છે. જે કે રૂપભદ્ર પોતે તો ઉજ્જૈનપતિ-અવંતિપતિ કદી બન્યો જ નથી એટલે નં. ૩૨ નો શિલાલેખ તેના સસરા નહપાણના અવંતિપતિ તરીકેના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન કોતરાવાયો હોય એમ ધારવું વિશેષ વળનદાર ગણાશે. છતાં ન્યારે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી જેવા આંધ્રપતિના સિદ્ધામાં પણ, તે કદીયે અવંતિપતિ ન બન્યો હોવા છતાં, ઉજ્જૈનનું ચિહ્ન નજરે પડે છે, ત્યારે એમ વિચારાય છે કે શિલાલેખમાં રૂપભદ્રે પ્રથમ એક પદ્ધતિની શરૂઆત કરી હશે અને પાછળથી તે દૃષ્ટાંતને મજબૂતી આપવા તે જ પદ્ધતિનું અનુકરણ ગૌતમીપુત્રે પણ કર્યું હશે. ૪૩ મતલબ કે, અમુક પ્રસંગે, સ્થાનને સંબંધ ન હોવા છતાં પણ ઉજ્જૈનનું ચિહ્ન કોતરાવાયું છે તેમ જ નામ પણ લેવાયું છે. એટલે તેવા કિસ્સામાં માત્ર અવંતિના સ્થાનની તે સમયે ઐતિહાસિક મહત્તા બતાવવા પૂરતું જ લેખવું રહે છે. પણ ન્યારે ભૂમક અને નહપાણ બન્નેનું આયુષ્ય ૯૦ થી ૧૦૦ વર્ષ સુધીનું સાબિત કરાયું છે, ત્યારે આ રૂપભદ્રનું પણ તેટલી જ હદનું ધારી લેવાને કાંઈ અકારણ નથી. મતલબ કે, મરણ સમયે તેની ઉંમર

લગભગ સો વર્ષની હતી. સમય આપતમાં જણાશે કે, તેણે ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં પોતાના વંશની સ્થાપના કરી હતી એટલે તે સમયથી તેનો રાજ્યઅમલ શરૂ થયો કહેવાય. તેના વંશનો અંત ઇ. સ. પૂ. ૫૨ ના અરસામાં (જુઓ આગળ ઇપર) આવ્યો છે. એટલે આવીસ વર્ષ સુધી તેનો વંશ ચાલ્યો કહેવાય. તેમાં તેના પુત્રનું નામ પણ આવે છે, એટલે પિતાપુત્ર મળીને તેટલો સમય રાજ્ય કર્યું એમ માની લઈએ, તો કમમાં કમ તેનું રાજ્ય પંદરથી સોળ વર્ષ ચાલ્યું હોવાનું ૪૪ માની શકાશે; જેથી તેના રાજ્યનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૪ થી ૫૮ = ૧૬ વર્ષનો ગણીએ તે સહીસલામત કહી શકાશે. અને ત્યારપછી તેનો પુત્ર ગાદીએ બેઠો હતો એમ ગણવું રહેશે.

રાજકર્તાની રાજ્યસત્તા ઠરાવનાર જે કોઈ પ્રમાણિક અને વળનદાર તત્ત્વ ઇતિહાસકારોને પ્રાચીન સમયે જણાયું હોય તેનો તે શિલાલેખ અને સિદ્ધા-રાજ્ય ઓનું જ કહી શકાય તેમ છે. વિસ્તાર તેમાંથી કોઈ સિદ્ધામાં તો રૂપભદ્રનું નામ જડી આવ્યાનું જાણમાં નથી આવતું ૪૫; પણ શિલાલેખોમાં નહપાણના નામ સાથે રૂપભદ્રનું નામ કોતરાયલું મળી આવે છે ખરું; જેમકે, પ્રભાસપાટણ, પુષ્કર,

(૪૩) એક શિલાલેખ ગૌતમીપુત્રની માતા શાણી બળશ્રીએ પોતાના પુત્રે ક્ષહરાટ અને શકપ્રભ ઉપર જે અસીમ વિજય મેળવેલ તેની નોંધરૂપે કોતરાવેલ છે. વળી નહપાણ અને રૂપભદ્ર સાથે આંધ્રપતિ-ઓને રાજકીય કારણસર વેર બંધાયું હતું. આ પ્રમાણેના સર્વ પ્રસંગોની ન્યારે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે, મનુષ્ય સહજ મનોવૃત્તિ જે અરસપરસનું અનુકરણ કરી,

કુશ્મનને હલકો પાડવાની હોય છે તે અત્ર મહણ કરાઈ હોય એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે.

(૪૪) આમાં ફેરફાર પણ થઈ શકે તેમ લાગે છે. જુઓ નીચેની ટી. નં. ૭૧.

(૪૫) ઇશ્વરદત્તનું નામ હજી જણાયું હોય એમ કો. આં. રે. ના કહેવા મુજબ સમભય છે. જુઓ પૃ. ૩૫૫, ટી. નં. ૧૫ ની હકીકત.

જુનેર, કાલી, નાસિક, સોપારા ઇત્યાદિમાં. વળી ઘણાખરામાં સાલ પણ માંડેલ છે. તેનો આંક ૪૦ થી ૪૫ અને ૪૬ સુધીનો છે. તે સર્વ આંકને ક્ષહરાટ જૂમક અને નહપાણને સંબંધ છે એમ પણ આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ. એટલે તેણે પોતાના શ્વશુર પક્ષ સાથે જોડાઈને યુવાન અવસ્થામાં જ રાજકીય કારકીર્દીનો આરંભ કર્યો હતો એમ જણાય છે. તેથી મિ. રેન્સન સાચું જ કહે છે કે “Apart from the two places (Prabhas and Pushkar) which were under the direct control, probably both within Nahapana's dominions but not under the direct control of Rishabhadatta: the inscriptions at Nasik and Karle seem to show that he ruled as Nahapana's viceroy over S. Gujarat and the Northern Konkan from Broach to Sopara and over the Poona and Nasik districts of the Mahratta country=પ્રભાસ અને પુષ્કરનામની બે જગ્યા જે ધણું કરીને નહપાણના રાજ્યમાં જ અને તેની સીધી હકુમતમાં હતી પણ રૂપભદ્રતની સીધી દેખરેખમાં નહોતી તે સિવાયના, નાસિક અને કાર્લેના શિલાલેખોથી સાબિત થાય છે કે, નહપાણના પ્રતિનિધિ તરીકે તે (રૂપભદ્રત) દક્ષિણ ગુજરાત, ભરૂચથી સોપારા સુધીનો ઉત્તર કોંકણ પ્રાંત તેમજ મરાઠા પ્રદેશના પુના અને નાસિક જિલ્લાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો.” એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે, નહપાણના સમયે જ રૂપભદ્રતે ગુજરાત, કોંકણ અને પુના

જિલ્લાવાળો ભાગ જીતી લઇને તે ઉપર સત્તાધિકાર ભોગવ્યો હતો; પણ પ્રભાસ (સૌરાષ્ટ્ર) અને પુષ્કર (અજમેરની પાસે) ના પ્રદેશ ઉપર રૂપભદ્રતની સત્તા નહોતી. ત્યાં તો નહપાણની પોતાની જ દુવાઇ ચાલતી હતી. ગમે તેમ હતું. અહીં આપણે નહપાણ કે રૂપભદ્રત-એકેની જીત વિશેના કે રાજસત્તાના હકુમતવાળા પ્રદેશના બારિક બેદની મિમાંસામાં ઉતરવાનું પ્રયોજન નથી. પણ અત્રે તો જણાવવાનું એટલું જ છે કે મહાક્ષત્રપ જૂમકને જે રાજ્યવિસ્તાર ગાદીએ બેસતાં મળ્યો હતો તેમાં નહપાણે તથા રૂપભદ્રતે ઘણો (ઉપર જણાવેલ સ્થળની જૂમિનો) વધારો કરી લીધો હતો. અને તે જીત મેળવવામાં જે પરાક્રમ તથા વીર્ય રૂપભદ્રતે ફેરવ્યાં હતાં તેનો યશ જો કે તેને ખાતે ચડાવી શકાય ખરો; છતાં તે સમયે તે સર્વસત્તાધારી રાજકર્તા ન હોવાથી, જેમ અનેકના કિસ્સામાં ઉપર બની ગયું છે તેમ, આ રૂપભદ્રતની બાબતમાં પણ માત્ર નોંધ લઇને જ અટકવું પડે છે. પરંતુ જૂમકની પછી ગાદીએ આવનાર તરીકે તે સર્વ મુલક, નહપાણને મળેલ. તે બાદ તેમાં પોતે અવંતિ દેશ જીતીને જે વૃદ્ધિ કરી હતી તે અવંતિનો પ્રદેશ, તેના મૃત્યુ બાદ, જે પુરૂષ અવંતિપતિ થયો હતો તેના હિસ્સે ચાલ્યો ગયેલ હતો. એટલે જ રૂપભદ્રતના ભાગ્યે તો, જૂમક મહાક્ષત્રપના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જ લાધ્યો હતો. તેમાં કાંઈ વધારો કરવા જેવું સ્થાન કે અવકાશ તેના માટે રહ્યાં હતાં નહીં; કેમકે તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉમર જ એટલી બધી મોટી ૪૮ થઇ ગઇ હતી કે, કોઇ પ્રદેશ જીતવા માટે યુદ્ધ કરી

(૪૬) જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૭.

(૪૭) જુઓ ઇ. એ. પૃ. ૩૭ પૃ. ૪૬ તથા

જ. રો. એ. સો. ૧૬૦૫, પૃ. ૨૩૦.

(૪૮) રાજ્યપ્રાપ્તિ સમયે તેની ઉમર ૮૫ વર્ષ લગભગની હતી. જુઓ પૃ. ૩૬૦.

શકે તેવી શક્તિ જ ધરાવતો તેને ન કહી શકાય. તે સંબંધી વિશેષ ખાત્રી આપણને બીજા એક ઐતિહાસિક બનાવ ઉપરથી^{૪૯} પણ મળી શકે છે. વળી ડૉ. ફલીટ જેવા વિદ્વાનનું જે મતવ્ય છે તે તેમણે તો અન્ય પ્રસંગ માટે ભલે દોરી બતાવ્યું છે, છતાં તે સ્થિતિ આ હિંદી શક પ્રજાની બાબતમાં સર્વાંશે લાગુ પડતી અને સત્યપૂર્ણ હોવાથી અત્ર જણાવવી આવશ્યક સમજી છું. તેઓ કહે છે કે^{૫૦}—“ There are no real grounds for thinking that the Sakas ever figured as invaders of any part of N. India above Kathiawar and the Southern and the Western parts of the territory known as Malwa=કાઠિયાવાડની ઉપરના ઉત્તર હિંદમાં, કે હાલ જે પ્રદેશને માળવા કહેવાય છે તેની દક્ષિણના અને પશ્ચિમના કોઈ ભાગ ઉપર શક પ્રજાએ કદી પણ આક્રમણ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હોય એવું માનવાને કોઈ મજબૂત પુરાવા મળતા નથી. ” એટલે તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે, માળવા અને કાઠિયાવાડ સિવાય તેની ઉત્તર, દક્ષિણ કે પશ્ચિમ એમ કોઈ પણ દિશાએથી તેમજ હિંદના ઉપર કોઈ પણ ભાગમાં શક પ્રજાએ કદી પણ ચડાઈ કરી નથી. આ ઉપરથી જે જે વિદ્વાનો મોઝીઝ આદિ પાર્થિઅન્સોને, ચણ્ણ આદિ ક્ષત્રિયોને, બૃમક, નહપાણ આદિ ક્ષત્રિયોને શકપ્રજાની ગણનામાં^{૫૧} મૂકી રહ્યા છે, તે સ્વયં

સમજી શકશે કે તેઓ એકબીજાથી કેટલે અંશે ભિન્ન પડી જાય છે.

બીજી પ્રજા કરતાં. શક પ્રજા કયા કયા કારણે નિરાળી પાડી શકાય તેમ છે, તે મુદ્દાઓ અવસર પ્રાપ્ત થતાં અનેક શક, શાહી વખત જણાવી ચૂક્યા છીએ. અને તેમાં કેટલાક સીધી રીતે શહેનશાહી (direct) અને કેટલાક આડકતરી રીતે (indirect)

તેમજ કેટલાક યકાત પદ્ધતિએ (by way of elimination) પણ ચર્ચાયા છે. ઉપરાંત જે કોઈ વિશેષ ધ્યાન ખેંચવા લાયક કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નીવડે તેવા દેખાય છે તે અત્રે જણાવીશ.

(૧) ક્ષત્રિય-ભૂમક, નહપાણ તથા અન્ય મહાક્ષત્રિયોએ જ્યાં સમયદર્શન કર્યું છે ત્યાં, કાં તો આંકની સંખ્યા જણાવી છે અથવા તો વર્ષ, રૂતુ અને માસ પણ દર્શાવ્યા છે; પણ ઇશ્વરદત્ત અને રૂષભદત્તની પેઠે, પોતાના રાજ્યે આટલા વર્ષે, એવી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે, રૂષભદત્ત પોતે ક્ષત્રિય જાતિનો નથી જ; બાકી તો તેણે પોતે જ પોતાને શક તરીકે^{૫૨} ઓળખાવેલ છે.

(૨) મથુરાના મહાક્ષત્રિય ક્ષત્રિય રાજા-વુલની પટરાણીએ સિંહસ્ત્રૂપની પુનઃ સ્થાપના કરતી વખતે સર્વે ક્ષત્રિયોને નિમંત્રણ મોકલ્યા હતા. તે સમયના તે સર્વનાં નામ સાથે ક્ષત્રિય

(૪૯) આગળ ઉપર ગદ્બોલ વંશના વૃત્તાંતે, શકપ્રજાના આગમનવાળી હકીકત જુઓ.

(૫૦) જ. રે. એ. સો. ૧૯૦૫. પૃ. ૨૩૦

(૫૧) તેઓની માન્યતા ક્યાં ક્યાં ખોટી અને આ કે રસ્તે લઈ જનારી છે તે આપણે અનેક વખત આ આખા પૃથ્થ ખંડે બતાવી આપ્યું છે. વિશેષ માટે

જુઓ. ઉપરમાં પૃ. ૩૦૫ ડી. નં. ૧ નો હવાલો.

(૫૨) કો. એ. ઇ. પૃ. ૧૦૫:—Ushavadatta the son-in-law of Nahapana, calls himself a saka=નહપાણનો જમાઈ ઉપવદત્ત પોતાને શક તરીકે ઓળખાવે છે. કો. આં. રે. પ્રસ્તાવ પૃ. ૫૮ લેખ નં. ૩૨.

શબ્દ જોડાયાનું જણાયું છે પણ તેમાં રૂપભદ્રતને નિમંત્ર્યાનું જણાયું નથી. નહીં તો, જ્યારે ભૂમક અને નહપાણુને ખોલાવાયા છે ત્યારે તેનો જમાઇ રૂપભદ્રત વિદ્યમાન પણ હતો એટલું જ નહીં પણ એક શક્તિવંત અને મહાન વ્યક્તિ તરીકે પ્રખ્યાત પણ થઇ ચૂક્યો હતો, તો તેને કાં નિમંત્રણ ન મોકલ્યું? મતલબ કે, રૂપભદ્રત ક્ષહરાટ જાતિનો નહોતો.

(૩) આગળ આપણા વાંચવામાં-જાણવામાં આવશે કે, જ્યારે અવંતિની ગાદીએ ગર્દભીલ વંશનો આદિપુરૂષ રાજા દર્પણ હતો અને તેણે જૈનાચાર્ય કલિકસૂરિની બહેનને-સરસ્વતી સાધ્વીને-પોતાના જનાનામાં ગોંધી રાખી, આખા જૈન સંઘનું અપમાન કર્યું હતું ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવા, મજકુર કલિકસૂરિએ હિંદ બહારની જે શક પ્રજાનો સહકાર મેળવ્યો હતો, તે સર્વે પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર રસ્તે ઉતર્યા હતા. તેમ તે સમયે વર્ષાસ્તુ ખેતી ગઇ હતી, જેથી કેટલોક વખત સૌરાષ્ટ્રમાં જ સ્થિત થઇને રહ્યા હતા. પછીથી આ પ્રજાએ ગર્દભીલ રાજા ઉપર ચડાઇ લઇ જઇ અવંતિ જીતી લીધું હતું અને ત્યાંના ગાદીપતિ બની બેઠા હતા. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ થઇ. જ્યારે ખીજી સ્થિતિ કેમ હતી તે વિચારીએ. રાજા નહપાણુ ક્ષહરાટના મરણ બાદ અવંતિની ગાદીએ ગર્દભીલ વંશ આવ્યો છે. એટલે કે ખરો હકદાર નહપાણુનો જમાઇ રૂપભદ્રત હતો છતાં તેણે ગાદી બચાવી પાડી

હતી. ૫૩ મતલબ કે, ત્યારથી રૂપભદ્રત અને ગર્દભીલ બંને એક ખીજના વૈરી બન્યા ગયા. ૫૪ તો પછી જ્યારે રાજા ગર્દભીલને ઠેકાણે લાવવાને જરૂર પડી ત્યારે, કલિકસૂરિએ, ગર્દભીલના જ વૈરી અને તેના જ પાડોશી ૫૫ (કારણ કે ગર્દભીલની અવંતિની હદ અને રૂપભદ્રતની ગુજરાતની હદ બંને અડીઅડીને હતી) રૂપભદ્રતને કાં આમંત્રણ ન કર્યું? ૫૬ વળી તે રૂપભદ્રત તો જૈન ધર્મી જ હતો તેમ આ કાર્ય કોઈનું અંગત નહોતું પણ સ્વધર્મની અવહેલના થતી બચાવવા માટે હતું. એટલે કલિકસૂરિને તે પોતાથી બનતી સર્વ મદદ કરત જ; છતાં કલિકસૂરિએ રૂપભદ્રતની મદદનો પ્રયાસ, ચાચના કે સ્વીકાર કાંઈ પણ કર્યા વિના, ઠેઠ હિંદની બહારની કોઇ પ્રજા ઉપર શા માટે ધ્યાન પહોંચાડ્યું? અને તે પણ ભલે ધ્યાન પહોંચાડ્યું તો પહોંચાડ્યું પણ જ્યારે કલિકસૂરિ તે સર્વને લઇને પાછા ફર્યા ત્યારે તેમના લાવલશ્કરને, પોતાના પ્રાંત સૌરાષ્ટ્રમાં રૂપભદ્રતે શા માટે આશ્રય આપ્યો? આ પ્રમાણેની તથા ઉપર વર્ણવાયેલી સ્થિતિનો જો સાથે વિચાર કરીશું તો સહજ માલૂમ પડશે કે કલિકસૂરિએ આમંત્રિત પ્રજા અને આ રૂપભદ્રત એમ બંને એક ખીજના સંબંધી હોવા જોઇએ (નહીં તો પોતાના પ્રાંતમાં આશ્રય આપત નહીં.) તેમજ રૂપભદ્રત કરતાં આ બહારથી આવેલ પ્રજા વિશેષ બળવાન હોવી જોઇએ. એટલે જ્યારે રૂપભદ્રતને-ઈન્ડોસિથિઅન્સ-હિંદી શક તરીકે આપણે ઓળખી રહ્યા છીએ ત્યારે

(૫૩) જુઓ ઉપરમાં “તેમનું સરણ અને સ્થિતિ” વાળો પારિચ્છેદ.

(૫૪) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૭૩.

(૫૫) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૩૫૪ ની હકીકત.

(૫૬) આ સ્થિતિ એમ સૂચવે છે કે, રાજા રૂપભદ્રત એકદમ અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો એવા મરણ.

પયારીએ હતો. અને જો મરણ પામ્યો હોય તો તેના સ્થાને તેનો યુવાન પુત્ર ગાદીએ બેઠો હોય જોનામાં રાજા ગર્દભીલની સામે થવા જેવું સામર્થ્ય નહીં દેખાયું હોય. ઉપરની સંધર્ભ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં તે વૃદ્ધ બની જઈ પયારીવંશ હોવાનું અનુમાન કરવું વધારે બંધ બેસતું ગણાશે.

બહારથી તેમના જે માતિજનોને કાલિકસૂરિ લખ આપ્યા છે તેમને આપણે સાદા શક-સિંચિ-અન્સ-૧૭ ના નામથી જ ઓળખવા રહે છે. આ નવી પ્રજામાં અનેક નાના મોટા તાલુકદારો હતાં. તે સર્વે 'શાહી' કહેવાતા અને તેથી તેમનો જે મુખ્ય સરદાર ગણાતો તેને 'શહેનશાહેશાહી' કહેવામાં આવતો. તે જ પ્રમાણે આ રૂબરૂ પણ શક પ્રજાનો એક સરદાર ગણી શકાય અને તે હિસાબે તેને પણ શાહી સરદાર જ કહી શકાય. જે ઉપરથી તેણે પોતાના વંશને 'શાહીવંશ' નું ઉપનામ આપ્યું છે તે પણ યોગ્ય જ કહી શકાશે. વળી રૂબરૂ પોતાની જાતના મોટા સરદારને પોતાના જ મુલકમાં-સૌરાષ્ટ્રમાં-રહેવાને કામચલાઉ સ્થાન કરી આપે તથા પોતાના ધર્મરક્ષણ નિમિત્તે આદરેલ યુદ્ધમાં સહકાર આપી તેના લશ્કરને પોતાના મુલકમાંથી કૂચ કરવાનો માર્ગ કરી આપે તેમાં શંકા રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી; તેમજ ઇ. સ. પૂ. ૬૪ માં ગર્દભીલને હરાવ્યા બાદ જ્યારે આ શહેનશાહી પદવી ધરાવતા શકરાજાઓ અવંતિપતિ બન્યા છે ત્યારે આ રૂબરૂવાળી પ્રજા સૌરાષ્ટ્રમાં જ રહીને હકુમત ચલાવવામાં આનંદ માની રહી હતી. આ પ્રમાણે શક પ્રજાના શાહી અને શહેનશાહી વંશની સમજૂતિ સમજવાની છે.

(૪) કેટલાક રાજકર્તાને ઉપાધિરૂપે જે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ શબ્દો લગાડાયા છે તે જ બતાવી આપે છે કે, તેઓ ધરાનીઅન અથવા બેકટ્રીઅન પ્રજાની સંસ્કૃતિની અસર નીચે હતા; જેમકે,

ભૂમક, નહપાણ, રાગુવુલ, ચક્રણ આદિ. પછી ભલે તે સર્વે એક જ જાતિના ન હોય તેમજ એક જ રાજવંશની સત્તા તળે ન હોય; પણ ક્ષત્રપ-સરદાર, તે હોદ્દો જ એમ સૂચવે છે કે તેમના માથે એવા કોઈ બીજા રાજપુરુષની સર્વોપરી સત્તા હોવી જોઈએ કે જે ધરાની અથવા તો યવન બાદશાહી હકુમતનો મુખ્ય રાજકર્મચારી-કર્ણધાર પણ હોય. જ્યારે રૂબરૂ કે તેના વારસદારમાંથી કોઈના નામની જોડે, ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ કે તેના જેવો કોઈ પણ શબ્દ જોડાયો હોય એમ હજી સુધી એક પણ પુરાવો આપણને મળ્યો નથી. મતલબ કે, તે તદ્દન એક સ્વતંત્ર પ્રજા હતી. (વળી વિશેષ માટે નીચેની નં. ૫ કલમ જુઓ).

(૫) પૃ. ૧૪૫ ઉપર જોડાયેલા કોઠા ઉપરથી સમજાશે કે, હિંદી સમ્રાટો પોતાને એમ્પરર-બાદશાહ, ચક્રવર્તી કે તેવા જ ઉપનામો લગાડતા. યવનપતિઓ, મહારાજા=Great Kings, યોનપતિઓ માત્ર રાજાઓ=Kings અને ધરાનવાળાઓ શહેનશાહ અથવા મહારાજાધિરાજ^{૫૮}=King of Kings લખતા; જ્યારે આ શાહી કે શહેનશાહી વંશના રાજાઓ પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર પ્રજાની ઓગાદ હોવા છતાં, કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ રહિત હતા. એટલે સમજાય છે કે, તેઓ આવી ઉપાધિઓને બહુ વજનદાર કે કિંમતી લેખતા નહીં. પછી તેમની ઓછી સંસ્કારિતાસૂચક તે ચિન્હ હોય કે, પોતાના માથે અગાઉ ઘણા ધણી ગયા હોવાથી તેઓ અનેક વાર સ્વતંત્ર બની પાછા

(૫૭) આમને લગતું વિશેષ વૃત્તાંત તો ગર્દભીલ વંશના આલેખન વખતે આવશે જ. અહીં તો માત્ર વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પૂરતું દૂંક વર્ણન જ અપાયું છે.

(૫૮) આગળ ઉપર વળી આપણને જણાવાશે કે કુશાણવંશીઓ પણ પોતાને મહારાજાધિરાજની પદવી લગાડતા હતા.

વળી હળવા થઇ ગયેલ હોવાથી^{૫૯} તેમનો સત્તાનો મદ પીગળી ગયેલ હતો એટલે નિરભિમાન બની ગયા હતા તે બતાવવા માટે હોય, તે આપણે કહી શકતા નથી.

શક, શાહી અને શહેનશાહી પદો કોને કોને અને કેવા સંયોગોમાં લગાડી શકાતા હતા તે સ્પષ્ટ કરવામાં ઉપરની પાંચ દલીલો કાંઇક ઉપયોગી નીવડશે એમ ધારું છું.

આખી શકપ્રજા થોડેઘણે અંશે જૈન ધર્મ પાળતી હતી એમ આપણે ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ; એટલે તે વિશે અત્ર વિશેષ લખવા જરૂર નથી; છતાં જે એક તેનાં લોકોપ- બે ખાસ બનાવ નોંધવા યોગી કાર્યો યોગ્ય છે તેમાંનો એક આ તથા ધર્મ. પરિચ્છેદના અંતે ટૂંકમાં જણાવવાનો છે. અને ખીજે કલિક્ષુરિનો ટુંકમાં ઉપર વર્ણવી દીધો છે બાકી તેનો વિસ્તારપૂર્વક અધિકાર તો આગળ ઉપર યથાર્થાને આવશે.

તેનાં લોકોપયોગી કાર્યો વિશે જણાવવાનું કે, જે હકીકત નહપાણુ ક્ષહરાટના વૃત્તાંતે લખી છે તે આ રૂપભદ્રને પણ સર્વાંશે લાગુ પડે છે એમ સમજવું; કેમકે તે કાર્યો બધે નહપાણુના રાજઅમલે થયાં છે પણ તેનો મૂળ પ્રણેતા તેમજ તે સર્વેને અમલમાં મૂકનાર તો તેનો જમાઇ આ રૂપભદ્ર જ હતો. આ ઉપરાંત જે કેટલીક હકીકત સ્વતંત્ર રીતે તેના એકલાના નામની

સાથે જોડાયેલી છે જ તેની નોંધ અત્રે લઇશું. તે સંબંધમાં પણ ખાલી વિવેચન ન કરતાં જુદા જુદા લેખકોએ જે ઇસારાઓ કર્યા છે તે તેમના શબ્દોમાં જ ઉતારીશું જેથી સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી રહે છે.

(અ)^{૬૦} His benefactions in Nasik caves are:-(1) Gift of 300 cows (2) Gifts of money and construction of steps on the river Vanarasi (3) Gift of 16 villages to Gods and Brahamins (4) Feeding a thousand Brahamins, the whole year round (5) Gifts of eight wives to Brahamins at Prabhas (6) Gifts of quadrangular rest-houses at Sopara, Broach and Dashapur (7) Wells, tanks and gardens (8) Establishments of free ferries by boats on the rivers Iba, Parada, Tapti, Karbena and Dahnuka (9) Meeting-halls and halls for drinking water on these rivers (10) Gifts of 32000 cocoanut-trees to the Carakas at Govardhan, Suvarnamukh Soparaga, Vamatirtha and Pinditkavada. We may complete this list by adding his other benefactions

(૫૯) કે. શી. ડિ. ઇ. પૂ. ૬૬:-The degree of suzerainty admitted (by the Scythians to the Persian empire) and the area it covered varied with the power of the reigning Persian monarch=(ઈરાની સામ્રાજ્યનું શક પ્રભુએ) જે સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું હતું

તેનું પ્રમાણ તથા જે પ્રદેશ ઉપર તેમણે આધિપત્ય ભોગવ્યું હતું તે : આ બંને વસ્તુ ઈરાનની ગાદીએ બિરાજતા રાજકર્તાના પ્રગવ અનુસાર કુર્ચે જતા હતા.

(૬૦) જુઓ જ. બોં બેં. રી. એ. સો. ૧૬૨૭ પુ. ૩. ભાગ. ૨.

mentioned in other parts of these inscriptions:—(a) An Abhishek at Poshkar and a gift of 3000 cows. (b) Cave No. 10 at Nasik and the cisterns. (c) Gift of a field for the maintenance of ascetics in the cave.

નાસિકની ગુફાઓમાં તેનાં દાન^{૬૧} વિશે નીચે પ્રમાણે(ની હકીકતો) છે:—

(૧) ત્રણસો ગાયોની ભેટ (૨) નાણાની બક્ષિસો તથા વાણારસી નદી ઉપરના ઘાટની બંધાઇ (૩) દેવો અને ૧૨બ્રાહ્મણોને ૧૬ ગામડાનું દાન (૪) સાડ૩ જે વર્ષ દરરોજ એક હજાર બ્રાહ્મણને^{૬૩} ભોજન (૫) પ્રભાસના બ્રાહ્મણોને આઠ સ્ત્રીની બક્ષિસ એટલે આઠ બ્રાહ્મણોને મદત પરણાવી* દેવા (૬) સોપારા, ભર્ય

અને દશપુરમાં ચાર ખુણાવાળા મુસાફરખાનાની ભેટ (૭) કુવા, ટાંકા-હોજ, તથા બગીચાઓ (૮) ઇમા, પારાદા, ટાંકિ (તાપી), કરખેણા, અને દહલુકા નદીઓના ઓવારાએ જવા માટે મદત મઝવવા હોડીઓ પૂરી પાડે તેવાં નાકાં (૯) સભામંડપો તથા આવી નદીઓ ઉપર પાણી પીવાના ઘાટો (૧૦) ગોવરધન, સુવર્ણ-મુખ, સોપારગ, વામતીર્થ અને પિંડિતકાનડના સરકોને^{૬૪} ૩૨૦૦૦ નાળીયેરી(ના ઝાડ)ની બક્ષિસ. આ શિલાલેખોમાં અન્ય સ્થળે જે તેણે બીજાં દાન કર્યાં છે તેની નોંધ ઉમેરીને આ લીસટ આપણે સંપૂર્ણ કરીએ. (અ) પોષ્કર(પુષ્કર) નો એક અભિષેક^{૬૫} તથા ૩૦૦૦ ગાયની ભેટ (બ) નાસિકમાં નં. ૧૦ ની ગુફા તથા કેટલાક હોજ (૩) અને તે ગુફામાં (રહેતા) સંતના

(૬૧) રૂપભદ્રા જૈન મતાનુયાયી હતો તે નિર્વિવાહિત છે. એટલે તેણે કરેલાં દાન પણ તે ધર્મની પ્રણાલિકાને અનુસરીને જ થવાં જોઈએ એમ સામાન્ય માન્યતા બાંધી શકાય જરી, છતાં તેણે કરેલાં દાનની જે વિગતો અત્રે છે તે અત્યારની તે ધર્મની પ્રણાલિકાને અનુસરતા નથી દેખાતાં; એટલે તે બાબત અનેકને શંકા ઉદ્ભવે તો જણાવવાનું કે, કાં તો આ સર્વે દાન તેણે એક રાત્રી તરીકે પોતાની પ્રભાસ સામાન્ય હિતને ખાતર કરેલાં છે એમ ગણવું; અથવા તો, ધર્મ કાર્યની તે વખતની પ્રણાલિકામાં ફેર હતો એમ સમજવું. (આવા ફેરફાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમાંથી ધણા તારવી શકાય તેમ છે)

(૬૨) અહીં દાન દેવા માટે બીજા કોઈ વર્ગને ખાસ યાદ ન કરતાં માત્ર દેવ અને બ્રાહ્મણ શબ્દો જ નોંધાયા છે તેનો ખુલાસો મારી સમજથી આ પ્રમાણે કરી શકાય ((૧) દેવ એટલે દેવમંદિરો અને દેવસ્થાનો કહેવાનો અર્થ છે એમ સમજવું જેને વર્તમાનકાળે જૈન પ્રજા દેવદ્રવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે તેવા ભાવાર્થમાં. (૨) બ્રાહ્મણો એટલે મનુષ્યજાતિના ચાર વર્ગમાંનો એક વર્ગ એમ નહીં; પણ પૃ. ૨૪૬ માં જણાવાયું છે તેમ, જે

બ્રહ્મચર્ય પાળે તે બંભણ (મૂળ શબ્દ બંભણ જ હશે પણલિપિ ભેદલનારે તેને બ્રાહ્મણ તરીકે ઠરાવી દીધો લાગે છે. વળી સરખાવો પુ. ૨, પૃ. ૨૨૨; ટી. ૬૬ માં બિંદુસારે બ્રાહ્મણો જમાડવા સંબંધની હકીકત.)

(૬૩) આ શબ્દના અર્થ માટે ટી. નં. ૬૨ જુઓ.

* આ શબ્દ જ કહી આપે છે કે પ્રે.લાણુ એટલે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા=અવિવાહિત જીવંતી ગાળનારા (સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૬૨.)

(૬૪) આ કયા પ્રકારના લોકો કહેવાય તે સમજવું નથી: [શંકા—હાલ ઓરિસા પ્રાંત તરફ સરાંક જાતિના લોકો વસે છે તેઓનો વ્યવસાય પણ જંગલ, વન કે ઉદ્યાનને લગતા ઉદ્યોગો કરીને આજીવિકા ચલાવવાનો દેખાય છે. આ સરાંક જાતિને કેટલાક વિદ્વાનો અસલમાં જૈન ધર્મી-શ્રાવકો હોવાનું ઠરાવે છે, તો શું આ રૂપભદ્રા નિદેશેલા અને નાળિયેરીની પેદાશ ઉપર નિર્વાહ ચલાવનારા આ સરાંકો પણ તેના જ સ્વધર્મી-શ્રાવક બંધુઓ હશે કે ?]

(૬૫) આ અભિષેકનો અર્થ ડો. ફ્લીટ એમ કહે છે કે “ And there I bathed=મેં ત્યાં એક વખત સ્નાન કર્યું ” હતું. ”

નિભાવ માટે એક ક્ષેત્રની જાક્સિસ.” વળી એમ પણ વિશેષ હકીકત નીકળે છે કે, એકદા પુષ્કર જતાં રસ્તામાં ઉત્તમભદ્ર લોકોનું સ્થાન આવે છે તેમની તરફથી રૂપલદત્તે તેમને હેરાન કરતા માલવ લોકોને હરાવીને કેદી બનાવ્યા હતા તેથી ખુશી થઇને આ ઉત્તમભદ્રોએ રૂપલદત્તના હસ્તે ધર્માદામાં એક ક્ષેત્રનું દાન અપાવ્યું હતું.

(આ) નં. ૩૧ અને ૩૬ ના શિલાલેખ આધારે મિ. રેસન જણાવે છે ૬૬ કે—
“ Provision is made for the monks with Kusana-mula=સંતપુરુષો માટે કુસણ-મૂળ ૬૭ નો પ્રત્યંધ કરાયો છે. ” આ કુસણમૂળનો અર્થ શું થઇ શકે તે માટે તેમણે જણાવ્યું છે કે—The meaning of this term is doubtful. M. Stenart translates “ Money for outside life ” But it would seem probable that reference is here made to the custom of Kathina i. e. the privilege of wearing extra robes which was granted to the monks during the rainy season=આ શબ્દનો અર્થ શંકા-

(૬૬) કો. આં. રે. ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૯.

(૬૭) કુસણમૂળ, અને કઠિન શબ્દના અર્થ વર્તમાનકાળની ડીક્ષનેરીઓ-શબ્દકોષમાં નોંધતાં તો, અત્રે જે પ્રમાણે વિદ્વાન લેખકે અર્થ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે નીકળે છે: અને તે અર્થ નોંધતાં તે બૌદ્ધ ધર્મી ભિક્ષુઓ માટેનું દાન છે એમ ગણવું: અને તેમ હોય તો રૂપલદત્તે પોતાની પ્રજા તરફનો સામાન્ય ધર્મ બજાવ્યો કહેવાય (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૬૧); પણ આ અર્થ વર્તમાન ડીક્ષનેરીઓમાં જ માત્ર નોંધાયો છે કે, બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ તે શબ્દ વપરાશમાં હતો તે તપાસવું રહે છે.

છતાં એમ માન્યતા ને નીકળતી હોય કે રૂપલદત્તે

મય છે. મિ. એમ. સ્ટેનાર્ટ “ બહારના (મહ સિવાયના) જીવન માટે (એટલે કે ખિસાખર્ચ માટે) નાણું ” એવો અર્થ કરે છે, પણ વધારે સંભવિત એમ છે કે, કઠિણ નામની પ્રથાનો ઉલ્લેખ જ તેમણે કર્યો છે (ભિક્ષુઓને ચાતુર્માસ એટલે વર્ષાઋતુમાં વિશેષ કપડાં પહેરવાનો જે અધિકાર છે તેનો ભોગવટો કરવો તે પ્રથાનું નામ કઠિણ)

(૬૮) વેપારના ઉત્તેજન માટે તે પોતાના પૈસા શહેરના વેપારી મંડળોમાં પણ રોકતો હતો કે જેથી વેપારની આંટ વધે. ૬૮ તે વખતે મિ. રેસનના કહેવા મુજબ ૬૯ વ્યાજનો દર દરમાસે દરસેંકડે વણકરોના મંડળ માટે એક ટકાનો હતો.

અહીં આગળ રૂપલદત્તનું વર્ણન પૂરું થાય છે. ઉપરમાં તેનું રાજ્ય સોળ વર્ષ આઘ્યાનું જણાવ્યું છે, પણ કેટલીક હકીકતથી એમ વળી જણાય છે કે, તે પૂર્વે પણ તે મરણ ૭૦ પામ્યો હોય. તેનો કાંઈક ખ્યાલ તેના પુત્ર દેવણકના જૂતાંતમાં આપણે આપીશું.

(૨) દેવણક

નવમા પરિચ્છેદે મિ. થોમસે લખેલ એક મોટા નિબંધની હકીકત જાહેર કરી છે. તેમાં

આ દાન પણ સ્વધર્મ માટે જ કર્યું હતું તો ‘ કુસણ-મૂળ ’ ના અર્થ માટે જે ખુલાસા કરવા રહે છે: (એક) પ્રાચીન સમયની ધર્મ પ્રણાલિકા વર્તમાન કરતાં જુદા જ પ્રકારની હોય (સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૬૧ ની હકીકત) અથવા (બીજું) કુસણમૂળ શબ્દનો લિપિ જોડેલ કરવામાં કાંઈક ભૂલ કરાઇ હોય. (જુઓ ટી. નં. ૬૨ માં જાંભણ શબ્દની હકીકત)

(૬૮) જુઓ જ. બોં. પ્રે. રો. એ. સો. ૧૯૨૭ પુ. ૩, ભાગ ૨.

(૬૯) જુઓ. કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૮ (સરખાવો પુ. ૧ માં શ્રેણિકના સમયની સ્થિતિ)

(૭૦) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૭૪ ની હકીકત,

લેખકે જેને શાહીવંશના રાજા લેખાવ્યા હતા તે ચળ્લવંશી પાછળથી સાબિત થયા છે: માત્ર જેને સૌથી પ્રથમ તેના રાજ્ય સાથે આદિ પુરુષ લેખ્યો હતો તે શાહીવંશનો જ ફક્ત શાહી વંશનો મૂળ પણ અંત પુરુષ ઈયો છે. પણ તે શાહ વંશના ચૌદ પુરુષો તેમણે

લેખાવ્યા હતા. તેથી આ શાહી વંશના રાજવીઓ પણ લગભગ તેટલી સંખ્યામાં જ હશે એમ એક વખત કલ્પના થઈ જતી હતી. વળી આ વાતને એ ઉપરથી સમર્થન મળતું હતું કે, રાણી બળ-શ્રીએ પોતાના પુત્ર ગૌતમીપુત્રનો યશ વર્ણવતો જે નાસિક શિલાલેખ કાતરાવ્યો છે તેમાં તેણે ક્ષહરાટ, શક અને યવન પ્રભુ ઉપર મેળવેલ જયરદસ્ત ફતેહનું વર્ણન કર્યું છે. તેમજ આ ગૌતમીપુત્રનો સમય વિદ્વાનોએ ઇ. સ. ૭૮ નો ગણાવી. તેને જ શકસંવત્સરનો પ્રવર્તક મનાવ્યો છે. એટલે દેવચક્રનો સમય જે ઇ. સ. પૂ. ૫૦ આસપાસ છે તેની અને ઉપર પ્રમાણેના ગૌતમી-પુત્રના સમય (ઇ. સ. ૭૮) ની વચ્ચે લગભગ સવાસો વર્ષનું અંતર પડે છે જે સમયમાં તે રાજાઓમાંથી, ઇશ્વરદત્ત, રૂપલદત્તને બાદ કરતાં બાકીના ૭૧૬ શક આ અરસામાં ગાદીએ આવી જાય તે બનવાનું પણ છે. પરંતુ કેટલીક મળી આવતી અન્ય સામગ્રી ઉપર જ્યારે વિચાર હોડવીએ છીએ ત્યારે વિદ્વાનોના મતથી આપણે જુદું જ પડવું રહે છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવું.

જે ગૌતમીપુત્રે, ક્ષહરાટનું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું છે તથા શક પ્રભુનો નાશ કર્યો છે તેણે પોતાના સિદ્ધા કાતરાવ્યા છે- (જુઓ પુ. ૨, આંક

નં. ૭૫-૭૬) તેમાં એકમાં તેણે ક્ષહરાટ નૃપતિ નહપાણુ ઉપરનો પોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવવાને તેના જ મહોરા ઉપર પોતાના નામના અક્ષરો વિગેરે કાતરાવ્યા છે, છતાં નહપાણુનો ચહેરો તેમાં થઈને આછો દેખાઈ આવે છે; એટલે સવાસો દોઢસો વર્ષ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોવા છતાં નહપાણુના મહોરાવાળા સિદ્ધા તે ગૌતમીપુત્રના હાથમાં આવે અને તે ઉપર પોતાનું મહોર કાતરાવે તે પ્રથમ દરજ્જે તો બનવાનું જ નથી: કેમકે નહપાણુના અવંતિ પ્રદેશ ઉપર તે અર-સામાં તો ઘણાં બિન્ન બિન્ન વંશના અને વ્યક્તિગત રાજાઓનો રાજઅમલ થઈ ગયો હતો; છતાં એક બારગી દલીલ ખાતર માનો કે, ખાસ ખાસ તેવા સિદ્ધાનો મોટો જથ્થો સંગ્રહિત કરી રાખવામાં આવ્યો હતો જે તેણે આ સમયે ઉપયોગમાં લીધો હતો. તો બીજી મુશ્કેલી એ છે કે, તે સર્વ સિદ્ધાઓ ઉપર જૈનધર્મસૂચક ચિહ્ન છે. જ્યારે શકપ્રવર્તક ગૌતમીપુત્ર તો વૈદિક ધર્મી જ છે એટલે તેનો વિરોધ આવે છે. ઉપરાંત બીજી પણ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એવી બની છે (જે આપણે ગર્દભીલ વંશે તથા ગૌતમી-પુત્રના વૃત્તાંતે લખીશું) કે જે ઉપરથી આપણે ગૌતમીપુત્રના સમયની માન્યતા ફેરવવી જ રહે છે. અને તેમ કરતાં તેનો સમય રૂપલદત્ત પછી ઈસક વર્ષની હદમાં લઈ જવો પડે છે. આ વિશેની ખાત્રી નીચેની હકીકતથી આપણને મળી રહે છે.

તે માટે જરાક દૂરની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરવો પડશે. રાજા નહપાણુ જ્યારે અવંતિપતિ તરીકે રાજશાસન દીપાવતો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદ ઉપર શતવહનવંશી નબળા રાજાઓનો ૨૨) પણ વિશેષ મનનથી તે વિચાર ફેરવવો પડશે છે.

(૭૧) આવા અનુમાન ઉપર હું પણ પ્રથમ ગયો હતો (જુઓ પૂ. ૨૧૬: કોલમ ૨: પંક્તિ

અમલ હતો; અને તેથીજ તે તથા રૂપલદત્ત કાવી ગયા હતા તથા તેમને રાજપાટ પેઠણ છોડીને ભીતરમાં બેન્નાકટકના પ્રદેશે વરંગુળ શહેરમાં રાજગાદી લઇ જવી પડી હતી; પણ જ્યારે તેનું મરણ થયું ત્યારે અંધપતિએ કાંઈક પાછા મળજૂત થવા માંગ્યા હતા. એટલે અવંતિપતિ નહપાણ અપુત્રીયો મરણ પામતાં તેની ગાદી માટે અવંતિની લગોલગ હદ ધરાવતા ત્રણ રાજાઓ જરા હરિશ્ચંદ્ર કરે તેવા હતા. (૧) ઉત્તરમાં મથુરાપતિ ઇન્ડો પાર્થી-અન શહેનશાહ અઝીઝ પહેલો જે તુરતમાં જ ગાદીએ આવ્યો હતો (૨) દક્ષિણના અંધપતિએ અને (૩) રાજપુતાના તથા સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હકુમત ચલાવતો નહપાણનો જમાઈ રૂપલદત્ત પોતે જ. આમાંથી નં. ૧ ને પોતાને ગાદી ઉપર આવ્યા જ પૂર્વે વર્ષ પછી થયું નહોતું એટલે તે ઠરીકામ બેઠો નહોતો, તેમ નં. ૨ ભલે કાંઈક પ્રતાપી હતો પણ જે નાલેશીમાં તેના પૂર્વજોને નં. ૩ વાળા રૂપલદત્તે હડસેલી માર્યા હતાં તેથી તેની શેઠમાં માથું ઊંચકીને તેનીજ સામે પાછું મેદાને પડવાનું ઉચિત ધારતો નહોતો. એટલે નં. ૩નો રૂપલદત્ત ખીનહરિક જેવો જ હતો; પણ જ્યારે તેને સ્થાને ખીજો જ અણુધાર્યો પુરૂષ રાજા ગર્દભીલ કાવી ગયેલ દેખાય છે ત્યારે સમજાય છે કે, રૂપલદત્તની વૃદ્ધાવસ્થાએ જ તેને અટકાવ્યો હશે; નહીં તો તેણે પોતાની યુવાનીમાં બતાવેલ શૌર્ય જોતાં તે કદાપિ અવંતિની ગાદી હાથ કર્યા વિના

રહેત નહીં. આ તક ખાલી જવાથી તે નવા અવંતિપતિ ગર્દભીલને અને રૂપલદત્તને અંટસ બંધાયો. ૭૩ ગણાય; જેથી નહપાણ પછી દસ વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૭૪. ૧. = ૬૪ માં વળી જ્યારે ગર્દભીલને અવંતિની ગાદી ખાલી કરવી પડી ત્યારે પાછા ઉપરના ત્રણ જણા જ પહોંચી વળે તેવા હતા. તેમાં તે સૌથી પહેલો ફૂદી પડવો જોઈએ; છતાં તેણે કાંઈ પ્રયત્ન કર્યો દેખાતો નથી. એટલે કાં તો તે મરણ પામ્યો હોય. ૭૪ કે મરણ પથારીએ પડ્યો હોય. બે માંથી ગમે તે સંયોગ હોય, તોયે તેના પુત્ર દેવણકે તો કાંઈ હાથ હલાવો કરવો જોઈતો હતો જ. છતાં નથી તેણે તેમ કર્યા નો ૭૫ કોષ પુરાવો, કે નથી ઉપરના ત્રણમાંથી જેનો નં. ૧ છે તેવા અઝીઝે પણ કાંઈ હિંદ્યાલ કર્યાનો પુરાવો; જો કે આ સમયે તેને ગાદીએ આવ્યા પણ દશ અગિયાર વર્ષ થઇ ગયાં હતાં. છતાં અવંતિ જેવી ગૌરવશાળી ગાદી માટે લેશ માત્ર તેણે પ્રયાસ કર્યો નથી તે બતાવે છે કે, અઝીઝ પોતે બહુ પરાક્રમી નહોતો જ હોય—એટલે પછી નં. ૨ વાળાએ જ પ્રયોગ કરવાનો રહ્યો. તેણે પણ તેવો ઉદ્ધમ સેવ્યો હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે તે સમયે અવંતિના લોકપક્ષની નાડ જૈનાચાર્ય કાલિક્ષ્મરિના હાથમાં હતી: ૭૬ જેમણે બધી પરિસ્થિતિના વિચાર કરી હિંદની બહારથી જ શક લોકોને બોલાવ્યા હતા. આ શક લોકોએ હિંદમાં પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રદ્વારા પ્રવેશ કરીને

(૭૨) જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨૦૨ નું વર્ણન.

(૭૩) જુઓ ઉપર ટીકા નં. ૫૪.

(૭૪) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૭૦ નું લખાણ.

(૭૫) તેણે સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ ક્યું દેખાતું નથી.

બાકી આડકતરી રીતે ભાગ લીધો હતો જ; એટલે કે પોતાના અસલ ભાઈઓએ અવંતિ ઉપર હલ્લો કર્યો તેમાં તેણે સાથ આપ્યો હતો, તે માટે આગળ ઉપર

જુઓ.

(૭૬) આ કાલિક્ષ્મરિએ નં. ૨ વાળા અંધપતિની મદદ માટે તપાસ કરી બેઠો હોય પણ તેમાં બહુ કશું જેવું નહીં લાગ્યું હોય. એટલે આખરી ઇલાજ તરોકે બહારથી મદદ મેળવવા ઉચિત લાગ્યું હશે.

(૭૭) જુઓ પૃ. ૩૬૪ ઉપર નં. ૩ વાળી દલીલમાં વર્ણવેલી હકીકત.

આશ્રય લીધો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં આ સમયે તેમના જ નિતિઆધ અને દેશબંધુ જેને હવે આપણે હિંદીશક તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના રૂપ-ભદ્રતનો કે તેના પુત્ર દેવણકનો અધિકાર ચાલતો હતો, તેણે તેમને થોડા સમય (ચોમાસાના ચાર માસ) સુધી સ્થિરતા કરવાની સગવડ કરી આપી હતી તે બાદ અનુકૂળ રૂપે થતાં, તે બંને પ્રજાએ (શક તથા હિંદી શકે) એકઠા મળીને અવંતિ ઉપર ચડાઈ કરી હતી તથા ગર્દભીલ પાસેથી અવંતિ માં ગાદી લઈ લીધી હતી પરિણામે શકપ્રજાનું (શકેતશાહી શકનું) અવંતિમાં રાજ્ય થયું અને હિંદીશકનું-દેવણકનું-શાહીવંશનું સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્ય મજબૂત થયું. આટલે દરજ્જે દેવણકને કાયદો તો થયો, પણ અત્યારસુધી તેના પિતાને અથવા કહો કે તેના વારસદાર પોતાને જે માત્ર અંધ્રપતિ-શત્રુવંશ વંશ સાથે જ વેર ચાલ્યું આવતું હતું, તેમાં ગર્દભીલ વંશી સાથે વેરનો ઉમેરો થયો. એટલે કે તેના દુશ્મનો તરીકે એકને બદલે બે રાજકુટુંબો થયા.

જ્યાંસુધી શકેતશાહી શકનું જોર અવંતિ ઉપર હતું ત્યાંસુધી તો દેવણકની ગાદી તદ્દન સહીસલામત હતી. પણ આ શક પ્રજાએ પોતાના સાત વર્ષના કારોબારમાં ૭૯ એટલાં તો ત્રાસ,

હુંડકાટ કર્યા અને જીલ્લમ અવંતિની પ્રજા ઉપર વરસાવી દીધાં હતાં કે સર્વ પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી રહી હતી અને તેમનો જીવ નાકની દાંડીએ આવી રહ્યો હતો. પણ આ સમયે કાલિ-કથુરિ જેવો કોઈ તેમનો હાથ ઝાલે એવું નહોતું. કેમકે તેમણે તો પ્રાયશ્ચિત કરી પુત્ર જૈન સાધુનો વેશ પહેરી લીધો હતો. તેમ તે કામ હવે તેમના ધર્મક્ષેત્રમર્માંદા બહારનું ચમ્પ ગયું હતું. આ ૭૯ વર્ષને પણ મથુરાપતિ અઝીઝ પહેલાંએ જો ધાર્યું હોત તો અવંતિની પ્રજાને ત્રાસમુક્ત કરી છંડોપાર્થિવન રાજ્યની મજબૂતી કરીને આખી હિંદ પ્રજામાં એટલે કે સારા થે હિંદમાં, પોતાનો ડંકો વગડાવી દીધો હોત. પણ તેના પેટનું પાણીએ ચાલ્યું હોય એમ દેખાતું નથી. આખરે તો પેલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શકારિ વિક્રમાદિત્યે (એટલે કે ઉપરના અવંતિપતિ ગર્દભીલના જ પુત્રે) તથા તે વખતના અંધ્રપતિએ (ઇ. સ. પૂ. ૬૪ માં જે ગાદીપતિ હતો તે જ અત્યારે પણ ચાલુ હતો તે) બંનેએ સાથે મળી પોતાના સામાન્ય શત્રુઓ સામે થવાને હામ ભીડી: જુદા જુદા ક્ષેત્રોએ લડાઈઓ થઈ. ૮૦ તેમાં વળી પ્રજાનો સાથ હોવાથી તેમને યશ પણ મળ્યો. આખરે હિંદી પ્રજાને શક પ્રજાના અત્યાચારોમાંથી મુક્તિ મળી

(૭૮) આ અધિકાર ગર્દભીલ વંશવાળા સમય ખંડમાં આવશે ત્યાંથી જોઈ લેવું.

(૭૯) પ્રથમ વખતે ઇ. સ. પૂ. ૭૪ માં (જુઓ પૂ. ૩૬૦ તથા ઇ. ડોપાર્થિવન પ્રજાના અધિકારે અઝીઝ પહેલાનું વૃત્તાંત) અને આ બીજી વખતે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૬૪ માં (જુઓ, પૂ. ૩૭૦ તથા અઝીઝના વૃત્તાંત) અને આ ત્રીજી વખતે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ માં : આ ત્રણે તક તેણે ગુમાવી છે: તેનું રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. ૭૫ થી ૫૮ સુધી ચાલ્યું હતું, (આ ત્રીજી વખતે

સમય વાટે તેના મરણબાદ એક વર્ષે બનવા પામ્યો છે પણ જે સાત વરસ સુધી અવંતિમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો તેમાંના પ્રથમ છ વર્ષ સુધી તો પોતે જીવંત હોતાજ. એટલે આવેલ તકનો સદુપયોગ કર્યો હોત તો સંજોગોએ તેને ચારી આપી હોત એમ કહેવાનો અહીં આશય છે).

(૮૦) લડાઈઓ કેટલી થઈ તે આપણે બહુ બચ્ન-વાની જરૂર રહેતી નથી, પણ મારી નજરે ત્રણ ચડે છે. તેમાંની બેનું વર્ણન શકારિ વિક્રમાદિત્યના વર્ણન અને ત્રીજનું વર્ણન ગોતમીપુત્ર શાતકરણીના વૃત્તાંતે આવશે.

ગઇ, જે લડાઈમાં દેવણકને હાર મળી છે તથા તેના પ્રાણ ગયા છે તેમ જ હિંદી શક પ્રજાનો ખોડો વળી ગયો છે તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૨ સમજાય છે. ૮૧ વળી તે યુદ્ધમાં અગ્રેસરપણે, વિક્રમાદિત્ય તરફથી, તેનો સહાયક એવો રાણીશ્રી યજ્ઞશ્રીનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી હતો તથા તે યુદ્ધ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર ખેડાયું હતું. આ ઉપરથી વાચકવર્ગને ખાતરી મળશે કે કેવા સંજોગોમાં (૧) રાણી યજ્ઞશ્રીએ નાસિકનો શિલાલેખ કાતરાવેલ છે. (૨) ગૌતમીપુત્રે નહપાણનું મહોર્ધાખી દબને ઉપર પોતાનો ચહેરો ૮૩ પડાવ્યો છે (૩) આવા સિક્કાઓ અંધપતિના અધિકારની બહાર એવી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરથી વિશેષ મળી આવે છે તથા (૪) તેમાં અવતિનાં ચિહ્ન ઉપરાંત જૈન ધર્મના સાંકેતિક લક્ષણો નજરે પડે છે તથા તે સમયે કેવી પરિસ્થિતિ થઇ રહી હતી.

આ પ્રમાણે રાજા દેવણકનો અંત આવી જવાથી તેમનો વંશ અંધ થયો હોવાય. છતાં સૌરાષ્ટ્રના યુદ્ધમાંથી જે થોડા ધણા શક ગયા જવા પામ્યા હતા તેમણે તે ભૂમિ ઉપર અને જેઓ ગોદાવરી નદીના મૂળ પાસેના પ્રદેશમાં રાજા નહપાણના સમયે વસી રહેવા પામ્યા હતા

તેમણે તે ભૂમિ ઉપર, પોતાનો મૂળ ધંધો જે ઠોરાં ચારવાનો તથા થોડા ઉછેરવા વિગેરેનો હતો તેનું અવલંબન લઇ, જ્યારથી પોતાનાં જીવન ગુજારવા માંડ્યાં, ત્યારથી તે પ્રજા આબીરના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામી છે. આ કારણથી જ આબીર પ્રજાનો વંશવેલો એ સ્થાને માલૂમ પડે છે.

શાહીવંશનો હવે વૃત્તાંત પૂરો થાય છે: સશોધન કરનારને માર્ગદર્શક થઈ પડે માટે તેને લગતી થોડીક સમયાવગી બનાવીને નીચે પ્રમાણે આપું છું.

(૧) ઇશ્વરદત્ત : આદિપુરુષ : સત્તાધારી બન્યો ન પણ હોય: જેમ નહપાણનું નભોવાહન, ઉપભદ્રાત્તનું રૂપભદ્રત ઇ. સંસ્કૃત કે હિંદી નામ પડ્યાં છે તેમ શિલાલેખમાં કાતરાયણ દિનિકનું નામ ઇશ્વરદત્ત રખાયું હોય અથવા મૂળ નામ ઉપરથી ઇશ્વરદત્ત પાડ્યું હોય અને પછી તેને ટુંકાવતાં પ્રથમ દત્ત; પછી તેનું દત્ત: અને તેમાંથી દિન કે દિનિક થવા પામ્યું હોય: પણ ઇશ્વરદત્ત અને દિનિક બન્ને એક જ વ્યક્તિનાં નામ હોય એમ પ્રથમ નજરે તો દેખાય છે.

(૮૧) પૂ. ૨૦૪ માં પંક્તિ ૧: તથા અન્ય દેકાણે આ બનાવનો સમય, બીજા વિક્રાનોની પેઠે તું પણ ઇ. સ. ૭૮ લખીને વક્તવ્ય કર્યો ગયો છે, પણ હવે વિશેષ અભ્યાસથી તે નિચાર ફેરવી નાંખી આ પ્રમાણે કરાવું છું.

(૮૨) આ લડાઈનું વર્ણન વિશેષાંશુ નં. ૮૦ની ટીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગૌતમીપુત્રના પંક્તિ લખવામાં આવશે.

(૮૩) આ સમયે નહપાણને મરી ગયા શાનિસ

વર્ષ અને રૂપભદ્રતને મરણ પામ્યા લગભગ સાતેક વર્ષ થવાં આવ્યાં હતાં (સરખાવો કા. આં. ૧. પૂ. ૧૦૫ તથા જ. ખો. શ્રે. રો. એ. સો. પૂ. ૬૪: ઇ. એ. પૂ. ૬૭, પૂ. ૪૩: એ. હિ. ઇ. પૂ. ૨૧૭ વિગેરેનાં ઉતારા; જે ઉપરમાં પૂ. ૨૦૪ ટી. નં. ૨૮ માં શબ્દ શબ્દ બતાવ્યાં છે, એટલે કે, તે સમયે નહપાણ કે રૂપભદ્રત બેમાંથી એક જીવતા હતા જ નહિ. માત્ર તેમની જીવતાજી સાથે જ ગૌતમીપુત્રને યુદ્ધ થયું હતું.

(૨) રૂપભદ્રા	અંદાજ	અંદાજ	ઉમર
	સમય	સમય	વર્ષ
	મ. સં.	ઇ. સ. પૂ.	
જન્મ	૩૭૦	૧૫૭	૦
કાંઈક સત્તામાં			
આગ્યો,	૪૦૦	૧૨૭	૩૦
દક્ષમિત્રા સાથે			
લગન૮૪	૪૦૧	૧૨૬	૩૧
દેવણુકનો			
જન્મ૮૫	૪૧૫	૧૧૨	૪૪
સત્તા- { ભૂમકના ૪૦૦ થી ૧૨૭ થી ૩૦ થી			
ધારી { સમયે ૪૧૩ ૧૧૪ ૪૩			
{ નહપાણુ ૪૧૩-૪૫૩; ૧૧૪-૭૪; ૪૩-૮૩			
ના સમયે-			

સ્વતંત્ર ગાદીપતિ	૪૫૩	૭૪	૮૩
મરણુ	૪૬૯	૫૮	૯૯
(૩) દેવણુક			
ગાદીએ	૪૬૯	૫૮	૫૪
મરણુ	૪૭૫	૫૨	૬૦
એટલેકે, ઇશ્વરદત્તને સાથે લઈએ તો ત્રણ			
રાજ થયા કહેવાય; નહીં તો માત્ર બે જ: અને			
તેમનો રાજવકાળ બેની ગણતરીથી માત્ર બાવીસ			
વર્ષનો જ (ઇ. સ. પૂ. ૭૪ થી ૫૨) છે પણ			
તેમનો સમગ્ર રાજકીય જીવનનો સમય ગણવો			
હોય તો, ઇશ્વરદત્તને લેખતાં, લગભગ ૭૫			
વર્ષનો (ઇ. સ. પૂ. ૧૩૦ થી ૫૨=૭૮)			
કહી શકાશે.			

(૮૪) તે પ્રભમાં મોટી ઉમરે લગ્ન થતાં હોય એમ સમજાય છે. બહુ દક્ષમિત્રાની પહેલાં રૂપભદ્રાનું લગ્ન કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે થઈ ગયું હોય, અને તે મરણુ મામતા દક્ષમિત્રા બીજી વારની સ્ત્રી હોય: અથવા એક જીવતી હોય અને બીજી સ્ત્રી પણ કરી હોય:

વધારે સંભવ એમ છે કે એક મરી જતાં બીજી સ્ત્રી તરીકે દક્ષમિત્રાને પરણ્યો હોય છે.

(૮૫) કાં તો, આનો જન્મ, લગ્ન થયા બાદ કેટલાંયે વર્ષે થયો હોય:; અથવા તો તેની પહેલાંના બાળકો મૃત્યુ પામ્યાં હોય.

એકાદશમ પરિચ્છેદ

સંક્ષિપ્ત સાર:—

પરિશિષ્ટ અ:—શક, આભીર અને ત્રૈકુટક પ્રજા સંબંધીનું વિવેચન—પ્રથમમાં શિલાલેખી પુરાવાઓ આપી રૂપલક્ષણવાળી શક પ્રજા સાથે આભીર ઇશ્વરસેનનો સાંધી બતાવેલ સંબંધ—તે જ પ્રમાણે પાછા શિલાલેખી પુરાવાથી પુરવાર કરેલ, ઇશ્વરદત્ત આભીર સાથેનો ધરસેન ત્રિકુટકનો સંબંધ—ત્રિરશ્મિ અને ત્રિકુટક, સમાનઅર્થી શબ્દો હોવા છતાં તે બેના તાત્પર્યમાં રહેલા તફાવતનો કરેલ ખુલાસો—ચઢણુ ક્ષત્રપ અને ઇશ્વરદત્ત મહાક્ષત્રપનો સંબંધ જે શંકામય બતાવાય છે તે દલીલની ચલાવેલ ચર્ચા તથા તે ઉપરથી ચઢણુના સંવત્સરની આદિનો સમય ઇ. સ. ૭૮ ગણાય છે તેને બદલે બીજો જોઈએ એમ ઉદ્ઘેખ કરી, બતાવી આપેલો તેનો સાચો સમય તથા તેમની શંકાઓનું કંઠેલું સમાધાન—અંતે ઇશ્વરસેન આભીર અને ઇશ્વરદત્ત ત્રિકુટકનો સાબિત કરેલ પિતા-પુત્રનો સંબંધ—તથા બતાવી આપેલ ત્રિકુટક સંવત્સરનાં સ્થાપકનાં નામ અને સમય—

પરિશિષ્ટ આ—ઓશવાલ, શ્રીમાલ અને પોરવાડનો ગૂર્જર શબ્દ સાથના સંબંધનું કંઠેલું વિવેચન—ગૂર્જર પ્રજાના મૂળ વિશેની કરેલી ચર્ચા—તે ત્રણે પ્રજાનાં મૂળ સ્થાન સાથે, વર્તમાનકાળે માલૂમ પડતી સત્યાસત્યતાનાં લંબાણુ દૃષ્ટાંતો આપી કરી બતાવેલો મુકાબલો—ભિન્ન ભિન્ન કાળે તે સર્વ પ્રજાએ બતાવેલો રાજસત્તા સાથેનો સહકાર—આપદ્ધ ધર્મ પિછાણી વૈશ્યત્વનો અંચળ ઉતારી તેમણે ધારણ કરેલું ક્ષત્રિયત્વ-રાજપૂતોનાં ચાર અગ્નિકુલની ઉત્પત્તિનો અને ભૂમિસત્તાની તેમણે વાંટફાળી કર્યાનો ઇતિહાસ—

પૂર્વે જેમ કરવામાં આવ્યું છે તેમ, અહીં પણ પરિશિષ્ટો લખવા જરૂર ઊભી થઈ છે. અત્રે જે પરિશિષ્ટો છે. પ્રથમમાં શક, આભીર અને ત્રૈકૂટક પ્રજાને લગતી જ્યારે દ્વિતીયમાં ગૂર્જર, ઓશવાળ, શ્રીમાળ વિગેરે પ્રજાને લગતી હકીકત આપવાની છે. આ સર્વ પ્રજાના ઇતિહાસને, આપણે હરાવેલ મયોદા સાથે સીધો સંબંધ તો નથી જ; પણ તેને રૂપભદ્ર સાથે તથા તે જે પ્રજામાંનો હતો તે શક પ્રજા સાથે ઐતિહાસિક સંબંધ હોવાથી તે સર્વ ખીનાને અત્રે પરિશિષ્ટના રૂપમાં રજૂ કરવી પડે છે.

પરિશિષ્ટ ૩

આ પરિશિષ્ટમાં શક, આભીર અને ત્રૈકૂટક પ્રજા સંબંધી વિવેચન આપવાનું છે. આ ત્રણે પ્રજાને કાંઈક સંબંધ છે એમ તો વર્તમાનકાળે સર્વ વિદ્વાનો સંમત છે જ. પણ કેટલાકનું એવું માનવું છે કે, શકમાંથી જ આભીર અને આભીર-માંથી જ ત્રૈકૂટકોની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ. જ્યારે કેટલાકનું મતવ્ય તે પ્રમાણેના જોડાણ પરત્વે શંકાશીલ રહે છે; છતાં કબૂલ કરવું પડે છે કે આ બંને વર્ગોની દલીલો અને ચર્ચાના મુદ્દા બહુ પરિમિત સ્થિતિમાં અટવાઈ રહેલ છે. એટલે અહીં આપણે તે સર્વેને કાંઈક વિસ્તૃતરૂપે રજૂ કરી, તેમાંથી વિશેષ સત્ય તારવી શકાય તો તેમ પ્રયત્ન આદરવાનો છે.

વિચારણા માટે ભૂમિકારૂપે નીચેની સ્થિતિ જાણવા યોગ્ય કહેવાશે (૧) શિલાલેખ નં. ૪૩ નાસિકઃ ઇશ્વરસેન, ૯ મું વર્ષ, ઉનાળાનો ૪થો પક્ષ, ૧૩ મો દિવસઃ^૧ It records the investment of two sums of money-1000 Karsapanas and 500 Karsapa-

(૧) જુઓ કા. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૨.

(૨) નહયાણુ અને રૂપભદ્રે આપેલાં દાનપત્રોની વિગત સરખાવશે તો માલુમ થશે કે, તેમણે પણ ભિક્ષુકોને અનેક પ્રકારે સહાયતા આપી છે; તથા તે કાર્ય નિભાવવા માટે બક્ષીસો પણ જુદી કાઢી રાખી છે.

તેમના મત પ્રમાણે નાણું રોકવા માટે વેપારી સંસ્થાઓ સારા સ્થાન તરીકે લેખાતી હતી. તેમજ ગોવરધન પ્રાંત-નાસિકની આસપાસની જગ્યા તેમણે

nas-in trade guilds at Govardhana for the purpose of providing medicines for the sick, among the monks dwelling in the monastery on Mount Trirasmī. The king Ishvarsena who is called an Abhira and son of the Abhira Sivadatta, seems to bear the metronymic 'Madhariputra'. The benefactress is the lay devotee Visnudatta, the Sakani mother of the Ganapaka Visvavarman, wife of the Ganapaka Rebhila, daughter of Agnivarman, the Saka. The inscription is in Sanskrit, with traces of Prakrit=ત્રિરસ્મિ શુંગ ઉપરના વિહારમાં વસતા ખિમાર ભિક્ષુઓને ઔષધી પૂરી પાડવા માટે ગોવરધનની વેપારી મંડળીમાં જે રકમો-૧૦૦૦ કાર્પાપણુ અને ૫૦૦ કાર્પાપણુ-રોકવાનો ઉલ્લેખ^૨ તેમાં કરેલ છે. રાજા ઇશ્વરસેન^૩ જે આભીર કહેવાયો છે અને શિવદત્ત આભીરનો^૪

પણ પસંદ કરી હતી.

(૩) ઇશ્વરસેને 'રાજા'નો ઈલકાબ ધારણ કરેલ છે; જ્યારે તેનો પિતા ઇલકાબ વિનાનો છે. એટલે સમજવું રહે છે કે ઇશ્વરસેન કાંઈક પ્રતાપી નીવડેલ છે અને તેણે ક્યાંક (નીચેની ટીકા નં. ૧૫ જુઓ) રાજગાદી કરીને હુકમત ચલાવવા માંડી છે.

(૪) નોંધી રાખવું રહે છે કે આ પ્રજા પોતાને આભીર કહેવડે છે.

છે. વળી માતૃગોત્ર ઉપરથી માઢરીપુત્ર^૫ તરીકે ઓળખાયો છે; દાતા તરીકે ભક્તાણી વિષ્ણુ-દાતા છે, જે શકગતિની^૬ સ્ત્રી છે; વળી તેણી શક અગ્નિવર્મનની પુત્રી, રેણીલ ગણપકની ભાયાં અને ગણપક વિશ્વવર્મનની માતા થાય છે. શિલાલેખ સંસ્કૃતમાં છે તથા તેમાં પ્રાકૃતની કાંઈક છાયા પણ છે. આટલા ઉલ્લેખથી જોઈ શકાય કે (૧) માઢરીપુત્ર રાગ્ન અશ્વસેન આભીર, જેના આપતું નામ શિવદત્ત આભીર છે તેના રાજ્યે નવમા વર્ષે^૭ દાન માટે રકમ જુદી કાઢી છે (૨) રકમ વેપારી ધમંડળમાં વ્યાજુ

(૫) આંધ્રપતિઓ પછી જે વંશો ઉદ્ભવ્યા છે તેમાંના એક તરીકે પુરાણકારોએ આભીરને પણ ગણાવ્યો છે. (જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩૪) આંધ્રપતિઓ પોતાને, પોતાની જનેતાના ગોત્ર ઉપરથી ઓળખાવતા હતા તે પ્રથા અણીતી છે (જેમકે ગોતમીપુત્ર, વસિષ્ઠ પુત્ર, માઢરીપુત્ર ઈ.) એટલે આંધ્રપતિની પાછળ આવનાર આભીરોએ પણ તે રીત અપનાવી લાગે છે અથવા તો તે બંને પ્રબળે કાંઈક સંબંધ હોય એમ પણ અનુમાન દોરી શકાય છે. વળી નીચેની ટી. ૮ તથા ૧૨ સરખાવો.

(૬) રૂપભદ્રે પોતાને શક ભતિને જણાવ્યો છે. અહીં વિષ્ણુદત્ત પોતાના શ્વશુર પક્ષને શક કહે છે તેમ તેનો પિતા અગ્નિવર્મન પણ પોતાને શક કહે છે એટલે કે વિષ્ણુદત્તનો પિતૃપક્ષ તથા શ્વશુરપક્ષ બંને શક ભતિના છે. એટલે કે રૂપભદ્ર, વિષ્ણુદત્ત, અગ્નિવર્મન વિગેરે એક જ પ્રજા છે.

ઉપરની નં. ૫ અને ૬ ટીકાનું એકીકરણ કરતાં સાર એ નીકળશે કે, આંધ્રપતિઓ, આભીર પ્રજા તથા શક પ્રબળે કાંઈક કાંઈક સગપણસંબંધ હોવો જોઈએ. વળી તે અનુમાન નીચેની ટીકા નં. ૮-૧૩ થી પ્રબળ બને છે.

(૭) લેખની કિંપિ પણ નહપાણુ અને રૂપભદ્રના જેવી જ ગણી શકાય. લેખન પદ્ધતિ માટે નીચેની ટી. નં. ૧૩ જુઓ.

(૮) દાન આપનાર શક પ્રજાની બાધ છે, તેનાં

કે થાપણુ તરીકે મૂકી છે (૩) તેનો ઉપયોગ ત્રિરશ્મિ પર્વત^{૧૦} ઉપરના એક વિહારમાં વસતા સાધુના દવાદારમાં^{૧૧} કરવાનો છે (૪) દાન દેનાર બાધ છે. તે શકગતિની છે (૫) લેખ સંસ્કૃતમાં મુખ્યતઃ છે. આ હકીકતમાંથી સાર એ નીકળે છે કે: (૧) ઇશ્વરસેન રાગ્ન પોતે આભીર ભતિનો છે (૨) દાન દેનાર શક ભતિના છે એટલે શક અને આભીર બંનેને કાંઈક સગપણુ પણુ^{૧૨} હશે (૩) દાન દેવાની રીત તથા શિલાલેખની ભાષા અને પદ્ધતિ^{૧૩} રૂપભદ્ર અને નહપાણુની પેરે જ તરી આવે છે;

સગાંવહાલાં શક છે; છતાં આભીર રાગ્નનું નામ શિલાલેખમાં આનંદથી લેવાય છે; જે અમુક રાગ્નના રાજ્યે અમુક વખતે આ દાન દેવાયું. જે રાગ્નના સમયે દાન દેવાય તેનું નામ તો તેની પ્રજા પણુ લખે; તે સામાન્ય રવેયો કહેવાય. પણુ ફલાણુ રાગ્નના રાજ્ય અમલનો અમુક સમય તેવો નિર્દેશ જે કરાય, તે તો પરસ્પર સંબંધ વિના ન જ બની શકે. (ઉપરની ટી. નં. ૫ તથા ૬ તેમજ નીચેની ટી. નં. ૧૨-૧૩ ની હકીકત સરખાવો.)

(૯) ઉપરની ટી. નં. ૨; તથા નીચેની ટી. નં. ૧૩ જુઓ તથા સરખાવો પૃ. ૩૬૮ (૬)નું લખાણ.

(૧૦) ત્રિરશ્મિ પર્વત=ત્રણ કિરણો-શૃંગો જેનાં છે તેવો પર્વત. તેનું સ્થાન ગોદાવરીનાં મૂળવાળા પ્રદેશમાં નાસિક શહેરવાળા ગોવર્ધન પ્રાંતમાં આવેલું છે એમ આ ઉપરથી સમજાય છે; કેમકે શિલાલેખનું પોતાનું રથળ જ નાસિક શહેર છે અને ઇશ્વરસેનનો રાજ્યપ્રદેશ પણુ તેજ છે. રૂપભદ્ર, નહપાણુ વિગેરેનાં દાનપત્રનો પ્રદેશ પણુ અહીં જ છે. ઉપરની ટી. નં. ૨ તથા નીચેની ટી. નં. ૧૪ સરખાવો.

(૧૧) ઉપરની ટી. નં. ૨ નું લખાણ સરખાવો.

(૧૨) ઉપરની ટી. નં. ૬ તથા ટી. નં. ૮ તેમજ નીચેની નં. ૧૩ સરખાવો:

(૧૩) પદ્ધતિ એમ કે-વર્ષ, રૂતુ, મહિનો અને દિવસ એમ ચાર વિગતો રૂપભદ્રે પોતાના શિલાલેખમાં આપી છે તેમ ઇશ્વરસેને પણુ આપી છે. ૧૧

(૪) ત્રિરશ્મિ પર્વત નાસિકની આસપાસના ગોવર્ધન પ્રદેશમાં જ આવેલ^{૧૪} છે, જ્યાંનો અધિપતિ ઇશ્વરસેન છે^{૧૫} (૫) ઇશ્વરસેનની માતા માઢરી ગોત્રની ^{૧૬} છે તે ઉપરથી આ આભીર પ્રજાને આંધ્રપતિ^{૧૭} સાથે કાંઈક સગપણ સંબંધ હોવાનો ખ્યાલ ઊભો થાય છે.

(૨) ત્રૈકૂટક વંશની ઓળખ માટે શિલા-લેખ નં. ૪૪. પારડીનો^{૧૮} છે. તેમાં Dharasena, year 207 of the Traikutaka era, 13 th day of the bright half of Vai-

એટલો જ છે કે રૂપભદ્રના સમયે ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના થઈ ગઈ હતી તેથી તેણે તે સંવતનો આંક જણાવ્યો છે; જ્યારે ઇશ્વરસેનને સંવતસર જણાયો ન હોવાથી (તેના કારણે માટેની નીચેની ટી નં. ૨૪ વાંચો) તેણે પોતાના રાજઅમલનું વર્ષ જ દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરથી સમજારો કે શક અને આભીર પ્રજાને સંબંધ હતો જ (સરખાવો ટી. નં. ૫, ૬, ૮ તથા ૧૨) (૧૪) ઉપરની ટી નં. ૨ નો અંતિમ ભાગ, તથા નં. ૧૦ સરખાવો.

(૧૫) ઉપરની ટી. નં. ૩ જુઓ.

(૧૬) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫.

(૧૭) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫.

(૧૮) આ પારડી શહેર સુરત જિલ્લામાં આવેલું છે. અત્યારે પણ તે જ નામથી તે ઓળખાય છે. બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેનું તે સ્ટેશન છે. ત્રૈકૂટકવંશી રાજાની હકુમતનો આ પારડીનો તથા લેખ નં. ૪૫ કન્હેરીનો પ્રદેશ એમ બંને પ્રદેશો ઉપર જણાવેલા આભીર રાજા ઇશ્વરસેન તથા રૂપભદ્રના દાનપત્રના પ્રદેશવાળા જ છે કે જેમાં ત્રિરશ્મિ પર્વત આવેલ છે.

(૧૯) આ લેખની પદ્ધતિમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને દિવસ લખેલ છે પણ રૂઢિનું નામ મૂકી દીધું છે; જે પદ્ધતિ રૂપભદ્ર અને નહપાણની છે. જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૩. આ સાથે ચઢાણવંશી રાજાઓની પદ્ધતિ સરખાવશો તો માલુમ પડશે કે, આ ધરસેન ત્રૈકૂટકની

śakha=ધરસેન ત્રૈકૂટક સંવત ૨૦૭ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૩ ના દિવસે^{૧૯} એમ લખેલ છે. વળી શિલાલેખની વિગતમાં જણાવે છે કે તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે^{૨૦} ઇ. ઇ. અને ખીજો લેખ નં. ૪૫ કન્હેરીનો^{૨૧} છે તેમાં year 245 of the increasing rule of the Trai-Kutakas=ત્રૈકૂટકોના વૃદ્ધિગત રાજ્ય^{૨૨} અમલનાં ૨૪૫ વર્ષે^{૨૩} એમ લખ્યું છે. આ લખાણથી એમ સાર કાઢી શકાય છે કે (૧) ધરસેન ઇ. જે રાજાઓ છે તેઓનો વંશ ૨૪ ત્રૈકૂટક

પદ્ધતિ રૂપભદ્ર અને ચઢાણની વચ્ચેની છે. બહુ ચઢાણ પદ્ધતિને જ વધારે મળતી છે.

(૨૦) શિલાલેખમાં આ વસ્તુને વિજયના ચિહ્ન તરીકે જણાવવાનો ઉદ્દેશ દેખાય છે, એટલે તે રાજા વૈદિક મતાનુયાયી હતો એમ બતાવાય છે. આ હકીકત તેના સિંકામાં કોતરેલ તેના બિરુદ ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે. માત્ર સવાલ એ જ રહે છે કે, તે ધર્મ તેણે અંગીકાર કરેલ કે તેના પૂર્વજો આદ્યો આવતો હતો? વધારે સંભવ તેણે જ પ્રથમ વાર સ્વીકાર્યો હશે એમ અનુમાન ઉપર જવાય છે.

(૨૧) આ ગામ નાસિક જિલ્લામાં આવેલું છે.

(૨૨) વૃદ્ધિગત રાજ્ય એમ સૂચવે છે કે, તે રાજ્ય અથવા તેમનો વંશ હજુ બહુ જુનું સમય પહેલાં જ સ્થપાયો હતો અને ધીમે ધીમે તેની વૃદ્ધિ-રાજ્યવિસ્તારની-ચતી જતી હતી; છતાં; તેમણે સંવતનો આંક બસો ઉપરનો વાપર્યો છે તેના કારણે માટે નીચેની ટી. નં. ૨૩ તથા ૬૪ જુઓ.

(૨૩) તેમણે સંવત્સરનો આંક બસો ઉપરનો વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે, તેમનો વંશ ભલે હમણે થોડા વર્ષથી જ હયાતીમાં આવ્યો છે છતાં તેઓ જે સંવત્સરનો ઉપયોગ કરે છે તે બહુ નૂનો છે; અને નૂનો છે છતાં તેને વળગી રહ્યો છે એટલા માટે કે, તે સંવત્સરની સ્થાપના સાથે પોતાને સંબંધ હતો (જુઓ ટી. નં. ૬૪)

કહેવાય છે. (૨) તેમનો અમલ ત્રૈકૂટક સંવત ૨૦૭, ૨૪૫ માંનો છે (૩) તેમણે વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરેલ છે^{૨૫} (૪) તથા તેમનું લખાણ કાંધક અંશે ઉપરના આભીર રાજા ઈશ્વરસેનને અને શક રાજા રૂપભદ્રતે^{૨૬} તથા ૨૭ વિશેષાંશે ચંબળ-ક્ષત્રપ સરદારોએ ગ્રહણ કરેલી ૨૮ પદ્ધતિને મળતું આવે છે.

આ બે શિલાલેખમાં આજેખેલી હકીકતોમાં જે જે મુદ્દાઓ તેના કોતરાવનારે દર્શાવ્યા છે તથા તેમાંથી જે જે સાર કાઢી શકાય છે તે તે વાચક પાસે રજૂ કરી દીધો છે; તેમજ તેને લગતી ટીકાઓમાં તે સર્વેનો પરસ્પર સંબંધ શું શું હોય શકે તે પણ જણાવી દીધું છે. એટલે તે

(૨૪) ત્રૈકૂટક=ત્રૈ+કૂટ+ક: ત્રિ એટલે ત્રણ, કૂટ એટલે શિખર જે પર્વતના છે તેવો પર્વત; (ત્રિરશ્મિ ઉપરની ટી. નં. ૧૦ જુઓ) તેના પ્રદેશમાં જેણે રાજગાદી કરી છે (ક=કરનાર) તેવો વંશ તે ત્રિકૂટક વંશ કહેવાય (જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૦) અને તે વંશ નં. ૪૫ કન્ટેરી લેખવાળા રાજના સમયમાં ૨૪૫ સંવતસરની પહેલાં થોડાંજ વર્ષે અથવા પારડી લેખવાળા રાજધરસેનના સમયે ૨૦૭ના સંવતસરમાં જ કે તેથી પણ પાંચ દસ વર્ષ પહેલાં, સ્થપાયો હશે. બે કે આ હકીકત સ્પષ્ટ થતી નથી; પણ લગભગ ૨૦૭ કે તેની પૂર્વે પાંચ દસ વર્ષે જ તેની આદિ થઈ હશે એમ કહી શકારો. આભીર રાજા ઈશ્વરસેન તેને ત્રિરશ્મિ પર્વત તરીકે ઓળખાવે છે. એટલે ઈશ્વરસેન પછી જ ત્રૈકૂટક રાખ્દની રચના કરવામાં આવી છે. તેમજ ત્રૈકૂટક રાજ્યે વાપરેલ સંવતસરની સ્થાપના પણ ઈશ્વરસેનના સમય બાદ જ થઈ દેખાય છે. વળી જ્યારે ઈશ્વરસેન પોતાને રાજ રાખ્દથી સંબોધે છે અને પિતાને કાંઈ બિરૂદ લગાડેલ જ નથી ત્યારે સાબિત થાય છે કે, તેણે જ રાજગાદી સ્થાપી છે: વળી “ પોતાના રાજ્યે નવમા વર્ષે ” એમ શિલાલેખમાં જે લખ્યું છે તે બતાવે છે કે, તેણે રાજગાદી તો કરી હતી પણ પોતાનો સંવતસર ચલાવ્યો નહોતો [આવી જ સ્થિતિ ક્ષહરાટ અને ચંબળ ક્ષત્રપવાળા સંવતની થઈ છે. ક્ષહરાટ સંવત સ્થાપનાર

મુદ્દાઓ તથા ટીકાઓમાં સમાયલી સર્વ વસ્તુ-સ્થિતિનું સમીકરણ લઈ એકીકરણ કરીશું તો આ પ્રમાણે તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય છે: (૧) ક્ષહરાટ નહપાણ તથા રૂપભદ્રત શકની કેટલીયે હકીકતો ઈશ્વરસેન આભીર અને વિજયદત્તા શકા-નિને જેમ મળતી આવે છે (૨) તેમ ત્રિરશ્મિ પર્વત-પ્રદેશના રાજા ઈશ્વરસેન આભીરની કેટલીક હકીકત ત્રૈકૂટક વંશી ધરસેન આદિને મળતી પણ આવે છે. (૩) એટલે કે એક બાજુ રૂપભદ્રત અને બીજી બાજુ ધરસેનની વચ્ચે ઈશ્વરસેનનું સ્થળ આવી જાય છે; અને તે ત્રણે પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા પણ દેખાય છે. પણ તે સંબંધ કેવા-સામાજિક કે રાજકીય-પ્રકારના હતા અથવા તો કયારે

નહપાણ છે પણ તેની સ્થાપના તેના પિતા ભૂમકના રાજ્યનો આદિથી કરી છે. તેવી જ રીતે ચંબળે જે સંવતની (તેને હવે આપણે ક્ષત્રપ સંવત તરીકે ઓળખીશું) સ્થાપના કરી છે તે પોતાના રાજ્યની આદિથી નહીં પણ પોતાના પિતા ક્ષત્રપ ધ્યમોત્તમના રાજ્યની આદિથી છે] તેમ અહીં પણ સંભવ છે કે ઈશ્વરસેનના સંવતની (આભીર સંવતની અથવા ઇતિહાસમાં જે કલચૂરિ-ચેદી સંવત તરીકે જણાયો છે તેની) સ્થાપના ઈશ્વરસેને પોતે નથી કરી. ભલે તેના રાજ્યઅમલની આદિથી તેનો સમય ગણાયો છે પણ તેની સ્થાપના તો પાછળ આવનાર તેના કોઈ અન્ય પ્રતાપી તનુને કરી છે (જુઓ તે માટે નીચેની ટી. નં. ૬૨)

(૨૫) ઉપરની ટીકા નં. ૨૦ જુઓ.

(૨૬) ઉપરની ટી. નં. ૧૬ સરખાવો.

(૨૭) વિશેષાંશે જે લખ્યું પડ્યું છે તે એટલા માટે કે તેજ પદ્ધતિ સાદરાપણે ગ્રહણ કરાયેલી છે પણ સિક્કામાં કોતરાયેલ ચિહ્નદર્શનમાં કિંચિત ફેરફાર છે. તેથી સાદરા ન લખતાં વિશેષાંશે શબ્દ વાપર્યો છે.

(૨૮) તેમણે (રૂદ્રદામ વિગેરેના લેખ વાંચો) સંવત-સર, માસ પક્ષ અને દિવસ એમ ચાર વસ્તુનો નિદેશ હંમેશા કર્યો દેખાય છે. સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૧૬ તથા ૨૭.

ને કેમ થવા પામ્યા હતા, તે તેમાંથી ખુલતું નથી જ. જો કે તે શોધી કાઢવું જરા કઠિન તો છે જ, છતાં કાળા માથાના^{૨૯} માનવીથી શું અસાધ્ય છે ? તે ઉક્તિ પ્રમાણે કાંઈક પ્રયાસ કરીશું. પછી તેમાં કેટલે દરજ્જે આપણને સફળતા મળી ગણાશે તે તો વાચકવૃંદજ કહી શકશે.

આ વસ્તુનો નિચોડ લાવવા માટે એક જ વસ્તુ ઉપયોગી થતી મને દેખાઈ છે. તે કોઈ એક મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તને લગતી છે. હકીકત એમ છે કે, ચણ્ણવંશી ક્ષત્રપોનું રાજ્ય અવંતિ ઉપર એકધાર^{૩૦} ચાલ્યું આવતું જણાયું છે. તેમાં મહાક્ષત્રપ દામસેનનું રાજ્ય ૧૪૫-૫૮ ૩૧ સુધી તો ચાલ્યું હોવાનું તેણે પાડેલ સિલ્લા ઉપરથી જણાય છે. પણ તે પછીના બેથી ત્રણ વરસમાં કોઈ મહાક્ષત્રપનો સિલ્લો જ પડ્યાનું જણાતું નથી. વળી પાછા ૧૬૧ થી યશોદામન મહાક્ષત્રપના

સિલ્લા મળી આવે છે, તેમજ ૧૫૪ થી ૧૬૦ સુધીના સાત વર્ષમાં માત્ર ક્ષત્રપ (મહાક્ષત્રપ તરીકે નહીં જ) તરીકેના દામજદશ્વી ખીજો, વીરદામન, યશોદામન અને વિજયસેન એમ અનુક્રમ વાર ચાર જણાના સિલ્લા મળી આવે છે. એટલે કે, ૧૫૪ થી ૫૮ સુધીમાં ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપના; અને ૧૫૮ થી ૬૦ સુધી માત્ર ક્ષત્રપના જ; અને તે બાદ પાછા ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપના સિલ્લા મળે છે, જેથી વચલા ત્રણ વર્ષમાં (૧૫૮ થી ૧૬૦ સુધીમાં ૩૨) કોઈ મહાક્ષત્રપ કેમ નથી થયું તે પ્રશ્નની વિચારણા વિદ્વાનોને બીમી કરવી રહી. ત્યાં કોઈ એક ૩૩ તૃત્યાંગજ વ્યક્તિના નામે ઇશ્વરદત્તના-અને તે પણ મહાક્ષત્રપના ગિરિદવાળા ચણ્ણવંશી ક્ષત્રપોના સિલ્લાને બધી રીતે સાદશ દેખાતા સિલ્લાઓ^{૩૪} મળી આવ્યા. એટલે તેમણે કલ્પના દોડાવી. આ બાબતમાં

(૨૯) કાળું માથું એટલે કલંકિત બનેલું છે માથું જેનું એવા અર્થમાં નહીં, પણ જેના માથા ઉપર કાળા વાળ આવી રહેલ છે તેવા મનુષ્ય એમ સમજવું. પછી મનુષ્યનું માથું કાળા, ભુરા કે ઘોળા વાળનું હોય, છતાંયે ઉક્તિમાં તો ‘કાળા માથાનું માણસ’ એવોજ શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત થયો છે.

(૩૦) આ ક્ષત્રપોમાંના કેટલાકનો સમય આપણા પુસ્તકની ક્ષેત્ર મર્યાદા બહાર ચાલ્યો જાય છે. એટલે તેમના આખા વંશનું વર્ણન કરવાનો આપણો અધિકાર તો નથી જ; છતાં આસપાસનો ઐતિહાસિક સંબંધ સમજવા માટે જેટલું જરૂરી છે તેટલું હલ્લા પુસ્તકમાં આપીશું જ એટલે તેમની વંશાવળી માટે તે પુસ્તકે જુઓ.

(૩૧) વિદ્વાનોએ આ સંવતને શકસંવત માન્યો છે (એટલે કે ચણ્ણને શકપ્રજનો નખીરો ગણી તે સંવત તેના વંશનો માન્યો છે) જેથી તેની સ્થાપના જે ઇ. સ. ૭૮ માં મનાઈ છે તે હિસાબે દામસેનના રાજ્યનો અંત ૧૫૮+૭૮=૨૩૬ ઇ. સ. માં ગણ્યો છે (પણ ચણ્ણ તે શક નથી એમ આપણે અનેક વાર ઉપરમાં જણાવી ગયા

છીએ. જુઓ પૃ. ૨૧૭ થી આગળ તથા સિંધીઅન્સના વૃત્તાંતે. તેમજ સરખાવો પૃ. ૩૫૦ ના અંતભાગે ટાંકેલું એ. હિ. ઇ. નું પૃ. ૯ નું ઇંગ્રેજ વાક્ય. આ આંકની માન્યતાને લીધે શું મુશ્કેલી બીમી થઈ છે તથા તેમાં શું સુધારો કરવા યોગ્ય છે, તે આ પારીગ્રાહમાંની આગળ લખેલ હકીકતથી સમજો (જુઓ નીચેની ટી. નં. ૪૪)

(૩૨) તેમના હિસાબે ૧૫૮+૭૮=૨૩૬ ઇ. સ. થી ૧૬૦+૭૮=૨૩૮ સુધીના સમયના, એમ કહેવાનો હેતુ છે.

(૩૩) તૃત્યાંગ એટલે ક્ષત્રપ કુટુંબ સાથે સંબંધ ન હોય તેવો (સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૩૬) પણ મહાક્ષત્રપ પદ છે તથા સિક્કાની રબરબ બધી મળતી આવે છે; એટલે તેમનો કોઈ અમલદાર હોય અને પાછળથી તેમની નબળાઈને કે અધાપૂતીને લાભ લઈ સ્વતંત્ર બની બેઠો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. જુઓ નીચે ટી. નં. ૬૫ તથા ૬૬

(૩૪) સિલ્લાઓ સાદશ છે: તેમાં સવળી બાજુ મહોર તથા લેખ છે અને અવળી બાજુ ચણ્ણ વંશી ચિન્હો છે. પણ ક્ષત્રપોમાં જે સંવતનો આંક લખેલ છે તેને

મિ. રેપ્સન જણાવે છે કે, ૩૫ “ The Maha-kshatrapa Ishwardatta struck silver coins of precisely the same style and types as those of the Western Kshatrapas; but it is certain that he did not belong to the same dynasty; પશ્ચિમના ક્ષત્રપોના સિક્કાની જાતના અને જાતના બરાબર સાદશપણે મળતા મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તે રૂપાના સિક્કા પડાવ્યા છે, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે તે (ઇશ્વરદત્ત) તે વંશનો (ક્ષત્રપ વંશનો) નથી જ ૩૬”. પછી આગળ ચાલતાં પોતાના વિચાર જણાવતાં લખે ૩૭ છે કે, “This is shown (I) by his name... and (2) by his introduction of a foreign method of dating his coins in regnal years instead of in years of the Saka era. In both of these respects he follows, apparently, the example set by a dynasty of Abhira kings who succeeded the Andhras in the Nasik District as is shown by the Nasik inscription dated in the 9th year of the Abhira king Ish-

warsena, son of the Abhira Shiva-datta. This dynasty is no doubt referred to by the Puranas...=આ બાબતની ખાત્રી બે વસ્તુ ઉપરથી મળે છે (૧) તેના (ઇશ્વરદત્તના) નામથી (૨) તથા સિક્કા ઉપર શકસંવતના આંકને સ્થાને- પોતાના રાજ્યે આટલામાં વર્ષે-એની ૫૨-દેશી ૩૮ પદ્ધતિ દાખલ કરેલ હોવાથી; આ બંને બાબતોમાં દેખીતી રીતે તેણે, આભીર રાજાના વંશે બેસાડેલ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ ૩૯ કરેલ છે. જેઓ (આભીર રાજાઓ) નાસિક જિલ્લામાં અંધ્ર-પતિની પછી ગાદીએ બેઠા છે; તે હકીકત આભીર શિવદત્તના પુત્ર, આભીરપતિ રાજા ઇશ્વરસેને પોતાના (રાજ્યના) નવમા વર્ષે ક્રાતરાવેલ નાસિકના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ખરેખર, આ વંશનો (આભીર રાજાઓનો) ઉલ્લેખ પુરાણોમાં પણ થયેલ છે ૪૦” આ ઉપરથી તેમના કહેવાની મતલબ એ થાય છે કે...મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તે આભીરપતિ ઇશ્વરસેનનું અનુકરણ કરેલ છે; તથા આભીરપતિઓએ, નાસિક જિલ્લામાં અંધ્રવંશીઓ પછી રાજ્ય ચલાવ્યું છે, તે હકીકત પુરાણોમાં પણ જણાવવામાં આવી છે; છતાં યે મિ. રેપ્સને આ ઇશ્વરદત્તને અને આભીરપતિ

બદલે ઇશ્વરદત્તે, પોતાના રાજ્યના પ્રથમ વર્ષે, દ્વિતીય વર્ષે એવા શબ્દો જ લખ્યા છે. (જુઓ આ પુસ્તકમાં સિક્કા ચિત્ર તથા તેનું વર્ણન)

ચષ્ઠાશ્વ વંશના જેમ શિલાલેખો મળી આવે છે તેમ ઇશ્વરદત્તનો કોઈ શિલાલેખ મળી આવ્યો નથી.

(૩૫) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩૩, પા. ૧૦૬.

(૩૬) તે વંશનો નથી એટલે તદ્દન જુદી જ જાતનો તથા કુળનો છે એમ સમજવું (સરખાવો ઉપરની ડી. નં. ૩૩ તથા નીચેની ડી. નં. ૫૮-૫૯)

(૩૭) ઉપરની ડી. નં. ૩૫.

(૩૮) પરદેશી એટલે ચણાવંશ કરતાં જે પદ્ધતિ બીજી રીતે હોય તેને, ચણાવંશીના હિસાબે પરદેશી કહેવાય; તેથી અહીં તે શબ્દ વાપર્યો છે.

(૩૯) આભીર રાજાઓ કદાચ પદ્ધતિ વાપરતા તે માટે ઉપરમાં ડી. નં. ૧૩ જુઓ; તથા ચણાવંશીઓ ની પદ્ધતિને માટે ડી. નં. ૧૬ જુઓ. અને બંનેને સરખાવો.

(૪૦) એટલે કે, આ હકીકત માત્ર કલ્પનાથી ઉપ-જાવી કાઢેલ નથી પણ પ્રમાણિક અને આધાર સહિત છે.

ઇશ્વરસેનને શું સંબંધ હોય શકે તે બાબત પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરેલું નથી. પણ સદ્ગત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતની બે સૂચનાઓનો હવાલો આપીને જણાવે છે^{૪૧} કે—“Bhagwanlal's identification of Ishwardatta as an Abhira connected with the dynasty represented at Nasik by Ishwarsena is therefore extremely probable...Bhagwanlal's further suggestion, that this conquest was commemorated by the foundation by Ishwardatta of the Traikutaka era in A. D. 249 cannot however be supported=તેટલા માટે જ આભીર ઇશ્વરસેનના નાસિકના લેખમાં જે વંશનો નિર્દેશ કરેલ છે તે જ (વંશના) એક આભીર તરીકે ઇશ્વરદત્તની ભગવાનલાલે બતાવેલી ઓળખ, બહુધા સંભવિત જ છે...(પણ) ભગવાનલાલની બીજી સૂચના^{૪૨} એમ છે કે, આ જીતની^{૪૩} યાદગીરીમાં ઇશ્વરદત્તે ઇ. સ. ૨૪૯ માં ત્રૈકૂટક સંવત્સરની સ્થાપના કરી હતી, તેને તો તેમ છતાં યે સમ-

યન મળતું નથી જ”. એટલે કે, ડૉ. ભગવાનલાલ જીની બે સૂચનામાંથી પ્રથમનો સ્વીકાર અને બીજો ઇન્કાર મિ. રેપ્સન કરે છે. વળી ઇશ્વરદત્તે પડાવેલ સિક્કાઓનું વીરદામન, યશોદામન, વિજયસેન આદિના સિક્કાઓ સાથે ખારીક નિરીક્ષણ કરી ને તે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે કે^{૪૪}—“There can be little doubt then that Ishwardatta reigned sometime between A. D. 236 and 239 that is to say, at least ten years before the foundation of the Traikutaka era in A. D. 249=તેથી નિઃસંદેહ છે કે, ઇશ્વરદત્તનું રાજ્ય ઇ. સ. ૨૩૬ થી ૨૩૯ ની વચ્ચે^{૪૫} કોષક સમયે ચાલ્યું હતું. એટલે કે, ઇ. સ. ૨૪૯ માં ત્રૈકૂટક સંવતની સ્થાપના પૂર્વે ઓછામાં ઓછા દશ વર્ષો.” આ ઉપરથી સમજાશે કે, ડૉ. ભગવાનલાલની બીજી સૂચનાનો પણ મિ. રેપ્સને અધિક્યરો સ્વીકાર તો કર્યો છે જ; પણ તેમની મુશ્કેલી^{૪૬} એ છે કે, ત્રૈકૂટક સંવતની સ્થાપનાની સાલ જે ઇ. સ. ૨૪૯ ની છે, તે ઉપરના આંક સાથે (ઇ. ૨૩૬ થી ૨૩૯) મળતી કેમ

(૪૧) જીઓ. કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૧૩૪ પંક્તિ ૧૬ થી ૧૮.

(૪૨) કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૧૬૫, પારિ. ૧૧૦ પંક્તિ ૧ થી ૪.

(૪૩) આ જીતનું વર્ણન જ. રો. એ. સો. ૧૮૯૦ પૃ. ૬૫૭ ઉપર ડૉ. ભગવાનલાલજીએ આપ્યું છે. તે ગમે તે પુરુષ હોય તેની સાથે આપણે બહુ નિસબત નથી; પણ તે જીતને ઇશ્વરદત્તે એક અસાધારણ પરાક્રમ લેખ્યું તો હોવું જોઈએ જ; એટલો મુદ્દો જ આપણે અત્રે લેખવો રહે છે. આ જીતથી તેણે મહાક્ષત્રપત્યું પદધારણ કર્યું છે.

(૪૪) કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૧૩૬ પંક્તિ ૬ થી ૯

(૪૫) ઉપરની ટી. નં. ૩૨ જીઓ.

(૪૬) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૩૧: જે ચણ્ણના શકનો સમય બરાબર સમજવામાં આવે તો જ આ ગૂંચ આપોઆપ નીકળી જાય તેમ છે.

આ મુદ્દો વિસ્તારપૂર્વક પુ. ૫ ના અંતે જ મારે સરખાવો પડશે, કેમકે ત્યાં ચણ્ણના વંશને લગતી હકીકત લખવાની છે. અહીં તો એટલું જ જણાવીશ કે ચણ્ણશાકની સ્થાપના ઇ. સ. ૭૮ નહીં પણ ઇ. સ. ૧૦૩ માં લેખવાની છે. એટલે કે, તેમને જે ખુલાસો શક સંવત ૧૫૮ થી ૧૬૦=ઈ. સ. ૨૩૬ થી ૨૩૯ નો મેળવવો રહે છે તે ખરી રીતે ૧૫૮+૧૦૩=ઈ. સ. ૨૬૧ થી ૧૬૦+૧૦૩=ઈ. સ. ૨૬૩ સુધીનો જ મેળવવો રહે છે એમ લેખવું

નથી થતી ? જો તે બન્ને આંક મળતા થઇ જાય તો તેમની ગૂંચનો જીકલ આવી જાય ખરો.

આ ગૂંચનું સમાધાન આપણે આપણી દલીલોથી તેમને કરી બતાવીએ તેના કરતાં તેમના જ મંતવ્યને આધારે સમજાવીએ તો તેમને જલદી સ્વીકાર્ય થઇ પડશે. તેથી તેમના જ કથનને આગળ ધરીને જણાવીશું—આભીર અને ત્રૈકૂટકાઝની ચર્ચા કરતાં તેમણે આગળ જતાં ઉચ્ચાર્યું છે કે ૪૭—
But whatever may have been the relationship between these two kings, it must remain doubtful, whether either of them could have been the founder of the era in question. They both apparently use regnal years, the one in his inscription and the other on his coins; and such slight evidence as there is, may perhaps indicate that Ishwarsena reigned before Ishwardatta (p. cxxxvi) = આ બે રાજાઓ ૪૮ વચ્ચે ગમે તે સગપણ સંબંધ હોય, છતાં એ હકીકત તો શંકાસ્પદ જ છે કે, તે બેમાંથી એકેયે પ્રસ્તુત સંવતની ૪૮ સ્થાપના કરી હોય. તે બન્નેએ સ્પષ્ટ રીતે—પોતાના રાજ્ય

અમલે આટલામા વર્ષે—એવા શબ્દો (તેમાંના) એકે શિલાલેખમાં^{૫૦} અને બીજાએ સિંકાઓ ઉપર^{૫૧}—વાપર્યા છે જ; અને જે આવો કિંચિત્ પુરાવો છે તેમાંથી એમ સૂચન મેળવાય છે કે, ઈશ્વરદત્તની પૂર્વે જ ઇશ્વરસેન^{૫૨} રાજ્ય કરી ગયો છે; (જુઓ પ્રસ્તાવના. પૃ. ૧૩૬). ” એટલે એમ કહેવા માંગે છે કે, આભીર સંવતની સ્થાપના ઇશ્વરસેને કે ઇશ્વરદત્તે કરી છે—બેમાંથી કોણે કરી તે બંને શંકામાં હોય છતાં ઇશ્વરસેન પહેલો થયો છે: અને ઇશ્વરદત્ત પછીથી આવ્યો છે એમ તો ચોક્કસ છે જ. આટલી હકીકત જાણ્યા પછી પણ તેમણે પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩૬ ની જે સાક્ષી આપી છે ત્યાં તેમણે જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તે નિહાળવા યોગ્ય છે. ત્યાં તેમણે લખ્યું છે કે^{૫૩} It may be noticed, however that his father, the Abhira Shivadatta, bears no royal title and this would seem to indicate that he himself was the founder of the Abhira Dynasty and presumably the predecessor of Ishwardatta. The precise connection between these early Abhiras and the later Traikutakas cannot be proved; but

(૪૭) જુઓ કો. આં. રે. પ્ર. પૃ. ૧૬૨, પારિ. ૧૩૫ પંક્તિ. ૯ થી ૧૫

(૪૮) ઈશ્વરસેન આભીરપતિ અને મહાક્ષત્રપ ઈશ્વરદત્ત: આ બન્નેનાં નામ મિ. રેપ્સને પોતે જ આગળની પંક્તિમાં જણાવ્યા છે એટલે કંઈ શંકા જેવું રહેતું જ નથી.

(૪૯) ત્રૈકૂટક સંવત—જેને વિદ્વાનોએ કલચૂરી અથવા ચેદી સંવત કહ્યો છે તેની ચર્ચા મિ. રેપ્સને આ ટેકાણે ઉપાડી છે. એટલે તેને પ્રસ્તુત સંવત્સર (era in question) ગણવાનો છે. જેની આદિ ઈ. સ. ૨૪૬

થી ગણવામાં આવે છે (જુઓ નીચે દી. નં. ૫૫)

(૫૦) એકે, એટલે ઈશ્વરસેને સમજવું અને શિલાલેખ માટે પૃ. ૩૭૭ ઉપર ટાંકેલ શિલાલેખ નં. ૪૫ ની હકીકત જુઓ.

(૫૧) બીજાએ એટલે ઈશ્વરદત્તે સમજવું તેના સિંકા ઉપરના શબ્દો માટે, આ પુસ્તકને અંતે તેને લગતી હકીકત જુઓ.

(૫૨) ઉપરની દી. નં. ૪૮ જુઓ.

(૫૩) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩૬ પૃ. ૧૩૬, પંક્તિ ૧૪-૨૧

it is certain that they ruled in the same region, and that there is no reason why they may not have belonged to the same dynasty=છતાં નોંધ લેવી રહે છે કે, તેનો (ધશ્વરસેનનો) બાપ આલીર શિવદત્ત કોષ રાજપૂતનો ઈલ્કાબ ધરાવતો નથી; અને આ રિથિતિ એમ સૂચવે છે કે, તે પોતે (ધશ્વરસેન) જ આલીર વંશનો આદિ પુરૂષ તથા ધણું કરીને ધશ્વરદત્તનો પુરોગામી હતો. પૂર્વ સમયના આ આલીરો અને પાછળના ત્રૈકુટકો^{૫૪} વચ્ચે ખરેખર સંબંધ શું હતો તે જો કે સાબિત થતું નથી, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે, તેઓ એક જ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવતા હતા તેમજ તેઓ એક જ વંશના હતા, એમ ન માનવાને કાંઈ જ કારણ નથી ” આ કથનમાંથી આપણે જે ઉપયોગી તત્ત્વ લેવું રહે છે તે એટલું જ કે, આલીરો અને ત્રૈકુટકો એકજ વંશના છે:

શિવદત્ત^{૫૭}—આલીર^{૫૮}

| વંશનો અને સંવત્સરનો સ્થાપક
રાજ^{૫૯} ધશ્વરસેન ઇ. સ. ૨૪૯ થી ૨૬૧

| મહાક્ષત્રપ^{૬૧} ધશ્વરદત્ત^{૬૨} ઇ. સ. ૨૬૧-૨૬૪ થી ૨૬૪
અથવા તેથી આગળ^{૬૪}

(૫૪) ‘પાછળના’ શબ્દ સૂચવે છે કે, આગળ પણ કેટલાક ત્રૈકુટકો થયા હોવા જોઈએ. અહીં પાછળના ત્રૈકુટકો એટલે પેલા ૨૦૭ સંવત્સરવાળા, ધરસેને ઈ. બહુવા (જુઓ પૃ. ૩૭૭ ઉપર પારસીનો લેખ નં. ૪૪)

(૫૫) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૪૯.

(૫૬) જુઓ ઉપર પૃ. ૩૭૫ નાસિકનો શિલાલેખ નં. ૪૩.

(૫૭) રાજપૂતની ધારણ કરી નથી તેથી તેને તે વંશનો આદિ પુરૂષ ઠરાવી શકાય નહીં.

તેમાં પ્રથમ શિવદત્ત, તે પછી સંવત્સરનો તેમજ આલીરવંશનો સ્થાપક ધશ્વરસેન અને તે બાદ ધશ્વરદત્ત મહાક્ષત્રપ : આટલું સાબિત થયા પછી, હવે આ બે વ્યક્તિનો સમય શોધવાનું જ બાકી રહે છે. તેમાંય ધશ્વરદત્તનો સમય તો ક્ષત્રપોની વંશાવળી ઉપરથી ઇ. સ. ૨૬૧-૨૬૪ નો આપણે તારવી કાઢ્યો છે (જુઓ ટીકા નં. ૪૬) તેમ ધશ્વરસેનને જો વંશનો સ્થાપક—એટલે સંવત્સરનો પણ સ્થાપક—ગણવામાં આવે તો તેના રાજ્યની આદિ ઇ. સ. ૨૪૯ ઠરાવવી^{૫૫} પડશે : વળી શિલાલેખથી જણાયું છે કે તેણે ઓછામાં ઓછા નવ વર્ષનો રાજ્ય^{૫૬} કર્યું જ છે. એટલે ૨૬૧ અને ૨૪૯ વચ્ચેના બાર વર્ષ સુધી તેનો રાજત્વકાળ હતો એમ માની લેવું તે અયોગ્ય નહીં ગણાય. અને તેમ ઠરાવતાં પૃ. ૩૭૯ થી શરૂ કરેલી આ ચર્ચાનું છેવટ આ પ્રમાણે નોંધી શકાશે.

==> જેણે ત્રિરશ્મિ^{૬૦} પ્રદેશ ઉપર હકુમત સ્થાપી હતી.

==> જેણે પોતાના પિતાની હકુમતમાં વધારો કરી—ક્ષત્રપ રાજ્યનો કેટલોક મુલક જીતી લઈ—^{૬૫} મહાક્ષત્રપપદ ધારણ કર્યું^{૬૬} હતું.

(૫૮) આલીર તો જાતિ અને છે તે ઉપરથી સુતર નામ “આલીર વંશ” લખાયું છે. પણ ખરી રીતે તેમના ગોત્રનું કે કુળનું નામ જ વધારે બંધબેસતું ગણી શકાય.

(૫૯) રાજપૂતે જોયું છે તેથી (સરખાવો ટી નં. ૫૭) તેને આદિપુરૂષ ગણાય. વળી તેનો સમય ઈ. સ. ૨૪૯ છે. અને સંવત્સરનો સમય પણ તે જ; એટલે તેના અમલની શરૂઆતના સ્મરણચિન્હ તરીકે તેને ગણવો રહે. બાકી સંવત્સરનો પ્રવર્તક તો ઈશ્વરદત્ત જ છે; કેમકે તે વિશેષ પ્રતાપી નીવડ્યો છે તેમજ સ્વતંત્રતાસૂચક મહાક્ષત્રપનું

વળી આ નિર્ણયને પૃ. ૩૭૫ થી ૩૭૯ માંની ચર્ચામાં આવેલ છેવટ સાથે જોડીશું તો એમ તારણ નીકળશે કે, નહપાણના સમયે, ઇશ્વરદત્ત કે દિનિક નામનો શક સૈનિક તથા તેનો પુત્ર શક રૂપભદત્ત થયા હતા. તે બાદ લગભગ અઢી સદીનો ગાળો પડ્યો છે. તે બાદ શક પ્રજાનું રૂપાંતર થઈ તેઓ ૬૭ આલીર કહેવાયા છે. આ આલીર પ્રજાનો પ્રથમ રાજા ઇશ્વરસેન હતો. તેના પુત્ર ઇશ્વરદત્તે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી પોતાના પિતાના રાજ્યારંભના કાળથી એક સંવત્સર ચલાવ્યો હતો. તેનું નામ જો કે આલીર સંવત્ કહેવાય; પણ ત્રિરશ્મિપર્વતવાળા જે પ્રદેશ ઉપર તેમનું રાજ્ય ચાલતું હતું તે ઉપરથી તેમના વંશનું નામ ત્રિકૂટક અને સંવત્સરનું

પદ પણ તેણે જ પ્રથમ ધારણ કર્યું છે; તે માટે રાજા ઇશ્વરસેને કોઈ સંવત્નું નામ ન લખતાં “પોતાના રાજ્યે” એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે.

(૬૦) શા માટે ત્રિરશ્મિ શબ્દ વાપર્યો છે, અને ત્રિકૂટક નથી વાપર્યો; તે માટે ઉપરની ટી. નં. ૨૬ જુઓ.

(૬૧) ઉપરના પરદેશી રાજકર્તાઓના વૃતાંત ઉપરથી આ પદની ગૌરવતા વિગેરેનો પરિચય આપણને થઈ ગયો છે. (જુઓ પૃ. ૧૬૪ થી આગળ.)

(૬૨) સંવત્સરનો સ્થાપક ભલે ઇશ્વરદત્ત છે પણ આદિપુરૂષ ઇશ્વરસેન પોતે રાજા બન્યો હોવાથી તેના સમયના પ્રારંભથી જ સંવત્સરની આદિ ગણાવી છે. આવો દષ્ટાંત આ કોઈ પ્રથમ જ નથી. તે માટે ઉપરની ટી. નં. ૨૪ જુઓ.

(૬૩) ઇશ્વરસેનની પાછળ તુરત જ લાગલો થયો છે. એટલે બંને વચ્ચે પિતા-પુત્રનો સંબંધ હોવાનું વિશેષ અનુમાન બંધાય છે. તેમજ પોતે સંવત્નો સ્થાપક હોવા છતાં ઇશ્વરસેનના સમયથી જે પ્રારંભ ગણાવે છે તે મુદ્દાથી પણ આપણા અનુમાનને સમર્થન મળે છે. વળી શિવદત્ત, ઇશ્વરદત્ત વિગેરે નામ પણ પરસ્પરનો સંબંધ સૂચવે છે.

(૬૪) રાજ્યનો અંત લંબાયો હોય એમ જરૂર માનવું રહે છે; પણ ચોક્કસ જણાવું નથી માટે તેનો

નામ ત્રિકૂટક સંવત્સર પડ્યું છે. તેનો સમય ઇ. સ. ૨૪૯ કહેવાય છે. મહાક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્ત પછી કેટલોક કાળ તે વંશ ચાલ્યો હતો. પણ પછી ક્યારે તે નાબૂદ થયો તે જણાવું નથી. વળી રાજા ધરસેને તે વંશનો પાછો ઉદ્ધાર કરી અસ-લના પ્રદેશમાં રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું હતું તેમજ તે પોતાના પૂર્વજોના સંવત્સરના ૨૦૭=માં ઇ. સ. ૪૫૬માં વર્ષે ગાદીએ આવ્યો હતો. તથા તેના વંશજોએ પરાક્રમ બતાવી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા માંડી હતી. જે ૨૪૫=ઈ. સ. ૪૯૪ પછી પણ ચાલુ જ હતી. આ પ્રમાણે એકંદર ચર્ચાનો સાર થયો કહેવાશે: છતાં વચ્ચે જે બે ગાળા (પ્રથમનો રૂપભદત્ત અને ઇશ્વરસેન વચ્ચેનો અને બીજો

આંક ઉઘાડો રાખવો પડે છે.

(૬૫) જે જીતનો ઉલ્લેખ ડો. ભગવાનજીએ કર્યો છે તે આ જીત સમજવી (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૪૩)

(૬૬) સ્વતંત્ર બન્યો છે એટલે જ તેણે ત્રિર-શ્મિ પ્રદેશ ઉપરથી તેને જ અનુસરતું ત્રિકૂટકવંશનું નામ તેણે પાડ્યું હોય તે બંધાયે (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૨૬ તથા ૬૦) તેથી ત્રિકૂટકવંશ અને તેના રાજાઓ તે ત્રિકૂટકાંચ કહેવાય છે.

વળી આગળના અને પાછળના ત્રિકૂટકા એવા શબ્દો વપરાયા છે (જુઓ ટી. નં. ૫૪) એટલે આ ઇશ્વર-દત્ત વિગેરેને પ્રથમના સમજવા. પછી વચ્ચે ત્રુટીત્રુટી પડી હશે અને વળી આગળ જતાં ધરસેન વિગેરે તે વંશના કુળ દીપકો રાજપદે સ્વતંત્ર થયા હશે; જેથી તેમના માટે પાછળના ત્રિકૂટકાંચ એવું વિશેષણ જોડ્યું કહેવાય; બાકી એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે, બંને વંશોએ એક જ સંવત્સરનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી સમજવું રહે છે કે તે સર્વે એક જ જાતના તથા ગોત્રના હતા. (જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૨૨ તથા ૨૩)

(૬૭) એમ તો તે પૂર્વે ક્ષત્રપ રૂઢસેન પહેલાના સમયે આલીર પ્રજા સૈન્યપતિના હોદ્દા પર હતી (જુઓ ડો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૧ લેખ નં. ૩૬)

ધર્મરદત્ત અને ધરસેન વચ્ચેનો) પચ્ચા છે તેના ઐતિહાસિક મંકોડા બે મળી રહે તો એક સળંગ વસ્તુ હાથ આવી ગઇ કહેવાશે; જે આપણે આગળ ઉપર જોઇશું.

જેમ દરેક પ્રભુનું વર્ણન કર્યા પછી તેમના ધર્મ વિશે લખવાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે તેમ અહીં પણ આ ત્રણ પ્રભુ વિશે લખત, પરંતુ હવે પછીના બીજા પરિશિષ્ટમાં જે પ્રભુનું વર્ણન કરવાના છીએ તે લખાઇ ગયા બાદ, તે સર્વેના ધર્મને લગતો એક જ પારિત્રાફ લખવા ધાર્યો છે; કેમકે તે સર્વેનો એક જ ધર્મ હોવાનું શિલાલેખથી તથા સિક્કાથી જણાયું છે.

પરિશિષ્ટ આ

આ પરિશિષ્ટમાં ગૂર્જર પ્રભુ વિશે બોલવું રહે છે. તેમાં ઓશવાલ, શ્રીમાલ અને પોરવાડ-પોરવાલ^૧ ઇ. નો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે. જોકે સામાન્ય રીતે હવે તો તે શબ્દ એવા જ અર્થમાં વપરાતો રહ્યો છે કે સારાયે ગુજરાત-ગૂર્જર રાષ્ટ્રમાં વસતી પ્રભુ તે ગૂર્જર પ્રભુ: એટલે તેમાં ગમે તે જ્ઞાતિ અને ધર્મ પાળતા માનવીનો સમાવેશ થતો ગણી શકાય. બાકી જે સમયની આપણે હકીકત લખી રહ્યા છીએ તે સમયે તો ગૂર્જરરાષ્ટ્ર કે ગુજરાત તેવો શબ્દ જ અસ્તિત્વમાં નહોતો^૨ એટલે હાલની માફક તેવડા બહોળા અને

વિશાળ અર્થના રૂપમાં ગૂર્જર શબ્દની વ્યાખ્યા થતી નહોતી. તે સમયે તો માત્ર ઓશવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ જાતિના સભ્યોનો જ ગૂર્જર પ્રભુમાં સમાવેશ કરાતો હતો. તે આપણને નીચેના વર્ણનથી સમજાશે; છતાં ગૂર્જર શબ્દની ઉત્પત્તિ કેમ થવા પામી તે અદ્યપિ પર્યંત અંધારામાં જ રહ્યું છે. એટલે વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા પ્રમાણે આ શબ્દને મેં પણ ઉપયોગમાં લીધો છે.

વિદ્વાનોની માન્યતા એવી છે કે, એશિઆઈ તુર્કીની ઉત્તરે આવેલા કોકેસસ^૩ પર્વતવાળા પ્રદેશમાંના જુઓર્જ્યા કે જ્યોર્જ ટાઉનમાંથી જે આર્યો હિંદ તરફ ઉતરી આવ્યા હતા, તેમાંથી અપભ્રંશ થતાં થતાં ગૂર્જર નામ કદાચ પાડવામાં આવ્યું હોય. જ્યારે આ પુસ્તકમાં આર્યોનું મૂળ સ્થાન એશિયાઈ તુર્કી નહીં, પણ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાંહેલા મર્વ નામના શહેર અને ઓકસસ^૪ નદીવાળા પ્રદેશમાં ઠરાવી, સાંથી તેમનું સરણુ અફગાનિસ્તાનના શિસ્તાન પ્રાંતમાં થયેલું જણાવ્યું છે. ત્યાં શ્રુતિકાર ઇત્યાદિની જન્મભૂમિ હોવાથી અને તે પ્રદેશને ગેન્ડીઆના કહેવાતો હોવાથી, ત્યાંની પ્રજાને તેને મળતું જ કાંઈ નામ અપાયું હોય અને પછી કાળ જતાં તેનું અપભ્રંશ બનીને ગૂર્જર થયું હોય તેવી એક શંકા ઊભી કરી^૫ છે. ખરું શું હોઈ

(૧) પૂર્વમાંથી આવ્યા તે પોરવાલ, પોરવાલ, પોરવાડ કહેવાય. કોની પૂર્વ દીશા સમજવાની છે તેનો ખ્યાલ આગળ ઉપર આપણે આપીશું.

(૨) તે સમયે (એટલે ઈ. સ. પૂ. ની ચારથી પાંચ સદીએ) આ પ્રદેશને મુખ્યત્વે કરીને ' લાટદેશ 'ના નામે ઓળખવામાં આવતો હતો. જો કે તેની સીમા ચોક્કસપણે હજી કહી શકાતી નથી જ.

જ્યારે વિદ્વાનોએ ગૂર્જર પ્રભુની ઉત્પત્તિનો સમય ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં માન્યો છે અને તેનું સ્થાન

ગ્વાલિયર-ઝાંસીવાળા પ્રદેશમાં (સરખાવો નીચે દી. નં ૨૫.) ઠરાવ્યો છે.

(૩) નીચેની ટીકા નં. ૪ જુઓ.

(૪) કોકેસસ અને ઓકસસ: બન્ને નામો સરખાંજ ગણાય એટલે નામોચ્ચારના સાદરાપણાને લીધે યુરોપીય વિદ્વાનોએ અનેક વખતે એક વસ્તુને બીજી તરીકે જેમ માની લીધી છે, તેમ આ કિસ્સામાં પણ બન્યું હશે કે ?

(૫) જુઓ ઉપરમાં

શકે તે હજુ સુધી નિશ્ચિતપણે સાબિત થયું નથી.

ગમે તેમ હો, પણ જે પ્રભા ત્યાં વસી રહી હતી તેમાંનું એક ટોળું ઈ. સ. પૂ. ની છઠી સદીની શરૂઆતમાં સિંધુ નદી ઓળંગીને તેની પૂર્વના પ્રદેશમાં વસવા માંડ્યું હતું. વળી ધરાની શહેનશાહ ડેરિયસ અને તે બાદ ઝર-સીઝના સમયે પણ અનેક કારણોને લીધે તે પ્રભાની આવજવ ઘણી હતી. તેમાંયે જ્યારથી કુદરતી કોપથી સિંધુદેશની રાજધાની વીતભયપટ્ટણનો નાશ થઇને જેસલમીરનું રથ બની ગયું હતું, ત્યારથી અથવા તે પછી થોડા વખતેજ પૂર્વ સમયની સર્વપ્ર-કારની આવજવ ઉપર અંકુશ પડી ગયો હતો. એટલે હવે હિંદ તેમનાથી ભિન્ન જ પડી ગયો હતો; જો કે અત્યાર સુધી જે પ્રભા સિંધુ નદીની પેલી પારથી હિંદમાં આવી વસી હતી તેમની સંખ્યા તો ઘણીયે હતી; છતાં પત્તો મળે છે ત્યાંસુધી, આવી પ્રભામાંની લગભગ લાખ દોઢ લાખની સંખ્યાને ઈ. સ. પૂ. ૪૫૭ થી ૪૪૭ ના અરસામાં જૈનાચાર્ય શ્રી રતનપ્રભસૂરિએ સ્વધર્મની દીક્ષા આપી જૈનધર્મી બનાવી હતી. આ પ્રભાએ ભિન્નમાલ નગર જ્યાં હાલ આવ્યું છે તે સ્થાનની આસપાસ નવી નગરી વસાવીને સંસ્થાન જમા-વ્યું હતું. તે નગરીનું નામ ઓશિયા હતું. તે ઉપ-

રથી ત્યાંના નગરજનો ઓશવાળ કહેવાયા છે. આ લોકો સર્વ રીતે સુખી હોવાથી-અથવા કહો કે ત્યાં આવીને સુખી થવાથી-મૂળ વતનના તેમના જાતિ ભાઈઓને આકર્ષણ થયું. એટલે બીજું એક નાનું ટોળું પચાસેક વર્ષમાં વળી આવી ચડ્યું હતું. આ ટોળામાં પં. ચાણક્યના આપદાદાઓ આવ્યા હોય એમ સમજી શકાય છે. પછી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના રાજ્યે તેમજ તે બાદ જ્યારે સિંધુ નદીની પૂર્વ અને પશ્ચિમનો વ્યવહાર વધી પડ્યો હતો, ત્યારે નહપાણના જમાઈ રૂપભદ્રતના આપદાદાનું ટોળું આવીને ઓશિયા નગરીના વતનીઓમાં ભળી ગયું હતું. આ પ્રમાણે વસ્તીનો વધારો થવાથી તેમાંથી થોડાકે પાસેના પ્રદેશમાં બીજી નગરી વસાવી રહેવા માંડ્યું; પણ આ બંનેની અવરજવર અને ભેળસેળ ચાલુજ રહ્યા. આ નવી ઉમેરાયેલી પ્રભામાંથી શ્રીમાળીની હિતપત્તિ થઇ કહી શકાય. વળી તે પ્રદેશ ઉપર જ્યારથી ભૂમક ક્ષહરાટની રાજ્યસત્તા ચાલુ થઇ હતી ત્યારથી તો તે સવેના રૂપરંગ જ ફરી ગયા હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે; કેમકે આમે તેઓ મૂળે આર્યો તો હતા જ, તેમાં હવે તો વળી તેઓ હિંદી જ બની ગયા હતા. ઉપરાંત સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પ્રસાર કરેલ ધર્મનાં સાધ-

(૧) ધરાનીઓની સત્તા તો આ પ્રદેશ સુધી લંબાઈ હોય એમ જણાયું નથી. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨૮૫.)

(૭) વર્તમાન રાજપૂતાનામાંના શિરોહી રાજ્યે ગોડવાલ પ્રાંતમાં તે આવેલું છે (ભલોર, બાલોતરા, કંભલનેર, એરણપુરા, પાલી, દુણીધ. આખો ગોડવાલ પ્રાંત જ મૂળે ગૂર્જર પ્રભાની ભૂમિરૂપે જણાવે.) તેણું સ્થાન જોધ-પુરથી આજુ પર્વતની દિશામાં લગભગ ૨૮ માઈલ ઉપર કહી શકાય. ત્યાંથી જ ગૂર્જર પ્રભાની-વિદ્વાનોના મતથી ગૂર્જર રાજપૂતોની-હિતપત્તિ કહી શકારો. (આ પરિ-ચ્છેદમાં આગળ ઉપરનું વર્ણન વાંચો)

હિં. પુ. જો. (અર્થશાસ્ત્ર) પૃ. ૬૮. આજુ

પર્વતની વાયબે ૫૦ માઈલ પર આવેલા ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ નગરમાં ગૂર્જર રાજપૂતોની રાજધાની હતી. ભરૂચનો ગૂર્જર રાજવંશ, ભિન્નમાલ રાજવંશની એક શાખા માત્ર હતી.

(૮) પુ. ૨ માં ચાણક્યના જન્મસ્થાન વિશેની સર્વ હકીકત વાંચવાથી આ બાબતનું બધું અનુસંધાન મળી રહેતું સમજી શકારો.

(૯) આ સમયને આપણે ઈ. સ. પૂ. ૨૯૦ થી ૨૫૦ નો કહી શકીશું. (કે. હિ. ઇ. પૂ. ૧૫૬ માં જે લખ્યું છે કે મિથ્રેડેટસ બીજાના સમયે શક પ્રભામાં ખળખળાટ થયો હતો તે આ પ્રસંગ હોવા સંભવ છે)

તોની અતિ વિપુલતા તે પ્રદેશમાં સચવાઈ રહેલ હોવાથી^{૧૦} તેમજ તેઓએ પણ ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તે જ ધર્મ અંગીકાર કરી લીધેલ હોવાથી^{૧૧} ત્યાં તેઓ અમનચમનમાં રહી પોતાના દિવસો ગુજારતા પડી રહ્યા હતા. પછી ભૂમકનું રાજ્ય સમાપ્ત થતાં નહપાણુનો અમલ આવ્યો. વળી જ્યારથી તે અરવલ્લી પર્વતની પૂર્વ પ્રદેશનો સ્વામી બન્યો ત્યારથી ત્યાંની પ્રજા, તેનાજ રાજ્યની અરવલ્લીની પશ્ચિમ ભાગની પ્રજા સાથે સંબંધમાં આવતી ગઈ. એટલે આ પૂર્વની પ્રજાવાળો ભાગ તે પોરવાડના નામે ઓળખાવા લાગ્યાનું^{૧૨} કહેવાય. આ પ્રમાણે ઓશવાળ, શ્રીમાળ^{૧૩} અને પોરવાડની ઉત્પત્તિ હોવાનો મારો ખ્યાલ છે. પછી નહપાણુ જ્યારથી અવંતિપતિ બન્યો ત્યારથી તો તે ત્રણે પ્રજા આ બાબત અને પેલી બાબત એમ ચારે તરફ પ્રસરવા મંડી પડી હતી. ભૂમક અને નહપાણુની સત્તા સૌરાષ્ટ્ર પર પણ જામેલી જ હતી. એટલે તે દિશા તરફ પણ તેમનો ઉતાર તો હતો જ. છતાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં તો નહોતો જ. તે તો રૂપભદ્રતાના સમયે જ થયો દેખાય છે. નહપાણુનું મરણ થતાં અવંતિની ગાદીએ ગર્દભીલ વંશ આવ્યો હતો.

(૧૦) પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ, અને શુંગવંશી અમલ દરમિયાન, ભારત દેશના અન્ય વિસ્તારમાં શુંગવંશી રાજાઓએ ધર્મદ્વેષને લીધે સઘળું ફેાડીતોડીને જૈન ધર્મનું નામનિશાન કાઢી નાખ્યું હતું. પણ અરવલ્લીની પશ્ચિમનો પ્રદેશ તેમની સત્તામાં આવેલ ન હોવાથી (જુઓ મિનેન્ડર અને ભૂમકના રાજ્યવિસ્તારની હકીકત) તે સ્થાનને પોતાના લક્ષરૂપ તેઓ બનાવી શક્યા ન હોતા. તેથીજ ત્યાં જૈન મંદિરો વિગેરે જળવાઈ રહ્યાં હતાં (ઉપરની ટી. નં. ૭ માં ગૂર્જરની ઉત્પત્તિના સ્થાન સાથે સરખાવો.)

(૧૧) ભૂમક, નહપાણુ રૂપભદ્ર વગેરે આખી ક્ષદરાટ અને શક પ્રજા જૈન હતી એમ તેમના

અને તે વખતે અવંતિની ગાદી પર કરવા માટે રૂપભદ્રે આબુ પર્વતના માર્ગે અવંતિની દિશામાં પ્રયાણ કર્યું હતું એમ જણાવી ગયા છીએ. ત્યાં તે સ્થાન જમ થઈ ગયાના મમાચાર મળવાથી પોતાની જ હકુમત નીચેના મૌગ-ષ્ટ્રમાં તેણે અડો નાંખ્યો અને જૂનાગઢ-ગિરિ-નગરમાં ગાદી કરી. જેથી ઓશિયા અને લિત્ત-માલનાં સારાં સારાં કુટુંબો પોતાના માનીતા રાજાની પાછળ પાછળ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. આ પ્રમાણે હિજરત કરનાગમાંનો થોડોક ભાગ વચ્ચે આવતા કચ્છમાં અટવાઈ ગયો અને ત્યાં સંસ્થાન જમાવ્યું. કચ્છમાં તેથી જ ઓશવાલ અને શ્રીમાળી અત્યારે માલૂમ પડે છે જ્યારે પોરવાડનું ત્યાં નામ જ નથી. અથવા મળી આવે છે તો પણ બહુ જ જુજ; કેમકે પોરવાડનું વસતિસ્થાન મળે અરવલ્લીની પૂર્વમાંજ હતું. અને તે પ્રદેશ ઉપર તો ગર્દભીલ વંશીઓની આજ્ઞા પ્રથમથી વર્તતી થઈ ગઈ હતી; એટલે તેમને તે દેશ છોડીને પ્રયાણ કરવા બહુ અગત્યના રહી નહોતી. પણ જ્યારે રાજા ગર્દભીલે^{૧૪} (ખરું નામ દર્પણ ઉર્ફે ગંધર્વ-સેન) જૈનધર્મી હોવા છતાં, કામને વશ થઈ અનાચાર આદર્યો હતો. ત્યારે તેના પ્રતિકાર તરીકે

વૃત્તાંતમાં પુરતાર થઈ ગયું છે.

(૧૨) આ કારણથી જ પોરવાડની વસ્તી અરવલ્લીની પશ્ચિમે બહુ નથી દેખતી

(૧૩) જો આ પ્રમાણે સચું જ કહે તો ઓશિયા-નગરીનું સ્થાન જુદું જ કહે. ત્યાંના ઓશવાળ કહેવાય જ્યારે તેની પાસેના નમરનું નામ લિત્તમાલ અને તેના રહીશો શ્રીમાળ કહેવાય; આ બંને સ્થાન નજીક હોવા બેધએ એટલું ખરું જ.

(૧૪) ગર્દભીલ વંશનો રથ પદ હોવાથી તેનું નામ ગર્દભીલ પડી ગયું છે; અને તેજ નામે દ્વંકમાં ઓળખાઈ ગયો છે. બાકી તો તેના વંશના સર્વ રાજાઓને ગર્દભીલ તરીકે સંબોધી શકાય.

થોડકે રૂપભદ્રતાના રાજ્યનો માર્ગ લીધો હતો. અને વર્તમાનકાળે ઉત્તર ગુજરાત જે કહેવાય છે ત્યાં આશરો લીધો હતો; જેથી પોરવાડની વસતી ત્યાંપણ મળે છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર સુધી તેઓ પહોંચેલ નહીં હોવાથી, સૌરાષ્ટ્રમાં પોરવાડ ખીલકુલ નથી અથવા બહુ જ જુજ છે. વળી જે ઓશવાલ અને શ્રીમાળી કચ્છમાં ઉતર્યા તેમાંનો મોટો ભાગ મધ્યમ સ્થિતિનો હોવાથી, ત્યાં પોતાનો અસલ ધધો જે ખેતીવાડીનો અને ઢારઉછેરનો હતો તેમાં તેઓ પડી ગયા, તેમજ ત્યાં ભૂમિની વિશાળતા હોવાથી તે ઠેકાણે તેમને ફાવટ પણ આવી ગઈ. અત્યારે પણ તે પ્રદેશના ઓશવાલ અને શ્રીમાળ તે ધંધામાં મચ્યા રહેલ જણાય છે. ખરી વાત છે કે, કાળપલટા પ્રમાણે હવે તો તેમણે તે અસલનો વ્યવસાય છોડી પણ દીધો છે.

આ સમયે શક પ્રજ્ઞના મૂળ વતનમાંથી એક ત્રીજું ટાળું ઉતરી આવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો. જેનું વર્ણન ગદ્ભીલ વંશના વૃત્તાંતમાં લખવાનું છે જ. અત્ર તો સમય પૂરતું જ જણાવીશું. રાજા ગદ્ભીલના દુષ્ટ આચરણને લીધે તેને શિક્ષા કરવા કોઈ જગત્સરસ્વ હાથની જરૂર હતી. હિંદમાં તે વખતે જે પરાક્રમી અને બળવાન સત્તાઓ રાજ્યઅમલ ઉપર હતી તેમાંથી કોઈ ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું^{૧૫} એટલે મિંધુની પેટી પાર વસ્તા શક સરદારોની મદદ લેવી પડી હતી. તે પ્રજા શિસ્તાનના કાંકે ધરાની અખાતના રસ્તેથી ઉતરીને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતરી હતી. ત્યાં રૂપભદ્ર-અસલ પોતાની જ શક પ્રજ્ઞના સરદાર-ની સત્તા હતી એટલે તેમને બધાને ફાવતું આવી ગયું હતું રાજા રૂપભદ્ર

જીન ધર્મી હતો. વળી શક પ્રજ્ઞને તેડી લાવનાર પણ જૈનાચાર્ય જ હતા, તેમ પ્રસંગ પણ જૈન ધર્મની રક્ષા ખાતરનો હતો. ઉપરાંત પોતાના દુશ્મનની સામે-કેમકે પોતાનો હક્ક હુબાવીને અવંતિપતિ બની બેઠેલા ગદ્ભીલની સામે-યુદ્ધ કરવાનું હતું એટલે રૂપભદ્રને તો સોનું અને સુગંધ ભેળું મળ્યા જેવો પ્રસંગ હતો. પણ પોતે અતિ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો અથવા મરણ પથારીએ હતો. એટલે બહુ ઉપયોગી થવાય તેમ નહોતું^{૧૬}; તેમ પોતાનો પુત્ર દેવણક નાની ઉમરનો હોવાથી ધણો મદદગાર થઈ પડે તેમ નહોતું; જેથી પોતાની શક્તિ અનુસાર નવા આગંતુક શક પ્રજ્ઞના ટાળાને પોતાના પ્રદેશમાં રહેવાની (ચોમાસું ખેતી ગયેલ હોવાથી યુદ્ધ માટે ઋતુ પ્રતિકુળ ગણાય માટે) તથા અન્ય જરૂરીઆતની અનુકૂળતા કરી આપી હતી. પછી તો યુદ્ધ થયું અને તેમાં શક પ્રજ્ઞનો વિજય થયો વિગેરે ઇતિહાસ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. પણ અત્ર જે નોંધ લેવી ધટે છે તે એ કે, અહીં રહેલી રૂપભદ્રતાણી શક પ્રજ્ઞ (જે કે તેમને તો હવે હિંદી પ્રજા જ કહી શકાય, પણ સંબંધ બતાવવા ખાતર આ શબ્દ વાપર્યો છે) તેમજ યુદ્ધ પછીના શક રાજાની પ્રજા, તે બન્ને મિશ્રિત થઈ ગઈ હતી. પછી જ્યારે અંધપતિ ગૌતમી-પુત્ર શાતકરણીએ^{૧૭} સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ ઉપર યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને આ શક પ્રજ્ઞનો સંહાર વાળી નાંખ્યો, ત્યારે તેનો જે જુજ ભાગ બચત રહેવા પામ્યો તેમાંથી આભીર પ્રજ્ઞનો ઉદય થયાનું અને તેમાંથી પ્રખ્યાત સૌરાષ્ટ્રપતિ રા 'વંશની ઉત્પત્તિ થયાનું' કહી શકાય. તેમ બીજી બાજુ

(૧૫) આ માટે કેટલુંક વિવેચન ઉપરમાં ૬૪મા પરિચ્છેદે અપાઈ ગયું છે.

(૧૬) રાણીબળશ્રીનો પુત્ર જે ગૌતમીપુત્ર શાત-

કરણી (જુઓ કા. આં. ૨. પ્રસ્તાવનામાં શિલાલેખ નંબર ૩૭) તરીકે ઓળખાયો છે તે.

(૧૭) તેમનામાં ઓશવાલ વિગેરેની વસ્તી

આ રૂપલક્ષે, તેના સસરા નહપાણુના રાજ્યે નાસિકના પ્રદેશ ઉપર જીત મેળવી, થોડો સમય ત્યાં સત્તા ભોગવી હતી અને પોતાની પ્રજાને વસાવી હતી; તેમાંથી આભીર પ્રજાની ખીજ શાખા ઊભી થયાનું કહી શકાય. ‘પરિશિષ્ટ જ, માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાંથી રાજા ધર્મર-સેન તથા ત્રિકૂટક મહાક્ષત્રપ ધર્મરદત્તનો ઉદય થયો કહી શકાય. આ પ્રમાણે દક્ષિણના આભીર અને સૌરાષ્ટ્રના આભીર, ભલે એક જ પ્રજાના અંશ છે, છતાં દક્ષિણવાળી પ્રજાની સાથે ઓશવાલ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ પ્રજાનો અંશ ભેગો મળેલ ન હોવાથી, તેઓ સૌરાષ્ટ્રના આભીર કરતાં તેટલા અંશે^{૧૭} નિરાળા પડી જતા કહેવાય.

આટલા વિવેચનથી સમજી શકાશે કે, ઓશવાલ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ પ્રજાનું સ્થાન અરવલ્લીની પૂર્વે^{૧૮} અને પશ્ચિમે તથા અવંતિમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ મુખ્યપણે હતું. આ પ્રદેશો ઉપર રાજા ગર્દભીલ દર્પણનું અને તે પછી, શક પ્રજાનું રાજ્ય થયું હતું. તે બાદ શકારિ વિક્રમાદિત્ય અને તેના વંશનું રાજ્ય થયું. તે બાદ ચલ્લુવંશી ક્ષત્રપોનું થયું. આ સર્વ રાજાઓ^{૧૯} જૈન મતાનુયાયી હતા એટલે ત્યાં

સુધી તેમની જાહોજલાલી, ધર્મપ્રેમ તથા ધર્મ-પાલનની વૃત્તિમાં વૃદ્ધિ જ થતી રહી હતી; પણ પછી ગુપ્તવંશીઓનો રાજઅમલ તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર તપતો થયો હતો. તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી-અથવા તો વિશેષ અંશે શકિતની ઉપાસના તરફ ઢળતા-હોવાથી આ ત્રણે વર્ગની સર્વ પ્રજાને સહન તો કરવું પડ્યું હતું. છતાં તે સર્વ રાજાઓ પ્રજાપ્રેમની કિંમત આંકનારા હોવાથી તેમની પ્રજા તરીકે અવંતિસુદામાં પણ તેમને ધર્મની બાળતમાં ખમવું પડ્યું નહોતું; એમ ટૂંકમાં કહી શકાય ખરું. તેમજ તેમની (ગુપ્તવંશની) પડતીના સમયે તેમનો જે સરદાર અથવા સૈન્યપતિ વિજયસેન સૌરાષ્ટ્રમાં હકુમત ચલાવતો હતો તેણે સ્વતંત્ર બની પોતાના મૈત્રક વંશની સ્થાપના કરી^{૨૦} હતી. તેના અમલમાં પણ તેઓ તે જ પ્રમાણે નિરૂપ-દ્રવિત જીવન ગાળી રહ્યા હતા. પણ ગુપ્તવંશનો સંહાર કરનાર હુણ પ્રજાનાં ટોળે ટોળાં જ્યારે ઉતરી પડ્યાં અને તેમના સરદાર તોરમાણુની તથા તેના પુત્ર મિહિરકુળની સત્તા અવંતિ ઉપર થઈ (ઈ. સ. ૪૯૦ થી ૫૩૩ સુધી) ત્યારે તો જોરજુલમ, દમન, લૂંટફાટ, મારફાડ રંજાડ, સ્ત્રીઓને પકડી વ્યભિચાર સેવવા, માણસોને બાનમાં પકડી લઈ જવા, ઇત્યાદિ એટલાં ગંધાં વધી

ભલે નહોતી, પણ તેથી તેઓ જૈન મતાનુયાયી નહોતા એમ તો ન જ કહી શકાય. ઉલટું તેમના શિલાલેખ અને સિક્કા ઉપરથી એમ પુરવાર થઈ શકે છે કે તેઓ ન ધર્મી જ હતા: જે હકીકત હવે પછીના પારિશ્રાફે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે તે જુઓ.

(૧૮) જુઓ ઉપરમાં ડી. નં. ૧. તથા તેની સાથે ડી. નં. ૭ ની હકીકત સરખાવો.

(૧૯) આ સર્વે નામો જે જણાવ્યાં છે તેને જૈન ધર્મી ગણી લેવામાં બહુ વાંધા જેવું કે આશ્ચર્ય જેવું વાચકને નહીં લાગે, પણ ચલ્લુ ક્ષત્રપના વંશને

તે સંપ્રદાયના ગણાવતાં તેઓ એકદમ આશ્ચર્યમાં ગરમ થઈ જાય તેવું લાગશે જ, છતાં દુનિયામાં થું થું નથી બનતું જણાયું? એટલે તે વિષય હવે પછીના પારિશ્રાફે ચર્ચાયા છે ત્યાં જોવાં વિનંતિ છે. વળી તે બાદ સિક્કાની કેટલીક હકીકત જોડી છે. તે સર્વ વાંચીને મનન કરવા પણ વિનંતિ છે.

(૨૦) આ ‘મૈત્રકવંશ’ નામ કેમ પડ્યું તે જણાયું નથી. ઇતિહાસમાં તેને વલ્લભીવંશના નામથી ઓળખવામાં આવ્યો છે. આ વિજયસેનનું દેવું નામ ભટ્ટારક-ભટ્ટારક પણ હતું. તેની સત્તાઅમલનો સમય

પડ્યાં કે, કોઇ પ્રજાને સુખે ખેસીને ધાન ખાવાનો વારો પણ નહોતો. તેવા સમયે પછી ધર્મની તે કોને જ પડી હોય ? છતાં થોડો સમય આ સર્વ પ્રજાએ ખામોશી અને સખૂરી પકડી રાખી: પણ જ્યારે કોઇ માર્ગ જ ન રહ્યો અને હુણ સરદારોએ ત્રાસ વર્તાવવામાં આધું પાછું^{૨૧} જોયું જ નહીં, ત્યારે આ સર્વ ઓશવાળ, શ્રીમાલ અને પોરવાડો ત્યાંની અન્ય પ્રજા સાથે મળી જઈ તે પ્રદેશનાં અતિ પવિત્ર ગણાતા તીર્થસ્થળ આખુ ઉપર એકઠા થયા; અને યુદ્ધોચિત શુરવીરતા ગ્રહણ કરી, હથિયાર ઉપાડવાની પ્રતિ-

ગુપ્ત સં. ૧૬૦=ઈ. સ. ૪૭૯ ના અરસામાં કહેવાય. તે સમયે અવંતિ ઉપર સ્કંદગુપ્તનો અમલ તપતો હતો; પણ તે વંશની પડતી ચતાં જ તે વખતે આ ભટ્ટારકનો જે નખીરો સત્તા ઉપર હતો તેણે મહારાજ પદ ધારણ કર્યું હતું.

(૨૧) આ હુણ પ્રજાની ખાસિયત વિશે ગુપ્તસો તરફથી છપાયેલ, હિંદનો ઇતિહાસ ઉત્તરાધ^૨ છપાઇને ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં બહાર પડ્યો છે. તેના લેખક મિ. છાટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીએ જે વિચારો પૃ. ૫૪ માં ટાંક્યા છે તે પુરતો ખ્યાલ આપે તેમ છે જેથી આ નીચે તે સદાખરા હતાયાં છે.

“હિંદની બધી પ્રજાકી કષાઓ મિહિરગુહને લોહીરરયો અને સીતમગર તરીકે વર્ણવવામાં સંમત થાય છે. તેઓ ખેતર અને ગામડાં આગથી બાળતાં અને કોઇ પણ ભતના વિવેક વગરની કલ્પેઆમથી લોહીથી રેશાયેલાં જોતાં, ભયવિસ્મત થયેલા લોકોને એ હુનોનાં સંખ્યા, બળ, ઝડપી ગતિ તથા નિવારી શકાય એવી કૂરતાને અનુભવ થયો. આ બધા ખરા ભયોમાં તેમના તીજા અવાજ, જંગલી ચાળા, તથા ઈસ રાઓ અને તેમના વિચિત્ર ખેડોળપણથી નીપજતાં વિસ્મય અને તીવ્ર અણગમની લાગણીથી ભરેલા થતો હતો. બાકીની મનુષ્ય ભતિથી તેઓ તેમના પહોળા ખસા, ચપટાં નાક તથા માથામાં ઊંડી ઉતરી

જાઓ લીધી^{૨૨} તથા હુણ પ્રજા તરફથી લદાતા સર્વ પ્રકારના ઉપસર્ગ સામે આપદ્ધર્મ^{૨૩} તરીકે ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કરી અંતિમ હદ સુધી લડી લેવા શપથ લીધા. અત્ર ઓશવાલ, શ્રીમાલ, પોરવાડ વર્ગમાંથી જેણે^{૨૪} હથિયાર ધર્યા તેઓ હવેથી ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.^{૨૪} બાકી જેમણે હથિયાર નહોતા ગ્રહણ કર્યા તે એમને એમ સાદા પ્રજાજન રહ્યા. બન્ને પ્રજાનું સામસામું યુદ્ધ મંડાયું અને અવંતિ તથા આખુની વચ્ચે આવેલા મંદસોર મુકામે ધોર સંગ્રામ મચ્યો. તેમાં હુણ પ્રજાનો એકદમ સંહાર વળી

ગયેલી નાની કાળી આંખોથી જુદા પડતા હતા અને લગભગ નહીં જેવી ઢાઢી હોવાથી તેમનામાં જીવાનીની મદાનગી ભરી શોભા કે ઘડપણનો આદરણીય દેખાવ નહોતો જોવામાં આવતો.”

(૨૨) રાજપૂતોના ચાર અગ્નિકુળની ઉત્પત્તિ આખુ પર્વત ઉપર થયાનું ઇતિહાસ જે જણાવે છે તે આ પ્રસંગ સમજાવે. ચાર અગ્નિકુળોનાં નામો—(૧) જોધપુરનો પ્રતિહારવંશ (૨) અજમેરનો ચહુઆણુવંશ (૩) માળવાનો પરમારવંશ (૪) અને ચોથો ચૌહાણવંશ ગણાય છે પણ મને શંકા થાય છે કે તેમાં આ વંશને કાંઈક વિશેષ પડતું મહત્ત્વ અપાઈ ગયું છે (જુઓ નીચે ટીકા નં. ૨૭ તથા આ પૃષ્ઠે આગળની હકીકત)

H. H. P. 659:—The Hindu Rishes & Brahmins make new heroes at Mount Abu. These heroes are called Agnikula or Fire dyansty.

(૨૩) કમ્મુણા વમ્મણો હોઈ કમ્મુણા હોઈ સ્તિઓ । વહસો કમ્મુણા હોઈ સુદો હોઈ કમ્મુણા ॥

માણસ કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય, કર્મથી વૈશ્ય થાય અને શૂદ્ર પણ કર્મથી—ક્રિયાથી જ થાય.

(૨૪) આ કારણથી જ ઓશવાળ શ્રીમાળનો સંબંધ જો મેળવવા જશે તો રાજપૂતાનાના ક્ષત્રિયો સાથે મળતો થઈ જાય છે.

ગયો અને હિંદી ક્ષત્રિયોનો વિજય થયો. પ્રજા જયજયકાર બોલવા લાગી અને તેણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૫૩૩ માં બન્યો કહી શકાશે. પછી જે ક્ષત્રિયોએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો તેમણે વિજયપ્રાપ્તિના પ્રદેશની વહેંચણી કરી લીધી. એક ભાગે અસલના ભિન્નમાલ-ઓશિયા નગરી તરફનો ભાગ લીધો. તેઓનો વંશવેલો ઇતિહાસમાં પ્રતિહાર તરીકે પ્રખ્યાત થયો. તેમની ઉત્તરે આવેલ અજમેર-વાળા પ્રદેશનો ભાગ ચૌહાણવંશી તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલાઓએ લીધો; જ્યારે ખીજા બે ભાગે અરવલ્લીની આ બાજુએ-એટલે પૂર્વમાંના પ્રદેશ ઉપર-જમાવટ કરી તેમાંના દક્ષિણના ભાગ ઉપર એટલે અવંતિ ઉપર પરમારવંશી અને ઉત્તરના એટલે ગ્વાલિયર-ઝાંસીવાળા ભાગ ઉપર મૌખરી^{૨૫} ક્ષત્રિયોએ કબજો મેળવ્યો. આ ચારે વિભાગમાંથી જે ક્ષત્રિયોએ વિશેષપણે કૌશલ્ય દાખવ્યું તેમને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અગત્ય-

અસારના રાજપૂતાનાના તેમજ ગુજરાતના ઓશ-વાળો પોતાને રાજપૂત ક્ષત્રિયોની ઓલાદમાંથી ઉતરી આવેલા જે ગણાવે છે તેવું કારણ પણ એ જ સમજવું.

(૨૫) ગ્વાલિયર ઉપર હકુમત ભોગવતા રાજ-ઓને વિદ્વાનોએ કનોજના સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના વંશ-માંથી ઉતરી આવેલા ગણ્યા છે, પણ ભૂલણું જોઈતું નથી કે હર્ષવર્ધનની બહેનને ગ્વાલિયરપતિ વેરે પર-ણાવી હતી એટલે તે કનોજનો અને ગ્વાલિયરનો વંશ એક ન જ કહેવાય. હા, એટલું ખરું કે હર્ષવર્ધનના વંશનો અંત આવ્યેથી તેવું રાજ્ય તેની બહેનના ઘર ગયું હતું; જેથી કનોજનું રાજ્ય ગ્વાલિયર પતિની આજ્ઞામાં આવ્યું કહેવાય.

વળી પાછળથી ગ્વાલિયરના ક્ષત્રિયો મૌખરી રાજ-પૂતો કહેવાયા છે તેમને પરિહારવંશ (કનોજનો કે તેની આસપાસના પ્રદેશનો) સાથે સંબંધ હતો ખરો, પણ તેથી તેઓ પોતે જ તે વંશના ન કહી શકાય.

તાવાળો અવંતિનો ભાગ અપાયો. તેનું સ્થાન પણ સૌથી ઊંચું રખાયું. અને ત્યારથી તે પ્રદેશ જે માલવા પણ કહેવાતો હતો તેને અનુસરીને એક નવો સંવત્સર ગતિમાન થયો. જેનું નામ પણ માલવસંવત પાડવામાં આવ્યું. મૌખરી ક્ષત્રિયોના ભાગે જે પ્રદેશ ગયો હતો તે સ્થાનને વિદ્વાનોએ ગૂર્જર^{૨૬} પ્રજાની ઉત્પત્તિના એક સ્થાન તરીકે લેખાવ્યો છે. શું કારણ તેમને મળ્યું હશે તે કદી શકાતું નથી. બાકી રાજ-પૂત પ્રજાના ચાર વર્ગમાં વિદ્વાનોએ ચૌલુક્ય રાજપૂતોને ગણાવ્યા છે; તે બહુ સમયોચિત નથી લાગતું; કેમકે તેમની ઉત્પત્તિનો (ચૌલુક્ય વંશની ગાદિનો) સમય પણ જુદો પડે છે^{૨૭} તેમજ ઉપરમાં વર્ણવેલ સર્વ સામાન્ય પ્રજા ઉપર ઉતરી આવેલ આક્રમક વિદ્યારણમાં તેમણે કોઈપણ પ્રકારે ભાગ લેવાનું પણ દેખાતું નથી; તેમ તેમનો સત્તાપ્રદેશ પણ સર્વથા જુદમ વેઠનારી પ્રજાની ભૂમિથી તદ્દન અલગ પડી ગયેલ છે. એટલું જ

વળી આગળ જતાં, આ મૌખરી વંશમાં રાજ ભોજદેવ થયો છે અને તે જ સમયે અવંતિની ગાદીએ પરમાર વંશમાં પણ ભોજદેવ થયો છે? બંને ભોજદેવો સમકાલીન હોવાથી (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૮૭ ની ટીકામાં આપેલી વંશાવળી) વિદ્વાનોએ એક ખીજાનાં જીવન ચરિત્રો શુંચવી નાંખ્યા છે; બદલે એક જ ધણીના તરીકે તેમણે ગણી લીધાં છે.

તે પૃષ્ઠની વંશાવળીમાં મૌખરી રાજપૂતોને મેં પણ વિદ્વાનોની માન્યતાને અનુસરીને પરિહારવંશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે; પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે હકીકત સંશોધન માંગે છે.

(૨૬) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૭.

(૨૭) ઈ.સ. ૫૩૩ માં આ યુદ્ધ મંડાઈ ત્યારપહેલાં તો તેની ઉત્પત્તિ થઈ ચૂકી પણ હતી. આ હકીકત સાક્ષી આપે છે કે અગ્નિકુળની ઉત્પત્તિ સાથે તેનો સંબંધ હોઈ ન શકે. ઉપરની ટીકા નં. ૨૨ સરખાવો.

નહીં પણ તેનાથી અતિ અતિ દૂર પડેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે ગૂર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિનો અને ક્ષત્રિયત્વ સાથેના તેમના જોડાણનો ઇતિહાસ, જેટલો અને જેમ, મને સુઝ્યો તેમ, અહીં

ગૂર્જર પ્રજા વિશે વિદ્વાનો શું ધારે છે અને મારી માન્યતા શું બંધાય છે તે નીચેની કલમમાં સાર રૂપે જણાવું છું.

વિદ્વાનોના મતે

કોકેસસ પર્વતવાળો પ્રદેશ જેને પાછળથી જીઓર્જ્યા પ્રાંત કહેવામાં આવ્યો છે તે જીઓર્જ્યા

ઉપરથી તે પ્રદેશમાં રહેનારા-

(૧) મૂળ તથા ઓન જીઓર્જ્યાન કહેવાયા

ઉત્પત્તિ અને તેનું અપભ્રંશ થતા થતાં

ગૂર્જર શબ્દ વપરાતો થયો.

કોઇકના મતે ગૂર્જરની ઉત્પત્તિ જે હણુ પ્રજા હિમાલયની ઉત્તરેથી આવી હતી તેમાંથી થયાનું ગણાય છે.

(૨) વસ્તીનું ગ્વાલિયર અને ઝાંસી ન્યાં સ્થાન આવેલ છે તેની આસપાસનો પ્રદેશ માને છે.

(ટીપણ : જોધપુરના સેવક અથવા ભોજક તરીકે ગણાતા બ્રાહ્મણ, પોતાને શાકદીપના બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ પણ અવ્યંગ જેવી એક દોરી (Neck-lace=ગળાની કંઠી) ગળે બાંધતા. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખોમાં જેને ૨૮ભોજકાઝ કરીને સંગોળ્યા છે તે શું આ જોધપુર રાજ્યના વતનીઓ હશે કે !)

(૩) સમય ઇસવીના ચોથી, પાંચમી કે

છઠ્ઠી સદીમાં તેમનો સમય ૨૯ ગણે છે.

રીની સ્થાપના થઈ હતી ત્યારથી જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લેવી રહે છે. બાકી વિશેષપણે તો તેનો વેપાર અને વ્યવસ્થા ઇ. સ. પૂ. ચોથા સદીની શરૂઆતથી-મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયથી-થવા પામી હતી. એટલે ત્યાંથી ગણવી હોય તોપણ ગણી શકાશે. તેને મળતો જ અભિપ્રાય એક ત્રિમાસિક^{૩૦} પત્રમાં આ પ્રમાણે શબ્દોમાં આજેખાયો છે:—“The probabilities are that the Gurjaras are of the same stock as the Sakas and came into India with them; and on the break of the Mauryan Empire they began to rule Gujarat, Kathiawar

મેં રજૂ કર્યો છે. તેનો સાર સંક્ષિપ્તરૂપે પાછો નીચે ઉતારું છું. તેમાં થતી કોઈ સખસના વિદ્વાનો સુધારશે એવી ઈચ્છા સાથે તે વિષય બધ કઈ છું.

ખરી સ્થિતિ શું સંભવે છે-મારા મતે

શકરતાન અથવા શિસ્તાન ન્યાં વૈદિક-મતના ધર્મગ્રંથોના કર્તાઓ-મુનિ મનુ આદિ ઋષિઓ જન્મ્યા હતા ત્યાંના વતનીઓ તેઓ છે. કુદરતી આક્રમકી કે રાજકર્તાના જુલમથી હિંદ તરફ તેઓ ઉતરી આવ્યા હતા અને તેમાંથી ગૂર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિ મુખ્યપણે થઈ છે.

રાજપૂતાનાનો ભાગ છે : રાજધાની ભિન્ન-માલ નગર હતું, જે હાલના જોધપુર શહેરની કાંધક દક્ષિણે અને શિરોહી રાજ્યના ગોડવાડ નામથી ઓળખાતા પ્રાંતમાં આવેલું હતું.

જો કે વીતલયપટ્ટણના દટણના સમયથી તેની આદિ ગણાય; પણ ખરી રીતે તેની નોંધ ઇ. સ. પૂ. ૪૪૭ માં જ્યારથી ઓશિયા નગ-

(૨૮) જીઓ બુદ્ધિપ્રધાર (ગુરુવસો.નું સુખપત્ર) પુ. ૭૬, પૃ. ૧૧. સર જીવજી મોદીનું ભાષણ.

(૨૯) સરખાવો ઉપરમાં ટી. નં. ૪.

(૩૦) જીઓ ધી ક્વોર્ટર્લી જનરલ ઓફ ધી મિરિટક સોસાયટી પુ. ૧૦ અને ૧૯૧૬-૨૦, પૃ. ૧૮૭.

and Malwa, where they had already settled=વધારે સંભવિત તો એમ છે કે- ગુર્જર અને શક પ્રભ તેમને એક જ માંથી^{૩૨} ઉદ્ભવી છે અને સાથે જ હિંદમાં આવી છે: અને મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થતાં, તેઓએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને માળવામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. કે જ્યાં તેઓ ક્યારનારે આવીને વસી રહ્યા હતા.

હવે તેઓના ધર્મ સંબંધી ઉલ્લેખ કરીએ.

તે ગણવાનું મુખ્ય સાધન
ઉપરની તો શિલાલેખ અને સિ-
સર્વે ક્કાઓ સિવાય અન્ય કોઈ
પ્રભનો ગણાવું નથી; તેમ દૂસરાં
ધર્મ સાધન મળી આવે તો તેટલાં
પ્રમાણિક ગણાય પણ નહીં.

હિંદીશક પ્રભનું વિવેચન કરતાં સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ કે તેઓ જૈનમતાનુયાયી હતા. બીજી આબીર અને ત્રીજી ત્રૈકુટકવંશી પ્રભવિશે પણ ઉપરના પરિચ્છેદે જ તેમના શિલાલેખી પુરાવાથી પુરવાર કરાયું છે કે તેઓ સર્વ એક જ વંશ-ભતિ-કે કુળ (race & stock) માંથી ઉતરી આવેલ હતા; તેમજ તેમની લખાણ પદ્ધતિ પણ એક જ પ્રકારની હોઈ એમ માનવાને કારણ રહે છે કે તેઓ ધર્મે પણ એક જ

હોવા જોઈએ. આ શિલાલેખી અનુમાનને સિદ્ધાંત પુરાવાઓ ટેકા આપતા જણાયા છે. ત્રૈકુટકવંશનાં સિદ્ધાંતો જોવાથી^{૩૩} માલૂમ પડશે કે, તેમણે જૈનધર્મનાં જે ચિહ્નો, સૂર્ય, ચંદ્ર અને ચૈત્ય^{૩૪} છે તે સર્વે તેમાં કોતરાવ્યા છે. વળી ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રિકવંશ-ત્રૈરાષ્ટ્રિકવંશના રાજાઓ જેમને ત્રૈકુટકવંશી રાજાની ઓલાદ ગણવામાં આવે છે તે જૈનમતાનુયાયી જ હતા: એટલે ન્યારે, તે ત્રૈકુટવંશના આદિ અને અંતિમ પુરુષો એક જ ધર્મ પાળતા માલૂમ પડયા છે ત્યારે વચ્ચગાળના રાજાઓ પણ તે જ ધર્મનું પાલન કરતા હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે; છતાં આ અનુમાન કાંઈ સર્વથા ટકી શકે નહીં જ. એવાં તો અનેક પુરાવાઓ અને દષ્ટાંતો ઇતિહાસનાં પાને નોંધાયેલાં છે કે, એક જ વંશ-જે ધણો લાંબો ઉપચાલ્યો

અને તેને લગતી સમભતિ જુઓ.

(૩૪) આ ચિન્હોના અર્થ શું થાય છે તે પુ. ૨ ની આદિમાં સિદ્ધાંતે લગતાં બે પરિચ્છેદો જોડ્યાં છે તે તપાસી જુઓ.

(૩૫) જે વંશ લાંબો વખત ચાલ્યો હોય અને વારંવાર ધર્મપલટો જેના રાજવીઓએ કર્યો હોય તેના દષ્ટાંતમાં અંધપતિને શાતવહન વંશ કહી શકાય. તેનું વૃત્તાંત પાત્રમા પુસ્તકમાં આવશે. લગભગ ૪૭૫ વર્ષ તે વંશ ચાલ્યો છે તેમાં પ્રથમ જૈનધર્મ, પછી વૈદિકધર્મ, તે બાદ જૈનધર્મ અને છેવટે વૈદિકધર્મ પળાતો રહ્યો હતો: તેવી જ રીતે આ શક, આબીર ત્રિકુટક અને રાષ્ટ્રિક રાજાઓમાં પણ યનવા પામ્યું છે.

(૩૧) સરખાવો ઉપરમાં શક, આબીર અને ત્રિકુટકો, ત્રણે એક જ પ્રભ છે એવી રજુઆત કરતી હકીકત : વળી આ શકનું ઉદ્ભવસ્થાન બિજ્જમાલ નગર હતું તેમજ આ ગુર્જર તરીકે ગણાવી ઓશવાળ, શ્રીમાલનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ બિજ્જમાલ નગરનું હતું તે હકીકત સરખાવો. એટલે સૂત્ર સિદ્ધાંતના નયમ પ્રમાણે શક પ્રભ અને ગુર્જર પ્રભ બંનેનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન, તથા વસવાટની હકીકત સમજાઈ જશે.

(૩૨) ક્યારનો એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું તે પૂર્વે (ઇ. સ. પ. ની બીજી સદીમાં નહપાણનું રાજ્ય છે) આ શક અને ગુર્જર પ્રભનો વસવાટ થઈ રહ્યો હતો જ

(૩૩) પરિશિષ્ટની અંતે જોડેલા સિદ્ધાંત

હોય કે દૂંકા વખતમાં ખતમ થયો હોય છતાં^{૩૬} તેમાં વારંવાર તેમનો ધર્મ બદલાતો રહ્યો હોય. આ ત્રૈકૂટક રાજાઓની આગતમાં પણ તેમ બન્યું હોય તેમ દેખાય છે; કેમકે તે વંશના આદિ પુરુષોમાંના ઇશ્વરદત્તના, તેમજ બસોએક વર્ષના ગાળાબાદ થયેલા ધરસેન, વ્યાઘ્રસેન વિગેરેના સિદ્ધાઓ જે પ્રાપ્ત થયા છે તે ઉપર લખાયેલા અક્ષરો અને કાતરાયલાં ધાર્મિક ચિહ્નો બતાવી આપે છે કે, ઇશ્વરદત્ત ઈ. આદિના રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા; જ્યારે ધરસેન ઇ. વૈદિકમત પાળતા હતા. ધરસેને સિદ્ધામાં પોતાને મહારાજેન્દ્રદત્તપુત્ર પરમવૈષ્ણવ શ્રી મહારાજ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ પોતે કાતરાવેલ શિલાલેખમાં^{૩૭} છત મેળવીને તેના ઉત્સવમાં તેણે અશ્વમેધ ઉજવ્યાની નોંધ પણ લીધી છે. એટલે નિર્વિવાદપણે કહી શકાય છે કે, તે તથા તેની પછી આવનારા તેના વંશજો વેદમતાનુયાયી હતા જ. એમ માત્ર બસો વર્ષના ગાળામાં શા કારણે તેમને મળ્યાં હશે કે તેમણે ધર્મપલટો કરવાની

(૩૬) અને દૂંક વખત ચાલ્યો હોય છતાં ધર્મપરિવર્તન થયું હોય તેના દૃષ્ટાંત તરીકે માર્ચવંશ જુઓ. તે માત્ર બસો વર્ષથી ઓછી મુદતમાં ખતમ થયો છે છતાં જૈન અને બૌદ્ધધર્મ તેમણે અપનાવ્યો હતો.

(૩૭) ઉપરમાં પૃ. ૩૭૭ શિલાલેખ નં ૪૫ ની તથા તેની વગતી ડી. નં. ૨૦ જુઓ.

(૩૮) નડું કિરણ એટલે નવી જ હકીકત તેમાં સમાયેલી છે; એટલું જ નહીં પણ વિદ્વાનોએ જે સત્યની અવગણના કરવામાં મહત્તા માની છે તે સત્ય પ્રકાશમાં આવી નય છે અને તેથી અનેક માન્યતા તેમને ફેરવવી પડવાના પ્રસંગો ઊભા થા જરી.

(૩૯) અહિંસા ધર્મ પાલન કરનાર પણ ક્ષત્રિય બંને બ્રાહ્મણ કે તેમાં તેમજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે

જરિયાત લાગી હશે તે વિષય આપણને બહુ સ્પર્શતો તો નથી જ. છતાં ઇતિહાસમાં એક નવું કિરણ^{૩૮} મળે છે; અને જ્યારે પ્રસંગ ઊભો થયો છે ત્યારે જરાટ્યકુંભારી લેવું તે ઇચ્છાથી જ એકાદ નાનો ફકરો તેનો લખી કાઢ્યો છે.

આખોયે ચઘણવંશ જૈન ધર્માનુયાયી હતો એમ જ્યારે આપણને કોઈ જાહેર કરે ત્યારે તે કથન અત્યારના યુગમાં આશ્ચર્યકારક જ લાગશે. એટલું જ નહીં પણ હસવા જેવું કે ગાંડપણપૂર્ણ લાગશે; કેમકે ક્ષત્રપ જેવી હિંદ બહારથી આવેલ અને આવી પરાક્રમશીલ પ્રજા જૈનધર્મ જેવો અહિંસાપ્રધાન ધર્મ શું પાળતી હોય ? તે કદપના જ^{૩૯} પ્રથમ દરજ્જે તો બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવી નથી. પણ જ્યારે આપણે તેમની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનનો^{૪૦} તેમજ તે સ્થાન સાથે ત્યાંની ગુફાઓમાં કાતરાયલાં અને અદ્વાપિ મોજીદપણે જળવાઈ રહેલાં દસ્થો^{૪૧} વાળી ઘટનાનો મુકાબલો કરીએ છીએ, ત્યારે તે આપણું આશ્ચર્ય, હાસ્ય કે સામાનું ગાંડપણ વિગેરે સર્વ ઓગળી નય છે; અને ઉચ્ચારવું જ

તેવાં કાર્યો કરીને, રાજપાટ પણ શોભાવી શકે છે તેનાં દૃષ્ટાંતરૂપ આ ચઘણનો આખો ક્ષત્રપવંશ કહી શકશે. તેમ આખો મૌર્યવંશ, શિશુનાગવંશ, નંદવંશ, ગર્દભીલવંશ, ચેદિવંશ ઇ. ઇ. ઘણાં દૃષ્ટાંતો આપી શકશે.

(૪૦) તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન મધ્ય એશિયામાં આવેલું તુર્કસ્તાન છે, જ્યાં મેરૂ પર્વતનું સ્થાન તથા આર્ય પ્રજાનું મૂળ સ્થાન આપણે કદપી બતાવ્યું છે. જુઓ ઉપર.

(૪૧) મધ્ય એશિયાના તારકંદ, સમરકંદ પાસેના પાર્શ્વતીય પ્રદેશોમાંની ગુફાઓની દીવાલો ઉપર આખી કથાને કથા વર્ણવતાં દસ્થો કાતરાયલાં પડ્યાં છે અને તેને વિદ્વાનોએ, જૈનધર્મના ૨૩ મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની જીવન કથાના બનાવ તરીકે જણાવ્યાં છે.

રહે છે કે, તે કદાચ સત્ય ઐતિહાસિક ધટના હોય પણ ખરી. છતાંયે તે સર્વેને-અનુમાન અને કલ્પનાના જ જોરે ઊભાં કરેલાં સત્યોને-ખુદ ચક્રણ અને તેના તતુજો પણ, પોતે જ પડાવેલ સિદ્ધાન્ત-ચિહ્નાવડે જ્યારે તે વાતને પ્રખર ઘોષણાના ધંટારવે વધાવી શેતા દેખાય છે ત્યારે તેમણે જ સ્વીકારેલાં ચંદ્ર સૂર્ય (Crescent & star=Moon & sun) નાં ચિહ્નની પેઠે તે હકીકતને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ સત્ય૪૨ તરીકે અંગીકાર કરવાને આપણને પણ હરકત ક્યાંથી જ આવે ? સિદ્ધાન્ત પુરાવા ઉપરાંત આ ક્ષત્રપોએ શિલાલેખોમાં પણ તેવી જ હકીકત૪૩ ધણા પ્રકારે પાથરી મૂકી છે; જેને મિ. રેપ્સન જેવા વિદ્વાને પણ કબૂલ રાખ્યાનું સમજી લેવું રહે છે. ત્યાં૪૪ તેમણે “જૂનાગઢ શિલાલેખ નં. ૪૦” તરીકે ઓળખાતા તથા તેની એક ગુફામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ શિલાલેખની હકીકતનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે, “-The purport of the

(૪૨) જૈનમત પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના મધ્યભિંદુ તરીકે લેખાતા મેરૂપર્વતની સાથે સૂર્ય અને ચંદ્રની ગતિનો સંબંધ હોવાનું મનાયું છે. અને તેથી તેને શાશ્વત સૂચક ગણતા આવ્યા છે. તે મતમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને મહત્વનાં પ્રતીક તરીકે લેખીને મંગળ વસ્તુ તરીકે પણ લેખવામાં આવે છે.

(૪૩) કો. આં. રે. માં માત્ર ત્રણ ચાર ક્ષત્રપ-વંશી લેખોની વાત લખી છે. તે ઉપરાંત ખીલ પણ લેખો તેમના મળી આવે છે. તે સર્વના વાંચનથી પણ આ હકીકતને સમર્થન કરતી હકીકતો મળી આવે છે. તેથી અહીં ધણા પ્રકારે રાખ્ડ મેં વાપર્યાં છે. વળી નીચેની ટી. નં. ૧૧૦ જુઓ.

(૪૪) જુઓ કો. આં. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧, ઉપર, જૂનાગઢ રુદ્રસિંહ પહેલાનો લેખ નં. ૪૦.

(૪૫) ચક્રણવંશી ક્ષત્રપો જૈનધર્મ પાળતા હતા તેના એક ખીલ પુરાવામાં સુદર્શન તળાવની

inscription cannot be ascertained but it is probably Jain in character= લેખ ક્રાતરવાનો આશય નક્કી થઈ શકતો નથી. મોવસા તેનો હેતુ જૈન૪૫ હોવાનો છે. એટલે જ આ સ્વધર્મી જૈન ક્ષત્રપોના૪૬ સૂઆપદે જોડા અને ઇશ્વરદત્ત જેવા આહીરપતિઓ, કામ કરી રહ્યા હતા, તથા તક મળતા તેમના શેઠે એટલે તે ક્ષત્રપોએ ધારણ કરેલ ‘મહાક્ષત્રપ’ નો પ્રદકાળ અંગીકાર કરી પોતે સ્વતંત્ર બની બેઠા હતા. ઉપરાંત પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પણ તેમણે તેને તે જ ચિહ્નો ક્રાતરાવ્યાનું મુનામય ધાર્યું હતું; પરંતુ તે પ્રદેશ ઉપર વૈદિકમતાનુયાયી ગુપ્તવંશીઓ બિરાજતા થયા, તે બાદ તેમના રાજ્યકાળની પડતીના સમયે તેમના સૂઆ જેવા ધરસેન, બ્યાદ્રસેન આદિએ, ત્રૈકૂટક જૈનોના વારસદાર તેઓ હોવા છતાં, પરમ વૈષ્ણવ મહારાજ જેવું વૈદિકધર્મનું બિરુદ અપનાવી લીધું૪૭ હતું, અને તે જ વંશમાં તે બાદ પાછા બસો

પ્રશસ્તિ પણ લેખી શકારો. તે પ્રશસ્તિના વાંચન-ઊકેલનો જ ગેરસમભૂતિભરેલો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેથી કેટલોક ઇતિહાસ માર્થો ગયા છે; પણ તે વિષય અહીં અસ્થાને છે. ઉપરની ટી. નં. ૧૦૮ તથા નીચેની ટી. નં. ૧૧૧ સરખાવો.

(૪૬) એક ખીલ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ ક્ષત્રપોનો સમય ઈ. સ. ની પહેલી સદીના અંતનો છે તે સમયે ભગવાન ઇસુનો મત તો તાલેત-રમાં જ પ્રગટ થયો હતો; અને તે પણ મુખ્યપણે યુરોપ તરફ જ પ્રસરતો હતો; જ્યારે હિંદમાં તો માત્ર જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ એમ માત્ર ત્રણ જ ધર્મ હતા. તો પછી તે ત્રણમાંથી કોઈ એક મત તેમણે વધાવી લીધો હોય તે શું વાસ્તવિક નથી લાગતું ?

(૪૭) છતાં તેમણે સિદ્ધાન્તમાં તો પોતાના વડવાઓ વાપરેલ ચંદ્રસૂર્યનું ચિહ્ન તેના જૂના અવશેષ તરીકે જળવી રાખ્યું દેખાય છે ન.

અઢીસો વર્ષે થયેલા તેમના જ નમાઓએ પોતાના પૂર્વજોનો-વડવાઓનો-મૂળ ધર્મ પુનઃ અંગીકૃત કર્યો હતો. આ પ્રમાણે શક, આલીર અને ત્રૈકૂટકોના ધર્મ સંબંધી હકીકત માલુમ પડી છે. ન્યારે ઓશવાલ, શ્રીમાળ અને પોરવાડ નામની ગુર્જર પ્રજાના અંશે તો મૂળમાંથી જ ન્યારથી રતનપ્રભસૂરિના હાથે તે ધર્મને અપ-

નાવી લીધો ત્યારથી જ ચોખ્ખી અને દેખીતી રીતે જૈનધર્માનુયાયી જાહેર થઇ ચૂક્યા છે જ તેમજ તેમના ઉપર હકુમત ચલાવતા જૈન રાજાઓના હિતાહિતમાં જ પોતાની લાગવગ અને સર્વસ્વનો હિસ્સો આપતા દેખાતા રહ્યાં છે, એટલે તેમના વિશે કાંઈપણ વિશેષ લખવાની અત્ર જરૂર રહેતી નથી.

આ પુસ્તકમાં લખવાના વૃત્તાંત માટે ઠરાવેલ સમય દરમિયાન જે જે રાજાઓ હિંદની ભૂમિ ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી ગયા છે તે સર્વેના સિક્કાને લગતી માહિતી પુ. ૨ માં મુખ્ય અંશે આપી દીધી છે છતાં જે કેટલાક રહી ગયા જેવા લાગ્યા છે તે અત્ર આપ્યા છે.

શુંગવંશના સિક્કાઓ પારખી કાઢ્યાનું પંડિત જયસ્વાલજીએ હમણાં હમણાં જાહેર કરવા માંડ્યું છે પણ મને તે સંબંધી ખાત્રી ન થવાથી તેને અત્રે ઉતાર્યો નથી.

આ ઉપરાંત સિક્કાને લગતી એક બે છૂટી-છવાઇ હકીકત જાહેર કરવા જેવી લાગી છે તે નીચે જણાવું છું. તેમાંની એક તેના સ્થાન પરત્વેની છે અને બીજી તેના ઉપર લખાતી લિપિના અંગેની છે.

સ્થાન પરત્વેની હકીકત માટે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જે પ્રદેશમાંથી જેનો સિક્કો મળી આવે તે પ્રદેશ ઉપર તેની સત્તા જામી હતી એમ ગણી લેવું જોઈએ, પણ આ સૂત્ર ખરાબર નથી. તે આપણે ભૂમકનું વૃત્તાંત લખતાં પૃ. ૧૯૦ માં જણાવી ગયા છીએ; કેમકે રાજા મિનેન્ડરની રાજસત્તા બરુચના પ્રદેશ ઉપર બીજી-

કુલ સ્થાપિત થઇ નહોતી; છતાં તેના મહોરાવાળા સિક્કા આ ભૂમિ ઉપરથી મળી આવ્યા છે. આ પ્રમાણે કેમ બનવા પામ્યું હશે ? તેનો ખુલાસો લાંબાં લાંબાં જ અપાયો છે એટલે અત્ર તે ફરીને જણાવવો રહેતો નથી. પણ રાણીશ્રી બળશ્રીએ પોતાના પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ ક્ષહરાટ અને શકપ્રજા ઉપર મેળવેલ જીતનું વર્ણન, જે નાસિકના શિલાલેખમાં કોતરાવ્યું છે તેનો ખુલાસો, નહપાણના રાજ્યવિસ્તારમાં લખવાનો ઇશારો આપણે કર્યો હોવા છતાં દૃષ્ટિચૂકથી જણાવવું રહી ગયું છે તો તે હવે ખાસ દર્શાવવો રહે છે. ત્યાંનું વર્ણન લખતી વખત સુધી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીનું સ્થાન મારી માન્યતા પ્રમાણે શતવહનવંશી ૨૬ મા રાજા તરિકેનું હતું, પણ તે ફેરવીને તેનો આંક નં. ૨૦ નો ઠરાવવો પડ્યો છે, જેથી તેના સમય તથા અન્ય હકીકત પરત્વે તેટલા પ્રમાણમાં સુધારો કરવો રહેશે. આ ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીના સિક્કા (જુઓ પુ. ૨, પટ ૫ નં. ૭૬) મળ્યા છે સૌરાષ્ટ્રમાંથી, છતાં તે પ્રદેશ ઉપર તેની હકુમત કદાપિ થઈ જ નહોતી. પણ ત્યાંથી મળી આવવાના કારણમાં એટલું જ બનવા પામ્યું છે, કે જે જીતનું વર્ણન રાણી

(૧) પુ. ૨ માં જે સમયને લગતું વર્ણન છે તે ફેરવણું પડશે. તે માટે વિશેષ અધિકાર

અંધવંશની હકીકતે પુ. ૫ માં તે રાજાના વૃત્તાંતે જુઓ.

બળશ્રીએ નાસિકના શિલાલેખમાં કયું છે તે જીત તેણે સૌરાષ્ટ્રભૂમિ ઉપર જ મેળવી હતી. વળી તેને ત્યાં જવાનું એટલા માટે થયું હતું કે, તે પોતાના મિત્ર અવંતિપતિ શકારિ વિક્રમાદિત્યના સહાયક તરીકે બદલે તેના આદેશથી, તે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર લડવા ગયો હતો; અને તે લડાઈમાં જ ક્ષહરાટોનો અને શકનો કચ્ચરધાણ વાળી નાંખ્યો હતો (જુઓ રૂપભદ્ર અને દેવ-લુકના વૃત્તાંતે ઇ. સ. પૂ. ૫૨ માં). આ કારણથી જ તે સિક્કામાં ગૌતમીપુત્ર અવંતિપતિ બન્યો ન હોવા છતાં અવંતિનું ચિહ્ન છે; કેમકે તે સિક્કો અવંતિપતિ શકારિ વિક્રમાદિત્યનો છે, પણ તે જીત મેળવવામાં મુખ્ય ભાગ ખરી રીતે પોતાના મિત્ર ગૌતમીપુત્રે બજવેલ હોવાથી તેણે તેનો ચહેરો રાજા નહપાણના મ્હોરા ઉપર પાડવાની છૂટ આપી હતી.

હવે લિપિ સંબંધી જણાવીએ છીએ. તેનો સામાન્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે, જે રાજકર્તા હોય તેની ભાષાની લિપિ સવળી બાળુ ઉપર લખાય અને જે પ્રદેશમાં તે સિક્કો ચલાવવાનો હોય તે પ્રદેશની પ્રજામાં બોલાતી ભાષા હોય તેની લિપિ અવળી બાળુ ઉપર લખાય. જેમ હાલમાં આપણા હિંદમાં ખ્રીટીશ સરકારના સિક્કા પ્રચલિત છે તેમ. આ નિયમ જો ધ્યાનમાં રાખીશું તો પરદેશી પ્રજામાંના-યવન (Greeks), યોન (Bactrians), પાર્થિઅન્સ કે પહ્લવાઝ, ક્ષહરાટ, તથા શક (Scythians) માંના કોણે કયા પ્રદેશો ઉપર હકુગત ચલાવી હતી તે સહેજે

સમજી શકાશે. તે સમજવા માટે ઉપરની સર્વે પ્રજામાંથી એક પછી એકનો દાખલો આપણે તપાસીએ. પ્રથમ યવન-ગ્રીક પ્રજા લઈશું. ખરી રીતે ગ્રીક પ્રજામાંના કોઈએ પણ (જુઓ પુ. ૨, સપ્તમ પરિચ્છેદ) સ્થાયી સત્તા હિંદમાં જમાવી હતી એમ કહી ન શકાય. આ કારણથી તેમના સિક્કા જે કોઈ મળી આવે છે. (કાં તો અલેક્ઝાંડરના કે તેના સૂબાઓના જ મળી આવે: બાકી તેની પછી આવનાર કોઇના-તેમના નામ માટે જુઓ પુ. ૧૪૫ નું વંશવૃક્ષ-મળી આવે નહીં) તેના ઉપર તેમની માતૃભાષાના-એટલે ગ્રીક ભાષાના અક્ષરો જ આજેપેલા નજરે પડશે; પણ હિંદની કોઈ ભાષાના અક્ષરો દેખાશે નહીં.

ન્યારે યોન પ્રજામાંના પહેલા ત્રણ ચાર રાજાઓના-ડિમેટ્રીઅસે જ પ્રથમ હિંદમાં ગાદી કરી છે: જુઓ ઉપરમાં તેનું વર્ણન-સિક્કા હિંદની ભૂમિ ઉપર શોધ્યા પણ જડશે નહીં: કદાચ કોઈ રજોખજો દેખાય તો તેનો ખુલાસો એમ કરવો રહે છે કે, ન્યારે તેઓ હિંદમાં લુંટફાટ કરવા કે ધનસંચય કરવા આવેલ, તે સમય દરમિયાન કયાંક પડી ગયો હોવો જોઈએ. પરંતુ ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના સિક્કા મોટા જથ્થામાં મળી શકે. તે સિક્કાઓ ઉપર, તેમની માતૃભાષા જે ખરોદી^૩ હતી તેના અક્ષરો પણ છે, તેમ હિંદની ખાહી લિપિના અક્ષરો પણ છે. તેજ પ્રમાણે પાર્થિઅન્સ અને શકનું જાણી શ્વેનું. તેમના વતનની ભાષા પહ્લવી-ખરોદીને^૪ મળતી હોવાથી-તે

(૨) આ સર્વ હકીકત પુ. ૫ માં દલીલપૂર્વક સમજવવામાં આવશે

(૩) ડિમેટ્રીઅસ જન્મથી યોન-એકટ્રીઅન છે. પણ પાછળથી વસાહતના અંગે તેને હિંદી ગણવો રહે છે. ન્યારે મિનેન્ડર જન્મથી ક્ષહરાટ છે પણ યોન સરદારની નોકરીમાં બેઠાયેલ હોવાથી તેને યોન ગણી શકાય. ન્યારે

હિંદમાં કચેલ વસાહતને લીધે તેને હિંદી કહેવો રહે. અથવા જેમ પાર્થિઅન્સ અને શકની આગળ Indo-ઈન્ડો શબ્દ બેઠાયો છે તેમ ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરને માટે આપણે Indo-Bactrians કહી શકીશું.

(૪) હાલમાં જે પરશિયન લિપિ છે તે પાછળના કોઈ સમયે પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ.

લિપિ નજરે પડે છે. ૫ વળી સમગ્રય છે કે ગ્રીક ભાષાની લિપિ અને ખરેખરે ભાષાની લિપિ વચ્ચે બહુ ફેર નહીં જ હોય; જેથી વિદ્વાનોએ તે તે પ્રજાના સિક્કાઓને-લિપિની દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને ભેળસેળ ગણી લઈ, પાર્થીઅન શહેનશાહેને ચોન તરીકે ગણી લીધા છે. તેથી જ ચોનને શક, અને શકોને પાર્થીઅન માની લીધા દેખાય છે : આમ અરસપરસ અનેક ગુંચોમાં પડી જવાયું છે.

અહીં સિક્કાને લગતું મારું વિવેચન પૂરું થાય છે. હવે સિક્કા ચિત્રાનું વર્ણન આપું તે પહેલાં એક તદ્દન જૂદી જ ખીના રજૂ કરવી રહે છે. તેને સિક્કા સાથે સંબંધ છે એમ તો કહી નજ શકાય; પણ તે અનુમાન સિક્કા ઉપરથી જ તારવી કાઢેલ હોવાથી તેમ તેને વ્યક્ત કરવાને હવે અન્ય સ્થાન રહ્યું ન હોવાથી અત્ર

(૫) સ્થાપન કરેલો આ મારો સિદ્ધાંત સાચો છે કે ખોટો તે, સિક્કા લઈને કોઈ લિપિવિશારદ નક્કી કરે એમ મારી વિનંતિ છે.

જણાવવાની તક લેવી પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે:-

ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના વૃત્તાંતે જણાવ્યું છે કે તેઓ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે ભૂમક જેમ આવ્યો હતો, તેમ રાજુવુલને તેઓ તેડી લાવ્યા હોય. હવે ખાત્રી મળે છે કે રાજુવુલને તેઓ લાવ્યા નહીં જ હોય. હજુ લાવ્યા હોય તો હગામ-હગામાસને લાવ્યા હોય. કદાચ રાજુવુલ જો હિંદમાં તેમની સાથે જ આવ્યો હોય, તોયે ક્ષત્રય તરીકે તો તે નથી જ આવ્યો લાગતો; પણ તેણે મિનેન્ડરના મરણબાદ, શુંગવંશી ભાનુમિત્રને હરાવીને જ મથુરાનો દેશ જીતી લીધો દેખાય છે અને આપખળે જ મહાક્ષત્રપ બની ખેડો છે. તે કારણથી ક્ષત્રપ તરીકેના તેના સિક્કા મળ્યા આવતા નથી. આટલે દરજ્જે મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો માનમરતબો ભૂમક કરતાં ચઢિયાતો ગણવો પડશે.

(૬) બાકી હવે પછી આ બાબત જ્યારે છપાવવાનો મોકો આવશે ત્યારે તો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલના વૃત્તાંતે જ તેને દર્શાવવી પડશે.

પરિશિષ્ટ ૬

જે થોડાક સિક્કાઓનું વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે તેને પુ. ૨ માં વર્ણવાયેલા સિક્કાના પરિચ્છેદોની પુરવણી તરીકે લેખવું રહે છે.

અનુક્રમ નંબર	સિક્કા ઉપરનું અન્ય લેખકોએ કરેલું વર્ણન.	કયા પુસ્તકમાં તેને લગતું વર્ણન છે.	કોનો સિક્કો છે તે માટે અનુમાન કરવા યોગ્ય દલીલો તથા તે ઉપરથી બધાંતો નિર્ણય.	મારી ગણતરી થી તેના ક્રમ નંબર
૯૪	સવળી બાળુ-હાથીનું માથું જમણી બાળુનું તથા તેની ડોકમાં ઘંટ લટકાવેલ છે. અવળી- 'રજતિરજસ મહતસ મોઝસ અક્ષરો લખેલ છે તથા એક જાતનો દંડ છે.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૬ આકૃ. નં. ૨	ઈન્ડો પાર્થિવન શહેનશાહ મોઝીએ બે જાતના સિક્કા પડાવ્યા છે. બન્નેમાં હાથીનું ડોકું તો છે જ; પણ એકમાં રાજદંડ જેવો દંડ છે; જ્યારે બીજામાં વૃષભ છે. તે બન્ને નમુના આંક ૯૪ અને ૯૫ માં રજુ કર્યા છે. તેમાં તેમણે ધારણ કરેલા પદની નોંધ લેવી ઘટે છે. 'રાજધિરાજ' શબ્દ પોતે લગાડ્યો છે. એટલે કે પોતે શહેનશાહની બરાબરનો પોતાને ગણાવે છે. તેમજ ધરાનના શહેનશાહના સગપણમાં હોવાનું પણ જણાવે છે. જ્યારે નં. ૯૬ માં અયસે પોતાનું જે ગિરદ વાપર્યું છે તે ખુદ શહેનશાહનો અતલગ સંબંધી જન હોવાનું સૂચન કરે છે. વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે આંક નં. ૯૬ નું ટીપણ વાંચો.	ઇ. સ. પૂ. ૮૫ થી ૭૫ સુધી
૯૫	સવળી બાળુ-હાથી જમણી બાળુ તથા અક્ષરો. અવળી બાળુ- 'રજતિ રજસ મહતસ મોઝસ'ના અક્ષરો : તથા વૃષભ જમણી બાળુની તરફના મ્હોંવાળો	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૬ આકૃ. નં. ૯	સઘળું ઉપર પ્રમાણે જ.	સદર
૯૬	સવળી બાળુ-જમણી તરફ રાજ, ઘોડે-સ્વાર તરીકે.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૭ આકૃ. નં. ૩૦	આ આકૃતિમાં તથા કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૮ નં. ૪૯ માં, બન્ને સિક્કાને અયસ પહેલાના હોવાનું જણાવ્યું છે. પણ ઉપરના મોઝીઝના સિક્કામાં જે 'રજતિરજસ=રાજધિરાજ' અક્ષરો છે તથા અહીં અયસના સિક્કામાં અને નીચે	ઇ. સ. પૂ. ૩૦ થી ૪૦ થી સુધીના

અવળી બાળુ-‘મહ-
રજસ રજરજસ
મહતસ અયસ’
નામના અક્ષરો
અને એક ઉભી
મૂર્તિ દેવની.

નં. ૯૭ ના ગોંડોફરનેસના સિક્કામાં “ મહરજ
રજતિરસ=મહારાજધિરાજ ” અક્ષરો જે લખાયા છે
તે જોતાં એમ સમજાય છે કે, બાદશાહ મોઝીઝ
ધરાનના રાજકુટુંબનો કાંઈક દૂરનો-નબીરો હશે અને
આપણે તેના વૃત્તાંતમાં તે જ પ્રમાણે જણાવ્યું
પણ છે. તેવી જ રીતે અઝીઝ પહેલાને તથા
અઝીલીઝને પણ રાજકુટુંબનાં દૂરનાં સગાં ગણાવ્યાં
છે (કારણ માટે નીચેનું ટીપણ જુઓ) એટલે તેઓ
મહારાજધિરાજ પદ ન જ ધારણ કરી શકે; પણ
ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે રાજ-
ધિરાજ તરીકે લક્ષે પોતાને ઓળખાવે. જ્યારે
અઝીઝ બીજાને અને ગોંડોફરનેસને ખુદ રાજ-
કુટુંબના જ માણસો હોવાનું ઠરાવી તેમણે ‘મહારાજ-
ધિરાજ’નું પદ ધારણ કર્યાનું જણાવ્યું છે. કહેવાની
મતલબ એ છે કે આ સિક્કો અયસ પહેલાનો નથી
પણ અયસ=અઝીઝ બીજાનો લાગે છે.

[માણં ટીપણ-કે. હિ. ઇ. માં પૃ. ૫૮૬ થી
૫૮૨ નું સિક્કા વર્ણન જુઓ. તેમાં મોઝીઝ માટે
૫૮ નં. ૮ (આકૃ. ૪૮) તથા ૫૮ નં. ૬ (આકૃ. ૬ તથા
૧૨) તેમજ બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમ કેટલોગ સિક્કા
નં. ૨૬ અને ૮ : અયસ પહેલા માટે બ્રી. મ્યુ.
કે. સિક્કા નં. ૧૬૦, ૧૩૭, ૫૬ અને ૧૮૭ :
અઝીલીઝ માટે બ્રી. મ્યુ. કે. સિક્કા નં. ૪૦, ૨૩
તથા ૩૯ તેમજ જ. રો. એ. સો. ૧૯૦૫ પૃ. ૭૮૮
ચિત્રપટ નં. ૩ : ઉપરના સર્વે સિક્કામાં આ ત્રણે
રાજકર્તા માટે ‘ મહરજતિરસ ’ શબ્દ જ વપરાયો
છે : જ્યારે અયસ બીજા માટે (જુઓ કે. હિ.
ઈ. ૫૮ નં. ૮, આકૃ. નં. ૪૫, ૪૬ તથા અત્ર
વર્ણનમાં ટાંકેલ ૫૮ નં. ૮ ની આકૃ. નં. ૪૯ માં)
‘ મહરજ રજતિરસ ’=મહારાજધિરાજ શબ્દ
વાપર્યા છે : એટલે એમ થયું કે ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ
રાજકર્તામાંના પહેલા ત્રણ, રાજકુટુંબના નબીરા ખરા
પણ જરા દૂરના સગપણે થતા હતા. જ્યારે છેલ્લા બે
અતિ નજીકના રાજકુટુંબી જનો હતા એમ સમજવું.]

૪૯ વર્ષનો
ગાજો

૯૭	સવળી બાળુ—ધોડે- સ્વાર રાજા જા- મણી બાળુ તથા અમુક પ્રકારની નિશાની છે. અવળી બાળુ—“મહ- રજા રજતિરસ ત્રાતર દેવવ્રત ગુહફરસ” એવા અક્ષરો છે તથા દેવની ઉભી આ- કૃતિ છે.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૭ આકૃ. નં. ૩૨	ઇન્ડોપાર્થિઅન પાંચમા શહેનશાહ (જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૧૪૪ તથા પૃ. ૪૦૫) ગોડોદારનેસનો છે. ઇરાનના રાજકુટુંબનો નજીકનો સગો હોવાથી તેણે “ મહારાજાધિરાજ ” નું પદ ધારણ કર્યું છે. ખુલાસા માટે આંક ૬૬ માં ‘ માર્ ’ ટીપણ ’ કરીને લખેલ હકીકત વાંચો.	ઇ. સ. ૧૬ થી ૪૫ વચ્ચેનો બાળો
૯૮	સવળી બાળુ—ધોડે- સ્વાર રાજા. અવળી બાળુ—“મહ- રાજસ રજરજસ મહતસ અયસ” એવા અક્ષરો છે તથા અમુક સ્થિતિમાં ઉભેલો એક મનુષ્ય છે.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૮ આકૃ. નં. ૪૫	ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહના દિસ્ટમાં જણાવેલ પાંચ રાજકર્તાઓમાંની ચોથી વ્યક્તિ—અઝીઝ બીબે—તેનો સિલ્લો છે : તે પણ ઉપરના આંક નં. ૯૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇરાનના રાજકર્તા શહેનશાહનો અંગત સંબંધી જન દેખાય છે. તેથી જ તેણે પણ ‘ મહારાજાધિરાજ ’ ની પદવી પ્રહણ કરી છે.	ઇ. સ. ૫. ૩૦ થી ઇ. સ. ૧૬=૪૬ વર્ષનો બાળો
૯૯	સવળી બાળુ—જમણી તરફવાળું રાજા- નું મહોર. અવળી બાળુ—અક્ષરો લખેલ છે તે “મહારજસ ત્રા- તારસ મિનેન્દર” અને ડાબી બાળુ મહોરવાળું અમુક પ્રકારનું ચિહ્ન છે.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૭ આકૃતિ નં. ૧૮	અક્ષર ઉપરથી નિર્વિવાદપણે સાબિત થાય છે કે તે ચોનપતિ મિનેન્દરનો સિલ્લો છે. તે પોતાને શું પદથી ઓળખાવતો હતો તે પણ તેમાં જણાવ્યું છે. દેખાય છે કે તેણે પણ બે જાતના સિલ્લા પડાવ્યા છે : જેમાંનો એક પ્રકાર પુ. ૨ માં આંક નં. ૪૧ માં રજુ કર્યો છે; જ્યારે બીજો અત્રે દર્શાવ્યો છે. આ બીજા પ્રકારમાં જે ચિહ્ન દેખાય છે તેને ઇંગ્રેજીમાં Athene Promachos કહેવાય છે.	ઇ. સ. ૫. ૧૮૨ થી ૧૫૬ સુધીનો
૧૦૦	સવળી બાળુ—રાજાનું મહોર જમણી તરફ.	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૭	આ જ સિલ્લો તેના વિશિષ્ટ વર્ણન સાથે પુ. ૨ માં (ચિત્રપટ નં. ૧ આંક નં. ૭-૮)	ઇ. સ. ૫. ૧૧૦ થી

	અવળી બાળુ-અક્ષરો છે “ અપ્રતિહતસ ચકસ છત્રપસ રજુબુલસ ” અને આંક નં. ૯૯ ના મિનેન્ડરના સિ-ક્કામાં જે ચિહ્ન છે તે.	આકૃતિ નં. ૨૪	રજુ કરેલ છે. છતાં જ્યારે આ પુસ્તકમાં તેનું જીવન-વૃત્તાંત આવે છે તથા તે ક્ષહરાટ જાતિનો ક્ષત્રપ છે. ત્યારે આ ક્ષત્રપો પોતા માટે કેવું બિરુદ ધરાવતા, કઈ લિપિમાં લખાણ કરતા, ઇત્યાદિ જાણવાનું હોવાથી અત્રે ફરીને રજુ કર્યો છે : વળી તેમના બિરુદની સરખામણી ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહોની (આંક નં. ૯૪ થી ૯૮) અને યોનપતિની (આંક નં. ૯૯) સાથે કરી શકાશે : સિક્કો મથુરાપતિ રાજુબુલનો-ક્ષત્રપના સમયનો-છે. તેમજ મિનેન્ડરે પોતાના સિક્કામાં વાપરેલું ચિહ્ન છે તે બતાવે છે કે, તે મિનેન્ડરના સમયે ક્ષત્રપપદે હતો. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨૨૯ નું વર્ણન.)	૧૫૬ જે વર્ષનો ગાળો
૧૦૧	સવળી બાળુ-લક્ષ્મી ટોપીવાળા રાજ-નું મહોરું જમણી બાળુનું. અવળી બાળુ-તક્ષિલા પ્રદેશનું ચિહ્ન જે અમુક ઢગલાબંધ અમુક વસ્તુનો ખડકલો બતાવે છે	કે. હિ. ઈ. પટ નં. ૮ આકૃતિ નં. ૪૨	લિઅકતું રાજ્ય તક્ષિલાવાળા પ્રદેશમાં હતું એમ સૂચવે છે. મથુરાના સિંહસ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા વખતે કોતરાયલા જે અનેક નામો તે સ્તંભમાં મળી આવે છે તેમાં આ લિઅકતું નામ હોવાથી તેને મથુરાપતિ ધારી લેવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે તે દેશનો અધિપતિ નહોતો જ. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨૩૬ નું વર્ણન.)	ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ૭૮ સુધીનો
૧૦૨	સવળી બાળુ-લેખ ગ્રીક ભાષામાં—રાજો મહાક્ષત્રપસ ધ્વ-મોતિક પુત્ર[સ] ચઘણસ. અવળીમાં—ત્રણ આકી-નું ચૈત્ય, તેની ઉપર ચંદ્ર : પડખે ડાબી બાળુમાં ચંદ્ર અને જમણી બાળુમાં સૂર્ય તથા ખાહ્લી અને ખરાહી લિપિના અક્ષરો.	કા. આ. રે. પટ નં. ૧૦ આકૃતિ J. B. રૂપાનો સિક્કો છે.	ચઘણે પોતાને ક્ષત્રપ ધ્વમોતિકના પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યો છે એટલે પિતા-પુત્રનો સંબંધ હતો એમ સ્પષ્ટ થયો : બાકી ધર્મનાં ચિહ્નોમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર છે તે યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌની સ્થિતિ સૂચવે છે તથા ચૈત્ય છે તે જૈન ધર્મનું અને મેર પર્વતની ત્રણ ચૂલિકા બતાવતું ચિહ્ન છે (જુઓ પુ. ૨ માં સિક્કાના વર્ણનમાં.) વળી મેરપર્વતનું સ્થાન મધ્ય એશિયામાં આવેલા તુર્કસ્તાનના મર્વ શહેરની આસપાસ જે ઠરાવાયું છે તે પ્રદેશમાં તેમની ઉત્પત્તિ હતી એમ પણ સૂચવે છે : ચૈત્યની નીચે વાંકી લીટી છે તે અવંતિની ક્ષિપ્રા નદી સૂચવે છે (જુઓ પુ. ૨ સિક્કાના ચિહ્નોના અર્થની હકીકત.) એટલે કે ચઘણ પોતે અવંતિપતિમાં હતો એમ કહેવાને માંગે છે.	ઇ. સ. ૧૪૨ થી ૧૫૨ સુધીનો

૧૦૩	સવળી બાળુ-રાજનું મહોર્જ નમણી તરફનું : ગ્રીક ભાષામાં આછો લેખ છે તથા માથાની પાછળ રાજ્યના અમુક વર્ષે એમ લખેલ છે.	કો. આં. રે. પટ નં. ૧૩ આકૃતિ ૪૭૯ રૂપાનો સિંકો છે	ધર્મરદત્તનું નામ લખ્યું છે એટલે કોનો છે તે માટે તો શંકા રહેતી જ નથી. સૂર્ય ચંદ્ર, ચૈત્ય અને વાંકી લીટી તથા ઉપર ચંદ્ર તેમજ મહા- ક્ષત્રપ શબ્દનું અિરૂદ છે; આ સર્વ ચિહ્નો ઉપરમાં આંક નં. ૧૦૨ ના ચણના સિંકાની પેઠે જ છે. એટલે સૂચવે છે કે તેના વંશ સાથે સંબંધ તો ધરાવે છે. પણ રાજ્યના અમુક વર્ષે એમ જે શબ્દો વાપર્યા છે તે બતાવે છે કે, ચણથી જુદા જ વંશનો છે : પરંતુ પોતે કયો સંવત્સર વાપરે છે તે ચોક્કસ નથી જ; એટલે કે તેણે વાપરેલ સંવત્સરની સ્થાપના તે સમય બાદ કરવામાં આવી છે : પણ કો આં રે. માં પૃ. ૧૨૪ ઉપર તેનું વર્ણન લખતાં Date of reign between the years 158 and 161 લખ્યું છે : જેથી લેખકે તે સાલનો આંક, તે સંવત્સરની આદિ ૭૮ માં થયાનું ગણીને ઇ. સ. ૨૩૬ થી ૨૩૯ જણાવ્યો છે જ્યારે તે સંવત્સરની આદિ ૭૮ માં નથી પણ ૧૦૩ માં છે. તે દિસાએ ધર્મરદત્તનો સમય ઇ. સ. ૨૬૧ અને ૨૬૪ આવશે. તેણે ‘રાજ્યના પ્રથમ વર્ષે’ અને દ્વિતીય વર્ષે એવા સિંકા પડાવ્યા હોવાનું જણાયું છે એટલે તેનો સમય ઇ. સ. ૨૬૧-૬૨ લેખવો પડશે.	ઈ. સ. ૨૬૧ અને ૨૬૨
૧૦૪	સવળી બાળુ-રાજનું મહોર્જ નમણી તરફનું. અવળી બાળુ-ચૈત્ય તથા ઉપરમાં ચંદ્ર : અને સૂર્ય ચંદ્ર તથા લેખના અક્ષરો. મહારા- જેન્દ્ર દત્તપુત્ર પરમ દૈશ્વણ્ય શ્રી મ હા રા જા ધરેસન.	કો. આં. રે. પટ નં. ૧૮ આંક નં. ૯૩૫ રૂપાનો સિંકો છે.	ધાર્મિક ચિહ્નો સૂચવે છે કે તે જૈન ધર્માનુયાયી હતો. લેખના અક્ષરોથી સમજાય છે કે, મહારાજ ધરસેન તે મહારાજ ઈર્દદત્તનો પુત્ર હતો : અને ધાર્મિક ચિહ્ન બતાવે છે કે તે જૈન ધર્માનુયાયી હતો પણ, જ્યારે પોતાને “પરમ વૈશ્ણવ” જણાવે છે ત્યારે તેણે બાપિકો જૈન ધર્મ બદલીને વૈદિકમત અંગિકાર કર્યો હતો એમ સૂચવે છે : વળી ધર્મર- દત્તનાં જ સર્વ ચિહ્નો છે; એટલે તેના વંશમાંનો છે એમ બતાવે છે. તેમ તેણે કાતરાવેલ શિલાલેખમાં (જુઓ પૃ. ૩૭૭ નું વર્ણન, લેખ નં. ૪૪) પોતાને ત્રૈકૂટક લખેલ છે. તથા ત્યાં તેના સમયની ગણતરીએ આપણે ઇ. સ. ૪૫૬ નો તે હોવાનું બતાવ્યું છે.	ઇ. સ. ૪૫૬

વંશાવળી

નોટ:—ગત પુસ્તકમાં કે આમાં, તેમજ નીચે દર્શાવેલી હકીકતમાં જ્યાં ફેરફાર દેખાય ત્યાં સંશોધન માંગે છે એમ સમજવું.

મૌર્યવંશની ખરી વંશાવળી

નામ	મ. સં. થી	મ. સં.	વર્ષ	ખ. સ. પૂ. થી	ખ. સ. પૂ.
(૧) ચંદ્રગુપ્ત—રાજા સમ્રાટ	૧૪૬ ૧૫૫	૧૫૫=૯૧૧ ૧૬૯=૧૪	} ૨૩૧૧	૩૮૧	૩૭૨
(૨) બિંદુસાર	૧૬૯	૧૬૭		૩૭૨	૩૫૮
(૩) અશોકવર્ધન	૧૬૭	૨૩૭	૪૦૧૧	૩૫૮	૩૩૦
(૪) પ્રિયદર્શિન : સંપ્રતિ : ઇંદ્રપાલિત	૨૩૭	૨૯૧	૫૩૧૧	૩૩૦	૨૮૬
(૫) વૃષભસેન : સુભાગસેન	૨૯૧	૩૦૦	૬	૨૮૬	૨૩૬
(૬) પુષ્યધર્મન	૩૦૦	૩૦૭	૭	૨૩૬	૨૨૭
(૭) દેવધર્મન	૩૦૭	૩૧૪	૭	૨૨૭	૨૨૦
(૮) શાત્રુધર્મન	૩૧૪	૩૧૬	૨	૨૨૦	૨૧૩
(૯) બૃહદ્રથ	૩૧૬	૩૨૩	૭	૨૧૩	૨૧૧
			૧૭૭	૨૧૧	૨૦૪

શુંગભૂત્યા : શુંગવંશશુંગભૂત્યા

પુષ્યમિત્ર મૌર્યના સેનાધિપતિ	૩૦૧	૩૨૩	૨૨	૨૨૬	૨૦૪
વાનપ્રસ્થ	૩૨૦	૩૩૬	૧૬ ૩૮	૨૦૪	૧૮૮

શુંગવંશ

(૧) અગ્નિમિત્ર

પુષ્યમિત્રની હયાતિમાં

સ્વતંત્ર { સાદો	૩૨૩	૩૩૬	૧૬	૨૦૪	૧૮૮
સમ્રાટ { કલિકરણે	૩૩૬	૩૪૬	૭	૧૮૮	૧૮૧
	૩૪૬	૩૫૩	૭	૧૮૧	૧૭૪
અંતર્ગત વસુમિત્ર યુવરાજ તરીકે	૩૩૬	૩૪૬-૭		૧૭૪	૧૮૧
(૨) ઓદ્રક : બળમિત્ર	૩૫૩	૩૭૦	૧૭	૧૮૧	૧૫૭
(૩) ભાગ : ભાગવત ભાનુમિત્ર	૩૭૦	૩૮૫	૧૫	૧૫૭	૧૪૨
(૪) પુલિંદિક	૩૮૫	૩૯૨	૭	૧૪૨	૧૩૫
(૫) ધોપ	૩૯૨	૩૯૬	૪	૧૩૫	૧૩૧

પરિચ્છેદ]	વંશાવળી				૪૦૫
------------	---------	--	--	--	-----

નામ	મ. સં.	થી મ. સં.	વર્ષ	છ. સ. પૂ.	થી છ. સ. પૂ.
(૬) વસુમિત્ર	૩૯૬	૪૦૩	૭	૧૩૧	૧૨૪
(૭) દેવભૂતિ	૪૦૩	૪૧૩	૧૦	૧૨૪	૧૧૪
			<u>૬૦</u>		

પરદેશી પ્રજાના રાજાઓ

(અ) બેક્ટ્રીઅન્સ : યોન

(૧) ડિમેટ્રીઅસ

હિંદ બહાર	૩૨૨	૩૩૫=૧૩		૨૦૫	૧૯૨
હિંદમાં	૩૩૫	૩૪૫	૧૦	૧૯૨	૧૮૨
(૨) મિનેન્ડર	૩૪૫	૩૬૮	૨૩	૧૮૨	૧૫૯
			<u>૩૩</u>		

(આ) ક્ષહરાટ

મધ્યદેશ

(૧) ભૂમક	૩૬૮	૪૧૩	૪૫	૧૫૯	૧૧૪
(૨) નહપાણ્ય	૪૧૩	૪૫૩	૪૦	૧૧૪	૭૪
			<u>૮૫</u>		

મથુરા : સુરસેન

(૧) રાભુવુલ	૩૭૨	૪૧૦	૩૮	૧૫૫	૧૧૭
(૨) સોડાપ	૪૧૦	૪૫૨	૪૨	૧૧૭	૭૫
			<u>૮૦</u>		

તક્ષિલા : ગાધાર

(૧) લીઅક	૩૭૨	૪૧૨	૪૦	૧૫૫	૧૧૫
(૨) પાતિક : પાલિક	૪૧૨	૪૪૯	૩૭	૧૧૫	૭૮
			<u>૭૭</u>		

(દ) પાર્થીઅન્સ, -પહ્લવાઝ

(૧) મોઝીઝ	૪૪૭	૪૫૨	૫	૮૦	૭૫
(૨) અઝીઝ પહેલો	૪૫૨	૪૬૯	૧૭	૭૫	૫૮
(૩) અઝીલીઝ	૪૬૯	૪૯૭	૨૮	૫૮	૩૦
(૪) અઝીઝ બીજો	૪૯૭	૫૪૬	૪૯	૩૦	ઈ. સ. ૧૯
(૫) ગોડોક્ષરનેસ	૫૪૬	૫૭૨	૨૬	ઈ. સ. ૧૯	,, ૪૫
			<u>૧૨૫</u>		

(ઢ) ઇન્ડોસિથિઅન્સ

હિંદી શક

(૧) રૂપલદત	૪૫૩	૪૬૯	૧૬	૭૪	૫૮
(૨) દેવણ્યક	૪૬૯	૪૭૫	૬	૫૮	૫૨
			<u>૨૨</u>		

ઇ. સ. પૂ.
૧૨૫

અવંતિપતિઓ

ક્ષત્રપવંશ

નહપાણ ૧૧૪-૭૪=૪૦

ગર્દભીલ વંશ

(૧) દર્પણ : ગંધર્વસેન ૭૪-૬૪=૧૦

શહેનશાહી શક રાજાઓ (પાંચ)
૬૪-૫૭=૭

(૨) વિક્રમાદિત્ય શકારિ
વિક્રમાદિત્ય શકારિ
વિક્રમસંવત્સરો સ્થાપક
૫૭-૬, સ. ૩=૬૦
(અંતરગત-શંકુ અને
રાજ ભર્તૃહરી)

(૩) માધવાદિત્ય : માધવસેન
૩-૪૪=૪૧

(૪) ધર્માદિત્ય ૪૪-૫૪=૧૦

(૫) વિક્રમચરિત્ર ૫૪-૯૪=૪૦.....
મથુરા, પાંચ વિગેરે
જાતી લીધા : અને
કાર્ત્તિમર્યાદા મંત્રિગુપ્તને
સૂચો નીચે.

(૬-૭) બે રાજાઓ
૯૪-૧૦૮=૧૪
(તેમની પાસેથી કુશાનવંશી
કનિષ્ક પહેલાએ ઉત્તર
હિંદ લઈ લીધું.)

(૮) બાહલ્લ ૧૦૮-૧૧૬=૧૧

(૯) નાહલ્લ ૧૧૬-૧૩૩=૧૪

(૧૦) નાહલ્લ ૧૩૩-૧૪૩=૧૦
(પાસેથી ચણે અવંતિ
જાતી લીધું)

૧૦૦ જુઓ આસન નં. અવંતિપતિની નામાવળી વર્ષ
(૪) ક્ષત્રપ નહપાણ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪-૭૪=૪૦
(૪) ગર્દભીલ : દર્પણરાજા ,, ૭૪-૬૪=૧૦
(૪) શહેનશાહી શકરાજાઓ ,, ૬૪-૫૭=૭
(૪) શકારિ વિક્રમાદિત્યથી પાછો ગર્દભીલ
વંશ સત્તા ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૫૭-૧૪૩=૮૬
૫૦ (૨) ચણેનો ક્ષત્રપ વંશ ઇ. સ. પૂ. ૧૪૩-૩૨૦=૧૭૭
(૧-૬) ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત પહેલાથી ૩૨૦-૪૬૦=૧૪૦
૨૫ (૭) હણેવંશી સત્તામાં ૪૬૦-૫૩૩=૭૩
તે બાદ પરમારવંશી ક્ષત્રિય રાજપૂત ૫૩૩ થી
આગળ
ઇ. સ. પૂ. ૧૧૪ થી ઇ. સ. ૫૩૩ સુધીના વર્ષ ૬૪૭

ઇ. સ.

કુશાન વંશ

૨૫ (૧) કુશાન : કડફસીઝ પહેલો
૩૧-૬૭૧=૪૦

૫૦ (૨) વીમા : કડફસીઝ બીજો પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રિયો
૭૧-૧૦૩=૩૨ Western Kshatrapas

૭૫ મથુરાપતિ મહારાજાધિરાજ

(૩) કનિષ્ક પહેલો ૧૦૩-૧૨૬=૨૩ (૧) ક્ષત્રપ દર્પણાલોક
૧૦૩-૧૨૦=૧૭

૧૦૦ હિંદમાં ગાદી કરી કુશાન શક સ્થાપિત..... (૨) ચણે અવંતિપતિ

(૪) વસિષ્ઠ ૧૨૬-૧૩૨=૬

ક્ષત્રપ ૧૨૦-૧૩૨=૧૨

મહાક્ષત્રપ ૧૩૨-૧૪૩=૧૧

રાજા ૧૪૩-૧૫૨=૯

૩૨ વર્ષ

૧૨૫ (૫) હણે ૧૩૨-૧૪૩=૧૧

૧૫૦ (૬) કનિષ્ક બીજો ૧૪૩-૧૬૬=૨૩

(૩થી ૧૧) ૯ રાજાઓ
૧૫૨-૨૬૧=૧૦૯
જમદામન, રૂદ્રદામન
આદિ-કામસેન સુધી

(૭થી ૧૩) વાસુદેવ આદિ સાત
રાજાઓ

૧૬૬-૩૦૦=૧૦૪

(૧૨થી ૧૮) ૭ રાજાઓ
૨૬૧-૩૨૦=૫૯

૨૦૦ ગુપ્ત વંશ
(૧) ધટાલ્કચ ૩૦૦-૩૨૦=૨૦

૨૫૦ (૨) ચંદ્રગુપ્ત(પહેલો) અવંતિપતિ
૩૨૦-૩૩૦=૧૦

અવંતિમાંથી ચંદ્રગુપ્ત
પહેલાએ હાંકી કાઢવાથી
"સ્વામિ" પદ ધારણ કરી
અન્ય રાજ્ય કરવા માંડ્યું

૩૫૦ (અનુસંધાન માટે જુઓ
આસન ૬)

(અનુસંધાન માટે જુઓ
આસન ૬)

અધ્યપતિઓ : શતવહન વંશ

(૧૪) પુલ્હમાવી ખીને ૧૪૨-૧૨૧=૨૨

(૧૫) સ્કંદ સ્વાતિ; મહેન્દ્ર ૧૨૧-૧૧૪=૭

(૧૬) (મેઘ) સ્વાતિ ખીને ૧૧૪-૮૦=૩૪

(૧૭) કુંતલ (રાણી બળશ્રી) ૮૦-૭૨=૮

(૧૮) અરિષ્ટકર્ણ : રક્તનેત્ર ૭૨-૪૮
વિક્રમાદિત્ય = ૨૪

(૧૯) સ્વાતિકર્ણ : મુગેન્દ્ર
૪૮-૪૬=૨

(૨૦) હાલ : શાલિવાહન—
વિક્રમાદિત્ય : ૫૮રાણી
(લિલાવતી ઉર્ફે મલયવતી
તથા કવિ ગુણાદય) ૪૬-૯=૫૫

(૨૧-૨૨-૨૩-૨૪) ૯-૩૩=૨૪

મંતલક, પુરિન્દ્રસેન
સુંદર અને ચક્રાર

(૨૫) શિવસ્વાતિ ૩૩-૬૧=૨૮
રાણી સુભદ્રા

(૨૬) ગૌતમિપુત્ર શાતકરણી
વિક્રમાદિત્ય : (બ્રાહ્મણ ધર્મનો)
શક પ્રવર્તક ૬૧-૮૩=૨૨

(૨૭) પુલ્હમાવી ત્રીને ૮૩-૧૧૧=૨૮

(૨૮) વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી
૧૧૧-૧૪૦=૨૯

(૨૯) શિવશ્રી : પુલ્હમાવી ચોથો

૧૪૦-૧૪૩=૩

(પાસેથી ચણલુ ક્ષત્રપે પૈઠલુ લઈ
લીધું) નેથી રાજગાદી ફક્ત
પુત્રભદ્રા નદીના કાંઠે લઈ
જવી પડી.

મથુરાપતિઓ

ધન્ડોપાર્થિઅન્સે

King of Kings

(૧) મેઝીઝ ૮૫-૭૫=૧૦

(૨) અઝીઝ પહેલો ૭૫-૫૮=૧૭

(૩) અઝીલીઝ ૫૮-૩ = ૨૮

(૪) અઝીઝ ખીને ઇ. સ. પૂ. ૩૦
ઇ. સ. ૧૯=૪૯

(૫) ગોડો ફારનેસ ૧૯-૪૫=૧૬

ધરાનમાં ગાદી ગઈ

જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૧૪૫

(તેમના મથુરા, પંજાબ
આદિ પ્રાંતો ગઈલીલ-
વંશી વિક્રમચરિત્રે
અવંતિમાં ભેળવી લીધા)

અનુસંધાન-આસન ખીજી

ચણલુ વંશ

(૧૧) દામસેન મહાક્ષત્રપ—
૨૪૮-૨૬૧=૧૩

(૧૨ થી ૧૭) છ રાજાઓ
૨૬૧-૩૧૪=૫૪

(૧૮) બ્રાહ્મદામન ૩૧૪-૩૨૦
ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ આ
માંથી હાંકી કાઢ્યો
સ્વામિપદ ધારણ
અન્યત્ર ગાદી કરી.

(૧૯ થી ૨૭) સ્વામિ રાજાઓ
૩૨૦-૪૧૩

અનુસંધાન (૩-૪) થી

(૫) ચંદ્ર
(તેણે)

(૬) કુમાર
(૭) સ્કંદ

કુમાર
કુલ

નવેસરથી
ચાર આંતર
એકત્રિત
પ્રકામે છે
કાઢી નાં

શક, આભિર

(૧) રૂપભદ્ર ૭૪-૫૮=૧૬ ઇ. સ. પૂ.

(૨) દેવણુક ૫૮-૫૨=૬
એક શ્રામા નાસિકમાં સ્થપાઈ
ખીજ સૌરાષ્ટ્રમાં જ રહી

ટલેક કાળે)

(શિવગુપ્ત આભિર)

(૧) ઇશ્વરસેન (ત્રિકૃટકવંશ)
૨૪૯-૨૬૧=૧૨ ઇ. સ.
૨૫૦

(૨) ઇશ્વરદત્ત : મહાક્ષત્રપ
(સ્વતંત્ર થઈ ગયો : ક્ષત્રપના
સુખાપદમાંથી)
૨૬૧ થી આગળ
૨૭૫

(૩ થી ૧૦) આઠ રાજાઓ
નં. ૨ થી ૧૦ સુધીના
નવ રાજાઓ મળીને
૨૬૧-૪૧૩=૧૫૨

૧- ૩૦૦

૩ ૩૫૦

૪ : અવંતિ પતિઓ
(ન પહેલું)

૫
-૩૭૫=૪૫ ૪૦૦

ખીજે : વિક્રમાદિત્ય ૩૭૫-૪૧૩=૩૮
ખલ્લવંશનો તથા ત્રિકૃટકવંશનો અંત
આણ્યો.) ૪૫૦

૬ ૪૧૩-૪૫૫=૪૨
૪૫૫-૪૮૦=૨૫

સત્તા ૪૮૦-૪૯૦= આશરે ૪૭૫
૧૨ તોરમાણે અવંતિ લઈ લીધું

૭ ૪૯૦-૫૨૦=૩૦ ૫૦૦
મેહિરકુલ ૫૨૦-૫૩૩=૧૩

૮ રાજા એકત્રિત થયા : રાજપૂતોના
ની આખૂ પવત ઉપર ઉત્પત્તિ થઈ : ૫૨૫
હૂણપ્રભનો સામનો કરી, મંદસોર
સંધાઈ કરી હૂણપ્રભનું નિકટન
: ઇ. સ. ૫૩૩ ૫૫૦

સમયાવળી

છે તે ખતાવવા તેનો આંક સાથે આપ્યો છે.

! માલૂમ પડી છે, ત્યાં વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં
પ્રમાં મૂકી છે.

કાઠીને ગોઠવી છે તે માટે? આવી નિશાની મૂકી છે.

નાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન

પનિષદ્ધારનો જન્મ ૩૪૫

ક્રુતિ આદિ અથો રચાયાં ૨૫૦ : વેદની નવીન રચના થવાથી
! નામ ફેરવાઈ વૈદિક સંસ્કૃતિ પડ્યું. ૨૪૧

! ચીન જૈનતીર્થ તરીકેની જાહેરાતથી ચાલી આવી હતી. ૨૬૩
, એક જૈનતીર્થ તરીકે જળવાઈ રહ્યાના પુરાવા ઇતિહાસનાં

! તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ થયા છે તેમનું નામ તક્ષિલા અને
યૂરોપમાં કેતરાયલ છે એટલે તે સમયે જૈનધર્મીઓનો રાજ-
૧

જૈનધર્મના એક મહાન તીર્થ તરીકેનું સ્થાન હતું. ૨૮૧

! ની સર્વ સામાન્ય લિપિ પાછી હતી. ૧૭૪

સ્તૂપની પ્રથમ સ્થાપના થઈ હોવી જોઈએ. ૨૬૧

અને ઇરાન તથા બેબિલોન (હાલનું મેસોપોટમીયા) વચ્ચે
ત્રતો હતો. તે સર્વ ઇરાની અખાત મારફત ચાલતો હતો. ૨૯૮
અને કંબોજ (ગંબોજ) ઉપર ગાંધાર પતિ રાજા પુલુસાકીની
૧, ૧૭૪

! શહેનશાહતની હકુમત થઈ ત્યારે પાછી લિપિ ઉપર પહોંચી
થતાં તેમાંથી ખરોદોનો જન્મ થયો. ૧૭૫
૭ સંસ્કૃતિનો ઉદય હિંદમાં થયો. ૨૪૧ : હિંદની સમૃદ્ધિ તથા
! લાભલાનું મન ચળાવી નાંખે તેવી સંપૂર્ણ કળાએ ખીલી હતી.
! નો અંતમાં જ્યારે શક લોકોનું એક ટોળું સિંધમાંથી ઉતરીને
ઉતર્યું ત્યારે લિખમાલ નગર વચ્ચું (હાલના શિરોહી રાજ્ય અને
ગુ) (૧૧૦)

મગધપતિ રાજા શિલિકને મળવા જતાં ગાંધારપતિ રાજા
ગુ ઠેક મગધની હદમાં પેસતાં થયું. ૧૨૪

મથુરાપતિઓ

ધન્ડોપાર્થિઅન્સ

King of Kings

(૧) મોઝીઝ ૮૫-૭૫=૧૦

(૨) અઝીઝ પહેલો ૭૫-૫૮=૧૭

(૩) અઝીલીઝ ૫૮-૩ =૨૮

(૪) અઝીઝ ખીન્ને ઇ. સ. પૂ. ૩૦
ઇ. સ. ૧૯=૪૯

(૫) ગોંડો ફારનેસ ૧૯-૪૫=૧૬

ધરાનમાં ગાદી ગઇ

જુઓ કોષ્ટક પૃ. ૧૪૫

..... { (તેમના મથુરા, પંજાબ
આદિ પ્રાંતો ગર્દભીલ-
વંશી વિક્રમચરિત્રે
અવંતિમાં ભેળવી લીધા)

અંધપતિઓ : શત

(૧૪) પુલ્હમાવી ખીન્ને ૧૪૦

(૧૫) સ્કંદ સ્વાતિ; મહેન્દ્ર

(૧૬) (મેધ) સ્વાતિ ખીન્ને

(૧૭) કુંતલ (રાણી બળ

(૧૮) અરિષ્ટકર્ણ : રક્ત

(૧૯) સ્વાતિકર્ણ : મુગે

(૨૦) હાલ : શાલિવાહન
વિક્રમાદિત્ય : ૫૮૨
(લિલાવતી ઉર્ફે મ

તથા કવિ :
(૨૧-૨૨-૨૩-૨૪) ૯-
મંતલક, પુરિંદ્રસેન
સુંદર અને ચક્રોર

(૨૫) શિવસ્વાતિ ૩૩-૬
રાણી સુભ

(૨૬) ગૌતમિપુત્ર શાતકર
વિક્રમાદિત્ય : (બ્ર
શક પ્રવર્તક ૬૧-૮

(૨૭) પુલ્હમાવી ત્રીન્ને

(૨૮) વસિષ્ઠપુત્ર શાતકર
૧૧૧-

(૨૯) શિવશ્રી : પુલ્હમા
૧૪.

..... (પાસેથી ચણણ
લીધું) ને
તુંગભદ્રા
જવી પડી.

સમયાવળી

સમજાતિ:—

(૧) દરેક બનાવનું વર્ણન કયા પાને છે તે બતાવવા તેનો આંક સાથે આપ્યો છે.

(૨) જ્યાં એકજ બનાવની બે સાલ માલૂમ પડી છે, ત્યાં વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં જણાવો છે, અને શંકાશીલ લાગી તેને કૌંસમાં મૂકી છે.

(૩) જેની સાલ માત્ર અંદાજ ગણી કાઢીને ગોઠવી છે તે માટે ? આવી નિશાની મૂકી છે.

ઇ. સ. પૂ. મ. સં. પૂ. બનેલ બનાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન

દશમી સદી

શ્રુતિકાર તથા ઉપનિષદ્ધારનો જન્મ ૩૪૫

વેદ, ઉપનિષદ્, શ્રુતિ આદિ ત્રયો રચાયાં ૨૫૦ : વેદની નવીન રચના થવાથી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું નામ ફેરવાઈ વૈદિક સંસ્કૃતિ પડ્યું. ૨૪૧

નવમી સદી

મથુરાની એક પ્રાચીન જૈનતીર્થ તરીકેની જાહેરાતલાલી ચાલી આવી હતી. ૨૬૩

આઠ નવ

મથુરાની ખ્યાતિ, એક જૈનતીર્થ તરીકે જળવાઈ રહ્યાના પુરાવા ઇતિહાસનાં પાને છે. ૨૬૨

સદી સુધી

આઠ નવ

જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથ થયા છે તેમનું નામ તક્ષિલા અને માણિક્યાલના સ્તૂપોમાં કોતરાયલ છે એટલે તે સમયે જૈનધર્મોએનો રાજ-અમલ હતો. ૨૮૧

સદીમાં

નવમી એક

તક્ષિલા નગરીનું, જૈનધર્મના એક મહાન તીર્થ તરીકેનું સ્થાન હતું. ૨૮૧

સદી સુધી

આઠમી કે

હિંદની-આર્યાવર્તની સર્વ સામાન્ય લિપિ બ્રાહ્મી હતી. ૧૭૪

સાતમી સદી

આઠમી કે

મથુરાના વૉડવા સ્તૂપની પ્રથમ સ્થાપના થઈ હોવી જોઈએ. ૨૬૧

સાતમી સદી

સાતમી સદી

તે અગ્રાઉ હિંદ અને ઈરાન તથા બેબિલોન (હાલનું મેસોપોટેમીયા) વચ્ચે ખૂબ વેપાર ચાલતો હતો. તે સર્વ ઈરાની અખાત મારફત ચાલતો હતો. ૨૬૮ આખા પંજાબ અને કંબોજ (કંબોજયા) ઉપર ગાંધાર પતિ રાજ પુલુસાકીની સત્તા હતી. ૨૭૧, ૧૭૪

છઠ્ઠી શતાબ્દ

હિંદ ઉપર ઈરાની શહેનશાહતની હકુમત થઈ ત્યારે બ્રાહ્મી લિપિ ઉપર પહલવી ભાષાની અસર થતાં તેમાંથી ખરોદોનો જન્મ થયો. ૧૭૫

છઠ્ઠી સદી

બૌદ્ધ નામે ત્રીજી સંસ્કૃતિનો ઉદય હિંદમાં થયો. ૨૪૧ : હિંદની સમૃદ્ધિ તથા જાહેરાતલાલી બલબલાનું મન ચળાવી નાંખે તેવી સંપૂર્ણ કળાએ ખીલી હતી. ૧૨૪. છઠ્ઠી સદીના અંતમાં જ્યારે શક લોકોનું એક ટાણું સિંધમાંથી ઉતરીને તે સ્થાન ઉપર ઉતર્યું ત્યારે ભિન્નમાલ નગર વસ્યું (હાલના શિરોહી રાજ્ય અને જોધપુરની દક્ષિણે) (૧૧૦)

પાંચ-છ સદી

પોતાના મિત્ર મગધપતિ રાજા ઔલિકને મળવા જતાં ગાંધારપતિ રાજા પુલુસાકીનું મરણ ઠેક મગધની હદમાં પેસતાં થયું. ૧૨૪

૫૫૧

૨૪

૫૩૦	૩	મોહનજડેરાના ખંડિયરો હાલ જ્યાં છે તે ભાગમાં સિંધ-સૌવીરની રાજધાની વીતભયપદ્મ દટાયાનું નોંધાયું છે. (૧૨૫)
૫૨૦	મ. સં ૭	શ્રી બુદ્ધદેવનો જન્મ. ૨૫૯
૫૦૫	૨૨	હિંદુપ્રજ્ઞના રાજનગર તરીકે તક્ષિલાનું બંધ થયું. (૨૭૧)
૪૮૩	૪૪	શિશુનાગવંશના રાજા ઉદયને પોતાના રાજ્યના ચોથા વર્ષે પાટલિપુત્ર નગરની સ્થાપના કરી. ૧૦૧
૪૫૭થી ૪૪૭ ૭૦-૮૦		શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ દોઢેક લાખને જૈન બનાવ્યા. ૩૮૬ : લિખ્તમાલ-ઓશિયા નગરીની સ્થાપના. ૩૮૬-૩૯૨
૪૫૫	૭૦	ગૂર્જરપ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિનો સાચો સમય. ૩૮૬ (૩૮૬)
૪૫૦	૭૭	એક જૈનાચાર્યે લાખો મનુષ્યોને જૈનધર્મી બનાવ્યા. (૩૪૭)
૪૨૫	૧૦૨	કલિંગપતિ રાજા ખારવેલનો સમય (૨૮૬)
૪૦૦	મ. સં. ૧૨૭	કાત્યાયન વરરૂચિનો સમય. ૨૨૪
૪૦૦ આશરે ૧૨૭		પં. ચાણક્યના આપદાદાએ હિંદમાં આવી વસ્યા. ૩૮૬
આશરે ૪૦૦ ૧૨૭		એક બીજું નાનું શકપ્રજ્ઞનું ટોળું હિંદમાં આવી વસ્યું. ૩૮૬
ચોથી સદી		કાત્યાયન વરરૂચિનો સમય (૨૨૭)
૩૭૨	૧૫૦	ચંદ્રગુપ્ત મગધનો સમ્રાટ થયો ૨૫; કલિંગપતિ વક્ત્રીવનું મરણ. ૨૬
૩૭૩	૧૫૪	ડોશીમાના બાળકે ગરમાગરમ ખીર કુકોને કિનારેથી પીવાને બદલે એકદમ વચ્ચેથી પીવાનો પ્રયત્ન કર્યો જેથી તે દાઝી ગયો. ૨૪
૩૭૨	૧૫૫	કલિંગપતિ વક્ત્રીવ સાથે, ચંદ્રગુપ્ત અને પં. ચાણક્યે મળી જઈ, મેલી સુવર્ણ પ્રતિમાના વેર લેવાના બહાનાતળે મગધપતિ નવમાનંદ ઉપર ચડાઈ કરીને મગધ જીતી લીધું તથા નંદવંશનો અંત આણ્યો. ૨૫
૩૬૩	૧૬૪	સુદર્શન તળાવ બંધાયોનો અંદાજ સમય.
૩૬૨	૧૬૫	ઉજ્જૈનીનગરી જે નંદ પહેલાના રાજ્યે મગધ સામ્રાજ્યમાં બળી જવાથી પાટનગર તરીકેનું ગૌરવ ગુમાવી બેઠી હતી તે ફરીને જળહળવા લાગી. ૨૭. ચંદ્રગુપ્ત સમસ્ત ભારતનો સમ્રાટ થયો. ૨૭
૩૫૮	૧૬૯	બિંદુસારે રાજ્યની લગભગ સ્વહસ્તે લીધી. ૨૯
૩૫૦	૧૭૭	પં. ચાણક્યનું મરણ ૨૯; તે બાદ મહાઅમાત્યપદ મહામંત્રી સુબંધુને સોંપાયું. ૨૯
૩૪૬	૧૮૧	મુનિ ચંદ્રગુપ્તનું અવસાન. ૩૦
૩૪૬-૪૮૫થી ૧૭૯-૮૧		દક્ષિણ હિંદ મગધ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે લખાતો બંધ થયો. ૩૦
૩૩૫	૧૯૨	આખા પંજાબ પ્રાંતમાં નાના ક્ષત્રિય રાજાઓએ આપસઆપસમાં સ્પર્ધા કરવા માંડી અને બળવો જગાડ્યો. તેને દાબી દેવા સમ્રાટ બિંદુસારે સુવરાજ સુધીમને મોકલ્યો, તે વખતે સુધીમને યશ મળ્યો. ૩૦
૩૩૨-૧	૧૯૫-૬	પંજાબમાં ફરીને ઉગ્રપણે બળવો જાગ્યો: બિંદુસારે સુવરાજ સુધીમને પાછો મોકલ્યો પણ આ સમયે બંડખોરોએ દગો કરી તેને મારી નાંખ્યો ૩૧: સુધીમના મરણબાદ તે બળવો સમાવવા ઢેઠ પાટલિપુત્રથી બીજા કોઈને મોકલવાને બદલે, વચ્ચે જે અવંતિનો દેશ હતો ત્યાંના સૂબાપદે રહેલ કુમાર

- અશોકને પંજળમાં જવાનો હુકમ અપાયો. તેણે ત્યાં જઈ મળજૂત હાથે કામ લઈ બધું શાંત કરી દીધું. ૩૧
- ૩૩૦ ૧૯૭ બળવો શાંત થયાના શુભ સમાચાર વાંચતાં, હર્ષવેશમાં બિંદુસારના મગજની લોહીની નસ તુટી જતાં તેનું મરણ થયું. ૩૧
- ૩૨૯ (આસપાસ) ૧૯૮ પરદેશી પ્રજાનો જમીનરસ્તે વહેલામાં વહેલો હિંદમાં પ્રવેશ થયો લેખી શકાય. ૨૮૫
- ૩૨૮ ૧૯૯ પંજળમાં બળવો જગ્યાના સમાચાર જાણી, હિંદ ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન થતાં ત્વરિત ગતિથી અલેક્ઝાંડરે ધરિનમાંથી આગળ વધવા માંડ્યું અને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવી પહોંચ્યો. ૩૧
- ૩૨૭ ૨૦૦ ગ્રીક રાજ્યની હદ વધારવાની મહત્વકાંક્ષા ધરાવનાર યુવાન બાદશાહ અલેક્ઝાંડરે ધી ઊંચટ હિંદમાં સિંધુ નદી સુધી આવી પહોંચ્યો ૧૨૬: તે વખતે સમ્રાટ અશોકવર્ધનના રાજ્યનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો ૩૮: અલેક્ઝાંડરે પોરસને હરાવી સતલજ પાસે પડાવ નાંખ્યો ત્યાં અશોક પણ સામેથી આવી પહોંચ્યો અને જંગ જમ્યો. ૩૨
- ૩૨૫ ૨૦૨ અશોકરાજ્યે સુવિશાળ સૂબાનો સમય ગણાય. ૨૮૬
- ૩૨૩ ૨૦૪ પોતાના દેશ પાછા ફરતાં રસ્તામાં બેળીલોન શહેરમાં બાદશાહ સિકંદરનું મરણ થયું. ૧૨૭
- ૩૧૭ ૨૧૦ અલેક્ઝાંડરના મરણબાદ, પંજળમાં રહેલા તેના સરદારોએ હિંદુ રાજાઓમાં આપસઆપસમાં અવિશ્વાસ ઉપજાવી ઉઘાડા બળવા જેવી સ્થિતિ કરી નાંખી: અને રાજા પોરસનું ખૂન કરાવ્યું જેથી આખા પંજળમાં સખ્ત બળવો ફાટી નીકળ્યો. ત્યારે અશોકે ત્યાં જઈ યવનોની કતલ કરીને તેમના સરદાર યુધીડી-મોસને ગાંસડા પોટલા બંધાવી હોંદ બહાર નસાડી મૂક્યો ૩૩ : રાજા પોરસનું ખૂન ૩૩.
- ૩૧૭ ૨૧૦ રાજા પોરસનું ખૂન તથા યવન પ્રતિનિધિ યુધીડીમોસનું હિંદમાંથી નાસી છટવું(૨૮૦)
- ૩૧૬ ૨૧૧ પંજળ ઉપર અશોકની હકુમતનું સ્થિર થવું. (૨૮૦)
- ૩૧૬ ૨૧૧ એક વખત મગધ સામ્રાજ્યમાંથી ગુમાવી દીધેલ પંજળનો પ્રાંત પાછો મગધમાં અશોકવર્ધને ભેળવી દીધો. ૩૩
- ૩૧૬-થી ૨૧૧ થી ૩૦૪ ૨૨૩ મરહુમ અલેક્ઝાંડરની ગાદી બચાવી પાડનાર તેના સરદાર સેલ્યુકસે આ બાર વર્ષમાં હિંદ ઉપર લગભગ અઢારેક ચડાઈઓ કરી નાંખી ૩૩. અંતે તેને અશોક સાથે સંધિ કરવી પડી. ૩૫
- ૩૦૧ ૨૨૬ યવનપતિ સેલ્યુકસ નિકટોરે પોતાની કુંવરીને અશોકવેરે પરણાવી. ૧૭૭
- ૨૯૦થી ૨૫૦ ૨૩૭થી ૨૭૭ રૂષભદત્તા બાપદાદાઓ હિંદમાં આવી વસ્યા. ૩૮૬ (૩૮૬)
- ૨૮૯ ૨૩૮ મૌર્ય સમ્રાટના લશ્કરમાં અગ્નિમિત્ર જોડાયો. ૮૬
- ૨૮૮ ૨૩૯ મૌર્ય રાજકુટુંબના નખીરાઓએ રાજ્યના નાના નાના ભાગલા પાડી નાંખવાથી રાજા સુભાગસેન નબળો પડી ગયો. ૧૩

૨૮૧	૨૪૬	સેલ્યુકસ નિકટોરનો પુત્ર એંટીઓક્સ પહેલો-સોટર સિરિયાની ગાદીએ આવ્યો. ૧૪૭ સિરિયનપતિ સેલ્યુકસ નિકટોરનું મરણ. ૧૪૭
૨૭૬	૨૫૧	પુષ્યમિત્રનો જન્મ ૫૪
૨૭૦થી૧૮૦		પતંજલીનો સમય (૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય) ૭૩
૨૬૧	૨૬૬	એંટીઓક્સ પહેલાનું મરણ ૧૪૭ અને એંટીઓક્સ બીજો સિરિયાનો રાજા થયો ૧૪૭
૨૫૦	૨૭૭	એંટીઓક્સ બીજો વ્યભિચારી હોવાથી તેના રાજ્યે બળવો થતાં, ધિરન અને બેકટ્રીઆ સ્વતંત્ર બની ગયા ૧૪૭
૨૫૦	૨૭૭	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે પ્રજાના મોટા સમુદ્ધે જૈનધર્મ માન્ય કર્યો હતો. ૨૬૨ તેણે હિંદબહાર ધર્મમહામાત્રાઓ મોકલ્યા હતા. ૨૪૬. બેકટ્રીઆ સ્વતંત્ર થયું ૨૬૮: તેજ સમયે પાર્થિઆ પણ સ્વતંત્ર થયું. ૩૦૦
૨૪૫	૨૮૨	બેકટ્રીઆનો પ્રથમ રાજા ડીઓડોટસ પહેલો મરણ પામ્યો ૧૪૭ અને ડીઓડોટસ બીજો તેની ગાદીએ આવ્યો. ૧૪૮
૨૩૭	૨૯૦	મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું મરણ ૨
૨૩૬	૨૯૧	સુભાગસેનનું રાજ્ય ૧૫૨. (૫)
૨૩૫ આશરે		ડિમેટ્રીઅસનો જન્મ (૧૪૮)
૨૩૦ થી ૨૦૫ થી	૨૯૭ ૩૨૨	યુથીડીમોસનું રાજ્ય ૧૫૨
૨૩૦	૨૯૭	બેકટ્રીઆના રાજા ડીઓડોટસ બીજાનું ખૂન ૧૪૮: ખૂન કરી બેકટ્રીઆની ગાદી યુથીડીમોસે બચાવી પાડી ૧૪૮
૨૨૬	૩૦૧	દક્ષિણપતિ શાતકરણી બીજાનું મરણ ૧૩
૨૨૬	૩૦૧	આંધ્રપતિ શાતકરણી બીજો અવંતિ ઉપર ચડી આવ્યો: લડાઈમાં અવંતિપતિ વૃષભસેન મરાયો એટલે અવંતિ ઉપર આંધ્રની સત્તા સ્થાપન થઈ ૭૪: વૃષભસેનનું મરણ ૭૪: પાછા ફરતાં આંધ્રપતિ શાતકરણીનું પોતાના દેશમાં મરણ ૭૪: તેણે વૃષભસેનને મારી નાંખી અવંતિની ગાદી ઉપર તેનાજ ભાઈને ગાદી સોંપી અને પોતાના માણસ તરીકે પુષ્યમિત્રને સૈન્યપતિ નીમ્યો. પુષ્યમિત્રને રાજા શાતકરણીએ સૈન્યપતિના પદ ઉપરથી મહાઅમાત્યપદે ચડાવતાં, પુષ્યમિત્રના પુત્ર અગ્નિમિત્રને ઐર્યસેનાપતિ નીમ્યો. ૮૯
૨૨૫	૩૧૨	મિનેન્ડરનો જન્મ ૧૫૨: સિરિયાના રાજા એન્ટીઓક્સ ત્રીજાએ, બેકટ્રીઆના રાજા યુથીડીમોસના પુત્ર ડિમેટ્રીઅસને પોતાની પુત્રી પરણાવી. ૧૪૮
૨૨૩	૩૦૪	સિરિયામાં એંટીઓક્સ ત્રીજાનો અમલ શરૂ થયો. ૧૪૮
ત્રીજી શતાબ્દિ		શ્રીમાળીની ઉત્પત્તિ થયાનું કહી શકાય. ૩૮૬
૨૧૦	૩૧૭	ડિમેટ્રીઅસના પિતા યુથીડીમોસે પંજાબ જીતી લીધું. ૯૪ વર્ષો તેણે સાકલને ઘેરો ધાલ્યો. ૯૯
૨૦૯	૩૧૮	કાશ્મિરપતિ જલોકે પોતાના દેશમાંથી ચ્લેચ્છાને હાંકી કાઢ્યા. ૧૪૮

૨૦૮	૩૧૯	વસુમિત્રનો જન્મ ૫૭ .
૨૦૭	૩૨૦	કાશ્મિરપતિ જલૌકના મરણબાદ તેનો પુત્ર દામોદર ગાદીએ આવ્યો. ૧૪
૨૦૭	૩૨૦	કાશ્મિરપતિ જલૌક જેણે કાન્યકુબ્જ સુધી રાજ્ય મેળવ્યું હતું તેનું મરણ થયું. ૧૪
૨૦૬ (?)	૩૨૧ (?)	એટીઓક્સ ધી ઘ્રેઈટ (ત્રીજાએ) ગાંધારપતિ સુભાગસેન સાથે સંધિ કરી એમ વિદ્વાનોનો મત છે. ૬
૨૦૫-૩	૩૨૨-૨૪	રાજા જલૌક ? તથા બેકટ્રીઅનપતિ યુથીડીમોસ મરણ પામ્યા ૧૪૮
૨૦૫	૩૨૨	ડીમેટ્રીઅસ બેકટ્રીઆની ગાદીએ બેઠો. ૧૪૯
૨૦૪	૩૨૩	અગ્નિમિત્રે પોતાના સ્વામી મૌર્ય બૃહદ્રથને મારી અવંતિની ગાદી બથાવી પાડી ૧૪,૬૬. ત્યારથી શુંગવંશની સ્થાપના થઈ ૧૪,૪૮ મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થઈ. ૧૪
૨૦૪	૩૨૩	અગ્નિમિત્ર ગાદીએ બેઠો. ૫૬ અગ્નિમિત્રે બૃહદ્રથને માર્યો. ૧૦૦. ઇતિહાસકારોના કહેવા પ્રમાણે પુષ્પમિત્રે પોતાના સ્વામિ બૃહદ્રથનું ખૂન કર્યું અને પોતે રાજા બન્યો ૭૬ : રાજ્યની કટોકટી સ્થિતિ લાગવાથી લશ્કરી ક્વાયત નિહાળવાના બહાના હેઠળ અગ્નિમિત્રે બૃહદ્રથનું ખૂન કર્યું ૯૧ : ૧૪૯ યવન સરદાર યુથીડીમોસે મધ્યમિકાને ઘેરો ધાવ્યો. ૯૯ : અગ્નિમિત્રે લોખંડી બાહુથી વૈદિકધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.
૨૦૨	૩૨૫	બેકટ્રીઅનપતિ રાજા ડિમેટ્રીઅસે પંજબના શાકલ (શિયાલકોટ) શહેરમાં ગાદી સ્થાપી. ૨૭૪
ત્રીજી સદી		બંદરોની કિંમત તથા તે દ્વારા વેપાર કરવાની કળા તે સમયે પણ જણાતી હતી. (૨૧૪)
ત્રીજી સદી		પદ્મવ્રત જાતિનો ઉદય વહેલામાં વહેલો થયો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન ૨૮૭
બીજી સદી		પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચ્યું ૨૨૭. વોડવાસ્તૂપની પુનઃસ્થાપના ૨૬૧ બીજી સદીના પ્રારંભમાં વોડવાસ્તૂપનો વિનાશ. ૨૬૧
૧૯૯થી ૯૭	૩૨૮થી ૩૩૦	ડિમેટ્રીઅસના ચોન સરદારો હિંદમાંથી પોતાના દેશ નાસી ગયા. ૯૨
૧૯૭	૩૩૦	અગ્નિમિત્ર રાજ્યે વસુમિત્રે યવનોને પાંચાલ અને સુરસેનમાંથી હાંકી કાઢ્યા. ૧૦૦ યવનો સાથે હિંદુપ્રજાનું પ્રથમ ગમખવાર યુદ્ધ. (૧૧૧)
૧૯૬	૩૩૧	અગ્નિમિત્ર વૈદર્ભી માલવિકાની સાથે પરણ્યો હશે. ૯૩
૧૯૫	૩૩૨	પ્રથમ અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યો હશે. ૯૩
૧૯૪	૩૩૩	પતંજલિ મહાશય હોવાની ગણતરી (૨૨૭) રાજા રૂપલદત્તનો સત્તાકાળ. ૩૫૬.
૧૯૨	૩૩૫	ડિમેટ્રીઅસની સાથે ભૂમક ૨૧ વર્ષની ઉંમરે હિંદમાં આવ્યો. (૧૮૯)
૧૯૦થી ૧૮૨	૩૩૭થી ૩૪૫	ડિમેટ્રીઅસનો હિંદના રાજત્વનો કાળ ૧૫૧
૧૮૯	૩૩૮	અગ્નિમિત્ર રાજ્યે પુષ્પમિત્રે પ્રથમ અશ્વમેધ કર્યો. ૭૭
૧૮૮	૩૩૯	પુષ્પમિત્રનું મરણ ૯૪, ૧૫૩, ૫૪ : કાશ્મિરપતિ દામોદર પાસેથી ડિમેટ્રીઅસે પંજબ લઈ લીધું. ૯૪.
૧૮૨	૩૪૫	બીજા અશ્વમેધ સમયે અશ્વનાયક તરીકે યુવરાજ વસુમિત્ર પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો : પણ અશ્વની અટકાયત થતાં, જે યુદ્ધ થયું તેમાં તે મરણ્યો. (૭૭) વસુમિત્રનું મરણ ૨૨ વર્ષની ઉંમરે ૭૭ : શુંગપતિ અને યવનપતિ વચ્ચે યુદ્ધ. ૬૬

- ૧૮૧ ૩૪૬ રાજ અગ્નિમિત્રે બીજો અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યો (૭૭): પોતાના રાજ્યાભિષેક બાદ ૨૩ વર્ષે અને સ્વતંત્ર સમ્રાટ તરીકે સાત વર્ષ બાદ, અગ્નિમિત્રે બીજો અશ્વમેધ કર્યો ૭૭; વસુમિત્રનું મરણ ૫૮; રાજ ડિમેટ્રીઅસનું મરણ ૯૫, ૧૫૧. રાજ કલ્કિ વિશેની પૌરાણિક તથા જૈનગ્રંથોમાં થયેલી આગાહી. ૫૨ : અગ્નિમિત્રે બીજો અશ્વમેધ સંપૂર્ણ કર્યો ત્યારથી જૈનગ્રંથમાં તે કલ્કિ તરીકે પ્રખ્યાત થયો. ૫૫
- ૧૮૧-૭૯ ૩૪૬-૪૮ અગ્નિમિત્રે પાટલિપુત્રનો નાશ કર્યો. ૧૦૧
- ૧૮૦ ૩૪૭ પતંજલીનું મરણ (૯૦ વર્ષની ઉંમરે) ૭૭ : રાજ મિનેન્ડરનો સમય ચાલુ રપદ. મથુરા શહેરની પૂર્ણ જાહેરાત. ૨૫૯
- ૧૭૫ (૫છી તુરતમાંજ) ડિમેટ્રીઅસની જીવનલીલાનો અંત આવ્યો ગયો છે (અત્યારની માન્યતા) (૭૦) : પતંજલી મહાશયનો સમય એવું એક જૈનગ્રંથનું કથન છે.
- ૧૭૪ ૩૫૩ સમ્રાટ અગ્નિમિત્રનું મરણ ૯૯ : ૫૫, ૧૫૫
- ૧૬૮-૭ ૩૬૯-૭૦ પંચજના યવન સરદાર હેલીઓડોરાસે, શુંગપતિ ભાગવત તરફ વફાદારી બતાવવા પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એન્ડ્રીસીઆલદાસને મોકલ્યો. ૧૧૨, ૧૬૨
- ૧૬૭ ૩૬૭ ચોનપતિ યુક્ટેટાઇડઝનો રાજસમય બેક્ટ્રીઆમાં હતો. ૭૦
- ૧૫૯ ૩૬૮ રાજ ભાગવતે મથુરાના પ્રદેશની લડાઈમાં મિનેન્ડરનું તથા તેના સરદાર હગામ હગામાસનાં મરણ નીપજાવ્યાં ૧૮૨; ૨૩૧. જૂમકે મહાક્ષત્રપ ૫૬ ધારણ કર્યું ૧૮૭: ક્ષહરાટ સંવતની આદિ ૧૮૮
- ૧૫૯ ૩૬૮ ડિમેટ્રીઅસના સરદાર મિનેન્ડરનું મરણ ૨૩૨, ૧૬૧, ૩૦૦. બેક્ટ્રીઆની હિંદીશાખાનો અંત ૩૧૨. ભાનુમિત્રનું ગાદીએ આવવું ૧૬૩; કાન્વાયન વંશી પ્રધાનોનો કીર્તિ આરંભ ૧૬૩
- ૧૫૮ ૩૬૯ શુંગપતિ રાજ ઓદ્રક ઉર્ફ બળમિત્રનું મરણ. ૧૧૦
- ૧૫૮-૬ ૩૬૯-૭૧ યવનો સાથેનું હિંદુપ્રજાનું બીજું ગમખ્વાર યુદ્ધ. (૧૧૧)
- ? ૧૫૭ ૩૭૦ ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના. ૧૬૨
- ૧૫૬થી ૧૧૪ ૩૭૧થી ૪૧૩ કાન્વાયન પ્રધાનોનો સત્તાકાળ. ૨૨૪
- ૧૫૬ ૩૭૧ રાજ ઓદ્રકનું પશ્ચિમ રણક્ષેત્રે મરણ થવાથી, ભાગવતે અવંતિના ઉત્તરના ક્ષેત્રે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું; ત્યાં ક્ષત્રપ રાજુવુલે સામનો કર્યો : ? ગમે તે કારણે ખુદ મિનેન્ડરને યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું પણ તેનું મરણ નીપજ્યું ૧૧૧ : રાજુવુલની સત્તાની શરૂઆત. ૧૮૨
- ૧૫૫-૪ ૩૭૨-૭૩ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલના અમલની શરૂઆત. ૨૩૨
- ૧૫૪થી ૫૦ ૩૭૩-૭૭ આસપાસ; મિનેન્ડરને ક્રાઈ શુંગવંશી રાજ સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. ૬૦
- ૧૫૫ ૩૭૨ મહાક્ષત્રપ લીયકની સત્તાની આદિ તક્ષીલામાં થઈ. ૨૩૭
- ૧૫૦ ૩૭૭ આસપાસ; બેક્ટ્રીઆ ઉપર હેલીઓકલ્સનો રાજઅમલ તપતો થયો હતો. ૩૦૦. તેજ અરસામાં પાર્થિઆની ગાદીએ આરસેકંઠશી મિથ્રેડેટસ પહેલો ગાદીએ આવ્યો. ૩૦૦
- ૧૪૨ ૩૮૫ શુંગપતિ ભાનુમિત્રનું મરણ. ૧૯૦, ૧૧૭
- ૧૩૦ ૩૯૭ ચોનપતિ હેલીઓકલ્સનો અમલ બેક્ટ્રીઆમાં ચાલતો હતો. ૭૦

૧૨૩	૪૦૩	બેકદ્રીઆની મૂળશાખાનો અંત. (૩૧૨)
૧૨૦	૩૦૭	કેટલાકની ગણતરીએ મોઝીઝના રાજકીય જીવનની શરૂઆત. ૩૦૭
૧૧૭	૪૧૦	મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો પુત્ર પોડાસ મહાક્ષત્રપ બની મથુરાની ગાદીએ આવ્યો. ૨૩૪ : તેજ વર્ષમાં તેણે આમોહીનો આયાગપટ કાતરાવ્યો. ૨૩૫. ક્ષહરાટ સંવત ૪૨માં મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનું મરણ. ૨૩૩ : મહાક્ષત્રપ બૂમકના પ્રતિનિધિ તરીકે તેનો પુત્ર ક્ષત્રપ નહપાણ મથુરામાં રાજુવુલના મહેમાન તરીકે આવ્યો તથા તક્ષિલાપતિ મહાક્ષત્રપ લીયક પણ પોતાના પુત્ર પાતિકને લઈને મહેમાન તરીકે આવ્યો. ૨૩૩ : મથુરાના સિંહસ્તૂપની પ્રતિષ્ઠા તથા ઉપરના સરદારોની હાજરી. ૨૩૬
૧૧૫	૪૧૨	મોઝીઝનો પાર્થિયન શહેનશાહના ક્ષત્રપ તરીકેનો સત્તાકાળ. ૩૦૭ પાતિક-પાલિકની મહાક્ષત્રપ તરીકેની શરૂઆત. ૨૩૭-૨૪૦
૧૧૪	૪૧૩	શુંગવંશની સમાપ્તિ થઈ ૧૧૪ : શુંગવંશના છેલ્લા રાગ્નને મારી નહપાણ અવંતિ પતિ થયો. ૧૮૭, ૧૮૫, ૧૮૭, ૨૦૧ : નહપાણ 'રાગ્ન' કહેવરાવવા લાગ્યો તથા તે પ્રમાણે પોતાના નામના સિંક્કા કાઢ્યા. ૨૦૨. નહપાણ મહાક્ષત્રપ થયો. (૨૩૪)
૧૧૦	૪૧૭	રાજુવુલની પટરાણીએ વૉડવાસ્તૂપની પુનઃસ્થાપના કરી. ૨૬૧
પહેલી સદી		હર્ષપુર નામનું મહાસમૃદ્ધિવાળું નગર વિદ્યમાન હતું. વર્તમાનકાળે તેનું સ્થાન અજમેર તથા પુષ્કરજી સરોવરવાળું ગણી શકાય. ૧૮૨. હાલના ચણ્ણવંશને શાહવંશી તરીકે ઓળખવા માંડ્યો હતો. ૩૩૪
૧૦૦	૪૨૭	દક્ષિણના આલીરોની ઉત્પત્તિ ૩૮૯ : જેમાંથી આગળ જતાં ઇશ્વરસેન અને ઇશ્વરદત્ત થયા હતા. તેથીયે આગળ ત્રૈકૂટકવંશ ઉદ્ભવ્યો હતો.
૧૦૦ આશરે	૪૨૫	પોરવાડની ઉત્પત્તિ. ૩૮૭
૮૮	૪૩૯	મિથ્રેડેટસ પહેલાએ હિંદ ઉપર જીત મેળવી કહેવાય (૩૦૨) : મોઝીઝની હિંદના ભૂપતિ તરીકેની શરૂઆત (મારી સમજ પ્રમાણે ૮૦ કે ૭૯ આવે છે) ૩૦૭ : રાગ્ન મિથ્રેડેટસનું મરણ ૩૧૪, ૩૧૬. મિથ્રેડેટસ ધી ગ્રેઈટ-બીગનું મરણ. ૩૨૫
૮૦	૪૪૭	મહાક્ષત્રપ પાતિક તક્ષિલાની ગાદીએથી ઉતરી ગયો. ૨૬૧. તે સમયે તક્ષિલામાં જૈનધર્મ મોટા સમુહને માન્ય હતો. ૨૬૨
૭૯	૪૪૮	પાતિક જ્યારે મથુરામાં હતો ત્યારે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મોઝીઝે તક્ષિલા લઈ લીધું અને પોતે ગાદીએ બેઠો. ૩૧૬ : મોઝીઝે સુરસેન પ્રાંત જીતી મથુરામાં ગાદી કરી. ૩૧૭
૭૮	૪૪૯	અઝીઝના રાજ્યની શરૂઆત ૩૨૨ : મહાક્ષત્રપ પાતિકે મથુરાની યાત્રા કરી. ૨૩૯. શહેનશાહ મોઝીઝે તક્ષિલા બચાવી પાડ્યું. ૨૩૯. મહાક્ષત્રપ પાતિકના રાજ્યનો અંત ૨૪૦ : ઉત્તરહિંદના બે જબરજસ્ત ક્ષહરાટ રાજ્યો (એક મથુરાનું અને બીજું તક્ષિલાનું) અદશ્ય થયાં. ૩૧૮
૭૮	૪૪૯	મોઝીઝના સંવત્સરની આનુમાનિક કલ્પના. (૨૪૦)
૭૫	૪૫૨	હિંદના શહેનશાહ તરીકે મોઝીઝના રાજઅમલની શરૂઆત (૩૦૭) (કે. હિ. ઈ. આધારે)

૭૫	૪૫૨	સિથિઅન્સોએ સિંધુ નદીનો દુઆબ લીધો : શક પ્રજનો ઉદય. ૩૨૧. શહેનશાહ મોઝીઝનો હિંદની ભૂમિ ઉપર દેખાવ ૩૨૨ : રૂબહદત્તના વંશની સ્થાપના ૩૬૧. પોડસના રાજ્યનો અંત. ૨૩૫
૭૪	૪૫૩	મહાક્ષત્રપ નહપાણુનું અવંતિનું રાજ્ય, જે તે સમયે સર્વ પ્રકારે ચડિયાતું ગણાતું હતું તે પણ કાળના મોંમાં ઝડપાઇ ગયું ૩૧૯ : અવંતિપતિ નહપાણુનું મરણ. ૩૨૨ ૧૯૭, ૨૩૫
૭૨	૪૫૫	શહેનશાહ મોઝીઝનું રાજ્ય ખતમ થયું. ૨૪૨
૭૦	૪૫૭ આશરે;	ઝોશવાળે અને શ્રીમાળે રાજપૂતાનામાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં કરેલ ઉતાર. ૩૮૭
૬૬	૪૭૧	ખરી શકપ્રજનો (શહેનશાહી પ્રજનો) ધરાની અખાતદ્વારા સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલ ઉતાર.
૬૪	૪૬૩	૩૮૮. ગર્દભીલ રાજ્યને અવંતિની ગાદી ખાલી કરવી પડી. ૩૭૦ અવંતિપતિ ગર્દભીલનું મરણ ૩૨૨ : ગર્દભીલ હાર્યો. ૩૬૫
૬૦	૪૬૭	દરિયારસ્તે પરદેશી પ્રજનો હિંદમાં પ્રથમ પ્રવેશ. ૨૮૬
૫૮	૪૬૯	અઝીઝના રાજ્ય અમલની શરૂઆત (૩૦૧) (કે. હિ. ઇ. આધારે) અઝીઝનું પહેલાનું મરણ ૩૨૫ : અઝીઝીઝ ગાદીએ આવ્યો તથા મિથ્રેડેટનું મરણ. ૩૨૫
૫૬	૪૭૧	ઝોરોડોસ ધરાનની ગાદીએ બેઠો. ૩૨૫
૫૨	૪૭૫	રૂબહદત્તના શાહીવંશનો અંત. ૩૬૧ શકારિ વિક્રમાદિત્યની નિગેખાની નીચે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ શક અને ક્ષહરાટ પ્રજને સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર હરાવીને કચ્છરધાણુ કાઢી નાંખ્યો. ૩૭૨. રાજા દેવણુકનું મરણ : સાથે સાથે શાહીવંશનો અંત. ૩૭૨
૩૦	૪૯૭	અઝીઝીઝનું મરણ ૩૨૫ : અઝીઝ ખીજના રાજ્યની શરૂઆત. ૩૨૮. મથુરાના સિંહસ્તૂપનું નિર્માણ (કે. હિ. ઇ. ના મતાનુસાર) ૨૫૫
૨૭	૫૦૦	જૈનાચાર્ય વજ્રસ્વામીનું સ્વર્ગગમન. (૨૦૦)
ઇ. સ.		
૨૧	૫૪૮	શહેનશાહ ગોંડોફારનેસને ખ્રીસ્તી દીક્ષા અપાયાનું મનાયું છે. (૩૩૮)
૬૦	૫૬૭	ગોંડોફારનેસનું મરણ. (૩૨૯)
૭૮		શકસંવતસરના પ્રવર્તક ગૌતમીપુત્ર. ૩૬૯
૭૮ ?		ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ રૂબહદત્ત તથા નહપાણુના યાત્રિજનોને યુદ્ધમાં કાપી નાંખ્યા. (૨૦૩) ૨૦૪
૧૫૭		ડૉ. ખ્યુલરના મતે વૉડવાસ્તૂપ-મથુરાસિંહસ્તૂપનો સમય. ૨૬૦
૨૨૨		ચણ્ણવંશની પડતી. ૩૨૬
૨૪૯		ધર્શરદત્તના સમયની કલ્પના. (૩૫૫)
૨૪૯થી૨૬૧		ધર્શરસેન આભીરનો રાજ્યક.ળ. ૩૮૩
૨૬૧થી૨૬૪ અને આગળ		ધર્શરદત્ત આભીરનો સમય ૩૮૩.
૪૫૫		ધરસેન ત્રૈકૂટક ગાદીએ આવ્યો. ૩૮૪.

- ૪૯૦ હર્ષ સરદાર તોરમાણનો સમય. ૩૮૯
- ૪૯૦થી૫૩૩ તોરમાણ અને મિહિરકુલનો રાજઅમલ. ૩૮૯
- ૪૯૩ ત્રૈકૂટકવંશની ચડતી કળા ચાલ્યે જતી હતી. ૩૮૪.
- ૫૩૩ રાજપૂતોના ચાર કુલોની ઉત્પત્તિ (૩૯૦) મંદસોર મુકામે હુણોનું અને રાજપૂતોનું બીષણ યુદ્ધ ૩૯૧ : માલવ સંવત્સરની સ્થાપના. ૩૯૧
૬. સ. ની છઠી સદી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતે ગૂર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિ. (૩૮૫)
- આઠમી સદી સુધી દક્ષિણદેશનાં પલ્લવાઝ ક્ષત્રિયો જૈનધર્મી હતા : તે બાદ શૈવધર્મી થયા છે. ૨૯૩
- આઠમી સદી પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર વાકપતિરાજનો સમય (તેનું વતન ગૌડદેશની લક્ષણાવતીનગરી) ગ્વાલિયરપતિ યશોધર્મન રાજ્યે. ૭૨
- ૭૫૦ દંતિદ્વર્ગ ત્રૈકૂટકનો સમય. ૩૫૫
- બારમી સદી ગૂર્જરપતિ રાજાકર્ણદેવનો લગ્નસંગ્રંથ કદંબવંશી રાજકન્યા મીનળદેવી સાથે બેડાયો (૨૯૨) કદંબવંશી રાજાઓ તે સમયે જૈનધર્મી હતા.
- ૧૫૦૨ વાસ્કોડાગામાની ઝાલીકટ ઉપર ચડાઈ ૧૫૭

વિષયો શોધી કાઢવાની

આવી

તેની સમજ:—જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠ સૂચક છે. કૌંસમાં જે આંક લખ્યા છે તે પૃષ્ઠો ઉપરનું ટીકાનું લખાણ છે એમ સમજવું.

આખા પુસ્તકમાં જે વિશેષ રસપ્રદ વિષયો લાગ્યા તેની જ નોંધ અહીં લીધી છે. બાકી ફટલીક માહિતી 'શું અને ક્યાં' જોવાથી પણ મળી શકે તેમ છે.

અહીં ખતાવેલા વિષયના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે : (અ) વિદ્યાજ્ઞાનને સ્પર્શે તેવા સર્વ સામાન્ય વિષયોનો (આ) સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી (ઈ) મુખ્યભાગે જૈનધર્મને લાગે તેવા; જોકે આ વિભાગ તો માત્ર રેખાદર્શન જેવા જ છે તે સર્વની વચ્ચે મર્યાદાની લીટી દોરી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી જ.

(અ) વિદ્યાને લગતા સર્વ સામાન્ય વિષયો

અગ્નિમિત્રે વૈદર્ભી-માલવિકા સાથે કરેલું લગ્ન. ૯૧ (૯૧)

અંધપતિઓને રાજગાદી વરંશુભમાં લઈ જવી પડી હતી. ૩૭૦

અઝીઝ પહેલો બહુ પરાક્રમી નહોતો તેના ત્રણ પુરાવા ૩૭૦, ૩૭૧ (૩૭૧), ૩૨૨

અઝીઝ પહેલાના સમયનો નિર્ણય. ૩૨૦

અવંતિ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાને નહપાણને મળેલી સાનુકૂળતાનાં કારણો. ૨૦૧-૨

અગ્નિમિત્રે ગાદીએ આવીને રાજ્યને સંગીન કરવા ભરેલાં પગલાં. ૯૧

અગ્નિમિત્રે પોતાના સ્વામિનું ખૂન કર્યું તે વખતના સંજોગો. ૯૧, ૧૪

અગ્નિમિત્રે કરેલા અશ્વમેધની સંખ્યા અને સમય. ૯૩, ૯૪, ૯૫ તથા ટીકાઓ.

અલેકઝાંડરે હિંદ ઉપર કરેલી ચડાઈનો હેવાલ, કારણ તથા ફેજ. ૧૨૬-૭

બે અશ્વમેધ (શાતકરણી બીજાએ કરેલ)નું વર્ણન. ૧૨

અર્થશાસ્ત્રની રચના બંને હજાર વર્ષ થયાં છતાં જેમની તેમ જળવાઈ રહી છે તેનાં કારણ. ૨૭

અશોક અને સિરિયનપતિની વચ્ચેની મંદી અને સરતો. ૩૩

અશોક અને પ્રિયદર્શિન ભિન્ન છે તે માટે તેમના સત્તા પ્રદેશના માપની ઉપયોગીતા ૩૪ (તથા અન્ય પુરાવા માટે પુ. ૨ પૃ. ૨૮૫ ટી. નં. ૩૦ જુઓ)

અશોકના રાજ્યવિસ્તારને અંગે તે સર્વશ્રેષ્ઠ હિંદી ભૂપતિ ગણી શકાય કે? ઠર, ૩૫

અશોક પછી હિંદમાંથી બૌદ્ધધર્મનું અદશ્ય થવું (૨૪૪)

આલીર (મહારાષ્ટ્રીય)નાં મૂળ અવશેષો. ૩૭૨

આલીર-આહિરનું શકપ્રજા સાથેનું જોડાણ તથા સરણ. ૩૫૫

આક્રમણ લઈ જવામાં તેના કર્તાની શુ મુરાદ હોય છે તેનું વર્ણન. ૩૬૫થી ૪૧

આર્ય અને યવનો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધનું વાયુપુરાણનું વર્ણન તથા સમય. ૯૨ (૯૨)થી આગળ, (૧૧૧)

આંધ્રભૂત્યા : શબ્દના અર્થનો ભેદ ૭૪ (૭૪) : શુંગભૂત્યાની સાથે સરખામણી. (૭૫)

આર્યપ્રજાનું મૂળ મધ્યએશિયામાં હતું. ૨૧

આંધ્રભૂત્યાની ઉત્પત્તિ વિશે એક લેખકનો ભ્રમ. (૩૫૫)

ઇશ્વરસેન આભીર, અને ઇશ્વરદત્ત મહાક્ષત્રપનું કેટલુંક વૃત્તાંત. ૩૭૫થી આગળ
 ઇશ્વરસેન અને રૂપલદત્તની કાળગણના એક જ પ્રકારની છે (૩૭૬)
 ઇશ્વરદત્તના અને ચઘણના સિક્કાનું મળતાપણું તથા તફાવત. ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૩૮ (૩૩૮)
 ઇશ્વરદત્ત આભીર સંગંધી ડૉ. ભગવાનલાલે કરેલી બે સૂચનાઓ ૩૮૧
 ઇન્ડોપાર્થીઅન્સ અને ઇન્ડોસિથિઅન્સનાં સામ્યાસામ્યપણાની સમજૂતિ ૩૩૩-૩૪૩
 ઇન્ડરેગનમ સમયના દૃષ્ટાંતો ૩૪૩ (૩૪)
 ઇશન ઉપરની રાજસત્તાના થયેલા હાથબદલા. ૨૯૮
 ઇશનની મૂળ ગાદીમાંથી પડેલ ફાંટા ૩૦૨-૩૦૭
 ઇન્ડોપાર્થીઅન્સ અને ઇન્ડોસિથિઅન્સ ઇશનમાંથી છૂટાં પડ્યાં તેની હકીકત. ૩૦૨-૩, ૩૦૮ (૩૦૮)
 ઇશને જે સત્તા પંજાય અને સિંધ ઉપર મેળવી તે કાના સમયે? (૧૨૪-૫)
 ઇંદ્રપાલિત અને બંધુપાલિતની ચર્ચા. ૫૫
 ઇશ્વરદત્ત નામના બે પુરૂષો થયા છે તેમની આપેલી સમજ. (૩૫૬)
 કૌરવિય એટલે કપટનો ભંડાર એવું ચાણક્યનું ઉપનામ દેવાયું છે તેની ખત્રાવી આપેલી અયોગ્યતા (૨૬)
 કુમાર કુણાલને અશોકવર્ધને તક્ષિલાનો સૂખો નીમ્યો હતો કે? ૧૭૦
 કુશાનવંશની સત્તા કાશ્મિરમાં થઈ છે તે દામોદર પક્ષી તુરત જ કે કે આંતરે પડ્યો છે. ? ૨૦-૨૧
 કુશાનવંશ અને દામોદર વચ્ચેના સગપણની લીધેલ તપાસ. ૨૧
 દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદેસાઈ દ્રુવે વાયુપુરાણના કથનનું કરેલું સંશોધન ૧૧૫ (૧૧૫)
 કાન્વાયનવંશ રાજપદે કે મહાઅમાત્યપદે? ૧૧૫
 કવેટા શહેરનો ભૂકંપને લીધે થયેલ વિનાશ. ૨૭૫
 કલચૂરિ-ગ્રેદિ અને આભીર સંવત; એક જ કે ભિન્ન ભિન્ન ? (૩૭૮) (૩૮૨)
 કાશ્મિરમાં અડો જમાવી પડેલ, મ્લેચ્છાનું વર્ણન ૧૯ થી આગળ
 ક્ષહુરાટ નામ પ્રજનું છે કે ગોત્રનું? ૨૧૮ (૨૧૮)
 ક્ષહુરાટ સંવત વપારાયાનું દૃષ્ટાંત (જુઓ પાતિક શબ્દે તામ્રપત્ર : નહપાણુ શબ્દે શિલાલેખો)
 ક્ષહુરાટ પ્રજનાં વસતીસ્થાન તથા ભાષા વિશેની સમજ. ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૪૪
 ક્ષહુરાટ અને શક વચ્ચેનો તફાવત. ૧૭૪
 ક્ષહુરાટ પ્રજ પરાક્રમી હોવા છતાં કોઇએ મહારાજ કે શહેનશાહનો ઈલકાળ ધારણ કર્યો નથી તેનું કારણ. ૧૭૮
 ક્ષત્રપનો હોદ્દો જે જે પ્રજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનાં નામ તથા કારણ. (૧૮૧)
 ક્ષહુરાટ સંવતની સ્થાપનાનો સમય ૧૮૭થી ૮૯
 ક્ષહુરાટો શાંતિપ્રિયતા અને નિરભિમાનપણું સેવતા તેનાં કારણ. ૧૯૧, ૨૩૪, ૨૪૦
 ક્ષહુરાટ પ્રજના ધર્મપ્રેમ અને ભક્તિ માપવાના ખનાવો. (૨૩૪)
 ક્ષહુરાટ પ્રજની સુજનતાનું વર્ણન. ૨૩૪ : તેમની સંસ્કૃતિની વિચારણાના મુદ્દાઓ. ૨૩૬
 ક્ષહુરાટ સામ્રાજ્યના ત્રણે રાજ્યો એક સમયે અદશ્ય થયાનાં કારણ. ૨૪૦, ૩૧૮
 ક્ષહુરાટ, ચઘણ અને આભીર સંવતમાંના સામાન્ય અંશોની નોંધ. (૩૭૮)
 ખારવેલ, શ્રીમુખ, પુણ્યમિત્ર અને મિતેન્ડર : આ ચારેને વિદ્વાનોએ સમકાલીન ગણાવ્યા છે તેની
 સત્યાસત્યતાનો ઘટસ્ફોટ. ૬૬થી ૭૨ સુધી.

ખરોષ્ટી ભાષાના વિકાસનો ઇતિહાસ. ૧૭૬-૭

ગ્રીક અને પહ્લવી ભાષાના કેટલાક શબ્દોની સરખામણી. (૨૬૭)

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની દાદીમાએ કોતરાવેલ શિલાલેખની મહત્તા. ૨૦૨થી ૩ તથા ટીકાઓ.

ગાંડકારનેસનો ઇસાધર્મ સાથેનો સંબંધ. ૩૧૯

ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી (રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર)નો સમય ઇ. સ. ૭૮ ગણાયો છે તે ફેરવવાનાં કારણ ૩૬૯ (૩૭૨) : તેને શક પ્રવર્તક માનવાની ભ્રમણા (જુઓ શક શબ્દ) : તેણે નહપાણના સિક્કા ઉપર પોતાનું મહોરૂં પડાવ્યું છે તે આખતના ખુલાસા. ૩૭૨

ગર્દભીલવંશના આદિપુરુષને અને રૂષભદત્તને અંટસ બંધાવવાનું કારણ. ૩૭૦

ઘેરાઓ (સાકલ તથા માખ્યમિકાના) તથા શુંગવંશીઓએ કરેલ અશ્વમેધ યજ્ઞો : તે બે વિશેની ગેરસમજૂતિ તથા તેના ખુલાસા. ૯૯-૧૦૦ તથા ટીકાઓ.

ઘૌલુક્ય રાજપૂતોને અગ્નિકુલિયમાં ન લેખવાનાં કારણ. ૩૯૧ (૩૯૧)

ચીનાઈ દિવાલના નિર્માણ સાથે પ્રિયદર્શિનના જીવનનો સંબંધ. ૩૬

ચાણક્ય અને મેગેસ્થેનીઝ સમકાલીન ન હોવા વિશે એક વિદ્વાનની શંકા ૪૨થી ૪૪ (એટલે જ સેડેક્રાટસ તે ચંદ્રગુપ્ત નહીં.)

ચંદ્રગુપ્તને ચાણક્યે જે 'વૃષલ' કહીને સંબોધ્યો છે તેના કારણની તપાસ (૪) (૨૫) ૨૭

ચંદ્રગુપ્તે પોતાના રાજ્યનું મંગળાચરણ મગધની દક્ષિણે જ કર્યું તેનું કારણ. ૨૪-૨૫

અમત્કાર તરીકે લેખાતા બનાવો વિજ્ઞાનથી સત્ય પુરવાર થયાનાં દૃષ્ટાંતો. ૨૯૩

અષ્ટણ સંવતની આદિ વિદ્વાનોએ ઇ. સ. ૭૮માં લેખી છે તેમાં કરવો બેઠતો ફેરફાર (૩૭૯) (૩૮૧)

અષ્ટણ સંવતમાં કાળગણનાની રીત. (૩૭૮)

છત્રપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતા અર્થની સમજૂતિ. (૧૭૮)

જાતૈક કાશ્મિરપતિએ કાન્યકુબ્જ સુધી મુલક જીતી લીધાની નોંધ. ૨૭૬

ડિમેટ્રીઅસ પ્રત્યેની હેલીઓકલ્સનો વફાદારીનો નમુનો. (૧૫૧)

ડિમેટ્રીઅસ અને શુંગો વચ્ચે સિંધુકાંઠે થયેલ યુદ્ધનું સ્થાન. ૯૫, ૧૫૧

ડિમેટ્રીઅસ હિંદમાં આવતાં કેટલાક સરદારોની કરેલ આવાત. ૧૭૭ (૧૭૭) તથા તે દરેકે ભજવેલો હિસ્સો.

ડિમેટ્રીઅસે સાકલ-શિયાલક્રાટમાં રાજગાદી કરી તેનું કારણ ? ૨૭૪

ડિમેટ્રીઅસે 'યો ધ્રુવં પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિસેવતે'વાળી ઉક્તિનું કરેલું પાલન અને તેથી બચાવી લીધેલ પોતાની અસહ્ય થતી પરિસ્થિતિ. ૧૫૦

તક્ષિલાપતિ લીઅક અને પાતિકનાં સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંતો. ૨૩૬થી ૨૪૧

તક્ષિલા તામ્રપટમાં કોતરાવેલ ૭૮ના આંકની ચર્ચા. ૨૩૮થી આગળ

તક્ષિલા ઉપર તેના પરદેશી રાજકર્તાઓના કારભારથી થયેલી અસર. ૨૭૧

ત્રિરશ્મિ પર્વતનું સ્થાન તથા ઇશ્વરદત્ત-ઇશ્વરસેન આભીરનો તે સાથે સંબંધ. ૩૭૭

ત્રૈકૂટક સંવતનો શિલાલેખોમાં થયેલ ઉલ્લેખ. ૩૭૭

ત્રૈકૂટક સંવતની કાળગણના અને આભીર સંવત વચ્ચેનો તફાવત. (૩૭૭)

ત્રૈકૂટક નામ પડવાનાં કારણની તપાસ. (૩૭૮)

ત્રૈકૂટક સંવતની સ્થાપના ઇ. ૨૪૯માં થઈ હતી. ૩૮૧ (૩૮૩)

ત્રૈકૂટક સંવતના સ્થાપકની ઓળખ. ૩૮૨

તિર્યાર પક્ષવાઝની પ્રાચીનતા વિશેની ચર્ચા. ૨૮૭થી આગળ
 દેવશુકને બે પક્ષ-અવંતિ અને અંધપતિ-સાથે વેર બંધાયાનાં કારણ. ૩૭૧
 નીતિ અનીતિ, કે હિંદુનો અવાજ : તેવા મુદ્દાઓ રાજકારણમાં વિચારાય કે ? ૩૧૮
 નહુપાણે 'રાજ' પદથી પડાવેલા સિદ્ધાંત. ૧૯૫
 નહુપાણનાં વિવિધ નામો તથા તેને ધારણ કર્યાનો સમય. ૧૯૫ (૧૯૭)
 નહુપાણની ઉંમર તથા સમય ૧૯૭-૮ : તેના ઉત્તરજીવન વિશે એક અંધકારનું કથન. (૧૯૯) ૨૦૦
 નહુપાણના કુટુંબની પિછાન. ૧૯૮-૯. તથા ટીકાઓ
 નહુપાણના અમાત્ય અમરે શિલાલેખમાં કોતરાવેલ ૭૬-૪૬નું વિવેચન. ૨૦૦
 નહુપાણ શક્તિશાળી છતાં, મથુરા કે તક્ષિલા પ્રત્યે મીટ સરખી કરી નથી તેનું કારણ, ૨૦૫-૬
 નહુપાણના પાટનગરના સ્થાનની ચર્ચા. ૨૦૬-૮
 નહુપાણના બે પ્રકારના સિદ્ધાંતો સમજ તથા વિવેચન. ૨૦૮-૧૦
 નહુપાણ તથા ચક્રણની નીતિ વિશેનો વિવાદ. ૨૧૭થી ૨૨૨
 નહુપાણને કે ચક્રણને શાહી તરીકે સંબોધાય કે ? ૨૧૯ (૨૧૯) ૨૨૦
 નવીનમૌર્યો-વોમ્બાર મૌર્ય-ની આયાત તથા સમય ૨૮
 પદ્મવાઝનું હિંદુ સાથે રાજકીય સંબંધ ૨૯૭
 પશ્ચિમ દિશાએથી હિંદમાં પ્રવેશ કરવાના માર્ગોનું વર્ણન ૩૧૦
 પરદેશી પ્રજામાં સૌથી પ્રથમ ક્ષત્રપદ્ધારા ચલાવેલ રાજવહીવટ કોણે ? ૧૧૦
 પતંજલીના સમયની ચર્ચા ૭૩
 પતંજલીએ કરેલા યજ્ઞોની સંખ્યા તથા નવારીખ ૭૬-૭૭
 પાતિકના શિલાલેખની વિચારણા ૩૨૧
 પાથગ્યાની બે શાખા—હિંદી અને ઇરાની-ના જોડાણની મંત્રણા ૩૨૫
 પાર્થિઅન્સની ખાસિયતો, તથા ખીજી પ્રજા સાથેની સરખામણી ૨૯૮
 પારદ અને ચોન રાજ્યો ગ્રીકમાંથી છૂટાં પડ્યાં તેની ભિન્નતા; ૨૯૯, (૨૯૯)
 પાર્થિઆએ સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ તેનો થયેલ વિકાસ ૩૦૧
 પાર્થિઅન્સોએ હિંદમાં પ્રવેશ કર્યાનો માર્ગ ૩૧૦-૩૧૭
 પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પોતાના કદાચહને પકડી રાખવા અને સત્ય ઠરાવવા કેટકેટલાં કાંકાં મારવા પડ્યાં
 છે તેનો કાંઈક ચિતાર ૩૧૦-થી ૩૧૩ તથા ટીકાઓ
 પુષ્યમિત્ર, શ્રીમુખ અને ખારવેલને સમસમથી માનવાથી વિદ્વાનોએ ભારતીય ઇતિહાસને વિકૃતિ આપી
 દીધાનો એક દૃષ્ટાંત (૧૩૬)
 પુષ્યમિત્ર અને વસુમિત્રની શુંગવંશી રાજ્યમાં ગણના કરાય કે ? ૫૬
 પુષ્યમિત્ર (શુંગભૃત્ય)ની ઓળખ અને જીવન વૃત્તાંત ૬૪
 પુષ્યમિત્ર, પતંજલી અને શાતકરણી ખીજો: આ ત્રણેના જન્મપ્રદેશ એક હોવાથી તેમની વચ્ચે જામેલી
 મૈત્રી ૬૫-૭૩
 પતંજલીના આદેશથી, અગ્નિમિત્રના હાથે વર્તાયેલા જોનો ઉપરના ત્રાસનું વર્ણન ૭૯-૮૦
 પુષ્યમિત્ર—અગ્નિમિત્રની ધર્મનીતિથી પરદેશીઓને મળેલું આકર્ષણ ૧૪
 પદ્મવાઝ અને પદ્મવાઝના ભેદની સમજણ ૨૮૪ થી આગળ

પરદેશી પ્રજાએ હિંદમાં કરેલા પ્રવેશની ચર્ચા ૨૮૫

પદ્મવ પતિએનો હિંદના પૂર્વકિનારા સાથેનો રાજકીય સંબંધ (૨૯૧) ૨૯૧

પદ્મવ પતિએનો મગધપતિ સાથેનો સગપણ સંબંધ (૨૯૦) ૨૯૧

પારદિયન અને ગ્રીકને આર્ય ગણાય કે ? તેમજ સંગોત્રીય કહેવાય કે ? ૨૯૫ થી આગળ તથા ટીકાઓ

પારસ—પારસકુલ દેશને લગતી સમજ (૨૯૫)

પુષ્યમિત્રની દોરવણીમાં રહીને વસુમિત્રે ચેનને ખવડાવેલી હાર. ૧૪૯

પ્રિયદર્શિનની હતેલ પ્રદેશ પ્રત્યેનો રાજનીતિ : તેમાં ડહાપણ હતું કે નયણાઈ ? ૩૬

પરદેશીઓને હિંદમાં આવવાને બે તકા મળી હતી તેનું વર્ણન. ૪૧

પાટલિપુત્રનું સ્થાન ગંગા અને શોણ નદીના સંગમ ઉપર હોવાથી તેને શોષવું પડેલું સંકટ ૮૫ તથા (સરખાવો પુ. ૧ પહેલા નંદનું વર્ણન પૃ. ૩૩૦ ઉપર)

પાટલિપુત્રના વિનાશનું કારણ ૮૫, (૮૫) ૧૦૦

પુષ્યમિત્ર કેટલીયે સ્થિતિનો નિર્માતા ન હોવા છતાં તેનું નામ તે માટે કેમ ગવાયું છે. તેનાં કારણ તથા દૃષ્ટાંત ૯૯ થી આગળ

પુષ્યમિત્ર મિનેન્ડર તથા ડિમેટ્રીઅસને હિંદની ભૂમિ ઉપર ખેડખેડના વર્ણવ્યા છે તેમનું કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક છે તેની ચર્ચા ૧૫૩

પૈશ્વનગરી છાડીને અંધ્રપતિઓને વરંગુળમાં જવાની પડેલી ફરજ ૨૦૨

પરદેશી હુમલાની (હિંદ ઉપરના) સંખ્યા તથા કયા હુમલામાં તે પરદેશીના હાથમાં ગયો ? ૧૨૬-૨૭

પરદેશી આક્રમણકારે પાંચની સંખ્યામાં ; તેમનો ટૂંક હેવાલ (નામ તથા દેશ પરત્વે) ૧૨૭-૮ : ૧૪૩-૪

પાર્શ્વિઆના સુઆઓએ હિંદ ઉપર મેળવેલી પકડ, અને ધારણ કરેલ મહારાજાધિરાજનો પ્રદિકાળ ૩૦૨ (૩૦૨)

પ્રાચીન સમયના 'સૈકી' પ્રદેશમાં વર્તમાનકાળની કર્મ ભૂમિનો સમાવેશ થાય ? ૧૪૦

પેક્ટ્રીઆ છટું પડતાં તેનો થયેલ રાજદ્વારી વિકાસ ૩૦૦-૧

પિંદુસારનું મરણ નીપજ્યું તે વખતના સંજોગોનું વર્ણન ૩૧

પિંદુસારના અમલમાં, પૂર્વાદ્ધ અને ઉત્તરાદ્ધના મગધ સામ્રાજ્યના રાજ્ય વિસ્તારમાં પડેલ ફરક તથા તેનું કારણ ૩૦

આહ્લી અને ખરોહીનો ભેદ સમજવાનો કોઠો ૧૭૫

ભાનુમિત્ર અને ભાગ-કાશીપુત્ર તે બન્ને એકબીજા કે ભિન્ન ભિન્ન ? ૧૦૯ (૧૧૨)

ભૂમક મહાક્ષત્રપને શકને અફલે ક્ષહરાટ કરાવવાનાં કારણ (૯)

ભૂમક નકપાણ અને રૂષભદત્તની જાતિ તથા સગપણ વિષે લીધેલી તપાસ ૧૮૩ થી ૧૮૬

ભૂમક (ક્ષત્રપ તથા મહાક્ષત્રપ તરીકે) ના રાજઅમલનો સમય ૧૮૮

ભૂમક હિંદમાં આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર (૧૮૯)

ભૂમકના રાજપાટની ચર્ચા તથા તેનાં અતાવેલ ચારેક સ્થાનો ૧૯૧

મોઝીઝને પંજાબ અને સુરસેન પ્રાંતો કેવા સંજોગમાં પ્રાપ્ત થયા તેની ચર્ચા ૩૧૭

મિનેન્ડરના ક્ષત્રપ એન્ડ્રીસીઆલકાસ વિશે કંઈક ૨૩૬, ૧૬૨, ૧૮૨

મિનેન્ડરે ખેડેલાં અનેક યુદ્ધનું વર્ણન ૧૫૩ થી આગળ ૧૧૦-૧

મિનેન્ડરના સંસ્કૃતિમય જીવનનો ખ્યાલ ૧૫૭

મિતેન્ડરના જન્મસ્થાનની ચર્ચા ૧૫૨

(વચ્ચા) મોરિયારના (નવા) તથા જુના મોરિયોના આગમનનો ઇતિહાસ ૨૮૯ (૨૮૯)

મિરેન્ડરનો ધર્મ બૌદ્ધ હોવાની પ્રો. રીઝ ડેવીઝની માન્યતા (૨૪૪) તે ઉપર પડતી શંકા (૨૪૪): શું તે

જૈનધર્મ તરફ ઢળતા વલણનો હતો કે? (૨૫૯)

મૌર્યની બે શાખાનાં નામ; તેમાંની એક કાશ્મિરની શાખાનું વૃત્તાંત ૧૯ થી આગળ

મોઝીઝને પ્રથમ સૂચાગીરી આપવામાં સમાયલી નેમ ૩૦૫

મોઝીઝને ઇરાનના શાહીકુટુંબ સાથે સંબંધ હોવાની કલ્પનાના પુરાવા ૩૦૬ (૩૦૬) ૩૧૪

મોઝીઝે રાજકીય ક્ષેત્રે ઝંપલાવ્યું તેના સમયની ચર્ચા ૩૦૭

મોઝીઝે તથા તેના અનુગામીએ ઇરાનની ગાદી સાથે બતાવેલી વફાદારી ૩૧૪-૧૬

મોઝીઝે જુદા જુદા ઇસ્કાચ ધારણ કર્યા છે તેનો રસપ્રદ ઇતિહાસ ૩૧૫

મોઝીઝે હિંદ ઉપર રાજસત્તા સ્થાપી તેનો સંદેશિત હેતુ ૩૧૪ થી ૧૮

મંત્રીગુપ્ત (કાશ્મિર ઉપર નિભાવવા) સૂચા સંબંધી વિચારણા ૩૨૭

યોન પ્રજાનો હિંદમાં તેમજ બેક્ટ્રીઆમાં એકી વખતે આવેલ રાજકારણમાનો અંત ૧૧૨

યુચી સરદાર કુળલ કડકસીઝ અને ગોડોફારનેસની વચ્ચે ઝરેલી ચક્રમઃ ૩૨૯

યુવરાજ વસુમિત્રની યુદ્ધ કૌશલ્યતાનું કેટલુંક વર્ણન. ૧૫૪

રાજ્યજમિની, અથવા તે ખંડિયા બનાવવાની પદ્ધતિ; બેમાં કઈ સારી તથા તેના ફાયદા ગેરફાયદા ૪૧

રાજુપુલનું જન્મ સ્થાન: ત્યાંથી તેને હિંદમાં કેમ અને ક્યારે આવવું પડ્યું તેનું વૃત્તાંત ૨૨૯

રૂપલદત્તે પોતાના સૌરાષ્ટ્રમાં શકપ્રજાને ચાર માસ સ્થિરતા કરી જવાને આપેલી સગવડ ૩૭૧

રાજુપુલની જાતિ તથા કુટુંબની ઓળખ ૨૨૯

રાજુપુલ તે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ: તેના અને મિતેન્ડરના સંબંધનો વિવાદ ૨૩૧

લાઠદેશ ઉપર જીત મેળવનાર કાણુ? મિતેન્ડર, જૂમક કે નહપાણુ? ૧૯૦

વિક્રમાદિત્યના તથા હર્ષવર્ધનના સંવતની એકતાનતાનું કારણ. (૩૩૫)

વાકપતિરાજનું (ઈ. સ. ૮ સદી) અને પતંજલિનું સ્થાન ગૌડદેશ: તે દેશ એક જ કે ભિન્ન? ૭૨

વસુમિત્ર, સુમિત્ર અને સુજ્યેષ્ઠ: એક કે ભિન્ન ભિન્ન? ૧૦૩

વસુમિત્રના કુટુંબનાં નામ તથા ઓળખ. ૧૦૯ (૧૧૩)

વલ્લભીવંશ (અથવા મૈત્રકવંશ)ની સ્થાપનાનો ઇતિહાસ. ૩૮૯

વૈષ્ણવ અને વૈશ્ણવ શબ્દના તફાવતનું રહસ્ય. (૮૬)

વસુમિત્રને ફસાવવા યોનપતિએ બીજાવેલી જાળ. ૯૪

વસુમિત્રનું જીવનવૃત્તાંત. ૧૦૨

વર્તમાન બેક્ટ્રીઆના પુરાણા નામની ચર્ચા (૨૯૮)

વિજયી નીવડેલા રજપૂત ક્ષત્રિયોએ પ્રદેશની કરેલી વહેંચણી (૩૯૦), ૩૯૧

શકપ્રજા ઉપર પાર્થિવન શહેનશાહની કાયમની પડેલી ખૂંસરી. ૩૦૧

શુંગવંશને કેટલાક વિદ્વાનોએ 'મિત્રવંશ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે તેનું કારણ. (૧૦૪)

શકસોડો તિરદાજની વિદ્વામાં પ્રવીણ હતા તેનાં દષ્ટાંતો. (૧૧૦)

શુંગભટ્ટયા: શબ્દનો અર્થ, તેની વપરાશનું કારણ તથા સમય ઇ. આંધ્રભટ્ટયા: સાથે સરખામણીની

સમજૂતિ. ૪૯, ૭૪ (૭૪) ૭૫

શુંગપતિ વીશેની કાળગણનામાં દષ્ટિકર ૪૯ : જેને લીધે નામાવત્રી તથા તથા સમયાવલીમાં દેખાઈ આવતો તફાવત. ૪૯થી આગળ

શું મિનેન્ડર કે ડિમેટ્રીઅસે કનોજની પૂર્વના પ્રાંતોમાં પગ દીધો છે ? ૧૫૫

શુંગપતિ વિશેના એક જટિલ પ્રશ્નનો કરેલ ઉકેલ. ૫૨

શુંગવંશની શોધિત નામાવળી અને વંશાવળી. ૬૦-૬૧

શક સંવતની સ્થાપના સાથે, જે અઝીઝમાંથી કોઇને સંબંધ ન હોવાનું કારણ. ૩૨૧, ૩૨૩

શાહુ અને શાહીવંશની ઉપાડેલી ચર્ચા અને તેમાંથી કરેલું તારણ. ૩૩૪

શાહી અને શહેનશાહી પ્રજાનાં મૂળસ્થાનની તપાસ. ૩૪૨

શકપ્રજાના હિંદમાં થયેલ ઉતારના માર્ગ વિશેની ચર્ચા. ૩૧૦, ૩૧૭

શકપ્રજાનું એક નાનું ટોળું ઉતરી આવ્યાનો ખનાવ. (૩૧૪ ટી. નં. ૨૯)

શુંગોની રાજગાદી પાટલિપુત્રે કે વિદિશામાં ? (૬૭) ૯૩ (૯૩)

શાતકરણી બોળએ અર્વાંતિ જીતી લઈ ત્યાંની તકદારી માટે લીધેલાં પગલાં. ૧૨

શાહીવંશની સ્થાપનાના સંજોગો તથા તેના ગાદીસ્થાનની પસંદગી. ૩૫૩

શકપ્રવર્તક ગૌતમીપુત્ર વિશેનો કેટલોક ભ્રમ ૩૫૩

શાહીવંશની વંશાવળી. ૩૭૩

શક, આબીર અને ત્રૈલોક્યનો સંબંધ. ૩૭૫થી આગળ: ૩૭૮થી ૮૪ સુધી

શક કોને કહેવાય તે પોતે જ જાણતા ન હોવા છતાં, તેનો દોષ બીજાને માથે ઢોળવાનો પ્રયાસ ૧૪૦, (૧૪૧ ટી. નં. ૪૭) ૩૫૦ (૩૫૦ ટી. નં. ૭૮)

શુંગોનો સમય જૈનગ્રંથો ૯૦ વર્ષનો, અને વૈદિકગ્રંથો ૧૧૨ વર્ષનો કહે છે: તે બન્નેનું સમાધાન. ૪૮

શુંગપતિઓની કારકીર્દીની એક ઉજળી ખાજુની લેવી જોઈતી નોંધ. ૯૭, ૧૧૦

સમજણ ન પડે તેવી ખાખતમાં મૌન સેવવાને બદલે વિદ્વાનો ઓડનું ઓડ ભરડી નાંખે છે તેનું દર્શાવ. ૩૩૪

સાકલ (સાકેત નામ ખોટું છે)માં ગાદી સ્થાપનાર, ડિમેટ્રીઅસ કે તેનો પિતા યુથીડીમોસ ? (૧૫૩)

સ્ટ્રેબો નામના વિદ્વાને કેટલીયે હકીકતોની ખોટી જ નોંધ લીધેલી છે તેનો એક નમુનો (૧૫૨)

(તેવાંતો અનેક દર્શાવો છે જેથી ઇતિહાસ વિકૃત બની ગયો છે.)

સંવત્સરની આલેખન પદ્ધતિ ક્ષહરાટ અને કુશાનમાં એક સરખી દેખાય છે. ૨૪૨

સુભાગસેન (પ્રિયદર્શિન પુત્ર)નાં અન્ય નામો તથા જીવન વૃત્તાંત. ૨

સેંડ્રોકોટસને ચંદ્રગુપ્ત ઠરાવવાથી થતી અનેક ભૂલોમાંની એક (૫) : (વિશેષમાટે પુ. ૨ પૃ. ૧૫૪ થી આગળ જુઓ.)

સુભાગસેન જ્યેષ્ઠ પુત્ર ન હોવા છતાં યુવરાજ કેમ નીમાયો ? (૧૦) તે સ્થિતિથી તેના જીવન ઉપર થયેલી અસર. ૧૦-૧૧

સપ્તાની નિમણુંક (પાર્થોઅન્સ અને ઓટીશ પ્રજામાં) કરવાની પદ્ધતિ દેખીતી રીતે એક છતાં તેમાં રહેલ ફેરફાર. ૩૨૯

સમયાવલીની મદદથી કરેલ ઉકેલ સર્વશ્રેષ્ઠ અને અફર રહે. તેના દર્શાવ. ૫૨ (પ્રસ્તા. ૧૬)

હુગામ અને હગામાસ એકજ કે જુદા: તેના સમય અને જીવન ઉપરનો પ્રકાશ ૧૭૯-૮૦

હુગામ ક્ષહરાટ જાતિનો હોવા વિશેનાં પ્રમાણો ૧૮૦

હુણ પ્રજાની કેટલીક ખાસિયતોનું વૃત્તાંત (૩૯૦)

હર્ષવર્ધન અને વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરનું સામ્ય તથા કારણ (૩૩૫)

(આ) સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી

અર્થશાસ્ત્ર ધડવાનો સમય તથા કારણ. ૨૭

અલેક્ઝાંડરે પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી તેનું કારણ, તે વખતે ત્યાં પ્રવર્તી રહેલી સ્થિતિ અને તેમાં તેને મળેલ અનુભવ ૩૧

અલેક્ઝાંડરના અને અશોકના રાજનીતિપણાંતી સરખામણી ૩૨-૩૩: પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અલેક્ઝાંડરને નરકેશરી ગણી તેના અકાટ યશોગાન ગાયાં છે જ્યારે હિંદીગ્રંથો તે વિશે તદ્દન મૌન છે તે સ્થિતિનો ઘટસ્ફોટ ૩૭-૩૮-૩૯: ૧૫૮

અશોકવર્ષનને આખી જીંદગીમાં પગ વાળીને બેસવાનો સમય મળ્યો નથી તેનો સંક્ષિપ્તમાં ચિતાર. ૪૨થી૩૫

અશોકે ગૃહજીવનમાં ભોગવેલ ઉકળાટનું ઝાંખું ચિત્ર. ૩૪

અશોકને ઠરીદામ બેસવાનો આરંભ અને કલુષિત જીંદગીમાંથી થયેલ મુક્તિ ૩૫

અલેક્ઝાંડરના હુમલાનું નામનિશાન પણ દેખાતું નથી તેનાં કારણની તપાસ ૩૮-૩૯

(વિશેષ) અભ્યાસ (Post-graduate course) જેવું પ્રાચીન સમયે હતું કે કેમ ? (૨૭૭)

અરબસ્તાનમાં મુખ્ય ભાગે જ્યાં ને ત્યાં રેતીજ માલૂમ પડે છે તેનું કારણ ૧૩૬

અરવલ્લીની પશ્ચિમની હિંદીશક પ્રજાનું નિર્માણ ૩૫૧

અશ્વમેધના સ્મારક તરીકે કાતરાવાતાં અશ્વીલ ચિત્રોની સમાજ ઉપર ચતી નૈતિક અસર ૯૬-૯૭

આલીર, શક અને ત્રૈકુટકો સર્વ એક પ્રજામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે તેથી પરસ્પર લોહી સંબંધવાળી છે.

સૌરાષ્ટ્રની અને મહારાષ્ટ્રની આલીર પ્રજાના તફાવતનું લક્ષણ ૩૮૯

આલીર પ્રજાના વસતીસ્થાન અને તેમનાં પરસ્પર જોડાણ ૩૫૮

આલીર અને પારદપ્રજાના ગુણોની સમતુલના ૨૯૯ (૨૯૯)

આલીર અને સૌરાષ્ટ્રના રા'વંશીઓનો સંબંધ ૩૮૮

આલીર પ્રજાની શાખાઓ અને તેનો ઇતિહાસ ૩૮૯

આર્ય પ્રજાનું મૂળસ્થાન કોકેસસ કે ઓકસસ ? (૩૪૪)

આયુર્વેદિક (આર્યવૈદિક) અને યુનાની વૈદિક શાસ્ત્રમાં અસલ કાણુ તેની ચર્ચા ૨૭૮

આર્યો અને યવનો વચ્ચે જમણાં અનેક યુદ્ધોની તવારીખ ૧૫૪ થી આગળ

આર્ય પ્રજાનો ક્રમિક વિકાસ, મધ્ય એશિયામાંથી થયો છે તેની ટૂંક માહિતી ૧૪૧ થી આગળ

ઓકસસ નદીની બે શાખાની પ્રાચીન સ્થિતિ જૈનગ્રંથના કથનને મળતી ઘટાવી શકાય છે. ૧૩૨

ધર્મિરદત્ત આલીર, જુનાગઢના રા'વંશીઓનો પૂર્વજ હોવાનો માન્યતા ૩૩૮

કાત્યાયન અને કાન્વાયનના સામ્ય સંબંધી વિવાદ: ૨૨૪ (૨૨૩-૨૪) ૨૨૬

કાત્યાયન વરૂચિ અને કાત્યાયન પતંજલીના સંબંધ વિશેની ચર્ચા ૨૨૫-૨૮ તથા ટીકાઓ

કાન્વાયન વંશી પ્રધાનોનો આખો સત્તાકાળ શુંગપતિઓની સેવામાં ૧૬૩

કાન્વાયન વંશી પ્રધાનોને વિદ્વાનોએ પુણ્યચિત્રના સમય સાથે જોડ્યા છે તે વાસ્તવિક છે ? ૨૨૨થી

૨૬ તથા ટીકાઓ

કાન્વાયન પ્રધાને પોતાના સ્વામીનું ખૂન કર્યું છે તે પ્રથમ નંબરવાળાએ કે છેલ્લાએ ! ૨૨૩

શ્રીકૃષ્ણ તથા તેમના અનુયાયીના ધર્મ વિશે પ્રકાશ ૨૫૮

કચ્છના રાવો અને સૌરાષ્ટ્રના રા'વંશીઓ વચ્ચે લોહી સંબંધની સંભાવના (૩૫૭)

કુસણ મૂળના અર્થ અને સત્યાસત્ય હકીકત માટેનો પ્રકાશ (૩૬૮)

કલિકનું બિરુદ, પુષ્પ મિત્રને બદલે અગ્નિમિત્રને આપવાનાં કારણો. ૮૭

કૃષ્ણકુમાર શાંખનું અને રામચંદ્રજી કુમારલવનું રાજ્ય શાક દ્વીપમાં હતું. તે કથનના મર્મનું રહસ્ય ૧૩૭, ૨૬૪ ક્ષત્રપ સરદારોના સિક્કાથી ઉભી થતી ગુંચવણો ૧૬૩

ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપના અધિકાર વિશે વિદ્વાનોએ અને મેં આપેલું વર્ણન તથા ખેતી વચ્ચે રહેલ ભેદનું તારતમ્ય ૧૬૯ થી ૭૨

ખેંગાર નામના રાજાઓ (સૌરાષ્ટ્રના)ને ક્ષહરાટ ગણવાની એક વિદ્વાનની કલ્પના (૩૫૮)

ગૂર્જરની વ્યાખ્યા: પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સમયની ૩૮૫

ગૂર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ૩૮૫, ૩૯૨

ગૂર્જરની ઉત્પત્તિ સાથે કોકસસ અને ચોકસસના સ્થાનનો સંબંધ ૩૮૫ (૩૮૫)

ગૂર્જર પ્રજાના ઉત્પત્તિ સ્થાન સાથે ઝાંસી-ગ્વાલિયર પ્રદેશની પણ ગણતરી ૩૯૧

ગૂર્જર પ્રજાની ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશે મારા વિચારો; અને વિદ્વાનોથી હું ક્યાં જુદો પડું છું તેનો આપેલ ટૂંકો ખ્યાલ ૩૯૨

ગૂર્જર અને શક બન્નેનો ઉદ્ભવ એકજ પ્રજામાંથી ૩૯૩ (૩૯૩)

ગૂર્જર શક, આબીર અને ત્રૈકૂટકો સર્વે જૈન ધર્મ પાળતા હતા તેના પુરાવા સાથે વર્ણન ૩૯૩ થી ૩૯૬

ગૂર્જરની ઉત્પત્તિ માટે જીયોલોજી અને ગેડ્રોઆનાના સ્થાન વિષેની કલ્પના (૧૩૯-૪૦)

ગૌડ નામના બે દેશો ઇ. સ. ની ૮ મી સદીમાં હતા; તે બન્નેનું વર્ણન ૭૨

ચડાઇ કરવામાં હુમલો કરનારનો શું ઇરાદો હોય છે તથા તે કેટલે દરજ્જે કળીમૂત થાય છે તેની ચર્ચા ૧૫૮ થી આગળ

પં. ચાણક્યના બાપદાદાઓ હિંદમાં આવીને વસ્યા તેનો સમય ૩૮૬

ચંદ્રગુપ્તે મગધ જીતવામાં કર્લિગપતિની મદદ માંગવાનું કારણ ૨૫

ચંદ્રગુપ્તે મહાન મગધ સમ્રાટ હોવા છતાં તેને નાણાની પડેલી તંગી ૨૬

ચંદ્રગુપ્તે અવંતિને આપેલી રાજકીય મહત્તા અને તે માટે તેણે ભરેલાં પગલાં ૨૮

ચાણક્યે રાજનીતિમાં અકેદ્રિત ભાવના પરિણામવા લીધેલાં પગલાં તથા દૃષ્ટાંત ૨૮

ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધા પછી ગાળેલ જીવનના સ્થાન તથા સમયનું વર્ણન ૨૯

ચાણક્યની અકેદ્રિત ભાવનાનો પ્રિયદર્શિન સમ્રાટે અમુક અંશે કરેલો અમલ ૩૬

ચાણક્ય પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અકેદ્રિત ભાવના અમલમાં ન મૂકી શક્યો તેનાં કારણ ૩. ૪, (૨૫) ૨૭

ચંદ્રગુપ્તે દક્ષિણના કેટલાક પ્રાંતો ઉપર પોતાના જ્ઞાતિજનોની કરેલી નિમણૂંક. ૨૮

‘જર, જનીન અને જોર, એ ત્રણે કળ્યાનાં છોરે’ તે કહેવત અનુસાર થયેલા કળ્યાનાં દૃષ્ટાંતો તથા તેનો આપેલ સમય (૯૮)

ગ્રીક પ્રજાને આર્ય વસાહત ગણી શકાય કે કેમ ? (૧૪૬) (૨૯૬-૭)

ગણતંત્ર રાજ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ ૩-૫

(મહારાષ્ટ્રના) ત્રૈકૂટક વંશને સૌરાષ્ટ્રની આબીર અને શક પ્રજા સાથેનો સંબંધ ૩૫૫ થી ૫૮ તથા ટીકાઓ ૩૯૩ (૩૯૩)

(મહારાષ્ટ્રના) ત્રૈકૂટક વંશનો અને આબીર પ્રજાનો પરસ્પર સંબંધ ૩૮૯

ત્રૈકૂટક, ગૂર્જર, શક અને આબીર; ચારે પ્રજા જૈનધર્મ પાળતી હતી તેના પુરાવા ૩૯૩ થી ૩૯૬

(હિંદના) તરીકે કિનારાનું સ્વામિત્વ કેટલું મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય તેની ચર્ચા ૧૫૬

તક્ષિલાનાં દાટ તથા સમય અને તેનાં કારણો ૨૭૪

તક્ષિલા અને નાલંદાની વિદ્યાપીઠની સરખામણી ૨૭૭

તક્ષિલાના તામ્રપત્રમાં વપરાયેલ ૭૮ ના આંકનો ખતાવેલ ઉકેલ. ૨૪૦

તક્ષિલાના નામકરણની ચર્ચા ૨૬૬

તક્ષિલાની ઉત્પત્તિ સાથે ભરતનું નામ જોડાયેલું છે તે ભરત રાજ કયા સમજવા ? (૨૭૦) ૨૭૧

તક્ષિલાવાસીઓની કેટલીક રાહરસોનાં વર્ણન ૨૭૨ : તેમાંની કેટલીકનું વર્તમાન પારસી સામાજિક સ્થિતિમાં થતું દર્શન ૨૭૨ (૩૭૨)

દ્વીપ અને દુઆખના તક્ષાવતનું વર્ણન (૩૪૬)

દ્રાવિડ સાહિત્યના ત્રણ યુગની ચર્ચા ૨૮૭, ૨૮૮ (૨૮૮)

ધર્મના વિષયને ઇતિહાસનું એક અંગ ગણાય કે કેમ તેની ચર્ચા અને રદિયા ૨૭૮

ધર્મ કે જાતિમાં દોષ જાતનો વિધિ નિષેધ કે ક્રિયાકાંડનો વળગાડ ખરી રીતે સંભવિત નથી. ૨૪૮

ધર્મ અને કોમ : અન્ને ક્ષેત્રોની સમજ : તેમાંથી વિપથ માર્ગે જવાથી નીપજતાં કડવાં પરિણામ (૨૭૮-૨૭૯)

(રાજ્યઓનો) ધર્મ જાણવા માટે સાધનોની અગત્યતા તથા તેનો અનુક્રમ ૨૪૩

ધર્મજનુન, ચોકી વખતેજ મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદમાં એક સમયે ચાલી રહ્યું હતું તેનું દૃષ્ટાંત ૭૫

ધર્મ સહિષ્ણુતા અને ધર્માધપણની સરખામણી, દૃષ્ટાંતો અને રાજ ઉપર થતી અસર ૫-૮ તથા ટીકાઓ (પ્રજના) ધર્મમાં રાજસત્તા હસ્તક્ષેપ કરે તો કેવાં પરિણામ આવે તેના નમુના. ૧૧

ધર્મ અને સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા ૨૪૭

ધર્મ શબ્દને તેના અનુયાયીઓએ બજાર વસ્તુ તરીકે ઉતારી નાંખ્યાની હકીકત ૨૪૭ (૨૪૭)

(જેમ) ધર્મમાં તેમજ કોમ શબ્દના અર્થમાં પ્રવેશ પામેલી સંકુચિતતા ૨૪૭ (૨૪૭)

નહુપાણની રાજનીતિ લોકકલ્યાણકારી અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળી હતી તેની સાબિતી

નાત, જાતના વાડા વધારે મજબુતપણે બંધાવા લાગ્યાના સમયની કલ્પના (૨૧૨)

નદીઓ સામાન્ય રીતે સરોવરમાંથી નીકળે છે પણ તેને મળતી નથી. આ નિયમના અપવાદ ૩૫ દૃષ્ટાંતો (૧૩૩)

પતંજલી અને પુષ્યમિત્રના જીવનની સરખામણી ૭૭

પતંજલી મહાશયના ગોત્ર ઉપર વિચાર કરવા માટે રજુ કરેલ કેટલાક મુદ્દાઓ ૨૨૬-૨૭

પાણિનિના ઋષિ શબ્દનું અપભ્રંશ થઈ ‘પારસી’ શબ્દ થયેલ દેખાય છે : તેનું તથા તેના અધિકારનું વર્ણન ૨૯૫

પાણિનિ, ચાણક્ય અને વરરચિની ત્રિપુટિમાંના દરેક જુદા જુદા ક્ષેત્રે નામ કાઢ્યાની વિગતો ૨૨૪, (૨૨૪) ૨૨૫

પાણિનિનો ઉદ્ભવ અને ખરોખી ભાષાનો સંબંધ ૩૪૬

પ્રિયદર્શિને ચલાવેલી અને પં. ચાણક્યે ચોળેલી રાજનીતિ સાથેની સરખામણી ૪

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘પ્રમાણુ’ શબ્દ કેવા રૂપમાં વપરાતો હતો તેની સમજ ૧૩૦

પ્રજાની ઝોળખ માટે, કાળનિર્દેશની પદ્ધતિને કરવામાં આવતો ઉપયોગ ૧૬૯

પાંડુરાજની રાણીમાદ્રિના પિયરવાળા પ્રદેશનું વર્ણન ૧૫૧

પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમાં ‘ભોજક’ નો થયેલ નિર્દેશ અને તેના સ્થાનની કલ્પના ૩૯૨

પ્રિયદર્શિને અને અગ્નિમિત્રે પોતાના વડીલો પ્રત્યે ખતાવેલી કાળજીની એક સરખામણી ૫૩

પુષ્યમિત્ર, અમિત્ર તથા વસુમિત્ર તે ત્રણેના રાજકીય સમયની વહેંચણી ૫૨-થી ૫૭
 બ્રાહ્મણ શબ્દના જુદાજુદા અર્થની સમજૂતિ ૨૪૮ (૨૪૮)
 બ્રાહ્મણ શબ્દ કોની સાથે જોડી શકાય તેનો ખુલાસો ૨૨૫
 બ્રહ્મદ્વીપના આર્યો અને પં. ચાણક્યનો શકપ્રજ્ઞ સાથેનો સંબંધ (૩૪૭)
 બ્રહ્મચારીને પરણાવવામાં પ્રાચીન સમયે મનાતું પુણ્ય (૩૬૭)
 'ભોજક'નો પ્રિયદર્શિને કરેલ નિર્દેશ: તેના સ્થાન વિશે એક કદપના. ૩૯૨
 (રાજા) ભાનુમિત્રે પોતાના અમાત્ય તરીકે કાન્વાયનોની કરેલી પસંદગી ૧૧૧
 (રાજા) ભાગવતને તક્ષિલાના યોન ક્ષત્રપે સમર્પણ કરેલ સ્તૂપનો પ્રશ્ન ૧૧૨
 મથુરા વિશે 'મૌડવહો' પુસ્તકમાંનું એક કથન ૨૬૨
 મથુરાને લગતી પ્રાચીન જૂગોળનું વર્ણન ૨૬૩
 મોહનજાડેનો સંસ્કૃતિ અને મહાભારતના સમયનો સંબંધ (૧૩૭-૮)
 માંગોલિયનની પીત પ્રજા સાથે લિચ્છવીના શરીરવર્ણનો સંબંધ ૧૪૨ (૧૪૧) (૨૭૨)
 મ્લેચ્છ શબ્દનો રાજતરંગિણિકારે યોન તરીકે કરેલ ઉપયોગ (જુઓ યોન શબ્દ)
 મૌર્ય સામ્રાજ્ય તુટી પડતાં તેની સંકેતચાલતી હદ ૯૦
 મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતીનાં કારણ: વિદ્વાનો માની રહ્યાં છે તે યથાર્થ છે કે કેમ? ૪ થી આગળ
 યુ-ચી પ્રજાનું અસલની આર્યપ્રજા સાથેનું સંબંધ. ૧૪૨
 યુ-ચીનો ઉદ્ભવ આર્યમાંથી તેમ કુશાણનો ઉદ્ભવ પણ આર્યમાંથી: તો પછી કુશાનને પણ આર્યમાંથી
 ઉદ્ભવેલા ગણાય કે કેમ?
 યોન અને યવન જુદા છે છતાં લોહી સંબંધવાળા છે. ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૬ (૧૪૬) ૧૪૮
 યવન, (મ્લેચ્છ) અને જવન શબ્દનો તફાવત (૧૪૬) (૧૪૮) ૮૩, ૧૧૯, (૧૧૯)
 યોન પ્રજાનાં સરણ, વિકાસ અને આક્રમણ વિશે કાંઈક ૧૪૭-૯
 યોન માટે રાજતરંગિણિકારે મ્લેચ્છ શબ્દનો કરેલ ઉપયોગ ૧૪૮ (૧૪૬)
 રામચંદ્રજીના કુમાર લવ-કુશ અને કૃષ્ણકુમાર શાંખનું આધિપત્ય ઇરાનમાં હતું તે સંબંધી વિચારો
 ૨૯૪, ૧૩૭
 ઋષભદત્તના બાપદાદાઓનો હિંદમાં આવવાનો સમય ૩૮૬
 (કચ્છના) રાવો અને સૌરાષ્ટ્રવંશી રા'ની વચ્ચેનો લોહી સંબંધ (જુઓ કચ્છ શબ્દ) (૩૫૭)
 રા'વંશી રાજાઓમાં જે સદ્ગુણો ઉતરી આવ્યા છે તેના મૂળની તપાસ ૩૫૭
 લિચ્છવી તરીકેજ, તિબેટનો, ચિનાઓ અને માંગોલિયનો ૨૧
 વર્ણુ તે વ્યવહારની સમાનતાના વર્ગીકરણ માટે છે તેને ધર્મ (આત્મીય સાધન) સાથે લેવા દેવા નથી. ૨૨૬
 વાર્તાકાર કાત્યાયન અને મહાભાષ્યકાર પતંજલી એક જ કે ભિન્ન ભિન્ન? (૨૨૭)
 વિક્રમદિત્ય શકારિનો અધિકાર કાશ્મિર સુધી લંબાયો હતો કે કેમ? ૩૨૭
 વર્ણુ (ચાર)ને કર્મ સાથે સંબંધ કે જન્મ સાથે? (૩૯૦) (૩૬૦)
 વ્યક્તિઓ એક જ વંશની હોવા છતાં તેમનામાં ધર્મપલટાનું દર્શન, દષ્ટાંતો સાથે (૩૯૩, ૩૯૪)
 વેપાર, હિંદ અને ઇરાન વચ્ચેનો, ઈ. સ. પૂ. ૭મી સદીનો. ૨૯૭
 વિદ્વાનોમાં શક અને પહલ્વાઝની ઓળખ માટે પડેલી ગૂંચ: તેનો કરેલ ઉકેલ ૧૪૩, ૪૪. ૧૬૪થી૭૦
 ૩૦૭ થી ૧૦: ૩૧૦ થી ૧૩ તથા ટીકાઓ, ૩૦૫ (૪૦૫) ૩૧૭, ૨૯૯ થી ૩૦૧

વસુભિરે કરેલ અશ્વમેધના અશ્વની દોરવણી. ૫૭
 વિક્રમ સંવત્સરના સ્થાપન માટે શક પ્રજાના ત્રાસમાંથી મુક્તિ જ કારણરૂપ છે કે ખીજું ખરું. ૬૭
 વૈષ્ણવ અને વૈશ્ણવ એક જ કે ભિન્ન ? (૨૫૩)
 શક અને હિંદી શકની ઓળખનું વર્ણન ૩૬૪
 શાહીવંશનું ખિરદ સાચું ઠરાવતી સ્થિતિ ૩૬૫
 શાહી અને શહેનશાહી વચ્ચેનો તફાવત તથા સ્વરૂપ ૩૬૫
 શક પ્રજાએ હિંદમાં કરેલ પ્રવેશના માર્ગોનું વર્ણન. ૩૬૩
 શાહી અને ક્ષહરાટ પ્રજાની ઓળખનાં ચિન્હોનું વર્ણન. ૩૬૩
 શક પ્રજા તરીકે વિદ્વાનોની માન્યતાનો ઉલ્લેખ (૨૨૧)
 શાહી રાજાનો વંશ તેજ રૂપલદત્તનો વંશ તેની સાખિતી ૩૩૯-૪૦
 શ્રુતિકાર, ઉપનિષદ્ધકાર અને શક પ્રજાનો સંબંધ ૩૪૪ (૩૪૫)
 શક પ્રજાની વ્યાખ્યા તથા ભેદ (પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્યની નજરે) ૩૫૦
 શાકદ્વીપનું (પ્રાચીન) સ્થાન વર્તમાનકાળની કઈ ભૂમિ ઉપર લેખાય. ૧૩૩ તથા ટીકાઓ
 શિસ્તાન પ્રાંતના હામન, ગોડીસરાહ અને હામનમાર્શ નામનાં ત્રણ સરોવર વિશેની સમજૂતિ (૧૩૫)
 શાકદ્વીપ, શકદ્વીપ અને શકસ્થાન: આ ત્રણ શબ્દના અર્થ અને તેનો તફાવત. ૧૩૩ ૧૩૫થી આગળ
 શક પ્રજાના આગમન કાળનો સમય (૧૩૮-ટી. નં. ૩૫ સાથે આપણી માન્યતા સરખાવો)
 શક, આભીર અને ત્રૈકૂટકો નો સંબંધ (જુઓ આભીર શબ્દ) (૩૫૫ થી ૫૮ તથા ટીકાઓ)
 શક, આભીર, ગુર્જરા અને ત્રૈકૂટકો જૈનધર્મ પાળતી હતી (જુઓ આભીર શબ્દ)
 શુગવંશી રાજાઓનાં ધર્મ તથા ધર્માંધપણા વિશે ૧૧૭
 શુગવંશના પાછલા રાજાઓમાં જન્મેલો વ્યભિચાર અને પ્રજા ઉપર થયેલ તેની અસર ૯૬-૯૭
 શકપ્રજાનું પ્રથમ હિંદીશક અને પછી શુદ્ધ આર્યપ્રજામાં થયેલું પરિવર્તન ૩૫૩-૬૦
 (જેના) સિંહા જે પ્રદેશમાંથી નીકળે ત્યાં તેનો રાજ્યાધિકાર હોય વા ન પણ હોય તેની ચર્ચા ૧૬૦-૧ (૧૬૦)
 સિંહા ચિત્રો પણ સંસ્કૃતિદર્શક છે તેનો કરેલો ઉદ્દેશ ૧૬૦
 સિંહા લેખ વિશેની સમજૂતિ ૩૨૪
 સિંહા પાડવાનો અધિકાર કેટલાક ક્ષત્રિઓએ ભોગવેલ છે; જેથી ગુંચવણો ઉભી થવા પામી છે ૩૧૧ (૩૧૩)
 સુદર્શન તળાવ પ્રથમ બંધાવનાર કોણ તથા તેનાં કારણ ૨૯
 સંસ્કૃતિનો કાળગણનાની રીત સાથે સંબંધ તથા પ્રમાણ ૨૪૩ (૨૪૩)
 સંવત્સરની સ્થાપના પ્રજા કરે કે રાજા તેની ચર્ચા ૩૨૨
 સાંચી સ્તૂપનો સમય પ્રિયદર્શિનના કાળનો છે તેની સાખિતી (૩૩૬)
 સંસ્કૃતિના સ્તંભ કે વિધ્વંસકરૂપ કયા પુરૂષો ગણી શકાય તેનાં કારણ. ૨૫૧
 સંસ્કૃતિના પલટામાં કયા પક્ષના અતિરેકનું કારણતપણું નીવડે છે. ૨૫૧
 હિંદમાં કેંદ્રિત અને અકેંદ્રિત ભાવના ચાલી રહી હતી તેનાં દૃષ્ટાંતો ૩-૪
 હિંદી આખાદીનો મિતેન્દ્રના સમયનો ચિતાર ૧૫૯ થી આગળ
 હોદાઓના અધિકાર (પરદેશી પ્રજાઓના) તથા ખાસિયતોની સમજ ૧૬૪ થી ૭૦, ૩૧૪ થી આગળ
 હિંદ અને ઇટલી ઉપર દલવાયલી કુદરતી બક્ષીસે માંગી લીધેલો ભોગ ૩૩૦
 હિંદી શકને શાહી રાજાના નામે ઓળખતા હતા ૩૪૧
 હિંદમાં સ્વતંત્રતાયુદ્ધ નિષ્ફળ જવાનું કારણ (૭)

(૬) મુખ્ય ભાગે જૈનધર્મને સ્પર્શે તેવા

અહિંસાવાદીઓ પણ ક્ષત્રિયોચિત લડાઈ કરી શકે છે, તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો (૩૯૪)
 અરવલ્લી પર્વતની પશ્ચિમે જૈન મંદિરો હજુ મળી આવે છે પણ તેની પૂર્વમાં કોઈ જ નથી દેખાતું
 તેનાં કારણની તપાસ (૩૯૭)
 ઉજ્જૈનીની અગત્યતાનું વર્ણન, ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિએ ૧૯૫
 ઓશવાળ અને શ્રીમાળનો સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલ ઉતાર ૩૮૭
 ઓશવાળ અને શ્રીમાળ બન્ને એક જ નગરના વતની કે જુદા જુદાના, તેની મિમાંસા (૩૮૭)
 ઓશવાળ, શ્રીમાળ અને પોરવાડને ક્ષત્રિયો સાથે લોહી સંબંધ હોઈ શકે તેનાં કારણ ૩૯૦
 અંધપતિઓએ પોતાના ૪૭૫ વર્ષના કારભારમાં કયા ધર્મનું શરણું લીધું હતું ? (૩૯૩)
 કચ્છના રાવ અને સૌરાષ્ટ્રના રા' વંશી રાજ્યોને લોહી સંબંધ ખરો કે ? ૩૯૯, (૩૫૭)
 કચ્છના ઓશવાળ અને શ્રીમાળીઓ ખેતીવાડીમાં પડ્યા રહ્યા દેખાય છે તેનું કારણ ૩૮૭ (૩૮૭ ૩૫૪ (૩૫૪)
 કચ્છમાં અને કાઠિયાવાડમાં પોરવાડની વસ્તી બહુ નથી તેનું કારણ ૩૮૮. (૩૮૭)
 કાલિકસ્તૂરિએ અંધપતિને ઉપદેશી પુનઃ જૈનધર્મમાં દઢ કર્યો, તથા ખીજા કેટલાક ફેરફાર કર્યા (૧૧૪)
 કલિક રાજાનાં અનેક બિરુદો. ૮૪
 રાજા કલિકનાં ઉદ્ભવ તથા વૃતાંતનો ઇતિહાસ: પુરાણ અને જૈનગ્રંથના આધારે ૮૩ થી આગળ
 શ્રીકૃષ્ણ પણ જૈનમતાનુયાયી સંભવે છે તેનો એક વિશેષ પુરાવો. ૮૬ (૮૬)
 (મુનિશ્રી) કલ્યાણવિજયજીએ પુણ્યમિત્રને રાજા કલિક ઠરાવ્યાના પુરાવા. ૮૨
 ક્ષત્રુરાટ પ્રજા અતિ ધાર્મિક વૃત્તિવાળી ગણાય છે તેના આપેલા પુરાવા ૨૫૭
 (સર્વ) ક્ષત્રુરાટ ક્ષત્રપો અંડખખેડા કરવાની કે હુમલા લઈ જવાની વૃત્તિથી વેગળા રહેતા હતા તેનું કારણ. ૨૪૩
 (સર્વ) ક્ષત્રુરાટ ક્ષત્રપો જૈનધર્મી હતા તેનું વર્ણન ૨૪૩ (વિશેષ માટે જુઓ શક શબ્દે)
 ચંદ્રગુપ્તનું મન સંસાર ઉપરથી વિરક્ત થવાનાં કારણ. ૨૮
 ચણ્ણુ વંશી રાજ્યો પણ જૈનમતાનુયાયી હતા તેનું વર્ણન, ૩૮૯ (૩૮૯), ૩૯૪: તે હકીકત
 શિલાલેખ તથા સિક્કાથી પુરવાર થતી ખતાવી શકાય છે ૩૯૫ (૩૯૫)
 પં. ચાણક્ય જન્મે પાલણુ હોવા છતાં ધર્મે જૈન હતો તેની દલીલો ૨૨૬
 (કંદમ્બ જ્ઞાતિય) જૈન નરેશનો ગૂર્જર સોલંકી નરેશો સાથેનો લોહી સંબંધ (૨૯૨)
 જૈનાચાર્યનો ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં લગભગ દોઢસો વર્ષનો મળતો નથી તથા અનેક
 શાખા પ્રશાખાઓ તે અરસામાં ઉદ્ભવી છે તેનાં કારણો (૮૩) (૬૬)
 જૈન લોહો વેદને માનતા હોવાથી એક દૃષ્ટિએ તેમને પણ વૈદિકનું વિશેષણ લાગુ પાડી શકાય (૨૪૮)
 જૈન તીર્થંકરના શરીરનો વર્ણુ મોટા ભાગે પીત ગણાય છે. તે સાથે લિચ્છવી ક્ષત્રિયોના શરીરવર્ણુની
 ઘટાવણી (જુઓ લિચ્છવી શબ્દે) સામ્યતા (૧૪૧)
 જૈનોનું જોર મધ્ય એશિયામાં પ્રબળ હતું તેના પુરાવા (૩૯૪) ૩૯૪
 જૈનાચાર્ય કાલિકસ્તૂરિ અને રાજા બળમિત્રના સંબંધનું વર્ણન ૧૦૯
 જૈનપ્રજા અને શુંગપતિ ભાનુમિત્ર સાથે થયેલું સંઘર્ષણ ૧૧૩
 જૈનાચાર્ય કાલિકસ્તૂરિ ઉપર તેના ભાણેજ-રાજાએ વર્તાવેલો ત્રાસ ૧૧૩-૧૧૭
 (અવંતિની) જૈન પ્રજાએ રાજાના જુદમથી ત્રાસી, દક્ષિણમાં કરેલી હોજરત ૧૧૪
 જૈનધર્મની થઈ પડેલી સ્થિતિની સરખામણી: અવંતિ અને પૈકલુના ૧૧૪
 જૈન સાહિત્યમાં તપસ ધર્મની ઘણી કથાઓ પ્રવેશ થવા પામી છે તેના સમયની ચર્ચા (૮૩)

જૈન પ્રતિમાને (સોનાની હોય તેને) ગાળી નાંખી વિનાશ કરવામાં રાજ્ય અગ્નિમિત્રનો આશય હતો, ૯૮
 જૈન પ્રજા ઉપર સમ્રાટ અગ્નિમિત્રે વરસાવેલા ત્રાસનું વર્ણન હતું આગળ
 જૈનાચાર્યે લાખ ઉપરાંત માણસને ધર્મ પરિવર્તન કરાવ્યું હતું તેની હકીકત (૩૪૭)
 જૈનમંદિરો (પ્રિયદર્શિને બંધાવેલા)નો નાશ અવંતિના પ્રદેશમાં થયો છે છતાં રાજપૂતાનામાં તે જળવાઈ
 રહ્યાં છે તેને લગતો ઇતિહાસ (૩૪૮)
 (વર્તમાન) જૈનોનો શકપ્રજાની સાથેનો લોહી મંત્રધ ૩૫૯ (વિશેષ માટે જુઓ ગૂર્જર શબ્દે)
 જૈનધર્મ ઈ. સ. પૂ. ૮ની સદીમાં અફઘાનિસ્તાનમાં પણ હતો તેના શિલાલેખો અને સિક્કા પુરાવા,
 ૨૭૩, ૨૭૪ (૨૭૩) ૨૮૧
 જૈનતીર્થ તરીકે તક્ષિલા નગરીનો મહિમા ૨૬૫ થી ૨૮૨
 જૈનાચાર્ય (શ્વેતાંશર પક્ષી) વજ્રસ્વામિનું સ્વર્ગગમન (૨૦૦)
 જંબૂદ્વીપની કેટલીક ભૂગોળ (ક્ષેત્ર પરત્વેની) તથા ટૂંક સમજૂતિ. ૧૨૮
 વર્તમાનકાળના હિંદને પ્રાચીન સમયનો જંબુદ્વીપ માની લેતાં વિરોધમાં ઉઠ્યાં થતાં તત્ત્વો (૧૨૯) ૧૩૦
 જંબુદ્વીપના અનેક અંશોના ક્ષેત્રફળના આપેલ આંકડા (૧૩૧)
 તક્ષિલા નગરીનો જૈનતીર્થ તરીકે મહિમા ૨૬૫ થી ૨૮૨, ૨૪૪
 તક્ષિલાનું અસ્તિત્વ, જૈન અને વૈદિક મત પ્રમાણે ૨૭૦
 ત્રૈકૂટકવંશી રાજાઓએ કયો ધર્મ પાળેલ હતો? ૩૯૪
 દેવદ્રવ્યના અધિકાર વિશે (૩૬૭)
 જંબુદ્વીપ ઉપર બનેલ અનેક દૈવિક ચમત્કારોનો આપેલ કાંઈક ચિતાર ૧૩૨-૩૩ તથા ટીકાઓ
 જંબુદ્વીપ અને શાકદ્વીપના સંધાલુથી મહાભારતનો સમય શોધી કાઢવાની થયેલ સરળતા ૧૬૭(૧૩૭)
 જૈન અને વેદ સંસ્કૃતિનું સાદૃશ્ય ૨૪૯
 જૈનધર્મનાં અનેક ચિન્હોની યર્ષ પડેલી અવદશા તથા તેનાં દૃષ્ટાંતો ૨૫૭
 જૈનધર્મી તરીકે ગુજરાતના સોલંકી નરેશોનો કંદબ્જાતિય જૈનનરેશો સાથેનો સગપણ સંબંધ (૨૬૨)
 નહુપાણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તેના પુરાવા ૧૯૬
 નહુપાણે તથા પ્રિયદર્શિને દરિયા કિનારાના પ્રદેશની અગત્યતાનું જ્ઞાન તથા તે પ્રમાણે તેમણે ધડેલી
 રાજનીતિ ૨૧૩ થી ૧૬ તથા ટીકાઓ
 પર્યુષણપર્વ (જૈનોનાં)ની ઉદ્ધાપના ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૪ ના દિને રાજ્ય કલિકના સમયે પણ થતી હતી એવું
 સાહિત્ય ગ્રંથમાંથી નીકળતું નિવેદન (૮૫)
 પદ્મવ ક્ષત્રિયોએ પોતાના જૈનધર્મનો કરેલો પલટો ૨૯૨
 પૃથ્વીને પ્રદક્ષિણા દેતાં, જ્યાંથી પ્રારંભ કરીએ ત્યાંજ પાછા આવી ઉભા રહેવાય છે; મતલબ કે તે
 ગોળાકાર છે. તે પછી તેની સિવાય અન્ય પૃથ્વીની કલ્પના શી રીતે? તેવી શંકા ઉઠાવનારના
 મનનું સમાધાન ૧૨૯-૧૩૦
 પોરવાડ, ઓશવાળ અને શ્રીમાળ કેમ નામ પડ્યાં તેનો ઇતિહાસ ૩૮૫
 પ્રિયદર્શિન અને નહુપાણની તરીપ્રદેશ પ્રત્યેની રાજનીતિમાં સમાવેલાં ડહાપણ તથા દીર્ઘદષ્ટિ ૨૧૩થી૧૬
 પ્રિયદર્શિને રોપેલાં બીજોની અમર તથા યવનદેશ, યોનદેશ, કાશ્મિર, ગાંધાર, તિબેટ, મિસર, સિરિયા
 આદિ દેશોમાં ધર્મમહામાત્રા મોકલવાથી તે તે પ્રજાના નૃપતિઓ, મહાક્ષત્રપો તેમના ઉપદેશથી
 લિપ્ત થયા હતા તેનું વિવચન ૨૪૬, ૨૫૮
 વર્તમાન હિંદને પ્રાચીન સમયનો ભરતખંડ કહેવો યુક્ત કે અયુક્ત? (૧૨૮) (૧૨૯) ૧૩૬

અળભિન્ન—લાનુભિન્ન નામે રાજનાં બે યુગ્ય થયાં હોય તો તેને પારખવાની રીત (૧૦૭) (૧૦૮)

અળભિન્ન—લાનુભિન્ન માટે કરાયેલાં મન કદિપત અનુમાનો ઉપરથી ઉભી થતી ગૂંચો ૧૦૮ (૧૦૮)

અળભિન્નનો તેનાજ પુરોગામી અગ્નિભિન્ન સાથેનો સંબંધ ૧૦૮-૯

મથુરાનગરીનું કંકાલિતિલા નામના પરાને જૈન ધર્મના કેંદ્ર તરીકેની ઓળખ-આખું પરિશિષ્ટ ૨૪૫, ૨૫૪

મથુરાનગરીના અવશેષોમાંથી મળી આવતાં સિંહ, ચક્ર, સ્વસ્તિક આદિ ચિહ્નો જૈનધર્મનાં હોવાની સાબિતીઓ ૨૪૫ (૨૪૫) ૨૪૬ (૨૪૬) ૨૫૪

મથુરાના સિંહસ્તૂપનો તથા આખાથે તીર્થનો રાજ્ય અગ્નિભિન્નના હાથે થયેલ ભંગ (૨૨૫) (૨૬૧) ૨૬૪ (૨૬૪) ૯૮

મથુરાના સિંહસ્તૂપની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાનું વર્ણન ૨૩૩ (વિશેષ માટે જુઓ સ્તંભ શબ્દે)

મથુરાનગરી ઈ. સ. પૂ. ની બીજી સદીમાં એક જૈન તીર્થધામ તરીકે પંકાયલું હતું તેના પુરાવા ૮૬ (૮૬)

મથુરાના સિંહસ્તૂપ તથા આંચી અને ભારહુતસ્તૂપનાં તોરણો દેખાવમાં એકજ જાતનાં હોવા છતાં વિદ્વાનોએ તે સર્વેને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો તરીકે લેખ્યાં છે તેમાં થયેલ અન્યાય. ૨૪૫

ભિન્નનગર (નહપાણની રાજધાની) અને ભિન્નમાલ (ભિન્નનગર)ની સાદૃશતા (૧૯૩)

(પ્રાચીન) મેરુપર્વત (Meru) અને વર્તમાન મર્વ (Merv) શહેર: તે બેની સામ્યતા વિશેની કદપના ૧૩૨

મેરુપર્વત સાથે સૂર્ય ચંદ્રની ગતિનો સંબંધ હોવાનું જૈન મત પ્રમાણે કથન (૩૯૫)

લિચ્છવ અને પાતિકનાં નામો મથુરાના સિંહસ્તૂપ ઉપર છે: છતાં તેમનો સત્તાપ્રદેશ તક્ષિલામાં છે તેનું કારણ (૨૫૭) (૨૬૧)

લિચ્છવીઓ, માંગોલિયનો અને તિબેટનોને પીત પ્રજા કહેવાય છે તેનાં કારણ (૧૪૧) (૨૭૨) (જુઓ જૈન તીર્થકરો શબ્દે)

વિમળાચળગિરિની યાત્રા સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે કરેલી તેનું વર્ણન ૨૮

વિમળાચળગિરિની તળાટી ચંદ્રગુપ્તના સમયે, અત્યારની માફક પાત્રીતાણે હતી કે અન્ય સ્થાને? ૨૮

વોડવાસ્તૂપનો થયેલ વિનાશ ૯૮ (વિશેષ માટે જુઓ મથુરા સિંહસ્તૂપ શબ્દે)

વોડવાસ્તૂપ જૈનધર્મનું સ્મારક છે તેની સાબિતીઓ ૨૬૦: તેનું અસ્તિત્વ ૨૭૦૦ વર્ષ પહેલાંનું ગણી શકાય છે. ૨૬૦-૨

શકપ્રજા, હિંદીશક તથા ક્ષહરાટો: ત્રણે પ્રજા જૈનધર્મી હતી તેની સાબિતીનું વર્ણન (૩૮૭) ૩૮૮, ૨૪૬, ૨૫૮, ૨૪૩

શ્રાવક અને માહણ્ય (બ્રાહ્મણ) શબ્દની એકાર્થતા વિશે ૨૪૯, ૨૫૦: તેઓને આસ્તિક કહેવાય કે નાસ્તિક ૨૫૦: આવો ભેદ પડવાનું કારણ અને સમય ૨૫૦-૨૫૧

સુદર્શન તળાવની (જુનાગઢની તળેટીમાં આવેલા) પ્રશસ્તિમાં રૂદ્રદામન તથા તેના શિલાલેખોમાં અન્ય અનુજ્ઞેએ પોતાના હિસ્સા પુરાવ્યા છે તેનાં કારણ (૩૯૫)

સિંહ અને ચક્રનાં ધાર્મિક ચિહ્નોને બૌદ્ધધર્મી તરીકે ઓળખાવાય છે તેની ખાત્રી છે કે? ૨૪૪ (જુઓ સ્તંભ શબ્દે)

સરાક પ્રજાનાં સ્થાન: તથા તેમના જીવન નિર્વાહની રીત (૩૬૭)

સ્તંભો ઉપર મૂકવામાં આવતાં સિંહની સમજૂતિ. ૨૫૬, ૨૪૪, (વિશેષ માટે જુઓ મથુરા સિંહસ્તૂપ શબ્દે)

સારનાથસ્તંભના બે સિંહના ઘડતર વિશેનો ખુલાસો (૨૫૭) ૨૬૫

હર્ષપુર નગરની ગહોજલાલીનું વર્ણન ૧૯૩

શુદ્ધિપત્રક

આમાં મુકના દોષનો કે જોડણીની અશુદ્ધિનો સમાવેશ કર્યો નથી.

પૃ. કો. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨ ૨ ૨	ઈ. સ. પૂ. ૨૯૦	મ. સં. ૨૯૦=ઈ. સં. પૂ. ૨૩૭
૧૫ ૧ ૧૧	શુંઈ?...ક	શું ? કઈ
૨૭ ૨ ૩૨	પૃ. ૨	પૃ. ૨
૫૬ ૧ ૧૧	જુઓ. પૃ. ૪૫૮	પૃ. ૫૪
૫૬ ૧ ૧૩	જુઓ પૃ. ૪૫૯	પૃ. ૫૪
૫૬ ૧ ૧૫	જુઓ પૃ. ૪૫૯	પૃ. ૫૪
૫૮ ૨ ૧	પૃ. ૪૬૦ ઉપર	પૃ. ૫૬ ઉપર
૬૧ ૬	૧૮૭ થી ૧૮૮	૧૮૮ થી ૧૮૧
૬૫ ૧ ૧૨	પાછલી થોડી	પાતળા થોડી
૭૦ ૧ ૨૮	પૃ. ૧૩૭	પૃ. ૧૩
૮૮ ૧ ૨૬	ગાદીએ જે	ગાદીએ જ
૮૮ ૨ ૨૩	ગણાય ^{૧૦}ઈ.	ગણાય.....(૧૦) ઈ.
૯૦ ૧ ૬	કે સમ્રાટ	સમ્રાટ
૯૦ ૨ ૨૪	અને પોતાના	વળી પોતાના
૧૧૦ ૧ ૧૭	એન્ટીસીએલડાસ	એન્ટીઆલસીદાસ
૧૧૦ ૨ ૨	„	એન્ટીઆલસીદાસ
૧૨૭ ૧ ૨૯	XXXVXII	XXXVII
૧૨૬ ૨ ૨૦	બની રહ્યા છે માટે પાછું વળવું જોઈએ એવું બહાનું મળવાથી	બની રહ્યા હતા. તેમને સ્વદેશી પાછું વળવું છે એવું બહાનું કાઢ્યું તેથી
૧૨૮ ૧ ૨૧	પ્રજા જેને	પ્રજાને
૧૩૨ ૧ ૬	કરતાં પોતાની	કરતાં તેમની પોતાની
પૃ. ૧૪૫ કોઠો ત્રીજું આસન	અઝીલીઝ ૧૮ વર્ષ	૨૮ વર્ષ
૧૫૧ ૨ ૨૬	૩ : ૩ : ૧, ૭૧	૩ : ૩ : ૧, ૭ : ૧
૧૫૧ ૨ ૩૧	ચંપલ નદી	ચંબલ નદી
૧૫૨ ૧ ૧૯	યુકેટાઈડઝને	યુકેટાઈડઝના
૧૮૨ ૧ ૨૬	તક્ષિલાનો	તક્ષિલાના

પૃ. ક્રો. પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૨ ૨ ૨૯	હકીકતની, પંક્તિ	હકીકતની પંક્તિ
૨૨૩ ૧ ૨૯	સમય પહેલેથી છેલ્લે સુધી	સમય-પહેલેથી છેલ્લે-શુધી
૨૨૬ ૧ ૨૧	તે સમના	તે સમયના
૨૨૭ ૧ ૧૩	કાત્યાયન	કાત્યાયન
૨૩૧ ૧ ૩૨	Kharaosta, અને of તે બેની વચ્ચે ધણા અક્ષરો ઇંગ્રેજીમાં પડી રહ્યા છે પણ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ખરાબર સ્પષ્ટ લખાયો છે	
૨૩૩ ૨ ૯	શોભામાં વધારો થશે	શોભામાં વધારો થશે એમ ધરાતું હતું
૨૩૮ ૧ ૮	(છે જુઓ	છે. (જુઓ
૨૬૦ ૧ છેલ્લી	નહીં હોય ?	નહીં હોય ?]
૨૮૫ ૨ ૩૩	ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫	ઈ. સ. પૂ. ૩૨૯
૨૮૬ ૧ ૧૩	૩૨૫	૩૨૯
૩૩૧ ૨ ૧૨	કુ પ્રજ્ઞએ	કુશાન પ્રજ્ઞએ
૩૪૮ ૨ ૧	પ્રજ્ઞને	પ્રજ્ઞનું
૩૬૧ ૧ ૪	મળી શકતો નથી	મેળવી શકતા નથી
૩૬૯ ૧ ૧૨	પોતાના પુત્ર	પોતાના પૌત્ર
૩૦૨ ૧ ૧૪	તે (પૃ. ૫૬૯)	તે
૩૧૪ ૧ ૩૨	ભૂપકના રાજ્યે	ભૂમકના રાજ્યે
૧૧૬ ૧ ૧	સુમર્શન	સુશર્મન
૬૪ ૨ ૧૧	કલ્પિકરુપ	કલ્પિ સ્વરુપ
૮૫ ૧ ૨૬	પ્રતિબ્દ	સુપ્રતિબ્દ

શું ! અને ક્યાં !

આમાં આંક સંખ્યા પૃષ્ઠ સૂચક છે. પરંતુ ટીપ્પણો અંતર્ગત જે નામો, શબ્દો છ. છે તેમનાં પૃષ્ઠ સંખ્યાના આંક કૌંસમાં મૂક્યા છે.

અ

અકબર : (૭) ૧૧, ૮૦.

અકેન્દ્રભાવ : ૩, ૬, (૭) ૧૦.

અગ્નિકુલ : ૩૭૪ (૩૯૦) (૩૯૧)

અગ્નિમિત્ર : (૧૦) ૧૩, ૧૪, ૪૯, ૫૦, ૫૧, (૫૨)

૫૩, ૫૪, (૫૫) ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧,

૬૪, ૬૫, (૬૬) ૬૮, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭,

૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૨, (૮૫), ૮૭, ૮૮, ૮૯,

૯૧, ૯૩, ૯૪, ૯૫, (૯૬) ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૧,

૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦,

૧૪૯, ૧૫૧, (૧૫૩) ૧૫૪, (૧૮૯) ૨૦૫,

૨૨૬, (૨૫૫) ૨૬૦, ૨૬૩.

અગ્નિવર્મન : ૩૭૬.

અજ : (૨૯૬)

અજમેર : ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૧, (૨૭૩) ૩૬૨, (૩૯૦)
૩૯૧

અગ્નતશત્રુ : (૯૮) ૧૦૧

અગ્રીઝ : ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૭, ૩૧૯,
૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૨૬,

અગ્રીઝ ખીજો ૩૨૮, ૩૭૦, ૩૭૧.

અગ્રીલીઝ : ૩૦૪, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬,
૩૨૭, ૩૨૮.

અતિવૃષ્ટિ : ૧૦૨.

અત્રિદામ : (૩૩૮)

અદ્રક : (જુઓ ઓદ્રક)

અધિકાર : (શાસકનો) ૧૬૯.

અનમિત્ર : (૨૯૬)

અનાર્ય : ૧૪૧.

અનુમિત્ર : (૬૧)

અનુરૂઢ : ૨૯૦

અનુરૂઢપુર : ૨૯૦.

અનંતપુર : ૧૪૪.

અપરાંત (પ્રદેશ) : ૨૧૪, ૨૯૨,

અફઘાનિસ્તાન : ૭૩, (૧૩૩), ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૭,

૧૫૨, ૧૬૧, (૧૬૮) ૨૮૫, ૩૦૧, ૩૧૦, ૩૧૧,

૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૫, ૩૩૧, ૩૮૫.

અબૂલા : ૨૩૦.

અભય : ૨૦૨.

અમરકોષ : ૫૪, ૬૮.

અમેરિકા : ૨૯૩.

અયમ : ૧૮૭, ૨૧૫, ૨૨૩.

અયોધ્યા : (૫૯), શિલાલેખ (૯૫) (૯૯) ૧૫૪.

અરબસ્તાન : ૧૩૩, ૧૩૬, ૨૧૪.

અરબી સમુદ્ર : ૨૮૫.

અરવલ્લી : ૧૫૫, ૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૧, ૩૫૩,

૩૫૪, ૩૮૭ (૩૮૭) ૩૮૯, ૩૯૧.

અર્થશાસ્ત્ર : ૨૭, ૩૬.

અલાસંદા (દ્વીપ) : ૧૫૨.

અલેક્ઝાંડર : ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૮, (૩૮) ૧૨૬, ૧૨૭,

૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૧, (૧૬૫)

૧૭૭, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૫.

અલેક્ઝાંડ્રિયા : (૧૩૩)

અલ્વર : ૧૯૨.

અવતંસઠ : ૨૬૨.

અવંતિ : ૬૬, ૬૭, ૭૨, ૭૫, ૭૬, ૯૦, ૧૯૩, ૨૦૦,

૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૨૫, ૨૪૩, ૨૭૫,

૨૭૬, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૯, ૩૪૨, ૩૪૩,

(૩૬૪) ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૮૭, ૩૮૯,

૩૯૦, ૩૯૧.

અવંતિપતિ : ૯ (૫) ૧૨, ૧૩, ૬૭, ૨૮૬, ૩૧૮,

૩૧૯, ૩૨૨, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૪, (૩૩૯)

૩૪૩, ૩૫૩, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૫, ૩૭૦,

૩૮૭, ૩૮૮.

અવિસાર : ૨૯૬.

અવ્યંગ : ૩૯૨.

અશોક : (જુઓ અશોકવર્ધન)

અશોકવર્ધન : ૩, (૫) ૧૧, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩,
૩૪, ૩૫, ૫૩, ૧૦૨, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૨૭,
૧૫૨, ૧૬૧, ૨૦૫, ૨૪૪, ૨૫૧, ૨૬૬, ૨૬૭,
૨૭૩, ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૨૭.

અશ્વર્મન : ૩૨૪.

અશ્વસેન : ૩૭૬.

અશ્વમેધ : ૫૪, ૫૫, ૫૭, ૫૮, ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૭૫,
૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૮, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭,
(૧૦૦) ૧૦૦, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૪,
૩૯૪.

અસહિષ્ણુતા (ધર્મની) : (૫)

અહિચ્છત્ર : ૬૮.

અહિસા : ૨૯૪.

અંધક : (૬૧) ૩

આ

આગમ સૂત્રો : ૮૪.

આતિરાધનાર : (૨૮૮)

આદિનાથ : ૩૫૯.

આદિપુરુષ : ૩૭૨.

અદીશાર : ૩૩૯.

આક્રિકા : ૧૩૩, ૧૩૬. ૨૧૪,

આત્માદી : ૧૬૦.

આખૂ પર્વત : ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૦,
(૩૯૦)

આબીરપતિ : ૩૮૦, (૩૮૨)

આબીર : ૩૩૮, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮,
૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૦. ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૮,
૩૮૯, (૩૯૩) ૩૯૬.

આબીરપતિ : ૩૯૫.

આમુદરિયા : ૧૩૨.

આમોહી : ૨૩૨, ૨૩૫.

આયુમિત્ર : (૬૧)

આયોનીયા : ૧૪૨.

આયોનીયન : ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૪૬, (૧૪૬)

આયસિકાભુસા : ૨૩૦.

આયાગપદ્મ : (૨૩૨) ૨૩૫, ૨૪૫.

આરકાટ : ૧૪૪, ૨૬૨.

આરટેબન્સ : ૩૪૮,

આરસેકસ : ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૫.

આર્ય : ૨૮૮, ૩૪૪, (૩૫૯) સંસ્કૃતિ (૭) ૨૧,
૩૯, ૪૦, ૧૪૧, ૧૫૪, (૧૬૦) ૩૮૬.

આર્યવૈદક : ૨૭૮.

આર્યવર્ત : (૨૫૬), ૨૯૫,

આસદામન : (૩૩૭)

આહાર (સાધુનો) (૭૮)

આધિપતિ : ૯, ૩૦, (૩૫૭) ૩૬૧, (૩૭૬) ૩૭૭, ૩૮૦,

આધિભૂત્ય : (૪૯), ૭૪, ૭૫ (૩૫૫)

આધિવંશી : ૧૯૪, ૩૩૯.

આંભિ (તક્ષિણની રાગ) : ૨૭૩.

ધ-ધ

ધજમ : ૨૫૬.

ધટલી : ૩૩૧.

ધન્ડીયન એન્ટીકવીટીઝ ૨૫૪.

ધન્ડોગ્રીક : ૧૯૬.

ધન્ડોપાર્થિયન : ૧૪૩, ૧૬૬, ૨૩૫, ૨૮૪, ૩૦૨,
૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૨૭,
૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૪૩.

ધન્ડોસિથિયન : ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૦૮, ૩૧૦,
૩૧૩, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧,
૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૭, ૩૬૪, ૩૭૦ (૩૭૧)

ધન્ડોસિથિયા : ૧૩૮. (૩૧૧)

ધબા : ૩૬૭.

ધરાન : ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૭ (૧૪૭) ૨૫૬,
૨૭૧, ૨૭૨, ૨૮૦, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૪, ૨૯૫,
૨૯૬, (૨૯૭) ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૪,
૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૫,
૩૨૬, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૩, (૩૩૯)
૩૪૫, ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૮૫, ૩૮૯, ૩૯૪,
૩૯૫.

ધરાની (અખાત) ૩૮૮.

ધર્મરક્ત : (૩૩૭) ૩૩૮, ૩૫૫, ૩૫૬, (૩૫૭)
(૩૬૧) ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪,
૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪.

ધર્મરસેન : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૦,
૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૬.

ધર્મ (ભગવાન) : ૩૬૫.

ધર્મપદ્માન : ૧૪૩,

ધર્મલાભી : (૧૪૬)

ધર્મવાકુ : (૨૬૭)

ધર્મલેખ : ૨૬૩, ૩૨૯.

ધર્મપાલિત : ૧૫, ૧૬, ૧૭.

ધર્મમિત્ર : (૬૧)

ઉ-ઉ

ઉભયજેની : ૨૮, ૧૬૫, (૨૦૩), ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭,
૨૦૯, ૩૬૧.

ઉત્તમભદ્ર : ૩૬૮.

ઉત્તર હિંદ : ૩૬૩

ઉદયન : ૧૦૧, ૧૨૫, ૨૬૦, ૩૪૭.

ઉપનિષદ : ૧૩૭, ૨૫૦.

ઉપનિષદ્ધાર : ૩૪૫, ૩૭૨,

ઉપલદાત : ૩૩૬, ૩૫૯.

ઉપવદાત : (૧૬૮) (૧૬૯).

ઉપવદત : ૨૧૧, (૩૬૩)

ઉપર રતૂપ : ૨૭૩.

ઋ

ઋષભદેવ : ૨૭૦, ૨૭૧.

એ

એગેથોકલ્સ : ૧૧૪.

એટીસીઆલસીડાસ : ભુઓ એટીઆલસીડાસ

એપ્રીઆફ્રિકા ઇન્ડીકા : (૨૫૪)

એપોલોડોટસ : ૧૬૪, ૩૩૬.

એરણુપુરા (૩૮૬)

એરત્ત : ૧૩૨, (૧૩૨) ૧૩૩, (૧૩૫)

એરીથ્રોયન : ૩૩૬

એશિયા : ૩૪૧, ૩૪૪.

એશિયા (મધ્ય) (૩૬૪)

એશિયાઈ તુર્કી (સ્તાન) : ૨૭૩, ૩૪૪, ૩૮૫.

(પ્રો.) એસ. કૃષ્ણસ્વામી : ૨૮૭.

એટીઆલસીડાસ : ૧૧૦, ૧૧૧, (૧૫૫), ૧૬૨,
૧૬૩, ૧૮૨, ૨૩૬.

એટીઓક્સ પહેલો : ૧૪૭, (૧૫૨)

એટીઓક્સ બીજો : ૧૪૭, ૧૪૮, (૧૫૨) (૧૫૫).

એટીઓક્સ ત્રીજો : ૫, (૫), ૬, ૧૪૮.

એટીમેક્સ : ૧૬૪.

ઓ

ઓક્સસ : ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૧, ૩૪૪,
૩૮૫, (૩૮૫)

ઓરોડોસ : ૩૨૫.

ઓરિસા : (૩૬૭)

ઓશિયા : ભુઓ ઓશ્યાનગરી

ઓશ્યાનગરી : ૩૪૮, ૩૮૬, (૩૮૭) ૩૬૧, ૩૬૨.

ઓશવાળ : ૩૫૪, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૫, ૩૮૬,
૩૮૭ (૩૮૭), ૩૮૮, ૩૮૯, (૩૮૯) ૩૯૦,
(૩૯૦) (૩૯૧) (૩૯૩), ૩૯૬.

ઓદ્રક : ૫૧, ૫૯, ૬૦, (૬૧), ૬૨, (૬૦), ૬૩,
૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, (૧૧૩)
૧૧૫, ૧૬૨, ૧૮૭.

ઓરટ્રેલિયા : (૧૧૩)

ઓરેંગજેય : (૫), ૧૧, (૧૧), ૮૦.

ઔધ : ૯૦

ક

કચ્છ : ૬૦, ૩૫૪, (૩૫૭) ૩૮૧, ૩૮૮.

કડપ્પા : ૧૪૩.

કથાસરિત્સાગર : ૨૬૬.

કદંબ (લિચ્છવી) : ૨૬૦, ૨૬૨.

કણ્વ } ભુઓ

કન્ય } કાન્યાયન :

કન્યવંશ : ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪.

કનહેરી : ૩૭૭.

કર્નિગહાસ : ૨૦૫, (૨૫૪) ૨૬૮, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૩૮.

કનિષ્ક : ૨૦, ૩૩૦.

કનોજ : (૨૬૨)

કનોજપતિ : ૩૩૫.	કાળી સિંધુ : (૯૫) (૧૫૧).
કરમાન : ૧૪૪.	કાળી : (૨૧૫)
કરબેણા : ૩૬૭.	કાળગણના (જૈન) (૧૦૮)
કર્ક : ૮૬.	કાશ્મીર : ૩૪૪
કર્ણદેવ : ૨૯૨.	કાશીપુત્ર : જુઓ ભાગ
કલાસી (ગામ) : ૧૫૨.	કાસ્પીયન : ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૫ ૧૩૬, ૨૯૮.
કલિંગ : ૨૦૯.	કાશ્મીર : ૪ (૪), ૫, ૬, ૭, ૮, ૬૬, ૭૨,
કલ્યાણવિજયજી : ૮૨ (૧૦૮).	૧૪૮, ૨૪૬, (૨૭૩) ૨૭૫, ૨૭૬, ૩૨૬.
કલ્કિ : ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૮, ૬૧, ૬૪, (૭૮)	૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
૮૦, ૮૨, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૯, ૯૯, ૨૫૮.	કાંચી : ૨૯૧.
કલાટ : ૧૪૪.	કાંજીવરમ : ૨૯૧.
કશ્યપ : (૨૯૭)	કાંબોજ : (૧૩૩) ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૭૪, ૧૭૭,
કંકાલિ ટીલા : (૮૬) ૨૪૫, ૨૪૬.	૨૦૦, ૨૬૯, ૨૭૧, (૩૪૫) (૩૪૭)
કંતાન : ૧૩૨.	કુચ્છકકડસીઝ : ૩૨૯.
કંદહાર : ૨૪૨, ૩૧૧, ૩૧૬, ૩૧૭.	કુણાલ : ૧૭, ૧૮.
કંબોજ : જુઓ કાંબોજ	કુનાર : ૨૬૫.
કંશકાતિલા : ૨૬૪.	કુખ્જકુવા : ૨૬૪
કાઠિયાવાડ : ૨૦૫, (૨૫૦), ૩૬૩.	કુંભલનેર (૩૮૬)
કાત્યાયન : ૨૨૪, ૨૨૭.	કુમારપાળ : ૨૬૨
(પં) કાનડ : ૩૬૭.	કુરમ પાસ : ૩૧૦
કાન્યકુખ્જ : ૫, ૬, ૮, ૧૪૮, ૨૭૬.	કુશ : ૨૯૫
કાન્યાયન : ૬૬, ૬૯, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૬૩,	કુશાન : ૨૦, ૨૧, ૧૨૭, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૬૭,
૧૯૪, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭.	(૧૬૮), ૨૪૨, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧.
કાફિસ્તાન : ૧૪૪.	કુશીનગર : ૨૬૮
કાબુલ : ૧૪૪, ૩૧૨.	કુસુમખ્વજ : જુઓ પાટલિપુત્ર
કાબુલ નદી : ૧૫૨, ૧૪૪, (૨૬૫) ૩૧૩.	કુસુલપાતિક : (૨૩૬)
કાબુલની ખીણ : (૧૨૪) (૧૫૫) ૩૧૭.	કુસુલક લીઅક : જુઓ લિઅક
કારનુલ : ૧૪૪.	ક્રીટ : ૧૩૬
કાર્લાઈ : ૨૦૭, ૩૬૨.	ક્રેટેસ : ૩૫૮
કાલિકમ્પરિ : ૧૦૭, (૧૦૮) ૧૦૯, (૧૧૩), (૧૧૪)	કૃષ્ણ : (૮૬) ૧૧૨, ૧૩૪, ૧૩૭, ૨૯૫, (૨૯૭)
૧૧૩, ૧૧૭, (૧૬૬) (૧૮૦) ૨૯૫, (૩૩૯)	કૃષ્ણાનદી : ૬૫, ૨૯૩, ૩૫૬,
(૩૪૨) ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૭૦,	કેરલપુત્ર : (૪), ૯, ૨૧૩,
કાલિકટ : ૧૫૭.	(દી. બા.) કેશવલાલ હર્ષદભાઈ : (૬૧) ૬૭, ૩૪૨.
કાર્લા : ૨૩૮.	કેશિ કુમાર : ૩૪૭
કાલિદાસ : ૮૮.	કોસમ-પબોસા : ૬૮
કાળો સમુદ્ર : ૧૩૨, ૧૩૬,	કોકેસસ : ૩૪૪, ૩૮૫ (૩૮૫) ૩૯૨

કોટિ : (૧૩૦)
 કોરોમાંડલ : ૨૯૧
 કેંદ્રિતભાવના : ૩
 કોંકણપટ્ટી : ૨૯૨, ૩૬૨
 કોટલ્ય : ૩, ૪, (૪), ૨૭, (૨૧) ૨૨૪.
 કોટિન-જીઓ કોટિન
 કોડિન્ય-જીઓ કોડિન્ય
 કૌશિકી-૬૪, (૬૫)
 કૌશાંબી-પ્રભાસ (શિલાલેખો) (૫૯) ૧૦૬
 કૌડિન્ય : ૮૦ (૮૦), ૮૫
 કૌડિન : (૮૦)

ક્ષ

ક્ષત્રપ : ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૬૬, (૧૬૫) ૧૬૬, ૧૬૭,
 ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૯૪, ૧૯૮,
 ૧૯૯, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૩૪, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૬, ૨૫૩,
 ૨૫૪, ૨૫૫, (૨૫૬) ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૩, ૩૧૪
 (૩૧૪), ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧,
 ૩૪૨, ૩૪૯, ૩૫૫, ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૫,
 ૩૭૪, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦,

ક્ષત્રપાવન : (૧૭૮.)

ક્ષમા કલ્યાણ : ૮૪.

ક્ષહરાટ : ૧૨૭, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૬૨,
 ૧૬૬, ૧૬૭, (૧૬૮) (૧૭૧) ૧૭૪, ૧૭૬,
 ૧૭૮, ૧૮૪, (૧૮૧) ૧૮૮, ૧૯૫, ૨૦૦,
 ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૩ ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૭,
 ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૯, ૨૩૦,
 ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧,
 ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૭,
 ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૮૦, ૨૮૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૧૯,
 ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૩૯, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૯, ૩૫૦,
 ૩૫૪, (૩૫૮) ૩૫૯, (૩૬૧) ૩૬૨, ૩૬૩,
 ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૬૯, (૩૭૭) (૩૭૮)

ખ

ખટ્ટાંગ : ૨૯૬

ખરઓસ્ટ : ૧૪૩, (૧૪૪) ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૭૫,
 ૧૮૪, ૨૩૦, ૨૩૧.

ખરોક્ષી : ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૫૭, ૨૭૧, ૨૮૦, ૩૨૪,
 ૩૪૬.

ખલયસ કુમાર : ૨૩૦

ખહરાટ : (૩૫૮), જીઓ ક્ષહરાટ.

ખારવેલ : (૨૫) ૨૯, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦,
 ૭૧, ૭૨, (૭૫) (૧૧૬) ૧૫૬, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૮૬.

ખિસ્તી : ૩૨૯

(૨૧) ખેંગાર : ૩૫૭, (૩૫૮)

ખોટાન : ૧૪૨

ખોરાસાન : ૨૯૮, (૧૩૪) ૧૪૨, ૧૪૩

ખૈતરપાસ (ઘાટ) : ૩૧૦, (૩૧૧) ૩૧૭, ૩૪૬.

ખંભાત : ૨૧૪, ૨૧૫.

ગ

ગણપક : ૩૭૬,

ગણરાજ્ય : ૩, ૪

ગર્દભીલ : ૬૭, ૧૬૬, ૨૦૩, ૨૪૬, ૨૮૬, (૨૯૫)
 ૩૨૨, ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૪૩, (૩૫૩) (૩૫૬)
 ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૮૭ (૩૮૭)
 ૩૮૮, ૩૮૯, (૩૯૪)

ગર્દભ : (૧૭૬)

ગર્દભી વિદ્યા : (૧૧૦)

ગયાળ : ૨૬૮

ગ્રીક : ૪, ૫, (૧૪૬) (૧૬૬) (૨૫૬) ૨૬૪, ૨૬૫
 ૨૬૫, ૨૭૨, ૨૯૬, ૩૪૧, ૩૪૯.

ગ્રીક લિપિ : ૩૨૪

ગ્રીકસંસ્કૃતિ : ૨૯૯

ગ્રીસ : ૨૨૪, ૨૯૭

ગિજની : ૧૪૪

ગિરિનગર (૩૫૭) ૩૫૯, ૩૮૭

ગાંધાર : ૭૨, ૧૨૪, ૨૪૬, (૨૬૫) ૨૭૬

ગાંધાર-પુષ્કળાવતી : ૩૧૬, ૩૧૭, (૩૪૬)

ગાંધારપતિ : ૩૧૬

ગુજરાત : ૨૪૩, ૩૫૩, ૩૬૨, ૩૬૪, ૧૯૦, ૩૮૫,
 ૩૮૮, ૩૯૩.

ગુપ્તવંશ : (૨૮૯) ૩૨૭, (૩૩૬) ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૮૬,
 ૩૯૫.

ગૂર્જર : ૩૭૫, (૧૩૬), (૧૯૨) ૩૮૫, (૩૮૬),
૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩ (૩૯૩) ૩૯૬.

ગોણિકાપુત્ર : ૨૨૭

ગોડવાલ-ભુએ ગોલવાડ

ગોદાવરી : ૨૦૨, (૩૫૬) ૩૭૨, ૬૫, ૭૨, ૭૩, ૧૯૦

ગો. હ. લઠ : ૨૨૭

ગોનંદવંશ : ૧૯ (૧)

ગોનદીપ : ૨૨૭

ગોનાડ (દેશ) : ૭૨

ગોવરધન : ૨૦૨, ૩૬૭, ૩૭૫, ૩૭૬. ૩૭૭, ૬૫,
૭૩, ૧૯૦.

ગોડોદ્ધારસ : ૩૨૮

ગોડોદ્ધારનેસ : ૩૦૪, ૩૦૯, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭,
૩૨૮, ૩૨૯.

ગોડ (દેશ) : ૭૨

ગોડવં : ૨૬૨

ગોડવંહો : ૭૨

ગૌતમભુક્ષ : ૨૪૧, ૨૬૫, ૩૪૫.

ગૌતમીપુત્ર : ૧૯૧, ૨૦૪, ૨૧૮, ૨૧૯, ૩૩૪,
૩૪૦, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૯, (૩૭૧) ૩૭૨, (૩૭૬)
(૩૮૮) ૩૮૮.

ગંગા : ૮૫, ૧૦૨, (૧૧૧) (૧૨૬) ૧૩૩

ગંધર્વસેન ૩૮૭

ગંબોજ : ૨૨૯

ગ્રહો : ૧૩૦

ગ્ઝરસીઝ : ૧૩૩, ૩૮૬.

ગ્વાલિયર : (૨૫૬) ૨૬૨, (૩૮૫), ૩૯૧, (૩૯૧) ૩૯૨

ગ્વાલિયરપતિ (૩૯૧)

ગ્વાદર (બંદર) ૧૩૫, ૧૪૪

ગંડૂઆના : (૧૩૬) ૩૮૫

ગંબોજયા : ૧૪૪

ગાડીસરાહ : ૧૩૫.

ગોલવાડ : ૧૯૨, (૩૮૬), ૩૯૨.

ગોળાર્દ (પૃથ્વીના) : ૧૩૧,

ઘેરીસાહન : ૨૬૬

ધોષ : ૫૦, (૬૧) ૬૨, ૧૧૫, ૧૧૬.

ચ

ચક્ર : ૨૮૧

ચક્રભર્તી : (ભરત) ૨૪૯.

ચતુર્ભુજ : ૮૪.

ચણ્ડણ : ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૬, ૧૯૪, ૨૧૭,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૩૩૩,
(૩૪૦) ૩૪૧, ૩૪૨, (૩૫૬) ૩૬૫, ૩૭૪,
(૩૭૭) ૩૭૮, (૩૮૧) ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૪૦,
૩૩૦, ૩૫૫, ૩૬૯, ૩૭૯, (૩૮૦), (૩૮૧)
૩૮૯, ૩૯૪ (૩૯૪) (૩૯૫) ૩૯૫

ચાણાક્ય : ૩, ૪, ૨૪, ૨૫, (૨૫) ૨૧, ૭૨, ૮૦
(૧૪૪) ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬ (૩૪૭) ૩૮૬.

ચંદુઆણુ વંશ (૩૯૦) ૩૯૧.

ચાતુર્ભાસ : ૧૧૩.

ચિતોડ : ૧૯૧, ૧૯૨.

ચીન : ૨૬૯, ૩૪૪, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૧.

ચિનાબ (નદી) (૧૫૧) (૧૫૩)

ચિત્રાલ : ૧૪૪.

ચેદિવંશ-(૩૯૪)

ચૈત્ય : ૨૪૪

ચોલા : ૨૧૩, ૨૯૦, ૨૯૨, ૧૪૩,

ચૌલુક્ય વંશ-(૩૯૦) ૩૯૧.

ચંદ્રગિરિ : ૧૪.

ચંદ્રગુપ્ત : ૨૪, ૨૫, (૨૫) ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦,
(૭૫) (૮૩) ૧૦૨, ૧૬૧, ૨૮૬, (૨૮૯) ૨૯૦,
(૨૯૦) ૨૯૧.

ચંદ્રગુપ્ત : ૨૨૪, ૨૭૨, ૨૮૪, ૩૨૭, ૩૪૭.

ચંપા : (નગરી) ૧૦૧.

ચંબલ : (નદી) (૯૫), (૧૫૧).

છ

છત્રપતિ : (૧૭૮)

જ

જગન્નાથપુરી : (૨૫૬)

જન્મેજય : (૯૬)

જમના (નદી) : ૧૧૧

જયસ્વાલ : ૧૯૬

જરટીઝ : ૩૪૪, ૩૫૦

જરથોસ્ત : (૧૩૪) (૧૭૫) ૨૪૧, ૨૪૫

જવન : (૧૪૬)

જાન્હવી : (૨૬૭)

જાલોર (૩૮૬)

જાલૌક : ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૪, ૧૯, ૨૦.

૯૦, ૯૪, ૧૪૮, ૨૭૬,

જાવા : (૧૩૩) ૨૧૪

(સર) જીવણી મોદી : ૧૩૪ (૩૯૨)

જુનાગઢ : ૩૩૮, ૩૮૭, ૩૯૫ (૩૯૫)

જુસ્ક : ૨૦

જુનેર : (૧૭૪) (૧૯૦) ૨૦૬, ૨૦૭, ૩૫૬, ૩૬૨.

જેસલમીર : ૧૨૫, ૩૪૭, (૩૪૮) ૩૮૬.

જેઘપુર : ૧૯૨, ૩૪૭, (૩૮૬) (૩૯૦) ૩૯૨.

જૈનમંદિર : ૮૦

જૈન યુવક દ્વિ. પરિષદ : ૨૫૦

જંજૂલીપ : ૧૨૮, ૧૨૯, (૧૨૯) ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨,

૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧, (૧૬૮)

૧૭૪, (૧૭૮) ૨૧૦, ૨૬૫, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૪૪, (૩૯૫).

જૈનકાળ ગણના : જુઓ કાળ ગણના

જર, જમીન અને જોર (ની ઉક્તિ) (૯૮)

જરાશસ્ત : (૧૩૪)

જરાશબ્દ : (૧૩૪)

જલ્ક : ૧૪૪.

જલાલાબાદ : ૧૪૪.

જળપ્રલય, ૮૫, ૧૦૨, ૧૩૭.

જ્યોર્જ ટાઉન : (૧૩૯) ૩૮૫

જૈનધર્મ : (ના આચાર્યો) ૬૬ (૬૬), ૩૮૮ (૩૮૭)

જ્યોર્જિયા ૩૮૫, ૩૯૨.

જ

ઝેલમ : (નદી) (૧૫૩) ૨૬૬

ઝેરોસ્ટર (૧૩૪)

ઝાંસી : (૩૮૫), ૩૯૧, ૩૯૨.

ટ

ટાપ્ટિ : ૩૬૭

ડ

ડિમેટ્રોપસ : (૮) (૯) (૨૦) ૨૦, ૭૦, ૯૨, ૯૪, ૯૫, (૧૦૧) ૧૧૦, ૧૪૫, ૧૪૮, (૧૪૮), ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૫, (૧૫૫) ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૪, (૧૬૫) ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૧૦, ૨૨૯, ૨૭૪, ૨૭૫, ૩૦૦, ૩૨૪, (૩૩૫) (૩૩૭)

ડીઓડોટસ (પહેલો) : (૫) ૧૪૭.

ડીઓડોટસ (બીજો) : ૧૪૮

ડેરીયન : ૨૯૮, ૩૧૩, (૩૪૪), ૩૪૭.

ડેરીઅસ : ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૭૦, ૧૮૧, ૩૦૭, (૩૪૫), ૩૮૬.

ત

તખશિર : ૨૬૬.

તખશિલ : ૨૬૬

તત્વાવબોધ વેદ : (૨૪૮)

તથાગત : ૨૬૭, ૨૬૮.

તક્ષ : ૨૭૦

તક્ષક : ૨૭૦

તક્ષશિર : ૨૬૬, ૨૬૭.

તક્ષશિલ : ૨૬૬

તક્ષશિલા : ૨૨૯, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૪.

તક્ષિલા : (૧૪૪) ૧૬૨, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૩, ૨૨૨,

૨૨૮, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦,

૨૪૩, ૨૪૪, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૬૮,

૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૮૦,

૨૮૧, ૩૧૧, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૨.

તરપ : ૧૪૪.

ત્રિરશ્મિ : ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૪.

ત્રિરાષ્ટ્રકવંશ-જુઓ ત્રૈકૂટ.

ત્રૈકૂટક : ૩૫૫, ૩૫૮, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૭, (૩૭૮)

૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૯, ૩૯૩, (૩૯૩)

૩૯૪, ૩૯૬.

તિબ્બરક્ષિતા : ૩૪.

તાપી : (૧૨૯) ૧૯૦, ૨૧૪, (૨૧૫).

તામિલ : ૨૮૮, ૨૮૯.

તામ્રપત્ર : ૩૧૯

તારકંદ : ૩૪૪, (૩૯૪)
 તિથોગાથી : ૮૩
 તિખેટ : (૨) ૧૪૧, ૧૪૨, ૨૪૬, ૨૭૨,
 (લોકમાન્ય) તિલક : (૧૩૭)
 તિરપર : ૨૮૭
 તિરંદાજી : (૧૧૦)
 તિલોયસાર : ૮૩
 તીર્થકર : (૧૪૧) ૩૫૯
 તીરહુટ : ૨૬૩.
 તુર્કસ્તાન : ૧૩૨, ૧૪૨.
 તુર્કી : ૨૭૩
 તુર્કોમાન : ૨૯૮
 તેજંતુરી : ૧૨૪, (૧૨૫)
 તેહરાન : ૧૪૩
 તોરમાણુ : ૩૮૯
 તંબાવટી : ૧૯૨
 તાંબાવટી : (જુઓ તંબાવટી)
 ત્રાંબાવટી : (જુઓ તંબાવટી)
 ત્રિપુટી : (વિદ્વાનોની) ૧૭૭
 ત્યંબક : ૭૩
 થ
 થરપારકર : ૧૨૫
 થીઓસ : ૧૪૭
 ઢ
 ઢધિવાહન : ૧૦૧
 ઢમયંતી : (૯૧)
 ઢર્પણુ : ૩૬૪, ૩૮૭, ૩૮૯.
 ઢર્ભવિસાર : ૨૯૬
 ઢશરથ : ૧૬, ૧૦૨, ૨૦૫, (૨૯૬)
 ઢહણુકા : ૩૬૭
 ઢક્ષમિત્રા : ૧૮૪, ૧૮૬, (૧૯૦) (૧૯૮) ૧૯૮,
 (૧૯૯) ૨૧૫, ૩૪૯, ૩૫૩
 ઢક્ષિણુપથ : ૭૨, ૭૩,
 ઢક્ષિણુ હિંદ : ૨૦૨, ૩૫૪, ૩૫૬.
 ઢાનપત્ર : ૧૬૯
 ઢાવિડ : ૨૮૩

ઢંતિદૂર્ગ : ૩૫૫
 ઢામજદશ્રી : ૩૮૯
 ઢામગ્ગતશ્રિયા : (૩૩૭)
 ઢામન : ૩૩૮
 ઢામશાહ : (૩૩૭)
 ઢામસેન : ૩૭૯
 ઢામોદર : ૧૪, ૨૦, ૯૦, ૯૧, ૯૪, ૧૪૯.
 ઢિગંબર : (૮૩)
 ઢિનિક : ૧૯૮, ૩૭૨, ૩૮૪
 ઢિલિપ (૬૧) ૨૯૬
 ઢિલ્લિપ : જુઓ ઢિલિપ
 ઢિબ્યાવદાન : (૫૪)
 ઢિન્ન : ૩૭૨
 ઢિન્નિક : ૩૭૨
 ઢિનાર : ૮૯
 ઢુઆબ : ૧૩૮, (૧૩૯) ૨૮૫,
 ઢીપમાલા : ૮૩, ૮૪
 ઢેવકણુ : (૩૪૨) ૩૫૨, ૩૬૯, ૩૭૩.
 ઢેવગઢ : (૨૫૬)
 ઢેવણુક : ૩૬૮, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૮.
 ઢેવદત્ત : ૮૩
 ઢેવપુત્ર : ૨૨૦
 ઢેવજૂતિ : ૫૦, ૫૧, (૬૧) ૬૨, ૬૯, ૯૭, ૧૧૫
 ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૯૫.
 ઢેવજૂમિ : (૧૧૫)
 ઢેવસ્તૂપ : (જુઓ વોડવાસ્તૂપ)
 ઢીપ : (અઢી) ૧૨૮, ૧૩૮.
 ધ
 ધનકટક : ૨૨૨, ૨૨૪,
 ધનદેવ : ૬૪, (૬૫)
 ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી : ૨૨૧.
 ધમ્મ મહામાત્રા : ૨૪૬, ૨૭૩, (૩૪૯)
 ધમ્મલિપિ : ૨૪૫.
 ધરસેન : ૩૭૪, ૩૭૭, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૯૪, ૩૯૫.
 ધરસેનાચાર્ય : (૧૯૯)
 ધર્મ ધેલછા : ૧૧૮

ધર્મ ઋતુન : ૭૪, ૭૫, ૮૦.

ધર્મચક્ર : ૨૪૪.

ધર્મપાળ : ૭૨

ધર્મશિક્ષક : ૩૨૭

ધર્મોત્તિક : ૨૧૯, (૩૭૮)

ધોલેરા : (૨૧૫)

ધ્રુવમિત્ર : (૬૧)

ધ્રુવસેન : (જુઓ ધરસેન)

ન

નક્ષત્રા : (૧૩૪)

નભવાહન : ૧૯૬, ૩૭૨

નભોવાહન : ૧૯૬, ૩૭૨

નરવર : ૨૦૪

નરવાહન : ૧૯૬, (૨૦૦), ૩૭૨.

નર્મદા : (૧૨૯), ૨૦૫, (૨૧૫)

નળ (રાગ) : (૬૧)

નવનગર : ૨૦૪

નવરૂ નખોદ વાળે (ની ઉક્તિ) : ૧૧૩

નવીનગરી : ૨૦૪

નકપાણુ : (૯) (૭૩), ૧૦૮, ૧૧૭, (૧૭૯), ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, (૧૮૭), ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૦૦, (૨૦૧) ૨૦૩ ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, (૨૪૫), (૨૫૭), (૩૧૪), ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, (૩૪૮), ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૩, (૩૫૬), (૩૫૭), ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૩, (૩૭૫), ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૪, ૩૮૬, ૩૮૭, (૩૮૭) ૩૮૯ (૩૯૩).

નાગરાજ : ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૯૧.

નાગસેન : ૧૫૮

નાલંદા : ૧૭૭, ૨૭૬, ૨૭૭.

નારાયણ : ૧૧૬

નાસિક : ૭૩, ૧૭૬, ૧૮૪, ૧૮૭, (૧૯૦), ૧૯૧, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૮, ૨૨૩, ૨૪૪, (૩૪૪), ૩૩૯, ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૬૭, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૫, (૩૭૬) ૩૭૭, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૯.

નિગમ સભા : ૨૧૧

નિઝામ : ૨૯૪

નિર્વાણુ : ૨૬૮

નેમિનાથ : (૮૬), ૧૩૭, ૨૫૮

નંદ (નવમો) : ૮૪, ૧૭૭.

નંદ (આઠમો) : (૬૭)

નંદ : ૨૨૪, ૨૭૧, ૨૭૭, ૨૮૦, ૨૯૧, ૩૪૩.

નંદ વંશ (૩૯૪)

નંદસીઆએ : ૨૩૪

નંદસીઆકસા : ૨૩૦, ૨૪૪.

નંદિવર્ધન : ૧૯૨

પ

પતંજલિ : ૫૪, ૬૫, ૬૬, (૭૧), ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૭, ૯૩, (૯૫) ૧૦૦, ૧૧૭, ૧૫૩, ૨૨૬, ૨૨૭.

પરદેશી (ની આસિયતો) : (૧૬૪)

પરમારવંશ : (૩૯૦) ૩૯૧ (૩૯૧)

પર્સિઅન્સ : ૨૮૩, ૨૮૪.

પયજ્ઞા : ૮૪

પર્સિયા : ૨૮૮

પરિશિષ્ટ : ૫૧-°(કાર) ૪૯

પરિહારવંશ : ૨૬૨ (૩૯૧)

પર્યુષણપર્વ : (૮૫)

પદ્મવ : ૨૧૩, ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૩.

પદ્માજ : જુઓ પદ્મવ

પદ્મવાજ : જુઓ પદ્મવ

પદ્મવાજ : ૧૨૭, (૧૩૩) ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૬૬, (૧૬૮) (૧૭૧) (૧૭૫) ૧૮૧, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૬, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૫, ૩૦૮, ૩૧૧, ૩૧૫, (૩૪૨) (૩૪૫)

પદ્મવતી : ૧૭૪, (૧૭૫) ૧૮૪, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૦૮, ૩૨૯.

પહ્લવ : જુઓ પહ્લવાઝ
 પંજશીર : ૧૫૨
 પંડયાઝ : (૨૯૦)
 પાન્નપિ : ૨૯૫
 પાટલિપુત્ર : ૬૭, ૬૯, ૮૪, ૮૫, ૮૭, (૯૩) (૯૮)
 ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૨૦૫, ૨૬૬.
 પાટલિપુર : જુઓ પાટલિપુત્ર
 પાણિનિ : ૭૨, ૮૦, (૧૧૪) ૧૭૬, ૧૭૭, ૨૨૪,
 ૨૨૫, ૨૨૬, ૩૪૬.
 પાતાલ (નગર) : ૧૩૮
 પાતિક : ૨૦૫, ૨૨૮, ૨૨૯ ૨૩૪, ૨૩૭ ૨૩૮,
 ૨૪૧, (૨૫૫), (૨૫૭) ૨૬૧, ૩૧૯, ૩૨૦.
 પાતિકવાળો તામ્રપત્ર : ૩૨૧,
 પારડી : ૩૭૭
 પારદ : (૧૩૩). ૧૪૦, ૩૪૫
 પાડિવત્ : ૮૫
 પાખંડી : ૮૩
 પારદા : ૩૬૭
 પારદોની : ૨૯૬, ૨૯૯
 પારસ : ૨૯૫
 પારસકુલ : ૩૪૨
 પારસદેશ : ૨૯૫
 પારસી : ૨૪૧, ૨૯૫
 પાર્શ્વનાથ : (૮૬) ૧૩૭ (૩૯૪)
 પાર્ડીયન : ૨૯૬, ૩૨૭
 પાર્ણી : ૨૮૩
 પાર્થિવન્સ : (૨૧૮), (૨૪૧), ૨૪૨, ૨૭૪, ૨૮૧,
 ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨,
 ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૦, ૩૨૩, ૩૪૫, ૩૪૯, ૩૬૩,
 (તથા જુઓ પહ્લવાઝ).
 પાર્થિયા : (૧૪૭). ૩૦૫, (પાર્થિવન્સ) ૩૦૭, ૩૦૮,
 ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૪૮,
 પાલી : (૩૮૬)
 પાલ્મિન્ટ : ૩૨૯
 પાસિક્કિક : (૧૩૧)
 પાંકુ (રામ) : ૧૫૧

પાંચાલ : ૯૧ (૬૮) ૧૫૫,
 પિસપત્તી : ૨૩૦
 પિંગળા (રાણી) : ૯૭
 પીત (પ્રજા) : (૨૭૨) (૧૪૧)
 પીળા-માનવી : જુઓ પીત પ્રજા
 પુદ્ગુકોટા : ૨૯૧
 પુના : ૨૦૬, ૨૦૭, ૩૬૨
 પુરાતત્ત્વ : (૨૫૪)
 પુરુષપુર : (૨૬૫)
 પુલુમાવી : ૨૦૪
 પુલિંદિક : ૫૦, (૬૧) ૧૧૫, ૧૧૬
 પુલુસાકી : ૧૨૪, ૧૭૬. ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૮૦,
 પુષ્કરજી : ૧૯૨, ૨૦૧, (૨૭૩), ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૮.
 પુષ્પ (નક્ષત્ર) : ૬૭, ૨૨૨
 પુષ્પમિત્ર : ૧૩, ૪૯, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, (૫૪)
 (૫૫) ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, (૬૧)
 ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૬૮. ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩,
 ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૨, ૮૪, (૮૫)
 ૮૬, ૮૭, ૮૭, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૩, (૯૫)
 ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૬, (૧૧૬) ૧૧૭,
 ૧૧૯, ૧૪૫, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૪, ૨૨૨.
 પૃથ્વી (રચના) : ૧૨૯, (૧૩૧)
 પુષ્પધર્મા : ૬૪
 પુષ્પપુર : ૨૬૬
 પેન્ટેલોઅન : ૧૬૪
 પોટરકુંડ : ૨૬૪
 પોરવાઝ : ૩૭૪
 પોરસ : ૩૨, ૩૩, ૨૭૩, (૨૮૦)
 પેશાવર : ૧૪૪. ૨૬૪, (૨૬૫) ૩૧૦,
 પૈલ્લુ : ૭૬, ૧૧૪, ૨૦૨, ૨૦૪, (૨૧૫)
 પંખા : ૬૬. ૨૦૫, (૨૧૮) ૨૩૩, ૨૩૬,
 ૨૬૬, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૫,
 ૨૯૬, ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯,
 ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૧,
 પોરવાઝ : ૩૮૫ (૩૮૫) ૩૮૭ (૩૮૭) ૩૮૮,
 ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૬.

પ્રતિહારવંશ : (૩૯૦) ૩૯૧.
 પ્રતિબદ્ધ : (બુઓ સુપ્રતિબદ્ધ)
 પ્રતિમા (સુવર્ણ) : ૭૯, ૯૭.
 પ્રદ્યોત (વંશી) : ૨૮
 પ્રતિધાનપુર (બુઓ પૈઠણ)
 પ્રભાસ : ૧૦૬ ૨૦૫, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૭.
 પ્રમાણ : ૧૩૦
 પ્રિયદર્શિન : ૨, ૩, (૩), ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦,
 (૧૦), ૧૨, ૩૬, ૫૩, ૬૬, ૭૩, ૭૫, ૭૮,
 ૭૯, ૮૦, ૯૦, (૯૩), ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૨,
 (૧૪૬) ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૬૧, ૧૭૮, ૧૯૨,
 ૨૦૫, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૪૬,
 ૨૫૧, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭,
 ૨૭૪, ૨૭૬, (૨૮૯) ૨૯૦, (૨૯૨) (૩૩૬)
 ૩૩૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૨.

૩

કલ્પદેવ : ૬૪
 કારસ : ૨૯૫
 કારસી : ૨૯૫
 કાલ્પનિમિત્ર : (૬૧)
 શીલોપેટર : ૩૩૬
 ક્રેટસ : ૩૪૮

બ

બમપુર : ૧૪૪
 બપ્પભટ્ટસુરિ : ૨૬૨
 બંધુપાલિત : ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭.
 બદ્ધ : ૧૪૩, (૧૫૪) (૨૯૭).
 બલિક પુત્રસ : (૨૯૭)
 બલિક રાજા : (૨૯૭)
 બલુચિસ્તાન : ૧૨૫, ૧૩૬, ૧૩૯, ૧૪૪, (૧૬૮)
 ૨૮૫, ૨૮૬, ૩૦૧, ૩૧૦.
 બળદેવ : ૮૬
 બળમિત્ર : ૪૯, ૫૧, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૧૦૬, ૧૦૭,
 (૧૦૮), ૧૦૯, ૧૧૦, (૧૧૩), ૧૧૯, ૧૨૦,
 (૧૫૪), ૧૬૨, ૧૮૭, ૧૯૦, (૩૫૬).
 બળભાનુ : (૧૧૩)
 બળરામ : (૨૯૭)

બળશ્રી : ૧૯૧, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૫, ૨૧૮. (૩૩૪)
 (૩૬૧), ૩૬૯, ૩૭૨, (૩૮૮).
 બિંદુસાર : ૨૯, ૩૦, ૩૧, (૭૫) ૧૦૨, ૧૨૬, ૧૭૭.
 બૃહસ્પતિ : ૬૭, ૬૯, (૨૯૭).
 બૃહદ્વેદ : ૬૬, ૭૬, ૭૭, ૮૯, ૯૧, (૯૧),
 ૧૦૦, ૧૪૯.
 બૃહસ્પતિમિત્ર : ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૬૪, (૬૫) ૬૬,
 ૬૭, ૬૮. ૭૦, ૭૧, ૭૨, (૧૧૬) ૧૫૬, ૨૨૨.
 બાણ (કવિ) : (૭૬)
 બાલકન્સ : (૨૯૭)
 બાબા-વૈરાટ : ૧૯૨
 બાલહીક : (૨૯૭)
 બાલોતરા : (૩૮૬)
 બાહુબલી : ૨૭૦
 બિકાનેર : (૩૪૮)
 બિંદુસાર : ૨૧૧
 બુધ : ૨૯૭
 બુદ્ધદેવ : ૨૪૪, ૨૫૪, ૨૫૯, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૯,
 બુદ્ધશાક્ય : ૨૪૪
 બુદ્ધપ્રકાશ : (૨૨૧) (૩૪૨).
 બુદ્ધિસ્તીક ઇન્ડીઆ : (૨૫૯)
 બેક્ટ્રીઆ : ૧૪૫, ૧૪૭, (૧૪૭) ૧૪૬, ૧૫૦,
 ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૬૧ ૩૦૦, (૩૧૨) ૩૧૩,
 ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૪૯.
 બેક્ટ્રીઅન્સ : ૫ (૫) ૬, (૮) (૯), ૧૪, ૧૨૭
 (૧૪૦) ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૫ ૧૪૬, ૧૪૭,
 ૧૬૩, ૧૬૫, (૧૭૧) ૧૭૮, ૧૮૧ (૧૮૧)
 (૨૧૮) ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૯૯, (૩૨૪) ૩૪૧
 ૩૪૫, ૩૬૫.
 બેનાકટક : (૩૫૬)
 બેબીલોન : ૨૯૮
 બેરીગાઝા : ૩૩૬
 બેસનગર : ૧૧૧, (૧૧૨) ૧૮૨.
 બોલન પાસ : ૧૩૯ ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૭, ૩૪૬.
 બોખારા : ૧૪૩, ૧૫૨.
 બૌદ્ધ : ૨૪૪, (૨૪૮) ૨૬૬.

બૌદ્ધધર્મ : ૨૪૬
 બૌદ્ધધામઓ : ૨૪૧, ૨૪૫.
 બ્રહ્મદ્વીપ : ૧૩૯, ૩૪૬.
 બ્રહ્મપુત્રા : (૧૨૯)
 બ્રાહ્મણ : ૨૫૦, ૨૪૯.
 બ્રાહ્મિ : ૧૬૭, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૪.
 બ્રેગેન્ઝા (ભરૂચ) : ૨૦૫

ભ

ભગવાનલાલ ઇંદ્રજિત : ૨૫૫, (૨૫૭) (૨૫૮)
 (૩૫૫) ૩૮૦, ૩૮૧.
 ભટ્ટારક : (૩૮૯) (૩૯૦)
 ભરત : (૧૨૮) ૨૭૦, ૨૭૧,
 ભદ્રબાહુ : ૨૯
 ભદ્રધોષ : (૬૧)
 ભરતખંડ : ૧૨૮, (૧૨૮) (૧૨૯), ૧૩૬, ૧૬૮,
 ૨૭૬, (૩૪૪)
 ભરત ક્ષેત્ર : (૧૯૯)
 ભરૂચ : ૨૧૪, ૨૧૫, ૩૬૨.
 ભસ્મગ્રહ : (૮૫)
 ભર્તૃહરી : ૯૭
 (ડૉ.) ભાષિ દાજી : (૩૫૮)
 ભાગવત (જીઓ ભાગ)
 ભાગ (રાજા) ૫૧, ૬૦, (૬૧) ૬૨, ૧૦૬, ૧૦૭,
 ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૮૨.
 ભાગભદ્ર : (૧૧૨)
 ભાનુમતી : (૧૦૯) ૧૧૩.
 ભાનુમિત્ર : ૪૯, ૫૧, ૬૦, ૬૨, ૧૦૬, ૧૦૭,
 (૧૦૮) ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, (૧૧૩)
 ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૫૪, (૧૫૫)
 ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૭, ૧૯૦, ૨૨૩, ૨૨૯, ૨૩૧,
 ૨૩૨, ૨૩૬,
 ભાનુશ્રી : ૧૧૩
 ભારતકા પ્રાચીન રાજવંશ : (૨૫૪)
 ભારતીય (સમૃદ્ધિ) ૧૬૧
 ભારત વર્ષ : (૨૯૭)
 ભારદ્વાજ : ૬૪

ભારહુતસ્તૂપ : ૨૪૫
 ભાવલપુર : ૩૪૭
 ભાંડારકર : (૧૪૬) ૨૦૬
 ભિન્નમાલ : (૧૧૦) ૧૯૨, ૧૯૩, ૩૪૮, ૩૫૪, ૩૮૬,
 ૩૮૭, (૩૮૭) ૩૯૧, ૩૯૨, (૩૯૩).
 ભિલ્સા : (૧૧૨)
 ભૂપાળો (ના સિદ્ધા) ૧૬૫.
 ભૂમક : (૮) (૯) (૮૩) ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૫૫, ૧૬૧,
 ૧૬૨, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬,
 ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, (૧૮૯) ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨,
 ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૧, (૨૦૫),
 ૨૦૬, ૨૦૭, (૨૦૮) (૨૧૨,) ૨૧૩, ૨૨૯,
 ૨૩૨. ૨૩૩, ૨૩૪, (૨૪૫), (૨૫૭), ૩૪૦,
 ૩૪૧, (૩૪૮), ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૬, (૩૫૭)
 ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨.

ભૂમધ્ય : ૧૩૨, ૧૪૨, ૧૪૬.
 ભૂમિમિત્ર : (૬૧) ૧૧૬
 ભોજક : (૧૩૪) ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૭૩, ૩૮૬
 ૩૮૭, (૩૮૭)
 ભોજદેવ : (૨૬૨) (૩૯૦)
 ભોજક (લોકો) ૩૯૨

મ

મગધ : ૫, (૫) ૬, ૮, ૧૦, ૧૨, ૩૪, ૩૬, (૧૨૮)
 ૨૦૫, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૬૬, ૨૭૧, ૨૭૬, ૨૮૦.
 મગધપતિ : ૫, ૨૫, ૨૮૯, ૩૪૩.
 મજ : ૨૩૦
 મજમુદાર : ૨૧૨
 મત્સ્ય : ૧૯૧, ૩૩૮.
 મત્સ્ય પુરાણ : ૨૯૬, (૩૫૫)
 મથુરા : ૬૬, (૮૬) ૯૮, ૧૫૬, (૧૫૭) ૧૬૨,
 ૧૬૪, ૧૮૩, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૯, ૨૩૨, ૨૩૩,
 ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૪,
 ૨૪૫, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૫, (૨૫૭) ૨૫૮, ૨૫૯,
 ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫, ૩૦૯, ૩૧૨,
 ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૨૭, ૩૩૦, ૩૬૩.

મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ડીકવીટીઝ : (૨૩૨) ૨૪૨.

મથુરાપતિ : ૩૧૭, ૩૭૦, ૩૭૧.

મથુરાનો સ્તૂપ : ૨૪૦, ૨૬૨, ૨૬૩.

મથુરા સિંહસ્તૂપ : ૨૨૮, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૬, (૩૧૮)

મદુરા : ૨૮૮

મદ્ર (દેશ) : ૧૫૧, ૧૫૩.

મદ્ર (પ્રાંત) : (૧૫૧)

મદ્રાસ : ૩૩૦

મધુપુરી : ૨૬૩

મધુરા : ૨૬૩

મધ્ય (દેશ) : (૮૩), ૧૫૫, ૧૬૨, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૩, ૧૮૧.

મધ્યમિકા (નગરી) : (૮૩) ૯૯, (૧૦૦) ૧૫૪, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૬, ૨૦૭, ૩૪૮.

મનુ (ભગવાન) : ૧૩૯, ૧૪૦, (૨૯૭), ૩૯૨.

મરાઠા : ૩૬૨

મર્વ : ૧૩૨, ૧૩૩, ૩૮૫.

મલ્લ : ૨૯૦

મલ્લપુરા : ૨૬૪

મશહ : ૧૪૩

મહમદ સાહેબ : ૨૪૧

મહાનંદ : ૮૪, ૨૨૬

મહાભારત : ૧૩૪, ૧૩૭, ૨૫૮.

મહાભાષ્ય : ૭૨

મહારાષ્ટ્ર : ૩૫૨, ૩૫૫.

મહાસભા (બૌદ્ધ) (૭)

મહેન્દ્રકુમાર : ૩૪

મહાવીર સ્વામી : (૬૬) ૮૦, ૨૪૧, ૨૫૬, ૨૬૩, ૩૪૫

મહાપ્રલય (જુઓ જળપ્રલય)

મહાક્ષત્રપ : ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૮, (૧૮૫) ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૭, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૫૭, ૨૬૧, ૨૬૨, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૪૯, ૩૬૨, ૩૬૫, ૩૭૪, ૩૭૯, ૩૮૦, (૩૮૨) ૩૮૩,

મહી (નદી) : (૧૨૯) ૨૧૪, ૨૧૫.

મહેર : (૧૩૪)

મહોલી : ૨૬૩

મંગળગ્રહ : ૧૩૦, (૨૯૭)

મંચુરીયા : ૧૪૧

મંચેરી : ૧૯૨

મંત્રિશુભ : ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮.

મંદસોર : ૨૦૬

મંશેરા : ૧૭૭

માઈનર : (એશિયા) ૧૩૬

માગધી (ભાષા) ૧૬૭, ૩૫૮.

માંગોલિયા : ૧૪૧

માડાગાસ્કર : ૧૩૩

માઢરીપુત્ર : ૩૭૬

માઢરીગોત્ર : ૩૭૭

માણિક્યતોલા : ૨૭૩

માણિક્યાલ : ૨૮૧

માતૃગોત્ર : ૩૭૬

માદ્રી (રાણી) : ૧૫૧

મામુલનાર : ૨૮૮, ૨૮૯ ૨૯૦.

માલ (દીપ) : ૧૩૩

માલવિકા : ૯૧, (૯૨) ૯૩,

માલવા : ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૩, ૩૬૦, ૩૬૧, (૩૬૩)

માલવ સંવત : ૩૬૧.

માહણ : ૨૪૯.

માલવિકાગ્નિમિત્ર : ૫૦, (૬૬) ૮૮, ૯૨.

મિથ્રેડેટસ (ધી ગ્રેટ) : ૧૮૧, ૨૪૧, ૩૦૦, ૩૦૧,

૩૦૨, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૨૫, ૩૪૮.

મિત્રદેવ (૧૯૮)

મિત્ર (વંશ) : (૬૧) (૧૦૪)

મિત્રનગર : (૧૫૫) (૧૯૩)

મિરિ : ૧૪૪

મિતેન્ડર : ૬૦, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૫૨, (૧૫૩) ૧૫૪, ૧૫૬, (૧૫૭), ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૪, (૧૬૫)

૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, (૧૮૯)
૧૯૦, ૧૯૧, ૨૧૦, ૨૧૪, ૨૨૬, ૨૩૧, ૨૩૨,
૨૩૩, ૨૩૬, (૨૪૪) ૨૫૪, (૨૫૬) ૩૦૦,
(૩૦૬), (૩૨૪) (૩૩૫) ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૦,
૩૪૬, (૩૮૭)

મિરેન્ડર : જુઓ મિરેન્ડર શબ્દે

મિલિન્ડા (જુઓ મિરેન્ડર)

મિલિન્દ : ૧૫૩, ૧૫૮

મિલિન્ડ પન્હો : ૧૫૩, (૧૫૪) (૧૫૫)

મિશ્રદેશ : ૨૬૪, ૨૬૫,

મિસર (દેશ) : (૧૩૩) ૧૬૧, ૨૧૪, ૨૪૬, ૨૬૫.

મીથ્રેડેટ્સ : (બીજો) (જુઓ મિથ્રેડેટ્સ ધી ગ્રેઈટ)

મીનલદેવી : ૨૯૨.

મિહિરકુલ : ૩૮૬ (૩૯૦).

મિહિરગુલ : (જુઓ મિહિરકુલ).

મીહિર : (૧૩૪).

મુલાપાસ : ૩૧૦.

મેકડોનલ્ડ : (૧૫૦).

મેગરથેનીસ : ૪૨, ૪૩, ૪૪. ૨૬૬,

મેરપર્વત : ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૧. (૩૯૫),

મેવાડ : ૧૯૨.

મેસીડોનિયન : ૧૪૨, ૨૭૩,

મૈત્રક(વંશ) : ૩૮૬, (૩૮૯).

મૈસુર : ૨૮૯.

મોગ : (જુઓ મોઝીઝ)

મોઝ : (જુઓ મોઝીઝ)

મોઝીઝ : ૧૬૬, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૩૯ ૨૪૦, ૨૪૧,
૨૪૨, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૧૧,
(૩૧૨), ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯,
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૭, ૩૪૧,
૩૪૬, ૩૬૩.

મોહન જાડેરા : (૧૨૫) (૧૩૭) (૧૩૮).

મોહુર : ૨૮૮

મૌખરી : ૩૯૧ (૩૯૧)

મૌર્ય : ૨૦૫, ૨૮૦, ૨૮૮, ૨૮૯, (૩૯૪)

મૌર્ય સામ્રાજ્ય : ૨, ૪, ૬, ૭, ૮, ૧૨, ૧૩,
૧૪ (૧૪) ૧૮.

મૌર્યપ્રજા : ૨૮૭, ૨૯૦.

મૌર્યવંશ : ૩૨૭

મૌર્ય સામ્રાજ્ય : ૨૭૫

મૌર્ય સમ્રાટ : ૨૭૫

મ્લેચ્છ : ૮૩, ૮૭, ૧૧૯ (૧૧૯) (૧૪૬) ૧૪૮.

ય

યમ : (૨૯૭)

યવન : (૧૦) ૫૭, ૯૧, ૧૨૬, (૧૩૩), ૧૪૦,
૧૪૩, ૧૪૬ (૧૪૬) ૧૪૯, (૧૪૯) ૧૫૪
(૧૫૭) (૧૬૮) ૨૦૩, ૨૧૯, ૨૭૩, ૨૮૪,
૩૦૬, ૩૧૨, ૩૩૧, ૩૪૫, ૩૬૯.

યવનદેશ : ૨૪૬

યવનદ્વીપ : ૨૯૬

યવનખાદશાહ : ૩૬૫

યવનસાગર : ૨૯૬

યવન સુંદરી : ૫૭ (૯૪) (૧૫૩).

યશોદામન : ૩૭૯

યશોધર્મન : ૭૨

યારકંડ : ૩૪૪, ૩૪૯,

યુક્તપ્રાન્ત : ૩૩૦

યુક્રેડાઈઝ : ૭૦, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, (૧૭૭). ૩૦૦,
૩૧૨, ૩૧૩,

યુ-ચી (પ્રજા) : ૧૪૨, ૧૪૪,

યુડીમોસ : (૨૮૦)

યુથીડિમોસ : ૮, (૨૦) ૯૪, ૯૬, (૧૦૧) ૧૧૦,
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૨, (૧૫૩) (૧૫૪) ૧૬૪,
૧૮૧, ૨૭૫, ૨૭૬, ૩૧૨, ૩૧૩.

યુથીડીમીઆ : ૧૪૯, ૧૫૦.

યુનાની વૈદક : ૨૭૮.

યુરોપ : ૩૩૧, ૩૫૦

યુધિષ્ઠિર : (૨૯૭)

યેમન : ૨૯૬

યેઝિન : ૨૯૬

યોન : (૭) ૭, ૮, ૧૪૩, ૧૪૬, (૧૪૬) ૧૪૭,
૧૫૭, (૧૫૭) ૧૫૮, (૧૬૮) ૨૨૯, ૨૪૩,
૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૪, ૩૦૬, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૬૫.

ચોનદેશ : ૨૪૬

ચોનપ્રજા : ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯.

ચોન-ખેડદીયા : (૧૪૬) ૨૬૮.

ચોન (સરદારો) : ૮, ૧૪.

૨

રઘુ : ૨૬૬

રંજુવલ (જુઓ રાજુવલ)

રત્નપ્રભસૂરિ : ૩૮૬, ૩૮૬.

રાજકોટ : (૨૫૦)

રાજતરંગિણી : ૧૪૮, ૩૨૬.

રાજપુતાના : ૮૦, ૯૦, ૧૨૫, ૨૦૧, ૨૦૫, ૩૪૬.

૩૪૮, ૩૭૦, (૩૮૬) ૩૯૨.

રાજવર્ધન : ૨૨૯

રાજવંશ : ૧૬૫

રાજુલ : (જુઓ રાજુવલ)

રાજુવુક : ૨૨૯

રાજુવુલ : ૧૧૦, ૧૧૧, (૧૧૧) ૧૧૨, ૧૫૫,

(૧૭૭) ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૬, ૨૦૫,

૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪

૨૩૭, ૨૪૪, ૨૫૭, ૨૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫.

રાણકદેવી : ૩૫૮

રામ (ચંદ્ર) : ૧૩૪, ૧૩૭, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૯૪, (૨૯૬)

રામહરભૂજ : ૨૯૬

રામાયણ : ૨૯૪

રાવળપોંડી : ૨૬૬,

રાવંશી : ૩૩૮, ૩૫૭, ૩૮૮,

રાવી (નદી) : ૬૪, (૧૫૧)

રાષ્ટ્રિક વંશ : જુઓ ત્રિકૂટક શબ્દ

રૂઢ : ૮૪.

રૂઢામન : (૭૪)

રૂઢુલ્લ : (૧૩૪)

રૂઢશાહ (સિંહ) : ૩૩૭, (૩૯૫)

રૂઢશાહ (ખીજો) : ૩૩૭

રૂઢશાહ (ત્રીજો) : ૩૩૮

રૂઢસેન : (૩૮૪)

રૂઢવદત્ત : (૧૦૮) ૧૮૩, ૧૮૪, (૧૮૪) ૧૬૬,

૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૨, ૩૮૬, ૩૮૭, (૩૮૭)

૩૮૮, ૩૮૯.

રેબીલ ગણપક : ૩૭૬.

રોખાસ્તેન : (૧૩૩)

રોમ : (૨૯૭)

રોમન : (૨૯૭)

લ

લક્ષ્મીપ : ૧૩૩

લક્ષણાવતી : ૭૨

લિચ્છવી : ૧૪૧, ૨૧૩, ૨૭૨, ૨૯૦, ૨૯૧.

લવ (કુમાર) : ૧૩૪, ૧૩૭, ૨૯૪.

લંછન : ૨૫૬

લંડન : ૩૨૭.

લાશ : ૧૪૪

લાટદેશ : ૧૯૦, (૩૮૫).

લિચ્છ : ૧૧૨, ૨૦૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૬,

૨૩૭, ૨૩૯, ૨૫૭,

લીચ્છ કુસુલક : ૨૩૮

વક્ત્રીવ : ૨૫, ૨૬.

વજ્રમિત્ર : (૬૧)

વજ્રદેશ : ૨૬૩

વજ્રસ્વામી : (૨૦૦)

વપુષ્ઠમા : (૬૬)

વખા મોરીઆર : ૨૮૯

વરરૂચિ : ૭૨, (૧૪૪) ૧૭૭, ૨૨૪, ૨૨૫ (૨૨૭).

વરચુળ : ૨૦૨, ૨૦૪, (૨૧૫) ૩૭૦.

વરાહ મંદિર : ૨૬૨.

વરૂણ : (૨૯૭)

વર્ધા (નદી) : (૬૨)

વસુદેવ : ૨૨૨, ૨૨૩.

વસુમિત્ર : ૫૧

વસુધા : (૧૯૯)

વલ્લભી (વંશ) : (૩૮૯)

વલ્લભાચાર્યજી : (૮૬) ૨૫૩.

વશિષ્ઠ : ૨૯૬.

વશિષ્ઠપુત્ર : (૩૭૬)

વસુમિત્ર : ૪૯, ૫૦, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૧, ૭૭,
૮૨, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૭, ૧૦૦,
૧૦૨, ૧૦૩, (૧૦૬) (૧૦૭) ૧૦૮, ૧૦૯,
૧૧૦, (૧૧૩) ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૪૫,
૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૩, (૧૫૪).

વસુમિત્ર બીજો : ૫૦, ૫૧, ૬૨, ૧૧૬.

વાકપતિરાજ : ૭૨, ૨૬૨.

વાણ્ણારસી નદી : ૩૬૬, (૩૬૭).

વામનીર્થ : ૩૬૭.

વામિદેશ : (૧૯૯)

વાસુદેવ : ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૬૩.

વાસ્કોડાગામા : ૧૫૭

વાયુ પુરાણ : (૬૧) ૨૪૬.

વિકટોરીયા : ૧૧, ૮૫.

વિક્રમાદિત્ય : ૮૪, ૯૭, ૧૦૭, (૧૩૮), ૨૦૩, ૩૨૬,
૩૨૭, ૩૨૮, (૩૩૫), ૩૫૨, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૯.

વિજયમિત્ર : (૬૧)

વિજયસેન : ૩૮૯, (૩૮૯)

વિજયાનંદસૂરિ : ૨૪૯

વિજયવલ્લભસૂરિ : ૨૪૯

વિજયસેન : ૩૭૯

વિદર્ભ : ૯૦, (૯૨) ૯૩.

વિતસ્તા : જુઓ એલમ.

વિદિશા : (૬૬) (૬૭) ૭૪, ૭૮, (૭૯), (૯૨),
(૯૩), ૧૦૧, ૧૧૧, ૧૮૨, ૨૦૯.

વિંધ્યાચળ : (૧૨૯)

વિદ્યાપ્રબોધ વેદ : (૨૪૮)

વિલાસ પ્રિયતા : ૧૧૯

વિશ્વવર્મન : ૩૭૬.

વિશ્વસિંહ : (૩૩૭)

વિષ્ણુ : ૬૪, ૮૩, (૮૬).

વિષ્ણુદત્તમિત્ર : (૨૯૭)

વિષ્ણુદત્તા : ૩૭૬, ૩૭૮.

વિષ્ણુયશા : ૬૪, ૮૩.

વિન્સન્ટ સ્મિથ : (૨૧૪) ૨૨૧, (૨૩૨) ૨૭૨, ૨૭૩,
૨૭૭, ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૪૪.

વીતભય પદ્મ : (૧૨૫) ૩૮૬, ૩૯૨.

વીરદામ : (૩૩૭)

વીરદામન : ૩૭૯

વીરસેન : ૨

વૃષભસેન : ૬૫, ૬૬, ૭૩, ૭૪, ૮૭, ૨૭૬, ૩૪૯,

વૃષભ : ૩ (૪)

વૃષભત્વ : ૨૯૬

વદ : (૨૪૮) ૨૫૦.

વેદોક્તી હત્પત્તિ : ૨૪૯

વૈદિકશાસ્ત્ર : ૨૭૭

વૈદર્ભો : ૯૧, (૯૧)

વૈદિક : ૨૨૬, ૨૪૪, (૨૪૮), (૩૪૭).

વૈદિકધર્મ : ૨૫૪

વૈરાટ (નગર) : ૧૯૨.

વૈષ્ણવ : (૮૬)

વૈશાલી : ૨૭૨

વૈશ્રવ : (૮૬) ૨૫૩

વોડવા (સ્તૂપ) : (૮૬) ૯૮, ૨૬૦, ૨૬૧.

વોનોનીસ : ૩૨૮.

વ્યાધસેન : ૩૯૪, ૩૯૫.

શક : ૯૭, ૧૧૦, (૧૧૦) ૧૨૭, (૧૩૩), ૧૩૫,
૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૪, (૧૭૧), ૧૭૪
(૧૯૮) ૧૯૮, ૨૦૩, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૧,
(૨૫૫) ૨૫૭, ૨૮૩, (૨૯૫) ૩૦૧, ૩૦૪,
૩૦૫, ૩૦૮, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૨૧, ૩૨૨,
૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૮,
૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮,
(૩૬૧), ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૯ ૩૭૦, ૩૭૪,
૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૯, ૩૮૪, ૩૮૮, ૩૮૯,
૩૯૩ (૩૯૩) ૩૯૬.

શકડાળ : ૨૨૪, ૨૨૬.

શકદ્વીપ : જુઓ શાકદ્વીપ

શકપ્રવર્તક : ૩૨૩, ૩૬૯.

શકસ્થાન : ૧૩૫, ૨૫૮, ૩૫૦, ૩૯૨.

શક સિંધીયન્સ : ૩૩૨, ૩૩૩.

શક સંવત : ૩૨૧, ૩૨૩.

શક સંવત્સર : ૩૬૯

શકાનિ : ૩૭૮

શકારિ : ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૧૭, ૩૫૨.

શકુન્તલા : ૨૨૩

શતવાહન : (જુઓ શતવાહન)

શતવાહન : ૯, ૧૨, ૭૫, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૩૪ (૩૯૩)

શતવાહનવંશી : ૩૬૯, ૩૭૧.

શતાનિક : ૧૦૧

શન્નુજ્ય : ૧૩૦

શનિ : (૨૯૭)

શનિયા : (૨૯૭)

શહેનશાહેશાહી : (૩૩૯) ૩૪૨, ૩૬૫.

શંકરાચાર્ય : ૨૯૨

શંભલ : ૬૪, ૬૫, ૮૩.

શાક : ૨૨૦

શાકદ્વીપ : ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૪, ૨૧૦, ૨૬૫, ૨૯૫, (૩૫૦) ૩૯૨.

શાકલ : (૯૨) (૯૯) ૧૪૯, (૧૫૧) ૧૫૩, (૧૫૪) ૧૫૮, ૨૭૪.

શાક્યસિંહ : ૨૪૪

શાતધર્મન : ૮૯

શાતકરણી : ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૮, ૪૯, ૬૫, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, (૮૭) ૮૮, ૮૯, ૧૯૪, (૨૦૨) ૨૦૩, ૨૦૭, ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૨, (૩૫૭) (૩૭૧) ૩૭૨

શાતવાહન : જુઓ શતવાહન

શાપુર : (૨૯૬)

શારદામઠ : ૨૯૨

શાલિશુક : ૧૭, ૯૦, ૨૦૫.

શાહ : ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૫૫,

શાહઆઝગઢી : ૧૭૭

શાહી : ૨૨૦

શાહધેરી : ૨૬૬

શાહવંશ : ૩૩૨, ૩૪૧, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૯, ૩૭૧.

શાંખકુમાર : ૧૩૪, ૧૩૭, ૨૯૫.

શાંધાર્ધ : ૧૩૨

શિકારપુર : ૧૩૯

શિથિઅન્સ : જુઓ સિથિઅન્સ.

શિયાલકાટ : (૯૯) (૧૪૯) (૧૫૩) ૧૫૮ ૨૭૪.

શિરોહી : ૧૯૨, ૩૫૩, (૩૮૬) ૩૯૨.

શિલાલેખ : ૭૧, ૧૬૯, (૩૩૪) ૩૩૯, ૩૬૯,

શિવ : (૨૯૭)

શિવદત્ત : ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૩.

શિશુનાગ : ૨૯૦, ૨૯૧, (૩૯૪).

શિસ્તાન : ૭૪, (૧૩૪) ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૪, ૨૪૧, ૨૪૨, ૩૧૬, ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૨.

શીતળા : ૨૫૬, ૨૫૭.

શુંગપતિ : ૨૨૯, ૨૩૬, (૩૪૮).

શુંગવંશી : ૪૯, ૫૫, ૬૪, ૭૦ ૧૬૫, ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૧૨, ૨૧૪, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૫૧.

શુંગભૂત્ય : ૪૯, (૪૯) ૫૦, ૫૪, ૫૯, ૬૪, ૬૫, (૭૫) ૮૮.

શૌણ (નદી) : ૮૫, ૧૦૨.

શૌણ : જુઓ શૌણ.

શોદાસ : (જુઓ સોડાસ.)

શ્રવણ બેલગોલ : ૨૯૪

શ્રીધર : (૧૯૯)

શ્રીમાળ (નગર) : જુઓ ભિન્નમાલ.

શ્રીમાળ : ૩૫૪, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, (૩૮૭) ૩૮૮, ૩૮૯, (૩૯૦) ૩૯૦ (૩૯૩) ૩૯૬.

શ્રીમુખ : ૬૬, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, (૧૧૬) ૨૨૨, ૨૨૩,

શ્રુતાવતાર : (૧૯૯)

શ્રુતિ : ૧૩૭, ૨૫૦

શ્રુતિકાર : ૧૪૧, ૩૪૫, ૩૮૫.

શ્રેણિક : (૭૪) ૧૨૪, ૨૧૪.

શ્રુતકેવળી : ૨૯

શ્વેતાંબર : (૮૩) ૮૪.

સ

સત્રપ : જુઓ ક્ષત્રપ

સતલજ (નદી) : ૫૭, ૯૧, ૯૪, ૯૫, (૧૫૧) ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૮૧, ૧૮૯, ૨૦૫, ૨૩૭.

સતધન્વા : ૮૯ (૯૧)
 સતી : (૨૯૭)
 સત્યમિત્ર : (૬૧)
 સત્યયુગ : (૨૯૭)
 સત્રપી : ૩૧૩
 સમરકંઠ : ૩૪૪, ૩૪૯, (૩૯૪).
 સમુદ્રગુપ્ત : ૨૮૯, ૩૩૬,
 સમુદ્ર (ની રાણી) : (૧૫૭)
 સમુદ્ર (અઢી) : ૧૨૮
 સમુદ્રવાળો પેરોપ્તસ : ૩૩૬
 સવમિત્ર : (૬૧)
 સરદી (પ્રાતો) : (૩૦૮)
 સરસ્વતિ : ૩૪૬, ૩૬૪.
 સરાક : (૩૬૭)
 સલંબક : ૧૯૨
 સંગ પાસ : ૩૧૯
 સંધમિત્રા : ૩૪
 સંપ્રતિ : ૨૫, ૧૭૭, (૩૪૮).
 સંવત્સર : ૨૪૧
 સંવત્સરી (પર્યુષણ) : (૮૫)
 સંવત્સર પ્રવર્તક : ૩૦૪
 સંવિજી : ૨૯૦, ૨૯૨.
 સંસારદર્શન : (૨૪૮)
 સંસ્કૃતિ : ૧૬૭
 સંસ્થાપન પરામર્શન : ૨૪૮
 સ્કંદગુપ્ત : (૩૯૦)
 સ્તૂપ : (૭૯) (૮૪) ૨૬૧.
 સ્પાર્ટા : (૨૯૭)
 સ્પેલ ગેડેમ્સ : ૩૨૪
 સ્પેલીરીઝ : ૩૨૪
 સ્પેલેહોરેસ : ૩૨૪
 સ્મીથ : જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથ.
 સ્ટ્રેઓ : (૧૫૨)
 સાઈરસ ધી ગ્રેઈટ : ૧૨૪, ૧૨૫, (૧૩૩) ૨૮૫,
 ૨૯૮, ૩૪૫, ૩૪૭.
 સાકેત : (૯૮) (૯૯) ૯૯, (૧૫૪)
 સાબરમતિ : ૨૧૪, (૨૧૫)

સાકલ : જુઓ શાકલ.
 સાગલ : જુઓ શાકલ
 સામ્રાજ્ય : ૩૧૮,
 સારનાથ : ૨૬૫
 સારનાથ સ્તૂપ : (૨૫૬)
 સાર્વાણી : (૨૯૭)
 સાંચી : (૭૪), (૭૯) ૧૧૧ ૩૩૬, ૩૩૭.
 સિક્કા : ૭૧
 સિકંદરશાહ : જુઓ અલેક્ઝાંડર.
 સિથિયન : ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૬૭, (૧૬૮)
 ૨૦૦, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૨૧, ૩૩૯, ૩૪૦,
 ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૬૫, ૩૭૬.
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ : ૨૯૨
 સિરકહ : ૨૬૬
 સિરહરિયા : ૧૩૨
 સિરિયન પ્રજા : ૧૪૮
 સિરિયા : ૧૪૮, ૨૪૬, ૨૭૩.
 સિલોનવંશી : (૩૪૩)
 સિંધ : ૯૦, ૧૨૫, ૧૩૮, ૧૫૫, ૧૮૯, ૨૦૫,
 ૨૧૭, ૩૧૦, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૬.
 સિંધુ : (૯૪) (૯૫), ૧૨૬, (૧૨૯) ૧૩૩, ૧૩૪,
 ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૪, (૧૯૩) (૨૬૫) ૨૮૫,
 ૩૧૧, ૩૨૧, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૬, ૩૮૮.
 સિંહ : ૧૮૫, ૨૪૪.
 સિંહ સ્તંભ : ૨૫૭
 સિંહ સ્તૂપ : ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૫૨, ૨૫૫, ૨૬૩.
 (રેવરંડ) સીલ : ૨૭૦
 સીજસ્તાન : ૩૫૦
 સુજ્યેષ્ઠ : ૫૦, (૫૯), (૬૧) ૬૨, ૧૦૨, ૧૦૩.
 સુદર્શન (તળાવ) : (૭૪), ૨૮૬, (૩૯૫).
 સુપ્રતિપદ્ધ : ૮૦ (૮૫).
 સુભટપાલ : ૧૯૩
 સુભાગસેન : જુઓ સોભાગસેન.
 સુમાત્રા : (૧૩૩) ૨૧૪.
 સુમિત્ર : ૫૯, ૬૨, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૩૫.
 સુરત : ૨૧૪, (૩૧૭).
 સુરસેન : જુઓ સુરસેન.

સુલેમાન : ૩૧૦

સુધીમ : ૩૦, ૩૧.

સુવર્ણમુખ : ૩૬૭

સુવિશાખ : ૨૮૬

સુશર્મન ૬૯, ૭૦, ૧૧૬, ૨૨૨.

સુસ્થિત (આચાર્ય) : ૮૦, (૮૫).

સુહસ્તિજી. (૬૬) (૮૩)

સુરસંગ : (મથુરાવાળો) ૩૧૦

સુરસેન : ૯૧, ૧૫૫, ૧૭૯, ૨૦૫, (૨૧૮) ૨૬૩, ૩૧૮.

સૂર્યનો પુત્ર : (૨૯૭)

સૂર્ય : (૧૩૪), (૨૯૭).

સૂર્યમિત્ર : (૬૧)

સૂર્યવંશી : ૨૯૬, (૨૯૭).

સેન : ૩૩૨.

સેલ્યુકસ : ૪, (૧૦) ૩૩, ૧૨૭, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૬૧, ૧૭૭, ૨૭૩.

સેંટ્રોકોટસ : (૫) ૪૨, ૧૬૧, ૨૨૪, ૨૮૪, ૨૮૯.

સૈફી : (૧૩૩), ૧૪૦.

સૈચિલિઝ : ૧૩૩

સૈનિક (રાજનીતિ) : (૧૫૭)

સોટર : ૧૪૭

સોડાસ : ૧૮૬, ૨૦૫, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૬૧, ૩૧૭, ૩૨૦.

સોદાસ : જુઓ સોડાસ.

સોન : (નદી) જુઓ ગોણુ,

સોપારગ : ૩૬૭.

સોપારા : ૨૦૭, ૨૧૩, (૨૧૫), ૩૬૨.

સોભાગસેન : ૨, (૨), (૫), ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૧૪૭, ૧૫૨.

સોલંકી : ૩૫૭

સૌરાષ્ટ્ર : ૮૦, ૯૦, ૧૧૧, ૧૩૦, ૧૫૫, ૧૯૦, ૨૦૫, ૨૮૫, ૩૩૨, ૩૩૮, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯.

સૌવીર (દેશ) જુઓ સિંધ.

સૌવીરપતિ : ૩૪૭

હ

હગામ હગામાસ : ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, (૧૮૪), ૨૨૯, ૩૩૧.

હગામાષ : જુઓ હગામ હગામાસ.

હન : ૨૩૦, ૨૩૧.

હર્ષપુર : ૧૯૨, ૧૯૩.

હર્ષવર્ધન : ૩૩૫, (૩૯૧)

હર્ષ સંવત : ૩૩૫

હરિકુળ : (૨૯૭)

હયુઆરા : ૨૩૦

હયુએન્સતાંગ : ૨૬૪, ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૭૦.

હાથીગુફા : ૬૮, ૬૯, ૭૨, (૧૧૬) ૧૫૫, ૨૨૨.

હામન : (સરોવર) (૧૩૩) (૧૩૫), ૧૩૬, ૧૩૯, ૩૪૫.

હામન માર્શી : (૧૩૫)

હાલ : ૩૧૦

હિમાલય : ૧૪૨, ૩૧૦, ૩૯૨.

હિંદ : ૨૦૦, ૨૮૬, ૨૯૮, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૪૮.

હિંદુ : ૩૨૩

હિંદુકુશ : (૧૨૪), ૧૪૪, ૧૬૧, ૩૧૦, ૩૨૯.

હિંદીશક : ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૭, ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૪, ૩૭૧.

હિંદુસ્તાન : (૧૨૮) (૧૨૯), ૩૪૬.

હુરભુજ : ૨૯૬

હૂણુ (પ્રજા) : ૩૮૯, (૩૯૦) ૩૯૨.

હુબ્ક : ૨૦

હેનરી કુએન્સ : (૩૪૭)

હેમંડ : ૧૩૯

હેમચંદ્રાચાર્ય : ૨૬૨ (૨૬૨).

હેરાત : ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૪૩, ૩૧૧, ૩૧૭,

હેરોડોટસ : ૩૪૯, (૩૫૦).

હેલમંડ : ૩૫૦

હેલીઓક્લસ : ૭૦, ૧૧૨, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૭૭, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૪.

હેલીઓડોરાસ : ૧૧૧, (૧૧૨) ૧૬૨, ૧૮૨.

હેલીનીક : (૩૫૯)

(ડૉ) હાલ : ૨૬૨

હોદાઓ (નીસમજ) : ૧૬૪, ૧૬૭.

ગુજરાતી પત્રનો અભિપ્રાય

ડૉ. ત્રિભુવનદાસના આ ગ્રંથમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધીના એક હજાર વર્ષનો જૈન દષ્ટિએ વિચારાયેલો પ્રાચીન ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ આલેખાયેલો છે. જૈનોને માટે ઘણું અભિમાન લેવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

x

x

x

લેખકના મત પ્રમાણે જે શિલાલેખો ખૌદ્ધર્મી મહારાજ અશોકના ચોક્કસ રીતે મનાયા છે, અને તેમાં અપાયેલો ઉપદેશ ખૌદ્ધર્મનો છે એમ જે અત્યાર સુધી મનાતું આવ્યું છે, તે ખડકલેખો વગેરે અશોક મહારાજના નથી, પણ એના પછી ગાદીએ બેસનાર તેના પૌત્ર જૈન મહારાજ પ્રિયદર્શી ઉદ્દે સંપ્રતિના છે, એમ તેમણે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

x

x

x

ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, કુણ્ણલ, પ્રિયદર્શી અને તેની રાણીઓ નક્કી કરવા માટે તેમણે પ્રાચીન સિદ્ધાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેનાં બે મોટાં પ્રકરણો, સિદ્ધાઓનાં ચિત્રો સાથે આપ્યાં છે. આવો સિદ્ધાઓનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલો છે.

x

x

x

ખરેખર એક ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલો સાધાર ઐતિહાસિક શોધખોળનો આ એક અદ્ભૂત ગ્રંથ છે, અને રીસર્ચ કરનારા વિદ્વાનોને મુંઝવણમાં નાંખનારો છે.

x

x

x

ડૉ. શાહે એક વરસમાં બે મોટા ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે, અને તેટલી જ ઝડપથી બાકીના બહાર પાડશે એવી આશા છે. આ ગ્રંથ ગુજરાતની દરેક લાયબ્રેરીએ રાખવા જેવો છે. આના સારરૂપ જો એક અંગ્રેજી ગ્રંથ તૈયાર કરાવાય તો તેની ચર્ચા આખા ભારતખંડમાં થવા પામે.

x

x

x

આ આખો ગ્રંથ વાંચતાં અને આંખ ચોળતાં આપણને ચમત્કાર, જાદુ, ઈંદ્રજાળ, માયાનો વિસ્તાર જેવું જ લાગે છે, અને પ્રશ્ન થાય છે કે શું અત્યાર સુધીમાં બધા જ દેશી વિદેશી વિદ્વાનો ખોટે માર્ગે જ ચઢી ગયા અને પ્રાચીન ઇતિહાસ ખોટો જ ચીતરી ગયા?

અમે તો અમારા મત પ્રમાણે કિચિત્ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વિશેષ તો ખૌદ્ધ મતના અનુયાયીઓ અને ઇતર વિદ્વાનો જ કરી શકે.

મુંબઈ તા. ૨૭-૬-૩૬
તા. ૪-૧૦-૩૬

આ ગ્રંથ વિષે મળેલા અભિપ્રાયો

(૧)

હમકો અતીવ સંતોષ હુઆ. બહોત સમયસે હમ જીસ ચીજ કે ચાહતે થે આજ વહી હમારી દષ્ટિમેં આઈ. ઇસમેં જો જો વર્ણન દીયા હૈ, યદી વિસ્તૃત ગ્રંથમેં પ્રકાશિત હોવે તો, હમારી માન્યતા હૈ કી જૈનસાહિત્યમેં એક અપૂર્વ પ્રાથમિક ઔર મૌલિક ઇતિહાસકા આવિર્ભાવ હોગા. ઇસકે પઢનેસે જૈન ધર્મકી પ્રાચીનતા કે વિષયમેં જો કુછ ભ્રમ જનતામેં પડા રહા હૈ, વહ દૂર હો જાયગા. ઇસ લિયે યહ અપૂર્વ ગ્રંથ જિતની જલદી પ્રકાશિત હોવે ઉતનાહી અચ્છા હૈ; સાથમેં હમ જૈન ઔર જૈનેતર કુલ સન્નજનોકો યહ સલાહ દેતે હૈ કિ ઇસ ગ્રંથકી એક એક નકલ આપ અપને પુસ્તક સંગ્રહમેં અવશ્યમેવ સંગ્રહિત કરે. કયોંકિ યહ ગ્રંથ કેવળ જૈન કિ પ્રાચીનતાકો સિદ્ધ કરતા હિ, ઇતનાહી નહીં, સાથમેં ભારતવર્ષકી પ્રાચીનતાકો બી સિદ્ધ કરતાહૈ. ઇસ લીએ ઇસ ગ્રંથકા જો નામ રખા ગયા હૈ વહ બીલકુલ સાર્થ હૈ.

પાલણપુર

વલ્લભવિજય

ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીમદ્વિજ્યાનંદસૂરિજીકા પદ્ધર

(૨)

ભારતવર્ષના ઇતિહાસના સંક્ષિપ્તસારની પુસ્તિકા ૪૪ પ્રકરણવાલી વાંચતાં એમ મને લાગે છે કે અત્યારની જૈન બાળવ્રજ તે વિષયમાં પોતાની ફરજ સમજતી થાય તેમ આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે.

અમદાવાદ

વિજયનીતિસૂરિ

(૩)

પુસ્તકની રૂપરેખા દર્શાવતું પેમ્ફલેટ મળ્યું છે. તેની રૂપરેખા જોતાં પુસ્તક અતિ મહત્વનું થશે અને એ સત્વર પ્રકાશ પામે એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

પાટણ

પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી

(૪)

તમોએ ઇતિહાસ માટે ઘણો ઘણો સંગ્રહ કર્યો છે. તમો તમારા હાથે સમાજને જો કાંઈ આપી જશો તે બીજાથી મળવું દુઃશક્ય છે; એટલે આ કામ તમોએ જ ઉપાડ્યું છે તેજ સર્વથા સમૂચિત છે... આવા ગ્રંથની અતીવ અગત્ય છે, આ ગ્રંથ જેમ જલદી બહાર પડે તેમ કોશિષ કરવા સપ્રેમ સૂચન છે.

દિલ્હી

મુનિ દર્શનવિજયજી

(જૈન સાહિત્યના એક સમીક્ષક)

(૫)

પ્રયાસ સ્તુત્ય છે અને ઐતિહાસિક શોધક બુદ્ધિ તથા ઉઠાપોઠ કરવાની પદ્ધતિ સુંદર છે. આ પુસ્તકથી ઘણીક બાબતોના જ્ઞાન દૂર થઈ શકશે. અને નવીન પ્રકાશની હુંક પ્રાપ્ત થાય તેવું ઘણું સચોટ પુરાવાઓવાળું લખાણ છે. એટલું જ નહીં પણ અનેક શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને પ્રશસ્તિઓની મદદ લઈ વિવેચન થયેલું દેખાય છે.

કચ્છ-પત્રી

મુનિ લક્ષ્મીચંદ

(૬)

શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ બન્ને સમકાલીન હતા તે બાબત જૈન લેખકો અને ઇતર પરદેશી વિદ્વાનો સહમત છે. અહિંસા તત્ત્વનો પ્રચાર પણ તેઓએ લગભગ એકજ ક્ષેત્રમાં કર્યો છે. છતાં દિલ્લીની જેવું એ છે કે કેટલાંક સ્થાનોમાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં છે તે મહાત્મા બુદ્ધનાં કહેવાય છે, જ્યારે મહાવીરનાં અવશેષો વિશે આપણે તદ્દન અંધકારમાં જ છીએ. સદ્ભાગ્યે ડૉ. ત્રિ. લ. શાહે આ બાબત વર્ષો થયાં હાથ ધરી છે અને શ્રી પાર્શ્વનાથના સમયથી આરંભીને એક હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ સંશોધિત કરવા માંડ્યો છે.

તે જાહેર કરે છે કે શ્રી મહાવીર સમર્પિત થયેલ ઘણાં અવશેષો આપણી યાત્રાનાં સ્થળ માર્ગે મોજુદ પડેલ છે. જેની ભાળ હજી સુધી આપણે કોઈને નથી. એમનું કહેવું એમ થાય છે કે શ્રી મહાવીરના જીવન માંહેના કેટલાયે બનાવોનાં સ્થાન, વર્તમાનકાળે જે મનાતાં આવ્યાં છે તેના કરતાં અન્ય સ્થળે હોવાનું સાબિત થઈ શકે છે. જે તેમજ હોય તો અને ડૉ. શાહ સંપૂર્ણ ખાત્રી ધરાવે છે કે તેમજ છે; તો તો જરૂર જૈન ઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકાર યુગ ઉભો થશે અને વિશારદો અને અન્ય કાર્યકર્તાઓને તે ક્ષેત્રમાં વિશેષ અભ્યાસ કરવાને પૂરતી સામગ્રી મળી કહેવાશે.

ગુલાબચંદજી ઢઠ્ઠા. એમ.એ.

શ્રી. જૈ. કો. ના જનરલ સેક્રેટરી અને
ઉમેદપુર પાર્શ્વ, આશ્રમના વ્યવસ્થાપક

(૭)

પુસ્તક તદ્દન નવું દૃષ્ટિબિંદુ ખોલે છે એમ સમજાય છે. તમે એ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ઘણો શ્રમ લીધો લાગે છે.

મુંબઈ

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

દીવાન બહાદુર; એમ. એ. એલ એલ બી.

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ)

(૮)

હાલમાં તેમણે એ ગ્રંથની સંપૂર્ણ હકીકતનું હસ્તપત્ર બહાર પાડ્યું છે. તે ઉપરથી તેના મહત્ત્વનો સારો ખ્યાલ મળ્યો છે. ગ્રંથના ચુમાલીસ પરિચ્છેદો કરેલા છે. અને

તેમાં એક હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ, સારી, સરળ અને રસમય ભાષામાં આપેલો છે. ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસનો આવો મોટો ગ્રંથ કોઈપણ ભાષામાં નથી...પ્રાચીન સમયમાં પ્રવર્તી રહેલા વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ સંબંધી તે વખતે ચાલતી રાજ, અમાત્ય અથવા પ્રધાન મંડળની વ્યવસ્થા અને બંદીખાનાં, ગ્રામ્ય સુધારણા, પંચાયતો, વિદ્યાલયો, વ્યાપાર, ખેતી વિગેરે સંસ્થાઓ સંબંધી હકીકત વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. અને તે ઘણી ખોઘક છે. એટલે આ ગ્રંથ ઘણો શ્રમ લઈ તથા ઘણાં પુસ્તકોના અસલ આધારો, શિલા અને તામ્રલેખો, સિક્કા વગેરે જોઈ આધારભૂત ગણી શકાય તેવો બનાવ્યો છે. તે સર્વ રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે એમ મને લાગે છે. જૈન સમાજના વિદ્વાનોના, વિદ્યાલયોના અને રાજ મહારાજાઓના આશ્રય વગર આવો મોટો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવો અશક્ય છે. તેથી તેની સારી સંખ્યામાં નકલો લેવાનું આશ્વાસન આપી તેમના તરફથી ગ્રંથકર્તાને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન મળશે એવી આશા છે.

વડોદરા

ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈ

બી. એ. એલ. એલ. બી. નાયબ હીવાન

(૯)

ડૉ. ત્રિ. લ. શાહે અનેક નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ આધાર સાથે આ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યા હોય એમ જણાય છે. અશોક અને ચંદ્રગુપ્ત સંબંધી તેમનાં મંતવ્યો ઇતિહાસની દુનીઆમાં વિખલવ કરાવે એવાં છે. પુસ્તકનો વિસ્તાર પણ ખૂબ છે. આશા રહે છે કે આધારસ્થળોનો નિર્દેશ પણ તેમાં થશે જ. સંપૂર્ણ અનુક્રમણિકાની એટલીજ આવશ્યકતા ગણાય. આ પુસ્તક પ્રગટ થતાં એક અગત્યની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું ધારી શકાય છે. ઇતિહાસનો શોખ વધતો જાય છે, એવા સમયમાં આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટી ખોટ પૂરી પાડશે એવાં ચિહ્નો સદર હસ્તપત્રમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

લોહાર સ્ટ્રીટ,

મનહર બિલ્ડીંગ, મુંબઈ

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

બી. એ. એલ. એલ. બી. સોલીસીટર

(૧૦)

ઇતિહાસના અનભિજ્ઞને પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ વધાવી લેવા યોગ્ય લાગે એવું આ ગ્રંથ પ્રકાશનનું સાહસ છે. ઇતિહાસ પ્રત્યેની લોકરૂચી અણખીલી અને વિદ્યાવિકાસ કરતી સંસ્થાઓ પ્રમાદ, પક્ષપાત અથવા નિર્ધનતાનો ભોગ થઈ પડી છે, તેવા સંજોગોની વચ્ચે આવા ગ્રંથનું જોખમ લેનાર પ્રથમ ક્ષણેજ સહુના અભિનંદન માંગી લે છે. આ સાહસ પાછળ ગ્રંથકારના જીવનની પચીસ વર્ષની પ્રખર સાધના છે. ટીપ્પણો, સમયાવળી, વંશાવળી વિષય શોધવાની ચાવી વિગેરે આપીને એક બાજુએ લેખકે આખા વિષયને વિદ્રવલોચ્ય બનાવ્યો છે ને બીજી બાજુ ભાષાશૈલી સરળ, ઘરગથ્થુ, કંઈક વાતાં કથનને મળતી રાખવાથી ગ્રંથ વિદ્યતાને એક ખૂણે જ ન પડી જાય તેવો બન્યો છે.

મુંબઈ

જન્મભૂમિ (દૈનિક પત્ર)

(૧૧)

આજે જ્યારે દેશનો સાચો ઇતિહાસ પણ દેશજનો માટે દુર્લભ થઈ પડ્યો છે, હિંદના જાજ્વલ્યમાન ભૂતકાળ ઉપર જાણી જોઈને પહોં પાડી, રાષ્ટ્રના સંતાનો સમક્ષ હિંદની પરાધીનતાના અને પામરતાના દિવસોનો જ ઉલ્લેખ કરનારો વિદેશીઓએ લખેલો કે પ્રેરેલો ઇતિહાસ ધરવામાં આવેલો છે, તેવે સમયે પચીસ પચીસ વર્ષના તપને પરિણામે ગ્રંથકારે ઉપલબ્ધ સાધનોનો જની શકે તેટલો અભ્યાસ કરીને ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીનો હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ આપવાનો કરેલો પ્રયાસ જેમ અપૂર્વ છે તેમ આ દિશામાં પ્રકાશ ફેંકનારો છે. આ ઉપયોગી ગ્રંથને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જ નહીં પણ તમામ ગુજરાતીઓ વાંચવા પ્રેરાય તેવો આગ્રહ કરીએ છીએ, અને એક ગુજરાતી સંશોધક વિદ્વાનની કદર કરી પોતાને શીરેથી બેકદરપણાનો દોષ દૂર કરવાના પ્રયાસ માટે ગુજરાતને આ પુસ્તક સત્કારવા યોગ્ય હોવાની ખાત્રી આપીએ છીએ.

મુંબઈ

હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર (દૈનિક પત્ર)

(૧૨)

દાકતર ત્રિભુવનદાસ શાહે ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસપર જે નવો પ્રકાશ પાડવા તત્પરતા બતાવી છે એ ભારતવર્ષીય દરેક વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થાએ અભિનંદવા યોગ્ય છે. પોતે લખેલા ઇતિહાસનાં પ્રકરણોની ટૂંક ખીછાન પત્રિકારૂપે આપીને આપણને ખૂબ ઉત્કંઠિત બનાવ્યા છે. આવા શ્રમપૂર્વક અને આટલી વિગતવાળા પુસ્તકને દરેક વ્યક્તિએ પોતાથી બને તેટલી મદદ કરવી જોઈએ.

દેશભાષામાં આવા પુસ્તકની અત્યંત જરૂર વર્ષો થયાં લાગ્યા કરતી હતી. દાકતર ત્રિભુવનદાસે વર્ષો સુધી મહેનત કરી તેવું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. એ ખરેખર બહુ ખુશી થવા જેવું છે. દરેક શાળા, દરેક લાઇબ્રેરી અને જની શકે તેવી દરેક વ્યક્તિએ એ પુસ્તક અવશ્ય વસાવવા જેવું છે.

હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ એમ. એ.

મુંબઈ

[માજી] એન.યુ. ઈન્સ્પેક્ટર મ્યુનીસીપલ સ્કુલ્સ મુંબઈ

પ્રીન્સીપાલ, વિમેન્સ યુનીવર્સિટી, મુંબઈ

(૧૩)

આ બધી સાધનસંપત્તિથી ઉત્તેજિત થઈને ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહે હિંદના પ્રાચીન યુગનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવાનો જે પ્રયાસ કરેલ છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે. જૈન એન્સાઇક્લોપીડીઆને અંગે લેખી કરેલ પ્રમાણભૂત ઇતિહાસીક સામગ્રીનો આ ઇતિહાસ ઘડવામાં તેમણે વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરેલ છે. બંબગોળા જેવા તેમાં દેખાતા કેટલાક નવા નિર્ણયોથી ભડકીને ભાગવાને બદલે, હરેક ઇતિહાસપ્રેમી વિદ્યાર્થી તેમજ અભ્યાસી, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરશે તો મારી ખાત્રી છે કે તે

યુગના ઇતિહાસના કલિષ્ટ અને શંકાસ્પદ પ્રશ્નો ઉપર ઘણું નવું અજવાળું પડશે. અને આપણે વિદ્યાર્થીઓને કેવે આડેરસ્તે દોરતા હતા તેનું સહજ લાન થશે. કેળવણીખાતાં તેમજ પુસ્તકાલય વિગેરેના અધિકારીઓ આ પ્રયાસ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવશે એવી આશા છે.

પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ આચાર્ય ગિરિનારા'કર વલ્લભજી એમ. એ.

મુંબઈ

ક્યુરેટર, આકર્યોલોજીકલ સેકશન

(૧૪)

(ઇંગ્રેજી ઉપરથી અનુવાદ)

ડૉ. શાહના પ્રાચીન ભારતવર્ષ નામના જંગી પુસ્તકની સંક્ષિપ્ત નોંધ હું રસપૂર્વક વાંચી ગયો છું. અને મને ખાત્રી થાય છે કે, તે ગ્રંથ અતીવ ઉપયોગી અને રસદાયી નીવડશે. તેમણે ઘણા નવા મુદ્દા ચર્ચ્યા છે અને તે સાથે ભલે આપણે સર્વથા સંમત ન પણ થઈએ, છતાં કર્તાના જખ્ખર ખંત અને બહોળાં વાંચનનો પુરાવો તો આપણને મળે છે જ. મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે પ્રાચ્ય વિદ્યાના અભ્યાસીઓ તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ સત્કાર કરશે.

મુંબઈ

એચ. ડી. વેલીન્કર એમ. એ.

વિલ્સન કૉલેજ

મુંબઈ યુનીવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્યના પરીક્ષક

(૧૫)

(ઇંગ્રેજી ઉપરથી અનુવાદ)

જૈન સાહિત્યના પ્રમાણિક ગ્રંથોમાંથી હકીકતની સંભાળે પૂર્વક જે ગવેષણા તેમણે કરી છે, તેમાંજ આ પુસ્તકની ખરી ખૂબી ભરેલી છે. પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી તત્ત્વો ચાળી કાઢવામાં તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો દેખાય છે. અને વર્તમાન સન્માનીત મંતવ્યોથી તેમનાં અનુમાનો જો કે લગભગ ઉલટી જ દીશાનાં છે, છતાં કબૂલ કરવું પડે છે કે, તેમના નિર્ણયોથી રસભરી ચર્ચા અને વિવાદો ઉભા થશે અને તેમાંથી કંઈ અનેરા લાભ પ્રાપ્ત થશે.

• બી. ભટ્ટાચાર્ય.

વડોદરા

એમ. એ. પી. એચ. ડી.

ડીરેક્ટર, ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ

(૧૬)

હિન્દની કોઈએ ભાષામાં તો શું પણ ઇંગ્રેજીમાં પણ જેની તોલ આવે એવાં ગણતર પુસ્તકોજ હશે; એ બધી વસ્તુઓ જ્યાંલમાં લેતાં, અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે જે સાધનસંગ્રહ આમાં મૂકાયેલો છે તે જોતાં, ડૉ. ત્રિભુવનદાસની શ્રમશીલતા, ઇતિહાસ સંશોધનના ક્ષેત્રમાં કદર કરવા જેવી છે. આ ગ્રંથમાંનાં સંશોધનો અને વિધાનો એક યા બીજી રીતે માર્ગદર્શક, દિશાદર્શક કે પ્રકાશ પહોંચાડનારાં થઈ પડશે એમ માનવું વધારે પડતું નથી.

અમદાવાદ

પ્રભાંધુ (સાપ્તાહિક)

(૧૭)

ડૉ. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદે હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખ્યો છે, જે હું અથથી ઇતિ સુધી વાંચી ગયો છું. ત્રિભુવનદાસ ભાઈએ આ ઇતિહાસ જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્ય ઉપર રચ્યો છે. ને તેમણે તે સાહિત્ય ઉપરાંત સિક્કાઓ, ગુફાઓ વિગેરેના શિલાલેખો ઇત્યાદિ બહુ વિગતવાર જોયાં છે. ઇતિહાસકારોએ અત્યાર સુધી જૈન સાહિત્યની અને જૈન સામગ્રીની અવગણના કરી હતી તે ત્રિભુવનદાસભાઈએ કરી નથી, તેથી તેમના લખાણમાં સમગ્રતાનો ગુણ આવી જાય છે. અને અત્યાર સુધી નહીં જાણવામાં આવેલું સાહિત્ય એમની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે. તેમનો પ્રયાસ જૈન સમાજે તો ખાસ વધાવી લેવો જોઈએ, કારણ તેમનું સાહિત્ય તો તેમણે પૂરેપૂરું આ કૃતિમાં ઉપયોગમાં લીધું છે.

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ એમ. એ.

વડોદરા

ઇતિહાસના પ્રોફેસર, વડોદરા કોલેજ

ઇતિહાસના એકઝામીનર, મુંબઈ યુનીવરસીટી

(૧૮)

એન્સાઇક્લોપીડીઆ જૈનીકા જેવો ગ્રંથ લખવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે જાણી આનંદ થાય છે અને તેમાંથી થોડોક ભાગ જુદો કાઢી ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામનું પુસ્તક જલદીથી બહાર પાડવા માંગો છો તથા તેની શરૂઆતના ભાગના ફોર્મ મને જોવા તમે મોકલ્યાં છે તે માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. જૈન સાહિત્યને વળગી રહી તે ઉપરથી ઉપસ્થિત થતાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વો બરાબર જોઈવી એક કાળનો ઇતિહાસ લખવાની તમારી તૈયારી સ્તુત્ય છે, એવું બને પણ ખરું કે બ્રાહ્મણ સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જે રીતે વિષયો ચર્ચા છે, તેથી જેમ થોડો થોડો ફેર પડે છે તેમ તેના અને જૈન સાહિત્યના ગ્રંથોમાં ફેર પડે તો એમાં કંઈ અસ્વભાવિક નથી. બધા વિષયોને મેળવી જોતાં એમાંથી કંઈક પણ તાત્પર્ય સાડું નીકળશે અને આપના એ પ્રયાસને હું ખરેખર સ્તુત્ય ગણું છું.

વિશ્વનાથ પ્રભુરામ ખાર એટ-લો

મુંબઈ

ભાંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના કાર્યવાહક

ઓલ ઇન્ડીઆ ઓરીએન્ટલ સ્ટેન્ડીંગ કમીટીના સભ્ય

(૧૯)

ગુજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસના વિષયપર અને તેય સંશોધન તરીકે લખાયેલાં પુસ્તકો આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ છે. તેમાં ડૉ. ત્રિભુવનદાસભાઈના આ બૃહદ્ ગ્રંથથી ગૌરવભર્યો ઉમેરો થાય છે. એટલું જ નહીં પણ એ ક્ષેત્રમાં એનો નંબર પ્રથમ ગણાય તો નવાઈ નહીં. અભ્યાસપૂર્ણ આવી ઉપયોગી કૃતિ, સતત પરિશ્રમ

પૂર્વક તૈયાર કર્યા બદલ ડૉ. ત્રિભુવનદાસને અભિનંદીએ છીએ, અને ઇચ્છીએ છીએ કે, ગુજરાત, આ ગુજરાતી પ્રકાશનનો ઉમળકાભેર ઉઠાવ કરી લેખકને તેમ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપશે. અધ્યયન વિભાગની શોભારૂપ આ ઉપયોગી કૃતિને ગુજરાત તથા તથા બૃહદ્ ગુજરાતનાં એકેએક સાધનસંપન્ન પુસ્તકાલયની અભરાઈ પર સ્થાન મળે જ મળે. પ્રાચીન ઇતિહાસના શોખીનો તથા અભ્યાસીઓ આ ગ્રંથ એકવાર નજર તળે કાઢી જવાને તો ન જ ચૂકે.

વડોદરા

પુસ્તકાલય (માસિક)

(૨૦)

આખું પુસ્તક હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર તદ્દન નવોજ પ્રકાશ પાડે છે. જ્યાં જ્યાં લેખક પોતે પુરોગામી લેખકોના મતથી વિરુદ્ધ જાય છે ત્યાં ત્યાં બધે તેઓ મજબૂત પુરાવાઓ આપે છે. આખું પુસ્તક વાંચવા જેલું છે અને અભ્યાસીઓએ મનન કરવા યોગ્ય છે. ભાષા સરળ છે અને વિષયની વસ્તુની ગહનતાને એકદમ સ્પષ્ટ કરે તેવી છે. લેખક બંધે ડૉક્ટર હોઈ, પુરાતત્ત્વના વિષયનો આટલો બધો પરિચય ધરાવે છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર તથા શોભારૂપ છે. તેમની કૃતિ દરેક વાંચનાલયમાં જવી જોઈએ.

વડોદરા

“સાહિત્યકર” (સરદ અંક)

(૨૧)

(ઇંગ્લેન્ડનો અનુવાદ)

પ્રાચીન ભારતવર્ષ ભાગ બીજો: કર્તા ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ. શાહ, વડોદરા: પ્રકાશક શશિકાન્ત એન્ડ કુ. રાવપુરા રોડ, વડોદરા. પૃષ્ઠો ૪૧૨+૧૧+૧૫+૧૬+૮ : કલ્પાંક બાઉન્ડ રૂ. ૭-૮-૦

આ નામાંકિત—નામાંકિત એટલા માટે કે વૈદક વિદ્યાનો પુરૂષ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉંડો ઉતરતો દેખાય છે—ગ્રંથના પહેલા ભાગનો પરિચય ક્યારનો અપાઈ ગયો છે. રસમય પૃષ્ઠોવાળા આ અનુપમ પુસ્તકમાં સિદ્ધાંતો—પ્રાચીન સિદ્ધાંતો, એટલે કે પ્રાચીન ભારતમાં તે વખતે વપરાતા સિદ્ધાંતો—વર્ણન આપેલું છે. તે ઉપરાંત મૌર્યવંશના રાજઅમલનું તેમજ પરદેશીઓએ—યવનોએ ગુજરાતે ભુલેલું ખ્યાન એક વૈજ્ઞાનિકની પેઠે ચોકસાઈથી આપ્યું છે. સાથે જોડેલાં અનુક્રમો—સૂચીઓ અતિ ઉપયોગી છે. કેમકે પુસ્તકની અંદરના વિધવિધ વિષયો શોધી કાઢવાને તે ચાવી રૂપ થઈ પડે છે.

કલકત્તા તા. ૭-૬-૧૯૩૬

મૉડર્ન રીવ્યુ (માસિક પત્ર)

(૨૨)

પ્રાચીન ભારત વર્ષ (ભાગ બીજો) લેખક: ડૉ. ત્રી. લ. શાહ, ગોયાગેટ રોડ વડોદરા. પ્રકાશક: શશીકાન્ત એન્ડ કુ. રાવપુરા, ટાવર સામે વડોદરા; પાકું પૂંકું સચિત્ર કિંમત રૂ. ૭-૮-૦

મૌર્ય વંશના પ્રથમ ચાર રાજા ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક અને પ્રિયદર્શિનનાં જીવન-ચરિત્રો આ પુસ્તકમાં આલેખાયાં છે. પ્રાચીન શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસવેત્તાઓનો આધાર આપી લેખકે પ્રાચીન ઇતિહાસનું તદ્દન નવીન દષ્ટિબિન્દુ રજુ કર્યું છે. દાખલા તરીકે અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને એક નહિ પણ જુદી વ્યક્તિઓ હતી. અશોકના શિલાલેખો ખ્રીસ્ત ધર્મના નહિ પણ જૈન ધર્મના હતા. મૌર્યવંશના આ ચારેય રાજાઓનાં જીવન ઉપર લેખકે નવીન પ્રકાશ ફેંક્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત (સેંડ્રોકોટસ) તથા પં. ચાણક્ય ઉદ્દે કૌટલ્ય વિષેનો હકીકત પણ જુદીજ રીતે આલેખાઈ છે. એ વખતે જૈન ધર્મ કેટલો વિશ્વવ્યાપી હતો તે પ્રમાણભૂત આધારોથી લેખકે સાબિત કર્યું છે. લેખકે આ ઇતિહાસ એટલો તો ઉથલાવી નાંખ્યો છે કે વાંચકને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે. માહિતી રસપૂર્ણ છે. લેખકે રજુ કરેલી હકીકત વિષે કદાચ મતભેદ પડે તો પણ આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા વિષે તો બે મત છેજ નહિ. જુદા જુદા ચિત્રો, તેના પરિચય સાથે આપવામાં આવ્યા છે. પ્રાચીન યુગના સિક્કાઓના ચિત્રપટ તથા તેના વિષે આપવામાં આવેલી માહિતિનું પ્રકરણ ઘણું મહત્ત્વનું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આવું સુંદર ઉપયોગી પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

વડોદરા

નવગુજરાત (સાપ્તાહિક)

(૨૩)

આ પુસ્તકનું 'ખરેખર' આકર્ષણ પ્રાચીન મૌર્યવંશના સિક્કા ચિત્રોનું છે. આ ચિત્રોની એકંદર સંખ્યા ૯૫ ની છે. એ સિક્કા કેવા પ્રકારના છે, તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ, તે ઉપર આવેલાં ચિત્રો ધાર્મિક કે રાજદારી છે, ચિત્રો કોતરવાનો હેતુ શું છે, વગેરે માહિતી આપવામાં આવી છે, અને તે વાંચ્યાબાદ કહેવાની જરૂર છે કે સિક્કાઓ વિષેની આવી માહિતી એકજ પુસ્તકમાં બહુ થોડે ઠેકાણે મળી શકશે....પુસ્તકની ભાષા, સાદી અને સરળ હોવાથી, સામાન્ય અભ્યાસી પણ તે સમજી શકે એવું છે અને તેમાં આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ એવી તો રસિક છે કે તે કોઈ કહાણી-કિસ્સાને ભુલાવે તેવો આનંદ આપે છે.....ખ્રીસ્ત ધર્મ ભારતવર્ષમાં કેમ ટકી ન શક્યો, તેનાં કારણો સંબંધમાં લંબાણથી વિવેચન કરે છે અને ભારેભાર પુરાવા આપે છે....આ પુસ્તકમાં જે ખાસ મહત્ત્વની બાબત લેખક મહાશયે અસાધારણ લંબાઈથી ચર્ચી છે તે અશોક અને પ્રિયદર્શિન મહારાજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે....આ બાબત બહુ લંબાણથી ચર્ચા કરીને અને સંખ્યાબંધ પુરાવા આપીને એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રિયદર્શિન અને અશોક બન્ને જુદીજ વ્યક્તિઓ હતી. ઉપલા શિલાલેખો અશોકે નહિ પણ પ્રિયદર્શિને કોતરાવ્યા હતા, કેમકે તે પોતે જૈન ધર્મનો હતો અને તેથી તેણે જૈન ધર્મના મૂળ તત્ત્વરૂપ એ આરાઓ કોતરાવી તેનો ફેલાવો કર્યો હતો. મહારાજા પ્રિયદર્શિનનું જે ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં રજુ થયું છે તે ચરિત્ર તદ્દન નવીનજ છે

અને તે માટે અનેક પુરાવાઓ આ પુસ્તકમાં મોજૂદ છે. પ્રાચીન ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓએ આ પ્રકરણો ખાસ વાંચવા જેવાં છે...સેંડ્રેકોટસ ચંદ્રગુપ્ત નહિ પણ તેનો પૌત્ર અશોક-વર્ધન હતો એ માટે લેખક મહાશયે જે અસલ લખાણને આધારે સેંડ્રેકોટસને ચંદ્રગુપ્ત તરીકે ઠરાવવામાં આવ્યો છે તે અસલ લખાણ રજૂ કર્યું છે અને તેનો જ આધાર લઈ સેંડ્રેકોટસ અશોકવર્ધન હતો એમ શબ્દોના અર્થ કરી અને બીજા પુરાવા આપી સાબિત કર્યું છે....ચંદ્રગુપ્તના રાજપુરોહિત ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્યનો જન્મકાળથી નવો જ ઇતિહાસ પુરાવા સાથે રજૂ કરી તેના જન્મ-મરણના સ્થાન તેમજ જીવન ઉપર અનેરો પ્રકાશ ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરી પાડવામાં આવ્યો છે...આ પુસ્તક વાંચતાં એક બાબત ખાસ તરી આવે છે તે એ કે પ્રાચીન ભારતવર્ષના રાજપક્ષીઓ “ધર્મ”ના સિદ્ધાન્તો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપતા હતા અને વારંવાર વૈદિક અને જૈન દર્શન વચ્ચે ધર્ષણ થતું હતું. આવા એક સંશોધક અને નવો પ્રકાશ પાડનાર પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે તેના લેખક ડા. ત્રીભુવનદાસ લહેરચંદ શાહને મુબારકબાદી ઘટે છે.

તા. ૩૦-૫-૩૬

મુંબઈ સમાચાર

(૨૪)

લેખકે પુસ્તક તૈયાર કરવામાં લીધેલો શ્રમ અને નવાં વિધાનો બાંધવા માટેની તેમની પર્યેષક વૃત્તિ આ પુસ્તકમાં પણ પાને પાને જણાઈ આવે છે; અને અમને લાગે છે કે પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ બને તેટલા સુસંબદ્ધ તેમજ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં, અંગ્રેજીમાં પણ ઓકસફર્ડ અને કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટી તરફથી અનેક ગ્રંથોમાં બહાર પડેલા હિંદના ઇતિહાસો અને બીજા કેટલાક ગણતર ગ્રંથો બાદ કરીએ તો, આટલાં સાધનોનો શ્રમશીલતાપૂર્વક અભ્યાસ કરીને લખાયેલાં પુસ્તકોરૂપ ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે....‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ના લેખકે બને ત્યાં સુધી છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતીઓનો ઉપયોગ કર્યો છે એ જણાઈ આવે છે અને તેમની એ ચીવટ ગૂંજરાતમાં તો શોધખોળના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા ઘણાકે ઘડો લેવા જેવી છે...આ પુસ્તકોદ્ધારા ખાસ કરીને જૈન ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે, એમાં તો શક નથી. જૈન સાધનોનો ઉપયોગ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલો છે પરંતુ જૈન ઇતિહાસ સાથે સર્વ સામાન્ય ઇતિહાસને પણ પૂરતું મહત્વ અપાશે તો તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લખાયેલા પુસ્તક તરીકેનું મહત્વ મળશે.

તા. ૨૪-૧-૩૭

પ્રજાબંધુ

(૨૫)

સિદ્ધાને લગતી સચિત્ર માહિતી અને તે પરથી લેખકે તારવેલાં અનુમાનો એ આ ભાગની વિશેષતા છે. તેમજ જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મનો અનુગામી બદકે તેના એક ફાંટારૂપ લેખવામાં આવે છે તે યથાર્થ નથી પણ એથી ઉલટુંજ છે: ગ્રીક ઇતિહાસમાં વર્ણવાયેલાં ને પ્રચલિત ઇતિહાસમાં ચંદ્રગુપ્ત તરીકે મનાયેલો ‘સેંડ્રેકોટસ’ એ ચંદ્રગુપ્ત નહી પણ તેનો પૌત્ર અશોકવર્ધન છે, ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્યના નામથી ઓળખાતી અલ્બુત વ્યક્તિ

વિષેની પ્રચલિત માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. અને એ મહાપુરુષ બ્રાહ્મણધર્મી નહિ પણ જૈનધર્મી હતો, અશોક અને પ્રિયદર્શિન એકજ વ્યક્તિ નહિ પણ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ હતી અને બૌદ્ધધર્મી અશોકને નામે ચઢેલી શિલાલેખોને સ્તંભલેખોની કીર્તિનો માલીક જૈનધર્મી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન છે. એવી એવી પ્રચલિત ઐતિહાસિક માન્યતાઓને જડમૂળથી ઉથલાવી નાંખનારી કંઈ કંઈ નવીન ખાખતો અને કુતુહલ ઉપબવનારાં અનુમાનો લેખકે આ ગ્રંથમાં દાખલા દલીલ અને પ્રમાણો સહિત રજૂ કર્યા છે. તે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસપર અવનવો પ્રકાશ પાડવામાં અને એ વિષયના સંશોધનકારોને અણુઉકેલાયલા વિવિધ ઐતિહાસિક કોયડા ઉકેલવામાં થોડેઘણે અંશે પણ સહાયભૂત થશે એમાં તો જરાય શક નહિ.

જુલાઈ ૧૯૩૬

પુસ્તકાલય માસિક

(૨૬)

ગ્રંથની શરૂઆતથી ઈ. સ. પૂર્વેના ૬૦૦થી શૃંગલાખદ્ધ-કડીખદ્ધ ઇતિહાસની રચના એ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે. લેખક પોતાની માન્યતા અને નિર્ણયો માટે સપ્રમાણ હકીકતો, શિલાલેખો, કથનો વિગેરે ટાંકી બતાવે છે. પ્રાચીન શોધખોળની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્વનો છે—આ ગ્રંથમાંના ઘણા મુદ્દાઓ હજી ચર્ચાસ્પદ છે. અને બહેરમાં ચર્ચાઈ રહ્યા છે. છતાંયે પ્રાચીન શોધખોળ માટેનો લેખકનો અનુભવ અને પ્રયાસ પ્રશંસાને પાત્ર છે.

મુંબઈ તા. ૧-૬-૩૬

જૈન પ્રકાશ

(૨૭)

ડૉ. ત્રિભુવનદાસે જો કે વૈદકનો અભ્યાસ કરી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એલ. એમ. એન્ડ એસ. ની પદવી મેળવેલી છે, પરંતુ તેમના મનનું વલણ જૈન પ્રાચીન સાહિત્ય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અને સંશોધન પ્રતિ વિશેષ ચોંટયું રહે છે, અને તે વિષયમાં તેઓ ઉંડા ઉતરેલા છે. એટલું જ નહિ પણ વિદ્વદ્વર્ગમાં પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે જે કેટલાંક અનુમાન સ્થાપિત થઈ ચૂક્યાં છે, તે ભૂલ ભરેલાં છે એ એમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્યના આધારે બતાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

ડૉ. ત્રિભુવનદાસનાં અનુમાન સાચાં પડે તો આપણે જુનો ઇતિહાસ ઘણે સ્થળે સુધારવો પડે. તેથી જ પ્રાચીન હિન્દના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અમે સદરહુ પુસ્તક ધ્યાનપૂર્વક તપાસી જવા વિનંતિ કરીએ છીએ. એવી આશાથી કે તેઓ ડૉ. ત્રિભુવનદાસના પ્રમાણો બારીકાઈથી તપાસે અને તેમાં રહેલી ખામીઓ, દોષો વિગેરે આધારપૂર્વક બતાવે.

બુદ્ધિ પ્રકાશ